54200 228

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

1-4
54200

EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATOK SZEGED

561/a

1961 MÁJ - 8.

III. ÉVFOLYAM

1961. I. SZÁM

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED FOLYÓIRATOK 1962 644

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV. Ida u. 2.

Főszerkesztő: LÁZÁR VILMOS

Felelős szerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Szerkesztőségi titkár: GUNST PÉTER

Szerkesztőbizottság:

PACH ZSIGMOND PÁL, PENYIGEY DÉNES, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Pach Zsigmond Pál: A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez) 1
Vörös Károly: Fejezetek Nagyváthy János életéből. I. rész 10
Tilkovszky Lóránt: Az elkülönözés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában 33

KÖZLEMÉNYEK

Zimányi Vera: Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez 60
Hársfalvi Péter: Szabolcs megyei gyümölcsfaadatok 1781-ből 85
Barta István: Korai örökváltság-szerződések 94
Orbán Sándor: Adalékok a Somogy megyei újgazdák helyzetéhez (1945—1948) 116

VITA

Veress Éva: Megjegyzések a jobbágyság életszínvonalának statisztikai vizsgálatához 126

SZEMLE

N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek (ism. *Zimányi Vera)* 133
Urbáriumok. XVI—XVII. század (ism. *Makkai László)* 136
В. И. Шунков: Очерки по истории земледелия Сибири. (XVII век.) (ism. *Niederhauser Emil)* 139
Danuta Rzepniewska: Sezonowi najemnicy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX. w. (ism. *Niederhauser Emil)* 142
Kurt Ritter: Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Kapitalismus (ism. *Hoffmann Tamás)* 144
Friedrich Mager: Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg (ism. *Maksay Ferenc)* 145
Werner Conze: Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung (ism. *Niederhauser Emil)* 148

KRÓNIKA

Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának munkájáról (*) 150

BIBLIOGRÁFIA

Agrártörténeti Bibliográfia. 1956. II. rész (összeállította: *Bersényi Iván)* 152

54200

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV. Ida u. 2.
(Szerkesztőségi órák: csütörtök 3—5-ig)

Főszerkesztő: LÁZÁR VILMOS

Felelős szerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Szerkesztőségi titkár: GUNST PÉTER

Szerkesztő bizottság:
KISS ALBERT, PACH ZSIGMOND PÁL, PENYIGEY DÉNES, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

1961. ÉVI TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Hanzó Lajos : Tessedik és az európai gazdaságtudomány 223
Kovács Gábor : Tessedik Sámuel és a parasztság 201
Pach Zsigmond Pál : A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól (A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi sajátosságainak kérdéséhez) 1
Penyigei Dénes : Tessedik Sámuel élete és munkássága 169
Székely György : Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században 309
Szuhay Miklós : Termelésfejlesztés és vetésterület-korlátozás mint az 1929—1933-as válságból való kilábalás eszközei 413
Tamássy István : Tessedik Sámuel a pedagógus 190
Tilkovszky Lóránt : Az elkülönözés és tagosítás Széchenyi István cenki uradalmában 33
Vörös Károly : Fejezetek Nagyváthy János életéből. I. rész 10
— „ „ „ „ II. rész 371
Wellmann Imre : Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században (Főként az 1715. évi országos összeírás alapján) 344
— Tessedik és a magyar agrárfejlődés 206

KÖZLEMÉNYEK

Barta István : Korai örökváltság-szerződések 94
Eperjessy Kálmán : Az első katonai adatfelvétel (1782—85) országleírásainak forrásértéke 522
Hanzó Lajos : Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása 243
Hársfalvi Péter : Szabolcs megyei gyümölcsfa-adatok 1781-ből 85
— Tessedik iskolája és Szabolcs megye 286
Katona Imre : Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában 534
Káldy-Nagy Gyula : A Szeged környéki szultáni hász-birtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében 457
Kosáry Domokos : Tessedik és a Kereskedelmi Bizottság 283
Orbán Sándor : Adalékok a Somogy megyei újgazdák helyzetéhez (1945—1948) 116
Ort János : Úriszék és majorgazdaság a Vas megyei Alsószelestén 1555—1580 429
Schram Ferenc : Méhészeti kéziratok a XVIII. századból 514
Zimányi Vera : Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez 60

VITA

Veress Éva : Megjegyzések a jobbágyság életszínvonalának statisztikai vizsgálatához 126

KRÓNIKA

A Kelet-Európa agrártörténete sympozium kievi ülésszakának tudományos eredményei 594
Beszámoló az MTA Agrártörténeti Bizottságának munkájáról 150
Tessedik Sámuel Emlékkiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban 288

SZEMLE

Conze, Werner: Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung (ism. *Niederhauser Emil*) 148
Golomb, Ludvig: Die Bodenkultur in Ost-Turkestan — Oasenwirtschaft und Nomadentum (ism. *Hoffmann Tamás*) 592
Mager, Friedrich: Geschichte des Bauerntums und der Bodenkultur im Lande Mecklenburg (ism. *Maksay Ferenc*) 145
Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon (ism. *Szendrey István*) 563
N. Kiss István: 16. századi dézsmajegyzékek (ism. *Zimányi Vera*) 133
Penyigey Dénes: A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása (ism. *Wellmann Imre*) 566
Ritter, Kurt: Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Kapitalismus (ism. *Hoffmann Tamás*) 144
Rzepniewka, Danuta: Sezonowi najemnicy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX. w. (ism. *Niederhauser Emil*) 142
Sas Andor: Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán (ism. *Tilkovszky Lóránt*) 591
Щунков, В. И.: Очерки по истории земледелия Сибири (XVII. век.) (ism. *Niederhauser Emil*) 139
Сидков, К. В.: Очерки по истории крепостного хозяйства и крестьянского движения в России в первой половине XIX. века по материалам архива Степных вотчин Юсуповых (ism. *Niederhauser Emil*) 581
Agrártörténeti tanulmányok (ism. *Sándor Pál*) 567
Bibliographia Litterarum Hungariae Oeconomicarum Ruralium III. (ism. *Varga István*) 575
Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г. (ism. *Niederhauser Emil*) 576
Két könyv a cseh és morva parasztság XVI. század eleji helyzetéről (ism. *Fügedi Erik*) 583
Urbáriumok. XVI—XVII. század (ism. *Makkai László*) 136

BIBLIOGRÁFIA

Agrártörténeti Bibliográfia. 1956. II. rész (Összeállította *Bersényi Iván*) 152
Nádor Jenő: Tessedik Sámuel írásainak címjegyzéke 292
Szovjet agrártörténeti monográfiák 1959—1960 607

СОДЕРЖАНИЕ 1961

СТАТЬИ

		Резюме
Вельман, И.: Системы обработки земли в Венгрии в XVIII. в. (На основе всегосударственной переписи 1715 г.)	344	367
Вельман, И.: Тешедик и аграрное развитие Венгрии	206	219
Вереш, К.: К жизни Яноша Надьвати. часть I.	10	32
часть II.	371	409
Ковач, Г.: Тешедик и крестьянство	201	205
Пах, Ж. П.: Отклонение аграрного развития Венгрии от Западно-Европейского (К вопросу о особенностях перехода от феодализма к капитализму в Венгрии)	1	7
Пеньигеи, Д.: Жизнь и деятельность Шамуеля Тешедика	169	186
Секель, Дь.: Провинциальные отрасли сельскохозяйственного производства и торговля товаром в Венгрии в XV—XVI вв.	309	341
Сухаи, М.: Увеличение производства и ограничение посевной площади как средства исхода из кризиса 1929—33 гг.	413	425
Тамаши, И.: Шамуель Тешедик — педагог	190	198
Тильковски, Л.: Обособление и размежевание участков (сегрегация и комассация в ценкском поместье Иштвана Сеченьи	33	58
Ханзо, Л.: Тешедик и политическая экономия в Европе	223	241

СООБЩЕНИЯ

Барта, И.: Ранние договоры об уткупе крестьянских повинностей 94
Зиманьи, В.: Материалы к истории торговли крупным рогатым скотом семьи Батьяньи в XVII в. 60
Кальди-Надь, Дь.: Сельскохозяйственное производство султанских владений (хас) в окрестностях г. Сегед во второй половине XVII. в. 457
Катона, И.: Формы организации труда и временные общности быта во время сезонных работ в эпоху капитализма 534
Кошари, Д.: Тешедик и Торговая комиссия 283
Орбан, Ш.: Материалы к положению крестьян, получивших землю в комитате Шомодь (1945—48 гг.) 116
Орт, Я.: Земский суд и помещичье хозяйство в с. Альшоселеште комитата Ваш в 1555—80 гг. 429
Ханзо, Л.: Некоторые неизданные экономические сочинения Тешедика 243
Харшфальви, П.: Данные о фруктовых деревнях в комитате Сабольч в 1781 г. 85
Харшфальви, П.: Школа Тешедика и комитат Сабольч 286
Шрам, Ф.: Рукописи по пчеловодству из XVIII в. 514
Эпереши, К.: Ценность описания страны в первом военном сборе данных (1782—85) как источника 522

ДИСКУССИЯ 126

ОБЗОР 133, 563

ХРОНИКА 150, 288, 594

БИБЛИОГРАФИЯ 152, 292, 607

INHALTSVERZEICHNIS 1961

STUDIEN

		Zusammenfassungen
Hanzó, L.: Tessedik und die europäische Wirtschaftschwissenschaft.	223	242
Kovács, G.: Tessedik und das Bauerntum	201	205
Pach, Zs. P.: Die Abbiegung der ungarischen Agrarentwicklung von der Westeuropäischen (Zur Frage der Eigentümlichkeiten des Überganges von Feudalismus zum Kapitalismus in Ungarn)	1	8
Penyigey, D.: Leben und Wirken Samuel Tessediks.....	169	188
Székely, Gy.: Ländliche Produktionszweige und der Warenhandel in Ungarn im 15—16. Jahrhundert	309	342
Szuhay, M.: Produktionssteigerung und Anbauflächenbeschränkung als Mittel zur Überwindung der Krise in den Jahren 1929—33	413	427
Tamássy, I.: Sámuel Tessedik, der Pädagoge	190	199
Tilkovszky, L.: Die Abscheidung und die Kommassation auf dem Cenker Gute István Széchenyi's	33	59
Vörös, K.: Zum Lebenslauf von János Nagyváthy. I. Teil	10	32
II. Teil	371	410
Wellmann, I.: Ackerbausysteme in Ungarn im 18. Jahrhundert. Auf Grund der ganzstaatlichen Konskription im Jahre 1715	344	368
Wellmann, I.: Tessedik und die ungarische Agrarentwicklung	206	220

MITTEILUNGEN

Barta, I.: Frühe Verträge über die Ablösung der feudalen Leistungen 94
Eperjessy, K.: Quellenwert der geographischen Landesbeschreibungen der ersten militärischen Datenaufnahmen (1782—85) 522
Hanzó, L.: Einige unveröffentliche wirtschaftlichte Schriften Tessediks 243
Hársfalvi, P.: Angaben über Obstbäume im Komitate Szabolcs aus dem Jahre 1781 85

Hársfalvi, P. : Die Schule Tessediks und das Komitat Szabolcs 286
Katona, I. : Arbeitsorganisatorische Formen und interimistische Lebensgemeinschaften bei den Saisonarbeiten im Zeitalter des Kapitalismus 534
Káldy-Nagy, Gy. : Landwirtschaftliche Produktion der Khas-Besitze in der Umgebung von Szeged in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts 457
Kosáry, D. : Tessedik und die Kereskedelmi Bizottság (Handelskommission) 283
Orbán, S. : Beiträge zur Lage der Neubauer im Komitate Somogy (1945—48) 116
Ort, J. : Patrimonialgericht und Eigenwirtschaft in Alsó-Szeleste (Komitat Vas) in den Jahren 1555—1580 429
Schram, F. : Imkerhandschriften aus dem 18. Jahrhundert 514
Zimányi, V. : Beiträge zur Geschichte des Viehhandels der Familie Batthyány im 17. Jahrhundert 60

DISKUSSION 126

RUNDSCHAU 133, 563

CHRONIK 150, 288, 594

BIBLIOGRAPHIE 152, 292, 607

54200

A MAGYARORSZÁGI AGRÁRFEJLŐDÉS ELKANYARODÁSA A NYUGAT-EURÓPAITÓL (A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET MAGYARORSZÁGI SAJÁTOSSÁGAINAK KÉRDÉSÉHEZ)*

Elnök Úr!

Hölgyeim és Uraim!

Magyarországon a feudális rendszert az 1848. évi polgári forradalom szüntette meg: ez váltotta valóra a kapitalizmusba való átmenetet, nyitotta meg az utat a tőkés rend uralma számára. A forradalmat közvetlenül megelőző évtizedek a feudális viszonyok válságának, a tőkés gazdálkodásra való áttérés megindulásának évtizedei hazánkban.

Mennyiben jogosult a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet problémáját a XVI—XVIII. századot illetően felvetni Közép-Európára, ezen belül Magyarországra nézve, miként ezt *A. Klíma* és *J. Macůrek* tették értékes előadásukban? Nem annyiban, mintha az átmenet — kivált Magyarországon — már e századokban megvalósult volna; annyiban sem, mintha e századok valamiféle átmeneti korszakot képeznének feudalizmus és kapitalizmus között; hanem egyfelől annyiban, amennyiben az egyszerű árutermelés fejlődése a feudális renden belül már e korábbi századok folyamán létrehozta a tőkés termelés bizonyos feltételeit és kezdeti formáit hazánkban is; másfelől annyiban, amennyiben éppen az árutermelés e századokbeli fejlődésének korlátozottsága, ellentmondásossága, megtorpanásai magyarázzák, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való tulajdonképpeni átmenetre csak a XIX. században, a nyugat-európaitól sokban eltérő módon, sajátos feltételek között került sor. Szabatosabbnak tűnik tehát, ha az említett századokat illetően magyarországi viszonylatban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet *előzményeiről, előtörténetéről* szólunk.

Ennek az előtörténetnek fontos része: a magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól, — olyan folyamat, amely a XV. század végén vette kezdetét és a XVII. század első felében öltött kifejezett formát.

Engedjék meg, Hölgyeim és Uraim, hogy a továbbiakban rövid vázlatát nyújtsuk ennek a történeti folyamatnak.

*

* Stockholmban, 1960. augusztus 25-én, a XI. Nemzetközi Történészkongresszuson német nyelven elhangzott előadás, amely mint korreferátum (communication) *A. Klíma* (Praha) és *J. Macůrek* (Brno): A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdése Közép-Európában a XVI—XVIII. században c. előadásához (rapport) kapcsolódott.

A feudális agrárviszonyok fejlődése Magyarországon a XV. század második felére a nyugat-európai országokét megközelítő színvonalat, azok fejlődésének lényegileg, minőségileg megfelelő fokot ért el.

Mik voltak ekkoriban, az elkanyarodási folyamat megindulása *előtt*, a magyarországi mezőgazdaság legfőbb jellemző jegyei?

A feudális földtulajdon rendszerén belül az urasági önkezelésben tartott föld csekély terjedelmű; a parasztgazdaság döntő túlsúlya az agrárstruktúra fő jellemzője: a földesúri nagybirtok nem mezőgazdasági nagyüzem, hanem feudális járadékok szubsztrátuma. A feudális járadék naturális formái közül a robot igen korlátozott, a terményjáradék még mindig fontos szerepet tölt be; a pénzjáradék egyre inkább előtérbe nyomul, éspedig nemcsak a népesebb, fejlettebb településeken: mezővárosokban — amelyeket az egykorú latin szóhasználat oppidumoknak nevezett —, hanem az egyszerű jobbágyfalvakban is. A járadékfizetésre kényszerített, kizsákmányolt paraszt feudális úri hatalom alatt áll, de a feudalizmus korai, súlyosabb fokának személyi kötöttségéből, a Leibeigenschaft-nak megfelelő servus-állapotból már régebben felküzdötte magát: a feudális jog és a feudális önkény korlátai között szabad költözködéssel s viszonylag szilárd telekbirtoklással él. Az agrárterményeknek a társadalmi munkamegosztás fejlődésével kialakuló piaci értékesítését az országon belül és kívül túlnyomóan maguk a termelők tartják a kezükben: a bontakozó mezőgazdasági árutermelésnek, piaci célú marhatenyésztésnek, szőlő- és szántóművelésnek a mezővárosi és falusi paraszt a fő képviselője. Az áru-pénzviszonyok fejlődése folytán számottevő fokot ér el a parasztság differenciálódása, s megjelennek a tőkés kizsákmányolás első kezdetei: a falu elnyomorodó elemeinek, zselléreinek bérmunkája, főként jómódú parasztok birtokában-bérletében levő földeken.

A magyar társadalom, amely Nyugat-Európánál később lépett a feudalizmus útjára, az indulásban való elmaradást — ha az iparosodásban, városfejlődésben nem is — az agrárviszonyok területén a XV. század második felére lényegében, *minőségi* tekintetben behozta. A magyar (ill. általában a kelet-európai) fejlődés deformálódása, elmaradása Nyugat-Európához képest — amelynek a feudalizmus későbbi századaiban tanúi vagyunk — nem volt „eredendő", végzetszerű vagy éppen a magyar (ill. Kelet-Európára nézve a szláv) „faji adottságokból" folyó jelenség, miként ezt a germán népek felsőbbrendűségét hirdető, imperialista-fasiszta német szellemtörténetírás nemritkán hangoztatta.

A XV. századi magyarországi agrárviszonyok — Nyugat-Európához hasonlóan — a feudális renden belül olyan folyamatok megindulásáról, olyan tendenciák fejledezéséről tanúskodnak, amelyek végső kihatásaikban túlmutatnak a feudalizmuson: a jobbágy szabad paraszttá, kispolgári tulajdonossá fejlődése tendenciájának, ill. a parasztgazdaságból sarjadó tőkés agrárfejlődés tendenciájának jelentkezéséről.

*

A parasztság kistulajdonosi-polgári fejlődésének, a paraszti árutermelés fejlődésének, a feudális pénzjáradék továbbfejlődésének és felbomlásának irányzatával szemben hazánkban a XV. század végétől kezdve ellentétes tendencia fellépése és fokozatos erősödése figyelhető meg, amelynek gazdasági tartalma: a földesúri osztály egyes csoportjainak bekapcsolódása az árukereskedelembe, majd az árutermelésbe.

Ennek az ellentétes tendenciának — amelynek bizonyos előzményei már korábban mutatkoztak — felszínre törése szoros kölcsönhatásban van azzal az eseménysorozattal, amely a magyar történelem haladó fejlődési vonalát a XV. század végén — a XVI. század első évtizedeiben megtöri: az állami centralizáció összeomlásával 1490 után, a parasztháború leverésével és kemény megtorlásával 1514-ben, a török hódítással 1526 után. Az állami centralizáció összeomlása az oligarchikus és rendi reakciónak 1490 után szélesebb lehetőségeket nyújtott a — viszonylag eddig is gyengébb — városi-polgári fejlődéssel s a parasztság fejlődésében rejlő polgári tendenciákkal szemben való fellépésre. Az 1514. évi parasztháború leverése és kemény megtorlása a falusi és mezővárosi parasztság röghözkötésének, a feudális járadék mindhárom formájában (többek közt súlyos munkajáradék formájában) való kizsákmányolása lehetőségének, valamint telekbirtoklása bizonytalanságának kimondásával már az eddigi fejlődésmenettel szembeötlően ellentétes irányzat érvényesülését jelezte: oly irányzatét, amely a parasztságnak a Leibeigenschaft-hoz hasonló színvonalra való visszaszorítását célozta. A török hódítás 1526 után az ország három részre szakadásához, népességének, termelőerőinek nagymérvű pusztulásához vezetett, s mintegy másfél évszázadig súlyos akadályt gördített fejlődése elé.

*

Mindez persze nem jelenthette a korábban már gyökeret vert fejlődési irányzat kiküszöbölését, egyszerű kiiktatását. A XVI. században is nyomonkísérhető a paraszti árutermelés fejlődése, méghozzá sokhelyt igen jelentős fejlődése, — egyfelől a török hódította országrészen, másfelől a Habsburg-uralom alá került országrész egyes vidékein is. A török által meghódított, általában súlyos pusztulást szenvedő alföldi országrész sajátos feltételei között a szigetként kiemelkedő, széles határú mezővárosok ötlenek szemünkbe, amelyeknek vagyonos parasztpolgárai, „civisgazdái" bérmunka alkalmazásával nagyarányú, nyugati exportra irányuló marhatenyésztést folytatnak. A Habsburg-országrész egyes (kivált keleti) területein viszont a paraszti árutermelés ágai közül főként a piaci célú szőlőművelésre, valamint gabonatermelésre figyelhetünk fel, amelyek döntőleg továbbra is pénzjáradékot szolgáltató mezővárosok és falvak jómódú parasztjainak a telki állomány mellett bérelt földekre is kiterjedő, gyakran ugyancsak idegen munkaerőt is kizsákmányoló gazdaságaihoz kapcsolódnak.

A korábbi fejlődési irányzat e folytatódása lényegileg megfelel az egyidejű nyugat-európai agrárviszonyoknak, ahol a feudális járadékot jelentős részben pénzben szolgáltató, személyileg szabad, telkét szilárdan birtokoló paraszt: censitaire marad a mezőgazdasági árutermelés fő képviselője, — mint Franciaországban; ill. a parasztgazdaságból kiemelkedő vagyonos elemek, immár tőkés földjáradékot szolgáltató bérlők: farmerek alkotják a kapitalizálódó mezőgazdaság képviselőinek egyik csoportját, — mint Angliában.

*

De az árutermelés paraszti vonalával szemben növekvő súlyt nyert ez időben Magyarországon, mint imént említettük, az agrárfejlődés ellentétes, földesúri tendenciája. Ez ellentendencia kibontakozásának fő mozzanatai: a földesúri borárulás előjogának fokozódó kihasználása; nagybirtokosok és kisebb

nemesek erőteljes bekapcsolódása a marhakereskedelembe; a földesúri gabonakereskedelem, sőt gabonatermelés kialakulása.

Első mozzanatként tehát a feudális földtulajdonhoz kapcsolódó monopóliumok, főként a földesúri borárulás előjogának fokozódó kihasználására kell utalnunk, ami — mint egy 1570-ből származó jelentés megállapítja — ekkoriban már „passim toto regno receptissima habetur et genus censetur ordinarii proventus". Ez az urasági kocsmáltatás a paraszti bortermésnek terményjáradék (borkilenced, ill. egyéb borszolgáltatások) formájában való növekvő mértékű elsajátításával, valamint a paraszti borpiacnak növekvő mértékű lefoglalásával jár együtt; a paraszti árutermelést tehát, annak fontos ágában, korlátozza; egyben immár a földesúri áru*kereskedelem* sajátos formáját jelenti. A második mozzanat: nagybirtokosok és kisebb nemesek intenzív bekapcsolódása a marhakereskedelembe, jelesül a — jórészt az alföldi mezővárosok tenyésztésére támaszkodó — Nyugatra menő marhakivitelbe, a paraszti-polgári tőzsérek részesedését csökkenti e kiviteli forgalomban; a paraszti árukereskedelem visszaszorítását jelzi tehát egy másik fontos területen is. Mindehhez járul harmadik mozzanatként a földesúri gabonakereskedelem fellépése és előnyomulása. Egy magyar főnemes 1542-ben a következőt írja: „Est mihi animus, ut emam unam navem, quae mille metretas ordei et tritici ferre potest. Ordeum, farinam et alia victualia mecum ducam." S az ilyen elképzelések nem maradtak puszta szándéknak. A városi terménypiacon s különösen a katonai célra történő terményszállításokban, amelyek a török háborúk konjunkturális körülményei között busás hasznot hoztak, a földesurak — éspedig elsősorban a nagybirtokosok — egyre inkább csakugyan magukhoz ragadták a vezetőszerepet; e célból terményjáradék (gabonakilenced, ill. más gabonaszolgáltatások) formájában, valamint összevásárlás útján a paraszti gabonatermés növekvő részét vették a maguk számára igénybe. A földesúri gabonakereskedelem előnyomulása ily módon a paraszti árutermelés fejlődését ebben a művelési ágban különösképpen keresztezte, annál is inkább, mivel — a nagyúri udvartartás, magánkatonaság ellátása közvetlen biztosításának indítékán túl — ösztönzésül szolgált az önkezelésű urasági föld kiterjesztésére, a főként gabonatermelésre irányuló majorsági gazdálkodás kifejlesztésére. A XVI. század derekán főként a Habsburg-országrész nyugati területein jelentős számban kiépülő, nemegyszer jobbágyi föld bekebelezésével is gyarapodó földesúri majorgazdaságok (magyarországi latinsággal allodiumoknak hívták őket), — ahol a jobbágyrobot, a feudális munkajáradék súlyosodó kihasználása mellett az elnyomorodott-kisajátított parasztok bérmunkája is többé-kevésbé széles körben alkalmazásra került — immár a földesúri áru*termelés* irányzatának kifejezői.

*

A földesúri árukereskedelem és árutermelés kibontakozása a XVI. századi Magyarországon világosan jelzi a kontinentális nyugat-európai (elsősorban Franciaországi) fejlődésmenettől való elkanyarodást — ahol ilyetén tendenciák, mint ismeretes, nem tudtak számottevő érvényre jutni —, de még nem jelent feltétlenül eltérést az angliaitól. Hasonló típus a korabeli Angliában is föllelhető. Az angliai „új nemesség"-re, „gentry"-re gondolunk, amely feudális szolgáltatásként túlnyomóan pénzjáradékot húz, gyapjúval, gabonával és más árucikkekkel kereskedést űz, majd kisparasztjait-kisbérlőit kisajátítja, önkezelésű birtokán tőkés gazdálkodásra tér, szóval egyre inkább burzsoá jelleget ölt.

Ez az „új nemesség" alkotja a szigetországban a mezőgazdaság tőkés átalakulása képviselőinek — a paraszti burzsoázia mellett — másik, igen jelentős csoportját. Azok a XVI. századi magyar urak, akik — mint egy 1550-ből származó forrásban olvashatjuk — „treiben Kaufmannschaft, nehmen auch Kaufleut zu Handgesellen, mit Vieh, Tuch, Blei, Kupferwerk und aller anderer Handtierung"; azok a magyar urak, akik — hadd idézzünk még egy kortársat — „bort, búzát, húst és egyéb élést nagy bőven azért takarnak, hogy az drágaságra tartsák, hogy négyszeres áron adhassák"; akik majorságukat jobbágyi föld bevonásával is bővítik és gazdaságukban fizetett munkaerőt (napszámosokat, béreseket) is gyakran zsákmányolnak ki: ezek a XVI. századi magyar urak részben az „új nemesség"-hez hasonló, bizonyos fokig burzsoásodó vonásokat viselnek magukon. Másik arculatuk azonban a feudális földesúré, aki új tevékenységi körében is feudális hatalmával, a gazdaságon kívüli kényszer eszközeivel él: árukereskedelmi tevékenységében magának kényszerpiacot is teremt (gondoljunk csak a földesúri kocsmáltatásra, a paraszti borpiac lefoglalására!) és a feudális járadék terményformáját (az említett gabona- és borkilencedet, meg egyéb terményszolgáltatásokat) ismét növekvő mértékben aknázza ki; árutermelő tevékenységében, allodiális gazdaságában a feudális járadékot közvetlenül munka alakjában is fokozottan sajátítja el. Kettős arculatuk e másik oldala viszont már a korabeli angliai típustól való elválást jelzi.

*

Az angol mezőgazdaságban a falusi burzsoázia és az „új nemesség" mellett a hagyományos agrárviszonyok felszámolásának, a kapitalista termelési mód kialakulásának harmadik, döntő fontosságú tényezője: a tőkének kívülről, a városból való behatolása a faluba, földbérlet vagy földvásárlás útján, amikor — Marxot idézzük — „a faluba, a mezőgazdaságba átviszik a városi módszerekkel szerzett tőkét, a városokban kifejlett tőkés gazdálkodási módot". A mezőgazdaság tőkés átalakulása a szigetországban éppen azért tör lendületesen, „forradalmian" előre, mert egyidejűleg nagymértékben növekedik a társadalmi munkamegosztás, megindul a tőkés iparfejlődés, kapitalista manufaktúrák jönnek létre, erőteljesen előrehalad az *egész* nemzetgazdaság burzsoá jellegű átformálódása.

A korabeli Magyarországon erre nem kerülhet sor. A földbirtokot bérlő vagy földtulajdont szerző polgárok, ill. városok maguk is jobbágyok kizsákmányolóivá válnak; a bérmunka szűkkörű alkalmazása mellett (pl. a szőlőművelésben) alapvetően feudális jobbágygazdálkodást folytatnak, saját kezelésű gazdaságok létesítésében az árutermelő földesuraktól is messze elmaradnak. A tőkének a városból a faluba való behatolásáról Magyarországon ekkor még nem lehet szó, mert nincs még számottevő tőkefelhalmozás a városi polgárság kezén; a városban, a mezőgazdaságon kívül koránt sincsenek még kialakulóban a kapitalista viszonyok; a városi ipar a céhszervezet, az egyszerű árutermelés szintjén marad. Az ipari-városi fejlődésben Nyugat-Európától való elmaradás, amely — mint láttuk — bizonyos mértékig már a XV. század második felében is megmutatkozott, a XVI. század folyamán nemhogy csökkent volna, hanem inkább fokozódott, — fokozódott pedig a világpiac kezdeti kibontakozásának körülményei között, ami Közép-, Kelet-Európa számos országára egyaránt kedvezőtlenül hatott, s amit hazánk speciális helyzete, szerencsétlen politikai viszonyai még csak tetéztek. A városi-polgári fejlődés nemhogy nem válhatott

emeltyűjévé, előrelendítőjévé a pénzjáradék továbbfejlődésének és felbomlásának, az árutermelés kiterjedésének, a tőkés viszonyok kibontakozásának a falun; hanem a városok, az ipari termelés elmaradottsága a mezőgazdaságra is mindinkább fékező hatást gyakorolt. Ez a körülmény pecsételte meg a magyarországi agrárfejlődés további irányát: végleges elkanyarodását a nyugat-európai — immár mind a kontinentális (franciaországi), mind az angliai — fejlődésmenettől.

*

Az elkanyarodási folyamat teljes kifejezésre jutása, mondhatnánk, kijegecesedése azután a XVII. század első felében figyelhető meg. A Habsburg-országrész földesúri osztálya megszilárdítja a rendi-feudális államszervezet bástyáit mind a városi polgárság fejlődésével, mind — és különösen — a parasztság fejlődésének kistulajdonosi-polgári tendenciáival szemben: fokozott élességgel juttatja érvényre azt az irányzatot, amely a parasztságnak a Leibeigenschaft-hoz hasonló állapotba való újbóli leszorítását célozza. Igen jellemző e tekintetben az 1608., 1625., 1647. évi és más korabeli országgyűlések polgár- és parasztellenes törvényhozása. A magyar földesurak egyben tovább szélesítik önkezelésű majorsági gazdálkodásukat, de erőteljesen csökkentve benne a fizetett munka alkalmazását, módfelett fokozva a jobbágyrobot elsajátítását. Figyelmet érdemel, hogy a földesúri allodiumokon — amelyek ekkoriban a Habsburg-országrésznek már középső és keleti vidékein is tekintélyes számban és jelentős terjedelemmel lelhetők fel — a jobbágyoknak gyakran minden harmadik, sőt több helyütt minden második hetet robotban kell tölteniök, vagy ami még nagyobb terhet jelenthet — miként egyes urbáriumok előírják —, „omnis generis labores praestare", ill. „prout illis iubetur" kell robotolniok. A város és falu polgári fejlődése háttérbe szorításának ez újabb hathatós lépései ekként együttjárnak azzal, hogy maguknak a földesuraknak „új nemessé" válási, burzsoásodási folyamata is elakad, sőt visszafejlődik. A kettős arculatról mindinkább eltűnnek a burzsoásodó, „új nemesi" vonások; mindinkább kidomborodnak, egyértelművé válnak a feudális-rendi vonások, teljességükben: a robotgazdálkodást folytató földesúr „kelet-európai" arculata.

Mindez végső soron gátlóan hat vissza magára a földesúri árutermelésre és árukereskedelemre is. A polgári irányú fejlődés visszaszorítása, elnyomása városban és falun, hátráltatja a mezőgazdasági termények belső piacának kibővülését, amire pedig magának a majorkodó földesúrnak is nagy szüksége lenne, hiszen gabonáját nyugati piacokon szállítási nehézségek miatt értékesíteni nem tudja, a terménykereskedelem hadikonjunkturális lehetőségeit pedig immár nem élvezi. Ilyenképpen a földesurak majorsági gazdálkodása nemcsak kezdeti tőkésedő jellegét veszti el, hanem árutermelő jellege is érezhető korlátozást tzenved, s a paraszti árutermelést, annak versenyét sem tudja teljesen legyűrni.

*

Hölgyeim és Uraim!

A XVII. század első felének jelzett fejleményeivel eljutottunk tehát ama történeti folyamat végpontjához, amelynek során a magyarországi agrárfejlődésnek a nyugat-európaitól való elkanyarodása lejátszódott; egyben végére értünk előadásunknak, amelyben megkíséreltük, hogy a rendelkezésünkre álló idő szűk keretei között egészen rövidre szabott vázlatát adjuk ennek a nagy horderejű történeti folyamatnak.

Végezetül csupán jelezni kívánjuk: a XVII. század közepe után hosszú időbe tellett, amíg a mezőgazdasági árutermelés hazánkban újból lendületet vett, a tőkés viszonyok a falun ismét fejlődésnek indultak, a földesúri osztály rendi-feudális arculatán újból burzsoásodó vonások kezdtek feltünedezni. Hosszú időbe tellett, amíg — változott helyzetben, olyan körülmények között, amikor, ha gátoltan, korlátozottan, de immár mégis az *egész* nemzetgazdaság (benne a város, az ipari termelés) tőkés jellegű átformálódásának megindulásáról volt szó — csakugyan kezdetét vette a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra való áttérés: *a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet* Magyarországon. Erre csak a XVIII. század utolsó évtizedeitől fogva került sor.

Pach Zsigmond Pál

ЖИГМОНД ПАЛЬ ПАХ

ОТКЛОНЕНИЕ АГРАРНОГО РАЗВИТИЯ ВЕНГРИИ ОТ ЗАПАДНО-ЕВРОПЕЙСКОГО (К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПЕРЕХОДА ОТ ФЕОДАЛИЗМА К КАПИТАЛИЗМУ В ВЕНГРИИ)

(Резюме)

В Венгрии феодальный строй был прекращен буржуазной революцией 1848 г.: она осуществила переход к капитализму. Непосредственно предшествовавшие революции десятилетия — десятилетия начала перехода к капиталистическому хозяйству в Венгрии. Что касается XVI—XVIII вв., то в отношении Венгрии более четко говорить о *предистории* перехода от феодализма к капитализму.

Венгерское общество, вступившее позднее Западной Европы на путь феодализма, — если в развитии промышленности и городов нет — то в области аграрных отношений ко второй половине XV в. в основном, в качественном отношении все же нагнало свое начальное отставание: деформация развития Венгрии в сравнении с Западной Европой — свидетелями которого являемся в поздних веках феодализма — не была «первородным» явлением. Аграрные отношения Венгрии второй половины XV в. — подобно Западной Европе — свидетельствуют о начале таких процессов, которые в конечном итоге перерастают рамки феодализма: о появлении тенденции развития крепостного в свободного крестьянина опоявлении тенденции буржуазного аграрного развития, коренящегося в крестьянском хозяйстве.

И в XVI в. можно проследить развитие крестьянского товаропроизводства, с одной стороны в специальных условиях захваченной турками Большой низменности (крупное разведение рогатого скота состоятельными жителями сельских городков при помощи наемного труда); с другой в отдельных областях территории, принадлежащей Габсбургам (виноградарство и производство хлеба богатыми крестьянами с целью сбыта на рынке). Эта тенденция развития в основном соответствует современным западно-европейским аграрным отношениям, где лично свободный, крепко держащий участок крестьянин (censitaire) остается главным представителем сельскохозяйственного товаропроизводства (Франция), или же выдвигающиеся из крестьянского хозяйства имущие элементы, капиталистические арендаторы (farmer) составляют одну группу представителей капитализирующегося сельского хозяйства (Англия).

Но напротив тенденции буржуазного развития крестьянства в Венгрии в это время все больше веса приобретает противная тенденция аграрного развития, экономическое содержание которого сводится к включению отдельных групп помещичьего класса в торговлю товаром, а потом в товаропроизводство. (Усиливающееся использование привилегии продажи вина помещиком; включение крупных помещиков и мелких дворян в торговлю скотом; образование помещичьей торговли хлебом; развертывание товаропроизводства помещиков, барского хозяйства, имеющего в подавляющем большинстве целью производство хлеба. Все это ярко показывает отклонение от хода развития в континентальной Западной Европе (прежде всего во Франции).

Венгерские господа XVI в., однако, которые занимаются торговлей, увеличивают барскую запашку и за счет крестьянской земли, эксплуатируют в своем хозяйстве часто и наемную рабочую силу, имеют частью подобные английскому «новому дворянству», до известной меры обуржуазивающиеся черты. Их второе лицо, однако, — лицо феодального помещика, который и в круге своей новой деятельности воспользуется своей феодальной властью, средствами внеэкономического принуждения, что показывает уже отклонение от современного английского типа.

В английском сельском хозяйстве наряду с сельской буржуазией и с «новым дворянством» третьим, решающим фактором ликвидации традиционных аграрных отношений является проникновение капитала из города. В тогдашней Венгрии это не может осуществиться, потому что нет еще значительного накопления капитала в руках городской буржуазии. Отставание от Западной Европы в отношении развития промышленности и города еще увеличивалось в течение XVI в., что оказало все более тормозящее влияние и на развитие сельского хозяйства и так сказать решило отклонение от развития Западной Европы.

Полное выражение процесса отклонения можно проследить потом в первой половине XVII в. Помещики территории, находящейся под властью Габсбургов продолжают в расширении собственного хозяйства, резко уменьшая в нем, однако, применение наемного труда, чрезмерно увеличивая присвоение барщинного труда оттесненных до «второго издания крепостничества» крепостных крестьян. С «двойного лица» венгерских господ все более исчезают обуржуазивающиеся черты «нового дворянства» и становятся однозначным феодально-сословные черты: «восточно-европейское» лицо ведущего барщинное хозяйство помещика. Господское хозяйство не только что потеряет свой первоначальный капитализирующийся вид, а его товаропроизводящий характер тоже претерпевает чувствительное ограничение.

Прошло много времени, пока сельскохозяйственное товаропроизводство в Венгрии опять приняло размах, капиталистические отношения опять начали развиваться на селе; пока — в изменившихся условиях — наверно начался в Венгрии *переход от феодализма к капитализму*. Для этого наступила пора только с последних десятилетий XVIII в.

PÁL ZSIGMOND PACH

DIE ABBIEGUNG DER UNGARISCHEN AGRARENTWICKLUNG VON DER WESTEUROPÄISCHEN (ZUR FRAGE DER EIGENTÜMLICHKEITEN DES ÜBERGANGES VOM FEUDALISMUS ZUM KAPITALISMUS IN UNGARN

(Zusammenfassung)

In Ungarn wurde das feudale System durch die bürgerliche Revolution des Jahres 1848 aufgehoben: diese verwirklichte den Übergang zum Kapitalismus. Die Jahrzehnte vor der Revolution sind die Jahrzehnte des beginnenden Überganges zur kapitalistischen Wirtschaft in Ungarn. Betreffs der 16—18. Jahrhunderte scheint es exakter zu sein, wenn man in ungarischer Beziehung von der *Vorgeschichte* des Überganges vom Feudalismus zum Kapitalismus spricht.

Die ungarische Gesellschaft, die später als Westeuropa den Weg des Feudalismus betrat, holte diesen Rückstand der ersten Zeit — wenn auch nicht in der Entwicklung der Industrie und der Städte — auf dem Gebiet der Agrarverhältnisse bis zur zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts im wesentlichen, in qualitativer Hinsicht ein: die Deformierung der ungarischen Entwicklung im Vergleich zu Westeuropa — was man in den späteren Jahrhunderten des Feudalismus beobachten kann — war keine «ursprüngliche» Erscheinung. Die ungarischen Agrarverhältnisse in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts zeugen — ähnlich, wie in Westeuropa — vom Beginn solcher Prozesse, die in ihren letzten Auswirkungen über den Feudalismus hinaus weisen: von dem Erscheinen der Tendenz der Entwicklung des Grundsassen zum freien Bauer, bzw. der Tendenz einer der Bauernwirtschaft entspriessenden kapitalistischen Agrarentwicklung.

Auch im 16. Jahrhundert ist die Entwicklung der bäuerlichen Warenproduktion zu verfolgen, einerseits unter den besonderen Bedingungen der von den Türken eroberten Tiefebene (mit Lohnarbeit betriebene Viehzucht der wohlhabenden «cives» der «oppida»); andererseits auf einigen Gebieten des Habsburgischen Landesteiles (für den

Markt arbeitender Weinbau und Getreideproduktion der reichen Bauern). Diese Entwicklungsrichtung entspricht dem Wesen nach den zeitgenössischen westeuropäischen Agrarverhältnissen, wo der persönlich freie, sein Grundstück fest besitzende Bauer (censitaire) der Hauptvertreter der landwirtschaftlichen Warenproduktion bleibt (Frankreich), bzw. die aus der Bauernwirtschaft sich hervorhebenden bemittelten Elemente, als kapitalistische Pächter (farmer), eine Gruppe der Vertreter der kapitalistisch werdenden Landwirtschaft bilden (England).

Der Tendenz der bürgerlichen Entwicklung des Bauerntums gegenüber ist aber in Ungarn zu dieser Zeit die allmähliche Kraftzunahme einer entgegengesetzten Tendenz zu beobachten, deren wirtschaftlicher Inhalt die Einschaltung der herrschenden Klasse des Habsburgischen Landesteiles in den Warenhandel, dann auch in die Warenproduktion ist. (Ausnutzung des Vorrechtes des herrschaftlichen Weinverkaufs, gesteigerte Teilnahme von Hoch- und Kleinadeligen an dem Viehhandel, Aufkommen des gutsherrlichen Getreidehandels, Entfaltung der vorwiegend auf Getreideproduktion abzielenden Gutswirtschaft.) All das verrät klar die Abbiegung vom kontinentalen westeuropäischen (besonders vom französischen) Entwicklungsgang.

Die ungarischen Herren des 16. Jahrhunderts, die Handel treiben, ihre Gutsländereien auch durch Einziehung von Bauernhufen erweitern und oft auch bezahlte Arbeitskräfte ausbeuten, tragen jedoch zum Teil Züge, die denen des englischen «neuen Adels» ähnlich, in mancher Hinsicht bourgeois-mässig sind. Ihr anderes Antlitz ist aber dasjenige des Feudalherrn, der auch in seinem neuen Tätigkeitskreis Gebrauch macht von seiner feudalen Gewalt, von den Mitteln des ausserökonomischen Zwanges: und so schon auf die Trennung auch von dem zeitgenössischen Typ Englands hinweist.

In der englischen Landwirtschaft ist neben der Dorfbourgeoisie und dem «neuen Adel» der dritte, entscheidendste Faktor der Beseitigung der traditionellen Agrarverhältnisse das Eindringen des Kapitals von der Stadt aus. Im zeitgenössischen Ungarn kann von einem ähnlichen Prozesse keine Rede sein, da das Stadtbürgertum keine nennenswerte Kapitalanhäufung in der Hand hat. Das Westeuropa gegenüber bestehende Zurückbleiben in der industriell-städtischen Entwicklung steigerte sich noch im Laufe des 16. Jahrhunderts, welcher Umstand auch auf die Agrarentwicklung eine immer mehr bremsende Einwirkung ausübte und ihre Abbiegung von der westeuropäischen besiegelte.

Das vollständige Geltendwerden der Abbiegung ist in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts zu beobachten. Die Adeligen des Habsburgischen Landesteiles setzen die Erweiterung ihrer gutsherrlichen Eigenwirtschaft fort, indem sie aber darin die Anwendung der Lohnarbeit stark verringern und die Aneignung der Fronarbeit der in eine «zweite Leibeigenschaft» zurückgedrängten Bauern massloss steigern. Von dem «zweifachen Antlitz» der ungarischen Herren verschwinden immer mehr die Züge des bourgeoismässigen «neuen Adels» und werden eindeutig die feudal-ständischen Züge: das «osteuropäische» Antlitz des Fronwirtschaft betreibenden Gutsherrn. Die Gutswirtschaft verliert nicht bloss ihre anfänglichen Züge kapitalistischer Natur, sondern das Gepräge ihrer Warenproduktion selbst erleidet eine empfindliche Beschränkung.

Es brauchte eine lange Zeit, bis die landwirtschaftliche Warenproduktion in Ungarn wiederum einen Aufschwung nahm, die kapitalistischen Verhältnisse auf dem Lande sich wieder zu entwickeln begannen, bis — unter geänderten Umständen — *der Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus* in Ungarn begann. Das erfolgte erst von den letzten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts an.

FEJEZETEK NAGYVÁTHY JÁNOS ÉLETÉBŐL

I. rész

*Bevezetés**

„Megholt tehát II. József, amaz ez föld golyóbisának nagyobb részén esméretes római császár mégpedig azon időben, midőn az ő ellenségei mindenfelől felemelték fejeiket . . . halálával olyanná lett Magyarország, mint az árvíz, mely midőn a gátakat elszaggatta, mindenfelé kicsap nagy rohanással és ami eleibe akad, elragadja" — írja naplójában az 1790. év „nevezetesebb dolgairól" szólni kezdve Keresztesi József.[1]

A figyelmesebb szemlélő azonban ma már visszatekintve a XVIII. század végének e meginduló nagy nemzeti megmozdulására, világosan látja: a józsefi rendszer elleni támadásban e hónapokban a magyar „politikai nemzet", a nemesség legszélesebb rétegeinek még a császár halálát megelőző, hosszú évtizedek alatt felhalmozódott egész visszafojtott keserűsége robban ki. Udvar és nemesség kompromisszuma, mely a szatmári békével kezdődve csaknem egy egész évszázadon át biztosította Magyarország politikai nyugalmát, kerül ekkor súlyos válságba.

* Jelen tanulmány alapja és szövegének túlnyomó része is 1948-ban íródott mint doktori disszertáció. Közzétételére akkor és azóta alkalmas fórum hiányában nem kerülhetett sor. Mikor most kiadhatására lehetőség nyílt, ismét áttanulmányozva úgy látom, hogy megállapításait és értékeléseit mind Nagyváthy munkáját, mind a kor viszonyait illetőleg lényegében ma is elfogadhatom; ha néhány helyen egy-két mondatban világosabb fogalmazást kívánt is. Azonkívül a jelen publikáció terjedelmi lehetőségeihez alkalmazkodva egyes helyeken erőteljes rövidítéseket is végre kellett hajtanom. Mindezek eredményeképpen az I—II. fejezetekben a szöveg kb. 30—35%-a változott, a III—IV. fejezetek azonban — néhány mondat megváltoztatásától eltekintve — teljesen változatlanok maradtak. A bevezetés és az utószó teljesen új munka, mely ha gondolatilag sok mindent átvett a sokkalta terjedelmesebb eredeti fogalmazásból, a kor problémáinak értékelésénél már igyekezett felhasználni a legújabb történeti irodalom eredményeit is.

Magával a tanulmány szorosabban vett tárgyával kapcsolatban az elmúlt 12 év alatt két említésreméltó feldolgozás jelent meg. Közülük időrendben az első, *Szántó Imre:* A parasztság kisajátítása és mozgalmai a dunántúli Festetics-birtokokon 1711—1850. (Bpest 1954. 254 l.) c. munkája a Festetics-levéltár akkor még rendezetlen állapota folytán a vonatkozó korszakra nézve az általam használttól miben sem eltérő, általában s főleg a XIX. századi fejlődés egészére nézve pedig rendkívül hézagos és különben is elég rendszertelenül összeállított anyagot használ fel. A témája természete megkövetelte nagyobbvonalú periodizációja az általam vizsgált igen rövid (1792—1796) periódusra tulajdonképpen külön ki sem tér, ennek megfelelően ennek jellemző vonásaival sem foglalkozik külön, legfeljebb néhány soros említés formájában (145. l.). Mindez — ismétlem — témája természetéből logikusan következik. A Festetics-birtokok tőkefelhalmozásának menetéről s az ezzel kapcsolatos jelenségek értékeléséről általában tett megállapításai pedig — ugyancsak témája természetéből kifolyólag — a gazdálkodásnak nem annyira

A kompromisszum ui., mely az országot a XVIII. század folyamán egyre erőteljesebben gyarmatosító Habsburgok számára elengedhetetlenül szükséges, a Rákóczi-szabadságharchoz hasonló minden megmozdulással szemben biztos védelmet nyújtó belső stabilitást, a nemesség számára pedig, e stabilitás biztosítása fejében, feudális előjogainak változatlan garantálását jelentette, mindkét fél számára hovatovább kényelmetlenné és feleslegessé kezdett válni.

A nemesség Mária Terézia és főleg II. József uralma alatt egyre világosabban ismerhette fel az udvarnak kiváltságai korlátozására, sőt egyenesen megszüntetésére irányuló törekvéseit. Az úrbérrendezés és még inkább a nemesi földek felmérése, a nemesi vármegye autonom szervezetének megszüntetése nem hagyhatott benne kétséget e törekvések iránya és komolysága felől. A gyarmati helyzet politikai következményei lassanként egyre érezhetőbbekké váltak számára. Ugyanekkor a nemesség egyre inkább érezni kezdte a gyarmatosítás gazdasági következményeit is, a XVIII. század közepén kezdődő, még gyenge konjunktúra kellő kihasználására is képtelen voltát, tőkehiányát, mely nem engedi meg számára birtoka teljesítőképességének lehetséges szerény kihasználását sem. S mindennek, valamint az államigazgatás és hadsereg hatalmi pozícióiból történt kiszorulásának következtében, mint e gazdasági nehézségek mindenki számára érthető és felfogható megjelenési formáját, világosan láthatta feltartóztathatatlanul gyorsuló közeli elszegényedését, deklasszálódását is.

Mindezeknek következtében a 80-as évek végére a nemesség az ország belső nyugalmának a gyarmatosítás érdekét szolgáló biztosítását, a kompromisszum fenntartását a maga részéről sok szempontból feleslegesnek, sőt egyenesen saját érdekei ellen valónak is érezte. Mindezek a kérdések és indokaik legvilágosabban a nemesség még aránylag jómódú, a deklasszálódás veszélyétől azonban már magát is fenyegetve érző, művelt, a helyi politikában legtöbb súllyal és tekintéllyel rendelkező, társadalmi és gazdasági igényeiben mind-

---

egészét, mint elsősorban a már tőkés viszonyok felé mutató vonásait emelik ki. Mindez együtt, úgy véltem, megengedhetővé teszi munkájának ugyanazon forrásanyagra támaszkodó, de sokkal szükebb periódust és más szempontból feldolgozó tanulmányom revíziója során történő mellőzését. Egy évvel később jelent meg az MTA Agrártudományok Osztálya Közleményeiben (VII. k. 3—4. sz. Bpest 1955.) *Lázár Vilmos* tanulmánya: Nagyváthy János emlékezete. A tanulmány különös érdeme (mint azt az Agrártörténeti Szemle 1957. évi 1—2. számában megjelent ismertetésem hangsúlyozta is) Nagyváthy tevékenységének végre a modern agrárszakember szempontjából való megvizsgálása. Lázár Vilmos tanulmánya ebből a szempontból igen sok hasznos megállapítást tesz, melyeket egy mielőbb megírandó agrotechnikai szempontú Nagyváthy-monográfia kezdeteinek is tekinthetünk. Tanulmányunk következtetéseit azonban — miután Nagyváthy munkásságát elsősorban mint gazdaságpolitikai rendszert vizsgáljuk — ilyen módon nem befolyásolta.

Tanulmányunk Nagyváthy működésének egyetlen pontját illetőleg sem törekszik arra a teljességre, melyet csak egy majdan megírandó Nagyváthy-monográfia írójától lehet elvárnunk. Nagyváthy mind politikai, mind gazdasági működésének, az ennek során keletkezett munkáknak ismertetése során egyaránt csakis Nagyváthynak a tanulmány inkább gazdaságpolitikai szempontjából jelentős vonatkozásait emeljük ki, nem érezve feladatunknak e munkák teljes ismertetését.

Megjegyezni kívánjuk végül, hogy az idézetek esetén szorosan ragaszkodunk az eredeti helyesíráshoz, kivéve a nagybetűk a korabeli szövegben általánosan következetlen használatát, melyet mindenhol a mai helyesírásnak megfelelően változtattunk meg.

[1] *Keresztesi József:* Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Bpest 1882.[2] 193, 196. l.

ennek következtében legvilágosabban látó, rokoni és baráti kapcsolatai révén legjobban szervezett rétege: a birtokos középnemesség előtt fogalmazódtak meg; érthető, ha a nemesség és udvar kompromisszumának megszüntetése vagy legalábbis meglazítása először az ő számukra vált szükségessé.

De a következmények bebizonyították, hogy a nemesség Bécs ellen meginduló harcában már a megindulóskor minden tényleges erő és hatalom a gyarmatosító udvar oldalán állt. Mert a kompromisszum fenntartása hovatovább Bécs számára is feleslegessé vált. Az úrbérrendezés és az állami adóalap védelmére tett egyéb intézkedései révén az utolsó évtizedek alatt sikerült megszereznie a parasztság bizalmát vagy egy meginduló küzdelem esetére legalábbis jóindulatú semlegességét. A hazai tőkeképződést megakadályozó gazdaságpolitika: elsősorban a gyarmatosító vámpolitika, de közvetve a földesurak jövedelmeit erősen csökkentő úrbérrendezés révén is Bécs objektive abba a helyzetbe hozta a földesurakat, hogy gazdasági problémáik megoldására irányuló bármely konkrét mozgalmuk első követelése szükségképpen az udvar parasztvédő intézkedéseinek megszüntetése, első lépése a parasztság erőteljesen meginduló kisajátítása kellett hogy legyen. Hogy pedig ez első pillanattól kezdve szembe fogja őket fordítani a parasztsággal, távolabbi kihatásaiban pedig a polgársággal is, az — s ennek eredményeként mozgalmuk szükségszerű kudarca is — ugyancsak világos lehetett minden szemlélő előtt.

Ez a két, immáron évtizedek óta ellentétesen fejlődő politikai magatartás ütközik most össze a II. József uralma utolsó éveinek intézkedései s azok reakciója által a csúcspontig felfokozott hevességgel. A meginduló harc azonban magán viseli a két fél aránytalanságának összes jellemző jegyét is. A nemesség elsősorban politikai küzdelmet folytat, hiszen a nemesi vármegyében jelentős politikai hatalom van a kezében. Igen fejlett politikai ideológiája is, hiszen ellenfelei közt ott találjuk nemcsak az abszolutista uralkodói hatalmat, hanem az ezt támogató arisztokráciát és klérust is. Ennek megfelelően a nemzeti mellett már antiklerikális, polgári és mindezt összefoglalóan szabadkőműves eszmék is keveredtek nézeteiben. Gazdaságilag azonban a nemességnek jóformán még semmi elképzelése nincs, gazdasági helyzete javulását még inkább politikai-adminisztratív, nem utolsó sorban parasztellenes intézkedésektől várja. Az udvar ezzel szemben a parasztságra és polgárságra támaszkodhat (a nemesség nacionalizmusával szemben szükségképpen felhasználható nemzetiségi mozgalommal itt nem kívánunk foglalkozni) annak biztos tudatában, hogy a nemesség a parasztsággal, politikai ideológiájának minden részbeni felvilágosodottsága ellenére sem egyezhet meg. Jól számít — s miután 1790 nyarán végül a nemesség kalandos porosz külpolitikai elképzelései is kudarcot vallanak, alig másfél évvel II. József halála után, az oly nagy reményekkel indult nemesi mozgalom végleg összeomlik, az udvar s a gyarmatosítás politikája teljes győzelmet arat.

A nemesség s tágabban mindazok előtt, akik 1790—91 napjaiban — ha meglehetősen önző osztályérdekeiktől vezettetve is — objektive már Magyarország gyarmatosításának megszüntetéséért harcoltak, ezek után csak két út van nyitva: vagy vállalni a közösséget a kibontakozó francia forradalommal is, vagy elfogadni a forradalomtól fenyegetve szövetségeseket kereső s így győzelmét egészében kihasználni nem képes udvarnak a kompromisszum meghosszabbítását kínáló ajánlatát. Az előbbi utat kevesen választják: fejük négy év elmúltával a Vérmezőn fog lehullani, vagy osztrák börtönök mélye nyeli el őket. Az utóbbi megoldást törvény szentesíti, verses és prózai röpiratok és szónok-

latok propagálják, s a nemesség osztályhelyzetéből fakadó problémái általában hihetővé is teszik, hogy előjogainak ilyen biztosításával a történtek után különösen meg van elégedve. De valóban feltételezhetjük-e, hogy a megelőző néhány éven át az abszolutizmus visszavonulásának és a nemesi ellenállás erősödésének éveiben teljesen hiába, minden eredmény és hatás nélkül jelentek meg, hangzottak el az abszolutizmust támadó, az emberek polgári egyenlőségét hirdető, az ország gyarmati kizsákmányolását leleplező röpiratok és szónoklatok? 1790—91 kudarca után kétségtelen, hogy a gyarmati helyzet felszámolásának politikai útja nem vezethet eredményre. Politikai oldaláról a gyarmatosítás és következményei: az elavult társadalmi rendszer még nem támadható sikerrel. De — ha rendkívül lassan, talán csak évtizedek távlatában gyümölcsözve is — nem lehet megtámadni gazdasági vonatkozásaiban? A gyarmatosítás ellen harcoló nemesség tőkehiánya, mely következményeiben — 1790—91 tanulsága szerint — politikai magatartásának befolyásolásával oly döntő szerepet játszott e nemesség politikai kudarcában, nem szüntethető meg, vagy legalábbis nem csökkenthető a gyarmatosítás által adott keretek között is? S végső fokon ennek az akadálynak elhárítása nem küszöböli-e majd ki egy esetleg újból meginduló politikai harc fő akadályát: a nemesség és parasztság megegyezését?

Minden belső, szükségképpeni korlátja ellenére (melyekre tanulmányunk végén még részletesebben szándékozunk kitérni) kiindulásnak nem helytelen felfogás ez — ha akkor és még utána hosszú éveken át ez a cél roppant távolinak látszhatott is, és szinte egészen Széchenyiig még a legjobb magyar elmék előtt sem volt — de nem is lehetett — világos. Csak lassan táguló perspektivák, kisebb célok, de nem kevésbé eleven érdekek: az osztályuk feltartóztathatatlannak tűnő hanyatlásától való félelem vagy a szegényedő haza sorsa felett való egyszerű aggódás és segíteni akarás vezeti — idő haladtával egyre inkább párosulva a kapitalista módszerekkel történő gazdálkodás kitáguló lehetőségeinek felismerésével — azokat, akik többnyire e célig gondolatban sem jutva el, de objektíve mégis ennek a célnak szolgálatában állva, ezekben az években Magyarország gazdasági problémáinak megoldása érdekében tollat fognak ragadni.

Köztük azt a férfit is, aki 1791-ben első magyar nyelvű rendszeres mezőgazdasági szakkönyvünket teszi le a nemzeti tudományosság — s a nemzeti politika — asztalára.

I. Az "igaz magyar hazafi"

„Nem kívánok munka-segítő-társaimnak 'sírjokkal gazdag lenni. Elég leszsz a' nékem, hogy a Te képedet én rajtam ... meg-ismervén az előtt meghajolnak és fijúi tiszteletet tésznek."

(A tizen-kilentzedik százban élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. 1790.)

Talán sajátosnak találhatjuk ezek után, hogy hősünket, a mezőgazdasági szakírót el őször nem valamely majorság udvarán vagy szántóföldjén, a gazdálkodó szorgalmas munkájában elmerülve, hanem főúri szalonban, arisztokraták és művelt literátorok társaságában, irodalmi tervekről vitatkozva pillanthatjuk meg a nemesi mozgalom küzdelmeinek tetőfokán, 1790 őszének napjaiban. Alakját nem kisebb ember, mint Kazinczy állítja elénk Aranka Györgyhöz egy nem sokkal később, 1791. január 7-én írott levelében, melyben

a Széchenyi Ferenc grófnál tartott irodalmi „concursus"-ról számol be: „... ez az ember mintegy harmincöt esztendős ember. S. Pataki kálvinista Deák, s Losontzi conrector vala. Onnan mint az ifjú Motsárinak nev. 'ője lemene Pestre Philosphiában doctorisáltatni, hogy concurrálván pro cathedra Philos-[ophica] pápista oskolában Professor lehessen. Egy soktehetségű derék ember. Kőmíves. — Fordításai jók, de sok grammaticai hibája van, mert írni tsak most kezd ... E vala az, a kire Révai reá bízta a M. Társaság eránt való plánum kidolgozását."[2]

A Magyar Tudós Társaság ezen plánumának függelékében, ahol Révay az újonnan felállítandó társaság leendő tagjait sorolja fel, a 26. helyen álló név „Nagyváti (Joannes)" mellé ezeket írja: „Pesten magántisztviselő („privata praefectura occupatus"), s a tudományok bővebb ismeretének híjával van. De szerencsés eredménnyel megkísérelt különféle — főleg gazdasági természetű — munkái és azonkívül igen gyakori bizonyítékok igazolják, hogy különböző tudományokban kiválóan jártas. Érdeklődési köre leginkább a természettanra, technológiára, gazdaságtanra és természetrajzra irányul. A matézisben is kiválóan gyakorolta magát, továbbá a filozófiában, statisztikában, államtudományban és vegytanban. Buzgón érdeklődik az anatómiai kísérletek iránt. A magyaron kívül a latin, német és francia nyelvet is beszéli, érti az olaszt és az angolt és eléggé emlékezik a görögre és héberre is. Ő is, mennyire saját erejéből tehette, főleg a mágnások felkeresésével igyekezett ezen felállítandó társaság mások által már eléggé előrevitt munkájában fáradozni."[3]

Az út, melyen idáig jutott, elég zavaros és máig sem elég tisztázottan áll előttünk. 1755. január 19-én született Miskolcon, elszegényedett, anyagi csapásokkal küzdő kisnemesi iparoscsaládból. A miskolci asztaloscéh jegyzőkönyveiben már 1700-ban találkozunk egy Nagyváthy Ferenc céhjegyző nevével. A szakmát örökli fia is, de ez már taníttatja János nevű gyermekét: a fiatal Nagyváthy a miskolci református gimnáziumba, majd a sárospataki főiskolába kerül, ahol jogot és teológiát hallgat.[4] Élete további folyásának nyomonkövetése itt válik egy időre zavarossá. Legelső életrajza szerint Losoncra megy tanárnak, majd szembaja miatt Pestre jön, és meggyógyulva katonának áll. Itt a kapitányságig viszi, de a szolgálatból önként kilépve Bécsben telepedik le.[5] Körülbelül 3 évtized múltán, megtudjuk egy életrajzból, hogy bécsi tartózkodása után Pestre jön, itt a híres Mitterpacher professzor mezőgazdasági előadásait hallgatja és maga is gazdálkodik; hogy hol, arra semmi nyom.[6] 1879-i életrajzírója ezek után őszintén bevallja, hogy „hol szerezte és mikor Nagyváti az itt összehalmozott, különösen gyakorlati ismeretet, megfejthetet-

[2] Kazinczy Ferenc levelezése. Kiadja *Váczy János*. I—XXI. k. Bpest 1890—1911. (A továbbiakban: Kaz. Lev.) II. k. 137—138. l.

[3] *(Révay, Nicolaus)* : Planum erigendae eruditae societatis Hungaricae alterum elaboratius. Viennae 1790. (Folytatólagos lapszámozással hozzákötve: Candidati erigendae eruditae societatis Hungaricae et ratio facti in ea promovenda progressus. Jaurini 1791.) Nagyváthy jellemzése: 78—79. l.

[4] *Kuthy Ferenc* : Nagyváthy János, a haladó kisgazda (1755—1819). Csurgó 1943. 3—5. l. A munka meglehetősen kritikátlan és így kevéssé megbízható: jellemző például, hogy úgylátszik nem tudván, hogy a „Szorgalmatos Mezei Gazda" két kötet, csak a II. kötetet ismerteti, fel sem tűnvén neki, hogy a földművelésről abban szó sincs. Ezért egyéb adatait is óvatosan kell kezelni.

[5] Tudományos Gyűjtemény 1824. XII. k. 65—69. l., ugyanitt arcképe is. — Magyar Gazda 1842. 48. sz. 759—760. l.

[6] Magyar Gazda 1860. 26. sz. 401—404. l.

len marad előttünk."[7] Szinnyei Józsefnek a „Magyar írók élete és művei" IX. kötetében közölt életírása viszont meglepően részletes adatokat mond el életéből. Szerinte sárospataki évei után mint a Szapáry grófi gyermekek nevelője növendékeivel együtt két éven át sokat utazik, majd Losoncra megy, de egy év múltán szembaja Pestre kényszeríti. Itteni kezeltetése alatt hallgatja Mitterpacher előadásait, majd két évig katonáskodik. „Figyelemmel kíséri a külföld gazdasági viszonyait, szép könyvtárral bír, mely magyar, német, francia és olasz mezőgazdasági, jogi, politikai és történeti művekből áll, később angolul is megtanul, lovak idomítása, eladása, cserélése kedvenc foglalkozása volt. 1782-ben Olaszországba helyezték. Az ottani éghajlat azonban káros hatással volt szemeire és 1786-ban azt hitte, hogy megvakul. Ezért gyógyítása végett Bécsbe ment. Itt a szabadkőműves páholyban találkozott Festetich György és Széchenyi Ferenc grófokkal, régi ismerőseivel. Itt ismerkedett meg Jordán Péterrel, Laxenburg és Vösendorf uradalmak kormányzójával, ki őt egy Bécs melletti birtokra tette gyakornoknak. 1788 tavaszán elhagyta állását és utazni ment, különösen Belgium köté le vizsgálódó szemét. Ezután Pesten telepedett meg. Kazinczyval, Báróczyval és Bacsányival a »Nagyszívűséghez« címzett itteni szabadkőműves páholyban ismerkedett meg."[8]

Hogy Szinnyei honnan veszi ezeket az adatokat, nem tudjuk. A cikk végén közölt hivatkozásai közül egyik sem ad ilyen részletes biográfiát, még az egyik kései Nagyváthy-utódnak őse életét tárgyaló munkácskája sem.[9] Szinnyei említi ugyan Nagyváthynak egy állítólagos kéziratban maradt önéletrajzát, mely ekkor magántulajdonban volt; de arra, hogy ezt felhasználta volna, nem tesz célzást. Azt a tényt, hogy Nagyváthy maga munkáiban nem beszél külföldi utakról, sem Révay, sem Kazinczy — akinek figyelmét nyilván nem kerülte volna el új ismerősének világlátottsága — nem említi ezt, támogatni látszanak a losonci református iskola jegyzőkönyveinek csaknem két évtizede — igaz, hogy felületesen és kritikátlanul — publikált részletei, melyek szerint Nagyváthy feladata ott 1785-ben „a német nyelvnek olly vigyázással való tanítása, hogy a deák nyelv ne hátráltassék". De a subrector úr szembaja miatt elhagyja Losoncot, ahol pedig igazán megbecsülték „ditséretes magaviselését" s a „tanításban mutatott előmeneteles serénységét".[10] Mindez 1788-ban történik: olaszországi és belgiumi utazás, szép könyvtár helyett valószínűleg csupán a vidéki kisváros, két lakószobája, 4 öl tűzifája és évi 200 forint fizetése maradt háta mögött, mikor Pestre indult. És egy alkalmi esküvői versecske, melyet 1787-ben „Szent András havának 25. napján Losontzon" írt.[11]

Pesten lesz szabadkőműves; élete folyását ettől a ponttól kezdve megint világosan tudjuk követni. Báró Schaffrathnak, a pesti piarista gimnázium igazgatójának 1788. nov. 24-i ajánlása alapján a következő év elején felveszik a már említett „A Nagyszívűséghez" címzett páholyba.[12] Így kerül érintkezésbe egyre több haladó gondolkodású politikussal és íróval, így Orczy

[7] Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület Emlékkönyve. Szerk.: *Galgóczy Károly*. I. k. Bpest 1879. 59—63. l.

[8] *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. IX. k. Bpest 1903. 792—793. hasáb.

[9] *Nagyváthy Kálmán:* Nagyváthy János élete. Pozsony 1891.

[10] *Kuthy* i. m. 7. l.

[11] *Erdélyi Pál:* A „Virágoskert" c. kézirat. Magyar Könyvszemle 1890. 102. l.

[12] *Jancsó Elemér:* A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században. Cluj 1936. 233—234. l.

László br. kamarai alelnökkel, a nemesi ellenállás egyik vezető alakjával, a változatos életű Trenck báróval s mindenek előtt Széchenyi Ferenc gróffal és körével.[13] Az ő társaságukban találjuk azon a napon is, melyen Kazinczy először meglátja.

Ahogy a XIX. század eleje magyar nemzeti mozgalmának kétségtelen gyengesége az, hogy legjellegzetesebb kifejezője végig az irodalom marad s formájában is mint irodalmi mozgalom jelentkezik, úgy nem csodálkozhatunk azon, ha e mozgalom már előző szakaszában, a 90-es évek elején is számtalan szoros szállal kapcsolódik az irodalomhoz. Előbb már vázolt gazdasági gyengeségei s ennek folytán előtérbe nyomuló politikai oldala igazolja ezt a megállapítást. Vezérkarában nagy szerepük van a tudósoknak és irodalmároknak; táboruk ezekben az években általában még egységes: a szabadkőműves ideológia egységbe fogja össze őket, legyenek akár II. József kora monarchista demokratizmusának hívei, akár már harcos nacionalisták, szegény értelmiségiek vagy jómódú birtokos nemesek, sőt arisztokraták. Közösek az abszolutizmus, az arisztokrácia egyeduralma, a klerikalizmus és a társadalmi egyenlőtlenség elutasításában, — de közösek abban is, hogy e magatartás végső következtetései: a radikális plebejus forradalmiság végül is idegen tőlük, s a politikai szabadság kiterjesztését a nép nagy tömegeire még nem tartják kívánatosnak. Hű kifejezője ennek az a társaság is, melyben Nagyváthy személyével először találkozunk:

„Pesten 3-a 8br. tartatott egy Litterarius consessus Gróf Széchenyi Fer. Ur ő Excell. házánál" — írja Kazinczy. „Gróf Berényi, B. Orczy, B. Podmaniczky, B. Vay, Gróf Esterházy Károl, Vay József, Balog Péter, Márijási István, Spissics, Horváth Ádám, Nagyváti, Bárány uraknak jelenlétekben, hol én is mint invitatus megjelentem. Az a planum olvastatott el, a melly szerint a M. Társaságnak kell fel állíttattni. Pesten vala Batsányi is, de oda nem hivattatott. Esmerik garabontzáskodó lelkét . . . mindennel volt már tsatája . . . most is senkit sem kértem, hogy ne hívják: de sokan esmerik . . ."[14] A politikai mozgalom és irodalmi propagandájának legjelentősebb személyei ezek: a fentiek ismeretében nem csodálhatjuk Batsányi távollétét sem. Mint ahogy a mozgalom gazdasági gyengeségéről elmondottak ismeretében azt sem csodálhatjuk, hogy a Magyar Tudós Társaság megalakításának már kezdeténél mekkora jelentőséget tulajdonítanak. S így természetesnek kell látnunk azt is, hogy még a mezőgazdasági érdeklődésű Nagyváthy is kötelességének érzi, hogy mintegy belépőjegyként e körbe, letegye a maga politikai-irodalmi obulusát. Ha az irodalomnak talán nem a legnagyobb nyereségével is, de mindenesetre hasznos okulásul az utókornak, mely megláthatja így: egy adott gazdasági programnak melyek az általános politikai, szellemi vetületei, első kifejeződési formái. S bármennyire különbözők is tárgyukat tekintve ez irodalmi működés első dokumentumai, van közös vonásuk, mely mindezeket a munkácskákat a későbbi mezőgazdasági életmű valóban szerves előzőivé és magyarázóivá teszi.

„Pesten a »Nagyszívűségnél« (magnanimitas) nevezet alatt jövének ki 3 kis darabok" — írja Kazinczy 1791 legelején. — „1. a veres barátnak elmélkedései a templom düledékjei közt. Ford. De la Plume (Nagyváty János). 2. a Vallás tserélés ugyan ő általa. 3. L' horoscope de Pologne. Ez mind a

[13] A magyar jakobinus mozgalom iratai. Sajtó alá rendezte *Benda Kálmán*. I. k. Bpest 1957. 624—625. l.

[14] Kaz. Lev. II. k. 120. l.

Nagyvátyé . . .''[15] Impresszumukban az arisztokratákat, nemeseket, polgárokat, egyes papi személyeket, katonákat összefogó nevezetes pesti szabadkőműves páholy neve mintegy már előre fémjelzi világnézetüket: a XVIII. századi magyar szabadkőművesség abszolutizmus és arisztokrata ellenes, felvilágosodott antiklerikális, de a középnemesség társadalmi szempontjainál mélyebben még nem látó világnézetét.

Valóban a három mű e szemlélet összes jegyeit magán viseli. A „Vallástserélés'' nyilván a II. József toleranciarendelete ellen a klérus oldaláról elhangzott támadásokra hivatott válaszolni.[16] A ,,Világi bölts'' és az ,,Igaz Hazafi'' vitatkozik itt a jezsuitával; a vitában a bölcs a szabad vizsgálódás mellett száll síkra racionalista és a szabad vizsgálódás jogát, sőt szükségességét hangoztató, a vakhitet élesen bíráló érvekkel, de a kérdést mégiscsak a protestáns hazafi argumentálása dönti el. Ő már hasonlóan jellegzetes módon nemesi, jogászi módszerekkel: törvénycikkek és precedensek idézgetésével dolgozik. A művet és szerzőjét bevezető sorai miatt némelyek a későbbi irodalomból hajlandók voltak atheistának tartani, holott az egész vita csupán oda konkludál, hogy ,,Keresztyén vallásból más keresztyén vallásra állani nem Apostásia'',[17] amivel tehát végeredményben a protestáns rendek évszázados álláspontját — az egyenjogusítás álláspontját — képviseli, támogatva némi felvilágosodott filozófiától.

A ,,Tsillagok forgásibul való polgári jövendölés Lengyel országra'' című állítólagos fordítása,[18] melyet a ,,magyaroknak tükörül'' készített, azokat a problémákat emeli ki, melyek a nemesi mozgalom talajának legkritikusabb pontjait jelentik: a parasztság nyomorult sorsát és a polgárság, azaz a belső piac hiányát. ,,A ti parasztjaitok úgy el-barmosodtak, hogy tsak szántani sem tudnak; holott pedig egész foglalatosságok nem egyébből; hanem tsak földmüvelésből áll'' — veti a lengyel állapotok ürügyén a magyar nemesség szemére, mely parasztját az árendások prédájává teszi. (Tudjuk, hogy az árendáltatás a hanyatló allodiális rendszer legbiztosabb ismertetőjele.)[19] Rossz a közigazgatás is, mely nem törődik a nép egészségével és jólétével.

,,A nevét sem tudjátok ti annak, mitsoda az, a mit másutt polgároknak vagy városi lakosoknak neveznek'' — folytatja. Így a kereskedelem és minden más, ,,valamihez tsak egy kis ész és szorgalmatosság kívántatik, idegen nemzetség kezében van'', ezzel szemben az ország újjárendezésében a főnemességre nem lehet számítani, mert az szélsőségesen aulikus, a ,,koldúsnemességnek . . . tsak hátokon házok, kebeleken kenyerek; és tsak a ti lábotoknál kutya módra tsuszó szegénységet martzongják''. Egy réteg van csupán, melyre támaszkodni

[15] I. m. II. k. 137. l.

[16] Vallás-tserélés, avagy egy világi-böltsnek, egy jésuitának és egy hazafinak arról való beszélgetések: ha vallyon szabad-é az embernek vallását, a mellyben született, meg hányni-vetni és van-é szabad választása azt, ha hibás, jobbal fel tserélni? egy emberbarát által. Nyomtattatott Gondolat-falván Elmélkedő János betűivel. MDCCXL Esztendőben. 48 l. — Új szemelvényes kiadása: Tépjétek le a sötétség bilincseit. XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházról. Bpest 1950. 15—23. l.

[17] I. m. 41. l.

[18] Tsillagok forgásibul való polgári jövendölés Lengyel országra, a mellyben a borussiai király és & & le ábrázoltatnak. Az ötödik kiadás szerint frantziából magyarra fordítva a magyaroknak tükörül. A Nagy-Szívűségnél 1790. 88 l., az idézetek 48—51. s köv. l.

[19] *Wellmann Imre:* Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. Domanovszky-Emlékkönyv. Bpest 1937. 710. l.

lehet — fejtegeti tovább az átlátszó analógiát —, „van még egy közép nemesség, a melyet sem a nyomorúság, sem a gazdagság mindez ideig is meg nem vesztegethetvén elégséges volna mind a szabadságnak, mind hazájának szeretésére, ha az otromba nevelés- és tudatlanságnak sárjában nem fuldokoltatna." Éppen ezért egyelőre még passzív, bár hasznosan lehetne felhasználni.

Eltekintve a szimbolikus versezettől, melyben a szabadkőművesek ősét jelképező templárius „Veres Barát" a „méltóságos gróf" és a „szűrös ember" nyájas „tsokolódzásában" és a világosság elterjedésében képzeli el a jövő boldogságát,[20] „A tizen-kilentzedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái" című, névtelenül megjelent, hasonlóan fiktív helyzetből (az 1900-ban élő magyar visszatekint az elmúlt század reformjaira) kiinduló munkája az,[21] melyben összefoglalva a helyzetet, a reformok elképzelése után rögtön a következtetéseket is levonja.

A művet címe miatt néhányan félreértették és megírási idejét valóban a XIX. század első évtizedére tették, de mivel egy 1790-ben megjelent hasonló röpirat: a „Meghamisíttatott mértéke az elsőségnek" is már hivatkozik rá,[22] nyilvánvaló, hogy ugyancsak Nagyváthynak ezen publicisztikai korszakából való, mégpedig nyilván a Kazinczy említette három kis füzet megjelenése előtti időből.

A kis munka az utólagos visszatekintés formájában részben a nemességre váró feladatokat körvonalazza, de sok helyen, mintegy megfeledkezve a fiktív helyzetről, a korabeli nemesség védelmének energikus hangjába csap át. Feltűnő álláspontja mindenekelőtt a jobbágykérdésben, midőn, némi könnyítésekkel persze, de alapjában véve mégis a nemesség uralmának fenntartása mellett foglal állást. Homályos kifejezéseiből arra következtethetünk, hogy valamilyen, a felszabadított és így szabad bérlővé lett jobbágy s a földesurak közötti patriarchális viszonyt képzelt maga elé, mely a feudális földtulajdont azért mégsem törölné el teljesen. „A Természet Törvénye-is azt tanítja, hogy egy személly a másiknak bizonyos haszonvételért szolgálatját holtig is ajánlhattya: de még nem-is élő s talán azon haszonvételre nézve tőlle gondolkozásiba külömböző maradékát tsak a társaságnak, de egy különös személlynek soha le-nem-kötheti." „Ezt látván a nemes magyar haza még szinte törvénnyé vált jussairól is önként lemondott . . ."[23] Az „Igaz Hazafi" így örömkönnyekkel szemében nézi a munkából este hazatérő „munka-segítő" társait, akik „a kedves álom által megújulván nem tsak gyönyörűségemre szollgáló jóknak gyűjtésére serkennek-fel: hanem . . . az hajnalnak kedvezése alatt mind engemet, mind az egész Hazát gyarapító maradékrul szorgalmatoskodnak". Hálát ad a „Magyarok Istenének", hogy „engem munkás szorgalmatosságomnak jutalmául földes úrnak engedsz neveztetni". „Nem- is akarok hát én egyéb lenni közöttök; hanem tsak emberek baráttya, attya, és bóldogságoknak vezére. Nem kívánok munka-segítő-társaimnak 'sírjokkal gazdag lenni. Elég leszsz a' nékem, hogy a Te képedet én rajtam munka-segítő-tár-

[20] A Veres Barátnak egy el-pusztult templom omlása mellett való szomorú képzelési. Mellyeket Fridrik vers-költeményeiből magyarra fordított de la Plume. A Nagy Szívűségnél 1790. 32 l. Az idézet a 31. lapon.

[21] A tizen-kilentzedik században élt igaz magyar hazafinak öröm-órái. A Nagy-Szívűségnél MDCCCC. 40 l.

[22] *Concha Győző:* A kilencvenes évek reformeszményei és előzményeik. Bpest 1885. Olcsó Könyvtár, Új sorozat 498—499. sz. 102, 110. l. — *Ballagi Géza:* A politikai irodalom története Magyarországon 1825-ig. Bpest 1886. 334—339. l.

[23] A tizen-kilentzedik században élt . . . . 11. l.

saim meg-esmérvén az előtt meghajolnak és fijui tiszteletet tésznek" — mond hálát Istennek.[24]

A gyermek József előtt meghajló bibliai búzakalászokra emlékeztető hasonlat a pátriárkák boldog korát idézi fel előttünk. De a következő sorokban már a megyei gondokkal-bajokkal elfoglalt, elszegényedő nemesember szemrehányása zúdul a főpapság felé: „. . . az egyenlőség mértékét semmi olljan nagyon meg-nem-bontja; mint az, hogy egy feleségtelen, gyermektelen, magányos személly, két s három száz ezer forint jövedelmekkel jádzon akkor, midőn a világi ember, a ki egyszersmind atya, sőt a köz-jónak előmozdítására, házi gazdaságának hátra-maradásával, külső tisztséget is viselni nem tsak kéntelen; de még ezen felül a köz-szükségre adózik is; még-is a leg-elsőnek is mind öszve-is, alig van 12- s 16 ezer jövedelme, az apróbb tisztviselők pedig, a kéntelen adósság-tsinálás miatt magokat és maradékaikat a köz jónak koldúsaivá teszik".[25] Nagyváthy utópiájában persze ezek után a papság is (állandó állami fizetés fejében) lemond birtokairól és a másvallású honfitársai háttérbeszorítását fogadó püspöki esküről. A protestánsok haragja is elmúlik, megszűnik a vallási türelmetlenség: „Nem reked már ki senki, sem a mennyországbul, sem a hazafiságbul, se a köz-hivatalokból ez vagy amaz nevezetű vallása miatt." Cserébe a hálás „Nemzetiség" barátjává fogadja a papokat megengedve nekik a nősülést.[26] Még a király is az országba jön lakni.

A munka most következő része a XIX. századi megváltozott nemesség leírása lenne, de bevezető szavai már éreztetik, hogy itt is inkább a jelenről lesz szó. „Tsak az idegen-nemzetből származott irigyek verték hát azt a köznép fejébe, hogy a közönséges teher-viselések alól a nemesség ki-húzza magát, tsak a visszavonó lelkek tették őket az adó-fizető nép előtt gyanússá". Ezzel szemben Nagyváthy kifejti, hogy „melly hasznos legyen annak (ti. a nemességnek — V. K.) virágzó állapotba való megtartása mind az országnak mind az adófizető köznépnek". Hiszen a nemesség a paraszt szószólója a megyén és a diétán is, és „ha a szegénységnek sattzoltatását láttja, a Királyával is szembe száll", átengedi minden földjét parasztjainak, vetőmaggal és igával látja el őket, s „. . . meg-elégedvén urbáriális munkáddal, nem-tsak a szűk esztendőbe; de a bőv aratás idején-is a kilentzedet (Nonát) neked engedi" (ebből is látszik, hogy Nagyváthy elképzelésében nem igen volt helye a jobbágyviszonyok teljes megszüntetésének, legfeljebb lazításának). Kereskedőket hoz a nemes és utakat épít, ingyen taníttatja a jobbágyfiút az alapítványi iskolákban, udvarába fogadja őket, „. . . egy betsületes kotsis fizetésénél alább való bérért viseli a vármegye szolgállattját, fut-fárad, faluról-falura, ügyesbajos állapotodnak el-intézésére". Valóban tudjuk, hogy az országgyűlések az adóemelés elől mindig a jobbágyság nyomorult helyzetére való hivatkozással szoktak kitérni, tudjuk, hogy az ország sok helyén ekkor még tényleg nem követelték szigorúan az amúgy is értékesíthetetlen kilencedet. Az országgyűlési törekvések, a Bécs által magát támogatva érző paraszttal szemben tiltakozó és magyarázkodó nemes ember és a jámbor emberbarát felfogása olvad össze ebben az annyira jellemző kis munkában.[27]

A következő részben pedig „arról gondolkozik az hazafi, hogy a társaságnak második fővége, t. i. az élet-könnyebsége mennyire ment a magyar

[24] I. m. 12—13. l.
[25] I. m. 15—16. l.
[26] I. m. 18—20. l.
[27] I. m. 22—24. l.

hazába. Úgy találja, hogy a kereskedés által érődik az el".[28] Valóságos dicshimnuszt zeng a kereskedelemről, melyet a XIX. században már a nemesség is folytat. Ennek során hosszasan védelmezi a zsidóságot, azzal indokolván meg magatartását, hogy „Ez a nemzet a nemességnek kivált tsupa kasznárja, e veszi, árullya borát, búzáját és egyéb terméseit."[29] Visszautasítja az ellenük emelt vádakat és oda következtet, hogy: „az idegen nemzetből bé-jött kereskedők éppen nem veszedelmesek az hazának, sőt bár többen volnának".[30] Végül a XIX. századból visszatekintve lefekteti agrárprogramját is: „Ugyan tehetett volna e valaki több jót az hazával; mint az a ki a földmívelésnek jó rendbevaló szedését el-intézte? Nézd tsak, melly szorgalmatossággal taníttatnak a mezei munkás embernek gyermekei az oskolákba alkalmatos tanítók által a gazdálkodás mesterségére; és melly okossággal és szelídséggel édesíttetnek gyenge tagjaik a munkához! Eddig-is hiba volt ennek el-mulatása, a midőn a mezei gyermeket deák nyelvre vagy inkább szókra és inkább az élet gyönyörködtetésére mint szükségére tartozó dolgokra tanították: azt pedig a mitől mind az hazának, mind a mezei embernek egész jövendőbeli boldogsága függ, el-mellőzték."[31]

Szép gondolatai és felvilágosodott emberbarátságot tükröző szavai, a nemesség, az arisztokrácia, a magas klérus és a vakbuzgóság helyenként kíméletlenül éles bírálata ellenére is, már a felületes vizsgálat alapján is láthatjuk: egészükben korántsem radikális vagy éppen forradalmi elképzelések ezek. A fejlődés kívánatos útjáról is inkább csak az utóbbi munka mond némi konkrétumokat. De ezeknek is legföljebb ki nem mondott következtetéseikben van jelentőségük: a középnemesség itt elképzelt megerősödése, az arisztokrácia és vele együtt a magas klérus gyengülése a gyarmatosító hatalom gyengülését is jelentené. Jellemző azonban egyrészt, hogy Nagyváthy a középnemesség e megerősödését még mindig csak a nemesi földtulajdon fenntartásával együtt tudja elképzelni, másrészt, hogy a nemesség ilyetén megerősödésének útját illetőleg egyik műve sem ad választ. Helyette az utópisztikus végeredményt rajzolja meg, világos jeleként annak, hogy az idáig vezetett fejlődést magát nem tudja elképzelni. De még az utópia eszményi állapota is inkább az éppen fennálló helyzettel való kompromisszum eredményének látszik, mintsem valami döntő politikai változásának vagy éppen forradalmának, — tulajdonképpen sem a nemzeti függetlenség, sem a polgári átalakulás nem elengedhetetlen előfeltételük. Legjellegzetesebben mutatja ezt a kopromisszumot a jobbágykérdésben elfoglalt álláspontja, mely a robotnak megváltás formájában történő megszüntetésén túl nem igen látszik több engedményt adni. Ahogy ábrázolja: a feudális termelési viszonyokon alapuló mezőgazdaság, a jobbágy robotmunkája lehet, hogy nem segíti elő a termelés intenzitását, de valamilyen formájának fenntartása a tőkét teljesen nélkülöző országban feltétlenül szükséges. Iparos és kereskedő osztályt teremteni nem lehet, használjuk fel tehát legalább a zsidóság által nyújtott lehetőségeket. Ebből a meglevő alapból kiindulva kell tehát tovább haladni, mégpedig — ahogy ezt a befejezésből is láthatjuk — a meglevő gazdasági gyakorlat tudományos alátámasztása és tökéletes kifejtése révén. Az iskoláztatást nem a régi elavult tudományok továbbtenyésztésére, hanem a meglevő helyzet parancsoló erővel jelentkező követelményeinek megfelelően, ezekhez alkalmazva kell felhasználni.

[28] I. m. 26. l.
[29] I. m. 30. l.
[30] I. m. 32. l.
[31] I. m. 34. l.

Fejtegetéseinek kétségtelenül az utóbbi pontja az, mely politikai felfogását legjobban kifejezi, s nem véletlen az sem, hogy ez éppen mezőgazdasági szakoktatási problémára vonatkozik. Mert a birtokos osztálynak az a megerősödése, melyről utópiájában Nagyváthy beszél, a feudális termelőviszonyok fenntartása mellett még a XVIII. század kevéssé képzett hazai közgazdászai előtt is valóban bajosan képzelhető el másként, mint a mezőgazdaság technikai kultúrájának elmélyítése révén.

Egészében meglehetősen óvatosnak és szűklátókörűnek tűnő álláspont ez, főleg ha nagy kortársai, Hajnóczy vagy Batthyány Alajos nézeteivel (melyekhez Nagyváthy politikai felfogását Ballagi Géza hasonlítja)[32] vetjük össze őket. Hozzájuk hasonlítva feltűnhet nekünk, hogy az ő munkájából jóformán teljesen hiányzik az az éles közjogi és politikai beállítás, mely akár Batthyány, akár Hajnóczy munkáiban minden soron átérződik. Nagyváthy nem igyekszik megmagyarázni az ideális államformát, és nem bocsájtkozik elvont és gyakran szinte személytelen reflexiókba, mint az „Ad amicam aurem" írója, de hiányzik belőle az az impozáns jogi és politikai felkészültség is, mellyel a volt szerémi alispán támasztja alá érveléseit. Nagyváthy javaslatai velük szemben erősen gyakorlatiak, lényegükben a meglevő társadalmi-gazdasági adottságokhoz alkalmazkodnak. De sohasem egyszerűen elvtelenül, hanem mindvégig egy magasabb, felvilágosodott, morális és pedagógiai szempont fenntartásával: a „lengyel" nemesség legalább a szántás jobb technikájára tanítsa meg parasztjait, a kereskedés hiányán az „ész és szorgalmatosság" segítsen, a köznemesség tanulással emelkedhet ki „az otromba nevelés és tudatlanság sarából" — s a még a XIX. századi utópia társadalmában is meghagyott feudális jellegű merev keretek felvilágosodott emberi tartalommal telnek meg: gróf és a szűrös paraszt testvéri csókjában még 1789 alig múlt napjainak valódi pátoszát érezzük. 1790 nagyigényű, nagylélegzetű politikai alapú törekvései néhány hónap alatt összeomlanak: nem sokkal később a nemesség vezetői visszavonulnak, Batthyány elhallgat, Hajnóczyt 4 év múlva vérpad várja; 1790—91 minden korlátjuk ellenére is objektive haladó eszméinek a politikai cselekvés útján való megvalósítása előtt börtönfalakból és vérpadból emelkednek majd gátak. De 1791 tavaszán a pesti nyomda sajtói alatt már sokasodnak Nagyváthy legújabb munkájának, „A Szorgalmatos Mezei Gazdá"-nak ívei is.

A XIX. század örömóráit élvező jámbor hazafi, a templom düledékein búslakodó Veres Barát egyszerre megáll a XVIII. század végének magyar talaján és az ekeszarvát benyomja a földbe: „Ha pedig édes hazámat meg-tekintem" — kezdi a szántást — „a mellynek fekvésében és földje minéműségében látszatik a Bölts Teremtő a magyar nemzetnek egész boldogságát helyheztetni; és magok a lakósok-is a természettől mintegy egyedül a földmívelésre készíttetvén, egyedül-is annak kintseinek keresésében gyönyörködnek: úgy találom, hogy senki egy-egy hasznosabb dologban nem fáradozhatik, mint ha édes nemzetének természeti hajlandóságát választván vezetőjének, imitt-amott szorgalmatosan öszve-szedett tapasztalásival a mezei-gazdaságot elő-segélleni haza fijúi kötelességének esméri".[33]

[32] *Ballagi* i. m. 334. l.

[33] A Szorgalmatos Mezei-Gazda. A Magyar-Országban gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül. I—II. k. Pesten 1791. 12 lev. + 564 l. + 9 lev.; 7 lev. + 608 l. + 12 lev. Az idézet az Elől-járó-beszédből. I. k.

II. „A Szorgalmatos Mezei-Gazda"

„Tsak azért, hogy ujjitást tegyék nem szükség a régi jól megőrzött szokást oda hagyni, valamint a régiséghez is annyira ragaszkodni, hogy minden újat rossznak tartsak." (Szorgalmatos Mezei-Gazda. 1791.)

1791-ben jelenik meg „A Szorgalmatos Mezei- Gazda a Magyar-Országban gyakoroltatni szokott mezei gazdaságnak rendjén keresztül". A művet Pesten két kötetben adják ki 585 + 628 oldalon Széchenyi Ferenc gróf és több „érdemes úri hazafijaknak, a kik ezen könyvnek ki-nyomtatását magok és alattavalóiknak részére előfizetéssel segéllették" támogatásával.[34]

„Valamint a társaság a polgárnak mind személyjét, mint vagyonját a mint a külső úgy a belső erőszaktól-is meg-oltalmazni tartozik és a köz-boldogságot mindenik taggal egyenlő-képpen fel-osztani köteles: úgy a polgár is a társaságot úgy nézvén, mint az ő magános boldogságának-is leg-első kútfejét, annak virágzását mindennémű értékivel elől-segélleni el nem mulaszthatja" — írja jellegzetesen felvilágosult szellemű bevezetésében a grófnak.[35]

Előljáró beszédében, mely a két kötet közt van megosztva, leszögezi módszerét: nem érdemes idegen könyvet lefordítani, mert mindazt „a mit más nemzeteknél vagy a kéntelenség, vagy a tudományos gazdagság jónak talált, nem lehet általjában édes hazánkra szabni". Ez új hang az eddig fordításokból dolgozó magyar mezőgazdasági szakirodalomban; valószínűleg ő is tisztában van vele, mikor figyelmeztetően hozzáteszi, hogy „tsak azért bé-nemvenni valamit, hogy tudomány formában s könyvben van: nagy hiba". A könyvekben leírt dolgok is tapasztaláson alapulnak, viszont: „ha különben akarunk tselekedni, némellyeket a tapasztalásból szükség ki-tapogatnunk".[36]

Ebben a bevezető részben sorolja fel forrásait. Három könyvet emel ki: pesti professzora, Mitterpacher „Elementa rei rusticae"-jának eddig megjelent két kötetét, mivel „édes hazánkhoz van egészen alkalmaztatva",[37] azonkívül tapasztaláson alapul és mindent összefoglal. A másik kettő Johan Beckmann „Grundsätze der deutschen Landwirtschaft" c. műve és a „Haus-Vater in systematischer Ordnung" c. munka.[38] A részletekre vonatkozólag felsorol még 14 német nyelvű szakmunkát, valamennyit az utolsó húsz év terméséből.[39] Forrásai tehát kétségtelenül korszerűek. Ezeken kívül magában a szövegben is sokat idéz és hivatkozik másokra is, pl. csak a földművelést tárgyaló részben a fentieken kívül 34 idegen munkát említ. Összevetve viszont Mitterpacher megfelelő helyeivel, látjuk, hogy ezeket gyakran magával a szószerinti szöveggel együtt tőle vette át. Mivel azonban ezek helyenként bővebbek és részletesebbek még az egyetemi előadásokon készíthető jegyzeteknél is — ugyanis ezekre is hivatkozik előbb említett forrásai között —, feltehető, hogy ezek egy részét ő maga is elolvasta.

A főforrás azonban mégiscsak Mitterpacher marad, s Nagyváthy munkájának eredetiségét és érdemét magyarnyelvűségén kívül elsősorban a forrá-

[34] I. m. II. k. számozatlan utolsó lapok.
[35] I. m. I. k. ajánlása.
[36] I. m. I. k. Elől-járó beszéd. Az érdemes olvasóhoz.
[37] I. m. I. k. Elől-járó beszéd. — Mitterpacher könyve: *Mitterpacher Ludovicus:* Elementa rei rusticae in usu academiarum regni Hungariae conscripta. Partes III cum figuris. Budae 1779—1794.
[38] A Szorgalmatos Mezei-Gazda II. k. Az érdemes olvasóhoz.
[39] Uo.

sától való eltérésein keresztül kell értékelni. Mi az, ami csak Nagyváthynál van meg, mi az, amit elhagy Mitterpacher munkájából, hogyan és milyen rendszerben tárgyalja anyagát, és végső következtetései milyen cél felé mutatnak?

Hogy eltérés van, azt már a két mű belső arányainak különbözősége is mutatja. A két hasonló terjedelmű könyv teljesen egyforma oldalszámmal tárgyalja a földművelést — Nagyváthy munkájának szedése valamivel ritkább —, de ezután ő még külön 100 oldalon beszél a pusztákról és kaszálókról, melyekről az Elementa csak 12 oldalt ír, azt is a földművelési rész keretében.

Ugyanakkor Nagyváthynál az állattenyésztési rész kétakkora, mint professzora munkájában, amellett hogy selyemhernyóról, baromfiról és halgazdálkodásról itt nem is beszél. Mitterpacher hosszadalmas elméleti növénytanát lerövidítve a földművelési részbe illeszti be. Az elméleti részeket általában lehetőleg rövidíti; így lesz lehetséges, hogy a kert-, méh- és erdőgazdaságot már ismét Mitterpacherhez hasonló terjedelemben tudja tárgyalni.

Már az arányoknak ez az eltolódása: a hazai mezőgazdaság alapjait képező gazdálkodási ágak előtérbe nyomulása, alaposabb, önálló kidolgozásának hangsúlyozása is utal arra, hogy Nagyváthy munkájában a korabeli mezőgazdasági tudományok egészének rendszeres tárgyalása inkább csak keretet kíván adni a szerző ennél tágabb, a Mitterpacher-féle egyetemi előadások ismeretközlő, oktató céljain túlmutató törekvésének: a magyar mezőgazdaság tényleges problémái megoldásának. És ha e problémák felvetésén és a megoldásukra tett javaslatok részletein még erősen érvényesül is Mitterpacher hatása: maga a megoldás rendszere minden még megfigyelhető bizonytalansága, ellentmondása ellenére is kétségtelenül eredeti és főleg kétségtelenül rendszer: olyan rendszer, melynek fő vonalait már nem is annyira a mezőgazdasági tudományok belső szisztémája, hanem inkább egy külső, általános gazdaságpolitikai elképzelés adja meg. A továbbiakban a Szorgalmatos Mezei Gazda ismertetésénél elsősorban az erre a rendszerre mutató megállapításokat, javaslatokat fogjuk vizsgálni: úgy véljük, Nagyváthy munkájának a célra utaló ezen részletei azok, melyek írónk s az általa javasolt konkrét mezőgazdasági módszerek és teendők értékelésénél elsősorban kell, hogy szóba jöjjenek.

E rendszer fő vonásai a munkának a földművelésről, az állattenyésztésről és a munkaerő problémáiról szóló fejezeteiben figyelhetők meg legvilágosabban, jeleiként annak, hogy a szerző e három terület problémáiban látja mezőgazdaságunk döntő és elsősorban megoldandó kérdéseit.

E három fejezet közül a földművelésről szóló az, melyben még a legjobban érezhető Mitterpacher hatása. Ez az első kötet második része gyanánt 225 oldalon, 14 szakaszra és 65 §-ra osztva taglalja a földművelést. Már ez a beosztás is Mitterpachertől származik: maguk a fejezetcímek is szó szerinti fordítások. S még a magyar mezőgazdaság problémáit és hibáit is Mitterpacher — kétségtelenül igen jó szemmel meglátott — helyzetképe nyomán mondja el: „A mezei-embernek annyi a föld a nyakán, hogy azt sokasága miatt jól mívelni nem érkezik" . . . „A rétek és szántó-földek közt semmi számszer sintsen; holott sokkal több rétnek kellene lenni, mint szántó-földnek, mivelhogy a föld-mívelésnek a lelke a barom és ennek trágyája." . . . „A melly földet egyszer nálunk eke alá szánt a gazda, azt örökké az alatt tartja és a rétet rétnek, holott a gazdaság és okosság törvényje tanítja azt, hogy ha valamelly földet ki-tserzettünk; engedjünk neki időt, hogy megint felvegye magát" — írja. Mindennek az oka pedig a földek tagosítatlansága, amely miatt a szana-

szét fekvő földek nehezen művelhetők. Ebből következik, hogy fennáll a vetéskényszer, és a földet lehetetlen elkeríteni vagy külön ugaroltatni.[40]

Az ilyen adottságok mellett folytatandó földművelés gyakorlatát illetőleg azonban szerző még nem tud megszabadulni forrásaitól. A 65 fejezet közül 39-ben felismerhető az „Elementa" hatása, néha csaknem szóról szóra idézi sok más idegen nyelvű szakmunkával együtt. Ezeknek hatására látszik utalni az, hogy a gazdáknak először tudományos ismertetést ad a földek fajtáiról, alkatrészeiről, „a jó föld esmértető jegyeiről", a földjavításról — ennek kapcsán vegytani kísérleteket is végeztetve a föld minőségét vizsgálni akaró gazdával —, s hogy a „Földnek szántás és vetés alá való készítéséről" szólva a legfejlettebb külföldi rendszereket ismerteti igen részletesen: a 18 nyomásos angol rendszert, Reichartnak a szántás mélységének szabályozásával és változtatásával az ugarolást 18—22 évig kiküszöbölő rendszerét vagy Wollner terveit. Ez utóbbi fejtegetések hazai viszonyok között irreális voltát talán maga is érzi, mikor — noha az elején igéri — semmiféle kommentárt sem fűz hozzájuk. De e rendkívül fejlett technikai módszerek mellett hétköznapibb javításokra is utal: mindenekelőtt erősen hangsúlyozza a trágyázás fontosságát mint ami a földművelést az állattenyésztéssel összekapcsolja. Sok jó gyakorlati tanácsát mintegy összegezve állapítja meg: „a jó gazda nem azon igyekszik, hogy sok földje legyék, hanem, hogy ami van bőven teremjék."

Azonban a földművelés mintegy gazdaságpolitikai problémái, melyekben rendszerére a legvilágosabb támpontokat kapjuk, jellegzetes módon a földművelés leginkább munkaerőigényes és ennek folytán technikájában is a várható jövedelem által legerősebben befolyásolt szakaszánál: az aratás és cséplés tárgyalásánál jelentkeznek.

„Az aratás . . . a gazdának egynéhány holnapokig tartó reménységét valósággá kezdi változtatni" — kezdi ezt a fejezetet.[41] Itt azután teljesen hazai alapon áll; igaz, hogy sok helyen Mitterpacher is, akit helyenként még itt is másol.

„A búzának az ára és a munkásoknak találhatósága határozza azt meg: jobb-e pénzért arattatni, vagy részben adni" — írja. A napszámos rendszert, mivel a napszámbér a búzaárhoz képest egyre nő, nem tartja kifizetődőnek, a részesek viszont felületesen dolgoznak, „minthogy sokat akarnak keresni, hogy ihassanak-is a 'sidónál". Az aratás technikájában a tavaszi sarlós aratással szemben a kaszálást dicséri. Ami a takarítást és nyomtatást illeti, itt a csűrrel szemben az asztagot ajánlja és cséplés helyett a nyomtatást. A lényeg mindig az, hogy a „munka is szaporább s a költség is kevesebb legyen". Csűröket és cséplést csak ott ajánl, ahol kevés a termés és sok az ember. De ezeket már Mitterpacher is így mondja el: a magtár helyett ő is a vermeket dicséri.

A kevesebb föld minél alaposabb kihasználását ajánló s ennek érdekében a kor legfejlettebb mezőgazdasági technikáját is javasló oldalai, összevetve az értékesítés nehézségeit tükröző sorokkal, a szerző nézeteinek még mintha kiforratlan, kidolgozatlan voltát mutatnák. Forrásai: a fejlett mezei gazdálkodás igényeire készült külföldi szakmunkák még mintha túlságosan is befolyásolnák. Ugyanakkor már érzi a hazai viszonyok okozta nehézségeket is. Kiutat azonban a földművelés keretében mutatni egyértelműen még nem tud; az ország gazdasági viszonyaira jellemző módon problémalátása így éppen a IV.,

[40] A Szorgalmatos Mezei-Gazda I. k. 101—103. l.
[41] I. m. I. k. 238. l.; a továbbiakra: 240—266. l.

„A Pusztákról és Pástokról" szóló fejezetben tisztul ki. Rendszerének mibenlétére az itt elmondottakból nyerünk igen jellegzetes támpontokat. Már csak azért is, mert e kérdésekről Mitterpacher sem beszél s — gyakori külföldi példái ellenére — Nagyváthy egész szemléletmódja s a kérdés vitaanyagának értékelése is eredeti munkára, eredeti, határozott koncepcióra utal.

„A mi időnkben nagyon fel-forgó kérdés az: — Nem jobb volna-e a pusztákat réteknek, szántó-földeknek tsinálni s a marhát, akár mi-féle legyék az, majorokban vagy istállókban legeltetni? Nem jobb volna-e az ugarnak a nevét-is eltörölvén a földeket minden esztendőben egy, vagy más termés alá fordítani: mint hevertetvén marhával járatni?"[42]

A kor viszonyait s Nagyváthy felfogását legjobban az ezután következő polemizáló jellegű rész mutatja. Itt 13 pontban védi meg a pusztai legeltetést az istállóval szemben. Pl. arra a javaslatra, hogy takarmánynövények termelése esetén a föld több állatot fog eltartani istállóban mint eddig legeltetve, kijelenti, hogy egyszerűbb a legelő karbantartása azáltal, hogy a füvet különböző magasságban lerágó marhákat felváltva engednék rá a legelőre — s amellett az állatnak is egészséges a mozgás.

További 3 pont magát az ugart védi; a 3 nyomás fenntartása szükséges, mert a közterhek viselése miatt a paraszt még így is alig tudja művelni földjét, s a régiek is azért találták azt ki, mert rájöttek, hogy „mentül kevesebb munkával, kevesebb barommal, be-érik a föld-mívelést; annál jobban gazdálkodnak". Amellett „minek nálunk az a nagy termesztés holott emésztő kevés van?" Az ugart tehát csak szűk határú területeken érdemes eltörölni, de ott kell is.

Kijelenti továbbá, hogy a többtermeléshez: gabona- és állattenyésztéshez egyenesen kell az ugar, mert az ugarolt földben jobban megterem a gabona, és így az inséges időben van biztosíték arra, hogy lesz valami termés: „a mostani emberek pedig találmányjaikkal mindég tsak úgy vezetik az egész gazdaságot, mintha boldogtalan esztendő soha nem is következhetne". Különben is: „ha az ugarok el-hagyatnak: annyival több dolgozó ember és barom kívántatik a földmívelésre". A „sok marha tartás" nem érdemes, rossz esztendőben elvész, jó esztendőben pedig kezeléséhez rengeteg ember kell. Felveti itt is a minőségi termelés ötletét: „jobb egy néhány darabnak jól gondját viseltetni, mint soknak rosszul" — írja. Különben is a „bőség ... oltsóságot szerez ... és így ha pénzi egyformán van mind a kevésből, mind a sokból: minek ölné magát éjjel-nappal a sok munkával ... a sokért talán annyit sem venne-bé, mint a kevésért most minden esztendőben bé veszen".

Összefoglalva végül is oda jut ki, hogy ezután ki-ki a saját vidékének természeti adottságai szerint döntsön, melyiket válassza?[43]

Bár záradékában meglehetősen bizonytalan, e fejezet mégis újabb jelentős lépéssel bontakoztatja ki Nagyváthy rendszerét. E rendszer egyre határozottabban számol az értékesítés nehézségeivel s ennek következtében a bérmunkaerő alkalmazását is már megkövetelő intenzív földművelés ki nem fizetődő voltával. S ez a probléma bukkan fel ismét most az állattenyésztést és ennek kapcsán a legelő- és rétgazdálkodást tárgyaló fejezeteiben is.

A könyv ez új szakaszát a „közönséges jegyzések a barom-tartásra" nyitják meg.[44] Az állatállomány minőségének javításával kezdi, javasolva,

[42] I. m. I. k. 334. l.; a további fejtegetések: 334—345. s köv. l.
[43] I. m. I. k. 345—351. l.
[44] I. m. II. k. 4. rész: A barom-tartásról (248—370. l.), az idézetek: 264—277. l.

hogy a gazda lehetőleg maga nevelje és ne vásárolja állatait. Ennek kapcsán ismét hangsúlyozza a minőségi tenyésztés elvét és a földművelés és állattenyésztés egymásrautaltságát. Állattenyésztésünknek négy nagy hibáját emeli ki: „1. Barmainkat rosszul legeltetjük. 2. Rosszul viseljük gondjokat. 3. A fajzásra semmi gondot sem tartunk. 4. A nevelést vagy restségből vagy tudatlanságból elmulatjuk."

Mindezen hibák oka a kopár legelő és az, hogy a paraszt már korán kénytelen befogni állatait, miáltal azok nem tudnak rendesen kifejlődni. Majd felveti a nemesítés kérdését is: vagy a hazai fajtát kell tovább nemesíteni, vagy idegeneket kell behozni és elterjeszteni, de vigyázva, hogy azután már ne keveredjék tovább. Tehát nőstény állatokat is kell behozni, és a fiatal marhát nem szabad idő előtt elválasztani anyjától.

Ezután az előző fejezetben felvetett problémát építi ki: „Van-e . . . akár pusztákon, akár majorban legeltessük marháinkat, a barom istállókra valósággal szükség? Vagy pedig azon kível, hogy az istállók el-mellőzésével sokat meg-kíméllünk, barmaink-is egésségesebbek?" Majd az alföldi példára hivatkozva elmondja, „hogy a hideg a marhának még egésséges, az istálló pedig ellenben egésségtelen". Részletesen leírja a szerinte alkalmazandó téli szállásokat és hozzáteszi: „reményleni sem lehet, hogy az emberek mi-nálunk elhidjék, hogy egésségesebbek a marhák, ha kível és nem istállókban legelnek". Pedig hazai istállóink borzalmasak: alácsonyak, fülledt levegőjűek, nincs szellőzésük és piszkosak. Aki tehát mégis istállózni akar, mindezt küszöbölje ki. Majd kikel az időre beosztott etetés ellen, ami szerinte természetellenes, és sajnálkozva állapítja meg, hogy „a marha-orvoslás még igen ügy- és tökéletlen tudomány".[45]

Ezután tér rá a lótartásra:[46] kioktatja az olvasót, hogyan lehet túljárni a ravasz lókupecek eszén, majd itt is megemlíti a tenyésztés fentebb vázolt hibáit: „minden három-négy esztendő múlva új vérrel zavarják-meg méneseinket, . . . melly miatt mind ez óráig sintsenek nemesebb fajta lovaink, mint ezelőtt 20 esztendővel voltak".

A lovakról már elismeri, hogy azokat Magyarországon „lehetetlen egész télen legel[tet]ni már csak azért is, mert nem hinném, hogy Magyar-Országban a leg-nagyobb puszta is tsak 1000 lovat is el-bírna télben tartani." Egész nyáron úgyis kinn legelnek. „Szükség volna arra, hogy ló-orvost és gazdát s kovátsot tartanánk ménesseinkhez közel, a kik mind a nevelést mind az orvoslást értenék." Majd egyszerre Mitterpachert idézve az istállózott minőségi lótenyésztésről beszél, megjegyezvén, hogy ennek általában sincs nagy jövője, mert a paraszt . . . „maga-is olly nyomorult viskóban lakik, hogy két rét kell magát gyűrni, ha abba bé akar bújni".

A szarvasmarha-tenyésztés leírásánál a fentieken kívül főleg a húsállat neveléséről beszél: nálunk pillanatnyilag ez nem elsőrendű fontosságú. Elég, ha csak a kivénült marhákat hízlalják fel göbölyöknek. És „míg M. Ország illyen népes lessz mint most, az ökör-hízlalásból semmi sem lessz. Alig ha nem a kéntelenség és a szoros határ fogja azt velünk el-hitetni, hogy ha pusztájink nem lesznek . . . két annyit-is ki-fogunk a szomszédok számára az országból jó pénzért hajtani."[47] Az ökröt komolyan csak a hegyes megyékben hízlalják,

[45] I. m. II. k. 286. l.
[46] Az idézetek: I. m. II. k. 339—366. l.
[47] I. m. II. k. 381. l.

puszták hiányában majdhogynem pénzen vett szénával és ezen mégis ezreket keresnek. A hízlalásban az olajpogácsa nagy jelentőségét emeli ki.

Ezután tér rá a korabeli állattenyésztés egyik igen vitatott kérdésére, a majorsági tehéntartásra. Csak a falusi és városi tehéncsordák tulajdonosai tudják a tejtermékeket is felhasználni, mivel csak itt van fogyasztójuk. „Míg a puszták M. Országon illy tágasak és termékenyek lesznek, a mitsodások most, tréfaság volna azt sürgetni, hogy a gulya-tartásról mondjanak-le az emberek, és helyette hozzák bé a majorozást" — bár ennek meglenne az az előnye, hogy így az állatok tejelnének. Az ideális megoldás szerinte az lenne, ha a csordatartás falvak és városok környékén megszűnne, mert a közös legelők földje tönkremegy — senki sem akar ugyanis javításról gondoskodni.

„Hazánknak illyen fekvéséhez képpest jobb a gulyákat meg-tartani ott, a hol most vagynak, mint majorozni s ellenben a tsordákat nem tsak a hegyes vármegyékben, hanem egy általjában mindenütt hasznosabb vagy el törleni, vagy jobb rendbe szedni" — vonja le a végső következtetést. Istállózás és külföldi tenyészállat oda kell, ahol, mint „a hegyesebb vármegyékben, mind a tenyésztés, mind a tejezés együvé van kötve".[48]

Ezután a tehenek élelmezéséről ír nagyon részletesen, de minden különösebb egyéni megjegyzés nélkül, majd nyilván ugyancsak valamely forrása nyomán, a tej feldolgozásáról szól.

A VI. részben a juhok tartásáról beszél.[49] Itt már a gyapjútermelés szempontjait tartja szem előtt, de jellemző, hogy javaslata itt sem más, mint hogy a juhot télen-nyáron legeltetni kell és az „aklokat eltörölni", a juhállomány minőségét pedig külföldi kosokkal kell emelni. Igen fontos a szakszerű kezelés is: nem csoda, hogy a nyájak rossz minőségűek. A földesurak is okosabban tennék, ha az okos jobbágygyerekeket a mezőgazdaságra taníttatnák. „A mi juhásszaink idegen és esméretlen oláh-bátsok többnyire, a kiktől nem azt kérdezzük tudnak-é, a juh-tenyésztéshez? ha nem azt, hány darab juhok van, hogy ha kárt tesznek vagy nem szolgálnak, legyék mit le-tartani." A bérlők is haszonra és nem javításra törekednek. Itt is melegen ajánlja az olajpogácsákat. Gyapjút pedig csak évente egyszer szabad nyírni. Végül pedig figyelmeztet, hogy ha valaki a juhot csak gyapjáért akarja tartani, akkor ne fejje meg.

Az utolsó részben a sertéstartásról ír,[50] a munkát a méhészkedéssel zárja.

Az állattenyésztésről szólva az, amit az előzőkben Nagyváthy rendszerének próbáltunk nevezni, most már újabb és újabb vonásokkal bővül és alapelve egyre világosabban felismerhetővé válik. Akkor, mikor az intenzív állattenyésztést rengeteg természetes akadály — pl. az ország nagy részében fennálló s az istállók építését gátoló katasztrofális fahiány — mellett még az értékesítés nehézségei is gátolják és egyáltalán nem is teszik kifizetődővé, szükség van-e olyan fejlett módszerekkel dolgozó állattenyésztésre, mint amilyent a korszerű európai szakirodalom javasol? Nagyváthy válasza még elutasító: gazdálkodásunk jelenlegi formái még megfelelőek, persze bizonyos módosításokkal.

Mielőtt azonban ezekre a módosításokra kitérnénk, meg kell vizsgálni Nagyváthynak a kor mezőgazdasága harmadik nagy problémájához: a bérmunkaerő alkalmazásához való viszonyát is. Erről műve legelején, a gazdálko-

[48] I. m. II. k. 393—397. l.
[49] I. m. II. k. 459—514. l.
[50] I. m. II. k. 515—534. l.

dás alapelveiről szóló fejezet egyik alfejezete „A Férjfi Tselédnek Igazgatásáról" cím alatt beszél.[51]

Hogy ennek keretében munkaerőhiányt emleget, melyért a munkaerőt a mezőgazdaságból magasabb munkabér igérgetésével elcsábító városiakat okolja, az jellemzően mutatja a kapitalizmus csíráinak megjelenését a magyar gazdasági életben. Viszont javaslatai, melyeket ezzel szemben a birtokosok roboterőn túlmenő munkaerő-szükségletének biztosítására tesz, legalább olyan jellemzően mutatják meg a korabeli magyar mezőgazdaság teljes tőkehiányát. Követelve ui., hogy „a gazdáknál legyék az a hatalom, hogy a rossz tselédet meg-fenyítsék" (s panaszkodván a cselédek felháborító lustaságára), maga is csatlakozik a kortárs földesurak arra irányuló törekvéseihez, hogy a szabad bérmunkaerőt is minél teljesebben a feudális földesúri joghatóság alá vonhassák, az ennek révén a gazdának fokozottan kiszolgáltatott cseléd még erősebb kizsákmányolásával igyekezvén pótolni a minden vármegyei árszabályozás ellenére is egyre magasabb munkabér fizetésével előállt többletkiadást. A XIX. század örömein éldelgő felvilágosodott emberbarátra itt már csak annak (a cseléddel szemben meglehetősen ellenséges hangú) ajánlása emlékeztet, hogy a gazda bánjon emberséggel cselédjével, azaz adja ki rendesen bérét, a bűnös felett a többi cselédekkel együtt ítéljen, a gyerekek ne „szidják, verjék, huritsák", ételét pedig igazán adják ki. S az esetleges támadható ellentétek még biztosabb elsimítására — abból kiindulva, hogy „mentül jobb keresztyén valaki, annál jobb szolga is" — tipikus racionalista módon ajánlgatja, hogy „jó, ha a gazda tselédibe a vallást oltogatja", — szerencsére hozzáteszi: „kivált a maga példájával".

Mindezek után a rendszer már világosan állhat előttünk, — ugyanolyan világosan, mint politikai-irodalmi megfelelőinek, az alig néhány hónappal előbb megjelent röpiratoknak koncepciója is. Szoros eszmei összefüggésük nyilvánvaló: amennyire a politikai röpiratok nem jutnak el a fennálló társadalmi rend gyökeres megváltoztatásáig, úgy A Szorgalmatos Mezei Gazda javaslatai is alkalmazkodnak a mezőgazdaságban fennálló állapotokhoz. De éppen ezért, még a gyarmatosítás elleni politikai küzdelem kudarca után is, egyfajta választ jelenthetnek a politikai harc útján megoldhatatlannak bizonyult problémákra. Mert ha a politikai küzdelem elbukott is — nem utolsó sorban a nemesség tőkehiánya miatt, mely szükségképpen fordította őt szembe parasztjaival —, a gyarmatosítás ismét megszilárduló politikai kereteit a tőkehiánynak e keretek között, azok ellenére is, de mindenképpen megkísérlendő valamilyen megszüntetésével vagy csökkentésével lehet csak (és kell) szétfeszíteni.

Ha Nagyváthy idézett műveinek e végső következtetését csak másfél század távlatából láthatjuk is meg ilyen világosan, e rendszernek objektíve már egykorúlag is ide mutató voltát nem lehet tagadni. Bár e rendszer formailag és pillanatnyi funkciójában mérsékelt és kompromisszív, következményeiben azonban mindezek ellenére sem jelent megalkuvást: a benne rejlő lehetőség: a gyarmatosítás elleni harc gazdasági alapfeltételeinek biztosítása megóvja őt ennek veszélyétől, ha végső kifejlődésben — mint majd látni fogjuk — megmutatkoznak is a rendszer teljes kivihetőségének akadályai, belső ellentmondásai. De ekkor még valóban nincs más megoldás, mint hogy a gyarmatosítás ismét megszilárdult politikai és gazdasági rendjéhez képest, annak

[51] I. m. I. k. 13—24. l.

megfelelően alakítsák át mindazokat a politikai vagy technikai agrárreform igényeket és eszméket is, melyek ekkor már lassanként kezdenek elterjedni az országban. A csekély belső piac és a gyarmati vámrendszer nem teszi érdemessé a modern intenzív mezőgazdálkodás bevezetésével járó roppant — s az adott viszonyok között eleve kudarcra is ítélt — esetleges erőfeszítéseket. Tehát a mezőgazdaság fejlesztésére és jövedelmezőbbé tételére törekedvén szükségképpen az adott lehetőségekhez kell alkalmazkodni, azokból kell kiindulni. Ez az alaphangja Nagyváthy „A Magyarországban gyakoroltatni szokott Mezei Gazdaságnak rendjén keresztül" hatni kívánó művének, mely ezért hagyja meg végeredményben mindenütt — mint a részletekben láttuk — a kezdetlegesebb, de olcsóbb technikai, szervezési eljárásokat és módszereket is.

De — mint arra már utaltunk — nem a változtatás és a módosítás igénye nélkül hagyja meg őket. Rendszerének — most már nyugodtan nevezhetjük így — éppen másik alkotórésze ugyanis az, hogy az alapjaikban változatlanul hagyott módszereket az alapjaik engedte lehető legmagasabb színvonalig tökéletesíteni igyekszik. Könyve ezeknek az apró racionalizálásoknak valóságos gyűjteménye. Jellemző például az a helye, ahol kitart az ugarolás mellett, de a földet, a füvet különböző magasságban lerágó állatok váltogatásával akarja kímélni, vagy mikor, bár a nyomtatással szemben a cséplés előnyét fejtegeti, mégis ez utóbbit ajánlja (s még csak nem is a racionálisabb svéd módszerrel, hanem lovakkal), mert így „a munka is szaporább, a költség is kevesebb". Ezért írja le olyan tudományos alapossággal a legegyszerűbb eszközöket is, pl. az ásót, ekét vagy az istállók pontos berendezését, még a jászol magasságát és anyagát is. Ezt látjuk a munkaerő felhasználásával kapcsolatban tett javaslatában is: a birtokos rendelkezésére álló csekély erőkkel ne az amúgy is kilátástalan intenzív földművelést erőszakoljuk, hanem használjuk fel azokat az extenzív állattenyésztés racionalizálására. S jellemző, hogy általában minden gazdasági ágazatban a takarékosságot, az olcsó megoldásokat, az adott kereteken belül, ha talán nem is a legfejlettebb, de a lehető leggazdaságosabb módszereket ajánlja olvasói figyelmébe. S jellemző az a hangsúly, mellyel művében a gazdasági szakoktatás fontosságát emlegeti: papokkal prédikáltatná, iskolában latin helyett oktattatná a mezőgazdaság alapismereteit, világosan látva, hogy a kényszerű politikai kompromisszum keretei között született rendszere valóságos célját: a mezei gazda tőkehiányának enyhítését csak a javasolt aprólékos technikai újítások, ésszerűsítések minél alaposabb betanításával érheti el. Könyve persze ezen túlmenőleg bőségesen tartalmaz anyagot a kor legtudományosabb és legfejlettebb agrotechnikájának alkalmazására is. A földművelés kapcsán utaltunk is erre. Nem meglepő, ha e kétféle módszer együttesen a bizonytalanság és ki nem forrottság látszatát adja munkájának. De hogy mi Nagyváthy igazi koncepciója, az ezek után nem lehet kétséges az olvasók előtt.

Kik ezek az olvasók? Kiknek szól a könyv? A mezei gazdálkodás alapproblémáit tárgyaló bevezető fejezet ad némi alapot a válaszadásra.[52]

A hazai gazdasági hátramaradottság fő oka az — írja —, hogy „a mezeigazdának attól kell félni, hogy meg-mívelt földjét majd más míveletlennel-is fel-tserélhetik, vagy termését tetszése szerint ... el-nem adhatja". És, „hogy mentül többre megyen szorgalmatosságával, annál több adózásra-is kötelezteték". Ezek a jobbágygazdálkodás, illetve a csak a jobbágyoktól elsajátított

[52] I. m. I. k. 1—9. l.; idézetek s köv. l.

pénz- és termékjáradékból élő, allodiatúrával nem rendelkező kisbirtokos nemes problémái. De szükséges ugyanakkor, „hogy a vevő, árendás vagy zálogos . . . bátorságossá tétessék, hogy a ki-árendált jószágot nem előbb, hanem meghatározott idő elteltével kívánhatják tőle vissza". Ugyanis csak így viselhet kellő gondot a beruházásokra. A következők is a kisnemesség bajaira vonatkoznak: a „Határ és Vagyon-könyv szükséges", mert „igen szomorú dolog, mikor a határok miatt tzivakodni, perelni kell vagy ha a szomszéd vagyonomat vadászhatja" — ezt ugyanis csak költséges perekkel lehet elhárítani. Szükséges emellett, hogy a nemes ifjakat gazdasági ismeretekre tanítsák, hogy ne csak a jövedelmeket kívánják a birtokról, hagyván, „hogy a tisztek . . . a kezek alatt lévő szegénységet nyúzzák". „A munka egymásra ne toluljék s a szegénység is a magáét az uraság vigyázatlan tisztviselője miatt veszendő félben ne kényteleníttessék hagyni." „Jobb, ha a gazda több félével gazdálkodik" óvatosan, „minthogy a kevésen a kár nagyon is meglátszik". S ismét megállapítja, hogy „nints egy-egy nagyobb hiba a társaságban mint az, hogy a falusi oskolákban a gyermekek a deák szókra taníttatnak, amellyeknek sokan egész életükben sem veszik hasznokat, s arra, amiből a mezei gyermekeknek jövendőbéli boldogsága függ, nem készíttetnek". Ezt a papnak kellene tanítania. Végül a „Nemes Ifjúság" figyelmébe ajánlja, hogy ahelyett hogy „oskolákból, patváriákból kikerülvén a jobbágytól tanulnak" gazdálkodni, inkább Pesten Mitterpachert hallgassák.

Jóllehet a gazdaság saját belső erőforrásaiból racionalizálás útján való megújulását propagáló nézetei az egész magyar mezőgazdaságnak szólnak, — konkrét problémái mégis elsősorban a kis- és középnemesség — egyes rétegeiben talán a mezővárosi gazdag parasztság —, tehát a kis- és középbirtok problémái: annak a rétegnek gondjai, mely a gyarmatosítás politikai és gazdasági következményeit és súlyát elsőnek érezve meg, 1790—91 megmozdulásának vezetőerejét s ugyanakkor tömegeit is adta. S ha Nagyváthy egész művének — ugyanúgy mint politikai munkáinak is — tendenciája nem feléjük irányulna, akkor is nyilvánvaló lenne, hogy objektíve az ő problémáikról van szó. Ők reagáltak rá ugyanis a legélénkebben, mint azt az a névsor is mutatja, mely A Szorgalmatos Mezei Gazda második kötetének végén felsorolja a mű előfizetőit.[53]

Ezek az ország legsűrűbben betelepített és viszonylag azelőtt is jobban megművelt területeiről származnak: dunántúliak vagy az északi peremvidékről valók, ahol az értékesítési lehetőségek is jobbak, vagy ahol kis és rossz talajú földjükből az eddigi módszerekkel nem képesek nagyobb hasznot húzni. Ez az a réteg, melynek szakszerűtlenül művelt „kevésén a kár nagyon meglátszik", ahol szükséges, hogy a kis gazdaságban a gazda és gazdaasszony tökéletesen egyetértsen, nyelveket nem tudnak és pénzük sincs, hogy hozzájuthassanak az időszerű mezőgazdasági szakirodalomhoz, még mindig a jogi tudományokkal foglalkoznak, és birtokukat tőke hiányában nem vásárlással, hanem végtelen perek folytatásával igyekeznek nagyobbítani. Bár Nagyváthy nem kizárólag csak nekik írja művét, mégis ők azok, akik felismerve jelentőségét saját céljaikra fel tudják használni. Többnyire megyei tisztviselők: alispánok, táblabírák, jegyzők, esetleg tiszttartók: mind szükségét érzik már az ilyen munkának. Ők azok, akiknek számára II. József uralma a végső lökést adja meg az elszegényedés felé, ugyanakkor azonban a török háború — egyelőre még csak

[53] I. m. II. k. számozatlan utolsó lapjain.

átmeneti — konjunktúrája megmutatja a válság megoldására vezető utat. Jellemző, hogy a munkát az Alföldről csak néhány pap, Erdélyből senki sem rendeli meg, de jeléül annak, hogy az ifjúság is megérti Nagyváthy gondolatait és érzi a problémákat, előfordul a névsorban több „tanuló nemes ifjú".

Szerepel a névsorban felvilágosodásunk néhány jellegzetes alakja is. „Dugonits András Tudákosság tanítója", „Hajnótzy úr Királyi Tanátsos", „Péczely József úr Komáromi r. prédikátor" (ő 10 példányt rendel egyszerre), de vannak mások is: a tatai gimnázium igazgatója négyet, „Weingand úr könyvtáros" hatot, egy szerzetes tizet, Görög Demeter a „Hadi és más nevezetes történetek" szerkesztője szintén hat példányt rendel. (Egy példány ára 6 ezüst forint.) A válság felfedezésével a gazdálkodás kezd életkérdés lenni, s ezek a sokakkal érintkező emberek már szükségesnek látják e mű terjesztését is. Sikerét jellemzően mutatja, hogy éppen a nemzeti ellenállás szempontjából később is oly jelentős szerepet vitt Zala megye (mások szerint Komárom, Győr és Somogy megye is) Nagyváthyt táblabírájává nevezi ki. Lipót király is kitünteti: 26 arany súlyú aranylánccal ajándékozza meg.[54]

Kérdés azonban: valóban csak a kis- és középbirtok problémái ezek? Nagyváthy rendszere csak a kis- és középbirtokos számára jelent valamilyen kibontakozást? A nagybirtok nem érzi a válság súlyát, vagy tulajdonosának rendkívüli politikai kiváltságai s egyáltalán a birtok nagysága révén máris különleges módszerekkel és lehetőségekkel rendelkezik az árutermelés lehetőségeinek kihasználásával kapcsolatos problémáinak megoldására? A válasz úgy látszik tagadó kell legyen.

Mert Nagyváthy könyve, mely mint az előfizetők névjegyzékének vizsgálatából láttuk, nagy feltűnést kelt országszerte, felkelti Festetics György gróf figyelmét is. Legvalószínűbb, hogy sógorának, Széchenyi Ferencnek, kivel a legbensőbb barátságban élt és aki Nagyváthy mecénása volt, közvetítésével ismerkedett meg Nagyváthy munkájával.[55] A gróf a Graeven-huszárok híres alezredese, 1790 egyik legkiemelkedőbb szereplője, a Dunántúl egyik legnagyobb birtokosa, aki megszabadulva a kellemetlen és a végén számára már csak állandó ellenőrzés és felügyelet alatt való életet jelentő katonai pályától, most veszi igazán kezébe óriási birtokai kezelését. Nagyváthyt teljhatalmú jószágigazgatójának hívja meg; a tárgyalások lefolyása ismeretlen előttünk, csak végeredményét tudjuk: „Nagyváthy János úr portékájának Weszprémből való el hozatása eránt Nagyságodnak kegyes parancsolattya szerént azonnal szükséges rendeléseket megtettem, de minthogy Nagyságod parantsolni nem méltóztatott hová rakassam bé, további Nagyságod kegyes rendeléseig Camillus féle szobába lerakattam" — jelenti 1792. február 16-án Piestyánszky Ignác keszthelyi tiszttartó a grófnak.[56]*

VÖRÖS KÁROLY

[54] *Szinnyei* i. m. IX. k. 793. hasáb. Nagyváthy Kálmán i. m. valószínűleg téved; az egykorúak csak Zala megyei táblabíróságáról tudnak, és Nagyváthy is csak ezt használja. Sírkövén is csak ez szerepel.

[55] *Szabó Dezső:* A herceg Festetics-család története. Bpest 1928. 209—210. l.

[56] Országos Levéltár, Festetics-család levéltára: Directorialis Levéltár 1792. II. 16.

* A tanulmány második része folyóiratunk 1961. évi 3. számában jelenik meg.

КАРОЛЬ ВЕРЕШ

К ЖИЗНИ ЯНОША НАДЬВАТИ

Часть I.

(Регюме)

После дворянских, сословных движений 1790—1791 гг. на передний план была выдвинута трактовка, которая стремилась к решению экономических проблем Венгрии. Под знаком этой трактовки начался жизненный путь родившегося в 1755 г. Яноша Надьвати, известного агронома, который в 1789 г. стал масоном, и первые документы его литературной деятельности касаются еще политических тем. Эти работы не носят оттенок радикализма, их автор проповедовал переход с барщины на оброк, и в интересах экономического укрепления имущего класса он желает покровительство специального сельскохозяйственного образования. В этих целях он в 1791 г. свою работу «Усердный сельский хозяин . . .», в котором он излагает, что не стоит переводить иностранные книги, потому что в Западной Европе условия являются другими, — что представляло собой новый голос в венгерской сельскохозяйственной литературе конца XVIII в. Цель работы заключается в решении фактических проблем сельского хозяйства Венгрии. Ее система стремится обеспечить возможное разбивание рамок колонизации путем уменьшения недостатка в кредите. Приспособляясь к данным возможностям, Надьвати в это время считается с более дешевыми техническими, организационными приемами и методами, но он стремится поднять их до высшего по возможности уровня. Его книга представляет собой настоящее собрание мелких рационализаций такого рода. Работа, конечно, кроме этого в обильной мере содержит и самые развитые агротехнические результаты времени. Надьвати выдвигает прежде всего проблемы мелкого и среднего дворянства, мелкого и среднего поместья, его читатели тоже вышли большей частью из этих слоев.

KÁROLY VÖRÖS

ZUM LEBENSLAUF VON JÁNOS NAGYVÁTHY

I. Teil

(Zusammenfassung)

Nach den adeligen-ständischen Bewegungen der Jahre 1790—91 geriet die Auffassung in den Vordergrund, daß die wirtschaftlichen Probleme Ungarns gelöst werden müssen. Im Zeichen dieser Auffassung begann auch der Lebenslauf des im Jahre 1755 geborenen berühmten Landwirtes János Nagyváthy. Im Jahre 1789 wurde er Freimaurer und die ersten Dokumente seiner schriftstellerischen Tätigkeit haben noch politischen Charakter. Diese haben keine radikale Färbung, der Autor propagiert die Ablösung der Fron und wünscht — im Interesse des wirtschaftlichen Erstarkens der besitzenden Klasse die Förderung der landwirtschaftlichen Fachbildung. Zu diesem Zweck ließ er im Jahre 1791 seine »Szorgalmatos Mezei Gazda . . .« (»Fleißiger Landwirt«) betitelte Arbeit erscheinen, in der er darlegt, es lohne sich nicht, ausländische Bücher zu übersetzen, denn in Westeuropa herrschten andere Verhältnisse — was in der ungarischen landwirtschaftlichen Literatur am Ende des 18. Jahrhunderts einen neuen Ton bedeutete. Ziel der Arbeit ist die Lösung der tatsächlichen Probleme der ungarischen Landwirtschaft. Sein System besteht darin, die Sprengung der Rahmen der Kolonisierung durch Verminderung des Kapitalmangels zu sichern. Nagyváthy rechnet zu dieser Zeit — sich den gegebenen Möglichkeiten anpassend — mit primitiveren, billigeren technischen, organisatorischen Verfahren und Methoden, trachtet jedoch, diese bis zur höchstmöglichen Stufe zu entwickeln. Sein Buch ist eine wahre Sammlung kleiner Rationalisierungen solchen Typs. Die Arbeit enthält natürlich darüber hinaus auch die entwickeltsten agrotechnischen Ergebnisse des Zeitalters. Nagyváthy wirft in erster Linie die Probleme des niederen und mittleren Adels, des mittleren und Kleingrundbesitzes auf, und auch seine Leser gehören zu großem Teil diesen Schichten an.

AZ ELKÜLÖNÖZÉS ÉS TAGOSÍTÁS SZÉCHENYI ISTVÁN CENKI URADALMÁBAN

Az elmúlt évtized magyar gazdaságtörténetírása nem mulasztotta el hangsúlyozni az elkülönözött birtokhasználat és a tagosítás jelentőségét a tőkés gazdálkodásra való áttérés szempontjából a XIX. sz.-i magyar mezőgazdaságban.[1] Mégis, annak ellenére, hogy több monográfia áll ma már rendelkezésünkre egy-egy nagyobb uradalom gazdálkodásáról mezőgazdaságunk fejlődésének e fontos időszakából,[2] még nem került sor arra, hogy az elkülönözés és tagosítás folyamatát valamely birtokon a maga egész menetén végigkísérte és részleteiben megvizsgálta volna a történetkutatás. Ennek megkísérlése magában is érdekes feladat; különösen érdekessé teheti viszont az, ha e folyamatot épp Széchenyi István birtokain vesszük vizsgálat alá, akiről köztudomású, hogy a tőkés irányú átalakulás szükségességének egyik legelső és kétségkívül legnagyobb hatású meghirdetője volt a még feudális Magyarországon. Ilyenformán ugyanis ez a vizsgálódás nem kizárólag gazdaságtörténeti érdekű, hanem, ha egy viszonylag szűk területen is, de mégis közelebb segíthet a Széchenyi életében és politikájában megmutatkozó belső ellentmondások megvilágításához is.

Eddig többnyire általánosságban, Széchenyi munkáira támaszkodva írtak Széchenyi és a parasztság vagy esetleg Széchenyi és saját jobbágyai viszonyáról.[3] A korábban érdektelennek tekintett gazdasági iratanyag feltárása viszont közvetlen bepillantást enged e viszonyba,[4] s megmutatja, hogy a korszerű

[1] *Pach Zsigmond Pál:* Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952. 194—198. l.

[2] *Szabad György:* A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. — *Szántó Imre:* A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festeticsek keszthelyi ágának birtokain 1711—1850. Bp. 1954.

[3] *Éber Ernő:* A czenki földesúr. Bp. 1942.

[4] A tanulmányunkhoz feltárt levéltári forrásanyag főbb állagai és idézési módjuk:
B: Bártfai Szabó László által gyűjtött dokumentumok, „Széchenyi István Gyűjtemény" címen, az Országos Levéltárban.
CS: Széchenyi-család levéltára, O. L.
H: Helytartótanács, Departamentum Urbariale. O. L.
L: „Lunkányi-hagyaték", O. L.: 1. fasc.: Széchenyi István levelei Lunkányi Jánoshoz.
S: Széchenyi István elpusztult cenki kastélya házilevéltárának megmentett maradványai, „Széchenyi-család iratai" címen, a Soproni Állami Levéltárban.
V: Másolatok időközben elveszett Széchenyi-dokumentumokról Viszota Gyula hagyatékában, az MTA kézirattárában.
SKJ: Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei a Soproni Állami Levéltárban.

gazdálkodásra irányuló uradalmi érdek érvényesítése az elkülönözés és tagosítás formájában hogyan hat ki a jobbágyság sorsának tényleges alakulására: akkor, amikor ahhoz még a jobbágyság beleegyezése is szükséges; és akkor, amikor az elkülönözés és tagosítás végrehajtását már törvény teszi a földesúr számára egyoldalúlag is lehetővé.

A felhasznált forrásanyag egy részének kifejezetten bizalmas jellege sok olyan lényeges momentumra világít rá, amelyek a hivatalos periratokból sohasem derülnének ki, s amelyek jól mutatják a parasztság földesurához, megyei pártfogáshoz, helytartótanácsi jobbágyvédelemhez, királyi jósághoz és igazságtevéshez fűződő illúzióinak irrealitását. Érdekes kép tárul elénk arról is, milyen szerepet játszott az elkülönözés és tagosítás kérdése a megyei politikai élet hullámverésében. A legérdekesebb talán éppen az, hogy a liberális hangvételű könyveivel országos hírnévre szert tett Széchenyi hogyan kerül szembe, és bizalmas emberein keresztül hogyan harcol — az ellenzék ellen, amely Sopron megyében hatalomra kerülvén, a panaszos jobbágyság biztatásával és felkarolásával élénk támadást indít a nagybirtokosok ellen. Ennek feltárásával, úgy véljük, közelebb jutunk Széchenyi „megfordulása" körülményeinek megértéséhez is.

*

Az elkülönözésnek és tagosításnak bizonyos korai előzményeit, csíráit már az 1820-as évek elején is megtaláljuk Széchenyi István birtokain. A Sopron megyei cenki uradalom által 1815—17 közt visszaváltott, de a jobbágyoknak bérbe adott irtásföldekből Hidegség helység határában 300 holdnyi allodiális tagot hozott létre 1823—24-ben az uraság. Az allodizált területet körülárkolták, a jobbágyság és a helybeli pap állatait onnan kitiltották; ugyanakkor az uraság is kivonta a maga juhait és egyéb marháit a jobbágyok használatában maradt legelőterületről.[5]

A hidegségi jobbágyok nehezen törődtek bele abba, hogy állataik a vizenyős, egészségtelen fertői legelőkre korlátoztassanak. 1825—26-ban egyremásra folyamodtak segítségért a főszolgabíróhoz, az alispánhoz.[6] Ezt tette a helybeli plébános is, de a jobbágyoktól függetlenül: „Nem találom tanácsosnak az én keresetemet-követelésemet összekapcsolni a parasztok jobbágyi könyörgésével: — nem remélem, hogy az boldog véget fog venni, s úgy aztán meddig könyörögnetek még azok!?"[7] De nemcsak a jobbágyok nem értek célt: a plébános is meghátrálni kényszerült, mert Széchenyi személyesen utasította jószágkormányzóját a plébánosnak az uradalomtól élvezett összes javadalmai, bérföldei további ellenkezése esetén szükséges megvonására.[8]

A jobbágyi birtoktól szigorúan elkülönözött allodiális tag Hidegségen mint „mezei szerkesztetésünkkel meg nem férhető különösség" tűnt fel, s azzal a nézettel találta magát szemben, hogy „csak egy parányival is elállani a régi-

[5] CS II. k. 7. sz. 1. cs. 75. B). Nagy István és Barkavits Mihály egykori uradalmi pásztorok nyilatkozata, Cenk 1826. január 20.

[6] Uo. Hidegség jobbágyainak folyamodványa Sopron megye alispánjához, Hidegség 1825. jan. 15.; Konkoly László főszolgabíró utasítása a helység elöljáróihoz, 1825. ápr. 25.; a helység nyilatkozata a főszolgabírónak 1825. ápr. 29.; a helység elöljáróinak újabb nyilatkozata 1826. jan. 12.

[7] Uo. Prikoszovich Mátyás hidegségi plébános levele Konkoly főszolgabíróhoz, Hidegség 1825. jún. 19.

[8] V 12 ALF jelzetű kartondoboz. Széchenyi István levele Liebenberg János jószágkormányzóhoz, Pozsony, 1825. dec. 24.

tül, amelly mellett még egészlen fenállott az boldogabban voltunk" — nagyon veszedelmes.[9]

1827 őszén további apró előrelépések történtek mind a felsővidéki, mind a zalai birtokokban afelé, hogy a földek átcserélése útján közelebb juthassanak az uraságí földek zavartalan, elkülönözött használata megvalósulásához. Ezek az akciók, mivel a parasztság kétségtelen károsodásával jártak, többkevesebb erőszak alkalmazásával törhették csak meg a parasztok ellenállását. Így a fertőboziak „azon földeiket, amellyek kitseréltettnek, ... igen fájlallják", s maga az új kimérést végrehajtó Wagner földmérő is felvetette, „hogy vallyon megelégesznek-e a jobbágyok azon jó földek helyett ezen alábbvaló földekkel, és nem fogják-e dolgokat odább mozdíttani". — És még több ilyen „kétséges kérdéseket" tett, melyek igen kényelmetlenül érintették Szalay tisztartót.[10] Zalában a pölöskei jobbágyokat igyekeztek rávenni az eszterági földeknek felcserélésére, de ennek egy ideig ellenálltak: „Eleget iparkodtunk szép szóval, igérettel, utóbb fenyegetésekkel, de nyakassak marattak mindekkoráig" — írta Martinkovics tiszttartó a jószágkormányzónak. Végre 1827 októberében beadták derekukat. Az uradalmi tisztség írásba adatta velük, hogy eddig használt földjeikről „örökössen önkényen lemondanak", s ezt a nyilatkozatot szolgabíróilag is hitelesíttették.[11]

Az uraságí birtok elkülönözött használatát *Nagycenken* elsősorban a juhászat tervbevett nagyobbarányú mennyiségi és minőségi fejlesztése tette Széchenyi számára kívánatossá. 1828. november 20-án kelt, jószágkormányzójához intézett levelében[12] arra ad utasítást, hogy törekedjék a helység lakosaival az elkülönözés és tagosítás tekintetében barátságos megegyezésre. Levele a szokásostól eltérő, szinte ünnepélyes hanghordozásával, érvelésének gondos kidolgozottságával első pillanatra elárulja azonban, hogy többről van itt szó, mint a jószágkormányzóhoz intézett egyszerű levélbeni utasításról. Nyilatkozatnak szánta ezt Széchenyi; abban a reményben, hogy azok az elvek, amelyekkel a saját birtokának középpontjában végrehajtandó elkülönözésre és tagosításra vonatkozó utasítását indokolja, hamarosan magukra fogják vonni a birtokostársadalom figyelmét, s hogy a módszer, amelyet a kívánt cél barátságos egyezés útján való elérhetésére ajánl, a többi birtokosnak példaként szolgálhat.

Kifejti, hogy az elkülönözés és tagosítás, amely az allodiális jövedelmek fokozhatóságának döntő feltétele, nem szükségképpen kell, hogy a jobbágyok károsodásával történjék. „Tudom, hogy a jobbágyság illy változásoktul tart, s fél, mert valljuk meg igazán, az uraságok közönségesen a jobbágyok kára által keresik jövedelmeiknek felemelését" — írja Széchenyi, akinek birtokán, mint az előbbiekben felhozott hidegségi, fertőbózi és pölöskei példák mutatják, sem történt különbül —, de most a példának szánt nagycenki elkülönözés és tagosítás esetében „olly szembetűnően akarom a jobbágyság hasznát eszközölni, hogy Director Úr őket ezen új elrendeltetésre könnyen bírhassa".

[9] CS II. k. 7. sz. 1. cs. 75. B) Prikoszovich levelei Simon László alispánhoz, Hidegség 1825. jún. 12. és nov. 9.

[10] S 4 fasc. 353. és 545. folio. Szalay József tiszttartó levelei Liebenberg jószágkormányzóhoz, Cenk 1827. aug. 7. és 13.

[11] Uo. 605. és 611. folio. Martinkovics József tiszttartó levelei Liebenberghez, Pölöske 1827. aug. 31. és okt. 16.; CS III. k. 21. sz. F) Hertelendy György uradalmi fiskális levele Liebenberghez, Pölöske 1827. okt. 5.

[12] Közölte *Majláth Béla:* Gróf Széchenyi István levelei I. k. (Bp. 1889.) 106—109. l. Az eredeti elveszett.

Felajánlja, hogy a határ jobbik része maradjon a jobbágyság kezén; az uradalom így is meg fogja találni számításait. „Tudom, hogy Director úr és a többi tisztjeim, ezen planumot nem fogják szívesen elfogadni, mert mint már többször mondák, a legjobb allodiális földeim odaengedése által a jövedelmeim csorbulását látják, s azt hiszik, hogy csak számosabb esztendők leforgása után fog a veszteség helyreütődni. Én nem kétlem egy cseppet sem, hogy abban igazok van. Ám de legyen. Neveljük az industriát, ha egy kis kárunkkal esne is. Adjunk példát, hogy az országban kiki nemcsak megélhessen, hanem gyarapodhasson is. Törekedjünk inkább a közjóra, mint csak a magunk haszna elérésére. És ha nem csalódom, előbb-utóbb bizonyosabban fel fogjuk találni önhasznunkat, ha a közjót előmozdítjuk, mintha csak kirekesztőleg a magunk dolgainkra ügyelnénk".

Ezek a Hitel szellemét anticipáló sorok kiegészülnek még olyanokkal, amelyek az erőltetés helyett a meggyőzés módszerét ajánlják: „Távul legyen minden ijesztés, fenyegetés, vagy erőszak. Én annyira betsülöm minden embernek természeti szabadságát, hogy még azt sem tartom helyesnek, valakit nagyobb szerencséjére, nagyobb boldogságára kényszeríteni." Jószágkormányzóját arra inti, hogy a jobbágyságnak az elkülönözéssel és tagosítással kapcsolatos „tudatlanságát s előítéleteit csak halkal s atyai szeretséggel czáfolja meg, világosítsa fel". A valóságban azonban maga Széchenyi is intéz e dokumentumon keresztül a vonakodó jobbágysághoz egy burkolt fenyegetést: „Ha pedig mindazonáltal a jobbágyság kívánságomra nem állana, s inkább szereti, hogy úgy mint eddig, minden zavarban maradjon, és ő számosabb marháim által, mellyek naprul-napra nőni fognak, minden legelőjébül kiszorítassék, azt se bánom. Volenti non fit injuria."

Hogy Széchenyi mily jelentőséget tulajdonított a példának szánt nagycenki elkülönözésnek és tagosításnak, kitűnik jószágkormányzójához intézett 1829. márc. 15-i leveléből is: „Próbáljuk meg a czenki határ elosztását, s azt eszközölje legjobb esze szerént. Tudom, hogy sokakat el fogunk hibázni, mert minden experimentumoknál úgy szokott esni; — de midőn az egész próbát nem magamért teszem, tanulhatnak utóbbiak, az experimentum pedig tán csak erszényünköt fenekéig ki nem fogja ürítni." S hogy a tagosítás és elkülönözés kérdésének megoldására tett kísérlet egy tervezett nagyobb, a jobbágy—földesúri viszony egészét átfogó reformnak kikísérletezését célzó kísérletsorozat részének tekintetett, azt ugyanebben a levélben az alábbi sorok mutatják: „Én továbbá még a dézmát s robotot is valami módon reluáltatni kívánnám, de erről gondolkozzunk még később."[13]

A jobbágyság számára igen előnyös volt az az ajánlat, hogy az elkülönözés és tagosítás alkalmával a határ jobbik részét kaphatják. Szalay József tiszttartó 1829. május 13-án a jószágkormányzóhoz intézett levelében ezt írta: „A nagycenki jobbágyok sürgetik a földek cserélését, mivel már némelyek örömest trágyáznának és szántanának a jövendő őszi vetések alá. Már a Méltóságos Grófnak is írtak, mellyre Ő Nagysága is nékik felel."[14] De a tiszttartó e sorai túlságosan leegyszerűsítetten ábrázolják a helyzetet. Széchenyi május 18-i, a jószágkormányzóhoz írt leveléből kiderül, hogy az ajánlat kecsegtető volta ellenére a jobbágyokkal való megegyezés ügye igen nehezen haladt

[13] V 34. téka Széchenyi Liebenberghez, Pest 1829. márc. 15.

[14] S 3. fasc. 249. folio. Szalay Liebenberghez, Cenk 1829. máj. 13. A nagycenkiek itt említett instanciája és Széchenyi válasza nem maradt fenn.

előre. Széchenyi ezért a falusi bíró és esküdtek és „egy pár kolomposok" megkörnyékezését javasolja: „1—2 esztendőre elengedem nékiek a dézmát, ha a többi jobbágyokat akaratunk telyesítésére rávehetik."[15]

Liebenberg János jószágkormányzó Széchenyi aggasztó financiális helyzete ismeretében[16] ellene volt az elkülönözés és tagosítás olyanfajta megoldásának, amely az uradalom számára a jobb földekről való lemondással és a jövedelem átmeneti csökkenésével jár. Mivel azonban ellenvetései nem találtak méltánylásra, egyelőre hallgatásba burkolódzott, s Széchenyi június 4-én méltatlankodva kéri tőle számon, hogy „a czenki regulatiórul . . . Ön egy szót se szóll . . . Nékem szinte úgy látszik: »most vagy soha«; — csudálom, hogy Ön olly hidegvérrel veszi . . . Nem értem, hogy Ön a czenki regulátiókba nem tett semmit, — vagy legalább nékem felőlek nem ír".[17] Végül is, mikor Liebenberg látta, hogy az ügyet nem tudja csendben elszabotálni, 1829. november 16-án Széchenyi idézett utasítása szellemének megfelelően létrehozta a nagycenki jobbágysággal az egyezséget.

A Széchenyi István sajátkezű aláírásával és a helységbeli jobbágyok kézjegyeivel megerősített okmány nagy hangsúlyt ad az egyezség örökös és felbonthatatlan voltának: „Ezen közös egyezés által mind az uraság, mind a lakosok a helyföldek és helyrétek bírását, úgy a legeltetés és fáészásbéli használást örök időkre változhatatlanul megállapították, elhatározták és elválasztották . . . Ha idővel akár mikor valamellyik rész ezen így tett egyezéstől eltávozni akarna, és vagy a mostani földesúr, vagy az utóbbi successorok és birtokosok azt feloldani, vagy változtatni szándékoznának, tartozzanak mindjárt előre is az akkori tisztelendő plebános úrnak 100 körmöczi aranyat és minden egyes félhelyes gazdának 30 körmöczi aranyat in specie kifizetni; de ellenben ha a másik rész akarná ezen egyezést akármikor megváltoztatni, akkor az is köteles legyen mindenekelőtt ugyanannyi körmöczi species aranyakat az uraságnak lefizetni."[18]

Az egyezség tehát már megvolt, de hátra volt még a végrehajtás: a földek tényleges kihasítása. És hogy ez nem könnyű erőpróbát jelentett, mutatja a parasztok között az egyezség megkötése után is meglevő „egyenetlenség". Széchenyi ezzel kapcsolatban 1829. december 3-án azt tanácsolja a jószágkormányzónak, hogy csak a józanabb részre legyen tekintettel, és arra legyen gondja, hogy a helybeli plébánost a szükséges melegséggel kezelje.[19]

Az egyezség végrehajtása ellen Liebenberg jószágkormányzó is még egyszer akcióba kezdett. Széchenyi financiális viszonyai ugyanis 1829—30-ra különösen aggasztóvá váltak: a fizetésképtelenség elkerüléséhez, az élvezett hitel csorbítatlan fenntartásához radikális eszközök után kellett nézni. A birtoktagosítás és elkülönözés, különösen a Széchenyi által kívánt „nagylelkű" formában, csak a távolabbi jövőben ígér kárpótlást az azonnali nagy kiadásokért. Ugyanakkor a nyomasztó adósságoktól való szabadulásnak más lehetősége már nem mutatkozott, mint a részleges birtokeladás, illetve a birtok — teljes vagy részleges — bérbeadása. Liebenberg jól tudta, hogy Széchenyinek mily szenvedélyes vágya a feudális úrbéri viszonyok bonyodalmaiból való

[15] V 34. téka. Széchenyi Liebenberghez, Pest 1829. máj. 18.

[16] Széchenyi István financiális viszonyainak alakulását külön tanulmányban kívánjuk feldolgozni.

[17] V 34. téka. Széchenyi Liebenberghez, Pest 1829. jún. 4.

[18] CS II. k. 2. sz. H. Egyezés a nagycenki jobbágyokkal, Cenk 1829. nov. 16.

[19] V 34. téka. Széchenyi Liebenberghez, Pest 1829. dec. 3.

kibontakozás, hiszen csak a minap is a robot és dézsma megváltásának gondolatát vetette fel; jól tudta, hogy Széchenyinek mennyire kedvére valóbb lenne az egyszerű bérjövedelem-húzás a saját gazdaság gondjaival való bajlódás helyett; különösen amikor a fennálló hitelviszonyok közt olyan nehéz és kockázatos a birtokba nagyobb mértékben invesztálni. Ismerte Széchenyi elképzeléseit az angliaihoz hasonló szabad bérlő parasztságról is. Mindez arra bátorította, hogy a Széchenyi által az elkülönözés és tagosítás iránti megegyezésen keresztül folyamatba tett allodiumfejlesztéssel ellentétes irányú javaslattal álljon elő: 1830. jan. 16-án kelt levelében javaslatot tesz az allodium teljes felszámolására a cenki uradalomban s a „farm-systema" bevezetésére.

Az új rendszer lényegét a következőkben foglalja össze: „A jobbágyink a czenki uradalmi 6 helységinkben semminemü gabonadézmát nem adnának, semmi robotot, hosszufuvart, ölfavágást etc. nem szolgálnának; csibe, vaj, tojással etc. nem tartoznának, a hegyvámtul s bordézmátul mentek volnának." Szabad bérlőkké válnának, akik a bármilyen címen kezükön levő föld holdjától 2 forint évi bért fizethetnének. A bérleti szerződések hosszúlejáratúak, 20—50 évre szólók lehetnének. A jelenlegi allodiális területek is paraszti bérlők kezére volnának adhatók: „semmi allodiaturát földben, rétben meg nem tartanánk". Egyedül az erdőket tartaná meg saját kezelésében az uraság, nehogy pusztítás történjék bennük. „Az uraság semmi ökröt, birkát nem tartana; ezen nem-pascuatio által a jobbágyság marhája sokkal jobban élhetne." Gazdasági épületekre, uradalmi cselédségre ezek szerint nem lenne szükség. Liebenberg kiemelte, hogy „ha ezen systemát Nagyságod elfogadja" — az uradalom már 8—10 év alatt elérheti az évi 18—20 000 forintos tiszta jövedelmet, „midőn más részrül a tulajdon regie mellett csak 25—30 esztendő mulva lehetne annyira vinni. Hasznosabb tehát az első systemához nyúlni." „Ha ezen fővonások Nagyságodnak tetszésére vannak, még némellyeket bővebben érinteni fogok."[20]

A Liebenberg által felvetett terv egy pillanatra kétségessé látszott tenni a megkezdett tagosítás és elkülönözés sorsát: a jószágkormányzó 1830. január 24-i levele szerint Wagner és Krausz földmérők már a földek kihasításához szükséges mappákon dolgoznak, „azonban ha a farm-systemát elfogadja Nagyságod, mégis megérdemli, hogy az effectuatioja előtt ezen elválasztás még egyszer fontolóra jőjjön". A döntéstől függ például az is, hogy megcsinálják-e Cenken a tervezett új birkaúsztatót?[21]

Nem maradt reánk Széchenyinek a farm-szisztéma bevezetésének gondolatával kapcsolatban kifejtett válasza. Csak a következményekből láthatjuk annak elutasító voltát. Csupán következtetni tudunk tehát azokra az okokra, amelyek miatt ez a javaslat múló epizód maradt. Minden bizonnyal elsősorban abban mutatkozott a terv irrealitása, hogy alig néhány tehetősebb paraszt vállalkozhatott volna — a szokásos cenzusföldeket meghaladó — bérletre, márpedig itt ezerholdak bérbeadásáról lett volna szó. A helyzeten nem változtatott volna sokat, hogy — mint Liebenberg várta — a megye legtehetősebb helységeiből, Kapuvárról, Locsmándról is jött volna ide bérelni néhány gazdagparaszt. E feltevésünket igazolni látszik az a körülmény, hogy a bérletrendszernek később is — különösen az úrbéres viszonyok 1848-as megszűnésével kap-

[20] B 2. fasc. 674. fol. Liebenberg Széchenyihez, Sopron 1830. jan. 16.
[21] Uo. 676. fol. Liebenberg Széchenyihez, Sopron 1830. jan. 24.

csolatban — fel-felmerülő gondolata[22] évtizedek múltán is elsősorban azon szenved hajótörést, hogy számottevő bérletképes parasztság nincsen. A tervnek az adott viszonyok közti irrealitását továbbá az is jól mutatja, hogy akkor javasolja a juhászat felszámolását, amikor az uradalom jövedelmeinek messzemenően éppen a gyapjújövedelem a legdöntőbb tényezője. — Az allodium tehát érintetlen maradt; és a jobbágyföldek úrbéri terhekkel terheltek maradtak.

Úgy tűnik, mintha ezzel az adott viszonyok közt irreális, de egyébként igen tetszetős tervvel azért akarta volna Liebenberg a saját hasznát és jobbágyai boldogulását egyaránt szívén viselni kívánó grófi gazdáját túllicitálni, hogy ezáltal Széchenyit a saját liberális eszméivel való meghasonlásba kergesse, a jobbágysággal szembeni nagylelkűségéről leszoktassa, s figyelmét elsősorban saját közvetlen érdekére összpontosíttassa. Azt, hogy Széchenyi nem fogadta el a farm-szisztémára vonatkozó javaslatát, bizonyára nem nehezményezte annyira, mint amennyire örült annak, hogy a pénzügyi csőd veszedelmének tudatára ébredt Széchenyi látva azt, hogy az adott időpontban sem birtokai bérbeadásával, vevő hiányában pedig birtokeladással sem tud kijutni a csávából, a nagycenki tagosítás és elkülönözés végrehajtása során megszigorította álláspontját. Az előző év novemberi egyezség ugyan kötötte kezét, de a kiadni ígért cenzusföldek tekintetében már jóváhagyta 1830. márc. 31-én Liebenberg javaslatát: „Ami a soványabb földek kiadását illeti, igenis helybenhagyom, s hogy magunkat a zsírosabb földekre concentráljuk." A cenzusföldek holdját nem 2, hanem 4 forintért adta bérbe Liebenberg, de Széchenyi úgy vélte, hogy „idővel még magasabbra lehetne vinni", s ezért nemhogy 30—40—50 éves bérleti szerződésekről nem lehetett szó, hanem még azt is sokallotta, hogy Liebenberg 20 évre szóló kontraktusokat kötött: — „a 12 és 13 esztendőre való szerződés nékem legczélerányosbnak látszatik lenni". Ha esetleg zúgolódás támadna ezek miatt, Széchenyi szerint „könnyü most a jobbágyokat egy kitsit fenyitni, s rájok ijeszteni. Férfiui elszánt, de hidegvérű móddal igy kell hozzájok szóllni: «Több esztendeje, hogy grófunk mindent legnagyobb béketűréssel elkövetett, titeket jobb sorsra, jobb létre emelni; — nem akarátok. — Ő végre megmossa kezét, — az egész regulatiobul nem lesz semmi, s cenzus földeket adni fogja, kik jobban fizetik»."[23] Széchenyi tehát azáltal, hogy a jobbágyok telki állománya számára az elkülönözési és tagosítási egyességben a határ jobbminőségű részét biztosította, ennek fejében rákényszerithette a jobbágyokat, hogy a megélhetésükhöz és boldogulásukhoz nélkülözhetetlen cenzusföldeket — magas bérért — az urasági birtok legsilányabb részéből kihasítva fogadják el.

A nagycenki elkülönözés és tagosítás a zselléreket kifejezetten súlyos helyzetbe hozta. Nemhiába voltak az egyezség konok ellenzői. Széchenyi most kijelentette: „Nem bánom, ha el akarják a zsellérek adni házaikat. Legelőt, fáizást még sem engedek nékiek többé. Majd jőnek mások."[24] Főleg mesterembereket kívánt helyükbe telepíteni.[25]

[22] L. Széchenyi Lunkányihoz, Pozsony 1848. febr. 7, 12; márc. 25, 27; ápr. 1. máj. 14, 24; aug. 4, 8.

[23] V 34. téka. Széchenyi Liebenberghez, Pest 1830. márc. 31.

[24] Uo.

[25] CS II. k. 2. A. Széchenyi István beadványa Sopron vármegye közgyűléséhez, melyben a Nagycenken megtelepítendő mesteremberek részére állataik és bérföldeik után adómentességet kér. Cenk 1831. szept. 8.

1830 augusztusára végbement a nagycenki elkülönözés és tagosítás. A kísérlet visszhangja igen érdekelte Széchenyit: „A czenki regulatiorul mit mond a sokaság?" — tudakolta jószágkormányzójától még Konstantinápolyból is.[26]

Újabb lépésekre azonban az elkülönözés és tagosítás terén már csak az 1832—36. évi országgyűlés után, egészen más szituációban került sor. Ekkor ugyanis már nem volt szükség a határ jobbik felének felajánlására ahhoz, hogy a jobbágyság beleegyezését a tagosításhoz és elkülönözéshez az urak elnyerjék, hanem azt, ha a jobbágyok ellene volnának is, törvény tette lehetővé.

*

Az 1832—36. évi országgyűlés végeztével 1836. július 4—5—6-án tartotta Sopron megye nagygyűlését, amelyen a megye követe, Felsőbüki Nagy Pál megtartotta beszámolóját az országgyűlésről. „Igen nagy mérséklettel vitte végbe" — állapította meg elégedetten a nemességet nyert, s ezzel kapcsolatban nevét Lunkányira változtató jószágkormányzó, aki levélben értesítette Széchenyit a történtekről. Beszámolt arról, hogy felolvastattak az országgyűlés által hozott új törvények, s hogy mind a megyei nagygyűlésen, mind az annak alkalmával adott ebédeken Széchenyit „nagy zajjal éltették".[27]

Az új törvények közül az úrbéres vonatkozásúak állottak az érdeklődés középpontjában. Ezeket ugyanis a jobbágyság előtt is ki kellett hirdetni és meg kellett magyarázni. A megye mindenekelőtt egy központi választmányt hozott létre abból a célból, hogy kidolgozza az úrbéri törvények kihirdetésének és széleskörű magyarázásának egységes elvi szempontjait.[28] Ebbe Hőgyészy Pál első alispán után első helyen választották be Széchenyi Istvánt.[29] A központi választmány irányításával 7 „fiókkiküldöttség" volt hivatott a megye területén az úrbéri törvények kihirdetését és magyarázását végbevinni. Egységes eljárásuk biztosítására — a központilag kidolgozott elvi szempontokon túlmenően — azt is elhatározták, hogy az első ilyen törvénykihirdetés és magyarázat a küldöttségi tagok összessége jelenlétében — Nagycenken történjék meg.[30]

E fontos esemény 1836. november 3-án a kastély tánctermében zajlott le, ahol előbb Lunkányi villásreggelit szolgáltatott a mintegy 50 küldöttségi tag részére. Ezután következett a kihirdetés és magyarázat a nagy- és kiscenki jobbágyok számára. Ez alkalommal a kiscenkiek felhozták a fáizásban való megszoríttatásukat. A jószágkormányzó azonnal felszólalt ellenük, de rossz sejtései igazolódtak: Marton másodalispán a panasznak helyt adott és a kiscenkieket úrbéri per indítására utasította. Végezetül Rohonczy Ignác megyei főjegyző „rövid de velős intést adott a Nagy- és Kiscenki jobbágyoknak: hogy a nemesség szabad akaratjából és jóvoltából adta ezen engedékeket a jobbágyságnak, és hogy kivált a grófjuk adta ezekre az első pendítést, és ő vítta ki leginkább a felsőtáblánál; s így milly hálaadással s még nagyobb engedelmességgel tartoznak uroknak".[31]

[26] V 34. téka. Széchenyi Lunkányihoz. Konstantinápoly (1830.) aug. 20.
[27] B 5 fasc. 357. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1836. júl. 7.
[28] SKJ 1994/1836.
[29] Uo. 2477/1836. Széchenyi István ténylegesen nem vett részt e választmány munkájában.
[30] Uo. 3527/1836.
[31] B 5. fasc. 584. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1836. nov. 4.

A cenki uradalom többi helységeinek jobbágyai számára 1836. november 17. és 18-án hirdették ki és magyarázták meg a kerületileg illetékes „fiókkiküldöttségek" az új úrbéri törvényeket. Lunkányi ezúttal még inkább igazolva látta azt, amit már a nagycenki kihirdetés alkalmával megállapított: „Ezen megyében is a liberalismus (a másébul) szép előlépéseket tesz; a tisztviselők nagyobb része, kivált kik semmivel bírnak, és a jobbágyok — mind igen haladnak."[32] Nemhiába forgatta Lunkányi az archivum aktáit, hogy kellően felkészüljön: „a földesur és jobbágyok közti legkisebb viszonyok iránt is kérdések, századoki szokások fölforgatása, keresetre biztatások lettek téve a kiküldöttség által". A Hidegség, Homok és Hegykő községekben megfordult küldöttség Lunkányi szerint „még elég igazságos volt, noha az is mindeneket feszegetett": így Homok községben a legelőjükben megszorított jobbágyok legeltetésért való robotnapokkal sanyargatását; a zsellérek ölfavágásra kényszerítését, noha a fáizásból ki vannak rekesztve stb.[33] De a másik küldöttségnek, melyhez Bóz tartozott, „némely tagjai valóságos lázasztók. Niczky Sándor a másébul ultra liberális, Lampert pedig fölötte nagy ostobasága által reformer". „Annyi gyúanyag lett idedobva — írta Lunkányi Széchenyinek —, hogy mint gyanitom, 1837-ben, Nagycenk kivételével, összes többi helységünkkel urbéri perünk lesz."[34]

A „fiókkiküldöttségek" jelentései alapján 1837. január 9-én számolt be a központi választmány az új úrbéri törvények kihirdetésének tapasztalatairól a megye közgyűlésének.[35] Lunkányinak Széchenyi számára küldött levélbeli tájékoztatása szerint itt újra bebizonyosodott, hogy „Soprony vármegye a földesurak és jobbágyok közti viszonyokra nézve igenis túlcsapongó". A tárgyalásra ugyanis az előző tisztújításkor győztessé lett ellenzék liberalizmusa nyomta rá bélyegét: „a restauratioban a conservativ fél ellen a mozduló fél győzött, és legtöbbnyire pezsgő ifiakat tett magistratualisokká, kik most az első viceispánynak is imponálnak". Ezek a többnyire birtoktalan megyei tisztségviselők az új úrbéri törvények kihirdetését a konzervatív nagybirtokosok elleni támadásra használták fel: ezek rovására siettek a jobbágyságot felkarolni. Lunkányi jellemzése szerint „leginkább túlságosan liberális Niczky Sándor, kinek itt egy jobbágya sincs, azután Lampert főügyész bornirtságból; Batsits Pál, Markus és Tomoska, mindhárman tiszteletbéli alügyészek, hogy a zavarban keresetjek legyen; Marton második alispány hiúságból, és Bezerédy Pál affectatiobul. Rohonczy mindezeknél eszesebb és munkássabb, de ő is igen sokban velök az ultraliberalis részen van". Lunkányi arra is rámutat Széchenyi előtt, hogy ennek a megyei tisztségeket megszállva tartó ellenzéknek komoly tömegbázisa is van „az apró, és kevés, vagy semmivel bíró nemesség" körében. Szerinte ez a fajta nemesség két okból támogatja az ellenzéket: „Először, mert érzik, — ha tán homályosan is, — hogy ha a jobbágyon nem könnyebitnek, a köztehernek részét a nemességnek kellene viselni, — az immunitás pedig bálványuk. — Másodszor, mert a gazdag és tehetős földesurakat irigyelvén, kapnak minden alkalmatosságon, hol megmutathattyák, hogy azon tehetősbeknek ők is szabhatnak regulát."[36]

[32] Uo.

[33] CS II. k. 8. B. Bizonyítvány az 1836-ki országgyűlésen megállapított úrbérnek Homok helységben lett életbeléptetéséről. Sopron 1837. jan. 3.

[34] B 5. fasc. 577. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1836. nov. 19.

[35] SKJ 2/1837.

[36] B 6. fasc. 89. folio. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. jan. 23.

Az úrbéres kérdésekkel kapcsolatos közgyűlési vita heves és hosszantartó volt: „Csak azon, hogy a jobbággyal lehessen-e gabonát robotban Sopronyba küldeni, 2 nap vitálkodtak, még végtére nagy nehezen, és igen szoros circumscriptiokkal reá állottak a vitelre." „Nagy Pál ur is eljött volt a közgyülésre — írja Lunkányi —, ő is kelletén tul pártolta a jobbágyságot itt, hol semmi jobbágya nints." A legveszedelmesebb „ultraliberálisnak" azonban megintcsak Niczky Sándor mutatkozott: „Javallatára az is megállapíttatott, hogy minden esztendőben a dicalis conscriptio összeírásával — spanyol inquisitio gyanánt — a szolgabírák szóllítsák fel a jobbágyokat, ha nincs-e földesurok ellen panaszok? — És több sok illyesek . . ." „Mindezeknek a kellemetlen következéseit nemsokára fogjuk érezni" — írta Széchenyinek.[37]

Az új úrbéri törvények felhasználásával indított ellenzéki támadás visszaszorítására csakhamar megindult a reakció szervezkedése. Ebben mindvégig jelentékeny szerepet játszott Széchenyi jószágkormányzója, Lunkányi János. A liberális nagyságként ünnepelt Széchenyivel fennálló kapcsolata miatt nyilvánosan nem léphetett fel, de a háttérből mozgatott, s ebbeli tevékenységéről rendszeresen tájékoztatta Széchenyit. Már az emlékezetes 1837. január 9-i Sopron megyei közgyűlésről is jelentette: „Én a tanakodásokban *nyilván* nem vehettem részt, hanem az ösmerőseimnek jobbról balról uj előadásokra okokat sugtam, mellyeknek némelyike foganatos is volt."[38]

Sopron megyének az úrbéri törvények magyarázásában tanusított „ultraliberalista önkényessége", mint Lunkányi Széchenyi számára röviden összefoglalta, főleg a következőkben nyilvánult meg: *a)* A jobbágyházanként fizetendő évi egy forint gazdapénzt (füstpénzt) a megye értelmezése szerint váltócédulában kell szedni; az uradalmak természetesen ezüstben kivánták. *b)* „Fuaros robotba küldvén a jobbágyot, ez napjában csak 2 mérföldet oda és vissza tartozzon menni, és kapjon minden illyes napra előre 30 krajczárt váltócédulában." *c)* „Sopron vármegye termésbül tized helyett tizenegyediket kivenni rendelt, holott századoktul amaz volt szokásban." *d)* Fonásra azok a jobbágyok, kiknek kenderföldjeik nem úrbéres jellegűek, ne köteleztethessenek.[39]

Az új úrbéri törvények ilyenfajta magyarázása és alkalmazása ellen a legfőbb megyei uradalmak, így a csornai prépostság, a győri püspökség, Széchenyi Lajos, Pál és István, Festetich Vince stb. uradalmának ügyészei ünnepélyes óvást tettek, melyre azonban „Lamperth Imre tiszti főügyész úr által a jobbágyok részéről viszont-ellentmondás tétetett".[40]

Óvást emelni még csak könnyű volt, de augusztusban elérkezvén a papi tized beszedésének ideje, egyik uradalom sem merte magára venni az új megyei rendelkezések be nem tartásának ódiumát, hanem azt figyelték, mi fog történni a cenki uradalomban, a magát a liberalizmus mellett nyilvánosan elkötelezett Széchenyi István birtokán? Mint Lunkányi Széchenyinek írta: „A régi mód szerint a tizedik kévét beszedni . . . senki kezdeni nem akarja, mind czenki uradalomra várnak, s ha az igy teszi, a parasztságban és publicumban rossz vért okoz." Nem maradt ránk adat arra vonatkozóan, hogy milyen meg-

[37] Uo.
[38] Uo.
[39] SKJ 2/1837. — B. 6. fasc. 93. folio. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. jan. 8.
[40] SKJ 929/1837: B 8. fasc. 283. folio: Kinyilatkoztatás a benn írott uradalmak részéről a tekintetes úrbéri deputatiok által történt feljegyzésekre való fenntartás eránt. (Keltezés nélküli egykorú másolat; tévesen 1840. évi iratok közé sorolva.)

oldást talált Lunkányi ebben a speciálisan is nehéz helyzetében. Mindössze annyit tudunk, hogy „a törvénes bizonság által" egy nyilatkozatot adott közhírül az uradalom hat helységének.[41]

A megyének az új úrbéri törvényekkel kapcsolatos állásfoglalása megmásítására indult szívós küzdelemről Lunkányi 1837. október 7-i levele tájékoztat: „A mai közgyülésben minden uradalmi főbbtisztek és ügyészek összetartván, a nemes vármegye előbbi végzésében a fonyás iránt változtatást eszközlöttünk: hogy a fonyás az előbbi szokásnál megmarad . . . Így tehát a principium több sértő végzések (az urbér kihirdetése alkalmával) megváltoztatására meg van vetve. Már vagy 12 összebeszéllettünk, hogy a jövendő közgyülésen a tized, füstpénz s fuor iránt hozott végzéseket akarjuk uj okokkal s esetekkel megtámadni; — és sikert reméllünk is."[42]

Lunkányi Széchenyihez intézett 1838. január 8-i leveléből tudjuk, hogy valóban sikerrel szervezte meg egy tucatnyi uradalomnak a kancelláriához benyújtott folyamodását. „Az uradalmak, mellyek recurráltak, ezek: Egyed, Sajtoskál, Domonya, Saágh, Pereszne, Iványi, Czenk, Szany, csornai prépostság, Füles, Daruvár, Sopron, Loos, sat." Gróf Széchenyi Lajos már korábban, egyénileg adott be a kancelláriához folyamodványt, így Lunkányi az ő horpácsi uradalma csatlakoztatására Tibolth Mihály ügyészhez intézett felszólításával már elkésett. Amikor a folyamodvány véleményadás végett a bécsi kancelláriától Budára, a helytartótanácshoz küldetett, Lunkányi a Pesten tartózkodó Széchenyitől a tanácsosok megkörnyékezését kérte: „Tán jó volna, ha Nagyságod is vagy maga beszélne egy-kettővel, vagy Szentiványi Péter ur által informáltatná azokat, kiknek befolyása." [43]

„Sopron megyének liberalismusa (mert a tisztviselők nagyobb része semmivel sem bir), és magistratualisták törekedése hatóságokat terjeszteni és az egyes birtokosokat elnyomni, — bele hozott bennünket a sárba" — írta Széchenyinek Lunkányi. „Most azon legyünk, hogy abbul jól kigázoljunk, egyszersmind ha egy oldalon tán valamit vesztünk is, másrészrül ismét nyerjünk." Ha az ellenzék az új úrbéri törvények kihirdetését arra használja fel, hogy a jobbágyságot sorozatos úrbéri perek indítására biztassa, akkor nem elég az új úrbéri törvények „önkényes, ultraliberális" értelmezése ellen venni fel a harcot, hanem elébe kell menni a „kiprovokált" úrbéri pereknek, olymódon, hogy az uradalmak viszont az országgyűlésnek az elkülönözés és tagosítás tárgyában hozott törvényei felhasználásával lendüljenek ellentámadásba. A jobbágyság jelenlegi panaszai jelentőségüket vesztik, ha a kezdeményezést az uradalom ragadja magához, s az elkülönözési és tagosítási pereknek az erő pozíciójából való megindítása a falun egészen új helyzetet teremt. Az ellenzékkel és az általa biztatott jobbágysággal szembeni ellentámadás ily módon egybefolyik a tagosított és elkülönözött allódiumok létesítésére irányuló uradalmi törekvéssel, melynek megvalósításához most már nem feltétlenül szükséges a jobbágyság hozzájárulásának „nagylelkű engedményekkel" való megnyerése, hanem a földesúr e tekintetben immár egyszerűen törvényszabta jogokkal és lehetőségekkel élhet. A harcra kész Lunkányi már az ellenzék által bátorított jobbágyság első moccanására is így reagált Széchenyihez írt 1836. november 19-i levelében: „Mondhatom, részint szeretem, mert egyuttal mindenütt a

[41] B 6. fasc. 299. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. aug. 6.
[42] CS VIII. k. 20. cs. Lunkányi Tibolth Mihályhoz, Sopron 1837. okt. 7.
[43] B 6. fasc. 93. folio. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. jan. 8.

legeltetésbeli elválasztást is eszközöljük, és ezalkalommal minden határbeli földeket commassálván, mindenütt alkalmas allodiaturákat is állitunk föl."[44]

Széchenyi nyilvánvalóan egyetértett Lunkányi ezen ellentámadási tervével, mert a jószágkormányzó egy további, december 13-án kelt levelében így tér erre vissza: „A kiküldöttség tulcsapongásai iránt én is azonnal azt a tervet formáltam magamnak, hogy igazsággal, de egyszersmind hidegvérrel, s elmességgel kell mindig elejökbe lépni, és már most kell kezdenünk mindeneket az utóbbi rendezésekre, elválasztásokra, etc. etc. elkésziteni."[45]

A Sopron és Zala megyei nagybirtokosok kárörömmel figyelték, milyen problémákat hoz Széchenyi fejére a liberalizmus mezejére tett „kirándulása". Mint Lunkányi Széchenyinek meg is írta, így beszéltek: „Gróf Széchenyi István ezeknek oka, haggy érezze." Lunkányi azonban biztatta Széchenyit: „majd találunk módot, mindenütt jól kibújni".[46]

Lunkányi abban látta a problémát, hogy Széchenyi nagyon is letette már a garast, nagyon is elkötelezte magát a honi nyilvánosság előtt liberális irányban, s így mindaz, amit saját gazdaságának érdekei óhatatlanul tennie parancsolnak, rendkívül visszás színben fog feltűnni. „Nagyságodnak, mint gróf Széchenyi Istvánnak, kellene a jobbágyi iránt engedékenynek lenni." De akkor hogyan történhetik meg az elkülönözés és tagosítás megindítása általi ellentámadás végrehajtása? — „Erre nézve javallatot teszek, méltóztasson azt jól megfontolni."

Lunkányi javaslata arra irányult, hogy Széchenyi a saját jobbágyai sorsát súlyosan érintő intézkedések tekintetében személy szerint ellentétbe ne kerüljön az általa meghirdetett elvekkel: „Ennek elkerülésére egy szinlelt szerződést javaslok, amely szerint én bizonyos évekre, amelyekben az elkülönözés, és ahol szükséges, a tagositás és uj szabályozás, végbe mehet, — mint bérlő szerepelek. Természetesen én egy nyilatkozatot állítanék ki, hogy az csak szinlelt. Egyébként Nagyságod és köztem olyan lenne az ügymenet, mint eddig. A titokról azonban csak Szalaynak kell tudnia, mint pénztárnoknak, és egyébként senkinek." Egy további levelében tervét újra figyelmébe ajánlja a grófnak: „Amit a minap a szinlett kibérlésről irtam, mellyet még mindenesetre a grófnénak is kellene tudni, tessék gondolkodni. Ha jóvá haggya Nagyságod, jó, s könnyebbíti a dolgot, és sokakban használni is fog; — ha nem tetszene, az is jó."[47] A javaslat lényege tehát az, hogy Lunkányi mint bérlő gátlástalanul végrehajthatná a földek átcserélését, amely ellen a parasztok nyilvánvalóan körömszakadtáig harcolni fognak.

Érdemes teljes egészében idézni Széchenyi válaszát: „Átgondoltam az Ön javaslatát, a szinlelt szerződés iránt. Egyáltalán nem tetszik nekem: 1. Mert az egy olyan ravaszság, amely nem lenne elég finom. 2. Mert éppen nem tudom miért kellene *nékem* engedékenyebbnek lenni, mint másoknak. Én soha nem pártoltam azon ostoba liberalismust, melly szerint egynek kivesznek zsebébül, hogy máséba tólják. Elveim nem ezek: «a paraszt csak annyit nyerhet, mint amennyit az uraság veszít» hanem jobb systema következésében mind a két fél nyerhet. Mi szerint ellensége vagyok a dézmának, kilenczednek, szakmánynak, etc. — de ezeknek elvételét minden compensatio nélkül — egyenes spoliationak tartom. Védelmezze tehát Ön az én igaz jussomat, és — hadd beszél-

[44] B 5. fasc. 577. folio. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1836. nov. 19.
[45] Uo. 544. folio. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1836. dec. 13.
[46] Uo.
[47] Uo. 562. folio. Lunkányi Széchenyihez, Pölöske 1836. dec. 4.

jenek az emberek. A kancellisták és társaik előtt kétségkívül vesztettem népszerüségemből. Én évek óta kezdtem meg reformomat, még pedig trappban, — mig ők aludtak. Most ők felébredtek és vágtatva mennek, s mivel én ezáltal hátramaradtam, noha én korábbi ügetésem folytatom és a végén messzebbre fogok jutni mint ők, — csak kiabáljanak most: «Bizony Széchenyi megfordult.» — Nem kell arra adni semmit, mert én azt előre láttam, és az nem maradhatott el."[48] E sorok Széchenyi később is sokszor felhozott önigazolásának egyik első megfogalmazását jelentik.

1837 nyarán javában folytak már Széchenyi István cenki uradalmában az elkülönözés és tagosítás előkészületei. Kiscenk, Hidegség, Homok és Hegykő helységekre nézve az úriszék már meg is hozta az elkülönözést elhatározó döntését, bevégződött már ezekben a helységekben a földek, rétek s legelők osztályzatának megállapítása is; a földmérő már az elkülönözési tervrajzokon dolgozott, s el volt határozva, hogy „júli 11-tül 15-ig fog tartatni azon igen érdekes urbéri szék, mellyben el fog ítéltetni, hogy mindegyik határban melly földek, rétek s legelők legyenek az uraságé, s mellyek a jobbágyoké?"[49]

Ez a sietség, lendületesség az elkülönözés és tagosítás megindításában nemcsak Széchenyi István birtokát jellemezte. Lajos bátyja birtokán is javában folyik már ekkor Horpács, Kövesd, Pereszteg tagosítási és elkülönözési pere. Eszterházy herceg Sopron megyei birtokainak mintegy 30 helységében kezdődött meg egyszerre ugyanez a folyamat. Lunkányinak az volt a véleménye, hogy „az előbbi urbarialis regulatiokon könnyebben átestek, kik korán kezdették, mint a későbbiek. Vélem, hogy az elkülönözéssel is ugy lészen".[50]

Az elkülönözés és tagosítás gyors és határozott megvalósításának sikerességét Lunkányi jellemző módon elsősorban Széchenyitől féltette. Nagyon tartott attól, hogy Széchenyi úgy fogja érezni: liberális megnyilatkozásai és az ezek alapján róla kialakult közvélemény saját érdekei rovására is engedményekre kötelezik. Ebből pedig az elkülönözés és tagosítás sikeres végrehajtása szempontjából beláthatatlan bonyodalmak származnának. Széchenyihez intézett leveleiben tehát mindenáron arra igyekezett rábeszélni a grófot, hogy ebben az ügy kimenetele szempontjából kritikus időszakban maradjon távol birtokától. Megfelelő ürügyet igazán nem volt nehéz ehhez kitalálni. 1837. június 3-i levelében ezt írta Széchenyinek: „Legalább azon kérésem volna, hogy ha Méltóságod és udvarossai julius 15-ke előtt nem jönnének, hogy igy legalább azon fontos urbéri széken könnyebben és az uraságra hasznosabban áteshessünk. Mert én akkor azt mondhatom, hogy «a gróf e nyáron (ha aztán eljön is) nem szándékozik Czenkre jönni, minthogy a Duna regulatioja többszeri Orsován létét kivánja» és igy az elkülönözés módjának elhatározása a gróf kegyelmére — mire a jobbágyok támaszkodni látszatnak — nem halaszthatódhatik. Azután fog majd lenni a földeknek s réteknek a helyszínén való kihasítása, ez is majd untig elég bajt, és ha Nagyságod itt vagy közel lesz, folyamodást és kunyorálást fog szerezni. Én mindezen nehézségekre el vagyok készülve, sőt, ha Nagyságod itt vagy közel nincs, minden teher egyedül rajtam fekszik, de mégis kész vagyok viselni, csak hogy — minden igazság mellett — Nagyságodnak és maradékinak hasznára üssön ki az elválás."[51] Június

[48] L. Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1836. dec. 11.
[49] B 6. fasc. 234. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. jún. 3.
[50] Uo. 260. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. jún. 10.
[51] Uo. 234. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. jún. 3.

21-i levelében nyomatékosan megismétli kérését: „Nagyságod julius 20-kán eljöhet, de ha vagy egy héttel megtoldja, minden esetre biztosabb . . . Én mindenkinek azt mondom, hogy nem tudom, hogy Nagyságod mikor jön meg, vagy ha megjön-e ezen esztendőben a hid, gőzhajók, pesti kikötő, Duna szabályozása miatt. Mert tartok attul, hogy ha Nagyságod megjövetelére számot tarthatnának: a jobbágyok tán rábirnák az urbéri széket, hogy itéletét arra halasztaná. — De ha ítéletet hoz is az úrbéri szék, ha a sedria helybe hagyja vagy módositja is, és már a consiliumtól visszajött is légyen; mégis miglen a kimérés és kiosztás az egyes jobbágyokra végre nem ment, és azok a földeket, réteket, legelőket bírásokba nem vették, mindég van helye az urasághoz való folyamodásnak. Ez ugyan azon esetre is megtörténhetik, ha Nagyságod távul van, de akkor a mentség, hogy távul lévén, meg nem itélheti a dolgot, és a forumok itéletébe kell bizodalmát helyeztetni, — gyökeres és helyes. — Azonban Nagyságod legjobb belátása szerint cselekedjen."[52]

Széchenyi ráállt Lunkányi javaslatára: „Elhatároztam magam — ez maradjon egészen köztünk — családomat az idén nem vinni Czenkre."[53] Pesten töltötte a nyarat, s szabad utat engedett jószágkormányzója fortélyainak: „Mi az elkülönözést illeti, tegyen a tekintetben legjobb belátása szerint."[54]

A megyei tisztségeket kezében tartó ellenzék azonban számos akadályt gördített az elkülönözés és tagosítás útjába. Marton másodalispán — a jobbágyoknak „kénnyökre szólván", „az egész vármegyének jobbágyságát tanácsadás végett magához édesítette". Széchenyi jobbágyai is „mind nála voltak". Lunkányi felháborodva közli Széchenyivel, hogy ez a másodalispáni székre kapaszkodott „lutheránus szegénylegény" azt tanácsolta Széchenyi jobbágyainak, hogy összeférhetetlenség címén emeljenek kifogást az ellen, hogy a Konkolyi László főszolgabíró járásában levő helységek elkülönözési és tagosítási ügyében az úriszéknek az elnöke a főszolgabíró apja, a Széchenyi-család leköte-lezett híve volt. Azt tanácsolta továbbá, hogy Jugovics tiszti ügyész helyett, „az nem tudván őket elegendően védeni, kérnék a nemes vármegyétől Lampertet". Legveszedelmesebb tette azonban az, miszerint „ő azon a légbül vett elvet állitott fel, hogy amelly helységekben még úrbéri rendezkedés nem volt, ott az összesítés és elkülönözés ohne weiteres mehet; de amelly helységek már urbarialiter reguláztattak, csak ugy eshetik meg, ha a jobbágy csere által ugyanazt kap, amit adott, p. o. 1-ső classis helyett ugyan 1-sőt, de 1-ső helyett 2-dikat, noha ez nagyobb hold, elfogadni soha nem tartozik, ha pedig mégis akarná, egy hold helyett 3—6-ot is kívánhat". És ez az ember elnököl a megyei törvényszéken, ahová az úriszék ítéletét fel kell terjeszteni! Még szerencse — vélekedik Lunkányi —, hogy „a peresztegi és más urbéri pörök, mellyek a mieinkhez hasonlók", előbb fognak a megyei törvényszék elé kerülni, s így meg lehet várni, „hogy ott Marton fog-é győzni vagy győzettetni és aztán a szerint cselekedni". Lunkányi próbálta Marton „jóindulatát megnyerni", de nem nagyon bízik sikerében, mert „neki ugy látszik az az elve, hogy több forrásból több folyik".[55]

Bár többször is hangoztatta Széchenyi Lunkányi előtt, hogy „ragaszkodjunk jussainkhoz, bármit mondjanak is az emberek", — valójában azért mégis szerette volna elkerülni, hogy az elkülönözés és tagosítás keresztülvitele a köz-

[52] Uo. 267. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. jún. 21.
[53] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1837. júl. 19.
[54] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1837. aug. 25.
[55] B 6. fasc. 309. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. aug. 16.

vélemény szemében megrontsa liberális színezetű politikai hitelét. Ezért sürgette egymást követő leveleiben 1837 őszén, hogy per helyett lehetőleg egyezség által menjen végbe az elkülönözés és a tagosítás. Lunkányi ennek megkísérlésére ígéretet is tett: „Nagyságod kivánsága szerint czenki uradalomban a rendbehozást iparkodni fogok barátságos egyezéssel kivinni. Hegykő és Hidegséggel reméllem boldogulhatunk; de tartok, hogy Homok és kivált Kisczenk kicsapongó vágyakkal fognak előjönni."[56] „Most már, kivált a kisczenkiek, csak inkább látják, hogy én nem veszem a dolgot tréfának — írta erre Széchenyi —, és azért próbálná Ön vélük mégis a megegyezést."[57] „Ismétlem, alig volna valami, min jobban örülnék, mintha mi minden per nélkül végbevinnénk jószáginkon az elkülönözést."[58]

Széchenyinek ez az elhatározása a dolgoknak új fordulatot adott. Az a körülmény, hogy az úriszéken már megkezdett per útjának könyörtelen végigjáratása helyett az uradalom most a jobbágyokkal az elkülönözés és tagosítás tárgyában egyszeriben alkudozásba bocsátkozott, felszította a jobbágyok Széchenyi iránti illúzióit: abban kezdtek reménykedni, hogy Széchenyi méltányolni fogja ellenzésüket, el fogja ejteni az elkülönözés és tagosítás tervét, és így ők „a régiben maradnának", vagy pedig az 1829-es nagycenki egyezség mintájára a határ jobbik részéhez lehetne hozzájutniuk.

Lunkányi maga is tartott Széchenyi eltántorodásától, s ezért 1837. november 19-i levelében igen nyomatékosan érvelt az elkülönözés és tagosítás szükségessége mellett: „Az elkülönözést leginkább a *jövendő* miatt szeretném, mert ezen helységek határjai a Fertőbe valami 4000 ölre benyulnak; szélességeik pedig Hegykőé 1400, Homoké 800, és Hidegségé 1200 öl; meg lehet pedig, hogy üdővel ezeknek nagy része szárazzá tétetik, s azért szeretném most a jobbágyok legelőjét elkülönözve kijeleltetni, hogy aztán utóbb a szárítással nyerendőt mi foglalhatnánk el."[59] De Széchenyi osztotta Lunkányi nézetét: „A czenki uradalom jobbágyival, ha lehet barátságosan, de minden esetre, és ha csak a jövő miatt volna is — el kell különözködnünk. Igen kiváncsi vagyok tudni, mire fog mehetni Ön e tárgyban?"[60]

Lunkányi számára a helyzetet igen megnehezítette az a lázongás, amely épp ezekben a napokban gróf Széchenyi Lajos szomszédos birtokának falvaiban mutatkozott. Peresztegen 1837. november 17-én a főszolgabíró egy tized pandúrral csinált rendet; három lázítót, köztük a falu bíráját, a soproni börtönbe küldve.[61] November 25-én pedig Kövesden volt „ribillió": a jobbágyok „feleségestül, gyermekestül kimentek az erdőbe és 34 holdat egy nap tövestül kivágtak". Lunkányi e jobbágymegmozdulások hátterében is a „lutheranus és liberalis" Marton másodalispán kezét vélte látni.[62]

Lunkányi a jobbágyokat igyekezett arról meggyőzni, „hogy most már, midőn az ő elkülönözésök dolga a nemes vármegye elejbe került, az nehezen szüntetthetne meg egészen", legfeljebb arról lehet szó, hogy ha a felkínált egyességre ráállnak, előnyösebben fognak járni, mint hogyha az elkülönözés és tagosítás ügyét ítélet alá bocsájtják. De milyen volt a felkínált egyezség? A határ

[56] Uo. 361. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1837. okt. 28.
[57] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1837. okt. 24.
[58] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1837. nov. 4.
[59] B 6. fasc. 386. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. nov. 19.
[60] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1837. dec. 16.
[61] B 6. fasc. 384. folio. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. nov. 18.
[62] Uo. 396. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. nov. 27.

jobbik részét bizony nem kínálta fel, hanem általában csupán bizonyos haszonvételekben, (nádlás, község rétje stb.) való örökös megerősítésüket helyezte kilátásba, ha az elkülönözésbe és tagosításba beleegyeznek.[63]

Ilyen körülmények között az egyezség csak Hegykő speciális esetében jöhetett létre, ahol a helység határában már eredetileg is a jobbágyföldek voltak a faluhoz közelebb eső és jobb talajminőségű területen, s ahol a földek minimális átcserélésével és a kedvező fekvésű jobbágyföldekhez való hozzátagosításával az elkülönözés megoldható volt.[64] Az 1837. december 11-i megegyezést, melynek hírét Lunkányi még aznap közölte, Széchenyi nagy örömmel fogadta.[65] A dolgok további menete azonban nem igazolta felcsillanó reményeit.

December 12-én Hidegség jobbágyait hiába próbálta Lunkányi az elkülönözés tárgyában egyezségre bírni, „azok minden ajánlásokra csak azt mondották, hogy a törvény válassza el őket". A következő napon, 13-án „homokiak is azt felelték, amit hidegségiek". 14-én a kiscenkiekkel jutott Lunkányi csődbe; olyan feltételekhez kötötték beleegyezésüket, amelyek az uradalom számára elfogadhatatlanok voltak: „az a competentiájokon fölül 186 java földet és rétet tenne, és az uraság java rétjéből vesztene 80 kaszát. — Ezáltal mennyi birkával kellene kevesebbet tartani!?" A kiscenki jobbágyok ekkori hangulatára és magatartására jellemző, hogy „ezt az úrszéke el nem fogadván, csak gunyolva mosolyogtak, mondván, hogy csak egy instancziájokba kerül, és a gróf azonnal minden kivánságokat telyesítni fogja".[66] Széchenyi azonban december 18-án Lunkányinak határozott utasítást küldött: „Ha ugyan csak meg nem válhatunk barátságos egyezés által kisczenki etc. jobbágyinktul, tartsuk magunkat szorosan a törvényhez, és Ön eszerint cselekedjen."[67]

Kiscenk, Hidegség és Homok helységeket illetően tehát az elkülönözés és tagosítás ügye mégiscsak visszakanyarodott a per útjára. Lunkányi a karácsonyi ünnepek elteltével azonnal össze is hívta az úriszéket, amely az uradalom részéről felvonultatott „esküdt bizonságok" vallomásaira támaszkodva elvetette a jobbágyoknak, különösen a kiscenkieknek azokra a földekre formált igényét, amelyeket a közlegelőből foglalt el magának apránként az uraság. Lunkányi — újévi jókívánságul — már az elkülönözést és tagosítást az uradalmi érdekeknek megfelelő módon kimondó úriszéki ítéleteket prezentálhatta Széchenyinek.[68]

Ez alkalommal Lunkányi nem mulasztotta el kiemelni, hogy „az urbéri úrszék, kivált kisczenkiek ügyében, igen nagy vigyázattal és körülnézéssel volt, és reménlli, hogy ítélete minden forumokon helyben fog hagyatni. Kéreti is általam Nagyságodat, hogy — mivel kisczenkiek, annyi fölszóllítására is az úrszéknek, semmi módon sem akartak egyességre lépni, sőt hidegségieket és homokiakat is, nehogy magok legyenek, lebeszélték, — Nagyságod az ítélethez magát tartani méltóztatna, annál is inkább, mert az úrszéknek minden tettét csak

[63] Uo. 386. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. nov. 19.

[64] CS II. k. 9. sz. 1. cs. 103 F. Hegykői helységgel az összesítés és elkülönözés végett kötött szerződés. Cenk 1837. dec. 11.

[65] B 6. fasc. 405. folio, Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1837. dec. 11; L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1837. dec. 16.

[66] B 6. fasc. 410. folio. Lunkányi Széchenyihez, 1837. dec. 12—13—14.

[67] L Széchenyi Lunkányihoz, (Pest 1837. dec.) 18-án.

[68] B 7. fasc. 268. fol. Kisczenk iránti elkülönözési pörben úriszéki ítélet. (Keltezés nélküli egykorú másolat; tévesen 1839. évi iratok közé sorolva.)

Homok helység tagosítási és elkülönözési terve.
(Készítette Lunkányi.)
Soproni Áll. Lt. Széchenyi-család ir. 8 fasc. 195. folio.

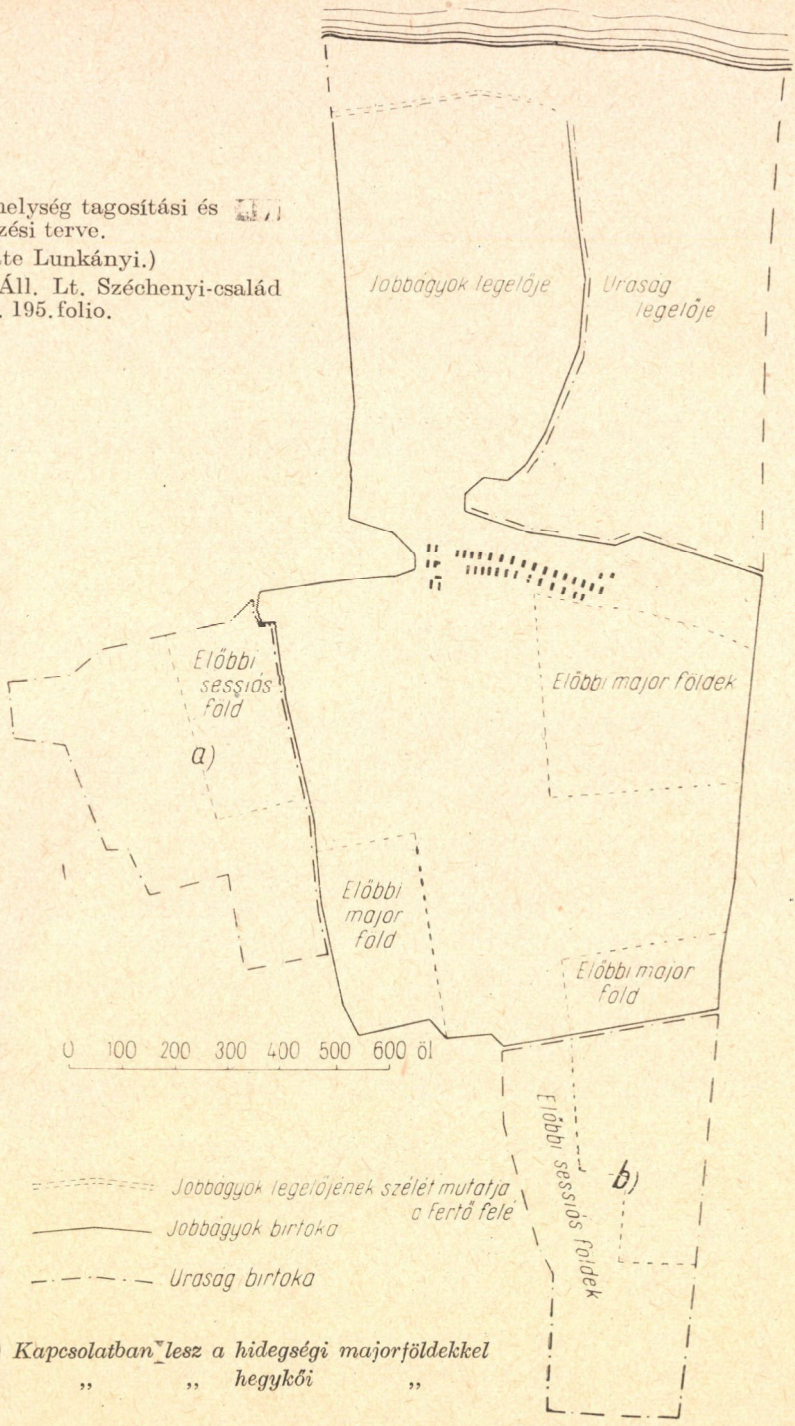

a) Kapcsolatban lesz a hidegségi majorföldekkel
b) „ „ hegykői „

fitymálták, többször mondván, hogy csak egy instantiájokba kerül és a gróf mindent, mit kívánnak, nékiek fog adni."[69]

Lunkányinak azonban már nem kellett attól tartania, hogy Széchenyi valami „nagylelkű" lépése megint megzavarja az úriszéken kiharcolt eredményeket. Levelére ugyanis Széchenyitől ezt a választ nyerte: „Az ítéletet kezeimhez vettem. Örülök, hogy végbement. Magamat ahhoz fogom tartani. De már most azon kellene lenni, hogy felsőbb helyeken is keresztül menjen a dolog. Mikép gondolja ezt Ön eszközlendőnek?"[70]

Lunkányinak erre vonatkozóan is meg voltak az elgondolásai, de egy váratlan esemény újabb bonyodalmakat okozott. Meghalt ugyanis Teschmayer József, a nagycenki plébános, s helyét olyasvalakivel kellett sürgősen betölteni, akiben az uradalom feltétlenül megbízhat ebben a kritikus időszakban, amikor az uradalom falvaiban az elkülönözés és tagosítás végrehajtására készülődnek. A plébániára pályázók között szerepel „Tatay, kitül az Isten mentsen; az ezer galibát szerezne"; Tolnay Antal széplaki káplán, aki „jó pap, de tartok tőle, hogy a papi jussokat igen-igen is védené"; továbbá Kron József fertőbozi plébános, „művelt, becsületes, jó pap . . . mihez még hozzájárul, hogy kisczenkiekre nézve is, kikkel most ujjat húzok, őtet legalkalmatosbnak tartom" — írta Lunkányi.[71]

Széchenyi azonban a megürült plébánia betöltésénél nemcsak annak figyelembevételét tartotta szükségesnek, „hogy nékünk földesuri tekintetben ne legyen bajjunk vele", hanem „hogy a jobbágyságnak imponáljon".[72] „Mostani időben jó volna a jobbágyokat is sondirozni egy kissé, kit szeretnének" — kötötte Lunkányinak ismételten a lelkére. — „Ugy vélem, jó lenne olyan embert találni, akihez ők is bizalommal vannak."[73] Kron József elfogadását tehát ellenezte, s véleménye a jobbágyok kapacitálására való alkalmasság szempontjából Tatay felé hajolt: „Én azt hiszem Tatayt tán szeretnék etc. és ő beszélni és bánni is tudna véllük."[74] — Lunkányi azonban más véleményen volt: „Csak Tatayt ne, mert akkor Nagyságod és jobbágyság nyugalma örökre oda." Szerinte a kiscenkiek „ismert okból" kívánják Tatayt: „Mult decemberben papi társaival Kövesden lévén, és a szó a papok közt inter pocula az elkülönözésekre jövén — (mellynek a plebánosok, mivel a törvény a jobbágyokhoz tette őket, nem baráti) — mondotta, hogy ő is adott kiscenkieknek tanácsot!"[75] Szerinte Tatay mint plébános még inkább „a jobbágyokat bujtaná". Akkor már Lunkányi inkább pártolja Tolnayt, akit így jellemez: „Jobbágyok bizalmát meg tudja szerezni; a hegykőiekkel való egyességben sokat segitett."[76] S mivel Lunkányi sikeres tárgyalásokat tudott folytatni vele a tekintetben, hogy lemondjon bizonyos előnyökről, melyet elődje még élvezett,[77] — ő lett végül is a nagycenki plébános, akinek magatartása olyan nagy súllyal esett latba a filiális községek jobbágyságának befolyásolása szempontjából, az elkülönözés és tagosítás végrehajtása idején.

[69] B 6. fasc. 80. folio.Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. jan. 1.
[70] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1838. jan. 8.
[71] B 6. fasc. 115. folio. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. jan. 22.
[72] L Széchenyi Lunkányihoz, (1838. jan. 25. körül.)
[73] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1838. jan. 31.
[74] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1838. jan. 28.
[75] B 6. fasc. 131., ill. 142. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. jan. 31., ill. febr. 5.
[76] CS II. k. 2. L. Lunkányi Széchenyihez, 1838. jan. 21.
[77] B 6. fasc. 135. folio. Lunkányi Széchenyihez, 1838. febr. 1.

Eközben Lunkányi útmutatásai alapján Krausz mérnök megrajzolta a tagosítási és elkülönözési perekhez csatolandó vázlatokat, s azokat Wagner mérnök, most már mint vármegye mérnöke, hitelesítette.[78] Az 1838. évi uradalmi költségvetésben megfelelő összeget irányoztak elő a tagosításra és elkülönözésre, mellyel kapcsolatban az volt Széchenyi kikötése, hogy ez az 1500 ezüstforint „semmi másra nem fog fordittatni".[79] Ezek után terjesztették a pereket a megyei törvényszék március 5-én kezdődő ülésszaka elé. Lunkányi kedvező előjelnek tekintette, hogy vállficamodása, valamint a rossz idő és rossz utak miatt nem lesz azon jelen Felsőbüki Nagy Pál, aki „mindazok pörölye, kik nálánál többel bírnak". Viszont „azokat, kik a törvényszéken jelen szoktak lenni és hozzá is szoktak szólni, rendre informálom" — írta Lunkányi Széchenyinek. — „Ezt nem azért kell tenni, hogy tán legkisebb vagy igazságtalanság vagy erőltetés lenne a dologban, hanem hogy elfogultságbul, restségbül, butaságbul, félre ne értsék, vagy hogy a legvilágosabb dologban is nehézségeket ne támasszanak." Lunkányi egymás után fel is kereste Hőgyészy alispánt, Rohonczy főjegyzőt, Simon aljegyzőt, Niczky Sándort, Káldy főszolgabírót, Ihász táblabírót, Bolla exactort, Bognár alügyészt. Ilyen előkészítés mellett „reméllem is, minden jól fog menni" — jelentette ki.[80]

A megyei ellenzék azonban most is kimutatta erejét: az elkülönözési és tagosítási ítéleteket hozó úriszék elnöke és az ítéletben érdekelt községek szolgabírája közti atyafiság miatt a megyei törvényszék a felterjesztett ítéleteket visszaküldötte! Lunkányi ezt a váratlan, hideg zuhanyként ható fejleményt úgy igyekezett Széchenyi előtt beállítani, mint amire ő előre számított s amit végeredményben még hasznosnak is talál abból a szempontból, hogy az ellenzék ezzel a formai kifogással elért sikerével megelégedve — nem fog a perben érdembeli változtatást követelni.[81] „Az ellenzék inkább Konkolyin, mint a pereken töltse ki első dühét."[82]

Nagy sietséggel újból úriszéket hívtak össze, most már Fiáth János táblabíró elnökletével, hogy annak ítéleteit még ugyanezen megyei törvényszéki ülésszak elé lehessen terjeszteni, s így megakadályozhassák az ügy eltolódását. Lunkányi, okulva az imént elszenvedett vereségből, elhatározta az ellenzékkel szemben ugyancsak „fortéloskodással és caballával élni". Felkérte tehát úriszéki közbírának Niczky Sándort, az ellenzék egyik prominens alakját![83] Lunkányinak ez a húzása ügyesen irányult arra, hogy az ellenzéket ilyformán az úriszéki ítélethozás részesévé tegye, s ezáltal az úriszéki ítélet ellenzék általi megtámadhatóságának elejét vegye. Ugyanakkor az úriszékben helyet kapó ellenzéki tag — elszigetelt helyzeténél fogva — az ítéletet érdemlegesen nem befolyásolhatja.

Ez az új összetételű úriszék — a megyei törvényszékről történt visszautasítás következtében — „újra próbálta homoki, hidegségi és kiscenki lakosokkal az egyességet, de ismét siker nélkül. Azomban eltellett az egész vármegye azzal, hogy gróf Széchenyi István olyan kedvezéseket ajánlott a jobbágyinak, melyeket csak fondor csel által elcsábítottak vethettek meg"[84] —

[78] Uo. 128. fol. Lunkányi Széchenyihez, 1838. jan. 30.
[79] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1838. jan. 24.
[80] B 6. fasc. 163. folio, Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. febr. 22.
[81] Uo. 193. folio. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. márc. 10.
[82] Uo. 195. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. márc. 13.
[83] Uo. 194. folio. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. márc. 11.
[84] Uo. 195. folio. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1838. márc. 12.

írta Lunkányi vigasztalásul a megegyezést a perbeli ítéletnél jobban kívánó Széchenyinek. „Nagyságod tán tudni kívánná, hogy miként van az, hogy a jobbágyok oly kedvező ajánlatok mellett is az egyességet egyáltalában nem akarták elfogadni. Oka annak — Lunkányi szerint —, hogy e megyében némelly magistratualisták, a lutheránus felekezet, szegények, s gazdagodni akarván, a helységeket, ameddig csak lehet, *fejik*, de az, mihelyst egyességre lépnek, megszünne; interesséjük tehát azt kívánja, hogy minél tovább húzódjanak a pörök, és mennél szövevényesebbekké tétessenek . . . Könnyen kilátja Nagyságod, hogy mostanában itt az elkülönözési pörök valóban *nodus gordiusok*, és nincs más mód, mind kaballák ellen ismét kaballázni."[85]

1838. március 13-án született meg a három helység elkülönözési és tagosítási perében az új úriszéki ítélet. Ez alig különbözött az előbbitől; „csak ahol amaz egy pár helyen máskép magyarázható volt, még világosabban tétetett ki, és még kedvezőbben az uraság részére". A siker alapját még a korábbi úriszék elnöke, az „öreg Konkolyi, ki a megyében legjobb jurista" vetette meg, de az új úriszéki elnök Fiáth is „igen-igen jelessen viselte magát", s Ihász táblabíróval, Konkolyi főszolgabíróval együtt „kivívták a dolgot", annak ellenére, hogy az ellenzéki Niczky „jeles változtatásokat akart tenni". Lunkányi veje, Darás Sándor is, mint a cenki uradalom ügyésze, „igen sokat segítette a jó kimenetelt, — titkos utakon".[86]

Másnap, 14-én már a megyei törvényszék előtt voltak az úriszék felterjesztett ítéletei. A törvénykezési ülésszak ekkor már végére járván, Lunkányi számított rá, hogy „nem sokan fognak jelen lenni". Niczky, mivel az úriszéknek tagja volt, „a sedrián nem jelenhetik meg, s így paralysálva van; — a többi oppositio tagjaival pedig könnyebb bánni". Ezek közül többen — mint Lunkányi Széchenyivel közli — „a mi részünkre el vannak készítve".[87]

Ilyen előkészítés után a megyei törvényszék simán jóváhagyta a homoki, hidegségi és kiscenki elkülönözési és tagosítási pörben hozott úriszéki ítéleteket, valamint a hegykői jobbágysággal ugyanezen tárgyban kötött egyezséget, s 1838. március 18-án felterjesztette a helytartótanácshoz.[88] Most már az a feladat, írja Lunkányi, hogy Széchenyi keresse fel a helytartótanácsnál az úrbérügyi referens urat; Tasner Antal, Széchenyi titkára pedig annak titkárát, kérvén őket a jószágkormányzó általi bővebb informálás bevárására.[89]

Széchenyi Istvánnak bátyjával, Lajossal 1839—40-ben a királyi táblánál „veszteglő" családi pereknek előmozdítását célzó „jegyzékváltása" az úrbéri perekre vonatkoztathatóan is igen jól megvilágítja, milyen lépéseket tartottak szükségeseknek a bírák befolyásolására. Széchenyi István szerint „a bíráknak jó és foganatos olykor egy kis court csinálni, mert héjában, az ördögnek is kell némelykor gyertyát gyújtani". Széchenyi Lajos ezzel egyetértvén hangsúlyozza, hogy látogatást kell tenni a bíráknál, meg kell hívni őket ebédre, s értésükre kell adni, hogy a perben általuk hozandó kedvező ítélet után ajándékban részesülnek.[90]

[85] Uo. 196. folio, Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1838. márc. 14.
[86] Uo. 195. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1838. márc. 13.
[87] Uo.
[88] H 362/1838; 482/1838.
[89] B 6. fasc. 207. és 217. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1848. márc. 16. és 22.
[90] CS II. k. 1. B. Széchenyi István 1839. máj. 13-i előterjesztése: Javallatok a familia számos veszteglő tabuláris pereinek előmozdéttására; és Széchenyi Lajos 1840. júl. 12-i válasza.

Andrássy tanácsost Tasner kereste fel; Széchenyi maga valami magasabb protektor után akart nézni. Tasner azonban lebeszélte: „A czenki elkülönözési per tárgyában mindennek utánna jártam és kitudtam, hogy *jelenleg olly* nagy emelcsőt nem kell használni." Nem azért, mintha az ügy oly jól állna, hanem ép ellenkezőleg: azért, mert a kilátások igen kedvezőtlenek, s így inkább arra kell törekedni, hogy a helytartótanács ne hozzon most érdemi döntést, hanem küldje vissza a megyéhez a pöröket: „Ez most, tekintve itteni minden körülményt, reánk nézve legjobb."[91]

A helytartótanács úrbéri bizottsága 1838. június 11-én, teljes tanácsa pedig másnap, 12-én döntött a perek visszaküldéséről. Az indok: hiányoznak a peranyag mellől azok az okiratok, „melyekből az öszvesítés előtti állapotot megesmérni lehetne".[92]

Széchenyi István cenki uradalmát illetően az elkülönözés és tagosítás ügyének további menetét igen szórványos és gyér adatok világítják csak meg. Mindössze annyit tudunk, hogy Széchenyi a helytartótanács vízi és építészeti igazgatóságának hírneves mérnökét, Vásárhelyi Pált nyerte meg a perek visszaküldése következtében szükségessé vált új felmérési munkálatok irányítására.[93] Vásárhelyi ígérte, hogy ehhez hivatali személyzetéből „több individuumokkal szolgálhat és maga is vagy 6 hétre szabadságot vévén, sajátlag vezérlené az egészet".[94] Azt is kilátásba helyezte, hogy a helytartótanácsnál való bennfentességét felhasználja majd az új alapokra fektetett elkülönözési és tagosítási perek revíziójának gyors és kedvező kimenetele érdekében.[95] 1839. január elején meg is kötötte vele Lunkányi a szerződést,[96] s február hó folyamán megküldötte neki a tervet, „hogy melly rendben kívánnánk a munkát tétetni, és mikor mit; hogy így egy munka a másikba jól belevágjon, s az ő emberei is mindig foglalatoskodjanak, és a mi törvényes munkáink is az övével összevágjanak".[97] A Vásárhelyi által vezetett munkálatok azonban igen vontatottan haladtak előre; emberei egyben s másban „rosszul kontárkodtak", Lunkányinak sok feles vesződséget, Széchenyinek sok bosszúságot okozva.[98]

1840. februárjában tárgyalta az úriszék újra az uradalom elkülönözési és tagosítási pöreit. „Mert a pört újra kelletett fölvenni, mivel mint Nagyságod tudja, az előbbiben nem jól ment a dolgunk" — írta Lunkányi Széchenyinek.[99] A legjelentősebb változás Kiscenk esetében történt; az uradalom csak úgy remélhette, hogy az úriszéki ítélet „felsőbb helyeken is megmarad", ha a határ jobbik részét a jobbágyoknak engedi. Széchenyi nem bánta ezt a megoldást: „A kisczenki regulatio miatt örülök. Jobbágyaink a határ legjobb részét kapják, s ekkép ők is megelégedhetnek; minékünk pedig industria által kell pótlanunk a föld mostohaságát."[100]

Az úriszéki ítéletek a megyei törvényszéken baj nélkül jutottak át, s 1840. május 12-én a helytartótanács elé terjesztették azokat. Széchenyi arra

[91] B 6. fasc. 461. fol. Tasner Antal Széchenyihez, Pest 1838. jún. 10.
[92] H 362/1838: 482/1838.; B 6. fasc. 465. folio, Tasner Széchenyihez, Pest 1838. jún. 12.
[93] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1838. nov. 18, dec. 5.
[94] L Széchenyi Lunkányihoz, Pest 1838. dec. 13.
[95] B 6. fasc. 657. fol. Vásárhelyi Pál Lunkányihoz, Buda 1838. dec. 14.
[96] B 7. fasc. 313. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1839. jan. 5.
[97] Uo. 342. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1839. febr. 23.
[98] L Széchenyi Lunkányihoz, Pozsony 1839. jún. 22; 1840. ápr. 23.
[99] B 8. fasc. 103. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1840. febr. 20.
[100] L Széchenyi Lunkányihoz, Pozsony 1840. febr. 25.

kérte jószágkormányzóját, hogy e perek iránt „legyen ... végbefejezésekig gondja, mert én másokkal minden arányon túl el vagyok foglalva. Kivált Budán kell, mint Ön igen bölcsen mondja, annak idejében »felkötni a gatyát« és tenni a teendőket".[101]

A helytartótanács 1840. augusztus 18-án Kiscenk, Homok, Hidegség elkülönözési és tagosítási perét, valamint Hegykő helységgel ugyanezen tárgyban kötött egyezséget jóváhagyta, s csak az új úrbéri tabellák kitöltésében elkövetett különböző hibák és pontatlanságok kiigazítása végett küldte vissza azokat.[102]

Eközben az 1839—40. évi országgyűlésnek az örökváltságot törvénybeiktató határozata arra a gondolatra ébresztette Széchenyit, hogy az úri birtok és jobbágybirtok elkülönözésével kapcsolatban a tagosítást nemcsak az uraságí földekre vonatkozóan kellene végrehajtani, hanem az egyes jobbágyok illetőségét is külön-külön egybe kellene tagosítani, mert az egy tagban levő jobbágybirtok után magasabb váltságösszeget lehetne követelni. „Gondolkozzon errül" — írta már 1840. májusában Lunkányinak, s 1841 tavaszán újra visszatért erre a kérdésre.[103] Nem maradt ránk Lunkányinak ezzel kapcsolatos véleménye, de nem látjuk nyomát, hogy az egyes jobbágyok telki állományának egy tagban kiszabása valahol is megtörtént volna. Valószínű, hogy ezt a jobbágyok ellenezték is volna, hiszen egyesek birtoka így csupa jó, másoké csupa silányabb talajú földekből állana.

Minthogy az uraságí birtoknak a jobbágyokétól való elkülönözése csak akkor lehet tökéletes, ha a jobbágyság fáizása megszűnik, a cenki uradalom mindazon helységek ellen, melyekkel az elkülönözés végett pörben állt, 1841-ben fáizási pört is kezdett. A pör szeptember 25—26-án egyezséggel végződött: a fáizás megszűnése ellenében valamennyi helységben minden egyes egésztelkes jobbágy 2 hold, féltelkes jobbágy 1 hold földet kap, „olly módon, hogy azokért kiki az eddigi úrbéres fahordáson kívül semminémű füzetéssel vagy akármi adózással ne tartozzék, hanem azokat tetszése szerént szabadon örök időkre használhassa és bírhassa".[104]

Az elkülönözés és tagosítás végrehajtására megérkezvén a helytartótanácsi engedély, 1842 tavaszára az meg is történt. Májusban már vissza is juttatja Lunkányi a hídépítési hivatalnak azokat a mérőeszközöket és egyéb holmikat, amelyeket attól a cenki uradalom az elkülönözés és tagosítás végrehajtásához kölcsönvett.[105] 1842. június 2-án írta Lunkányi Széchenyinek: „Czenki uradalmi elkülönözések, mint Nagyságod tudja, már effectusba is mentek; a végrehajtásrul a tudósítás a pörökkel, — és a faizás helyetti földkiadásrul az egyesség, — tegnap vetetett elő a sedrián, és szerencsésen átment minden. Még egyszer a Királyi Helytartótanácsra megy, és aztán örökre vége!!!" Visszagondolva a megtett út nehézségeire, azoknak alapokát a tagosítási törvények határozatlanságában jelölte meg: „Az 1832—6-ki összesítési és elkülönözési törvények ollyan határozatlanok, homályosok, kétértelműek, hogy a bíráknak legnagyobb önkényt hagynak, és csaknem minden megyében más praxist és magyarázatot hoztak elő."[106]

[101] L Széchenyi Lunkányihoz, Pozsony 1840. ápr. 28.
[102] H 603, 604, 605, 606/1840.
[103] L Széchenyi Lunkányihoz, Pozsony 1840. máj. 7, Pest 1841. márc. 10.
[104] CS II. k. 4. C) Kiscenk; 7. l. cs. 75 B) Hidegség; 8. B) Homok: 9. l. cs. 104 F) Hegykő.
[105] B 9. fasc. 81. fol. Tasner Lunkányihoz, Pest 1842. máj. 3.
[106] Uo. 275. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1842. jún. 2.

A helytartótanács azonban 1842. október 18-án a fáizási perekben létrejött egyezségeket visszaküldte, azzal az indokolással, hogy nem látja kellően bizonyítottnak a cserébe ajánlott földeknek a megszüntetendő fáizással egyenlő értékű voltát.[107] 1843. március 8-án pedig a tagosítási és elkülönözési perek végső lezárását is függőben hagyta, míg a megye megfelelően dokumentálva fel nem küldi a fáizási úrbéri egyezségeket.[108] Ennek a megye 1843. szeptember 13-án tett eleget.[109] 1844. március 5-én hagyta jóvá a helytartótanács a fáizás tárgyában kötött egyezségeket,[110] és így vált végre lehetővé, hogy 1845. március 17-én a kiscenki, hidegségi, homoki és hegykői periratok teljes egészükben a helytartótanács irattárába helyeztessenek.[111]

Széchenyi István Sopron megyei birtokának, a cenki uradalomnak hat helysége közül Nagycenken már 1829—30-ban, Kiscenk, Hidegség, Homok és Hegykő helységekben 1837 és 1842 között megtörténvén az elkülönözés és tagosítás — egyedül a Fertő melletti zsellérfalu, Bóz maradt még hátra. A bózi elkülönözés és tagosítás ügyének külön kezelését egyrészt a zsellérfalu mivoltából fakadó speciális problémák, másrészt az tette indokolttá, hogy más szolgabírói kerületbe tartozott, mint az uradalom többi helysége. Lunkányi nem bízott abban, hogy a bózi jobbágyokkal az elkülönözésben per nélkül is meg lehessen egyezni,[112] 1842. június 11-én azonban minden különösebb nehézség nélkül létrejött az egyezség. A 106 holdas közlegelőből 66 hold lett a jobbágyok elkülönözött legelője, amelyet úgy jelöltek ki, hogy ne terjedjen a Fertő partjáig: — „végébe kövek jönnek, hogy ha mi idővel accrescalna, az az uraságé lészen".[113]

Sopron megye 1842. december 5-i polgári törvényszéke helybenhagyta és felterjesztette a bózi egyezséget;[114] a helytartótanács 1843. december 12-én kelt határozata néhány kimutatás készítéséről intézkedik; az 1844. július 1-i nagycenki úriszék ennek eleget tesz, s 1845. október 11-én végre sor kerül az egyezség jobbágyok általi végleges aláírására is. Lunkányi, „csak hogy az aláírás késedelmet ne szenvedjen", teljesítette ez alkalommal a jobbágyság azon kérését, hogy egy 4 holdas erdőcskét is „legelőül örök időkre" megkapjanak.[115] Az iratok 1846. március 3-án lettek elhelyezve a helytartótanács irattárában.[116]

Széchenyi Sopron megyei birtokán, a cenki uradalomban 1846 tavaszára tehát az elkülönözés és tagosítás teljes mértékben végbement. Széchenyi Zala megyei birtokai közül a pölöskei uradalomban szintén végbement és lezáródott ez a folyamat még a szabadságharc előtt;[117] míg a szentgyörgyvári uradalom birtokrendezései azutánra maradtak.[118]

*

[107] H 779, 780, 802, 906, 907/1842.
[108] Uo. 297, 298, 300/1843.
[109] Uo. 892/1843.
[110] Uo. 197/1844.
[111] Uo. 412/1845.
[112] B 9. fasc. 271. fol. Lunkányi Széchenyihez, Cenk 1842. jún. 10.
[113] Uo. 263. fol. Lunkányi Széchenyihez, Sopron 1842. jún. 21.
[114] H 334/1843.
[115] CS II. k. 5. l. cs. 44. E)
[116] H 371/1846.
[117] Részletes feldolgozását lásd: *Tilkovszky Loránt :* A tagosítás és legelőelkülönzés Széchenyi István pölöskei uradalmában c. tanulmányában, a zalaegerszegi Göcseji Múzeum évkönyvében. 1960. (Klny. is.)
[118] Vö. *Simonffy Emil :* Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Agrártörténeti Tanulmányok Bp. 1960. 408. l. 20. jegyzet.

Széchenyi Istvánnak birtokai elkülönözésére és tagosítására — mint a tőkés mezőgazdaságra való áttérés egyik fontos feltétele megteremtésére — irányuló törekvését feltétlenül pozitíve kell megítélni. A kérdés jelentősége világos volt Széchenyi előtt: „Csak azon földön lehet a gazda veritékiért megjutalmazva, mellyen egyedül maga s nem más gazdálkodik, mellyen önmarhája legel csak, s nem minden bitang ront s tipródik" — írta a Hitelben.[119] De a kortársak előtt sem volt az elkülönözési és tagosítási problematika ismeretlen, hiszen ennek ekkor már kiterjedt hazai irodalma is volt.[120] Széchenyi nem sok szót vesztegetett annak méltatására: „Legyenek Smith és Young hamvai, kiknek halhatatlan munkáit tudom az Olvasó ismeri, ezernyi áldással üdvözölve; az ő erős eszek s fáradhatlan vizsgálatik gyümölcse már hazánkban is lassan lassan pirosodni s érni kezd. S így a birtokok elosztásárul se újat, se jobbat nem tudván mondani, s még a nálam lélekben sokkal tehetősb sem, mindenkit az említettek munkáira utasítok."[121] — Annál fontosabbnak tartotta, hogy a magyar birtokostársadalom gyakorlati példát lásson maga előtt arra vonatkozóan, hogyan lehet a jobbágyságot erőszakolás nélkül, barátságos megegyezéssel arra bírni, hogy hozzájáruljon az urasági birtoknak a jobbágyföldektől való elkülönözéséhez, és a földeknek ezzel kapcsolatban elkerülhetetlen kisebb-nagyobb mérvű átcseréléséhez. Még a Hitel megjelenése előtt saját maga vállalkozott e kísérlet végrehajtására Nagycenken, Sopron megyei uradalma központjában. És olyan körülmények közt vállalkozott erre, amikor rendkívül súlyosak voltak financiális körülményei. Jószágkormányzója és gazdatisztjei megrökönyödésére és azok ellenállását leküzdve, vállalta a kockázatot. Kísérletét csak az első lépésnek tekintette, amelyet a feudális jobbágyterhek megváltása legcélszerűbb módjának kikísérletezése kell, hogy kövessen.

A nagycenki kísérlet egyedülálló volt és maradt a maga nemében. A határ jobbik részének a jobbágyság részére való átengedésével Széchenyi azonnali és nagy áldozatot hozott a távolabbi jövő remélt jövedelemgyarapodásáért. Az elkülönözés és a tagosítás a telkesjobbágyságnak itt határozottan kedvezett; csak a zsellérség járt rosszul, mert elvesztették határbeli haszonvételeiket, s a drága cenzusföldek silánysága elsősorban ugyancsak őket sújtotta. De lehetett-e remélni, hogy Széchenyi nagycenki példáját a többi birtokos is követni fogja? Ilyen áldozatokkal csak egy-egy helységben lehet az elkülönözést és tagosítást végrehajtani; márpedig a tulajdonképpeni célt, az allodiális jövedelmek számottevő fokozását, csak az uradalmak egészének átszervezésével lehet megközelíteni. Maga Széchenyi sem tudta megismételni azt, amit Nagycenken tett, annak ellenére, hogy Somogy megyei birtoka, csokonyai uradalma eladásával 1834-ben pénzügyileg rendbejött. A birtokosság érdeke azt kívánta, hogy a tagosítást és elkülönözést — ha kell, a jobbágyság akarata ellenére — törvény biztosítsa, s ne legyen szükség — átmenetileg sem — tetemes áldozatokra. Az 1832—36. évi országgyűlésen megszületett ez a törvény. És a továbbiakban maga Széchenyi is szorosan ehhez tartotta magát. Nagycenk emléke ott kísértett ugyan még azokban a törekvéseiben, hogy lehetőleg ne menjen perre a dolog; de a megkísérelt barátságos egyezések során már hiányzott a határ jobbik részének felajánlása. A „nagylelkű ajánlatok", amelyektől

[119] *Gr. Széchenyi István:* Hitel. Szerk. és bev.: ifj. Iványi-Grünwald Béla. Bp. 1930. 342. l.

[120] Vö. *Tilkovszky Loránt:* Balásházy János, a magyar agrárfejlődés úttörője. Bp. 1957. 14. l.

[121] Hitel idézett kiadása, 342. l.

Lunkányi jószágkormányzó annyira rettegett, a két saját és hét kiskorú mostohagyermekes apa részéről elmaradtak, s csupán különböző engedményekre került sor, amelyeket a jobbágyság elkeseredett harca vívott ki s amelyek Lunkányi kezében eszközök voltak arra, hogy végre elnémítsa velük a jobbágyok panaszait és követelését. Csak a körülmények sajátos alakulása eredményezte, hogy a cenki uradalom két másik helységében, Hegykőn és Kiscenken ugyancsak a határ jobbik része jutott a jobbágyságnak. De ez nem felajánlás volt az uradalom részéről, hanem kényszerűség. A Zala megyei Széchenyi-birtokok elkülönözése és tagosítása során erre már egyáltalán nem volt példa.

A húszas évek végén Széchenyi még úgy tekintette birtokát, mint olyan kísérleti műhelyt, ahol országos problémákra lehet megoldást keresni. Ezt a jelentőséget a harmincas évekre elveszítette a Széchenyi-birtok saját gazdája szemében, aki al-dunai királyi biztosi megbízatásától kezdve olyan országos ügyeknek szentelte magát, amelyek sokkal inkább foglalkoztatták fantáziáját és szolgálták ambícióit, mintsem, hogy birtokában többet lásson jövedelmei forrásánál. A birtok már nem szívügye, hanem nyűg, amelyet köszön, ha Lunkányi levesz országos ügyekkel túlterhelt válláról.

Lunkányi, Tasner és az uradalmi ügyészek rutinos ügyességgel, nem is mindig tisztességes, de megszokott és mindennapi módszerekkel újra és újra keresztülpréselik az összes fórumokon az elkülönözési és tagosítási pereket. Eljárásuk részleteiről Széchenyi részint nem tud, részint szemet húny fölötte; nem az eszközök érdeklik, hanem a cél: a birtok elkülönözése és tagosítása által a jövedelmeket tetemesen növelni, hogy haláláig felhalmozhasson akkora pénztőkét, amellyel az életjáradékért örökre eladott csokonyai uradalomért két fiát kárpótolhatná. Országosan még liberális hírben állt, amikor Sopron megyében birtokának főtisztviselőin keresztül már ádáz harcot vívott a — többnyire birtoktalan vagy kisbirtokú luteránus nemesekből álló — ellenzékkel, amely támadásra indult a főleg nagybirtokos és katolikus konzervatívok ellen; fegyverül használva az új úrbéri törvényeket, melyeket általában Széchenyi vívmányainak tekintettek. De ő elhatárolta magát e „túlzó" liberálisoktól, akik úgy akarják támogatni a jobbágyot, hogy közben a „birtokos zsebébe nyúlnak". Lelkében az engedékenység szellemén felülkerekedett a jussokhoz való ragaszkodás; s hovatovább maga és előtérben álló emberei megyei viszonylatban objektíve a legreakciósabb konzervatívokkal kerültek sok tekintetben akcióegységbe.

A húszas évek végén a Széchenyi által szorgalmazott tagosítás és elkülönözés még kétoldalú előnyöket ígér; egy évtized múlva ugyanez már az ellenzékkel szembeni ellentámadás és az uradalmi érdekek jobbágysággal szembeni kíméletlen érvényrejuttatásának eszköze. A zalai perekben már szinte gátlástalanul érvényesül a törvényesített formában lehetővé tett föld- és legelőrablás tendenciája. A jobbágyság földjei számára kivétel nélkül a határ legsilányabb részét hasítják ki; a közlegelőből pedig az uraság részére tekintélyes részt különöznek el.[122]

A húszas évek végén még úgy látszott, hogy a tagosítási és elkülönözési kísérletet hamarosan követni fogja a második lépés, a feudális jobbágyterhek megváltására vonatkozó kísérlet. A továbbiakban azonban ennek is már csak a gondolata vetődött fel olykor-olykor. Az 1839—40-es országgyűlés óta meg-

[122] Lásd a 117. jegyzetet.

volt a törvény az örökváltság felőli szabad egyezkedésre; más birtokokon jöttek is létre ilyen szerződések; Széchenyi utasítására Lunkányi tanulmányozta is ezeket.[123] De Széchenyi birtokain örökváltság egy esetben sem történt. Csak azok a kisebb földdarabok kerültek a jobbágyság minden szolgálattól mentes örök tulajdonába, amelyekkel Lunkányi a tagosításba és elkülönözésbe való beletörődésüket megvásárolta.

Az az ellentmondásosság tehát, amely Széchenyi politikáját és életművét általában, a maga egészében jellemzi, olyan részletkérdésben is mélyrehatóan megmutatkozik, mint a tagosításnak és elkülönözésnek birtokán való végrehajtása. Az itt megfigyelt ellentmondásosság, a sok-sok más és mégis hasonló természetű ellentmondással együtt, úgy hisszük, egyik oka és része volt Széchenyi tragédiájának. Mert a „megfordulást" könnyebb megmagyarázni kifelé, mint bensőleg megnyugtatni az érzékeny lelkiismeretet.

TILKOVSZKY LÓRÁNT

ЛОРАНТ ТИЛЬКОВСКИ

ОБОСОБЛЕНИЕ И РАЗМЕЖЕВАНИЕ УЧАСТКОВ (СЕГРЕГАЦИЯ И КОМАССАЦИЯ) В ЦЕНКСКОМ ПОМЕСТЬЕ ИШТВАНА СЕЧЕНЬИ

(Резюме)

В целях увеличения аллодиальных доходов крупного поместья в Венгрии Иштван Сеченьи настаивал, как на предпосылке этого, на обособлении господских и керстьянских владений и размежевании господских поместий. Он сделал свое имение Ценк в комитате Шопрон мастерской экспериментов, где он в первый раз смотрит в лицо проблем обособления и размежевания. В 1828—1830 гг. в с. Надьценк он осуществил эти условия возможности увеличения аллодиальных доходов таким образом, что в интересах устранения убытков крестьян он предпочитал взять на себя переходное уменьшение доходов тем, что он уступил земли лучшего качества околицы села своим крестьянам. На такие жертвы, однако, даже сам Сеченьи мог взяться в крайней мере только в отношении отдельных сел; преобразование целых владений на таких началах оказалось невозможным. Когда, стало быть, сейм 1832—1836 гг. издал закон, согласно которому замена земель и размежевание господских земель могут быть осуществлены и вопреки сопротивлению крестьян, — Сеченьи никогда больше не предлагал лучшие земли околицы крестьянам, чтобы добиться таким путем их соглашения с размежеванием, а сам также настаивал на законе, имеющем принудительную силу.

Этот поворот даже укреплен изменением либеральных взглядов Сеченьи: захват власти комитатской оппозицией, имеющей мелкие поместья или совсем не располагающей землей в комитате Шопрон и ее выступление против крупных землевладельцев вызвали в Сеченьи твердое настаивание на «правах собственности и правде помещиков» против собственных крепостных крестьян, ободренных оппозицией к требованиям и сопротивлению, и скоро настанет время, когда ходатайства крепостных крестьян с горечью напоминают «изменившемуся» Сеченьи « золотые слота» его труда «Кредит».

---

[123] L Széchenyi Lunkányihoz, 1846. márc. 13, ápr. 4; S. 2 fasc. 41, 45, 48, 51. fol.: Lunkányi által gyűjtött adatok más birtokokon történt „örökös megváltásbani eljárás"-ról.

LÓRÁNT TILKOVSZKY

DIE ABSCHEIDUNG UND DIE KOMMASSATION AUF DEM CENKER GUTE ISTVÁN SZÉCHENYI'S

(Zusammenfassung)

István (Stefan) Széchenyi verlangte — um das allodiale Einkommen des Großgrundbesitzes zu erhöhen — als dessen Vorbedingung, die Scheidung der Herrschaftsgüter von den Bauernhufen und die Kommassation der ersteren. Sein im Komitat Sopron (Ödenburg), in Cenk gelegenes Gut diente ihm als Versuchsobjekt, wo er sich zum erstenmal mit den Problemen der Abscheidung und der Kommassation in der Praxis befaßt. In den Jahren 1828—30 verwirklichte er in Nagycenk die Bedingungen zur möglichen Erhöhung des allodialen Einkommens auf die Art, daß er — um eine Schädigung der Bauernschaft zu vermeiden — lieber eine vorübergehende Verminderung seines eigenen Einkommens dadurch auf sich nahm, daß er den ertragreichsten Teil der Dorfflur seinen Leibeigenen überließ. Doch solche Opfer konnte selbst Széchenyi höchstens in einzelnen Dörfern auf sich nehmen: eine Umorganisierung ganzer Herrschaftsgüter auf dieser Grundlage erwies sich als unmöglich. Als dann der Landtag der Jahre 1832—36 ein Gesetz erbrachte, laut welches der Tausch des Bodens und die Kommassation der Herrschaftsgüter auch gegen den Willen der Bauernschaft durchgeführt werden kann, bot er den Bauern nie mehr den ertragreicheren Teil des Hotters an, um ihre Zustimmung zur Kommassation zu erreichen, sondern hielt sich auch selbst an das zwingende Gesetz.

Diesen Wandel bestärkte nur die in der liberalen Anschauungsweise Széchenyis eingetretene Wendung: der Umstand, daß die Opposition der Kleingrundbesitzer, ja sogar Besitzloser im Komitat Sopron an die Macht gelangte und gegen die Großgrundbesitzer auftrat, löste in Széchenyi das starre Festhalten an »dem Recht des Besitzers und den Rechten des Grundherren« gegen seine eigenen, von der Opposition zu Forderungen und Widerstand ermunterten Leibeigenen aus, und es kommt bald die Zeit, wo die Instanzen der Leibeigenen Széchenyi bitter die Worte seines eigenen Werkes »Hitel« (Kredit) vorhalten.

KÖZLEMÉNYEK

ADALÉKOK A BATTHYÁNYAK XVII. SZÁZADI MARHAKERESKEDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

A XVI—XVII. századi marhakereskedés országos gazdasági jelentőségére, a bécsi udvar törekvéseire, hogy e kereskedés hasznát kisajátítsa, a különféle osztrák és olasz monopoltársaságok történetére vonatkozólag Takáts Sándor kutatásai nyomán sok tanulmány és adatközlés áll rendelkezésünkre. A magyarországi tőzsérek tevékenységét *részleteiben* viszonylag mégis kevéssé ismerjük. E részletek megvilágítására közölte *Makkai László* az Agrártörténeti Szemle 1957. I. évfolyamában (3—4. szám, 247. kk. l.) Zákány Péter mosonmagyaróvári tőzsér bevételi és kiadási naplóját 1630—39-ből. E célt kívánja szolgálni a jelen forrásközlés is.

A 18 folióból álló számadásfüzetet Batthyány Ádám 1648—49. évi marhakereskedéséről vezették, s mint a füzet címe is ígéri, sok mindenre felvilágosítást ad. („Kiskomárom és Kecskemét táján lakozó kereskedő avagy tőzsér emberekkel amint elkezdtük a marhával való kereskedést, azon kereskedő emberek mint vették oda alá a marhát, viszontag itt fönn mint adták el, mennyit nyertenek és vesztettenek rajtok, a nyereség mennyire ment és az hány részre dividáltatott, s melyikre mennyi esett, arról való lajstrom.")

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a Batthyány-levéltár gazdag misszilis anyagában a számadáskönyvben szereplő tőzsérek közül soktól találhatunk a földesúrhoz írt levelet, s ugyancsak e misszilisek között a kiváló tiszttartó, Jobbágy Dániel e tárgykörre is kiterjedő részletes beszámolóit. Mindezek alapján több fény derül a füzetben röviden regisztrált vásárlásokra.

A levelezésben 1642-ben esik először szó a marhakereskedésről. Ekkor még panaszkodik Jobbágy Dániel tiszttartó földesurának, hogy nem ismer megfelelő tőzsérembereket, akik „módjával" el tudnák az ökröket adni, hanem az Erdődy jószágban: Ciklinben és Szigeten laknak arravaló emberek, ezekkel fog tárgyalni.[1] E tőzsérek hazatérve Grácból s a gráci mészáros, valamint kőszegi kereskedők egybehangzóan azt mondották, hogy „semmi ára nincsen mostan a marhának, igen olcsó, mindenütt eleget találni".[2] Úgy látszik, egy időre felhagytak az ilyen irányú kísérletezéssel a Batthyány-birtokokon.

A nyugati határ mentén, a Rábáig terjedő hódoltság szélén fekvő körmend—szentgotthárd—gráci úton azonban nagy tételekben hajthatták továbbra is a tőzsérek a marhát, s az eme útvonal mentén fekvő németújvári és körmendi

[1] L. a hg. Batthyány-család körmendi levéltárának misszilisei (a továbbiakban Missz.) 21722.

[2] Missz. 21 724, 21 725.

uradalmak tulajdonosa, Batthyány Ádám 1648-ban ismét tájékozódni akart az e kereskedésben rejlő lehetőségek felől. Érdeklődésére Jobbágy Dániel beszámol arról, hogy ő korábban a szentgotthárdi Nagy Magyari János deákkal együtt kereskedett: „úgy éltünk vele, ha mi nyereségünk lett, azon nyereségen az ökörkereskedőkkel, melyek az ökröket onnan alól fölhajtották, egyaránt osztoztunk, hapedig kárvallás lett, abból mireánk semmi sem esett, hanem mind a kereskedők maguk vallották azon kárt. Akkortájban pedig a Bildony Edlman vette meg tőlünk az ökröket és Potoly (Pettaui) Bargamas, és hogy őnekiek szerzettük avagy adtuk a marhát, azért adott minekünk az áron felül mindenik ökörtől egy-egy tallért. Edlman akkor Imperiumban kereskedett."[3]

Még ebben az évben, 1648-ban bekapcsolódott Batthyány Ádám is a marhakereskedésbe. Rauch Dániel szlavóniai harmincados számol be a nemesek marhakereskedéséről s ezzel kapcsolatban a harmincadbevételek csökkenéséről épp ezekből az évekből.[4] A nemesek saját allodiális terményeikként viszik ki az összevásárolt marhákat, gyakran szomszéd országokból jött kereskedők adják hozzá a pénzt; kihajtván az országból az állatokat, nem fizetnek utánuk, sőt a külső kereskedőknek is salvus conductusokat osztván, azok szabadon járnak (7. pont). Ugyanígy cselekszenek a német kapitányok, egyéb tisztviselők, sőt még „az közönséges vitézlő rend" is, akik „ipso facto, hogy ők soldátok, libertást vendicálnak magoknak" (22. pont). Batthyány Ádám is részben vámmentességet biztosított a vele szövetkezett tőzséreknek, ügyes-bajos dolgaikat elintézte,[5] s ennek fejében osztozott a nyereségben, a veszteség viszont őt nem érintette. („... ha penigh Nagod az vámtól és eredeö bérteöl megh oltalmazhatna, lenne az nyereségh...") Egyetlen alkalommal tudunk arról, hogy Batthyány bizonyos tőkét fektetett a vállalkozásba (1648. harmadik út 2. tétele): Turós Miklósnak és Gálfi Andrásnak 488 tallért adott marhára, melyet elszámoláskor visszafizetnek neki. Ez a kölcsönzés azonban nem befolyásolta a részesedést, épp olyan arányban osztozkodtak, mint az összes többi alkalommal, amikor nem adott pénzt a vállalkozáshoz. A levelezések egész hangjából az látszik, hogy a földesúr nyer vagy legrosszabb esetben nem nyer a kereskedésen, de semmiképp nem veszíthet rajta. A társulás részletes feltételeit nem ismerjük, de úgy látszik, hogy a nyereségben a kedvezmények és a védelem nyújtása miatt részesedett („mit adtanak óltalmazássokra nézve") a „kijáró pénzt" pedig az üzletszerzésért, a közvetítésért kapta, úgy látszik, bevett szokásként. (Vö. Jobbágy Dániel és Nagy Magyari János deák kereskedésével.)

A tőzsérek, akikkel kapcsolatban állott, két nagy csoportra oszthatók: 1. a hódoltság területéről valók a nyereségen kívül a marha párja után 1 tallér „kijáró pénzt" is fizettek Batthyánynak, míg 2. a végvári katonák, akik szintén nagyban kereskedtek, nem fizették az 1—1 tallér „kijáró pénzt" (vö. 73. l.). Nem teljesen világos a forrásból, de úgy látszik, hogy a következő, 1649-ik

[3] Missz. 21 877, 1648. ápr. 10.

[4] Magyar Gazdaságtört. Szemle, 1898, 577 s köv. l.

[5] Példa erre Batthyány Ádám pátense: „... adjuk tudtára mindeneknek, ... kiváltképpen Kecskeméten lakozó tőzsér uraiméknak, hogy ez levelünk mutató Nagy Jánosnak aminemü pöre volt Komáromban Mészáros Mátyással Csapó Andrásnak némineműü kereskedése miatt. Amely dolog mielőnkbe jövén, mindenképpen végét szakasztottuk. Azért ennek utána a kecskemétieknek szabad lészen ha mikor kereskednek és más dolog végett járnak s feljönni akarnak, mindenütt szabadon és békességesen járhatnak..." (Dátum nélkül, Batthyány-lt. P. 26/82, 190. sz.)

évben még növelte a földesúr a hasznát és a katonáktól páronként 1—1 tallért, a hódoltsági kereskedőktől pedig ennek a kétszeresét szedte „kijáró pénzként". (L. a 80. lapon: „Ha penigh Uram eö Naga dupplán veszi raitok, mivel hogy hódult polgárok, tartoznának mégh..." és uo.: „teszen az ki járó pénz, hogy ha az hodult polgároktul dupplán veszik megh, ...")

A végvári tisztek kiterjedt kereskedelmi összeköttetésben álltak hódoltsági tőzsérekkel. A Nagykanizsától nem messze,északkeleti irányban fekvő Kiskomáromi végvár fontos kereskedelmi központ volt. Turós Miklós hadnagy (aki a közölt forrásban is szerepel eladóként) írta 1648. aug. 23-án Komáromban (Kiskomárom) kelt levelében Batthyány Ádámnak: „Nagyságodat köllenék meg találnunk, mivel már el múlott egy holnapja, hogy az mezőségi emberek jöttenek volt föl hozzánk, az mint szerét tehettünk, adtunk volt pénzt alá nekik ökrökre. El jött azért elöl járóul egyike hozzánk, úgy hogy Nagy Asszony napján költöztenek volna által az marhákkal Budánál. Az marhát igen dícsérik. Fogyatkozás nélkül leszen 600 az ökör. Ehez képest Nagyságodat kérjük, végezzen az olasszal felőle és Nagyságod tudósítson, hogy ha egyszersmind megmozdíthatjuke, avagy kétszer ízben köllessék föl vinnünk."[6] A számadásban közölt nevek közül még a következőkről sikerült közelebbi adatokat megtudni: Csabai György vajda szintén Kiskomáromban élő tiszt, a kapitány helyettese.[7] A közölt forrás szerint Kiskomáromiak Korpach Péter, Simon Pál és Kaszás János is. Ugyancsak Kiskomáromba irattak a számadásban gyakran szereplő Bottyáni Lászlónak és Ropoly(ay) Farkasnak.[8] A szentgróti végház katonái is kivették részüket a kereskedésből; ezt mutatják a jelen számadásban szereplő névformák: Szent Groti Varga Márton, Szent Groti Horvát István, Szent Groti Czeghlédi Balázs.

A tőzsérek másik, mondhatnánk hivatásosabb csoportja a hódoltsági területekről hajtotta nyugat felé a marhát. A számadásban is jól elkülöníthető csoportot alkotnak a *bölcskeiek:* Keresztes István, Látos János, Látos György, Toót Péter, Kovács István, Nagy János. (Bölcske Tolna megye dunaföldvári járásában fekvő község.) További származási helyre utalnak a következő nevek, bár ezek már korántsem tekinthetők biztos meghatározóknak: Czanádi Mihály, Baranyai Péter, Czepeli Gergely, Baián Tamás (Bajánháza az Őrség egyik falva). Feltehetőleg ezek maguk az Alföldről vásárolták össze az állatokat. Turós Miklós hadnagy már idézett leveléből értesülünk róla, hogy a „mezőségiek" Budánál keltek át a Dunán a marhákkal. A számadás címe is Kecskemét táján lakozó tőzsér embereket említ.

Az eladás helye Füzes, Csákány, Szentgotthárd, Körmend, Nyögér; az Őrségen és általában a Rába melletti fontos kelet—nyugati kereskedelmi úton hajtják az állatokat. A földesúr feladata, hogy lelevelezze a külföldi felvásárló kereskedőkkel, mikor érkezik nagyobb szállítmány s egyben gondoskodjék róla, hogy a megérkezett állatokkal ne kelljen sokáig vesztegelni,[9] mert ez

[6] Missz. 50 400.
[7] Missz. 81 139.
[8] Missz. 21 919.
[9] Missz. 9353. Czeglédi Balázs levele Batthány Ádámhoz: Nagyságos uram az olasz az mint Nagyságoddal végzett volt az Beszprim (Veszprém) tájáról való marhák felől, az után az én komáromi kereskedő társaimra találván az küszöghi útjokban, úgy végezett vélek, hogy mind hajtsanak tized napra Körmendre mennél több marhákat és az beszprimi hátrább maradjon, tudja Nagyságod azt, hogy az mi marháinkat ha egyszer onnénd alól meg indítják, itt fönn nincs mód benne, hogy sokáig késhessenek vélek

csak a költséget növeli s veszéllyel is jár: „... félő, netalántán a török elhajthatja a marhát, ha sokáig késnek vele ott alatt."[10] Más alkalommal nem mernek Csákányhoz hajtani, hanem inkább Nyögérbe mennek, „nagy bajjal hajttatnak fel a Zala mellett a töröktől való félelemben".[11] Ugyanígy panaszkodik Bölcskei Látos János is a törökök nagy sarcáról.[12]

Nézzük meg ezután, kik voltak a végső felvásárlók, akik a gyakran több kézen átment, alföldi hajtóktól végvári tisztekhez eljuttatott és földesúri közvetítéssel eladott marhákat sok százas tételekben vásárolták? Mind a közölt számadás, mind pedig a misszilisek szerint az állatok nagy részét „az olasznak" vagy „az olaszoknak" adták el.[13] Takáts Sándor tanulmányából tudunk róla,[14] hogy a bécsi udvari kamara a császári marhakereskedés, vagyis monopólium bevezetésével egyidőben Carlo Miglio olasz appaldatorral is szerződött s bizonyos összeg fejében megengedte neki, hogy évi húszezer ökröt hajthasson ki Magyarországból olasz földre. Ugyanezt panaszolja Rauch Dániel harmincados is a kamarához írt felterjesztésében:[15] Nagy kárára esett a rábízott jövedelemnek, hogy tudta nélkül 1647-ben végeztek az ökörhajtó olaszokkal úgy, hogy a szokásosnál kevesebb harmincadot kellett fizetniük (25. pont). Az olaszokkal állítólag úgy állapodtak meg, hogy csak évi 5000 ökröt hajthatnak ki, de ez Rauch szerint nem lehet igaz, mert ez olasz kereskedők többet kötelesek eladni a velenceieknek. Szükséges volna továbbá folytatni azt, amit a kamara megkezdett, azaz az olaszoktól minden pár ökör után megvenni a 4—4 rénes forintot, s ugyanakkor az alföldiektől (a tőzsérektől) is megvétetnék az inductio. Ezt azonban csak Győrött tartották meg, a kiskomáromiak és a légrádiak nem akartak belemenni. Az olaszok egyébként a gráci kamarának kötelesek minden pár ökörtől 5 rénes forintot adni, miért csak a magyar harmincad bevételét csökkentsék az idegeneknek adott kedvezménnyel? Rauch szerint Carlo Miglio évi jövedelme jóval meghaladja a 6000 forintot (26. pont).

Név szerint ezt a „Carly Milio"-t említi Jobbágy Dániel is 1649. júl. 12-i levelében.[16] Egy másik név szerint ismert olasz kereskedőt Curti vagy Kurt néven emlegetnek.[17] Jobbágy Dániel megtudta, hogy „most (1651-ben) ismét egy Kurt nevű olasz vette meg a passust a velencésektől s Zrínyi uram hivatja hozzá, de ő nem akar oda menni, hanem inkább amint annakelőtte is kezdetben ... ide akarna most is kereskedni, hogysem máshova, s eziránt írja a Márton, hogy bizonyosan bőjt közepére kijön Nagyságodhoz ..." Más fennmaradt irat szerint Batthyány Ádám engedélyt adott neki egyik németújvári mészárosával való kereskedésre:[18] „Megtalálván bennünket Petrus Martyr

---

ezeket penig az végzett tized napra bizonyosan Körmendre hajttatjuk, mennyi lehet a marha, bizonyosan nem tudhatom, de az mint aránzom, leszen hat százig, ehhez képest Nagyságos uram ha az beszprimi marha is egyszersmind érkeznék, sok lenne egyszerre. Nagyságodat azért kérem azon, mint kegyelmes uramat, hogy Nagyságod írjon Beszprémbe, hogy bár csak egy héttel halasszák hátrább az marhával való meg indulást.

[10] Missz. 21 921.

[11] Missz. 50 406.

[12] Missz. 28 552.

[13] Missz. 9352, 43 295, 22 027, 21 968, 21 929, 21 934, 21 935, 21 919, 22 028, 21 921, stb.

[14] A magyar tőzsérség pusztulása. Budapesti Szemle, 1926, 346 l.

[15] Magyar Gazdaságtört. Szemle 1898. 577. s köv. l.

[16] Missz. 21 929.

[17] Missz. 22 006.

[18] P 26/82, 191. sz.

Curti nevű szarvasmarhával kereskedő olasz, akivel a kereskedés dolgában minekünk is vagyon correspondentiánk, instalván azon előttünk, hogy a mi németújvári mészárosunknak, úgymint Klinger Mészáros Mihálynak engednénk meg, hogy az ő szolgálatjára kötelezhesse magát és azon marhával való kereskedésben több társaival együtt fáradozhasson. Melynek nem akarván kérését hiába venni, megengedtük ezen megnevezett Mészáros Mihálynak, hogy szolgálatjára állhasson és ura dolgaiban fáradozhasson. Mely dologban hogy bátorságosban járhasson, adtuk neki ez pátens levelünket . . ."

A számadásfüzetben nincs minden tételnél megnevezve a vevő, de a meghatározottak nagy része olasz kereskedő. Rajtuk kívül jelentősebb mennyiségben vásárolnak ökröket gráci mészárosok is. Egy ízben adtak el regedei mészárosoknak. Németújvár és a szomszédos stájer határszélen fekvő „Purgó" (Burgau) mészárosai rendszerint a „kivetett", silányabb állatokat vásárolták meg.

Feltűnő, hogy német birodalmi kereskedőkkel is kapcsolatban állottak, noha a bécsi monopol-politika legfőbb törekvése az volt, hogy a jó árakat fizető és nagy konkurrenciát jelentő német városok kereskedőit kiszorítsa a piacról (vö. Takáts Sándor tanulmányaival). A számadásfüzet szerint több ízben adtak el „bavariai", azaz bajor kereskedőknek 80—90—100 állatot. Mindez eltörpül az olaszoknak eladott mennyiség mellett, de mutatja, hogy valamelyes kapcsolat azért megmaradt a birodalmi németekkel is. Erre utal Jobbágy Dániel 1650. jún. 3-i levele, melyben beszámol Batthyány Ádámnak arról, hogy bizonyos többször emlegetett Gréci (gráci) Márton biztosan megígérte, hogy „püskösd után Nagyságodhoz jön s esztendő által amennyi marhát fog hajtani, általjában végez Nagyságoddal, bavariai és nürnbergi kereskedőket is hoz magával".[19] Sajnos ez évből már nem áll rendelkezésünkre olyan számadás, amelyből kitűnnék, milyen méretű üzletet bonyolítottak le a németekkel, s egyáltalán sor került-e erre.

*

A számadásfüzet betekintést nyújt a tőzsérek társulási formáiba: rendszerint 3—4—5 ember állt össze egy-egy útra. Utanként elemezhető, hogy mikor mennyit nyertek vagy vesztettek, milyen kiadások terheltek egy-egy szállítmányt. Igen bő adatok találhatók benne a szarvasmarhák alföldi vagy dunántúli vételárára és a nyugati határszélen való eladási árára vonatkozóan is. Az ökrök ára azok súlyától, állapotától és a kínálat—kereslet viszonyaitól függően igen változó volt. Valamelyes támpontot nyújt az állatok súlyára Jobbágy Dániel egy levele, melyben beszámol a tőzsérek és az olasz kereskedő alkudozásairól. Egyelőre még nem tudtak megállapodni, mert „a kilenc mázsás ökröket huszonnyolc és huszonkilenc talléron kérdegéli párját, és a nyolc mázsásnak huszonhárom és huszonnégy talléron, de nem telik, azt tartom, azaránt kedve neki, mert azért oda nem adhatják, hanem legalább: a kilenc mázsás ökröt harminckét avagy harminchárom talléron s a nyolc mázsást huszonkilencen és harminc talléron. Most ismeg igen tractálnak egymással, s ezután is mit végeznek, mindjárást megírom, vagy magam fölmenvén, megmondom Nagyságodnak".[20]

[19] Missz. 21 960.
[20] Missz. 21 935, 1649. aug. 3.

Vizsgáljuk meg végül egy kissé azt is, hogy mit jelentett e kereskedés a földesúr számára. Ezt annál is könnyebben megtehetjük, mert az összeírás ebből a szempontból készült és minden egyéb adatot csak mintegy mellékesen tudhatunk meg belőle. Az 1648. év egész eredményét összegezve (79. l.) megtudjuk, hogy összesen 4549 ökröt hajtottak föl, melyeknek a vételára és a hajtási költsége 62 397 tallér volt. Mindezt 63 860¼ tallér 1½ Ft-ért adták el, s eszerint számolva a nyereség 1464 tallér. Ha azonban a lajstrom szerinti nyereségtételeket adják össze, úgy 3859 tallér és 6 denár a nyereség. Az eltérés abból adódik, hogy ebben a veszteséges vagy nyereség nélküli utak (s mint látható, ilyenek is szép számmal akadtak) eredményeit nem vették figyelembe, hiszen ez a földesúr részesedését nem érintette, nem csökkentette. A nyereséggel záródó üzletek jövedelméből számára 775 tallér 1 Ft 32½ dénár jutott, s figyelemre méltó, hogy ezt megközelítő összeget, 557 tallért kapott a nyereségrészesedésen felüli minden pár ökörtől „kijáró pénz" gyanánt. A marhakereskedés egy évi földesúri haszna tehát összesen 1332 tallér 1 Ft 32½ denár volt. Nem jelentéktelen összeg még a hatalmas birtokokkal rendelkező, nagy jövedelmű Batthyány Ádám számára sem, különösen ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy semmit nem kockáztatott érte és egy kis szervezésen, tárgyaláson és levelezésen kívül nem sok tennivalója volt az ügy érdekében. Persze a jövedelem eltörpült az óriási Batthyány-birtokok urbariális és allodiális gabona- és borbevételei mellett, s nem is hasonlíthatjuk össze azzal a haszonnal, melyet Takáts Sándor szerint a marhakereskedés a Zrínyieknek jelentett: Zrínyi Péternek e kereskedésből származó évi jövedelme — saját bevallása szerint — elérte a 150 000 forintot.

Batthyány Ádám marhakereskedéséről csak két évről maradt fenn számadás. Úgy látszik azonban, hogy már a második évben, 1649-ben is jelentősen csökkent a felhajtás, s az az 1648. évinek valamivel több mint a fele volt csupán. A misszilisekből tudunk róla, hogy még az 1650-es években is foglalkozott Batthyány Ádám marhakereskedéssel (erről 1656-os adatok is tanúskodnak), azonban e későbbi évekből származó adatok sokkal kisebb arányú tevékenység benyomását keltik. Messzire vezetne s az adatok hiányos volta miatt nehéz lenne kikutatni, hogy milyen szerepe volt ebben a különböző monopoltársaságoknak, vagy Batthyány Ádám érdeklődésének és törődésének a lanyhulásán is múlott-e a dolog, esetleg azon, hogy nem sikerült a megfelelő nyugati felvásárlókkal kapcsolatot teremtenie. Arra is van adatunk, hogy egyes tőzsérek mentegetik magukat, amiért nem tudtak megegyezni a Batthyány által ajánlott felvásárló kereskedővel s ezért délnek, Lenti felé hajtották el marháikat; így nem adhatják meg a földesúrnak az állatok párja után „kijáró" egy-egy tallér pénzt. Mindenesetre érdekes volna felderíteni, hogy a kereskedelmi szempontból kedvező fekvésű nyugati országrészek nagybirtokosai közül még kik és milyen mértékben kapcsolódtak bele a marhakereskedelembe.

BATTHYÁNY ÁDÁM TŐZSÉREKKEL VALÓ TÁRSULÁSÁRÓL VEZETETT SZÁMADÁSKÖNYVE

Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quadragesimo octavuo. Die decima Mensis Iuny. Kiskomárom és Kecskemét táián lakozó kereskedeö auagy Teösér emberekkel a' mint elkesztеök az marhával ualó kereskedést, azon kereskedeö emberek mint vettik oda alá az marhát, viszontak itfeön mint atták el, mennit nyertenek, és vesztettenek raitok, az nyerességh mennire ment, és az hány részre diuidaltattot, s mellikre menni esset, arról való Laystrom.

No. 1.

Anno Domini 1648 die 12 Mensis Junii, Batthyáni Lászlóual, és az teöb társaiual való számvetés, az menni eökreöt feöl haitottanak, s azoknak bokrát mennyen atták el, annak mehg irása

Haittot feöl Batthyáni László 176 eökreöt. Ezekbeöl vettenek ki
eokreöt No. 16. Marad mégh fizetésre
eökeör No. 160. Bokrát pro tall. 32 facit tall. 2560
Az ki vétetettet 16 eokreöt atta el eö keglme bokrát pro ... tall. 16 facit tall. 128

In summa facit eökeör No. 176, facit ..... taller. 2688 d. —

Ez feöllyül megh irt eökreöknek az árra, az mint eö keglme
vette, tészen summatim ..... taller. 2488
Tiz haitónak ételekre és italokra adot ..... tall. 30
Az maga keöltségére számlál ..... tall. 30
Az vaámra kérnek, vasvári és nádasdi erdeö bér .. tall. 26 fl. 1

In summa facit ..... taller. 2574 fl. 1

És igy lenne az nyerességh 113 tallér d. 50: ha penigh
Nagod az vámtól és erdeö bérteöl megh oltalmazhatna, lenne az nyerességh mindenesteöl ..... tall. 140

Czak az 113 Tallér dividáltatot négy részre, esik mindenikre Tallér 28 d. 37.*

Ropoli Farkas marháia 220. Ezekbeöl vettettenek ki eökreöt
No. 14, az 206 eokreöt atta ell pro ..... taller. 3296
Az 14 eokreöt atta el eö kglme bokrát pro ..... tall. 19
facit ..... tall. 133

In summa facit ..... No. taller. 3429

Vette vólt penigh ezeket az eokreöket (mivel ketteöt attak feöl reaiok)

summatim pro	taller.	3212	Tészen vitele és keöltsége in summa tall. 3366. Tészen az nyerességh tall. 63: mellyet eöt részre dividálván iutot egy részre tall. 12 d. 90.
Keöltsége, mezeö pénz	tall.	14	
Gulyás	tall.	10	
Mezeőre hogy ki ment	tall.	10	
Az gazda keöltsége	tall.	10	
Az széna telet csak	tall.	40	
Haitóknak	tall.	30	
Az maga keöltségére	tall.	30	
Kapronchára kit fizettek	tall.	10	

Czepeli Gergely eökre No. 67. Mellynek keözel tizet vettettenek ki.
Atta el az 57 eökeörnek bokrát pro tall. 30, facit tall. 855
Az tiz eokreöt penigh atta el pro ..... tall. 93

In summa facit ..... taller. No. 948

* A nonpareille-szövegrészek a számadáskönyvben lapszéli jegyzetek.

Az mint megh vette ez feölly megh irt eökreöket, teszen az árrok summatim ..... taller. 923
Haitókra, vámokra és keöltséghre a' ki el keölt, mind együvé számlálván teszen ..... taller. 25

In summa facit ..... taller. No. 948

It sem nyereségh, sem penigh veszteségh nincsen.

Kürteösi marháia No. 39. Atta egy summaban pro ..... tall. 503½
Az mint eö keglme az marhát megh vette, ugy mint 32 eökreőt, bokrát pro tall. 26. (26 pénz heián), tészen in summa az árrok ..... tall. 413 d. 50
Item az 7 eökeörnek bokrát pro tall. 23½, facit .... tall. 92 d. 50

In summa az mint vette, tészen ..... tall. 505 d. — fl. 1
Mind keöltségén kivül vesztet raitok ..... tall. 2 d. 25

In summa summarum tészen az nyereségh ..... tall. 203

Szeöleösi Gaspár neveö rab* adot ell eökreöt No. 35.
Bokrát pro taller. 30 facit ..... tall. 425

No. 2.

Eodem anno dei 24 Iuny. Az minemeö marhát Czanádi Mihály, Baranyai Péter, István Kovács item az másik Kovács István, Hárdi Gergely és Hardi Mihály haittottanak, és Sz: Gotharton el attanak, annak megh irása.

Vettenek ot alat 134 marhát, melly tészen 67 párt, azokban az rááczok loptanak ell 4 párral, maradot mégh 63 pár, teölt bokra neki Szent Gothartigh való haitásával eggyüt, pro tall. 21, facit ..... tall. 1323

Attanak ell ebben a' marhában az Gréchi mészárossoknak ugy mint Aver Baszlinak, Linhart Andrenak, és Ponhauer Jerghnek, bokrát pro Taller. 22: egy párt attak feollyül reá, az 62 eökeörnek az árra, bokrát 22 tallérra számlálván ..... tall. 1364

Az nyereségh mindenesteöl taller 41. Mivel hogy uramat eö Nagat bé fogatták negyed részre, az nyereséget négy részre computálván, iut Urameö Naga részére tall. 10¼.

* Bevett szokás volt, hogy mind a magyarok a török, mind pedig a törökök a magyar rabokat megfelelő kezesség ellenében ideiglenesen szabadon bocsátották, hogy azok sarcukat összekoldulják, rokonaiktól elkérjék, vagy mint a jelen eset is mutatja, ha elég élelmesek, kereskedéssel megszerezhessék. E „sarcukat kereső" rabok menlevelet kaptak és szabadon közlekedhettek mind a magyar, mind a török vonalak között, s gyakran 5—6-szor kellett pénzzel és ajándékokkal visszatérniük rabtartóikhoz, míg kiszabott sarcukat letörlesztették. A fogolyejtésből így valóságos emberkereskedelem alakult ki — erről Takáts Sándor is több helyen említést tesz. A végvári vitézek pl. az általuk ejtett török foglyot rangjától függő összegért, készpénzért adták el a tömlöccel rendelkező, tehát rabtartásra alkalmas várúrnak, így a Batthyányaknak is. A kellő kezesség mellett feltételesen szabadon bocsátott rabok ezután kősót, pénzt és keleti szőnyeget, selymet és egyéb luxuscikkeket hoztak sarcuk törlesztésére. A Batthyányak külön számadáskönyveket vezettek e „jövedelemforrásról". Természetesen ugyanezt tette a török a magyar rabokkal is. A „megfelelő kezesség" alatt rendszerint a rabtársak jótállását kell érteni, akik közül tíz-tizenötnek kellett egy-egy újja vagy füle levágásával garantálnia, hogy a szabadonbocsátott rab vissza fog térni. (L. a Batthyány-levéltár török vonatkozású iratait.)

No. 3.

Eodem anno die secunda Julii. Más rendbéli kereskedeö emberekkel valo számvetés. Füzessen, Jobbágj Dániel által.

1. Keresztes István haitot 131 számú eökreöt, a' melly keöltségével eggyüt teölt feöl pária pro tall. 22: Tészen in summa ..... tall. 1441
Ez feöllyül megh irt eökreökben attanak ell 60½ párt, páriát pro taller. 28: facit in summa ..... tall. 1694
Az 9 eökreöt, mellyeket ki vetettenek, attuk el az purgoi mészárossoknak ..... pro tall. 72
maga adot feöllyüll eggyet rea, mellynek felét az maga nyerességében keöl hadni, ugy mint ..... tall. 7

In summa tészen az el adot marhának az árra .... taller. 1773 d. —

Tészen az nyerességh tall. 332, mellyet négy részre dividálván iut egikre tall. No. 83.

Vet feöl ebben Uram eö Nga tallért 75. az keöltséghre Greczigh tall. 8.

2. Turos Miklos és Gálffi haitottanak 84 eökreöt, mellyeknek vettik bokrát pro taller. 26. facit ..... tall. 1092
keöltségek, haitóknak és eörzeöknek fizettek ..... tall. 13 d. 90

In summa facit ..... tall. 1105 d. 90

Ezen eökreöknek 40 páriát attuk el, páriát pro taller. 30 facit ..... tall. 1200 d. —
Item két páriát pro ..... tall. 40

In summa az mint el atták, facit ..... tall. 1240 d. —

Tészen az nyerességh summatim Tall. 134 d. 60, mellyet három részre dividálván (noha azt mondgya, hogy négy részre) iut egy részre ..... tallér 44 fl. 1 d.

Nota: Galffinak az eökreökre és az kanára a'minemeö 488 tallért attunk, megh atta, az nyerességetis tall. 45

3. Bodor Pál, Czordas Ferench, Antal Miklós és Szabó Péter, haitottanak 157 eökreöt, ennek 63 páriát vették par. pro taller. 27. facit ..... tall. 1701
Harminch egy eökreöt küleombben vettik, páriát pro tall. 22, facit ..... tall. 341
Ezeknek keöltségek, vámra, haitókra és eörzeökre keölt fl. 63 d. 74, melly tészen ..... tall. 42 d. 74

In summa teölt ez a marha nekik ..... tall. 2084 d. 74

Ebben az marhában attanak ell 150nt, páriát pro tall. 32, facit ..... tall. 2400
Item az 2 eokreöt, mellyeket ki vetetek, pro ..... tall. 60

In summa teszen ennek a' marhának az árra ..... tallért 2460 d. —
Tészen az nyerességh tall. 375 d. 76, mellyet eöt részre dividálván, iut egy részre tall. 75.

Nota. Gréczben és Greczbeöl Beczigh keölteöttenek ell tall. 20. Esik egy részre tall. 4. Így marad mégh minden részre az nyerességhben tall. 70.

4. Simon Páll, Kaszás János és Szent Groti Horvát István etc. haitottanak 165 eökreöt, mellynek egy részét, ugy mint 72, vették bokrát pro tall. 29½, facit ..... tall. 1062
Item 6 vettik bokrát pro tall. 24, facit ..... tall. 72
Item 14 vettik bokrát pro tall. 26, facit ..... tall. 182
Item 73 vettik bokrát pro tall. 27, facit ..... tall. 985½

In summa tészen ezen marhának az vétele ..... tall. 2301½

Keöltségh, váám, eörzeöknek eörzeö helért és haitóknak fizettek fl. 90 d. 55, facit ..... tall. 60 d. 55
Ez a summa állapadot megh in ..... tall. 2361½ d. 55

Ennek 157 eökrét atták ell bokrát pro taller. 34 facit. tall. 2669 d. —
Item 8 eökreöt attanak ell pro ..... tall. 80

In summa atták el ezt az marhát pro ..... tall. 2749 d. —

Tészen az nyerességh taller 387 d. 20, mellyet négy részre deputálván iut egy részre tall. 96 fl. 1 d. 17½.

Nota. Ezek harmad magokkal lévén, keöltеöttek ell tall. 26. essik egy részre keöltségh tall. $6^1/_2$, mara d mégh ezen feollyül nyereségh tall. 90 d. $43^1/_2$, ebben marat az Mártonnál két eökeör árra tall. 31. Adot még h ehez tall. 59 d. 43.

5. Kasza Péter, Czabai Vaida, Báan János, Labadi Gergely, Labadi István, Kasza István, megént Kasza Péter haitottanak 118 eökreöt, 44 eökeörnek bokrát vettik pro tall. 27, facit ..... tall. 594
Item 74 eökeörnek bokrát vettik pro tall. 26, facit tall. 962

In summa facit pretium ..... tall. 1556 d. —
keöltségh, vám, haitókra és az eörzeökre keölt ..... tall. 23 d. 4

Ez az summa állapadot megh ..... tall. 1579 d. 4

Ezekben az eökreökben attanak az el adásban eggyet feöl, az teöbbit penigh, ugy mint 58½ párt, atták el bokrát pro taller. 30, facit ..... tall. 1755 d. —
És így lenne az nyerességh tall. 176, mellyet nyolcz részre dividálván, iut egy részre tallér 22.

Keolteottek el ezek tall. 20, essik egy részre tall. $2^1/_2$, marad mégh minden részre tallér $19^1/_2$. Ebben marad az Martonnál egy eökeör arra, Tall. 15. Most adot tall. $4^1/_2$.

6. Járdi András, Borda Mihály, Járdi Miklós és Labodi András haitottanak 29 marhát, mellyeknek vettik bokrát pro tallér. 25, facit ..... tall. 362½
Atták el bokrát az purgoi mészárossoknak pro taller. 24, vesztettenek raitok mind keöltségeken kívül ..... tall. 14½

In summa summarum tészen mindenestül az nyerességh ..... tall. 1405 d. 6
Iutt Uram eö Naga számára ..... tallér 321 d. 67½.
Szabó János és Varga Márton 149 marháját nem akarta el venni.

Summa facit

Az uton, Gréczben és Bécsben való keöltségh ..... tall. 66
Igy iut Uram eö Naga számára nyerességh ..... tall. 224½
Ebben maradott az Mártonnál 3 eökeörnek az árra ugy mint ..... tall. 46
Attak megh kész pénzül ..... tall. 178½
Keöreösztesi István pénzét, mellynek 83 tallérnak keölleöt vólna lenni, Uram eö Naga maga vette feöl, etc. ..... tall. 75

No. 4.

Anno Domini 1648 die 20 Julii. Beöcskeiek az minemeö marhát feöl haitottanak, annak feöl irása.

1. Keresztes István haitot feöl 144 számu eökreöt, mellyeknek pária keöltségével eggyüt, teölt feöl tall. 24, facit tall. 1728
Ezen feollyül megh irt eökreökben attanak ell No. 110, bokrát pro taller. 28½, facit ..... tall. 1567½
Maradot mégh feön eökeör No. 34. Atták el bokrát pro taller. 16½, facit ..... tall. 280 d. 37½
In summa facit ..... taller. 1847 fl. 1 d. 12½

Tészen az nyerességh taller. 119 fl. 1 d. 12½, mellyet eöt részre dividálván, esik Uram eö Naga részére tall. 23 fl. 1 d. 42.

2. Látos János haitot feöl eökreöt 185, mellyeknek pária keöltségével eggyüt teölt feöl pro tall. 25, facit ..... taller. 2312½
Ennek 164 attak el, bokrát pro taller. 29, facit ..... tall. 2378
Az 21 eökeörnek pariát pro taller. 14½, facit ..... tall. 152 d. 37½
In summa facit ..... taller. 2530 d. 37½

Tészen az nyerességh taller. 218, mellyet eöt részre dividálván esik egikre tall. 43 d. 97.

3. Beöcskei Látos János és Keresztes István haitotanak eökreöt No. 182, bokrát pro taller. 27, facit ..... tall. 2457
Ennek 162 eökrét atták el bokrát pro taller. 35, facit taller. 2835 d. —
Vetettenek ki eökreöt 20, mellyeket az uyvári mészárosoknak attak, páriát pro taller. 17, facit ..... tall. 170 d. —
In summa facit ..... taller. 3005 d. —

Tészen az nyerességh tallért 548, mellyet eöt részére diuidálván, esik Uram eö Naga számára tallér 109 d. 90.

4. Bodor Páll haitot eökreöt 86, bokrát pro taller. 21, facit taller. 903
Az keöltségh ..... taller. 24
Facit ..... taller. 927

Ezeknek atták el bokrát pro taller. 27, ugy mint 84 eökreöt, tészen ..... taller. 1134
Ketteit az eökreöknek feöllyül reá atták.

Lenne az nyerességh taller 207, mellyet nyolcz részre dividálván, iut Uram eö Naga számára taller 25 fl. 1 d. 31.

5. Bornemisza András haitot 72 eökreöt, mellyeknek vette bokrát pro taller. 24, facit ..... tall. 864
Az keöltségh tészen ..... tall. 20

Ezeknek 62 eökrét atták el bokrát pro tall. 28, facit tall. 868. Tizet ki vetettek bennek.

6. Baián Thamás haitot 137 eökreöt, bokrát keöltségével eggyüt pro tall. 20, facit ..... taller. 1370

Ennek 119 eökrét atták el, bokrát pro taller. 20, facit tall. 1190. Vetettek ki bennek eökreöt No. 18.

In summa summarum

tészen az nyerességh ..... tall. 1092 fl. 1 d. 12½
Eset ebben Uram eö Naga részére az divisio szerint tallér 203 d. 10.

No. 5.

Anno 1648 die 13 Augusti az menni marhát haitottanak

1. Czeghlédi Balás marháia elseö csoportban eökeör No.75
Mellyeknek bokrát vette pro taller. 30, facit ..... taller. 1125
2dik csoportban volt eökeör No. 80.
Mellyeknek páriát vett pro taller. 28, facit ..... taller. 1120
3dik csoportban volt eökeör No. 69 és eggyet reáiok.
Bokrát pro tall. 27, facit ..... taller. 931½
4dik csoportban volt eök. No. 20.
Bokrát pro tall. 25, facit ..... tall. 250
5dik csoportban vólt eökeör No. 86.
Bokrát pro tall. 25, facit ..... tall. 1075
6dik csoportban vólt eökeör No. 11.
Bokrát pro tall. 26, facit ..... tall. 143
7dik csoportban volt eökeör No. 60.
Bokrát pro tall. 23, facit ..... tall. 690
Az keöltségh tészen mindenestül ..... fl. 137

In summa facit ..... taller. 5471½

Attanak el ebben 300 eökreöt ugy mint párt No. 150.
Atták el páriát per taller. 33, facit ..... taller. 4950
Item 41 párt, bokrát pro taller. 22½, facit ..... tall. 922½
Eöteöt attak reáiok.
Item 15 eökreöt, bokrát pro tall. 16½, facit ..... tall. 123¾

In summa facit ..... tall. 5996¼

Tészen az nyerességh tall. 524¾, mellyet 9 részre dividálván iut egy személlyre tall. 58 d. 50. Uram eö Naga két részt vévén feöl, iut az eö Naga részére tall. 116 d. —

2. Sankó Boldisár uram marháia. 1. csoportban vólt eökeör No. 24.
Bokrát pro tall. 22, facit ..... tall. 264
Az második czoportban eökreöt 187 pár pro tall. 28 facit ..... tall. 2618
Az keöltségh mindenestül tészen ..... taller. 23

In summa facit ..... tall. 2905
Vetettenek ki ebben eökreöt 27, marad mégh eökeör bokor No. 91 pro taller. 29, 2 attak reá, facit tall. 2631.
Tészen az vesztességh tall. 274.

No. 6.

Anno 1648 die 28 Augusti az menni marhát feöl haitottanak

Szent Groti Varga Márton marháia 150 eökeör. 1 czoportban vólt eökeör 75, páriát pro tall. 28, facit ..... tall. 1012½
2. czoportban vólt eökeör 75, páriát pro tall. 24, facit tall. 900
Keöltségh haitokra és eorzeökre, mivel hét egész hétigh eörzeötték it feön, facit ..... tall. 81 d. 85

In summa facit ..... taller. 1994 d. 10

Ez is, noha véghbéli, mindazáltal meghatta az kijáro pénzt 73 par eökeörtül, tall. 73.

Attanak el ebben az marhában 55 bokrot, 1 páriát pro tall. 28, facit ..... tall. 1540
melly eökreökre attanak feöl három eökreöt.
Maradot mégh eökeör pár 18½, atták el bokrát pro tall. 18, facit ..... tall. 333

Facit ..... tall. 1873

Tészen az veszteségh taller. No. 121. De mivel hogy ez véghbéli ember, nem ád minden pár eökeörtül ki iáró pénzt, ugy mint Tall. 1.

Teöreök Péter marháia, eökeör No. 222, keőltségével eggyüt teőlt bokra tall. 30, facit ..... taller. 3330
Attak el ebben az marhában 193, bokrát pro tall. 32, facit ..... taller. 3088
Attak reáiok 4 eökreöt, veszet el bennek eökeör 4, haitottanak bennek vissza eökeör 22.
Uramnak eö Nganak az ki járo pénze tészen ..... tall. 96½

Beöcskei Toót Mihály marháia eökeör 144, tészen bokrot 72.
Bokrát pro taller. 24, facit ..... taller. 1728
Tészen az keöltsége ..... taller. 30

Facit ..... tall. 1758

Attak el ebben az marhában 120, ugy mint 60 párt, páriát pro taller. 25½, facit ..... taller. 1530
Item attak el 12 párt, páriát pro taller. 18, facit .... tall. 216

Facit ..... taller. 1746

Tészen az veszteségh ..... taller. 12
Uramnak eö Nagának ki járó pénz tészen ..... taller. 72

Segesdi Szarka Miklós marháia eökeör 94, bokrát pro taller. 25 facit ..... taller. 1175
Tészen az keöltsége ..... taller. 9

Facit ..... taller. 1184

Attanak el ez feöllyül megh irt marhában 42 pár eökreöt, bokrát pro taller. 25, facit ..... taller. 1050
Item attak el ezen marhában 5 párt, páriát pro tall. 15, facit ..... taller. 75

Facit ..... taller. 1125

Uramnak eö Nagának ki járó pénz tészen ..... taller. 47

Künyei Simon András marháia eökeör No. 54.
Bokrát pro taller. 26, facit ..... taller. 702
Tészen az keöltséghe ..... taller. 12

Facit ..... taller. 714

Attak el ebben az marhában 25 párt, páriát pro taller. 27, facit ..... taller. 675
Az egyik eökeör vissza iüt, az hármát az olasz vette megh pro ..... taller. 11

Facit ..... taller. 686

Tészen az veszteségh ..... taller. 28
Uram eö Naga ki járó pénze tészen ..... taller. 27

In summa summarum

Tészen az Uramnak eö Nagának az ki járó pénze .... taller. 242½
Ezt penigh az ki járó pénzt ugy keöl érteni, hogy minden pár eökeörtül egy egy tallért adnak az kik az hoságon laknak és marhákkal kereskednek, de az véghbéliek nem adnak semmi ki járó pénzt.

No. 7.

Anno 1648 die 24 Septembris, az menni marhát haitottak feöl

1. Szent Miklósi Mihályffi Gergely marháia eökeör No. 254,
vette ezeknek 67 páriát pro tall. 31, facit ..... taller. 2077
Item vet 60 párt, párj. pro tall. 26, facit ..... tall. 1560

Facit taller. ..... No. 3637
Négy héttül foghva való keőltége tészen ..... taller. 42

In summa facit ..... taller. 3679
Attak el ez feöllyül megh irt marhában eökreöt No.

125, páriát pro tall. 30, facit ..... tall. 1875
Item 76 eökreöt pár. pro taller. 21, facit ..... taller. 798

Facit ..... tall. 2673

Haitot Biro Gergely ezen marhában Uyvárra eökreöt No. 51.
Uramnak eö Nagának ki járó pénze tészen ..... taller. 100½
De mivel hogy vesztességgel atták el az marhát, engedet el Uram eö Naga az ki járó pénzben taller. 20,
marad mégh eö Nagának ..... taller. 80½

2. Beöcskei Kovács István marháia eökeör No. 142. Állapodot
Keörmendigh bokra in tall. 28, facit ..... tall. 1988
Keörmenden az haitókra ..... tall. 10

Facit ..... taller. 1998
Az után hogy Füzesrül vissza haitoták Keörmendre, keölteöttek az haitokra és eörzeőkre ..... tall. 27

In summa facit ..... taller. 2025

Attanak el ezen feöllyül megh irt marhában eökreöt
134, bokrát pro taller. 29, facit ..... taller. 1943
7 eökreöt attanak feöl reáiok, és igy tészen az veszteségh ..... taller. 82
Tészen Uram eö Naga ki járó pénze ..... tall. 71
De mivel hogy veszteséggel atták el az marhát, engedet el Uram eö Naga az ki járó pénzben taller. 10,
marad mégh eö Ngnak ..... taller. 61

3. Ropoli Farkas marháia No. 210, mellynek minden bokra
28 tallérban vagyon, facit ..... tall. 2940
Az másik csoportban No. 66, bokrát pro taller. 27½,
facit ..... taller. 907½

Facit ..... taller. 3847½

Attanak el ebben az marhában eökreöt No. 251, bokrát
pro taller. 32, facit ..... taller. 4016
Item 26 eökreöt, bokrát pro taller. 19, facit ..... taller. 247
In summa facit ..... tall. 4263

És igy tészen az nyerességh ..... taller. 416.

Ha két részt vészen Uram eö Naga, iut az eö Nga számára taller 166, de mivel hogy mégh derekassan nem vigeztek ezekkel, chak eöt részre diuidáltatik s iut Uram eö Naga részére mind azon általl taller 83 d. 30. Ezekteöl ugyan csak egy részt vettek az eö N. részére.

4. Botthyáni László marháia No. 68. Mind bokrát 28 tallérra számlálván facit ..... tall. 952
Az másik csoportban volt No. 58. Minden bokrát pro taller. 20½, facit ..... taller. 594½
Az keöltségh vámra, haitókra és eörzeökre keölt .. taller. 60

Facit ..... taller. 1606½

Attanak el ebben az marhában 55 bokrot, bokrát pro taller. 30, facit ..... taller. 1650
Item 7 bokrot, bokrát pro tall. 15, facit ..... taller. 105

Facit ..... taller. 1755

Lenne igy az nyereségh taller 148½, veszet el 1 pro taller. 15, mellyet ki számlálván az 148½ tallérból, marad mégh nyereségh tallér 133½. Ha ebben két részt venne Uram eö Naga, iutna az eö Naga részére tal. 53 d. 60. De mivel hogy mégh derekassan nem végeztek velek, csak eöt részre dividáltatot, iut ezért Uram eö Nga részére taller 26 fl. 1 d. 5.

5. Antal Miklós marháia No. 54, bokrát pro taller. 25, facit .. taller. 675
Másik csoportban No. 7, pár pro tall. 14, facit ..... tall. 49
Tészen az keöltsége mindenesteöl ..... tall. 17½

In summa facit ..... taller. 741½

Attak el ebben az marhában 27 bokrot, bokrát pro tall. 28, facit ..... taller. 756
Item 3½ bokrot, bokrát pro taller. 16, facit ..... taller. 56

In summa facit ..... taller. 812

Nota. Tészen az nyereségh tallért 70½. Ha Uram eö Naga két részt venne, iut eö Ngnak tallér 23½. De mivel hogy mégh derekassan nem végeztek velek, csak hat részre dividáltatik, iut azért az eö Nga számára tall. 11 fl. 1 d. 12½.

6. Kiskomáromi Korpách Péter marháia No. 19. Minden bokrát pro taller. 21, facit ..... taller. 199½
Tészen az keöltségh mindenestül ..... taller. 12

In summa facit ..... taller. 211½

Attak el ebben az marhában No. 19, bokrát pro tall. 19, facit ..... taller. 180½
[Mellette:] Csak 161½
Tészen az vesztességh ..... tall. 31
[Melléírva:] az veszteségis tall. 59
Az ki járó pénz tészen 9½ bokortól ..... taller. 9½.
Ettül semmit nem vett eö Nga mostan, mivel hogy véghbéli, az marháiátis veszteséggel atta ell.

In summa tészen Uram eö Naga részérül az nyereségh ..... taller. 121 d. 97
Kijáró pénz ..... taller. 181

Engedett el ebben Uram eö Nga tall. 39½ és igy marad mégh eö Nagának ki járó pénz ..... tall. 141½

Anno 1648 die 12 Novembris az minemeö marhát haitottak feöl az Beöcskeiek, annak feöl irása

Kerestes István és Latos János haitottak feöl eökreöt 400, melly tészen bokrot 200. Minden keöltségeket hozzá számlálván, bokrát pro taller. 28, facit ..... taller. 5600
Attak el ez feöllyül megh irt marhában 328 eökreöt, melly tészen 164 bokrot, bokrát pro taller. 28, facit tall. 4592
Ez megh irt pénzért hogy tallérokat váltottak, attak feöl az tallérokra ..... tall. 67
Item a' migh ot feön vóltak, keölteottek ell ..... tall. 15
facit ..... tall. 82
mellyet ki vévén az summából, mégh marad ..... taller. 4510
Item attak el az mészárosoknak 72 eökreöt, melly tészen bokrot 36, bokorját pro taller. 22, facit ..... tall. 792
Attak feöl erre az marhára eökreöt 1, facit ..... tall. 11
Az migh el atták, keölteöttek el magokra és marháiokra ..... tall. 15 } tall. 26
Mellyet ki vévén az summából, marad mégh ..... taller. 766

Facit ..... taller. 5276
Tészen az vesztességh és keöltségh ..... taller. 324

In summa facit ..... taller. 5600
Tészen az ki járó pénz ..... tall. 200
Idem deöghleöt megh 22 eökeör, bokrát pro taller. 28 számlálván, facit ..... tall. 308

In summa facit az vesztességh és keöltségh ..... tall. 632
Az ki járó pénz ..... tall. 200 } t. 832

Anno Domini 1648 die 12 mensis Iuny hogy az eökrökkel való kereskedéshez kesztünk másokkal eggyüt, azon kereskedésböl kiktül és mikor menni iutot számunkra, annak reovid extractussa

No. 1.

Az mely teösérek leghelseöben haitottak föl marhát

1. Bottyáni László a' mint az marhát ot alat vette és feöl haitotta, és el adattuk, ahoz velünk eggyüt 4d magával vólt. Nyert raitok taller. 131 d. 50, eset az mi részünkre ..... taller. 28 d. 37
2. Roppoli Farkas, a' mint az marhát megh vette ot alat és feöl haitotta, vólt hozzá velünk eggyüt 5d magával. Nyert tallért 63, eset részünkre ..... tallér. 12 d. 90
3. Csepeli Gergely a' mint az marhát ot alat megh vette és feöl haitotta s el atta, sem nyert, sem vesztet raita.
4. Keörteösi az mint az marhát ot alat megh vette és feöl haitotta s el atta, az mint referálta, vesztet raitok .. tall. 2 d. 25
5. Szeöleösi Gáspár rab az mint az marhát ott alat vette, feöl haitotta és el atta, semmit el nem vettünk tüle az nyereséghböl, mind nála hattuk.

Summatim volt az nyerességh tall. 176 d. 50. Attak ebből ..... tall. 40½ d. 52
Az vámra és erdeökért attak tall. 26 fl. 1, ebbül is iüt volna.

No. 2.

Az melly teösérek az másik utban feöl iüttek

1. Csanádi Mihály és Baranyai Péter a' mint az marhát vették és feöl haitották, s el atták, vóltak hozzáia velünk egygyüt 4d magokkal, nyertek raitok tallért 41. Eset részünkre ..... tall. 10¼

No. 3.

Az melly teösérek harmadik utban föl iűttek

1. Keresztes István az mint az marhát ott alat megh vette, feöl haitotta és el atta itten, s mennire ment, vóltak velünk eggyüt hozzáia 4gyen. Nyertek tall. 332: eggik személlyre eset tall. 83. Hogy Gréczból megh iüt, adot megh benne ..... tall. 75
   Az mit keölteöt ot, engedtünk el kéréssére ..... tall. 8
2. Turos Miklós és Gálfi András. Az kiknek attunk marhára tall. 488, az mint ot alat az marhát megh vették, feöl haitották és itten ell atták, mire ment, vólt hozzá velünk eggyüt 3mad magával. Nyertünk tallért 134 d. 60 és igy eset minden személlyre tall. 44 fl. 1 d. 20.
   Adot nekünk ..... tall. 45
   Item a' mit reá attunk, aztis megh atták, tall. No. 488.
3. Bodor Pál és Csordás Ferencz, azmint az marhát ot alat megh vették, feöl haitották és el atták itten, s az mennire ment, mellyhez vóltak velünk együt 5töd magokkal. Nyertünk raitok tallért 375 d. 26. Eset minden személlyre tallér 75 d. 15. Attak megh ebben minekünk tallér. 71 d. 15
   mivel hogy Gréczben és Béczben keölteötek tall. 20, eset egyre ..... tall. 4
4. Simon Pál és Kaszás János az mint az marhát ot alat megh vették, feöl haitották és elis atták itten, s mennire ment az, vóltak hozzá velünk eggyüt 4d magammal. Nyertünk raitok tallért 387 d. 20. Eset egykre tall. 96 fl. 1 d. 17½, de minekünk teöbbet nem attak .... tall. 81 d. 43
   Mivel hogy Béczben és Gréczben keölteöttek ell tall. 26 eset egikre ..... tall. 6½
   Simon Pálnak attunk az magunk részibül ayándékon tall. 9
5. Csabai Gyeörgy és Kaszás Péter, az mint az marhát ot alat megh vették, feöl haitották és elis atták itten, az mire ment, vóltak hozzá velünk eggyüt 8d magokkal. Nyertünk raitok tallért 176, esset egikre tallér 22, de minekünk attak ..... tall. 19½
   Mivel Greczben és Bécsben keölteötek el tall. 20 egyre eset ..... tall. 2½
6. Jári András és Borda Mihály, a' mint az marhát ot alat megh vették, feöl haitották és elis atták itten, az mire ment, tehát vóltunk hozzá magunkkal eggyüt 5ten, de ezen semmit nem nyertünk, seöt ük vesztettenek ha igaz ..... tall. 14½
7. Szabó János és Varga Márton haitottak viszsza eökreöt No. 149.

In summa summarum vólt az nyerességh ..... tallér. 1405 d. 6
Iutot vólna az mi számunkra ..... tall. 321 d. 67½
Az mint Gréczben és Béczben el keölteöttenek, tészen summatim tall. 74. Ebben eset a' mint ki summáltuk mi reánk tall. 21. És igy marat mégh az nyerességhben nálunk ..... tall. 300 d. 67½

Ebben vagyon mégh Keresztesi Mártonnál	tallér.	46	
Vólt kezünknél kész pénzül	tall.	235½	
		Jószágért	attok.
Jankouich Ferencznek attunk ayándékon	tall.	4	
Simon Pálnak attunk ayándékon	tall.	9	
Egy talp beört vettünk ..... pro	tall.	5½	

No. 4.

Az mely teösérek negyedik utban feöliüttek

1. Keresztes István a' mint az marhát ott alat megh vette, feöl haitotta és elis atta itten, az mire ment, vólt hozzá velünk eggyüt 5d magával. Vólt az nyerességh tall. 119¾. Eset minden személlyre tall. 23 fl. 1 d. 42. Adot megh ebben	tall.	23	
Az mit keölteöt, kérésére el engedteök		fl. 1 d.	42
2. Látos János a' mint az marhát ot alat megh vette, feöl haitotta és el atta itten, az mire ment, vólt hozzá velünk eggyüt 5d magával. Vólt az nyerességh tall. 218. Eset minden személlyre tall. 43 d. 97. Adot ebben	tall.	41	
Az mit keölteöt és el kért tülünk, facit	tall.	2 d.	97
3. Keresztes István és Látos János a' mint ketten ot alat az marhát megh vették s feölis haitották és el atták itten, az mennire ment, hát voltak hozzá velünk eggyüt 5töd magokkal, és igy tészen az nyerességh	tallért	548	
Eset minden személlyre igy	tall.	109 d.	90
Adot ebben	tall.	106 d.	—
Az mit keölteöt és el engedtünk neki kéréssére, facit .	tall.	3 d.	90
4. Bodor Pál, a' mint az marhát ot alat megh vette, feöl haitotta és elis atta itten, az mire ment, vólt hozzá velünk eggyüt 8d magával. Vólt az nyerességh tall. 207. Eset igy minden személlyre tall. 25¾ d. 18½. Adot ebben	tall.	25¼	
Az mit keölteöt és kéréssére el engedtünk, facit	tall.	½d.	18
5. Bornemisza András a' mint az marhát feöl haitotta, megh vévén ot alat, a' mint el atta. Ebben semmi nyeressége nem vólt, seöt inkáb vesztet.			
6. Baián Thamásis a' mit feöl haitot s elis adot abban, hát semmit sem nyert, de seöt inkáb vesztet.			
In summa summarum vólt az nyerességh	tall.	1092¾ d.	—
Iutot vólna ebben az mi számunkra	tall.	203 d.	10
De nem attak többet, hanem csak	tall.	195¼	
Az mit el engedtünk és keöltséghre attunk, facit	tall.	7½	

No. 5.

Az melly teosé rek eoteöd utban feöl iűttek

1. Czeghléd Balás a' mint az marhát ot alat megh vette, és feöl haitotta, s ellatta itten, az mire ment, vólt hozzá velünk eggyüt 9 magával, az nyerességh	tall.	524¾	
Eset minden személlyre tall. 58 d. 50. Attak ebben ..	tall.	116	
mivel Keresztesis nekünk atta, az mit keöltöt és el kért	tall.	½ d.	25
2. Sankó Boldisár a' mit feöl haitot és elis adot abban, hát semmi nyeressége nem vólt benne, seöt talán vesztetis raita a' mint feöl irták az árrát:			

No. 6.

Az melly teosérek hatodik utban feöl iűttek

1. Varga Márton a'mint ot alat az marhát megh vette és feöl haitotta, és elis atta itten, az mire ment, tehát vesztet raitok, (igy nem hozot nyerességet) ugymint ..... tallért 121 d.
   hanem adot ki járó pénzt, minden pártól 1, facit . tall. 73
2. Teörök Péter a' mint az marhát ot alat megh vette, feöl haitotta, és el atta itten, az mire ment, tehát vesztet vólna raitok tall. 242, de mi vetteök megh az ki hányatattot 22 eökreöt, páriát per tall. 17, facit tall. 187, és igy csak ..... tall. 55
   Nyerességet nem adhatot, hanem ki járó pénzt minden pártól adot tall. 1 ..... tall. 96½
3. Beöczkei Tóót Mihály a' mint az marhát ot alat megh vette, feöl haitotta, és el atta itten, az mire ment, hát vesztet raitok, (igy nem adhatot nyerességet), ugy mint tall. 12
   hanem adot ki járó pénzt, minden pártól tall. 1, facit tall. 72
4. Segesdi Szarka Miklós az mint az marhát ot alat megh vette, a' mint feöl haitotta és el atta ittfeön, az mennire ment, hát vesztet raitok (igy nem adhatot nyerességet) ugymint ..... tall. 59
   hanem ki járó pénzt, minden pártól per tall. 1, facit tall. 47
5. Keönyei Simon András a' mint az marhát ot alat megh vette, és feöl haitotta, s itten elis atta, az mire ment, hát vesztet raitok, (igy nem adhatot nyerességet), ugy mint ..... tall. 28
   hanem adot ki járó pénzt minden pártól tall. 1, facit tall. 27

In summa summarum az ki járó pénz, mellyet attanak, facit ..... tall. 315⅓
Ezek nyerességet most nem adhattanak, mert az mint referálták, vesztettek ..... tall. 275

No. 7.

Az mely teosérek hetedik utban feöl iűttenek

1. Mihályffi Gergely, az mint a' marhát ot alat megh vette, a' mint feöl haitotta és el atta, s az mennire ment itten, hát vesztet vólna raitok (igy nem adhatot nyerességet), ugy mint ..... tall. 1006
   de vagyon mégh ki hánt eökre 51, és igy kevesseb lészen az vesztességh, hanem adot ki járó pénzt minden pártól tall. 1, tészen ..... tall. 100½
   de mivel hogy vesztet az marháián, engedtünk el ebben ..... tall. 20
2. Kovács István a' mint az marhát ot alat megh vette és feöl haitotta s elis atta itten, az mire ment, hát vesztet vólna raitok (igy nem adhatot nyerességet), ugy mint ..... tall. 82
   hanem adot ki járó pénzt minden pártól tall. 1, facit tall. 71
   de mivel hogy vesztet marháián, engedtünk ell ebben tall. 10
3. Roppoli Farkas a mint az marhát ot alat megh vette, és feöl haitotta s elis atta itten, az mennire ment, hát vólt hozzája velünk eggyüt 5d magával, vólt az nyerességh ..... tall. 415½
   ha derekas végezés let volna keöztünk, hogy két részt adgyanak, tet volna tall. 166 d. 60, de igy mostan csak egy részt vettünk, eset egy személlyre tall. 83 d. 30.

4. Botthyáni László a' mint az marhát ot alat megh vette, föl haitotta és el atta, az mennire ment, hát vólt hozzáia velünk eggyüt 5d magával, az nyerességh ..... tall. 133½
ha derekas végezés let vólna keöztünk, hogy két részt adgyanak, let vólna tall. 58 d. 60, de igy mostan csak egy részt vettünk. Eset egy személlyre ..... tall. 26 d. 105
5. Antal Miklós a' mint az marhát ot alat megh vette, feöl haitotta és elis atta itten, az mennire ment, hát vólt hozzá velünk eggyüt 6d magával, volt az nyerességh . tall. 70½
ha derekas végezés let vólna keöztünk, hogy két részt adgyanak, tett vólna tall. 23½, de igy mostan csak egy részt vettünk, igy esset egy személlyre ..... tall. 11 fl. 1 d. 12½
6. Korpácsi Péter, a' mint az marhát ot alat megh vette, feöl haitotta és elis atta itten, az mire ment, hát vólt hozzáia velünk eggyüt 2sod magával, vesztet tall. 50. És igy sem egy, sem két részt nem adhatot nyavalyás.

In summa summarum attak ki járó pénzt ..... tall. 171½ d. —
Azok most nyerességet nem adhattanak, mivel hogy kiki a' mint referálta hát vesztettenek inkább marháiokon tall. 1088, és igy az ki járó pénzbennis engedtünk ell tall. 30. Az kik penigh nyerességet attanak

teszen ..... tall. 121 d. 97½

In summa summarum

Ezen laystrom declaratioia szerént haitottanak feöl eökröt No. 4549.
Vették oda alá ..... pro tall. 62397
De a' migh feöl haitották és el atták, addigh a' mit reáiok keölteöttenek, azis mind ez summában számláltattot, mivelhogy az keöltségh nem specificáltatot magánossan.
Atták ell ez feöllyül megh irt marhát ..... pro tall. 63860¼ fl. 1½
mellbeöl extrahálván az feölseö summát, superál az venditio ..... tall. 1464¼
Ha penigh az laystrom szerént colligaltatik egyben az nyerességh, facit ..... tall. 3859 d. 6
Esik ebbül Uram eö Naga számára ..... tall. 775 fl. 1 d. 32½
Ki járó pénz ..... tall. - 557
Engedet és ayandékozot el eö Nga az nyerességhben és az ki járó pénzben, azon kivül a'ki az eö Nga számára esset ..... tall. 68.

No. 1.

Anno Domini 1649 die 20 mensis Iuny. Az minemeö marhát az oda alá való kereskedeök feöl haitottanak, azon marhát mint vettik ott alat, s viszontak mint attak el, annak consignatioia

1. Látos Gyeörgy és János, Gyeörffi András, Péter Dek* és Varga Miklós haitottanak feöl No. 119 eökreöt, melyleyknek bokra az keöltséggel eggyüt állapadot megh it feön pro taller 24½, facit ..... tall. 1457¾
Item eökreöt No. 116, állapadot megh ezeknek bokra pro tall. 19, facit ..... tall. 1102

In summa facit ..... tall. 2559¾

* Elírás Deák helyett.

Attanak el ez feöllyül megh irt marhákban az Gréczi mészárosoknak 85 eökreöt, teszen párt No. 42½, bokrát pro tall. 21, két eökreöt adván feöl reáiok, marad az fizetésre 83, facit ..... tall. 871½
Item az olaszoknak No. 150, páriát pro tall. 27, facit tall. 2025

In summa facit ..... tall. 2896½

Tészen az nyerességh ..... tall. 336¾
Az ki járó pénz ..... tall. 116½
Attak megh ebben eö Nagának Szalonakon ..... tall. 41½
Restálnak mégh ..... tall. 75
Ha penigh Uram eö Naga dupplán veszi raitok, mivel hogy hódult polgárok, tartoznának mégh tall. 191½.
[Mellette Batthyány Ádám kézírásával:] Esz csak tall. 116½.

2. Czeghledi Mihály, Labodi István, Labodi János és Mészáros Matthyás haitotanak feöl 65 eökreöt. Eset bokra az keöltséggel eggyüt pro tall. 30, facit ..... tall. 975
Attanak el ezekben az olaszoknak 60 eokreöt, bokrát pro tall. 33, facit ..... tall. 990
Vetetek ki 60t eökreöt keözuleök, mellyeket az uyvári mészárosoknak attanak ..... pro tall. 42

Facit ..... tall. 1032

Tészen az nyerességh ..... tall. 57
Az ki járó pénz ..... tall. 30

3. Czeghledi Balás, Lasko János, Sz: Groti Karachon Thamás és kissebbik Karácson Thamás haitottanak feöl 50 eökreöt, teölt bokra pro taller. 27½, facit ..... tall. 687½
Attanak el ebben az marhában az olaszoknak 40 eökreöt, bokrát pro tall. 30, facit ..... tall. 600
Hántanak ki bennek No. 10, mellyeknek bokrát vettik ell pro tall. 15, facit ..... tall. 75

In summa facit ..... tall. 675

Tészen az veszteségh ..... tall. 12½
Az ki járó pénz ..... tall. 25

4. Botthyáni László, Szabó Thamás, Szabó János haitottanak feöl eökreöt No. 170, tellyessedet bokra pro taller. 30, facit ..... tall. 2550
Attanak el ebben az marhában az olaszoknak eökreöt 155, bokrát pro taller. 32½, facit ..... tall. 2518¾
Hántanak ki ebben az marhában eökreöt 15, mellyeknek bokrát atták el pro tall. 16, facit ..... tall. 120

Summa facit ..... tall. 2638¾

Tészen igy az nyerességh ..... tall. 88¾
Az ki járó pénz ..... tall. 85

5. Komáromi Kürteösi Gyeörgy, Toót Bán, item András és két polgár társa haitottanak feöll eökreöt 32, mellyeknek tellyessedet bokra pro tall. 27, facit ..... tall. 432
Ezt az marhát mindenesteöl viszsza haitották.

In summa summarum teszen az ki járó pénz, hogy ha az hódult polgáruktul dupplán veszik megh ..... tall. 373
Ha penighlen minden pártól csak egy tallért vesznek, teszen az ki járó pénz ..... tall. 256½

No. 2.

In anno 1649 die 12 mensis July. Füzzessen a' minemeö eökreököt el attanak az olasznak

1. Kiskomáromi Ropoli Farkas adot ell eökreöt No. 366, bokrát pro tall. 32, facit ..... tall. 5856
   Ebben vettettek ki eökreöt No. 20, mellyeknek bokrát vettik ell pro tall. 21, facit ..... tall. 210
2. Kiskomáromi Simon Páll és Kaszás János attanak el eökreöt 185, pro ..... tall. 2775
   vetetek ki ezekbeöl eokreöt No. 20, vette megh Paukouicz Márton bokrát pro tall. 20, facit ..... tall. 200
   Item attanak reá az olasznak eökröt No. 4.

In summa facit eökeör No. 591, facit ..... tall. 9041
Item attak reá az olaszoknak eök. 4.
Eset Uram eö Naga számára ki járó pénz minden bokortól tallér 1, vólt az eökeör pár No. 295½, facit tall. 295½

No. 3.

Anno 1649 die 5 mensis Augusti

1. Látos György és Látos János marháia, mellyet Uyvárra haitottanak, eökeör 115. Vett megh ebben az marhában az Bavariai mészáros eökröt 90, hánt ki keözuleök 25, vette bokrát pro tall. 29, facit ..... tall. 1305
   Tészen az ki járó pénz ..... tall. 45
2. Beöczkei Bán Thamás és Nagy András haitottanak eokröt No. 98. Attak el ebben eökröt 44, eggyet reáiok adván, maradot fizetésre eokeör 43, bokrát pro tall. 29, facit ..... tall. 623½
   Item attak ell eökröt azon mészárosnak No. 54, két eökreöt adván reáiok, marad fizetésre No. 52, bokrát pro tall. 17, facit ..... tall. 442
   Tészen ezektül az ki járó pénz ..... tall. 47½
3. Mészáros Mihály haitot marhát No. 100. Adot el az bavariai mészárosnak 81, eggyet reáiok adván, marad fizetésre 80, bokrát pro tall. 27, facit ..... tall. 1080
   Tészen az ki járó pénz tall. 40. Maradot az uyvári mészár széken eökeör 19.

In summa facit ..... tall. 3450½
Tészen az ki járó pénz ..... tall. 132½

Az menni marha feön maradot.
Beöczkei Kovács István marháia eökeör ..... No. 136.
Látos Gyeörgy marháia eök. ..... No. 25.
Mészáros Mihály marháia az székre ..... No. 19.

Facit eökeör ..... No. 180 } 475.
Item Látos János marháia ..... No. 295 }

No. 4.

Anno 1649 die 1 Septembris Csákánban a' minemeö eökröket el attak az olaszoknak

1. Kiskomáromi Hadnagy, Turos Miklós adot el eökreöt 132, páriát per tall. 29, facit ..... tall. 1914
   Adot feöl erre az marhára eökröt 1.

2. Sz:Groti Czeghledi Balás adot el eökreöt 210, páriát per tall. 31, facit ..... tall. 3255
Item adot el seörét 79, pár. per tall. 25½, facit ..... tall. 1007¼
Item adot el kihánt eökreöt 15, pár. per tall. 20, facit tall. 150
Adot feöl ezen marhára eökröt 4.

3. Sz:Gróti Kasza Péter adot el eökreöt 70, páriát per tall. 28, facit ..... tall. 980

4. Beöczkei Látos János adot el eökreöt 100, páriát per tall. 29, facit ..... tall. 1450
Ugyan ezen summához igértek adni ..... tall. 10

5. Beöcskei Nagy János és Sánta Ferencz attak el eökröt 159, páriát per tall. 28, facit ..... tall. 2226

In summa tészen az eökeör 765. Tészen az árra .... tall. 10992¼

vet feöl ebben Turos Miklós ..... tall. 956¼
Latos János ..... tall. 13
Czeghled Balás ..... tall. 10
Kasza Péter ..... tall. 13

In summa tészen az pénznek feöl vétele ..... tall. 992¼
Restál mégh ide hátra, mellyre adot az olasz Bexli prieffet Bécsben ..... tall. 10000
Tészen pár eökeör No. 382½.

ITEM

Az minemeö marhát az mészárossoknak elattak

1. Turos Miklós adot el Palkouics Mártonnak ki hánt eökreöt No. 14, páriát per tall. 17, facit ..... tall. 119

2. Kasza Péter adot el az regedei mészárosnak eökröt No. 14, páriát per tall. 14, facit ..... tall. 98

3. Látos János adot el az Gréczi mészárossoknak eökreot 36, páriát per tall. 17, facit ..... tall. 306

4. István Kovács adot el az gréczi mészárosnak eökreöt No. 126, páriát per tall. 24, facit ..... tall. 1512

5. Kiskomáromi Katona Járdi András adot el az gréczi mészárosnak eökrot 50, páriát per tall. 22, facit ..... tall. 550

In summa facit eökeör 240, facit ..... tall. 2585
Tészen pár eökeör No. 120.

In summa az olasznak, s mind penigh az mészárossoknak attak el eökreöt párt No. 502½. Tészen az ki járó pénz ..... tall. 502½
Ki tudván Turos hadnagy és Kasza Péter marháját, ugy mint eökreöt No. 28, tészen párt No. 14, ki járó pénz ..... tall. 14
István kovács és Kiskomáromi Katona Jardi András marháia eökeör No. 176, tészen párt No. 88. Az ki járó pénz ..... tall. 88
Ezt Simonicz Markónak atták.
Marad mégh fizetésre eökeör pár No. 400½.
Tészen az ki járó pénz ..... tall. 400½

Az kik mégh ki járó pénzzel tartoznak

1. Mészáros Mihály haitot két izben marhát No. 119. Tészen párt 59½, ki járó pénz ..... tall. 59½
Azon keönyeöreög Nagodnak, hogy ezt az ki járó pénzt megh engedné neki, mivel hogy sokkal restálnak az vártól, az hus árrában.

2. Keresztesi Márton haitot marhát No. 97. Tészen párt 48½, ki járó pénz ..... tall. 48½

Anno 1649 die 20 mensis Juny. Az mint a' második esztendeöben az eökreökkel való kereskedésnek ideie eleö iüt, azon kereskedeök mellé mint állottunk és mitt attanak óltalmazássokra nézve, nem ugy mint az eleöt való esztendeökben.

No. 1.

Az melly kereskedeök ell atták marháiokat, mint s hogy attták el s azok keözül ki ki mennit adot minekünk

1. Látos János. Adot el az olaszoknak és gréczi mészárosoknak eökreöt No. 233: egikteöl ki járó pénzt tall. ½, facit ..... tall. 116½

2. Czeghled Mihály, Labodi István s Matthyás és Mészáros Matthyás attanak el az olaszoknak eökreöt No. 60, egiktül ki járó pénzt tall. ½, facit ..... tall. 30

3. Czeghléd Balás, Laskói János, Karácson Thamás, item kissebbik Karácson Thamás attanak el az olaszoknak eökreöt No. 50, adot egiktül ki járó pénzt tall. ½, facit ..... tall. 25

4. Botthyáni László, Szabó Thamás és János, attanak el az olaszoknak eökröt 170. Attak egiktól taller. ½ ki járó pénzt, facit ..... tall. 85

5. Keörtesi Gyeörgy és két polgár társa, Toót Bán és András haitottanak eökreöt No. 32, nem adhatták el ezek, hanem viszsza haitották üket.

In summa summarum tészen eökreöt No. 545.
Attanak el ebben eökröt No. 513, ment az aarrok ad tall. 7242¼
ment az nyerességh tall. 482½, veszteségh ..... tall. 12½
Az magunk ki járó pénzi ment ad ..... taller. 256½
Attanak ezért aranyat 128 ..... tall. ½

No. 2.

Az minemeö kereskedeök el atták marháiokat, mint atták el, s ki ki azok keözül mennit adot számunkra

1. Ropoli Farkas adot az olasznak eökröt 386, egiktül adot tall. ½ ki járóban, tészen ..... tall. 193

2. Simoni Páll adot el az olaszoknak eökröt 205, adot egiktül ki járó pénzt tall. ½, facit ..... tall. 102½

In summa summarum teszen eökröt No. 591.
A' kit el attak, ment ad ..... tall. 9041
Mennire ment légyen az nyerességh, nem tudgyuk.
Az magunk ki járó pénzi tall. 295½. Ebben, avagy ezért attak ..... aranyat 147 tall. 1½

No. 3.

Ez aláb megh irt kereskedeök a' mint el atták marháiokat, s azok keözül ki ki mennit adot számunkra

1. Látos János és Gyeörgy attak el az bavariai mészárosnak eökröt No. 90, egiktül adot ki járó pénzt tallért ½, facit	tall.	45
2. Bán Thamás és Nagy András attak el ezen mészárosnak eökröt 95. Egiktől adot ki járó pénzt tallér ½, facit	tall.	47½
3. Uyvári mészáros Mihály adot el ezen mészárossoknak eökröt No. 80, egiktül adot ki járó pénzt tall ½, facit	tall.	40
In summa summarum tészen eökröt No. 265, a' kit el attak, ment az aárrok ad	tall.	3450½
Az nyerességh mennire ment, nem tudgyuk. Az magunk ki járó pénzi ment ad	tall.	132½
Ebben, vagy ezért attak ..... arant 66	tall.	½

No. 4.

Az minemeö kereskedeök el attak marháiokat, mint atták el, s kiki azok keözül mennit adot

1. Turos Miklós hadnagy adot el az olasznak eökröt No. 132, egiktül adot tall. ½ ki járóban, facit	tall.	66
2. Szent Groti Czeghléd Balás adot el az olasznak eökröt No. 225. Egiktül adot ki járóban tal. ½, facit	tall.	112½
Seöretis No. 79. Egiktül adot tall. ½, ki járó facit ...	tall.	39½
3. Sz:Groti Kasza Péter adot el az olasznak eökröt No. 70. Egiktül adot tall. ½ ki járót, facit	tall.	35
4. Kiskomáromi Jádi András adot el az gréczi mészárossoknak eokröt No. 50. Egiktül adot tall. ½ ki járóban, facit	tall.	25
5. Beöcskei Látos János adot el az olaszoknak eökreöt No. 100. Egiktul adot tall. ½ ki járóban, facit tall. 50. Ezen Látos János adot az gréczi mészárossoknak eökröt No. 36. Egiktül adot tall. ½ ki járóban, facit	tall.	18
6. Beocskei Nagy János és Sánta Ferencz attak el az olaszoknak eökreöt Nro. 159. Egiktül tall. ½ ki járóban facit	tall.	79½
7. Beöczkei István kovács adot az gréczi mészárosnak eokreöt No. 126. Egiktül adot tall. ½ ki járóban, facit	tall.	63
In summa summarum tészen eökröt a' kiket el attak No. 977. Az árrok	tall.	13360¼
Az nyerességhe mennire ment ennek, nem tudhattyuk. Az magunknak ki járó pénzi ment ebben	tall.	488
Ebben, vagy ezért attak aranyat 244	tall.	½
1. Turos Miklós hadnagy adot az gréczi mészárosnak eökreöt No. 14, Egiktöl tall. ½ ki járót, facit	tall.	7
2. Sz:Groti Kasza Péteris adot el az gréczi mészárosoknak eökreöt No. 14. Egiktül tall. ½ ki járót, facit	tall.	7
3. Németujvári Mészáros Mihály a' minemeö 59½ tallérral tartozot, deputáltatot az hus árrában, mellyet az várhoz adot.		
4. Keresztesi Márton 48½ tallér ki járó pénzzel lévén adós, adot megh benne aranyat No. 20. Restál mégh	tall.	8½

O. L., a herceg Batthyány-család körmendi levéltára P 34/168—1, *1648. jún. 10.*

Közli: ZIMÁNYI VERA

SZABOLCS MEGYEI GYÜMÖLCSFAADATOK 1781-BŐL

A XVIII. század közepén, állítólag Skopek Ferencnek, Pest város jegyzőjének kezdeményezésére a helytartótanács országos fásítási akciót indított meg Magyarországon.[1] Sorozatosan érkeztek a megyékhez a körlevelek, rendeletek, melyek a fűzfának és egyéb gyorsan növekvő fafajtának a telepítésére buzdították a lakosságot. Ennek a fásítási akciónak az Alföldön igen nagy jelentősége lett volna. Azonban, bár Tagányi szerint a rendelkezést a megyék rendkívül nagy szorgalommal kezdték végrehajtani,[2] e buzgalomnak nem sok eredménye lett. Az 1781. márc. 16-án kelt helytartótanácsi körlevél[3] is megállapította már, hogy a gyorsan növő fák, elsősorban a fűzfa telepítése és szaporítása érdekében kiadott felhívások és rendeletek nem jártak eredménnyel. (Ekkor már közel három évtizede, hogy az első rendelkezés megjelent ez ügyben.) Ennek ellenére a helytartótanács a vonatkozó rendelkezések megtartását továbbra is szorgalmazta és kötelezte a megyéket, hogy a faültetési eredményekről évenként kétszer küldjenek jelentést. A jelentés elkészítéséhez táblázatmintát is mellékeltek a körlevélhez. Ebben a táblázatban nem csupán a fűzfák számáról kértek adatot, hanem mellette a nyár-, éger-, akác-, kőris-, fenyő- és bodzafákról is.

Bár a megyék a jelentéseket hiányosan és szórványosan küldték fel, mégis Tagányi szerint halomszámra találhatók azok a helytartótanács irattárában.[4]

Az alábbiakban Szabolcs vármegye 1781-ben beküldött jelentéseit mutatjuk be. Nem elsősorban a fűz- és egyéb szerszám- vagy tüzelőfák adatai miatt, hanem mert a faféleségek között Szabolcs megye legelterjedtebb gyümölcsfáinak adatait is összegyűjtötte és jelentette. Az eddig általunk tanulmányozott rendelkezésekben nincs ugyan szó a gyümölcsfák szaporításáról, de erre vonatkozó utasításnak is kellett lennie. Ugyanis már korábban, 1775-ben, a dadai járás szolgabírója a fűzfák ültetése körüli állapotok jellemzése mellett a gyümölcsfákról is megemlékezik: „Arbores fructiferae ut circa domos, horrea et stabula inplantentur demandatum."[5]

Sajnos, a megye négy járásából előkerült táblázatok nem mindegyike teljes, s nem teljesen egyöntetűek a gyümölcsfákra vonatkozóan sem.

[1] *Tagányi K.:* A modern erdészeti kultúra . . . M. Gt. Sz. 1896. 128. l.
[2] Uo.
[3] Szabolcs vm. közgy. ir. Fasc. 21. No. 9. 1780. Ny. Á. L.
[4] I. m. 128. l.
[5] Szabolcs vm. közgy. ir. Fasc. 22. No. 3. 1776. Ny. Á. L.

Az egyik legnagyobb, a több mint 40 helységet számláló kisvárdai járásból mindössze 6 falu adatait közli a jelentés, s kizárólag a fűzfákról. Így teljes megyei képet a jelentésből nem nyerhetünk. De nem nyerhetünk azért sem, mert a bátori járás nem közli a Szabolcs szempontjából perspektívában legnagyobb fontossággal bíró alma- s körtefák adatait. Igaz, hogy a dadai és nádudvari járások is csupán együttesen adják meg a kettő adatát: piri et pomi egy rovatban szerepelnek. A szilvafák adatait külön adja meg minden járás. A cseresznye- és meggyfák adatait 2 járás együttesen adja, a bátori járás ellenben külön.

A táblázatok 3 fő részre tagolódnak. Először az 1780 előtti években ültetett és élő fák adatai szerepelnek, majd az 1780. és 1781. évben elültetett csemeték száma következik, végezetül pedig, hogy a két utóbbi esztendőben ültetettek közül hány fogant meg. Ilyenformán az első és utolsó rész adatainak az összessége adja a tényleges faállományt az 1781. évben, de termőnek csak az első rész állománya számítható.

Természetesen azonnal felmerül az adatok megbízhatóságának kérdése. Ha fel is villan bennünk a Mikszáth által leírt eperfa számlálás mulatságos, de hiteles képe, az adatok jellemző erejéről nem indokolt lemondanunk. A korabeli, más forrásokból összeszedhető adatokkal együtt segítségünkre lesznek a gyümölcstermesztés korabeli állapotának megrajzolásában. A bátori járásbeli Bakta faluban ez időben dohány és káposzta mellett szilvát is termesztettek néhányan eladásra.[6] Ehhez képest a jelentésben feltüntetett 246 felnőtt, termő fa inkább kevésnek tűnik, mint soknak, mivel nem tudjuk, hogyan oszlott meg az a lakosság között. Benk községben azt jegyezték fel az úrbérrendezés idején, hogy minden gazdának van gyümölcsöse, melynek terméséből eladásra is jut.[7] Sajnos az összeírásból ez a falu hiányzik. Említése viszont azért indokolt, mert a fogalmazásból arra következtethetünk, mintha

[6] Szabolcs vm. Urbarialia. Fasc. 13. No. 17. 1772. Ny. Á. L.
[7] Uo. No. 11.

TA

De numero et specie arborum in

Nomina Locorum.	Prioribus annis implantatae et virentes sunt.							
	salices	populi	alni	acatii	fraxini	abiegnae	sambuci	salices
Napkor	520	—	—	—	—	—	—	424
Székely	410	—	—	—	—	—	—	630
Thass	438	—	—	—	—	—	—	408
Pátroha	834	—	—	—	—	—	—	315
Berents	562	—	—	—	—	—	—	500
K. Várda	1112	—	—	—	—	—	—	436

nem az udvarban szétszórt gyümölcsfákra, hanem zárt területű gyümölcsösre célozna. Az 1828-as összeírás ezzel szemben Szabolcsban nem jelez egyetlen gyümölcsös- vagy szilváskertet sem, amikor Szatmárban 353-at számlál (Temesben pedig 17530-at).[8]

Nagy a valószínűsége annak, hogy jelen esetben szétszórtan, udvaron, épületek körül ültetett fákról van szó, de némely helységben főleg a Tisza partján, az áradásos területeken lehettek gyümölcsöskertek is, melyeknek földje kaszáló volt.[9]

Az is valószínű, hogy a népi gyümölcstermesztésben ekkor még a vadabb fajta gyümölcsfák tenyésztek, de ez az az időszak, amikor a falusi nép között is kezdenek a nemesített gyümölcsfák és fajták terjedni. Éppen ebben az időben működik Nyíregyházán Schulek János evangélikus lelkész, aki híres pomológus volt, s „különösen szép és majdnem mindég sikerült oltása által tevé magát híressé és érdemessé".[10]

A kimutatást a fafajták felsorolása szempontjából nem lehet teljesnek tekinteni. Voltak Szabolcsban makkoltatásra is alkalmas tölgyerdők. De említhetnénk a gyertyánfát és kőrisfát is, amelyekről tudjuk, hogy némely helységben szintén jelentős területet foglaltak el. Az akácfákra vonatkozó adatok azért tanulságosak, mert ebben a vonatkozásban egész Szabolcsban, különösen a homokos részeken óriási a változás. Ezek az adatok az akácosítás embrionális állapotát mutatják.

[8] *Tagányi K.:* Az 1828-iki országos összeírás végleges eredményei. M. Gt. Sz. 1896. III. évf. 116 l.

[9] A réteken levő gyümölcsösöket, a nem külsőtelki almásokat és szilvásokat 1828-ban nem írták össze. L.: *Bottló Béla:* Az 1828. évi országos összeírás. A tört. stat. forrásai. Bp. 1957. (szerk.: Kovacsics József), 263. l.

[10] A nyíregyházi ev. egyházközség levéltára. Hist. dom. 1820. 126 l. Hasonló viszonyokról számol be *Kiss Bálint* a XVIII—XIX. szd. fordulóján Szentes környékéről. Agrártörténeti Szemle 1959. 1—4. sz. 158. lap. (*Filep Antal* közleménye.)

BELLA

processu kis-vardiensi pro anno 1781.

In automno 1780. et vere anni 1781. implantatae sunt.						Ex his pululant.						
populi	alni	acatii	fraxini	abieg-nae	sam-buci	salices	populi	alni	acatii	fraxini	abieg-nae	sam-buci
—	—	—	—	—	—	900	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	815	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	846	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1049	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	738	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	1848	—	—	—	—	—	—

TA

De numero et specie arborum in locis processus

Nomina locorum.	Prioribus annis inplantantae et virentes sunt							
	salices	populi	pruna	merasa et cerasa	piri et pomi	acatii	sambuci	salices
Nagy Kálló	2640	20	45	169	25	50	260	1800
Kiss Kálló	293	—	—	19	—	—	56	459
Byr	150	19	—	5	3	—	30	305
Hugyaj	450	—	27	30	—	—	75	525
Balkány	315	32	28	59	20	23	112	692
Gelse	214	2	15	31	9	—	56	392
Mihálydi	326	—	50	62	15	—	213	450
Nyír Adony	518	—	—	—	—	—	—	—
Téglás	915	—	—	74	40	—	48	2518
Szováth	176	—	84	116	—	—	125	228
Földes	245	—	113	168	96	—	81	292
Sáap	318	10	50	67	15	—	—	506
Püspökladány	9015	—	514	340	219	—	—	8123
Nádudvar	2514	—	321	518	249	15	246	4480
Egyek	2310	—	—	—	—	—	—	—
Cseghe	3612	—	—	—	—	—	—	—
Ujj város	2130	—	—	—	130	—	—	3224
Ujj Fejértó	915	—	31	46	—	—	112	—
Bökény	552	—	—	—	—	—	18	549
Arkus								
Tetétlen								
Summa:	27608	83	1278	1704	821	88	1432	24543

Observandum: Possessiones Nyiradon, Egyek, Csege et Tetétlen hortis pro inplantatione normalibus facto Dominorum Terrestrium ut ex relatione Incolarum conficere licet, destituuntur, qua ratione defectu hoc coram I. Comitatus Universitate detecto

BELLA

nadudvariensis anno 1781 Connotatarum

In automno anni 1780. et vere anni 1781. plantantae sunt.						Ex his pululant.						
populi	pruna	merasa et cerasa	piri et pomi	acatii	sambuci	salices	populi	pruna	merasa et cerasa	piri et pomi	acatii	sambuci
—	32	66	125	35	160	1215	—	12	24	47	15	82
—	12	26	—	9	96	239	—	5	16	—	3	53
23	—	12	—	—	52	161	12	—	5	—	—	28
13	24	30	8	—	60	213	7	15	22	3	—	23
—	18	41	15	10	180	415	—	13	29	8	5	125
—	15	28	9	—	30	281	—	6	20	5	—	20
51	44	32	14	—	112	140	38	18	22	9	—	69
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	16	40	131	—	198	1128	—	8	25	92	—	131
10	—	60	28	7	126	52	10	—	41	17	7	114
582	225	86	64	20	364	198	412	115	64	47	16	218
—	42	36	21	—	—	242	—	23	19	14	—	—
215	341	500	149	—	300	6000	182	246	312	79	—	216
—	239	452	161	30	716	1480	—	152	298	103	21	418
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	86	—	—	—	—	2015	—	48	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
27	—	—	—	—	22	318	17	—	—	—	—	22
921	1094	1409	725	111	2416	14097	678	661	897	424	67	1519

iuxta ordinationes eiusdem I. Universitatis intuitu Excisionis similium hortorum Domini Terrestres interpellabuntur, qua determinatione per nonnullos Dominos Terrestres sub congregatione praesentes audita, semet excisuros declararunt.

TA

De numero et specie arborum in locis

Nomina locorum.	Annis prioribus inplantantae et virentes sunt.							
	salices	acatii	fraxini	sambuci	cerasa	merasa	pruna	salices
Kálló Semjény	840	—	—	20	—	40	100	250
Póts Petri	102	—	—	51	—	—	—	—
Mária Poóts	150	—	—	43	—	—	—	—
Kiss Létha	141	—	—	22	—	—	—	—
Bogáth	310	—	—	210	—	31	47	1000
Entsents	4000	—	—	60	—	20	30	2350
Béltek	97	—	—	—	—	10	—	300
Mihályfalva	300	—	—	32	—	27	52	400
Ér Kenéz	300	—	—	42	—	—	70	250
Piritse	600	—	—	6	—	11	—	—
Pilis	500	—	—	—	—	8	10	12
Bathor	300	12	—	426	—	30	100	434
Gyulaj	542	2	—	400	—	23	65	89
Ó. Fejértó	162	—	—	151	—	—	—	—
Besenyőd	20	—	—	10	—	50	100	50
Levelek	30	—	—	15	—	42	300	100
Apagy	600	1	—	12	—	—	—	160
Ibrony	400	1	—	120	—	50	72	150
Ramotsa-háza	100	3	—	20	—	—	—	—
Keres	10	—	—	15	—	20	50	20
Laskod	400	—	—	150	—	—	—	—
Petneháza	300	—	—	—	—	40	100	40
Jákó	500	—	40	100	—	—	—	—
Lórántháza	250	—	22	20	—	36	250	181
Bakta	240	—	—	30	—	20	181	246
Vaja	400	250	—	500	—	—	—	—
Eőr	—	—	—	—	—	40	80	250
Nagy Mada	50	—	—	—	—	—	—	—
Olasz Pályi	800	—	—	—	—	—	—	—

Szamos Szegh
Kéér
Kéér Semjény
Panyola

Possesiones hae quatuor Samusio adjacentes sylvis saliceis abundae pationibus annuis perficere non possint.

BELLA

processus báthoriensis anno 1781. connotatorum

In automno ad 1780 et vere anni 1781. inplantatae.						Ex his pulularunt et virent.						
acatii	fraxini	sambuci	cerasa	merasa	pruna	salices	acatii	fraxini	sambuci	cerasa	merasa	pruna
—	7	—	—	256	246	250	—	7	—	—	256	246
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	32	—	42	80	1000	—	—	32	—	38	71
—	—	10	—	30	40	2350	—	—	10	—	22	31
—	—	45	—	12	165	300	—	—	45	—	11	165
—	—	47	—	41	100	400	—	—	47	—	20	85
—	—	27	—	50	300	150	—	—	27	—	42	281
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	10	—	16	23	10	—	—	10	—	12	20
—	—	80	20	100	500	432	—	—	71	18	82	481
—	—	32	—	41	73	81	—	—	30	33	—	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	5	—	36	180	43	—	—	5	—	30	162
—	—	7	—	52	200	82	—	—	7	—	43	200
—	—	20	—	20	70	135	—	—	20	—	20	62
—	—	30	—	30	100	150	—	—	30	—	26	82
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	6	—	10	70	20	—	—	6	—	10	62
—	3	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
—	—	160	—	—	—	40	—	—	260	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	15	26	—	10	271	181	—	14	20	—	10	261
—	—	10	40	100	181	276	—	—	10	32	86	176
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	170	—	30	70	80	—	—	150	—	26	67
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

in tantum provisae sunt, ut agriculturam etiam exiguam, in territoriis suis sine extir-

TA

De numero et specie arborum in locis processus

Nomina locorum	Prioribus annis inplantatae et virentes sunt							
	salices	populi	pruna	merasa et cerasa	piri et pomi	acatii	sambuci	salices
Nyiregyháza	22488	—	644	1268	1098	20	200	9384
Szentmihály	940	139	676	1020	579	80	2345	6750
Büd	2000	—	1050	1080	248	—	3000	5800
Polgár	2000	56	1332	686	218	22	2010	5600
Dob	651	12	300	2186	149	28	810	1200
Dada	900	—	413	405	297	—	123	1800
T. Kenéz	306	—	137	122	108	—	—	230
Pthrügy	540	7	189	94	67	—	112	1240
Báj	2042	154	430	400	242	9	900	3106
Csobaj	542	32	250	202	105	1	139	1100
Tardos	120	—	791	96	135	33	—	876
T. Ladány	1060	—	400	70	800	—	830	200
Leök	1200	—	600	300	1000	—	1200	6670
Eszlár	4000	14	861	334	32	10	28	3300
Nagyfalu	196	—	132	142	60	—	3	500
Rakamaz	1280	20	1252	3055	190	2	49	2000
Timár	2640	240	441	410	120	—	100	1400
Szabolcs	209	—	146	186	41	60	—	604
Zalkod	200	20	320	80	50	—	250	668
Viss	500	30	300	200	60	—	100	500
Kenézlő	613	40	297	90	68	—	63	1390
Balsa	2900	300	1600	600	220	—	140	2060
Vencsellő	800	—	680	220	170	—	100	1200
Gáva	700	10	480	340	102	12	200	1000
Berczel	2090	37	820	317	340	—	800	970
Paszab	700	200	500	250	280	—	180	480
Buly	767	25	707	405	350	3	160	730
Ibrány	2200	80	400	500	150	—	260	400
Kereszt-út	560	10	40	60	100	2	250	340
Halász	1300	80	453	305	164	—	90	980
Kemecse	2660	30	216	329	115	—	185	868
Ráad	800	10	80	50	45	—	20	358
Megyer	1118	12	916	300	30	—	116	366
Beszterecz	400	10	200	170	50	—	50	100
Kék	2150	120	700	400	40	—	200	550
Demecser	1500	80	300	120	90	—	280	600
Gégény	2000	70	400	150	120	—	300	500
Berkesz	1300	40	380	200	150	—	280	600
Bogdány	1500	70	290	360	200	6	300	800
Sényő	1000	20	150	200	50	—	220	700
Thura	1200	12	260	102	65	—	200	774
Pazony	1225	20	145	200	60	—	225	680
Oros	1600	40	500	150	100	—	400	708
Summa	74897	2090	21178	18154	8688	288	17268	70592

BELLA

dadaiensis in anno 1781. connotatorum

In automno 1780. et vere 1781. plantatae sunt						Ex his pululant						
populi	pruna	merasa et cerasa	piri et pomi	acatii	sambuci	salices	populi	pruna	merasa et cerasa	piri et pomi	acatii	sambuci
—	880	1100	400	30	90	3366	—	570	907	238	25	52
284	269	180	200	50	118	3750	124	200	130	110	20	100
—	800	50	60	—	200	5000	—	300	40	30	—	150
70	220	109	86	45	360	4700	46	180	90	53	21	219
20	150	130	40	10	200	337	70	100	80	22	—	—
—	110	150	130	—	120	363	—	60	86	70	—	90
6	300	420	210	—	20	180	1	263	309	167	—	6
50	1100	720	480	50	330	469	29	908	534	325	26	252
80	42	60	40	8	170	2020	30	25	20	18	4	100
20	60	30	25	—	45	900	15	44	18	14	—	30
—	72	28	24	11	—	800	—	50	20	10	7	—
—	80	56	49	—	108	143	—	68	45	37	—	93
200	556	220	100	20	400	4448	80	330	100	50	8	300
20	210	380	130	6	17	3000	8	140	219	97	5	11
6	20	10	40	—	30	300	3	14	6	12	—	20
19	520	50	36	—	115	1446	3	400	36	25	—	71
650	320	280	356	—	107	1440	530	290	217	261	—	86
—	200	56	20	—	28	440	—	135	40	10	—	20
40	70	50	30	—	60	300	—	48	40	30	—	40
15	175	85	40	—	60	400	8	100	30	35	—	45
25	140	100	60	—	100	1100	10	80	60	28	—	70
100	160	180	90	—	130	1300	50	60	80	20	—	100
60	80	100	70	—	200	800	30	40	60	35	—	90
80	112	90	80	10	160	700	36	80	50	40	—	100
20	80	160	216	—	220	776	12	71	143	179	—	170
50	30	110	180	—	20	300	45	20	80	70	—	10
50	60	100	50	4	40	620	30	42	67	35	—	37
40	80	95	70	—	65	300	34	56	70	48	—	40
10	40	56	48	3	102	280	4	25	36	28	—	90
30	100	70	60	—	272	480	5	30	25	18	—	110
46	60	223	33	—	134	620	24	40	150	20	—	30
15	30	50	14	—	20	200	5	10	20	6	—	15
20	220	140	50	—	80	180	6	110	80	26	—	65
20	75	80	20	—	25	90	10	5	45	5	—	12
80	50	70	40	—	90	300	30	20	40	10	—	60
20	80	130	60	—	150	400	10	50	60	25	—	100
20	75	100	40	—	130	350	10	50	50	20	—	110
28	90	180	50	—	160	400	8	60	80	30	—	100
60	85	130	80	10	200	500	12	45	70	50	—	160
20	600	95	78	—	108	480	6	35	43	28	—	90
15	56	106	82	6	100	560	8	30	75	36	—	72
10	40	80	50	—	150	300	5	15	30	15	—	100
20	170	200	70	—	200	50	10	80	100	35	—	120
2319	8137	6909	4087	263	5434	45338	1287	5279	4481	2411	116	3660

Közli: HÁRSFALVI PÉTER

KORAI ÖRÖKVÁLTSÁG-SZERZŐDÉSEK

A XIX. század első negyede után Magyarországon a feudális viszonyokból való kibontakozás és a polgári intézmények létrehozása volt a soron következő történelmi feladat. Ennek a társadalom gyökeréig ható átalakulásnak az alapja földesúr és jobbágy feudális viszonyának a megszüntetése és a szabad paraszti földtulajdon megteremtése kellett hogy legyen. Maga a kívánság nem volt új már 1830 táján, a magyar polgári reformmozgalom megindulása idején: az 1790-es évek reformerei felvetették már, ugyanúgy, mint a polgári átalakulás számos egyéb követelményét. Ami azonban az ő programjukban az akkori magyarországi gazdasági-társadalmi viszonyok között álmodozásként hathatott csupán, az négy évtized múltán, a napóleoni háborúknak a feudalizmus válságát elmélyítő, kiélező hatása nyomán reális szükségletként jelentkezett. Az átalakulás történelmi szükségszerűsége természetszerűen nem vált egyértelműen világossá a polgári átalakulásért meginduló harc élcsapatának, a polgárság hiányában ennek funkcióit teljesítő haladó birtokos nemességnek minden rétege számára. Ez a nemesség tömegében csak a válság egyre elviselhetetlenebbé váló szorítását érezte, s csak a változtatás szükségességét fogadta el kénytelen-kelletlen; arról, hogy a változás hogyan történjék, alig voltak határozott elképzelései. A többség azt vallotta, hogy a válság oka az osztrák ipar és kereskedelem érdekeit szolgáló vámrendszer, amely lehetetlenné teszi a magyar termékek előnyös értékesítését, s Magyarországot valósággal gyarmatként szolgáltatja ki a gazdaságilag fejlettebb Ausztriának. Ezek a válság megoldását is pusztán a vámviszonyok számunkra előnyös megváltoztatásában keresték, olyan megoldást javasoltak tehát, amely nem érinti alapjaiban a társadalom feudális szerkezetét. Csak kevesen voltak azok, akik a válságból való kibontakozás útját nem a feudális intézmények modernizálásában, hibáinak kijavításában keresték, hanem maguknak a feudális intézményeknek a részleges vagy teljes felszámolásában. Ezeknek a kevéseknek az agitációja nyomán bontakozott ki a magyar polgári reformmozgalom. Vezetői, ideológusai a feudalizmus megdöntésének forradalmi útját akarták mérsékelt vagy radikálisabb reformokkal elkerülni s ebben tévedtek; maga a mozgalom objektíve siettette a forradalomhoz vezető fejlődést, jelentősége éppen ezért igen nagy. S hogy a mozgalom vezetői lényegében helyesen látták az átalakulás teendőit, mutatja az a körülmény is, hogy legsürgősebb feladatként a földesúr és paraszt feudális viszonyának a felszámolását s a szabad paraszti földtulajdon megteremtését tűzték a mozgalom zászlajára.

A kérdés rendezésének sürgősségére a paraszti nyomor és elégedetlenség egyre sűrűsödő jelei figyelmeztették az uralkodó osztályokat, a megoldás módozataira a német és osztrák tartományok egynémelyikében már megvalósított gyakorlat mutatott utat, a kérdés napirendre tűzésére pedig az a körülmény adott lehetőséget, hogy az 1825—27-i országgyűlés végre, több mint három évtizedes halogatás után elővette az 1791-i országgyűlés bizottságai által készített nagyszabású reformmunkálatokat. Ekkor, 1827-ben még csak annyi történt, hogy az országgyűlés a közben már részben elavult tervezetek átdolgozására újabb bizottságokat küldött ki. A bizottságok — összetételüknél és utasításaiknál fogva is — csak a tervezetek konzervatív jellegű felfrissítésére voltak alkalmasak, s hogy a magyar polgári reformmozgalom elindulását mégis ezeknek a bizottságoknak a munkálódásához kapcsolhatjuk, az annak a körülménynek köszönhető, hogy a fejlődés 1830 táján Magyarországon is megérlelte már a polgári átalakulás előfeltételeit. A konzervatív szellemben átdolgozott reformjavaslatok ilyen viszonyok között, a kialakuló haladó közvélemény nyomása következtében, kiinduló pontul szolgálhattak a csíráiból ekkor bontakozó reformmozgalom számára.

A bizottságok kilenc munkálata felölelte az állam és a társadalom életének egész területét. Bennünket ezek közül csak az úrbéri munkálat érdekel. Az 1791-i úrbéri bizottság javaslata lényegében csak Mária Terézia úrbéri szabályzatát kívánta törvényerőre emelni. Az 1827-i bizottság a gyakorlati tapasztalatok figyelembevételével annyiban ment túl ezen a javaslaton, hogy a parasztság érdekeltté tételének fokozására biztosítani akarta a paraszt számára telke haszonvételének szabad adásvételét. A látszólag nem nagy jelentőségű s a földesúr tulajdonjogát nem érintő javaslat valójában az első lépést jelentette a szabad paraszti földtulajdon felé; a bizottság maga nem gondolt erre, a haladó ellenzék azonban ezt a javaslatot használta fel arra, hogy mintegy fogódzónak használva megpróbálja általa sarkaiból kiemelni a földesúri—paraszti viszony egész feudális rendszerét. A lehetőséget a kísérlet megtételére az a körülmény adta meg, hogy a bizottságok 1830 nyarán befejezett munkálatait a kormány a megyéknek is megküldte előzetes megvitatásra, mielőtt azok az országgyűlés napirendjére kerültek volna; a lökést pedig a jobbágykérdés fontosságának felismeréséhez az 1831 nyarán lezajlott nagy felvidéki parasztfelkelés jelentette, amely a megyék nemességét éppen az országos bizottság javaslatainak megvitatása közben figyelmeztette arra, hogy a parasztság sorsának javítása nem odázható el tovább. Éreztette hatását a nemesi közvéleményre Széchenyi 1830-ban megjelent Hitele is, amely az ősiség eltörlésének követelésével a feudális tulajdonviszonyok egyik alappillérét rendítette meg, a robot és kilenced kártékony, bénító hatásának ecsetelésével pedig sokakat meggyőzött az érvényben levő úrbéri viszonyok tarthatatlanságáról. Ilyen körülmények között számos megye túlment követeinek adott utasításában az országos bizottság javaslatain, s az úrbéres jobbágyok örökváltságának javaslatba hozására, illetőleg pártolására utasította követeit.

Ilyen előzmények után nyílt meg 1832 decemberében az országgyűlés, amelynek egyetlen, de annál fontosabb napirendje az úgynevezett „rendszeres munkálatok" immár négy évtizede húzódó megvitatása volt. Az országgyűlés első heteiben kemény vita folyt a kilenc munkálat sorrendjének kérdése körül: erős pártja volt a vámügyi reformokat magába foglaló kereskedelmi munkálat elsőségének, s az úrbér elsőségét pártolók csak nagy küzdelem után,

a konzervatívok támogatásával tudtak győzni. 1833. január 31-én került sor a jobbágyok haszonvételének szabad adásvételét tartalmazó pontra. Ezt az alsó tábla nagy többséggel elfogadta, s számos követ már ekkor kijelentette, hogy a további tárgyalások során ennél jóval többet szándékozik a jobbágyoknak adni.[1] Az alkalom erre április 27-én érkezett el, amikor az örökös szerződések kérdésének megvitatása után Bars megye követe javaslatba hozta: adják meg a jobbágynak azt a jogot, hogy telkét a földesúrral történő szabad megegyezés alapján *egyszer s mindenkorra megválthassa* minden földesúri teher alól. Sőt, ezen túlmenően azt is javasolta, hogy a jobbágy ezzel egyben telkének *tulajdonjogát* is megszerezze s ezzel kiszabaduljon a földesúri joghatóság alól.[2] A vita során Nógrád követe, Szent-Iványi Anzelm a jobbágy birtokszerzési jogát a *nemesi birtokra* is ki kívánta terjeszteni.[3] Az ilyenformán három felé ágazó javaslatból az elsőt, a terhek és szolgáltatások megegyezés alapján történő örökös megváltását az alsó tábla jelentős többséggel elfogadta. A másodikat, a jobbágytelek tulajdonként való megvételét viszont egyetlen szótöbbséggel elutasította,[4] s ezzel a harmadik kérdésről való szavazás szükségtelenné vált.[5] A szeptember 4-i országos ülésben a haladó követek — élükön Deákkal, Bezerédyvel, Balogh Jánossal — újból megkísérelték a jobbágy birtokbírhatásának elfogadtatását, a többség azonban ekkor is ellenük foglalt állást, s csupán az örökváltság elvét fogadta el.

Az igazi harc azonban csak akkor kezdődött, amikor az örökváltság javaslata a főrendi tábla elé került. A főrendek háromszor utasították el, a

[1] Kossuth feljegyzései szerint „... az usufructuationak szabad adása vevése nevezetes többséggel elfogadtatott. Ennek nem olly csekély haszna felől, mint gondolnók, lehetetlen vala a vitatások alatt meg nem győződni. *Sok követ csak azon világos megegyezéssel állott ezen végzésre, hogy azt lépcsőnek tekinti jövendő szebb reményekre, a proprietást is megadni kívánván, ha majd ezen kérdés előfordul.* Ha ez most nem menne is keresztül, két három év alatt a közvéleménynek bizonyosan engedend . . .". Pest, Bars, Somogy, Trencsén, Zemplén, Békés, Csongrád, Tolna és Zólyom megyék követei jelentették be, hogy ennél többet kívánnak adni a jobbágynak. (Vö. *Kossuth L.:* Országgyűlési Tudósítások, Bp. 1948. I. k. 123, 142. l.)

[2] „Majthényi (Bars) úgy hiszi, itt van az utolsó pont, hol a mindég tovább halogatott sajátság — proprietas — kérdése felhozathatik. Talán csak elérkezett már azon idő, hogy *pénze után magát ki ki függetlenné tehesse, s ennek a születés ellene ne álljon ; meg kell szüntetni azon igazságtalanságot, melly a sajátsági birtok bírhatástól több millió polgártársainkat kirekeszt,* itt van elrejtve az iparnak, a nemzetiségnek termékeny csírája, mert *hogy szerethesse hazáját az, aki bár vérét ontotta érette, mégis csak annyi földet sem szerezhet proprietás gyanánt magának, mellyben holta után fekhessen.* Szent az ügy, reménli akit utasítása nem tilt, pártolni fogja, s *kívánja, hogy a jobbágy nem csak az úri adózásoktól magát megválthassa, hanem telkét is tulajdon gyanánt megvehesse s maradékira bocsáthassa.*" (*Kossuth* i. m. I. k. 336. l.)

[3] A három javaslat lényege a következő: a *földesúri terhek és szolgáltatások megváltása* esetén fennmarad a földesúri joghatóság az úriszék alá tartozás formájában s a földesúr eszmei tulajdonjoga is, ami abban jut kifejezésre, hogy az örökös és végrendelet nélkül elhalálozó jobbágy ingó és ingatlan vagyonát a földesúr örökli; a második esetben a jobbágy *a tulajdonjogot is* elnyeri nemcsak a saját telkére, hanem minden csetleg megvásárlandó *úrbéres* jellegű földre; a nógrádi javaslat pedig a *nemesi birtok* megvásárlásának jogát is biztosította volna a nem nemes számára, s előfeltételként az *ősiség megszüntetését* is megkívánta.

[4] A haladó párt szempontjából ez az eredmény is nagy siker volt, joggal írhatta Kossuth: „Kik az *igen* szónak ezen kérdésben baráti, vígasztalásukra szolgálhat a közvéleménynek azon hatalmas előrehaladása, hogy ez előtt kevés évekkel a tulajdoni jus kiterjesztésének baráti csaknem gúnnyal illettettek, és *fuit vox clamantis in deserto,* most 22 megye adta rá szavazatát . . ." (*Kossuth* i. m. I. k. 343. l.)

[5] Vö. *Kossuth* i. m. II. k. 385. l.

rendek negyedszer is ragaszkodtak hozzá, s a főrendek a negyedik alkalommal is csak akkor egyeztek bele a törvényjavaslat felterjesztésébe, amikor az elnöklő nádor félreérthetetlen célzást tett arra, hogy nyugodtan megtehetik, a király úgysem fogja elfogadni az alsó tábla javaslatát.[6] Ilyen előzmények után terjesztette fel az országgyűlés november 19-én az úrbéri törvények tervezetét, köztük az örökváltság javaslatát a királyhoz. S az örökváltság ellenzőinek igazuk lett: a király kilenc hónapi késlekedés után 1834. augusztus 28-án kelt döntésében elutasította az úrbéri javaslat több haladó pontját, köztük az örökváltságot is. A kormány azonban nem akarta, hogy ez a döntés veszélyeztesse „jobbágyvédő" szerepének nagy gonddal ápolt látszatát, s ezért nem igyekezett cáfolni a rendek érveit, hanem egyszerűen arra hivatkozott, hogy a javaslatnak nem az úrbéri, hanem a későbbi sorra kerülendő jogügyi munkálatban van a helye. Ugyanakkor hatalmas erőfeszítéseket tett, hogy magukkal a rendekkel buktattassa meg a javaslatot, s az erőszak, cselvetés és lélekvásárlás eszközeinek igénybevételével elérte, hogy az úrbéri javaslatok újabb tárgyalása során napról napra kisebb lett az örökváltság híveinek a száma. Szeptember 27-én kerületi ülésben még 33 megye foglalt állást az örökváltság mellett. Ez a jelentős többség a november 10-i országos ülésre már erősen megfogyatkozott, de az ügy 26 megye szavazatával még győztes maradt. A főrendek elutasító válasza után november 29-én szerepelt a tárgy ismét a kerületi ülés előtt, s ekkor már csak 23 megyei szavazattal tudott győzni 19 ellenszavazattal és számos tartózkodással szemben. A december 10-i országos ülésben pedig végleg beteljesedett az örökváltság javaslatának sorsa: a kormány gátlástalan aknamunkájának gyümölcse beérett, 26 megye foglalt állást a király álláspontja mellett, s csak 22 megye ragaszkodott a rendek korábbi javaslatához. Deákéknak mindössze annyit sikerült elérniök, hogy a határozat nem elutasításról, hanem csupán a tárgynak a jogügyi munkálat körébe való áttételéről szólt.

Azok, akik az országgyűlés két táblájában ellenezték az örökváltságot, elsősorban jogi érvekkel harcoltak ellene. Az ősi alkotmány végromlásáról beszéltek, törvényeket emlegettek, amelyek tiltják a nem nemesek birtokbírhatását, s különösen sokszor hivatkoztak az ősiségre, amelynek értelmében a birtokos az ősi birtokot vagy annak részeit nem idegenítheti el leszármazói és oldalági rokonai kárára. A haladó követek derekasan harcoltak ezek ellen a rendi szempontból oly szilárdnak látszó érvek ellen. Hangoztatták, hogy az alkotmány nem gyöngül, hanem erősödik, ha sáncai közé a néhány százezer nemes mellé a kilenc millió jobbágyot is befogadja. Utaltak arra, hogy a régi törvények nem megváltoztathatatlanok, s az országgyűlésnek éppen az a kötelessége, hogy az elavult, korszerűtlen törvények helyett újakat, korszerűeket alkosson. Emlegették, hogy a jobbágyok birtokbírhatási jogának tagadása nem törvényen, hanem csupán kúriai döntvényen alapul,[7] tehát

[6] Az örökváltság országgyűlési tárgyalásai a legjobban Kossuth Országgyűlési Tudósításaiban követhetők nyomon. Míg ugyanis az országgyűlés jegyzőkönyve csak az országos ülések naplóit tartalmazza, addig Kossuth rendszeres beszámolókat közölt a kerületi ülések és a főrendi tábla tárgyalásairól is.

[7] A nem nemesek birtokképtelenségéről szóló 1738-i kúriai döntvényt l. Planum tabulare, sive decisiones curiales per excelsam deputationem . . . collectae et in ordinem redactae anno 1769. Pozsony, 1900. 193. s köv. l. — A haladó követek azzal is érveltek a döntvény ellen, hogy az csupán nemesi birtokokra vonatkozik, nem érvényes tehát az úrbéri telkekre.

megváltoztatásának még törvényes akadálya sincs. Az ősiségre való hivatkozás pedig csak arra tüzelte a haladó követeket, hogy egyrészt bebizonyítsák, mennyire nem képes megvédeni az ősiség a birtokosokat a pazarlástól, birtokuk elherdálásától és a tönkremenéstől, másrészt hogy Széchenyi Hitelének érveivel támadják az ősiségen alapuló feudális birtokrendszert. Nagy sikerrel alkalmazták ezen kívül azt a gazdasági érvet is, hogy a szabad paraszti tulajdon milyen ösztönző erővel hatna a mezőgazdaság színvonalára, s hogy mennyit emelkednék a nemesi birtok értéke is a szorgalmas parasztok és paraszti községek vevőként való jelenkezésével.

A leghatásosabb és legnehezebben cáfolható érv azonban az örökváltság mellett az volt, hogy Magyarországon régtől fogva vannak szabados községek, amelyek teljesen megváltották magukat földesuruktól, s hogy a kormány ilyen szerződések kötését nemcsak eltűrte, hanem — jobbágyvédő törekvéseinek megfelelően — meg is védte azokat a földesúr vagy leszármazóinak esetleges támadásai ellenében. Emlegették Nagykőrös, amely a Sztárayaktól és a Keglevichektől már 1747-ben, illetőleg 1821-ben megváltotta magát,[8] felhozták Nyíregyháza példáját, amely 1803-ban a Dessewffyekkel, 1824-ben pedig a Károlyiakkal kötött örökváltsági szerződést,[9] utaltak a virágzó szepesi szabados községekre, amelyeket — éppen jólétük következtében — az 1831. évi nagy parasztfelkelés sem tudott magával ragadni.[10] Különösen figyelmet keltettek azok az érvek, amelyekkel Deák bizonygatta ismételten az örökváltság jótékony hatását. „Nem új és szokatlan intézkedést akarunk mi ezen czikkely által behozni — mondta például 1834. november 10-i nagy beszédében —, hanem biztosító törvényben csak azt kívánjuk nyilván kijelenteni, ami hazánkban eddig is mind földesurat, mind jobbágyot boldogítva divatozott. Nézzük el bár országunk minden vidékein az örökösen megváltott községeket, tapasztalni fogjuk, hogy azok a jobbágyi tartozásokért örökös megváltás fejében földesuraiknak sokkal nagyobb sommákat tettek le, mint amennyit bármelly vevő azokért fizethetett volna, és mégis rövid időn terheiktől kitisztulván, most már szorgalomra, vagyonra, míveltségre szomszédjaikat sokkal felülmulják, s kettőztetett iparkodás után tehetősek, szabadok és boldogok. Nyert tehát a földesur, nyertek a jobbágyok, de nyert a közjó is, mert ugyanazon föld a megváltás óta számosabb, vagyonosabb, míveltebb s elégedettebb polgárokat táplál. Nem említem sok más példák között, hogy Nyíregyházának örök megváltás által felszabadult lakosi a Nyírnek homokos földjén milly derék, s naponként nevekedő várost emeltenek, azt azonban el nem hallgathatom, hogy megyénkben is, a Murának és Drávának partjain néhány községek örökös megváltás által felszabadulva, gondosan mívelt kies termő kertté varázsolták határaikat; nállok a jobb földnek holdja most is 2—300 pengő forinton árultatik, holott a közeli vidékeken még a közterhet nem viselő nemesi birtoknak ára sem halad meg holdanként 40—50 pengő forintokat, nállok a népesedés, faluk nagysága, csinossága, s a lakosok vagyonossága

[8] A megváltás részleteire l. *Galgóczy K.*: Nagy-Kőrös város monographiája. Bp. 1896, 55. s köv., 58. s köv. l.

[9] Nyíregyháza örökváltsági szerződéseit l. alább, a közölt okmányok sorában.

[10] Pfannschmid szepesi követ mondta az 1834. nov. 10-i országos ülésben, hogy „Szepes megyében több helység találkozik, melly zálogos contractusoknál fogva 70—80 év óta uraságától teljes függetlenségben helyheztetik". Ő utalt 1831-i magatartásukra is. (Vö. *Kossuth* i. m. III. k. 723. s köv. l.)

folyvást nevekedik, nállok csak gondos iparkodást, s az ebből származott jólét kedvesen meglepő képét láthatni, szóval ki ezen községeket közelebbről ismeri, hacsak a nemzet kifejlődése eránt minden érzés kebléből ki nem aludt, lehetetlen nem óhajtania, hogy bár hazánkban minél több ily boldog helységek támadjanak! Pedig kérdezzük bár a szomszéd vidéknek szegényebb lakositól, hogy azon megváltott községek mi által lettek virágzókká? sóhajtva fogják válaszolni: azért mert szabadok, s a szabadság által boldogok!"[11]

Deák beszéde — amelyhez hasonlót ő is, társai is ismételten elmondtak — világosan bizonyítja, hogy a haladó ellenzék köreiben már megszűnt a jogi érvek egyeduralma, s hogy Deákék már a polgári reform frazeológiájával érvelnek, és a *szabad polgári tulajdon* előnyeit állítják szembe a feudális gazdasági-társadalmi viszonyok nyomorúságával. Súlyos érvek voltak ezek, s nem csoda, hogy a kormány szándékainak keresztülvitelén munkálkodó nádor is ezeknek szentelte a legnagyobb figyelmet a viták során. Deákék érvelése annyira felkeltette a figyelmét, hogy részben már a rendi javaslat során kikerestetett magának a Helytartótanács útján néhány régebbi örökváltság-, illetőleg zálogszerződést, hogy azok tanulmányozása alapján tegyen javaslatot a kormánynak az örökváltságról hozandó királyi döntést illetően. A szerződések tanulmányozása, valamint a Helytartótanács velük kapcsolatos gyakorlatának az ismerete arra késztették, hogy ne tegyen határozott javaslatot, hanem a Kancelláriára bízza, hogy melyiket fogadja el az általa körvonalazott többféle lehetőség közül.

A nádor 1833. november 27-én kelt megjegyzései kiterjedtek az úrbéri javaslatnak mind a nyolc törvénycikkére. Az örökváltságról szóló pontról kijelentette, hogy azt vagy *elméleti* vagy *gyakorlati* szempontok figyelembevételével kell eldönteni. *Elméletileg* a kérdés egy sor jogi problémával — ősiség, a nemesi javak eladhatósága, örökösödés, a kincstár örökösödése stb. — függ össze, ezek eldöntése utánra lehetne tehát halasztani az örökváltság ügyét. Ezek a kérdések belevágnak az ország alkotmányába is, *gyakorlatilag* viszont tény az is, hogy ilyen szerződések már eddig is szokásban voltak Magyarországon. (Példának idézte a nádor Nyíregyházát, a muraközi községeket, az Abaúj megyei Szepsi mezővárost, tehát azokat, amelyek szerződései kéznél voltak.)

Ezek esetében a szerződést részben az egész község kötötte, részben a község nemesi lakói, hogy elkerüljék a szerződés megtámadásának a lehetőségét. Megjegyezte a nádor, hogy ezeknek a szerződéseknek a legtöbbje túlmegy a rendek javaslatán, mert nemcsak a szolgáltatások megváltását tartalmazza, hanem a regale beneficiumok használata, sőt még a helyi igazságszolgáltatás gyakorlása is bennük foglaltatik. Megemlítette a nádor azt is, hogy az államigazgatás, azaz a Helytartótanács a jobbágyok iránti „atyai gondoskodásából" kifolyóan mindig arra törekedett, hogy az ilyen szerződések megsemmisítését és a községeknek régi jobbágyi állapotukba való visszasüly-

[11] Vö. *Kossuth* i. m. III. k. 686. s köv. l. — Deák öt évvel később, az örökváltság ügyének a következő országgyűlésen történt vitatása alkalmával újból hivatkozik ezekre a községekre, de akkor azt mondja, hogy „ezen községekben . . . egy 1600 négyszögölből álló hold 8—9 száz, sőt ezer forinton is eladatik, holott közel ezekhez a nemesi birtokon 80, 90, 100 forinton szoktak eladatni". (*Kónyi M.:* Deák Ferenc beszédei 1829—1847. Bp. 1882. 305. s köv. l.) Nincs módunkban megállapítani, hogy valóban a föld ára emelkedett néhány év alatt ilyen mértékben, vagy csupán arról van szó, hogy Deák az első esetben világosan ezüstforintról beszél, itt pedig esetleg váltóforintról van szó.

lyesztését megakadályozza. A fennálló helyzet és a rendek javaslata között tehát csak az a különbség — írja tovább a nádor —, hogy eddig a család megtámadhatta a szerződést — igaz, hogy ez csak ritkán, vagy egyáltalán nem fordult elő —, a jövőben pedig a megtámadásról nem lehetne szó. A legfőbb hátránya a már meglevő szerződéseknek mégis az, hogy nem biztosak. S a parasztok, hogy biztonságot szerezzenek, vagy a helyettük szerződő nemeseknek biztosítsanak túl nagy, terhes előnyöket, vagy a visszaváltás megnehezítésére túl magas összeg megfizetését vállalják magukra. Az eladó birtokosnak ugyan hasznos az ilyen szerződés, annál hátrányosabb azonban családjára és örököseire; a visszaváltás sem szokott általában sikerülni, részint a váltságösszeg nagysága, részint a Helytartótanács már említett jobbágyvédő álláspontja miatt. Törvény kell tehát — mondja a nádor — már csak azért is, mert az ilyen szerződések nyomán a községek a tapasztalás szerint felvirágoznak, biztosítani kell tehát törvényesen is a felvirágzásnak ezt az eszközét. Ugyanakkor azonban arra is ügyeljen a kormány, nehogy a hasznos cél elérésére törekedve alapjaiban rázza meg az ország törvényes állapotát. Ennek az elérésére három lehetőséget ajánl a nádor:

a) A törvény előre határozza meg azokat az eseteket, amelyekben az örökváltsági szerződés megtámadható és megsemmisíthető.

b) A törvényes formák között megkötött örökvált ági szerződés ne legyen megtámadható, az ilyen formákat nélkülöző szerződést is csak bizonyos idő elteltéig lehessen megtámadni.

c) Az ilyen szerződésekhez a családtagok hozzájárulása legyen szükséges, a kapott összeget pedig fordítsák új birtok vételére, vagy letétként az eladott javak jövedelmének pótlására szolgáljon.

A nádor ezután a kormányra bízza, válasszon a két lehetőség közül: ha *elméleti* szempontból nézi a kérdést, úgy igérje meg a király, hogy a jogi kérdések tisztázása után hozzájárul az örökváltsághoz, és szólítsa fel a rendeket a polgári törvénykönyv tervezetének azonnali megvitatására és az ősiség, valamint a nemesi birtokjoggal összefüggő egyéb pontok mielőbbi eldöntésére. Ha viszont *gyakorlatilag* már most el akarja dönteni a kormány a kérdést, akkor a *b)* pont alatti megoldást ajánlja a nádor, hozzátéve, hogy csak egész községeknek legyen megengedhető az örökváltság, mert az egyéni megváltások nagyon összezavarnák egy-egy községen belül a jobbágyok jogi viszonyait.[12]

Ime, az ellenzék érvelése és a hazai gyakorlat megismerése olyan javaslat megtételére késztette a nádort, amely lényegében közeledést jelentett a rendek álláspontjához, s mindkét változatában lehetővé tette volna, hogy az örökváltság még a folyó országgyűlésen törvénnyé váljék. A kormány és az udvar azonban nem kívánta a kérdés oly megoldását, hogy a parasztság sorsában a rendek kezdeményezésére következzék be esetleg jelentős javulás. Ezért a királyi válasz sem tartalmazta a nádor által javasolt igéretet, hanem egyszerűen későbbi időre halasztotta az örökváltság ügyének újból való felvételét.

A továbbiakban közöljük a nádor által felhasznált örökváltsági szerződések szövegének lényeges részeit. Közülük az első, a Deák által példának felhozott muraközi községeké külön figyelmet érdemel nemcsak azért, mert a leg-

[12] A nádor 1833. nov. 27-én kelt, s a kancellárnak megküldött észrevételeinek sk. fogalmazványát l. *O. L. Nádori lt. Extraserialia* 1833/XCVI. sz. Mellékletei között két muraközi község, Nyíregyháza, Szepsi örökváltsági, valamint Remete és Nagyszalók zálogos szerződéseinek másolatai.

korábbi az ismertetésre kerülő szerződések között, hanem azért is, mert a többinél érdekesebb, izgalmasabb története van, s ebben a történetben benne vannak mindazok a viszontagságok, amelyekkel a feltörekvő parasztságnak a hanyatló feudalizmus utolsó évtizedeiben meg kellett küzdenie.

Zala megye muraközi járásának a csáktornyai uradalomhoz tartozó kilenc községe[13] 1793—1796 között örökváltsági szerződést kötött Festetich György gróffal, a Georgikon alapítójával. A váltságösszeget úgy állapították meg, hogy pénzre átszámították a jobbágyok valamennyi földesúri szolgáltatását, az így kiszámított összeg hússzorosát tekintették a földesúri haszon tőkéjének, s ennek a 24 év alatti kifizetését vállalták a községek magukra. A szebb élet kilátása olyan erőt adott a községek parasztságának, hogy a váltságösszeget jóval a határidő előtt, már 1810-re ki tudták fizetni. Ekkor a községek folyamodtak a Helytartótanácshoz, és kérték szerződésük királyi megerősítését. Ugyanakkor azonban a földesúr tiltakozást jelentett be a megerősítés ellen, nyilván azzal a szándékkal, hogy a közben felvirágzott községeket újból visszaszerezze magának. Igényét azzal indokolta, hogy a szerződés nélkülözi a szokásos formaságokat — valóban, sem a megye, sem a Helytartótanács nem folyt bele létrejöttébe — s ezért felbontható; s hogy nem nemesek különben sem bírhatnak Magyarországon birtokot, ezért a szerződés tulajdonképpen csak zálogos megállapodásnak tekinthető, amely érvényét veszti, ha a földesúr visszafizeti a parasztoktól felvett összeget. A kettős folyamodás 1819-re jutott el a király elé, aki november 2-án úgy döntött, hogy a két fél kezdjen pert az úriszék előtt, a per járja meg a törvényes fellebbviteli fórumokat — a megyei törvényszéket és a Helytartótanácsot — s végül kerüljön felülvizsgálatra a király elé; a legfontosabb azonban az volt a királyi döntésben, hogy a per eldőltéig meghagyta a községeket szabad állapotukban! A feudális igazságszolgáltatás viszonyai között ugyanis ez a gyakorlatban azzal a következménnyel járt, hogy a községek szabad állapotban érték meg először az 1840. évi örökváltsági törvény létrejöttét, majd az 1848-i jobbágyfelszabadítást. A megerősítési, illetőleg visszaváltási per ugyan még 1820-ban megindult a csáktornyai úriszék előtt, több ízben fel is került a megyéhez és a Helytartótanácshoz, döntés azonban nem született: mind a megye, mind a Helytartótanács a parasztoknak fogta pártját s a földesúr ismételt fellebbezések ellenére sem tudta célját elérni.[14]

A további szerződésekkel kapcsolatban ilyen problémák már nem merültek fel. Nyíregyházának a Dessewffy grófokkal 1803-ban, illetőleg a Károlyi-családdal 1824-ben kötött szerződései elnyerték a megye, a hiteles hely, sőt a király megerősítését is,[15] annak ellenére, hogy bennük a földesurak nemcsak a regálejogokról, hanem a földesúri igazságszolgáltatás gyakorlásáról is lemondanak a város javára. A Szepsi mezőváros és Szirmay Sándorné grófné között 1832-ben megkötött szerződésnek is az az érdekessége — magyar-

[13] A kilenc község: Draskovecz, Alsó-Kralyevecz, Csehovecz, Hemussevecz, Vescsicza, Gibina, Ráczkanizsa, Saffarszko, Jálsovecz. A Festetich-levéltárban levő iratok egy részében viszont csak nyolc községről van szó, a felsoroltak közül Draskovecz hiányzik. (A megváltással kapcsolatos peres iratokat töredékesen l. *O. L., A Festetich-család keszthelyi levéltára* 2717. csomó.)

[14] A pert csak töredékesen lehet rekonstruálni az előző jegyzetben említett peres iratokból.

[15] Az elsőben a szerződő város világosan kiköti a királyi megerősítést, a másodikat a királyi megerősítéssel ellátott példány másolatából közöljük.

nyelvűsége s a szerződést kötő földesúr anyagi helyzetének rajza mellett —, hogy az országgyűlésben forgó javaslat elvein túlmenően mindennemű gazdasági és jogi kapcsolatot egyszer s mindenkorra megszakít a földesúr és a mezőváros között.

Két zálogszerződés egészíti ki a felsorolt örökváltságszerződéseket: Csáky János grófnak 1794-ben Remete Szepes megyei községgel, és a gróf Csáky-családnak 1831-ben Nagyszalók Szepes megyei községgel kötött szerződései. Közlésük ugyanolyan indokolt, mint az örökváltsági szerződéseké: típust képviselnek, s a parasztság felemelkedésének egyik lehetőségét jelentik a bomló feudalizmus viszonyai között. Az eluralkodó pénzszűke idején bajbajutott földesurak rengeteg esetben fordulnak kölcsönért szorgalmas, takarékos parasztokhoz vagy jobbágyközségekhez, s a kölcsön visszafizetéséig zálogként, szolgáltatások nélkül átengedik nekik az általuk használt jobbágyföldet vagy más, allodiális földeket. A zálogösszeg visszafizetésére az esetek túlnyomó többségében nem került sor, s így a zálogként átengedett földeket is szabad tulajdonként használta a paraszt vagy a község mindaddig, míg a jobbágyfelszabadítás során véglegesen is a birtokába került.

Az örökváltsági és zálogos szerződések tehát fontos forrástípust képviselnek parasztságunknak a jobb életért folytatott harcáról a feudalizmus utolsó szakaszában, s ezért indokolt egyes jelentősebb példáiknak közelebbi megismerése. Jellegzetes színfoltok a paraszti nyomor egyhangú, vígasztalan sivárságában, eleven bizonyságaként annak, hogy a termelőerők fejlődése hogyan feszegeti már a társadalom legmélyén is a termelési viszonyok elavult feudális kereteit. A szabad, feudális kötöttségektől mentes paraszti tulajdon példája vonz, világít, utánzásra csábít, az önmagukat felszabadított községek virágzása és a feudális körülmények közt robotoló nagy többség nyomora közötti kiáltó ellentét pedig először gondolkodásra késztet, majd harcra mozgósít. De bizonyítéka az örökváltságos községek léte és virágzása annak is, hogy a haladó ellenzék nem „idegen példák ésszerűtlen utánzására" törekedett az örökváltság követelésével, mint ellenségei állították, hanem szilárdan a hazai valóság talaján állott, s a hazai tapasztalatok birtokában reális célokat tűzött maga elé, amikor a parasztság felszabadításában, a szabad paraszti birtok megteremtésében jelölte meg a polgári viszonyok megteremtésének, a haza jólétének s vele szabadságának is a legfontosabb előfeltételét. S ha elmarasztalást érdemel, az semmi esetre sem a túlzott célok kitűzéséért illeti, hanem ellenkezőleg azért, mert nem volt elég következetes a célok kitűzésében, s nem volt elég határozott, ingadozásoktól mentes a célok eléréséért folytatott harcban.

1.

Örökváltsági szerződés Festetich György gróf és Alsó-Kralyevecz muraközi jobbágyközség lakói között (1793)

Communitas Insulae Muraköz possessionis inferior Kralyevecz ad dominium arcis Csáktornya spectans continet in se incolas, domos et sessiones colonicales tenore conscriptionis sub A., quae huic scripto adlaterari debet. Penes contractum cum suo Terrestri Domino pro initio anni 1794 specificata, adreperta, deberet eidem Domino Terrestri per annum intra terminos solutionis et elibertationis per antelatum contractum destinatos solvere:

No.		No.	f.	xr.
1	A domibus colonicalibus 66 \ ab inquilinaribus 10 /	76		
	Penes urbarialem regulationem tentis a qualibet fumalem florenorum unum, effert		76	
2	Ab universis sessionibus colonicalibus	30		
	et supranominatis inquilinaribus	10		
	pro exolutione et elibertatione robottarum et aliarum urbarialium praestationum secundum supramemoratum contractum, caeteroquin urbariali regulationi adaptatum computando, ab inquilino seu Gmajnalista propriam domum habente 3 floreni, ab una octava, seu duabus quartis sessionis 3 f 52½ x r., efferunt insimul		960	
3	A tenutis extrasessionalibus in conscriptione B. hucce adnexa erga arendam tentis videlicet curatoralibus terris arabilibus iugera			
	Falcibus iugera			
	Exstirpaturibus arabilibus iugera			
	insimul efferentibus		91	6¾
4	A tenutis allodialibus immediate dominalibus, amodo et inposterum penes praeprovocatum contractum huic inferior Kralyevecz communitati cessis, in specie allodii dominalis hujatis intravillani fundi cum horto ad iugera	7½		
	Quodlibet iugerum 10 florenis effert		75	
	Tabuleti arabilium terrarum Pastoba iugera	68		
	quodlibet iugerum a florenis 6 effert		408	
	Tabuleti terrarum arabilium Zdencsecz iugera	56		
	Quodlibet iugerum ab 8 florenis effert		448	
	A foenili Kotti iugera	79		
	Quodlibet iugerum a 4 florenis effert		316	
	sylvula Pastoba iugera	1¾	5	
5	A beneficiis iurium regalium dominalibus territorialibus huic possessionis inferioris Kralyevecz communitati vi initi memorati contractus cessis, signanter pro epocillo ad completationem summae totius insulae si necessum fuerit, pro hic et nunc in se assummit		450	
	Pro macello huc intellecta vicina possessione Hemussevecz		10	
	Pro venatione		5	
6	Pro redemptione decimae clericalis hactenus per inferioris Kralyevecz possessionis communitatem in natura dominio praestitae vigore toties repetiti contractus calculatur.			
	Decima omnis generis frugum ab Octavalista seu media quartalistae sessione 30 xr assummendo effert		120	
	Decima apum in toto		7	36
7	Arenda domini Barits a 9 iugeris terrarum arabilium dominalium		24	
	Summa	328¼	2995	42¾

Si antelata communitas summae huic per dominos plenipotentiarios titulo compensationis adrepartitae summae supersolverit ..... 171 f. 29¼ xr

Tunc potest sub summa ..... 3167 f. 12 xr

distinctim prae caeteris insulanis Muraköz communitatibus contractualisari. Extradatum ex deputatione in negotio contractualisationis dominii Csáktornya et communitatum insulae Muraköz die 20-a Octobris et sequentibus anno 1793 in arce Csáktornya procedente, per Stephanum Csernkő m. p.

Sub praemissa solutionali summa ex parte praementionati dominii terrestralis communitati possessionis inferioris Kralyevecz penes individualem pro se et intra se fiendam partitionem ceditur tentio, possessorium, et usus fructus omnis generis et possessoria ad dominium terrestrale spectantia et ubicunque in praedictae possessionis ambitu reperibilia, — ad haec prudens et proportionalis conversio usus fructus, et usuatio, una cum territorio hucdum habito hujus possessionis Kralyevecz simultaneo, id est communi.

Jurisdictio autem dominalis in hanc communitatem, ejusdem coincolas ac possessoriarum moderatio (quae in posterum vigore antelati contractus observari debebit) dominio terrestrali Csáktornya reservata manet.

Lignatio focalis finaliter quam hactenus eadem possessio inferior Kralyevecz in solitis dominalibus sylvis habuit, dictae possessionis communitati inposterum quoque in iisdem dominalibus sylvis assignatur, praeter Gmajnas arboribus succrescentes (ad domos pro educandis sylvis) adrepartiri debentes in praedio Murschák, ac ad hoc pertinentibus sylvis dominalibus, donec summa sylvis inhaerens, ab universis possessionum Muraköz incolis, qui in iisdem lignationem habent, soluta in illos sylvae recta proportione adrepartitae fuerint, eousque inquam incolis inferioris Kralyevecz lignatio in praedio Murschák exassignatur, per jurisdictionem dominalem observatis lignicidii, et temporis praescripto ordine dandam incolae cuilibet unam orgiam gratis, alteram seu secundam orgiam a 2 florenis ad cassam sylvanalem Murschák parato dependendam.

Aedilis lignatio vero commensurata necessitati coincolarum in conformitate praescriptae sylvarum conservationis solitae antiquae consvetudini relicta.

Cum autem vigore superius nominati contractus pro parte dominii Csáktornyensis relictae sint nonnullae terrae arabiles et falcabiles circa arcem Csáktornya sitae elaborandae, et pro harum elaboratione, compositione et invectione dominio ab insula Muraköz omnibus hactenus colonis dominalibus a quibusvis 10 domibus una quadrijuga vectura, a quatuor vero domibus unus pedestris laborator praestandi veniant, secundum hanc elaboratam et computatam proportionalem subdivisionem inferior Kralyevecz communitas quadrijugas vecturas 6½, manuales vero 16½ imposterum nec unquam plus praestabit.

Pro hac praestatione remittuntur communitatibus insulanis laboratores omnes illi, et robottae hactenus penes urbarium a quolibet inquilino apud alium habitante annue 12 laboratores manuales, qui nullibi in praesenti tractatu in computum assumpti sunt. Pari ratione decima ab arendalibus tenutis, pro venatione a qualibet praestari soliti 3 laboratores quemadmodum aliae etiam praestationes urbariales in conbinatorio elibertationis robottarum urbarialium specificata, et hactenus nullibi per praesentem tractatum in computum assumpta, ex parte dominii insulanis Muraköz communitatibus pro additamento in his determinationibus elibertationis praescripta remittuntur. Extradatur ex deputatione in negotio contractualisationis dominii Csáktornya et communitatum insulae Muraköz gremialium in arce Csáktornya die 15. Octobris et sequentibus anno 1793. procedente.

Nos infrascripta possessionis inferioris Kralyvecz in ambitu insulae Muraköz, inclyti comitatui Zaladiensi ingremiata, ad arcem et dominium Csáktornya spectans communitas significantes fatemur tenore harum litterarum nostrarum, quod posteaquam intra inclytum dominium, videlicet gratiosissimum illustrissimum dominum terrestrem nostrum comitem Georgium Festetics de Tolna ex parte una, parte vero ab altera spectabiles dominos Stephanum Csernkó, Ludovicum Mlinarics et Balthasarem Bedekovics, velut nostros et totius insulae Muraköz communitatum constitutos pleniptentiarios conventio contractualis inita fuisset, redemptionis, et elibertationis, et nobis communitatibus remittendis possessorio territoriali praestationibus dominalibus per nos et coincolas dari solitis, et ipsis tenutis dominalibus in territorio nostro reperibilibus ad inclytum dominium et titulatum dominum nostrum terrestrem jure spectantibus, his conventione et contractu per praetitulatos plenipotentiarios nostros nobis propositis et explicatis,

nobis conscriptio et determinatio specialis huic scripto nostro adnexa; quibus iteratis vicibus nobis perplectis et interpretatis in specie et genere bene intellectis mature item, et communi fide perpensis, prout sponte et benevole ad praesentem gratiosam determinationem accessimus, ita summam ibidem defixam per annum vigore praeinsinuati per dominos plenipotentiarios nostros initi contractus fideliter persolvendam acceptamus, ita quod explenda hac obligatione, elibertationis et redemptionis rostrae nos, omnes haeredes et successores nostros vigore nostrarum in praesentia requisiti fide digni domini testificantis subscriptione obligamus, ac supratitulatum gratiosissimum dominum terrestrem humillime exoramus, quatenus gratiosissimam suam nobis datam et resolutam determinationem, pro necessaria fide et securitate subscriptione sua confirmatam extradare dignaretur. In inferiori Kralyevecz, die 10-a Mensis Decembris 1793. Possessionis inferior Kralyevecz incolae Franciscus Horváth iudex, Joannes Kosnyák juratus, Joannes Fülles juratus, Joannes Baptista Faits juratus, Josephus Staffok juratus, Andreas Barits juratus, Mathias Lepoglavecz, Michael Lepoglavecz, Sebastianus Horváth, Michael Supplika, Georgius Iszkra, Michael Szerpák, Nicolaus Goszarits, Franciscus Fülles, Michael Koren, Joannes Hobor, Josephus Kovács, Andreas Zebecz, Paulus Kalsán, Andreas Sztrohia, Andreas Kosnyak, Michael Barits, Andreas Blasuna, Mathias Steffok, Joannes Baptista Kovács, Josephus Hobor, Franciscus Maltarics, Joannes Koren, Blasius Zadravecz, Josephus Zebecz, Mathias Kosnyák, Mathias Habus, Jacobus Pnitár, Laurentius Kamontsits, Melchior Pnitarits, Gregorius Horváth, Jacobus Lukáts. Coram me Balthasare Bedekovics, qua communitatum insulae Muraköz plenipotentiario. Me quoque Ludovico Mlinarits, qua antelatarum communitatum plenipotentiario, alias comitatus substituto vicecomite.

Quandoquidem incolae praescriptae possessionis inferioris Kralyevecz pactassent dominio terrestrali solvere pro reluitione servitutum et praestationum suarum urbarialium, ac pro cessione tenutorum ac beneficiorum dominalium in territorio suo sitorum summam illam priorem in resolutione contractualisationis eotum, per dominos communitatum plenipotentiarios extradita contentam florenorum 3167, xr. 12, id est ter mille centum sexaginta septem florenorum, duodecim cruciferorum, taliterque eousque etiam, donec contractualisatio caeterarum communitatum insulanarum peragatur, semet ad tatum hujusmodi contractualisationis dimitti expeterent.

Quemadmodum proinde situatio hujus communitatis insulanae nexum cum aliis communitatibus insulanis robottoriis, et inter has existente oeconomia dominali non haberet, ita ex hac ratione separatim etiam ab aljis communitatibus et usque communem earum contractualisationem communitas haec possessionis inferioris Kralyevecz ad statum reluitionalem contractualem dimittitur, ac erga accuratam praeexpositae summae ad cassam dominii Csáktornya persolutionem ex parte dominii assecuratur, idque ea sub conditione et cautela, ut si et in quantum occasione communis caeterarum communitatum insulanarum contractualisationis superflui ultra tractatum cum dominis earum plenipotentiariis subversantem summa prodiverit, tunc communitati huic Kralyeveczensi proportionata rata ex praeexposita summa nunc per eandem pactata reluitionali et dominalium assumptionali remittatur.

Quod si vero cuum aliis praefatis communitatibus intentionata contractualisatio non succederet, tum tamen casum in omnem haecce possessionis inferioris Kralyevec communitas ad statum reluitionis subditalium et assumptionis dominalium erga praeexpositam summam admittitur, ejusdemque incolae et horum successores stabiliter eatenus ita securisantur, ut *si intra annos viginti quatuor summam capitalem deposuerint, eotum per totum liberi sint immunes, secus vero jus sit dominio eosdem ad priorem servitutem praestationumque urbarialium et receptionis dominalium statum reponendi.*

Praeterea ceduntur praefatae possessionis inferioris Kralyevecz communitati aedificia ejatia dominalia allodialia sub hac occasione pactata florenorum tercentorum ad cassam dominalem deponendarum summa.

Seminaturae item ejatae dominales authumnales juxta clavim eatenus cum dominis plenipotentiariis concertatam a singulo iugero tritici quidem florenorum quinque, siliginis vero florenorum quatuor, ita, ut abhinc juxta dimensionem localem eruenda summa penes assignationem spectabilis domini directoris Csernko ad cassam dominalem totius insulae Muraköz reluitionalem deponatur. Datum in arce Csáktornya die 20-a Decembris 1793. Comes Georgius Festetics de Tolna. Coram me Stephano Csernko communitatum insulae Muraköz plenipotentiario. Me quoque Balthasare Bedekovics praefatarum communitatum insulae Muraköz plenipotentiario. Me quoque Ludovico Mlinarits qua antelatorum communitatum perinde plenipotentiario, alias inclyti comitatus Zaladiensis substituto vicecomite.

A Zala megye által 1818. december 15-én kiállított hiteles másolatból közölve. Mellette Alsó-Mihalyevecz község hasonló tartalmú 1796-ban kelt szerződése. (Hasonló szerződést kötött az uradalom a további hét községgel is.) *O. L., Nádori lt. Diaet. Extraser. 833/XCVI/3.*

2.

Örökváltsági szerződés a) *a gróf Dessewffy-család és Nyíregyháza mezőváros között (1803),* b) *a gróf Károlyi-család és Nyíregyháza mezőváros között (1824)*

a)

Infrascripti illustrissimi condam domini comitis Samuelis Deseőffy de Csetnek et Tarkeő ex illustrissima olim domina baronissa Clara Horváth de Palotsa consorte sua descendentes successores memoriae commendamus tenore praesentium significando quibus expedit universis: quod nos assumtis utriusque sexus successorum, condividentium, legatariorum et posteritatum nostrarum, quos praesens nunc vel in futurum concerneret aut concernere posset negotium, oneribus et gravaminibus, considerato et perpenso parte ab una, facto ad nos instantionali recursu oppidanae nostrae communitatis Nyíregyháziensis ejusdemque meritorum, parte vero ex altera spectato indiviso, in quo reflexe quoad idem oppidum constitueremur, statu et ex hinc promanante communis administrationis difficultate, et suscipiendo nefors suo tempore divisonis molestia ea etiam potissimum ex ratione, quod pro omnigena nostri successorumque nostrorum utilitate commodiora, una ac utiliora jura nostra virtualia revindicare constituerimus eandem oppidanam communitatem, et per eandem ejusdem oppidi inhabitatores eorundemque successores utriusque sexus universos, ab omni nobis in eandem et eosdem hactenus competente proprietate, jurisdictione, aut quocunque nominis vocabulo veniente seu in personas, seu in tenuta eorundem in et extravillana hactenus habito, jure, jurisque dominalis exercitio et tractamento, nunc et in perpetuum de munificentia nostra exemerimus, immunitaverimus et libertaverimus, una iisdem in personis nobilium et egregiorum Andreae Sexty, Andreae Kováts et Pauli itidem Kováts, non secus et providi Michaelis Gerliczky judicis, nobilis Mathiae Miskolczy notarii, Josephi tandem Sulyán et Joannis Horay juratorum toties fati oppidi Nyíregyháza, Petri dein Mányik, Andreae Graff, Thomae Molnár, Michaelis Risko et Georgii Bodnár universim vero a parte communitatis dicti oppidi Nyíregyháza pro hoc actu deputatorum coram nobis personaliter constitutis perque eosdem toti communitati repetitim mentionati oppidi Nyíregyháza modo praescripto ab omni jurisdictione nostra dominali liberae et immuni, totum et universum jus nostrum possessionarium in dicto oppido Nyíregyháza, eidemque incorporatis diverticulis inter veras et distinctas metas suas constitutis praehabitum, fundos videlicet intravillanos seu propriis eorundem oppidanorum seu dominalibus nostris aut etiam communitatis in concreto aut publicis inclyti comitatus aedificiis praevie pro cautela duntaxat utriusque partis aestimandis instructos, eorundemque proventus: verbo, quaevis et universa privilegialia, regalia, curialia et territorialia beneficia, utilitates et emolumenta, educilla, macella, fornicem, molas, braxam cum crematorio, et salem nitrum, terras arabiles cultas et incultas, prata et foenilia pascua, vineas eorundemque promontoria, sylvas, nemora, aquas et aquarum decursus, piscinas et piscaturas, venationis aucupii, et quocunque secus seu lege, seu e sensu privilegiorum praettacto oppido Nyíregyháza adnexorum, seu demum ex avito et recenti usu ad exercitium juris nostri dominalis qualitercunque demum pertinerent cum nundinis totoque et omni jure nostro in et pro Rhenensibus florenis Tercentis Viginti Millibus, id est 320 000 Rf. nobis sub hodierno in liquidi debiti loco parati aeris datis contractibus persolutis in perpetuum cesserimus, vendiderimus et transtulerimus, nullo jure nullaque juris proprietate pro nobis aut successoribus nostris reservata. Taliter vero jure et possessorio nostro in praedicto oppido Nyíregyháza eidemque adnexis diverticulis, hactenus praehabito cum universis ad id pertinentibus in et extravillanis appertinentiis, regalibus item privilegialibus et territorialibus beneficiis, proventibus et utilitatibus hactenus perceptis et ultro pro illimitata juris et dominii competentia perceptibilibus in praedictos oppidanos translato, transfuso et transderivato, quatenus idmodi acquisitam proprietatem suam tam pro meritis suis, quam et de plenitudine rationabilitatis, cujus motivo eosdem, eorundemque successores praescripta venditione nostra praemeditate et praedeliberate dignos censuimus, undiquaque securam obtineant legalem evictionem contra quosvis praedictorum oppidanorum legitimos impetitores in nos suc-

cessoresque nostros assumimus, ac insuper contractum praesentem perennaliter emtionalem-venditonalem Perennali Fassione nostra coram Loco Credibili et authentico eidem oppidano communitati celebranda vestiendum et confirmandum obligamus. Porro ut fata communitas contractui praesenti ac desuper (quantocyus fieri potest) celebrandae Perennali Fassioni, benignum quoque Regium Consensum pariter et assensum superinducere queat, cedimus una ac admittimus, nulla nostrum successorumque nostrorum seu praescriptorum universorum revocatione, retractatione, aut invalidatione, seu vero impetrato per toties fatam communitatem super praemissis Consensu Regio statutioni opponenda contradictione nobis successoribusque nostris opitulari, aut subveniri queunte. In quorum praemissorum fidem perpetuam et firmitatem propriis syngraphis et usualibus sigillis munitas et roboratas vigoremque suum jam a prima praeteriti mensis Novembris anni currentis de positiva voluntate nostra sortiri debentes fatae communitati Nyíregyháziensi extradandas esse duximus irrevocabiles et perpetuo valituras immunitationali—redemtionales contractuales literas nostras. In castello Fintensi ex concursu nostro die prima mensis Decembris, anno 1803. celebrato. Groff Deseöffy Theresia m. p. (L. s.), Comes Samuel Deseőffy de Csernek et Tarkeo m. p. (L. s.), comes Josephus Deseöffy de Csernek et Tarkeo m. p. (L. l.), Comes Stephanus Deseöffy de Csernek et Tarkeő m. p. (L. s.), Anna Baro Mesko m. p. (L. s.), B. Vincentius Mesko de Széplak et Enyiczke m. p. (L. s.), Helena Barone Vittorff als des Baron Winzentz Laffert bevollmächtigte Gemahlin m. p. (L. s.), Baro Laffert Vincentius m. p. (L. s.) Junior Ignatius Baro Laffert m. p. (L. s.), Verwittigte Gräfin Deseőffy gebohrene Gräfin Windischgrätz m. p. (L. s.), Julianna von Ormosdy gebohrene Gräfin Deseőffy m. p. (L. s.) Eleonora Gräfin Deseőffy m. p. (L. s.) Ignatius Baro Laffert m. p. Colonellus qua orphanorum comitis Rosaliae Desseőffy testamentarius tutor (L. s.), Joannes de Martsits m. p. plenipotentiarius orphanorum comitissae defunctae Deseőffy (L. s.). Coram me Daniele Varadi Szakmáry, Inclyti comitatus Sárosiensis tabulae judiciariae assessore et ordinario fiscali. Coram me Francisco Krajzelli inclyti comitatus Saáros jurassore m. p.

A jászói konvent megerősítő bevezetése és záradéka elhagyásával, a Nyíregyházán 1833. július 6-án kiállított hiteles másolat alapján. *O. L., Nádori lt. Diaet. Extraser. 1833/XCVI/3.*

b)

Infrascriptus Josephus Röth de Réthe plurium inclytorum comitatuum tabulae judiciariae assessor, qua tamen illustrissimae familiae comitum Károlyi de Nagy Károly jurium director memoriae commendo tenore praesentium significando quibus expedit universis, quod posteaquam communitas oppidi Nyíregyháza inclyti comitatui Szabolchiensi ingremiati ac in totali ac integra medietate sua juri dominali terrestrali praetitulatae illustrissimae comitum familiae obnoxii, ad suas illustritates dominos comites Stephanum, Ludovicum et Georgium omnes Károlyi de Nagy Károly, Suae Caesareae et Regiae Apostolicae Majestatis camerarios fine eo suppliciter recurrissent, ut eandem communitatem ab omni jurisdictione sua dominali eximere et elibertare, et jus suum proprietatis quod in praeattacta medietate oppidi, ejusque appertinentiarum haberent, ipsi communitati perennaliter cedere et vendere dignarentur, Suae Illustritates humillima praedictae communitatis suplicatione gratiose exaudita, me ea cum inviatione exmiserint, ut cum illa conditiones petitae immunitationis ac elibertationis concertarem, et pro re nata etiam contractum fassionali-venditionalem desuper inirem. In sequelam proinde gratiosae hujus exmissionis, salva altiori illustrissimorum dominorum comitum proprietariorum rectificatione, cum toties dicta communitate oppidi Nyíregyháza ad sequentem perennalem contractum condescenderim, utpote:

Praetitulati illustrissimi domini comites Stephanus, Ludovicus et Georgius omnes Károlyi de Nagy Károly, assumtis in se cunctorum sexus masculini successorum suorum et omnium eorum quorum interest oneribus et gravaminibus, spectato praedictae communitatis suae oppidaneae recursu ac laudabilibus meritis, spectato item eo, quod eadem jam alioquin a successoribus comite Deseőffyanis, quoad alteram oppidi medietatem, perennaliter fassionem sibi procuraverit, adeoque propter subversantem inter duas medietates indivisum statum administratio in rata suarum illustritatum medietate incommoda, multisque nefors collisionibus occasionem praebitura esset, tum igitur ideo, tum etiam quod Suae Illustritates alios utiliores adquisitiones virtualiumque jurium revindicationes facere intenderent, antelatam communitatem oppidanam et per eandem ejusdem oppidi inhabitatores eorundemque successores utriusque sexus universos ab omni sibi in eandem

et eosdem hactenus competente proprietate, jurisdictione, aut quocunque nominis vocabulo veniente seu in personas, seu in tenuta eorundem in et extravillana hactenus habito jure, jurisque dominalis exercitio et tractamento nunc et in perpetuum eximunt, immunitant et elibertant, ac una eidem communitati oppidanae, ejusdemque inhabitatoribus nobilibus aeque ac ignobilibus praeexposita ratione a jurisdictione dominali, plene immunitatis et elibertatis, totum et universum jus suum possessionarium in dicto oppido Nyíregyháza, eidemque incorporatis diverticulis intra veras et distinctas metas suas constitutis praehabitum, fundos videlicet intravillanos seu propriis eorumdem oppidanorum seu dominalibus suis praevie pro cautela duntaxat utriusque partis aestimandis, aut etiam communitatis in concreto publicisque Inclyti Comitatus aedificiis instructos eorundemque proventus, verbo quaevis et universa privilegialia regalia curialia et territorialia beneficia utilitates ac emolumenta, educilla, macella, fornices, molas, braxam cum crematorio et salem nitrum, terras arabiles cultas et incultas, prata et foenilia, pascua, vineas, earundemque promontoria, sylvas, nemora, aquas et aquarum decursus, piscinas et piscaturas, venationis et aucupii beneficia et quaecunque secus seu de lege seu e sensu privilegiorum super praeattacto oppido Nyíregyháza per desideratissimos praedecessores suos impetratorum, seu demum ex avito et recenti usu ad exercitium juris sui dominalis qualitercunque pertinerent, cum nundinis, totoque et omni jure suo in perpetuum cedunt, vendunt, et transferunt, nullo jure, nullaque juris proprietate pro se successoribusque suis reservata.

2-do. Illustrissimi Domini Comites venditores evictionem contra quosvis emtricis communitatis impetitores etiam sexus foeminei condividentes suos in se assumunt et efficaciter praestandam obligant: e contra

3-tio. Saepius dicta emtrix communitas oppidi Nyíregyháza pro praeexposita ratione facta sui elibertatione et jurium, beneficiorumque dominalium ac terrestrali perennali venditione praetitulatis illustrissimis Dominis Comitibus venditoribus septingentena et triginta millia, id est: 730 000 fl. V. V. in sequentibus ratis inomisse numeranda obligat, utpote

a) Usque finem a. c. ducentena millia, id. est: 200 000 f. V. V. pro sua commoditate vel simul et ad semel, vel in duabus aequalibus ratis parato dispositura est. Porro

b) Residuam summam quingentorum et triginta mille, id est 530 000 f. V. V. aeque in duabus aequalibus ratis per biennium depurabit, inde a 1. Januarii 1825. computandam. Proinde obligat semet eadem communitas oppidi Nyíregyháza ad summam ducentenorum et sexaginta quinque mille, id est 265 000 f. V. V. per decursum anni 1825. aliorum vero aeque ducentenorum sexaginta quinque millium id est: 265 000 f. V. V. per decursum anni 1826. seu per ratas, non tamen quinquaginta mille florenis minores, seu simul et ad semel cassae Nagy Károlyiensi illustrissimorum Dominorum Comitum fatentium erga quietantiam ejatis perceptoris dominalis inomisse inferendas. In reliquo

4-to. Pro casu illo, si emtrix oppidana communitas ad summam usque finem Augusti a. c. centum mille, id est: 100 000 f. V. V. deposuerit, mox post hujus summae numerationem, secus vero tantum ad casum illum, si usque finem currentis anni ducentena millia id est: 200 000 f. V. V. enumeraverit, illustrissimi Domini Comites vendentes ad hanc perennalem cessionem et venditionem in loco authentico solennisandam, celebrandamque desuper perennalem fassionem, ac mox post celebratam fassionem ad cuncta tenuta superius enumerata emtrici communitati jure fassionali resignanda et manumittenda semet obligant. Nihilominus

5-to. Quemadmodum eousque, donec fassio modalitate praecedenti puncto 4. attacta consummata fuerit, fassionaria communitas jura et beneficia praesenti tractatu in se translata, titulo duntaxat arendali, vigore contractus arendalis praevigentis usuabit ac possidebit, ita inde a die resignationis jurium fassionalium praevigens arendae contractus exspirabit, et super eo, usque obventura fatentibus illustrissimis Dominis Comitibus arendalis summa computus ea ratione inibitur, ut fassionariae communitati sumtus etiam medio tempore in exaedificationem et reparationem braxae ac diversorii ad rationem fassionalis medietatis erogati ex arendali summa bonificentur. — Ex adverso

6-to. A die resignationis fassionaria communitas a residua fassionali summa usque finem anni 1825 quatuor procentualia, subinde vero a 1. Januarii 1826 inchoando usque finalem depurationem sex procentualia interusuria pendere obligabitur, et ad casum, si ratione stipulatarum solutionum illustrissimi Domini vendentes et creditores viam juris ingredi deberent, eadem communitas semet summariae Districtualis Tabulae convictioni, tum quoad capitale, cum quoad accessoria subjicit, exceptionibusque juridicis remediis, appellatae intra dominium, ac oppositionis beneficio in antecessum renunciat. — Denique

7-mo. Illustrissimi Domini Comites vendentes in eo quoque assensum praebent, ut depurata tota fassionali summa et non prius fassionaria communitas benignum consen-

sum regium super hac fassione sollicitare, ac impetrare, seque penes talem impetrationem non obstante suarum illustritatum protestatione ac contradictione statui curare possit ac valeat.

Quas proinde praemissas conditiones nos quoque infrascripti, velut emtricis communitatis oppidi Nyíregyháza repraesentantes, grati acceptamus et tum nosmet ipsos, quam et totam praedictam communitatem nostram ad easdem rite adimplendas obligamus.

In quorum fidem et firmitatem perpetuam praesentes immunitationali-emtionales literas contractuales chyrographis et usualibus nostris ac emtricis communitatis sigillis ab utrinque corroboravimus. Datum in oppido Nyíregyháza, die 13. Aprilis, anno domini 1824. Josephus Róth de Réthe m. p., illustris familiae comitis Károlyi de Nagy Károly jurium director. L. S. Benkő István m. p. főbíró. Béllus András m. p. vicebíró. Andreas Kováts m. p. Nyíregyháziensium nobilium ductor. Thoma Dióssy m. p. nobilium Nyíregyháziensium vice ductor. Michael Nallivankó m. p. senator. Petrus Mányik m. p. senator. Josephus Sulyán m. p. senator. Matheus Miskolczy m. p., Ns. Trtsanszky Mihály m. p., Martinus Trstyánszky m. p. de eadem, Andreas Hankovszky m. p., Blahunka János m. p., Joannes Szmolár m. p., Bodnár András m. p., Nemes Reguli Gábor m. p., Muray János m. p., Balla Samuel m. p. esküttt, Enyingi Dániel m. p. esküttt, Horváh András m. p. perceptor, Horváth Márton város gazdája, Hensél András m. p. város gazdája, Nobilis Andreas Kováts m. p., Schmál Károly m. p., Valent Márton m. p., Palitz János m. p., Kiskó György m. p., Paulus Pazár m. p., Augustin Mihály m. p., Draskotzi Draskótzy János m. p. városi fiscalis és helybéli birtokos. L. S. és az egész város közönsége. Coram nobis pro legali testimonio requisitis qui etiam contractum vernacula lingua oppidanis interpretati sumus. Inclyti comitatus Szabolch ord. judlium Samuele Bonis de Toltsva m. p., ejusdem inclyti comitatus Szabolch ord. jurassore Andrea Kriston m. p. L. S. praesentem contractum ratificamus. Signatur Pesthini, die 10. Junii 1824. L. S. Comes Ludovicus Károlyi m. p. qua etiam fratris mei Stephani comitis aeque a Károlyi coram excelsa legatione R. Parisiis residente die 7. Novembris 1823. legitime constitutus plenipotentiarius L. S. comes Georgius Károlyi m. p.

A királyi megerősítést tartalmazó bevezetés és záradék elhagyásával, a Nyíregyházán 1833. július 6-án kiállított másolat alapján. *O. L., Nádori lt. Diaet. Extraser. 1833/XCVI/3.*

3.

Örökváltsági szerződés Szirmay Sándorné grófné és Szepsi Abaúj megyei mezőváros között (1832)

Örökös Egyezés Transactio

Mellynél fogva egy részről én alább is megírt Okolitsányi Ottilia, Méltóságos cserneki és tárkői Gróf Szirmay Sándor úr nője, józanon megfontolván azt, hogy Tekintetes Nemes Abauj vármegyében helyezett privilegiált Szepsi városa közönsége, több századokat meghaladó privilegialis jussainál s békességes élésénél fogva, valamint bent Szepsi városa kebelében, úgy annak külső határában is minden kortsmákat, mészárszékeket, ser és pályinka főzéseket, malmokat, vám és vásárbeli jövedelmeket, földeket, réteket, mezőket, legeléseket és erdőket, egy szóval minden külső és belső földesúri jussokat és haszonvételeket igen mértékletes örökös és változhatatlan bérfizetés mellett, a földes uraság egyenes kirekesztésével, maga bírt és használt,

megfontolván továbbá, hogy ezen privilegialis ősi szabadságaiban és kiváltságaiban a nevezett Szepsi városa közönségét még 1515-ik esztendőben a Rozgonyi família mint akkori földesura, azután 1634. esztendőben 2-ik Ferdinánd kegyelmesen uralkodó királyunk is a magyar korona, haza és földesura eránt megbizonyított hű szolgálattya megjutalmazása tekintetibül megerősítették, famíliám levéltárjának több rendbeli oklevelei bizonysági szerint is, — úgy szinte megfontolván azt is, hogy midőn néhai gróf Vandernáth Gerhárd úr ezen privilegiált városi közönségnek fentebb érdeklett privilegialis szabadságait a törvény útján megerőtleníteni s megperelni kívánta volna, végre is 1765-ik esztendőben kötött transactiójánál fogva, nevezett Szepsi városa közönségének, sok századoktól olta békével bírt és több privilegiumokkal is megerősített jussait és kiváltságait újobban is az előbbeni örökösen és változhatatlanul meghatározott bérfizetés mellett meg örökösítette,

megfontolván továbbá azt is, hogy noha ezen örökös transactio alkalmával privilegiált Szepsi városa közönsége tulajdon kortsmáji és serházi közzül eggyet a tiszteltt grófnak használás végett által engedett, mind azon által az ezekben levő tulajdonosságáról és örökös birtokáról le nem mondott, úgy nem külömben meggondolván azt is, hogy ezen örökös egyezés későbben felségesen uralkodó Mária Therésia királyné által is hellybe hagyattatott, — de megfontolván azt is, hogy midőn a közelebbi esztendőkben Szepsi városában mészárszéket nyittatni s a városi közönség által csupán csak a tisztelt gróf Vandernáth Gerhárd úr személlyére nézve használás végett adott kortsmán kívül mást is állítani kívántam volna, többször nevezett privilegiált városi közönség, privilegialis és transactionalis ősi szabadságai ellenére próbált földesúri jussaim kiterjesztesében, a tekintetes nemes vármegye által hosszasabb perlekedésem után is meggátoltattam, — és ekképpen ezen privilegiált Szepsi városában lehető minden földesúri jussaim és haszonvételeim egyedül csak a város által néhai gróf Vandernáth Gerhárd személlyére magának csupán csak használás végett engedett egy kortsmának és serháznak gyakorlásába és ötszáz negyven négy — 544 papíros váltó czédula forintokból mellyek külömben is a mostani conventiós pénz értéke szerint ezüstbe csak kétszáztizenhét — 217 Rénes forintokat és 36 krajtzárokat tesznek, álló bérszedésbe határoztatnak,

megfontolván továbbá, hogy ámbátor néhai édes anyám a többször nevezett privilegiált Szepsi városának örökös kortsmáltatásbéli és mészároltatásbéli szabadságai ellen a tekintetes Királyi Táblán is pert kezdett légyen: mind azon által e részben is, a nevezett városnak több századokat meghaladó, és több privilegiumokkal megerősített, sőtt világos transactióval is megerősített békességes élése, birtoka és szabadsága tekintetiből ezen peremnek is szerentsés kimenetelét nehezen reménylhetném, — de megfontolván más részről azt is, hogy a néhai gróf Vandernáth Gerhárd úrnak magának, nem pedig örökösinek csupán csak használás végett engedett egy kortsmának és serháznak visszaszerzése eránt engemet privilegiált Szepsi városa közönsége viszont megperleni szándékozna, következésképpen ezen költsönös és költséges perlekedések által is csak terheim szaporodnának és jövedelmeim kevesednének, — főképpen pedig megfontolván azt is, hogy néhai kedves anyámról, született gróf Vandernáth Anna asszonyról osztályképpen tőke pénzben, száz nyoltzvan ezer Rénes forintokat tévő, több esztendei hátra levő kamatjaival pedig kétszázötven ezer Rénes forintoknál is többre menő és így minden ősi örökségemnek is értékét csak nem meghaladó terhes adósságok szállottak reám, s ezek eránt a hitelezők a tekintetes eperjesi kerülethéli Királyi Tábla előtt már több rendbéli költséges perekkel megtámadtak, sőtt több ilyen adósságos perekbe el is marasztatván, azon törvényes aggodalomba ejtettek, hogy optićjoknál szabad választásoknál fogva más hasznosabb jószágaim birtokából fognak a törvényes és költséges foglalás útján kivetkeztetni:

illy hellyzetembe megfontolván azt is, hogy a mostani uralkodó pénz szükiben annyira szorongató állapotomon újjabb költsönzésekkel segíteni tellyes lehetetlen: sőt az illyetén újjabb adósságok és terhek felvételével magamat csak méllyebb szövevények és több több nyughatatlanságok közzé ejteném, — de megfontolván azt is, hogy perlekedő s nyughatatlan hitelezőim kielégítése tekintetiből már több hasznosabb jószágaimnak zálogba kínált eladására mind ez ideig sem találhattam vevőket, következésképpen az örökös elidegenítéshez is nyúlni kéntelenítetnék, — végre megfontolván azt is, hogy mivel a többször nevezett privilegiált Szepsi városában és annak határában magamnak semmi néműj majorságbeli földeim, réteim avagy csak közlegelésem sem lévén: így tehát ezen városbéli jövedelmemet még csak mezei gazdasággal sem javíthatnám, s hasznosabb állapotba nem hozhatnám, sőt azon kevés hasznokért is, mellyeket ezen privilegiált városból venni szoktam, azon város polgári eránt földesúri pártfogással lenni törvényes kötelességem lévén, gyakran az úriszékek tartásai is minden jövedelmemet kimerítenék, következésképpen az annyiszor nevezett privilegiált Szepsi városában levő földesúri jussomnak és haszonvételemnek örökös transactióval lejendő által botsájtását legcsekéllyebb jövedelmezése tekintetiből is legtanátsosabbnak találván:

az előre botsájtattak józan egybe fontolása után a törvényes kéntelenség és elkerülhetetlen szükség arra határoztak, hogy elsőbben is azon peremet, mellyet néhai méltóságos édes anyám, a nevezett privilegiált Szepsi városa községének privilegialis és transactionalis jussai és szabadságai, kortsmáltatása és mészároltatása ellen a tekintetes Királyi Táblán kezdett, annak kétséges kimenetele tekintetiből is részemről megsemmisítvén, minden e részbeni földesúri követményimet, és az említett város által fentebb bővebben is érdeklett néhai gróf Vandernáth Gerhárd úrnak csupán csak magának használás végett által botsájtott kortsmájokat és serházokat a többször nevezett privilegiált Szepsi városa községének ezen örökös transactiónál fogva örökösen visszabotsájtom, többire

pedig minden a nevezett város egész kebelében és egész határában volt avagy lehető, valóságos avagy reménylhető, akár személybeli akár birtokbéli földesúri jussomat és haszonvételimet is, ugyanazon privilegiált Szepsi városa községének, annak minden nemesi szabadságban élő lakosainak és privilegiált polgárinak in solidum általjánosan az az egynek mindnyájokért és minnyájoknak akár melyikért is örökösen általadom és botsájtom, semmi just és örökséget többé mindezekhez sem magamnak, sem pedig akármelly névvel nevezhető örökösimnek és képviselőimnek fel nem tartván, a törvényes oltalmat, evictiót pedig magamra és most nevezett örökösimre s képviselőimre elvállalván — és egyszersmind a végett is, hogy azon százkilentzvenkét Rft. 48 krajtzár váltó papíros, vagy hetvenkét pengő ezüst forintokból és 7. fél krajtzárokból álló földesúri just is, mellyet tekintetes Keltz Jánosné, Pétsi Tamás úr, és Márjási örökösök, famíliám jussán zálogképpen használnak, mint e részben is a nevezett Szepsi városának részemről örökösen által engedett földesúri jussom és örökségem kiváltására, ezennel örökös engedelmet adván. Melly örök visszabotsájtásért, minden valóságos és reménylhető földesúri jussom és haszonvételem örökös általadásáért és örökös engedményemért, úgyszinte a nevezett privilegiált Szepsi városa közönségének általjánosan és különösen egyenként is mind személlyekre, mind vagyonaikra nézve minden földesúri juss és hatalom alól való örökös felszabadításokért ezennel huszonöt ezer hat száz — 25 600 conventionalis pengő finom ezüst rénes forintokat jó pénzben, minden rénes forintra három darab pengő ezüst huszasokat számítván, e mái napon a nevezett Szepsi városa községétől, jelesül pedig készpénzben most négyezer pengő ezüst rénes forintokat felvettem, a többi hátra levő huszonegyezer hatszáz — 21 600 pengő ezüst rénes forintok erejéig pedig helyettem méltóságos Kárász Miklós septemvir, tekintetes idősbb Vitéz János, mint a Kéry örökösök képviselője, báró Gajzler Therézia Lántzy Ferentzné, úgyszinte a tekintetes Bernáth Ferentz Úr örökösinél lévő terhes adósságimat, az általam nevezett hitelezőimmel tejendő összeszámozás szerint, egy esztendő elforgása alatt kifizetni, engemet az executioktól megmenteni, s az azokról szólló kötelezettségeket, kivévén mind azon által a most érdeklett Bernáth Ferentz örökösiét, visszaváltani, s nékem visszaádni, a mennyiben pedig netalán a fellyebb kijegyzett hitelezőim a reájok assignált summákat ezen tartozásim kielégítésére tőllök elfogadni nem akarnák, azon esetre azokat tulajdon kezemhez lefizetni kötelesek lesznek: én pedig ezen örökös transactiómat a tisztelendő jászai conventben ezer — 1000 pengő ezüst rénes forintokba kötött, és akármelly törvényes bíró által annyiszor a mennyiszer rajtam és örökösimen minden törvényes segédeszközök, jelesül az ellentállás és fellyebbvitel férretételével megvejendő bánatbér terhe alatt, még e folyó 1832-ik esztendőben vagy személlyesen, vagy tellyes meg hatalmazottam által magam és örökösim is bevallani, úgyszinte a tekintetes Királyi Táblán folytatott s fentebb érdeklett perembe is annak ezen örökös transactio által lett megszüntetését is kinyilatkoztatni s beszavaltatni, magamat és minden örökösimet ezennel szorossan kötelezem.

Másrészről pedig mi is, alább írt Szepsi városa közönsége ezen örökös transactiót elfogadván, kötelezésünknek szoros megtartására s az ott előszámlált kötelességünknek pontos tellyesítésére, s a még hátra levő summáknak egy esztendő alatt e mái naptól számlálandó törvényes kamatjaival lejendő kielégítésére magunkat in solidum és optionaliter ezer — 1000 pengő rénes forintokba kötött s a fellyebb kinevezett úton módon rajtunk meg vejendő bánatbér terhe alatt, magunkat viszont lekötelezzük. Költ Ormezőn, Szent Mihály 27-én 1832. Okolitsányi Ottilia gróf Szirmay Sándor hitvese m. p. (L. s.) Privilegiált Szepsi városa községének Jászón september 12-én 1832-ik esztendőben vallott tellyes meghatalmazottjai, nemes Bagossy Mihály hadnagy mk. Idősbb Lipták János bíró mk (L. s.) Ezen transactio felolvastatott s kihirdettetett Kassán, 1832-ik esztendőben, Mindszent hava 9-én tartatott közönséges gyűlésben Bizáki Puky Antal, tekintetes nemes Abaujvármegye hites fő jegyzője által.

A jászói konvent hitelesítő bevezetése és záradéka elhagyásával. *O. L., Nádori iratok, Diaet. Extraser. 1833/XCVI/3.*

4.

Zálogos szerződés Csáky János gróf és Remete Szepes megyei mezőváros között (1794)

Infranscriptus Comes junior Joannes Csáky de Keresztszegh, Perpetuus Terrae Scepusiensis Comes, assumptis in me oneribus, quorumlibet successor fateor et recognosco: quod ego, fine diminuendorum gravium debitorum meorum, quorum intuitu con-

cursum creditorum et executionem experiri necessum habui, totale et integrum oppidum meum haereditarium Rhemete, inclyto comitatui Scepusiensi ingremiatum, cum universis intra et extravillanis beneficiis, signanter censu contractuali hucdum dependi solito, educillis interiore et exteriore, molis nova et antiqua, braxa item mola pultacea Pauli Faix, alia Schneideriana et malleaturis Michaelis Schönvieszner et Godofridi Vurfer dependendi consveta arenda, jure macelli, tellonii, piscationis, sylvis, denique universis beneficiis et utilitatibus ad idem oppidum pertinentibus et dominium terrestrale respicientibus oppidanae communitati Rhemetiensi, ejusque successoribus utriusque sexus titulo pignoris, jure dominii terrestralis pignoratitii in centum viginti mille renensibus florenis, dico 120 mille rfnis tenendum et possidendum cesserim et per manus tradiderim, (salvo Jure Patronatus pro me et successoribus meis per expressum reservato, salvis aeque parochi et Ecclesiae Romano-Catholicae consuetis beneficiis et obventionibus), sub conditionibus infrascriptis et quidem:

1-o. Prout ego oppidum realiter cum universis beneficiis et utilitatibus tradidi, ita oppidana communitas assumpsit in se omnium meorum dominorum creditorum, qui ad oppidum Rhemete intabulati cridam ingressi sunt, exolutionem, signanter apud dominos Jonyanos, dominam Raiszianam, Antonium Keill, viduam seniorem Schneiderianam, dominas spectabiles Ladislao et Francisco Mariassyanam, et alios intabulatos in crida stantes, cum quibus adhuc ego intuitu exolutionis rem non conclusissem, contractumque non recepissem, superque contentatione aut accomodatione scriptum producere non possem in illis summis, quae per dominum spectabilem exequentem assessorem occasione executionis erutae sunt ac per executionem depurandae erant, ea cum obligatione, quod ab iisdem dominis creditoribus contractus meos recipere et intra spatium 3-ium mensium a dato praesentium computandorum mihi restituere tenebitur, et cum ad rationem residuae summae tempore resignationis ex actis processualibus eruendae Rflorenorum 15 millia effective enumeravit, resultantem summam una cum abventuro interusurio in festo Sancti Joannis Baptistae a. c. in parata aeque ad manus domini massae curatoris sub evictione mea deponere obligabitur, ad casum autem intermittendae depositionis optionali satisfactioni bona sua juridicis remediis non abstantibus substernunt.

2-o. Cum haec venditio in emolumentum oppidanorum pararetur, ideo erga desiderium eorundem oppidanorum annuo, ut communitas excipiens beneficiorum regalium aliorumque corporeorum et incorporeorum objectorum, quae redditus exhibent, medio ad id deligendi per communitatem individui, quod de universis perceptionibus et erogationibus legales et adaequatas rationes ducet, et communitati in praesentia personae comitatensis quottannis reddet, administrationem instituere teneatur, rationes taliter revisae post triennium inclytae comitatui exhibeantur et per ordinatam deputationem superrevideantur: ut si administratio debita communitatique utilis adinventa fuerit, stabiliri, si vero damnosa, et inadaequata, corrigi quaeat. Ita post alios 3-os annos publico porrigentur, modalitate praevia superrevidendae. — Quodsi autem et tunc erueretur, quod et inadaequata administratione in communitatem damnum redundet, ego, aut successores mei erga depositionem investitorum 120 mille Rflorenorum et pretii aestimationalis aedificiorum pignoris instituto, coram foro comitatensi suscitando recipere possim et tenear, ita vice versa, si pro commodo communitatis cessisse adinveniret publicum, recipi nequeat.

3-io. In casum eum, si oppidana communitas in parte aut in toto, idem oppidum ante etiam effluxum 32 annorum distrahere vellet, hanc, uno integro anno, erga me et successores meas praemonitionem praemittere tenebitur, in casum autem non praemittendae praemonitionis liberum mihi et successoribus meis sit ex jure prioritatis hic reservato, talem excutere.

4-o. Cum sylvae in territorio hujus oppidi adeo densae non sint, ut disordinatae desectioni committantur, ideo earum usus tanquam pignoratitiis dominis terrestribus competat, in sensu et conformitate legum, salva suprema inclyti comitatus superspectione.

5-o. Esto quidem aedificia illa, quae pro beneficiis regalibus rite usuandis ex indultu contractus arendatitii communitas, signanter molam novam, diversorium cum curruli extra oppidum collocato, braxam cum omnibus appertinentiis erexerit, occasione receptionis beneficiorum persoluta sint per dominium, idem tamen pretium aestimationale nunc dominio restitutum habeatur, et alioquin aedificia in eodem statu perseverare nequeant, hinc occasione reluitionis bono praeter investitionem 120 mille Rflorenorum praescita etiam aedificia et quae nefors intermedio tempore pro rite percipiendis regalibus desiderarentur, ac per communitatem posita fuerint, reflexione nulla habita modernae aestimationis, de novo aestimabuntur, pretiumque aestimationale una cum integra investione simul et semel deponere tenebar.

6-o. Ante effluxum 32 legalium annorum, pro quibus hic impignoratio fit, praeter casum puncto 2. et 3. circumscriptum, videlicet si post 6-os annos administratio damnosa reperiretur, aut alteri distrahere vellet, nec mihi, nec successoribus recipiendi facultas sit, post effluxum tamen 32 annorum deposita investitione Rflorenorum 120 millium et pretio aestimationali aedificiorum, quod tunc erueretur, oppidana communitas oppidum mihi beneficiaque regalia universa et utilitates remittere, datiasque seu censum ita prout antea solvere obligabitur.

7-o. Post effluxum 32 annorum, si ego aut successores mei recipere et alteri distrahere vellent, tunc communitas jure prioritatis gaudeat.

8-o. Cum fodinae, in quibus mihi tanquam domino terrestri ratae dominii terrestralis (Erb-Kux dictae) ex recentiori resolutione competentes, obtigere, et quarum nonnullae jam ad benedictionem pertigere, mihi in futurum quoque cessurae sint et retineantur, — ideo si quae nefors intra pignoratitios annos fodinae aperirentur, tituloque recognitionis juris dominalis, eodem titulo oppidanae communitati in territorio hujate, pars consimilis assignaretur, et tempore reluitionis in benedictione repertae fuerint, illae, et tales fodinae in illisque reperienda benedictio pro oppidana communitate remaneat.

9-o. Quamvis contractus iste die infrascripto conclusus foret, indeque initium summere debuisset, tamen cum a 1-a Januarii pro parte mea beneficia regalia recepta, majorem summam intulerint, quam investitionis interusurium constitueret, eo quoque accedo, ut omnis fructus a 1-a Januarii 1794 proveniens oppido cedat, et prout initium summit ita finiat: et quidem investitionis interusurium ab eo tempore competens, alioquin usque depurationem totius investitionis calculandum deponere, et vinorum et omnis liquoris distracti, quam etiam quae pro continuanda venditione adlata sunt, emptionale pretium persolvere maneat obligatum.

10-o. Legalem evictionem in me et successores meos assummo, cum assecuratione ex parte illustrissimi domini Comitis fratris Antonii procurandae subscriptionis.

Signatum Rhemete, die 2-a mensis Februarii, Anno 1794. Comes Joannes Csáky de Keresztszegh, consentiente me comite Antonio Csáky. Infrascripta communitas sub praeviis conditionibus pignus hocce recipit, semetque ad illarum observantiam sub propriarum manuum subscriptione et sigilli usualis oppidi hujusce Rhemete oppressione obligat. Signatum anno, die, mense, locove ut supra. Joseph Mudronyi, qua judex. Matthias Motynik Nachrichter et electa communitas. Michael Schneider Vormundt, Joann Thomasy Vormundt, Antonius Eger Vormund. Michael Götzel Vormundt. Joann Michael Roth Geschworner. Mathias Schneider Geschworner. Mathias Schönwieszner Geschworner. Samuel Sauer juratus praefati oppidi notarius.

Coram me Sigismundo Jekelfalussy de eadem inclyti comitatus Scepus Tabulae Judiciariae assessore ad actum hunc deputato et harum tenores communitati lingua vernacula interpraetante. Coram me Joanne Glatzinger ejusdem inclyti comitatus tabulae judiciariae assessori ad hunc actum deputato. Coram me Josepho Kalácskowszky de eadem inclyti Comitatus ordinario fiscali.

A Szepes megye által 1834. június 3-án kiállított másolatból közölve (A visszaváltás eddig a 32 év eltelte ellenére sem történt meg.) *O. L., Nádori lt. Diaet. Extraser. 1833/XCVI/3.*

5.

Zálogos szerződés Csáky Emánuel grófj özvegye és a Szepesi megyei Nagyszalók (Gross-Schlagendorf) község között (1831)

Endes gefertigte, einer Seits wir Anna geborne Gräfin Szirmay, des wailand hochgebornen Grafen Emanuel Csáky von Keresztszegh K. K. Kämmerers und geheimen Raths, wie auch des löblichen. Zipser Comitats wirklichen und Erb-Obergespans hinterlassene Wittwe, als dermalige Grundfrau der im löblichen Zipser Comitat gelegenen Ortschaft Gross-Schlagendorf, und wir Grafen Emanuel und Rudolph Csáky von Keresztszegh, als Erbherren und Eigenthümer derselben, auch im Namen unserer für jetzt abwesenden Söhne, und respective Brüder Grafen Theodor und August Csáky von Keresztszegh, denen gegenwärtiger Contract ehestens zur Unterschrift zugeschickt werden soll, andererseits aber wir Richter, Geschworne und sämmtliche Mann für Mann versammelte Gemeinde der besagten Ortschaft Gross-Schlagendorf, urkunden und bekennen hiermit, dass wir die Vermittelung sowohl der von Seiten des löblichen Zipser Comitats auf höhere

Befehl ausgesandten Deputation, als auch des unten coramisirten löblichen Herrenstuhls beherzigend, folgenden freywilligen, ungezwungenen, reiflich und wohl überlegten Pfand-Vertrag miteinander abgeschlossen haben.

1. Wir obgenannte Wittwe und Söhne wailand seiner Excellenz des Grafen Emanuel Csáky von Keresztszegh, geben die uns gehörige Ortschaft Gross-Schlagendorf oder Nagy-Szalók mit allen dazu gehörigen Regal- Curial- und Urbarial Beneficien und Wäldern, wie auch mit dem bischöflichen Zehend der Gemeinde Obgesagter Ortschaft selbst auf zwey und dreyssig Jahre vom 1-ten July 1831 angerechnet, und also bis letzten Juny 1863 in Pfand, in und für die Summe von 72 000, sagen Zwey und Siebenzig Tausend Rheinischen Gulden in Conventions-Münze, drey Zwanziger Silber auf einen Gulden gerechnet.

2. Da es der Gemeinde zu beschwerlich wäre, diese ganze Summe auf einmal an uns abzutragen, so haben wir ihr zu theilweisen Abtragung derselben folgende Termine bewilligt: Am lezten December des laufenden Jahres 1831 zahlt die Gemeinde auf Abschlag der Pfand-Summe 8000, sage Achttausend Rheinische Floren. conv. Münze. Das übrige bleibt einstweile bey der Gemeinde gegen halbjährige Aufkündigung, welche sowohl den Pfandgebern, als der Gemeinde frey stehet, doch sollen von Seiten der Pfandgeber und respective Gläubiger auf einmal nicht mehr als 8000, sage Achttausend Rf. conv. Münze, von Seiten der Gemeinde aber als Pfandnehmerin und respective Schuldnerin nicht weniger als 8000 fl. in conv. Münze auf einmal aufgekündigt werden dürfen. Auch ist als Grundsatz festgesetzt, dass zur Abtragung des ganzen Capitals von 72 000 Rf. c. M. der Gemeinde ein Zeitraum von Acht Jahren, nämlich bis 1-ten July 1839 zu guten kommen soll, und daher die Aufkündigungen von Seiten der Gläubiger so attemperirt werden müssen, dass a proportione des seit 1-ten July 1831 verflossenen Zeitraumes nicht mehr als 8000 fl. CM. auf jedes Jahr zu zahlen kommen.

3. Von der Pfand-Summe wird die Gemeinde die legalen sechs procentigen Interessen vierteljährig, und zwar am 1-ten Januar, 1-ten Aprill, 1-ten July und 1-ten October pünktlich abtragen, und da der gegenwärtige Pfand-Contract mit 1-ten July 1831 seinen Anfang nimmt, so fällt die erste Interessen-Zahlung auf den 1-ten October 1831 so, wie es sich von selbst versteht, dass die vierteljährige Angaria von 1100 Rf. Wiener Währung für die letzt vorgegangenen Monathe Aprill, May und Juny nach dem alten bisher bestandenen Pacht Contract am letzten Tag des laufenden Monaths Juny bezahlt werden muss.

4. Wir endesgefertigte Gemeinde verpflichten uns Einer für Alle, und Alle für Einen, die in den vorigen Punkten bestimmten Capitals- und Interessen Zahlungen pünktlich und auf den Tag zu leisten. Widrigens falls, wenn wir entweder die Interessen, oder die aufgekündigten Capitals Raten nicht pünktlich auf den Tag leisten sollten, hat Ihre Excellenz die Frau Gräfin oder deren Erben sogleich das Recht, nach eigener Willkühr und Wahl entweder das verpfändete Gut gegen Rückstattung des Pfand-Schillings, in wie ferne er damals schon bezahlt seyn wird, zurück zu nehmen, und somit gegenwärtigen Pfand-Contract auch vor Ablauf der Jahre zu beheben: oder wenn Ihnen diess nicht gefällig seyn sollte, die aufgekündigte Capital, oder rückständige Interessen Summe optionaliter mittelst ihres Herrenstuhls an uns und unserm sämmtlichen Vermögen zu exequiren, und überdiess auch vor der Entscheidung und Execution zu ihrer Sicherheit das Neuntel, und den Zehenten des ganzen Terrains, welches in diesem Fall blos in der Eigenschaft einer speciellen Hypothec betrachtet werden soll, sogleich via facti zu occupiren.

5. Die Zehend Redemption an das Zipser Bisthum wird auch während der im gegenwärtigen Contract stipulirten Pfandjahre nicht die Gemeinde, sondern ich Gräfin Anna Csáky und meine Erben leisten.

6. Das Patronats-Recht über die katholische Pfarre zu Gross-Schlagendorf behalte ich Gräfin Anna Csáky auch während der Pfand-Jahre für mich und meine Erben vor: — da ich jedoch in der Nähe keine Waldungen besitze, so wird die Gemeinde verpflichtet sevn, die zu den Kirchen Pfarr und Schulgebäuden erforderliche Holz Quantitaet aus dem Gross-Schlagendorfer Walde, den sie hiermit in Pfand nimmt, auch während der Pfand-Jahre unentgeldlich zu leisten, so wie auch das Brennholz für den Pfarrer und Schullehrer, so wie bisher, durch die Gemeinde geleistet werden soll. Ferner versteht es sich von selbst, dass die Gemeinde auch alle jene Praestationen an Früchten, Arbeiten, Geflügel u.s.w., so wie sie dieselben auch bisher dem katholischen Pfarrer geleistet hat, so auch in Zukunft und während der Pfandjahre zu leisten verpflichtet ist.

7. Der sogenannte Herrschaftliche Wald wird nach seinem jetzigen Stand durch ein forstmännisches Individuum noch diesen Sommer abgeschätzt werden, und muss nach

Ablauf der Pfandjahre in eben dem Stande zurückgestellt werden. Sollte er sich damals in besserm Stande als jetzt, befinden, so hat die Gemeinde den Ersatz der Melioration von der Grundherrschaft zu fordern, — widrigen Falls hat die Grundherrschaft den Ersatz der Deterioration von der Gemeinde zu fordern.

8. Da aus Anlass des gegenwärtigen Pfand Contracts die Execution des Urbarial Processes für jetzt unterbleibt, so entsaget die Gemeinde auch der Forderung von 587 Fl. 30 xr. W. W., welche sie zu Folge der in jenem Process ergangenen Resolutionen an die Grundherrschaft zu machen hätte. Zur Zeit der Auslösung des gegenwärtigen Pfandes aber treten alle gegen die Gemeinde in Lauf befindlichen Processe und Rechtsverhältnisse auf den Standpunkt zurück, auf welchem sie sich am heutigen Tage unmittelbar vor Abschliessung des gegenwärtigen Vertrags befunden haben.

9. Da den Pächtern von Hotkocz und Welbach der Genuss der bisher von Gross-Schlagendorf bezogenen Fuhren und Handarbeiter für das jetzt laufende Jahr nicht mehr entzogen werden kann, so wird die Gemeinde ihnen dieselben für das Jahr 1831 noch zu leisten, oder sich mit ihnen darüber abzufinden gehalten seyn. Doch wird ihr die Herrschaft dafür 120 Rfl. C. M. a conto der am 1-ten October 1831 zahlbaren Interessen gut halten. Jener Theil der Fuhren und Handarbeiter aber, den nicht die Pächter, sondern die Herrschaft selbst zu beziehen pflegte, höret vom 1-ten July 1831 auf, da er in das Pfand mit eingeschlossen ist.

Urkund dessen haben wir gegenwärtigen Pfand-Contract in drey gleich lautenden Exemplaren mit unsern beyderseitigen Unterschriften und einer Seits Gräflichen Petschaft, andern Seits aber Gemeinde Siegl versehen. Geschehen zu Gross-Schlagendorf und respective Hotkocz, den 21-ten Juny 1831.

Auf Verlangen der Gemeinde wird mehrerer Deutlichkeit wegen noch hinzugefügt: dass wenn die Grundherrschaft nach Verlauf der Pfand Jahre dieses Pfand auslösen wollte, die Pfand Summe auf einmahl und zwar ebenfalls in Conventions Münze drey Silber Zwanziger auf einen Gulden gerechnet, der Gemeinde bezahlet werden soll. Sig. wie oben.

Alatta egyik oldalon a grófi család tagjainak és a hitelesítő megyei tisztviselőknek az aláírásai, a másik oldalon a község lakóinak 116 aláírása.

A Szepes megye által 1834. június 3-án kiállított másolatból közölve. *O. L., Nádori lt. Diaet. Extraser. 1833/XCVI/3.*

Közli: BARTA ISTVÁN

ADALÉKOK A SOMOGY MEGYEI ÚJGAZDÁK HELYZETÉHEZ (1945—1948)

Történészek, néprajzosok, közgazdászok — sőt, nyugodtan hozzátehetjük: politikai életünk vezetői számára is különösképpen izgató kérdés a parasztság felszabadulás után kialakult új struktúrájának, gazdasági helyzetének és egész életmódjának tanulmányozása. Hiszen mindez rövid néhány esztendő alatt olyan hatalmas változáson ment keresztül, amelyhez hasonlókat eddig csak egész korszakok tudtak felmutatni. E változások egyik és legjelentősebb tényezője a földreform volt. A földreform végrehajtása, nem szólva annak szélesebb és közvetett hatásáról, nemcsak egyszerűen megszüntette a nagybirtokot, annak gazdálkodását és az azon kialakult társadalmi rétegződést, de egyben olyan emberek tömegének adott belépőt a birtokos parasztság soraiba, akik eddig semmiféle tulajdonnal vagy csak igen kevéssel rendelkeztek. Röviden úgy szokás mindezt kifejezni, hogy létrehozta az újgazdák rétegét.

Ezeket az újgazdákat nemcsak juttatásuk egyidejű és közös eredete, de olyan további tényezők is jellemezték, mint a család lélekszámához képest juttatott birtok és felszerelés többé-kevésbé azonos nagysága, gazdaságaik fejlődésének hasonló forrásokból való táplálkozása, a gazdálkodásban tanusított szakértelmük nagyjából egyforma színvonala és egyebek mellett különösen az az általában elemi módon megnyilatkozó törekvés, hogy ki-ki, juttatott birtokterületének megfelelő „rangban", a régi gazdákkal váljék egyenlővé. Természetesen korántsincs arról szó, mintha ez a réteg teljesen homogén lett volna. Történelmi, táji és egyéb adottságok színezték ezt az általános egyformaságot. Sőt, ezeken túl is van egy olyan, úgyszólván mindenütt fellelhető tényező (ti. akarva, nem akarva minduntalan szembekerülünk azzal a ténnyel, hogy a juttatottak egy része már előbb is rendelkezett többkevesebb ingatlannal), amely az újgazda rétegen belül is bizonyos cezurát jelent, sőt egyáltalán vitathatóvá teszi, hogy valamennyi földhözjuttatottra vonatkoztatható-e az újgazda megjelölés. Ennek a taglalásától azonban ezúttal eltekintünk.

*

Közleményünk, *anélkül, hogy következtetések levonásának igényével lépne fel*, egy megye, Somogy viszonylatában szándékozik számszerű adatokkal szemléltetni a juttatások nagyságát, valamint a juttatottak 3 éves gazdasági és szociális fejlődésének néhány vonatkozását.[1] Természetesen a bemu-

[1] Az adatok elemzését és az adódó következtetések levonását a szerző további anyagfeltárás után külön tanulmányban kívánja elvégezni.

tatásra kerülő adatok nem alkalmasak országos következtetések levonására. Hisz tudott dolog — hogy csak a legfontosabbat említsük —, Somogy megye azokhoz a megyékhez tartozik, amelyekben a nagybirtok országos átlagon felüli területe viszonylag kisebb népsűrűséggel párosult, következésképpen az egyes juttatások mértéke is más, magasabb volt az országos átlagnál, s így a parasztságban létrejövő szerkezeti változások is nagyobb méreteket öltöttek, mint más vidékeken. Egyebek mellett ugyancsak a juttatások viszonylagos magassága játszott közre abban is, hogy a somogyi újgazdák fokozottan kihasználhatták a felszabadulást követő mezőgazdasági konjunktúrát gazdaságaik fejlesztésére. Ami azonban országosan jellemző és a somogyi adatok is mindenekelőtt bizonyítják: az újgazdák csodával határos erőfeszítése gazdaságaik fellendítésére.

A bemutatásra kerülő szemléltető számok a Somogy megyei alispán egy 1948 elején kiadott rendelete nyomán történő, elvileg a megye valamennyi földosztásban és juttatásban érdekelt községére kiterjedő adatgyűjtés feldolgozásából és összegezéséből keletkeztek.[2] Az adatgyűjtés sorrendben a következő kérdésekre terjedt ki: 1. juttatásban részesült újgazdák száma és a juttatás területe; 2. a juttatott élő és holt felszerelés, valamint annak gyarapodása 1948-ig; 3. az újgazdák ruha- és cipőellátottsága; 4. az újgazdák közül hányan és mekkora területet adtak bérbe; 5. hányan és milyen összegű bankkölcsönt vettek igénybe; 6. villanyvilágítás elterjedése az újgazdáknál; 7. újgazdák—régi gazdák száma a képviselőtestületben; 8. részvételük a közös legeltetésben; 9. hányan mondtak le juttatásukról, hányan mentek tönkre az újgazdák közül és hánynak kobozták el juttatását; 10. hány újgazda részesült állami vetőmag-, műtrágya- vagy szántási hitelakcióban; 11. van-e földművesszövetkezet a községben és részesült-e az a 3 éves terv keretében kölcsönben? Itt jegyzendő meg, hogy néhány kérdés (3, 6, 8, 11.) kivételével valamennyi esetben az egyes birtokkategóriák (1—5, 5—10, 10—20 kh) figyelembevételével történt az adatszolgáltatás.

Az elmondottak alapján azt gondolhatnók, hogy a juttatottak gazdasági és szociális fejlődését illetően teljes értékű statisztikai összegezésekre ad módot ennek az adatgyűjtésnek a feldolgozása. Sajnos, ezt egyáltalán nem mondhatjuk. Mindenekelőtt nem mondhatjuk azért, mert már eleve a teljesnél szűkebb területre korlátozódnak maguk a kérdések is. (A juttatottak gazdasági fejlődésének olyan fontos kérdéseire, mint az üzemágak új arányának vagy a terméseredményeknek vagy akár a juttatáson túli élő- és holtfelszerelés nagyságának, stb. stb. ismertetésére ki sem terjednek.)

Eltekintve azonban ettől a maximális követelménytől, az ismertetett kérdésekre gyűjtött adatanyag magában sem számítható az egész megyét illetően statisztikai értékűnek. Mégpedig több okból. Így, mindenekelőtt azért nem, mert hanyagság vagy a dolgok befejezetlensége és áttekinthetetlensége folytán nem érkeztek be valamennyi községtől a kívánt adatok (Somogy megye 301 községe közül összesen 244 községből érkezett be kimutatás). Amelyek pedig beérkeztek, hiányosak voltak, vagy ami még jellemzőbb, az adatszolgáltató szervek nem egyöntetűen értelmezvén a kérdéseket, különböző módszereket követtek az adatok felvételénél. (Ezekre és a továbbiakból adódó

[2] Állami Levéltár Kaposvár. Népmozgalmi adatok. Gazdasági és szociális adatszolgáltatás a 24 546/1948. számú alispáni rendelet alapján. Ugyancsak e szám alatt találhatók külön-külön az egyes jegyzőségek által beküldött községi adatok is.

problémák ismertetésére természetesen az egyes táblázatok bemutatásánál részletesen kitérünk.) Végül nem lehet elmenni a bevallások gyakori hamissága mellett sem. Bár ez az összeírás abból az időszakból származik, amikor a parasztgazdaságok továbbfejlődésének még megvolt a lehetősége, mégis, mivel az adón túl, a különböző beszolgáltatások, és ha nem is mindenütt, a juttatott föld megváltása is terhelték az újgazdákat, jócskán megkisebbítették bevallásaikban teherbírásukat, állataik és egyéb ingóságaik nehezen ellenőrizhető nagyságát.[3] Persze, ez utóbbival kapcsolatban joggal felvethetjük, hogy vajon létezik-e olyan, bevallás alapján készült kimutatás, amely kisebb vagy nagyobb mértékben nem esik bele ebbe a bűnbe?

Ezeket a körülményeket tartván szem előtt, nem is statisztikáról, hanem csak *szemléltető számokról* beszélünk. Hogy ilyen szemléltető számok közrebocsátásának mégis van értelme, az abból adódik, hogy az újgazdák számának és juttatott területének kimutatásán kívül, az egyéb kérdéseket illetően, semmiféle összeírás nem áll rendelkezésünkre. Különösen nem áll rendelkezésünkre olyan, amely az újgazdák 3 éves fejlődésre adatokat tartalmazna. Ha ezen összeírás bemutatásával a statisztikai számszerűség követelményeinek nem is tudunk eleget tenni, mégis bizonyos *arányokat* és *tendenciákat* megállapíthatunk, és szemléltető számai feltétlenül alkalmasak arra, hogy következtetéseket vonjunk le belőlük az újgazda réteg gazdasági és szociális fejlődését illetően. Feltehetően, ezzel az összeírással, Somogy megye akkori kommunista alispánjának sem volt egyéb célja.

Közleményünkben némi változást szenved az adatgyűjtés ismertetett kérdéseinek sorrendje. Az új sorrend megállapításánál, illetőleg az egyes kérdések csoportosításánál az volt a szempont, hogy a rendelkezésünkre álló anyag keretein belül mennél szemléletesebbé tegyük 1. a juttatások számát, mértékét, 2. a juttatott gazdaságok 3 éves fejlődésének egyes eredményeit, 3. a gazdaság fejlődésének néhány forrását és 4. az újgazdák szociális helyzetének egyes tényezőit. E négyes tagozódást kifejező felsorolás nagyjából meg is felel az egyes táblázatoknak.

A kérdések új sorrendje és csoportosítása mellett azonban további változtatást idéz elő még egy újabb tényező is: a telepítés adatainak felvétele. Ismeretes, hogy azokban a községekben, ahol a kitelepített volt volksbundisták birtokai gazda nélkül maradtak, vagy ahol a nagybirtok felosztása után még felesleges terület maradt fenn, más községekből, sőt — többnyire — más megyékből telepítettek be újgazdákat. Nos, Somogy megyében mindkét eset fellelhető. Az említett telepítési adatok a telepes családok számát, lélekszámát, jelenlegi telephelyét és előbbi lakhelyét tartalmazzák.[4] Mindezt az első cím alatt, a juttatottak számánál vettük fel, mintegy annak szemléltetésére, hogy a juttatottak között milyen arányban szerepelnek a nem helybeli lakosok.

Végül még általánosságban megjegyezzük, hogy járásonként, illetőleg az egész megyére nézve összesítettük az adatgyűjtés községi eredményeit. Mégis az egyes járások adatai így alig szolgálhatnak a helyes összevetés alapjául,

[3] Azontúl, hogy maguk is bevallják, ez kitudódik akkor is, ha az egyes községek esetében az itt bevallottakat összevetjük a Földbirtokrendező Tanács Földhivatala által a földreform kapcsán juttatott, törlesztés miatt nyilvántartott élő- és holtfelszerelések nagyságával.

[4] Állami Levéltár Kaposvár. Népmozgalmi adatok. Gazdasági és szociális adatszolgáltatás a 24 546/1948. számú alispáni rendelet alapján. E szám alatt található a kimutatás az 1945. évi január hó 1-től kezdődő telepítésekről is.

mert azon túl, hogy az adatgyűjtés nem volt teljes, a felosztott nagybirtok aránya sem volt egyforma a különböző járásokban. Bizonyos kombinációs számítási eljárások segítségével azonban megközelítően pontos összevetéseket lehet végezni az egyes járások közti arányokat illetően is. Ugyancsak az abszolút számok teljességének hiánya, valamint a következtetések mellőzése késztet arra is, hogy az arányok százalékszerű ábrázolásától is eltekintsünk.

Közleményünk a következő sorrendet követi: először bemutatja az egyes kérdéscsoportokhoz tartozó táblázatokat, majd anélkül, hogy a belőlük eredő következtetésekkel foglalkozna, magyarázza azokat. A táblázatokat követő magyarázatokban, azon túl, hogy szó esik az egyes adatok értékéről, felhasználhatóságáról, különös figyelmet érdemelnek az olyan *kiegészítések és megjegyzések*, amelyek lényegében maguk is az egyes táblázatokhoz tartoznak, de tekintettel a (községi) összeírás szöveges voltára, azok nem voltak beépíthetők a táblázatokba (lásd túloldalt).

Az 1. táblázatban az újgazdák száma és a juttatott terület egybe foglalása magától értetődő. A telepítések adatait pedig azon meggondolásból vettük ide, hogy azzal mintegy árnyaltabban mutathassuk be az újgazdaréteg összetételét. Sajnos azonban, ez utóbbiakat nem tárgyalja birtokkategóriánként az eredeti összeírás.

Az újgazdák számának kimutatása áll összegszerűen a teljességhez legközelebb. Ez ugyanis a megye 244 községének adatszolgáltatása alapján készült és ezen számon belül még olyan községekből is rendelkezésünkre áll, ahonnan esetleg a juttatott terület nagysága nincs kimutatva. (Egyébként ezeket az eseteket mutatja a *b)* pont.) Így is még két súlyos hiányosság található, amely az összeírás eredendő fogyatékosságát mutatja: nem tudni, hogy a számok vajon csak a juttatott személyeket vagy ezeken kívül az intézményeket (iskola, egyházközség stb.) is jelentik. Másik pedig — amire a bevezetőben is utaltunk —, nem állapítható meg, mennyi ebből a teljesen újgazdák száma. (Bár megjegyezzük, néhány község más anyag alapján való konkrét vizsgálata arra enged következtetni, hogy az 1—5 k. holdas kategóriában többnyire olyanok vannak, akik csak kiegészítést kaptak.

A juttatott területnél magától értetődik — és ez elsősorban az 1—5 k. holdas kategóriánál veendő figyelembe —, hogy nem az újgazda tulajdonában levő összes birtokterületről van szó. Egyébként itt is, miként előbb, újra homályban marad a teljesen újgazdák és a kiegészítéses juttatottak közti különbség. Megjegyzendő még, hogy az 1—5 k. holdas terület nem feltétlenül jelenti, hogy a juttatás alsó határa 1 kh. volt; ezen alul is előfordult juttatás. Ugyanakkor 15 k. holdon felül alig találkozni juttatással.

Telepítéseknél megjegyzendő, hogy a telepesek nagyobb része Szlovákiából jött.

A 2. főcímhez tartozó két táblázat első pillantásra eléggé elüt egymástól, mégis azért vettük azokat egy főcím alá, mert valójában azonos következtetésre adnak alkalmat. Míg az *a)* pont alatt levő számok pozitíve, addig a *b)* pont alattiak negatíve mutatják, hogy a juttatottak gazdaságaira, igen kevés kivétellel a nagyiramú fejlődés és életképesség volt a jellemző.

a) Az élő- és holtfelszerelés juttatása és gyarapodása mértékének ábrázolásánál különösen megmutatkoznak a bevezetésben említett hiányosságok. Eltekintve attól, hogy már a bevallásnál kisebbítések fordultak elő, szembetaláljuk magunkat az adatfelvételek különböző módszeréből adódó hiányosságokkal is. Van község, ahol a juttatott élő- és holtfelszerelés mennyisége abszolút szám-

1. Újgazdák száma és juttatásuk mértéke. A telepítés adatai

Járás	Összeírt községekből *a)* teljesen, *b)* részben kimutatott községek száma	Újgazdák száma					Juttatott terület nagysága kh.-ban					A telepített családok				
		1—5	5—10	10—20	megjelölés nélkül	összesen	1—5	5—10	10—20	megjelölés nélkül	összesen	hány megyéből jöttek	hány községből jöttek	hány községbe	száma	lélekszáma
		kh.-as juttatással					kh.-as juttatással									
Barcs	17	462	503	168	1001	2134	1576	3870	1954	8819	16219	4	9	2	155	616
	6	489	62	4	—	555	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Csurgó	18	1254	444	118	—	1816	4372	3060	1740	—	9172	1	1	1	1	4
	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Igal	19	978	1404	290	—	2672	3401	10610	3709	—	17720	14	41	10	375	1413
	2	47	54	21	—	122	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kaposvár	40	1752	2177	375	156	4442	5660	16688	4834	—	27182	17	63	7	268	1176
	5	401	121	20	—	542	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Lengyeltóti	22	1822	1605	156	676	4259	6486	12681	3601	—	22768	—	—	—	—	—
	3	292	87	5	—	384	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Marcali	32	2394	1703	343	76	4516	7836	12463	4858	942	26099	4	14	4	43	159
	10	721	405	75	1201	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Nagyatád	18	1791	1224	215	—	3230	5522	9180	3004	—	17706	4	21	5	67	293
	3	180	240	20	—	440	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Szigetvár	23	644	953	324	—	1921	2382	7677	4124	—	14183	25	100	17	632	3035
	2	129	144	36	—	309	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tab	23	1587	1258	204	415	3464	3992	8118	2226	4632	18968	3	3	6	54	244
	1	256	116	—	—	372	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Somogy megyében összesen:	212	12684	11271	2175	2324	28454	41227	84347	30050	14393	170017	72	252	52	1595	6940
	32	2515	1229	181	—	3925	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

2. A juttatott gazdaságok hároméves fejlődésének egyes eredményei

a) *Az élő- és holtfelszerelés juttatásának és gyarapodásának mértéke*

Járás	A juttatott és gyarapodott újgazda megjelölése	Juttatott (községek száma az egyes kategóriák szerint)	Gyarapodott (községek száma az egyes kategóriák szerint)	Ló		Ökör, bivaly		Tehén, üsző		Sertés		Juh, kecske		Szamár		Kocsi, szekér		Eke		Borona, tárcsa		Hengerféle		Lókapa, kultivátor, töltőeke		Vetőgép		Szőlészeti, pincészeti felszerelés	
				juttatott	gyarapodott	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.	j.	gy.
Barcs	1—5 kh.	5	13	14	42	28	—	4	145	—	22	—	—	2	2	26	87	8	51	10	24	4	—	2	1	—	—	—	—
	5—10 kh.	7	14	43	102	10	3	4	241	—	58	—	—	8	—	52	158	68	102	20	45	4	1	20	6	—	—	—	—
	10—20 kh.	4	8	36	54	4	—	2	51	—	18	—	—	12	—	45	59	25	18	3	7	1	—	6	4	—	—	—	—
	megj. nélk.	1	—	5	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	167	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	összesen			98	198	43	3	10	437	—	98	—	—	22	2	128	304	107	171	33	76	9	1	28	11	—	—	—	—
Csurgó	1—5 kh.	6	2	—	—	4	—	2	8	—	—	—	—	—	—	7	1	23	5	16	5	—	—	5	—	1	—	—	—
	5—10 kh.	6	1	9	—	5	—	2	3	—	—	—	—	—	—	12	5	38	2	37	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	10—20 kh.	2	1	—	—	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	4	2	5	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	megj. nélk.	—	3	—	—	—	—	—	52	—	—	—	—	—	—	—	27	—	12	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—
	összesen	—	—	9	—	9	—	5	65	—	—	—	—	—	—	23	35	66	20	54	15	—	—	5	—	1	—	—	—
Igal	1—5 kh.	11	4	23	7	16	1	29	50	6	—	10	—	—	—	38	20	23	26	23	22	—	—	—	—	—	—	—	—
	5—10 kh.	17	5	166	147	124	1	185	185	45	—	10	—	—	3	213	192	148	177	165	233	6	—	12	—	5	—	1	—
	10—20 kh.	10	3	63	120	30	2	60	87	11	—	32	—	—	—	67	73	53	80	54	44	—	—	—	—	4	—	—	—
	megj. nélk.	1	2	—	134	—	—	4	119	—	—	—	—	—	—	—	102	—	—	—	54	—	—	—	—	—	10	—	—
	összesen	—	—	252	408	170	4	278	441	62	—	52	—	—	3	318	387	224	283	242	353	6	—	12	—	9	10	1	—
Kaposvár	1—5 kh.	19	5	46	7	29	—	31	67	52	—	64	6	2	—	30	25	61	23	45	13	1	5	5	—	6	—	2	—
	5—10 kh.	32	6	271	25	81	—	379	114	201	48	164	9	—	—	192	28	198	22	133	14	6	9	—	—	14	—	3	—
	10—20 kh.	16	5	71	20	10	—	59	29	56	12	40	—	—	—	33	18	55	15	36	8	2	7	—	—	1	—	2	1
	megj. nélk.	3	21	23	309	10	—	—	890	—	366	—	329	—	38	26	255	—	298	—	184	—	—	—	—	—	3	—	—
	összesen	—	—	411	361	130	—	469	1100	309	426	268	344	2	38	281	326	314	358	214	219	9	21	5	—	21	3	7	1
Lengyeltóti ...	1—5 kh.	16	6	35	44	77	—	63	171	12	60	170	—	3	—	91	88	24	23	14	—	2	—	1	—	—	—	—	—
	5—10 kh.	19	7	74	235	140	147	118	381	60	180	250	—	4	—	182	431	86	59	66	—	9	—	6	—	2	—	1	—
	10—20 kh.	10	3	11	15	17	—	25	23	11	25	26	—	6	—	39	17	48	5	30	—	3	—	3	—	3	—	—	—
	megj. nélk.	—	7	—	120	—	7	—	490	—	656	—	57	—	—	—	403	—	169	—	82	—	—	—	—	2	—	3	—
	összesen	—	—	120	414	234	154	206	1065	83	921	446	57	13	—	312	939	158	256	110	82	14	—	10	—	7	—	4	—
Marcali	1—5 kh.	7	3	7	2	38	—	—	52	—	—	—	—	—	—	48	12	40	12	16	2	4	1	1	—	1	—	—	—
	5—10 kh.	15	2	14	3	116	14	28	—	—	—	—	—	—	—	94	6	123	10	101	—	8	—	2	—	—	—	—	—
	10—20 kh.	7	1	1	1	16	6	6	—	—	—	—	—	—	—	35	4	29	1	13	—	5	—	—	—	1	—	—	—
	megj. nélk.	8	17	37	219	39	12	85	997	1	1331	—	28	5	—	25	179	13	180	10	153	1	—	—	10	1	—	1	—
	összesen	—	—	59	225	209	32	119	1049	1	1331	—	28	5	—	202	201	205	203	140	153	18	1	3	10	3	—	1	—
Nagyatád	1—5 kh.	7	3	—	2	—	—	39	20	2	68	—	30	—	—	3	9	17	—	6	—	—	—	5	—	—	—	—	—
	5—10 kh.	12	3	20	4	22	8	144	17	—	131	—	48	—	—	29	18	49	—	41	—	1	—	16	—	—	—	—	—
	10—20 kh.	5	1	7	4	13	—	6	—	—	20	—	18	—	—	13	7	3	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	megj. nélk.	1	4	6	18	11	—	—	139	—	—	—	—	—	—	6	38	13	34	22	24	3	—	5	19	4	—	—	—
	összesen	—	—	33	28	46	8	189	176	2	219	—	96	—	—	51	72	82	34	73	24	4	—	26	19	4	—	—	—
Szigetvár	1—5 kh.	14	13	13	17	—	—	25	65	26	132	16	29	6	1	9	29	31	27	15	24	—	9	8	2	—	—	1	—
	5—10 kh.	16	11	372	105	113	—	331	153	209	232	171	70	—	—	351	53	367	46	313	45	11	15	5	3	—	—	—	—
	10—20 kh.	12	7	284	21	28	—	202	45	140	85	118	6	—	—	186	4	189	4	179	3	3	3	—	1	4	—	—	—
	megj. nélk.	—	8	—	116	—	—	—	207	—	166	—	—	—	—	—	99	—	136	—	26	—	—	—	8	—	—	—	—
	összesen	—	—	669	259	141	—	558	470	375	615	305	105	6	1	546	185	587	213	507	98	14	27	13	14	4	—	1	—
Tab	1—5 kh.	13	4	21	6	28	32	53	129	42	75	—	—	5	—	37	7	21	15	9	—	6	—	1	—	1	—	—	—
	5—10 kh.	16	3	107	40	111	21	87	225	11	452	—	—	7	—	124	131	101	82	70	5	9	—	15	—	7	—	—	—
	10—20 kh.	10	3	28	3	14	—	20	37	—	71	—	—	—	—	34	12	26	16	16	3	2	—	5	—	5	—	—	—
	megj. nélk.	1	11	11	186	—	12	61	968	100	1085	—	263	—	—	72	386	48	373	50	225	8	26	27	32	18	3	—	—
	összesen	—	—	167	235	153	65	221	1359	153	1683	—	263	12	—	267	536	196	486	145	233	25	26	48	32	31	3	—	—
Somogy megye összesen:	1—5 kh.	98	53	159	127	220	33	246	707	140	357	260	65	18	3	289	278	248	182	154	90	17	15	28	3	8	—	3	—
	5—10 kh.	140	52	1076	661	722	194	1278	1319	526	1101	595	127	19	3	1249	1022	1178	500	946	342	54	25	76	9	28	—	5	—
	10—20 kh.	76	32	501	238	132	8	381	274	218	231	216	24	18	—	456	196	433	140	336	65	16	10	14	5	18	—	2	1
	megj. nélk.	15	73	82	1102	61	31	150	3862	101	3604	—	677	5	38	134	1489	80	1202	82	758	12	26	32	69	25	16	4	—
	összesen	—	—	1818	2128	1135	266	2055	6162	985	5293	1071	893	60	44	2128	2985	1939	2024	1518	1255	99	76	150	86	79	16	14	1

b) *A juttatott gazdaságok helyzete*

Járás	Bérbeadtak*											Tönkrementek száma						Lemondottak száma						Elkobzások száma					
	bérbeadók száma						területnagyság																						
	községek	kat. holdasok 1—5	kat. holdasok 5—10	kat. holdasok 10—20	megj. nélk.	összesen	kat. hold 1—5	kat. hold 5—10	kat. hold 10—20	megj. nélk.	összesen	község	kat. holdasok 1—5	kat. holdasok 5—10	kat. holdasok 10—20	megj. nélk.	összesen	község	kat. holdasok 1—5	kat. holdasok 5—10	kat. holdasok 10—20	megj. nélk.	összesen	község	kat. holdasok 1—5	kat. holdasok 5—10	kat. holdasok 10—20	megj. nélk.	összesen
Barcs	3	1	1	—	3	5	3	10	—	—	13	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Csurgó	1	3	—	—	—	3	11	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—	1	5	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Igal	5	2	5	2	—	9	8	41	24	—	73	1	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kaposvár ..	7	6	6	—	2	14	17	43	—	—	60	6	2	1	—	11	14	5	—	6	—	2	8	1	1	7	—	—	8
Lengyeltóti	14	47	17	1	11	76	136,5	126	12	—	274,5	1	2	3	—	—	5	5	20	1	—	—	21	2	6	—	—	—	6
Marcali ...	6	7	6	—	—	13	20	49	—	—	69	1	—	1	—	—	1	3	9	1	—	—	10	—	—	—	—	—	—
Nagyatád ..	4	—	2	—	—	2	—	12	—	32	44	1	1	—	—	—	1	4	—	11	—	—	11	1	—	1	—	—	1
Szigetvár ..	10	16	9	4	—	29	43,5	69,5	44	—	157	—	—	—	—	—	—	6	3	16	—	—	19	1	—	2	—	—	2
Tab	7	23	6	—	—	29	69	48,5	—	—	117,5	2	—	2	—	4	6	8	13	—	—	13	26	3	—	—	—	4	4
Somogy megye összesen .	57	105	52	7	16	180	308	399	80	32	819	12	6	7	—	15	28	33	50	35	—	16	101	8	7	10	—	4	21

* Bérletekre vonatkozó kimutatás az 1947—48. gazdasági évre vonatkozik.

3. A juttatott gazdaságok fejlődésének néhány forrása

Járás	Bankkölcsönt felvevők: községek száma	megjelölése kategóriák szerint	juttatottak száma	összeg Ft-ban	összeg a felvevők számának megj. nélkül Ft-ban	hitelben részesült: községek száma	gazdaságok száma: Vetőmag	Műtrágya	Szántási	Kölcsönben részesült földműves-szövetkezetek: száma	összeg Ft-ban
Barcs		1—5 kh.	71	20145	—		60	—	44		
		5—10 kh.	60	22274	—		63	—	21		
		10—20 kh.	11	10673	—		12	—	—		
		megj. nélk.	—	—	—		—	—	—		
	8	összesen	142	53092	—	14	135	—	65	3	11310
Csurgó		1—5 kh.	83	34893	—		47	9	77		
		5—10 kh.	28	15000	4750		29	27	22		
		10—20 kh.	—	—	—		—	—	—		
		megj. nélk.	—	—	—		—	—	—		
	8	összesen	111	49893	4750	10	76	36	99	—	—
Igal		1—5 kh.	15	3800	—		15	—	8		
		5—10 kh.	63	26300	—		6	—	30		
		10—20 kh.	6	5800	—		—	—	2		
		megj. nélk.	4	2000	—		—	—	—		
	10	összesen	88	37900	—	5	21	—	40	3	12543
Kaposvár ...		1—5 kh.	30	7082	—		41	—	90		
		5—10 kh.	45	36350	—		80	20	280		
		10—20 kh.	2	700	—		49	—	7		
		megj. nélk.	—	—	4000		—	125	19		
	13	összesen	77	44132	4000	25	170	145	396	2	6200
Lengyeltóti		1—5 kh.	35	9300	950		295	23	71		
		5—10 kh.	40	11180	—		41	38	24		
		10—20 kh.	1	250	—		—	—	3		
		megj. nélk.	12	5000	—		101	40	—		
	9	összesen	88	25730	950	14	437	101	98	2	5700
Marcali		1—5 kh.	95	22069	—		83	32	36		
		5—10 kh.	39	10816	—		74	8	43		
		10—20 kh.	2	500	—		52	—	12		
		megj. nélk.	6	2200	—		177	—	—		
	13	összesen	142	35585	—	8	386	40	91	2	6400
Nagyatád ...		1—5 kh.	42	11220	—		169	30	87		
		5—10 kh.	71	15460	—		193	17	83		
		10—20 kh.	1	120	—		22	—	21		
		megj. nélk.	38	9960	6000		40	—	156		
	12	összesen	152	36760	6000	9	424	47	347	2	16500
Szigetvár ...		1—5 kh.	4	1100	—		—	—	7		
		5—10 kh.	36	10070	1200		—	—	15		
		10—20 kh.	6	2300	1800		—	—	—		
		megj. nélk.	—	—	—		—	—	—		
	6	összesen	46	13470	3000	4	—	—	22	2	14000
Tab		1—5 kh.	67	57612	63130		30	41	38		
		5—10 kh.	104	69618	50910		9	64	67		
		10—20 kh.	26	7940	—		—	4	48		
		megj. nélk.	60	18000	—		50	21	—		
	15	összesen	257	153170	114040	13	89	130	153	3	52117
Somogy megye összesen		1—5 kh.	442	167221	64080		740	135	458		
		5—10 kh.	486	217068	56860		495	174	585		
		10—20 kh.	55	28283	1800		135	4	93		
		megj. nélk.	120	37160	10000		368	186	175		
	94	összesen	1103	449732	132740	102	1738	499	1311	19	124770

4. *Az újgazdák szociális helyzetének egyes tényezői*

Járás	Öltözködés			Villany		Képviselőtestületben						Legelőhasználat				
	kimutatott községek száma	egy főre átlag esik		ellátott községek száma	hány községben vannak ellátott újgazdák	kimutatott községek száma	régi gazdák száma	újgazdák száma				kimutatott községek száma	csak régi	csak új	különkülön	együtt
		ruha	cipő					1—5 kh.-as	5—10 kh.-as	10—20 kh.-as	összesen		gazdák használják		használják az új és a régi gazdák	
Barcs	22	1,9	1,6	4	3	20	253	53	49	7	116	23	4	1	2	16
Csurgó	13	1,7	1,4	—	—	17	104	43	32	—	75	15	4	—	2	9
Igál	17	1,7	1,6	12	11	19	147	39	83	13	135	17	5	1	2	9
Kaposvár	32	1,8	1,5	15	14	37	448	90	109	12	225	43	12	4	9	18
Lengyeltóti	21	1,6	1,2	8	8	19	221	47	60	10	117	19	—	—	8	11
Marcali	30	1,5	1,3	2	2	33	360	60	101	9	196	35	5	5	1	24
Nagyatád	20	1,5	1,4	3	3	8	91	10	34	5	49	19	11	1	6	1
Szigetvár	17	1,7	1,4	7	3	14	81	20	39	20	79	24	5	1	5	13
Tab	24	1,5	1,5	9	8	21	170	76	94	28	198	22	11	2	2	7
Somogy megye összesen	196	1,65	1,43	60	52	188	1875	438	601	104	1190	217	57	15	37	108

ban adottak, ugyanakkor a gyarapodás mértékének meghatározása hiányzik (vagy fordítva), vagy esetleg % értékben van megállapítva, anélkül, hogy tudnánk, hogy ez a %-os gyarapodás a juttatás mértékéhez vagy a juttatással már meglevő élő- és holtfelszerelés nagyságához van viszonyítva. Sőt olyan eset is előfordul egyes községeknél, hogy a kimutatás a gyarapodott felszerelést a szükséglethez viszonyítva fejezi ki %-ban. Itt azt az eljárást követtük, hogy a gyarapodás mértékét csak azon községekből származó kimutatásokból vettük át, amelyeknél a mérték abszolút számokban volt megadva. Ugyanakkor persze nem elhanyagolhatók a százalékszerűen meghatározott gyarapodások sem — bár a táblázatba ezeket nem lehetett beépíteni. Ezek, eltekintve egy-két kivételtől, mind arra vallanak, hogy a gyarapodás a főbb élő- és holtfelszerelésben 10—100% között, de többnyire 50% felett volt. Végül megjegyzendő, hogy a juttatásról és a gyarapodásról itt közölt számok nem terjednek ki egyes, különleges és ritkán előforduló vagy jelentéktelen felszerelési tárgyakra (pl. extirpátor, lógereblye, szán). Különben is ezeknek amúgy sem jelentős száma alig változott a gyarapodással. Itt jegyezzük meg, bizonyos élő- és holtfelszerelési ágakat helyszűke miatt össze kellett vonni. Ez az összevonás az egyes felszerelési tárgyak rendeltetésének hasonlósága alapján történt.

b) Az egyes juttatott gazdaságok helyzete c. táblázatban a bérletek esetében figyelembe veendő — és ez az egyes községi kimutatásokhoz csatolt megjegyzésekből derül ki —, hogy a bérbeadók egy része intézmény (földhivatal, iskola stb.), a bérlők jórésze pedig újgazda volt. Sőt nem egy példa van arra is — ezt megint csak a községi összeírásokból tudjuk —, hogy egyes újgazdák nemcsak újgazdatársaiktól, de régi gazdáktól is béreltek földet. A *tönkremenés, lemondás, elkobzás* eseteiben ugyancsak tanulságosak az egyes községi kimutatások szövegei, amelyekben nemcsak arra találunk utalásokat, hogy ezek többnyire miért következtek be (elköltözés, öregség, elemi csapás), de arra is, hogy az újgazdák jól gazdálkodnak, és ennek köszönhető a tönkremenések, lemondások, elkobzások alacsony száma. Itt a terület megjelölésétől azért kellett eltekinteni, mert arra az egyes községi kimutatások sem tértek ki.

A 3. táblázat nem ad módot olyan fontos, az egyes gazdaságok fejlődését elősegítő tényezők áttekintésére, mint a magánkölcsönök, igakölcsönök stb. és ugyanakkor feltehetően abból a szempontból sem teljes, hogy három évre visszamenően minden kölcsönre és hitelakcióra kitérne.

A bankkölcsönök és a különböző hitelakciók kimutatása nyilvánvalóan összetartozik, minthogy azok közvetlenül az egyes gazdaságok fejlődését segítették elő. De nem kevésbé idetartozik a földművesszövetkezetek számára folyósított összegek kimutatása is, hisz az eredeti összeírásokhoz tartozó megjegyzésekben mindenütt utalást találunk arra, hogy a földművesszövetkezetek ezzel elsősorban a juttatottak gazdaságainak fellendülését segítették elő.

Bankkölcsön esetében 43 olyan kölcsönfelvevő kimaradt a táblázatból, akinél a kölcsön összege az eredeti összeírásban nincs kimutatva. Sőt egyes községek esetében ezeken túl is jelzik néha, hogy még „többek" is vettek fel ilyent. Sajnos, az sem állapítható meg, hogy itt mindig csak újgazdákról van-e szó. A kölcsön hovafordítása úgyszólván mindenütt azonos: a gazdaság fejlesztését, különösképpen gazdasági felszerelések vásárlását szolgálta.

Vetőmag, műtrágya, szántási hitelakcióknál az összegszerűség igen hiányos. Máshonnét azonban kiderült, hogy a szántási hitelakció összege egyenként 100—400 Ft között ingadozik. A vetőmag és műtrágya esetében pedig nem-

csak a mennyiség, de a minőség sincs megjelölve. (Miféle mag vagy műtrágya.) Itt is egyes községeknél, a kimutatott számokon túl, szintén bejegyzéseket találni arról, hogy „többek" is kaptak. Utalás van továbbá arra is, hogy a kimutatásban nem csupán újgazdák szerepelnek. Végül előfordulnak olyan esetek is, hogy egyes újgazdák többféle hitelakcióban részesültek, sőt bankkölcsönt is vettek fel.

Kölcsönben részesült földművesszövetkezeteknél megjegyzendő, hogy az összeíráshoz kiadott kérdőív csak azok iránt a földművesszövetkezetek iránt érdeklődött, amelyek a három éves terv keretében kaptak kölcsönt. A kölcsön hatása az újgazdák gazdaságainak fellendülésére abban mutatkozott, hogy a földművesszövetkezet olyan gépeket vásárolt vagy állított üzembe, amelyeket elsősorban az újgazdák használtak.

A 4. táblázatban felsorolt címek ismét egybetartoznak. Az első kettő ugyanis az újgazdák szociális helyzetére, a második kettő pedig az újgazdák társadalmi asszimilációjára utal.

Öltözködésnél nemcsak az egyes újgazdákra, de a családtagokra is vonatkoznak a kimutatásban szereplő számok. Itt is fel kell figyelni a községi kimutatásokban fellelhető megjegyzésekre, amelyek maguk is az öltözködés gyengeségére vallanak, viszont ugyanakkor egyöntetűen azt mutatják, hogy a gazdaságok jövedelmét mindenekelőtt a gazdaság továbbfejlesztésére használták fel.

Villanybevezetések száma már az összeírások hiányossága folytán sem lehet teljes. Ugyanakkor nem utal arra sem, hogy a villany bevezetése mikor történt. Megjegyzendő, hogy a táblázatban kimutatott helységekben a villanyt bevezető újgazdák aránya elég alacsony.

Képviselőtestületben levő tagok sorában kizárólag paraszti elemek szerepelnek az eredeti kimutatásokban és ennek folytán a táblázatban is. Egyébként jóval több helyen vannak jelen az újgazdák a képviselőtestületben, mint ahogy az a táblázatból kitűnik, mert a táblázatban nem vettük fel az olyan eseteket, ahol százalékszerűen mutatták ki a régi és új gazdák arányát vagy esetleg ahol csak az újgazdák szerepelnek. Megjegyzendő, hogy egyes járások esetében azért nem egyezik az egyes birtokkategóriákban kimutatott újgazda képviselőtestületi tagok számának összege az „összesen" című rovatba írt számmal, mert ez utóbbiban már olyan újgazdák is bennefoglaltatnak, akiknek nincs megjelölve a birtokosi helyzete.

Legeltetés. A legelők nagyobbrészt társulati, kisebbrészt földmívesszövetkezeti (juttatott) és jelentéktelen számban egyéb legelők voltak. A közös legeltetés különösen az előbbi két esetben volt elterjedve, esetleg arról lehet szó, hogy néha régi gazdák társulati legelőjét bér ellenében használták az újgazdák.

Közli: Orbán Sándor

VITA

MEGJEGYZÉSEK A JOBBÁGYSÁG ÉLETSZÍNVONALÁNAK STATISZTIKAI VIZSGÁLATÁHOZ*

Csaknem évtizedes késéssel látott napvilágot egy olyan munka, mely a hazai történetírás ma is egyik legaktuálisabb problémájához nyúlva, a jobbágy-életszínvonal megismerésére szolgáló kutatás statisztikai módszerének kidolgozására tett kísérletet. Nem szükséges ezt a törekvést történetírásunk szempontjából bővebben méltatni, hiszen a jobbágyság életviszonyainak történeti kutatása régóta igényli a társadalomvizsgálat komplex módszereinek kimunkálását. A statisztikai módszer jelentősége a különböző részeredmények szintézisében pedig azért is nagy, mert — kellő fokra fejlesztve — lehetőséget nyújtana a hiányos adatok becslés útján való kiegészítésére és a különböző korú adatok megfelelő összehasonlítására. A jobbágyság életviszonyainak valóságos alakulását több évszázadon keresztül — amihez mindeddig nincs reális összehasonlítási alap — főként a statisztikai elvonással nyert, a résztudományok eredményeit magukban foglaló indexek rendszere világíthatná meg.

Ezért volt időszerű, hogy az évekkel ezelőtt lezárt bélapátfalvi monográfiát a Történeti Statisztikai Közlemények legalább tömör beszámolóban közreadta, s csak elismerő helyeslés fogadhatja a szerzőknek azt a szándékát, hogy e régebbi munkájukat a fogyatékosságok ismeretében is nyilvánosságra hozzák — ezzel nemcsak vitára, hanem hasonló kezdeményezésekre is ösztönzést adva. Szűkrefogott beszámolójuk ugyan csak részben elégíti ki az olvasó érdeklődését, hiszen ebben sajnos részletesen csak a munka alapelveit és néhány fontosabb fázisát ismertethették; de egészében véve jelentős és példamutató kezdeményezés áll előttünk.

A végeredményként bemutatott életszínvonal indexek képesek voltak kifejezni és kiegészíteni eddigi ismereteinket vagy feltételezéseinket arról, hogy az úrbéri viszonyok alakulása a Mária Terézia-féle úrbérrendezési törvény előtt s a törvény életbelépésekor milyen irányba vitte a jobbágyság sorsát. Figyelemre méltó — Apátfalvától elvonatkoztatva is — az a megállapítás, hogy 1717 és 1771 közt Apátfalván a legfelső jobbágyréteg életszintje süllyed a legerősebben — azoké, akik a helyi parasztmozgalom élére állnak 1750 körül —, míg a helyi szegénység kezdettől fogva jóval létminimum alatti szintje valami keveset javul. Helytörténetileg ez a végeredmény *lényegében* hihető, még akkor is, ha az idevezető számításokban több-kevesebb tévedés lehet, s túlnyomó részük — néha indokolatlanul is — becsléseken alapul.

* *Acsádi György—Csizmadia Andor:* Kísérlet a bélapátfalvi jobbágyok XVIII. századi életszínvonalának megállapítására. Történeti Statisztikai Közlemények. 1959. 1—2. sz.

A monográfia az életszínvonal-számítás jelenkori gyakorlatát a vizsgált kor viszonyaihoz alkalmazza, felhasználva a korról adott s a történeti kutatásnál használatos helyi és összehasonlító történeti forrásokat, igénybevéve a korról és témáról kínálkozó minden más tudományos (gazdaságtörténeti, etnográfiai stb.) eredményt is. Nem meglepő, ha ezen alapvető célkitűzése nem mindenben valósult meg hibátlanul, és ha a munka néhány részlete kritikára szorul. Figyelembe véve történetírásunk jelenlegi helyzetét, felvetődik az a kérdés is, hogy a társadalomtudományok eddigi idevonatkozó irodalma megoldotta-e már azokat a részproblémákat, amelyek az életszínvonal vizsgálatával kapcsolatban merülnek fel. Az apátfalvi monográfia szerzőinek nyilvánvalóan számos, nem a statisztikus kutatási körébe tartozó kérdésben kellett önállóan állást foglalniok és megoldást keresniök. Munkájuk néhány fogyatékossága vagy tévedése éppen ilyen szempontból tanulságos és figyelmeztető.

A sokoldalú munkával végzett vizsgálat megérdemelné a minden részletére kiterjedő, elemző kritikát az egyes szakterületek részéről. Ehhez azonban a számítások és becslések részletesebb ismeretére volna szükség. A közölt összefoglaló alapján nem követhetjük végig pl. az ár- és mértékszámításokat, amelyek rendkívül tanulságosak lehetnek. Nem lehet részleteiben hozzászólni a jobbágyháztartás gazdasági mérlegének azokhoz a részeihez, amelyeknek csupán címszavait ismerjük, így különösen a néprajzi ismeretek alapján megállapított árufelhasználás, konvencionális kiadások becsléséhez, amelyek eddig egyedülálló volta joggal kelt érdeklődést stb. A hozzászóló tehát nem vállalkozhat többre, mint hogy az úttörő monográfia metodikájának — melynek ismertetésére a szerzők főképpen törekedtek, s amely *általánosságban* helyes és követendő — olyan, a közleményből világos részleteit tegye szóvá, ahol saját munkájának tapasztalata megengedi a kritikai észrevételeket. Magam részéről a jobbágyháztartás gazdasági mérlegének, a jobbágyság csoportosításának és a lélekszám, ill. munkaerő számításnak néhány kérdését szeretném fölvetni.

A szerzők által fölállított *gazdasági mérleg* helyesen rendszerezi az életszínvonal megállapításához számításba jövő tételeket. A jobbágyjövedelem és felhasználásának számszerű megállapításához összefüggő, részletes forrásanyagot az úrbéri és decimális összeírások nyújthattak. Ezek a XVIII. században általában elég pontosak és részletesek ahhoz, hogy a mérleg „jövedelem" oldalának nagyobb részét (a jobbágy mezőgazdasági termelésének pontjait) kitöltsék; a fennmaradó problematikus tételek közül itt csak a munkaerő jelentős. A „felhasználás" oldalon természetesen sokkal nagyobb hézag van, hiszen ennél csak a jobbágyszolgáltatások mennyiségét lehet többé-kevésbé számszerűen megismerni az összeírásokból; a jobbágyháztartás saját szükségletéről és a tényleges fogyasztásról csak ritka, szétszórt és jobbára feltáratlan források vannak adva, a számbajövő összehasonlító példák pedig (melyeket részben a néprajz nyújt) csak szerencsés esetben, aprólékos munkával találhatók meg. A mérleg helyessége szempontjából tehát döntő, hogy a kutató az adott összeírásokat maximálisan értékesítse. Ezek részletes feldolgozásával érzékeltetni lehet, hogy a jobbágy termelt javaiból az úrbéri és adóterhek lerovása után milyen mennyiség marad meg saját céljaira, s ez az önmagában is sokatmondó eredmény mindesenetre biztosíték arra, hogy a hézagokat kitöltő becsléseknél és feltételezéseknél már csak részlettévedések fordulhassanak elő.

Az apátfalvi életszínvonal-számítások is főképpen az úrbéri viszonyok mérlegére épülnek. Ez vált egyik bázisává az elfogadható végeredménynek. Az alapvető forrásanyagot azonban a szerzők nem használták mindenütt helyesen, többhelyt csak összesítéseket vettek figyelembe, és eltekintettek a részletes, nehezebben kezelhető lajstromoktól. Pl. a gazdasági mérleg gabonatermelési adatait nem közvetlenül a dézsmajegyzékekből számítják ki, hanem összesített számadásokból következtetnek az egyes, különböző telekrésszel bíró jobbágyok átlagtermésére s e termés után fizetendő dézsmára. (Ehhez egyébként kifogástalan számítási eljárást dolgoztak ki.) Az állatállomány jövedelmének és felhasználásának számításait a szerzők nem ismertetik részletesen, csupán megállapítják, hogy a táji viszonyokat tekintve ez nem lehetett jelentős. Meggyőzőbb lett volna ezt az urbáriumokban feltehetően összeírt állatállomány adataival bizonyítani, mint ahogyan kár volt a társadalmi csoportosításnál is teljesen mellőzni a jobbágyok állatállományát.

Elképzelhető, hogy éppen Bélapátfalva esetében az összeírások hiányosabbak az e korban szokásosnál, vagy nem maradtak fenn. Ez esetben viszont helyesebb lett volna a metodikai kísérlethez egy viszonylag teljes forrásanyaggal rendelkező falut választani. A meglevő, föltárható adatoknak fikcióval való helyettesítése egy történeti vizsgálatnál csak akkor volna megengedhető, ha feldolgozhatatlan mennyiségű adattömegben kell kiinduló áttekintést szerezni — de az így nyert eredmények csak informatív értékűek lehetnek, főleg a további forráskutatás megkönnyítését szolgálhatnák, semmi esetre sem pótolva a forrásfeltárást. Ha pedig pusztán metodikai kísérletnek tekintjük a forrásadatoknak számításokkal való helyettesítését, akkor meg éppen a forrásadatokkal való egybevetésnek kellene az eljárás helyességét igazolnia. A bélapátfalvai vizsgálatnál ez nem történt meg — ami annál sajnálatosabb, mert néhány más következtető eljárással együtt pl. az itt alkalmazott gabonatermés-számítás igen meggyőző, s bizonyára jól alkalmazható mindenütt, ahol nem kell bonyolult földviszonyokkal számolni.

Feltételezhető, hogy a szerzők helyesen ítélték meg a Bükkben fekvő Bélapátfalva táji viszonyait (aminél a források leíró anyagát és a község mai viszonyait is figyelembe vették), s eszerint itt a XVIII. században sem kiterjedt földbérlet, sem számottevő állattartás nem volt lehetséges, vagyis a mezőgazdasági árutermelés kezdetleges fokon állhatott. Ez esetben a közvetett úton nyert adatok és a forrásadatok között nem volna nagy eltérés. Ez azonban nincs bizonyítva sem a növénytermesztés, sem az állattartás helyi adataival, és nincs teljes összhangban a társadalmi viszonyok alakulásával. A vizsgált időszakban ugyanis (1711—1771) éppen a jobbágyság magabíró, a helyi viszonyok között leginkább piacra termelő rétegének elszegényedését mutatja be a monográfia. A helytörténeti bevezetőben említett családok malomjogának és irtásföldjének elvétele is azt a feltételezést erősíti, hogy éppen a jobbágyárutermelés erőszakos korlátozásának vagy elfojtásának időszakáról van szó. Ebben az esetben az árutermelés alakulására utaló adatok semmiképp sem mellőzhetők.

Megjegyzendő, hogy a szerzők az állatállomány piaci jelentőségét nem hagyták figyelmen kívül, amikor megállapították, hogy az állatokból „értékesítésre . . . csak kevés juthatott, de egyes jobbágyok, akiknek gazdasági helyzete az állattenyésztést lehetővé tette, éppen ezáltal tehettek szert az átlagot jóval meghaladó jövedelemre" (8. l.). Nyilván a részletadatok elhanyagolása vezetett arra, hogy megállapításukat nem tartották szükségesnek job-

ban érvényesíteni, s az „átlagon felüli" jövedelem valahol a nagyobb telekrészű jobbágyok átlagai között rejtőzik. A számításoknál, kimutatásoknál nem tűnik ki az a néhány magasabb szinten árutermelő jobbágy, akik — bármily kevesen voltak is — jellegzetes, a többitől elkülönülő társadalmi réteget képviselhettek. Az életszínvonal indexek esetében ez azt jelenti, hogy pl. a féltelkesek csoportjából kiemelve a nagyobb állatállományt tartó háztartásokat, ezeknek életszintje jóval magasabb, a többieké többé-kevésbé alacsonyabb mutatószámot kapna. Ha ez beigazolódik, részben megmagyarázná és helyesbítené a féltelkesek feltűnően alacsony átlagos életszínvonalát, mely 1771-ben már majdnem a negyedtelkes minimumra csúszott, holott ekkor már az egésztelkek megosztódása folytán a féltelkesek közt kell keresnünk a társadalmi elitet.

Ezek a meggondolások szükségessé teszik a monográfiában alkalmazott *társadalmi csoportosítás* kritikáját; hangsúlyozva persze, hogy nem egy ilyen vizsgálat feladata a társadalmi rétegződést helyesen érzékeltető módszer kidolgozása. Ilyen téren a történeti irodalom sem nyújthatott biztos támpontokat, ilyenek egyelőre nincsenek és csak nagyobb forrásanyag ez irányú feldolgozásától várhatók.

Társadalmi rétegként a monográfia kimutatásaiban a telkesjobbágyság különböző csoportjai szerepelnek, mégpedig az urbáriumokban előforduló egész-, háromnegyed-, fél- és negyedtelkes megosztásban. Bár ismét nem feladata ennek a vizsgálatnak, hogy az adott jobbágytársadalom szerkezetét, a falu társadalmának képét részletezze, mégis jóval többet mondanának az indexszámok, ha tudhatnánk, hogy az egyes telekcsoportok hány jobbágyot jelentenek. A jobbágyok számát a szerzők csak a más célra szolgáló népességszámítás kapcsán közlik, s a vizsgált időszakból ebben a kimutatásban (6. tábla) csak az 1771. év adatait adják meg. Ebből kiderül, hogy 1771-ben, a vizsgálat befejező időpontjában nincsen féltelkesnél nagyobb jobbágybirtok, és a telkesjobbágyok mellett nagyszámú zsellér él.

A zsellérréteget az életszínvonal megállapításához vezető számítások szinte teljesen mellőzték (csupán úrbéri terheinek pénzértékét állapítja meg a 7. tábla), hiszen az állatállomány és a dézsma ismeretének híján semmilyen rávonatkozó adattal nem rendelkeztek. — Az 1771-re már kiveszett egésztelkes jobbágyréteget érintő számítások elméleti jelentőségűek, azt az általános életszínvonalromlást fejezik ki, amelynek során az egésztelkes jobbágy olyan helyzetbe kerül, hogy háztartását nem képes fenntartani, vagy a megváltozott körülmények közt annak korábbi berendezése ésszerűtlenné vált. E réteg pusztulását s annak okait a szerzők megemlítik, felfigyelve a nagycsaládok ezzel összefüggő váltakozására is. Az egész- és háromnegyedtelkes társadalmi elit eltűntével valószínűleg megszűnt vagy erősen korlátozódott Bélapátfalván a majorsági árutermeléssel konkurráló, önálló árutermelő jobbágygazdaság típusa. *De aligha szűnt meg ezzel együtt, egycsapásra és teljes egészében a jobbágyi árutermelés* — csak jelentősen csökkent, esetleg áttért más termékekre, és kimutatása vált nehezebbé. A monográfiában szereplő jobbágycsoportok közül az 1771-ben megmaradt két kategória, (a fél- és negyedtelkes, a számításon kívül hagyott zsellérek mellett) erre semmi esetre sem alkalmas.

Mind a számottevő zsellérréteg, mind a feltételezett gabona- vagy inkább jószágárutermelő réteg elhanyagolását nézve arról van szó, hogy e rétegek megléte vagy hiánya nem marad hatás nélkül a többiekre. Megszűnésük vagy kialakulásuk érezhetően befolyásolja a többiek helyzetét is. Pl. könnyen

korrekcióra szorulhat az az időtlenül hangzó megállapítás, hogy az apátfalvi jobbágyok „munkaszolgáltatásokból eredő jövedelme csekély lehetett" (8. l.), hogyha számolni kell a különböző időpontokban különböző számú nagygazdasággal, melyekben a család munkaereje mellett idegen munkaerőket is alkalmaznak; vagy hogyha nagyszámú, minden saját gazdaságot nélkülöző zsellérekkel van dolgunk, akik csak valamilyen munkavállalásból élhettek meg. A zsellérek hovatartozása: az, hogy a főleg bérmunkából élő háztartás vagy az elnyomorodó paraszti törpegazdaság típusaival állunk szemben (amit forrásainkban leginkább az állatállomány világít meg) már önmagában is sokat mondhat egy falu társadalmáról. Nem vitás, hogy a társadalmi rétegződés helyes megállapítása, kellő részletessége — a felhozott példákon túl is — nagyban befolyásolja az egyes jobbágytípusokra felállított gazdasági mérleg s ezen keresztül az egész életszínvonal-számítás helyességét.

Az életszínvonal-vizsgálat alapjául szolgáló társadalmi tipológiával szemben két alapkövetelmény merül fel: sem túl részletesnek nem szabad lennie, szétaprózva s így áttekinthetlenné téve a munkát, sem olyan mechanikus nem lehet, mint amilyennek itt láttuk. Azokat a valóságos jobbágytípusokat kell megragadnia, fejlődésükben ábrázolnia, amelyek az adott helyen és korban jellemzők lehettek.

Ez egyben azt is jelenti, hogy nem képzelhető el semmilyen, hazánk annyira változatos viszonyai között egyértelműen felállítható, s főleg az örökös jobbágyság fennállásának egész idejére egyformán érvényes csoportosítás. Legföljebb több regionális vizsgálat szintéziséből születhet meg egy olyan, a hazai jobbágytársadalom egészét átfogó gazdaságtörténeti áttekintés, amely a tájilag és koronként felbukkanó jobbágytípusokat helyesen, történeti helyükre állítva, gazdálkodásuk sajátságait összefüggéseikben jellemezve ábrázolhatja.

Mindezek után nehéz lenne arra a kérdésre válaszolni, hogy a hasonló részletmunkákban mégis milyen ismérvek alapján kellene az adott jobbágytársadalmat csoportosítani. Annyi biztos, hogy *egyetlen* ismérv (mint itt a jobbágytelek) semmi esetre sem elegendő a jobbágy gazdasági-társadalmi helyzetének meghatározásához; legalább 2—3, a helyi viszonyoknak megfelelően kiválasztott körülmény kombinációjával rajzolódnak csak ki a különböző típusú jobbágyháztartások. Saját errevonatkozó kutatásaimból csak egy korábbi időszakra és más táji-gazdasági viszonyokra vonatkozó kísérletre hivatkozhatom (Történelmi Szemle 1958. 3—4. sz.) s távolról sem volna helyes az ott kapott részeredményeket átvetíteni. De minden kísérleti részletvizsgálat kell hogy hozzon bizonyos általánosítható tanulságokat. Ezek közül számomra legdöntőbb volt annak a metodikai szükségszerűségnek felismerése, hogy a jobbágygazdaság jellemzésének olyan helyi ismérveit kell megragadni, amelyek egyaránt alkalmasak arra, hogy a helyi társadalom szerkezetét vázolják és fogódzót adjanak a helyi jobbágytípusoknak az országos fejlődésben való elhelyezésére.

Nem kétséges, hogy az örökös jobbágyság rendszerének kialakulásától kezdve a jobbágyi árutermelés szintje és jellege (iránya) az a tényező, amelyet semmilyen szűkebb vagy tágabb körű társadalomvizsgálat nem hagyhat figyelmen kívül. (Erre figyelmeztetnek az itt bírált munka felületességei is.) A jobbágytípusok meghatározásának leginkább a háztartások árutermelését, ennek mértékét, minőségét vagy hiányát dokumentáló adatokra kell épülnie. Ilyeneket alapforrásaink, az összeírások természetesen közvetlenül nem tartalmaz-

nak, s az ismert feldolgozások a legnagyobb óvatosságra intenek az összeírási adatok értelmezésénél. Csak a forráskritika, forráselemzés és a számítási eljárások további fejlesztésével juthatunk közelebb ahhoz, hogy az összeírásokban csupán adózási alapként (s ezért hiányosan, sokszor — mint a föld — erős torzulással) megjelenő termelőeszközök és a könnyebben megismerhető termésmennyiségek együttes adataiból kibontakozzék a valóságos jobbágytermelés, annak társadalmi megoszlása, az egyes háztartások árutermelői képessége, majd ennek alapján a helyi társadalom típusai, polarizációja. Az ilyen elképzelést azonban csak kísérleti eljárások sorozata valósíthatná meg, és meggyőzően kifejteni is csak konkrét vizsgálati anyag alapján lehetne.

Ugyanígy nem volna célszerű elméleti felsorolást adni mindazokról a tényezőkről, melyek kiegészítik vagy elmélyítik a társadalmi csoportosításnak ezt az alapelvét. Nyilván helyileg, a táj gazdasági, földrajzi, etnikai adottságainak megfelelően más-más mértékben kell majd figyelembe venni számos körülményt. A hangsúly azon van, hogy a jobbágyság típusait a gazdaság és az életforma különböző jegyei együtt jellemzik, s ezek bármelyikének elhanyagolása vagy aránytalan felnagyítása torz eredményt hoz létre.

Az apátfalvi monográfia esetében itt még a jobbágycsaládok *munkaszervezetének* kérdését kell megemlíteni; nem mint a jobbágygazdaság elsőrendű jellemzőjét, hanem annak olyan alapvető tartozékát, sok esetben fontos ismertető jegyét, amelyet az eddigi kutatás leginkább elhanyagolt. Az apátfalvi monográfiára szorítkozván a példákkal, a jobbágycsalád létszáma itt is — akár a munkaerő, akár a népesség oldaláról merült fel — mechanikus átlagként jelenik meg. A helyben virágzó nagycsalád-rendszerről olvasva, kétséget kelt a jobbágyháztartások gazdasági mérlegében egyöntetűen alkalmazott 6 személyes átlag. Eszerint mindegyik jobbágytípus esetében átlagosan ugyanannyi személy munkaereje jövedelmezne, és egyforma létszám eltartásának költsége merülne fel.

Persze itt sem ismerjük a monográfia részletszámításait. Nem tudni honnan és mikorról származik ez a létszámátlag, és hogyan különül el a hasznos munkaerő a teljes lélekszámtól. Lehet, hogy a hiányolt szempontok egy részét a szerzők sem hanyagolták el. A hozzászólás célja azonban — ismétlem — nem a monográfia elmarasztalása, hanem néhány *általában* elhanyagolt probléma felszínre juttatása, s ezért rá kell mutatni a nagycsaládi szervezetnek a paraszti árutermeléssel való, eddig sajnos csak töredékesen tisztázott összefüggésére. Saját kutatásaim és az idevonatkozó néprajzi irodalom eredményei arra engednek következtetni, hogy a nagycsalád mint munkaszervezet általában a parasztság feudális árutermelésével függ össze. Általában és országosan ennek időszakára esik a nagycsalád virágkora és a tőkés árutermelés kibontakozásával esik egybe felbomlása. Ennek megfelelően minden idevonatkozó adat egybehangzóan arra vall, hogy a parasztság szegényebb rétegeinél ritka a nagycsalád. Vagyis egy olyan falu parasztságánál, ahol virágzó nagycsaládi szervezetet állapítunk meg, ez általában csak a nagyobb gazdaságokra vonatkozik (itt néha 20—30 főnyi családtag is lehet), míg a szegény- és kisparasztság főleg kiscsaládokban vagy átmeneti családformákban él.

A jobbágyháztartás gazdasági mérlege szempontjából ez azt jelenti, hogy feltétlenül külön kell választani a mérlegnél használt társadalmi csoportosítás típusainak létszámátlagát.

A munkaerő hasznosítása és az eltartási költség különbözete más-más mértékben befolyásolná a mérleg végeredményét az egyes típusoknál. A külön-

bözet maga pedig mind a társadalmi, mind az időbeli keresztmetszetnél még kis eltérések esetén is figyelemre méltó, távolabbra mutató eredményeket hozhat.

*

A fentebbi vázlatosan elmondott meggondolások inkább metodikai érvényűek. A bélapátfalvi életszínvonal-vizsgálat végeredményének helyességét — a társadalmi csoportosítás fogyatékosságaitól eltekintve — kevésbé érintik, mint várható volna. Ennek egyik oka az, hogy az úrbéri terhek alakulásának mérlege vált az életszínvonal-számítás alapjává, s ennél a szerzők látható gondot fordítottak az elérhető maximális pontosságra. A másik ok az, hogy az elhanyagolt vagy felületesen felállított tételek általában mechanikusan jelentkeznek a jobbágyháztartás gazdasági mérlegének mindkét oldalán (legalábbis az itt alkalmazott eljárásban), s így kevésbé befolyásolják a végeredményt.

A monográfia maradandó pozitívuma — a metodikai kísérlet jelentőségén és hasznosságán túl — az, hogy az úrbéri terhek mérlegével lényegileg dokumentálni tudták a szerzők az úrbéri viszonyok alakulásának valóságos hatását a jobbágyok sorsára. Ugyanakkor hiányosságaival felhívja a figyelmet arra, hogy az úrbéri viszonyok önmagukban nem elegendők a jobbágysors megértésére: az úrbéri mérleg nem tartalmazza a jobbágyság magatartását, önvédelmét az úrbéri terhek növekedésével szemben. Ez gazdasági téren részint az árutermelés új, rugalmasabb módjaiban nyilvánulhat meg, részint az úrbéri terhektől való ilyen vagy olyan menekülésben. Hazánkban ez részint a monokultúrák nagyarányú megerősödésével, részint a jobbágykötelezettségeket megszabó normának, a telekrész (esetleg igásállat) birtoklásának csökkentésével, az árutermelés spontán redukálásával és kisebb szinten más irányra való átállásával — részint egyes jobbágyrétegek további s most már végzetes elproletarizálódásával ment végbe az örökös jobbágyság megszilárdulása, a majorsági árutermelés döntő kibontakozása idején. Ennek az ismerős folyamatnak a jobbágyság életviszonyain keresztül való ábrázolása további kutatásoktól, továbbfejlesztett vizsgálati eljárásoktól várható.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen téren folyó — és sokhelyt folyamatban levő — munkákhoz a metodikai biztonságon kívül időtrablóan részletes, végsőkig aprólékos forrásfeltárásra van szükség. Ennek sem mennyiségi terhét, sem a kutatás további szempontjait érlelő jelentőségét nem becsülhetjük le. Éppen ezért örvendetes és kívánatos a hasonló részletmunkák minél sűrűbb publikálása. Ezért tartottam megengedhetőnek azt is, hogy az eddigiek során kialakult álláspontomat már munka közben, a dokumentálásnak elébe vágva, adjam hozzá egy komoly figyelmet érdemlő közlemény vitájához.

VERESS ÉVA

SZEMLE

N. KISS ISTVÁN

16. SZÁZADI DÉZSMAJEGYZÉKEK (BORSOD, HEVES, BEREG, BIHAR ÉS KÖZÉP-SZOLNOK MEGYÉK)

Budapest 1960. Akadémiai Kiadó. 1119 l.

A jelen kötettel hosszú évek kutatásainak eredményeképpen nagymennyiségű levéltári adat fél-feldolgozásszerű publikálásával és igen gondos, kiérlelt elemzésével, értékelésével készített munka látott napvilágot. A kötet történetírásunk komoly nyeresége és önmagában is nagy figyelmet érdemel, de ha tudjuk azt is, hogy a szerző további köteteken dolgozik az északkelet-magyarországi megyék dézsmajegyzékeinek a felhasználásával, talán indokolt, ha kicsit részletesebben foglalkozunk a forrás értékelésének és feldolgozásának a módjával, melyet a könyv szerzője követett.

Miután általánossá vált az a gyakorlat, hogy a kamara bérelte az egyháztól a tizedet, a dézsma egyöntetű kezelés és központi ellenőrzés mellett beszedett, államilag biztosított adóvá vált. A jobbágygazdálkodás legfontosabb oldalait bemutató, közlésre kiválasztott gabona-, bor-, valamint a juh- és méhkastized jegyzékek (továbbá néhány sertéstized lajstrom), mint a legáltalánosabb természetbeni adónemről vezetett összeírások, alkalmasak nagy területek mezőgazdasági termelőerőinek a vizsgálatára. Vitába kell azonban szállnunk a szerzőnek a dézsmajegyzékek forrásértékéről vallott felfogásával, mert véleményünk szerint e felfogásból adódik a munkának néhány olyan következtetése, mellyel nem tudunk egyetérteni.

N. Kiss munkája bevezetésében felveti ugyan a dézsmamentesség és a dézsmacsalás mértékének a kérdését, mint amely jelenségek — tömeges előfordulás esetén — csökkenthetnék a dézsmajegyzékek alapján kiszámítható adatok megbízhatóságát, hoz is fel kisszámú példát a dézsmajegyzékekben előfordult és még ott az összeírók által leleplezett csalásokról és mentességekről, de ezeknek a száma valóban elhanyagolható a feldolgozásra került hatalmas mennyiségű adat mellett. Így a szerző más forrásokkal való egybevetés, kontroll nélkül bízta rá magát egyetlen — egyébként igen értékes — forrástípusára. Általános vélemény szerint a dézsmamentesség arányait a legritkább esetben tudhatjuk meg magukból a dézsmajegyzékekből. Ha ugyanis egyes falvakat vagy falvak felét elverte a jég, aszály volt, természeti csapás vagy háborús pusztítás ért egy vidéket, nem minden esetben jegyezték ezt fel, legtöbbször össze sem írták a károsult falut, falurészt vagy jobbágygazdaságot, mivel bevett szokás szerint ilyen esetekben egy vagy néhány évi adómentességet kaptak, amíg egy kicsit összeszedték magukat. Ez eljárás fel nem ismeréséből adódtak a jobbágynépesség rendkívül nagy arányú fluktuációjára vonatkozó megállapításai. (Pl. „Általános jelenség, hogy egy-egy faluban a parasztság fele, háromnegyede eltűnik s idegenekkel töltődik fel 2—3 év alatt. Egész faluk tűnnek el hosszú évekre szemünk elől az adólajstromokban, hogy később, új lakossággal ismét felbukkanjanak." 942—943. l. stb. A fluktuáció okát a következőkben jelöli meg: „Anélkül, hogy a szökés, a hódoltsági helyzet vagy az adók előli menekülés tényezőinek szerepét a népesség hullámzásában kétségbe vonnánk, annak döntő forrásaként a földvásárlással egybekapcsolódó áttelepedést tekintjük." 1022. l.) Lehetséges, hogy a részben a hódoltság területén fekvő s a szabadabb birtoklást lehetővé tevő szőlőkben gazdag vidéken a lakosságnak valóban jelentős, eddigi ismereteinket meghaladó méretű áramlása állott fenn, ezt a kérdést azonban más forrásokkal ellenőrizve, alaposabban kellene megvizsgálni, mert pusztán a dézsmajegyzékek alapján nem tekinthetjük e jelenséget bebizonyítottnak.

A forrás értékelésére vonatkozó másik általános jellegű kérdés a dézsmacsalások, a termés eltagadásának, kisebbítésének a kérdése. Az adóztatás céljából bármikor készült mindenfajta összeírás általában az összeírás alá eső értékek alsó határát rögzíti, mert

az adóalanyok mindig igyekeztek lehetőleg kivonni javaikat az adóztatás alól. Hogy mikor, mely adótípusoknál mennyire sikerült ezt elérniük, az korszakonként és adótípusonként változó volt. Mint A történeti statisztika forrásai c. kötet több tanulmánya is megállapítja, az urbáriumok a földesúr és a jobbágy ellentétes érdekeinek eredőjeként létrejött összeírások, melyeket a helyi viszonyokkal ismerős tiszttartó állított össze: túl nagyot sem a jobbágy, sem a földesúr javára nem lehetett ferdíteni a tényeken. Az államilag bérelt dézsmánál azonban a fiskus érdeke állt szemben a jobbágyság és a földesúr együttes érdekével: a földesurak ugyanis igyekeztek jobbágyaik adózóképességét az államtól megóvni és saját maguk számára fokozottabban kiaknázni. Ehhez járul, hogy az összeírást a helyi adottságokat kevéssé ismerő, tehát könnyebben becsapható állami tisztviselő végezte el. Ezért a dézsmajegyzékekre fokozottabban áll az a megállapítás, hogy a jobbágyok terményeinek egy részét nem sikerült összeírni.

Mindennek a jobbágyság belső rétegeződése, egymáshoz való viszonyának értékelése szempontjából nincsen jelentősége, s a munkának a paraszti differenciálódásról szóló részeit nem befolyásolja, de talán némileg számításba kell venni a legszegényebb kategóriák életkörülményeinek az értékelésénél. A szerző a kevés terménnyel rendelkező és így egyértelműen „napszámra utalt"-nak minősített jobbágyok közé a jobbágyság mintegy egynegyed részét sorolja (1046—1047. l.). Véleményünk szerint ez arányt csökkenti, ha figyelembe vesszük, hogy az összeírtnál valamivel több terménye is lehetett, valamint az összeírásban nem szereplő állatállománya volt e jobbágyoknak. Fontos kiegészítő szempont, melyre a szerző egyáltalán nem fordított figyelmet, a falusi és mezővárosi iparosodás kérdése. Elfogadott számítások szerint a mezővárosokban a lakosságnak közel 20, a falvakban is néha 10%-a foglalkozott — ha nagyobbik részük nem is kizárólagosan, főfoglalkozásszerűen — iparral. Az urbáriumokból tudjuk, hogy a mesteremberek legnagyobb részének törpeparcellája, néha ¼—½ telke, 1—2 állata, bortermő vidéken kis szőlője is volt. Terménymennyiségük szerint a „napszámra utaltak" számát növelnék, a valóságban azonban kézműves munkájukkal keresték meg a megélhetésük kiegészítéséhez szükséges összeget. Így nem érezzük eléggé megalapozottnak a szerzőnek — Maksay eredményeivel szembenálló — megállapításait a paraszti egzisztenciák tömeges deklasszálódására vonatkozóan (1047. l.). Az iparosodás méreteire a dézsmajegyzékek természetesen nem adnak támpontot, itt ismét csak az egyéb forrásokkal való összehasonlítás hasznos voltára hívjuk fel a figyelmet.

A dézsmajegyzékek általános értékeléséről elmondottak a könyv nagy érdemeit azonban mégsem homályosítják el. A feldolgozásra kiválasztott öt megye a XVI—XVII. századi Magyarország gazdasági életében kiemelkedő szerepet töltött be, bár helyzete egyben eltért az ország nagyobb részét jellemző általános viszonyoktól. A legújabb kutatások s e munka tanúsága szerint is, e sok mezővárost magában foglaló, gazdag bortermő vidéken viszonylag elmaradott volt a földesúri majorsági gazdálkodás, s széles tere nyílt a paraszti árutermelésnek. A kiválasztott dézsmajegyzékek a paraszti árutermelés virágkorában, az 1550—1600-as években mutatják be a jobbágyság gazdasági erejét, tehát a paraszti árutermelés szempontjából térben és időben a lehető optimális viszonyok között megragadva.

A szerző járásonként vagy adott esetben oppidumonként, városonként közli a forrásanyagot, a járásokon belül falvanként részletezve. A fennmaradt tizedjegyzékekből adódó lehetőségekhez mérten négy időmetszetet választott ki ugyanazon terület viszonyainak az összehasonlítására. (I. időmetszet 1549, 1553, II. időmetszet 1576—1578, III. időmetszet 1583, 1588, 1594, IV. időmetszet 1598—1599.) Egy ötödik időmetszetben a jobbágynépesség fluktuációjának vizsgálata szempontjából összeállított anyagot elemzi (e kérdést már érintettük). Borsod, Heves és Bereg megyénél négy, Biharnál kettő és Közép-Szolnok megyénél egy időmetszet volt elkészíthető.

A különféle dézsmajegyzékek adatait jobbágynevek azonosítása alapján, egyes háztartásonként összevont formában közli. E nagy munkát igénylő csoportosítás révén minden falunál külön szerepelnek a csak gabonát termelő (helyesebben: csak gabonatizedet fizető), majd a gabonát és bort együttesen, végül a csak bort termelő háztartások. Ugyancsak gondos elemzés eredményeként, névazonosítás segítségével az extráneusok (azaz idegen, lakóhelyükön kívül eső falvak határában birtokos jobbágyok) adatait annál a falunál tünteti fel, amelyben laknak: ha az azonosítás nem volt lehetséges, külön csoportosításban közli ez adatokat.

További „megmunkálását" jelenti az anyagnak, hogy a fent ismertetett módon összevont, ill. csoportosított adatokat egyöntetűen négy kategóriába sorolta a jobbágyháztartások gazdasági ereje szerint. Zsellérnek minősítette a 10 gelima búza (egy gelimát 30 kévének számítva) vagy 2,5 hl bor, paupernek a 25 gelima búza vagy 5 hl bor, fél-

telkesnek az 50 gelima búza vagy 10 hl bor termésig terjedő s végül gazdagparasztnak az 50 gelima búza vagy 10 hl bor termés fölötti hozammal rendelkező háztartásokat. Az egyetlen belényesi kerületben pedig, ahol a hiányzó dézsmajegyzékeket Belényes oppidum és Tárkány falu urbáriumainak adataival egészítette ki, a következő kategorizálást alkalmazta: zsellér az 1—2, pauper a 3—4, féltelkes az 5—6, gazdagparaszt a 6-nál több ökörrel vagy lóval rendelkező jobbágy. A sertéstized jegyzék adatait a következőképpen csoportosította: zsellér az 1—5, pauper a 6—10, féltelkes a 10—20, gazdagparaszt a 20 darabon felüli állatállománnyal rendelkező gazda. E kategorizálással azonban több okból nem érthetünk egyet. Nagyon helyes, hogy egyöntetű mérték által meghatározott kategóriákban, egymástól különálló számoszlopokban közölte az egyes csoportokhoz sorolt háztartások adatait. (Aki nem fogadja el e csoportosítást, az egyes háztartások adatait más, tetszőleges módon is felhasználhatja, a közlés módja ezt lehetővé teszi.) De az egyes vagyoni kategóriák értékhatárát túl magasnak tartjuk. Nem tekinthetjük ugyanis paupernek azt a jobbágyot, akinek 25 kereszt búzája vagy 5 hl bora terem, különösen akkor, ha emellett nem ismerjük igásállatainak, teheneinek számát. A feudális viszonyok között élő jobbágyság életszínvonalával szemben irreálisan magas követelményeket állítanánk, ha a 3—4 igásállattal, valószínűleg még több tehénnel s az említett mennyiségű gabonaterméssel rendelkező háztartásokat nincsteleneknek minősítenénk. Az egyes kategóriák elnevezése pedig kifejezetten megtévesztő. Bár a szerző azt akarta kifejezni az egyes csoportok címeivel, hogy az adott mennyiségű gabona-, ill. bortermással rendelkező háztartások olyan színvonalon állnak, mint a zsellérek vagy a féltelkesek nagy többségének a háztartásai, a dézsmajegyzékek terméseredményei alapján mégsem dönthetjük el, hogy ezek valóban zsellérek, ill. féltelkes jobbágyok voltak-e. A szerző hoz ugyan példákat arra, hogy a dézsmaösszeírók mennyire eltérő értelmezéssel használták a „zsellér" kifejezést, ez a fogalom azonban alapvetően mégiscsak a jobbágytelekkel nem rendelkező, és így az e telekhez kapcsolódó szolgáltatások rendszerétől mentes háztartásokat takarja. Más források, elsősorban urbáriumok vizsgálata megmutatta, hogy kedvező körülmények között — éppen bortermő vidékeken — egyes zsellérek tehetősebbek voltak és szabadabb formák között éltek, mint a szántógazdálkodást folytató, nagyobb földesúri terheket viselő telkesgazdák. Helyesebbnek tartanánk tehát, ha a vagyoni kategóriákat takaró csoportosítás címei is csupán a vagyoni erő mértékét fejeznék ki.

A fenti csoportosításban közölt adatok után, oppidumonként, illetve dézsmakerületenként az adatok igen gondos, részletes elemzése s az illető vidék sajátosságainak a megállapítása következik. Fel kell azonban hívnunk a figyelmet arra a tényre, hogy az oppidumok társadalmának a megrajzolásához a dézsmajegyzékek önmagukban elégtelen források, az iparral, állattartással és marhakereskedéssel, kupeckedéssel, fuvarozással is foglalkozó rétegek életéről mit sem mondanak. Természetesen nagyon jó, hogy az oppidumok gabona- és bortermeléséről bizonyos képet kapunk a közölt források alapján (még e tekintetben sem teljes képet, mert a mezővárosokban mindig jelentős számú egyén tudta kivonni magát az adózás alól), de pl. Debrecen vagy Miskolc társadalomrajzához csak fontos támpontokat nyújtanak a közölt adatok, nem mutatják azonban be ez oppidumokat a maguk sokrétűségében.

Mint a szerző bevezetésében kifejti, a következő szempontok vizsgálatát végezte el ez értékelő elemzésekben: *a)* A népesség és a terméseredmények számszerű alakulása. *b)* A termőterület nagysága; a gabona- és a borkultúra százalékos súlya s a különböző gabonafajták egymás közti aránya. *c)* A differenciálódás (gazdasági-társadalmi rétegeződés); az árutermelő gazdagparasztság. *d)* A mezővárosok, illetve a faluk differenciálódása; a mezővárosi koncentrálódás; a szőlő monokultúra jelentősége. *e)* A napszámosréteg meghatározása (földnélküliek + törpeparcellások). A paraszti bérmunka formái (messor, servitor stb.). *f)* A méztermelés és az állattenyésztés helyzetének bizonyos vonatkozásai (a ló- és marhatartás dézsmamentes; sertés tizedjegyzék kevés maradt ránk). *g)* A többtagú jobbágygazdaságok szerepe. *h)* Az extraneus birtoklás rendszere és jelentősége. Arányuk a búza-, illetve a bortermelők között. *i)* A megyénként összesített juhdézsmajegyzékek alapján: a juhos gazdák differenciálódása; a telkesparasztok és a csak állattenyésztők aránya. A nagy állattartó gazdák árutermelése. *j)* A fluktuáció vizsgálatához összeállított dézsmajegyzékek alapján: a jobbágyság fluktuációjának elemzése; mérete; üteme; a paraszti földhözkötöttség problematikus volta.

A könyv végén mindeme sokrétű kérdésnek fejlődésében megragadott, a négy időmetszet tanulságait levonva elkészített összefoglalása található. A paraszti termelést enynyire részletesen, a nagy és kis regionálisa különbségeket finoman megrajzoló, s végső következtetésében a parasztpolgári fejlődés nagy lehetőségeire rámutató munka — a

forrás kezelésében véleményünk szerint mutatkozó kisebb félreértések ellenére is — úttörő jelentőségű. A rengeteg adat a nagy számok törvénye alapján letagadhatatlan erővel bizonyítja a parasztpolgári fejlődés XVI. századi nagy fellendülését, amely fellendülés — a szerző szavait idézve — a jobbágyság antifeudális küzdelmének s e küzdelem sikerének annyira reális történeti lehetőségét testesíti meg, amelyhez hasonlót évszázadok távlatában is hiába keresnénk. E paraszti árutermelés ereje valamikor a XVI—XVII. század fordulója körül törik meg. Azonban, mint a szerző leszögezi, nem a robotoltató majorgazdaságok árutermelésének konkurrenciája miatt, hanem a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával, a mezővárosok ellen indított földesúri ellentámadásokkal, a gazdag-parasztság árukészleteinek elrablásával s piaci kapcsolatainak elvágásával vetette vissza e fejlődést a majorkodó nagybirtok. Az árutermelő parasztbirtokot szembeállítja a szerző a termelés volumenét végső soron csökkentő, lényegesen kisebb mértékben árutermelő földesúri majorságokkal, és az előbbieket tekinti haladóbbaknak, egy széleskörű parasztpolgári fejlődés lehetséges bázisának. A paraszt-polgári fejlődés mintegy klasszikus szakaszának bemutatásával a szerző alapvetően fontos munkát végzett, s ha egyes megállapításaival vitatkozni lehet és valószínűleg a jövőben még fognak is, munkája úttörő jelentőségű és sokat forgatott kézikönyvünkké fog válni.

ZIMÁNYI VERA

URBÁRIUMOK. XVI—XVII. SZÁZAD

Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc. Munkatársak: Felhő Ibolya, W. Beretzky Nóra, T. Polonyi Nóra. Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/7. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. 895 lap + 23 t.

Több mint egy évtizede készülő, fontos kiadvánnyal gyarapította az Országos Levéltár munkaközössége a XVI—XVII. századi magyarországi agrártörténetről való tudásunkat. A kiadvány szerkesztői szükségét érezték, hogy az előszóban indokolják, miért csak egyfajta irattípus, ti. urbáriumok bemutatására szorítkoztak, hiszen egyéb természetű agrártörténeti forráskiadványban sem bővelkedünk. Elismerik, hogy „az egy gazdálkodási egységre vonatkozó, párhuzamosan keletkezett sokfajta irat együttes közzétételének tagadhatatlan előnyei vannak: a gazdaságban folyó életről teljesebb, részletesebb, valószerűbb képet adnak". Mégis azért döntöttek kizárólag urbáriumok kiadása mellett, mert különböző irattípusok olyan terjedelmű együttes közlésére, hogy a kiadott forrásanyag országos méretű összehasonlításhoz szolgáljon alapul, ez idő szerint nem volt lehetőség, s így a szélességben való kiterjedésért fel kellett áldozni a mélyrehatolást. S ha már országosan általánosítható statisztikai értékű eredményekre törekedtek korlátozott terjedelmi keretek közt, természetszerűleg esett választásuk az urbáriumokra, melyeknek tartalmi „színessége előtte jár szinte minden más olyan iratfajtáénak, amely a gazdasági ügyvitel során keletkezett". Valóban — s ezt elsősorban e sorok írója tudhatja, aki a másik módszerrel kísérletezett a Rákóczi-birtokok gazdasági iratanyagának kiadásában — nagy előnyei vannak egy ilyen válogatott közlésnek, mert ki lehet emelni a legjellemzőbb darabokat, meg lehet szabadulni a kivonatos közlés kényszerű hátrányaitól s jól összehasonlítható, homogén iratanyagot lehet az ország különböző területeiről egymás mellé helyezni. Ezekkel az előnyökkel élt is a munkaközösség. A közzétett 44 urbárium (a Jakó Zsigmond kiadványából már viszonylag ismertebb Erdély, s az eltérő jellegű gazdasági iratanyaggal rendelkező török hódoltság kivételével) az ország egész területét felöleli, időben pedig a lehetőség szerint három metszetet, a XVI. század közepét, a XVII. század első felét és a XVII. század végét mutatja be. A közölt urbáriumok tartalma is gazdag, sokoldalú, s a várakozásnak megfelelően számos, országos méretekben általánosítható következtetésre ad módot, amint az a bevezető tanulmányból kiviláglik. Mégsem hallgathatjuk el azt a véleményünket, hogy az egyfajta irattípus közlése (még ha a kétségtelenül legtöbbet mondó urbáriumról van is szó) menthetetlenül bizonyos egyoldalúságra vezet, s vannak igen fontos agrártörténeti problémák (pl. a termelési folyamat technikai oldala, a jobbágygazdaság termelési profilja és produktivitása, az uradalom árugazdálkodása stb.), melyekre az urbáriumok csak igen hiányos feleletet vagy éppen félrevezető utalásokat adnak. Ez a megjegyzés azonban semmiképpen sem érinti a kiadvány nagy jelentőségét és érdemeit, annál kevésbé, mert a vele egyidőben megjelent úriszéki és dézsma-publikációk máris lehetőséget nyújtanak a különböző iratfajták sajá-

tos adatainak kritikus egybevetésére. A figyelmeztetés inkább a kutatóknak szól, hogy ne hagyatkozzanak egyetlen forráscsoport tanúságára.

Maksay Ferenc jól felépített bevezető tanulmánya rámutat azokra a legfőbb tanulságokra, melyek a kötet anyagából levonhatók, de természetesen nem meríti ki a közölt forrásokból adódó összes kutatási lehetőségeket. Annál kevésbé vállalkozhatunk ennek az ismertetésnek a keretei között még csak megközelítő felsorolására sem mindannak, amit az urbáriumokból meg lehet tudni. Mindössze néhány jelentősebb kérdéssel kapcsolatban hívjuk fel a figyelmet arra, hogy milyen irányban mozdítja elő ez a kiadvány a kutatást.

Újabb hangsúlyt adnak az urbáriumok annak az egyébként kézenfekvő, de nem egyszer — talán éppen magától értetődősége miatt — hangsúlytalanul maradt ténynek, hogy a XVI—XVII. századi magyarországi agrárfejlődést az állandó háborús pusztítások súlyosan hátráltatták. Számszerűen kifejezhető adatok bizonyítják, hogy valamennyire is normális termelő munka az ország nagy területein a XVI. században csak a várháborúk lezáródása és a tizenötéves háború kezdete közti rövid emberöltő alatt folyhatott, a XVII. század első két harmadának erőgyűjtése után pedig minden addiginál végzetesebb veszteségek következtek be emberéletekben csak úgy, mint anyagi javakban. Ha ehhez hozzászámítjuk a társadalmi fejlődés kedvezőtlen irányvételét, az „örökös jobbágyság" rendszerének kibontakozását és megszilárdulását, nem csodálkozhatunk a termelőerőknek az urbáriumokban megmutatkozó alacsony fokán: sok helyen a háromnyomásos rendszer nem tudta még kiszorítani a primitívebb kétnyomásost, a terméseredmény alig haladja meg a vetőmag kétszeresét, háromszorosát, az aratásnál a kasza nehezen terjed a sarló rovására stb. Mindezt nagyjában eddig is tudtuk, de az újabb adatok országos méretekben teszik bizonyossá azt, amit eddig szórványos értesülésekből feltételezhettünk. Ugyancsak biztonságosabb alapokra helyezi a kiadvány azt a nézetet, hogy a nehéz körülmények közt is erőteljesen fejlődött a szőlőművelés: nemcsak területileg tejeszkedett, hanem technikájában is tökéletesedett. (A forrásanyag, sajnos, nem ad felvilágosítást az alföldi, homoki szőlőművelés minden jel szerint ez időben történt első fellendüléséről: a bevezető tanulmánynak az az állítása, hogy az Alföldön ritka a szőlő, pusztán az urbáriumok hallgatására támaszkodik, más adatok azonban egyebet mondanak). A mezőgazdasági termelés mennyiségi felmérésére az urbáriumok természetesen nem adnak lehetőséget; csak az urbáriumok és a dézsmajegyzékek fáradságos, de sokat ígérő egybevetésétől várhatjuk a paraszti termelőerők fejlettségének reális képét.

A majorsági gazdálkodást is csak részlegesen lehet megismerni az urbáriumokból; a teljes kép megrajzolásához nélkülözhetetlenek a leltárak, termésjelentések, elszámolások. De az sem kevés, amit ebben a tekintetben az urbáriumok mondanak. Mindenekelőtt megerősítik történetírásunknak azt a közfelfogását, hogy a XVI. századvégi átmeneti visszaesés után a majorsági gazdálkodás újból fejlődésnek indult, s a XVII. század folyamán az egyes uradalmakban a majorok száma szaporodott, a vetésterület növekedett. Országos viszonylatban az allodiális szántóföld elérte a paraszti szántóföld 15—30%-át, ami azt jelenti, hogy az uradalmak gabonabevételének nagyobbik fele már a majorsági gazdálkodásból származott. Ennek ellenére jogosnak látszik a bevezető tanulmány óvatossága, mikor a XVII. századi földesúri gazdálkodás legfőbb jellegzetességét nem a majorsági termelésben, hanem a földesúri haszonvételek kihasználásában látja. Kétségtelen, hogy mindvégig, sőt nem egyszer növekvő mértékben a legjelentősebb uradalmi jövedelem a kocsmatartás. Figyelemreméltó új adatokat kínál a kiadvány a fizetett majorsági munkának a XVI. század utolsó harmadában történt visszaszorulására és a robotoltatás fokozódására. (Némi bizonytalanság, sőt ellentmondás vehető azonban észre a bevezetésben a korlátlan robotoltatás elterjedésének időpontját illetően). A bevezető tanulmány egyik legérdekesebb megállapítása s egyúttal legfontosabb új eredménye annak leszögezése, hogy a jobbágytelki földnek a földesúr által való erőszakos elfoglalása nálunk a XVI. századra korlátozódik: a XVII. században az allodium már csak a puszta telkeken, legfeljebb a közföldek rovására terjeszkedik. Mindez igazolni látszik a bevezető tanulmánynak azt az összefoglaló értékelését, hogy a XVI—XVII. századi magyarországi robotgazdálkodás fejlődése elmaradt az északnyugati és északi szomszédság allodizációs színvonalától, s az önálló parasztgazdaságokra alapozott régi típusú pénz- és terményszolgáltatásnak a robot növekedése mellett is viszonylag nagy szerepe maradt a kizsákmányolásban.

Az urbáriumok jellegéből következőleg legtöbbet a parasztság társadalmi rétegződésének megismeréseterén várhatnánk tőlük. Ha e tekintetben némi csalódás éri az olvasót, annak a XVI. és XVII. századi urbáriumok szerkezete és tartalma közti eltérés az oka, az előbbiek ugyanis csak a jobbágyneveket, a teleknagyságot és a szolgáltatásokat

közlik, s az állatvagyont csak az utóbbiak (azoknak is csak egyrésze) adják meg. A 44 urbárium közül így csak 11 nyújt képet a jobbágyok vagyoni differenciálódásáról, s a többinél meg kell elégednünk a telki állomány szerinti tagozódás kimutatásával. Helyi okokra visszavezethető kivételektől eltekintve az ország egészére a telkek osztódásának előrehaladó folyamata a jellemző: míg a XVI. század második felében a jobbágyok még többnyire egész- és féltelken gazdálkodnak, s viszonylag kevés a földnélküli zsellér, addig a XVII. század végére már kisebbségben vannak az egész- és féltelkesek, sok a töredéktelkes, és egyre nő a zsellérek száma. A teleknagyság azonban — mint arra a bevezető tanulmány is utal — nem feltétlenül biztos fokmérője a tényleges vagyoni tagozódásnak: az állatvagyon nem igazodik általános érvénnyel a teleknagysághoz. Ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy további, néha igen meglepő eltolódások mutatkoznak a gabona- és bortermést feltüntető dézsmajegyzékekben, úgyhogy a paraszti differenciálódást csak a különböző forráscsoportok egybevetése alapján lehet a valóságot megközelítően megrajzolni. De az állatvagyon szerinti rétegződés kimutatása is kínál érdekes tanulságokat, így mindenekelőtt a paraszti differenciálódás táji sajátosságai tekintetében. A bevezető tanulmány tesz is kísérletet ilyen táji (alföldi, dombvidéki, hegyvidéki) jellegzetességek megállapítására, de összefüggő régiók kijelölésére a közölt forrásanyag kevés. Addig is, amíg több adat birtokában megkísérelhetnők az ország területét a paraszti tagozódás szempontjából sajátos tájegységekre osztani, szabadjon felhívni a figyelmet arra, hogy a Rákóczi-birtokok gazdasági iratai alapján megállapítható egyes kisebb tájegységek paraszti tagozódása meglepő egyezést mutat annak a négy uradalomnak a paraszti differenciálódásával, melyekről a közölt urbáriumok a XVII. század közepéről összehasonítható adatokat kínálnak:

	7-nél több	7—5	4—1	semmi
	igásállattal bíró jobbágyok %-aránya			
Szentmiklósi uradalom	2,6	11,2	50,2	36,0
Bihar—szatmár—bereg—sárosi hegyvidék	3,0	14,0	49,6	33,4
Pozsonyi uradalom	11,5	8,6	42,9	37,0
Szabolcs—bihar—zemplén—beregi síkvidék	10,4	13,4	40,8	35,4
Murányi uradalom	9,5	20,3	46,7	23,5
Szepesi uradalom	7,7	16,5	42,7	33,1
Erdélyi Mezőség	6,8	15,7	49,1	28,4

Mint látható, egymástól messze eső, etnikailag is különböző, de azonos földrajzi adottságú vidékek parasztságának vagyoni rétegződése igen nagy hasonlóságot mutat, különösen a gazdagparasztok és az igátlan zsellérek, e két szélső kategória tekintetében.

Meg kell dícsérni a kiadványt a mintaszerűen gondos szövegkiadásért, a jó térképvázlatokért, a sikerült (egykorú várábrázolásokat és urbáriumlapokat ábrázoló) illusztrációkért, főként azonban a sokoldalú, részletes apparátusért, melyben az egyes urbáriumcsoportok elé adott bevezetőkön s a név- és tárgymutatókon kívül az urbáriumok nomenklatúrája, valamint a mértékek és pénzek ismertetése külön is helyet kap. Hiányérzetet kelt viszont az, hogy nem tér ki a bevezetés az urbáriumokat létrehozó írásbeliség kérdéseire, az urbáriumok felvételének módjára (holott erre nézve a közölt anyagban nem egy érdekes utalás található), az összeírást végző apparátus összetételére, szervezetére, s magukra a különböző urbáriumtípusokra. Így pl. ez a kiadvány sem ad választ arra a nem közömbös kérdésre, hogy az állatállományt feltüntető és a XVII. század derekán már országosan elterjedt táblázatos urbáriumtípus mikor, hol és milyen szükségletek kielégítésére keletkezett. Persze, a közölt anyag nem elegendő végleges eredmények kielemzésére, de azért ennek alapján is jelentős lépést lehetett volna tenni afelé, hogy egyszer bemutathassuk a majorsági gazdálkodással kapcsolatos írásbeliség fejlődését.

MAKKAI LÁSZLÓ

В. И. ШУНКОВ

ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ СИБИРИ (XVII ВЕК)

Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1956. 430, 2 1.

[*Vázlatok a szibériai földművelés történetéből (XVII. század.)*]

Szibéria orosz betelepítésének kérdésével már az orosz polgári történetírás sokat foglalkozott, elsősorban persze a kérdés politikai oldalát vizsgálva. A szovjet történetírás már a gazdasági és társadalmi kérdéseket is felvetette, de mind ez ideig hiányzott az az összefoglaló munka, amely az egész terület gazdasági és társadalmi fejlődését részletes levéltári kutatások alapján összegezte volna. Sunkov könyve, tárgyában és korszakában egyaránt korlátozva érdeklődési körét, ezen a hiányon kívánt segíteni. A megtalálható levéltári anyag és a korábbi irodalom teljes felhasználásával a XVII. századi földművelés képét rajzolja meg alaposan, jól kidolgozott munkájában.

A munka első részében az egyes települési körzetek kialakulását és jellegzetességeit vizsgálja. Bevezetőben a szovjet régészeti kutatás eredményeit is bevonva az orosz település előtti földművelés kérdését vizsgálja meg. Megállapítása szerint a helyi lakosság csak mellékesen foglalkozott primitív kapás földműveléssel, hiszen főfoglalkozása az állattenyésztés és a prémes állatok vadászata volt. Csak Szibéria déli körzeteiben voltak olyan területek, amelyeken szántóföldi ekésművelés folyt, de ezek a területek Kínával álltak kapcsolatban, onnan kapták a munkaerőt, a vetőmagot, a mezőgazdasági szerszámokat és az igaerőt, a mongol hódítás után ez a földművelés pusztulóban volt, és a szibériai orosz telepesek nem kerültek vele kapcsolatba.

Az orosz települések sorában a legnagyobb és legjelentősebb földművelő körzet Nyugat-Szibériában, az Irtisz, a Tobol és mellékfolyói körzetében alakult ki, itt volt a Szibériába vivő út mentén a legsűrűbb település. A település iránya először az északi volt, a telepesek itt érezhették magukat nagyobb biztonságban, csak később terjedt ki déli irányban is. Az orosz parasztok mellett a városi települések lakossága és az állami szolgálatban álló emberek is foglalkoztak földműveléssel. A lakosság kisebb részben idevezényelt vagy száműzött emberekből került ki, legnagyobb részét viszont az oroszországi feudális elnyomás elől menekülő jobbágyság tette ki. A XVII. század végére mintegy 80 000 gyeszjatyina terület került megművelés alá, szinte kizárólag orosz parasztok tevékenysége révén, ez a körzet ekkor már nemcsak saját gabonaszükségleteit tudta kielégíteni, hanem Szibéria más körzetei számára árugabonát is termelt.

A keletebbre fekvő tomszki és kuznyecki körzetben a földművelés sokkal csekélyebb eredményeket ért el, mert távolabb feküdt az orosz törzsterületektől és a szibériai főútvonalaktól egyaránt, ugyanakkor közel a délről állandóan fenyegető nomád államalakulatokhoz. Itt is a paraszti település játszotta a főszerepet; a terület fejletlenségét az mutatja, hogy a munkajáradék primitív formája itt az egész századon keresztül uralkodó maradt.

A Jenyiszej folyó mentén alakult ki a másik nagy földművelő körzet. Ez már a szibériai útvonal mentén feküdt, ami biztosította az új telepesek állandó ideáramlását. Az orosz lakosságnak több mint a fele földműveléssel foglalkozott. A század végére már ez a körzet is árutermelővé vált. A helyi lakosság primitív földművelése az orosz telepítéssel való kapcsolata révén ugyancsak fejlődött.

A Lena folyó mentén mégint sokkal lassúbb volt az orosz település üteme, így a megművelt terület és a megtermelt gabonamennyiség is viszonylag csekély volt. De itt is meglátszott az, hogy az orosz telepesek tapasztalatainak és munkamódszereinek az átvétele elősegítette a helyi lakosság földművelésének a fellendülését.

A Szibéria keleti peremvidékein fekvő Bajkálontúli és Amur menti körzet, ahová az orosz település csak a század második felében érkezett el, ugyancsak lassabban települt be, a parasztgazdaságok száma is kevés volt. Itt is megtalálható az a jelenség, hogy az orosz telepesek valamennyi rétege foglalkozott földműveléssel is. Még ezen a területen is meghonosították az orosz parasztok mindazokat a növényfajtákat, amelyeknek a megművelését hazulról ismerték. Így végeredményben egész Szibérián keresztül, elsősorban a szibériai főútvonal mentén földművelő terület alakult ki, persze nem összefüggő nagy tagban, hiszen csak elszórt kis telepekről, szigetekről van szó. Az orosz település a megművelt föld határát jóval északabbra tolta ki, mint a korábbi időszakban volt, tehát a földművelés számára viszonylag kedvezőtlen területre, ezért az orosz parasztoknak minden erejüket és tapasztalatukat össze kellett szedniök, hogy eredményesen művelhessék

a földet. Az orosz telepítés mindenütt elősegítette a helyi lakosság földművelésének fellendülését, az orosz példa nyomán terjedt el később az ekés földművelés.

A szerző könyve második részében összefoglalóan vizsgálja a szibériai földművelés egyes problémáit, elsősorban a szorosabban vett agrártörténeti kérdéseket. A szibériai földművelés az orosz parasztság önálló tevékenységéből nőtt ki. A szerző sok példával igazolja azt, hogy a parasztok többnyire a hatóságoktól függetlenül keresték meg a földművelésre alkalmas területeket, nagy tisztásokat az erdők közepette, ahol nagyobb arányú erdőirtás nélkül fel lehetett törni a földet. Itt megkezdték a hazai növények termesztését; rövidesen kitapasztalták, hogy a hazaitól eltérő éghajlati és talajviszonyok mellett mennyiben kell változtatni Oroszországból hozott munkamódszereiken. A földművelésre alkalmas területeket az állami hatóságok összeírták és térképvázlatokat is készítettek róluk, néhány meg is maradt a levéltári anyagban, a többség azonban hiányzik, ezért Sunkov feltételezi azt, hogy ezeket a térképvázlatokat összegyűjtötték és talán megkísérelték a részleteredmények alapján az egész szibériai földművelő körzet feltérképezését. A szántásra alkalmas földterületek kiválasztásánál mindig ügyeltek arra, hogy közel legyenek a szállítást biztosító folyóhoz és ugyanakkor elég száraz helyek is legyenek, amelyeket nem fenyeget az elmocsarasodás veszélye. Az éghajlati viszonyokat is figyelembe vették, a föld termőképességéről viszont csak több éves tapasztalat után tudtak meggyőződni. Nem volt ritka az a jelenség, hogy a parasztok egy-egy új területen csak próbaként szántottak és vetettek, és ha kiderült, hogy a föld nem alkalmas a megművelésre, új helyet választottak maguknak. A parasztok öntevékeny gazdálkodásának tapasztalatait azután a hatóságok is értékesítették.

Az egyes parasztgazdaságok, amelyek így lassan, tapogatódzva megkezdték az ismeretlen föld megművelését, a legtöbb esetben csak egy férfi munkaerővel rendelkeztek, ezért is választottak ki tisztásokat, hiszen a termőterületnek a fák kivágása útján való megszerzése meghaladta volna ezeknek a kis gazdaságoknak az erejét. A családok mellett nagyon sok volt a magános férfi is, aki nem vállalkozhatott önálló gazdaság alapítására, ezért a helyi hatóságok is arra törekedtek, hogy az ilyenek családot alapítsanak és azután lássanak hozzá a földműveléshez. Kevés volt azoknak a gazdaságoknak a száma, amelyeknek elég munkaerejük volt ahhoz, hogy egész erdőterületeket kivágjanak és így létesítsenek földművelésre alkalmas területet.

A szibériai parasztok arra törekedtek, hogy a hazulról ismert növényfajtákat mind meghonosítsák. Ezért a termesztett növények felsorolásában találkozunk majdnem mindazokkal a növényekkel, amelyeket ugyanebben az időben Oroszországban is termeltek. A rozs, a zab, az árpa, a búza, a köles, a kender, a zöldségfélék közül a káposzta, a sárgarépa, a fehérrépa, a hagyma és az uborka szerepel. A tapasztalat hamarosan megmutatta, hogy milyen növények termesztése a legkifizetődőbb. Nyugat-Szibériában a rozs volt a legelterjedtebb, utána következett a zab és az árpa. A század végén a megtermelt zab mennyisége még magasabb is volt a rozsénál, de feltehető, hogy a rozzsal bevetett területek voltak mégis a legnagyobb kiterjedésűek. A keleti területeken szinte már kizárólag csak rozsot termeltek. Az ipari növények közül csak a kender volt ismeretes, a lentermelés úgy látszik csak a XVIII. században került előtérbe. A konyhakerti növények művelése általános volt egész Szibériában.

Tekintettel arra, hogy az orosz telepek, falvak, amelyek néha voltaképpen csak egy-egy gazdaságot jelentettek, hatalmas földterületen szóródtak szét, föld bővében volt, és így sokáig nem került sor a háromnyomásos termelés bevezetésére. A földet megművelték, ameddig termékeny volt, azután otthagyták és más helyen törtek fel újabb földet. Viszont már a település kezdeti szakaszában előfordul itt-ott a két-, illetve többnyire háromnyomásos rendszer említése, különösen az állami hatóságok által paraszti munkaerővel megművelt földeken. Sajátos jelenség az, hogy a háromnyomásos rendszer éppen a messzebb fekvő keleti területeken vált sokkal hamarább uralkodó jelentőségűvé, míg nyugaton tovább tartotta magát a legelőváltó rendszer. A század végére már érezhetővé vált a megművelt területen a föld kimerülése, és ezért nem egyszer előfordult az, hogy az állami hatóságok előírták a földek trágyázását. A szükséges vetőmag mennyiségét is kikísérletezték a parasztok, ez a mennyiség változó volt a különböző vidékeken, de nagyjából egybeesett az Oroszországban alkalmazott normákkal. A földművelés szerszámai is ugyanazok voltak, mint Oroszországban, így a faeke, amelynek már egyes részeit vasból készítették. Vagy helyben állították elő, vagy pedig Oroszországból hozatták.Súlyos probléma volt az igaerő kérdése. A nyugati területeken Oroszországból lehetett lovakat szerezni, beljebb Szibériában csak ott volt könnyű a kérdés megoldása, ahol a helybeli állattenyésztő népektől lehetett lovakat vásárolni. A keleti vidékeken az igaerő mindvégig komoly probléma maradt. A gazdálkodás módszere nagyjából azonos volt az orosz-

országival. Sunkov sok példát hoz a hatóságok által készített gazdasági utasításokra, amelyek az oroszországi módszereket a helyi tapasztalatok alapján egészítették ki és így rendezték a földművelés változó teendőit. Míg az orosz parasztok a század végére többnyire áttértek már a háromnyomásos gazdálkodásra, a helyi lakosság még a kapás földművelés mellett tartott ki.

Szibéria csak a század végén vált önellátóvá. Ezért Oroszországból jelentős mennyiségben kellett gabonát szállítani erre a területre, elsősorban az állami szolgálatban álló ún. „szolgáló emberek" számára, akik katonai, hajókísérő vagy egyéb teendőket láttak el és ennek fejében élelemben és pénzben kapták fizetésüket az államtól. A gabonát legnagyobbrészt folyókon szállították Szibéria különböző területeire. Sunkov nyomon kíséri ezeknek a szállításoknak az útját. Az egész út az Amurig öt évet vett igénybe. A nehezen hajózható szibériai folyókon a bárkák többnyire csak egy évig voltak használhatóak, ezért a szibériai gabonaszállítás egészen nagyarányú hajóépítőipar kifejlődésére vezetett. A hosszú út természetesen erősen megdrágította a gabonát: a szerző részletadatok alapján arra megállapításra jut, hogy végül az eredeti árnak mintegy tízszeresét kellett a gabonáért fizetni. Abban a mértékben viszont, ahogyan a szibériai földművelés árutermelővé vált, megnőtt a gabonaigények helyi kielégítésének a lehetősége, és így a század vége felé a gabonaárak, különösen a jelentősebb földművelő területeken, csökkenő tendenciát mutatnak.

A régebbi polgári irodalomban az a vélemény uralkodott, hogy Szibériában szabad parasztok laktak, a jobbágyi kötelékek itt nem terhelték a parasztságot. Sunkov bebizonyítja, hogy a szibériai „szolgáló emberek" egy része szolgálatai fejében fizetés és ellátás helyett földet kapott az államtól, s közülük jó néhánynak már olyan terjedelmű birtoka volt, amelyet egymaga nem tudott megművelni, hanem mások munkaerejét használta fel, és így feudális földbirtokosnak kell tekinteni. Emellett Szibériában 36 kolostor volt, ezeknek a földjein is jobbágyok dolgoztak, illetve olyan parasztok, akik a kolostortól kapott segítség, vetőmag, felszerelés ellenében néhány évre vagy meghatározatlan időre szolgálatba léptek. Sunkov számos példát hoz arra, milyen körülmények között vállalták az idetelepülő parasztok az újabb feudális kötelezettségeket. Kétségtelen persze, hogy a parasztok többsége állami földeken dolgozott, az egyes nagyobb központok körül terültek el az állam majorsági földjei, amelyeket a parasztok műveltek meg és ennek fejében saját telkeket is kaptak. Ezek az állami parasztok a robotszolgáltatás mellett termény- és pénzszolgáltatással is tartoztak: a fejlődés tendenciája a robotszolgáltatás csökkenésére vezetett. Az állami hatóságok a parasztok saját gazdálkodásába is beavatkoztak, amíg a parasztok robotszolgáltatással tartoztak; a termény- és pénzjáradékra való áttérés után viszont szabadon engedték a parasztokat gazdálkodni. Sajátos jelenség, hogy a század vége felé csökken az állami parasztok által megművelt földek mennyisége; ennek okát a szerző a feudális szolgáltatások növekedésében látja. A település kezdeti szakaszán ugyanis számos kedvezményt adtak a parasztoknak,hogy megszervezhessék gazdaságukat, később viszont ezeket sorra megvonták, és így a parasztok a megművelt föld csökkentésével próbáltak megszabadulni a szolgáltatásoktól. Emellett a szökés volt a másik ellenállási forma, de ez többnyire nem vezetett a megművelt terület csökkenéséhez, hiszen az elmenekült parasztok helyébe új telepesek érkeztek Oroszországból.

Sunkov könyve széleskörű anyagfeltárással megalapozott, megbízható képet ad a szibériai földművelés helyzetéről, a telepes parasztság problémáiról. Néhány térképvázlat szemlélteti az orosz telepek elhelyezkedését és a szibériai gabonaszállítás útvonalát. A szerző figyelmét természetesen az orosz telepesek helyzetére koncentrálja, és így kissé a háttérbe szorul az a tény, hogy az egész szibériai telepítés a XVII. században csak apró szigeteket hozott létre az ismeretlen népektől lakott, nehezen járható, mindig váratlan veszélyekkel fenyegető végtelen területen. Ennek a beszámításával válik még tiszteletreméltóbbá az a szorgos tevékenység, amellyel a jobbágysors elől menekülő orosz parasztok megkezdték Szibéria természeti kincseinek hasznosítását.

NIEDERHAUSER EMIL

DANUTA RZEPNIEWSKA

SEZONOWI NAJEMNICY ROLNI W KRÓLESTWIE POLSKIM W POŁOWIE XIX. W.

Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957, 126, 21.

(Mezőgazdasági idénymunkások a Lengyel Királyságban a XIX. század derekán.)

Ez a munka a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a falu történetével foglalkozó sorozatában jelent meg. A szerző nagy levéltári és korabeli publicisztikai anyagot dolgozott fel munkájához, könyve bevezetésében erről és a kérdés eddigi feldolgozásairól ad számot. Nagyjából az 1830—60 közti három évtized történetét tárgyalja.

Első fejezetében áttekintést nyújt a mezőgazdaság helyzetéről az adott korszakban: utal arra, mennyire érezhető volt már ekkor az átmenet a tőkés gazdálkodásra, ugyanakkor milyen technikai változások mentek végbe a termelésben: a háromnyomásos rendszert elég sok helyen már a vetésforgó váltotta fel. A még nagy mértékben igénybe vett robotmunka mellett a fejlettebb északi és nyugati területeken a pénzjáradékra való áttéréssel együtt lehetővé vált a bérmunkások alkalmazása. Ezekben a körzetekben az 1850-es évek végén a bérmunkásnak alkalmas földnélküli parasztok arányszáma már meghaladta az egész falusi lakosság 60%-át, az elmaradottabb körzetekben 30- és 60% közt mozgott, csak az egészen elmaradott területeken volt ennél alacsonyabb. A Lengyel Királyság mellett a porosz és osztrák uralom alatt álló lengyel területek mezőgazdasági fejlődéséről is kapunk képet, a szerző itt utal arra, hogy a poroszországi területeken volt a leggyorsabb a kapitalista fejlődés, ennek megfelelően, különösen a poroszországi jobbágyreform erre a területre való kiterjesztése után nőtt a földnélküli és munkanélküli parasztok száma. Galíciában az 1848-as jobbágyfelszabadítás után alakult ki jelentősebb számban olyan paraszti réteg, amely tekintettel a galíciai kis paraszti parcellákra, nem talált itt kellő megélhetést, és kénytelen volt idegenbe elszerződni.

Így tehát mind a porosz, mind az osztrák uralom alatt álló területekről nagy számban özönlöttek a bérmunkát vállalók a Lengyel Királyságba. Ezekkel a vándorlásokkal foglalkozik a szerző munkája második fejezetében. Ez a vándorlás nem egyszer csoportosan történt, a galíciai góralok saját vezetőik alatt és mezőgazdasági eszközeikkel szegődtek el csoportosan a Galíciához közel fekvő területekre, máshonnan ügynökök szállították csoportosan a bérmunkásokat a Lengyel Királyság nagybirtokaira. Ez a külföldről történő bevándorlás nem egyszer a hatóság tudta nélkül történt, voltak esetek, amikor a bérmunkások állandóan meg is telepedtek a Lengyel Királyságban.

A lengyel földesurak többsége nem szívesen látta a munkaerő vándorlását, különösen amennyiben a Lengyel Királyságon belül történt. Ezt mutatja ki Rzepniewska könyve harmadik fejezetében. Azok a földesurak, akik a robotrendszerhez ragaszkodtak, de még azok is, akik áttértek ugyan a gazdálkodás tőkés módszereire, de nem volt kellő pénzük nagyobb számú bérmunkás fizetésére, egyaránt az idénymunkások vándorlásának megakadályozására irányuló intézkedéseket sürgettek a hatóságoktól. Ugyanakkor a korabeli mezőgazdasági szaklapok tele vannak a földesurak panaszaival, hogy a parasztok lusták, nem akarnak dolgozni, ezért vándorolnak folyton egyik helyről a másikra. A kormányzat több ízben is megpróbálkozott a vándorlást korlátozó intézkedésekkel, földesúri engedélyhez, igazolványokhoz és útlevelekhez kötötte az elvándorlást, az előírásokat azonban nem tartották be teljes szigorral, és így a vándorlás megakadályozását célzó rendeletek jóformán semmilyen sikerrel sem jártak.

A szerző a negyedik fejezetben részletes adatokat közöl az idénymunkások helyzetéről. A munkabért a legtöbb esetben kizárólag pénzben fizették, elég ritka volt, hogy bizonyos természetbeni juttatások is beletartoztak a kikötött bérbe. A munkabérek a területtől és az évszaktól függően rendkívül változóak voltak, természetesen decemberben és januárban voltak a legalacsonyabbak, a nyári hónapokban a legmagasabbak. A nők és gyermekek bére sokkal alacsonyabb volt, mint a férfiaké, a helybeli idénymunkásoké pedig alacsonyabb, mint a máshonnan odavándoroltaké, bár akadtak ez alól kivételek. A szerző megvizsgálja, milyen összefüggésben állt a bér összege az élelmiszerek árával, és arra a megállapításra jut, hogy a magas árak és a magas bérek nem azonos területeken mutatkoznak. Így például egyes északnyugati körzetekben a magas élelmiszerárak mellett a munkabérek éppoly alacsony színvonalon mozogtak, mint egyes déli körzetekben, ahol az élelmiszerárak jóval kisebbek voltak. Így tehát az elmaradott déli területeken a bérmunkások helyzete valamivel jobb volt. Az alacsonyabb bér lehetősége

arra ösztönözte a földesurakat, hogy minél több női és gyermekmunkást alkalmazzanak. Kapáláshoz, lentisztításhoz vagy egyéb munkákhoz szinte kizárólag csak nőket alkalmaztak. A gyermekmunka felhasználását álhumanitárius frázisokban azzal igazolták, hogy így a gyerekek már korán megszokják és megbecsülik a munkát. A napszámbér mellett egyre inkább alkalmazták az akkordbért is, igaz, hogy nem egy helyen a bérmunkások megtagadták az ilyen feltételek melletti munkát. A bér kifizetésénél számos visszaélést követtek el a földesurak; a pénzben kikötött bér egy részét pálinkában vagy a korcsmában beváltható utalványokban fizették ki, esetleg a földesúr által vert pénzben, amely természetesen csak az uradalom határain belül volt érvényes. A bérmunkásokat közvetítő ügynökök is számos esetben nehéz helyzetbe juttatták a bérmunkásokat, eleve leszerződtették őket, és csak amikor megérkeztek munkahelyükre, akkor derült ki, hogy a helyben szokásosnál alacsonyabb bérre szerződtek. A porosz és osztrák területről bevándorló idénymunkások ügyében a porosz és osztrák konzulátusok is kénytelenek voltak olykor beavatkozni, hogy elejét vegyék a visszaéléseknek. Ezért a kormányzat 1846-ban előírta a helyi hatóságoknak, hogy ellenőrizzék a külföldi bérmunkások helyzetét és azonnal jelentsék a visszaéléseket. Ez azonban a belföldi idénymunkásokra nem terjedt ki, a kormányzat a földesúr és bérmunkás viszonyába nem avatkozott be.

A bérmunkások körében nagyobbarányú megmozdulásokra a tárgyalt korszakban nem került sor. A súlyos kizsákmányolással szemben az ellenállás formája általában a munka megtagadása, az elvándorlás, esetleg szökés, de még a földesúri épületek felgyújtása is előfordult. Olyan esetek is akadtak, amikor a bérmunkások megegyeztek egymás között és a hátrányos feltételek miatt csoportosan tagadták meg a munkát, különösen 1860—61-ben volt ez a mozgalom igen élénk. A helybeli bérmunkások elégedetlenségével szemben a földesurak egyrészt úgy próbáltak védekezni, hogy a külföldről jövő napszámosokat szerződtették, nem egy cikk szól arról, hogy így sikerült a helybeli bérmunkásokat súlyos feltételek elfogadására rábírni. A külföldről jött munkásokat mint rendes, becsületes, minden munkára kész napszámosokat sok cikk állítja példaként a helybeli parasztok elé, de panasz is felhangzik, hogy a porosz területről jött munkások, mihelyt kis ideje már dolgoztak, még követelődzőbbek és elégedetlenebbek a helybelieknél.

Nem kétséges ezek szerint, hogy a porosz és osztrák területekről történő bevándorlás súlyosbította a Lengyel Királyságbeli bérmunkások helyzetét. De ugyanakkor az idegenből jött bérmunkások nem egy esetben „demoralizálólag" is hatottak a helybeli parasztokra. Az idénymunkások állandó fluktuálása jelentős mértékben elősegítette a kapitalista munkaerőpiac kialakulását, ezzel általában a tőkés viszonyok erősödését. Nem szabad megfeledkezni arról a szempontról sem, hogy ez az országhatárokat átszelő vándormozgalom erősítette az etnikailag lengyel területek egységét, a nemzeti közösség érzését is.

Rzepniewska könyve kétségtelenül sok hasznos adatot és szempontot nyújt az olvasónak a lengyel parasztság fejlődésének erről az eddigi kutatás által szinte teljesen elhanyagolt oldaláról. Éppen ezért annál sajnálatosabbak azok a hiányok, amelyeket a könyv olvasásakor észlelhetünk. A szerző meg sem kísérli sehol, hogy számszerűen mutassa ki a mezőgazdasági idénymunkások jelenlétét és jelentőségét. Nem tudunk semmit arról, milyen volt a külföldről jött és a helybeli idénymunkások aránya (igaz, hogy ennek megállapítása a korabeli terminológia bizonytalansága miatt a legnagyobb nehézségekbe ütközik, ahogy a könyv bevezetőjében is utal rá). A szerző ugyan az első fejezetben a lengyel mezőgazdaság általános helyzetével okolja meg azt, hogyan jöhetett létre az a nagyszámú bérmunkás-sereg, amellyel forrásaiban minduntalan találkozik. De a bérmunkások alkalmazásának kérdését nem kapcsolja össze alapos elemzés formájában a Lengyel Királyságbeli nagybirtok fejlődésének egészével, nem látszik világosan, hogy a robotról a pénzjáradékra való áttérés és az idénymunkások alkalmazása körzetenként milyen eltéréseket és különbségeket felmutató viszonyban áll egymással. Így a mezőgazdasági idénymunkások helyzetének a vizsgálata kissé légüres térben mozog. Nyilvánvaló, hogy a kérdésnek ezeket az oldalait a forrásbeli lehetőségekhez mérten még tovább kell vizsgálni. Rzepniewska munkája az első és kétségtelenül igen komoly lépés ebben az irányban. A további kutatások eredményeit a lengyel parasztság egész fejlődésébe kell beágyazni, akkor kapunk majd világosabb képet arra vonatkozólag, hogy a lengyel társadalmi fejlődés az általános kelet-európai fejlődésvonalon belül milyen sajátságokat mutat a feudális rendszer bomlásának utolsó évtizedeiben.

NIEDERHAUSER EMIL

KURT RITTER

AGRARWIRTSCHAFT UND AGRARPOLITIK IM KAPITALISMUS

Berlin (Deutscher Bauernverlag) 1956—1960. I: XVI + 922 l. — II/1: IX+923—1636 l. — II/2: VIII+1637—2365 l. és Registerband: 2371—2888 l.

(Agrárgazdaság és agrárpolitika a kapitalizmusban)

Az agrártörténeti kutatások reprezentáns művelőjének, az Institut für Agrargeschichte an der Deutschen Akademie der Landwirtschaftswissenschaften zu Berlin igazgatójának a téma megkívánta impozáns méretű monográfiája — mint a könyv előszavából is kiderül — több, mint negyedszázada nyert először, bár nem végleges formájú kidolgozást. A náci-rezsim uralomra jutása (1933-ban) Németországban megszakította a szerző alkotó munkáját, amit közel másfél évtizedig tartó kényszerszünet után folytathatott csak. Eredménye — többek közt — e mű megalkotása lett. A kidolgozás sajátos körülményei mindenek előtt a marxizmus világnézeti és szaktudományos (első sorban ökonómiai) alkalmazását érlelték meg, és ezzel együtt elméletileg és gyakorlatilag egyaránt a tudományos szocializmusnak a kapitalizmus rendszere és ideológiája feletti kritikáját hozták. Ennek az anyagelemzésekben és következetes elméleti fejtegetésekben oly gazdag műnek az értéke elsősorban ebben rejlik, és ezzel egyúttal jelezni szeretnők: a könyv erényei túlmutatnak szerzője szűkebb szakterületének határain, a modern társadalom nagy vízválasztóján: a proletárforradalmak csúcsainak láncolatában jelzik az utakat, az emberiségnek a túlérett kapitalizmusból a kommunizmusba vezető útjait.

Maga a feldolgozott téma ezt a többletet feltétlenül igényli is. Az pedig a szerző érdemeit öregbíti, hogy az igényt a maga részéről — tárgyalásában mindig megmaradva a téma anyagának konkrét elemzésénél — messzemenően ki is elégíti.

Nem kevesebbről szól ez a könyv, mint a modern kapitalizmus gazdasági és politikai rendszerének a mezőgazdasági termelést előremozdító, illetve elsorvasztó szerepéről, arról, hogy az egyes termelési ágakban (a táplálékul szolgáló és az ipari növények termesztésétől kezdve az állattenyésztés és feldolgozás egyes ágaiig) hogyan érvényesül a kapitalizmus, miként bomlik ki a modern polgári társadalom alapvető ellentmondása, továbbá, hogy ez a folyamat mi módon zúdult és zúdul végig az egyre szűkebb térre zsugorodó kapitalista világon. Érthető, ha az imperializmus viszonyainak elemzése és az imperializmus-korabeli (főként gyarmati) paraszttömegek termelőviszonyainak átalakulásáról adott összefoglalás, nem különben a kapitalizmus előtti spontán és általában lokálisan korlátozott jellegű fejlődésben jelentkező új, de most már kontinenseket összekapcsoló és az emberiség életét rendkívüli gyorsasággal és úgyszólván gyökeresen átformáló tendenciáknak felmérése csak a legfontosabb törvényszerűségek tudományos megközelítésével lehet egyenlő, továbbá az is, hogy a főtéma szerteágazó szálainak végigvezetése elsősorban statisztikai módszerekkel történhet meg, és ebből következőleg: az egész anyagnak bizonyos fokig kvantitatív tárgyalása az, ami jellemző bélyegét rányomja e jelentős tudományos vállalkozásra. És ez az a pont, ahol még egy jellegzetes tulajdonságra utalni szükséges. Egy nagyon fontos tényezőnek a bemutatásáról van szó e könyvben. A tényező a politika. Arról van szó, hogy a politikának következetes és helyenként sikeres beavatkozása a termelőfolyamatokba a kapitalizmuskori mezőgazdaságnak — az eddigi fejlődéshez mérten — speciális jellemvonása. Magát a folyamatot e könyv szerzője — és milyen dicséretes módon! — a termelés alakulásával való szoros problémaegységben ábrázolja.

Ha a komplexitás az, amire a marxista kutatás törekszik, felismervén a dolgok dialektikáját, úgy e könyv az imént jelzett törekvéseknek kimagasló eredményeként tartható számon. De nem csak ez az összefüggés — ha most csak a legfontosabbat kellett előljáróban kiragadni —, ami a dolgok önmozgásának tükrözéseként e maradandó értékű opusban a konkrét elemzés rangjára emelkedik. Olyan koncepciózus megoldásokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek következetesen végigvezetik a könyv tényanyagának elemzésében a termelés és a fogyasztás sajátos összefüggéseit, és kellő értékelés fényében világítja meg segítségükkel a szerző ezeknek a kapitalizmusra sajátosan jellemző, sőt kiélesedő, valamint meghatványozódó ellentmondásait. Ennek a magas nézőpontú szemléletnek tudható be, ha az olvasó kielégítő érdemi tárgyalást kap a termelési és fogyasztási folyamatok, valamint bizonyos részletekben (ahol ezt a téma különösen szükségessé teszi) a kereskedelem gazdasági életet formáló szerepéről, közelebbről azoknak a kapitalizmusra jellemző sajátos tendenciáknak alakulásáról, amelyek a világ mezőgazdasági termelésének profilját kidomborították. A teljesség bemutatásának igénye az, ami e

könyv minden részéből kitetszik, és úgy tűnik: az igény szabta lehetőség logikailag — a szerző érdemeit gyarapítva — a tág horizontú körkép valóságává változik.

Ezzel az igényességgel egyáltalában nem állanak ellentétben, sőt a szerző következetességét, tudományos etikáját engedik kedvező beállításban szemlélni azok a nagyon fontos részek is, amelyek szoros tematikai kapcsolódásukkal a német agrártörténetírás egykori irodalmi működésére utalnak, és általában a német agrárfejlődés sajátosságait jellemzik. Ezek az elemzések, bár — érthetően — a könyv témaegyensúlyát némileg eltolva erőteljesebb szerepet kapnak az egész tematikán belül, őszinte és a tudományos igazságot mindenek felett igénylő koncepciózus beállítást kapnak, amelyekben azután a szerző kellő judiciummal taglalja — többek közt — a német agrárfejlődés retrográd vonásait. Itt és így engedi az olvasónak látni — a marxizmus történelmi örökségéhez méltóan — a német fejlődésnek ezeket a rendkívül fontos összetevőit, kellő és szükséges kritikával kezelve az itt felmerülő problémákat, ily módon tisztítja meg a szerző — többek közt — a német agrártörténetírás talán leghomályosabb, éppen ezért ideológiailag rendkívül jelentős munkaterületeit.

Külön kell szólni a szerző világos és áttekinthető stílusáról, a mű azon nevezetes tulajdonságáról, amellyel az olvasók legszélesebb köreihez akar és tud szólni, megőrizvén a tudományos precizitás kívánta fogalmi tisztaságot. Bizonyos pontokon viszont — úgy kell vélnünk — a széleskörű tájékoztatás igénye egy nem minden tekintetben helyeselhető megoldáshoz vezet. Az történik, hogy a jegyzetapparátusban elmaradnak az adatforrások nagy részének jelzetei, közülük csak az elvi jelentőségű fejtegetések támpontjaira (az esetek többségében a marxizmus-leninizmus klasszikusai egyes műveinek megfelelő részeire) történik hivatkozás. Ha kifogást lehet e rendkívüli jelentőségű munkával szemben támasztani, úgy azt ebben a kérdésben feltétlenül meg kell tenni, tudván természetesen azt is, hogy a kifogásolt probléma formális természetű.

De ettől a részletkérdéstől eltekintve csak az igenlés és a tudományos teljesítmény iránti tiszteletteljes megbecsülés hangján lehet szólni erről a műről. És éppen ezért végezetül, de nem utolsó sorban ki kell emelni *Kurt Ritter* professzor könyvével kapcsolatban azt is, hogy e mű folytatója a német történetírás legjobb hagyományainak, továbbá, hogy ennek az örökségnek megújhodása, új, magasabb szintű összefüggésekbe történt felemelése az, ami a könyv maradandó értékeinek záloga. Biztosítéka annak, hogy az „Agrarwirtschaft und Agrarpolitik" nélkülözhetetlen kézikönyve lesz mindazoknak, akik a kapitalizmus gazdasági problémáival foglalkoznak.

HOFFMANN TAMÁS

FRIEDRICH MAGER

GESCHICHTE DES BAUERNTUMS UND DER BODENKULTUR IM LANDE MECKLENBURG

Berlin, Akademie Verlag, 1955. 591 l., 1 térképmelléklet.

(A parasztság és a földművelés története Mecklenburgban)

A tájmonográfiák mindenkor fontos támaszai voltak az agrártörténeti kutatásnak. Magyar földön azonban ez ideig nem történt kísérlet uradalomnál vagy megyénél nagyobb területek történetének feldolgozására.

Mager munkája már csak ezért is különös érdeklődésre tarthat számot. Régi módszerekhez nyúlt vissza (vö. Mager: Entwicklungsgeschichte der Kulturlandschaft des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit I—II. Berlin 1930—1939), amikor a mecklenburgi parasztság, táj és mezőgazdasági művelés komplex történetét kívánta bemutatni. Hogy célját elérje, igen távoleső tudományágak eredményeit kellett összefognia s a tartomány politikai történetének keretébe illesztenie, sok száz helyi érdekű feldolgozást és okmánypublikációt arányosan, kritikailag felhasználnia. Innen van, hogy könyve a megannyi utalás és bőséges idézet következtében néhol, különösen az újabb korok (inkább leíró, mint elemző) ábrázolásánál kissé szemelvénygyűjteményszerűen hat (új levéltári források felkutatására Mager nem vállalkozott). Ez a szövegközlési mód azonban ugyanakkor olvasmányosabbá, közérdekűbbé is teszi a művet, ami nem közömbös a szerző számára, hiszen ismert tényekről, jelenségekről, folyamatokról is tetszetős, részletes, példákkal illusztrált leírást szokott adni (így a hármasváltó-gazdaság rendjéről, a településtípusokról). Mindezzel azonban a kötet tudományosszínvonalát nemveszelyezteti.

Munkáját nagy elismeréssel fogadták hazájában, hiszen az utolsó évek ott megjelent értekezései nem jutottak tovább a parasztságtörténet egyes kérdéseinek elemzésénél (l. pl. Nichtweiss ismert művét: Das Bauernlegen in Mecklenburg. Berlin 1954).

Mager nagy vállalkozására, mint ő maga előadja, az 1945—46-os földreform adott ösztönzést: megvalósulásával évszázados társadalmi, mezőgazdasági és kultúrföldrajzi fejlődés zárult le. A könyv aktuális jelentőségét abban látja a szerző, hogy segít feltárni „a nem utolsó sorban társadalom-gazdaságtörténeti, nevezetesen agrártörténeti" okokat, amelyek a német népet két ízben is katasztrófába vezették. A nagybirtok Elbán túli uralma mintegy megbénította a parasztság demokratikus erőit: nem volt, aki ellenálljon a szerencsétlen vilmosi és hitleri politikának. Ennek a koncepciónak megfelelően a tárgyalás mennyiségi és minőségi súlypontja az újabbkori jobbágyság kialakulásának bemutatására esik, s ennek megfelelően fordul a szerző haragja a junkerpolitika, valamint ennek közvetlen előzménye, a Gutsherrschaftot megszilárdító XVI—XVIII. századi földesurak politikája ellen (de nem a nemesi osztály ellen általában), együttérzése pedig e politika áldozatai: a kisajátított és robottal agyonnyomorított parasztság felé. Előadása mindamellett végig mértéktartó, tárgyilagosságra törekvő marad: a kolonizáció német parasztjainak helyzetét is csak azért tünteti föl annyira kedvezőnek (38—40. l.), hogy ezzel a XV—XIX. századi hanyatlás ijesztő méreteit jobban érzékeltesse s hogy a junkerbarát történetszemléletet cáfolja (az utóbbi éppen megfordítva, a régi középkor állapotait rajzolta sötétre, és a jogi-gazdasági viszonyok állandó rosszabbodását tagadta).

Mager könyvének korszakhatárait a parasztság jogi helyzetében beállott nagy változások adják: a német kolonizáció (XII—XIII. század), az örökös jobbágyság kialakulásának kezdetei (XV. sz.), ugyanennek teljes kifejlődése (a harmincéves háború után), a jobbágyfelszabadítás, végül az 1945—46-os földreform. Szinte minden korszakban külön fejezetek ismertetik a táj képét, a termelést, a települési viszonyokat, a parasztság társadalmi-jogi helyzetét és kulturális állapotát (ez a módszer nem egy helyen elkerülhetetlenül ismétlésekre vezet).

A kolonizáció előtti „vend" korszak termelőerőire Mager az állattartás túlsúlyát tartja jellemzőnek, a földművelésben pedig a legelőváltó rendszer (Feldwald- és Feldgraswirtschaft) uralmát; a föld feltörésére könnyű faeke (Haken) szolgált. A németek betelepülése a szántóművelés s azon belül a hármasváltó rendszer lépésről lépésre való térhódításával járt együtt. (Az utóbbi később több helyütt — különösen alacsonyfekvésű, nedves földeken — négynyomásossá alakult: a téli vetést a nyári javára korlátozták, s így a fokozódó árpa- és zabszükséglet is jobban kielégíthető lett; a harmincéves háború után a hatnyomásos rend vált divatossá: az ugar felét borsóval, tatárkával, kenderrel stb. vetették be.) Az őslakosság önként átvette az új formákat, a nehezebb német eke (Pflug) azonban nem tudta kiszorítani a régit. Az alaptermelvények hasonlók voltak a magyarországiakhoz, mindössze a búza helyét foglalta el a rozs; e sörfogyasztó vidéken fontos szerepet kapott még az exportra is termelt komló, különösen pedig a takarmányszalmát adó borsó. A trágyázás módszere nem volt fejlettebb a mienknél — a XVI—XVIII. században az istállótrágya kihordása még legfeljebb a belsőséghez közeli földekre szorítkozott. Így a terméshozam sem haladta meg a 3—4-szeres maximumot. Kert- és szőlőkultúra századokon át másodrendű maradt, az állattartásnak a takarmányhiány szabott korlátokat. (Mecklenburgban is főként az erdő, a tarló és a pihenő föld szolgált legelőül.) A földesúr, akit a robot a XVI. század óta csaknem teljesen mentesített igásállatok tartásától, hamarabb kísérletezhetett haszonállatok minőségi tenyésztésével, az extenzív tartást azonban a XVIII. századig ő sem váltotta fel korszerűbbel.

A XVII. század óta az örökös jobbágyság rendjének végleges megszilárdulása egyre jobban megkötötte a paraszt kezdeményező kedvét. A mértéktelen robot kiszívta erejét és gátolta ideje helyes beosztásában, a telekhez tartozó állatállomány elidegenítését tiltó rendelkezések kupeckedését korlátozták. Magyarországi viszonyok közt elképzelhetetlen lett volna az a szakadék, amely így Mecklenburgban urasági és paraszti termelés között keletkezett. Hogy a jobbágy milyen sokáig késett a modernebb módszerek átvételével, arra jó példa a Holsteinből Mecklenburgba „átvitt" vetésforgórendszer elterjedési folyamata. A „Koppelwirtschaftot" (ezt a Mecklenburgban egyre csökkenő forgószámú rendszert, melyben a tavaszi és őszi vetés, a rét és az ugar forgói váltották egymást) ebben a tartományban 1700-tól alkalmazta először az egyik nagybirtokos. Társai az 1730—40-es évektől követték őt, s az új rend a század közepétől vált általánosan ismertté, a vetésterület és a terméshozam hatalmas megnövekedését hozva magával. A század végéig kincstári birtokokon is bevezették, a parasztok azonban még a következő században is kitartottak konzervatív művelési rendszerük mellett. Nem csoda, ha a korábbi szinten megrekedt paraszti terméshozam többszörösen alatta maradt a majorsági átlaghozamnak.

A század sok háborús konjunktúrája ugyancsak elsősorban a majorságtartó nagybirtokosok jövedelmét gyarapította, az agrárkrízisek pedig a parasztokra súlyosodtak aránytalanul nagyobb mértékben. A paraszti háztartás gondosan elkészített mérlege (305. l.) éppen csak hogy aktívnak tekinthető.

A XVIII. század egyébként a búzának tartós, a lennek és kendernek pedig átmeneti előretörését hozta s ugyanakkor a komló, valamint a tatárka, köles, tönköly, lencse visszaszorulását. A dohány, a lóhere, majd a burgonya most indult el hódító útjára. Állattartás és növénytermesztés a vetésforgóban közelebb került egymáshoz, a tejhozam és a tejtermék-mennyiség azonban még így is, a Hollanderei-okban is alacsony maradt a takarmány elégtelensége miatt. A juhtenyészetet a nyugati országok kereslete s a csekély rezsiköltség lendítette föl, a gyümölcstermesztést az oroszországi és skandináviai gyümölcsexport. (Pontos kimutatások állnak rendelkezésre a szántó-, rét- és kertterületek százalékos arányának növekedéséről, később már a termelvények arányváltozásáról is.) A hajóépítkezéshez szükséges fa nagy külföldi kereslete sok helyen meggyorsította az erdőirtást; másutt azonban az irtásokon újra elhatalmasodtak a fák, s így az erdő inkább csak helyet cserélt (terméketlenebb talajokra vándorolt) vagy fafajtáit változtatta.

A XIX. század közepe táján mindenütt megszilárdult a szántóművelés korszerű rendje, s közben nem egy új növény is beékelődött a forgókba (repce, burgonya, takarmányrépa, cukorrépa). A kapitalista mezőgazdasági üzemek alkalmazták először a mezőgazdasági szakirodalom tanácsait, s kísérleteztek műtrágyával és gépekkel. A milliós városok húsfogyasztása adott lendületet a sertés- és marhatenyészetnek: tehén, ló, sertés és juh egyre több időt töltött az istállóban s egyre jobb takarmányban volt része. Mind nagyobb gondot lehetett fordítani az értékesebb fajták kitenyésztésére.

A század közepétől kezdve lassan a kötöttségeiből felszabaduló paraszt is visszanyerte gazdálkodó kedvét és sietett behozni évszázados lemaradását.

Mager nem a mezőgazdasági termelés kérdéseivel foglalkozik a legbehatóbban. Régi német hagyományt követ akkor is, amikor a paraszti társadalom jogviszonyainak alakulását oly nagy részletességgel dolgozza ki. Itt inkább csak néhány, magyar vonatkozásban is hasznosítható részletét ismertetjük ezeknek a fejtegetéseknek. A későbbi fejlődés kiindulópontját a kolonizáció jelenti: a telepes német parasztot nagy kedvezményekkel csalogatták, hogy kedvet kapjon fölkerekedni és új hazájában végleges szállást venni. Kedvező körülményeit tehát legfeljebb a magyarországi hospesek körülményeihez lehet mérni, nem pedig az egykori magyar parasztéhoz.

Az első évszázadokban a földesúri majorgazdálkodás Mecklenburgban éppoly csökevényes volt, mint nálunk, s így robotkövetelések sem veszélyeztették még a parasztság boldogulását. (A XIV. században egyházi birtokokon lehetett a legfejlettebb allodiumokat találni, de még csak a paraszti településeken belül: személyzetük létszáma a 15—20-at is elérte.) A tragikus fordulat a XV. században vette kezdetét: az örökös jobbágyság ismert, bár még sehol sem véglegesen bizonyított fő oka itt is a központi hatalom gyengesége volt az egyre erősödő rendekkel szemben (akik a nyugatiaknál nagyobb összefüggő birtoktestekre támaszkodhattak). A röghözkötés a XV. század belső háborúi következtében beállott népességcsökkenés következtében vált az urak számára létszükségletté. Az igazságszolgáltatás, a helyi közigazgatás és a rendőri hatalom ugyanúgy a birtokosrend kezébe került, ahogyan az Elbától keletre mindenütt.

Az allodium erőszakos területi kiterjesztése, akárcsak nálunk, a világi nagy- és középbirtoktól indul ki, egyház, kincstár és városok csak utóbb követik példáját (a Magyarországon oly nagyszámú kisnemesség itt szinte teljesen hiányzik). A XVI. század agrárkonjunktúrája, majd árforradalma is serkentően hat a fejlődésre. 1555 után válik a földfoglalás általános szokássá: a rendek ekkor kerítik kezükbe az adóigazgatást és ekkor érik el, hogy adózás szempontjából ne károsuljon, aki jobbágyföldet csatol majorságbirtokához. A robot növekedése kb. együtthalad a magyarországiéval, de ott súlyosbítja a nálunk ismeretlen cselédkényszer. A fejedelmeket nehéz anyagi viszonyaik megakadályozzák a rendekkel szemben való energikusabb fellépésben, s utóbb nem is fűződik sok érdekük a paraszti helyzet megjavításához. A harmincéves háború végső romlásra juttatja a föld népét, utána a robot még erősebben növekszik, hiszen a rombadőlt úri majorságokat megfogyott munkaerővel kell újra üzemképesekké tenni. Az allodiumok az egyre erőszakosabb földfoglalás útján most válnak igazán nagyüzemekké. Szabad parasztság már csak rezervátumokban található.

A fejlődés azonban nem áll meg itt: a XVII. században a földesúr a parasztság jó részét — robotigényéhez mérten — megtartotta még magánál, a XVIII. század racionálisabb gazdálkodása viszont már egyre kevesebb munkáskezet kívánt, az előzött parasztokból toborzódó agrárproletariátus pedig bőségesen kínálta olcsó napszámosait,

mind kevesebb akadálya volt tehát a további, még tömegesebb kiutasításnak. Csupán egyházi és kincstári birtokon maradt kedvezőbb a paraszt helyzete.

A mecklenburgi örökös jobbágy személyes kiszolgáltatottsága erősen felülmúlta a magyarországiét (az utóbbinak viszonylag kedvező helyzetére utalt már *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában, Bp. 1947). A XVIII. századi Mecklenburgban szokássá vált a jobbágyember árubabocsájtása, ingóságokkal való rendelkezési jogának erős korlátozása, házasságának feltételekhez kötése s a birtokokon talált csavargóknak úrbéres munkára való kényszerítése. Aratás idején az éjjeli munkával együtt napi 20 órát is robotoltak, s a telkesparasztnak családtagjain kívül napszámosokat is foglalkoztatnia kellett, hogy robotkötelezettségének eleget tudjon tenni. A Bauernlegen sok-sok települést véglegesen eltörölt a föld színéről.

A jobbágyfelszabadítás (1821) nem hozott sok jót Mecklenburg parasztjaira. A rendek előzőleg a felszabaduló parasztok földjének legnagyobb részét maguknak kívánták volna átadatni. Ami mégis a paraszté lett, azt sem birtokolhatta tulajdonként, hanem csupán örökbérletül; az örökbérleti szerződések megkötése pedig még évtizedeken át csak igen vontatottan haladt. A felszabadult parasztot költözési korlátok, mezőgazdasági munkakényszer és alacsonyra szabott munkabérek szolgáltatták ki volt urainak. A Bauernlegen az egész századon át tovább folyt. 1755 és 1860 közt a paraszti földek 7/8-a ment veszendőbe (373. l.). A következmény: óriási arányú kivándorlási mozgalom: a kiköltözők helyébe lengyelországi vándormunkások tömege lép.

A feudális viszonyok maradványait csak az 1945—46-os földreform szüntette meg véglegesen. A szerző értékes táblázat- és térképsorozatokban mutatja be a hatalmas változás kedvező eredményeit.

Nincs rá alkalom, hogy a kötet egész, sokszínű anyagáról számot adjunk. Igen értékes mindaz, amit a parasztságot érintő egykori irodalomról, a paraszt iskolázásáról vagy a paraszti háztájról, településről, a falusi közlekedésről olvashatunk.

Mager 1953-ban zárta le kéziratát, s így a német, cseh és lengyel marxista irodalmat még csak kevéssé használhatta. Terminológiája mindenestül a német polgári történetírásé. Szemléletében inkább csak a jogi szempontok döntő szerepe, valamint a német—szláv kapcsolatok tárgyalási módja (a német kolonizáció hangsúlyozott nagy fölénye) emlékeztet a régi iskolára. Lengyel irodalmat Mager nem használt. Alig találunk a kötetben valamit a parasztmozgalmakról és csak elszórtan, mellékesen az úri és paraszti áruk piacviszonyairól. A XX. századi kisbirtokrendszerrel foglalkozó fejezet jellegzetesen a földreform utáni évek terméke.

A mecklenburgi parasztságtörténetnek ez a bibliográfiával, térképmellékletekkel és mutatóval ellátott tekintélyes és szép kötete az agrártörténet minden kutatójának hasznos tanulságokkal szolgálhat.

MAKSAY FERENC

WERNER CONZE

QUELLEN ZUR GESCHICHTE DER DEUTSCHEN BAUERNBEFREIUNG

Göttingen, Musterschmidt-Verlag, 1957. 219 l.
(Források a német jobbágyfelszabadítás történetéhez)

Ez a nagyközönségnek szánt kötet a Quellensammlung zur Kulturgeschichte című sorozatban jelent meg, és a németországi jobbágyfelszabadításra vonatkozó fontosabb törvények, rendeletek, utasítások és vitairatok gyakran rövidített szövegét vagy egyes részleteit közli. Egy rövid bevezető rámutat a jobbágyfelszabadítás fontosságára az egész német társadalom fejlődése szempontjából. Ez a bevezetés persze polgári szempontból vizsgálja a kérdést; megmutatja ugyan azt a gazdasági és társadalmi helyzetet, amely szükségessé tette a jobbágyfelszabadítást, de nagyobb hangsúlyt helyez a jobbágyfelszabadítás ideológiai előkészítésére. Az egész németországi jobbágyfelszabadítás alapvető egységes vonásait igyekszik kimutatni. Utal ugyan arra, hogy a korabeli kutatás néhány eltérő típust állapított meg, de a különbségeket elhanyagolhatóknak tekinti. Így a bevezető nem hangsúlyozza eléggé azt a különbséget, amely az Elbától keletre és nyugatra fekvő területek közt megmutatkozott, bár kétségtelen, hogy ezt a különbséget nem tagadja le. A mai nyugatnémet történetírás egész szemléletére egyébként igen jellemző, hogy a csehországi jobbágyfelszabadítást és a balti tartományokban végrehajtott reformokat is

bevonja vizsgálódása körébe, holott az első esetben igen nagy mértékben, a másodikban pedig kizárólag más nemzetiségű parasztokról van szó és csak az uralkodó osztály tagjai németek vagy — a csehországi arisztokrácia esetében — elnémetesedett földesurak.

Nem lehet feladatunk, hogy a könyvben foglalt szemelvényeket ismertessük, hiszen 49 kisebb-nagyobb szövegrészről van itt szó: akárcsak futólagos számbavételük is túlságosan megduzzasztaná ismertetésünk kereteit. Mint már említettük, részben törvény- és rendeletszövegekről van szó, részben korabeli publicisztikai munkákról vagy hivatalos állami iratokról, amelyek a jobbágyreformok különböző szempontjait mutatják be. A szerző a reformok híveinek és ellenzőinek állásfoglalását egyaránt ismerteti szemelvényeiben, és bár kétségtelenül a reform oldalán áll, sok kérdésben legalább is megfontolandónak tartja a reform ellenzőinek az érvelését is.

A szemelvények többnyire időrendben sorakoznak fel egymás után, bár ezt a kronológiát a szerző nem tartja be egészen pontosan. Így össznémet szempontból kétségtelenül megkapja az olvasó a fejlődés általános képét, de elmosódnak a különbségek az egyes fejlődési típusok közt. Véleményünk szerint jobb lett volna a szemelvényeket az egyes országok szerint csoportosítani és azon belül a szigorú időrendhez ragaszkodni. Sajnálatos, hogy az egyes szemelvényekhez a szerző nem fűzött kisebb magyarázó megjegyzéseket, csak a bevezető utal egyes szemelvényekre, hogy ezáltal koncepcióját illusztrálja. Az olvasó erősen hiányolja azt is, hogy a parasztok szempontjából a poroszországinál is hátrányosabb mecklenburgi fejlődésre, a parasztok számára a legsúlyosabb helyzetet teremtő rendezésre a szerző nem hozott semmilyen szemelvényt.

A kötet végén az olvasó megtalálja a korabeli szövegekben előforduló és ma már nehezen érthető szakkifejezések rövid, tárgyilagos magyarázatát és a német jobbágyfelszabadítással foglalkozó fontosabb polgári munkák jegyzékét.

NIEDERHAUSER EMIL

KRÓNIKA

BESZÁMOLÓ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK MUNKÁJÁRÓL

Az Agrártörténeti Szemle előző számában hírt adtunk már az Agrártörténeti Bizottság megalakulásáról, és jeleztük akkor azt is, hogy a megalakulás óta végzett munkáról a következő számban emlékezünk meg.[1]

E munkáról mindjárt előljáróban el kell mondani, hogy bizonyos mértékben más, a szokásostól eltérő körülmények között folyik, mint ahogyan azt az akadémiai bizottságok esetében tapasztalni lehetséges. Ezt elsősorban az okozza, hogy az agrártörténet olyan kutatási terület, amelyet több tudományszak kutatói művelnek, és az Agrártörténeti Bizottság működésével éppen azt szeretné elérni, hogy „gazdaságtörténészeink, a néprajzi tudományok művelői és agrárszakembereink összefognának oly módon, hogy mindig a legfőbb célra irányítva tekintetüket, az agrártörténet művelésével elsősorban a mezőgazdasági termelés előrevitelét, fellendítését segítenék elő".[2] Tudjuk: a legfőbb célt a feladatok egész sorának megoldásával lehet elérni. És azt is tudjuk, hogy ezek a feladatok sokoldalúak, de a bizottság a felmerülő nehézségeket a komplex összetételéből adódó előnyök messzemenő kihasználásával akarja legyőzni. És máris úgy látszik: nem eredménytelenül; „... munkatársaink egyre inkább érzik: milyen jelentősége van a komplex munkának, a különféle tudományszakok munkásai közös együttműködésének, a közös nyelv, a közös módszerek keresésének és — mint erre már volt példa — megtalálásának".[3]

A bizottság azon volt megalakulásakor, hogy ezeknek az erőknek, a meglevő agrártörténeti kutatásoknak összefogását és koordinálását teremtse meg. Éppen ezért, hogy ezt, az előbbiekben jellemzett programot végrehajtsa: mindenekelőtt bizonyos — részben már felderítés alatt álló — témák kutatását szorgalmazta, illetőleg szorgalmazza. Olyan vizsgálatokról van szó, amelyek bizonyos értelemben hézagpótló jellegűek, és amelyek — jóllehet közülük nem egy az elmúlt évtizedek mulasztásait hivatott elsősorban pótolni — a szervezetten folyó agrártörténeti vizsgálatok számára, a maguk konkrét anyagszerűségében szükséges támpontokat szolgáltatnak.

A szervezetten folyó, komplex vizsgálatokkal történő agrártörténeti kutatások első lépéseként az alábbi munkaterületeken alakított a bizottság munkaközösségeket:

1. Agrártársadalom és mezőgazdasági árutermelés az örökös jobbágyság kialakusának korszakában (Témafelelős: Dr. Makkai László)
2. A II. József korabeli országos felmérés (Témafelelős: Dr. Eperjessy Kálmán)
3. Az 1715—20-as és az 1828-as országos összeírás (Témafelelős: Dr. Wellmann Imre)
4. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. (Témafelelős: Dr. Szabó István)

E témák kimunkálásakor a forrásanyag természete szerint egy-egy időrendi metszetben nyílik lehetőség arra, hogy a magyar mezőgazdaság fejlődéséről és különösen a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődéséről (a termelési viszonyokkal való szoros problémaegységben) az eddigieknél mindenesetre átfogóbb képet alkothassanak maguknak az agrártörténetírás hazai művelői. E képalkotás megalapozása természetesen egyelőre

[1] Agrártörténeti Szemle. II. 1959. 1—4. sz. 242. l.

[2] Dr. Lázár Vilmosnak, az Agrártörténeti Bizottság elnökének a Magyar Tudományos Akadémia 1960. IV. 11—13-án lezajlott nagygyűlésén elhangzott felszólalásból. (Lásd: A Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztályának Közleményei. XVII. 1960. 207. l.)

[3] Uo. 208. l.

korántsem nevezhető teljesnek, befejezettnek, hiszen a jelzett témákban rejlő problematika, valamint annak időrendi megoszlása nem tölti ki a magyar agrárfejlődés egészének történeti rekonstrukcióját. A kutatás helyzetét tekintve csak a kezdet, aminek továbbfejlesztésén a bizottság és a munkaközösségek tagjai egyaránt fáradoznak.

Ennek érdekében hozott határozatot a bizottság arról, hogy az említett témák kidolgozásai monográfiákként jelenjenek meg, továbbá arról, hogy e monográfiák előmunkálatairól egyes bizottsági üléseken a munkaközösségek, illetve vezetőik számoljanak be. A beszámolókat igen élénk érdeklődés előzte meg, és örvendetesen szempontgazdagító vitákkal zárultak. Ez mindenesetre arra mutat, hogy a szervezett agrártörténeti kutatás, ha egyelőre a kezdetek szokásos nehézségeivel küzd is, talán már a közeli jövőben nemcsak művelőinek szűkebbkörű táborában hallat eredményeiről, de a mezőgazdasági és egyes társadalomtudományok munkásainak köreiben is visszhangra talál, kiérdemli a Magyar Tudományos Akadémia előlegezett bizalmát.

Mert a bizottság ilyetén törekvéseihez a Magyar Tudományos Akadémia messzemenő erkölcsi és anyagi támogatást nyújt, és a bizottság él is ezzel a segítséggel. E segítség kiemelkedő példájaként említhető meg egyfelől az, hogy a Magyar Tudományos Akadémia az előbbiekben említett munkaközösségek tevékenységét céltámogatásban részesítette és részesíti, másfelől az, hogy a hazai agrártörténeti kutatások eredményeinek folyamatos publikálására az eddigieknél jobb, biztosabb kereteket teremtett, midőn módot talált arra, hogy az eddig rotaprint technikával előállított Agrártörténeti Szemle nyomtatott formában jelenjék meg. A bizottság pedig mint a Szemle gondozója arra törekszik, hogy e folyóirat ne csak a hazai agrártörténeti kutatások tükrözője legyen, hanem fóruma a külföldi haladó, marxista kutatóknak is, mivel úgy látja: a magyar agrárfejlődés sajátosságainak feltárása igényli az erők nemzetközi összefogását. E célból a bizottság igyekszik megteremteni és kiszélesíteni kapcsolatait a Szovjetunió és más szocialista országok agrártörténeti kutatásokkal foglalkozó szerveivel, intézményeivel, valamint egyes haladó nyugati kutatókkal, sőt néhány intézménnyel is.

Mindamellett a bizottság arra is törekedett, hogy a hazai agrártörténeti kutatások egyes eredményeit a szélesebb nyilvánosság előtt is ismertesse, és ennek érdekében felolvasó üléseket rendezett. E program keretében került sor az alábbi előadásokra:

1. *Dr. Vörös Károly :* Nagyváthy János életműve (Helye: Magyar Tudományos Akadémia, ideje: 1958. X. 12.)

2. *Dr. Balassa Iván :* A kukorica meghonosodása és elterjedése Magyarországon (Helye: Magyar Tudományos Akadémia, ideje: 1959. IV. 24.)

3. *Hoffmann Tamás :* Helynévkutatás — agrártörténetírás (Helye: Magyar Tudományos Akadémia, ideje: 1960. II. 22.)

4. a Széchenyi István halála 100. évfordulója alkalmával rendezett emlékülésen: *Dr. Éber Ernő :* A magyar mezőgazdaság Széchenyi reformtörekvéseiben és *Tilkovszky Lóránt :* Reformkísérletek Széchenyi István birtokain (Helye: Kossuth Klub, ideje: 1960. IV. 8.)

6. a Tessedik Sámuel emlékülés keretében: *Dr. Penyigey Dénes :* Tessedik Sámuel élete, úttörő munkássága; agrárfejlődésünk alapozása — Korreferátak: *Kovács Gábor* és *Dr. Tamássy István* (Helye: Magyar Tudományos Akadémia, ideje: 1960. IX. 12.) — A „Tessedik Sámuel Emlékbizottság"-gal közös rendezésben: *Dr. Hanzó Lajos :* Tessedik és az európai gazdaságtudomány és *Dr. Wellmann Imre :* Tessedik és a magyar agrárfejlődés (Helye: Szarvas, ideje: 1960. IX. 13.).

Az itt említett előadások és rendezvények közül külön ki kell emelni a „Tessedik Sámuel Emlékülés"-t, amely alkalmat nyújtott arra, hogy a magyar agrárfejlődés e nemzetközi szinten is egyedülálló, úttörő reformátora emlékéhez méltóan a magyar mezőgazdaság és a magyar agrártörténet kutatóinak legszélesebb táborát mozgósítsa, sikerével pedig a bizottságot haladó hagyományaink további ápolására buzdítsa. A „Tessedik Sámuel Emlékülés" előadásait és korreferátumait folyóiratunk következő, Tessedik emlékének szentelt számában tesszük közzé.

A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának munkájáról végezetül — összefoglalóan — el lehet mondani, hogy kezd már túljutni a kezdet nehézségein, és lehet remélni: e fiatal szerv a magyar agrárfejlődés történelmi örökségének a tudományos igazsághoz hű, tudományos tárgyához méltó gondozója, művelője lesz. A Magyar Tudományos Akadémia támogatása, a bizottság minden egyes tagjának önzetlen segítőkészsége — úgy látszik — elegendő biztosíték e jelentős súlyú feladat végrehajtásának sikeréhez.

(*)

BIBLIOGRÁFIA

AGRÁRTÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIA 1956.

II. RÉSZ

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

A.	Agriculture
AC.	Archeologia Cantiana
AHR.	Agricultural History Review
AmH.	Amateur Historian
AmHR.	American History Review
An.	Antiquity
EHR.	Economical History Review
G.	Geography
IV.	Ученные записки Института Востоковедения Академии СССР.
OUZ.	Oxford University Press
UZ.	Ученные записки

IV. ÉSZAK-, DÉL- ÉS NYUGAT-EURÓPA

a) Ausztria

Klos-Bužek, F.: Das Urbar der Vorderen Grafschaft Görz aus dem Jahre 1299. (Österreichische Urbare, I. Abt. 3. Bd.) Hermann Böhlaus Nachf. Wien 1956. 143 l.

Kranzmayer, E.: Ortsnamensbuch von Kärnten. 1. Teil: Die Siedlungsgeschichte Kärntens von der Urzeit bis zur Gegenwart im Spiegel der Namen. (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. Bd. 50.) Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten. Klagenfurth 1956. 216 l.

Moritz, A.: Die Almwirtschaft im Stanzertal. Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte und Volkskunde einer Hochgebirgslandschaft Tirols. (Schlernschriften, hg. von R. Klebelsberg, Bd. 137.) Wagner, Innsbruck 1956. 138 l.

Oberösterreichische Weistümer, 2. Teil. (Österreichische Weistümer, 13. Bd.) Hermann Böhlaus Nachf. Graz—Köln 1956. 444 l.

Schmidt, L.: Antike und mittelalterliche Pflugscharen in Österreich. Archeologia Austrica. 1956, 19/20; 227—238.

b) Dánia

Andersen, J. C.: Combine threshing of red clover. (Dán nyelven) Tidsskr. f. Frøavl. 44 : 1956, 4/ 10; 358—360.

Høyer, B.: Dagligt liv paa en nordsjaellandsk bondegaard i midten af forrige aarhundrede. (Daily life on a farm in North Zealand in the middle of last century.) Frederiksborg Amts Historiske Samfund. Hillerød 1955. 174 l.

Oppland Bonde- og Smabrukarlag, Gjovik. Oppland bonde- og smabrukarlag gjennom 40 ar. (Oppland Farmer's and Smallholder's Society through 40 years.) Gjøvik 1955. 15 l.

Sheppard, J. A.: A Danish River Diversion. Yorks. Archeolog Jnl. 1956. 153. l.

Steensberg, A.: In Crackling Flames. Arborg for Jysk Arkaeologisk Selskab. (Dán nyelven, angol nyelvű összefoglalóval.) 1956.

c) Finnország

Ränk, G.: Die Hakenpfluge Estlands Suomen Musseo. 62 : 1955, 5—43.

d) Franciaország

France. Centre National d'Etudes et d'Experimentation de Machinisme Agricole. I. L'agriculture et l'énergie. II. Les moteurs agricoles à combustion interne. 1956. 170 l.

Georlette, R.: L'agriculture et la vie rurale en France au moyen age. Ann. de Gembloux. 62 : 1956, 2; 143—178.

Georlette, R.: Apports français à l'histoire rurale et aux questions agraires. Ann. de Gembloux. 61 : 1955, 3; 177—208.

Grand, R.: Agriculture médiévale et population. Acad. d'Agr. de France. Compt. Rend. 1955, 41; 645—8.

Малинин, А. М.: Об освобождений французких крестьян от крелостной зависимости. (A francia parasztságnak a hűbéri függés alóli felszabadulása.) UZ. Minszk 1955, 4; 73—83.

Reb, M.: Réalités agricoles, réalités francaises. Librairie Vigot fréres. Paris 1956. 135 l.

e) Izland

Davidsson, I.: The 70th anniversary of the Farm Society. (Izlandi nyelven), Gardyrkjufélag Islands. Ársrit 1955, 3—46.

f) Hollandia

Kok, R.: One century „Helenaveen". (Holland nyelven.) Tijdschr. v. Econ. en Sociale Geog. 46 : 1955, 11; 243—253.

g) Nagybritannia

Alcock, L.: The Hill-fort in Cwrt-yr-Ala Park, near Dinas Powis (Glam.): I. The Defences. Bull. Board Celtic Studies. 16 : 1955.

Andrews, J. H.: Some Statistical Maps of Defoe's England. Geographical Studies. 3 : 1956.

Andrews, J. H.: The Trade of the Port of Faversham, 1650—1750. AC. 69 : 1955.

Armstrong, J. R., Hopkins, P. G. H.: Local Studies: a Pamphlet addressed by its authors to all those interested in local studies whether tutors or students in adult classes or school-teachers. W. E. A. 1955.

Ashton, T. S.: Changes in Standards of Comfort in eighteenth-century England. Proc. British Academy. 1955.

Asthon, T. S.: An Economic History of England: the eighteenth century. Methuen. 1955.

Авдеева, К. Д.: К истории английского землевладения накануне буржоазной революции. (Az angol földbirtok történetéhez a polgári forradalom előestéjén.) UZ. Ленинградского пед. ин-та им. Герцена. 1955, III; 104—106.

Bagenal, H.: The Smaller House and its Significance. An. 1955, 116.

Bagley, J. J.: A History of Lancashire, with maps and pictures. Finlayson 1956.

Balch, W. M.: Interview with Frank Ruffel of Park Gate Farm Gestingthorpe. Essex Review 1956, 1.

Barker, E. E.: Some Woolavington and Wonworth Leases. Sussex Archaeolog. Coll. 94 : 1956.

Barker, H. L.: The excavation of a Medieval Enclosure at Claxby, near Alford, 1948. Lincs. Archit. and Archeolog. Soc. Rep. and Papers, N. S. 6 : 1955.

Barley, M. W.: Documents relating to the Manor and Soke of Newark-on-Trent. (Thoroton Soc. Records Series XVI. kötet.) 1955.

Barratt, D. M.: Ecclesiastical Terriers of Warwickshire Parishes. I. Parishes A to Li. Dugdale Soc. Publications. 22 : 1955.

Batho, G. R.: Syon House: the first two hundred years. Trans. London and Middlesex Archeolog Soc. 19 : 1956.

Beecham, H. A.: A Hanging Puppet in North Oxfordshire. Folklore. 67 : 1956.

Beecham, H. A.: A Review of Balks as Strip Boundaries in the Open Fields. AHR. 4 : 1956, 1 : 22—44.

Bell, V.: To Meet Mr Ellis: Little Gaddesden in the Eighteenth Century. Faber and Faber, 1956. 160 l.

Bellerby, J. R.: Agriculture and Industry Relative Income. Macmillan. London 1956. 369 l.

Benedict, M. R., Stine, O. C.: The Agricultural Commodity Programs — Two Decads of Experience. Twentieth Century Fund Baltimore. 1956. xliii + 510 l.

Benger, F. B.: Pen Sketches of old Houses in this District 5. Bookham Grove, Great Bookham. Proc. Leatherhead and District Local Hist. Soc. 1 : 1955, 9.

Bird, W. H.: A History of the Institute of Brewing. Institute of Brewing. London 1956.

Booth, J. R.: The Duke of Northumberland's Estates. A. 63 : 1956, 4.

Bowden, P. J.: The Home Market in Wool, 1500—1700. Yorks. Bull. Econ. and Soc. Research. 8 : 1956, 2.

Bowden, P. J.: Wool Supply and the Woolen Industry. EHR. 2nd Ser. 9 : 1956.

Boyden, J. R.: Excavations at Goosehill Camp, 1953—5. Sussex Archeolog. Coll. 94 : 1956.

Brace, H. W.: Seed-crushing in Gainsborough. Lincs. Archit. and Archaeolog. Soc. Rep. and Papers. 6 : 1956, 2.

Branch-Johnson, W.: The Carrington Diary, 1797—1810. C. Johson, London 1956.

Breay, R. J.: George Henderson, blacksmith of Crosby Garrett, and his account book, 1838—1861. Trans. Cumb. and

Westm. Antiq. and Archaeolog. Soc. 55 : 1956.

Bretton, R.: Wood Hall, Skircoat. Trans. Halifax Antiq. Soc. 1955.

Bridbury, A. R.: England and the Salt Trade in the later Middle Ages. Oxford University Press. 1955.

Brown, E. H. P.—Hopkins, S. V.: Seven Centuries of the Prices of Consumables, compared with Builders' Wagerates. Economica. 1956, 92.

Brundrett, E.: Romney Marsh Sheep. Wool Knowledge 3 : 1956, 11.

Bu'lock, J. D.: Possible Remains of Celtic Fields at Kelsall in Cheshire. Trans. Lancs. and Cheshire Antiq. Soc. 64 : 1954.

Burstall, E. B.: A Monastic Agreement of the Fourteenth Century. Norfolk Archaeology. 31 : 1955.

Caldwell, J.: Some Notes on the first British Beekeeping Society. Devon Assoc. Rep. and Trans. 88 : 1956.

Cambridgeshire County Planning Committee: The Common Lands of Cambridgeshire. County Hall, Hobson St, Cambridge 1956.

Cameron, K.: Work on Place Names in Lincolnshire, a preliminary discussion. Lincs. Historian. 2 : 1956.

Chatwin, P. B.: Startford House, Camp Hill, Birmingham. Birmingham Archaeolog. Soc. Trans. and Proc. 71 : 1955.

Chew, H. C.: Changes in Land Use and Stock over England and Wales, 1939 to 1951. Geogr. Jnl. 122 : 1946, 4.

Churchill, I., Griffin, R., Hardman, F. W.: Calendar of Kent Feet of Fines to the end of Henry III's reign. Kent Archaeolog. Soc. Records Branch, 15. kötet. 1956.

Cook, O.: Breckland. Robert Hale. 1956.

Copeland, G. W.: Notes on Devon Dovecotes, part 5. Devon Assoc. Rep. and Trans. 88 : 1956.

Coppock, J. T.: The Statistical Assessment of British Agriculture. AHR. 4 : 1956, 1; 4—21. 4 : 1956, 2; 66—79.

Cornwall, J.: John Carter of Denham, yeoman. Records of Bucks. 16 : 1956, 2.

Crowley, D. W.: The 'Crofters' Party', 1885—1892. Scottish Hist. Rev. 35 : 1956, 120.

Dale, H. E.: Daniel Hall Pioneer in Scientific Agriculture. John Murray. 1956. 242 l.

Darby, H. C.: The Draining of the Fens. University Press Cambridge. 1956. 314 l., 31 T., 36 térk.

Darlington, I.: The Middlesex Deeds Registry. Trans. London and Middlesex Archaeolog. Soc. 19 : 1956.

Davidson, T. D.: Elf-Shot Cattle. An. 1956, 119.

Davidson, T. D.: Wool in Folklore. Part I. Wool Knowledge 3 : 1956, 11. Part II. Wool Knowledge 3 : 1956, 12.

Davies, G. L.: The Parish of North Uist. Scottish Geogr. Mag. 72 : 1956.

Davies, M.: Field Patterns in the Vale of Glamorgan. Trans. Cardiff Naturalists' Soc. 84 : 1955—56.

Davies, M.: Rhosili Open Field and Related South Wales Field Patterns. AHR. 4 : 1956, 2; 80—96.

Davies, S.: The Cheshire Dairy. Cheshire Historian. 1956, 6.

Degler, C. N.: The Locofocos: Urban "Agrarians". Journal of Economic History. 1956, 9.

Desborough, V. F.: Bee boles and beehouses. AC. 69 : 1956.

Desborough, V. F.: Further Bee Boles in Kent. AC. 70 : 1956.

Dickens, A. G.: Estate and Household Management in Bedfordshire c. 1540. Beds. Hist. Rec. Soc. 36 : 1956.

Dickens, A. G. Mac-Mahon, K. A.: A Guide to regional studies on the East Riding of Yorkshire and the City of Hull. Hull University. 1956.

Dickins, K. W.: The Muniments of the Sussex Archaeological Trust, Guide to the Calendars. Sussex Archaeolog. Coll. 93 : 1955.

Duncan, J.: Demand for frozen Beef in the United Kingdom 1880—1940. Jnl Agric. Economics. 12 : 1956, 1.

Durham University (Durham Colleges, Dept. of Palaeography and Diplomatic): Handlist of Rentals of Wards and Townships among the Halmote Court Records of the Palatinate of Durham and Bishopric Estates in the Prior's Kitchen, the College, Durham, deposited by the Church Commission (kézirat). 1956.

Edmunds, H.: History of the Brecknockshire Agricultural Society, 1755—1955. Part 1. The Early Years. Brycheiniog. 2 : 1956.

Elliston-Erwood, F. C.: Miscellaneous Notes on some Kent roads and allied matters. AC. 70 : 1956.

Emery, F. V.: West Galmorgan Farming, circa 1580—1620. Nat. Library of Wales Jnl. 9 : 1956, 4. és 10 : 1957, 1.

Emmison, F. G.: Repatriation of 'foreign' Estate and Family Archives. Archives. 2 : 1956, 16.

Enright, B. J.: Rawlinson's proposed History of Middlesex, 1717—1720. Trans. London and Middlesex Archaeolog. Soc. 19 : 1956.

Evans, E.: Tithe Schedule for Boduan.

Caernarvonshire Hist. Soc. Trans. 17 : 1956.

Evans, G. E.: Ask the Fellows who Cut the Hay. Faber and Faber. 1956. 250 l.

Farmer, D. L.: Some Price Fluctuations in Angevin England. EHR. N. S. 9 : 1956.

Farrar, R. A. H.: Archaeological Field-work in Dorset in 1953 and 1954. Proc. Dorset Nat. Hist. and Archaeolog. Soc. 76 : 1956.

Finberg, H. P. R.: An Agrarian History of England. AHR. 4 : 1956, 1; 2—3.

Finberg, H. P. R.: The Gostwicks of Willington. Beds. Hist. Rec. Soc. 36 : 1956.

Finch, M. E.: The Wealth of Five Northamptonshire Families, 1540—1640. Northants. Rec. Soc. 19. kötet. 1956.

Findlay, W. M.: Oats: their Cultivation and Use from Ancient Times to the Present Day. Oliver and Boyd, Edinburgh 1956. 207 l.

Finn, R. W.: The Making of the Somerset Domesdays. Somerset Archaeolog. and Nat. Hist. Soc. Proc. 99—100 : 1956.

Fisher, F. N.: Egginton Court Rolls, 1306/7—1311/12. Jnl Derbyshire Archaeolog. and Nat. Hist. Soc. 75 : 1955.

Fox, A.: Huts and Encasures on Gripper's Hill in the Avon valley, Darmoor. Devon Ass. Rep. and Trans. 87 : 1955.

Fox, L.: English Historical Scholarship in the sixteenth and seventeenth Centuries: a Record of the Papers delivered at a Conference arranged by the Dugdale Society. OUP. 1956.

France, R. S.: Two Custumals of the Manor of Cockerham, 1326 and 1483. Trans. Lancs. and Cheshire Antiq. Soc. 64 : 1954.

Frink, M., Jackson, W. T., Spring, A. W.: When grass was king; contributions to the Western range cattle industry study. Boulder. 1956. XV + 464 l.

Fuller, G. J.: Settlement in Northamptonshire between 500 A. D. and Domesday. East Midland Geographer 1955, 3.

Fussel, G. E.: The Early Railway Transport of Milk. Dairy Eigineering. 1956, 7—8.

Fussel, G. E.: The Elizabethan and early Stuart Dairy Farmer. Jnl British Dairy Farmers' Assoc. 60 : 1956.

Fussel, G. E.: Estate and Farm Roads in the Old Days. A. 63 : 1956, 6.

Fussel, G. E.: Four Centuries of Cheshire Farming Systems, 1500—1900. Trans. Hist. Soc. Lancs. and Cheshire. 106 : 1955.

Fussel, G. E.: Four Centuries of Nottinghamshire Farming, 1500—1900. Part I. The Nottinghamshire Countryside. 17 : 1956.

Fussel, G. E.: Local Variety in British Farm Carts and Waggons. Geogr. Mag. 1956, 9.

Fussel, G. E.: Nineteenth-Century Ice Importation. Notes and Queries, 1956, 3; 1956, 8.

Fussel, G. E.: Nottinghamshire Farming, 1500—1900. Nottinghamshire Countryside. 17 : 1956, 3. és 17: 1956, 4.

Fussel, G. E.: Potatoes to the Rescue in 1894. Suffolk Review. 1 : 1956.

Fussel, G. E.: Superstitions of the Cow-house and Dairy. Milk Producer. 3 : 1956, 10.

Gardner, E, M.: Bex Mill in Heyshott. Sussex Notes and Queries. 14 : 1956, 11—12.

Gardner, E. M.: On Mill Hunting. AmH. 2 : 1956, 11.

Gazley, J. G.: Arthur Young, agriculturist and traveller, 1741—1820. Some biographical sources. Bull. John Rylands Library, 37 : 1955.

Gelling, M.: Some Notes on the Place-names of Birmingham and the Surrounding District. Birmingham Archaeolog. Soc. Trans. and Proc. 72 : 1956.

Girard, P. J.: Items of Interest from History of Castel Parish, mainly covering seventeenth and eighteenth century. La Société Guernesiaise Rep. and Trans. 15 : 1955, 5.

Godber, J.: Willington. Beds. Mag. 5 : 1956, 34.

Gooder, A.: Two Letters relating to the Manor and Rectory of Birmingham, 1704—13. Univ. Birmingham Hist. Jnl. 5 : 1956, 2.

Green, D. B.: Gardner to Queen Anne; Henry Wise (1653—1738) and the formal garden. OUP. London 1956. 232 l.

Gresham, C. A., Hemp, W. J.: Rhiwlas. Archaeologia Cambrensis. 104 : 1955.

Guthrie, A. B., Jr.: These Thousand Hills. Houghton Mifflin Co. Boston 1956. 346 l.

Hague, D. B.: Pontysgawryd, Montgomeryshire. Trans. Powysland Club. 54 : 1956, 1.

Harden, D. B.: Dark-Age Britain: Studies presented to E. T. Leeds, with a bibliography of his works. Methuen 1956.

Harris, M., Ackerman, J.: Town and Country Churches and Family Farming. Department of Town and Country Church, Division of Home Missions, National Council of the Churches of Christ in the U. S. A. New York 1956. x + 102. l.

Harrison, E.: Old Stones, Ightham. The History of an ancient Home in Kent. AC. 70 : 1956.

Harvey, J.: A short History of Bookham, Surrey, part 2. Proc. Leatherhead and District Local Hist. Soc. 1 : 1955, 9.

Harvey, N.: Could Britain feed herself? Jnl Land Agents' Soc. 1956, 10.

Harvey, N.: Dietches, Dykes, and Deep Drainage. Evans Bros. Ltd. for the National Federation of Young Farmers' Clubs. (Young Farmers' Club Boocklet 29. szám.) 48 l.

Harvey, N.: Relics of a Great Achievement: some Veteran Deep-Drainage Schemes. Jnl Land Agents' Soc. 54 : 1955.

Harwood, H. W.: Hanroyd in Midgley. Trans. Halifax Antiq. Soc. 1955.

Hassall, W. O.: Wheatley Records, 956—1956. Oxfordshire Rec. Soc. 37. kötet. 1956.

Henderson, C.: The Ecclesiastical History of the 109 Western Parishes of Cornwall, part 2. Jnl Roy. Inst. Cornwall. N. S. 2 : 1956, 4.

Henderson, C.: The 109 Ancient Parishes of the Four Western Hundreds of Cornwall, part I. Jnl Roy. Inst. Cornwall. N. S. 2 : 1955.

Hill, C.: Economic Problems of the Church from Archibishop Whitgift to the Long Parliament. OUP. 1956.

Hill, R.: The lost Settlement of Bridge. Papers and Porc. Hants. Field Club and Archaeolog. Soc. 20: 1956.

Hogg, A. H. A.: A Fourteenth-Century House-Site at Cefn-Y-Fan, near Dolbenmaen, Caernarvonshire. Caern. Hist. Soc. Trans. 15 : 1954.

Horsefield, J. K.: Inflation and Deflation in 1694—1696. Economica. N. S. 23 : 1956.

Hosford, W. H.: Digby in 1801. The Anatomy of a Lincolnshire Village. Lincs. Historian. 2 : 1956.

Hoskins, W. G.: Fieldwork in Local History. AmH. 3 : 1956, 1.

Hoskins, W. G.: Seven Deserted Village Sites in Leicestershire. Leics. Archaeolog. and Historical Soc. Trans. 32 : 1956.

Howells, B. E.: Pembrokeshire Farming, circa 1580—1620. Nat. Library of Wales Jnl. 9 : 1956, 4.

Howells, J. M.: The Crosswood Estate, 1547—1947. A four-hundred Year Survey of a Cardiganshire Family and its Estates. Ceredigion. 3 : 1956, 1.

Hull, F.: Kentish Historiography. AC. 70 : 1956.

Hull, P. L.: Some Bedfordshire Surveyors of the eighteenth Century. Jnl Soc. Archivists. 1 : 1955, 2.

Hunt, H. G.: Aspects de la Révolution agraire en Angleterre au XVIIIe Siécle. Annales, Economies, Sociétés, Civilisations. 1956, 3.

Husain, B. M. C.: Delamere Forest in later Medieval Times. Trans. Hist. Soc. Lancs. and Cheshire. 107 : 1956.

Imray, J.: The Boucherett Family Archives, Lincs. Historian 2 : 1956.

Isham, G.: Adam Baynes of Leeds and Holdenby. Northants Past and Present. 2 : 1956, 3.

Jarvis, R. C.: The Records of the Deserted Village. Jnl Soc. Archivists. 1 : 1956, 4.

Jervoise, E.: The Manor of Barton, Schaftesbury. Proc. Dorset Nat. Hist. and Archaeolog. Soc. 76 : 1956.

Johnston, F. R.: The Lancashire Lands of Syon Abbey. Trans. Hist. Soc. Lancs. and Cheshire. 107 : 1956.

Johnstone, K. H.: Early Potatoes in Cornwall. A. 63 : 1956, 3.

Jones, G. P.: The Poverty of Cumberland and Westmorland. Trans. Cumb. and Westm. Antiq. and Archaeolog. Soc. 55 : 1956.

Jones, G. P.: Dr. Thomas Short, an Eighteenth-Century Writer on Population. Yorks. Bull. Econ. and Social Research. 8 : 1956, 2.

Jones, G. R. J.: The Distribution of Medieval Settlement in Anglesey. Trans. Anglesey Antiq. Soc. and Field Club. 1955.

Jones, T. I. J.: Exchequer proceedings concerning Wales in tempore James I: abstracts of bills and answers and inventory of further proceedings. Wales University Press. 1955.

Jope, E. M.: The Tinning of Iron Spurs: a continuous Practice from the tenth to the seventeenth Century. Oxoniensia. 21 : 1956.

Keen, R.: Inventory of Richard Hooker, 1601. AC. 70 : 1956.

Kempson, E. G. H.: The Wheelwright's Shop. Wilts. Archaeolog. and Nat. Hist. Mag. 56 : 1955.

Kenyon, G. H.: Kirdford Inventories, 1611 to 1776, with particular reference to the Weald Clay Farming. Sussex Archaeolog. Coll 93 : 1956.

Kerridge, E.: Turnip Husbandry in High Suffolk. EHR. 2nd Ser. 8 : 1956.

Ketchley, C. P.: Apprentices — trade and poor. AmH. 2 : 1956, 12.

Ketchley, C. P.: Vagrancy. AmH. 2 : 1956, 10.

Kirk, M.: The Vale of York. The Evolution of a Landscape. 40 : 1955.

Kohlmeyer, F. W.: Northern Pine Lumbermen: A Study in Origins and Migra-

tions. Journal of Economic History. 1956, 12.

Kosminsky, E. A.: Studies in the agrarian history of England in the thirteenth century. Translated from the Russian by R. Kisch. Basil Blackwell. London 1959. xxviii + 370 l.

Langdon, A. J.: Victorian Landowners. AmH. 2 : 1955, 8.

Langston, J. N.: Old Catholic Families of Gloucestershire: the Casseys of Wightfield in Deerhurst. Bristol and Glos. Archaeolog. Soc. Trans. 74 : 1956.

Larimer County Stockgrowers Association, 1884—1956. Livermore, Colorado. 1956. 108 l.

Lavrovsky, V. M.: Expropriation of the English Peasantry in the eighteenth Century. EHR. 2nd Ser. 9 : 1956, 2.

Leay, P.: The Market Garden Industry of the Melbourne District, South Derbyshire. East Midland Geographer. 1954, 1.

Leconfield: Sutton and Duncton manors. OUP. 1956.

Lee, J. M.: The Rise and Fall of a Market Town. Castle Donington in the nineteenth Century. Leics. Archaeolog. and Hist. Soc. Trans., 32 : 1956.

Lennard, R.: The Demesnes of Glastonbury abbey in the Eleventh and Twelfth Centuries. EHR. 2nd Ser. 8 : 1956.

Lewis, M. G.: The Printed Maps of Cardiganshire, 1578—1900, in the National Library of Wales. Ceredigion. 2 : 1955.

Lewis, T.: Seebohm's Tribal System of Wales. EHR. 2nd Ser. 9 : 1956.

Lindley, E. S.: Kingswood Abbey, its lands and mills. Bristol and Glos. Archaeolog. Soc. Trans. 74 : 1955.

Linnel, C. D.: The Horsekeeper and Plough Team. Beds. Mag. 5 : 1955, 34.

Linton, D. L.: Sheffield and its Region: a Scientific and Historical Survey. British Association for the Advancement of Science. Sheffield Local Executive Committee. 1956.

Liversidge, J., Bywaters, C. F. J.: Archaeological Notes. A Hoard of Roman British Ironwork from Worlington. Proc. Cambridge Antiq. Soc. 69 : 1956.

Lloyd-Johnes, H.: John Johnes (1800—1876). Ceredigion. 3 : 1956, 1.

Lloyd-Johnes, H.: The Lesser Country Houses of Cardiganshire (contd.). Ceredigion. 2 : 1955.

Lowther, A. W. G.: Ashtead and its history: part 9. The early Stuart period (1603—1660) and John Lawrance's Map of Ashtead (1638). Proc. Leatherhead and District Local Hist. Soc. 1 : 1955, 9.

Luxton, C.: The „Tun" by the Creedy: the earliest Saxon Settlement at Crediton. Devon Assoc. Rep. and Trans. 87 : 1955.

Macinnes, C. M., Whittard, W. F.: Bristol and its adjoining counties. British Assoc. for Advancement of Science. 1955.

Mackay, F. F.: MacNeill of Carskey, his estate journal, 1703—1743. Edinburgh. Macdonald. 1955.

Mackie, M.: Two Half-Centuries of Expansion. Scottish Agriculture. 1955—56. Winter.

Marshall, D.: English People in the Eighteenth Century. Longmans Green. 1956.

Martin, R. C.: TVA: the first twenty years; a staff report. University. 1956. 282 l.

Martin, W. K.: A Short History of Coffinswell. Devon Assoc. Rep. and Trans. 87 : 1955.

Matheson, C.: Gamebook Records of Pheasants and Partridges in Wales. Nat. Library of Wales Jnl. 9 : 1955.

Mayne, L. B.: Tourists of the Past, with a select Bibliography of Tours in Great Britain. AmH. 3 : 1956, 1.

Meates, G. W.: Lullingstone Roman Villa. Heinemann. 1955.

Mellows, W. T., Gifford, D.: Elizabethan Peterborough. Northants. Rec. Soc. 18. kötet. 1956.

Miller, E.: Redesdale. Proc. Soc. Antiq. Newcastle-upon-Tyne. 1 : 1955, 9.

Minchinton, W. E.: Agriculture in Dorset during the Napoleonic Wars. Proc. Dorset Nat. Hist. and Archaeolog. Soc. 77 : 1956.

Mingay, G. E.: The agricultural Depression, 1730—1750. EHR. 2nd Ser. 8 : 1956.

Mingay, G. E.: Estate Management in Eighteenth-Century Kent. AHR. 4 : 1956, 2; 108—113.

Morland, S. C.: Some Domesday Manors. Somerset Archaeolog and Nat. Hist. Soc. Proc. 99—100 : 1956.

Morris, L. E.: A Custumal of Ruislip. Trans. London and Middlesex Archeolog. Soc. 19 : 1956.

Morris, L. E.: A History of Ruislip. Ruislip Residents' Association, Ruislip 1956.

Munslow, F. W.: Field Names. AmH. 2 : 1956, 12.

Murphy, D. R.: Centennial of a Farm Paper. Palimpsest. 1956, 9.

Nattrass, M.: Witch Posts and Early Dwellings in Cleveland. Yorks. Archaeolog. Jnl. 1956, 153.

Norris, N. E. S.: Miscellaneous Researches, 1949—56 (including Romano-British Corndrying Ovens at Farmer). Sussex Archaeolog. Coll. 94 : 1956.

Oschinsky, D.: Medieval Treatises on Estate Management. EHR. 2nd Ser. 8 : 1956.

Oxley, J. E.: Barking Vestry Minutes and other parish documents. Colchester. Benham. 1955.

Parker, R. A. C.: Coke of Norfolk and the Agrarian Revolution. EHR. 2nd Ser. 8 : 1955.

Parker, R. A. C.: Direct Taxation on the Coke Estates in the Eighteenth Century. Eng. Hist. Rev. 72 : 1956, 279.

Pawson, H. C.: He put the best to the best (Robert Bakewell). Farmers' Weekly. 1955. XII. 2.

Petersson, R. T.: Sir Kenelm Digby, the ornament of England, 1603—1665. Cape. 1956.

Plumb, J. H.: Studies in Social History: a tribute to G. M. Trevelyan. Green. Longmans. 1955.

Porter, J. A.: Doctor, spare my cow! Ames. 1956. 236 l.

Postan, M.: Glastonbury Estates in the Twelfth Century: a reply. EHR. 2nd Ser. 9 : 1956.

Potter, S.: Cheshire Place Names. Trans. Hist. Soc. Lancs. and Cheshire. 106 : 1955.

Powell, W. R.: Victoria History of the County of Essex, vol. IV. Ongar Hundred. OUP. for Institute of Historical Research. 1956.

Price, M. J. S.: Yorkshire Deeds, vol. X. Yorks. Archaeolog. Soc., Rec. Ser. 120. kötet. 1955.

Priest, S. C.: A Bolling Household Book, 1669—1687. Bradford Antiquary. 38 : 1956.

Priestley, J. H.: The Growth of a Township — Soyland. Trans. Halifax Antiq. Soc. 1955.

Pugh, R. B., Crittall, E.: The Victoria History of Wiltshire. II—III. kötet. Oxford University Press for Institute of Historical Research. 1955, 1956.

Quayle, T.: Butter Down the Ages. Milk Producer. 3 : 1956, 7.

Quayle, T.: Milk Down the Ages. Milk Producer 3 : 1956, 8.

Ravenhill, W. L. D.: The Settlement of Cornwall during the Celtic Period. G. 40 : 1955.

Read, C.: Lord Burghley's Household Accounts. EHR. 2nd Ser. 9 : 1956, 2.

Reaney, P. H.: Clovesho and Mildenhall. Suffolk Inst. of Archaeology. 26 : 1955.

Reaney, P. H.: A saxon Landowner of Essex Birth. Trans. Essex Archaeolog. Soc. N. S. 25 : 1955.

The Records of the Tithe Redemption Commission Jnl Soc. Archivists. 1 : 1956, 4.

Ridgway, M. H.: The Wettenhall Parish Book. Cheshire Historian. 1956; 6.

Robertshaw, W.: The Manor of Tong. Bradford Antiquary. 38 : 1956.

Rodgers, H. B.: Land Use in Tudor Lancashire. Trans. and Papers Inst. Brit. Geographers. 1955, 21.

Rodgers, H. B.: The Market Area of Preston in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Geographical Studies. 3 : 1956.

Roll, E.: The Combined Food Board: A Study in Wartime International Planning. Stanford University, Food Research Institute. 1956. xiii + 385 l.

Ross, C.: The Estates and Finances of Richard Beauchamp, Earl of Warwick. (Dugdale Soc. Occ. Paper 12. szám.) 1956.

Rowell, C. W.: The Story of Holkham. A. 63 : 1956, 1.

Royal Institution of Chartered Surveyors, Surrey County, Branch.: The Story of Surrey in maps: Catalogue of an Exhibition, Kingston-upon-Thames, September 1956. RICS. Surrey Co. Branch. Esher. 1956.

Ruby, A. T., Lowther, A. W. G.: Report on the Investigation of the moated Site in "Greatlee Wood", Effingham (1952—53) identified as that of the Manor House of „Effingham-Leigh" manor of early mediaeval date. Proc. Leatherhead and District Local Hist. Soc. 1 : 1955, 9.

Russel, E. J.: The Land Called Me: An Autobiography. George Allan and Unwin Ltd. London 1956. 286 l.

Russel, R. C.: The 'Revolt of the Field' in Lincs. The Origins and Early History of Farm Workers' Trade Unions. Lincolnshire Country Committee, National Union of Agricultural Workers. 1956. 168 l.

Ryder, M.: Kirkstall Abbey Excavation, Seventh Report, 1956. Publications Thoresby Soc.

Salaman, R. N.: The Oxnoble Potato: a Study in Public-House Nomenclature. Trans. Lancs. and Cheshire Antiq. Soc. 64 : 1954.

Saloutos, T.: Southern agriculture and the problems of readjustment: 1865—1877. Agr. Hist. 30 : 1956, 4; 58—76.

Salzman, L. F.: Ministers' Accounts of the Manor of Petworth. (Sussex Rec. Soc. 55. kötet.) Sussex 1955.

Schmitt, M. F.: The Cattle Drives of David Shirk. Portland 1956. 157 l.

Scott, E.: Lympstone, a Village Story. Devon Assoc. Rep. and Trans. 88 : 1956.

Scurfield, G., Medley, I. E.: An Historical

Account of the Vegetation in the Sheffield District: the Parish of Ecclesfield in 1637. Trans. Hunter Archaeolog. Soc. 7 : 1955.

Shackleton, W.: Ponden and Ponden House. Bradford Antiquary. 38 : 1956.

Shearman, P.: Ewell in 1577. Surrey Archeolog. Coll. 54 : 1955.

Sherwood, L.: The Court Baron. AmH. 2 : 1956, 12.

Shiina, S.: Sixteenth and seventeenth century England as reflected in agricultural history. (Japán nyelven.) Nogyo Keizai Kenkyu. 28 : 1956, 3; 29—43.

Shipside, T.: I lived in a Village: Stories of Life and Folk in Nottinghamshire in general, and Oxton in particular, told by Tom Shipside. Woolston Book Co., Nottingham. 1956.

Singleton, W. A.: Traditional Domestic Architecture in Lancashire and Cheshire. Trans. Lancs. and Cheshire Antiq. Soc. 65 : 1955.

Slade, C. F.: The Leicestershire Survey, c. A. D. 1130. Új kiadás. (University Collige of Leicester, Dept. of English Local History, Occ. Paper 7. szám.) Leicester 1956.

Slingsby, F. H.: Feet of Fines for the County of York from 1272 to 1300. Yorks. Archaeolog. Soc., Rec. Ser. 121. kötet. 1956.

Smith, A. H.: English Place-Name Elements. Cambridge University Press. I. kötet. A-Iw. lvi + 306 l.; II. kötet J—Y. vi + 418 l.

Smith, J.: Geographical conditions affecting grain milling in the Nene Basin. East Midland Geographer. 1954, 1.

Smith, J. T.: Medieval Aisled Halls and their derivatives. Archeolog. Jnl. 112 : 1956.

Sorden, L. G., Ebert, I. J.: Logger's words of yesteryears. Madison 1956. 44 l.

Stanford, J. K.: British Friesians; a History of the Breed. Max Parrish. London 1956. 216 l.

Steer, W. A.: A Sussex Mansion in the eighteenth Century. Sussex Archaeolog. Coll. 94 : 1956.

Straw, A.: The Ancholme Levels north of Brigg: a History of Drainage and its effect on Land Utilization. East Midland Geographer. 1955, 3.

Styles, P.: The Heralds' Visitation of Warwickshire, 1682—3. Birmingham Archaeolog. Soc. Trans. and Proc. 71 : 1955.

Surrey as it was one hundred years ago: twenty-four reproductions of old views, with a short descriptive text. Traylen, Guildford Surrey. 1956.

Sylvester, D.: The Rural Landscape of Eastern Montgomeryshire. Trans. Powys-land Club. 54 : 1956, 1.

Symon, J. A.: Northern old-time Farming. Scottish Agriculture. 36 : 1956, 1.

Сапрыкин, Ю. М.: Английская колонизация графства Уэксфорд в Ирландии в начале XVII. в. (Angol gyarmatosítás az Írországi Wexford grófságban a XVII. század elején.) Вестник Московского Университета 1955, 11; 63—77.

Taylor, F.: Handlist of the Bagshawe Muniments deposited in the John Rylands Library. Bull. John Rylands Library. 37 : 1955.

Taylor, G. S.: Walton Hill, Romsley, Worcestershire. Excavation of a twelfth-century Kiln and a twelfth-thirteenth century Hut Site. Birmingham Archaeolog. Soc. Trans. and Proc. 72 : 1956.

Thirsk, J.: Farming in Kesteven, 1540—1640. Lincs. Archit. and Archaeolog. Soc. Rep. and Papers. N. S. 6 : 1955.

Thomas, A. C.: Excavations at Gwithian, Cornwall, 1955: the early Christian settlement, the Bronze Age barrow group, and a mediaeval manor. Camborne (Cornwall). Lowenac. West Cornwall Field Club. 1956.

Thomas, D.: The Acreage Returns of 1801 for Wales: an Addendum. Bull. Board Celtic Studies. 17 : 1956, 1.

Thomas, J. G.: The Distribution of the Commons in part of Arwystli at the time of Enclosure. Trans. Powys-land Club. 54 : 1956, 1.

Thomas, N.: Excavations at Vicarage Field, Stanton Harcourt, 1951. Oxoniensia. 20 : 1955.

Thompson, L.: The Orsett Show, written in celebration of the Fiftieth Orsett Show of the Orsett Horticultural and Agricultural Society. Orsett Hortic. and Agric. Soc. 1956.

Thompson, M. W.: The Excavation of two moated Sites at Cherry Holt, near Grantham and at Epperstone, near Nottingham. Lincs. Archit. and Archaeolog. Soc. Rep. and Papers, 6 : 1956, 2.

Thompson, M. W.: A Group of Mounds on Seasalter Level, near Whitstable, and the medieval Imbanking in this Area. AC. 70 : 1956.

Thompson, M. W.: Trial Excavations at Ropsley Grange, near Grantham, Lincolnshire. AC. 70: 1956.

Thompson, R. D.: Farmanby and the Thompson family. Trans. Cumb. and Westm. Antiq. and Archaeolog. Soc. 55 : 1956.

Thompson, W. H.: Byrom Deeds and Wills in the Possession of W. H. Thom-

son. B. A., with Notes on Omissions and Duplicates. Thomson, Manchester 1956.
Todd, A. C.: An Answer to Poverty in Sussex. 1830—45. AHR. 4 : 1956, 1; 45—51.
Trent, C.: The Changing Face of England. Phoenix House. London 1956. 244 l.
Trump, D. H.: The Bronze Age Barrow and Iron Age Settlement at Thriplow. Proc. Cambridge Antiq. Soc. 49 : 1956.
Turner, A. G. C.: Some Old English Passages relating to the Episcopal Manor of Taunton. Somerset Archaeolog. and Nat. Hist. Soc. 98 : 1955.
Twyman, F.: An East family. Twyman, W. C. I. London 1956.
Tyler, C.: The Development of Feeding Standards for Liverstock. AHR. 4 : 1956, 2; 97—107.
Walker, M. E.: The Manor of Batailles and the Family of Saunders in Ewell. Surrey Archaeolog. Coll. 54 : 1955.
Walker, M. S.: Feet of Fines for the County of Lincoln for the Reign of King John, 1199—1216. Pipe Roll Soc. Publications, N. S. 29. kötet. 1954.
Wallace, H. A., Brown, W. L.: Corn and Its Early Fathers. East Lansing. 1956. xi + 134 l.
Walne, P.: A Catalogue of Inclosure Maps in the Berkshire Record Office. Berks. Archeolog. Jnl. 54 : 1955.
Walton, J.: Upland Houses. The Influence of Mountain Terrain on British Folk Building. An. 1956, 119.
Walz, T. C.: The impact of technology on the dairy industry. Ph. D. thesis. Purdue University. 1956. 278 l.
Watkin, D. A.: The Great Chartulary of Glastonbury, vol. III. Somerset Rec. Soc. 64. kötet. 1956.
Webster, G.: A Note on the Use of Coal in Roman Britain. Antiquaries Jnl. 35 : 1955.
Wilkinson, O.: The agricultural revolution in the East Riding of Yorkshire. (East Yorks Local History Society Publication 5. szám.) Nicklegate, York. 1956.
Williams, A. B.: Some Aspects of Village Culture in Nontgomeryshire in the latter part of the Nineteenth Century, Trans. Powys Land Club. 53 : 1954, 2.
Williams, D.: The Rebecca Riots: a study in agrarian discontent. Wales University Press. 1955.
Williams, H. F.: Ideford through the Centuries. Devon. Assoc. Rep. and Trans. 87 : 1955.
Williams, N.: The London Port Books. Trans. London and Middlesex Archaeolog. Soc. 18 : 1955.
Williams, N. J.: Collectanea. Wilts. (Wilts. Archaeolog. Soc. Rec. Branch 12. kötet.) 1956.
Williams, W. M.: Gosforth: the sociology of an English village. Routledge and Kegan Paul. Chicago 1956. x + 242 l.
Willis, G. W.: Mediaeval Harness Ornament. Proc. Hants. Field Club and Archaeolog. Soc. Proc. 20 : 1956.
Wilson, R. B.: The Evolution of Local History Writing on Warwickshire. Birmingham Archaeolog. Soc. Trans. and Proc. 71 : 1955.
Wingfield-Stratford, E.: The Squire and his Relations. Cassel 1956. xii + 424 l.
Wolffe, B. P.: The Management of English Royal Estates under the Yorkist Kings. Eng. Hist. Rev. 71 : 1956, 278.
Wood, P.: Strip Lynchets at Bishopstone, near Swindon, Wilts., excavated in 1954. Wilts. Archaeolog. and Nat. Hist. Mag. 56 : 1955.
Woodbridge, F.: Lower Dean Windmill. Beds. Mag. 5 : 1956, 36.
Woodcock, A. M.: Cartulary of the Priory of St Gregory, Cantenbury. Camden 1956. (Camden Third Ser. 88. kötet.)
Wood-Jones, R. B.: The Rectorial Barn at Church Enstone. Oxoniensia 21 : 1956.
Wright, P.: East Anglian Windmills. East Anglian Mag. 1955, 10.
Young, G. M., Handcock, W. D.: English Historical Documents, 1833—74. Eyre and Spottiswoode. 1956.

h) Németország

Abel, W.: Die Landwirtschaft in der gesamtwirtschaftlich-sozialen entwicklung der Vereinigten Staaten. Bundesmin. f. Ernahr. Landwirt u. Forsten. Ber. über Landwirt. (n. s.) 34 : 1956, 300—316.
Baume, W. la: Waren die neolitischen Steinkeile Pflugscharen? Germania. 33: 1955, 236—238.
Baumgart, H.: Origins and Distribution of Sheep Breeds in Germany. Part I. Western Germany. Part 2. The German Merino. Wool Knowledge. 3 : 1956, 12. és 4 : 1957, 1.
Brentjes, B.: Der Schuhleistenkeil — Pflugschar oder Holzbearbeitungsgeräte Germania. 34 : 1956, 1/2; 144—147.
Deutsche Siedlungs- und Wohnungspolitik. Gegenwartsproblematik und Zukunftsaspekte. Festschrift zum 25jährigen Bestehen des Instituts für Siedlungs- und Wohnungswesen der Westfälischen Wilhelms-Universität, Münster i. W.

Verlagsgesellschaft Rudolf Müller. Köln—Braunsfeld 1956. 423 l.

Ernst, G.: 6000 Jahre Bauerntum im Oberen Gäu in Verbindung mit deckenpfronner Chronik. Selbstverlag Rektor Ernst. Korb b. Waiblingen 574 l.

Eyth, M.: Im Strom unserer Zeit. I/II. Lehr- und Wanderjahre, III. Meisterjahre. DLG-Verlags- GmbH. Frankfurt am M. I/II. 1954. 522 l., III. 1956. 366 l.

Fraenger, W.: Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. Institut für deutsche Volkskunde an der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. I. kötet 1955. 499 l., II. kötet 1956. 488 l.

Franz, G.: Der deutsche Bauernkrieg. 4. Auflage. H. Gentner. Darmstadt 1956. 318 l., 3 térk.

Görlitz, W.: Die Junker. Adel und Bauer im deutschen Osten. Geschichtliche Bilanz von 7 Jahrhunderten. C. A. Starke. Glücksburg—Ostsee 1956. 742 l.

Hahn, C. D.: Pflanzen machen Revolution. Th. Mann Verlag, Hildesheim 1956. 104 l.

Hauser, A.: Die wirtschaftliche und soziale Entwicklung eines Bauerndorfes zur Industriegemeinde. Neuere Wirtschaftsgeschichte der zürcherischen Gemeinde Wändenswill. Zürich 1956. 276 l.

Heyen, F. J.: Reichsgut im Rheinland. Die Geschichte des königlichen Fiskus Boppard. (Rheinisches Archiv, 48.) Röhrscheid, Bonn 1956. 151 l., 3 térk.

Hornberger, T.: Der Schafer. Landes- und volkskundliche Bedeutung eines Berufsstandes in Süddeutschland. Kohlhammer, Stuttgart 1955. 246 l.

Kaplick, O.: Das Warthebruch. Eine deutsche Kulturlandschaft im Osten. (Beiheft 217 zum Jahrbuch der Albertus-Universität, Königsberg.) Holzner-Verlag, Würzburg 1956. 240 l.

Kleinau, H., Penners, T., Vorthmann, A.: Historische Karte des Landes Braunschweig im 18. Jahrhundert (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen XXIII). Erläuterungen zur Historischen Karte des Landes Braunschweig im 18. Jahrhundert in historischer und technischer Sicht. Barum, Wolfenbüttel und Schöppenstedt. August Lax (Auslieferung Staatsarchiv Wolfenbüttel). Hildesheim 1956. 14 l.

Kob, R.: Aufbau und Leistung eines schleswig-holsteinischen Grossbetriebes. Gut Kogel. (Aus der Schriftenreihe der Landwirtschaftlichen Fakultät der Universität Kiel, H. 13.) Paul Parey Verlag, Hamburg 1955. 127 l.

Lehmann, R.: Die Verhältnisse der niederlausitzischen Herrschafts- und Gutsbauern in der Zeit vom Dreissigjährigen Kriege bis zu den preussischen Reformen. (Mitteldeutsche Forschungen, Bd. 6.) Böhlau-Verlag, Köln—Graz 1956. 139 l.

Lemmnitz, A.: Kapitalistische oder sozialistische Agrarökonomie? Ein wissenschaftlicher Meinungsstreit über die Lehren Johann Heinrich von Thünens. VEB Deutscher Verlag der Wissenshcaften, Berlin 1956. 64 l.

Lengerken, H. von: Ur, Hausrind und Mensch. (Deutsche Akademie der Landwirtschaftswissenschaften zu Berlin, Wissenschaftliche Abhandlungen Nr. 14.) Deutscher Bauernverlag, Berlin 1955. 191 l.

Luck, H.: Zur ökonomischen Lehre des J. H. v. Thünen. Zur Entstehung der kapitalistischen Junkerwierschaft in Mecklenburg. Verlag die Wirtschaft, Berlin 1956. 184 l.

Neundörfer, L.: Landfamilie und Kultur. Bericht über die Verhältnisse in der Bundesrepublik Deutschland für den internationalen Familienkongress in Den Haag 1956. Forschungsgesellschaft für Agrarpolitik und Agrarsoziologie. Bonn 1956. 63 l., 16 térk.

Priebe, H.: Bäuerliche Familienbetriebe in Nordehein-Westfalen. Bonn 1956. 246 l.

Puvogel, C.: Der Grüne Plan, 1. Grüner Bericht 1956, hg. i. A. Des Bundesministeriums für Ernährung Landwirtschaft und Forsten. Bayerischer Landwirtschaftsverlag. München 1956. 324 l.

Reekers, S.: Die Entwicklung der kreisfreien Städte, Landkreise und Gemeinden des Landes Nordhein-Westfalen von 1871—1950. (Beiträge z. Statistik, H. 57.) Statistisches Landesamt Nordrhein-Westfalen. Düsseldorf 1956. 268 l.

Reekers, S.: Westfalens Bevölkerung 1818—1955. Die Bevölkerungsentwicklung der Gemeinden und Kreise im Zahenbild. (Veröffentlichungen des Provinzial-Instituts für Landes- und Volkskunde, I. H. 9.) Aschendorff, Münster 1956. 394 l.

Reitz, A.: Max Eyth, Ein Ingenieur reist um die Welt. Pioniertaten eines Landtechnickers. Energie-Verlag, Heidelberg 1956. 326 l.

Rheinwald, H., Preuschen, G.: Landwirtschaftliche Beratung. Bayerischer Landwirtschaftsverlag. Bonn—München—Wien 1956. I.: Grundlagen und Methoden der Beratung. 178 l. II.: Die Praxis der Beratung. 152 l.

Schimmelpfennig, K.: 75 Jahre Oldenburger Herdbuchzucht, 1880—1955. Bd. I. Oldenburger Herdbuchgesellschaft, Oldenburg 1955. 624 l.

Stulz, P., Opitz, A.: Volksbewegungen in Kursachsen zur Zeit der Französischen Revolution. Rütten und Loening, Berlin 1956. 246 l.

Tacke, J.: Studien zur Agrarverfassung der oberen Badischen Markgrafschaft im 16. und 17. Jahrhundert. (Dissertation Freiburg 1956. Das Markgräflerland. Beiträge zu seiner Geschichte und Kultur 18. Jg., Heft 2.) Gg. Uehlin. Schopfeim. 1956. 118 l.

Timm, A.: Studien zur Siedlungs- und Agrargeschichte Mitteldeutschlands. Böhlau-Verlag, Köln—Graz 1956. 177 l.

Tippelskirch, G. D. v.: Agrarhistorische Ausschnitte aus der Zeit von 1893 bis 1924 im Lichte des Wirkens von Gustav Roesicke. Agricola-Verlag, Stollham. Oldenburg 1956. 255 l.

Uenze, O.: Die ersten Bauern (Jungsteinzeit). (Vorgeschichte von Nordhessen, 2. Teil) N. G. Elwert. Marburg—Lahn 1956. 57 T., 120 l.

Wachendorf, F. L. vom: Die grosse Plage, Roman einer Wissenschaft. Verlag Herkul GmbH. Frankfurt am M. 1954. 595 l.

Winterwerber, P.: Die geschichtliche Entwicklung der Flurverfassung und der Grundbesitzverhältnisse im Kreis St. Goarshausen. Dissertation. 1955. 138 l.

Zehn Jahre Bayerischer Bauernverband. Hg. vom Generalsekretariat des Bayer. Bauernverbandes. Bayer. Landwirtschaftsverlag, München 1955. 342 l.

Zierer, O.: Bilder aus der Geschichte des Bauerntums und der Landwirtschaft. Band 3: Aus Knechtschaft zur Freiheit. Band 4: Die Acker der neuen Zeit. Werk-Verlag Dr. E. Banaschewski, München—Gräfelfing 1956. 204 és 208 l.

i) Norvégia

Andren, E.: Gamla prästgarden i Härkeberga. „Fataburen" Nordiska Museets och Skansens Arsbok. 1956, 7—16.

Erixon, S.: Landbrug og bebyggelse. Teknisk kultur II. (Nordisk kultur Bd. XIII.) Albert Bonniers Verlag, Stockholm—Oslo—Kopenhagen 1956. 316 l.

Reinton, L.: Saeterbruket i Noreg. (Mountain pasturing of livestock in the summer in Norway.) 1. kötet. (Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B: Skrifeter, 48.) Aschehoug, Oslo 1955. 481 l.

j) Olaszország

Bandini, M.: Italian writers of agricultural policy the eighteenth century. V. (Olasz nyelven.) Riv. di Polit. Agr. 3 : 1956, 3; 97—102.

Barberis, C.: Agrarian reform and reforms of the Gracchi. (Olasz nyelven.) Riv. di Polit. Agr. 2/1 : 1955, 3; 21—39.

Scheuermeier, P.: Bauernwerk in Italien der italischen und rätoromanischen Schweiz. Band II. Stämpfli und Cie, Bern 529 l.

Sergiejenko, M. E.: Italski pług. Wizantijski Wremiennik. 9 : 1956, 117—127.

Ериванский, М.: Аграрный вопрос в демократической и консервативной литературе последных десятилетий Римскоя республики. (Az agrárkérdés a római köztársaság utolsó évtizedeinek demokratikus és konzervatív irodalmában.) UZ. Азербайдж. Госуд. Унив-та 1955, 9: 127—155.

Panero, M. S.: Ligurian agriculture in the period from the fall of the Napoleonic Empire to the beginning of the Savoyan wars of independence. (Olasz nyelven.) Riv. di Polit. Agr. 3 : 1956, 3; 51—58.

k) Spanyolország

Escuela Central de Agricultura of Spain 1855—1955, Un Siglo de progresso agricola; ano del centenario. Asoc. Nac. de Ingen. Agrón B. 3(67) : 1955, 11; 1—43.

Hernandez Mir, F.: Politica social agraria de los reyes católicos. Rev. de Trab. 18 : 1956, 3; 211—219.

Morillo, M.: La agricultura hace un siglo. Balearic Isl. Diputacioón Prov. B. de Agr. 136 : 1956. I. 10

Salvador Ascaso, J. M.: El campo de la historia en la historia del campo. Alcor. 85:1955, 6; 10. 86:1955, 7; 18.

l) Svájc

Pulver, E.: Von der Dreizelgenordnung zur Bernische Kleegraswirtschaft. Beiträge zur Entstehung und Entwicklung der Bernischen Kleegraswirtschaft. Diss. T. H. Zürich 1956. 147 l.

m) Svédország

Breitenstein, W.: Nyland's Swedish Agricultural Society is 100 years old. (Svéd nyelven.) Lantmannen. 40 : 1956, 5/19; 465—466.

Ternstedt, B.: Life at and around a sawmill around 1800. Baggböle sawmill. (Svéd nyelven.) Svenska Skogsvardsför. Tidskr. 54 : 1956, 181—194.

V. EURÓPÁN KÍVÜLI TERÜLETEK

a) Afrika

Cardonne, P.: Regards sur l'Algérie. Agriculture. Paris 19 : 1956, 7—8; 195—196.

Потехин, И. И. Родовые отношеня в системе социальных отношений современной африканской деревни (A mai afrikai falu törzsi viszonyai szociális viszonyainak rendszerében.) Moszkva. Издво Акад. наук СССР 1956. 19 l.
(A szovjet küldöttség felszólalása az etnográfusok és antropológusok V. nemzetközi kongreszusán.)

Whittall, E.: Dimbilil: the story of a Kenya farm. Barker. London 1956. 278 l.

b) Argentina

Black, C. V.: History and the land. In Jamaica Agricultural Society. JAS diamond jubilee in Jamaica's ter-centenary year, 1895—1955. Kingston 1955. 45—69. 11.

Diaz, F. A.: Los promeros agricultores del Rio de la Plata. Soc. Rur. de Rosario. Rev. 35 : 1955. 7/8; 11—12, 14—18.

Sbarra, N, H.: Hace cien anos se alambró la primer estancia argentina. Aberdeen Angus Buenos Aires. 68 : 1955, 7—9; 17—19.

c) Ausztrália

Dunsdorfs, E.: The Australian Wheat-Growing Industry, 1788—1948. Melbourne University Press, 1956. xii + 546 l.

Watt, R. D.: The romance of the Australian land industries. Angus and Robertson, Sydney1955. 271 l.

d) Északamerikai Egyesült Államok

Adams, A.: Why the Chisholm Trail Forks and Other Tales of the Cattle Country. Austin, Texas 1956. 296 l.

Almirall, L. V.: From college to cow country. Caxton Printers. Caldwell, Idaho 1956. 471 l.

Anderson, J. Q.: Dr. James Green Carson, Ante-Bellum Planter of Mississippi and Louisiana. Journal of Mississippi History. 1956, 10.

Anderson, P. S.: Westward Is the Course of Empires. Oslo 1956. viii + 133 l.

Andrews, R. W.: Glory days of logging. Superior Publishers. Seattle 1956. 176 l.

Armytage, W. H. G.: Manea Fen: an experiment in agrarian communitarianism, 1838—1841. Bull. John Rylands Library. 38 : 1956.

Bayard, C. J.: The Development of the Public Land Policy, 1783—1820, with Special Reference to Indiana. Indiana University. 1956. 331 l.

Benson, L.: Merchants, farmers, and railroads; railroad regulation and New York politics, 1850—1887. Cambridge 1955. 310 l.

Billington, R. A.: The Far Western Frontier, 1830—1860. (The New American Nation Series.) Harper and Brothers, New York 1956. xix + 324 l.

Bolds, G.: Across the Cimarron. Crown Publishers, New York 1956. 301 l.

Brown, M. H., Felton, W. R.: Before Barbed Wire. Henry Holt and Co, New York 1956. 256 l.

Burklund, C. E.: A Country Store a Century Ago. Michigan History. 1956, 9.

California Department of Agriculture. Office of Information. History and accomplishments of the California Department of Agriculture, 1919—1956. Sacramento. 1956. 92 l.

Campbell, M.: English Emigration on the Eve of the American Revolution. AmHR. 61 : 1955.

Cannon, G.: Oh, pioneers; a century ago, 3000 pioneers pulled handcarts across the continent to new homes and farms in the Mormon Zion. Farm Quarterly. 11(3) : 1956, 3; 70—73, 78, 82—84, 86, 142.

Carstensen, V.: The Changing Nature of the American Farm. Current History. 1956, 9.

Cat Spring (Texas) Agricultural Society. Century of agricultural progress, 1856—1956. Minutes of the Cat Spring A. S. Cat Spring 1956. 455 l.

Cathey, C. O.: Agricultural Developments in North Carolina, 1783—1860. (James Sprunt Studies in History and Political Sciences, vol. 38.) Chapel Hill, 1956. 229 l.

Cavanagh, H. M.: Funk Memorial at Research Acres. Illinois State Historical Journal. 1956, 2.

Chen, K. I.: Agricultural production in Pennsylvania, 1840 to 1950. Pa. State U. Abs. Doct. Diss. 17 : 1954—1955, 25—29.

Clark, D. E.: Pioneer Pastimes. Oregon Historical Quarterly. 1956, 4.

Cohn, D. L.: The Life and Times of King Cotton. OUP. New York 1956. 273 l.

Coletta, P. E.: The Morning Star of the Reformation: William Jennings Bryan's First Congressional Campaign. Nebraska History. 1956, 6.

Cooper, J. P.: The Counting of Manors. EHR. 2nd. Ser. 8 : 1956.

Dana, S. T.: Forest and Range Policy: Its Development in the United States. McGraw-Hill Book Co, New York 1956. 455 l.

Dorf, P.: Liberty Hyde Bailey; an informal biography. Ithaca 1956. 259 l.

Dowd, D. F.: A Comparative Analysis of Economic Developments in the American West and South. Journal of Economic History. 1956, 12.

Dunbar, R. G.: The Economic Development of the Gallatin Valley. Pacific Northwest Quarterly. 1956, 4.

Duncan, B.: Franco-American Tobacco Diplomacy 1784—1860. Maryland Historical Magazine. 1956, 12.

Eastman, E. R.: Walking the Broad Highway; sketches of the men and events of our times. American Agriculturist. Ithaca 1956. 211 l.

Engel, M. S., Hopkins, A. W.: The prairie and its people. Wis. Agr. Expt. Sta. B. 1956. 520 l.

Erickson, T. A.: My sixty years with rural youth. Minneapolis 1956. 162 l.

Farley, A. W.: Annals of Quindaro: A Kansas Ghost Town. Kansas Historical Quarterly. 1956, 4.

Fife, A. E., Fife, A. S.: Saints of sage and saddle; folklore among the Mormons. Bloomington 1956. 357 l.

Fite, G. C.: The Changed Political Role of the Farmer. Current History. 1956, 8.

Fite, G.: The Farm Issue. Current History. 1956, 10.

Fornell, E. W.: Agitation in Texas for Reopening the Slave Trade. Southwestern Historical Quarterly. 1956, 10.

Fouke, V. C.: National Policy and Western Development in North America. Journal of Economic History. 1956, 12.

Fowler, J.: The Manor Court Roll of Abbot John Meere, 1515—1516. Proc. Dorset Nat. Hist. and Archaeolog. Soc., 77 : 1956.

Gentilcore, R. L.: Early agriculture in the Vincennes area, Indiana, 1735—1830. Assoc. Amer. Geog. Ann. 46 : 1956, 6; 247.

Goodrich, C.: American Development Policy: The Case of Internal Improvements. Journal of Economic History. 1956, 12.

Groves, R.: Fifty Years of Union. Jubilee of National Union of Agricultural Workers. Farmers' Weekly. 1956. V. 11.

Haber, F. C.: Burleigh Manor in Howard County. Maryland Historical Magazine. 1956, 9.

Hafen, LeRoy G. R.: Handcarts to Utah. Utah Historical Quarterly. 1956, 4.

Hinton, H. P., Jr.: John Simpson Chisum. New Mexico Historical Review. 1956, 10.

Hinton, R. W. K.: The Port Books of Boston, 1601—1640. Lincoln Rec. Soc. 50. kötet. 1956.

Holbrook, W. E.: A Review of My Membership in the Farmers Union. Arkansas Historical Quarterly. 1956.

Holmes, R., Bailey, P.: Fabulous farmer; the story of Walter Knott and his berry farm. Los Angeles 1956. 184 l.

Iversen, J.: Forest clearance in the Stone Age. Sci. Amer. 194 : 1956, 3; 36—41.

Jenkins, J. G.: A Handlist of the Stowe Collection in the Huntington Library, California. (Bucks. Rec. Soc. Lists and Indexes 1. szám.) 1956.

Jonas, F. H., Jones, G. N.: Utah Presidential Elections, 1896—1952. Utah Historical Quarterly. 1956, 4.

Johnson, H. A., Stanton, K. L.: Matanuska Valley memoir; the story of how one Alaskan community developed. Agr. Expt. Sta. B. Alaska 1955. xviii + 118 l.

Jones, R. L.: Ohio Agriculture in History. The Ohio Historical Quarterly. 1956, 3.

Kane, L.: Settling the Wisconsin Cutovers. Wisconsin Magazine of History. 1956/1957. Winter.

Kelley, R. L.: The Mining Debris Controversy in the Sacramento Valley. Pacific Historical Review. 1956, 11.

Kemmerer, D. L.: The Changing Pattern of American Economic Development. Journal of Economic History. 1956, 12.

Kramer, D.: The Wild Jackasses: The American Farmer in Revolt. (American Procession Series.) Hastings House, New York 1956. ix + 260 l.

Lamar, H. R.: Dakota Territory. 1861—1889; a study of frontier politics. New Haven 1956. 304 l.

Manitoba Department of Agriculture and Immigration. The story of Manitoba agriculture; seventyfive years of progress recorded statistically. Winnipeg 1956. 36 l.

McCune, W.: Who Speaks for the Farmer? Current History. 1956, 9.

McIntyre, E. R.: What American farming was like in 1886. Prog. Farmer, Ky.—Tenn.—W. Va. Ed. 71 : 1956, 2; 20, 154.

McLaughlin Green, C.: Eli Whitney and the Birth of American Technology. Boston, Little. 1956. vii + 215 l.

McVaugh, R.: Edward Palmer, Plant Explorer of the American West. Norman. 1956. 430 l.

Miller, M. H.: The Chautauqua in Lansing. Michigan History. 1956, 9.
Moore, G. E.: Slavery as a Factor in the Formation of West Virginia. West Virginia History. 1956, 10.
Nicholls, W. H.: Some foundations of economic development in the upper east Tennessee Valley, 1850—1900. I. J. Polit. Econ. 64 : 1956, 8; 277—302.
North, D. C.: International Capital Flows and the Development of the American West. Journal of Economic History. 1956, 12.
Porter, K. W.: Holding Down a Northwest Kansas Claim, 1885—1888. Kansas Historical Quarterly. 1956, 3.
Purcell, L. H.: Miracle in Mississippi; Lautence C. Jones of Piney Woods. New York 1956. 252 l.
Rayburn, O. E.: The Art of Witch-wiggling. Arkansas Historical Quarterly. 1956, 4.
Richardson, L. K.: Private Land Claims in Missouri. Missouri Historical Review. 1956, 7.
Ricks, J. E.: The Settlement of Cache Valley. Utah Historical Quarterly. 1956, 4.
Ross, E. D.: The Role of the Farmer in American Life. Current History. 1956, 9.
Rummell, L. L.: Ohio Agriculture Today. The Ohio Historical Quarterly. 1956, 3.
Saloutos, T.: Government and the Farmer Since World War I. Current History. 1956, 9.
Sayce, R. U.: The Study of Farm Names. Trans. Powys-land Club. 54 : 1956, 1.
Simpson, G. L., Jr.: The Cokers of Carolina: A Social Biography of a Family. Chapel Hill. 1956. viii + 327 l.
Slichter, G. A.: Franklin D. Roosevelt and the Farm Problem, 1929—1932. Mississippi Valley Historical Review. 1956, 9.
Smith, C. S.: Ninety-Nine Years' Fight for Fencing. Farmers' Weekly. 1955. XI. 18.
Smithcorns, J. F.: Blaine's History of Veterinary Medicine to 1800. Jnl Amer. Veterinary Medical. Assoc. 1956, 128.
Spence, C. C.: When the Pound Sterling Went West: British Investments and the American Mineral Frontier. Journal of Economic History. 1956, 12.
Stoltz, M. K.: This Is Yours, the Montana Farmers Union and its Cooperative Associations. St. Paul, Minneapolis. 1956. 501 l., 16 T.
Sunder, J. E.: The Early Telegraph in Rural Missouri, 1847—1859. Missouri Historical Review. 1956, 10.
Theiss, L. E.: The Pionee and the Forest. Pennsylvania History. 1956, 10.
Throckmorton, A. L.: The Role of the Merchant on the Oregon Frontier: The Early Business Career of Henry W. Corbett, 1851—1869. Journal of Economic History. 1956, 12.
Till, I.: The Price Dilemma in Agriculture. Current History. 1956, 9.
Wells, E. T.: Jefferson Davis and Kansas Territory. Kansas Historical Quarterly. 1956, 4.
Willoughby, W. R.: Early American Interest in Waterway Connections between the East and West. Indiana Magazine of History. 1956, 12.
Winther, O. O.: Promoting the American West in England. Journal of Economic History. 1956, 12.
Wolfe, L. S.: Agriculture unadorned; a non-technical story about the background and evolution of farming. Cary Printing Co. Columbia, S. C. 1956. 161 l.
Wright, P.: Down on the Farm. A Brief Account of the Growth of Farm Mechanization. Cadet Jnl. 1955, 2.

e) India

Etienne, G.: L'Inde. Economic et population. Droz. Genf 1955. 170 l.
Котовский Г. Г.: Аренда и арендные отношения в Тамилнаде (Южная Индия) в 1817—1939 гг. (Bérlet és bérleti viszonyok Tamilnad-ban (Dél-India) az 1917—1939. években.) 1955, 12; 161—195.
Мелников, А. М.: Антифеодальная борьба крестьянства Индии накануне второй мировой войны (1937—1939 гг.) (India parasztságának antifeudális harca a második világháború előestéjén [1937—1939]) IV. 1955, 12; 196—216.
Семенова, Н. И.: Сельская община и феодальное землевладение в государстве Панджит Синга. (Пенджаб, 1-й половины XIX в.) (Földközösség és feudális földbirtok Pandzsit Szinga-ban [Pendzsab, XIX. század első fele.]) IV. 1955, 12; 61—98.

f) Japán

Mitshashi, T.: Commercial agriculture in central Japan during the first half of the Tokugawa period. (Japán nyelven) Nogyo Keizai Kenkyu. 28 : 1956, 3; 1—19.
Society for the Development of Agricultural research, Tokyo. Nihon nogyo hatta-sushi (History of the development of Japanese agriculture.) Chuo Koronsha Tokyo 1954—55.

g) Kanada

Phillips, W. G.: The Agricultural Implement Industry in Canada. Toronto 1956, 208 l.

h) Kína

Ping-Ti Ho: Earlyripening Rice in Chinese History. EHR. 1956, 12.

i) Közel- és Közép-Kelet

Бекмахонов, Е. Б.: Феодальная отношения у иранских племен. (По материалам XIX в.) [Az iráni törzsek feudális viszonyai. (XIX. századi adatok alapján.)] UZ. Kazah. 20 : 1956, 105—119.

Дьяконов, И. М.: Купля-продажа земли в древнейшем Шумере и вопрос о Шумерской общине. (A föld adás-vétele az ókori Sumérben és a sumér közösség kérdése.) Вестник Древней Истории 54 : 1955, 4; 10—40.

Granovsky, A.: Agrarian reform and the record of Israel. Translated from the Hebrew by E. M. Epstein. Eyre, London 1956. 301 l.

Israel Agriculture 1953—54. A Report Prepared by the Joint Planning Center and the Economic Advisory Staff. Hakiryah 1955. viii + 254 l.

Lloyd, M. H.: Food and Inflation in the Middle East, 1940—45. Food Research Institute. Stanford, California 1956. xiv + 275 l.

j) Mexikó

Gipson, F., Leftwich, B.: „The Cow Killers„ With the Aftosa Commision in Mexico. Austin. 1956. x + 130 l.

Руденко, Б. Т.: К вопросу об экономическом и политическом положении Мексики накануне буржоазно—демократической революции 1910—1917 гг. (Mexikó gazdasági és politikai helyzetének kérdéséhez az 1910—17-es burzsoá-demokratikus forradalom előestéjén.) UZ. По новой и новейшей истории. 1955, 1; 171—243.

k) Új-Zéland

Cumberland, K. B., Hargreaves, R. P.: Middle Island ascendant: New Zealand in 1881. New Zael. Geog. 11 : 1955, 10; 95—118.

Összeállította : Bersényi Iván

Pályázati felhívás!

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége az agrártudományok területén 1961. évre az alábbi témákra hirdet pályázatot:

1. A paradicsom- és burgonya vírusbetegségei elleni védekezés hatásosabbá tétele.

2. A vegyszeres gyomirtás gyakorlati alkalmazásának kidolgozása egyes kultúrákra.

3. A talaj szervesanyag-utánpótlásának módszerei a szocialista mezőgazdasági nagyüzemekben, különös tekintettel a betakarítást követően visszamaradt kukorica és szalmaszár hasznosítására.

4. A permetező trágyázás nagyüzemi alkalmazásának megoldása és gazdaságosságának vizsgálata egyes növényekre vonatkozóan.

5. A dolomitpor érvényesülése magnézium-trágyaszerként különböző növények és természeti feltételek esetében.

6. A csőkutas öntözés technikai, termesztési és ökonómiai kérdései.

7. A melegágyi palántanevelés munkáinak gépesítése.

8. A gyümölcsösök hazai öntözési módszereinek kidolgozása.

9. A paraszti kisüzem a belterjes gazdálkodás útján (1848—1914).

10. A gépesítés mértéke a paraszti kisüzemben (1848—1914).

11. Új, méhlegelőnek is alkalmas takarmánynövények felkutatása.

12. A nagyüzemi lúdtenyésztés gépesítése

13. A nagyüzemi baromfitenyésztésben használt önetetők fejlesztése.

A pályázatok beküldésének határideje 1961. október 1. A pályázatok a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományi Osztályának címére küldendők: Budapest V. Nádor u. 7.

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc
A kézirat érkezett: 1960. XI. 1. — Példányszám: 600. — Terjedelem: 14,75 (A/5) ív + 1 melléklet

52397/61 Akadémiai Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Bernáth György.

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI:

Barta István kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Budapest I., Uri u. 51—53.

Bersényi Iván középiskolai tanár, Budapest IX., Angyal u. 12.

Hársfalvi Péter levéltáros, Nyiregyháza, Állami Levéltár.

Hoffmann Tamás kandidátus, tanársegéd az ELTE Bölcsészkara Néprajzi Tanszékén, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Makkai László kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének h. osztályvezetője, Budapest I., Uri u. 51—53.

Maksay Ferenc, az Országos Levéltár munkatársa. Budapest I., Bécsi kapu tér 4.

Niederhauser Emil kandidátus, a MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Budapest I., Úri u. 51—53.

Orbán Sándor, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa.

Pach Zsigmond Pál, a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár a Marx Károly Közgazdaságtudományi egyetemen, Budapest IX., Dimitrov tér 8.

Tilkovszky Lóránt kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Budapest I., Úri u. 51—53.

Veress Éva, a MTA Történettudományi Intézetének külső mukatársa, Budapest I., Pauler u. 19.

Vörös Károly, az Országos Levéltár munkatársa, Budapest I., Bécsikapu tér 4.

Zimányi Vera, az Országos Levéltár munkatársa, Budapest I., Bécsikapu tér 4.

Ára: 15,— Ft.
Évi előfizetési ára: 48,— Ft.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ж. П. Пах: Отклонение аграрного развития Венгрии от Западно-Европейского (К вопросу об особенностях перехода от феодализма к капитализму в Венгрии) 1
К. Вереш: К жизни Яноша Надьвати. Часть I. 10
Л. Тильковски: Обособление и размежевание участков (сегрегация и комассация) в ценкском поместье Иштвана Сеченьи 33

СООБЩЕНИЯ

В. Зиманьи: Материалы к истории торговли крупным рогатым скотом семьи Батьяньи в XVII в. 60
П. Харшфальви: Данные о фруктовых деревьях в комитате Сабольч в 1781 г. 85
И. Барта: Ранние договоры об откупе крестьянских повинностей 94
Ш. Орбан: Материалы к положению крестьян, получивших землю в комитате Шомодь (1945—1948 гг.) 116

ДИСКУССИЯ

Э. Х. Вереш: Замечания относительно определения жизненного уровня крепостного крестьянства в XVIII в. 126

ОБЗОР

ХРОНИКА

БИБЛИОГРАФИЯ

INHALTSVERZEICHNIS

AUFSÄTZE

Zs. P. Pach: Die Abbiegung der Ungarischen Agrarentwicklung von der Westeuropäischen (Zur Frage der Eigentümlichkeiten des Überganges vom Feudalismus zum Kapitalismus in Ungarn) 1
K. Vörös: Zum Lebenslauf von János Nagyváthy. I. Teil..... 10
L. Tilkovszky: Die Abscheidung und die Kommassation auf dem Cenker Gute István Széchenyi's 33

MITTEILUNGEN

V. Zimányi: Beiträge zur Geschichte des Viehhandels der Familie Batthyány im XVII. Jh. 60
P. Hársfalvi: Angaben über Obstbäume im Komitate Szabolcs aus dem Jahre 1781 85
I. Barta: Frühe Verträge über die Ablösung der feudalen Leistungen..... 94
S. Orbán: Beiträge zur Lage der Neubauer im Komitate Somogy (1945—1948).... 116

DISKUSSION

É. H. Veress: Bemerkungen über die Bestimmung des Lebensniveaus der Leibeigenen im XVIII. Jh. 126

RUNDSCHAU

CHRONIK

BIBLIOGRAPHIE

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1,) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél 61.257, közületi 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára.)

228

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

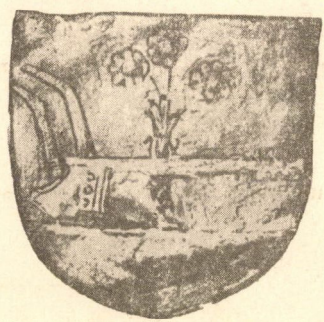

III. ÉVFOLYAM

1961. 2. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV. Ida u. 2.

Főszerkesztő: LÁZÁR VILMOS

Felelős szerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Szerkesztőségi titkár: GUNST PÉTER

Szerkesztőbizottság:

PACH ZSIGMOND PÁL, PENYIGEY DÉNES, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Penyigey Dénes : Tessedik Sámuel élete és munkássága 169
Tamássy István : Tessedik Sámuel a pedagógus 190
Kovács Gábor : Tessedik Sámuel és a parasztság. 201
Wellmann Imre : Tessedik és a magyar agrárfejlődés 206
Hanzó Lajos : Tessedik és az európai gazdaságtudomány 223

KÖZLEMÉNYEK

Hanzó Lajos : Tessedik néhány kiadatlan gazdasági írása 243
Kosáry Domokos : Tessedik és a Kereskedelmi Bizottság 283
Hársfalvi Péter : Tessedik iskolája és Szabolcs megye 286

KRÓNIKA

Tessedik Sámuel Emlékkiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban (—*—) 288

BIBLIOGRÁFIA

Nádor Jenő : Tessedik Sámuel írásainak címjegyzéke 292

Tessedik Sámuel

TESSEDIK SÁMUEL ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA*

Az idők múlását mérő naptárban a fekete betűs napok sorát pirossal jelzettek tagolják. A fekete betűsek a hétköznapok, míg a piros betűsek a vasárnapok és ünnepek. Ezt találjuk egy év keretében, de ezt találjuk megnövelve az idők távlatában is. A különbség az, hogy itt a hétköznapok sokszor évtizedek, a vasárnapok pedig a visszatérő jubileumok, emlékünnepségek.

A művészet, a tudomány, a politika, az emberiség fejlődésének nagy bajnokai vagy egyes kimagasló események elevenednek meg ilyenkor, hogy számot adjanak maradandó értékeikről. Határkő ez mindig, mely a szokás és törvény szerint is halmon szokott állni, melyről nagyobb távlatban tekinthetünk az elért eredmények és sikerek további fennmaradást biztosító, életmagvakat rejtő barna barázdáira és az elkövetkező munkatérül kínálkozó még szántatlan ugarra is.

A jubileumok sokfélék lehetnek. Egyik nagy találmányokra hívja fel a figyelmet, másik kimagasló eseményekre való visszaemlékezésül szolgál, avagy egy munkás élet tiszteletre méltó eredményeire emlékeztet. Egyszer az öröm, másszor a gyász érzései élednek fel, ismét megjelennek az ész és munka kiválóságai, régi csaták és küzdelmek száradt vére elevenedik meg újra, a múlt ezer és ezer megnyilatkozása igyekszik szóhoz jutni a megemlékezés forgószínpadán, melyek mindegyike egyúttal azonban mind a jelenre, mind a jövőre vonatkozólag buzdításul és tanulságul is szolgál.

Az idő klepszidráján lepergett ismét egy hosszú-hosszú hétköznap, megemlékezésre méltó dátum közeledik, s erre az alkalomra jöttünk most össze. Tessedik Sámuel, XVIII. századbeli közéletünk kimagasló személyisége, különösen pedig agrárfejlődésünk egyik legfőbb megalapozója elhunytának 140-ik évfordulója következik. Ez a jubileum alkalmul szolgál arra, de egyben kötelességünkké is teszi, hogy Tessedik Sámuel életét, működését és ezeknek máig is terjedő hatását újra felidézve, habár többszörösen késve is, de a hosszas feledés után újra elégtételt szolgáltassunk emlékének. Tessedik Sámuel élete, működésének szinte teljes egésze, annak legapróbb részletei is a parasztsággal, a mezőgazdasággal és ennek fejlesztésével állnak a legszorosabb kapcsolatban, s így kötelességünk, hogy az ünnepi keretek között erről a részről emlékezzünk meg róla.

Tessedik Sámuel neve általában ismert, egész munkássága azonban nem. Sokan úgy vélik, hogy évszázadnyi port kell letörölni azon alkalommal, midőn

* A Tessedik Sámuel halálának 140. évfordulója alkalmából rendezett Országos Tessedik Ünnepségek során, a Magyar Tudományos Akadémia Ünnepi Ülésén, 1960. szept. 12-én elhangzott előadás.

Tessedik Sámuel munkásságát felidézzük, pedig annak nagy része ma is élő valóság. Ez az alkalom tehát nemcsak történelmi visszatekintést jelent, hanem munkája, eredményei töretlenül folytatólagos hatása és alkalmazása révén a mát is érinti. A gazdasági élet és technika gyors fejlődése nagyon kevés olyan munkásságról számolhat be, mely az idő távolán keresztül még eleven erővel hat, s ezek közé tartozik Tessedik Sámuelé is.

Tessedik Sámuel élete a kortársak nagy részének elismerése, a későbbiek méltánylása ellenére is állandó harcban, küzdelemben, közönyben, meg nem értésben, sőt elhallgatásban telt el. Így emlékezik meg erről: „Szenvedéseim nagyban szaporodtak az által, hogy azon jót, melyet én elismert tekintélyű írókból, utazásaimból és saját tapasztalásom után jónak, s hazámra és az emberiségre hasznosnak ismervén fel, megvalósítani igyekeztem, nem bírtam keresztülvinni, mert az előljárók oly gyakran nem akarták elfogadni s utamba nehézségeket gördítettek."[1]

Munkásságának hatása hosszú évtizedeken keresztül úgy érvényesült, hogy annak megalapozójáról, áldozatos kezdeményezőjéről nem is tudtak. Emléke elég hamar feledésbe ment, s munkásságának elismerése, méltatása hosszabb idő eltelte után vette kezdetét. Olyan széleskörű köztevékenysége, eredményes és széltében felhasznált tudományos és gyakorlati munkássága, életében hazai és nemzetközi viszonylatban oly általános ismertsége ellenére is halála után 25 évnek kellett eltelnie, amíg a közélet megkezdette nagy adósságának törlesztését, és a Magyar Gazdasági Egyesület 1845. június 7-i közgyűlésén *Érkövy (Ploetz) Adolf* emlékbeszédet tartott felette.

A legfőbb tudományos fórum, az akkori Magyar Tudományos Akadémia nem figyelt fel Tessedikre, hiszen ő a parasztságért, nem pedig az úri osztályért küzdött, nem elvont dolgokkal foglalkozott, hanem a munkát és az életet igyekezett megkönnyíteni. Hosszú évtizedeknek kellett eltelnie, mikor Tessedik ismét méltó megemlékezésben részesült, s az idők érdekes és tanulságos változásaként 1918-ban egyik első nagy történetírója és méltatója *Gaál Jenő* akadémikus tartott róla emlékbeszédként előadást most már a Magyar Tudományos Akadémián, 98 évvel halála után.

Tessedik Sámuel emléke a két világháború között kezdett éledni, amikor is halálának 100., majd 1942-ben születésének 200. éves évfordulói adtak erre különös alkalmat. Ezen időben kapott szobrot működési területe, Szarvas község főterén, s jóval előbb már létesült nevét viselő mezőgazdasági oktatási intézmény is ugyanott. A Tessedikkel kapcsolatos irodalom is az első világháború alatti alapvetések után ekkor kezdett kialakulni. Tessedik munkásságának félremagyarázásával ugyanis az akkori reakciós politikai irányzat történeti alapokat igyekezett magának teremteni a parasztromantika szításával, az elnyomás és rideg kisajátítás leplezésére s különösen fasizálódó iskolapolitikájának alátámasztására.

Tessedik Sámuel igazi és a valósághoz hű értékelése azonban a kezdeti próbálkozások után csak a felszabadulás elkövetkeztével indulhatott meg. Ennek egyes részleteiben, különösen pedagógiai vonatkozásban már vannak eredmények, ahol az igazi Tessedik áll előttünk, míg a parasztkérdéssel foglalkozó, de különösen mezőgazdasági jellegű munkássága még haladó szellemű kiértékelésre vár.

[1] *Tessedik Sámuel:* Önéletírása. Fordította *Zsilinszky Mihály.* II. kiadás. Sajtó alá rendezte: *Dr. Nádor Jenő.* Szarvas 1942. 76—77. l.

Tessedik Sámuel tudományos és gyakorlati életünknek időnként visszatérő kérdése lett, s ezért nagyon ideillenek *Comenius*nak, kit az oktatás reális irányban való fejlesztése terén elődjének tekintett, s kinek 1650. nov. 24-i sárospataki beköszöntő beszédét 1791-ben egy másik munkájával együtt ki is adta, ez alkalomból elhangzott szavai: „Novum in theatro vestro videtis hominem o vos mihi quoque novum thetrum", azaz „új embert láttok a színpadon, akik számomra új nézőtér vagytok."[2]

Tessedik Sámuel a XVIII. századnak, mely politikai, gazdasági, tudományos fejlődésünknek kiinduló lendületet adott, jellegzetes fia volt. Kitűnő történeti érzéke következtében már elfordult a múlttól, s az akkori jelent munkálva tulajdonképpen a jövőbe nézett és annak dolgozott. Egyéniségének meghatározó jellege és újszerűsége abban tűnik ki, s haladó jelleget is az ad neki elsősorban, hogy az akkor uralkodó barokk szemlélet cicomás köntöséből kivetkőzve a polgári irányú fejlődés egyik első munkásává szegődik. Ez teszi munkája egészét korában progresszívvé, habár főleg papi minősége következtében többször megtorpan, s elsősorban társadalmi munkássága terén nem tud célhoz érni.

A barokk feudalizmus korában Tessedik mint egyszerű, minden különösebb egyházi és közéleti funkció nélküli falusi pap a kialakuló polgári irányú törekvéseket képviseli. Idealista neveltetése és foglalkozása, rendkívül alapos humán műveltsége ellenére a reáliák felé fordul, és munkásságának lényegét kitevő része teljesen utilitarisztikus.

Rendkívül haladó vonása az, hogy szakít kora feudalista társadalmi szemléletével, és munkája tengelyévé a paraszti élet megjavítását, fejlesztését teszi. Míg korának és még a következő évtizedeknek is nagy elméleti és gyakorlati szakemberei, jóformán az akkori egész szakirodalom az uradalmak allodiális gazdálkodásának kifejlesztését szolgálták, addig Tessedik a teljesen elhanyagolt parasztgazdaságokra fordítja a figyelmét. Önéletírásában így szól erről: „Gyakran nagy fájdalommal szemléltem, hogy a nép a természet nemismerése miatt szenved... Ezért behoztam a természeti tárgyakról való oktatást."[3] Talán iskolája másodvirágzást követő végső beszüntetésének egyik oka is az volt, hogy egyrészt a parasztság anyagi és szellemi felemeléséért folytatott munkássága kényelmetlenné, sőt ellentétessé vált a kor jobbágykisajátító irányzatával, másrészt lelépett az eredetileg kitűzött útról, s iskolája kapuit az uradalmak felé is szélesre tárta. Nem tévesztendő szem elől e téren az sem, hogy a jobbágykisajátítás klasszikus idejében szóval, könyvvel, tettel éppen az ellenkező irányzat, a telepítés mellett száll síkra.

Haladó társadalmi meggyőződésére és állásfoglalására különben nagyon jellemző, hogy a korában szinte egyedül használatos jobbágy szóhasználatot is mellőzi, s mindenkor szinte elsőnek csak parasztot említ. Tessedik a tudást nemcsak elsajátító, de ennek alapján alkotó, dinamikus, cselekvő egyéniség volt. Elvként szögezte le: „Mert a romlás felett jajgatni és nem tenni, asszonyi dolog; büntetni és nevetni az emberek felett anélkül, hogy megtanítsuk, hogyan hárítsák el a bajt, embertelenség; tenni kell, tenni kell, azért vagyunk a világon, hogy cselekedjünk."[4]

[2] *Comenius*: Oratio de culture ingeniorum a. 1650. d. 24. Nov. in auditorio maiori Sáros-Patakini dicta . . . Pest, 1791. Sam. Theschedik.

[3] Önéletírása. 76. l.

[4] Uo. 101. l.

Kora eszmeáramlatai különös keverékként egyesülnek Tessedikben, s ezek egyes elemeiből építi ki egész munkásságát meghatározó sajátos életfelfogását. Legteljesebb mértékben a természettudományos racionalizmust tette magáévá, mely irányzat egész működésének a motiválását is adta. Nem hagyták azonban érintetlenül Tessediket a merkantilizmus és a fiziokratizmus sem, melyek sajátosan fonódtak össze benne. Tessedik főleg pedagógiai és iskolapolitikai téren kimondottan pietista, a népélet reformálása terén pedig filantróp volt. Rendkívül erős egyéniség, olyan kemény, mint az a szik, melynek megmunkálása legnehezebb feladat, s amelynek javítása máig is alkalmazott formájában az ő elévülhetetlen érdeme.

Tessedik Sámuel nagy hazafi, de egyben internacionalista is volt. Élte és hirdette, hogy: „Én még a legkeserűbb csalódások között is folyvást szem előtt tartom azt, hogy hazámnak és az emberiségnek használjak."[5] Majd máshol: „Nemzet és vallásbéli gyűlölség, ez a megvilágosításnak meg-esküttellensége, ez előtt Magyar Országba is hatalmas akadálya volt a jobb esmeretségnek."[6]

Tessedik Sámuel rokona, másodunokatestvérének fia volt a magyar jakobinus mozgalom egyik legkiválóbb alakja, *Hajnóczy József*, kivel állandó érintkezésben is volt. Fennmaradt levelezésük bensőséges hangja elég szoros atyafiságos és szellemi kapcsolatot is mutat. A Hajnóczy alias Mokry családdal a viszony a későbbiek folyamán még szorosabb lesz annak következtében, hogy leszármazottai egyike férjhez ment *Mokry Sámuelhez*, első híres búzanemesítőnkhöz és ilyen irányú szakírónkhoz.

Élete és munkája szétválaszthatatlan egységbe forrott össze, s éppen ezért ez utóbbi ismertetése és méltatása érdekében ismerni kell az előbbi alapvető főbb vonásait is.

Tessedik Sámuel élete ugyanis rendkívül tanulságos, és egész munkássága megértésének is kulcsát képezi. Egész életében a munka lázában lobogott, s élete alkonyán visszatekintve méltán állapíthatta meg, hogy „Ki hitte volna, hogy 20, 30, 40, 50 év alatt annyit lehessen tenni — én magam sem, — bár mily erős hitem volt is."[7]

Életét és munkásságát teljes egészében a köz szolgálata töltötte ki, s emellett eltörpültek nagy családjának gondjai is. Nem hiába hirdeti tehát életének zárókövén sírfelirata: „Nem annyira magának vagy övéinek, mint inkább népe javának élt."

Életének bevezetéséül, annak egész summázataként figyelemre méltó *Józsa István*, Békés megye orvosának Tessedik súlyos üldöztetései idején és annak kapcsán fellépett betegsége alkalmával *Prónay László* evang. főfelügyelőhöz intézett jellemzése: „Tisztelendő Tessedik Sámuelt, a kitűnő szarvasi lelkészt értem... minden tudományszakban jártas, a közjó előmozdításában fáradhatatlan férfiú, erejét, életét és minden tehetségeit hívei iránti szeretetből feláldozza. Szóval, hogy Homerral röviden szóljak, oly férfiúról emlékezem meg... aki az államgazdászati tudományokban legtöbb érdemeket szerzett magának, aki nekem éppen ezért a legkedvesebb... Valóban sokkal feltűnőbbek s messze földön sokkal elterjedtebbek e férfiúnak nemzedéket tulélő érdemei, semhogy tiszttársainak irigysége alááshatná azokat."[8]

[5] Önéletírása. 63. l.
[6] *Theschedik Sámuel :* A Paraszt Ember Magyar Országban etc. Pétsett 1786. 79. l.
[7] Önéletírása. 110. l.
[8] Uo. 49. l.

Tessedik Sámuel tudatában volt annak, hogy élete és munkája iránti érdeklődés, annak hatása nem zárul le sírbaszállásával, valamint azzal is, hogy állandó munkaterülete, Szarvas község azon időszak alatt milyen jelentős változásokon ment keresztül, a fejlődés útján mekkorát lépett. Ezért élete alkonyán, mikor részint irigyei, részint egyházi és világi felsőbbségei támogatása hiányában, de meggyengült egészségi állapota következtében is, munkakedve és ereje hanyatlani kezdett, rendkívül érdekes kortörténeti dokumentumként le is jegyezte ezeket. Bő forrásként buzog ezekből a XVIII. század élete, mert az addigi megemlékezésektől eltérően az egyszerű nép dolgos hétköznapjait tárja fel.

Tessedik Sámuel felmenői iparos-kereskedő emberek voltak, nem véletlen tehát, hogy oly kitűnő gazdasági érzékkel rendelkezett, s oly nagy érdeklődést tanúsított a reáliák iránt. Nagyapja, György, mészáros volt az akkori Trencsén megyei Puchó községben, atyja, szintén Sámuel, már egyházi pályára lépett, s evangélikus lelkész lett. Atyja is széles műveltségű férfiú volt, ki tanulmányait a jénai egyetemen végezte, s tudományos képzettségét bizonyítja több teológiai munkája is.

Idősebb Tessedik Sámuel már a Tiszántúlon működött mint békéscsabai lelkész, ahol a nemrég települt nép életének könnyítésére, szokásainak javítására komoly és maradandó érvényű reformokat léptetett] életbe. Korán elhúnyt azonban, s így fiára közvetlen nevelő és alakító személyes hatást nem gyakorolhatott. Emlékét azonban őrizte anyai közvetítésen keresztül, s különösen a népélet szabályozása, építő tevékenysége, családlátogatásai stb. révén ez a hatás világosan felismerhető.

Tessedik Sámuel 1742. ápr. 20-án született a mostani Pest megyei Alberti községben, ahol atyja rövid ideig lelkészkedett, s már kétéves korában annak új állomáshelyére, Békéscsabára kerül. Az élet első közvetlen benyomásait tehát azon vidéken kapja, mely utóbb munkatere is lesz. Nem lehet tehát csak a véletlennek tulajdonítani, hogy később egyéb meghívásokat mellőzve egész életében egyetlen állomáshelyéül Szarvast választotta.

Tessedik Sámuelnek az életre való felkészülése azonban nem ment simán. 7 éves gyerek, mikor édesatyja 1749-ben elhunyt, s két leánytestvérével együtt árván maradt. Özvegy édesanyja ekkor szülővárosába, Pozsonyba költözik, s Tessedik Sámuel iskolai tanulmányait is itt végzi. Édesanyja kosztos diákok tartásával, de még mézeskalács sütésével is foglalkozott. A fiatal Tessedik tehát korán megismerte az élet árnyékos oldalát is. A beosztó és munkáséletre való nevelés egész életére kihatott, s ez tette őt családi életében a puritánságon túlmenően takarékossá mind az anyagi javakkal, mind az idővel, mind a szórakozásokkal.

Tessedik különben Pozsonnyal egész életében fenntartotta a kapcsolatot. Mikor környékén ínség lépett fel, Szarvason gyűjtött gazdag adományokat küldött oda. Szőlőjében pozsonyi fajták honosításával kísérletezett. Maga is megemlékezik róla, hogy a kertészkedés, a gyümölcsészet elemeit nemcsak itt sajátította el, de itt is szerette meg egész életére szólóan.

Tessedik Sámuel korán kenyérkeresővé vált. Amint elvégezte ugyanis gimnáziális tanulmányait, nevelőnek ment. Ebből kettős haszna is származott, amit maga is kiemel megemlékezéseiben. Egyrészt családja anyagi gondjain enyhíthetett, s felkészülhetett későbbi külföldi tanulmányaira, másrészt a társadalom széles rétegeivel érintkezett s ismerkedett így meg, aminek élete további folyamán nagy hasznát is vette.

Tessedik Pozsonyban erősen a német műveltség hatása alá került, s hogy ezt ellensúlyozza, a magyar nyelvet is jól elsajátítsa, közben két éven keresztül az erre legalkalmasabb helyen, a debreceni kollégiumban is tanult. Eközben elérkezett a pályaválasztás ideje is. Az akkori társadalmi viszonyok mellett nem sok a választási lehetősége, mert a hozzá hasonló származású és körülmények között élő ifjaknak az önállóságra, kenyérkeresetre és érvényesülésre csaknem egyedül a papi pálya kínálkozott.

Tessedik is erre az útra lépett, habár a későbbiek folyamán bebizonyosodott, hogy egyénisége, érdeklődési köre és munkásságának oroszlánrésze nem lelkészi jellegű volt, azonban választott pályája mellett következetesen kitartott akkor is, mikor módja lett volna azt sokkal fényesebbekkel felcserélni.

Jellemző, hogy míg intézete fennállt, magát előszeretettel nem lelkésznek, hanem a „szarvasi Institutum igazgató"-jának címezte. Egyháza életében másként nemzetközileg is ismert volta, a felsőbbségekkel egészen az uralkodókig terjedő közvetlen kapcsolatai ellenére vezető szerepet nem játszott, hanem élete végéig egyszerű falusi pap maradt. Egyházi felsőbbségével, de még közvetlen paptársaival sem tudott teljesen bensőséges viszonyt kialakítani, magatartásuk és gondolkodásmódjuk annyira eltérő volta következtében. Ezt a helyzetet maga is így jellemzi: „Ha meggondolom az enyémtől oly gyakran eltérő nézeteiket, szándékaikat, tanulmányaikat, továbbá az én észjárásomtól eltérő eszméiket..."[9]

Tessedik életében a fordulópont 1763, amikor is a korabeli evangélikus lelkészek képesítésszerzésének megfelelően külföldi egyetemre megy. Tessedik az erlangeni egyetemet választotta, ahol két éven keresztül folytat nemcsak teológiai, de jelentős reális tanulmányokat, majd ezt követőleg részletes tapasztalatgyűjtés céljából hosszabb útra indul. Külföldi tartózkodása elhatározó befolyással van további életére és működésére. Az ottani fejlettebb mezőgazdaság és ipar, valamint a hazai helyzet közötti összehasonlítás az itthoni állapotok gyors és tökéletes megváltoztatása irányában sarkallják. Jelentős ismeretségeket szerez, és barátságokat is köt, s tulajdonképpen ez a külföldi tartózkodása, a rengeteg új benyomás egész életfelfogására és későbbi működésére elhatározó befolyást gyakorolt. Mindig a fejlettebb példák lebegnek szemei előtt, s ezek hazai földbe való meggyökereztetése válik életcéljává.

Külföldről hazatérve Szarvasra kerül a szlovák nyelv elsajátítása végett. Ez a kapcsolat debreceni kollégiumi diákkora alatt fűződhetett, mikor is sógora és lelkésztársa, *Markovitz János* tanulótársa volt, kivel ekkori barátságát Tessedik külön fel is említi. Markovitz Mátyás, Tessedik apósa, János atyja pedig akkor Szarvas evangélikus lelkésze volt. Ekkor már Szarvashoz kötelezte el magát, amit Aszódra történt meghívásával kapcsolatos egyik nemrég előkerült levele tanúsít.[10] Ebben közli, hogy inkább Szarvast választja hálából is, mert felsőbb tanulmányai végzéséhez innen kéretlenül is támogatást kapott.

Rövid ideig tartó surányi házi lelkészkedése után 1767-ben szarvasi evangélikus pap lesz, s ettől kezdve egészen haláláig ezt a hivatalt tölti be egy félévszázadot meghaladó időn, 53 éven keresztül. Szarvas és Tessedik neve ettől kezdve összeforrott, s annak mindmáig legnagyobb fia lett. Egy 1804-ben

[9] Önéletírása. 55. l.

[10] *Tessedik* levele 1768. nov. 3-ról keltezve a Podmaniczky-család levéltári maradványai között.

Szarvason járt külföldi utazó ezt a kapcsolatot éles szemmel észrevéve írja: „Szarvas város, mely egy idő óta Tessedik Sámuel úrnak, érdemes lelkészének gyakorlati gazdasági iskolája révén... hires várossá lett, másrészről mint nagy és terjedelmes helység bontakozik ki a szemlélő előtt."[11]

Szarvas Tessedik odakerülésének idejében még friss, alig 45 éves település volt, mely magán hordta a különböző helyekről összesereglettek egybeforratlanságának, a község élete, arculata kialakulatlanságának, az általános elmaradottságnak, sőt a szokások és erkölcsök elvadulásának képét. Tessediknek tehát jó munkaterületül kínálkozott, s mindjárt kezdettől fogva derekasan élt is ezen alkalommal. Erre lehetősége is volt, mert akkoriban az egyházi és községi élet teljesen összeforrt, irányító szava és tekintélye csak az előbbinek lévén. Szarvason a hasonló mezővárosokéval egybevetve a helyzetet javította az is, hogy távol élvén a földesúr, a közvetlen elnyomás sem érvényesült a szokásos súlyos mértékben.

Mikor a község és egyház szétválása megindult, s évtizedek múlva a megszokottságból kifolyólag is Tessedik ezt az irányító befolyást továbbra is gyakorolni akarta, ez éles súrlódások forrása lett, s nem utolsó sorban játszott közre reformjai egy részének sikertelen kimenetelében.

Tessedik történetírói általában mint egy eldugott kis falut emlegetik Szarvast s mint ennek szerény papját Tessediket, pedig a helyzet nem egészen így áll. A korabeli viszonyokhoz mérten Szarvas lakosainak számát tekintve igen népes hely volt. Tessedik odakerülésének idejében a lakosság már mintegy 4800 főt tett ki, ami olyan rohamosan nőtt, hogy a századfordulón a 10 000-et elérte. Elhunytakor, az 1820-as években már meghaladta a 14 000-et. Összehasonlításként Sopron lakossága ekkor alig haladta meg a 12 000 főt, Esztergomé 7700-at tett ki, Pest és Budáé együttesen 75 000 körül volt, Szegeden 30 000, Debrecenben pedig 38 000 ember élt.[12]

A legnagyobb bajt a lakosság kultúrálatlansága, primitív igénytelensége és alacsony életszínvonala képezte. Ehhez járult a mezőgazdaság teljes elhanyagoltsága, az ipar hiánya. Ez a helyzet adott ösztönzést mindjárt kezdetben Tessediknek arra, hogy munkássága sokoldalúvá terebélyesedjék. Széleskörű tudását, nagy munkaszeretetét, ügybuzgalmát, sokoldalú tapasztalatait olyan körülmények között, mint amelyeket Szarvason talált, gazdagon tudta kamatoztatni. Így alakult ki azután az a helyzet, hogy Tessedik papi tevékenysége, bár azt mindig maradéktalanul teljesítette, s hosszú működése alatt ilyen irányú kifogás még csak fel sem merült ellene, mégis háttérbe szorult az életkörülmények megjavításának, a termelő munka megreformálásának s az oktatáson keresztül az emberek tudatátalakításának sokszintű és színes teendői mellett. Míg papi mivolta csak a rendesen teljesített kötelességek kereteit töltötte ki, addig az utóbbiak terén Tessedik Sámuel nemzeti büszkeségünkké nőtt, és nemzetközi hírnevet érdemelt ki.

Amint meggyökeresedik Szarvason a fiatal 25 éves Tessedik, 1768-ban meg is nősül, s szinte patriarchálisan nagy családot alapít. 1791-ben kötött második házasságával családjába került két mostoha, de később örökbe

[11] Ismeretlen utazó leírása Szarvasról 1804-ből. Megjelent a Patriotisches Wochenblatt 1804. évfolyamában. *Palatinus (Dr. Nádor Jenő)* közölte a Szarvasi Közlöny 1944. évf. február és március havi számaiban.

[12] *Magda Pál :* Magyar Országnak és a Határ Őrző Katonaság Vidékinek legújabb Statistikai és Geográphiai leírása. Pest. 1819. *Fényes Elek :* Magyarország Statistikája. Pest. 1843. I—III. k.

fogadott gyermekével együtt összesen 20 utódja született, kik között a korabeli állapotoknak megfelelően bőven aratott a halál kaszája, s koporsóját csak 7 élő gyermeke állotta körül. A nagy család gondja korántsem kötötte le, sőt a későbbiek folyamán mind feleségei, mind fiai és leányai a legfőbb segítőtársai is lettek.

Tessedik hamar azon meggyőződésre jutott, hogy a tapasztalt primitív helyzet megváltoztatásának egyedül célravezető módja a nevelés. A gyermekekre és serdülő korban levő ifjúságra való hatásban maradandó sikert és gyorsabb ütemű változást ér el. Ezért elsőnek és főként az iskolák és a nevelési-oktatási kérdések érdeklik. Nagy ügybuzgalommal foglalkozik az oktatás módjával, tananyagával, az iskolai helyzet tanulmányozásával, a teljesen elhanyagolt tanítói kérdéssel. Elsőnek a tananyagellátást biztosítandó olvasókönyvet ad ki, melyben már későbbi pedagógiai módszereinek és elveinek alapjait lerakta. Oktató-nevelő munkássága csakhamar széltében ismertté vált, s ezért a békési evangélikus egyházmegye tanfelügyelőjévé (dékánjává) választják meg, mely tisztséget hosszú ideig be is tölti.

Tessedik közben a helyi élet megnyilvánulásainak minden részletével igyekszik megismerkedni. Hamar észreveszi a nagy hiányok következtében az iparosítás szükségességét, felismeri a környék mezőgazdaságának katasztrofális maradiságát, egyoldalúságát, észreveszi a kertkultúra teljes hiányát, tapasztalja a fátlanságból eredő közvetlen károkat, az ebből fakadó nagy hiányokat. Rendkívül sűrűn érintkezik az emberekkel, hogy közvetlen élményanyaggal gazdagodjék, s így népszerűsége is rohamosan nő. Ennek egyik szerény bizonyítéka, hogy a szarvasi anyakönyvekbe megközelítően száz esetben jegyezték be Tessediket keresztapának ezen időben.

Közben, miután papi földhöz jutott, a közvetlen gazdálkodásba is bekapcsolódik. Szellemi téren sem elégszik meg a már elsajátítottakkal, hanem minden lehető idejét az olvasásra és a tanulásra fordítja. Érdeklődésének körébe vágó minden hazai és külföldi könyvet meghozat, nevét ott találjuk az összes előjegyzést felsorakoztató listákon. Kitartó autodidaktizmusával alapos szakmai műveltségre és tudásra tesz szert az ipar, a mezőgazdaság, a közgazdaság, valamint ezek alaptudományainak területein is. Megkönnyíti ez irányú munkáját, hogy négy nyelven beszél és olvas.

Közben gyakorlati téren is sokat dolgozik. Már 1768-ban meghonosítja a Tiszántúlon a lucernát, s pár évre rá nagy magtermesztő központot alakít ki Szarvason. A fátlanság leküzdésére terjeszteni kezdi az akácot, s alapvetően megváltoztatja a környék kukoricatermesztését is. Közben 1780-ban egyik legnagyobb jelentőségű alkotása létesül, és mezőgazdasági kísérletező tevékenysége indul meg, melyek nyomán máig is élő eredmények születtek. Később eredménytelenül bár, de egy nagyüzemi kísérleti gazdaságért is harcol.

Ekkor kap ugyanis a szikeseken való gazdálkodás lehetőségeinek tanulmányozására, azok megjavítási módjának kikísérletezésére 6 hold területet, ami a további fejlődés nyomán 1791-ben még 39 holddal bővült.

1780-ban indítja meg másik, nevét örökre fenntartó intézményét, az Institutum Oeconomicumot vagy más néven a Gyakorlati Mezőgazdasági-Ipariskoláját, mely ebben a nemben első. Haladó szelleme nyilatkozott meg ebben is, mert felismerte a mezőgazdasági oktatás mellett az ipar nagy jelentőségét is, habár az akkori viszonyok között természetesen még erősen háziipari formában és jelleggel. Nagyon előremutató azonban az a tény, hogy a céhkereteket áttörő szándékkal az iparosképzést az inasrendszertől merően

eltérve a legmodernebb irányzatnak megfelelően iskolai oktatás formájában, tehát kollektív úton kívánta keresztülvinni. Jellemző irányzatára, hogy rendkívül meglepte intézete egyik látogatóját, mikor a tanulói karban prágai iparos dalokat énekeltek.

Közben Tessedik munkásságának híre túlnőtt a községi, túl a megyei kereteken. Az intézetében folyó oktatás alapelveit és a tanmeneteket részletesen kimunkálja, s ehhez 1782-ben már legfelsőbb helyen is jóváhagyást nyer. Ez indítja meg Tessedik közéleti szereplését, mely azonban hosszú élete alatt mindig csak szakmai területre korlátozódott.

Híre most már külföldre is terjed, s a nagy pietista kupferzelli lelkész, *Meyer Frigyes*, kit Tessedik sok tekintetben vett példaképül, siet a szarvasi tanítási rendszer dicséretére. *Vályi András* egyetemi professzor 1799-ben kiadott „Magyarországnak Leírása" c. munkájában már Szarvas nevezetességeként csak azt említi: „Hajdan nevezetesitette voltt erőssége, most Tiszt. Thessedik urnak szorgalmatossága által épülő gazdáskodást öregbitő oskolája."

Tessedik munkájának vetése érni kezd. A tevékenységével rokonszenvező *II. József* indítékára tagja lesz a Pozsonyban működő Oktatási Bizottságnak, s most már alapvető kérdésekben, országos viszonylatban is hallathatja a szavát, s nagyobb lendülettel szállhat síkra az életre, a dolgos emberekké való nevelés érdekében.

Tessedik ilyen sikerei felkeltették ellene az ármánykodás szellemét is. Szép számmal akadtak ellenségei a kizárólagos klasszikus humán oktatás hívei közül, akiknek gátló hatása azonban ekkor még nem érvényesülhetett. Csak a későbbiek során élhették ki pusztító szenvedélyüket ezzel a szép lendülettel indult intézménnyel és munkával szemben. Ő azonban szilárd és tántoríthatatlanul következetes volt.

Tessedik Sámuel széleskörű tudását, hihetetlen energiakészletét és segítőkészségét az eddigi, önmagukban is egy élet egészét kívánó tevékenységek nem emésztették fel. A gyakorlati irányú gazdasági tevékenység, a pedagógiai és iskolapolitikai elfoglaltság mellett a parasztság életkörülményeinek és munkájának közvetlen megjavításán dolgozott. Az ekkor lendületben levő allodiális gazdálkodás ellensúlyozására a parasztság boldogulása érdekében telepítéseket tervez, s kimondja azt a meggyőződését, hogy csak akkor fog ez az osztály boldogulni, ha saját tulajdonnal rendelkezik. A helyzet feltárására széleskörű szociográfiai munkát végez. Ezen eszméit és javaslatait hozza nyilvánosságra 1784-ben a „Landmann..." című munkájában, mely 1786-ban magyarul is megjelent, „A parasztember Magyarországban..." címmel. Legnagyobb terjedelmű, legérettebb könyve ez Tessediknek, mely szöges ellentétben lévén a kor feudalista irányzatával, gyűlöletet és haragot váltva ki, ellenségei táborát nagy mértékben szaporította.

Közben az elismerések is megtalálják az utat Tessedik Sámuelhez áldozatos munkája jutalmazásaképpen. Így 1787-ben *II. József* mind őt, mind feleségét kitüntetésben és dícsérő leiratban részesíti. Kitüntetését 1798-ban megismétli *Ferenc császár* is. Hírneve nőttön nő, aminek bizonysága, hogy a hazai és külföldi látogatók mind gyakrabban keresik fel, sőt *II. Lipót* iskolája ügyében személyes kihallgatáson is fogadja.

1791-ben feleségével és egyik fiával külföldi tanulmányutat tesz, mikor is elsősorban kora nagy reális irányzatú pedagógusait keresi fel, összekötve ezt a mezőgazdasági és ipari tapasztalatok szerzésével, a gazdasági és kulturális élet fejlődésének tanulmányozásával.

Közben az országos helyzet és politikai irányzat is változik, a felvilágosodott abszolutizmust a francia forradalomtól rettegő reakció váltotta fel. Ennek következtében nem nézik már olyan jó szemmel Tessedik forradalmian új oktatási rendszerét és intézményét. A kellő erkölcsi, de főképpen anyagi támogatás hiányában saját forrásait már kimerítve e célra, 1795-ben végül kénytelen közel három és fél évig szüneteltetni intézetét, amely csak 1799-ben nyitja meg újra kapuit jelentős mérvű változtatással. A helyi oktatás kiegészítéséül és koronázásául szolgáló iskola a felsőbb támogatás inkább ígéretére, mint realizálására országos intézménnyé fejlődik, s a tulajdonképpen a parasztság mezőgazdasági-ipari jellegű szakképzését célzó eredeti rendeltetésétől eltérőleg az uradalmak részére gazdatisztek és egyéb iskolák számára tanítók szakképzésével is foglalkozik. Az intézet élete most már rövid, s 1806-ban végleg meg is szűnik. Tessedik ugyanis ismét csak igéreteket és biztatásokat kap legfelsőbb helyről, az anyagi támogatás elmarad. A reakció kezdődő hullámain is ellenségei vitorláit dagasztotta a merően új irányzatok szele. Tessedik ereje és harci kedve is gyengül, hiszen 64 fáradságos, küzdelmes év terhe nyomja vállait, s ezért képletesen és ténylegesen is visszavonul.

Híre és neve azonban ekkor sem merül feledésbe, s az elismerés még többször és többféle formában bekopogtat hozzá. Így 1805-ben *József nádor* is ellátogat hozzá, megtekinti kísérleti területét, s meggyőződik alkotó munkásságáról. Ennek bizonyos mérvű folyományaként tudható be, hogy 1809-ben nemesi levelet is kap. 1807-ben *Hegelmüller* lovag, mielőtt felsőbb rendelkezésre Arábiába indult volna, hozzá fordult felderítendő kérdésekért. Örömmel írja ekkor: „Egy falusi pap Szarvasról ad ilyet. Mily boldog ténykedés e hazában."

Nagyobb örömet szerzett részére az, hogy a külföld figyelme sem lankadt iránta. Ennek fényes bizonyítéka, hogy az oroszországi szakoktatás kiépítésével kapcsolatban több ízben is kikérték véleményét, s ő ennek részletes tervét kidolgozva tett eleget. Ezen munkáját alátámasztotta az, hogy közvetlen személyes ismeretségek fűzték *Jankovics Tódor* államtanácsoshoz, épp így *Zamborski András*hoz, József nádor első felesége gyóntató papjához, ki visszatérte után az első oroszországi mezőgazdasági jellegű oktatási intézményt alapította és vezette. Munkásságának külföldi visszhangját jelzi az is, hogy a jénai Mineralógiai Társaság tagjának választja a szikes földek megjavítása körüli érdemeiért. Az erről szóló diplomát 1798-ban örömmel vette át. Még egyszer hull Tessedik Sámuelre az elismerés sugara 1817-ben, mikor *Festetits György* javaslatára, ki korábban a Georgikon igazgatójának is szerette volna megnyerni, a helikoni ünnepségek alkalmával ezen intézmény ülnökévé választották.

Erőben és egészségben azonban folyton romlott Tessedik állapota, mígnem 1820. december hó 27-én meghalt, s ezzel egy tevékeny munkásélet lezárult.

Ez volt tehát az a keret, melyet Tessedik fáradhatatlan munkássága, rendkívül sokirányú tevékenysége töltött meg időtállóan nemes tartalommal. Éppen azért, mert tisztában volt elméleti és gyakorlati működésének értékével, időtálló voltával, nyugodt lelkiismerettel bocsájthatta azt az utódok ítélete alá egyik utolsóként magyar és német nyelven több ezer példányban megjelent „Új Módja a Rétek Igazításának" c. munkájában ekként: „nyugodalom nélkül tett munkálkodásában el-bádgyadott Szerzőnek az ő pályafutása végén utolsó áldozatja, mellyet a mostaniak s jövendőbeliek hasznára a Hazának mintegy örökségül ajánlhat.

A következendő egyenes szivü világ itélheti meg, ha ő a Hazának, és a szenvedő emberi Nemnek hasznára nem munkálkodott é; és ennek olly sok rendbéli szükségeiből a ki-fejlődésre a valóságos eszközt annak idején kezébe nem nyujtotta é?"

Tessedik Sámuel munkássága, egyénisége éppen gazdagsága következtében egy sok oldalról csiszolt tündöklő kristályt példáz, melynek minden egyes lapja fényesen csillog a felismerés napjának sugaraiban. A XVIII. század nagy polihisztorainak sorában foglal helyet, de közülök is messze kimagaslik azzal, hogy nemcsak gyűjtötte a tudást, de azt az élet gyakorlatába is átvitte. A mezőgazdaság teljesen az empiriára támaszkodott ekkor, és kultúra, valamint foglalkozás szempontjából az animális szférához sorolták, míg az igazi tudást és műveltséget a humán tudományokra és kérdésekre tartották fenn. Tessedik egész életével ez ellen szállt síkra, s éppen ezért egész új, és azonos felfogású, tevékenységű kortársainál maradandóbb emléket hagyott. Önmaga is kiemeli érdeklődési körére és cselekvési területére vonatkozólag: „De a természet mélységeiben, kertemben, a vetésekben és szőllőskertemben, saját és mások gyermekeiben, a kertészkedésben és a méhészetben nagy gyönyörüségem volt s ezek között oly sok mulatságot találtam, hogy mindig vidám és elégedett voltam. Különös kedvet találtam a mezőgazdasági kisérletekben."[13]

Életrajzírói többször felvetik a kérdést, hogy tulajdonképpen mi is volt Tessedik? Nagy tudós volt-e, vagy csak egyszerű másoló, kinek azonban a hazai viszonyok felismerése és javítása terén elévülhetetlen érdemei vannak? Ténylegesen újat alkotott-e Tessedik, avagy csak általános rendelkezéseket alkalmazott a helyi viszonyokra?

Tessedik élete, tevékenysége és máig is élő hatása azonban eldönti ezt a kérdést. Tessedik sokoldalú egyéniségének legélesebben kirajzolódó profilja éppen tudós volta. Bármilyen megnyilatkozása, javaslata, terve nemcsak elgondolásokon alapszik, hanem azt a korabeli tudományos módszerekkel előbb le is vizsgáztatja. Különösen élesen jelentkezik ez mezőgazdasági munkássága területén, mikor is alapos kísérleti próbákon keresztül győződik meg először elgondolásai értékéről. Erről maga ekként emlékezik meg, mikor eredményei születéséről írja: „Amint egyik vagy másik kisérletem kicsiben több évi próbálgatás után kertemben vagy szántóföldemen sikerült, aszerint gyakoroltam nagyban és ismertettem ezt a közönséggel is, hogy utánozzon."[14]

Tessedik munkásságának eredményei jól megalapozottak voltak, s ezért hasonlók a nemes borhoz, mely az idő teltével csak érik és zamatosul. Tessedik egész munkásságára jellemző, hogy bár a reális alapokra támaszkodott, de mégis messze megelőzte korát, s benne él a mi századunkban is. Mint folyamatosan újat alkotó emberről korábban is voltak és máig lehetnek megítélésében eltérések, amivel maga is tisztában volt, hiszen írja: „Amily különböző a magas és alacsony rangu emberek itélete az én tevékenységemről, egyház és iskola, nevelés és általában a közjó előmozditása körüli hatásomról itthon és külföldön; éppen olyan, sőt talán még különbözőbb lesz emez itélet halálom után."[15]

[13] Önéletírása. 67. l.
[14] Uo. 68. l.
[15] Uo. 21. l.

Milyen széles kört is ölelt fel Tessedik Sámuel tevékenysége? Erre részletes választ adni nagyon nehéz, mert az élet, a gyakorlat és a tudomány oly sok területét érinti. Mi is volt tulajdonképpen Tessedik? Egyszerű falusi pap, aki azonban legyőzte a visszahúzó nehézségeket, a megáporító provincialitást. Anélkül, hogy elszakadt volna a vidék sarától, mégis hatalmas magasságokat járt be. Alig van korának olyan szellemi áramlata, gyakorlati kérdése, mely ne foglalkoztatta volna. Nem süllyedt el a Körösök akkori mocsaras világában, a vidéki vicinalitásban, hanem országos méreteken is felülemelkedve benne élt kora eszmeáramlataiban. Nem elégedett meg soha a már elsajátított ismeretekkel, hanem az új és jobb felé örök tűz hevítette. „Megtakaritott aranyaimat és talléraimat örömmel adtam jó könyvekért; éjjel-nappal buvárkodtam az uj kincsekben — írja —, hogy az iskolákban nem tanult tanokban, nevezetesen a neveléstanban, gazdászatban, életrendben, statisztikában és más hasznos tudományokban kellő jártasságot szerezhessek magamnak."[16]

Nehéz eldönteni azt is, hogy Tessedik melyik területen alkotta a legnagyobbat és maradandóbbat. Mint egy 10 000-nél több főt számláló egyház lelkésze vezette Szarvast, irányító befolyást gyakorolt a község életére, s híveinek nemcsak erkölcsi magatartása, életszokásainak javítása terén dolgozott, de anyagi helyzetük fellendítésén is. Gondosan elkészített prédikációi hatalmas fóliánsokban maradtak fenn, jelenleg is még jórészt kiaknázatlanul. Pedig modern felfogással oly káros nézetek ellen száll ezekben síkra, mint pl. „hadd legyen minden mint vagyon, mert az ember a világot jobbá nem teheti".

Tessedik igen ügyes építő, kinek máig fennállnak e nemű alkotásai. Művelt közgazda, aki nemcsak elméletileg foglalkozik ilyen kérdésekkel, de cselekvő tanúbizonyságát is adja jártasságának. Foglalkozik a falusi élet megjavításával, a parasztság életének megkönnyítésével, a gyakori tűzvészek elhárításának módjaival, a falusi rendőrség szükségességével, feladataival és szervezésével, a falvak települési és rendezési kérdéseivel, mely irányban a közjót célzó munkássága a legnagyobbat hozta létre. Ennek gyakorlati vetületét egy akkori szarvasi látogató így rögzítette: „De általában egyik szép házat a másik után látja az ember Szarvason, amint megfelelő rendben sorakoznak egymás mellett... Szebb és szilárdabb építészeti módra az itteni lakosokat már a községben emelt épületek látása és ezek építésében való közreműködésük is serkentheti és erre szoktathatja."[17] Figyelmét nem kerülte el a cigánykérdés rendezése, a koldushelyzet. Olvasókörök létesítése, kertészeti egyesület alapítása is foglalkoztatják. Megindítója a folyószabályozásnak és a belvízhelyzet rendezésének. Kitűnő üzletember, aki pl. megoldja az akkori fátlan vidék nagy építkezési gondját. Fellendíti Szarvas árutermelését, amit az jellemez, hogy egyedül az ottaniak több tejterméket szállítottak a távolról Pestre, mint a környező három megye összesen.[18]

Kiemelkedő volt Tessedik mint író is. Tanulmányai jelentek meg hazai és külföldi folyóiratokban, valamint önálló könyveinek nagy száma forgott közkézen, de még többet tesznek ki azok az írásai, melyek nyilvánosság elé csak jóval halála után vagy még egyáltalában nem kerültek. Az emeli Tessedi-

[16] Önéletírása. 83. l.

[17] Ismeretlen utazó leírása Szarvasról 1804-ből. Szarvasi Közlöny. 1944.

[18] *Muskatirovics János :* Rövid gondolatok azon módok eránt, mellyek szerént kedves Magyar Hazánkat jóféle hússal és hallal állandóan lehetne segíteni, etc. Buda. 1804. 36—37. l.

ket a korabeli szakírók fölé, hogy nemcsak helyzetet ír le, gondolatokat ad, de kipróbált javaslatokat, eredményes eljárásokat és módszereket is.

Tessedik tekintélyes közéleti tevékenységet is fejtett ki. Ilyen irányú kiemelkedő szerepét aláhúzza az a tény, hogy az ország egy akkor viszonylag elmaradt és nehéz közlekedési viszonyokkal rendelkező területén nem volt eltemetve. Közvetlen és személyes érintkezésben állott kora hasonló gondolkodású hazai és külföldi reformátoraival. Részt vett országos munkálatokban, s szavát hallatta legfelsőbb helyeken is. Működésének hatására Szarvas jelentősége jóval túlnőtt a hasonló mezővárosokén, mert majdnem kizárólag Tessedik meglátogatására, munkájának és eredményeinek tanulmányozására gyakran és számosan látogatták meg otthonában, amikor is legnagyobb érdeklődést egyrészt iskolája, másrészt kísérleti tere keltett.

Tessedik érdemeinek és jelentőségének legnagyobb része éppen ezen két területre koncentrálódott. Korszakalkotó módszerei és javaslatai, munkásságának legidőtállóbb és ma is élő része éppen ezen területeken jelentkezik. Tessedik tehát legnagyobb mint pedagógus-iskolapolitikus és mint mezőgazda lett.

Azon korban, mikor a magyar föld Ausztria „jóságos dajkájának" a szerepét játszotta nyersanyagokkal táplálva annak iparát, s amikor a közhangulat jó ideig az egyoldalú, csak mezőgazdasági jellegű fejlesztést hozsannázta, Tessedik már felismeri az ebben rejlő nagy veszélyeket. Mind pedagógiai-iskolapolitikai működése, mind mezőgazdasággal kapcsolatos munkássága ment az elfogultságtól. Mindkét vonalon ugyanis az ország bizonyos fokú iparosítása érdekében harcol.

Pedagógiai-iskolapolitikai tevékenysége munkásságának legrészletesebben kielemzett része, a személyével kapcsolatos irodalom legjobban kidolgozott területe. Ehhez a mezőgazdasági rész bár közvetlenül kapcsolódik, mégis nagyon halványan szerepel. Éppen ezért pedagógiai munkássága rövid érintése után az utóbbi területtel foglalkozzunk kissé részletesebben.

Tessedik pedagógiai jelentőségével kapcsolatban mégis ki kell emelni azon tényt, hogy ebben is messze megelőzte korát, s iskolájáról *II. Lipót* is kénytelen volt személyes kihallgatása alkalmával megállapítani, hogy „Magyarország sohasem fog ily gyakorlati gazdasági és ipariskolák nélkül a többi müvelt államok sorába emelkedni."[19]

Oktatási jelentőségét csak most tudjuk igazán felmérni, méltányolni, mikor az oktatás gyakorlati jellegűvé tétele következetében a politechnikai oktatás első kezdeményezőjeként és megvalósítójaként ünnepelhetjük. Oktatási munkája kemény harc volt a neohumanista irányzat ellen, amihez segítséget kapott kezdetben majd minden részről, később pedig éppen emiatt került támadások keresztttüzébe. Az alsóbb rétegek szeretete és barátsága, a felsőbbek támogatása és elismerése egy ideig forrásként buzgott felé, majd egyszerre hirtelen elapadt. Része volt ilyen irányú munkássága megfeneklésében annak is, hogy közben az idők is nagyot változtak. A XVIII. század második felének reformgondolatai és irányzata a XIX. sz. elején reakcióba mentek át. Iskoláját is éppen ezért szüntette meg Tessedik, mert az 1806-os Ratio Educationis egyrészt szakított a megelőző realista oktatási irányzattal, s újra teljesen humanista lett, másrészt Tessediknek a parasztság felemeléséért, szellemének kimunkálásáért, gazdaságilag pedig a lehető megerősítéséért

[19] Önéletírása. 78. l.

folytatott munkája már egyáltalában nem találkozott a legfelsőbb s ennek következtében az alsóbb és így helyi irányzatokkal sem.

Tessedik Sámuel emléke mint pedagógusé és iskolapolitikusé maradt fenn és él ma is a legerőteljesebben, holott ez egyéniségének csak egyik oldala, munkásságának csak egyik szintje. Ezzel egyenrangú, ha talán nem nagyobb az a tevékenysége, melyet a mezőgazdaság és ipar közvetlen megjavítása és felvirágoztatása érdekében fejtett ki. Vitathatatlanul megállapítható tény, hogy Tessedik Sámuel éppen ezen a területen alkotta a legmaradandóbbat, és ért el jelenben is ható eredményeket.

A korabeli mezőgazdasági viszonyok különösen helyzeti és történeti okokkal magyarázhatólag az akkori Szarvas környékén országos viszonylatban is egyike voltak a legelmaradottabbaknak. Tessedik elsősorban közvetlen vidéke mezőgazdaságának javítását tűzte ki célul, mely azonban messze túlhaladva ezen keretet egy-kettőre országos, sőt világviszonylatúvá bővült.

A XVIII. sz. második fele mezőgazdasági téren is a reformok szükségességére ébredt, s Tessedik Sámuel ezt korán felismerte, bőven ki is használta. Különösen sokat tett a környék szikes földjeinek megjavítása és termesztésbe vonása terén. Kiemelkedő jelentőségű kísérleti eredménye volt, hogy az ottani savanyú szikeseknek a helyben kitermelt márgafölddel való borításával, melyet jóval utána neveztek el a ma *digózás*nak ismert eljárásnak, olyan módszert dolgozott ki, melynél jobb és korszerűbb az adott viszonyok között nem volt. Világviszonylatban első volt, ki a szikesekkel, azok megjavításával érdemileg és eredményesen foglalkozott. Megelégedéssel nyugtázhatta tehát, hogy „E részbeni munkám sem volt egészen haszontalan és áldás nélküli, különösen az e vidéken terméketlennek tartott szikes földek felhasználása körül."[20]

Részt vett az ezen időkben folyó nagy növényhonosításokban is, melyek hatására megváltozott az addig csupán egyoldalú gabonagazdálkodás. A termesztendő növények száma egyrészt a bővülő szükségleteket elégítette ki megfelelőbben, másrészt a termelést tette biztonságosabbá és okszerűbbé. Országosan ismert Tessedik munkája, mellyel a lucernát terjesztette el Magyarországon. Ezzel megnyitotta a lehetőségét az istállózott állattartásnak, melynek gazdasági szükségszerűsége már ekkor jelentkezett. Tessediknek a lucerna termesztésével kapcsolatos munkássága eléggé ismert, de egyéb növényekkel folytatott hasonló tevékenysége már kevésbé. Nagyon kevesen tudnak arról a napjainkban igen aktuális tényről, hogy Tessedik milyen gondot fordított a kukorica termesztésére és értékelésére, mely növény az ő idejében kezdett erősebben terjedni.

1761-ről jegyzi fel Tessedik Memorabiliájában erről pl. a következőket: „Nagyon kezd terjedni e vidéken a kukoricatermesztés; részletesen kell itt leírni ez új gazdasági ág hasznát, hogy lássuk, mint emelkedik ezáltal is a község jóléte.

1. A vagyonos gazda, kinek sok földje van, s ősszel és tavasszal gyakran nem tudja az egészet megművelni, oly terményt kap általa, melyet valamivel később lehet művelni, mint más nyári terményeket, mert annak a hideg ártalmára van.

2. Sok ezer szegény ember keresethez s néhány hétig táplálékhoz jut az ásásnál, a töltögetésnél, törésnél, hazaszállításnál és fosztásnál, mielőtt még a nagyobb mezei munkák megkezdődnének.

[20] Önéletírása. 77. l.

3. A sertések, lovak, szarvasmarhák és a baromfiak új és igen tápláló takarmányt kapnak.

4. Ha más termények rosszul sikerülnek, a kukoricát nagyon jól lehet használni kenyér, málé, polentasütésre, kásának, továbbá a ló és ökör részére takarmánynak.

5. A vad zabtól, bogáncstól, repcétől, taracktól és más gaztól elcsúfított földek a kukorica termesztése által megtisztulnak, termőkké lesznek, mert a szénsav a nagyon magasan növő kukorica árnyékában jól összegyűlik.

6. Az ugarföldek igy hasznosítva s a következő gazdagabb terméshez oly jól elő lesznek készítve, hogy még oly rossz évben is, amikor más földek nem teremnek, ezek jól megművelve kitűnnek, gazdag termés-áldást hoznak, s máris példabeszéd ez a vidéken, hol „áldott" ugarföldekről beszélnek. Ez sok gazdának hihetetlen és mégis igaz.

7. Hát még ha a kukoricának vasboronával és ekével való jobb és könnyebb megművelése divattá válna, micsoda óriás lépés lenne az a javított gazdálkodás terén."[21]

Mintegy 20 év múlva már nem vendég, hanem otthonos a kukorica a szarvasi határban, s erről 1782-ben így ír: „A szarvasi ugarföldeket felváltva kukoricával és buzával vetették be, miáltal:

1. E földeket a gaztól célszerüen megtisztitották.

2. Azok jövedelme még száraz években is szemmelláthatólag más, nem jövedelmező földeké fölé emelkedett."

A kukorica termesztésének egyébként szikjavítási módszerei között is szerepet biztosított.

Tessedik munkássága azonban nemcsak ezen növényeknél úttörő. Az ipari növények termesztésével kapcsolatban nagy hatása volt még a repce elterjesztésére és olajipari nyersanyagként való felhasználására. A nagyobb jelentőségű növények közül az elsők között foglalkozott a fehér takarmányrépa, a cukorrépa ősének termesztésével és az eredményes cukorfőzéssel is. Erről az oldalról is az újság, a határozott jövő perspektívába illő elgondolás és gyakorlat jellemzik munkáját.

Tessedik kifejezetten a *tájtermelés első hazai úttörője*. Kísérletei során foglalkozik az összes számbajöhető kultúrnövények honosításával és eredményes termesztési feltételeinek feltárásával. E téren különösen a takarmánynövények érdekelték, s mondhatni e területen is világszinten mozgott, sőt korát meg is előzte. Ilyen próbálkozásai, ha eredménytelenül is végződtek, még ez is az úttörés következtében komoly haladásnak számít. Így pl. próbálta a vörös- és egyéb herefélék, a baltacim, a különféle borsók, a csibehúr stb. termesztését. A takarmánynövények elterjesztésére még prédikációit is felhasználta.

Felismerte ugyanis az állattenyésztés alapjának, a takarmányszükséglet biztosításának jelentőségét, s legfőképpen arra buzdított. Az állattenyésztés terén a selyemhernyótenyésztést, e célból epreskertek telepítését, a selyem helyi feldolgozását, a kaptáros méhészkedést valósította meg. Különösen nagyjelentőségű volt a fonó-szövőipar manufaktúra keretében való életrehívása, ami szorosan kapcsolódott a korabeli törekvésekhez és gazdasági eseményekhez. A fonó-szövőipar volt ugyanis az ipari forradalom egyik alanya

[21] *Tessedik Sámuel :* Memorabilia Szarvasiensis (Szarvasi nevezetességek). Kiadta: *dr. Nádor Jenő.* Budapest 1938. 39—40; 68. l.

és munkaterülete. A későbbi iparosodás is tulajdonképpen ebből nőtt ki. Figyelmét nem kerülték el a halászat kérdései sem. Küzd jobb halászati módszerért, s a helyi halkonzerválás alapjait is lerakja.

Gondját nem kerülte el éppen állattenyésztési vonatkozásai miatt az addig legelhanyagoltabb művelési ág, a rét, a legelő sem. A rét- és legelőjavításokra, ezek korszerű kezelésére nemcsak gyakorlati példát nyújt, hanem e tárgyú munkája szakirodalmunk e tárgykörében az első is.

Különös érdemeket őriz Tessedik emléke az Alföld, főleg pedig szűkebb vidéke fásítása terén. Az akácfa mellett egész sereg más fa ültetésével bizonyítja be, hogy ezek telepítése járható út és gazdasági szükségesség.

Tessedik tevékenységének jelentős részét foglalta el a kertészet meghonosítása és megkedveltetése. A nép táplálkozása rendkívül egyoldalú volt, a zöldség- és főzelékféléket, a burgonyát is beleszámítva, jóformán alig ismerték, s így nem is éltek velük. Tessedik a zöldségfélék egész sorát próbálta ki, terjesztette el, s tanította meg a parasztságot azok felhasználására.

Különös szeretettel fordult a gyümölcskertészet felé. E téren az Alföldön nagy volt a hiány, s az idegenből szekerező házalók gyümölcsfélékért igen sok terményt vittek el cserébe, amit a nép tavasszal nagyon megsinylett. Tessedik kísérletezte ki az ottani viszonyok közé illő gyümölcsfajokat és -fajtákat, s a megfelelőket faiskolájában elszaporítva terjesztette el. Ilyen úttörő munkássága kiterjedt a szőlészet területére is, ahol szokott módszeréhez híven először a fajtakérdést, majd a megfelelő termesztési eljárásokat tisztázta.

A termesztési módszerek kikísérletezésének és elterjesztésének egész sora is nevéhez fűződik. Így harcol az akkor még értéktelen szemétnek tekintett trágya okszerű, rendeltetésszerű felhasználásáért. Kiemelkedő tette, hogy a soros vetéssel már kísérletezik, s annak célszerűségéről meggyőződve egyik előharcosává is válik.

Tessedik gazdasági képzettségére és alapos tájékozottságára jó bizonyíték, hogy mikor 1817-ben a Georgikon ülnökévé választották, ennek emlékére pályázatot ír ki ilyen címmel: „Megkisértette e valaki Magyarországon a vetéseket télen vagy tavasszal topp dressinggel (trágya felülszórás, illetve bóritás) vagy más vegetáló és ásványos trágyanemekkel trágyázni hol, mennyiben, mily mértékben és milyen eredménnyel?"[22] A kérdés jelentőségeként azt fűzi hozzá: „Ha pályakérdésre valamely tapasztalt gazda alaposan fog megfelelni... akkor majd hizeleghetek magamnak azzal, hogy életemnek végén is nagy szolgálatot tettem hazámnak."

Mezőgazdasági tevékenysége alapindokaként azt hangsúlyozta, hogy gyökeresen változtatni kell azon a helyzeten, miszerint a magyar föld: „az ő jósága, termékenysége, gazdagsága és áldása a lakosoktól nem fordittatik illetőképpen haszonra."[23]

Ilyen sokoldalú munkásság tette magabiztossá Tessediket, mert a maradiság jegét törte, s a feltörekvő új igazságáról szilárdan meg volt győződve.

Tessedik Sámuel társadalomszemléletének és ennek következtében reformmunkájának nagy hibája volt az, hogy a forradalom jelentőségét, szükségességét nem ismerte fel, sőt ellene volt. A változásokat nem ettől várta, hanem a nevelésen keresztül akarta elérni. A konfliktusok elsimítására

[22] Önéletírása. 91. l.

[23] *Theschedik Sámuel :* A Paraszt Ember Magyar Országban etc. 1786. Pécs. 68. l.

törekedett, s kiegyenlítő szerepet akart és játszott a nép és a feudálisok, a feudális kormányzat között.

A társadalmi és politikai helyzet, a kortársak meg nem értése, sőt féltékenysége s nem utolsósorban önmaga személyi adottságai, rideg keménysége, tehetségének és energiájának általános mérceként való használata volt az oka annak, hogy sok küzdelmet kellett végigharcolnia, s meg kellett érnie munkája egy részének, nevezetesen iskolapolitikai-pedagógiai alkotásának bukását is. Ebből következtetve az az általános nézet, s eddigi történetírói is azt hangsúlyozzák ki, hogy élete alkonyán bekövetkezett Tessedik tragédiája, és munkássága tulajdonképpen kudarccal végződött. Véleményem szerint ez az értékelés nem állja meg a helyét. Ezt cálfolja maga Tessedik, mikor kijelenti, hogy „minden ellentmondást, ellenmüködést, rágalmazást és ármányt kibirtam állni, ellensúlyozni és legyőzni."[24]

Tény ugyan az, hogy élete második felében sorozatos támadások érik, azonban ma már megállapíthatjuk azt is, hogy ellenségei nevüknek fennmaradását nem igazságuknak, hanem éppen Tessedikkel való negatív jellegű kapcsolatuknak köszönhetik.

Aki a maradiság posványát le akarja csapolni, aki forradalmian új jövőt munkál, annak sorsszerűen része van az ilyen támadásokban és mellőzésekben. Ez alól Tessedik Sámuel sem volt kivétel. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy Tessedik kudarcnak feltüntetett korszaka csak akkor következett be, mikor jóval túl a 60 éven már az öregségbe hajlott, s így az élet fáradtsága is jelentkezett nála. Ekkor már maga is nyugalomra vágyott, hiszen oly sok alkotása után kétszeres lánggal lobogtatva élete fáklyáját azt meg is érdemelte, de már kívánta is.

Nem igaz azonban az, hogy kudarca teljes volt, s élete munkája megsemmisült. Ez egyes részleteire és ott is csak időlegesen áll, mert korunk már teljes egészében méltányolja életművét. Ha iskolája be is zárta kapuit, azonban egész sor gazdasági alkotása és módszere változatlanul élt tovább, és megtermékenyítette a mi jelenünket is.

Nem felejtkezhetünk meg arról, hogy a lucernatáblák, az alföldi akácosok, falurendezési terveinek helyi realizálása, a fehér répacukor, a Körös mente országosan kiemelkedő kertészeti kultúrája, a módszerével gyökeresen javított szikes területek termékenysége mind az ő kezdeményezése s munkája nyomán létesültek. Tessedik tehát műveiben, módszereiben, alkotásaiban tovább élt, s ezt senki sem tudta tőle elrabolni.

Az kétségtelen tény, hogy Tessedik munkássága oly nagyarányú, hogy áttekintéséhez perspektíva is kellett. Különös azonban, hogy nemzetközi és országos ismertségének ellenére is emléke közvetlenül halála után megfakult. A korabeli és a XIX. sz. első felének irodalma nagyon gyéren emlékezik meg róla, s hosszú ideig majdnem a névtelenség lett osztályrésze. Ez azonban a közvetlen utódok hálátlanságának s a viszonyok változásának a következménye. Ma már Tessedik teljes nagyságában áll előttünk, büszkeségünkké vált.

Tessedik Sámuel hosszú időre nemcsak a maga munkáját és eredményeit, hanem szűkebb hazáját is a nemzetközi ismertség körébe vonta. Reméljük, hogy második felfedezésének most már maradandóan ez lesz a hatása.

[24] Önéletírása. 56. l.

Tessedik értékelésére feladatunkat kijelölte hazai első méltatójának 115 évvel ezelőtt elhangzott felhívása, mely legidő- és alkalomszerűbben vonatkozik reánk is: „Az egykoruak kik Schubartot megkövezék — megtagadták őt; — az utókornak, mely mi vagyunk, s mely a mezőgazdasági értelmiség eme lankadatlan előharcosának oly igen sokat köszön, az utókornak, mondom őtet felejteni nem szabad; s emelhetnék e alkalomszerübben szót a hamvadó felett, mint éppen itt, a mezőgazdasági okszerü haladás ennyi baráti felkentjei és avatottjai közt?"[25]

PENYIGEY DÉNES

ДЕНЕШ ПЕНЬИГЕИ

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШАМУЕЛЯ ТЕШЕДИКА

(Резюме)

В 1960 г. настало 140-летие смерти Шамуеля Тешедика, одного из основоположников аграрного развития Венгрии. По этому случаю стало нашим долгом отметить на торжественных заседаниях Академии Наук Венгрии жизнь и деятельность Шамуеля Тешедика и его влияние, оказанное во многих отношениях даже вплоть до наших дней.

Имя Шамуеля Тешедика общеизвестно, часть его деятельности, однако, уже меньше. Именно поэтому важно основательно изучать деятельность и влияние Шамуеля Тешедика.

Ибо в течение продолжительного времени венгерская общественная и научная жизнь не занималась Тешедиком, потому что он боролся за крестьянство, а не за господствующий класс, и вместо отвлеченных занятий он стремился облегчить жизнь и труд.

Осознание значения Тешедика обновилось во время первой мировой войны, но в полном объеме оно развертывалось только после освобождения. Между двумя мировыми войнами столетие смерти Тешедика, а в 1942 г. 200-летие его рождения послужили особенными случаями воспоминания. В это время, однако, господствовавший тогда реакционный режим стремился путем кривого истолкования его деятельности создать себе исторические основы созданием романтических представлений о крестьянстве, а главным образом обоснованием фашизирующейся политики по учебному делу.

Определяющий характер и новизна личности Тешедика заключается в том, что он становится одним из первых тружеников развития в гражданском направлении и это делает всю его деятельность прогрессивной. Он порывает со феодальным взглядом на общество и положит в основу своей деятельности улучшение, развитие крестьянской жизни. Вместо развития барского хозяйства он обращает свое внимание на крестьянские хозяйства. В классическую эпоху експроприации крестьян он выступает в интересах поселения.

Тешедик был рационалистом на эстественно-научной основе, но учения меркантилизма и физиократизма тоже оказали значительное влияние на него. В области педагогии и политики по учебному делу он был решительно пиетистом, а в области реформирования жизни народа филантропом.

Предки Тешедика были ремесленниками и торговцами, но его отец, тоже Шамуель стал уже лютеранским пастором. Шамуель Тешедик родился в 1742 г. в с. Альберти (ныне в комитате Пешт), где его отец был в то время пастором. В 1749 г., когда ему было 7 лет, его отец умер и Тешедик переселился с матерью — вдовой в ее родной город Пожонь и основную часть школьных занятий он проводил здесь. Между тем в течение двух лет он учился и в коллегии (высшей школе) в г. Дебрецен и таким образом он познакомился непосредственно и с условиями Большой венгерской низменности. Будучи бедным мальчиком — сиротой, вследствие семейных обстоятельств он тоже избрал карьеру лютеранского пастора. Но его личность, интересы и деятельность не имели пасторского характера.

В 1763 г. он поступил в университет в Эрлангене и там учился. Вернувшись домой он переселился в с. Сарваш для освоения словацкого языка и с этих пор он связывается на всю жизнь с этим селом.

[25] Magyar Gazda. 1845. évf. 56. sz. 939—944. l.

Во время прибытия Тешедика село Сарваш был совсем новым поселением, основанным всего 45 лет тому назад, но в отношении числа жителей он был уже очень многолюдным поселением. Он имел в то время 4800 жителей, а к моменту смерти Тешедика уже 14 000, значит, он не уступил значительным венгерским городам.

В начале своей деятельности Тешедик считал воспитание целесообразным методом изменения отставших отношений. Поэтому его интересуют главным образом и в первую очередь вопросы школы и воспитания. Уже в это время он публикует книгу для чтения, в которой он положил основу своих будущих педагогических методов.

Он имеет непосредственный опыт отсталости, односторонности сельского хозяйства этого края Большой венгерской низменности, полного отсутствия культуры садов и огородников, ущербов, причиненных безлесностью и он осознает необходимость индустриализации. Его выдающимся делом является *освоение в 1768 г.* в Затисском крае *люцерны* и несколько лет спустя основание в с. Сарваш крупного семеноводческого центра. В целях преодоления безлесности он начинает распространить *акацию* и основным образом изменяет *возделывание кукурузы* в этом крае.

В 1780 г. начинаются его эксперименты по сельскому хозяйству, по следам которых рождались его живые до наших дней результаты. Здесь он занимается *впервые* в мире *улучшением засоленных почв* и разрабатывает свой метод, применяющий даже сегодня повсюду, метод прикрытия мергельной землей.

В 1780 г. он основывает второе, сохраняющее его имя навечно учреждение *Institutum Oeconomicum*, первый в этом роде. Прогрессивным является то, что в целях проломления цеховых ограничений он стремился организовать промышленное образование не в рамках системы ученичества, а во форме школьного обучения, коллективным путем.

Он развернул в крупных масштабах деятельность в области специальной литературы, одним из самых значительных произведений которой является его книга, вышедшая в 1784 и в 1786 гг. под заглавием «*Крестьянин в Венгрии*».

В течение его жизни ему досталось не только борьбы, но и высшего признания. В 1784 г. как он, так и его жена, а в 1798 г. он еще раз был удостоен высшего награждения. Король принял его и в личной аудиенции.

Он поддерживает также свои заграничные связи: в 1791 г. он делает крупное путешествие с научной целью.

Его успехи возбуждают ненависть, у него много противников. Под их влиянием и под влиянием духа времени он вынужден сначала на краткое время, а с 1806 г. окончательно прекратить деятельность своей школы.

Характерно для его широкой известности, что *для* тогдашней *России* он неоднократно разработал планы учебного заведения сельскохозяйственного характера. Заграничным откликом на его деятельность является тот факт, что за его заслуги по улучшению засоленных почв он в 1798 г. был избран в члены *Минералогического общества в Йене*.

Тешедик был очень искусным строителем и его творения сохранились до сих пор. Он образованный эконом, который основным образом занимается улучшением сельской жизни, проблемами поселения и застройки сел, основанием общества по садоводству, регулированием рек и положением внутренних вод. Но самым крупным является он в деятельности в области педагогии и политики по учебному делу. Его педагогическая работа представила собой трудную борьбу против неогуманистического течения, и его можно считать первым начинателем и пионером сегодняшнего политехнического образования.

Тешедик — первый пионер в Венгрии выращения специальных культур в специальных местностях, занимающийся освоением и открытием условий успешного возделывания всех учитываемых культур. Для популяризации этого он пользовался даже своими проповедями. Текстильная промышленность являлась той отраслью промышленности, в которой произошел промышленный переворот, и Тешедик тоже много трудился в целях ее создания.

При всей его многосторонней деятельности крупный недостаток его работы по реформам и его взгляда на общество заключается в том, что *он не осознавал* значения и необходимости революции, он был даже против нее, он хотел играть и на самом деле играл примиряющую роль между народом и феодалами и стремился добиться всего путем воспитания.

Смерть постигла его при неутомимой деятельности в старческом возрасте в 1820 г. Но его достижения, его учение не сошли с ним в могилу. Он добился при их помощи не только для себя, но и для своей родины международной известности, и можно надеяться что его вторичное открытие теперь окажет уже постоянное влияние.

DÉNES PENYIGEY

LEBEN UND WIRKEN SÁMUEL TESSEDIKS

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1960 jährte sich zum 140. Male der Todestag Sámuel Tessediks, eines der Bahnbrecher der modernen Agrarentwicklung in Ungarn. Dies bot eine Gelegenheit und machte es uns zugleich zur Pflicht, im Rahmen der von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften veranstalteten Festtage des Lebens und der Tätigkeit Tessediks zu gedenken, die in manchen Beziehungen auch heute noch wirksam ist.

Der Name Tessediks ist wohl in Ungarn allgemein bekannt, ein Teil seiner Tätigkeit aber weniger. Aus diesem Grunde ist es wichtig die Persönlichkeit von Sámuel Tessedik, seine Tätigkeit und seinen Einfluß gründlich zu studieren.

Das ungariche öffentliche und wissenschaftliche Leben hat das Wirken von Tessedik früher wenig beachtet, weil er für die Bauern, nicht aber für die Herrenklasse kämpfte, und statt sich mit abstrakten Dingen zu befassen, das Leben und die Arbeit zu erleichtern trachtete.

Schon während des ersten Weltkrieges begann man, die Bedeutung Tessediks von neuem zu erkennen, in seiner Gänze wird jedoch sein Wirken erst seit der Befreiung gewürdigt. In der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen gaben sein hundertster Todestag und im Jahre 1942 der zweihundertste Jahrestag seiner Geburt Gelegenheit seiner zu gedenken. Zu jener Zeit war jedoch die damalige reaktionäre politische Richtung bemüht, daraus durch Mißdeutung seiner Tätigkeit durch Anfachung einer gewissen Bauernromantik, besonders durch die Stützung der dem Faschismus huldigenden Schulpolitik, geschichtliche Grundlagen für sich zu schaffen.

Der determinierende Charakter und die Neuartigkeit der Persönlichkeit Tessediks zeigt sich darin, daß er sich den ersten Fahnenträgern der bürgerlichen Entwicklung anschließt, wodurch, seine ganze Tätigkeit einen progressiven Charakter gewinnt. Er bricht mit der feudalen gesellschaftlichen Anschauung seiner Zeit und stellt die Verbesserung, die Entwicklung des Lebens der Bauern in den Mittelpunkt seiner Bestrebungen. Statt der Entwicklung der Allodialwirtschaft wendet er seine Aufmerksamkeit den Bauernwirtschaften zu. In dieser klassischen Zeit der Depossedierung der Leibeigenen tritt er für die Siedlungspolitik ein.

Auf dem Gebiet der Naturwissenschaften war Tessedik ein Rationalist, aber auch von den merkantilistischen und physiokratischen Lehren stark beeinflußt. In der Erziehungslehre und Schulpolitik war er entschieden Pietist, auf dem Gebiet der Reform des Volkslebens aber Philantrop.

Die Vorfahren Tessediks waren Gewerbetreibende, Kaufleute, sein Vater, evangelischer Pastor in der Ortschaft Alberti, im heutigen Komitat Pest. Dort wurde Sámuel Tessedik im Jahre 1742 geboren. In seinem siebenten Lebensjahr verlor er seinen Vater und zog dann mit seiner verwitweten Mutter nach deren Geburtsort Preßburg, und absolvierte einen wesentlichen Teil seines Studienganges in dieser Stadt. Inzwischen besuchte er zwei Jahre hindurch das Kollegium in Debrecen, wo er auch die Verhältnisse auf der Ungarischen Tiefebene unmittelbar kennen lernte. Als armes Waisenkind wählte er auch infolge seiner Familienverhältnisse die Seelsorgerlaufbahn. Seine Persönlichkeit, sein Interesse und seine Tätigkeit trugen jedoch keinen geistlichen Charakter.

Im Jahre 1763 kommt er an Universität Erlagen und beendet hier seine Studien. Heimgekehrt gelangt er nach Szarvas, um hier die slowakische Sprache zu erlernen und bleibt dann bis zu seinem Tode in dieser Ortschaft.

Die Gemeinde Szarvas war zu der Zeit, als sich Tessedik dort niederließ, eine kaum 45jährige Siedlung, hatte aber bereits nahezu 5000 Einwohner. Als Tessedik starb konnte sich Szarvas mit seinen 14 000 Einwohnern schon mit den bedeutenderen ungarischen Städten messen.

Zu Beginn seiner Tätigkeit war Tessedik der Ansicht, daß die zweckdienliche Methode zur Änderung der rückständigen Lage der Bevölkerung die Erziehung sei. Deshalb interessieren ihn in erster Reihe Schul- und Erziehungsfragen. Schon zu dieser Zeit gibt er ein Lesebuch heraus, in welchem er später die Grundlagen seiner pädagogischen Methoden niederlegt.

Aus unmittelbarer Nähe kann er jetzt die Rückständigkeit und Einseitigkeit der Landwirtschaft in diesem Teile der Ungarischen Tiefebene, das totale Fehlen einer Gartenkultur, sowie die Schäden sehen, die durch den Baummangel entstehen, er erkennt ferner die Notwendigkeit der Industrialisierung. Eine eminente Tat war es, daß er *im Jahre*

1768 im Gebiet östlich der Theiß *den Luzernenbau* einführte und einige Jahre nachher in Szarvas auch das Zentrum des Luzernensamenbaus schuf. Um den Baummangel abzuhelfen, macht er sich daran den *Akazienbaum* zu verbreiten und reformiert auch den *Maisbau* dieser Gegend auf grundlegende Weise.

Im Jahre 1780 beginnt er mit seinen landwirtschaftlichen Versuchen in deren Verlauf er Ergebnisse erzielt, die auch heute noch wirksam sind. *Als erster* auf der ganzen Welt befaßt er sich mit der Verbesserung der Alkali (Szik) Böden und arbeitet eine Methode aus, die auch heute noch ausgedehnte Anwendung findet. Sie besteht im wesentlichen darin, daß der Alkaliboden mit Mergel bedeckt wird (sog. »Digo«-Verfahren).

Ebenfalls im Jahre 1780 errichtet er eine Anstalt, die seinen Namen verewigen wird, das *Institutum Economicum* die erste in ihrer Art. Sein Bestreben die Beschränkungen des Zunftwesens durchbrechend die Heranbildung der Handwerker nicht durch das Lehrlingssystem, sondern kollektiv, in Form von Schulunterricht durchzuführen, weist in die ferne Zukunft.

Tessedik entwickelte auch als Fachschriftsteller eine rege Tätigkeit. Eine seiner bedeutendsten Schöpfungen ist das im Jahre 1784 bzw. 1786 erschienene Werk »A paraszt Magyarországon« (Der Landmann in Ungarn).

Neben den Kämpfen wurden während seines langen Lebens auch hohe Anerkennungen zuteil. 1798 erhalten sowohl er als auch seine Frau eine allerhöchste Auszeichnung und der Herrscher empfängt ihn in persönlicher Audienz.

Inzwischen vernachlässigt er auch seine Auslandverbindungen nicht, 1791 unternimmt er eine große Studienreise.

Seine Erfolge erwecken jedoch Neid und schaffen ihm viele Feinde. Diese sowie der Zeitgeist bewirken, daß er sich gezwungen sieht seine Schule vorerst vorübergehend, ab 1806 aber endgültig aufzulösen.

Wie bekannt Tessedik auch im Ausland war, bezeugt der Umstand, daß er wiederholt damit betraut wurde Entwürfe eines landwirtschaftlichen Lehrinstituts *für Rußland* auszuarbeiten. Für seine Verdienste um die Verbesserung der Alkaliböden wurde er 1798 zum Mitglied der *Jenaer Mineralogischen Gesellschaft* gewählt.

Tessedik war ein schöpferischer Geist; selbst heute bestehen noch mehrere seiner Gründungen. Er war ein gebildeter Nationalökonom, der sich grundlegend mit der Verbesserung des bäuerlichen Lebens, mit den Fragen der Besiedlung und Regulierung der Dörfer, der Gründung eines Gärtnereivereines, mit Flußregulierungen und der Frage der Binnengewässer befaßte. Am größten ist er jedoch auf dem Gebiete der Pädagogie und der Schulpolitik. Seine pädagogische Arbeit war ein harter Kampf gegen die neohumanistische Richtung und er ist als der erste Initiator und *Bahnbrecher* des heutigen polytechnischen Unterrichts in Ungarn anzusehen.

Tessedik ist der erste Pionier des regionalen Pflanzenbaus in Ungarn, der sich mit der Einführung aller in Betracht kommenden Kulturpflanzen und der Schaffung entsprechender Vorbedingungen ihres Anbaus befaßt. Selbst in seinen Predigten beschäftigte er sich mit diesen Fragen. Spinnerei und Weberei waren die Industriezweige in denen die industrielle Revolution vor sich ging, und Tessedik war bemüht auch diese Industrien ins Leben zu rufen.

Bei all seiner vielseitigen Aktivität war es ein großer Fehler seiner Reformarbeit und seiner sozialen Anschauung, daß er die Bedeutung und die Notwendigkeit der Revolution *nicht erkannte*, ja sogar gegen eine Revolution eingestellt war und einen Ausgleich zwischen dem Volk und den Feudalherren, sowie der Regierung wünschte und an einem solchen arbeitete; er glaubte alles durch Erziehung erreichen zu können.

Inmitten unermüdlichen Schaffens, in hohem Alter starb er im Jahre 1820. Seine Erfolge, seine Lehren stiegen aber mit ihm nicht ins Grab. Diese haben nicht nur ihn selbst, sondern auch seine engere Heimat international bekannt gemacht, und es ist zu hoffen, daß seine zweite Entdeckung nunmehr von bleibender Wirkung sein wird.

TESSEDIK SÁMUEL, A PEDAGÓGUS*

A főreferátum részletesen elemezte Tessedik Sámuel egész életművét. Főhangsúllyal azonban inkább a mezőgazdasági termelés fejlesztése érdekében kifejtett tevékenységét domborította ki. Felszólalásunkban Tessediket, a pedagógust szeretnénk bemutatni részletesebben, mert úgy gondoljuk, hogy a magyar nevelésügyre gyakorolt hatása s közelebbről a mezőgazdasági szakoktatás megalapozásáért vívott küzdelmes harca olyan jelentőségű és tartalmában mai életünk és munkánk szempontjából is olyan örökség, amelyet értékelnünk kell.

Apja korán, 39 éves korában 1749-ben meghalt. Három gyermekkel özvegyen maradt édesanyja visszaköltözött Pozsonyba, ahonnan származott. Tessedik Sámuel ekkor még csak hét éves volt. Anyja nagy nehézségek árán teremti meg egzisztenciáját. Nyolc-tíz kosztos diákot tart, akiknek nevelésével is foglalkozik. A mindennapi kenyérért folytatott harc, valamint anyja családi nevelési tevékenysége a zsenge gyermek fejlődésére mély hatást gyakorolt. Mint később „Önéletírás"-ában megírja: „Az ő tanítása és példája folytán fogamzottak meg az én lelkemben is a józan nevelésnek főbb elvei."

Gimnáziumi tanulmányai idején már 12 éves korában maga is nevelői munkát vállal. A pozsonyi polgári családok, iparosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok gyermekeit tanítja. Ez az éveken át folytatott nevelősködés döntő mértékben járult hozzá későbbi legfőbb hivatásának, a nevelői hivatásnak megalapozásához. Korán hozzászokott keményen szembenézni az életküzdelmekkel. Tanítványaiban sokféle embertípust ismert meg jó és rossz emberi tulajdonságokkal. Tanulmányozhatta képességeiket, jellembeli tulajdonságaikat, hibáikat és gyengeségeiket egyaránt. Módjában állott felismerni a családi környezet és társadalom hatását a fiatalok jellemének alakulására, azokat a forrásokat, amelyekből jellemi hibáik eredtek. Célzunk itt az akkori polgári és nemesi társadalom családi és társadalmi életére.

Hét évi házinevelői munkáját és annak hasznát így összegezi: „Megkönnyítettem szegény jó anyámnak gondjait."

„Közelebbről megismerkedtem a különféle polgári: nevezetesen iparos, kereskedői és ügyvédi házak szokásaival, gondolkodásmódjával, előítéleteivel, háztartásával, példabeszédeivel, hibáival, kihágásaival, erényeivel és szükségeivel.

* A Tessedik Sámuel halálának 140. évfordulója alkalmából rendezett Országos Tessedik Ünnepségek során, a Magyar Tudományos Akadémia Ünnepi Ülésén, 1960. szept. 12-én elhangzott korreferátum.

Itt tanulmányoztam tanítványaimnak tehetségét, képességeit, hibáit és gyengéit, de egyszersmind azon forrásokat és okokat is, amelyekből hibáik eredtek.

Megtanultam ismerni háziurak és asszonyok, a gyermekek és szolgák, segédek és inasok jó és rossz erkölcseit, már ifju koromban oly világ és emberismeretet szereztem magamnak, amely nélkül a világon oly keservesen lehet boldogulni."

Látó szemmel és korán ébredező bírálókészséggel végzi saját tanulmányait is iskoláiban. Ilyen tapasztalatok alapján érthető, hogy korán felébredt benne a bírálat a korabeli iskola — nyugodtan mondhatjuk, hogy tartalmában középkori iskola — tananyagával és módszereivel szemben. Megállapításait önéletírásában tömören így összegezi: „értelmetlen és az életben hasznavehetetlen dolgoknak könyv nélkül való tanulása volt a legnagyobb kínja fejemnek és szívemnek. Önállóan nem gondolkodhatni, magamnak nem vizsgálódhatni, ez volt az én második nagy kinom, a harmadik pedig az, hogy az iskolában friss vérrel és egészséges testtel 3—4 órát kellett egyfolytában (szünet-nélkül) ülnöm."

Amint az apa korai halálával bekövetkezett családi körülmények a nevelői hivatástudat kialakulását már ifjúsága korai éveiben bontogatták lelkében, és egész életére szólóan megalapozták azt, ugyanúgy már a gyermekkor éveiben érte a másik nagy befolyásoló hatás — ahogyan maga fogalmazza meg: „Szüleim már legzsengébb koromban kerti munkához szoktattak és oly nagy kedvet ébresztettek lelkemben a kertészet és gazdászat iránt, hogy azokat egész életemen át sok és fontos teendőim között is nagy szenvedéllyel űztem".

A nehéz gyermeki sors, az önálló munka korai jelentkezése, az anyai nevelés példamutatása és a korán megkezdett gyakorlati munka ébresztgették a gyermek- és serdülőkor idején a benne szunnyadó hajlamokat. Ezekhez csatlakoznak a Modoron, Pozsonyban, Debrecenben és Erlangenben végzett elemi-középiskolai, majd később egyetemi élményei. Már ezekben az években, de különösen ifjúkorában sokat utazott, többnyire gyalog, ahogyan maga mondja: „tapasztalatok szerzése végett".

Tokaj, Kassa, Eperjes, Lőcse, Késmárk, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmec, majd Jéna, Lipcse, Halle, Dessau, azután Spanden, Scharlottenburg és Berlin a főbb állomásai ezeknek a gyalogtúráknak. Gazdag tapasztalatszerzésre és összehasonlításokra adott lehetőséget a sok utazás, és a nyíltszemű ifjú éhes szemmel és nem egyszer éhes gyomorral szívta magába az újabbnál újabb benyomásokat. Így érthető meg egyéniségének sokoldalúsága és feltűnő gyakorlati készsége. Bár elsősorban teológiai tanulmányokat folytat és papi hivatásra készül, mégis közben sokoldalúan figyeli meg II. Frigyes Németországát, annak nemcsak szellemi életét, de gazdasági fejlődését is. Hallében „nagyszerü árvaházat", Jénában „a szép vizszabályozást" Berlinben „a csinos és hasznos kanálisokat", Scharlottenburgban „a gyönyörű és hűs árnyakkal kínálkozó erdőket az egykori homokpusztaságon", — „és elgondolkoztam a tiszavidéki puszták felett, hol egész napokon át hiába keres, kutat az utazó egy-egy fát" — írja önéletrajzában.

Majd „Potzdamban bámultam a sanssouci kertet és a Prégel folyócska ügyes felhasználását. Ott fogamzott meg bennem a kanálisépítés és a folyók és mocsarak szabályozása" gondolata.

Debreceni és erlangeni egyetemi és főiskolai tanulmányai alatt teológiai tanulmányon kívül természettudományokkal és orvostudománnyal is

foglalkozik. Emellett észreveszi és figyelemmel kíséri a német városka virágzó gyáriparának fejlődését is.

Amint látjuk tehát, külföldön a legégetőbb problémák, a legsürgősebb feladatok megoldásával találkozott. És ő itthon is ezeket a feladatokat látja maga előtt. Hosszú évtizedek, sőt félévszázadok múlva is még mindig ezeknek a feladatoknak a megoldására törekszik minden külföldről hazatérő magyar ember (pl. Széchenyi és sokan mások).

Tessedik is azért tért haza: tanítani a népet, felemelni a nemzetet; kiművelt emberfőkkel, folyamszabályozással, iskolák építésével, az ipar és kereskedelem fejlesztésével naggyá, virágzóvá tenni az országot.

Tessedik jellemének és szellemi életének fejlődését boncolgatva nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az a kor, amelyben ifjúvá serdült, majd férfiúvá ért: a racionalizmusnak, az ész kultuszának, a francia felvilágosodásnak kora. Ez a kor érlelte meg és készítette elő a polgári forradalmakat, a jobbágyság felszabadítását. A merkantil gazdaságpolitika mellett erősen tért hódít ebben a korban a fiziokratizmus, amely a természeti adottságok jobb kihasználására törekszik. (Folyók szabályozása útján termőterületek elhódítása és a mezőgazdasági termelés biztonságosabbá tétele, legelők feltörése, az állattenyésztés fejlesztése stb.) Ehhez a törekvéshez több esetben a kor felvilágosult uralkodói is kénytelenek voltak segítséget nyújtani (II. Katalin, II. Frigyes, II. József, Károly Ágoston). Tessedikre különösen *Sonnenfels* hatott, aki a merkantilizmus és a fiziokratizmus eszméit és gyakorlati törekvéseit egyesíti magában.

Tessedik szorgalmasan olvasta kora racionalista filozófiai irányzatának írásait, sőt bármennyire hihetetlenül hangzik, még szarvasi pap korában is rendszeresen eljutnak hozzá a korának haladó eszmeáramlatait tartalmazó legújabb művek, és azokat rendszeresen olvassa. Racionalizmusa gyakorlatiassággal párosul, és még papi hivatásának gyakorlásában is érvényesül. Papi hivatásra készült fel, de mindvégig több akart lenni, mint csupán lelkipásztor. Tessedik iskolává teszi a templomot, egészségügyi kérdésekről, földművelési és állattenyésztési kérdésekről, a nép legégetőbb problémáiról tanít majd ott híveinek. Látja, hogy van fejlődés, változás a természetben, az emberek életkörülményeiben, látja, hogyan lehet megváltoztatni a természetet, az embereket.

Aki látja, hogy Németországban le lehet csapolni a mocsarakat, gátak közé lehet szorítani a folyókat, az nem hiszi el, hogy Magyarországnak istentől elrendelt végzete, hogy mocsár maradjon Európa szívében. Tudja, hogy a mocsarat ki lehet szárítani, a folyókat szabályozni lehet, tudja, hogy a sötétséget el lehet oszlatni, csak erő, akarat és szorgalmas munka kell hozzá. Ő pedig határtalan erőt érez magában a feladatok elvégzésére. Szorgalma is határtalan. A parasztnevelésben és a falugondozásban jegecesednek ki legvilágosabban haladó nézetei.

Kimeríthetetlen munkakedvvel és energiával tér haza Magyarországra. Először Nógrád megyében, Surányban lesz „udvari-lelkész" Sréter György kastélyában, itt hónapok alatt megismeri a magyar földesurak életmódját és gondolkodását. Véleményét nem mondja ki, de mégis döntő következményekkel járó élmény marad benne.

Szarvason a dolgozó paraszt nyomorúságos életének megismerése után világosak lesznek előtte a feudalizmus ellentmondásai. Első megdöbbenése Szarvason olyan jellegű, mint Coméniusé Sárospatakon. De a szarvasi meg-

semmisítő helyzetkép csak fokozza munkakedvét. A tényleges helyzetet pontosan igyekszik felmérni, hogy lássa tennivalóit, hogy alkalmazkodhasson a valósághoz, amelyet meg akar változtatni, hogy a parasztságot az állati sorból az őt megillető emberi méltóságra emelhesse.

Így rétegeződnek az élmények a fiatal Tessedikben: Pozsonyban megismerte az iparosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok — tehát a városi polgárság — életét, otthonát, gondolkodásmódját, Surányban a földesurakét. A kettő közé ékelődnek a külföldi élmények: a kibontakozó kapitalizmus iparosainak, művészeinek, kereskedőinek, gyárosainak élete, tevékenysége, gondolkodása, üzleti érzéke, vállalkozó kedve és a tevékeny élet eredményeinek megismerése. És ezekre a rétegekre rakódik rá Szarvason a megrendítő élmény, amikor megismeri a parasztság életét. Szomorú helyzetképet rajzol Szarvas korabeli helyzetéről. Szűk sikátorokban, földkunyhókban él a paraszti nép. Az utcák tele szemétdombokkal, trágyával, bomló állati tetemekkel, melyek magukban hordják a gyakori járványok fertőző csíráit. Amikor az őszi esőzések megindulnak, vagy tavaszi hóolvadás után, egyszerűen nem lehet az utcákon közlekedni. Azt tapasztalja, hogy az ilyen körülmények között élő paraszt buta babonáknak él, és italnak adja fejét.

Tessedik éleslátással ismeri fel az elmaradottság fő okát, és azt félénken bár és gyakran csupán példálózgatással, de következetesen kifejezésre juttatja: „...csak azt kívánnám a leghasznosabb emberi nemnek a parasztnak javára... — írja — gyönyörködjék mind személyének, mind pedig egész jószágának legnagyobb biztonságában és az ez által lehetőségképen való magahasználatjának legjobb gyámolításában: hogy így az ő bizonyára igen fáradtságos és bajjalteljes szomorúságos életében is valamennyire örvendhessen ...ez pedig valóban meg lenne, ha a paraszt egy neki mutatott földet mint sajátját művelhetné."

Más helyen: „kinek jobbítson a paraszt egy szántóföldet?" „Ha saját földjét szabad és önnön tetszése szerint dolgozhatja biztosan és nem kell neki azon aggódni: amit ma jónak teszel, annak holnap más veszi hasznát, ki se kezét se lábát nem tette rája". Mi ez, ha nem annak a gondolatnak korai felfedezése, hogy azé legyen a föld, aki megmunkálja. Számos más megnyilatkozásában is hirdeti, és ugyanolyan hangsúllyal emeli ki a parasztfelvilágosítás szükségességét.

Máshelyütt azt írja: „kik mindenkor csak a parasztnak tunyaságát, oktalanságát káromolják, tekintsék meg előbb jobban és tudakozzák ki: ha annak a tunya, oktalan parasztnak van-e ahhoz, hogy jobbulást kezdjen, elegendő értelme, tapasztalása?" A felvilágosító munkák és eszközök egész sorát ajánlja azután a cél elérése érdekében. Pl. a nép helyes vezetését tartalmazó könyvek írását. Ő maga jó példával jár elől ezen a téren. 1786-ban jelenik meg „A paraszt ember Magyar Országban micsoda s mi lehetne" című, 1801-ben „Új módja a rétek igazgatásának" című könyve.

Az eddigiekben azokról a legfontosabb hatótényezőkről emlékeztünk meg, amelyek az ismeretszerzés és jellemformálás megalapozó időszakában hatottak az ifjú Tessedikre, és döntő súllyal járultak hozzá a későbbi nagy pedagógus, gyakorlati gazda és közgazdász, a társadalom és természet átalakítására törekvő gyakorlati észjárású ember személyiségének kiformálásához. Most pedig, mielőtt Tessedik pedagógiai munkásságát részleteznénk, úgy gondoljuk, részletesebben elemezni kell azokat az eszmeáramlatokat — főleg filozófiai és pedagógiai irányzatokat—, amelyek Tessedikre hatottak, s amelyek-

kel közvetve vagy közvetlenül kapcsolatba került. A természettudományos szemlélet alapjait még debreceni főiskolai tanulmányai alatt szívja magába a híres Hatvani professzor vezetése alatt. Mély és kitörölhetetlen ez a hatás, egész élete végéig elkíséri. A francia materialisták természettudományos tanításai is közvetlen vagy közvetett forrásokból eljutottak Tessedikhez. Sok tény mutat arra, hogy munkásságát legalább annyira racionalizmusa és természettudományos gondolkodása, mint istenhite határozza meg. Pantheista módon több esetben igyekszik a bibliából vett idézetekkel természettudományos felfogást igazolni. Ha nem így volna, vajon mivel magyarázhatnánk meg azt a kijelentését, hogy „épületesebb imádságokról és az élet céljainak megfelelő elmélkedésekről gondoskodjunk", vagy hogy „a dékán ne tűrje tovább azokat a nevetséges és még helyesebben siralmas semmirevalóságokat, amelyek az énekekbe és imaformákba becsúsztak". Ez arra mutat, hogy a vallásos textusból száműzni akarja a misztikumot. Természettudományos gondolkodása vezeti akkor is, amikor effektív intézkedéseket sürget, vagy ő maga is ilyeneket tesz. Azt hirdeti, hogy „csak az életnek a leghasznosabbra való fordítása jelenti a valóságos isteni tiszteletet". Támadja a község elöljáróit, akik „harangokra, orgonákra inkább gondoltak, mint egészségügyi intézményekre". Keményen küzd az olyan ostoba embertípus ellen, amely legszorgalmasabb látogatója a templomnak, s közben nyugodt lélekkel és emelt fővel hazudik „maga javának és embertársa kárának szolgálatában", harcol a tunya fatalizmussal szemben, „mely elhiszi, hogy isten őt eltartja kenyérrel" munka nélkül is.

Istenhit és racionalizmus tehát párhuzamosan együtt élt benne. Ez a kettősség — „a kettős igazság" — filozófiai elvének ez a sajátos kései megnyilatkozása szónoklataiban úgy jelentkezik, hogy nem a szentírást akarja alátámasztani természettudományos igazságokkal, hanem természettudományos tanításait akarja elfogadtatni híveivel a biblia stíluseszközeinek és vélt igazságainak felhasználásával. Tessedik társadalomszemléletében antifeudális. Életrajzírói aulikus beállítottságúnak mondják, de azért aulikus meggyőződése éppen úgy mellérendelten jelentkezik, mint istenhite természettudományos meggyőződéséhez képest. Meggyőződésének ellentmondásos elemei át- meg áthatják egymást, de gyakorlati tevékenységét mindig a pozitív motívumok határozzák meg. Tessedik valóban nem forradalmár, mert azt hiszi, hogy az egész társadalmi átalakulás, amelyet ő minden munkájával szolgál, végső fokon pedagógiai feladat. Ezért áll egész életének középpontjában a pedagógiai munka. Amilyen optimizmussal nézi a földet és fog hozzá a talaj termővételéhez, ugyanolyan szemlélettel és bizakodással nézi az embereket, és kezd hozzá átformálásukhoz, nevelésükhöz. Mint említettük, eleven erővel hatottak rá korának filozófiai eszméi. A XVIII. századbeli haladó filozófiai irányzatoknak itt a földön elérhető legnagyobb emberi boldogság volt célja, eszményképe. Ez a boldogság nem a humanisták szerint elgondolt és a legtöbb ember számára megközelíthetetlen magasságú erkölcsi tökéletességben állott, nem is a krisztusi tanításokban megnyilvánuló, e világ fölé emelkedő eszményi állapotban, hanem egyszerűen a megfogható, az egész embert figyelembevevő, nagyon is reális célok megvalósításában. A francia racionalisták eszméi, ha nehezen és korlátozottabb formában is, de elterjedtek Németországban.

Haladó pedagógiai felfogásának egyik kiindulópontja *Rousseau* ama tétele volt: ismerd meg a gyermeket, figyeld meg őt szeretettel, és az egész oktatásban indulj ki az ő természetéből. Ennek megfelelően fontosnak tar-

totta a könnyű, szemléletes, játékos tanítást s a gyermek öntevékeny foglalkoztatását.

Konkrét, kézzefogható ismeretekből indult ki, azután tért rá az általánosra, az összefoglalásra. A rousseauisták nagy súlyt helyeztek a testápolásra és egészségtan-oktatásra. Az erkölcsöt a vallástól függetlennek tekintették. Végső célkitűzésük az volt, hogy becsületes, hasznos állampolgárokat neveljenek. Ezért oktatásuk középpontjába az életrevaló gyakorlati ismereteket állították, kifejezetten a nyelvi, irodalmi és latin oktatás rovására.

Tessedik pedagógiai programmja kétségkívül rousseauista hatás alatt áll, mégis határozott önállóságot mutat. Önállósága különösképpen abban jelentkezik, hogy mindenkor a magyar nép jellegzetes és helyileg értékelhető viszonyaiból indul ki, és arra építi praktikus célkitűzéseit, egész pedagógiai koncepcióját. A magyar társadalmi élet gyökereiből indult ki, és a hasznossági célok megjelölésével következetesen törekszik a társadalmi vezetés és az elhanyagolt nép gondolkodásmódjának megváltoztatására. Az is megállapítható, hogy több pontban (így a hasznossági elv, a honismeret, az állampolgári nevelés kérdésében) találkozik a Ratio Educationisban lefektetett habsburgi állami neveléspolitikával, mégis a lényeget illetően erősen eltér attól. A Ratio Educationis ugyanis a katolikus egyház ideológiájára és az egyház szervezetére támaszkodik, és a nevelés középpontjává az uralkodó osztály nevelését és képzését helyezi, a feudalizmus erősítését akarja támogatni. Ezzel szemben Tessedik pedagógiájában az egyházi vallásos elem mellett a magyar társadalmi viszonyokra szabott és a nép érdekeit szolgáló ismeretek és praktikumok oktatását hangsúlyozza, sürgeti és valósítja meg. Döntőnek a parasztnép nevelését tekinti a polgári fejlődés irányában. A „honismeret" terén pedig Ausztria helyett Magyarország gazdasági életére, termelésének megjavítására, termékeinek célszerű felhasználására oktat, szemben a gyarmati rendszer irányelveivel.

A szó legszorosabb értelmében vett népiskola az, amelynek megvalósításán fáradozik. Az egész nevelésügyet a falusi nép szempontjából értékeli.

„Azt kívánnám — írja — hogy az iskolai rendelésekben a köznépnek, mint az emberi nem ama legszámosabb és leghasznosabb osztályának szükségei tekintetbe vétetődnének."

A paraszt felvilágosítása a természet kincseinek értelmes felhasználására: ez az, amiért harcol, és ezáltal válik a magyar, sőt egész Európa mezőgazdasági szakoktatásának megalapítójává.

Elmélet és gyakorlat, iskola és az élet nála tökéletesen egybeforr. Nem volt nála következetesebb híve annak az elvnek, hogy nem az iskola, hanem az élet számára nevelünk.

Céltalan, üres szócséplésnek és lélekölőnek nevezi a lecketanulást, a magoltatást, amely nem művelője, de megölője az emberi elmének.

S hogy az iskolát minél tökéletesebben az élet elválaszthatatlan részévé tegye, javasolja, hogy a gyermekek tevékeny gyakorlati munkával kapcsolódjanak az oktatásba. A gondolat gyökere már Comeniusnál és Apáczai Csere Jánosnál is megvolt. Ily módon az ifjúság nemcsak kézzelfogható ismeretekre tesz szert, hanem egyben felébred benne a készség, hogy szakismereteit az élet legkülönbözőbb viszonylatában felhasználja, gyümölcsöztesse. Így válik Tessedik pedagógiai koncepciójában az iskola a mezőgazdaság és ipar, valamint a kereskedelem felvirágzásának, a paraszt boldogulásának közvetlen tényezőjévé.

Ez a széles távlatú nevelésügyi reformprogram, mely Tessedik életművének egyik központi része, még ma is tanulságos, és sok vonatkozásban aktuális feladatnak számít. A benne megnyilatkozó józan realizmus, az elmélet és gyakorlat egysége, a mezőgazdasági és ipari ismeret szemléltető és gyakorlati átadása, a gyermeki hajlamokhoz való alkalmazkodás, illetve a hajlamok felébresztésére való törekvés, az egészséges munkás életre való nevelés, az önálló gondolkodásra és cselekvésre való szoktatás mind mai iskolarendszerünk problémája is, és a termelés és oktatás összekapcsolásának alapgondolatát hordozzák magukban.

A nőnevelés fontosságát is ő említi először nálunk. Amint a fiúkból tanult, értelmes, vizsgálódó gazdákat, akként a falusi lányokból a háziipari munkákban jártas, jó gazdaasszonyokat akar képezni. Mély meggyőződése, hogy a nép felvilágosodása az egész ország felvirágzását vonja maga után.

Pedagógiai munkásságának sokoldalúságát bizonyítja nagyszámú felvilágosító előadása, amelyeket kivált nevelési, gazdasági és falugondozási témákról tart. 1780-ban népi önképzőkört alakított, amely sajnos csak egy évig állt fenn Szarvason. Olvasóegylet szervezését is tervbevette, de sikertelenül.

Népnevelői munkáját a társadalmi és gazdasági élet csaknem minden területére kiterjesztette, építkezés, tűzoltás, cigánykérdés, takarékos életmód, harc a tunya élet és részegeskedés ellen, szegényház-alapítás, szegénypénztár létesítése, kórház, közegészségügy, talajjavítás, fásítás, kertészkedés, az állattenyésztés fellendítése, — mind-mind olyan közgazdasági és társadalmi feladatok, amelyeknek céltudatos fejlesztésére törekedett. Éles szemmel látja az iparfejlesztés szükségességét is. Ennek érdekében állítja fel később iskolájában a szövő- és fonóműhelyt.

Tessedik a helyi szükségletből kiindulva tervezi meg gyakorlati, gazdasági és ipari jellegű iskoláját 1779-ben. Az alapítás évét így tartja nyilván az irodalom is, bár ő „Memorabilia" c. munkájában az 1780-as évet jelöli meg az alapítás évéül. Az iskola szervezése körüli tevékenységére jellemző az a tény, hogy a szükséges, mintegy 13 000 forintnyi költséget maga teremti elő. Az alapítás évét hosszú gazdasági nevelési és oktatási kísérletek előzték meg, de intézményes működését az iskola valóban csak 1780-ban kezdte meg.

Az intézmény neve eredetileg „Gyakorlati Gazdasági Kert" volt, 1782-ben dolgozza ki „A gyakorlati gazdasági iskola" első tervét, amit még abban az évben jóváhagy Pásztori Sándor, a császár udvari titkára.

Tessedik pedagógiai működése több fázisra tagolható. 1767-től 1780-ig minden iskolai keret nélkül végzi a szarvasi parasztság tanítását és a maga mezőgazdasági kísérleteit. Ekkor még saját papi kertjére támaszkodik, ez képezi gyakorlati oktatásának alapját. 1780-ban kapja meg a szarvasi uraságtól a 6 hold szikes földet, amely az ugyancsak ez évben alapított kis iskolának első tangazdasága. Ilyenformán 1780-tól intézményes keretek között végzi azt a kísérleti és úttörő munkát, amelyet tulajdonképpen már több mint egy évtizede Szarvasra való érkezése óta végez a parókia kertjében. Be akarja bizonyítani a parasztoknak, hogy a természetet az ember szolgálatába lehet állítani. „A gyakorlati tangazdaságban összpontosítva mutattuk be az ifjúságnak a korszerű földművelést, szántás-vetést, mesterséges rétművelést, az istállózást, a különféle kerti veteményekről, zöldségfélék és gyümölcsök termesztését, a lucerna-lóhere és fűmag termesztését, e magvak cséplését és tisztítását" — írja önéletírásában.

1789 és 1793 között építi fel új emeletes iskoláját, amely első ízben 1795-ig működik. Ebben az iskolában már, ha nem is a szó mai értelmében, de tartalmilag elemi és középfokú oktatás folyik, sőt az 1798-i leirat folytán tanítóképzés is. A 6 holdas gyakorlóterületet később 39 kh-ra egészíti ki.

Rövidre szabott felszólalásunknak nem lehet célja Tessedik iskolájának részletes elemzése. Röviden csak annyit említünk meg, hogy az elemi oktatáson túlmenően valóban ő rakja le a korszerű elemi mezőgazdasági és ipari szakoktatás, valamint a tanítóképzés alapjait is. Eleven, szemléltető nevelés és oktatás folyt az ő iskoláiban. A jobbított földművelés, a szikesek termővététele, a trágyázás hasznának szemléltetése, a mesterséges földművelés, konyhakertészet és faiskola, akácok és gyümölcsfák kipróbálása, kísérlet a len-kender, cukorrépa és repce termesztésével, mind megtalálható a tangazdaságban folyó gyakorlati oktatás programjában, mindez a tanulók aktív részvételével. A manuális munkáltatás élményein keresztül oktatja és neveli tanítványait. Tessedik annyi követnivaló példát látott külföldön s még több mulasztást itthon, hogy több gyakorlati és mintaiskolát akart szervezni az országban. Ez azonban a sok támadtatás és gáncsoskodás miatt nem válhatott valóra.

Tessedik a speciális ismeretek tanítására speciális tanítókat toborzott, és minden gyakorlati ismeret elméleti vonatkozásaira is megtanítja tanítványait. Hangsúlyozza a szakkönyvírás és a szakkönyvtár szükségességét, maga is alapít ilyet. A könyvtáron kívül fizikai szertár, tornaszertár és ipari üzem (szövő- és fonóüzem) egészíti ki intézetét. Intézetében a magyar nyelv és szláv nyelv, az írás és olvasás, a vallástan, a számolás ismeretanyaga, természettudományi ismeretek és az egészségtan szerepelnek a tantárgyak sorában. Az elméleti oktatás mellett azonban a fősúly a gyakorlókertben és a tanműhelyben végzett rendszeres gyakorlati munkán van. Hozzáértő tanítókra bízza a technikai, gazdasági és neveléstani ismeretek tanítását. A tanítás mindennapi gyakorlatában harcol a módszertelenség ellen. Az önálló gondolkodásra szoktatást állítja követendő módszernek. Intézete országos névre és jelentőségre tesz szert, sőt híre túljut az ország határain is. *II. József* császár is érdeklődik iránta, sőt megigéri, hogy személyesen is meglátogatja. Ezen elhatározásában betegsége, majd bekövetkezett halála meggátolja. Jellemző pedagógiai tekintélyére, hogy korának másik nagy iskolaalapítója, a Georgikon tervezője, *Festetics György* is kikéri tanácsát, sőt felajánlja számára a keszthelyi Georgikon igazgatói állását.

Az a szervezőmunka, amellyel iskoláját megalapította és oktatási-nevelési elképzelését valósággá válthatta, korántsem ment olyan egyszerűen és simán, mint azt esetleg felszólalásunk tükrözi. Sok emberi rosszindulattal, irígységgel és főleg az emberi butasággal kellett megküzdenie, harcolnia, néha az egyéni létfenntartás kockáztatásának vállalásával is. Jellemzője ennek a harcnak azon tény, hogy nagy hírnévre szert tett iskoláját két ízben is be kellett zárni. Egyszer 1795-ben, amikor is 4 évig szünetelt az iskola, majd 1806-ban végleg. De amint minden új eszme és fejlődést hozó esemény előbb-utóbb törvényszerűen győzedelmeskedik, így Tessedik eszméi és pedagógiai elgondolásai is győzedelmeskedtek, és megalapozójává váltak a polgári társadalom mezőgazdasági szakoktatásának, az általános oktatásnak és tanítóképzésnek is.

Tessedik pedagógiai munkásságát összegezve, meg kell állapítani, hogy hatása az egész magyar egyetemes nevelésügy fejlődésére kiterjedt, és hozzá-

járult az egyetemes társadalmi haladáshoz. A mezőgazdasági és ipari szakoktatás területén tett kezdeményező lépései pedig kiinduló forrásai lettek a XIX. század második felében megindult, majd a XX. század első felében kiteljesedett mezőgazdasági szakoktatás iskolaszervezésének, és ma is útmutatásul szolgálnak az oktatási reform végrehajtásához.

TAMÁSSY ISTVÁN

ИШТВАН ТАМАШИ

ШАМУЕЛЬ ТЕШЕДИК — ПЕДАГОГ

(Резюме)

В качестве педагога Шамуель Тешедик оказал огромное влияние на дело воспитания в Венгрии. Его тяжелая борьба за обоснование специального сельскохозяйственного образования имеет такое значение и является по содержанию, с точки зрения нашей сегодняшней жизни и работы, таким наследством, которое мы должны оценивать.

Тешедик учился в школе с зоркостью и рано пробудившейся готовностью к критике. На основе таких опытов понятно, что рано возбуждается в нем критика учебного материала и методов современной ему школы. Тяжелая судьба в детском возрасте, раннее появление самостоятельного труда, пример материнского воспитания и рано начатая практическая работа возбуждали уже в детском и отроческом возрасте дремлющие в нем способности.

Завершив образование, он вернулся домой из загрнаничной земли с той целью, чтобы учить народ, поднять нацию при помощи образованных личностей, путем урегулирования рек, постройки школ, развития промышленности и торговли сделать страну великой, цветущей.

Педагогическая программа Тешедика находится под влиянием *рационалистического* философского течения времени. Его программа находится несомненно под влиянием Руссо, но она все же показывает определенную самостоятельность. Его *самостоятельность* появляется особенным образом в том, что он всегда исходит из характеристических и местнооцениваемых условий венгерского народа и на этой основе он построит практические цели, всю свою педагогическую концепцию. Он исходит из корней венгерской общественной жизни, и показывая полезные цели, он последовательно стремится изменить образ мыслей общественного руководства и отсталого народа.

Он трудился над осуществлением *народной* в самом узком смысле слова *школы*. Он оценивал все дело воспитания с точки зрения сельского люда. Он стремился к тому, чтобы сделать школу все более совершенным образом неотъемлемой частью жизни.

Его программа реформ по делу воспитания широкого горизонта — одна из центральных частей творчества Тешедика — считается даже в наши дни поучительной и во многих отношениях актуальной задачей. Проявляющийся в ней трезвый реализм, единство теории и практики, наглядная и практическая передача знаний по сельскому хозяйству и промышленности, приспособление к детским склонностям, вернее стремление к возбуждению склонностей, воспитание к здоровой трудовой жизни, приучение к самостоятельному размышлению и действию — все это является проблемой и школьной системы наших дней.

Педагогическая деятельность Тешедика являлась очень широкой и всесторонней. Он выступал с целым рядом просветительных докладов; в 1780 г. он основал в г. Сарваш Народный кружок самообразования, и распространил свою работу по воспитанию народа на почти все области общественной и хозяйственной жизни.

Он запланировал в 1779 г. свою школу практического, хозяйственного и промышленного характера, расходы на которую он добыл сам. Педагогическую деятельность Тешедика можно разделить на некоторые периоды. С 1767 по 1780 г. он проводит обучение крестьянства г. Сарваш и свои экономические опыты вне всякой школы. В это время он опирается еще на свой пасторский огород, составляющий основу практического образования. В 1780 г. он получает от местного помещика солончаковую землю в размере 6 хольдов, это становится первым учебным хозяйством его школы. С 1780 г. он проводит в рамках учреждения пионерскую работу экспериментирования, которую в основном он проводил уже в течение более десятилетия, со времени его прибытия в г. Сарваш в ого-

роде прихода. В 1789—1793 гг. он построит свою новую, малоэтажную школу, которая действует в первый раз до 1795 г.; в этой школе проводится уже, хотя и не в сегодняшнем смысле слова, но по содержанию начальное и среднее обучение, более того, согласно рескрипту 1798 г., также и подготовка учительских кадров. Учебную землю в размере 6 хольдов он пополнит позже до 39 хольдов.

Кроме начального образования, Шамуель Тешедик положил в Венгрии основу *современного, сельскохозяйственного и промышленного специального образования*, а также основы *подготовки учительских кадров*. В его школах проводилось живое, наглядное воспитание и преподавание. Улучшенное земледелие, преобразование солончака в урожайную землю, иллюстрирование полезности удобрения, искусственное земледелие, огородничество и испытание лесопитомника, акаций и фруктовых деревьев, попытка возделывания льна, конопли, сахарной свеклы и рапса — все это можно найти в программе практического обучение в учебном хозяйстве, и все это при активном участии учеников. Тешедик видел столько достойных следования примеров в заграничных странах, и еще больше упущений дома, что он намеревался организовать целый ряд практических и примерных школ по всей стране. Но вследствие многих выпадов и окружающей его ненависти это не могло осуществиться. Тешедик привлекал к обучению специальных знаний специальных учителей и преподавал своим воспитанникам и теоретические основы всех практических знаний.

Подводя итоги педагогической деятельности Тешедика следует установить, что его влияние охватило развитие всего дела воспитания в Венгрии и способствовало общему социальному прогрессу.

ISTVÁN TAMÁSSY

SÁMUEL TESSEDIK, DER PÄDAGOGE

Zusammenfassung

Sámuel Tessedik nahm als Pädagoge großen Einfluß auf das ungarische Erziehungswesen. Sein Kampf um die Begründung des landwirtschaftlichen Fachunterrichts ist ein so bedeutengsvolles und auch vom Gesichtspunkt unseres heutigen Lebens und Schaffens so hochwertiges Erbe, das entsprechend geschätzt werden muß.

Tessedik absolvierte seine Studien mit offenen Augen und einen sich früh offenbarenden kritischen Sinn. So ist es verständlich, daß er schon in jungen Jahren beginnt Lehrstoff und Methodik der zeitgenössischen Schule kritisch zu betrachten. Er hatte schon als Kind die ernste Seite des Lebens und die Arbeit kennen gelernt; auch das Beispiel der Mutter half bereits in seinen Kinder- und Jünglingsjahren die in ihm schlummernden Neigungen zu erwecken.

Nach Beendigung seiner Studien kehrte er in die Heimat zurück, um das Volk zu unterrichten, das Land durch Erhöhung der Anzahl der gebildeten Köpfe zu erheben, durch Flußregulierungen, Errichtung von Schulen, Förderung von Handel und Industrie groß und blühend zu machen.

Das pädagogische Programm Tessediks stand unter dem Einfluß der *rationalistischen* Richtung seiner Zeit, insbesondere Rousseaus, weist aber auch gewisse selbständige Züge auf. Seine Selbständigkeit zeigt sich besonders darin, daß er sich stets von der Eigenart des ungarischen Volkes und den lokalen Umständen leiten läßt und auf diese die praktischen Zielsetzungen seines ganzen pädagogischen Konzepts aufbaut. Er geht von den Wurzeln des ungarischen gesellschaftlichen Lebens aus, und ist bei seiner Zielsetzung folgerichtig bestrebt, die gesellschaftliche Führung sowie die Denkweise des vernachlässigten Volkes abzuändern.

Seine Bemühungen richteten sich auf die Verwirklichung der im engsten Sinne des Wortes genommenen *Volksschule*. Er bewertete das ganze Erziehungswesen vom Gesichtspunkt der Dorfbewohner, und trachtete die Schule je vollkommener zu einem untrennbaren Teil des Lebens zu machen.

Sein weite Perspektiven eröffnendes pädagogisches Reformprogramm — ein zentraler Teil seines Lebenswerkes — gilt auch heute noch als eine sehr lehrreiche und in vielen Beziehungen aktuelle Aufgabe. Der sich darin offenbarende nüchterne Realismus, die Einheit von Theorie und Praxis, das anschauliche und praktische Vermitteln landwirtschaftlicher und gewerblicher Kenntnisse, die Anpassung an die kindlichen Nei-

gungen bzw. das Bestreben gewisse Neigungen zu erwecken, die Erziehung zu gesundem, arbeitsamem Leben, die Gewöhnung an selbständiges Denken und Handeln sind auch Probleme des derzeitigen Schulwesens.

Die pädagogische Tätigkeit Tessediks war sehr umfassend und vielseitig. Er hielt zahlreiche aufklärende Vorträge, gründete im Jahre 1780 in Szarvas einen Volksselbstbildungsverein; seine volkserzieherische Arbeit erstreckte sich auf fast sämtliche Gebiete des gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Lebens.

Im Jahre 1779 entwarf er den Plan einer praktischen Landwirtschafts- und Gewerbeschule, wobei er die hierzu notwendigen Mittel selbst aufbrachte. Die pädagogische Tätigkeit Tessediks kann in mehrere Phasen aufgeteilt werden. Von 1767 bis 1780 führt er den Unterricht der Bauern von Szarvas sowie seine landwirtschaftlichen Versuche aus, ohne diese in den Rahmen irgendeiner Schule einzufügen. Hierbei stützt er sich nur auf den ihm amsthalber gehörenden Garten, dieser ist die Basis seines praktischen Unterrichts. Im Jahre 1780 erhält er von der Gutsherrschaft in Szarvas 6 Joch Szikboden, hier entsteht sein erstes Lehr- und Versuchsgut. Nunmehr setzt er seine bahnbrechende Versuchsarbeit in Rahmen der Schule fort. Zwischen 1789 und 1793 erbaut er das neue einstöckige Schulgebäude, wo bis 1795 unterrichtet wird. In dieser Schule wird bereits — wenn auch nicht im heutigen Sinne des Wortes, so doch im wesentlichen — Volks- und Mittelschulunterricht, ja auf Grund eines Reskripts aus dem Jahre 1798 auch Lehrerbildung erteilt. Das Versuchsfeld von 6 Kj (Katastraljoch = 0,57 ha) wird später auf 39 erweitert.

Über die Elementarschule hinaus wurden in Ungarn von Sámuel Tessedik *die Grundlagen für einen zeitgemäßen elementaren landwirtschaftlichen und gewerblichen Fachunterricht* sowie für die *Lehrerbildung* geschaffen. In seinen Schulen erfolgte lebendiger Anschauungsunterricht und Erziehung. Das praktische Schulungsprogramm der Lehr- und Versuchswirtschaft umfaßte verbesserten Ackerbau, Urbarmachung der Alkaliböden, Veranschaulichung des Nutzens der Düngung, fachgemäßer Ackerbau, Gemüsegärtnerei und Baumschule, Versuche mit Akazien- und Obstbäumen, mit Flachs-, Hanf-, Zuckerrüben- und Rapsbau, und all dies unter aktiver Teilnahme der Schüler. Tessedik sah im Ausland so viel Nachahmenswertes und daheim noch mehr Versäumnisse, daß er im Lande mehrere praktische und Musterschulen organisieren wollte. Dies konnte jedoch infolge der vielen Angriffe und Nörgeleien, denen er ausgesetzt war, nicht verwirklicht werden. Zum Unterricht in den Fachkenntnissen warb Tessedik spezielle Lehrkräfte an und brachte seinen Schülern neben den praktischen Kenntnissen auch deren theoretische Grundlagen bei.

Zieht man die Summe der pädagogischen Tätigkeit Tessediks, so muß festgestellt werden, daß sich diese auf das ganze ungarische Erziehungswesen universell auswirkte und zum allgemeinen gesellschaftlichen Fortschritt beitrug.

TESSEDIK SÁMUEL ÉS A PARASZTSÁG*

Tisztelt Emlékülés!

Tessedik Sámuel a magyar mezőgazdasági tudomány kiváló úttörője, a parasztság igaz barátja és felemelkedésének lelkes harcosa halálának 140. évfordulójára emlékezünk.

Tessedik Sámuel munkássága, amelyet ő a mezőgazdaság felemelkedéséért, a mezőgazdasági kultúra megváltozásáért tett, maradandó alkotás mezőgazdaságunkban. Szelleme, irányító és tanító alkotásai napjainkban is helytállóak, és mezőgazdaságunk fellendítéséhez sok nemes gondolatot, biztonságos alapot szolgáltatnak. Munkájának hagyatéka egyre szélesedik és fejlődik szikes Alföldünkön. Nyomdokain, tanításai alapján terméketlen szikes területeink termő területté változnak, rendezetlen legelőkből rendezett rétek formálódnak, és régen terméketlennek hitt talajaink termésátlagai egyre inkább növekednek.

Munkássága és munkába vetett erős akarata legszebb példakép minden mezőgazdasággal foglalkozó s földjét igazán szerető gazdának. Példaképe a kutatónak, akinek feladata, hogy új utakat, szélesebb lehetőségeket keressen mezőgazdasági kultúránk fellendítése érdekében.

Munkásságának egyik vezérelve volt, hogy a parasztságot oktassa, képezze és a magasabb szintű, nagyobb termelékenységű mezőgazdaság segítségével felemelje az emberibb életbe.

Tessedik Sámuel nem azok közé a tudósok közé tartozik, akik elvont elgondolásokat vetettek papírra, hanem élő valóságból eredő szükségszerűséget valósított meg, és gyakorlati tapasztalatai alapján igyekezett meggyőzni Szarvas és környékének népét, de ezen túlmenően az egész Tiszántúl parasztságát a helyesebb, jobb paraszti életforma megvalósításának lehetőségéről.

Tessedik Sámuel azért alkotott maradandót a mezőgazdasági tudomány számára, azért igyekezett felemelni a parasztságot nyomorúságos helyzetéből, mert ismerte élete folyását, ismerte szokásait, ismerte jó és rossz napjaikat. Ő maga mondja: „Én magam egyrészint paraszttá lettem, hogy valóban megtudjam micsoda a paraszt."

Tessedik Sámuel munkássága és tudományos hagyatéka hatalmas kincset jelent nemcsak a magyar mezőgazdasági tudományok számára, hanem az

* A Tessedik Sámuel halálának 140. évfordulója alkalmából rendezett Országos Tessedik Ünnepségek során, a Magyar Tudományos Akadémia Ünnepi Ülésén, 1960. szept. 12-én elhangzott korreferátum.

egész világ mezőgazdasági tudományát is gazdagította. 1798-ban a Jénai Ásványtani Társulat oklevéllel tüntette ki a szikes talajok megjavításában végzett kiváló munkájáért. József nádor feleségének gyóntatója kérte, hogy a szarvasi mezőgazdasági iskola tervezetét juttassa el hozzá. Majd ezt követően Pétervárra küldött egy tervezetet, amely azzal foglalkozik, hogy hogyan lehet a parasztság körében főleg a nőknél és gyermekeknél a munkakedvet felébreszteni, hogy a munka szeretete kifejlődjön bennük és életszükségletükké váljon. Igen szoros kapcsolatot tartott fenn német tudósokkal, elsősorban *Meyer Frigyes*sel. Meyer Tessedik Sámuellel folytatott beszélgetésekor kijelentette, hogy „ez a legmerészebb terv és a legnagyobb gondolat, amelyet falusi iskolánál valaha kigondoltak és végrehajtottak". Becker az iskola tervezetének átvizsgálása után így nyilatkozott: „Azzal, amit az intézet a haladott mezei kultúra s a paraszti jólét tevékeny előmozdítása terén véghezvisz, íme végül is a magyarok valósítják meg, amiről mi németek csak írunk." Tessedik Sámuel munkássága tehát bevonult a világ tudományos nagyságainak munkája közé, és ott méltó helyet foglal el. Napjainkban is gyakran előfordul, hogy szarvasi munkahelyét, kísérleti területét felkeresik a világ különböző tájain dolgozó mezőgazdasági, agrokémiai szakemberek.

Munkásságának egyik alapvető tétele a parasztság életmódjának megváltoztatása volt olyanformán, hogy rendezett falvakat alakítson ki, s a rendezett faluban mindazokat a feltételeket megteremtse, amelyekkel a lakosság képzettségének emelését előmozdítja. Ezen falvak tervezésekor az egyik legalapvetőbb kritériumként a helyes, világos, szellős iskolát látta szükségesnek, mely mellett gyakorló gazdasági kert van, hogy — szavai szerint — „a gyermekek a szabad, árnyékos fák alatt örömmel tanuljanak jövendő hivatásukra". Ezen falvak tervezésénél gondoskodás történik kórházakról, orvosokról, szegényházról és egyéb jóléti intézményekről, amelyek segítik parasztságunkat a szellemi felemelkedés útján.

Tessedik Sámuel látta, hogy a parasztság főleg nyáron van munkával elfoglalva, ezért szükségét érezte, hogy téli foglalkoztatásról is gondoskodjon, hogy munkaidejüket helyesen felhasználva növelhessék saját maguk és hazájuk jólétét. Korában látta, hogy a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos iparok terjesztése, felkarolása rendkívül nagy jelentőséggel bír. Foglalkozott selyemhernyótenyésztéssel. A termelt selymet itt Szarvason szőtték, fonták. 25 q gyapjút fontak meg, 2500 m szövetet készítettek. Megkezdi répából a cukorszirup készítését, amely támponttal szolgált a későbbi cukorgyártás megindulásához. A korabeli kásamalom még most is áll Szarvason. A növényi olajütést is elkezdik. Ezen munkák elvégzésére a falusi nincstelen szegényeket állítja munkába.

A parasztság élete jobbátételének egyik alapvető módszere a Szarvas és környékén elterülő szikes talajok javítása volt. Talajjavítási módszereit többéves szívós munka után sikerült véglegesen kialakítani, amikor is a szikes területeket márgával borította. Erről a következőket írja: „Ezt látom én a szikes földek megjavitásánál fő dolognak, mert ezáltal a szikes föld fő hibáját, tudniillik a túlságos kötöttséget és keménységet szüntetjük meg, ehelyett a talajban a szükséges lazaságot hozzuk létre, ami lehetővé teszi, hogy a nedvesség könnyebben behatoljon és a gyökerek jobban szétterjedhessenek."

A talajjavítási munkákban ma is alapvető Tessedik Sámuel azon útmutatása, hogy a mészben szegény szikeseket kalciumkarbonátban gazdag, jó minőségű sárga földdel terítjük. Ezen javítás következtében a termésátlag

nagymértékben emelkedik. Ma a gépesítés korszakában hatalmas géprendszerekkel végezzük el azt a munkát, amelyet régen kézierővel, igaerővel végeztek el szikes területeink megjavítása érdekében. A szikjavítás elvégzése a kérdés megoldásának egyik oldalát jelentette és jelenti ma is. A talajjavítással megteremtjük az igényes mezőgazdasági kultúrák termesztésének lehetőségét, és ezzel biztosítjuk az állattenyésztés fejlesztésének feltételeit.

Másik igen jelentős munkája Tessedik Sámuelnek a takarmánytermesztés fejlesztése, mesterséges rétek, legelők gondozásának kérdése. Itt elsősorban szeretnék a lucernáról és termesztéséről néhány szót szólni. Ezzel kapcsolatban Tessedik felteszi a kérdést: „mi haszna van Magyarországon a lucerna vetésének?" S rögtön válaszol is rá:

„1. Hogy a sok kopasz, terméketlen, hasznavehetetlen, száraz, de nem mocsaras földeket termékennyé változtassuk.

2. Hogy a takarmányban a fogyatkozás ritkább legyen.

3. Hogy a vonómarhának, nevezetesen a fejős tehénnek szárazabb esztendőkben is több hasznát lehessen venni.

4. Hogy a szántóföldek trágyázás nélkül is termőbbé váljanak.

5. Hogy a földnek jobb művelése iránt az igyekezet és a törekvés megnövekedjen."

Ma mezőgazdasági termelésünk egyik legfontosabb problémája a fehérjebázis biztosítása. Ebben a tekintetben egyik legfontosabb növényünk a lucerna. A lucernatermesztés felkarolása, termésátlagaink növelése, a kellő minőségű széna nyerése, illetve a mesterséges szénaszárítás az, ami lehetővé teszi e fontos takarmányozási probléma minél előbb való megoldását. A belterjesség felé törekvő mezőgazdaságunk egyre inkább igyekszik magát biztosítani az aszály kártételétől a tiszántúli területeken. Egyre inkább tért hódít, elkövetkező ötéves tervünkben egyre inkább szélesedik az öntözéses termesztés. Az öntözött növények között igen fontos szerepet kap éppen a lucerna, amely az öntözést rendkívül meghálálja, és magas szénaterméssel fizet gondoskodó munkánkért.

A lucernatermesztést Tessedik Sámuel igen magasra emelte. Munkája nyomán megkezdődött a lucernamag termesztése is, amelyet az ország különböző tájaira, majd pedig külföldre szállítottak igen magas árért. A magyar lucerna világhírre tett szert, és keresett cikk ma is a világpiacon. Lucernatermesztésünk jelenlegi helyzetével mégsem lehetünk megelégedve, mivel lucernásaink nagymértékben meg vannak fertőzve, szennyezve vörösherével, ami minőségüknek és a vetőmag értékének csökkenését vonja maga után. A Békés megyei gazdák — Tessedik Sámuel útmutatásai nyomán — szeretik és becsülik a lucernát. A lucerna az egyik legfontosabb takarmánynövény, amelyet nemcsak szénaként használnak, hanem a sertésekkel mint lucernalisztet etetik. Tessedik nyomdokaiban szorgalmazzuk mi is, hogy a lucerna közvetlen és közvetett hatásával fokozzuk talajaink termőképességét, és a lucerna ezáltal is hozzájáruljon termésátlagaink állandó emeléséhez.

A szarvasi Öntözési és Rizstermelési Kutatóintézet munkája eredményeképpen ma rendelkezünk olyan lucernatörzsekkel, illetve lucerna populációval, amelyet az 1800-as években Tessedik Sámuel osztott lucerna akció keretében a szarvasi lakosságnak. Ez lucernanemesítési munkánk egyik legfontosabb alapanyaga.

A rétek helyes öntözése, a lucernatermesztés, a kukoricatermesztés kiszélesítése, felkarolása elindíthatta azon munkát, melynek nyomán ezen a vidéken egyre szélesebb körben terjedhetett el az istállózott állattartás.

Ezt megelőzően a Tiszántúlon a nagy szárazságok, aszályos évek idején ezerszámra pusztult el a szarvasmarha, mivel nem volt elegendő takarmány részükre. Tessedik az istállózott állattenyésztést rendezett falu keretében javasolta megvalósítani, ami a takarmányok jobb betakarítása és eltartása, az állati termékeknek élelmezésre való felhasználása, valamint a szarvasmarha hízlalás megkezdését eredményezte.

A takarmánytermesztés érdekében az összegyűjtött trágyát felhasználta rétek trágyázására, hogy növekedjék a szénatermés, és ez is az állattenyésztés fellendítését szolgálja. Ezzel a munkával is hozzájárult parasztságunk szemléltető oktatásához. Arra törekedett, hogy a szarvasi mezőgazdasági iskolában a fiatalok megismerkedjenek a föld helyesebb művelésével, a takarmánytermesztéssel, a fejlettebb állattenyésztéssel, hogy elősegítse életmódjuk megváltoztatását, anyagi jólétük emelkedését. Célja az volt tangazdaságával, hogy az a parasztok nevelő, meggyőző iskolája legyen.

Tessedik Sámuel leírásai alapján magunk elé képzelhetjük az Alföld kietlen pusztaságát, fátlan vidékét és terméketlen táját. Nagy érdeme, hogy felkeltette az érdeklődést, és hathatósan elősegítette a fásítás megindulását. A fásítás, amely mindamellett megfelelő épület- és tűzifát biztosított, a dolgozó ember megélhetését mozdította elő. Megváltoztatta az Alföld képét, lakályosabbá tette az Alföld falvait és elviselhetőbbé a nyári forróságot.

Úttörő munkásságot fejtett ki a gyümölcsösök, szőlők telepítésében. Szarvas község határában még a mai napig is Érparti-szőlőknek, Ezüstszőlőknek nevezik ezeket a területeket, amelyeket azonban az 1900-as évek elején a filoxera elpusztított. Itt munkája nyomán gazdag szőlőkultúra fejlődött ki, ami hozzájárult az egyhangú táplálkozás megváltoztatásához, a gyümölcsfogyasztáshoz. A gyümölcstermesztés elterjesztésével alkotó munkásságot fejtett ki. Meggyőződött arról, hogy a különböző külföldi országokból behozott facsemeték az alföldi sziken nem érzik jól magukat, nem fejlődnek, és rövid idő múlva az ültetés után elpusztulnak. Ugyanakkor saját kertjében a különböző gyümölcsök magvait elvetette, facsemetéket nevelt belőlük, beoltotta őket és ezek itt terebélyes fává fejlődtek. Így Tessedik Sámuel kertjéből több ezer gyümölcscsemete került ki, ami az alföldi, közelebbről véve a Szarvas környéki gyümölcstermesztés fellendítését szolgálta.

Tessedik Sámuel alkotó munkássága iránymutatásul szolgál ma is mezőgazdasági kutatóinknak. Kutatásaiban elsődleges szempont volt, hogy minél többet tegyen a mezőgazdasági termelés fellendítéséért, a táj mezőgazdasági kultúrája felemeléséért. A tájkutatás és fajtakísérletezés klasszikus példáját látjuk munkájában. Igen sok mezőgazdasági növény termesztésével próbálkozott, és azok közül a legjobbakat terjesztette, osztotta szét a lakosság körében. Kidolgozta e növények művelési eljárásait, termesztéstechnikáját is.

Kimagasló volt Tessedik Sámuel munkássága azért is, mivel felismerte korának szükségszerűségét, meglátta a fellendülés útját, kidolgozta annak lehetőségeit, és nevelőmunkájával odahatott, hogy minél szélesebb körben terjedjen idehaza, ami hasznos, ami jobbá teheti a dolgozó nép életét. Nagyságát nemcsak fennmaradó művei hirdetik, munkássága ma is él, virul az Alföld zöld fáiban, zöldülő lucernásaiban, megjavított rétjeiben. De a rendezett falu, egészséges táplálkozás, széleskörű iskolarendszer csakis ma, a szocialista társadalomban bontakozhat ki igazán dolgozó népünk felemelkedésére.

KOVÁCS GÁBOR

ГАБОР КОВАЧ

ТЕШЕДИК И КРЕСТЬЯНСТВО

(Резюме)

Деятельность Тешедика оставила за собой прочные следы в сельскохозяйственном производстве Венгрии. Его дух и его напрвляющее учение сказываются и в наши дни. По следам его работы солончаковые территории Большой венгерской низменности становятся урожайными, не размежеванные пастбища претворяются в устроенные луга.

Основным принципом деятельности Тешедика являлось: обучать *крестьянство*, образовать его, поднять до высшего уровня. Он стремился убедить крестьян о правильности своих взглядов на основе практического опыта. Он знал жизнь крестьян, их обычаи, их хорошие и скверные стороны, и все это облегчило ему успех. Его деятельность стала достижением международной научной жизни; по случаю его смерти *Фр. Мейер* сказал, что «это самый смелый план и наибольшая мысль, которую когда-то подумали и осуществили в отношении сельской школы.»

Его деятельность была направлена на создание застроенных сел, подъем отраслей сельскохозяйственной промышленности, улучшение засоленных почв. В этой последней области его деятельность является вплоть до наших дней основоположной, а в области развития производства кормов, внедрения люцерны он также решил важные вопросы. Со времен Тешедика венгерская люцерна приобрела почетную мировую известность.

Звенья деятельности Тешедика: правильное орошение лугов, возделывание люцерны, облесение Большой венгерской низменности. Он проводил пионерскую деятельность и в основании садов и виноградников.

В деятельности Тешедика видим классический пример краеведения и сортоиспытания. Наряду с его остающимися произведениями зеленеющие деревья, засеянные люцерной поля, и улучшенные луга Большой венгерской низменности возвещают его имя.

GÁBOR KOVÁCS

TESSEDIK UND DAS BAUERNTUM

Zusammenfassung

Das Wirken Tessediks hinterließ in der landwirtschaftlichen Produktion Ungarns nachhaltige Spuren. Sein Geist und seine richtunggebenden Lehren kommen auch heute noch zur Geltung. Im Sinne seiner Lehren wurden die Alkaliböden fruchtbar gemacht, vernachlässigte Weiden in ertragreiche Wiesen verwandelt.

Das Hauptprinzip der Tätigkeit Tessediks war, die Bauernschaft zu lehren, zu bilden, sie auf ein höheres Kulturniveau zu erheben. Auf Grund seiner praktischen Erfahrungen versuchte er sie von der Richtigkeit seiner Ideen zu überzeugen. Er kannte das Leben der Bauern, die guten und schlechten Seiten desselben, ihre Gewohnheiten, und dies erleichterte seine Arbeit. Seine Wirksamkeit wurde auch in der internationalen Wissenschaft bekannt; nach seinem Tode äußerte sich *Fr. Meyer* dahin, daß seiner der künste Plan und der größte Gedanke gewesen sei, der betreffs eine Dorfschule jemals ausgedacht und verwirklicht wurde.

Seine Tätigkeit richtete sich auf die Herausbildung regulierter Dörfer, auf die Förderung der landwirtschaftlichen Industrie, auf die Verbesserung der Szikböden. Auf diesem letzteren Gebiete sind seine Leistungen auch jetzt noch grundlegend, während auf dem Gebiete der Förderung des Futterpflanzenbaus, der Einführung der Luzerne er der Landwirtschaft tatkräftige Hilfe brachte. Die ungarische Luzerne erlangte seit Tessedik anerkannten Weltruf. Die Kettenglieder des Vorgehens Tessediks waren: die richtige Bewässerung der Wiesen, der Luzernenbau, die Aufforstung des Alföld. Auch auf dem Gebiete der Anlage von Obst- und Weingärten entfaltete er eine bahnbrechende Tätigkeit.

In dem Wirken Tessediks sehen wir ein klassisches Beispiel der Landschaftsforschung und der Sortenversuche. Neben seinen Arbeiten von bleibendem Wert verkünden auch die grünen Waldstreifen der Ungarischen Tiefebene, die Luzernenfelder, die meliorierten Wiesen, seinen Namen.

TESSEDIK ÉS A MAGYAR AGRÁRFEJLŐDÉS

Nem mindennapi találkozása jubileumoknak, hogy ebben az esztendőben Széchenyit is, Tessediket is ünnepeljük. Születésük idejét közel öt, halálozásukét kerek négy évtized választotta el egymástól. De nem pusztán évszámok játékosnak tetsző összecsengése állítja őket egymás mellé. Törekvéseikben is felismerhető bizonyos rokonság: mindketten azon buzgólkodtak, hogy Magyarország gazdasági életét a feudalizmus nyűgéből kiszabadítva a tőkés fejlődés útjára tereljék. Nem szűkölködött hasonló vonásokban az út és mód sem, melyet e cél elérésére választottak. Mindketten a békés, fokozatos átalakítás hívei voltak, a forradalomnak gondolatát is elutasítva maguktól — s ez eleve korlátokat szabott fellépésük mozdító erejének.

A párhuzam azonban, bár tovább is lehetne folytatni, természetesen csak egy bizonyos pontig áll fenn; tovább körülmények; törekvések, eredmények jelentékeny eltéréseket mutatnak egymástól. Széchenyi a feudális társadalom csúcsán áll, az ország leggazdagabb földesurai között foglal helyet, roppant anyagi eszközök, hatalom, tekintély állnak mögötte. Tessedik egy isten háta mögötti falu paraszti sorban élő egyszerű evangélikus lelkésze, ki a földi javakból csak annyit mondhat sajátjának, amennyit a maga megfeszített, fáradhatatlan munkájával, végsőkig takarékos és önmegtagadó életmódján kiküzdött magának. S míg Széchenyi a maga páratlan anyagi és szellemi energiáit jelentős részben saját osztálya: a birtokos urak gyarapodása, gazdaságuk tőkés fejlődése érdekében veti latba, Tessedik minden törekvése arra összpontosul, hogy a társadalom legalsó lépcsőjén álló, elnyomott parasztnépet emelje fel elesettségéből.

S persze a más-más eszközök s közelebbi célok mellett ne feledkezzünk meg egy másik fontos különbségről se, ami kettejük reformtevékenysége előtt ugyancsak eltérő távlatot, lehetőségeket nyitott. Gondolok itt arra a mintegy hat évtizedre, mely Tessedik és Széchenyi pályakezdése közé ékelődött; nagy idő ez akkor, midőn korszakváltás mozgalmas szakaszába jut a fejlődés. A tőkés átalakulás hajtásai, melyek Széchenyi korában már merész sudárba szökkennek, a XVIII. század második felében még éppen csak kezdenek elősarjadni a bomlásnak induló feudalizmus ölén. Tessedik tevékenysége elé tehát — Széchenyihez viszonyítva — nem csupán társadalmi helyzete s szerény anyagi eszközei állítanak szűk sorompókat: más a történelmi helyzet is, melyben reformmunkájához fog, lassan, akadozva induló fejlődés kezdő szakaszán az úttörés nehéz és hálátlan feladatát kell magára vállalnia.

* A Tessedik Sámuel halálának 140. évfordulója alkalmából rendezett Országos Tessedik Ünnepségek során, a szarvasi Tessedik Emlékünnepségen, 1960. szept. 13-án elhangzott előadás.

Miben is állt ez az átalakulás, melynek Tessedik az 1760-as évek végétől fogva fáradhatatlan munkásává, részben megindítójává szegődik? Lényegében a feudális korlátok és kiváltságok eltávolításáról — forradalom útján való lerombolásáról vagy legalább is (ahogy Tessedikék elképzelték) fokozatos szétfeszítéséről — volt szó, hogy a tőkés fejlődés mindinkább felduzzadó erői akadálytalanul érvényesüljenek gazdasági, társadalmi, szellemi téren egyaránt. A mezőgazdaságban a tőkés árutermelésnek megfelelő kötetlen termelési viszonyok kialakulását, az iparban a céhkorlátok ledöntését és tőkés manufaktúrák kifejlődését, a kereskedelemben a vámsorompók megszüntetését, azután megfelelő hitelviszonyok létrejöttét jelentette ez többek között, társadalmi vonatkozásban a feudális függőség és választófalak eltávolítását, szellemi téren az egyház és az uralkodó osztály kulturális monopóliumának megszüntetését, hogy a felvilágosodás fénye a nemzet egészére kiáradjon.

A török időket végigszenvedett, Habsburg-birodalomba betagolt Magyarország súlyos hátránnyal indult ebben az európai fejlődésben. A két öldöklő-pusztító évszázadból, mely a Dózsa vezette parasztfelkelés leverését követte, erősen megfogyott s hátramaradt termelőerőkkel, vékony s erőtlen polgársággal került ki az ország. Csak a szatmári béke után indulhatott meg ismét a termelőerők erőteljes gyarapodása, de ennek is mindenekelőtt a török pusztította vidék sebeinek begyógyítására, veszteségeinek pótlására kellett irányulnia, hogy az hátramaradottságából lassanként felzárkózhassék az ország többi része mellé. Az erőgyűjtés lendületének egyébként is, kivált a török pusztítástól mentes vidéken, szárnyát szegte egyfelől az ország gyarmati helyzete, másfelől a termelési viszonyok megmerevedése.

Magyarország gyarmati kizsákmányolása, mely az 1754-i vámszabályzat nyomán kerekedett teljessé, gazdasági kiszolgáltatottsággá, Mária Terézia uralkodásának második felében mindinkább oda vezetett, hogy az ország tőkés ipari fejlődése már csírájában elakadt, kereskedelme pedig jobbára kicsúszott a hazai kalmárok kezéből. Így nálunk csak lassan, akadozva, kerülő úton indultak bontakozásnak azok az erők, melyek utóbb a polgári-nemzeti átalakulás kivívására lettek hivatva. Teljesen ugyanis a magyarországi termelőerők tőkés irányba mutató fejlődését a Habsburg-gyarmatpolitika sem fojthatta el. Annál kevésbé, mert ennek egyik, a mezőgazdaságra irányuló része nemcsak nem hátráltatta a hazai legfontosabb gazdasági ág fejlődését, hanem bizonyos korlátok között egyenesen kedvezett annak. Ausztria bontakozó tőkés iparának ugyanis olcsó nyersanyagra, s hogy a munkások bérét alacsony szinten tarthassa, olcsó élelmiszerekre volt szüksége; ezeket pedig legalkalmasabban Magyarországon szerezhette be. A Habsburg gyarmati mezőgazdaságpolitika pozitív hatása azonban hazánkban elég szűk korlátok között érvényesült csupán. Egyrészt ugyanis a magyarországi agrárcikkeknek nem nyílt kellő piac Ausztriában, ha ott jó esztendő járta, mert ilyenkor az osztrák földesurak gondoskodtak róla, hogy vámemelés útján megszabaduljanak feleslegeik Lajtán inneni versenytársaitól. Másrészről Bécs, miután a vámrendszer segítségével a külföldi konkurrens piacokat lényegében sikerült kiiktatnia, a magyar agrártermékek árát tetszése szerint alacsony színvonalra szoríthatta. Ez annyit jelentett, hogy a hazai termelő feleslegeinek piacra viteléből nem gyűjthetett számottevő tőkét, jelentős befektetést nem tehetett — az intenzív gazdálkodással járó nagyobb költség egyébként sem fizetődött volna ki —, s így termelése extenzív maradt. De a gazdák túlnyomó többsége: a paraszt még ezzel a változó és gyenge értékesítési lehetőséggel sem

igen élhetett. Neki megfelelő tágasságú közeli piacra lett volna szüksége, ahova termékeit nagyobb baj nélkül elviheti. A gyarmati vámrendszer ipart, kereskedelmet gúzsba kötő, városfejlődést hátráltató hatása azonban elég szűk korlátokat szabott a hazai belső piac fejlődésének.

A gyarmati helyzetből fakadó ausztriai piaci lehetőséget ilyenformán csak az uralkodó osztály tagjai tudták kiaknázni, közülük is elsősorban az ausztriai határ mentén birtokos és a dunai szállítás előnyeit élvező nagyobb földesurak, akik — az 1730-as évek végétől mutatkozó háborús konjunktúrát is kihasználva — a század derekán fokozódó lendülettel fejlesztették ki majorságaikat. Ahhoz azonban, hogy allodiumaikat a jobbágyföldek rovására kiterjeszthessék, s a megnövekedett majorsági földek megművelése céljából fokozott robotterhet vethessenek jobbágyaik nyakába, a földesúri felsőség megerősítésére is szükség volt. A Rákóczi-szabadságharc s a nyomában járó paraszti vándormozgalmak idején ugyanis nagyobb szabadsághoz szokott az ország nagy részének jobbágynépe, semhogy ellenállás nélkül eltűrte volna a földesúri kisajátítás és kizsákmányolás hirtelen fokozódását. Ezért, hogy a szabadparaszti törekvéseket visszaszorítsa, s a jobbágynép osztályharcának gátat vessen, iparkodott az uralkodó osztály földesúri hatalmát körülbástyázni. Behódolásával a bécsi udvar támogatását is megnyerte ehhez: az állandó hadsereg megszavazása óta idegen katonaság állomásozott szerte az országban, készen arra, hogy elfojtsa a fegyvertelen parasztság minden megmozdulását. Ezenfelül, hálából a nőági örökösödés elfogadásáért, majd a rendeknek Mária Terézia trónja megmentése körül tanusított buzgalmáért, a Habsburgok hajlandók voltak a törvényesség pecsétjét is ráütni a jobbágyság földesúri elnyomatására. Így következett be a termelési viszonyok megmerevedése, ami a gyarmati rendszer mellett a termelőerők fejlődésének másik korlátjává lett.

Hogyan is áll tehát a magyar gazdasági élet tőkés irányú átalakulásának kérdése 1770 táján, amikor Tessedik fokonként reformtevékenységéhez fog? Míg Nyugaton a kapitalista fejlődés, a kereskedőtőke segítségével, döntően az ipar terén ment végbe, Magyarországon a gyarmati helyzet gátat vet az ipar, a városi élet hasonló bontakozásának, s így az átalakulás a mezőgazdaságban tör utat magának. Jelentőssé válik mindenekelőtt a majorsági árutermelés; a csekély tőkeképződés miatt azonban az allodiális gazdálkodás extenzív, a bérmunka szerepe nem jelentős, a földesúri nagyüzem döntően a feudális munkaszervezetre, a jobbágyok ingyen robotjára támaszkodik. Bontakozik a paraszti árutermelés is, bár jóval szerényebben: azonfelül, hogy a belső piac csak lassacskán tágul, korlátokat állít eléje a földesúri üzemek konkurrenciája s ami ennél fontosabb: a földesúri kisajátítás és kizsákmányolás, velük együtt a jobbágyi függőség és a földművelés egész hagyományos rendszere. Pedig nyilvánvaló, hogy ebben az agrárországban, ahol paraszti sorban él a lakosság jó kilenctizedrésze, a paraszti árutermelés kötetlen fejlődése s a bérmunka széleskörű alkalmazása döntő fontosságú a polgári-nemzeti átalakulás szempontjából. Tessedik világosan felismeri ezt; fiziokrata nézetek hatása alatt egyébként is az a meggyőződés gyökerezik meg benne, hogy az egész gazdasági élet lelke a mezőgazdaság, s akinek munkáján a földművelés sorsa fordul meg: a parasztnak javából az egész országé következik.

Tessedik fellépésének egészen egyedülálló jelentőséget ad, hogy elsőnek ismeri fel hazánkban a parasztprobléma jelentőségét. Addig, leszámítva Bél Mátyás s részben Hadik András kéziratban maradt fejtegetéseit, a parasztra

úgy volt szokás lenézni, mint valami tunya, nyakas és oktalan igavonó baromra. Az országgyűlési rendek csak akkor beszéltek sajnálkozva a „nyomorult adózó nép"-ről, midőn arról volt szó, hogy az állami adó terhéből — hathatósabb földesúri kizsákmányolás érdekében — valamelyest lealkudjanak. A bécsi udvar viszont az úrbérrendezést elsősorban azért vitte keresztül, hogy az állami adó alapját biztosítsa a mohó földesúri követelésekkel szemben. Egy dologban azonban kormány és uralkodóosztály teljesen egyetértett: hogy a jobbágy anyagi és szellemi igénytelenségben morzsolja le napjait, s minden mozgolódás nélkül engedelmesen és alázatosan törődjék bele sorsába.

S most Tessedik, ez az egyszerű, még hozzá „eretnek" falusi pap nem kisebb dologra vállalkozik, mint hogy beleártsa magát a jobbágynép sorsába, holott azt az urak teljesen a maguk hatáskörébe tartozó dolognak tekintették. Annál meghökkentőbb dolog ez, mert hiszen semmi haszna nem lehet ebből, gáncs viszont annál több érheti, még II. József felvilágosodott abszolutizmusa idején is. Mégsem habozik a paraszti sors mélyébe lebocsátkozni, szinte a maga személyében is paraszttá válni, hogy a népet szorongató szükséget, hiányokat töviről hegyire kiismerhesse. S bár az uralkodó osztály a parasztot megörökítésre méltatlan tárgynak tekinti, s egyenesen merényletet lát a vele kapcsolatos problémák szellőztetésében — Tessedik elég vakmerő úttörő szociográfiai vizsgálódásainak eredményeit 1784-ben nyomtatásban közzétenni. Ez az első könyv Magyarországon, mely a parasztkérdéssel foglalkozik, s a paraszt nevét viseli homlokán, még hozzá nem a nemesség körében szokásos „jobbágy", „alattvaló" alakban, hanem úgy, hogy a parasztnak ember mivoltát is kidomborítja. S ennek a paraszt melletti bátor kiállásnak felel meg az is, hogy a rendi nemzeten kívül rekesztett jobbágynépet, tényleges súlyának megfelelően, mindegyre a társadalom táplálójának, eltartójának, alapvető, legszámosabb és leghasznosabb osztályának nevezi. Olyan megállapítások, melyek magukban véve is alkalmasak arra, hogy az uralkodó osztályt ellene bőszítsék — mint ahogy nem is volt hiány förmedvényekben, melyek a szerzőt nem átallották hazaárulónak minősíteni. De Tessedik korántsem elégszik meg az adott helyzet felvételével, erre vonatkozó megállapításokkal: éppen mozdítani akar a meglevőn, nem ugyan forradalmi jellegű, jobbágyfelszabadításra törő változtatással, hanem úgy, hogy az anyagi fejlődésből bomoljék ki a jobbágy jobb, szabadabb, emberibb élete. Azaz: arra összpontosítja erőfeszítését, hogy a parasztnép méltó helyhez, önálló szerephez jusson az ország gazdasági életének tőkés irányba haladó átalakulásában.

A parasztprobléma tehát, úgy amint az Tessediknek elsősorban az alföldi viszonyokra épülő elemzéséből elénk tárul, döntően anyagi téren: a feudalizmus béklyójába szorított gazdálkodásban gyökerezik.

Mik ennek a hagyományos gazdálkodásmódnak jellemző vonásai? Az alföldi részeken, hol a török hódoltság s a háborús pusztítások legtovább éreztették hatásukat, Tessedik idejére szűkebb határú községekben lassanként eltűnt, bőhatárú nagyfalvakban szűk térre: távolabbi földdarabokra szorult össze a kezdetleges szabad foglalás a velejáró parlagoló földművelés. Ez a rendetlen rablógazdálkodás, melynek során ugyanabba a földbe megszakítás nélkül gabonát vetettek 3—7 esztendőn át, amíg csak ki nem merült, s akkor tetszés szerint másikat törtek fel helyette — csak viszonylag kevés embert tudott eltartani. Amint a népesség jobban s jobban gyarapodott, s az uralkodó állattartás mellett a földművelés mind nagyobb teret nyert, fejlettebb: több munkával s eredménnyel járó művelési rendszerre kellett áttérni. A parlagoló

gazdálkodásban ugyanaz a földdarab, szabálytalanul váltakozva, szántóföldül, majd kaszálóul és legelőül is szolgált. Amint azonban a rendetlenségen felülkerekedik a közösségi akarat, állandó területet jelölnek ki külön a szántóföld, külön a rét, külön a legelő számára. Tovább a szántóföld dűlőkre oszlik, s minden gazdának minden egyes dűlőben juttatnak egy-egy parcellát, rendszerint évről évre megismétlődő nyilas osztás (sorsolás) útján. Ennek az újraosztásos földközösségnek nyomásos gazdálkodás felel meg: a dűlőket úgy csoportosítják, hogy 2—3, nagyjából egyenlő vetésterületű nyomás (vető) adódjék belőlük. Az Alföldön a parlagoló rendszerből rendszerint a kétnyomású gazdálkodásba vezet át a fejlődés: az egyik nyomásba őszi s részben tavaszi gabonát vetnek, a másik pihen: ugarnak marad, s a kettő évről évre szerepet cserél. Az ugar tavasz folyamán, esetleg utóbb is, legelőül szolgál a falu közösen őrzött lábasjószágának, akárcsak a bevetett dűlőkön aratás után a tarló; ehhez pedig az szükséges, hogy egy-egy dűlőn az aratás egyszerre menjen végbe, azaz a szomszédok ugyanazt a növényt (gabonaféleséget) műveljék. Egyébként is elkerülhetetlen, hogy ki-ki termesztendő növényekben is, megmunkálásban is a közösség előírásához: az ún. vető- vagy nyomáskényszerhez igazodjék. Egy-egy gazda szántóföldje ugyanis annyira szétdarabolódik dűlők szerint hosszú-keskeny nadrágszíj-parcellákra, hogy a megművelés idejében is, módjában is kénytelen szomszédaihoz alkalmazkodni, ha nem akarja, hogy vetését összetapossák. A közös ütemben és módon folytatott gazdálkodás kötelező erejű rendszere gondoskodik róla, hogy mind a döntő fontosságú állattenyésztés, mind a melléje mindinkább felzárkózó földművelés megtalálja a maga számítását, mégpedig a faluközösség minden egyes igényjogosult tagjára nézve. Az állattartás ekkor még — legfeljebb a zimankós téli időt leszámítva — teljesen a legeltetésre alapozódik, így nagy a jelentősége annak, hogy az ugar és a tarló együttesen szabadul fel a falu jószága számára. De valamennyire a növénytermesztés hozamát, eltartási kapacitását is növelte, hogy a nyomásos gazdálkodás rendszere szabályos időközökben biztosította a szántóföld pihentetését s — amiben a trágyázás bizonyos fokú pótlását látták — a legelő jószággal való megjáratását.

Magyarországnak török pusztítástól megmenekedett északi, nyugati részein az újraosztásos földközösség már a korábbi évszázadokban állandó birtoklásnak adott helyet. De a déli és középső vidék községeiben is egymás után felbomlik, ha előbb nem, a Mária Terézia-féle úrbérrendezés nyomában, az 1770-es évektől kezdve. Rendszerint úgy történik ez, hogy a periodikus újraosztás abbamarad, s az utolsó kiosztásnak megfelelő állapot állandósul; a határ újjárendezésére, tagosításra csak ritkán kerül sor. Egy-egy gazda szántóföldje tehát, ha már nem is változó elhelyezkedésben, de továbbra is dűlők szerint felaprózva hever szerteszét a határban. Művelési kényszerre eszerint ezután is szükség van, a kötött, nyomásos gazdálkodás változatlanul fennmarad. Másféle, más tenyészidejű növényt, mint a többiek, a nyomásokon egyik gazda sem termeszthet, ha nem akarja, hogy vetésében, termésében szomszéd vagy legelő jószág kárt tegyen.

A nyomásos rendszer s a vele járó művelési kényszer hagyományos bilincsei újfajta növények termesztésének, a megszokottól eltérő művelésmódnak egyképpen szárnyát szegik. Akár két-, akár háromnyomású rendszer dívik, az mindenképp egyoldalú gabonatermesztést jelent: másféle növény alig jut benne szerephez, a gabonának ugyanis, azonfelül hogy elsőrendű életszükségletet elégít ki, megvan az az előnye, hogy csak viszonylag extenzív meg-

művelést kíván. Tavaszi gabona alá egyszer, őszi alá, ha ugyan meg nem elégednek — mint sokhelyt az Alföldön — az ugar feltörésével, még egyszer, ritkábban kétszer szántanak, 4—6—8 ökörtől is vont kezdetleges faekével, melyen legfelljebb a laposvas és a csoroszlya van vasból, s amely csak 3—4 ujjnyira hasítja fel a földet; azután nincsen gond a gabonával egészen aratásig. Az a kevés növény, mely másfajta, intenzívebb, igaerőhöz nem kötött megművelést kíván: kertekbe szorul, a nyomásokon kívül, kerítések mögött keres védelmet a legelő jószágtól. Ilyen a káposzta, a kender, a len, a szőlő, a mindinkább terjedő kukorica és dohány; a burgonya csak a XVIII. és XIX. század fordulójától kezdve csatlakozik számottevő mértékben hozzájuk. Kivált a kukorica (s mellette a dohány) termesztését az teszi nagyjelentőségűvé, hogy szorgalmas, kétkézi megmunkálást kívánnak, s ezért a szegényparasztok és a zsellérek is, kiknek a nyomások földjéből alig vagy semmi sem jut, nagymértékben bekapcsolódnak művelésükbe.

Ez az intenzívebb kapás művelés azonban egyelőre még a faluhatárnak csak a településhez közel eső vagy pedig félreeső kis szigetein kap helyet; a határ többi részét az év egyes szakaszaiban mind a legelő jószág árasztja el. Itt a hagyományos nyomásos gazdálkodás az úr a maga babonákban megrekedt, extenzív, természetre hagyatkozó művelésmódjával; a legelő biztosításának követelményei, a nyomáskényszer mindenkire egyformán kötelező előírásai a gazdálkodás mindennemű javításának útját állják. Egyetlen módja adódik csupán a termelés növelésének (amit a népesség további szaporodása elkerülhetetlenné tesz): a termőterület kiterjesztése, újabb s újabb földdarabok feltörése; csakhogy ez is számos akadályba ütközik. A szántóföld terjeszkedése nem mehet a még mindig uralkodó állattartás rovására, mely a maga külterjes formájában igen tágas legelőt kíván; ha tehát a falu határa nem elég messzeterjedő ahhoz, hogy a növekvő állatállománynak (az ugar, a tarló és a rét mellett) elegendő állandó legelőt biztosítson, s a szomszédságban sem nyílik pusztalegelő bérlésére lehetőség, akkor máris földszűke mutatkozik. Sokhelyt a természeti adottságok is gátolják az eke térfoglalását. Különösen a vizek ősi, szabályozatlan állapota jelent itt sok akadályt. Folyók mentén a határ mélyebben fekvő része az év egyes szakaszaiban, kivált tavasszal, víz alá kerül, s így nem alkalmas gabonatermesztésre. Ez a helyzet többek közt Szarvason is a XIX. századi vízszabályozások előtt: a Körös közelében, magasabb fekvésű helyen épült települést kelet és dél felől mintegy 6 kilométer szélességű gyűrű veszi körül, melyet időnként elönt az ár; ezt az övezetet másnak, mint legelőnek, nem tudják használni, csupán apró kiemelkedő szigetein találhatók kertszerűen művelt szőlők és kenderföldek; a nyomások, ház után való földek eke alá fogott tömbje csak ezen túl, széles, emelkedettebb hátságon következik.

A szántóföldek korlátozott terjedelme az egyik főoka annak, hogy az alföldi paraszt nem bírja oly jól magát, mint azelőtt, mikor a soká pihent föld még bőven állt rendelkezésére. A termelőerők fejlődése önként hozta magával a földművelés fokozatos felzárkózását az állattenyésztés mellé, de már egyiknek a kiterjesztésére sem igen nyílik lehetőség. A pusztalegelők birtokáért már késhegyig menő harc dúl a szomszéd községek között, az eke további térfoglalása elől pedig természeti akadályok vagy a legeltetés érdekei zárják el az utat; csak az igen nagy határú falvakban tud távoli részeket szántóföldként hasznosítani a tanyák kirajzása. Szarvason is lassanként annyira kitölti a lakosság a természetadta megművelési kereteket, hogy a szántóföldek emel-

kedettebb tömbjéből egy-egy gazda ekeföldje már-már kezd lenyúlni az ármentes szint alá, kitéve magát az elárasztás veszélyének.

A helyzetet még súlyosabbá tette, hogy az általánosságban jelentkező földszűke a falusi társadalom egyes rétegeire nézve fokozott élességgel tört felszínre. Az alföldi községekben, kivált a gyors ütemben növekvő óriásfalvakban az újjátelepülés első évtizedei óta számottevő differenciálódás indult meg. Kialakult egyfelől a zsírosparasztok — amint Tessedik nevezi: paraszt-kiskirályok — maroknyi csoportja, mely a község vezetését és haszonhajtó jogait magához kaparintotta, a közös legelőt elárasztotta nagyszámú jószágával, a szántóföld jelentős, hozzá még többnyire legjobb részére rátette kezét, viszont a terhek viseléséből korántsem vette ki részét arányos mértékben. Másfelől ott állt s egyre szaporodott a szegényparasztok és zsellérek népes tábora, melynek a szántóföldből kevés vagy éppen semmi sem jutott. S a társadalmi feszültséget még növelte az úrbérrendezés, midőn alkalmat adott a földesúrnak arra, hogy robotterhet akasszon a falubeliek nyakába, a határ egy részét magának tartsa fenn, s az így összébbszorított jobbágyföldek terjeszkedésének útját vágja.

Szűkülő földek, megnövekedett terhek, társadalmi ellentétek: ezekben gyökerezik tehát a paraszti élet válsága, melynek tüneteiről Tessedik oly eleven képet rajzol. Nem a jobbágy lustasága, oktalansága és nyakassága felelős a megnehezedett parasztsorsért, ahogy azt az uralkodó osztály feltüntetni szeretné. De helytelenül teszi a paraszt is, hogy mindegyre az időjárást meg a dögvészt okolja, vagy pedig egykedvű, babonás vallásosságban gyökerező fatalizmussal beletörődik abba, hogy földje nem terem eleget. A helyzet egészen világos: a népesség nőttön nő, a megművelt föld kiterjedése viszont az adott körülmények között lényegesen nem növelhető. Nincs más út: a föld eltartási kapacitását kell fokozni a munka megjavításával; gyökeres változást azonban csak a megművelés rendszerének s módjának átalakítása teremthet. Döntő, a feudális elmaradottság kátyújából a felvilágosodott, polgári haladás irányába vezető fordulatra van tehát szükség a gazdálkodásban. A megkötöttségek nyűgében sínylődő, babonás szokásokba süppedt, természetre hagyatkozó hagyományos művelésmódot olyannal kell felcserélni, amely az egyéni buzgalomnak szabad lehetőséget enged arra, hogy a természet erőit tudós vizsgálódásokra építő értelem s akadályokat nem ismerő szorgalom segítségével a maga többtermelő céljaihoz hajlítsa. Tessedik múlhatatlan érdeme, hogy ennek a nagy horderejű változásnak a szükségességét felismeri, s annak — ez nála magától értődő dolog — mindjárt fáradhatatlan munkásává szegődik.

Európa nyugati részén a mezőgazdaság tőkés fejlődése során már megszületett a földművelés rendszerének korszakos átalakulása: Németalföldről indult ki a XVII. században, majd továbbgyűrűzött Angliára, onnan Franciaországra s a Német birodalom egyes részeire. Lényegében nem egyébről volt szó, mint a nyomásos rendszer átformálásáról; ez volt ugyanis, az őszi, tavaszi gabonát és ugart évenként váltogató, Magyarországon is elterjedt háromnyomású gazdálkodás alakjában, Európa uralkodó földművelési rendszere. A reform tulajdonképpen itt is a termőterület kiterjesztése irányában indult el: mindenekelőtt az ugart akarták megnyerni a növénytermesztés számára, s ezzel megszüntetni azt az állapotot, hogy a szántóföld harmadrésze — kétnyomású rendszer esetén a fele — évről évre kihasználatlan heverjen. Ez a mennyiségi növelés azonban egyúttal minőségi változást is jelentett: az ugart

ugyanis rendszerint kapásnövényekkel vetették be, ezek termesztése pedig a talajerő és -nedvesség jobb kihasználásával, intenzívebb megmunkálással, a puszta gabonatermesztés egyoldalúságának megszüntetésével járt együtt. Ilyen jelentős átalakulás nem mehetett végbe nehézségek nélkül; de a problémákkal való birkózás csak továbblendítette a rendszerváltás ügyét a teljesértékű megoldás felé.

Az egyik nehézség a dűlőbeosztásból: egy-egy gazda szántóföldjének elaprózottságából és szétszórtságából adódott. Amíg ez fennállt, azoknak, kik ugar-parcelláik bevetéséhez fogtak, ezeket kerítéssel kellett védeniük — ha ugyan a közösség ehhez hozzájárult — a legelő jószág ellen. Ha pedig történetesen az egész falu vállalkozott az ugar megművelésére, ugyanazt a növényt kellett termeszteni közös ütemben valamennyiüknek, az eredmény tehát csak javított háromnyomású gazdálkodás volt, a nyomásos rendszer s a vetőkényszer továbbra is fennmaradt. Tovább a fejlődés a kötetlen, háromfordulós gazdálkodás felé, melyben ki-ki tetszés szerinti növényt termeszthet s legjobb belátása szerint: a tagosításon: a birtokrészecskék összesítésén s egy tagban újonnan való kihasításán keresztül vezetett.

A másik nehézség az ugaron meggyökerezett kapásnövények trágyaigényességéből eredt. A nyomásos gazdálkodás csak a sovány földeket részesítette rendszeres trágyázásban, sőt amíg a földközösség fennállt, még azokat sem, hiszen a parcellák évről évre gazdát cseréltek, márpedig senki sem volt bolond olyan befektetést tenni, amelynek a következő évben más látta volna hasznát. A magyar Alföldön pedig a szántóföldet egyáltalán nem trágyázták még Tessedik idejében sem; ahol szilaj pásztorkodás járta, különben is csak a csekély számú kezes jószág után gyűlt fel valamelyes trágya. De a nyomásos gazdálkodásban egyébként sem a trágyázáson volt a hangsúly (gabona alá nem is volt előnyös istállótrágyát adni), hanem az ugar-pihentetésen; ezért általában véve beérték a trágyázásnak azzal a módjával, hogy a legelő jószág feltörés előtt az ugart, aratás után a tarlót megjárta — ami azonban úgyszólván semmit sem ért. Az ugar bevetésével most már jobbára a talajerő pótlásának ez a kezdetleges, elégtelen módja is odalett, s ami fontosabb: a földek három-, esetleg kétévenkénti pihentetése is elmaradt; ennek pedig huzamosabb idő után szükségképp a talaj kimerülésére kellett vezetnie. Nem segíthetett itt egyéb, csak a rendszeres trágyázás. Számottevő mennyiségű trágya azonban nem gyűlhetett össze mindaddig, amíg a jószág csaknem minden idejét kinn a szabadban töltötte. Be kellett tehát vezetni a jászlon tartást: hogy ti. a jószág a telet, de nyáron is legalább az éjszakákat istállóban töltse. A jászlat azonban meg is kellett tölteni eleséggel, kivált hogy ugarlegelő nem volt többé; ehhez már a rétek termése nem lehetett elegendő, kaszált zöldtakarmányra volt szükség. S a vetett takarmányok hol találhattak volna megfelelő helyet másutt, mint a szántóföldön? Előbb az ugarra törtek be, a kapásnövények mellé, majd — mint a híres norfolki négyes forgóban — a tavaszi és az őszi gabona között külön fordulót foglaltak el maguknak. Ezzel megtörtént a döntő lépés, a szántóföldi takarmánytermesztés szerves beilleszkedésével teljessé lett a nyomásos gazdálkodás átalakulása. Létrejött a váltógazdálkodás, melyben gabonafélék, kapás- és takarmánynövények, földművelés és állattenyésztés egymást segítő kölcsönösségben fogódzkodtak össze harmonikus rendszerré. S az eredmény: föld és munkaerő jobb kihasználása, megfelelőbb gazdálkodás a talaj nedvességével, jobb talajgondozás, a gyomosodás gátlása, többoldalú, intenzívebb növénytermesztés, nagyobb, változatosabb és jobb

minőségű terméshozam, jobb, intenzívebb állattartás, földművelés és állattenyésztés arányos, egybehangzó egymásrautaltsága.

Az új, racionális — amint Tessedik nevezte: jobbított — mezőgazdaság elveit egyrészről a kormány politikája, másrészről a nekilendülő szakirodalom közvetítette a magyarországi termelők felé. De éppen Tessedik leírásából tudjuk, mennyire nem volt a felsőbb rendelkezéseknek foganatja a parasztnép körében. A kormány már eleve nem igen tudott rátapintani arra, hogy falúhelyen mire van leginkább szükség, annál kevésbé, mert az uralkodó osztály a tényleges hiányokat iparkodott elpalástolni előle. De ha a kibocsátott rendelet mégis gyümölcsöző lehetett volna, akkor vagy a földesúr vetett önérdekből gáncsot neki, vagy a parasztság részéről ütközött az elzárkózás kőfalába. A jobbágynép nem akarta elhinni, hogy az urak az ő sorsának jobbrafordulásán akarnak buzgólkodni, annyira mást tapasztalt évszázadokon át. Görcsösen a hagyományokba kapaszkodva, ösztönös bizalmatlansággal fordult el minden újítástól; nehéz volt őt megingatni abban a meggyőződésben, hogy az újabb s újabb rendeletek rejtett célja az ő fokozott kizsákmányolása. De megfelelő felvilágosítás nélkül hogyan is értette volna: mit akarnak a jobb gazdálkodást hangoztató előírásokkal? 1768-ban minden előzmény nélkül rendeli el a kormány, hogy takarmányfüvek magvát kell elvetni mindenütt. A szarvasi paraszt hitetlenkedve csóválja fejét: megint milyen zöldséget találtak ki az urak az ő piszkálására! Hiszen neki fűmaggal sohasem volt dolga! De hogy mégse essék az engedetlenség vétkébe: apróra vágja a réti szénát, s azt veti el.

Nem találhattak utat a nép közé a szakirodalom termékei sem. Mezőgazdasággal foglalkozó íróink *(Lackhner Kristóf, Apáczai Csere János, Lippai János, Szentiványi Márton, Lyczei János, Fischer Kristóf)* a XVIII. század közepéig csak a trágyázás és a többszöri szántás fontosságát hangoztatják, de még mit sem tudnak az ugar eltörléséről; csak Lyczei és Fischer említi, ők is mellékesen, az évről évre megszakítás nélkül művelt *ager restibilis*-t. Az 1770-es évektől azonban, részben a kormány támogatásával s rendeleteivel párhuzamosan, új és egyre terebélyesedő irodalom indul, mely több-kevesebb határozottsággal az ugartartást pótló trágyázás és mesterséges rétek létesítése, azaz a szántóföldi takarmánytermesztés mellett tör lándzsát. Erre buzdítanak a kormány hivatalos lapjának cikkei, *Wiegand* németből fordított munkája, a nagyhírű *Schubart* írásaiból közreadott kivonatok, *Adamovics Antal, Mitterpacher Lajos, Révai Miklós, Domin József* könyvei. Ezekhez csatlakozik 1784-ben Tessedik korszakos jelentőségű „Landmann"-ja is, noha szerzője ekkor még nem foglal határozottan állást az ugar eltörlése mellett, s nem vetíti előre a jobbított mezőgazdaság széles távlatait. Nem is célja ez akkor; munkája lényegében társadalomleírás, nem mezőgazdasági szakkönyv. Tessedik elég józan ahhoz, hogy világosan lássa: nem könyvek segítségével kell a parasztot az új mezőgazdaság útjára vezetni. Hanem úgy, hogy mindenekelőtt meg kell teremteni számára a jobb művelés lehetőségeit, azután meg kell győzni őt arról, hogy érdemes földjébe több gondot és fáradságot ölni, s végül rá kell őt nevelni arra: hogyan tegye ezt.

Elsősorban is kapjon elegendő földet a jobbágy, kinek kevés jutott, s még inkább a zsellér, aki most semmit sem kaphat belőle. Idegenek nagy költséggel járó betelepítése helyett a nagyszámú hazai földtelen népet kell az üresen álló pusztákra ültetni; s az eredmény hamarosan megmutatja majd: milyen buzgón teszi a földet gyümölcsözővé, s mennyivel több a haszon így, mint

hogyha a puszták örmény bérlők kezén maradnak. Majd pedig gondoskodni kell arról, hogy a paraszt termelőeszközeit tetszése szerint fordíthassa a maga javára. Amíg szántóföldje keskeny csíkokban hever szerteszét a határban, nem vetheti azt, amit szeretne, s nem művelheti úgy, amint legjobbnak látja, mert kárt tesz benne a szomszéd, elrontja a legelő jószág. A földművelés csak úgy virágozhat — már pedig, mondja a fiziokratákat követve, ez elsőrendű követelmény —, ha a közös birtoklás és művelés megszűnik, s minden gazda egy tagban kapja meg földjeit. Ne legyen akadálya annak se, ha a jobbágy olyan növényt akar termeszteni, amelyből nem jár dézsma, pl. mesterséges takarmányokat. Meg kell őt oltalmazni az általa termékennyé tett vagy megjavított földek birtokában is, hogy mohó gazdagparaszt vagy más, aki kezét-lábát sem mozdította érte (azaz a földesúr) el ne ragadhassa tőle. S mindezen felül — Tessedik legnagyobb horderejű, legmesszebbmenő kívánságát szögezi le itt — lehetővé kell tenni, hogy a paraszt az általa művelt földet mintegy tulajdonaképp bírja. Sőt azoknak, kik az ő útmutatása szerint jobbágytelkük negyedrészén jó példát adnak mesterséges rét létesítésére, annak földjét engedje át az uraság, ha nem örökjogon, hát legalább élethosszig földesúri terhektől mentes használatra. De ha mindez nem eshetnék meg a felsőség és a földesuraság kára nélkül, legalább annyit kellene biztosítani a parasztnak, hogy úrbéres földjével minden beavatkozástól függetlenül, legjobb belátása szerint élhessen.

Szabadság és tulajdon — ebben a két szóban összegezi Tessedik azokat a követelményeket, melyek biztosítása nélkül hiábavaló dolog a paraszt jobb, intenzívebb gazdálkodására számítani. Ez a két kívánság öltött testet 64 év múlva a jobbágyfelszabadításban; s a késői szemlélő nem tudja, mit bámuljon inkább: Tessedik előrelátását-e vagy pedig bátorságát, hogy ilyen javaslatokkal elő mert hozakodni, a termelési viszonyok megmerevedésének idején, másfél évvel II. Józsefnek az örökös jobbágyságot megszüntető rendelete, öt évvel a francia polgári forradalom előtt! Igaz, óvatosan csak a paraszt gazdasági szabadságát emlegeti, hogy az uralkodó osztály felzúdulását ki ne hívja maga ellen. Ugyanezért csak mesterséges rétek létesítése fejében javasolja a parasztot megszabadítani földesúri terheitől, egyébként vigyáz, hogy fel ne bolydítsa a földesúri jogok féltékeny védelmezőinek darázsfészkét. Azt azonban nem habozik kijelenteni, hogy Mária Terézia urbáriuma elég jogot biztosított a földesúrnak, elégedjék meg ennyivel az uralkodó osztály, s akkor a jobbágy sorsa elviselhető lesz. Ebben már benne foglaltatott az a rejtett következtetés, hogy ha a paraszt úrbéres terhei változatlanok maradnak, akkor a termelőerők fejlődéséből, gazdasága javításából származó haszon mind az ő javára fog válni. Még külön ki is emeli: el ne vegyék ismét a jobbágynép kedvét azzal, hogy jobban nyomorgatják, több terhet raknak a vállára, ha végre istenigazában munkához lát és gyarapodni kezd. S még egy dolog szükséges, hogy a paraszt kellő ösztönzést kapjon a keze ügyében levő természeti erők jobb kihasználására: az, hogy termékei megfelelőképpen piacra találjanak. Szűnjék meg végre az az állapot, hogy az uralkodó osztály, ahelyett hogy birtoka népével törődnék, idegenben költi el jövedelmét, ezzel is gyengítve a hazai fogyasztó réteget. De azon is gyökeresen változtatni kellene, hogy amivel az ország gazdag földje bőségesen ellátja népét, idegenek potom pénzen kivigyék innen, s azután a belőle készült cikkeket drága áron a lakosság nyakába varrják. Csak így lesz vége egyszer annak, hogy a pénz folytonosan kiáramlik az országból, s a paraszt alig lát belőle valamit. Törölje el végre a kormány a forgalmat bénító vámok rendszerét, hogy fellendülhessen az ipar és a keres-

kedelem, s felvirágozzanak a városok; amíg ez hiányzik, az agrárfeleslegek felhasználatlan vesztegetődnek el, s a falu népénél szorgalom és jólét nem üthet tanyát.

Az elmondottak után nem lehet kétség afelől, hogy Tessedik mindebben páratlan éleslátással ismerte fel azokat a tényezőket, melyek a jobbított paraszti gazdálkodásnak szükséges előfeltételei és fontos ösztönzői voltak. Legfeljebb azon lehet elgondolkozni: vajon nem ábrándképeket kergetett-e, mikor efféle kívánságokkal állt elő? Lehetett-e szó az adott körülmények között arról, hogy ilyen, a feudális rendszer elevenébe vágó reformjavaslatok megértő fülekre találjanak? Annyi bizonyos, hogy még az is, ami mindebből II. József rendeleti kormányzása idején a megvalósulás valamelyes reményével kecsegtetett, Ferenc reakciós uralma alatt pusztába kiáltó szó maradt, sőt alkalmas volt arra, hogy ellenakciókat hívjon ki a reformtervek elindítója ellen. Ekkor, a jakobinus mozgalom vérbefojtása után vált igazán világossá: forradalom nélkül, pusztán a gyarmattartó bécsi udvar és a feudális uralkodó osztály meggyőzésére, jobb belátására építve, mennyire nem várható gyökeres változás a magyar agrárélet fő tényezőjének: a parasztságnak anyagi életében.

Azt jelenti ez, hogy Tessedik légvárakat épített, melyeknek kedvezőtlenebb politikai fuvallatok idején szükségképpen szét kellett foszlaniuk? Korántsem. Bizonyos, hogy ezekkel, mint több más reformjavaslatával is, megelőzte korát; de később, mihelyt a fejlődés az általa áhított s megvalósítani kívánt fokra jutott, magvetése kihajtott s virágba szökkent. Egyébként is említett, az egész agrárszervezetre kiható javaslatai olyan követelményeket foglaltak magukban, melyek megvalósítása messze túlhaladta egy egyszerű falusi pap hatókörét és lehetőségeit. Csakis ilyen vonatkozásokban iparkodott a felsőség és a földesurak segítségére támaszkodni; minden más újra törekvésében, még ha a szokott mértékkel mérve meg is haladták egy ember képességeit, kizárólag a maga erejére hagyatkozott, s mint a következmények megmutatták: teljes joggal. Az ő sokoldalú tudása, pompás gyakorlati érzéke, páratlan szorgalma és kitartása olyan reális alapnak bizonyult, mely az idők minden próbáját kiállta.

A paraszti élet tüzetes tanulmányozása során Tessedik közvetlen tapasztalást szerzett arról, hogy a hagyományos szokásokba fogódzó, minden újjal szemben bizalmatlan falusi embert csak mozdító erejű személyes példaadás győzheti meg a jobbított mezőgazdaság hasznáról. Célszerűnek látná persze, ha a hatalom és tekintély birtokosai is jó példával járnának elöl: a kormány azzal, hogy az okszerű gazdálkodást tettel is előmozdító szakembereket állít minden megyébe, a földesurak azzal, hogy birtokaikon kísérleteket indítanak el az új növényfajták és termelési módok meghonosítására. De itt sem várja meg, míg mások mozdulnak: maga lát munkához, két kézzel, fáradhatatlanul; különben is tisztában van vele, hogy a paraszt csak a saját körében végzett, a maga lehetőségeihez szabott próbák eredményét hajlandó elismerni. Ennek érdekében Tessedik, a pap egyszersmind a gazda és a nevelő hivatását is magára vállalja; nemcsak azért lesz paraszttá, hogy a falusi ember gondjait, szükségleteit kiismerje, hanem azért is, hogy paraszti körülményekbe ágyazott, közvetlen, elhitető formában adhassa át a racionális gazdálkodás terén szerzett tapasztalatait. Széleskörű, a haladással lépést tartó irodalmi ismeretei alapján olyan tájékozott az európai mezőgazdaság legkorszerűbb eljárásaiban és termékeiben, mint az országban nagyon kevesen, de korántsem marad meg

az elméletnél. Minden növényt, eszközt, módszert maga próbál ki, nem nyugszik, míg a hazai viszonyokhoz, a környezethez nem hajlítja, s csak akkor áll elő velük, akkor buzdít követésre másokat, midőn a gyakorlat próbáját már többszörösen kiállták.

Tessedik messzeágazó, roppant munkásságából még egy-egy területnek, így mezőgazdasági újításainak méltatása sem fér el egy rövid megemlékezés keretében. Nem sorolhatjuk el itt apróra, mit tett az Alföld fásításáért, az akácfa s más fafajok elterjesztéséért, a legelők megjavításáért, az okszerűbb rétművelésért, mint adott példát tejtermelésben, hogyan csinált hathatós propagandát a kertészetnek, gyümölcstermelésnek, jobb szőlőművelésnek és méhészetnek stb. Nem térhetünk ki itt azokra az eredményekre sem, melyeket a termőterület kiterjesztésében ért el, ármentesítéssel s a szik megjavításával; ez utóbbi révén nemcsak nemzetközi tudományos elismerést érdemelt ki, hanem máig megbecsült módszert hagyott örökül a szikes talaj használhatóvá tételére. Alkotó tevékenységéből emeljük ki csak azt, amivel a jobbított, újrendszerű mezőgazdaság nagyfontosságú elemeit honosította meg, a parasztnépre is átsugárzó hatással.

Ilyen mindenekelőtt, hogy sokat tett a kukorica elterjedéséért, világosan megmutatva az előnyöket, melyekkel művelése jár, a termelés és munkaeloszlás egyoldalúságának csökkentése, a szegénység munkához és táplálékhoz juttatása, a jószág jobb takarmányozása szempontjából egyaránt. Még fontosabb ennél, hogy egyben az ugar eltörlésére is példát adott: kétségtelenül bebizonyította ugyanis a paraszt szemeláttára, hogy ha az ugart kukoricával veti be, azt a következő évi gabona korántsem sínyli meg, ellenkezőleg: jobban fizet, pedig már maga a kukoricatermés is többletet jelent a korábbi ugartartáshoz képest. Persze mindennek előfeltétele a jó megművelés; ennek elterjesztése érdekében honosítja meg Tessedik Szarvason a vasboronát és a hengert. És elengedhetetlen a trágyázás is; itt azonban neki nemcsak a szokott hanyagságot és „slendriánt" kell legyőznie, hanem káros előítéleteket is. Amikor először tesz kísérletet a szántóföld trágyázására, a nép kigúnyolja őt, amiért a trágyával s a többszöri szántással Istent és a természetet gazdagabb termésre akarja kényszeríteni; a fényes eredmény azonban elhallgattat minden gáncsoskodót és hitetlenkedőt. Ennél is fontosabb azonban, hogy példaadásával a vetett takarmány hasznára is sikerült rávezetnie a parasztságot. Részletesen kidolgozta, a gyakorlatban is bemutatta a mesterséges rét létesítésének olyan módját, melyben természetes rét és vetett takarmány (lucerna, lóhere, bükköny, baltacim, muhar stb.), kerti vetemények, kender, len és kapásnövények (dohány, burgonya, cukorrépa), fanevelés és méhészet egymást kiegészítő, jövedelmező együttesben találkoznak. Sikerült is elérnie, hogy a szarvasi nép nagy buzgalommal vetette magát a szántóföldi takarmánytermesztésre: lucernából Tessedik példája nyomán a magtermelésre is rátért, úgy, hogy ez a legfontosabb takarmánynövény innen terjedt szerte az országba. De Tessedik a vetett takarmány közvetlen hasznára is rávilágított, amikor ennek révén istállózó tehéntartást vezetett be, s nyilvánvalóan megmutatta, hogy az addigi legelőn való hízlalás helyett mennyivel előnyösebb jászlon tartani a göbölyöket.

Amint látható: Tessedik szerteágazó, roppant munkásságában megtalálható s összefüggő láncolatba illeszkedik a haladottabb mezőgazdaság majd minden fontos eleme. Ahhoz azonban, hogy ennek nyomán a paraszti gazdálkodásban is szerves egésszé, új rendszerré fonódjanak össze, a meglevő paraszt-

közösségek szokásszerűen megállapodott keretei nem nyújtottak elég lehetőséget. Ezért Tessedik elsősorban az újonnan alapítandó településekbe veti reményét, melyeket a föld után sóvárgó zsellérnép friss rajai javaslata szerint az üresen álló pusztákon formálnak ki majd. Szabályos, rendezett, egészséges falvak képe jelenik meg jövőbe néző szeme előtt; bennük külön telek szolgál az új mezőgazdaság körébe vágó kísérletezésre, jobbágy, zsellér, mesterember tágas belső telket kap, hogy ott takarmányfüveket vethessen, s ezek segítségével jászlon tarthassa jószágát; a gazda szántóföldjét, rétjét és legelőjét egy tagban hasítják ki, s így nincs többé nyomáskényszer, ki-ki legjobb tudása szerint művelheti, javíthatja földjét, s tehermentesen az övé lesz, amit ő tesz termékennyé. Az ilyen ideális faluban tehát adva van az okszerű gazdálkodásnak minden feltétele; s hogy a paraszt élni tudjon a lehetőséggel, s értelem és szorgalom révén földesúri beavatkozástól függetlenül, önállóan találja meg boldogulását, arról a Tessedik által sok gonddal és szeretettel kidolgozott falurendtartás gondoskodik. Tessedik bízva bízik abban, hogy ilyen módon az új települések hamar felvirágzanak, s példájuk idővel a régebbi falvakat is magával ragadja; ezzel azután fokról fokra a felsőségre tartozó agrárszervezeti problémák is megoldódnak majd.

Amint a régi falvakkal szemben az újonnan létesítendő településekre, úgy akarja alapozni Tessedik, szemben a hagyományokon felnőtt, megrögzött szokásokhoz ragaszkodó felnőttekkel, elsősorban a parasztifjúság nevelésére a jobb gazdálkodáson nyugvó, boldogabb falusi életet. Évégből alapítja meg Szarvason gyakorlati gazdasági iskoláját, ezt az egész világon egyedülálló intézményt. Újszerű már maga az ismeretanyag, melyet Tessedik és kiváló tanártársai a parasztfiúkba és -lányokba oltogatnak: a fő hangsúly reáliákon, ezek közül is a részletesen és sokoldalúan tárgyalt gazdasági, elsősorban mezőgazdasági ismereteken van. Még inkább újszerű a módszer: a tanitványok nemcsak elméletben látják szembeállítva a régimódi s az új gazdálkodást, hanem a gyakorlatban is elsajátítják ez utóbbinak előnyeit. Az „industrialis" jelző az intézet címében nem azt jelenti, hogy ipari, hanem hogy szorgalmi, dolgozva nevelő iskoláról van szó, melyben a gazdálkodás műveletei az elsőtől az utolsóig a tanítványok kezén mennek keresztül. Erre szolgál az intézet műhelye s főképp a tágas kert; innen indulnak ki s válnak a parasztifjaknak is vérévé, hogy a felnőttek körében is tovább hassanak, Tessedik hazai viszonyokhoz alkalmazott mozdító erejű gazdasági újításai. Olyan magas színvonalú s egyben kézzelfogható ismereteket nyújtó, életre, paraszti hivatásra nevelő szakiskola ez, hogy a mezőgazdaságtan pesti egyetemi professzora: Mitterpacher kénytelen elismerni: a szarvasi intézet csak abban különbözik az egyetemtől, hogy ott a parasztgyerekek gyakorlatban is elsajátítják mindazt, amiről az egyetemi hallgatók csak elméleti oktatásban részesülnek.

Vajon belenyugodhatott-e az uralkodó osztály abba, hogy az ő fiai kevesebbet tudjanak, mint a tőlük függő, nekik alávetett parasztfiúk, s ez utóbbiak anyagi és szellemi igényességre, önálló gondolkodásra és cselekvésre nevelődjenek? A választ a kérdésre az a tragikus fordulat adta meg, hogy a Ferenc-féle reakció idején, 16 évi fennállás után Tessedik intézete kénytelen volt bezárni kapuját. Az 1799-ben újra megnyíló iskola már nem a parasztság felvilágosulását, hanem földesúri gazdatisztek képzését szolgálja, de így sem állhat fenn soká; gyér látogatottsága nem is mérhető a korábbi paraszt-iskola közel ezer főig felment létszámához. Mindennek oka lényegében abban rejlett, hogy Tessedik, hogy az ellene fordult reakcióval szemben megállhassa

helyét, s ne kelljen lemondania szívéhez nőtt kezdeményezéseiről, a bécsi kormányra támaszkodik, s így annak iránymutatásához kell igazodnia. Ezzel azonban az önálló, maga teremtette alap kicsúszik lába alól, s távolabb kerül a parasztságtól, melynek boldogulására tette fel egész életét.

Vajon azt jelenti ez, hogy Tessedik életműve, minden önfeláldozó buzgalma ellenére, kudarcba fulladt? A látszat valóban ez, ha az öreg Tessedik sír felé hajló pályájára tekintünk. Ismét a Széchenyivel való párhuzam kínálkozik itt, oly szívszorító néha a magány, mely az aggastyánt körülveszi. S halála után is hosszú évtizedek múlnak el anélkül, hogy neve említésre kerülne. Ma már, egész életművét mérlegre vetve, világosan látjuk, hogy alakját méltatlanul próbálta elnyelni a feledés. Ma már tudjuk méltányolni múlhatatlan érdemét, hogy akkor nyúlt a paraszt hóna alá, mikor még senki sem gondolt ezzel, s olyan hathatós módon: anyagi oldaláról, példaadás és nevelés útján fogva meg a dolgot, hogy az soká példa nélkül állt. Ma már fel tudjuk ismerni a vonásokat, melyekkel áldásos munkássága nyomán az alföldi táj gazdagabbá, virulóvá lett, s fel tudjuk mérni a termést, mely az ifjú paraszti lelkekbe tett magvetése nyomán sarjadt elő. Ma már nemcsak Szarvas lakossága tekint megbecsüléssel elődei nagy tanítómesterére: szívébe zárta őt az egész magyar nép. És méltán. Mert ha aszerint próbálnók sorba szedni történelmünk nagy egyéniségeit, hogy ki mennyit s milyen eredménnyel fáradozott a nép boldogulásán, emberhez méltó életén: Tessedik Sámuelt bizonnyal az első helyek egyike illetné.

WELLMANN IMRE

ИМРЕ ВЕЛЬМАН

ТЕШЕДИК И АГРАРНОЕ РАЗВИТИЕ ВЕНГРИИ

(Резюме)

Деятельность Шамуеля Тешедика (1742—1820) являлась важным фактором в том преобразовании крупного значения, которое представило собой в Венгрии в материальном отношении начало капиталистического развития, а в духовном отношении распространение просвещения.

О большом чувстве Тешедика к реальным условиям свидетельствует тот факт, что он не только распознает значение эпохального поворота, а становится его тружеником также именно на самом решающем участке: он стремится поощрить развитие на материальных основах. В этом отношении причинило особенные трудности то обстоятельство, что в начале XVIII в. Венгрия вышла из эпохи почти двух столетий турецкого господства и военных разрушений с отсталыми производительными силами, с малочисленным и бессильным слоем буржуазии. А потом тот факт, что Габсбурги обращались со страной до известной меры как с колонией, ставил узкие рамки ее экономическому развитию. При помощи выработанной в середине века таможенной системы они давили ростки капиталистической промышленности в Венгрии, отрезали заграничные торговые связи страны и — также путем распоряжений относительно развития сельского хозяйства, двигающихся в известных рамках — они позаботились о том, чтобы излишки сельского хозяйства Венгрии стояли по дешевой цене к распоряжению промышленности и потребителей Австрии. Более крупное количество продуктов, могущее реализоваться на рынке, однако сумело производить только находящееся на подъеме барское хозяйство помещиков; излишки крестьянина можно было сбывать только на внутреннем рынке, а расширению этого рынка препятствовала отсталость развития городов. Наряду с увеличением числа жителей, однако, постепенно появились и производственные проблемы.

Сельский пастор, Тешедик осознает эти экономические проблемы в первую очередь в положении крестьянина Большой Венгерской низменности и здесь, приспособляясь к

местным возможностям, он трудится над их разрешением. На обезлюденной после турецких опустошений территории хозяйство водилось в первое время довольно примитивным образом. Степи, расположенные между обновляющимися на больших расстояниях друг от друга селами дали возможность прежде всего экстенсивному животноводству. Плуг распространялся только постепенно, сперва на поднятых без системы участках земли, оставленных несколько лет спустя, когда они уже истощились, под паром, а потом в околицах, обрабатывающихся постоянно в рамках опять разделяющей землю сельской общины по двух- или трехпольной системе. К 1770 г., когда Тешедик приступил к своей деятельности по реформам, пашни в общем уже доходили до границы территории, не угрожаемой заводнением. Ни младшие сыновья крепостных крестьян, ни вновь поселившиеся крестьяне не могли больше получить подходящей пашни, что привело к социальной напряженности. К этому добавился кризис производства: традиционный способ земледелия с течением времени уже вряд ли сумел обеспечить содержание возрастающего населения.

Возможности расширения обрабатываемой земли не ускользали от внимания Тешедика: он настоял на *регулировании рек*, а для *преобразования засоленных почв в урожайную землю* он разработал практический метод, который вызвал в то время международную сенсацию, и даже сегодня может считаться основным. Еще важнее этого, что он распознал и самый действенный образ помощи: а именно, что нужно увеличить производственную мощность земли *реформированием традиционного двух- и трехпольного хозяйства*. А из этого распознания сейчас же родились действия: в течение десятилетиями он неутомимой усердностью трудился над освоением новых культур, новых методов, новых приемов обработки земли. Почти все основные элементы «улучшенного», рационального хозяйства можно найти в его примерной деятельности: пропаганду кукурузы, выращенной на месте пара, лучшую обработку (распространение железной бороны и бороннильного катка), удобрение, создание искусственных лугов, распространение люцерны, разведение дойных коров и откармливаемого на убой скота в хлеве и т. п. Он становится не только словом и письмом пионером плодосменной системы: своим личным примером он показывает на практике пользу новых растений и новых методов, потому что он знает из опыта, что только это может поколебать в крестьянине недоверчивость к всему новому, идущему сверху. Но он думает и о том, что трудно преобразовать закоренелый образ мыслей взрослых, а имеющееся устройство сел тоже ставит ограничения по пути рационального преобразования хозяйства. Поэтому он с одной стороны перевоспитывает молодежь в своей единственной во всем мире практической *хозяйственной школе*, где ученики в ходе работы приходят к сознанию невыгод, вернее преимуществ противопоставленных друг другу старого и нового сельского хозяйства. С другой стороны он предлагает, чтобы оставленные без земли бобыли могли на безлюдных степях создать новые поселения, такие, устройство которых уже обеспечивает важные предпосылки «улучшенноно» сельского хозяйства.

Для того, однако, чтобы крестьянство сделало шаг решающего значения вперед к рациональной плодосменной системе, понадобились бы и такие *реформы аграрного строя*, которые далеко превосходили сферу влияния простого сельского пастора: размежевание земель, которое, положив конец раздробленности крестьянских земель делает возможным прекратить трехпольное хозяйство, — и освобождение крестьян, которое уничтожает барщину, десятину, зависимость крестьян. Тешедик оказался довольно смелым показать путь, по которому следует двигаться вперед: он желал, чтобы крестьянин мог располагаться своей землей как собственностью, при полной экономической свободе. Но он не был революционером, и поэтому он ограничился одними предложениями которые в силу необходимости разбились о сопротивление господствующего класса. Все это ставило пределы его стремлениям. Его деятельность все же не была напрасной: Большая венгерская низменность и ее хозяйство сохраняют до наших дней благотворные следы его волнующей деятельности.

IMRE WELLMANN

TESSEDIK UND DIE UNGARISCHE AGRARENTWICKLUNG

(Zusammenfassung)

Die Tätigkeit Sámuel Tessediks (1742—1820) war ein wichtiger Faktor in der bedeutenden Umwälzung, die in Ungarn auf materiellem Gebiete der Beginn der kapitalistischen Entwicklung, in geistiger Beziehung die Verbreitung der Aufklärung bedeutete.

Für den großen Realitätssinn Tessediks zeugt der Umstand, daß er die Bedeutung der epochalen Wende nicht nur erkennt, sondern im entscheidendsten Abschnitt derselben sich als Mitarbeiter ihr anschließt: er ist bestrebt, die Entwicklung in ihren materiellen Grundlagen zu fördern. In dieser Beziehung verursachte der Umstand besondere Schwierigkeiten, daß Ungarn zu Beginn des 18. Jahrhunderts mit zurückgebliebenen Produktionskräften, mit einer dünnen und kraftlosen Bürgerschicht aus der fast zwei Jahrhunderte währenden Epoche der Türkenherrschaft und der Kriegsverwüstungen hervorging. Dann wieder wurden der wirtschaftlichen Entwicklung dadurch enge Schranken auferlegt, daß die Habsburger das Land bis zu einem gewissen Grade als Kolonie behandelten. Mit Hilfe des um die Mitte des Jahrhunderts geschaffenen Zollsystems erstickten die bescheidenen Anfänge der kapitalistischen Industrie, zerschnitten die Handelsbeziehungen Ungarns zum Ausland und sorgten — auch durch in gewissen Schranken gehaltene Verfügungen zur Hebung der Landwirtschaft — dafür, damit die landwirtschaftlichen Überschüsse Ungarns der Industrie und den Konsumenten Österreichs zu billigen Preisen zur Verfügung stehen. Größere Produktenmengen für den Markt konnte jedoch nur die in Aufschwung begriffene herrschaftliche Gutswirtschaft produzieren; die Überschüsse der Bauern fanden nur auf dem Inlandsmarkt Absatz, die Erweiterung desselben wurde aber durch die Zurückgebliebenheit der Städteentwicklung behindert. Mit dem Ansteigen der Bevölkerungszahl traten aber allmählich auch Produktionsprobleme auf.

Tessedik, der Dorfseelsorger nimmt diese wirtschaftlichen Probleme in erster Reihe durch die Lage der Bauern in der Ungarischen Tiefebene wahr und trachtet, sich den lokalen Verhältnissen anpassend, diese an Ort und Stelle zu lösen. In der während der Türkenherrschaft entvölkerten Gegend wurde auf ziemlich primitive Weise gewirtschaftet. Zwischen den zu neuem Leben erwachenden, weit voneinander entfernt liegenden Dörfern erstreckten sich weite Steppen, die hauptsächlich eine extensive Viehzucht ermöglichten. Der Pflug verbreitete sich nur langsam, anfangs auf planlos aufgebrochenen Parzellen, die man nach einigen Jahren, als sie erschöpft waren, brach liegen ließ, dann in Feldgemeinschaften mit Neuverlosung, endlich auf in Rahmen der Zwei- und Dreifelderwirtschaft ständig bebauten Fluren. Um 1770, als Tessedik mit seiner Reformtätigkeit begann, hatte das Ackerland im allgemeinen bereits die Grenze des von Hochwasser nicht überfluteten Niveaus erreicht. Weder die zweit- und drittgeborenen Bauernsöhne noch die neuen Siedler konnten Ackerland mehr erhalten, was eine soziale Spannung hervorrief. Dazu kam noch die Produktionskrise: die herkömmliche Produktionsweise genügte allmählich kaum mehr die Ernährung der zunehenden Bevölkerung zu sichern.

Der Aufmerksamkeit Tessediks waren die Möglichkeiten zur Erweiterung des Ackerlandes nicht entgangen: er betrieb die *Flußregulierung* und hat zur *Urbarmachung der Alkali- (Szik-) böden* ein Verfahren ausgearbeitet, das damals internationales Aufsehen erregte und selbst heute noch als grundlegend angesehen werden kann. Noch wichtiger ist, daß er auch die wirksamste Methode der Hilfeleistung erkannte: nämlich daß die Ernährungskapazität des Bodens durch eine *Reform der herkömmlichen Felderwirtschaft* erhöht werden muß. Und dieser Erkenntnis folgten sogleich Taten: Jahrzehnte hindurch bemühte er sich mit nie erlahmendem Eifer neue Pflanzen, neue Anbaumethoden, neue Verfahren einzuführen. Fast jedes wesentliche Element der »verbesserten«, rationellen Landwirtschaft ist in seiner beispielgebenden Tätigkeit vorzufinden: die Propagierung des Maisbaus auf dem Brachland, bessere Kultivierung (Verbreitung der eisernen Egge und der Walze), Düngung, Schaffung künstlicher Wiesen, Verbreitung der Luzerne, Stallfütterung von Milchkühen und Mastvieh usw. Tessedik ist jedoch nicht nur in Wort und Schrift ein Bahnbrecher der Wechselwirtschaft: er zeigt mit seinem persönlichen Beispiel in der Praxis den Nutzen der neuen Pflanzen und der neuen Methoden, denn er weiß aus Erfahrung, daß nur so der Argwohn der Bauern gegen alles Neue, das von oben kommt, überwunden werden kann. Doch denkt er auch daran, daß die eingewurzelte Denkweise der Alten nicht so leicht geändert werden kann und daß auch die vorhandenen Einrichtungen der Dörfer der rationalen Umgestaltung der Wirtschaft Schranken setzten. Deshalb sorgt er für die Bildung der Jugend in seiner auf der ganzen Welt einzig dastehenden praktischen *Wirtschaftsschule*, wo die Schüler während der Arbeit die Nach- bzw. Vorteile der einander gegenübergestellten alten und neuen Wirtschaftsweise erkennen. Anderenteils beantragt er, den Häuslern ohne Grund und Boden Gelegenheit zu bieten, auf leerstehenden Puszten neue Siedlungen zu schaffen, deren Einrichtung bereits die wichtigsten Vorbedingungen einer »verbesserten« Landwirtschaft sichert.

Dazu jedoch, damit die Bauernschaft einen entscheidenden Schritt in der Richtung der rationalen Wechselwirtschaft tut, wären solche *Reformen in der Agrarstruktur* notwendig gewesen, die den Wirkungsbereich eines einfachen Dorfseelsorgers weit überschreiten: Kommassation, die die Zerstückelung des Bauernbodens aufhebt und Möglichkeit zur Abschaffung der bisherigen Felderwirtschaft bietet sowie Aufhebung der Leibeigenschaft, Fronarbeit, Zehent und Abhängigkeit des Bauern abschafft. Tessedik war kühn genug, den zu beschreitenden Weg aufzuzeigen: er wünschte einen Zustand herbei, bei welchem der Bauer über seinen Besitz als über sein Eigentum mit voller wirtschaftlicher Freiheit verfügen kann. Er war aber kein Revolutionär, und so verblieb er nur beim Stellen von Anträgen, die aber notwendigerweise am Widerstand der herrschenden Klasse brachen. All dies setzte seinen Bestrebungen Schranken. Seine Tätigkeit war aber nicht vergeblich: die Gegend der Ungarischen Tiefebene, wo er wirkte, die dortige Wirtschaftsweise bewahrten bis zum heutigen Tage die segensreichen Spuren seiner Initiativen.

TESSEDIK ÉS AZ EURÓPAI GAZDASÁGTUDOMÁNY*

I.

A hazai gazdasági szakirodalom összefoglaló története ma még megíratlan. Így arra a kérdésre, hogy milyen erők, színfoltok jelzik népünk gazdasági kultúrájának fejlődését, új kutatásoknak kell feleletet adniok. A Tessedik működésével foglalkozó viszonylag terjedelmes irodalom ellenére is, alig találkozunk olyan próbálkozással, mely arra tenne kísérletet, hogy a nagy gazdasági úttörőt saját korának hasonló téren működő alakjaival vesse egybe, és így helyét egy ilyen összevetés révén határozza meg.[1] Még kevésbé kidolgozott Tessediknek az európai gazdaságtudománnyal való kapcsolata. Így a Tessedik-ünnepségek a legjelentősebb érdeklődést azért keltik fel, mert új kutatási eredmények publikálásának lehetőségét adják meg.

Hallatlanul csábító dolog nagy elődök mérce alá állítása, másfelől pedig szembeállítása mai gondolkodásunkkal. Az időbeli távolság ugyan Tessedik személyét bizonyos mértékig vitán felül emeli, és bár századok választanak el bennünket az ő személyétől, mégsem érezzük írásain a múzeumok hidegét, hiszen „A parasztember Magyar országban, micsoda és mi lehetne" c. műve már kérdésfeltevésében is sok tekintetben napjainkhoz is szól. Klasszikus ő és egyben kortárs, aki a reális valóságot ábrázolja, látja a csúcsokat, de felismeri a szakadékokat is.

A Tessedik-kérdés feltárása és megoldása már nemzedékeket foglalkoztatott. Az elsőt[2] a felfedezés izgalma lelkesítette, a másodikat a teljesebb megismerés lehetőségének biztosítása vezette akkor, midőn addig ismeretlen Tessedik-írások publikálását vállalta,[3] míg a harmadik napjainkban tesz kísérletet arra, hogy Tessedik marxista értékelését és teljes oeuvrejét nyújtsa.

A Tessedik-ünnepségek a megemlékezésen túl lehetővé teszik az egész Tessedik-kérdés mély kritikai vizsgálatát is. De e téren a kutatás új eredmé-

* A Tessedik Sámuel halálának 140. évfordulója alkalmából rendezett Országos Tessedik Ünnepségek során, a szarvasi Tessedik-emlékünnepségen, 1960. szept. 13-án elhangzott előadás.

[1] Vö. *Bakács István János :* Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. Századok. 1947. 140. l.

[2] *Szelényi Ödön :* Az első munkáspedagógus. Tessedik Sámuel élete és munkássága. Bp. 1916. *Gaál Jenő :* A falu gondozása. Tessedik élete, alkotásai és művei. *Ruisz Gyula :* Tessedik Sámuel adomái. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1895. és a kéziratgyűjtemény. Ez utóbbi a Szarvasi Tessedik Sámuel Mezőgazdasági Technikum tulajdona.

[3] *Nádor Jenő—Kemény Gábor :* Tessedik Sámuel élete és munkája. Nagy László Könyvtár. Bp. 1936. Tessedik Sámuel: Szarvasi nevezetességek. Kiadta *Nádor Jenő*. Magyarságtudomány könyvei.

nyekhez csak akkor juthat, ha új forrásokat tár fel, melyek lehetőséget adnak Tessedik tevékenysége *távlatainak* ábrázolására is. A tessediki mű nagyszerű egysége egy hulló és egy születő világnak, a fejlettebbért való küzdelem egyazon életművön belül való vizsgálata nagy lehetőségeket és eredményeket biztosíthat. Ezek az új kutatások szükségesek is, hogy felmérjék és megformálják azokat a tanulságokat, melyek Tessedik műveiből levonhatók. Ezen sorok írójának elhallgathatatlan véleménye tehát az, hogy Tessedik művei eddig a levéltárak hűvösében lappangó részének feltárása, illetve felhasználása nélkül az előrejutás rendkívül kétséges. *Az új kutatásoknak éppen ezért új források feltárásán kell nyugodnia.* A tessediki probléma a kutatás számára bizonyos fokig lezártnak tetszik, hiszen a szerző legtöbb műve az enyészet áldozatává lett. Mégis csak látszólagosnak kell tekintenünk ezt a helyzetet, hiszen a fővárosi és vidéki könyvtárakban és levéltárakban számtalan olyan forrás fedezhető fel, melyek felhasználása a teljes tessediki kép megrajzolásához elengedhetetlen.

A másik, nem kevésbé fontos feladat az, hogy a kutatásban viszonylag legelhanyagoltabb munkaterületnek: az agrárviszonyok megváltoztatása érdekében tett fáradozásainak minél teljesebb rajzát adjuk, hiszen csak így tudjuk pontosan meghatározni Tessedik korszakos jelentőségét.

Az eddigi kutatások iránya következtében Tessedik működésének megítélése némi torzulást szenvedett, mivel a figyelem mindeddig döntő mértékben pedagógiája felé fordult. Távol áll ezen sorok írójától az a szándék, hogy kimagasló pedagógiai eredményeit mellőzze, hiszen a napjainkban megjelent „Előterjesztése" éppen elég bizonyíték ilyen irányú törekvései korszakos jelentőségének bizonyítására, továbbá napjaink pedagógiai átalakulásának a gyakorlatiasság felé való törekvése idején helytelen is lenne egy oly szűk keresztmetszetű szemlélet, mely működésének egyik vagy másik területét akarná kiemelni a többi oldal elhanyagolásával; mégis hangsúlyoznunk kell, hogy ez alkalommal éppen gazdasági törekvéseinek rajza az, mely hangsúlyosabb kiemelést igényel, hiszen e területen levő ismereteink lényeges kiegészítésre várnak.

Tessedik Sámuel a magyar nép történetének egyik jelentős fordulóján élt: kortársa a magyar feudalizmus válságának, az öröknek látszó feudális rend bomlásának, új eszmék terjedésének. Tessedik azonban nemcsak passzív szemlélődő kortársa volt a nagy időknek, hanem, mint látni fogjuk, könyörtelen bírálója is. Túljutott ő az egyszerű erkölcsi normák hangoztatásán, hiszen jelentős lépéseket tett a gazdasági alapnak, nevezetesen a mezőgazdaságnak megváltoztatásáért. A következőkben tehát éppen a tessediki tevékenységnek ezt az oldalát kíséreljük meg ábrázolni.[4]

Ennek a kérdésnek megvilágításához forrásanyagot jelentenek Tessedik *gazdasági írásai,* mert ezek lehetőséget biztosítanak arra, hogy mélyebben hatolhassunk bele gazdasági vonatkozású elgondolásaiba. Ezek közé sorolhatók elsősorban a most megjelent *Magyar ipar tizenkét akadálya a Tiszavidéken,*[5] továbbá a *Plan der Vorlesungen bey dem praktisch-ökonomischen*

[4] *Vincze László :* Tessedik élete és pedagógiai munkássága. Pedagógiai Szemle. 1953. *Vincze Ferenc :* Tessedik Sámuel a magyar agrártudomány előfutára. Budapest. 1951. *Wellmann Imre :* Tessedik Sámuel. Művelt Nép kiadó. Bp. 1954. *Dr. Szabó Miklós :* Tessedik Sámuel élete és munkássága. Bp. 1960. Mezőgazdasági Múzeum Füzetei 11. sz.

[5] Tessedik Sámuel kisebb írásai. Közzéteszi: *Hanzó Lajos.* Szarvas. 1960. 125. l.

Institut zu Szarvasch c. tervezete, valamint a *Conspectus instituti practico-oeconomici Szarvasiensis* c. írása is.[6]

De nem hagyhatók figyelmen kívül *Tessedik könyvtárának* napjainkig fennmaradt darabjai sem. Ezeket a köteteket ugyanis Tessedik jegyzetei — nem egyszer terjedelmes jegyzetei — teszik értékessé. Eme könyvtártöredék darabjai közül csak kifejezetten azokat vesszük számba, melyeken kétségtelenül felismerhető Tessedik kezevonása. Ő ugyanis tanulmányozott könyveit mindig terjedelmes észrevételekkel látta el, melyek vagy a kérdéssel kapcsolatos irodalomra utalnak, vagy saját véleményét, nem egy alkalommal ellenvéleményét örökítették meg. Ezeket azután sokszor S. Th. kézjeggyel is ellátta. Az ilyen bejegyzések természetesen rendkívül szubjektív vallomások, melyeken keresztül lehetőségünk nyílik belepillantani az író fejlődésének legrejtettebb forrásaiba. Tessedik könyvtártöredékének tehát csupán ezeket, a Tessedik bejegyzései által kétségtelenül bizonyosnak tekinthető gazdasági jellegű írásait vehetjük figyelembe és használhatjuk fel. Félre kell tennünk azokat a XVIII. századból származó, de ugyancsak ezek között a könyvek között szereplő műveket, melyek kedvező párhuzamok vonására adnának alkalmat a hazai és külföldi gazdasági szakirodalom között.

A könyvtártöredék *egy részének* felismerése és identifikálása *Nádor Jenő* munkája, aki a szarvasi gimnázium könyvtárának katalógusában tesz utalást erre.[7] A könyvtártöredék *másik része* az elmúlt években került a kutatók elé. Az eddig ismertetett források segítségével teszünk kísérletet arra, hogy Tessediknek mind a magyar, mind az európai gazdaságtudományban elfoglalt helyzetét tisztázzuk.

*

Tessedik korának, a XVIII. századnak gazdasági állapotát igen érdekesen jellemzi a kor egyik gazdasági szakírója, *Decsy Sándor*, aki a Pannoniai Fénixben elkeseredetten szól arról, hogy a *magyar nemesség* gazdaságilag járatlan és tapasztalatlan. Hangoztatja, hogy Franciaország és Németország azért gazdagok, mert ezekben az országokban okszerűen gazdálkodnak. Szakkönyveik és gazdasági társaságaik vannak, melyek nagy gondot fordítanak a szakirodalom fejlesztésére. A hazai viszonyok között szükségesnek látná az idegen szakirodalom tanulmányozását, ennek azonban gátat emel a nemesség idegen nyelvekben való járatlansága.[8]

Rokonszenves gondolat Decsy koncepciójában a gazdasági továbblépés nagy igénye, de sok tekintetben befolyásolja felfogásának értékét az a körülmény, hogy szemlélete nem haladja túl a hagyományos *nemesi szemléletet*. Habár Decsy érez valami különbséget a hazai és külföldi gazdasági viszonyok között, társadalmilag mégsem tud újat felhozni, hiszen a *nemesi birtok* gazdálkodása foglalkoztatja őt.

A hazai és külföldi gazdasági viszonyok közötti különbséget Tessedik is felismerte, és mint látni fogjuk, sokat tett a különbségek megszüntetéséért.

[6] Ruisz Gyula kézirati hagyatéka (Ezután *Ruisz*): Levelek Tessedik iratai tárgyában. 98. l. továbbá *Ruisz :* 145. l.

[7] *Nádor Jenő :* A szarvasi ág. h. ev. Vajda Péter gimnázium könyvtárának címjegyzéke. Szarvas. é. n. 9. 15. stb. lapokon.

[8] Vö. *Bakács* i. m. 146. l.

Éppen ezért hasznosnak látszik az összevetés érdekében az európai gazdálkodás helyzetének áttekintése.

Az európai gazdasági viszonyok vizsgálatára jó lehetőséget nyújt az a gazdasági utazás, melyet *Gerits Pál* és *Lehrmann Ferenc*, a keszthelyi Festetics-uradalom két gazdasági vezetője tett 1819—1825 között. A jelzett utazók jelentései bőséges tárházát nyújtják az európai helyzetről szerzett tapasztalatoknak.[9] Az említett Gerits Pál levelezéseiben értesítette Festetics Lászlót utazásainak eseményeiről, minden hónapban jelentést tett az uradalom Directiójának, továbbá időnként összefoglaló jelentést is küldött tapasztalatairól. A hat esztendőt felölelő gazdasági utazás írásai tehát alaposan tárják fel a kor mezőgazdaságának új útjait, melyek hazánkban még nemigen ismertek.

Gerits értékes összevetéseket tett a korabeli magyar és európai gazdasági viszonyok között. Alig lépi át a hazai határt, Morvaországban, a Lichnovszky-féle uradalomban tartózkodva felfigyel a szarvasmarhatartás fejlett voltára, a gyümölcs- és kenderfeldolgozók nagy jelentőségére.[10] Érdemes továbbkövetni ezt az európai vándort, hiszen nemcsak az összevetés lehetősége ad értéket jelentéseinek, hanem az a körülmény is, hogy akaratlanul is igen érzékletes rajzát nyújtja a kibontakozó európai kapitalizmusnak. Nyomon követhetjük a fejlődő árutermelést, a városoknak mint felvevő piacoknak a szerepét és ezeknek visszahatását a mezőgazdaságra.[11] Az élelmiszertermelés jelentőségének növekedésére mutat rá Gerits pl. a németországi rennesdorfi gazdaságban tett látogatása során, hangoztatva az élelmiszertermelés fontosságát:[12] Majd úgy látja, hogy másutt a gyapjútermelés áll a gazdálkodás előterében.[13] Számtalan egyéb megfigyelés mellett ki kell még emelni azokat, melyeket a talajerő gondozásával és megőrzésével kapcsolatban tett. Úgy látja, hogy az általa meglátogatott területeken már általános a trágyázás, sőt Gröbingenben erre már márgát használnak.[14] Ez lepi meg a magyar utazót a friedrichsecheni majorban is.

Az eddig elmondottakból azt szeretnénk kiemelni, hogy külföldön már kezdik legyőzni az ösztönös vagy empirikus gazdálkodást, mely az ősöktől hagyományozott módon foglalkozik a mezőgazdasággal. Egyre inkább tért hódít a racionális gazdálkodás. Ennek természetes következménye a hagyományos gazdálkodás felszámolása.[15]

Nem lenne célszerű, ha ennek az érdekfeszítő európai tanulmányútnak összes eredményeit fel akarnók itt sorolni. Csupán azokra lehet szorítkozni, melyek megfelelő összehasonlítási alapot adnak arra, hogy tanulságokat vonhassunk le akkor, midőn Tessedik munkájának elemzésére kerül a sor.

Európának egy részét Tessedik is bejárta tanulmányútja idején.[16] Látta és tanulmányozta az európai mezőgazdaság helyzetét.[17] Amikor pedig

[9] Országos Levéltár. Festetics-család levéltára. C. III. 5. Gerits Pál gazdasági utazása. 1819—1825. (Ezután: *Gerits*)

[10] *Gerits :* 1820. IV. 17. 46. l.

[11] Vö. *Hans Hausherr :* Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit vom Ende des 14. bis zur Höhe des 19. Jahrhunderts. Weimar 1955. 147. és 149. l.

[12] *Gerits :* 1820. V. 15. 44. l.

[13] Uo. 1820. V. 24. 45. l.

[14] Uo. 1820. VI. 10. 47. l.

[15] Uo.

[16] *Nádor—Kemény* i. m. 11. l.

[17] Tessedik Sámuel kisebb írásai. 10—11. l.

1767-ben Szarvasra került, joggal tehette fel a kérdést: mi a paraszt és micsoda lehetne, Tessedik szavaival élve, a „Tiszántúli hazában"? Ezzel kapcsolatos tapasztalatairól maga is számot ad,[18] de e század egyéb írott emlékei is feltárják a hazai állapotokat, és lehetőséget nyújtanak arra, hogy összevetést lehessen tenni a hazai és külföldi viszonyok között. A hazai agrárállapotok ismertetése *Wellmann Imre* előadása után már ismétlést jelentene, de tény az, hogy a XVIII. század agrikultúrájának kérdése Tessediket is részletes elemzésre késztette, melyet az egyik kihasználatlan és kiadatlan írásában, az „Ausgebreitete Früchte des Klee-Baues"-ben fejt ki.[19]

Az elemzés már arra vall, hogy Tessedik feltárta a hazai mezőgazdaság hibáit, és igyekezett megjelölni a javított mezőgazdaság fő problémáit. Tessedik életművének megítélése alkalmával nemcsak a korabeli európai állapotok számbavétele kívánatos, hanem azoknak a gyökereknek vizsgálata is, melyek őt a korabeli gazdaságtudományhoz fűzték, mert ezen kapcsolatai adják meg Tessedik gazdasági törekvéseinek tulajdonképpeni magyarázatát.

II.

A Tessedik-ünnepségek előadásai során szükségképpen került megvilágításra Tessedik egész koncepciója, felfogásának elméleti megalapozottsága, a néphez való viszonya. Tessedik tevékenysége csak úgy érthető meg, ha mindenekelőtt a néppel kapcsolatos álláspontját vizsgáljuk meg, hiszen ez adta meg „cselekvő életének" a bátorságot és lendítő erőt.

Tessedik aufklärista felfogásának az adta meg radikális jellegét, hogy világosan felismerte a feudális társadalom termelőosztályának súlyos helyzetét. A Tessedik-ünnepségek alkalmával éppen azt kell kiemelnünk, hogy *rendszerében hogyan függ össze a nép felemelését szolgáló törekvése az egész társadalmi rendszer felszámolásának perspektívájával.* A paraszti nyomor mérhetetlensége, a parasztság elnyomatásának ténye az ő írásaiban válik kiáltó szóvá a barokk világ pompájában.

Egyfelől tehát a legteljesebb realitással nyúl a barokk világ legsúlyosabb problémájához, másfelől pedig rendkívül mély szakismerettel igyekszik megadni a felemelkedésre vonatkozó útmutatásait. Ennek a jelentős szakismeretnek a gyökereit igyekszik feltárni a továbbiakban e szerény tanulmány.

Erre lehetőséget nyújt az a könyvtártöredék, melyre bevezetőben már utalás történt. Ennek révén válik lehetővé, hogy megismerhessük azt a szoros kontaktust, mely közte és az európai gazdaságtudomány között fennállt, ugyanakkor megismerhetjük azokat a műveket is, melyek gondolkodását formálták és elmélyítették gazdasági szakismereteit. A könyvtártöredék két részre osztható: 1. a gazdaságelméleti művekre és 2. gyakorlati gazdasági szakirodalomra.

A hazai fiziokratizmus és merkantilizmus gyökerei ma még kikutatlanok. Habár ezen közgazdasági elméletek kibontakozásának rajza ma még tisztázatlan, ennek ellenére megállapítható, hogy ezek hazai térhódításában nagy szerep jut Tessediknek is. Felvethető ennek során az a kérdés, vajon milyen forrásokból merített Tessedik? Ennek a kérdésnek eldöntésében prominens szerep jut azoknak a köteteknek, melyek az egykori könyvtárban feltalálhatók.

[18] Uo. 43. 47. l.
[19] *Ruisz :* 241. l.

Elöljáróban azok a művek kerülhetnek vizsgálat alá, melyek elsősorban *gazdaságelméleti* téren hatottak írónkra. Tessedik gazdaságelméleti gondolatainak vizsgálata közben ugyanis észrevehető az a nagy különbség, mely közte és a többi hazai író között fennállt. Tessedik ugyanis a *parasztgazdaság problémáit* állította előtérbe. Ennek a gazdasági felemelkedését akarta biztosítani. Ezen a téren nagy hatással lehetett rá egy a mai napig fennmaradt fiziokrata mű, mely a szerző nevének említése nélkül „*Allgemeinste Regierungsmaximen eines Agri-Cultur Staates*" címmel jelent meg.[20]

A mű szerzője fiziokrata felfogás híve, hiszen a mezőgazdaság fejlesztését mindenek fölé helyezi, és ettől teszi függővé az állam és polgárai felemelkedését és jólétét. A mű hangsúlyozza, és Tessedik aláhúzottan kiemeli a szövegnek azt a passzusát, mely szerint a mezőgazdaság fejlődésének alapja a paraszti birtok állandósága, mert ez biztosítja a talajgondozás lehetőségét.[21] Ezt a gondolatot Tessedik a „Helység és iskola szabályozása" c. művében[22] részletesen ki is fejti. Maga Tessedik ismételten síkraszáll a földközösség felszámolásáért, amit a gazdasági továbbhaladás feltételének tart. Az időszakos földcsere felszámolása már a kor követelménye volt, mert annak további léte az agrikultúra fejlődését akadályozta. Az állandó parasztbirtok lehetővé tette, hogy lendületet nyerjen a meliorizáció. Innen fakad az a tétele, hogy az agrárállam berendezkedésének alapja a *szilárd telekrendszer*, és ez képezi a javított mezőgazdaság alapját is.[23]

Izgalmas olvasmányként lehet követni a jelzett mű okfejtéseit, és összevetést lehet tenni a Tessedikkel rokon gondolatok között. Igen fontosnak látszanak azok a sorok, melyek a parasztság elszegényedésének folyamatával foglalkoznak. Rámutat a szerző arra, hogy a feudális rendszerben az elszegényedett ember nem tud többé felemelkedni, és ennek folytán csalóvá, naplopóvá válik. Az egész mű alapját az az etikai megállapítás adja, hogy a feudális rendszerben az ember csak annyit dolgozik, amennyi életének puszta fenntartásához szükséges.[24] Ilyen körülmények következtében pedig a mezőgazdaság nem fejlődhet tovább. Így jutnak el a korabeli gondolkodók és közöttük Tessedik is a paraszt elnyomorodásának okaihoz. Ezek között szerepel az, hogy *a)* a jobbágynak nincsen földje, *b)* a földnélküli parasztok bére alacsony, *c)* a mezőgazdaság nem fejlődik. Tessedik egyik műve, „A helység és iskola szabályozása", utalást is tesz ezekre a kérdésekre, és a magyar társadalom fejlődését ebből a szempontból veszi vizsgálat alá. Midőn a paraszti földtulajdon helyzetének megváltoztatására javaslatokat tesz, ezek az érvek szerepelnek argumentumai között.[25]

A források vizsgálata során egyre közelebb juthatunk annak felismeréséhez, hogy Tessedik szemben áll a feudalizmussal! Az egész rendi társadalommal való leszámolásának és a néphez való kapcsolatának élénk bizonyítéka az a szubjektív erejű írás, melyet maga írt be ennek az „Allgemeinste Regierungsmaximen eines Agri-Cultur Staates" c. könyvnek a lapjaira, ahol azt

[20] 1787-ben jelent meg a Gottfried Müller kiadónál. Vö. *Nádor Jenő :* A szarvasi Vajda Péter gimnázium könyvtárának címjegyzéke.

[21] Uo. 15. l.

[22] Tessedik Sámuel kisebb írásai. 49. l.

[23] Oekonomische Regierungs-Maximen eines Agri-Cultur Staates. Leipzig 1781. 15. s köv. l.

[24] Uo. 66. l.

[25] Tessedik Sámuel kisebb írásai. 1960. 47. l.

hangoztatja, hogy a paraszt joggal panaszkodik a rendekre, hiszen ő táplálja azokat, és az ő feladata csak az engedelmeskedés, „anélkül, hogy tudná, hogy azok ostobaságait miért kell fizetnie és miből?"[26] Más helyen is kifejezi együttérzését a parasztsággal, amikor őt a feudális társadalom igavonójának nevezi, akit mindenki kihasznál.[27] A feudalizmus elleni konkrét állásfoglalásának bizonyítékai ezek a több helyen tett megnyilatkozások. Kétségtelen az, hogy a forradalmi átalakulás kora messze volt Tessedik korától, így a feudalizmus ellen indított rohamokban ő nem vehetett részt, de felfogásával, működésével feltétlenül gyengítette annak bástyáit. Természetesen az a körülmény, hogy Tessedik nem volt forradalmár, nem von le értékéből, de történeti arcélének kialakítása során ezekre a kíméletlen, fölényes, ugyanakkor megalapozott és kérlelhetetlen bíráló szavaira, melyekben a feudalizmus minden fekélyére rávilágít, fel kell hívni a figyelmet. Egyedül a mindent elszenvedni kénytelen parasztot nem bántja sohasem.

Az elméleti alapok vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni *Johannes Beckmann* hatását sem. Tény az, hogy a könyvtártöredékben már nem találjuk meg Beckmann főművét, a „*Grundsätze der deutschen Landwirtschaft*" c. könyvet, de egyik alkotása ma is megtalálható, és ez is jelentős következtetésekre ad lehetőségeket. *Beckmann :* „*Anweisung die Rechnungen kleiner Haushaltungen zu führen*" c. könyve azért is nevezetes, mert sokat foglalkozik a szegénység problémáival, és e műben Tessedik figyelmét éppen azok a részek ragadják meg, melyek a munkabér kérdésével foglalkoznak.[28]

Beckmann személye a korabeli gazdaságtudományban jelentős szerepet játszott. A „*Grundsätze der deutschen Landwirtschaft*" c. művében pedig egy olyan gondolatot vet fel, mely rendkívül gyümölcsözővé vált az európai gazdaságtudományban. Véleménye szerint a gazdaságtudomány nem juthat helyes ismeretre, hasznothajtó felfogásra, míg nem veszi figyelembe *a természettudomány eredményeit!* A gazdasági segédtudományok eredményei felhasználásának gondolata tehát az ő nevéhez fűződik.[29]

A segédtudományok megállapításai, mint pl. a botanikáé, mineralógiáé, természettané, matematikáé és a nemzetgazdaságtané a gazdaságtudomány kincseivé lettek. A korabeli természettudományok leghíresebb képviselőinek eredményei közül már *Linné, Wallerius* és *Buffon* eredményeit használják fel.

Az európai gazdaságtudományban nagy *szemléleti változás* megy végbe ebben a korszakban. Ez a szemléleti változás kihat a *társadalmi felfogásra is.* Ez a kettősség fonódik össze ugyanis Tessedik koncepciójában. A mezőgazdaságnak mint tudománynak a kialakítása, továbbá a robotmunka megszüntetése az a kettős feladat, mely e kor agrárúttörői előtt jelentkezett. A robotmunka ugyanis nem elégítette ki a kor mezőgazdáit, hiszen a javított mezőgazdaság már nem sokat tud kezdeni vele. Az eddigiek alapján tehát levonhatjuk azt a részkövetkeztetést, hogy Tessedik ezeknek a törekvéseknek

[26] A Oekonomische Regierungs-Maximen eines Agri-Cultur Staates-hez írt eredeti, Tessediktől származó jegyzetek. Első kézirati oldal.

[27] Kleine Oekonomische Reisen . . . Züllichau 1785. Az I. részhez fűzött megjegyzések. Utolsó kézirati lap.

[28] *Beckmann, Johann :* Grundsätze der deutschen Landwirtschaft. Joh. Christian Verlag. Göttingen und Gotha. 1769. 4. § 9., valamint az első és ötödik kiadás előszava.

[29] *Beckmann :* Anweisung die Rechnungen kleiner Haushaltungen zu führen c. könyve a szarvasi Vajda Péter gimnázium könyvtárában. Vö. még Handwörterbuch der Staatswissenschaft. 1899. II. k. 535. l.

hazai képviselője. *Hazai fő alakja annak az irányzatnak, mely a mezőgazdaságtudomány fejlődését kapcsolatba hozza a természettudományok eredményeinek használatával, egyben a társadalmi továbbhaladással.* E gondolatok Tessedik írásaiban mindig hangsúlyos szerepet kapnak.[30] Megjegyzendő, hogy a természettudományok gyakorlati alkalmazására vonatkozó elveire, majd a következőkben, a pedagógiai gondolatok elemzése alkalmával, még vissza kell térni.[31]

Tessedik szerepének elemzése során rá kell még mutatni arra a jelentős mozzanatra, hogy a korabeli irodalomban az ő fellépéséig a populáris jellegű ún. házigazda irodalom (Hausvater-literatur) burjánzott el, mely tulajdonképpen tanácsadó irodalom volt. Ez sokszor primitív és tudománytalan álláspontot foglalt el, és így nem tudott feladatának megfelelni. Itt kell hangsúlyoznunk, hogy Tessedik a tudományos irodalom eredményeinek terjesztésével került fölébe a jelzett „házigazda irodalomnak". A gazdasági elméletet már gazdasági kísérlettel kapcsolta egybe. A theoria cum praxi jelentkezik nála, és ezzel még fokozta működésének nagy jelentőségét.

Tessedik tevékenységének ez a vonása még jobban kidomborodik, ha az osztrák kameralisztika törekvéseivel is összevetjük felfogását. Tessedik egész koncepciója szembenáll az osztrák gazdasági élet képviselőivel, általában az osztrák abszolutizmus képviselőivel. Elsősorban azzal, hogy a nemzeti iparfejlődés egyik képviselője volt. „*A magyar ipar tizenkét akadálya a Tiszavidéken*" c. írásában[32] utal is az osztrák iparpolitika káros voltára, de ugyanakkor maga is igyekszik olyan kezdeményezéseket tenni, melyeknek következtében műhelyek, manufakturák alakulnak, és azok alapítására ösztönöz.[33] Szemben állt felfogása a kameralisztikával azért is, mert ez sok tekintetben elméleti maradt. Hívei távol álltak a gyakorlati gazdálkodás problémáitól. Elegendő itt rámutatni azoknak az államgazdasági tanszékeknek meddőségére, melyek pl. Lipcsében 1742-ben, Jénában és Erfurtban 1763-ban és Bécsben 1752-ben jöttek létre.[34] Bár a kameralisztika sok tekintetben elméleti maradt, bizonyos jelentősége mégis van, mert a mezőgazdaság felé fordította a figyelmet. Felvetette az általános alapelveket, ha azokat nem is vitte át a gyakorlatba.[35] E téren Tessedik jelentős mértékben túlhaladta a kameralistákat.

Az elmondottak alapján megtehetjük a második részkövetkeztetést: megállapíthatjuk, hogy

1. Tessedik feltárta az elmaradt agrárjogi viszonyokat, midőn a parasztságnak a feudális rendszerben kialakult helyzetét kifogásolja, de jelentős érdeme az is, hogy

2. *a gyakorlati gazdálkodás* szilárd elméleti alapokra helyezése jelentette fő problémáját.

Ezek a felismerések viszik őt tovább, maga is egyre jobban eltávolodik az empiriától, és eljut a tervszerű gazdasági kísérletek gondolatáig. Ha tekintetbe vesszük, hogy törekvéseit a fejlettebb Nyugat-Európához képest jelentős mértékben elmaradt környezetben akarta megvalósítani, akkor valóban kimagaslik alakja a korabeli gazdasági úttörők közül.

[30] Tessedik Sámuel kisebb írásai. 102. l.
[31] Vö. 28. és 29. jegyz.
[32] Tessedik Sámuel kisebb írásai. 128. l.
[33] Uo. 131. l.
[34] *Wilhelm Roscher :* Geschichte der Nationalökonomik. 471. l.
[35] Uo. 472. l.

Külön vizsgálat tárgyát képezné annak az eldöntése, hogy milyen volt a szerepe és értékelése Európában. Annál inkább, mert volt idő, midőn tevékenységének jelentős visszhangja volt külföldön is. Elegendő itt *Sztratimirovics István* karlovici metropolita levelére gondolni[36] vagy *Zacharias Becker* cikkére a góthai Deutsche Zeitung 1791. évfolyamában,[37] vagy a Braunschweiger Journal 1799. évfolyamát idézni, továbbá a Neuer Deutscher Merkurban és az Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen 1812-es évfolyamában[38] és a Vaterländische Blätter für den oesterreichischen Kaiserstaatban megjelent ismertetésekre. Annak a hatásnak a kérdése, melyet Tessedik az európai gazdaságtudományra gyakorolt, további részletező vizsgálatot igényel.

*

A korabeli gazdasági élet fordulópontja éppen *a gyakorlat* volt. Arra a kérdésre pedig, hogy Tessedik milyen gyakorlati gazdasági eljárásokat ismert, a könyvtártöredék *gyakorlati gazdasági szakirodalom* körébe tartozó köteteinek átvizsgálásával tehetünk megállapításokat.

E problémakör megvizsgálása két szempontból is jelentős tanulságokkal szolgálhat:

1. fényt derít Tessedik gazdasági ismereteinek tartalmára és mélységére, és

2. rávilágít arra, hogy szerzőnk *nemcsak* a korabeli német, hanem az angol szakirodalmat is jól ismerte. Így a rendelkezésre álló adatok éppen arról győznek meg, hogy Tessedik a legfejlettebb gazdasági törekvéseket képviselte hazánkban, és nemcsak egyirányú volt a tájékozódása. Éppen ez a körülmény cáfolja azt az állítást, mintha ő egyszerű hazai képviselője lett volna a német földön kialakult gazdasági törekvéseknek.

Ennek a vizsgálatnak során megismerkedhetünk azzal a szívós és egyben lelkiismeretes munkával is, melynek révén a korabeli európai szakirodalomban tájékozódott. A gyakorlati gazdasági jellegű művek közül is csak azokat vesszük vizsgálódásaink alapjául, melyekben ugyancsak Tessedik feljegyzései bizonyítják, hogy egykoron a nagy agrárúttörő kezében voltak.

Ezek között a művek között kell megemlítenünk a „Museum Rusticum et Commerciale" című többkötetes művet is. Ez már gyakorlati gazdasági célzatú könyv, melyben a termelés és tenyésztés gyakorlati kérdései és módszerei kerülnek előtérbe. Az angol mezőgazdasági szakírók által szerkesztett kötet eszméi nem kallódtak el gyümölcstelenül Tessediknél, hanem igyekezett az ott olvasottakat hazai földön is meghonosítani, továbbfejleszteni. Ez a mű gyenge német fordítása ellenére is nagy hatással volt Európa gazdasági életére, maga *Thaer* is ismerte, és műveiben többször hivatkozott rá.[39]

Már a munka bevezetésében hangsúlyozott kiemelést nyert az a tény, hogy az angol mezőgazdaság Tessedik korában a kapitalizmus útját járta.

[36] *Ruisz :* 58. l.

[37] Deutsche Zeitung 1791. 749. l.

[38] Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen. 1812. Anzeiger. No. 7.

[39] Museum Rusticum et Commerciale oder ausgelesene Schriften den Ackerbau, die Handlung, die Künste und Manufacturen betreffend . . . Aus dem Englischen übersetzt und mit einigen Anmerkungen begleitet. I—III. k. Leipzig 1764—1766. *Thaer :* Englische Landwirtschaft c. művében foglalkozik ezzel a sorozattal.

II. Károly óta a spekuláció itt is energikusan növekedett, és a mezőgazdaság produktivitásának fokozására törekedtek.

Az angol mezőgazdaság fejlődésével párhuzamosan bontakozott ki az angol mezőgazdasági szakirodalom is, melynek eredményeit Tessedik az említett Museum Rusticum et Commerciale révén ismerte meg. A Museum egyik szerkesztője a nagy hírű *Young* volt, akinek több tanulmánya is megjelent e lapokon, és nem egy alkalommal történik hivatkozás nagy művére, a „*Course of experimental agriculture*" c. 1770-ben megjelent könyvére is. Ennek a kiadványnak tehát egyik legjelentősebb írója a neves gazdász volt.

A „*Museum*" révén ismerkedik meg Tessedik az angol szakirodalom olyan reprezentánsával, mint *Cook*, aki a mezőgazdasági termelőeszközök fejlesztése terén ért el sikereket,[40] de itt ismerhette meg *James Andersont* is, aki a burgonyatermesztés vonatkozásában ért el eredményeket, a lucernatermesztést illetően pedig a jelzett kötetek révén *Rocques* eredményeit tartotta számon.[41]

E kérdés tárgyalásánál kell rávilágítani arra is, hogy Tessedik idejében szervezte *James John Sinclaire* a „Boards of Agriculture"-t, melynek tagjai már gazdasági kísérleteikről adnak számot, és vitákban igyekeznek megvédeni eredményeiket. Ezeknek a vitáknak, leveleknek egy része megjelent a „*Museum*"-ban is. Így pl. felvetik a szántóföld javításának kérdését, ennek keretén belül a síkföldek, lapályok művelésével, hasznosításával is foglalkoznak. Kitérnek az állattartás problémáinak a megtárgyalására. Részletesen vizsgálják azt a kérdést, hogy a különféle szarvasmarha-fajták azonos táplálás mellett milyen tejhozamot hoznak. Vizsgálják a helyes táplálás módját, de nem kerüli el a szerzők figyelmét pl. a szárnyasok nevelése vagy a gyapjútermelés sem.[42] Kitérnek még az észak-amerikai kolóniák gazdálkodásának ismertetésére is; így Tessedik még az Újvilágban elért eredményeket is ismerhette.

A „*Museum Rusticum et Commerciale*" gyakorlati ismereteket nyújtó köteteivel korai lenne lezárni azoknak a műveknek sorát, amelyekből Tessedik gyakorlati gazdasági ismereteit gazdagította. Hasonló szerepe volt a „*Kleine Ökonomische Reisen*" c. kiadványnak is, mely a „*Berliner Beyträge zur Landwirthschaftswissenschaft*" szerzőjének tollából foglalkozik a mezőgazdaság központi kérdéseivel.[43] Ez aprólékos alapossággal tájékoztatta őt a mezőgazdaság központi kérdéseinek állásáról.

A könyvtár kötetei közé tartozik még *J. Habernkorn von Habersfeldnek* a mezőgazdaság hibáival foglalkozó „*Die Landwirtschaft mit ihren Fehlern und Verbesserungen*"[44] c. könyve, valamint *Grassmann* „*Abhandlung von dem Aufbau der Benützung des Saflors*" c.[45] kötete. *Grassmann*ról elegendő itt megjegyezni annyit, hogy a talajjavítás, gondozás lelkes híve volt. Itt kell még említést tenni a névtelenül megjelent „*Geschichte eines patriotischen Kaufmanns*"[46] c. kötetről is, mely ugyancsak Tessedik keze nyomát viseli. A több művében forrásként használt *Germershausen*-féle művek szerzője pedig sohasem hagyta figyelmen kívül a korszerű gazdaságtudomány eredményeit,

[40] Museum 254. l. III. k.
[41] Museum . . . I. k. 446. l. és III. k. 193. l.
[42] Museum . . . V. k. 268. l.
[43] A szarvasi Vajda Péter gimnázium könyvtárában, II. 582.
[44] Uo. II. 326.
[45] Uo. II. 432.
[46] Uo. II. 275.

és mint a szász gazdasági egyesület egyik vezetője, műveiben főként a praktikus gazdálkodás érdekeit szolgálta.[47]

Az európai gazdasági szakirodalom Tessedikre gyakorolt hatásának vizsgálatakor kell megemlékezni *Justus Möser* és Tessedik törekvéseinek párhuzamos voltáról is. A sokoldalú és a mai kelet-német történetirodalom által megbecsült *Möser*nek[48] nem annyira az „*Osnabrückische Geschichte*" c. művével kell itt foglalkozni, hanem az annál jelentősebb és Tessedikre nagyobb hatást gyakorolt „*Patriotische Phantasien*" c. művére kell utalnunk, hogy összefüggéseket lehessen látni közte és Tessedik között.

Möser fent említett „*Patriotische Phantasien*" c. műve négy kötetben foglalja össze a szerző nagyszámú és kisebb tanulmányait. A kötet csak kisrészben tartalmaz történeti vonatkozású tanulmányokat, nagyobb része fontos anyagot közöl a gazdasági és szociális kérdésekről. Írásai között főleg azokat kell kiemelnünk, melyek a közélet, a gazdaságpolitika és az iparfejlesztés kérdéseit tárgyalják. Midőn Möser és Tessedik kapcsolatát és törekvései hasonlóságát tárgyaljuk, nem kerülheti el figyelmünket az a körülmény, hogy a jobbágyság intézménye maga, továbbá a jobbágyporta öröklődése, a jobbágygazdálkodás hibái mindkettőjüket foglalkoztatták. *Möser* kitér a társadalom alsó rétegeinek életével kapcsolatos sok nehézség vizsgálatára, különösen sokat foglalkozik a napszámosok, cselédek sorsával. Ezek között is azokkal a napszámosokkal, akik már külföldre (elsősorban Hollandiába) kénytelenek vándorolni, hogy megélhetésüket ott szénakaszálással biztosítsák.

A célok és törekvések azonossága következtében *Möser és Tessedik* között párhuzam vonható. Elsősorban ki kell emelnünk azt a tulajdonságukat, hogy

1. érdeklődésük közös, amennyiben a társadalom legalsó rétegeinek problémái foglalkoztatják őket. Tessediknek nemcsak az eddig publikált írásai tanúskodnak arról az együttérzésről, mellyel a parasztság alsó rétegei felé fordul, hanem az eddig publikálatlan törvénygyűjteménye is,[49] melyben nagy gonddal gyűjti össze azokat a törvényes rendelkezéseket, melyekkel a cselédség sorsát szabályozzák vagy éppen enyhítik.

2. Közös bennük a gyakorlatiasság is, mely cselekedeteiknek irányító eszméje volt. Megítélésüknél sohasem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy nemcsak a jelent tartották szem előtt, hanem munkájuk *perspektivája* is fontos. Ez a sajátosság gazdasági jellegű írásaikban rendkívül jelentős vonás. Ami a javak örökösödését illető elgondolásaikat, a parasztság jövő sorsának alakulását, a napszámosok helyzetét, a mezőgazdaság felemelését illeti, fontos korproblémák voltak, és ők bátran nyúltak ezekhez a kérdésekhez.

3. A mai kelet-német szakirodalom *Möser* személyét olyannak tekinti, mint aki a polgári átalakulásban jelentős szerepet vállalt magára.[50] Tessedik Sámuel a mezőgazdaság és általában a gazdasági élet átalakítása, előrelendítése során a társadalmi továbbhaladást szolgálta, éppen úgy, mint Möser saját

[47] *Germershausen*nek nevezetes műve az Oekonomische Reallexicon, mely alfabetikus sorrendben tárgyalja korának gazdasági elméleteit, és ismerteti a gyakorlati téren elért eredményeket.

[48] Vö. *Erik Hühns :* Zu einigen Problemen der Heimatgeschichte in Unterricht und Forschung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 1955. 6. sz. 911. l.

[49] Állami levéltár, Gyula. Tessedik-anyag.

[50] Vö. *Erik Hühns* tanulmányával. i. h. 912. l.

hazájában. A múlt század 60-as éveiben Mösert *W. Roscher* még mint a XVIII. sz. legnagyobb német nemzetgazdászát tisztelte, ma már világosan megállapítható az a hely, mely megilleti őt a továbbhaladásért vívott küzdelemben.[51] E tekintetben is hasonló fejlődésen ment át értékelése, akárcsak Tessediknek, hiszen nemcsak gazdasági úttörő volt ő, hanem ugyanakkor egy fejlettebb társadalmi berendezkedés híve is.

A gazdasági szakírók hatásának vizsgálatakor hangsúlyoznunk kell azt a körülményt is, hogy bármennyire is a lucernatermesztés apostolát látjuk Tessedikben, szakirodalmunk még meg sem kísérelte, hogy összevetést tegyen pl. *Schubart*nak, a német szakirodalom által oly sokra becsült gazdásznak a lucernatermesztéssel kapcsolatos megállapításai és Tessedik módszerei között. Holott Tessedik ismerte Schubart működését és eredményeit.[52] Tessedik ugyanis, mint a későbbiekben erre rávilágítunk, finoman elemzi minden alkalommal a külföldi tudomány eredményeit is, és ezek között utal Schubart munkájára. A Tessedik és Schubart által képviselt törekvések mélyreható vizsgálata azért is kívánatos volna, mert az utóbbi tulajdonképpen *Thaer Albert* előfutára volt német földön.

Schubart maga is jelentős utazásokat tett holland és angol földön, az ottani gazdálkodás színvonalának megfigyelése céljából. Az „Oekonomisch-kameralistische Schriften" c. írása hat részben tárgyalja a mezőgazdaság fő problémáit, és ezeknek az írásoknak a centrális törekvése a német mezőgazdaság szálastakarmány termelési színvonalának emelése.[53] Schubart és Tessedik lucernatermesztés terén követett eljárásainak egybevetése jelentős tudománytörténeti következtetésekre adhatna lehetőséget.

A már eddig elmondottak is igazolják, hogy Tessedik életművének monografikus feldolgozása egyre sürgetőbb feladata a magyar tudományosságnak. Helyzetét és szerepét csak úgy tisztázhatnók megnyugtató módon, ha a ma még kérdőjelként jelentkező területek is megvilágításra kerülnének. Ez az igény akkor válik különösen sürgetővé, ha *Thaer Albert*tel való kapcsolatának kérdését vetjük fel.

Nincsenek adataink arra, hogy közvetlen kapcsolat állott volna fenn közöttük, de hogy Tessedik ismerte az európai gazdasági élet nagy alakjának eredményeit, az kétségtelen! Ennek igazolására szolgál nemcsak intézetének eddig kiadatlan conspectusa, melyben az angol mezőgazdaság eredményeinek ismertetése során szószerint Thaer Albertre hivatkozik,[54] de ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy Thaer „Englische Landwirtschaft" c. műve is könyvtárának egyik darabja volt. Ennek lapjaira írt megjegyzései adnak egyedüli képet azoknak a kísérleteknek eredményeiről, melyeket maga is végzett, és összehasonlítási alapot nyújtanak a hazai és a külföldi eredmények között.

Lenyűgöző a két agrárúttörő sorait egymás mellett és egymásra való hatásukban olvasni. Tessediknek ellenvetései, más eredményei vannak, mint Thaernek. Ez a különbség főleg a takarmányozás kérdésének tárgyalásakor erősödik meg. Thaer a német lucernatermesztési eredményekről számolván be, szóváteszi azt, hogy milyen csodálkozással látta egyes lucernatövek burján-

[51] *Roscher* i. m. 500—527. l.
[52] *Ruisz :* 241. l.
[53] *Theodor Goltz :* Johann Christian Schubart. Dresden—Leipzig. 184. l.
[54] *Ruisz :* 98. l.

zását. Ezzel kapcsolatban Tessedik az oldaljegyzetben rámutat saját jelentősebb eredményére,[55] jeléül annak, hogy a magyar eredmények semmiféleképpen nem maradtak el a német gazdászétól. Tessedik ugyanis pontosan számontartotta azt, hogy a hazai talajféleségekben milyen szálastakarmány leli meg a helyét, és ezt alkalmazta a gyakorlatban.

Thaer úgy véli, hogy szerencsés dolog a legelő (Wiesengrund) pihentetése is, és erre javaslatot tesz. Tessedik megállapítása ezzel szemben más, mint Thaeré. Ezt hangoztatja: „Ich S. Th. habe eine Grass-wiese der seit 35 Jahre genützt 100-mal gemäht worden ist und ... besser wie die englischen Wiesen!"[56] A szálastakarmánytermelésben nem csekélyebb Tessedik érdeme, mint a németeké.

Thaer művében található bejegyzésekben további irodalmi tájékozottságáról tesz tanúságot Tessedik. A szarvasmarhatenyésztés területén felfigyelt *Backwell* leicesteri gazdag bérlő módszerére, aki már a mezőgazdasági árutermelés terén ért el jelentős eredményeket, és megfigyelte, hogy ez a kapitalista bérlő már a hizlalás alkalmával is szigorú kiválasztást végez az állatok között, és még ebben az esetben is ügyel a fajta tisztaságára.[57] Feljegyzi továbbá *Leeds* angol szakembernek az istállótakarmányozással kapcsolatos álláspontját, sőt számontartja a burgundi répával való takarmányozásban elért külföldi eredményeket is.

Tessediknek nemcsak a gazdasági irodalomban való jártassága jelentős, hanem az a körülmény is, hogy rendkívül érdeklődéssel követi az egyes államok nemzetgazdálkodásának alakulását is. Világosan felismeri, hogy a mezőgazdaság előrelépése nem l'art pour l'art jellegű, hanem együtt jár az árutermelés fokozódásával, és ez maga után vonja a nemzet gazdagodását. Meg is jegyzi, hogy a korabeli Anglia gazdagságának az alapja a jelentős árukivitel. Újságjelentések alapján számszerűen követi. Anglia jelentős kiviteli eredményeit.[58] Másutt örömmel üdvözli azokat a lépéseket, melyeket az orosz mezőgazdaság előrelendítése érdekében tettek.[59]

A tudományos szakirodalomban az 1780—1800-ig terjedő időszakot Tessedik életében olyannak tekintik, mint amely alkotásokban a leggazdagabb és legeredményesebb. Tény, hogy az európai szakirodalommal való kontaktusa is ekkor a legközvetlenebb, hiszen könyvtárának eddig ismertetett példányai mind ebben az időben jelentek meg, másrészt pedig a *Young* szerkesztésében megjelenő „Annalen of Agriculture" c. folyóiratnak német változatát, az „Annalen der Ackerbaues"-t is ekkor ismeri meg. Feljegyzéseiben erre a folyóiratra is hivatkozik.[60]

Habár a kontaktus a jelzett időszakban látszik legmélyebbnek, új felülvizsgálatnak kell alávetni Tessedik életének utolsó húsz esztendejét is, melyről, ide vonatkozó kutatások hiánya miatt, meglehetősen keveset tudunk. Nem helyezkedhetünk ugyanis arra az álláspontra, hogy az agg Tessedik vissza-

[55] *Thaer:* Englische Landwirtschaft c. művében 568. oldalon levő jegyzet S. Th. kézjeggyel.

[56] Tessedik jegyzete a jelzett könyv 593. l.

[57] Uo. 628. l.

[58] Az Ofner Zeitung alapján jegyezte fel ezt az adatot Tessedik 1803. januárjában. *Thaer L. A.* fent idézett könyvének első oldalán levő bejegyzés.

[59] Ugyancsak az Ofner Zeitung febr. 13-iki (No. 13. 152. l.) számában olvasottakat kommentálja. De kijegyezte még a Pressburger Zeitung 1799. No. 10. számát is.

[60] *Thaer* művében levő jegyzetek között az 54. lapon.

húzódott volna, vagy családiási következtében munkájával felhagyott volna, hiszen még 1812-ben megjelent művekre is hivatkozik (!), többek között *Thaer : „Grundsätze der rationellen Landwirtschaft"* c. könyve III. részére is.[61]

Új problémák hevíthették őt életének ebben a szakaszában, és ez új megvilágításba helyezi az idős korában szerzett *„Vorschläge zur Verbesserung des Bauernstandes in Ungarn"* című több mint 458 folio oldalas művének egész problematikáját, mellyel kapcsolatos álláspontunk kialakítása, a munka mérlegelése a közeljövő feladata lehet.[62] Ugyancsak ebben az időben (1812 táján) — mint feljegyzései igazolják — még a termelőeszközök fejlesztésének kérdése is foglalkoztatja.[63]

A külföldi gazdasági szakirodalommal való kapcsolatának felvázolása során, amint azt az eddig elmondottak alapján következtethetjük, eljutottunk az elméleti gazdasági írótól a képzett gazda alakjáig, aki a parasztság fejlődését korszerű gazdasági eljárás meghonosításával, továbbá a paraszt kibontakozását egy, a feudalizmusnál megfelelőbb berendezkedést biztosító fejlődéssel akarta létrehozni.

Az itt közölt adatok bizonyossá teszik, hogy Tessedik az akkori európai gazdasági műveltség teljességével rendelkezett. Joggal vetődik fel tehát az a kérdés, vajon hogyan értékesítette ezt a korszerű gazdasági műveltséget a köz érdekében? Hogyan tette azt hasznossá a nép javára, és mi módon terjesztette el azt hazai földön? Ennek a kérdésnek felvetésénél lép előtérbe oktatási rendszerének és egyáltalában *iskolai tantervének tartalmi értékelése.*

III.

Tessedik gyakorlati gazdasági iskoláját olyannak tekintette, melyen keresztül eszméit, a korszerű gazdasági ismereteket hirdethette, a tudományos ismereteket közvetíthette. Olyan intézetnek vélte — és ez itt hangsúlyos szerepet kap —, ahol *a természettudományokon alapuló gyakorlati kiképzés folyt,* melynek révén az iskola hallgatói korszerű oktatásban részesültek. *Tehát egyfelől a természettudományos, másfelől pedig a gyakorlati oktatás állt az egész koncepció központjában.* Ez a körülmény a könnyű aktualizálás lehetőségét biztosítaná, ha mai törekvéseink hagyományaira szeretnénk utalni.

Az idén megjelent „Előterjesztésének" egy helyén oktatói célkitűzését a következőképpen foglalja össze: „Nem kétséges az sem, hogy a társadalom minden osztálya csak kárát látja annak, hogy az életbe kikerülő tanulóifjúság egész fiatal korában nem készíttetik elő a nevelés által arra, ami később foglalkozása lesz . . . Szükség van egy olyan intézetre, melyben a *parasztok és polgárok leszármazottai jövendő életükre gyakorlatilag előkészíttetnek,* t. i. arra, hogy megtanulják mindazt, melyre későbbi életükben szükségük lesz. De szükséges, hogy mindazt, amit megtanulnak, a gyakorlatban tanulják meg, hogy . . . azt alkalmazni tudják . . . A gazda ifjú sehol sem talál gyakorlati gazdasági iskolát, ahol magát a legutóbbi időben megjavított gazdasági tudományokban kiképezhetné a jövő élet számára".[64]

Ilyen célkitűzés következtében iskolája tulajdonképpen a parasztság szemináriumává lesz. Céljai megvalósítása érdekében, a korszerű gazdaság-

[61] Uo. 592. l.
[62] A mű maga a Gyulai Állami Levéltárban. Tessedik-anyag.
[63] *Ruisz :* 68. l.
[64] Tessedik Sámuel kisebb munkái. Szarvas. 1960. 104. l.

tudomány terjesztése céljából kellett tehát az iskolai oktatás tartalmát megváltoztatnia és nyíltan szembefordulnia az eddigi, deákos műveltséget terjesztő iskolai rendszerrel. Különös hangsúllyal kell kiemelni azt a körülményt, hogy *az oktatás tartalma tekintetében iskolája szinte egyedülálló volt a korabeli Európában.*

Ennek a nagy tartalmi különbségnek megfigyelésére jó lehetőséget biztosít a *„Sammlung einiger Acten. Bruchstücke und Materialien einer seit 20 Jahren bestehenden Praktisch-Oekonomischen Schul-Anstalt zu Szarvasch in dem löbl. Békéscher Komitat in Ungarn"* c. kéziratos gyűjtemény.[65] Ezen elaboratum 5. részében *„Plan der Vorlesungen bey dem praktisch-ökonomischen Institut zu Szarvasch"* cím alatt[66] Tessedik ismerteti azokat a tudományágakat, melyeket az iskolában tárgyalnak.

Két egymást követő esztendőből maradtak fenn ilyen tervezetek. Ezeknek bevezetésében célját a következőképpen határozza meg: intézete egyfelől tanítókat akar képezni, akik nemcsak az ifjúság nevelésében, hanem a hazai ipar fejlesztésében is részt kérnek, másfelől pedig jó gazdákat, akik a hazai gazdálkodást és polgári társadalmat felemelik.[67]

E kettős célkitűzés vezeti őt egész előadási tervének elkészítésében. A tervezet szerint az anyag négy negyedévre tagolódik, és ennek keretén belül külön heti terv tagolja még az ismertetendő anyagot. Ebből a jelentős munkatervből csak a leglényegesebb elemek kiemelésével teszünk kísérletet az iskola sajátos tartalmának megvilágítására. Ezek szerint

1. talajjavítási kérdéseket ismertetnek. Ismertetik először a szikes föld javításának sokféle módját. Kísérleti eredmények alapján a javított, a részben javított és javítatlan parcellák művelésének kérdései kerülnek tárgyalásra. A kísérleteket szántóföldeken, mezőn, valamint kertben végezték el. Minden állítást kísérleti eredményekkel igazoltak. Külön jelentősége ezeknek a foglalkozásoknak az, hogy az elméleti ismeretek közlését hétről hétre megtartott demonstráció követte.

2. Gondot fordít az iskola az eddig e vidéken ismeretlen termények meghonosítására. Így a kertkultúra elterjesztése is gondját képezte az iskola vezetőinek, ugyanakkor a hüvelyesek meghonosításán is fáradoztak. Ebből következik, hogy

3. külön foglalkoznak azzal, vajon milyen termények vethetők haszonnal a fekete, szikes, homokos talajokon vagy éppen a laposföldeken.

4. Tessedik iratai sok helyen vetik fel az ipari növények meghonosításának problémáját is.[68] Így a len-, kendertermesztés, festéknövények, olajosmagvak vetését, a zöldségtermelés kérdéseit az itt tartott előadások ugyancsak felölelték, de tárgyalásra kerültek a dohánytermesztés lehetőségei is.

[65] *Ruisz :* 68. l.

[66] Uo. 98. l.

[67] Uo. 110. l. »Das hiesiege Institut hat einen doppelten Zweck seit es eine öffentliche Anstalt geworden ist. Sie soll Lehrer bilden, welche im Stande sind zur Verbreitung der Industrie in so ferne beyzutragen, dass sie die Keime dazu in die zarten Seelen der Jugend als einen empfänglichen Boden mit guten Erfolg zu pflanzen vermögend seyen. Sie soll ferner gute Oekonomen und verständige Oekonomie bedienten bilden die fähig sind durch ihr Beyspiel die vaterländische Oekonomie emporzuheben, den Gewerben des Landes emporzuhelfen und auf diese Weise der bürgerlichen Gesellschaft thätig nützlich zu werden.«

[68] Plan der Vorlesungen . . . Uo. 99. l.

5. Sokat foglalkoznak az angol szénatermelés, a lucerna-, fű- és szénatermelés módszereivel oly részletességgel, hogy az előkészítés, a vele való táplálás, a téli takarmányozás stb. kérdései sem kerülik el figyelmét.

6. Az állattenyésztés téli feladatai különös hangsúlyt kapnak az előadások alkalmával. Ezek között is a szarvasmarhahízlalás (vö. a *Backwell* kísérleteivel kapcsolatban levonható következtetésekkel), a juhtenyésztés, nemesítés gyakorlati és kísérleti eredményei is közlésre kerültek.[69]

Messzire vezetne, ha az iskola munkatervében szereplő különféle problémákat egyenként sorolnánk fel, de összefoglalóan rá kell mutatni arra az itt igen lényeges tényezőre, hogy mindazokat az ismereteket, melyeket Tessedik az európai gazdasági irodalom tanulmányozása során szerzett, itt megtárgyalták. A munkatervben az elmondottakon kívül szerepel egy előadássorozat, melynek tárgya a különféle gazdasági kísérleti eredmények ismertetése. Ennek során az eljárások technológiáját is feltárják a hallgatóság előtt.[70]

Ezek után szinte természetesnek látszik az, hogy Tessediknek gondját képezi a gazdasági újítások ismertetése is.[71] Itt utal pl. arra, hogy az angol mezőgazdaság eredményeit *Thaer* többször idézett műve alapján közli.[72] Ugyanezen előadássorozatban ad áttekintést a hazai és külföldi hasonló célzatú iskolák munkájáról is. Ezek színvonala, szervezettsége és oktatástartalma nem állt olyan fokon, mint Tessedik. A bajor király által alapított gyakorlati indusztriális iskola mind szervezetében, mind tantervében — mint arra *Gerits* rámutat — királyi támogatás ellenére is elmaradottabb, és hamarosan le is hanyatlik.[73] Nem sok dicséretet lehet mondani a híres *Thaer* mögelini intézetéről sem, mely pedig csakhamar elnyeri a Königl. Akademie des Landbaues zu Mögelin büszke címet, és melyről *Gerits* csak annyit tud írni, hogy ebben az intézetben a „gazdaság nyomorult a természet miatt, de kevés a pénzük is", majd így folytatja „kellemetesb Thaer könyveivel mint gazdaságával mulatni". A gazdaság területén föveny, posvány honol, az eredmények gyengék, és a tanulók ősszel eloszlanak.[74]

Bármilyen fárasztó is Tessedik iskolájának egész problematikáját áttekinteni, mégis meg kell tennünk, hiszen éppen itt látjuk megvalósulni azokat az eszméket, melyek egész Európa gazdaságtudományában tért hódítottak.

Tessedik az 1801. esztendő számára egy új tervezetet készített, mely „*Der neue Plan der Vorlesungen des Prakt. Oekonom. Industrial-Instituts*" címen ismeretes. Ez már az előző évi vizsgák tapasztalatai alapján némi változást jelent az előző évivel szemben. A tervezet két éves kurzusra szól, és gyakorlati, valamint elméleti részre oszlik.

Ennek a második tervezetnek tárgyalása azért látszik célszerűnek, mert már jelentős előrelépést jelent az előző évivel szemben, főleg a természettudományok ismertetése és eredményeinek alkalmazása terén. Tessedik nézőpontja az, hogy a mezőgazda ne csak a termelés módját, hanem magukat a terményeket, azok felhasználási lehetőségeit ismerje meg. Így kerül be azután az új tanítási tervbe a *gazdasági természetismeret*.

[69] Uo. 100. l.
[70] Uo. 102. l.: Anbau verschiedener inn ind ausländischer Sämereyen in oekonomischer und technologischer Rücksicht.
[71] Uo. 100. és 104. l.
[72] Uo. 99. l.
[73] *Gerits :* 273. l.
[74] Uo. 393. l.

Ez két részre oszlik: részben természettörténetet tanítanak, részben pedig botanikát, mineralógiát, természettant és kémiát. Tehát azokat a fontos tudományágakat, melyeknek eredményeiről a gazdaságtudomány ebben a korban már nem mondhatott le.[75]

Iskolájában már megtaláljuk ebben az időben egy demonstratív jellegű iskolai szertárnak az alapjait is, mely termények ből, ásványokból, kultúr- és vadnövényekből állt. A gyakorlatok során foglalkoznak a föld javításának, megfelelő előkészítésének, a szántó, mező, kert, gyümölcsös és szőlőterület gondozásának kérdésével. Külön speciálkollégiumok alkalmával ismertetik a szikesföldek, mocsaras területek kultúráját és azok javítását.[76] A gyakorlatok lehetőséget adnak arra is, hogy a különféle szerszámokkal ismerkedjenek meg azok bemutatása és gyakorlati alkalmazása révén. Ez az eljárás már külföldön is honos. Egyes gazdaságok külföldön, pl. Hollandiában „szerszámos kamrákkal" rendelkeztek, amelyekben már nemcsak a földművelés, hanem a sajt- és vajkészítés eszközeit raktározták.[77] Ilyen muzeális jellegű szerszámos kamrákkal *Thaer* intézete is rendelkezett,[78] továbbá egyes gazdasági egyesületek és intézetek is.[79] Gentben pl. már Museum Oeconomicumot létesítettek.[80] Lényeges azonban az a körülmény, hogy míg külföldön az „oeconomia csak theoretica",[81] addig Tessedik iskolájában mindez a gyakorlatot szolgálta.

A második program vizsgálata alkalmával külön ki kell emelni intézetének még azt a vonását is, hogy egészen úttörő jellegű volt, mivel nagy súlyt fektetett a helyes állattenyésztés megismertetésére, sőt ezen túlmenően a *baromorvoslás* elsajátítására is! Helyet foglal ugyanis tervezetében a gazdasági állatok betegségének felismerése, kezelése, gyógyítása is. *A tudományos állatgyógyítás és a gazdasági gyakorlat összefonódása* a jelentős itt. A barmokat tartó parasztok szinte kizárólag az ún. népi állatorvoslás során átöröklődött módokat alkalmazták.

E téren ismét vízválasztóhoz érkeztünk. Az egyik oldalon ugyanis a népi állatorvoslás, a másikon pedig a kibontakozó veterinárius tudomány álláspontja állt. Ebben a században az állatorvoslás is megindult a tudományosság útján. A XVI—XVII. századi orvosok materia medicája még azonos volt a nép orvoslási eljárásával.[82] Mária Terézia 1770-ben kiadott „Generale normativum in re sanitatis" c. rendelete elnyomta az önálló utakon járó magyar orvostudomány fejlődését, majd ezt megismételte az 1787-ben kiadott „Instructio"-val, és az 1802-ben megjelent „Instructio Normativa" jelentette az osztrák felfogás további fenntartását. Ezzel szemben hazai földön, Tessedik környezetében sarjadt ki az a törekvés, mely a *gyakorlati gazdasági ismeretek az állatorvoslással való összekapcsolását szorgalmazta*. Ez igen jelentős mozzanat. Az Európát járt *Gerits* is így kiált fel jelentéseinek egyik helyén: „Miért nem egyesültek tehát baromorvosi intézetekkel theoretico-practikus gazdasági oskolák! Tsupa theoria, tsupa empiria a legkevesebbre vezet!"[83] Tessedik

[75] Plan der Vorlesungen . . . *Ruisz :* 111. l.
[76] Uo. 112. l.
[77] *Gerits :* 1821. VI. l. 125. l.
[78] *Uő :* 1820. 393. l. és 1821. IX. 4. 145. l.
[79] Uo.
[80] Uo. 133. l.
[81] Uo.
[82] *Oláh Andor:* Békés vármegyében pusztító ragadós nyavalyák története. Körös Népe. I. k. 86. l. *Uő :* Szegény pára c. kéziratos tanulmányában.
[83] *Gerits :* 133. l.

iskolájában mindez megvalósult! Nem azt állítjuk ezzel, hogy az intézet a baromorvoslás terén mindenkit megelőzött volna, hiszen Londonban a veterinárius képző intézetekben anatómiát, fiziológiát, patológiát, terápiát tanítottak,[84] más helyen pedig már külön tiudománnyá lett az állatorvoslás, és többé már nem per analogiam hominis folyik a gyógyítás, hanem önálló módszerekkel és gyógyszerekkel.[85]

A tessediki intézménynek az a jelentősége tehát, hogy a gazdasági ismeretek körébe a baromorvoslást is felvette. Az intézet egyik tanára kifejezetten az állatorvoslás kérdéseivel foglalkozott. Mindez arra vall, hogy e téren is komoly kezdeményezés színhelye volt a szarvasi iskola. E kérdésre nagyobb világosságot csak a baromorvosi ismereteket előadó tanár (Tessedik munkatársa), *Bretschneider Gáspár* életének elmélyült vizsgálata deríthetne.[86]

Tény, hogy az iskola ebben a korváltó században e téren éppen úgy, mint a mezőgazdaság többi ágaiban, *a tudományos ismeretközlést* tartotta feladatának.

Az iskola rendszeres előadásai közé tartoznak még a pedagógiai-módszertani kollégiumok is, melyeket más alkalommal tárgyalunk. Igen fontos szerep jut az előadások között az ún. rendkívüli előadásoknak, melyek keretében az iskola igazgatója fontos és különösen értékes témákról tart előadást.[87] Ezek között is ki kell emelnünk egy magyar gazdasági egyesület felállításának ideájáról szóló kollégiumot.[88] Ennek létrehozása is időszerű feladat volt, hiszen az ilyen szervezetek a fejlett államokban már fókuszát jelentették a korszerű gazdasági ismeretek terjesztésének. Itt már nemcsak az előzőkben tárgyalt Boardsra kell gondolnunk, hanem arra, hogy Európában már mindenfelé megalakultak az ilyen szervezetek, mint pl. a párizsi Société royale centrale d'Agriculture[89] vagy a firenzei Academia Georgofilorum,[90] Halléban viszont, ahol Tessedik iskoláinak egy részét végezte, ilyen társaság nem működött.[91]

A gazdasági szakoktatásban is sajátos módszert vezetett be. Eszerint a tanulóknak az anyag elmélyítése céljából egyes témákat írásban kellett kidolgozni. Az értékelés fokozása érdekében pedig tabellákban, inventáriumokban dolgozták fel a hallgatók a hallottakat, továbbá egy naplószerű könyvet is kellett vezetniök. Hetenként referátumokat és vitákat rendeztek a legfontosabb kérdésekről.[92]

*

Összegezve az elmondottakat, *végkövetkeztetésként* megállapítható, hogy Tessedik működése révén nemcsak az elesett állapotban levő „Tiszántúli haza" agrárviszonyait javította meg, hanem kihatással volt az egész hazai mezőgazdaságra. Tevékenysége tehát nem maradt partikuláris jellegű, hanem egyetemes magyar jelentősége volt.

Az európai gazdaságtudomány eredményeinek ismeretében kedvező pozícióból küzdött azért, hogy a gazdaságilag elmaradt országot felemelje arra a fokra, melyen a legfejlettebb európai államok álltak. Munkájának kiemelke-

[84] *Gerits :* 1821. 177. l.
[85] Uo. 186. l. (Kingsbury Green Midlexben.)
[86] *Ruisz :* 38. l.
[87] Plan der Vorlesungen . . . 114. l.
[88] Uo.
[89] *Gerits :* 1820. jún. 3. 278. l.
[90] Uo. 1820. jún. 12. 343. l.
[91] Uo. 1820. jún. 2. 82. l.
[92] Plander Vorlesungen . . . *Ruisz :* 114. l.

dően fontos faktora éppen az volt, hogy a parasztság gazdasági és társadalmi továbbhaladásának szolgálatát vállalta magára. Hamis lenne az az állítás, hogy ő a hazai polgárosodás egyik kiemelkedő alakja, és ha ezt az állítást nem is tesszük magunkévá, hangsúlyoznunk kell, hogy a hazai felvilágosult abszolutizmus, majd az 1790-es években megjelenő feudális válság idején mégis egy fejlettebb gazdálkodást biztosító társadalmi berendezkedés lehetőségét készítette elő. Gazdaságpolitikai gondolatainak kiindulópontja az a szándék, hogy a paraszt gazdálkodásának fejlesztése alapját képezi nemcsak az ország felemelkedésének, hanem a szántóvető társadalmi felemelkedésének is.

Tessedik a továbbhaladás gazdasági alapjait akarta megteremteni. Vitairatainak argumentumai között — és ez is jelentős — a gazdasági élet minden oldalának fejlesztésére vonatkozó tételek szerepeltek.

Mindezt egészen más történeti szituációban kellett munkálnia, mint amilyen Európa fejlettebb államaiban volt. Addig, míg nyugaton már a kapitalista társadalmi formába való átmenet kérdése állt ekkor a küzdelem központjában, nálunk Magyarországon még csak a feudalizmus válsága érlelődött.

A hazai parasztság egyre jelentősebb mozgalmakban küzdött jogaiért. Tessedik világosan látta az egész parasztkérdés problematikáját, — és ennek kereste a megoldását. Éppen ezért nem maradhatott csak teoretikus, hanem aktív befolyást kellett gyakorolnia a gazdasági élet alakulására!

A hazai gazdaságtudomány az ő koráig és fellépéséig inkább csak „külföldi tudomány" volt, teoretikus jellegű dogmagyűjtemény. Az ő fellépésével válik az *hazai tudománnyá*, hiszen a természettudományok eredményeinek alkalmazása, továbbá a teóriának a praxissal való összekötése kiemeli őt nemcsak a hazai, hanem az európai agrárúttörők közül is!

*

A Tessedik-ünnepségek sorozata nem üres megemlékezés akar lenni, hiszen ebben az esetben nem érné el a célját. Annyit ér a róla való megemlékezés, amennyi belső indítékot nyújt mindennapi életünknek, amennyi távlatot nyit meg a jelen alkotó munkájához. Tessedik szívósan küzdött a feudális társadalom termelőosztályának felemeléséért, és ez ma is példamutató mindenki számára a dolgozó magyar népért való küzdelemben. Az ő működése lelkesítette az egykorú, a közel egykorú közvéleményt és a későbbi nemzedékeket, amelyek Tessedik eszméin nevelkedve az ő mélységes szaktudásával és népszeretetével folytatták a nagy agrárúttörő munkáját, együtt vallván vele „A helység és iskola szabályozása" című művében írtakat: „Emberi öröm az, ha az ember társainak tud hasznára lenni, Ha az ember hazája szolgálatának, ereje növelésének Életét szentelheti!"

HANZÓ LAJOS

ЛАЙОШ ХАНЗО

ТЕШЕДИК И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НАУКА В ЕВРОПЕ

(Резюме)

На основе некоторых не использованных до сих пор источников автор делает попытку раскрыть связи Тешедика с европейской экономической наукой. В ходе этого он использует не только не изданные до сих пор рукописи Тешедика, а также сохранившиеся еще фрагменты его былой библиотеки. Эту последнюю автор разделяет на две части. Он показывает труды теоретического характера, оказавшие влияние на оформление мировоззрения Тешедика, а с другой стороны он занимается ролью трудов, давших практические экономические знания. В их числе автор особенно обсуждает влияние

безыменного автора с физиократическими взглядами, а также влияние Й. Бекмана, устанавливая, что Тешедик в Венгрии точно так же как и Бекман на своей родине считали необходимым применение в сельском хозяйстве достижений естественных наук (в данном случае ботаники, минералогии) и политической экономии. Автор показывает, что Тешедик стоял выше современной ему германской научно-популярной литературы, назначенной для народа, но его отделили существенные черты и от австрийской камералистики. Таким образом автор делает вывод, что Тешедик является в Венгрии главным представителем того течения экономической науки в Европе, которое стремилось добиться победы использования достижений естественных наук в более развитых общественных формах, и вследствие этого его стремление связалось с вопросом об общественном прогрессе.

Тешедик был связан сильными нитями и с практическими стремлениями его времени к экономическим реформам. Ему были известны не только идущие на германской территории исследования (например Шубарта, Мэзера, Гермерсгаузена), а в его библиотеке можно найти также игравшую тогда руководящую роль английскую специальную литературу. К ней следует причитать не только серию Museum Rusticum et Commerciale, издание круга Юнга, а также журнал Annals of Agriculture, редактором которого был Юнг. Особенную проблему представляет раскрытие связей Тэра и Тешедика. Автор распространяется и на изучение достижений Тешедика и Шубарта.

Во второй части автор поставит вопрос, в какой мере экономическая образованность Тешедика оказала влияние на сельское хозяйство страны. Автор пытается дать ответ на основе не изданного до сих пор учебного плана и он показывает, что Institutum Oeconomicum явился органической частью стремления, ставившегося себе целью внедрение в Венгрии современного сельского хозяйства.

LAJOS HANZÓ

TESSEDIK UND DIE EUROPÄISCHE WIRTSCHAFTSWISSENSCHAFT

(Zusammenfassung)

Verfasser versucht auf Grund mehrerer, bisher unbenutzter Quellen die Beziehungen Tessediks zur europäischen Wirtschaftwissenschaft aufzuzeigen. Hierüber erteilten nicht nur die bisher unveröffentlichten Manuskripte Tessediks Aufschluß sondern auch der verbliebene Bruchteil seiner einstigen Bibliothek. Dieser wurde von Verfasser in zwei Teile gruppiert. Er beleuchtet einerseits die Werke theoretischen Charakters, die auf die Bildung der Weltanschauung Tessediks von Einfluß waren, andererseits befaßt er sich mit der Rolle der Werke, die praktische wirtschaftliche Kenntnisse vermittelten. Von diesen erwägt er besonders den Einfluß eines unbekannten, physiokratisch eigenstellten Autors sowie *J. Beckmanns* und zeigt, daß Tessedik in Ungarn — ebenso wie Beckmann in seiner Heimat — die Anwendung der Ergebnisse der Naturwissenschaften (namentlich der Botanik, der Biologie, der Mineralogie) sowie der Volkswirtschaftslehre in der Landwirtschaft für unentbehrlich hielt. Verfasser betont, daß Tessedik über der zeitgenössischen sog. Hausvater-Literatur stand; wesentliche Züge trennten ihn aber auch von der österreichischen Kameralistik. So kommt der Verfasser zu dem Schluß, daß Tessedik in Ungarn der Hauptvertreter jener europäischen wirtschaftswissenschaftlichen Literatur ist, die die Anwendung der Ergebnisse der Naturwissenschaften in einer entwickelteren Gesellschaftsform zum Siege verhelfen wollte; die Bestrebungen Tessediks waren demzufolge mit den Fragen des sozialen Fortschritts eng verbunden.

Tessediks Tätigkeit war auch mit den praktischen wissenschaftlichen Reformbestrebungen seiner Zeit verknüpft. Nicht nur die Forschungen auf deutschem Gebiet (z. B. Schubart, Möser, Germershausen) waren ihm bekannt, auch die zu dieser Zeit führende englische Fachliteratur war in seiner Bibliothek vertreten. Hierher ist nicht nur die Serie Museum Rusticum et Commerciale (deren Herausgeber Young nahe standen) zu zählen, sondern auch die von Young redigierte Zeitschrift Annals of Agriculture. Als ein Problem für sich erscheint die Erforschung der Beziehungen *Tessediks* zu *Thaer*. Auch die Erfolge von *Tessedik* und *Schubart* werden besprochen.

Der zweite Teil des Aufsatzes ist der Frage gewidmet, inwiefern die wirtschaftliche Bildung Tessediks auf die Agrikultur des Landes von Einfluß war, und versucht diese auf Grund des bisher unveröffentlichten Lehrplanes zu beantworten. Hierbei zeigt sich daß das Institutum Oeconomicum ein organischer Bestandteil der Bestrebung war, die die Begründung einer zeitgemäßen Landwirtschaft zum Ziele hatte.

KÖZLEMÉNYEK

TESSEDIK NÉHÁNY KIADATLAN GAZDASÁGI ÍRÁSA

Alig fejezte be alkotásokban gazdag életét Tessedik, szellemi örökségének szétszóródása máris megkezdődött. Maga is, mintha előre látta volna könyvtárának és irattárának sorsát, igyekezett mindent megtenni, hogy biztos helyre szállítsa mindkettőt. Mindkettőt féltette ellenségeitől is, ezért ajánlotta fel könyvtárát a Georgicon-nak,[1] majd a magyaróvári gazdasági akadémiának tesz hasonló javaslatot. De fáradozását nem sok siker koronázta. Hasonló volt a helyzet irattára esetében is. Ezt ugyanis 1816-ban felajánlotta az evangélikus egyetemes konventhez intézett előterjesztésében. Ekkor, az ő adatai alapján 422 irat volt ebben az anyagban.[2] Közöttük a Gyakorlati Gazdasági és Ipariskola nagy értékű irattára is.

Prónay Sándor és Lovidi Ádám, akiket a konvent megbízott ennek a kérdésnek megoldásával, sajnálatos nagyvonalúsággal elhanyagolták a feladat elvégzését. Ezzel indult meg tulajdonképpen a Tessedik-írásoknak szinte regényes sorsa.[3]

Az iratok a nagy agrárúttörő és pedagógus hamar bekövetkező halála folytán szétszóródtak, és hosszú időre nyomuk veszett. Így egész nemzedékek kényszerültek arra, hogy Tessedik szertehullott írásai nyomába szegődjenek, és megkíséreljék azoknak újból való összegyűjtését.

Tessedik halálát követő közvetlen időkben Hellebrandt János még meg tudta jelentetni eredeti latin nyelven a „Declaratio"-t,[4] de később már hiába vetődik fel az iratok kiadásának gondolata, azoknak holléte ismeretlen.

Haán Lajos,[5] Jeszenszky Károly,[6] valamint a Mikolay-rokonság is[7] bekapcsolódott az iratok felkutatásába.

[1] Országos Levéltár. Festetics-család levéltára. Direktorátusi iratok. Protokollum, 1796. 506. l.

[2] Haan Lajos levele Ruisz Gyulához. Békéscsaba. 1844. dec. 9. Levelek Tessedik iratai tárgyában. (Ezután: Iratok) A Szarvasi Mezőgazdasági Technikum könyvtárának tulajdona. 14. l.

[3] Uo. 14. l.

[4] Két declaratiot mondott el Tessedik 1792-ben az intézetében járt Királyi Bizottság előtt. A címe a következő volt: Declaratio I. Coram Inclyta Commissione Regia, die 9-na Mensis Maji 1792. facta per Samuelem Theschedik; a második előterjesztés címe pedig: Declaratio II. Coram Inclyta Commissione Regia, die 10-ma Maji An. 1792. facta per Samuelem Theschedik. Ezt a két előterjesztést kiadta latinul Hellebrant János 1822-ben. Legutóbb 1960-ban jelent meg magyar nyelven Szarvas község kiadásában. Az 1822-ben megjelent Declaratio a Szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum tulajdonában van.

[5] Iratok: 14. l.

[6] Uo. 1891. jan. 8. Mezőberény. 15. l.

[7] Uo.

A fájdalmas veszteség egyre égetőbbé vált, hiszen a XIX. század első felében már egyre fokozódott az érdeklődés Tessedik iránt. Már ekkor felvetődött egyes művek kiadásának gondolata. A legnagyobb érdeklődés az „Önéletírás"-t követte, ennek értékét már ekkor nagyra becsülték a kortársak.[8]

A XIX. század első felében a forrásokkal kapcsolatban az élő kútfő Josephy Pál,[9] Tessedik egykori tanártársa volt. Ő még hírt ad egy pakettről,[10] melyben szerinte igen értékes anyag maradt fenn Tessedik írásaiból. Az 1840-es évek körül tehát már csak erről a csomagról tudnak, mely eredeti tessedikí kéziratokat őrzött.

Josephy szerint ebben a nyomtatásban megjelent Tessedik-írásokon kívül a következő kéziratok maradtak fenn:

1. Anekdoten zur Erläuterung der Biographie Samuel Tessediks — von seiner Hand geschrieben.[11]
2. Tessediks Idee eines Schulbuches für grössere Landschulen im Pesther und Békéscher-Comitat.[12]
3. Regulierung der Ortschaft und der Schule . . .[13]
4. An eine Hochlöbl. Königl. Ungarische Statthalterey, gehorsamstes Ansuchen . . .
5. Übersicht der Szarvascher Praktisch-oekonomischen Industrial Instituts vom Jahr 1779 bis 1806.
6. Sammlung einiger Acten, Bruchstücke und Materialien . . .[14]
7. Erläuterung der Lehrgegenstände bei dem Szarvaser Institut im Jahre 1793 in März.[15]
8. Zwölf Hindernisse der Ungarischen Industrie . . .[16]
9. Ausgebreitete Früchte des Kleebaues . . .[17]
10. Bericht über die Arbeiten und Verdienste Sam. Tessediks . . .
11. Acta Documenta Literaria Institutum Scholasticum Practico-oeconomicum Industriale Szarvasiense.

E bevezető tanulmány feladata nem lehet a tessediki írások sorsának hiánytalan feltárása. Mégis az itt közölt kéziratok felbukkanása szükségessé teszi azt, hogy summázzuk sorsukat. A Tessedik-iratok sorsáról Josephy Pál tudott az egykorúak közül legtöbbet. A további nyomozást azonban bizonyos mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy Josephy 1847-ben Tiszolcon, felesége pedig 1849-ben, Orosházán meghalt.[18]

[8] Uo.

[9] *Josephy Pál* a szarvasi Gyakorlati Gazdasági és Ipariskola tanára volt, és Tessedikkel sokáig együtt dolgozott. Az itt közölt tervezetnek is egyik szerzője volt. Neve háromféle variációban is előfordul: Josephy néven a Plan der Vorlesungen . . . c. írás aláírásánál. (Ruisz-féle kézirati gyűjtemény. — Ezután Ruisz.) — 104. l., később már Josefy, vagy Joseffy néven. Vö. Iratok: 7. l.

[10] Josephy Pál levele Érkövy Adolfhoz. 1845. febr. 12. Tiszolc. Iratok: 8. l.

[11] Megjelent 1895-ben: Tessedik Sámuel adomái címmel a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1895. évfolyamában. A Ruisz-féle gyűjteményben most is megvan másolatban.

[12] Megjelent a Pedagógiai Szemle 1960. évfolyam 11. számában. Közzétette *Hanzó Lajos*.

[13] Megjelent A helység és iskola szabályozása címmel Tessedik kisebb írásai c. kiadványban. Szarvas. 1960. Közzétette: *Hanzó Lajos*.

[14] E gyűjteményből közöljük a három tanítási tervezetet.

[15] Megjelentetése előkészületben.

[16] Megjelent Tessedik kisebb írásai c. kiadványban. Szarvas. 1960. 125. l.

[17] Ez a tanulmány is a jelen alkalommal kerül először közlésre.

[18] Iratok: 15. l.

Újból és újból felbukkan az ún. „Tessedik-pakett", mely az előbb felsorolt műveket tartalmazta.[19] A szálak részben Keszthely, részben Budapest felé vezettek.[20] Valóban, a Tessedik-pakett állománya a budapesti evangélikus egyházközség levéltárába került.[21] Adatok vannak arról, hogy a jelzett írásokat valóban látták,[22] majd Komjáthy Gyula arról értesítette Ruisz Gyulát, hogy a szóban forgó pakettet 24 kézirattal elküldte neki. Ilyen körülmények között rendkívül értékesnek kell tartanunk a Ruisz-féle kézirati másolati anyagot, mely megőrizte a sokat hányódó iratokat.

Ez a jelenség annál fontosabb, mert Tessedik eredeti írásai, melyekről a másolatok készültek 1945-ben, háborús események áldozatává lettek. Ezek szerint a Tessedik-pakett révén fennmaradt írások egyetlen hiteles gyűjteménye a Ruisz-féle kézirati hagyaték.

Legalább is a pillanatnyi állapot a Tessedik-írásokat illetően ez. Nem lehet azonban pesszimisztikusan megítélni a további kutatások lehetőségeit. Tessedik írásainak esetleges feltárására más út is mutatkozik. Már a XIX. század második felében más irányban is folytak kutatások. Erre az adott lehetőséget, hogy Papp Sándor keszthelyi jószágigazgató levele ismét felveti a Tessedik-írások kérdését, foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy vajon a Georgicon irattárában fellelhető-e valamiféle Tessedik-irat? Ő a negáció álláspontjára helyezkedett.[23] Deininger Imre, keszthelyi gazdasági tanintézeti igazgató viszont arról vall, hogy az intézet történetének kutatása közben, abban az anyagban, melyet Wolf titkár őrzött, találkozott Tessedik-kéziratokkal. Sőt, nem tartja kizártnak azt sem, hogy jelentősebb mennyiségű kézirat található.[24] Deininger óta azonban ebből a szempontból senki nem vizsgálta felül a keszthelyi levéltárat.

Ha a Tessedik-anyag teljes pusztulását nem is kell feltételeznünk, szétthullása azonban vitathatatlan tény. Éppen ezért feltárása többirányú kutatást igényel. A Tessedik-pakett meglevő másolati anyagán és az esetleges keszthelyi anyagon kívül más anyaggal is számolni lehet. Haan Lajos úgy tudta, hogy 1844-ben Szarvason már egyetlen sor írás sincs, amely magától Tessedik-től származna, mégis a községi irattárban több értékes kézirat maradt fenn, melyek közlése *Nádor Jenő* érdeme.[25] Ugyancsak itt őrizték hosszú ideig azokat a jelentős kéziratokat is, melyek az eddig kihasználatlan anyagot csak növelik.[23] Ezek közé tartozik a Tessedik által összeállított törvénygyűjtemény,[27] továbbá a „Vorschlägen zur Verbesserung des Bauern Zustandes in Ungarn" c. kéziratos műve is.[28]

Van adat arra, hogy a külföldi levéltárak is őriznek Tessedik-anyagot. *Ploetz (Érkövy) Adolf* tesz említést arról, hogy Bécsben is jelentős mennyi-

[19] Uo. 17. l.
[20] A levél kelte 1891. jan. 31.
[21] Uo. 17. l. Budapest. 1891. II. 9.
[22] Uo. 18. l.
[23] Uo. 20. l.
[24] Uo. 20. l. 1892. júl. 10.
[25] Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. 1938. Budapest. Magyarságtudomány könyvei.
[26] Ez a csomó a levéltári begyűjtő rendelet következtében került Szarvasról a gyulai Állami Levéltárba.
[27] Állami Levéltár. Gyula. Tessedik-anyag. Számozatlan
[28] Uo. A kézirat egy részének megjelentetése előkészítés alatt. Számozatlan.

ségű forrás található.[29] Az újabb kutatások adatai arról vallanak, hogy a thüringiai levéltárakban is nem egy ide tartozó írás várja a feltárást.

A Tessedik-kutatások fellendülése következtében elérkezettnek látszik az idő, a legutóbbi időkben bekövetkezett veszteségek pedig egyenesen sürgetővé teszik számunkra azt a feladatot, hogy történetírásunk kísérletet tegyen egy összefoglaló jellegű, Tessedik összes még feltárható iratait publikáló forrásgyűjtemény megjelentetésére.

*

Az itt közölt Tessedik-tanulmányok a Tessedik-pakett Ruisz-féle másolati anyagából valók. Ez alkalommal látnak először napvilágot. Összefoglaló jellemzésül megállapíthatjuk róluk, hogy valamennyi gazdasági jellegű írás, még a pedagógiai aspektussal rendelkezők is értékelendők gazdasági szemszögből is.

I.

Elsőként az „Ausgebreitete Früchte des Klee-Baues besonders in dem Missjahr 1797." c. tanulmánya kerül közlésre. A jelzett írás, mint a címben szereplő évszám is jelzi, Tessedik legtermékenyebb korszakában keletkezett, akkor, midőn Tessedik újabb és újabb írásaival igyekezett kiegészíteni fő művének: „A paraszt ember Magyarországban" c. könyvének gondolatait. Újabb adatokkal támogatta az ott kifejtetteket.

E műnek a Tessedik-írások sorában igen jelentős a helye. Szinte legnevezetesebb művei mellé sorolható jelentőségben. A magyar szakirodalomban mindeddig csak címről volt ismert a most közlendő írás, tudományos közvéleményünk elé most kerül tehát először. Sajnálatos, hogy a Tessedik-írások, jegyzetek stb. kiadatlan volta következtében ennek az írásnak keletkezésére vonatkozóan megjegyzéseket nemigen lehet tenni. Valószínű azonban az, hogy a mű keletkezésére kihatottak elsősorban saját eredményes vizsgálódásai, másfelől pedig a korabeli európai szakirodalom megismerése is.

Ebben a tanulmányban foglalkozik: 1. a lóheretermesztés nagy jelentőségével, 2. az egész hazai állattenyésztés átformálásának szükségességével, 3. az istállózó állattenyésztés meghonosításának kérdéseivel; 4. kitér továbbá ezen javaslatok társadalmi kihatásainak vizsgálatára.

Az itt közölt írás részletesen elemzi azokat a gyakorlati eredményeket is, melyeket Tessedik a saját gazdálkodásában elért. Így kitűnő lehetőséget nyújtott az ő eredményeinek és a hazai eredményeknek az összehasonlítására.

De nemcsak szociál-ökonómiai szempontból kelthet megérdemelt figyelmet az írásmű, hanem néprajzi szempontból is, hiszen feltárja a XVIII. századi pásztorok életének nem egy mozzanatát. Igen fontos érdeme a műnek az is, hogy az összes felmerülő kérdéseket kifejezetten a jobbágygazdaság szempontjából veszi vizsgálat alá.

*

A közlés szöveghűségre törekszik. Ennek következtében több alkalommal találkozunk olyan régies kifejezésekkel, melyek ma már nemigen használatosak. A kézirathoz viszonyítva módosítást nem tettünk, még olyan eset-

[29] Iratok: 4. l.

ben sem, amikor az a mai helyesírásnak ellentmond. (Az összetett főnevek esetében pl. következetesen különírással találkozunk.) A tanulmány közreadása megkívánta volna a Ruisz-féle másolatnak az eredetivel való összehasonlítását is. Erre azonban az eredeti kézirat elpusztulása következtében nem kerülhetett sor. Ennek következtében a mostani közlés egyben a másolat sajátosságait is tükrözi.

A Ruisz-féle kézirati hagyaték „Levelek Tessedik írásai tárgyában" címmel a szarvasi Tessedik Sámuel Mezőgazdasági Technikum könyvtárában van deponálva. Az itt közölt rész a 241. lapon kezdődik.

AUSGEBREITETE FRÜCHTE DES KLEE-BAUES BESONDERS IN DEM MISSJAHR 1757[30]

Schubart[31] von Klee-Feld, dessen grosse Verdienste um den Klee-Bau und andere Theile der verbesserten Landwirthschaft unsterblich sind, dieser grosse Hr. Oekonom u. mit Ihm viele andere reelle Oekonomen nennen den Klee-Bau die Seele der verbesserten Landwirthschaft. Sie wollen damit so viel sagen: ohne Klee-Bau ist die Verbesserung der Landwirthschaft ein todtes nur in Büchern, nur auf dem Papier da liegendes Projekt, ein Hirn-Gespinst, ein blendendes Phantom, das weder Kraft noch Wirkung zeigt; mit einem Wort ist Körper ohne Seele. Durch den Klee-Bau bekommt die verbesserte Landwirthschaft Kraft, Energie, Thätigkeit, Leben, Wirkung in allen Ihren Theilen. Und über diese grosse Wahrheit soll dieses Blatt ein bisschen Licht verbreiten.

Das 1791. Jahr war ein für die alte u. neue Landwirthschaft in vielen Rücksichten sehr merkwürdiges Jahr. Wie Misslich es in andere Gegenden meines Vaterlands angesehen, das mögen andere beschreiben; ich will mich bloss auf Szarvas und andere umliegende Ortschaften u. Komitaten der untere Gegend einschränken.

Das Frühjahr zeigte sich sehr vortheilhaft, und schien ein sehr reiches u. gesegnetes Jahr zu versprechen. Die viele Winterfestigkeit und die öftere Frühlings regen erhoben die Herbst u. Frühlings-Saaten so sehr, dass man sich keine schönere vorstellen konnte. Jedermann freute sich schon im Geist zum Voraus einer Recht gesegneten reichen Erndte.

Aber Leyder! diese schöne Hoffnung verschwand sehr bald. In Monath May verursachten einige Nordwinde. Kälte und nächtliche Spät-Reife. Gleich darauf fingen die Saaten an in ihren Wachsthum zu stoken. Einige besonders die Frühling-Saaten wollten gar nicht mehr fortwachsen u. zunehmen. Kaum noch eine halbe Spanne hoch fiengen sie schon an zu welken, und von der schnell eintretenden Hitze so zu verdorren, dass sie nicht einmahl die Sense fassen konnte; die meisten Landwirthe liessen sie vom Vieh abweiden.

Die Herbst-Saaten standen so kümmerlich da, dass einige gar keinen Halm empor treiben konnten; andere trieben sehr kleine verkrüppelte Halme, und auch diese hatten keinen Stengel, kaum ein 1. 2. 3. verschrumpfte Körner, und auf mancher Korn u. Waitzen Ähre hingen 3. 4. 5. graue schetische Käfer und als wir sie Spann hoch abmäheten, mussten solche mit dem Rechen kümmerlich zusamm gerechnet[32] werden und 2. 3. Kübl Saat gaben kaum eine Pressburger Metzen seine Körner.

Auch sogar der Klee litt stark durch den späten Frost. Der obere Theil der Klee-Stängel neigte sich zur Erde, wurde welk u. gelb, u. verdorrete zum Theil, u. der untere grünere Theil wollte nicht mehr von der Stelle wachsen; ich war bemüssiget, ihn zum Heu abmähen zu lassen; nur zwey Stüke [!] in dem Morgen u. Mittags-Schatten lies ich zum Saamen stehen.

Das Gras auf denen bis Georgi mit Vieh betriebenen Wiesen wollte nach dem starken Nacht Reif nicht mehr von der Stelle wachsen; auch das, so nicht mit Vieh betrieben worden war, wuchs langsam, blieb dünn u. schütter; musste folglich zugleich mit dem Klee abgemähet werden; aber N. B. weil die Wurtzeln noch Nahrungs-Säfte genug

[30] Ennek a tanulmánynak az ajánlása a következő: Als ein kleiner Beytrag zum Th. Familien u. Kinder-Schatz.

[31] Vö. Th. Goltz: Joh. Christian Schubart. Dresden—Leipzig.

[32] Ruisz másolati szövegében így van meg gerechet helyett.

hatten, trieb es so gleich herrlich u. viel diker [!] also das erstemahl, u. konnte dieses mit Vieh nicht betriebene Wiesen-Gras im August noch mahl gemähet werden, da doch B. jenes, dessen ersten Wuchs das Vieh abgefressen hatte, nicht mehr von der Stelle wachsen wollte.

Die Vieh-Waide[33] war erbärmlich anzusehen; nach einem in May gefallenen Regen verdorrete sie gantz, und unsere Wirthe mussten ihr Vieh auf die umliegenden Puszten u. Laposch hintreiben u. das Stük [!] mit 3. 4. Fl. Aufwand den Sommer über kümmerlich genug aushalten.

Mein Vieh wurde mit Klee, Kukurutz-Auswüchsen, Baum-Ästen, Baum-Laub, Spreu, und auf den abgemäheten Korn und Klee-feldern so gut ausgehalten, das wir 12 Stük Melk-kühe den Sommer über benutzen, u. 31 Stük [!] Galte-Vieh und Ochsen um einen guten Preis verkaufen konnten.

Der Kukurutz Stand bis in den Monath May u. Juni so herrlich da, als er vielleicht auf Szarvascher Feldern um diese Zeit noch nie so schön zu sehen war; aber die enorme Hitze u. heissen Winde im Mon. Junio u. Julio drükten ihn so sehr, dass auf manchen mehr als Mann hohen Stengel kein Kolben, und auf mancher Kolben kein eintziges vollkommen ausgewachsenes Körnchen zu sehen war. Nur jene Kolben, welche vor Eintretung der enormen Hitze mit Saamenstaub schon befruchtet waren, wuchsen zum Erstaunen u. trieben Kolben so, wie 2 in meiner Sammlung, u. 1000 auf dem Stallboden zu sehen sind. Mancher Wirth, der sich noch im May 10. 12. 15. Wagen voll Kukurutz versprach, führte ihr 4. Wochen vor Michaelis auf 2. Pferdchen in einen Wagen nach Haus; andere konnten gar keine Kolben brechen, sondern mäheten die Kukurutz Stengeln zum Vieh-Futter nieder.

Da in diesen traurigen Umständen alle Landleute bitter klagten hob sich indessen der zweite Wuchs des Klees zusehends empor, schmükte den Pr. Oek. Garten und die Klee-Felder mit Millionen vielfarbichter Blumen, und füllte die Luft mit balsamischen Geruch; Augen und Nase wurden erquikt; und Hertz und Gefühl wurde zum Dank des Klee-Schöpfers und zur Zufriedenheit und Seiner Vater-Güte hoch u. abermahl hoch gestimmt.

Etlich und 40 Wägen wurden mit dem schönsten Klee-Heu im Garten und Feldern beladen, da doch mancher andere grosse und kleine Landwirth, ja so gar manches Dominium keine Sense zum Gras-Mähen ausetzen konnte. Nichts als öde gras leere Wiesen und von Hitze verbrannte Felder erblikte das Auge des Menschen, wo es nur hinsah; auch sogar die Laposch die in dem so extrem dürren 94 Jahr wenigstens Schilf Schásch Turnaectum u. Rohr statt Heu lieferten, mussten heuer mit dem hungrigen Vieh betrieben werden, und andere, wie zum Beyspiel die Laposch hinter den neuen Weingärten zu Szarvasch, wurde dieses gantze Jahr gar nie grün so dass sie mit Vieh gar nicht konnte betrieben werden.

Und nun also, hier sollen sie stehen zum gesegneten Dankbaren Andenken der gütigen Vater Vorsorge Gottes, hier sollen sie stehen.

DIE AUSGEBTREITETEN DETAILIERTEN FRÜCHTE DES KLEE-BAUES, BESONDERS IN DEM MISSJAHR 1797

I. IN RÜCKSICHT AUF DEN GEWISSEN ERTRAG DER WIESEN IN EINEM SO EXTREM DÜRREN JAHR

1. Sonne, Nord und West-Winde, späte Reife schaden dem Klee nicht so sehr, als wie andere Gewächsen, weil seine diken Stengel und Blätter ihm Schutz geben, wieder alles benannte; aber gesetzt, der Spät-Reif schade dem ersten Wuchs, indem er seine zarte Röhrchen, in welchen die feuchten Nahrungs-Säfte auf und nieder steigen, drükt, zusammen zieht, verschrumpft und wenn dann die Früh-Sonne darauf scheint verdorren macht, gesetzt sage ich noch einmahl wohl beträchtlich, der Spät Reif schade so dem ersten Wuchs, so ist doch der zweyte, dritte, virte [sic] fünfte, sechste u. siebente Wuchs vor diesen Unfall sicher.

2. Die grösste durchdringendste Hitze und trockne Jahres Zeit [!] schadet dem Klee wenig oder fast gar nicht; weil seine Wurtzeln Klafter tief in die Erde gehen, u. so aus der Tiefe der Erde, ja so gar aus Wasser Adern und Quellen die Feuchtigkeit heraus-

[33] Tessedik szövege szerint írva.

hohlen, an sich ziehen, und durch das immerwährende Ausdünsten sich selbst vechselseitig und aus andere Gewächsen liebreich mittheilen.

3. Auch die noch mässige und geringe Regen und Thau Faichtigkeit hält zwischen der Klee-Stöken feucht wenn schon auf andere kahlen Boden auch nicht die geringste Spur von gefallenen Regen mehr zu sehen ist, und wie oft wurden meine Czischmen u. Schuhe zwischen den Klee-Stöke nass, wenn schon die heisse Sonne 3. 4. 5. Stunden am Horizonte schien, und auf kleineren Gras allen Thau längst weggelekt hatte.

4. Der immer so saftige süsse Klee hat immer mehr Nahrungs-Theilchen in sich, als andere Saft und Kraft-lose Gräser; zum B. Odsznacska, Klasznacska und viele andere; besonders wenn es nach Englischer Manier im Schatten getroknet wird. Man sehe die Beschreibung dieser Englischen Heu-Fechsung in Nagyváti Mezei gazda — in der Oekonom Ungrische Zeitung v. J. 1796. p. und in unsere Pr. Oek. Garten. Denn so werden die zwey Scheunen, so die 3 Böden, so die 3. Bienen-Hauser, ja so gar das Vordach beym Hause zum Klee-Troknen jährlich benutzt: und verhelfen uns zu guten Nahrungs-vollen Englischen Heu.

5. Zehn 12 Joch Klee-Wiesen gaben mir im Frühjahr, Sommer, Herbst und Winter reichliches Futter für 31 Stük verkauftes, und 31 Stük beybehaltenes Vieh, welches Vieh ohne Klee in fremde Hotter hätte müssen hingetrieben, und dort mit grossen Kosten ausgesommert werden müssen.

6. Wie so mancher Szarvascher Wirth (man zähle sie u. berechne Ihre Sommerungs-Kosten, sie belaufen sich gewiss auf 10—12 vielleicht 15 000 Gulden) musste von Ort zu Ort, von Puszte zu Puszte reiten, fahren, wandern, und Weyde für sein ausgehungertes Vieh suchen. Man frage nur alle alte u. junge Wirthe, obs wahr ist? und wen er Weyde gefunde, nach 2. 3. 4. 5. Wochen wieder eine andere suchen, 2. 3. 4. Floren für jedes Stük Vieh Weide-Geld bezahlen, und wenn es in Herbst nach Haus kam, oder vor Elend als 1. Skelett auf dem Wagen nach Haus geführt werden musste, sah es aus zum Erbarmen. Und wie manches hat dort auf der Puszte und zwischen Rohr und Schilf der Wolf, oder vielleicht der hungrige Hirte gefressen, weil es an der Kotljakowa Tária krepirt war. Vor allen diesen und andern vielen Uebel u. Unglük [!] solvierte die Vorschung Gottes mein Vieh durch den gesegneten Klee-Bau, indem es das gantze Jahr zu Haus unter 4. Augen ernährt, und vor Wolf, Umfall, Schaden-Freude Muthwillen der Hirten und Kotljakowá Tária glücklich verwehrt wurde. Oculus Domini!! Diese liebe Aufsicht über das erkrankte Vieh in der Nähe!!

7. Auch noch im späten Herbst hatte mein Vieh bis zu Ende Novembers auf den schon abgemähten Klee-Feldern gute Weyde. Die Lotti fragte N. 1. Wo ist ein solches Futter in der Welt, das man 5., 6. mahl mähen könnte, u. noch im Herbst gute Weide gäbe? R. Ich glaube, dass keins in der Welt ist. Wer aber noch ein solches weis, der schreibe seinen Nahmen auf diesen .... leeren Platz.

8. So ersetzt also der gesegnegete [!] Klee-Bau allen Schaden, wenn in dürren Jahr keine Weyde da ist, u. kein Heu wachsen will! Wachsen kann! Ist das wahr? Antworte jetzt junger Wirt! — junge Wirthin! *Warum* nicht wachsen will? Warum nicht wachsen kann? Vielleicht weil Gott und Natur nicht wollen??? Weil das dürre Jahr keinen Wachsthum leidet?-?-? Mekussone pletke!!! und mit solchen und andern ähnlichen Pletken sind so manche Köpfe noch voll, die doch glauben können, dass ihr Kopf von lauter — Weisheit strozt, und Ihr Herztz [!] voll Glauben und Zuversicht an Gott u. Vorsehung glühet.

Rom. XII. 1. 2. Erkennen, welches die Ordnung séy, die Gott in der Natur zu unsere Besten gemacht hat, auch, für äusserst dürre Jahre gemacht hat, diese Ordnung erkennen u. zu seinem und seines Nächsten Besten diese Ordnung benutzen, ist dies nicht wahre reelle thätige Verehrung Gottes??? Welche ist die vernünftige wahre Verehrung Gottes? Dies oder jene? Die wider Gott Natur und Vorsehung klagt? O. Th. Th. tandem sapere aude! Wehe dem Theolog, wenn er kein Philosoph ist! denn er betrügt sich selbst und Tausend andere, und er glaubt doch, er thue Gott einen Dienst daran, wenn er wieder Natur, Vernunft u. Philosophie predigt, wütet, u. Handelt!!! O Weh! dass doch der Kopf, in der Schule und am Altar, einmahl verrükt, u. auch grau nicht mehr, auf seihen Rumpf gerad zu stehen kommt. Mayer im Brief-Wechsel, Anfr. u. Antworten. II. Th. p . . .

9. Aber der Klee wächst nicht nur im dürresten Jahr, sondern, was noch mehr Bewunderung verdient, er bringt weit mehr und vollkommeneren Saamen, als im feuchten Jahr. Denn wann es öfters regnet, so lagert er sich gerne, und dann vermascht und verkommt sein Saame zusehends, oder keimt und wächst in seinen Kapseln aus, und ist dann nicht mehr zu gebrauchen. Aber auch in diesen so extrem dürren Jahren 1794

und 1797, wie sehr besiegte sich die Produktion vor andere Jahren. In guten, feuchten, reichen Jahren hatten wir 5, 6, 7, 10, 12. höchstens 13 Centner Saamen; aber in dem dürren 94 Jahr 18 Centner, 27 Pf. u. Heuer, abermahl im dürren 97. Jahr 23 Centner Saamen der Centner a 40 Fl. gerechnet 40. Summa 920 Floren. Wo hat ein Stük Feld von 10—12 Joch Wiese in diesen unfruchtbaren Jahr 920 fl. eingetragen? Man gehe hin, und forsche.

10. Aber dies ist der Ertrag der Klee-Felder bey weiten nocht nicht gantz aller. Wo ist der von Frühjahr bis in den späten Herbst mit so viel Vieh grün verfütterter Klee? wo das Klee-Heu? wo die so köstliche Klee-Spreu? mit welcher auch das schlechteste Futter verbessert und Kraft und Nahrungsvoll durch seine ölichten Theilchen gemacht werden kann?

11. Hier ist also die reelle Auflösung und Beantwortung der so wichtigen und für die Landwirthschaft so sehr interesanten u. dabei sehr schweren Frage: Was soll was kann ich machen? Wie soll wie kann ich mir helfen, wenn Gott die schwere Landes-Plage ein fatales dürres Fehljahr zuschikt, und über mich verhängt? Vielleicht hinstehen, die Hände in dem Schoos legen, und mit Geduld siegen und sagen: Wie Gott will, so ist mein Wille, und damit ich den erfülle, halt ich ihm zu allem Stille. Nicht so mein Xst! Da Gott den gesegneten Klee als eine specifisches Mittel für deine dürre Wiesen im extrem troknen Jahr geschaffen, verordnet, dir vor die Augen vor die Nase hingestellt, und in die Hände gegeben hat, so ist deine Menschen und Xsten und Wirthschafts Pflicht zuzulangen, und von diesen Göttlichen Mittel gehörigen dankbaren Gebrauch zu machen. Das ist Gottes Wille, den sollst du erfüllen und dann erst mit frohen Hertzen singen und sagen:

Wie Gott will, so ist mein Wille
Und damit ich den erfülle,
Halt ich ihm zu allen Stille.
An Gottes Seegen ist alles gelegen
Musst aber Klee-Wiese auch warten und pflegen.

II. DIE AUSGEBREITETE FRÜCHTE DES KLEE-BAUES IN RÜCKSICHT AUF DIE EMPORBRINGUNG DER VERBESSERTEN VIEHZUCHT

12. Der Klee ist eine überaus schmakhafte, süsse und dabey sehr gesunde Nahrung des Rindviehes, B. wenn er recht troken, nicht bethaut, nicht beregnet, nicht nass vorgegeben wird denn so gegeben, ist er sehr schädlich. Siebzehn ja 18 Jahre sind es schon als ich all mein Vieh angefangen habe mit Klee zu füttern; es versteht sich aber, abwechselnd, bald mit Klee, Grass mit Heu, Kukurutz-Stengeln, Spreu, Stroh, Baumlaub jungen zarten Baumstengeln, Disteln, Rüben, Leinkuchen, Saliter-Salz, und seit diesen 18. Jahren ist mein Vieh Gott Lob! immer gesund da seit der Zeit in Szarvasch die grässlichsten Vieh-Seuchen so oft grassirten, blieb mein Vieh vor aller Anstekung sicher, und wenn ja ein oder anderes Stük angestekt wurde, welches aber sehr selten geschah, so wurde es durch bessere Pflege und einige sehr einfache Heilungs-Mittel, Z. B. Antimonium, Fekesházische Sicheln sogleich wiederhergestellt, weil B. die Seuche nicht so viel Krankheitsmaterie in meinem ordentlich gepflegten Vieh vorfand, als bey andere unordentlich oder gar nicht gepflegten Vieh. Ehe ich anfing, mein Vieh mit Klee und oben benannten Fütterungs-Arten abwechselnd zupflegen, krepirten mir alle Jahr 3, 4, 5, 10, 12, ja so gar einmal in einem eintzigen Sommer 17. Stük des schönsten Viehes; nun aber bin ich Gott Lob! seyt 18 Jahren von dieser Plage u. Schaden befreyt. Könnten sich nicht auch andre Wirthe und Wirthinnen eben so und noch weit leichter befreyen, da sie selbst ihr Vieh pflegen können, ich aber muss mich auf mein Gesind verlassen, und oft eine Sache zehnmahl befehlen, bis sie einmahl so gemacht wird, wie es recht ist.

13. Die Melkkühe können bey der Klee-Cultur weit besser benutzt werden, als ohne dieselbe. Den Beweis davon giebt uns so klar und anschaulich das dürre u. extrem trokne 1797 Jahr. Man frage die Szarvascher Wirthe u. Wirtherinnen warum sie ihre Melkkühe nicht benutzen? Die Antwort wird diese seyn, weil gar keine Weide da war; weil wir die Kühe wegen Mangel an Weide in fremden Hotter hintreiben mussten, weil wir den Kälbern nichts zu fressen geben konnten, und ihnen auch die so ohnehin so geringe Nahrung der Muttermilch nicht entziehen konnten, weil Gott keinen Regen, keinen Thau von Himmel gab, diese und viel andere ähnliche weil hinderten die stolzen Szarvascher, die sich im J. 1796. erfrechten und nicht schämten mir, nicht hinterruks nein,

ins Gesicht auf meiner Stube zu sagen; zlé by to bylo kdiby se gazda mel od knaza uciti, gako má srúz statek opatriti!-! Diese grob stolzen und des Guten, des Bessern so unempfänglichen Leitlein mögen sich nun den starren Kopf darüber zerbrechen, und mir die Fragen auflösen; warum wir in diesen so extrem dürren Jahre 12. Kühe fast bis in den Herbst gemolken, und 483 Pf. Butter durch Gottes Seegen bekommen haben? Und wie, wenn ich die stupende Menge süsse und saure Milch, Milchrahm, Butter, Milch, die das gantze Jahr in der Küche, beym Coffee, Gästen, Kindern, Gesind, armen kranken u. Nothleidenden und N. B. den so vielen Arbeitern zu Hause, im Garten, im Felde, ja sogar bey dem Schweinen verbraucht wurde, wenn ich das alles berechnen sollte, man würde erstaunen, und sich dieses oekonomische Räthsel ohne Kleebau nicht auflösen können.

14. Wie die Kälber-Zucht dabey gediehen, so gehe man hin, und sehe es; sehe aber auch jene Kälber, welche den Sommer über an ihren Müttern gesoffen haben. Nur muss man das Strigeln jener Kälber nicht vergessen, und Kinder fleissig zu diesem Geschäfte anhalten, damit Kinder u. Kälber es in der Jugend gewöhnen.

15. Dass auch die Pferde bey der Klee-Cultur besser gedeyhen, auch ohne Haber und Gerste bey Leib u. Kräften bleiben, will ich mit 2. Beyspielen erläutern.

a) Meine 2 Pferde arbeiteten bey mässigen Klee-Futter den gantzen Sommer und Herbst; sie führten Klee, Erde, mich u. mein Gesind ins Feld, mahleten, schrollten, und demnach fuhr ich im späten Herbst in 3. Stunden und 3 Viertel Stunden mit diesem 2 Pferden nach Berény. Es solls ein anderer auch fahren mit 2 andere Pferden, die keinen Klee gefressen haben.

b) Als Franko Jano im Dez. seinen Klee-Saamen für Materie bey mir absetzte, so sagte er unter andern, Nestargem sa ga v obrok pre moge konye, len sy jjm ge dakelini mi ožem dá mati, tak ska csu hada by gjoh čerty metali. Dieses offene Geständniss eines Bauern wird vielleicht heut oder Morgen bey — Bauern mehr wirken als Königliche Befehle damahls wirkten da sie bey Publik. d. Bef. wegen Anbau des Klees sagten: Asvád Pany pochabge guby pogedli, ze nám kázu trámu igati! Die einfältigen Bauern, glaubten, man befehle, Grass klein zu haken, u. es so zu säen!-!

16. Was der Klee bey der Ochsen-Mastung wirke, habe ich schon so wohl in Schriften, als durch Thatsachen gezeugt: denn A. 92. wurden 2 Paar magere Ochsen in 11. Wochen zu einer Schwere u. Fettigkeit gebracht, welche die Königl. Kommission. bewunderte u. gestand; sie hätten nie schwere und fettere Ungrische Ochsen gesehen. Was aber heuer mit unsere Ochsen geschehen will ich hier kurz erwähnen. Im Frühjahr ackerten wir mit 6 alten, u. zwei Jungen Ochsen alle, d. i. 27 Theile Kukurutz-Felder und weil die Weyde so von Hertzen schlecht war, so liess ich mich persvadieren (überreden) 6 davon nach Sarkad auf die von Nachbar Poddanj so hoch gepriesene Sarkader Weyde hinzugeben, um sie dort aus zu sommern. Zwei der alten Ochsen blieben zu Haus, und führten Klee, Sand, Erde, Heu, Getreyd fast alle Tage, blieben aber immer wohl bey Leib. Nach Verfluss von 7 Wochen wandelte mich aber der Appetit an, meiner Sarkader Ochsen zu sehen. Wie erschrak ich, als ich meine Ochsen-skelete kaum mehr erkannte. So wohl Mangel an Weide als besonders Mangel an guten frischen trinkbaren Wasser riethen mir mächtig, auf der Stelle die Resolution zu fassen, u. den Knecht so gleich nach Sarkad zu expedieren, um die mageren Ochsen nach Haus zu treiben; eher ein oder anderer krepiert.

Die Ochsen waren kaum zu Haus, so fiengen sie an zuzunehmen, erreichten aber jene bey weiten nicht, welche zu Haus gearbeitet hatten, akerten dann im Sept. etlich u. 20 Theile zum Wintersaat, u. wurden den 1. Nov. in Thur verkauft, aber die bey Klee arbeitenden um 6. 7. Fl. theurer, als die in Sarkad faulentzendst Andere Szarvascher Wirten both man um 20—25 Fl. weniger für das Paar Ochsen als mir für die Meinigen.

17. Dass ein mit Klee genährtes Gelte Vieh viel leichter verkauft u. an Mann gebracht wird, ist schono ben aus N. 5. zu ersehen. Wie mancher Szarvascher Wirth, als er den hereinbrechenden Mangel in Sommer-Herbst u. Winter-Futtige sah, hätte herzlich gern sein mageres elendes Vieh verkauft, wenn es nur jemand hätte kaufen wollen. Szrnka Marcy gab ja Kühe in die Fleischbank jedes Stük um 9 Fl. u. der junge Sonkol 18 bis 20 Stük Gelte-Vieh, jedes Stük um 6 Fl. Wir verkauften einjährige aber mit Klee gefütterte Kälber um diesen Preis; um 8. 9. 10. Fl.

18. Der Klee-Bau bewirkt überhaupt nicht nur bessere Pfluge sondern auch Aufsicht der Oculus Domini! bey gesunden u. erkrankten Viehe. Was hilft es dem Landmann, dass er sein elendes Vieh im dürren Jahr von einer elenden Weide auf die andere eben so elende, von einer theuren Puszte auf eine noch theure hintreibt, und vor Hunger blökend bedauert, und sich schon zum Voraus fürchtet, dass ihm der Hirte von dem so

theuer und kümmerlich ausgesommerten Vieh dennoch am Ende mit 3. 4. 5. vielleicht auch 10. 12. 15. Hauten ein glücklicheres Neues Jahr anwünschen, oder er selbst den langen u. bangen Winter mit Viehtreiben u. Schinden kümmervoll überleben wird!

19. Und wenn dann dieser kummervolle Winter dabey ist, da treibt man, ehe noch etwas grünes auf dem Felde zu sehen ist, das so elend ausgewinterte Vieh auf die elende junge Weide hinaus, und nun die traurigen Folge für Vieh, für die junge Weide, Wiesen, Saaten, mit einem Wort, für die gantze Landwirthschaft! wer kann sie alle beschreiben, schildern, berechnen?-?

Ists nicht viel besser dass Vieh mit mässigen gemischten Klee-Futter, immer bey Leib u. Kräften erhalten, als mit dürren Saft-, Kraft- u. Nahrungslosen Stroh, Kóró, Unkraut, alten Disteln, alten Reps, Klasznacska, Ovsznacska zum Hunger-Tode füttern? nicht besser, im ersten Frühjahr, im Monath Merz u. April, wenn andres Vieh auf der junge Weide noch nichts zu wagen u. zu beissen vorfindet; sondern nur die aus der Erde hervorstehende Weyde zertritt und in Koth und Morast hinein tretet, mit seinen Unfläth verunreinigt, und so die Wiese aufs ganze kommende Jahr ruinirt; nich besser statt dieses Vieh u. Wiesen keines die Sense nehmen, u. so schon im April dem gut ausgewinternten Vieh jungen süssen Klee, in mässigen Portionen vorlegen, damit es sich von dem im Winter gesammelten Unreinigkeiten Seuchen-Stoff, Seuchen-Material auspurgiere. Man sehe Berhards Wiesen-Bau p. . . Knecht über die Vieh-Seuchen, u. 100 andere oekonomische vernünftige Schriftsteller, dem N. B. es giebt auch noch unvernünftige Oekonomen, u. ihre Zahl ist Legion! ist Million! Sed quis contra tantos? Besonders, wenn Ihnen der Eigendünkel der Infallibilität die Augen so stark blendet, dass sie vor lauter oekonomischen u. andere Vorurtheilen die noch so reine u. helle Wahrheit nicht mehr sehen können; und nicht sehen wollen!-!

20. Die mit Klee den Sommer über gefütterten Ochsen verdienen ja tag-täglich ihr Futter mit dem beständigen zusammen führen, des Klee-Heues u. Saamen Klees auch im extrem dürren Jahre; warum soll mans ihnen nicht auch im Sommer vergönnen, da sie uns so gut dafür lohnen?

III. DIE AUSGEBREITETEN FRÜCHTE DES KLEE-BAUES IN RÜCKSICHT AUF BENÜTZUNG DER KINDER UND DES GESINDES

21. Kinder und Gesinde werden so immer beschäftiget werden vom Nichtsthun, Faullentzen, Gassenlauffen, böser Gesellschaft, unnützen Geschwätz Klatschereyen effektive abgehalten, essen ihr Brod nicht mit Ständen und erwerben sich oben drein reelle praktische Kenntnisse von einem so wesentlichen Theil der verbesserten Landwirthschaft, der mit Recht die Seele den verbesserten Landwirthschaft genennt werden kann.

Auch schon das Kind von 4 Jahren, der Pali reicht die Simperln zur Machine mit Vergnügen zu, und weil die Klee-Manipulation mit einer gewissen Hurtigkeit verbunden ist, so wird der Frohsinn um so mehr befördert, da man täglich, ja stündlich den so schnellen Zuwachs und Nachwuchs des Klees und seiner schönen Früchte bemerkt. Noch liegt der Klee in Reihem so wächst schon ein frischer Klee nach; kaum fängt der Drescher an zu dreschen, kaum bewegt sich die Windmaschine, so freut sich schon der stärkere und schwächere Klee-Manipulant des schönen reichlichen vollkommenen Saamens der ihm am Abend seine Mühe so reichlich lohnet, dass oft in einem Tag 2, 3 Centner Saamen gefechset werden.

22. Das Gesind, klein und gross, jung und alt männlichen und weiblichen Geschlechts verdient bey der Klee-Manipulation seinen Lohn alle Jahr richtig: N. B. auch in einem noch so extrem dürren Jahre; Wenn unsere Landwirthe ihre dürren Felder und Wiesen mit bangen Hertzen übersehen, und der traurige Gedanke so schwer auf ihr Hertz auffält: alle Feldarbeit fällt hauer weg; aller Verdienst meines Gesindes hört auf! womit werde ich meine so theure Knechte und Mägde das gantze lange Jahr beschäftigen? wofür ihnen Brod, Kost und Lohn geben, da ich selber kein Heu, kein Getreyd, keine Gerste, keinen Kukurutz bey so enormen Misswachs zu hoffen habe?-? statt dieser und vieler andern ähnlichen bittern Klagen (man koste sie nur einmahl in der Lage des Landmanns u. sage uns dann, wie sie schmeken!) und Besorgnisse, zog [!] ich, mein Gott sey dafür gepriesen! mit frohen Hertzen mit meinen Kindern, Knechten u. Mägden in meine gesegneten Klee-felder und vom Monath May bis im November hatten wir alle, und noch einige Tagwerker, Adamjcska, Kurutz volle Hände zu thun mit dem so öftere mähen, Wenden, Auffangen, Zusamm Rechnen, Zusamm Tragen, Troknen, Ausbreiten Dreschen, Winden, Reitern, Sieben Putzen des Klees u. seines Saamens, u. 23 Centner Saamen belohnten reichlich alle unsre Mühe.

Wer glaubt aber alles dieses, ausser der, der mitmanipulierte. Aurea praxis est optimus docens! optimus Magister. Uebung, Erfahrung ist der beste Lehrmeister, und ohne Uebung predigt man oft umsonst tauben Ohren, besonders von Sachen von neuen Manipulationen, von welchen so viele Menschen gar keine Idee, keine Begriffe haben und oft in ihrer Laage betrachtet, nicht einmahl haben können.

IV. DIE AUSGEBREITETEN FRÜCHTE DES KLEE BAUES IN RÜCKSICHT AUF DIE EMPORBRINGUNG DER VERBESSERTEN LANDWIRTHSCHAFT

Da schon aus denen vorstehenden 2 Punkten so ziemlich klar und deutlich erhellet, wie sehr durch die Klee-Manipulation die verbesserte Landhwirthschaft emporgebracht wird, so will ich hier noch ein biszchen tiefer in verschiedene Theile der Landwirthschaft eingehen, und zeigen, wie stark der Kleebau auf ihre reelle Verbesserung wirke.

24. *Die einfachste, leichteste, nützlichste u. zugleich Dauerhafteste Verbesserung der Wiese* wird durch den Klee-Bau bewirkt. Man nehme ein noch so schlechtes, nur nicht sehr tief liegendes, sumpflichtes Stük Erde (denn dieses muss nach einer andern Methode durch Abzuggräben, Bohrlöcher, Teiche, Kanäle, Bäume usw. zur guten gesunden Wiese umgeschaffen werden), man nehme sage ich, ein ödes Stük Feld, Székes Land, schwarze Erde oder auch Letten, kultivire das Feld nach den schon erprobten Regeln des Feldbaues, und baue so dann im Herbst oder im Frühjahr, Winter-Sommer Getreyd, Haber, Gerste, Linzen, Cizor, Lein, Foenum graecum, und gehe dann mit einem Mädchen, oder Knecht, oder Magd, oder einem Knaben von 12, 13, oder mehrere Jahren, streue den mit Erde wohlvermischten Saamen zwischen die schon aus der Erde keimende Saat, deke solchen mit einem Dornen-Besen (Trnonka) nur so ein, dass er von Vögeln u. Meisen u. Ameisen nicht auf gefressen u. verschleppt werde so ist nicht nur das zukünftige Stroh der Saat um vieles verbessert, sondern dass so zu rechter Zeit besäete Feld ist auf 20 vielleicht 30 Jahr zur herrlichsten nützlichsten Wiese auch auf extrem dürre Jahre umgeschaffen, welches ohne dieses Einstreuen des Klee-Saamens ganz gewisz [!] statt Heu, nur Unkraut Reps, Disteln, wilden Hafer und Balango, und andere schlechte Gras Sorten, so wie der Wind ihren Saamen herbey führt, etlich Jahre lang hervorgebracht hätte.

So meliorirte ich und die Frau Mutter, mit Lini und Lotti es manches schöne Stük Aker-feld im J. 1797. und man gehe im Frühjahr, oder Sommer, oder Herbst 1798. und sehe sie an und dann denke man der Sache nach, rede und urtheile.

25. Der Saamen-Klee dünget mit seinem Abfall von Blüthen und Blättern, und auch mit den durchgeakerten Wurtzeln sein eigenes Mutter Feld. Im Schatten der so vielen Klee-Stengeln welche sich oft auf einem Klee-Stok auf 200. 300 ja Vid. Bernhards Wiesen-Bau, p.[34] auf 3 belauffen; zwischen diesen schattenreichen Klee-Stengeln wirkt der länger anhaltende Thau Regen, Sonne u. gährende Mist eine gewisse allmähliche Verbesserung der Erde, welche sonst mit vielen Arbeiten und Kosten u. Zeit-Verlust bewirkt werden müsste.

26. Simplificiren der Arbeiten wird auf oben angezeigte Weise sehr schön bewirkt, und auf diese Simplifizirung muss der gute, fleissige, aufmerksame Landwirth immer sein Augenmerk richten. Eben der Aker, der mit Waitzen, Roggen, Haber, Gerste etc. wie No. 25. gesagt worden, darf jetzo nicht neuerdings zum Klee-Bau frisch zugerichtet, nicht aufgeakert, nicht aufgegraben werden. Nein, sondern der Klee wird wie schon gesagt worden, hinein gebaut, bekommt jetzt von diesen Feldfrüchten den ihm im ersten Jahr, in seiner zarten Jugend so nöthigen Schütz, Schirm, u. Schatten: und was sehr wohl zu merken, dass dazwischen aufkeimende Unkraut wird es so am schwersten gedämpft, darf folglich nicht mit vielen Kosten gejätet werden, wird nicht durch das Jäten in den Grund getreten, welches so häufig geschieht, wenn nach gefallenen Regen das Unkraut gejätet werden muss, und so wächst dann im zweyten Jahr der so schöne Klee freudig empor. Wenn schon im ersten Jahr wenig vom Jungen zarten Klee zu sehen ist; wenn es scheint, dass nur auf 2, 3. Schritte oder Klaftern nur hin und da ein kaum mit Augen bemerkbares Klee-Stämchen da steht, so wird sich der Klee im Herbst oder kommenden Frühling gantz anders zeigen. So gieng es mir 1797. mit einem im Frühjahr in sehr verschiedene Feld-Früchte angebauten Klee-Stük. Im dürren Sommer, als die Früchte abgemähet waren, war kaum hie und da ein Klee-Stengel zu sehen: als aber im Monath September ein Paar warme Land-Regen dem jungen Klee neues Leben kamen, da wäre man gewis müde geworden, die Tausenden, ja vielleicht Millionen sich so schön verbreitende Klee-Ständchen zu zählen, mit welchen das Klee-Stük zu meiner Verwunderung so schön bedekt war.

[34] Az üresen maradt részek az eredetiben is mindenütt így állnak.

27. Auch zwischen die Wein-Stöke kann der Klee- in Reihen sehr vortheilhaft eingesäet werden, und soll nach der Bemerkung eines neuen Oekonomen nicht nur die Arbeiten in den Weingärten stark verringern, sondern auch den Wein-Stok vor den Reif sichern. Man sehe 28.

28. Die sonst mit Vieh-Hütung verdorbene Zeit wird bey der Klee-Kultur auf andere nützlichere Geschäfte verwendet. Früh nimmt der Knecht, oder noch besser am Abend, da der Klee nicht vom Thau nass ist, mähet ein oder 2 Schwaden nieder, wirft sie in mässigen Portionen dem Vieh vor; in einer halben oder gantzen Stunde wird das Vieh besser satt, als wenn es den gantzen Tag auf der mangern Weide herumgestolpert, und mit einem Maul gefressen, mit 4 Füssen die Weide ruinirt hätte. Dann kaum Knecht und Vieh seinem Geschäfte nachgehen, und so ist zugleich auch dem Wirth und seiner Wiese geholfen.

So habe ich im J. 1797. meine 2 Knechte, meine Adamicska Tomás, meine Ochsen, meine Pferde vom Monath April bis zu Ende Novembers sehr gut benutzt.

Und so wolle mir mein guter Gott auch hinführ durch den gesegneten Klee-Bau mein Gesind und Vieh benutzen helfen!-! Amen! Amen!

29. Wenn der Hagel die natürlichen Wiesen tödtet [!], wenn öftere Regen das Heu auf den Reihen verdirbt, und zu Grunde richtet so kann die gehörige Klee-Manipulation allen Schaden des Landmanns wieder gut machen. Denn wenn dort der Landmann an Rande seiner Wiese jammernd da steht, und über den Schaden jammernt, so scheint auch der vom Hagel ganz zu Grund gerichtete und in Grund u. Boden hinein geschlagene zerschmetterte Klee mir den Trost sterbend zuzulispeln: in 4 Wochen ist alles gut gemacht.

30. Wie viel Kosten werden durch den Klee erspart, die die man sonst besonders in einem dürren Jahr auf das Aussommern des Viehes verwenden muss, u. den Untherhalt des dort mit dem Vieh faullentzendes Gesindes, das ist schon oben N. erwähnt worden.

31. Wie viel Verdruss, Streitigkeiten, Prozesse, Schaden werden vermieden, wenn ich mein Vieh zu Haus mit Klee sommere? wie viel durch Hirten verursachten Schaden im Vieh wird effektive vermieden, wenn mein Vieh nicht jener Gulás weidet, der bey allen verursachten Schaden bey seiner verdammten (Kostljkowá) Taria immer seine Vertheidiger hat[35] sondern ich lasse es bey der Klee-Fütterung durch solché Hirten weiden, die keinen Kessel u. kein Szolga-fa auf ihren Rüken tragen, sondern ihr Stük Brod, Salz, Spek, Käss und Zwiebel in ihren Tornistern tragen. Vor diesen Hirten ist mir seyt 18 Jahren Gott Lob! kein Stük an der Taria krepirt, vor jenen (namentlich vor dem alten Schelm u. ausgemachten Gau-Dieb Gulás Saffar Duro) krepierten mir in einem Jahr 17 Stük an der Tária.

Dieser Gottlose u. ehrvergessene Bösewicht ermahnte kurz vor seinem Tode seinen eigenen Sohn: Bursche! willst du stehlen, so stiehl immer nur armer Leute Vieh; denn wenn dich diese auch fangen und fest setzen lassen, so werden dich die reichen Bauern, B. denen du nichts gestohlen hast, mit verschiedenen Praetexten aus dem Gefängniss auf porucsensztwo als den ehrlichsten Kerl los bitten; aber wenn du einem reichen stiehlst, u. der lässt dich festsetzen, dann sitzest du gewiss so fest, dass dich gewiss der Arme nicht losbitten wird.

Ein anderer alter beym Hirten Leben grau gewordener Bösewicht rühmte sich dereinst und sagte; so lang ich 2 Stük stehlen kann, eins für mich, und eins für den .....* so fürchte ich den Galgen nicht, aber wenn ich nur ein Stük gestohlen habe, und man attrapirte mich, dann muss ich zittern. — Herr Gott im Himmel! mache doch einmal diesen offenbahren Spitzbürgereyen ein erwünschtes Ende, welche schon so sonnenklar am Tage liegen; und öffne auch denen die Augen, die noch nicht sehen- wollen.

32. Das schlechtere Futter, Waitzen u. Roken Stroh, Kukurutz-Stengeln, u. Spreu können mit der so balsamischen u. Krafft [!] u. Nahrungs-Vollen Klee-Spreu unmittelbar verbessert werden, wenn erstere zu Hekeling [!] geschnitten, u. abgebrüht, u. wen ein wenig mit Kleyen, Lein-Kuchen u. Salz schmakhaft gemacht werden. Dann ist es wahre Delikatesse für Kaila, Barna, Hegyescha, Kurta, Csacsiná.

Dann wird auch der Milch-Molter eher voll, als bey der Fütterung mit Krafft und Saft, u. Nahrungslosen Stroh: wo soll da, u. von was die Milch herkommen? vielleicht aus Wasser?-?

33. Der Mist ist einem mit Klee gefütterten Vieh für den Klee-Garten, Klee-Felder viel besser und substantiöser, als von andern Vieh, welches nur mit schlechten Heu und Stroh vorlieb nehmen muss.

---

[35] A szerző által üresen hagyva.

34. Der so schnelle und auch in den extrem dürren Jahre so oft wiederhohlte Wuchs des Klees füllet bey guter Manipulation ganz gewiss die Böden u. Scheunen des sorgsamen fleissigen Landwirths. H. Franz von Radvánszki in Kaza nennte im J. 1794, den Klee das unicum falcabile. Und so sollte man es in allen lateinischen Wörter-Büchern oder nach der Fr. Meth. und den Kalendern im Anfang des Monath May nennen. Als im J. 1797. auf dem Szarv. Hotter fast alles falcabile verschwand, erhielt sich dieses eintzige Falcabile in seiner gantzen grossen Würde u. Nutzbarkeit, u. wurde durchgehends zwey u. drey mahl gemähet, u. auf so verschiedenen Art benutzt.

35. Guter gewisser Absatz der landwirtschaftlichen Produkte verschaft dem Oekonom immer neuen Muth und neuen nervum rerum gerendarum. Als im Jahr 1797. meine Charlotte, und Lini, u. Lotti sahen, dass wir schon mehr als 20 Centner Klee-Saamen gefexet hatten so fiengen diese 3 Marthen an zu sorgen u. zu sagen: Wer wird uns so viel Saamen abnehmen? Wenn u. wo wird eine so beträchtliche Quantität Saamen abgesetzt werden können? Zu was werden wir hinfüro so viel u. mit der Zeit vielleicht auch noch mehr Saamen producieren? — ? Ich beruhigte sie damit, dass wenn dereinst der Saame keine Abnehme mehr finden sollte, so könnte mann mit öfteren Mähen u. Heu Machen eben so viel Nutzen stiften. Indessen war der Monath Dezember noch nicht verstrichen, und mein Saame war Gott Lob! schon aller abgesetzt. Gott wusste schon, warum er uns so viel beschert hatte, und beschert der Himmel noch mehr, greif du nur zu, und sammle fleissig den reichen Seegen Gottes, u. überlasse der Zeit und den künftigen Bedürfnissen den Absatz. Der Klee-Saame bleibt, wohl verwahrt im troknen Zimmer 4. 5. Jahre gut, und man kann nicht alle Jahr so viel Saamen fexen als in dem extrem dürren 1797. Jahr.

36. Mir war das aus dem Kleesaamen gelösete [!] Geld ein guter Nothpfennig in manchen geldlosen Zeiten; wenn mich so manche starke Ausgabe drükte, wenn ich so oft nichts anders [!] zu Geld machen konnte, und die Einkünfte der Pfarre bey so vielerley Ausgaben nicht hinreihen wollten, da kam bald eine, bald die andere Bestellung auf Kleesaamen, und flugs war mir geholfen aus aller Geld-Noth: Frau, Kinder, Gesind und Arbeiter waren besseren Muths, weil unser aller Bedürfnissen abgeholfen war.

37. Viele Schriftsteller über den Kleebau behaupten dreist das Wachsthum u. die Fruchtbarkeit der zwischen dem Klee stehenden Bäume müsse abnehmen, so wie der Klee zunimmt. Ich lasse es zu dass dieses in andern Gegenden, u. andrer Erdart wirklich der Fall gewesen, aber in meiner Gegend, in meiner Erd-Scholle finde ich ganz das Gegentheil. Schon 30. Jahre mache ich Versuche mit dem Klee- im alten Pfarr-Garten; 17 Jahre in dem Pr. Oek. Garten. Wie oft sind meine Bäume gestrotzt voll mit dem schönsten Obst da gehangen, wenn andere Bäume in den Szarvascher Weingärten kaum einen Apfel, kaum eine Birn trugen? Ja ich bemerkte, dass in meinem Garten just die Bäume das schönste und meiste Obst hatten, welche zwischen dem Klee standen; jene, wo kein Klee war, hatten weit weniger Obst.

Wie ist das möglich, wird man fragen? Antw.

a) Mir deucht, die Wurzeln der zwischen dem Klee stehenden Bäume geniessen im Klee-Schatten mehr u. länger die Feuchtigkeit des Regens, u. des Thaues, wie der Augenschein lehret.

b) Der Klee hohlt seine Nahrungs säfte nicht nur aus der Luft, dem Thau u. Regen, sondern seine Wurzeln gehen sehr tief in die Erde, und hohlen von den lebendigen unterirdischen Adern und Quellen die nöthige Feuchtigkeit herauf, und theilen solche der Erde den Fruchtbäumen mit.

c) Da die vielen Millionen saftreichen Klee-Blätter bey heisser Sonne die ausströhmende und cirkulierende Säfte aus schwitzen, werden solche vermuthlichen durch die in den Blättern der Bäume befindlichen Saug-Löcher angezogen, und tragen so das ihrige zum Wachsthum der Bäume und zu ihrer Fruchtbarkeit bey.

d) Und wenn die vielen Millionen Klee-Blüthen mit ihren balsamischen Geruch die Luft im Garten so stark anfüllen, dass mein Körper, Augen, Sinnen, Nase davon erquikt und gestärkt werden, sollte dann dieser balsamische aromatische Duft gar keinen Einfluss in Baum u. Früchte haben?

e) Auch die in Garten durch Bäume und Klee auch im extrem dürren Jahre u. in der grössten Sommer u. Sonnen Hitze so stark temperirte Luft muss schon sehr viel zum frischen Wachsthum der Bäume beytragen.

38. Auch die bienen haben ihre, ob schon nur mässige Nahrung durch das gantze Jahr; ein Klee-blühe ab, der andere fängt an zu blühen, wenn auch auf andern kahlen u. dürren Feldern oft auf 1000 Schritte kein Blümchen zu sehen ist.

V. DIE AUSGEBREITETEN FRÜCHTE DES KLEE-BAUES IN RÜCKSICHT AUF REELLE EFFEKTIVE BEFÖRDERUNG DER MORALITÄT UND DES DAHER FLIESSENDEN WOHLSTANDES

39. Hier wollen wir zuerst an der Quelle der schlimmsten moralischen Krankheiten des menschlichen Gesellschaft, besonders aber des Bauern-standes stehen bleiben; des *Müssigganges* u. seiner leiblichen *Schwester der Langeweile*. Man sehe nur mit beobachtenden Auge die Häuser, Hütten, Szalaschen, Felder, Wiesen, Puszten, u. Heerden der lieben Landleuthe, u. forsche nach, woher quillt ihr moralisches Verderben? Nicht Worte, sondern Thatsachen sollen hier diess grosse u. so wichtige, aber Leyder unerkannte Wahrheit predigen.

Die Hütung des Viehes, den ganzen Tag dieses unbeschreiblich schädliche Uebel der Landwirthschaft, wer ist im Stand, es zu beschreiben, aber N. B. auch abzuschaffen der wird eine giftige Quelle verstopfen, aus welches sich so vielerley moralisches, physisches oekonomisches, politisches Verderben über die Kinder der Landleute über ihr Gesind über Eltern, Vorsteher, Untherthanen, Hirten über ganze Länder u. Nationen in unauf haltbaren reissenden Strömen ergiesst. V. Tr. citandus S. 16.

Man sehe die in Berlin A. 1787 bey Arnold Wevor herausgekommenen sehr gründlichen Bemerkungen über die Schädlichkeit der bei den Bauern gewöhnlichen Hütung. v. S. 1. bis aus Ende. Ein kleines Werk, welches vielleicht nur 10—13 kr. kostete, welches aber auf 88. Seiten so viel wichtiges enthält, als wohl nicht so bald auf so wenigen Bögen zu finden seyn wird.

Um meine Kinder auf dieses Werk, welches als Beylage zu dieser Schrift dienen soll, aufmerksamer zu machen, will ich hier einen kernhaften Auszug hersetzen. Nur ein kleines Bruchstückchen aus den herrlichen Werke auf 84. Blättern.

Die Hütung wie sie jetzt gewöhnlich ist, ist ein Uebel, welches seinen verderblichen und verzehrenden Gift über den gantzen Wohlstand des Bauern aushaucht. Man kann seinen verderblichen Einfluss auf eine doppelte Art bemerken, als *ein Moralisches und als ein oekonomisches Uebel. Er ist so wohl Ursach der schlechten Cultur und Sittlichkeit, als auch der fehlerhaftigen Oekonomie der Bauern.*

Das erste Capitel. S. 18

Die Hütung als ein grosses Hindernis einer bessern Aufklärung u. Civilisierung des Volks

Wir wollen bey Kindern anfangen.

Es kann seyn, dass das Bauern Kind vom 6. 7. Jahr an zur Schule geschikt wird, u. dass es darin in Absicht auf Aufklärung u. Bildung einen guten Anfang gemacht hat (ohnerachtet bey der jetzigen Verfassung der Landschulen in Ungarn auch dieser Fall selten statt findet). Aber er soll statt heben, wie lange dauert dann diese Freude? Nicht länger, als es zur Schule geht, und dies ist Leyder in den ganzen Jahr 3, höchstens 4—5 Monate, — Wenn das Wetter offen wird, müssen die Kinder der armen Eltern fort um Pflug-Treiber oder Vieh-Hütter abzugeben. Aut meum, aut aliud, aut utrunq. N. B. bey der jetzigen Verfassung der Landwirtschaft, —von der Sommer-Schule kann fast gar nichts gesagt werden, da sie wegen der Hütung u. der daraus folgenden Hindernisse ganz wegfällt, oder nur auf einige Stunden in der Woche eingeschränkt werden muss.

Ob bey diesen Umständen mir an etwas Aufklärung zu denken sey, kann man sich leicht vorstellen! Selbst die geschiktesten u. eifrigsten Lehrer (u. wie viel sind ihrer in gantzen Lande? man gehe hin, u. prüfe u. zähle sie) ich schreibe es noch einmahl selbst diese geschikten u. eifriegsten Lehrer können bey Ihnen nichts ausrichten. Und sollte das nicht auch selbst auf sie Einfluss haben? Sollte nicht ihr Feuer verlöschen, und ihr Eifer geschwächt werden, wenn Sie immer von vorn wieder anfangen müssen, und doch deutlich bemerken, dass sie nichts ausrichten können? Zwecklos und ohne Nutzen jemand arbeiten lassen, ist wohl das beste u. nächste Mittel, ihn zu ermüden. Dann wegen dieser so grossen Einschränkung der Zeit, und wegen andern täglich ja stündlich eintretenden Hindernissen, kan fast gar nichts mit den Kindern vorgenommen werden. Die wenige Zeit muss auf das A. B. C. Buchstabieren, Lesen Schreiben, Rechnen und auf die unentbehrlichsten Religionsgrundsätze u. deren Einprägung oder Auswendig lernen verwendet werden. Und diese Religions grundsätze sind den auch oft armselig genug. Die Religion der Bauern und ihrer Kinder besteht gemeiniglich in nicht mehrern als einem auswendig gelernten Kathekismus u. der Uebung u. mechanischer Beobach-

tung religiöser Gebrauche. Dieser Mangel an Aufklärung wird denn noch besonders durch die Armuth u. Verworrenheit der Sprache vermehret, welche gleichfalls in der Hütung des Viehes ihren Grund mit, ja vorzüglich hat. Diejenigen Menschen welche mit wenigen andern Umgang haben, u. eine einförmige Lebensart führen, verbessern u. bereichern ihre Sprache nicht, und folglich auch eben so wenig ihre Begriffe. Die Sprache ist auch nicht allein das Mittel, seine Vorstellungen von einer Sache anzuzeigen, sondern auch Vorstellungen zu erlangen. Je unbestimmter die Sprache ist, desto unbestimmter sind auch die Vorstellungen, die jemand hat; eine arme Sprache ist jederzeit ein Zeichen armseliger Ideen.

Wenn nun die Bauernkinder in den Jahren, da sie sollten aufgeklärt und gebildet werden, sich bei dem Vieh aufhalten, und höchstens mit ihres gleichen, die recht im eigentlichen Verstand ihres gleichen, sind, umgehen, folglich keine andere Wörter hören, als die sie schon wissen; so bleiben ihre Ideen nothwendig arm und verworren. Kommen sie dann wieder einmahl zur Schule oder Kirche, so ist es, als wenn sie gleichsam in ein fremdes Land versezt wären; sie hören daselbst lauter leere Töne, womit sie entweder gar keine, oder falsche Begriffe verbinden, und sind daher in diesen Versammlungen gemeiniglich gedankenlos. Die Lehrer mögen sich noch so sehr zu ihren Begriffen und Vorstellungen herablassen, der Mangel der Verständlichkeit bleibt immer, und sie richten daher nur wenig aus.

Aus diesem Grunde ist es denn ungemein mühsam, dem Bauer und sonderlich wenn er noch Kind ist, etwas verständlich zu machen: es wird dazu nicht allein viel Geschicklichkeit, sondern auch viel Zeit erfordert, welche aber wegen der Hütung des Viehes so sehr eingeschränkt ist. Es müssen ihm die Dinge von allen Seiten die sie nur haben, und zwar auf mancherlei Weise gezeigt werden; er kann ihm auch nicht sogleich eine Sacherklärung gegeben werden; sondern es muss allezeit notwendig eine Worterklärung vorgeheben.

Die jenige Lehrer, welche ihren Unterricht mehrentheils aufs Auswendig lernen einschränken, gewinnen daher zwar sehr viel Zeit und Bequemlichkeit, aber sie tragen auch desto weniger zur Aufklärung, zur nöthigen Einsicht bei. Ihre Zöglings werden gewiss alles recht sehr gut hersagen können, was sie gelernt haben, aber nichts davon verstehen, gleich einer Uhr, die die Stunden schlägt, und wenn ja durch die auswendig gelärnten Wörter sich etwas von Begrif in die Seele eingeprägt hätte; so wird es doch die Zeit mit den Wörtern zugleich auslöschen, und eine Leere in der Seele zurücklassen, die sich auf mancherlei Art nachher auszert, und deren Stelle die einmahl hergebrachten u. herrschenden Vorurtheile und Irrthümer bald genug wieder einnehmen. Dieser Mangel an ordentlichen, deutlichen Einsichten und festen Grundsätzen ist dann auch die Ursach, dass gemeinhin die Religion, wie vorher behauptet worden, nur in mechanischer Beobachtung religiöser Gebräuche besteht, weil der Bauer dabei nichts denken darf. Vid. Kl. Ex. S. 28—30.

Wenn sich nun, ohnerachtet die meiste Zeit im Unterricht der Jugend auf Einprägung der Religions kenntnisse verwendet wird, doch noch eine so grosse Albernheit u. fast Barbarey findet; so wird man schon denken können, wie es um andere nützliche Sachen aussieht. Sehr wenige Bauern können etwas schreiben, u. doch haben sie gemeiniglich gar keinen Vortheil davon. Ihre Geschiklichkeit bestehet nur in einer dürftigen Calligraphie (u. ein bischen Kuchel-Latein), womit sie sich die mehreste Zeit bei aller Gelegenheit blähen, und wodurch sie nicht selten, wenn sie noch etwas Vermögen haben, ein Ansehen usurpieren, alles nach ihren Kopf reformieren wollen, und ganze Gemeinen oft in die verderblichsten Prozesse verwikkeln. *Ganz dumme Bauern lassen sich von andern leiten, und bekommen doch dann und wann einen vernünftigen Wegweiser, aber sich klug denkende wollen sich selbst führen, und da sie in der Dämmerung gehen, werden sie verblendet und gehen irre.*

Dieser sich findende Diechel hindert dann jede vernünftige Aufklärung, weil man sich derselben eben aus der Vorstellung einer schon überflüssigen Klugheit widersetzt. In dem Gegenden, wo die Hütung gebrauchlich ist, ist daher an eine Veränderung u. Verbesserung nicht zu denken. Es gehet vielmehr alles in dem einmahl aufgefahrnen Geleise fort u. bey jeden Vorschlag des Besseren wird es immer heissen: Es ist sonst so nicht gewesen. Dummheit und Albernheit sind daher fast bei einer jeden Handlung der Bauern sichtbar, und es könnten unzähliche Beyspiele zum Beweise hievon angeführet werden, welche nichts weniger als Erfindung, sondern wahre Thatsache sind. Ex. vid. p. 31.

So sehr nun die Hütung die Cultur des bauerischen Verstandes aufhält, einem so verderblichen Einfluss hat sie auch auf das Herz u. den gantzen Charakter der Bauern.

Sie werden dadurch grob, wiederspenstig, faul und finden nur an sinnlichen, ja beinahe thierischen Ergötzlichkeiten Geschmak. Wenn man sich überzeugen will, dass diese gewöhnlichen Züge in den Karaktern der Bauern, in der Hütung ihren Ursprung u. ihre Nahrung finden; so darf man nur abermals ihre Erziehungs und Jugend geschichte erwegen, u. sich erinnern, dass schon oben angeführt ist, *dass die Bauernkinder nicht nur so wenige Zeit ihres Lebens Unterricht haben, sondern dass sie auch ohne Aufsicht sich selbst überlassen, und ohne die geringste wahre Beschäftigung leben. So bald nur etwas Grünes auf Feld u. Wiesen ist, wird das Vieh auf die Weide gebracht und mit demselben die Kinder zu gleicher Zeit auf das Feld.* Sie versammlen sich in Haufen, und was nur der Muthwille erdenken kan, [!] das wird von ihnen ausgeübt. Die Luft ertönt von wilden Geschrei, Zänkereyen, Zoten, Fluchen u. Schimpfen u. Schlägereyen hören gar nicht auf. *Jeder guter Funke eines guten Eindruks, der durch den wenigen Schulunterricht vom Winter noch eingeprägt war, wird nun gänzlich ausgelöst.* Ill. Ex. S. 33.

Wie kann dies auch anders seyn, da niemand ist, der ihnen Einhalt thut, noch thun kann? Die Prediger und Schullehrer bekommen sie entweder gar nicht zu sehen, oder so bald sie von ihren erblickt werden und sie das merken, fliehet jedes dieser Kinder so Geschwind [!], als möglich, und wenn es nicht entfliehen kan, so nimmt es wenigstens auf eine kurze Zeit eine verstellte Sittsamkeit an. Die Aeltern oder Herrschaften erfahren entweder den Muthwillen nicht; oder sie übersehen ihn desto lieber, um sich nicht u. ihren eigenen Nachkommen strafen zu dürfen; oder sie fürchten wohl gar den Zorn und die Rache eines solchen Buben. Sie fürchten er mögte [!], um sich wegen der Strafe, die er bekommen hat, an dem Vieh zu rächen, es überjagen, auf Zaunstoken oder über Graben springen lassen, oder mit Steinen mit Knitteln, Bunkos bot, zu werfen. Thut er das, was wollen sie wohl machen? Eine Tracht Schläge ist das höchste, womit sie ihn bestrafen können, und darnach fragt er nicht länger, als er sie fühlt. Seine Rache wird nur aufs neue angeflammt, da alle edlen Gefühle bei ihm verlöscht sind, oder er sie vielmehr noch nicht gehabt hat, und fast zu thierischen Empfindungen herabgesunken ist. —

Hiezu kommt dann noch der beständige Müssiggang u. die Langweile dieser Kinder bei ihren Vieh-Hüten. Der Müssiggang ist schon deswegen verderblich, weil aus ihn an sich schon viel Böses fliesst, und sollte es auch nur deswegen den Kindern begangen werden, um die Langweile zu vertreiben. Der Mensch ist gewiss nicht zur Unthätigkeit eingerichtet, u. der Müssiggang ist jederzeit eine Quelle vom Bösen. Es ist daher allen Erziehern bekannt, dass man die Zöglinge vor nichts so sehr als vor der Langweile zu versperren hat. Durch die Müssiggang u. Mangel an wahren Beschäftigungen entsteht aber auch wahrer Hang zur Faulheit u. Ekel an Geschäften. Es wird daher wenig Bauern geben, die mit Lust arbeiten. (N. B. in Sachsen besonders in dem so genannten Ritterschäftlichen, im Hohenloischen [!] findet man das Gegentheil. S. 35. In. *Fr. Meyers Schriften.*)

Eben so ist auch die Hütung eine unbezweifelte Quelle von den *Ungehorsam* u. der von Jugend auf gewohnten Wiedersetzlichkeit wieder Gesetze u. gute Ordnungen *Sklaven müssen unsere Bauern* durchaus nicht sein oder werden, u. Heil dem Lande, wo die Leibeigenschaft nicht geduldet wird. *Allein sollen sie desswegen minder guten Gesetzen u. ihrer Obrigkeit unterwürfig leben?* Niemand wird es als ein Glück für sie ansehen, wenn ihnen diese Freyheit verstattet würde. Woher kommt es aber dass in den Gegenden, wo die Hütung gebrauchlich ist, so ungern u. höchstens nur aus Zwang die Geseze [!] beobachtet werden — Aber es ist dies auch nicht zu bewundern. Die Jugend hat nie Gelegenheit, Gehorsam zu lernen, als wenn sie das Glük [sic] hat, Soldat zu werden. Glük [sic] sage ich mit Recht; *denn in diesem Betracht ist es in* der That eins, u. zwar das eintzige in seiner Art. *So lange der Knabe hütet,* hat ihm schlechterdings kein Mensch zu befehlen, wie schon aus dem obigen erhellet: er nimmt sich vielmehr so gar die Dreistigkeit nach seinem Gefallen die Hütungs-Gesetze mit einzurichten oder will zum Schaden anderer zu übertreten: *dadurch wird dann von Jugend auf eine zügellose Wildheit u. ein Abscheu gegen Gehorsam u. Nachgeben in seine Seele geprägt, der endlich zur ordentlichen Maxime in seinem ganzen Leben wird, u. dass es gleichsam für Pflicht, oder wenigstens für eine Art von Glück u. Ehre halt, jederzeit jeder auch der bessten Verordnung zu widersprechen — — —*

Noch ein dem Karakter der Bauern einiger Zug ist ihre überaus *grosse Sinnlichkeit* u. ihr Geschmak an blos sinnlichen ja fast thierischen Ergözlichkeiten. Dieser sinnliche Gemütsart entsteht gleichfalls durch die Hütung. Sie sehen dass der Ochse und das Pferd satt wird, u. zum Zeichen seines Wohlstandes hinten ausschlägt wenn es gute Weide hat und nicht arbeiten darf. Sie verlangen daher auch kein ander Glück, und schätzen das Glück höherer Stände gemeiniglich nur nach diesem Mass-

stab u. bewenden sie weil sie nicht bemerken, dass man in demselben Drucken etc. dorf. Eine Gesellschaft Bauern erblikte nicht so bald einen auf der Kutsche eines vorüber reisenden Herren liegenden *Pudel*, als nicht der gemeinschaftliche Wunsch aus ihren Munde sich hören liess. *Möchte ich nur der Pudel seyn!*

Diese sinnliche Denkart hat in das ganze Leben der Bauern den stärksten Einfluss u. bestimmt gemeinhin nur ihre Entschliesungen. Wenn sie nicht durch Bier und Wein sich wozu bewegen lassen, so sind andere Bewegungsgründe unwirksam. Diese sinnliche Denkart ist der Grund des entsetzlichen Schwelgens bei ihren Gastereyen. Man muss selbst eine Bauern-Hochzeit mit angesehen haben um sich hievon eine gehörige Vorstellung machen zu können. Fünfzehn bis 20 Eymer Wein u. 2 Eymer Brandwein sind kaum hinlänglich, ein solches Fest nach baurischen Geschmak zu solennisieren. Diese kosten 50. bis 60. Fl. und wenn das was sonst nach darauf gehet, und das Vieh, das man schlachtet, dazu gerechnet wird, so siehet man leicht, dass eine solche Gasterei nicht unter 100— bis 150 Fl. kan gehalten werden. Nun erwäge man, dass die Braut oft nicht 100—150 Groschen, oft nicht so viel kr zur Mitgabe hat: so ist leicht einzusehen, *dass durch diese Schmausereien die jungen Wirthe gleich bei dem Anfang ihrer neuen Haushaltungen arm werden*, sich oft so gar in Schulden steken müssen, u. zu ihrem unstreitigen Ruin gereichen. *Sie sind aber auch selbst für die Gäste sehr verderblich.* In den gantzen Woche — denn so lange dauern dergleichen Feste — wird nichts gearbeitet u. der Bauer kommt durch diese ganz ungewöhnliche Pausen in seiner Lebens-Art beinahe gänzlich aus der Gewohnheit, u. dies umso mehr da, fast ein jeder Bauer wegen seiner Verwandtschaft, in einem jeden Herbst wohl 3. bis 4. dergleichen Fasten beizuwohnen Gelegenheit hat. Je ungewohnter ihm diese Lebensart ist, je gieriger *er alles* theils weil er es umsonst hat, teils weil er glaubt, seine deshalb verwendten Kosten am ersten ersetzt zu bekommen, *hineinschlingt, desto eher wird dadurch seine Gesundheit zerstört: Und hierin ist eine von den Hauptquellen der im Herbst u. Winter herrschenden vielen Krankheiten auf dem Lande zu suchen.*

Endlich so wird es wohl *vergeblich sein, von solchen auf solche Art erzogenen u. gewöhnten Leuten, edle grosse Handlungen der Menschenliebe zu erwarten. Jener edle Stolz* der so fruchtbar ist an uneigennützigen Handlungen, *wodurch man getrieben wird, sich, so gern für einen andern aufzuopfern oder seinen Wohlstand zu befördern*, ist jawohl eben nicht das Vorrecht höherer Stände, geringe Leute sollten und könnten gleichfalls hiedurch die wahre Würde der Menschheit darthun. Aber bei diesen vernachlässigten Menschen kennt man ihn auch nicht einmal dem Nahmen nach. Was bisher behauptet worden, ist nicht das Resultat auf der Stube angestellter Reflexionen, sondern Tatsachen geben davon die unwiederlichsten Beweise. *Es scheint aber dadurch auf einmal gehoben werden zu können, wenn die Verordnung gegeben würde, dass die Kinder schlecht hin nicht mehr hüten dürften, sondern an deren Stelle ein Hirte gehalten würde. Es ist wahr, dis hat sehr vielen Schein, nur Schande, dass die Erfahrung Gegentheil lehret.*

Denn erstlich sind die Bauern hieran sehr schwer zu bringen, sie scheuen die Kosten, die ein Hirte erfordert u. die ihnen ihre Kinder ersparen können. Zweitens würde es durch Haltung des Hirten in der That nicht viel besser werden. Das Zugvieh wird nicht auf einmahl gebraucht, es kann also nicht auf einmahl auf die Weide gebracht werden. Es muss also doch jemand sein, der es hin und her treibt; u. wenn anders als die Kinder würde das treffen? Sie bleiben dann wohl, wenn sie das Vieh auf die Weide getrieben hätten, noch einige Zeit da; der Hirte müsste aber auch einige Beihülfe haben, und das wären abermal die Kinder: und auf solche Art würde es am Ende beinahe eben die erste Verfassung u. Zustand. Indessen muss so viel eingestanden werden, dass unter beiden Uebeln das letzte noch das Geringste ist.

Wenn man alle diese Umstände erwägt, so kan wol [!] für das Landvolk nichts heilsameres gedacht werden, als eine Quelle gänzlich zu verstopfen, woraus so viel Uebel für den Verstand und das Herz fliesst: dadurch würde dann dem Bauernstande die ihm mit Recht zukommende Würde verliehen werden, er würde die Vorzüge gleichfalls erlangen, die sich gegenwärtig der Handwerker anmasst und die doch in nichts andern, als in Verstand u. guten Sitten bestehen können. *Es würde dadurch ein Stand veredelt werden, der es so gut als jeder anderer Werth ist, u. eine Beschäftigung, die sich doch auch selbst Menschen aus höhere Ständen nicht schämen u. welche dem Staate, wo nicht mehr als eine jede andere einbringt doch in aller Absicht unentbehrlicher ist, guten Menschen anvertraut werden.* Dieses aber wird nie geschehen, oder geschehen können, als wenn der Bauer mehr civilisirt wird, u. wenn man ihm also schon als Kind eine bessere Erziehung giebt. *Kann sie ihm aber Wohl gegeben werden, so lange man verstattet, das er bei dem Vieh aufwächst?* Alle anderweitige Veranstaltungen, so heilsam u. vortrefflich sie an sich u. bei

einer andern Lage des Volks sein mögen, haben bisher zu diesem Zweck wenig geholfen, u. werden auf ferner nichts helfen, wenn das Haupthinderniss immer da bleibt. *Mit einem Wort, die Hütung muss abgeschaft werden wenn es gute und vernünftige Bauern geben soll.*

Zweites Capitel

Die Hütung als ein grosstes Hindernis einer guten Wirtschaftsart

Bisher ist dieser Gegenstand von seiner moralischen Seite betrachtet worden u. hoffentlich ist die Schädlichkeit der Hütung deutlich u. unwidersprechlich genug dargethan, dass es deswegen schon nöthig wäre, diese verderbliche Gewohnheit zu Grabe zu bringen, wenigstens wird jeder Menschenfreund wünschen, dass es geschehen mögte: das vorhin angezeigte Uebel ist aber nicht das einzige, dass hieraus fliesst, es verbreitet auch seinen verderblichen Gift [!] auf den ganzen Körper des Landbaues u. der Oekonomie.

Um dieses einzusehen, darf man sich nur die verschiedenen Glieder des Landbaues vorstellen. Sie sind der Akerbau die Viehzucht mit Inbegrif des Wiesenwachses, und die Holznutzung. Es ist freilich dis alles verkettet, aber man kann es auch einzeln betrachten, u. alles wird durch die Hütung sehr verringert.

I. Stük. Vom Akerbau

Bey dem Akerbau zeigt sich die Schädlichkeit der Hütung auf eine dreyfache Art.

1. *Bey der Bestellung des Akers.*
2. Bei der Erndte.
3. Und bei der Brachnuzung.

Wenn ein Aker gut abtragen soll, so ist es nöthig, dass er gut bestellt, d. i. gut gepflügt, gedüngt werde. — Indessen kan dis, [!] wo die Hütung gebräuchlich ist, nicht mit den gehörigen Erfolg geschehen. A. 1797. waren die Szarv. Felder von vielen Vieh hüten so fest getreten, dass man erst sehr spät nach Michaelis akern konnte. Ich pflügte meine Felder 4. Wochen vor Michaelis. Warum bringt man aber keinen Mist auf die Felder? Antw.

1. Das Gesind muss das Vieh weiden, u. hat keine Zeit zum Mist führen.
2. Weil man wenig oder keinen Mist hat.

Da den ganzen Sommer hindurch, vom April bis Nov. das Vieh aus und auf die Weide gehet; so verträgt es allen Dünger. (Der im Winter gesammelt wird, wird hernach nach Ungrischer Methode im Sommer auf dem Herd u. unter dem Kessel im Felde verbrennt.)

Eben so sehr verhindert denn auch die Hütung eine gute Pflugart, denn der Aker kan deshalb weder gut noch zu rechter Zeit gepflügt werden, welches beides doch höchst nöthig ist, da es nur ein dem Bauer eigenes u. falsches Sprachwort ist: Dass sich noch niemand reich gepflügt habe, arm wird man sich wohl gepflügt haben.

Weil das Vieh so kraftlos ist, so mus man mehrere paar Pferde oder Ochsen anspannen, u. dann bey jeden Pflug 2. 3. Menschen anstellen. Statt ihrer müssen andere besonders aber die Kinder das Vieh hüten. Und so ist das Uebel vom 1. Cap. wieder da.

Weil der Aker durch das Vieh bei dem Hüten hart getreten ist, so muss dann das Pflügen von einer Zeit zur andern aufgeschoben werden, bis es regnet.

Und wie viel Schaden verursacht das weidende Vieh auf manchen Aker, besonders wenn er am Rande des Weidefeldes lieget. Ich habe einmahl auf einem meiner Aker 69 Fusstrüge gezählt, welche mir das Vieh queer durch die schon bei nahe reifen Waitzen gemacht hatte. Und man sehe das Szarv. Gemein Kukurutz-Feldes Ruin Doc. v. J. 1797. in den Beyl. des Ungr. Wirtschafts Kalenders N.

In der Erndte finden sich nicht minder viel Unbequemlichkeiten u. wirklicher Schade, welchen die Hütung hervorbringt. Wer nicht alles, was in seinem Vermögen steht, anwenden wollte, sein Getreyd u. Früchte je eher vom Felde wegenbringen, der würde es sich selbst zuschreiben müssen, wenn es ihm verdorben und aufgefressen würde weil das auf dem Felde jetzo schon herumvagierende Vieh nichts schont. Die Jungen die auf das Vieh Achtung geben sollen, schlafen oder spielen, oder treiben Muthwillen. Deshalben muss ein jeder alles, was ihm möglich ist, anzuwenden, sich bemühen, je eher fertig zu werden: u. da man oft mit dem Einführen so sehr eilet, und sogar bey einfallenden Regenwetter fortarbeitet, so ist das Stroh u. Futter nur selten gehörig ausgetroknet, und verursacht dem Vieh eihen überaus grossen Schaden.

Noch ein beträchtlicher Nachtheil muss hier erwähnt werden. In der Braache könnten Erbsen, Linsen, Cziczor, Lein, Hanf, Kartoffeln, Rüben, Klee und andere Garten

gewächse angebaut werden. Aber hier verursacht die Hütung abermahls die grösste Einschränkung. Denn niemand darf die Flecke seines Akkers, die die bequemsten hiezu sind, zu diesem Behuf anwenden, weil solche von dem weidenden Vieh gantz gewiss abgefressen u. zertreten werden A. 1797. schikte ich meine Leute um den Hanf auszurauffen u. Bohnen abzulesen; aber sie kamen zu spät, denn das Vieh war eher da, und alles war ruinirt: wer hats gethan? Das hungrige weidende Vieh.

II. Stük. Von der Viehzucht mit Innbegriff des Wiesenwachses

So nöthig ja unentbehrlich das Vieh in der Wirtschaft ist, so sehr muss doch beym Viehstand so wohl auf die Beschaffenheit des Viehes, auf die gehörige Menge und auf das Verhältniss des Viehes gegen einander, als auf seine mehrere oder mindere Nutzbarkeit und Unentbehrlichkeit gesehen werden. So wie das nicht hinreichende Vieh in der Oekonomie dem Landwirth sehr viele Vortheile entzieht; so kann ihm dagegen auch eine zu grosse Menge davon, so gar in Verlegenheit legen; und eben so ist es auch, wenn von ein Art zu viel u. von andern zu wenig gehalten wird. Bey der gegenwärtigen Bauernwirthschaft findet sich dies allerdings. Von dem Zugvieh, als welches am allerkostbarsten zu erhalten ist, musste nur so viel da seyn, als es die Noth erfordert, u. da man durch die gute Beschaffenheit desselben die Zweke, wozu es gehalten wird, noch eher u. leichter erreichen kann, *so muss die Zahl so sehr als möglich verringert aber seine Beschaffenheit verbessert werden*. Jetzt ist es umgekehrt. Ein Bauer 10—12—15. 20. 30—40 Pferde, 12, 15, 20 Kühe, wovon oft im dürren Sommer, wie A. 1794. 97. nicht einzige gemolken wird; 25—50—100—200 Schafe. Hier zu kommt dieser Umstand, dass alles dieses Vieh fressen will so wohl im Sommer als im Winter. *Je mehr nun der Bauer hat, desto schlechter kann er futtern u. desto mehr Weide ist dazu nöthig ; je schlechter sie aber gefüttert werden, desto schlechter sind sie auch, u. desto mehr mus er halten*. Es mus das durch die Menge ersetzt werden, was an der Güte abgeht. So folgt denn eins aus dem andern, wenn zu viel Vieh da ist, ist es schlecht, u. wenn es schlecht ist, muss zu viel gehalten werden. Besonders ist die grosste Anzahl Pferde in der That eine recht drükende Last für den Bauer. Pferde wollen Heu, gutes Heu, vom Stroh bekommen sie schwere Köpfte, u. magere schwache Hüften: sie entziehen dem andern Vieh das gute Futter und müssen doch oft schon hart ausgewintert im Frühjahr krepieren. Ex 1794—95.

Wo sich nur etwas von Weide findet, muss aus Noth den Pferden dürrer Kraken, Sch. M. überlassen werden. Dann erst kommt das andere Vieh dahin, wo schon die Pferde alle Gras entweder abgefressen oder zertreten haben. Videatur Kondoros A. 1797. Und doch können diese Weideplätze, so gross sie auch sind, auch selbst die Pferde nicht einmahl vor dem Hunger allezeit schützen. vid. Kondoros. A. 1797. Die Menge ist zu gros. Wenn sie auf einen Weideplatz hingetrieben werden, ist in ein paar Tagen das meiste Gras schon zertreten, ehe sie einmahl zu fressen angefangen, und wenn nun doch endlich einmal die Wiese gegen den Junius zugehegt worden, so findet, einmal wenn etwas dürre einhält, auf den übrigen Weideplätzen fast gar nichts mehr. —

Was bleibt nur für das übrige Vieh, sonderlich für das Rindvieh, übrig an Weide? In der That nur so viel, dass es sein Leben durchbringen kann. An vielen Oertern geht es des Vormittags auf den Kahlen Heiden, u. des Nachmittags in Morast, wo es ordentlich arbeiten muss, um fort zu kommen u. doch nicht selten darinnen steken bleibt; da es dann mit Lebensgefahr des Viehes herausgezogen werden muss. Eine Kuh, die auf solchen Weide gehet, kan dan freilich nicht viel Milch geben.

So wie es nun im Sommer in Absicht der Weide ist; so verhält es sich gleichfalls im Winter in Ansehung des Futters. Auch dann ist die ungeheure Menge Pferde obermals eine drükkende Last. Dass das übrige Vieh bey schlechten Futter elend werden muss sehr wenig arbeiten kann, wird wohl niemand leugnen, oder das Vieh im Winter auf den Szálaschen gesehen hat.

Aus dieser verkehrten Einrichtung des Viehstandes der Bauern und aus der Hütung fliesst dann auch der so öftere Futter mangel besonders in dürren Jahren. Kaum hat der Bauer angefangen sein Vieh im Stall zu füttern, so erhebt er auch schon Klagen über Futtermangel. Hat man Gelegenheit mit ihm zu reden, so wird man von ihm mit nichts so gleich u. so oft unterhalten, als mit seiner Besorgnis: er habe nicht Futter genug. Wer keine genaue Kenntniss von den Umständen hat, weiss in der That nicht was er aus diesen Klagen machen soll. Allein die Erfahrung rechtfertigt nur abzusehr diese Klagen, und wenn sie auch so gar bei den besten Erndten müssen gefürchet werden.

Die Wiesen werden gemeiniglich bis zu Ende des Mais behütet, also gerade in der Zeit da das Gras am besten wachsen sollte. Fällt nachher etwa dürre ein, so ist der Wachsthum vorbei u. die Heu-Erndte schlecht. Hier entsteht dann natürlicher weise der beständige Futtermangel, schlechtes Vieh, u. sehr viele Kosten. Denn will der Bauer sein Vieh nicht ganz verhungern lassen, so fängt er bei Zeiten an, darnach zu füttern, oder deutlicher zu reden, dem Vieh das Futter zu entziehen. Es erhält also dasselbe nicht seine Nothdurft, weit gefehlt so viel, dass er dadurch zunehmen könnte. Aber auch diese Sparsamkeit schüzt oft nicht einmal vor gänzlichen Mangel. Es sind schon Zeiten gewesen: wie im Jahr 1794—95. da die Bauern die Dächer haben abdeken müssen, die Garád zerwühlen, um das schon verfaulte Stroh dem Vieh zu geben. Dass das Vieh ausserst elend wird, auch nicht selten, wie A. 1794—95 eine beträchtliche Zahl davon krepirt, ist leicht zu begreifen. Jedermann hoft bey diesen Umständen mit Sehnsucht auf das Frühjahr, und so bald nur das mindeste grüne zu sehen ist, muss das Vieh fort. Der Dünger geht verlohren und das Vieh wird dem noch öfters einfallenden unfreundlichen Wetter ausgesetzt. Nun geht es abermahl auf das Wiesenhüten los u. der Schade davon ist unbeschreiblich. Da das Vieh u. sonderlich die Pferde alles in Abgrund wegen des weichen Bodens treten; so werden dann die Wiesen gänzlich verdorben u. wegen der vielen Löcher, die dadurch entstehen, kann nachher das einzeln hervorgesprosste Gras nicht einmahl mehr abgemähet u. zusammen geharkt werden.

Es ist zwar wahr, dass Verordnungen da sind, welche das Behüten der Wiesen theils einschränken, theils gänzlich untersagen. Allein man wage es nicht darauf zu provocieren, wenn man sich nicht als einer Zänker, als einen, der die Bauern ruinire, verschreien lassen und ordentlichen Verfolgerung der Bauern aussetzen will; sondern man überlasse sich nur immer dem gewöhnlichen Strom, u. sehe es mit Geduld an, wie die besten Wiesen verderben, das schönste junge Gras vertreten, u. die Hoffnung, sein Vieh in künftigem Winter gut füttern zu können, vereitelt wird, oder hat man das Vermögen, so werfe man um seine Wiesen und Felder einen tüchtigen Graben auf, u. halte daneben, vom ersten Frühjahr bis in den späten Herbst, einen arbeitenden Hüter auf seinem Felde, wie ich es 1797. machte.

Endlich so fällt durch das frühlings hüten [!] auch das zweite Mähen der Wiesen weg, denn sie zweymahl zu mähen, daran ist nicht zu denken, da das Hüten sogleich wieder angeht, so bald das Gras abgemähet u. eingefahren ist. Man hat sogar die höchst sonderbare falsche Meinung, dass das zweymahl Mähen der Wachsthum im folgenden Jahr hindern sollte:[36] *hingegen soll es*, so oft als es gesehen mag, abgefressen werden können.

Im Herbst endlich werden die Pferde gar nicht mehr gehütet, u. sie lauffen nach Gefallen herum. Die Erndte können sie nun wohl eben nicht mehr verderben, denn alles ist Preis gegeben. Aber wenn jemand noch etwas stehen hat, so wird es ihm auch abgefressen, u. Kosten, u. Futter sind verlohren. Da nun die Pferde überall herumlauffen, so gehen sie dann oft sogar von der Feldmark weg u. wenn sie der Bauer ausspannen will, so kann er sie nicht finden. Er und sein Dienstknecht müssen daher wohl einen 2. 3. Täge, ja oft so viel u. mehr Wochen (Wie Gaspar Jano als er bei mir diente) ehe sie sie finden, herumgehen. Oft finden sie Sie erst auf andern Dörfern, wo sie in Gärten etc. Schaden gethan haben. Dadurch versäumt dann der Bauer nicht nur seine Arbeit, sondern er muss auch Pfand-Geld geben; ja oft verliehrt er sogar dadurch 1. 2. 3. 4. Pferde, wenn sie ihm gestohlen werden.

Wenn man dis jezt angeführte nun zusammen nimmt u. das beständige Hin u. Herjagen des Viehes dazu rechnet; so wird man dann wol [!] begreifliche Ursachen einer schlechten Viehzucht genug hierin antreffen können.

Drittes Stük. Von der Holz nuzzung

Das Holz ist gewiss nicht eins der geringsten Produkte einer Provinz, dessen Benutzung, Erhaltung u. Vermehrung man allerdings zu bemerken hat. Allein die Klagen über dessen Mangel werden nicht nur in den Städten, sondern auch auf dem Lande geführt. Man hat auch gewiss Grund zu fürchten, dass der Mangel von Jahr zu Jahr grösser wird. Wo sind dann wol die beträchtlichen Holzungen, welche dieser Furcht mit Grunde nähren. Der Preis steigt alle Jahr zu sehends. In Szarvasch galt vor 20. 30. Jahren der Floss 5. 6. Siebzehner, jetzo gilt er schon 5. 6. 7. 8. bis 10 Fl. In jenen nahen Wäldern, wo vorhin die stärksten Bäume standen, sind jetzo keine Stangen mehr

[36] Tessedik oldaljegyzete: eher befördern als hindern.

zu finden. Man sieht es kaum der Stelle an, dass da vormahls ein Wald gestanden. Da wo ehedem die schönsten Eichen, Erlen gestanden, ist jetzo zwischen den Stöken u., Sträuchern kaum sparsames Gras für das Vieh.

Auch dieser Mangel hat grossentheils in der Hütung seinen Grund. Denn wie kan wohl das Holz wachsen, da die Bauern so wenig Neigung aussern, Bäume anzupflanzen? Ihr Dichten u. Denken geht nur auf Viehweide, u. man stellt sich vor, dass unter dem Holz das Gras nicht so gut wachsen würde. Ueberdies ist der Nutzen der Anpflanzung nicht so gleich zu erhalten, da doch immer eine beträchtliche Zeit erfordert wird, wann ein Baum eine gehörige Grösse erhalten soll. Doch dis ist nicht der einzige Grund. Es wächst vielmehr noch immer Holz genug, auch ohne Pflanzung, wenn es nur geschont würde. Da aber das Vieh überall gehütet wird u. herumläuft, so beschädigt dasselbe nicht nur die angepflanzten Bäume; sondern es frisst auch die jungen Laube ab, wodurch dann dem Holtz ein unwiederbringlicher Schade verursacht u. sein Wachsthum gehindert wird.

Das Dritte Capitel

Von den Mitteln, die Hütung abzuschaffen

Was bisher angeführt ist, scheint hinlänglich ja überflüssig, die Schädlichkeit der Hütung zu erweiten, und es scheint nur darauf anzukommen: ob sie wirklich abgeschafft werden könne? Oder ob sie ein nothwendiges Uebel sey, das man zwar beklagen müsse, dem man aber nicht abhelfen könne. Es ist freilich war, seit einiger Zeit ist die Schädlichkeit der Hütung bemerkt und die Stallfütterung dagegen gerühmt worden, aber die gänzliche Abschaffung der ersten nur bey frommen Wünschen geblieben. Es scheint auch, dass das grösste Hinderniss selbst in dem Mittel liegt das man zu diesen Zweck zu gebrauchen denkt, nemlich in der Aufhebung der Gemeinheit oder der Separation des Akers. Es wird daher nöthig sein, dies Mittel umparteiisch zu betrachten, und wenn sich dann zeigen wird, dass es hiezu entweder untauglich oder doch mit solchen Schwierigkeiten verbunden ist, dass es eben dadurch unstatthaft wird, auf ein anders besseres Mittel zu denken.

Erster Abschnitt

Die Aufhebung der Gemeinheit als ein untaugliches und unstatthaftes Mittel, die Hütung abzuschaffen

Es scheint freilich, die Sache sei dadurch auf einmahl gehoben, wenn ein jedes seinem Akker zusammen habe: denn als dann könne er ja, mit den seinen thun, war er wolle, und der andere dürfe alsdann mit seinem Vieh nicht mehr auf eines andern Akker kommen. Allein bei einer nähern Beleuchtung findet sich der blosse Schein dieses Vorgebens. Nimmt man aber hier noch die Erfahrung mit zu Hülfe; so belehrt sie uns, dass auch da, wo die Gemeinheit aufgehoben ist, die Hütung noch im vollen Gange gehet und die Kosten verlohren sind. Denn die Stallfütterung ist mit der Separation des Akkers auf keine Weise unmittelbar verbunden, ob wohl die Hütung dadurch erschwert zu werden scheint, weil dann ein jeder seinen eigenen Hirten halten muss. Aber wenn nun das Vorurtheil für die Hütung so gross wäre, wie es auch in der That ist, dass nur die vernünftigen Bauern, die doch immer die geringste Anzahl ausmachen werden, ihr Vieh dann im Stall füttern werden, die grössere Zahl hingegen ihre alte Weise fortsezte: so würde dann der klügere durch die anderen ununterbrochen leiden, u. unzählige Kosten versezt werden, er endlich dadurch ermüdet u. in kurzer Zeit alles wieder auf den alten Fuss kommen. Aber die Gemeinheit ist auch nicht so geschwind aufgehoben, als man sich vorstellt, und an den meisten Oertern finden sich dabey unübersteigliche Hindernisse.

Man verliert die alten Akker und Wiesen Stüke ungern. Die Separation kann ohne neue Vermessung schlechterdings nicht vorgenommen werden. Der Bauer ist und bleibt misstrauisch.

Ein jeder kennt seine Akerstüke u. deren Beschaffenheit am besten.

Die Ausgleichung ist mit vielen Schwierigkeiten verbunden.

Quantität und Qualität, wer wird sie gegen einander aufwiegen?

Wenn aber alle diese Schwierigkeiten gehoben würden, wo sind die dazu erforderlichen Kosten herzunehmen?

Es bleibt also wohl dabei, dass diese Sache fast mit unübersteiglichen Hindernissen verbunden und dass sie mehr ideal als praktikabl. [!] Wenn man nun kein anderes Mittel hätte, die Hütung abzuschaffen, so müsste wohl alles bleiben wie es ist. Aber es fehlt daran nicht, u. es soll in dem folgenden Capitel dargelegt werden.

Zweiter Abschnitt

Von den besten: Mitteln, die Hütung abzuschaffen

Das beste Mittel muss ein solcher seyn, wobei sich die vorhin angeführten Schwierigkeiten nicht finden, wobei ein jeder das Seinige behält: niemand Unrecht geschieht, es auch keiner befürchten darf; wobei es keiner oder nur weniger Gehäge bedarf, u. das keine, wenigstens wenige u. geringe Kosten u. Arbeit erfordert, und dem ohngeachtet seinen Zwek erreicht. Jedermann wird einsehen, dass ein solches Mittel gut ist, und es besteht in folgenden:

Es muss den Bauern auf das strengste anbefohlen werden[37] *dass sie sich in dem einer Jahr hinreichende Futterkräuter* ansäen damit sie in den darauf folgenden, vorerst ihre Pferde und ihre Zugvieh nicht mehr hüten dürfen, sondern im Stall füttern können. In diesen Jahr müssen sie vollends so viel säen, dass nachher auch das Rindvieh nicht mehr gehütet werden darf, alles übrige behält seine bisherige Beschaffenheit.

Folgende Anmerkungen werden das was von diesen Mittel gesagt ist, theils erläutern, theils erweisen.

Es ist schon gesagt worden, dass die Bauern zur Aufhebung der Hütung wenig Neigung haben, da sie die damit verbundene Vortheile nicht einsehen; und wenn man daher so lange warten wollte bis sie sich von selbst hiezu entschliessen, so würde schwerlich aus der gantzen Sache etwas werden. Aus diesem Grunde ist es auch durchaus nöthig: dass deswegen ihnen die gehörigen Verordnungen dazu gegeben werden. Ein solcher Befehl ist für sie auf keine Weise eine Last, sondern ein Glück [!] u. eine Wohlthat u. bei ihrer Denkart unumgänglich nothwendig. Gesezt, sie beklagten sich anfangs darüber so hätte man gar nicht nöthig, durch diese unzeitige Klagen sich hievon abschrecken zu lassen; sie würden von selbst in kurzer Zeit aufhören. Bauern sind, wie viele Menschen, als Kinder zu betrachten, die zu ihrem Besten mit einigen Zwang angehalten werden müssen. Allein damit dieser Verordnung auch der erforderliche Nachdruck gegeben würde, so müsste dann auch auf deren Befolgung aufs strengste gehalten, u. die Bauern durchaus angehalten werden, dass sie die erforderlichen Futterkräuter säeten, und die Pferde nicht hüten dürften.

Indessen scheint es nicht nur, sondern es ist auch in der That das grösste Unrecht, wenn die Bauern nicht in den Stand gesetzt werden, diesen Befehl beobachten zu können; des wegen ist es eben nothwendig, ein Jahr vor Abstellung der Hütung die gehörige Zubereitung zu machen. Deshalb müssen Futterkräuter Klee, Burgunder u. andere Rüben, Spergel, Kukurutz etc. in gehörigen Menge gesäet werden. Aber wie kann dieses geschehen, u. wo ist der Plaz dazu, da nichts geschohnt, sondern alles behütet wird? u. sezt dis nicht nothwendig die Gemeinheit voraus? Diese Frage ist wichtig u. wenn sie nicht könnte befriedigend beantwortet werden. So würde ohnstreitig [!] der ganze vorgeschlagene Plan über den Haufen fallen. Lasset uns daher sehen, ob wir nicht einen Platz zum Kleebau, wenigstens für das Zugvieh ausfindig machen können. Dies wird geschehen können, u. es ist kein Dorf, wo nicht dergleichen wäre.

In den meisten Dörfern hat fast ein jeder Bauer eine Porthe (Kerty, Garten-Stük, beim Hause oder beym Szálásch) das er im Zaum zu halten berechtiget ist, wo er jetzt gemeiniglich etwas Garten-Früchte bauet. Könnte wohl ein besseres [!] Platz zum Kleebau gefunden werden, als diese schon eingehälten Stüke Land, zumal, da sie fast jederzeit das beste Land haben? Aber wenn dies auch nicht wäre, so haben doch die meisten Dörfer einige niedrige Felder, in welcher sie keine Braache halten, u. die nur nach der Erndte behütet werden. Hier würde der Klee gantz ausnehmend wachsen, wenn er mit der Gerste zugleich oder mit Haber gesäet würde. Freilich müsste nach

[37] Oldaljegyzetben Tessedik a következő szöveget írta: nicht nur befohlen, sondern auch effektive veranstalten werden denn mancher Bauer weis ja noch nicht wie? wo? und wann er es angreifen soll. Aido Pány pochabé Huby pegedli [sic] die Szarw. Bauern, als man ihnen den Anbau der Futter-Kräuter befehlt.

der Erndte die Hütung auf denselben wegfallen: allein der zweyte Schnitt des Klees ersezte diese Weide vielfach u. es fienge auf dieser Art die Stallfütterung im Herbst des ersten Jahres an. Indessen können sich doch auch Dörfer finden, wo dieses alles nicht ist. In diesen müsste der Klee mit der Gerste ins ordentliche Gerstfeld gesäet werden, u. der zweyte Schnitt gewährte hier eben das, was von dem, in den niedrigen Feldern so eben angezeigt ist. Ueberhaupt ist bekannt, dass dies die beste u. vortheilhafteste Art Klee zu bauen ist. Anstatt dass das Land im folgenden Jahre Braache liegt wird der Klee genutzt, u. der Aker darf nur dann einmal umgepflügt werden, um Roggen oder Waitzen darauf zu säen, welcher dann weil die Klee-Wurzeln eine Art von Düngung sind, ganz ausnehmend gut geräth, u. wodurch auch nicht das geringste Land unbenutzt verlohren geht. Auf solche Art wird es dann wol kein Dorf oder keine Feldmark geben, da nicht Platz genug zum Kleebau wäre, u. so wäre dann für Pferde u. Zugvieh auf ein Jahr hinreichend gesorgt. Im zweiten Jahre, wenn kein Pferd mehr gehütet wird, hat man denn die andere grossen Weideplätze, Nachtweiden, wo genug Futter für alles Vieh in den andern Jahren gebaut werden kann. Diese Pläze die jetzt nur einen sehr kümmerlichen Nutzen bringen, sind in vielen Dörfern so gross dass wenn sie nur geschont und nicht behütet würden, sie schon noch einmahl so viel Vieh im Stall füttern können als jetz darauf weidet, wie viel Futter würden sie nicht tragen, wenn sie mit Klee oder andern Futterarten besäet wären?

Hiebei findet sich nun die Einwendung: wo sollen diejenigen Futter bekommen, die keinen Aker haben, u. doch das Recht haben eine oder ein paar Kühe auf die Weide zu bringen. Freilich muss für sie auch gesorgt werden, u. rechts wegen darf niemand das geringste Unrecht leiden. Dies kann auch leicht verhütet werden es darf ihnen nur nach Verhältnis ihres zu haltenden Viehes ein Platz auf dem allgemeinen Hütungs. Revier zugemessen werden. »Allein, da müsste da doch eine Vermessung u. Vertheilung statt finden?« Allerdings, aber ohne Schwierigkeit u. Unkosten. Sie könnte von den Bauern selbst veranstaltet werden, da nur auf Klafter oder Ruthen-Zahl Rücksicht zu nehmen ist. Giebt es nicht auf vielen Oertern Wiesen, die jährlich von den Bauern, ohne alle Schwierigkeiten vermessen werden? — —

Bey diesen vorgeschlagenen Plan fallen dann alle bemerkte Schwierigkeiten weg, u. es kommt nur darauf an, dass ihn eine höhere Hand ins Werk zu setzen für gut hält. Niemand wird dadurch belästigt oder beleidigt, u. die Vortheile davon werden sich bald äussern, worinn sie bestehen, soll in dem folgenden Capitel gezeigt werden.

Das Vierte Capitel

Kurze Uebersicht der Vortheile, welche durch die Abschaffung der Hütung erreicht werden

Man stelle sich eine Gegend vor, wo alle die im zweyten Abschnitt angezeigten Unbequemlichkeiten, u. eine schlechte Beschaffenheit der Bauern sich findet; das ist, eine Gegend, wo die Hütung gebrauchlich ist, die aber nun abgeschaft worden: so erhält nun alles ein ganz anderes u. besseres Ansehen. *Anstatt das vorher der niedrigste Zwang herrschte, und niemand das Recht hatte, das seine nach seiner Einsicht zu behandeln und zu nuzzen ; so wird er nun eigentlich Herr davon. Man sieht nicht mehr muthwillige Kinder in verschiedenen Gruppen auf dem Felde bei dem Vieh müssig liegen ; sondern die Schule als das Mittel die künftige Nation zu bilden wird von ihnen so wol in Sommer als Winter besucht. Der Unterricht der ihnen gegeben wird, erstrekt sich nun viel weiter, weil er nicht mehr in die Gränzen einiger wenigen Monathe verenget ist ; er erstrekt sich auf manche nützliche Kenntnisse, dadurch ihr Verstand aufgeklärt, ihr Herz gebessert, u. ihre Sitten verfeinert werden. Sie werden nun weit menschlicher, da sie nun mehr mit Menschen umgehen.* Die Lehrer aufgemuntert durch das Zunehmen ihrer Zöglinge, wenden selbst mehr Fleiss an, da sie sehen, dass sie nicht umsonst arbeiten. Das nun engehemmte Licht des Unterrichts verbreitet seine wohltätige Stralen, und vertreibt die Finsterniss des Aberglaubes u. der Barbarey. In den Dörfenn trift man Sittlichkeit u. Höfflichkeit an, u. eine vernünftige Denkart zeigt sich in allen Handlungen der Bauern. Jezt fürchten sie sich nicht mehr vor Gespenster u. Hexerei sie sehen die Thorheit der magischen Mittel ein, die sie sonst bei ihren eigenen und den Krankheiten ihres Viehes für untruglich hielten wodurch sie aber Geld und nicht selten ihr Vieh selbst verlohren. Ohne Murren entrichtet der Bauer seine Abgaben, weil er es hat, u. Vorspan ist ihm nicht mehr beschwerlich, weil seine Pferde rasch und stark sind. er hat so gar Verdienst dadurch. Am Abend, wenn er sich müde gearbeitet hat, besucht er entweder seinen Garten und freut sich über dessen Gewächse, oder er ruht unter dem Schatten der Bäume umgeben von seinen Kindern, die er vorher selten zu sehen bekam u. kaum wusste, dass er welche

hatte. Er giebt ihnen von manchen Dingen seiner Geschäft Auskunft u. Unterricht, lässt sich erzählen was sie den Tag über gethan u. gelernt haben, freut sich über ihren Verstand und lernt selbst aus ihren Erzählungen was er selbst entweder nicht gewusst, oder aus Unwissenheit nicht geglaubt hat. In der Nacht ruht er ohne Sorgen dass ihm seine Wiesen ausgehütet und sein Getreide beschädigt u. die Hoffnung seiner Erndte vereitelt werde.

Die Bauernfrau wartet das Vieh mit desto mehrerer Sorgfalt da ihr die Mühe nun reichlich belohnt wird. An Milch u. Butter fehlt es ihr nicht. Mit frohen Muth sorgt sie für den Untherhalt ihrer Hausgenossen. Ueberschuss ist im gantzen Hause, und sie hat auch mancherley Lebensmittel zu verkaufen.

Auf dem Felde hört man nicht mehr die rauhe Stimme des verdrossenen Pflügers u. das Knallen seiner Peitsche, womit er sonst unter Scheltern u. Schimpfen sein mattes Vieh fortzutreiben suchte. Fröhlicher Gesang durchtönt vielmehr die weite Aue, wodurch der Akkersmann sich u. seine raschen Pferde nur die Zeit zuvertreiben bemüht ist. Die Aeker, die jetzt besser gedüngt u. geakkert werden, tragen noch einmal so viel. Das Braachland, aus dem sonst nur ein kümmerliches Gras zur Weide für das Vieh hervorsprosste ist entweder einen Garten ähnlich geworden, wo Rüben u. Kartoffeln oder andere Gewächse dem zu fürchtenden Mangel des kommenden Winters Troz bieten; oder der Klee, mit seinen rothen blauen Blumen, vermischt mit den dunkeln Grün seiner Blätter, erquikt das Auge; oder es Weiden blökende Schafe u. kupfende Lämmer darauf. Selbst wenn der Klee abgeerndtet ist, u. wegen des sich neigenden Sommers u. Herbstes nicht mehr zu hoffen steht, dass er noch einmahl ausschlagen werde, gehen Hammel darauf, die sich fest fressen u. auf mancherlei Weise dem Landmann nachher Nuzzen bringen.

Selbst die Heiden, die durch ihre schwarze Farbe, durch ihr ödes Ansehen, durch Sandschellen, ihre durchkreuzende Wege dem Reisenden Müdigkeit u. Verdruss verursachten, u. ihn irre führten, haben das unangenehme u. fruchtlose nun gänzlich verloren. Sie sind mit Holz bewachsen. Hier, wo es nur irgend der Boden verstattet, zeigt sich eine Gruppe von Eichen, unter deren schützenden Zweigen, Birken u. anders Gesträuch aufwächst. Sie vertreiben dem Landmann die Sorge wo er Holz zu seinen Gebäuden u. seinem Geräthe hernehmen soll, u. liefern ihm u. den Städten Brennholz, dass auch der Arme im Winther nicht mehr zittern darf; oder sie mästen im Herbst die Schweine mit der Frucht, die sie mit wohltuender Wilfähigkeit von ihren Gipfeln fallen lassen. Dort erhebt sich die Tanne, auch selbst in den sandigsten Gegenden, in engem Gedränge empor, u. giebt Bauholz u. Brenn holz, Hopfen u. Bohnen-Stangen. Die Wiesen welche nicht mehr behütet werden, liefern nun hinreichendes Futter, da sie nicht allein bei dem ersten Schnitt mehr zutragen, sondern auch, weil man nun Grummet gewinnen kan. Denn sie werden zweimahl gemähet. Auf den Dörfer, wo keinen Wiesen sind, haben die Bauern nun nicht mehr nötig, den halben Sommer nach Futter umher zugehen, für ihr Geld noch oben drauf zu betteln, und sich betrügen zu lassen. An allen Orten ist genug u. allen Futter-Mangel ist auf immer abgeholfen. Die viele Arbeit, die das Einzäumen des Akers u. der Wiesen erforderte, fällt nun auf immer weg, un die Zeit kan zu weit nützlichern Geschäften angewendet werden. Entweder drischt der Bauer in Winter sein Korn, oder er fertigt seiner Aeker oder sein Hausgeräth mit mehrem Fleisse an, u. die weiblichen Personen spinnen nun mehr u. besser. Durch diese neue Situation öfnen sich mehrere u. bessere Quellen zur Wohlstand der Landleute. Die Ganze Gegend wird romantisch, u. der Seegen davon fliesst selbst in die Städte. Haufiger bringt der Landmann seine Produkte in die Städte u. er verzehrt nicht nur daselbst etwas, sondern nimmt auch noch etwas mit nach Hause von Stadtwaaren oder Produkten. Der Städter schäzt ihn, da er gesitteter ist, weit mehr, u. betrachtet sich, mit ihm zugleich als Kinder eines wohlthätigen gemeinschaftlichen Landes vaters, u. alle preisen die göttliche Vorsehung, die ihnen denselben, u. durch ihn dies neue Glük verschaft hat. Mit einem Wort: »Dann sind die Wohnungen in der Wüste fett, dass die triefen, u. die Hügel sind umher lustig. Die Anger sind voll Schafe u. die Auen stehen dikke voll Korn, dass man jauchzet und singet.« David.

Mögte doch diese glückliche Zeit bald kommen!!

40. Zeit Kräfte, Gaben Gottes, Wiesen u. Felder werden bey dem Klee-Bau von Tag zu Tag besser benuzt. Man verfällt bey den immer abwechselnden Geschäften nicht sobald auf arge Gedanken, die so lästige Langweile wird nicht bey Spiel, Trunk, Karten, Tobak-Rauchen, Gastrereyen u. andern unnützen u. schädlichen Zeitvertreib zu verkürzen gesucht.

41. Lehrt man seine Kinder frühe Beschäftigung lieb gewinnen, und verwahrt sie so effektive vor böser Gesellschaft Muthwillen, Ausschweifungen, Herumwildern auf

den Gassen mit Gassen-Jungen, und folglich vor vielen Unfug u. frühen Laster die Leib u. Seele der Jugend verderben.

Auch unser Pali, ein Knab von 3½ Jahren reichte schon bey der Machine die Simperl zu, hatte dabey eine mässige, seinem Alter u. Kräften angemessene Bewegung, befand sich recht wohl dabey, und ass sein Brod nicht umsonst u. ersparte so wenigstens den halben Lohn u. das halbe Brod eines Taglöhners bey abwechselnden Zureichen der gedroschenen Dolden.

42. In verdienstlosen Jahren, wo die Armen besonders kein Verdienst finden, folglich sich durch Noth, Kummer u. Hunger in Betrug, Diebstahl, Unterschleif, Borgen, Schuldenmachen sehr leicht verleiten lassen, diese Brodlosen Armen finden bey den so sehr verschiedenen u. von Frühjahr bis in den Herbst fort dauernden Klee-Manipulationen ihr Brod, ihr Verdienst, u. werden so effektive von Ausschweifungen u. Lastern abgehalten. Das heisst sich ihres Elendes, nicht nur mit Mund und Zunge, sondern mit Hertz u. That erbarmen. Jac. II. 15. 16. 17. Nicht genug hinstehen u. bethen: Boze! u káz gjn prjlečitost k zastuzenj necen ho, sondern hingeben, u. ihm diese Gelegenheit diese Mittel zeigen, u. in die Hand geben. Das ist wahre nächsten Liebe. Leyder! finden mir mehr heftige Declamation über Sittenverderbniss u. Menschen-Elend, als thätiges Bestreben, reelle Anstalten, relles Mitwirken beydes in verringern, Und was wäre wohl nöthiger? nützlicher? wirksamer? Das erstere? oder das letztere? Mann! gehe hin u. versuche es! Tandem! sapere aude!

43. Verminderung der Nahrungs-Sorgen und der vielen Ausgaben um Kost u. Lohn des theuern Gesindes, ist ein grosser Vortheil, den uns der Klee-Bau auch im dürresten Jahr gewährt. Hier ist wohlfeile, täglich ohne Sorgen, ohne Kosten zu habende, dabey sehr gesunde und in der Sommer-Hitze den Arbeiter kühlende u. erquikende Nahrung der Taglöhner und des Gesindes, sauere Milch, Buttermilch! und die aus beiden so leicht zu verfertigende Suppe, welch ein Labsal für den müden, hungrigen und durstigen Arbeiter! für welche ich dereinst in Pressburg als für Delikatesse oft so theuer auf der Wohlgemütischen Mühle 10. 12. 15 xr. bezahlen, und oben drain noch eine gantze Stunde hingehen musste, um in Ober-Ufer oder auf den Mühlen diese theure Delikatesse zu finden.

44. Der Klee-Bau ist ein sehr wirksames sicheres Mittel wider die Unzufriedenheit des Gemüths, wider das öftere Murren u. Klagen wider Gott, Vorsehung, Lauf der Zeiten, schwere, harte Jahre, Unfruchtbarkeit der Felder, das jetzo so lästige Gesind und Vieh etc. etc. und die gantze Schar der hieraus fliessenden Uebel.

Wie viel Tausende erhoben im J. 1794. u. 1797 ihre Stimme in lauten Klagen über alles oben angezeigte? und diese Klagen schienen beinahe billig zu seyn, aber N. B. nur da hatten sie Statt, wo keine Klee-Industrie war. Da in diesen zwey so äusserst dürren Jahren das Getreyde auf den Aekern, das Gras auf den Wiesen u. Weiden verdorrete, da Obst auf dem Baum die Traube am Weinstock verschrumpfte, und was noch da war, von den hungrigen Vögeln, Star, Spatzen, Krähen, Elstern, Hamstern und allerley andern Ungeziefer verdorben u. zum Theil aufgefressen wurde, er sollte da nicht klagen? Nur der Klee, der eintzige Klee, und der nahe an den Klee-Feldern so schön dastehende Kukurutz erhielt sich in seiner Güte u. Blüthe. Vielleicht trugen die so häufigen Ausdünstungen der vielen Millionen Klee-Blätter das Ihrige dazu bey, dass so gar die natürliche Wiese nahe am Kleefelder zweygemäht werden konnte, da sie B. im Frühjahr vom Vieh nicht abgefressen, nicht zertreten worden war, folglich sein erster Wuchs auch bey der enormen dürre noch immer von der Winterfeuchtigkeit durch die Wurtzeln Nahrungs-Theilchen an, sich zog, und die so oft und scharf wehenden Nord u. Ost Winde empfingen die aus den Klee-Blättern immer aus ströhmenden Feuchtigkeiten, und führten sie den übrigen Gewächsen freudig zu, weil es der Lauf der Natur besser, Der HERR der Natur so haben wollte, so gut u. weislich geordnet hat. Auch es war die zwischen den Klee-Feldern stehenden Waitzen und Korn Felder trieben höheres, bey nahe Manhohes Stroh, brachten mehr Körner, und unterschieden sich sehr merklich und auffallend von andern Wiesen u. Ackern, die gar nicht gemähet, sondern nur vom Vieh abgefressen werden mussten!

45. Tiefere Einsicht in der von Gott so weislich und gut eingerichteten Lauf der Natur, und die hieraus fliessende Beruhigung und wahre Zufriedenheit des Gemüths auch bey den noch u. wiedrig scheinenden Veränderungen in der Natur.

Ich preise meinen Gott für dieses so oft eprobte specifische Mittel meiner Beruhigung!! meiner Zufriedenheit. Der mehrliche Scharfe Nord-Wind, der dort die Saft-Rörchen drukt, strömt hier kühle erfrischende Luft u. Nahrungs theile meinem Klee und. andern Gewächsen zu, der naemliche Mittags-Wind, der dort die zarten Saaten versengt, treibt

hier in den schon stärkeren Klee-Stängeln die geprägten Säfte und Luft zu mehreren und stärkeren Wuchs empor; macht dort Schaden, hier Nutzen!

HERR! grosser weiser Schöpfer und Regierer! Und ich sollte dich u. deine Weise Güte und Vorsehung nicht sehen und nicht anbeten? nicht-lob Preisen? und nicht von dem, was mir nützlich ist, weislich Gebrauch machen? — ?

46. Auch mein, meiner Frau und Kinder u. des Gesindes Körper wird durch den Anblick des schönen grünen so blumenreichen Klees erquikt u. die so verschiedenen Klee-Manipulationen gestärkt u. gesund erhalten. Wer war von uns allen krank, so lang die Klee-Arbeiten in frischen u. mit Balsamischer Geruch angefüllter Luft dauernten?

47. Aber Gesundheit war auch das beschiedene Loos meines Viehes bey dem gesunden Klee-Futter, welches sparsam genossen, allem Vieh so wohl gedeihete. Man gehe hin, u. sehe es, und sage dann, obs wahr ist?

49.[38] Gewisse Erhörung des Gebets giebt bey der Klee-Manipulation frischen Muth, frohes Hertz, Zufriedenheit mit Gott u. seiner im Klee so sichtbaren unergründlichen Vater Güte u. seegnenden Hand für Menschen u. Vieh. Der Mensch ist ist [sic] so nach der weisen Bestimmung seines guten Gottes immer beschäftiget und froh, dass er mit so sichtbaren Nutzen für sich u. andere für sein Haus, Gesind u. Vieh arbeiten, auch sein Kind im 3. 4. Jahr nützlich beschäftigen, u. so durch frühe Beschäftigung zum geschäftigen Manschen bilden kann; zu dem ihn Gott, Natur, Religion, Anlaage, Kräfte, der Staat und sein künftiger Stand bestimmet hat. Anbestimmen wird. Die so hurtige, dabey aber nicht schwere u. immer abwechselnde folglich nicht ermüdende Arbeit bey den verschiedenen Klee-Manipulationnen, jede mit neuen sichtbaren Seegen verknüpft, erhebt das Herz zu Gott. Am Abend dankt der denkende Xst seinem Gott, das er aus seiner Güte so viel produziert hat; und am stillen Morgen bittet er Gott um neuen Seegen u. Gedeihen seiner Arbeit die schon auf dem gesegneten Klee-Feld seiner Wartet; und siehe! Sein guter Gott erhört Tag täglich sein Gebet; er erhört es auch im extrem dürren Jahre, im Regen, Sturm und Winde, den wann der Wind im Felder für ihn arbeitet u. neuen Seegen zuströmt, so arbeitet der Klee-Manipulant indessen in der Pajta u. Skuolka u. berechnet den reichen milden Seegen Gottes nach Centner

Indessen steht der[39] — im Winkel knirscht boshaft mit den Zähnen, oder blökt sie Gallevol gegen Himmel u. Gott, flucht dem sausenden und mit Seegen-Gottes tobenden Sturm, u. bellet u. flucht die Gottvergessenen Worte: Preklatj Wjtr! co se wj uss tolko nadrapuwoet! u. diese Worte spricht ein Xst! wenn Gott denn Wind, seiner Diener sendet? Ps. 148. 8. O aufgeklärte Xsten! gehet hin zu dem alten Propheten, hin zu Syrach. 39. 19. 20. 21. 26. 27. 30. 31. 32. 39. 40. gehet hin zu Baruch 6. 60. und lernet euren Gott! euren Vater u. Versorger in seinen Werken kennen, sehen verehren, u. lobpreisen. Amos 4. 13. u. dann eher aber nicht, rühmet auch Eurer Gottes Erkenntniss. Ger. IX. 23., 24.

50. Exempel! Exempel! Lehre u. B. Beyspiel im Guten für tausend andere. Verba movent, exempla trahunt. *Beyspiel*, durch was für Mittel man auch im dürrsten Jahr seine Bedürfnisse sein Elend vermindern könne. Nicht leere Vorschläge, sondern eff. Mittel.

51. Durch dem Klee-Bau erwirbt man sein Vermögen auf eine rechtmässige Weise empfängt es aus der Seegenreichen Hand Gottes, und ist einem immer dabey besser zu Muth als wenn man es von — Leut-Schinden (z mozoly chudobejch lidy) vermehrt wissen soll.

52. Ein Mensch, der mit eigenem Fleiss u. Arbeit durch die Klee-Manipulationen sein Vermögen erwirbt, wird es nicht so leicht verschwenden u. durch Karten-Spiel, Gastereyen, Spazier-fahrten, lästige Besuche, Trink-Gesellschaften etc. etc. zum Fenster hinauswerfen. Denn N. B. zu allen diesen so schädlichen Geld u. Zeit Vertreib hat der Klee-Manipulant vom ersten Frühling bis in d. sp. H. (die späten Herbst) nie keine Zeit. Und was er im Sommer mit Mühe u. Schweis erworben, wird er gewiss im Winter nicht vergeuden, sondern zu Rath halten, und in Ruhe froh geniessen, u. sich so zu künftigen Klee-Arbeiten neuen Muth, neue Kräfte sammeln.

53. Der Klee-Bau ist ein effectives gutes sicheres Mittel wider Schulden-Machen. Das Schulden-Machen wird schon am Ende des 18. Jahrh. auch bey Pred. zum [!] Mode. Ich selbst so sehr ich ein abgesagter Feind von Schuldenmachen bin, hätte im J. 97. Schulden machen müssen, wenn mich nicht der gesegnete Klee-bau davon bew. hätte. Wie oft, wenn ich Kleider schaffen Gesind u. Arbeiter auszahlen sollte, und das Bäutelein

[38] Az eredeti szövegben téves a sorszámozás.

[39] A szövegben is üresen hagyva.

leer war, kam ein Brief, eine Bestellung, ein Käufer auf 1., 2., 3., 4., 5. Centner Klee, flugs wurde das Bäutelein wieder voll, u. ich hieng das Schulden—Macher an den Nagel. Da soll es hängen so lang nur Klee in meinen Garten u. Feldern für mich u. meine Kinder u. Rinder wächst.

54. Wohlstand wurde durch den reichen gesegneten Ertrag des Klees in meinen u. andern Häusern gegründet u. effektive verbreitet. Wie viel Häuser kleidete der Klee im J. 1797? Man gehe hin, u. frage den Králik János, den Varga Maczo, den Zvada Palo, die Wittwe Szukenjcska, den Gömöri Jano, den Opauszki, Kirtyanov Pál, der Palicska Duró, den Macsjetka, den Gracza Duro, die Kunonka, den Franko Jano, die Zubertzka.

Man frage nach jene Arbeiter, welche in diesem 97, Jahr auf meinen Kleefeldern wo nicht mehr, aufs wenigstens 10. bis 11 Hundert Taglohn verdient haben.

55. Bessere Menschenkenntniss befördert die Klee-Manipulation. Für mich war sie eine Schule, in welcher ich die Menschen ihre Vorurtheile, Aberglauben, Umglauben, oekonomischen Thorheiten recht anschaulich kennen lernte. Ich wurde theils bey der Manipulation, theils bey den verschidenen Urtheilen über diesen Gegenstand mit der Denk u. Handlungs-Art sehr vieler Menschen bekannt u. wusste mich dann besser in sie zu schicken. O wie so manchen trägen stinkfaullen Tag, Dieb, wie mancher Grossmaul lehrte mich die Klee-Manipulation von dem stillen fleissigen Arbeiter praktisch unterscheiden. Und wie wohl war mir, wenn ich jenen meiden, und dieser brauchen und ihm und seinen Weib und Kindern Brod, Kleider, Verdienst geben konnte!

56. Auch den Hausfrieden befördert die Klee-Manipulation. Wenn im dürren Jahr die Leute keine Arbeit haben und missmüthig darbend, müssig zu Haus sitzen müssen, kein Wunder wenn Zank u. Hader zwischen ihnen ensteht. Hätten sie Klee-Felder, so wäre auch diesem Uebel thätig abgeholfen da hätten alle, Herr, Frau, Kinder, Gesind volle Hände zu thun und so würden sie sich warlich abgewöhnen, mit Klatschereyen u. Klagen von Haus zu Haus gehen.

57. Würde jedermann Klee bauen so würde Freyheit, Ruhe und Sicherheit des Bürgers in dem Gebrauch seiner Wiesen u. Felder weder gehindert, noch beunruhiget werden, welche jetzo so oft durch böse Menschen in Anfall (invasio) des Viehes gestört wird.

58. Und nur noch einen Blik auf die Verläumder der verbesserten Oekonomie. Sie darben bey einem so extrem dürren Jahr, werfen ihre böse neidische Augen hin auf die schönen Klee-Felder, und was sie denken? Was ihnen ihr böses Hertz sagt, dass mögen sie uns und sich selbst sagen.

VI. DIE AUSGEBREITETEN SPECIELLEN FRÜCHTE DES KLEEBAUES FÜR MICH U. MEIN HAUS BESONDERS

59. Nützliche Verwendung der Zeit und meiner Nebenstunden zum Wohl meines Hauses, meiner Kinder, des Vaterlandes, der Landwirthschaft und der leidenden darbenden Menschheit.

60. Wirkung in alle die Gegenden in welche mein Saamen jetzo schon so häufig abgesetzt wird: in so viele entfernte Komitate, nach Kroatien, Siebenbürgen u. nach Wien.

61. Vermehrtes Zutrauen der hohen u. Niedrigen. Man sehe den zugebreiteten Brief-Wechsel. Vielleicht haben mit allen Protestantischen Predigern in Ungarn nicht so viele Magnaten korrespondirt, als mit mir nur über diesen eintzigen für die Landes u. Menschen-Cultur so wichtigen Gegenstand.

62. Der Preis des Convention-Heues 80 Fl. ist durch die Klee Fechsung im J. 1797. baare 80 Fl. gewonnen, und vielleicht dadurch der Weg gebahnt worden, ein neues Fixum für den Szarvascher Prediger zu etabliren.

63. Wiederholung alter erprobter Versuche im Grossen und Veranstaltung neuer in der Klee-Wirtschaft, und Ermunterung zu neuen Versuchen mit Spörgel; welches vielleicht dereinst ein eben so wichtiger Artikel für meine Kinder werden könnte wie jetzo schon der Klee-Bau ist.

64. Ein sicherer Nothnagel, wenn anderweitiges Einkommen bey der so stolken Ausgabe im J. 1797. welche[40].... Fl. betrug nicht hinreichen wollte.

65. Das Vergnügen für mich, dass ehen in diesen so extrem dürren Jahre schon 40. Szarvascher Wirthe so viel Klee-Saamen gefechset haben, das sich die Quantität des in diesem Jahr produzirten Saamens über . . . Center beläuft.

---

[40] A szerző az összeget nem jelölte meg.

Welch ein reicher Seegen Gottes in diesen Eintzigen Artikel für alle die Gegend und Felder, wo dieser Saame angebaut werden wird!

66. Sichere Aussicht für mich auf meine alten Tagen wenn ich nicht mehr dienen könnte, die durch mich in meinen jungen Jahren meliorirten Klee-Felder in meinem Alter ruhig zu benutzen.

67. Sichere Verinteressierung des auf das Pr. Oek. Institut verwendeten Kapitals von 17 000 Rh. fl. durch die künftige Benutzung der Klee-Felder. Siebentausend Floren per 50 Fl. jährlich Interesse berechnet macht 850 Floren. Centner Klee-saamen heurige Fechsung dem Centrer per 40 Fl gerechnet macht 920 Floren.

Sit nomen Domini benedictum.

68. Diesen Aufsatz von den ausgebreiteten Früchten des Klee-Baues rechne mit vollem Rechte unter diese Früchte. Ohne das dürre 1797. wäre solcher wohl nie zu Stand gekommen das extrem dürre Jahr musste mir Stoff u. Material dazu geben u. diesen Stoff für mich u. meine Kinder u. Nachkommen entwikeln.

Stirb ich heut oder Morgen, arm ohne meinen Kindern Reichthum u. Schätze zu hinterlassen, so kann ich getrost so wie jener rechtschaffene Feldherr sagen, da er arm starb:

Agellus, qui me aluit, et illos alet, si mei similes futuri sunt; si dissimiles, nolo meis impensis illorum ali angerique luxurium.

Das Klee-feld, welches mich nährte, wird auch meine Kinder nähren, wenn sie mir in der Industrie nachfolgen werden; wo aber nicht, so will ich ihre Unthätigkeit, Liederlichkeit u. Verschwendung mit meinen Kosten weder nähren noch vermehren:

Und nun noch einige oekonomische Winke für meine Kinder u. Nachkommen.

1. Siehe dich um mehrere Futterkräuter um, damit du dir und andern in dürren Jahren effektive aus der Noth helfen könnest. Ergo: Baue Esparceth an auf den Gräben und verschiedenen andern Orten; baue Spärgel, Burgunder, u. andere dikwachsende Rüben.

2. Studiere den Klee-Bau noch besser, und höre nicht auf neue Versuche und Beobachtungen zu machen. Z. B. Bemerke, wie verhält sich der Wuchs des Klees, wenn er Früh, zu Mittag Abends? vor oder nach einem Regen? hoch oder hart an der Erde gemähet wird?

3. Mache die genauesten Beobachtungen, zu allen Jahreszeiten, in dürren und nassen Jahren, denn diese werden dir Licht und Winke geben, was du thun? wenn und wie du dir u. andere helfen kannst? Z. B. Da der Anbau des Klees im Frühjahr so oft missräth. Ergo versuche ihn im Herbst anzubauen; versuche dem zu dik stehenden im Herbst und Winter zu versetzen! versuche ihn unter der Erde zu stutzen, und die Pfahl-Wurtzel abzustossen.

4. Siehe dich bey andern guten Wirthen u. Wirthinnen um, wie sie es machen, und schäme dich nicht, von andern zu lernen; höre nicht auf zu lernen, so lang du lebest.

5. Das sicherste Kapital ist, welcher in der Verbesserung der Erde stekt. Hier stiehlt kein Dieb, hier raubt kein Feuer, Wasser, kein dürres Jahr! Trachte es aber so anzulegen, dass du nicht nur die Erde, sondern auch zugleich deine Kinder, die Menschen u. deine Zeitgenossen, deine Nachkommenschaft kultivierest.

Hätte ich die auf Industrie verwendeten 17 000 Fl. zusammengeschart, und als Kapital angeleget, welches wären die Früchte gewesen für mich u. für meine Kinder? — ?

Und welches sind sie jetzo? Welche verbreiten sich mehr und mehr? Das steht im Buch der Vorsehung geschrieben.

Zu deinem Ruhm, weise Vorsehung! sey es gesagt: Der Herr hat durch den Klee-Bau grosses an mir gethan; sein Nahme sey dafür gepriesen. Amen. Amen.

II.

TESSEDIK SÁMUEL TANÍTÁSI TERVEZETEI

A következőkben közölt tervezetek világos képét adják Tessedik tanítási törekvéseinek. Az egymást követő tervezetek tartalmilag egyre bővülnek, kiteljesednek, és ezzel párhuzamosan egyre jobban érvényesítik Tessedik gazdasági elgondolásait. A tessediki iskola által nyújtott műveltségtartalom vizsgálata eddig éppen azért maradt el, mert az „Önéletírás"-ban, majd

legutóbbi időkben a két „Declaratio"-ban foglaltakon kívül nem volt más forrás e kérdés vizsgálatához. Ezek a tervezetek azért jelentősek, mert rendkívül érzékletes módon világítanak rá az iskola által nyújtott műveltségnek a gyakorlati élettel való szoros kapcsolatára.

Az első helyen közölt „Erster Plan der pr. oek. Schule" c. tervezet 1782-ben keletkezett. Minden bizonnyal az iskola oktatási anyagának első írásos dokumentuma. Valószínű, hogy az iskola első bezárásáig ez szolgált zsinórmértékül. Olyan időszakban jött tehát létre, midőn az iskola igazgatója szenvedélyes küzdelmet folytatott az iskola fennmaradásáért. Tény, hogy a hír már ekkor szárnyára vette a Szarvasi Szorgalmatos Iskolát,[41] melyet azonban Tessedik anyagi okok miatt 1795-ben kénytelen lesz bezáratni.

Az intézet csak négy évi szüneteltetés után, 1799-ben nyitja meg újból kapuit. Ekkor fordul Tessedik az ország lakosságához,[42] ez az írás már ismert a hazai közvélemény előtt. De mindeddig rejtve maradt az az új tanterv, melynek alapján az újonnan megnyíló Gyakorlati Gazdasági és Ipariskolában oktatni kívánt. Az 1799/1800. tanévre készült tervezet tehát az, melyet most kézhez kap az olvasó.

Jelentősége a tantervi kontinuitás vizsgálatának lehetőségén túlmenőleg az, hogy döntő módon alkalmazza a természettudományokat és a gazdasági szaktudomány eredményeit az oktatásban. E két tényező alkalmazására más írásában nem nyújt felvilágosítást, itt azonban lemérhető az a fok és mérték, mellyel valóban egyedülálló intézetté tette Gyakorlati Gazdasági és Ipariskoláját. Az európai gazdaságtudomány legjelentősebb képviselőiről, azok eredményeiről is alapos ismereteket szerezhettek az iskola hallgatói.

Tessedik élénk és állandóan vizsgálódó, kísérletező szellemére mutat az a körülmény, hogy a kétségtelenül jelentős „Plan der Vorlesungen bey dem praktisch-oekonomischen Institut zu Szarvas" c. tervezet mellett már a következő évből egy új és az előzőnél is teljesebb tervezet maradt ránk „Der neue Plan der Vorlesungen des Prakt. Oekon. Industrial-Instituts, publiziert im J. 1801." címmel. Ez utóbbiban a természettudományok és agrártudományok még nagyobb tért hódítottak.

Erste Abtheilung[43]

ERSTER PLAN DER PR. OEK. SCHULE

Schon im J. 1779. den 30 Octob. also vor 22 Jahren überreichte ich der Gyulaer Grundherrschaft: Meine Gedanken über Errichtung einer Praktisch-Oekonomischen Landschule.

An. 1780. den 8. May erhielt ich von dem Graf Károlyischen Director H. von Schwab die Herrschaftliche Komission, wegen der Ausmessung sechs Joch Feldes zu einem Praktisch-Oekonomischen Garten für diese Schul-Anstalt.

An. 1782. d. 7. May praesentirte ich eine höheren Behörde den Plan meiner Vorlesungen in diesem Praktisch-Oekonomischen Institut, welcher von den damahligen berühmten Hof-Secretaire in Wien H. Alexander Pasztory geprüft wurde, und auch von Seiner Hand das Admittitur Impressio erhielt, aber aus Ursachen, die ich verschweige,

[41] Magyar Hírmondó. 1792. júl. 5.

[42] *Gaál Jenő :* A falu gondozása. Tessedik élete, alkotásai és művei. 1918. 162. l.

[43] Sammlung einiger Bruchstücke und Materialien einer seit 20 Jahren Bestehenden Praktisch-Oekonomischen Schul-Anstalt zu Szarvasch in dem löbl. Békéscher Komitat in Ungarn c. gyűjteményben vannak más, az iskolára vonatkozó akták között. Ez az első tervezet *Ruisz:* 69. lapján található.

nicht gedruckt wurde, und dieser Plan, dessen mir theures Original ich noch besize [sic], von Wort zu Wort also lautet: Praes. d. 7. Maji An. 1782. doc. lit. N. 18.

Schema lectionum Vernalium et Ostivalium in Instituto Scholastico Practico Oeconomico Szarvaschiensi An. 1782. habendanum.

Fundamenti loco ponuntur Lectiones jam An. 1781. pertractatae, sed aliquantum auctae et locupletatae, ut sequuntur [sic].

I. De incuria hominum circa res naturales et inde profluente valde noxia ignorantia rerum a Deo in usus hominum creatorum.
II. De magno usu notitiae rerum naturae in communi vita humana imprimis rusticana obviarum.
III. De coelo et corporibus Phaenomenisque coelestibus.
IV. De aere corrupto et noxio; item de puro et utili.
V. De aqua eaque stagnante, fluviale, puteoli, nebula et vaporibus.
VI. De igne tonitru electricitate ejusque usu.
VII. De terra ejusque multifario usu et meliori eam colendi et subigendi ratione.
VIII. De recentioribus inventis, quoad culturam regionum et terrarum Sua indole diversarum.
IX. De re agraria nominatim ejusque melius instituendae ratione.
X. Introductio in via Regna Naturae.
XI. Regnum Minerale.
XII. Regnum vegetabile in V. Classes divisum.
XIII. De germinibus nominatim in XV. Classes divisis.
1. Triticum varii generis 2. Herbae culinariae 3. Aromaticae, Pharmaceoticae seu officinalis 5. Pabulariae 6. Tinctoriae 7. Olea continentes 8. Manufacturis deservientes 9. Cerdonariae 10. Flores 11. [A szövegben hiányos] a multis pro in utilibus habitae 12. Noxiae seu venenatae 13. Vites 14 Dumeta 15. Arbores, ubi mori eorumque usus eximius nominatim consideratur.
XIV. De meliori cultura arborum fructiferarum et Syvestrium [sic].
XV. Regnum animale.
XVI. De homine physice considerato.
XVII. De homine rationali, tamquam praecipuo orbis terrarum ornamento, et variarum vicissitudinum fundamento.
XVIII. De sanitate hominum conservanta ejusque necessitate et praestantia. Hoc doctrina duabus Formulis ad scribendum propositis ita continetur, ut prior earum morborum, posterior regulas Diaeteticas contineat.
XIX. De morbis pecorum eorumque causis.
XX. Idea bene physice et moraliter dispositae possessionis.
XXI. Quodam praecognita architecturae rusticae.

Prima observatio generalis

Hae lectiones ita tractantur, ut omissis inanibus Subtilitatibus illius duntaxat princeps ratio habeatur, quod ad usum vitae communis et futurae discipulorum, pro diverso vitae genere conditionis commoda pertineat. Hoc immortalis memoriae Augustissima Imperatrix Maria Theresia tantis sumtibus intendebat; hoc Augustissimus Imperator Josephus II. strenue effectuare satagit, ut plebs ad meliorem cognitionem rerum divinarum et humanarum perducatur; hic est primarius Scopus Instituti hujus scholastici; cumprimit vero, ut res naturales in oeconomia semper obvias melius rusticus intelligat, quia inter has ille diu noctuque versatur, has opera diurna nocturnaque perpetuo tractat; hae igitur ei scitu et cognitu maxime sunt necessariae, si-ut [sic] bonus civis patriae, sua et publica commoda promovere velit et debeat; has si ignorat, mox hic, mox ibi haeret, et in sua et aliena commoda, nolle velle turniter impingit.

An finem hunc, Auctor Instituti obtenturus sit, nec ne illi judicabunt, qui examinibus instituendis interfuerint, quibus, ut Instituti hujus genuina indoles eo magis innotescere possit, Auctor ejusdem praeter Fundamenti loco positas lectiones, sequentes etiam speciales materias examini subjiciendas proponet.

Dominis Politicis et Magistratualibus

2. Edictorum Regiorum de normandis scholis, et perquam necessaria etiam in scholis Vernaculis, Historiae naturalis tractatione; de Ordine occasione in cendiorum tenendo constituendoque in hos usus aerario seu cassa sic dicta ignea; de plantandis arboribus, imprimit moris; de abolendis domatim slipem colligentibus mendicis.

Ordini Theologico et Scholastico

Quis primus fuerit Historiae Naturalis Doctor et ubi? De potentia sapientia, bonitate et providentia divina in operibus Naturae conspicua, de magna naturae cum revelatione divina, sacris scripturis comprehensa harmonia.

Cameralistis

Quare Augusta Aula toties culturam mororum et serici demandat? et quare hoc toties iterata mandata praesertim in nostris partibus exiguum habuerunt effectum? Quantum faciat notitia historiae naturae ad commodum plebis et reipublicae? De necessitate Fabricarum et Manufacturarum. Quid commodi in rem publicum resultet ex bono ordine in pago? Quid in commodi ex molo?

Oeconomis

Quantum interit discriminis inter oeconomum, qui historiam naturalem vel primis degustavit labiis, et illum, qui eam pennitus [sic] ignorat. Quomodo terra salnitrosa, Székes dicta, ex tali in meliorem converti possit?

Physicis Medicis et Chirurgis

Quae sint praecipuae caussae [!] morborum, in Comitatu Békésiensi et in Szarvas nominatim maxime obviorum, circa homines et pecora, et quae remedia ad morbos hos praecavendos et tollendos accomodatissima.

Botanicis

Quoram sunt herbae in Szarvas maxime utiles et necessariae? et que maxime noxiae?

Parentibus

Quantum praestare possint parentibus filii et filiae studii historiae naturalis? Quaenam sint commoda si pecus in chorte potius, quam in campo pascatur?

Rei agrariae cultoribus

Quantum intersit discriminis inter seminaturam, inter solos sulcos et sparsim procrescentem? inter pratum naturale et artificiale?

Rei apiariae amatoribus

Quantum faciat notitia historiae naturalis; imprimis vero notitia plantandi diversi generis germina et herbas, ad provectionem et commendationem rei apiariae? Quantum differat examen naturale et arte factum?

Cosmopolitis

Quam inanis vacuus abjectus et horribilis esset orbis terrarum nulla cultura subactus et sine homine ratione bene utente?

Matribus Familias

Quinam sint modi apud Transtibiscanos usu recepti, proprios liberos, parentes, fratres, sorores cognatos, vicinos impune necandi? Sub operculo charitatis Christianae? Qui modi usitate rem domesticam destruendi, nemine fere observente et arguente?

Miseris et egenis

Quinam sint praecipui fontes et origines egestalis et miseriae, quae tantos premit incolos Transtibiscanos.

Architectis civilibus

Commoda quaedam et incommoda, circa aedificia rustica arithmetice demonstranda; item circa Oeconomiam.

Pastoribus gregis

Quare hiis pecorum in praediis Kaka [sic] et Hálász-Telek [sic] perfrequens, in praedio vero Kondoros dicto, rarissima?[44]

Fünfte Abtheilung

PLAN DER VORLESUNGEN BEY DEM PRAKTISCH-OEKONOMISCHEN INSTITUT ZU SZARVAS[45]

1. Woche Dreyzehn verschiedene Methoden, mittelst welcher die Székes und andere Felder seit 17. Jahren bishero wirklich verbessert worden sind, und mit welchem Erfolge.
2. Woche Anbau von 13 verschidenen Sämereyen in diese theil schon verbesserten, theils noch zu verbessernde Felder um solche zu Wiesen Ackern Gärten lebendigen Heken und Wäldern umzuschaffen, nebst den dastehenden Proben, wie diese Versuche bisher ausgefallen sind.
3. Woche. Kultur der Gärten, namentlich aber Anlegeng einer Obst-Baum-Schule, das Pelzen, Okuliren, Ablegen, Versezen, Beschneiden, Putzen der Bäume, Produzierung lebendiger Zäune.
4. Woche. Die Seidenkultur, die Zubereitung der Erde zu dem Maulbeersaamen, Anbau dieses Saamens, das Begiessen desselben, das Versezen der jungen Stämme (im zweyten Jahr) das Beschneiden und Puzen derselben, das Brüten des Seidenwurm-Saamens, Klassifizieren derselben, flechten der Gurten, die Zubereitung der Stellagen, das Pflücken der Blätter, Beschneiden der Zweige in lebendigen Zäunen oder Maulbeerheken und bey hochstämigen Bäumen, Sortiren der Galleten (oder Kokons) deren Abwindung, das Ausfindung und Spinnen der Floretseide und Strazza, diese Manipulationen dauern 7—10 Wochen, ohne dass die übrigen Vorlesungen und Demonstrationen, welche folgen, dadurch unterbrochen werden.
5. Woche. Bewährte und durch Erfahrung erprobte Grundsäze [sic] der gesammten Haus- Vieh- Feld- Stadt- und Landwirthschaft. Diese Grundsäze werden in jeder Woche fortgesetzt, so oft die oekonomischen, an Zeit und Umständen gebundenen Demonstrationen und Manipulationen es erlauben werden. Das nämliche ist von allen Materialien zu verstehen.
6. Woche. Die Bienen-Kultur nach ihren verschiedenen Methoden und Seiten betrachtet.
7. Woche. Die ächte Methode sich selbst, Weib, Kinder Gesinde, nebenbey auch arme verdienstlose selbst gebrechliche Menschen das ganze Jahr nützlich zu beschäftigen.
8. Woche. Dorf-Ordnung, Dorf-Polizey für alle Bedürfnisse des Landlebens, d. i. ein Dorf- Menschen- Felder- Gärten und Vieh-Reglement, auf alle bekannte Fälle, Zeiten, Arbeiten Umständen Bedürfnisse ausgedehnt und angewannt, wodurch den herrschenden Übeln auf dem Lande vorgebeugt werden könnte, ehe sie kommen und eintreten. Wird besonders
9. Woche. im Herbst und Winter kontinuirt. Die verschiedene Wiesen, die künstlichen sowohl als natürlichen werden gemäht, englisches Heu wird gemacht, die Methode gezeugt, wie mit dem Kleeheu Reich-Gras Pyr und Queken-Heu, und andere natürlichen und künstlichen Fütterungs-Sorten verfahren wird 1. Bei Zubereitung, 2. bey Aufbewahrung 3. bei Verfütterung derselben. Vorzüglich wird no. 3. im Winter kontinuirt.
10. Woche. Einige Versuche werden im Kleinen gemacht, die tiefliegenden, bis her in der untern Gegend noch so wenig benützten Moor- (Lapos) Felder zur

[44] A Sammlung ötödik részében, az elsőtől elszakítva található a második tervezet. A közbenső írások is a tessediki iskola történetével függnek össze.

[45] *Ruisz :* 98. l.

Tragbarkeit zuzurichten, um mit der Zeit durch evidente Proben darzuthun, dass eben diese seit Jahrhunderten vernachlässigten Felder zu den tragbarsten Wiesen, Aeckern, Gärten und Wäldern mit sehr leichten Mühe und geringen Kosten umgeschaffen werden könnten. Sed non hic sufficit una manus una dies nec una voluntas.

11. Woche. Einige der Zeit den Umständen und den Bedürfnissen der Haus- Vieh- Feld- Stadt und Landwirthschaft, so wie dem Ungrischen Kommerz angemessene Manipulationen werden vorgenommen und kontinuirt, besonders im Herbst und Winter.

12. Woche. Das Gedeihen oder Nichtgedeihen der Hülsenfrüchte in schwarzer, gelber Erde, in Székes- Sand- und Moor(Lapos) Feldern, die Verbesserung der Aeker durch den Anbau und die Kultur dieser Hülsenfrüchte, so wie durch Lein, Hanf, Kukuruz, Färbe kräuter [sic] Krapp, Waid, Suflor und Gewürztkreuter. Hier vom Tobak nach seiner Guten und schlimen Seite.

13. Woche. Hier am Ende des Vierteljahres die grosse Paralelle zwischen neuen und alten Lehr-Methode. Auch werden die Wort und reellen Wissenschaften in ihr natürliches Licht gestellt und der grosse Unterschied derselben anschaulich durch Vergleichung dargestellt.

Zweytes Vierteljahr

1. Woche. Über die Erzeugung und Benuzung des in verschieden Rücksichten so sehr nüzlichen Akazienbaumes bey den Gärten, Wiesen, Häusern, Handwerken, Künsten, Manufakturen, Fabriken, beym Weinbaum Schiff- und Hauser-Bau und beym Kommerz.

2. Woche. Benuzung der Abfälle und Kleinigkeiten, und so mancher ungrischen unbekannten und unbenützen Produkte in der Landwirthschaft, bey den Handwerken, Manufakturen, Fabriken und dem Kommerz. Dies ist die grosse Kunst und Weise des Schöpfers und der Natur die kleinsten Dinge zur Hervorbringung der grössten Sachen anzuwenden sollte dieses nicht auch der Mensch nachzuahmen trachten? — Wird kontinuirt.

3. Woche. Wirksame Mittel wieder die Nachtheile eines dürren Sommers und strengen Winters, wieder Misswachs, Futter und Brodmangel . . — Wird kontinuirt.

4. Woche. Oekonomische Beobachtungen und praktische Regeln bey der Heu-Erndte, dem Zusammen führen, Austreten, Dreschen, und Aufbewahren des Getraides.

5. Woche. Diathätische Regeln und erprobte Mitteln seine Gesundheit auch bey den Strapazzen des Land- und Schullebens zu erhalten. Wird kontinuirt.

6. Woche. Über die Krankheiten der Thiere, ihre Ursachen und deren sicherste Kurart, Stallfütterung, Schafzucht, Pferdezucht bleibt vorzüglich auf dritte und vierte Vierteljahr.

7. Woche. Übersicht der Mängel unserer Landwirtschaft und die spezifischen Mittel solchen abzuhelfen. Wird das ganze Jahr kontinuirt.

8. Woche. Der Kleebau, als die Seele der verbesserten Landwirtschaft von allen seinen Seiten betrachtet, besonders die reiche Erzeugung des Klee-Saamens auf kultivirten Székes-Feldern.

9. Woche. Neue Nahrungs-Zweige in der Oekonomie besonders in der hiesigen Gegend. Wird kontinuiert.

10. Woche. Die verschiedenen Obstsorten deren Aufbewahrung und Benuzung aus verschiedenen Gesichts-punkten betrachtet.

11. Woche. Geschichte des Kukurucz Baues in hiesiger Gegend über[46] jetzt schon so sehr ausgebreitete Nuzbarkeit desselben Rücksicht auf die Reinigung der Felder, bessere Ben des Gesinde und erleichterte Fütterung des Viehes.

12. Woche. Bemerkungen über den Weinbau und einige praktische Manipulationen zur Verbesserung desselben.

13. Woche. Paralelle zwischen der alten und der neuen verbesserten Methode aus allen in dem zweyten Vierteljahr abge ten Materien.

---

[46] A szöveg töredezettségének oka az, hogy a Ruisz-féle gyű jteményben levő kézirat e helyeken erősen hiányos és rongált.

Drittes Vierteljahr

1. Woche. Grundsätze einzelner Haushaltungen als Fortsetzung gemeinen Regeln der gesamten Oekonomie im .....
2. Woche. Arbeiten des Landwirths im Herbst.
3. Woche. Wie könnten die Weiden, Aeker, Wiesen, Wälder so in Verbindung gebracht werden, ter meliorirt und besser benuzt werden kön...
4. Woche. Wie ist es zu bewirken, dass die Hirten, Brod und Verdienst verlieren, gut bleiben und besser werden, als sie sind?
5. Woche. Fortsetzung der Dorf-Ordnung Dorf-Polizey auf alle Umstände angewendet, damit den herschenden Uebeln effective vorgebeugt werde, ehe sie kommen und eintreten Fortsez. der Mat. 1 Trim. 8. Woche. [sic]
6. Woche. Vorkenntnisse der Forstwissenschaft zum Beweis der Notwendigkeit und Nuzens der Vermehrung der Bäume, und Waldungen, wenn Ungarn dereinst mehr Handwerke, Manufakturen und Kommerz bekommen und an Holz nicht Mangel leiden soll.
7. Woche. Die Gesind-Ordnung und die effektiven Mittel besseres Gesind zu bekommen und gut zu erhalten.
8. Woche. Nebenarbeiten des Gesindes und der Armen verdienstlosen Menschen im Herbst und Winter.
9. Woche. Fortsetzung der Benuzung der verschiedenen unbekannten und unbenuzten Vaterländischen Produkte der Landwirtschaft bey den Handwerken, in den Apotheken.
10. Woche. Fortsetzung der Hindernisse und Mängel der ungrischen Landwirtschaft 1. Trim. 7. Woche.
11. Woche. Grösstmöglichste Konzentrirung der Landwirtschaftlichen Geschäfte auf einem Flek, als ein spezifisches Mittel, alles das mit dem guten Erfolge zu verrichten, was das ganze Jahr verrichtet werden soll.
12. Woche. Landwirtschaftliche Rechnungen am Ende des Jahrs um zu erfahren welche Arbeiten nüzlich oder schädlich sind.
13. Woche. Ist den Wiederholungen gewidmet.

Viertes Vierteljahr

1. Woche. Neue Arbeiten des Landwirths im Winter.
2. Woche. Dreissig spezifische Mittel, durch deren rechten Gebrauch der Landwirth sich und sein Vieh vor Mangel im Winter schüzen und sichern kann.
3. Woche. Fortsetzung der diätetischen Regeln zur Erhaltung der Gesundheit, besonders für Oekonomen, Schullehrer und studierende, die entfernt von Aerzten und Apotheken auf dem Lande wohnen. 3. Trim. 5 Woche.
4. Woche. Die regulaire Ochsen-Mastung im Stall ein Versuch wie bald der regulaire gepflegte Ochs im Winter fett werden kann.
5. Woche. Die Schafzucht nur theoretisch betrachtet, weil wir zu den experimenten mit der Verbesserung der Schafzucht, Veredlung der Wolle keine hinlänglichen Gelegenheit haben.
6. Woche. Merkwürdige Beyspiele glücklicher gesegneter Oekonomen inn und ausserhalb Ungarn.
7. Woche. Schädlichkeit der trokenen Pferdmühlen in Ungarn und Vorschläge diesen Uebeln abzuhelfen.
8. Woche. Idee eines Oekonomischen Repertorii.
9. Woche. Plan, den sich der Oekonom für seine künftige Wirtschaft, bey Annäherung des Frühlings, nach Zeit, Umständen und Bedürfnissen schon im Winter machen muss.
10. Woche. Ist ein Kanal, zwischen Gross-wardein, Szolnok und Pesth nothwendig, und welches wäre der ausgebreitete Nuzen eines solchen Kanals für den erleichterten Transport, und Absatz der so vielen und verschiedenen Produkte, für die Landwirtschaft, für die Handwerker, für Manufakturisten, für die Künstler für die Reisenden für das Ungrische und Siebenbürgische Kommerz für das gesammte Publikum auch in Rücksicht der Gesundheit der Menschen und Thiere, welche durch die Ableitung der stinkenden Moräste und Austroknung derselben stark befördert würde.

11. Woche. Vorkenntnisse der Witterungslehre und Zeichen bevorstehenden Veränderungen des Wetters um die künftigen Frühling, Sommer, Herbst und Winter Wetter Beobachtungen machen zu können.
12. Woche. Oekonomische Rechnungen, welche aus den vorstehenden Materien das nöthige Licht bekommen.
13. Woche. Ist zur Wiederholung und Prüfung gewidmet.

H. Professor Paulus Josephy wird im Winter-halbenjahr die Erziehungs kunst [sic] vortragen, welche jedermann in jedem Stande nothwendig ist, die man aber bisher in unserm Vaterlande fast gänzlich vernachlässigte so, dass man ihr nicht einmal bey den vorzüglichsten Lehr-Anstalten Plaz einräumte.

In diesen Vorlesungen wird eine besondere Rücksicht auf das Schulwesen genommen vorzüglich auf die Bürger und Landschulen.

Zweyter Jahrgang

Erstes Vierteljahr

1. Woche. Übersicht der Arbeiten im Frühlinge.
2. Woche. Anbau verschiedener inn- und ausländischer Sämereyen in Oekonomischer und technologischer Rücksicht.
3. Woche. Kultur der Garten namentlich aber Anlegung einer Obstbaum-Schule. Wird wiederholt und kontinuirt.
4. Woche. Die Seiden-Kultur wird wiederholt und kontinuirt zugleich mit Praxis verbunden.
5. Woche. Bewährte und durch Erfahrung erprobte Grundsäze der der gesammten Haus- Vieh- Feld- Stadt und Landwirtschaft.
6. Woche. Die Bienen-Kultur wird wiederholt und continuirt nach Christs Anweisung.
7. Woche. Fortsetzung der Dorf-Ordnung und Dorf-Polizey 1 Jahrg. 1. Trim. 5 Woche.
8. Woche. Idee einer oekonomischen Gesellschaft, welche durch alle Komitate zu verbreiten aber in irgend einen Ort zu konzentrieren wäre 1. Ihr Plan und Regeln 2. ihre Nothwendigkeit 3. ihre ausgebreitete Nuzbarkeit 4. ihr Fond 5. ihre Arbeiten zur Einsicht des Publici dargestellt.
9. Woche. Prüfung des Bettelwesens in den Ständen und auf dem Lande seine grosse Schädlichkeit für den ganzen Staat, die Quellen desselben nebst Vorschlägen wie solches abzustellen wäre.
10. Woche. Oekonomische Rechnungen über alle Theile der Oekonomie besonders aber über vorstehende Materien.
11. Woche. Ist dem Wiederhohlen und Ausarbeiten der abgehandelten Mat. gewidmet.
12. Woche. Wird der Censur der Arbeiten aller Praktikanten gewidmet.

Zweytes Vierteljahr

1. Woche. Übersicht der oekonomischen Arbeiten im Sommer nebst praktischen Regeln und Anweisung, wie sie klug angeordnet, dadurch so mancher Schaden verhütet und am besten verrichtet werden können.
2. Woche. Die Lehre von der regulairen Kultur des Akazienbaums wird kontinuiert und seyn überaus schneller Wachsthum und seine Pflege praktisch gezeigt.
3. Woche. Das schöne Ideal und Schilderung der zu so einen hohen Grad von Vollkommenheit gebrachten englischen Landwirthschaft zur Nachahmung für Ungarn.
4. Woche. Einige Vorkenntnisse der bürgerlichen Baukunst, nebst praktischen Regeln, was man bey Akkordschliessen, mit Maurer-Tischler Schlosser-Meistern u. s. w. zu beobachten hat.
5. Woche. Kann Getraid, Waizen, Korn, Klee ohne vorher zu akern, und wie, auf welchen Feldern mit Nuzen gesäet werden?
6. Woche. Von dem Werth und Unwerth alles wirtschaftlicher Regeln und Sprichwörter.
7. Woche. Gemein nützige Einrichtungen, zum Wohl aller Stande, die wir in Ungarn sehr brauchen, aber noch nicht haben und auf deren Einführung noch niemand zu denken scheint. Wird kontinuirt.

8. Woche. Neue Erfindungen in den verschiedenen Theilen der Oekonomie. Wird konti. [sic]
9. Woche. Wie könnte der Landmann dahin gebracht werden, dass er nicht nur durch Handarbeit, sondern auch durch effektive Bewirkung gemeinnützigen Einrichtungen zum gemeinen Besten mitwirke?
10. Woche. Landwirtschaftliche Rechnungen über verschiedene Theile der alten und neuen Oekonomie um den Vorzug der Letztern evident darzustellen.
11. Woche. Was bleibt dem Institut zu thun übrig 1. auf den Fall, wenn es unterstützt würde 2. wenn es nicht unterstützt werden sollte.
12—13. Woche. Wird der Prüfung und Censur gewidmet.

Anzeige

Sollte sich die Zahl der Praktikanten merklich vermehren, so wird der Director des Instituts trachten den neuen Eleven zu Gefallen alle in dem ersten Semestri schon abgehandelten und hier nicht berührten Materien neuerdings zu erörtern und auch die 24 vorjährigen Demonstrationen und Versuche in so fern es Zeit und Umstände erlauben abermahls zu rekapituliren und evident zur Uebersicht und Prüfung darzustellen.

Herr Professor Josephy

Wird seine Vorlesungen über die Erziehungskunst dieses Sommerhalbe Jahr noch fortsetzen, und nachdem er die allgemeinen Grundsäze über die körperliche Erziehung (oder wie der Mensch gesund und stark erzogen werden kann) über die intellektuelle aestetische und moralische Bildung des Menschen vorangehen liess, wird er besonders das wichtige Kapital von dem Unterricht abhandeln in dieser wird er sich zu zeigen bemühen.

1. Das Fehler-Mangelhafte, Zwek widrige das gewöhnlichen bisherigen Unterrichts, besonders in den Schulen wi [sic] Z. B. in den meisten die Kinder mit leeren, unverständigen Wortkram der weder zur Bildung des Geistes noch des Herzens etwas beytrug, geplagt, wie der Bauerknabe der einst den Pflug zu führen bestimmt war, da er noch kaum gut zu lesen wusste, den künftigen Gelehrten gleich mit Principiis Gramaticis, Cellarius und allerley *Schlendrians-Plunder* ohne auf seinen künftigen Stand und Bestimmung Rücksicht zu nehmen, gemartert wurde, um es bey seinem Austritt aus der Schule glüklich vergessen zu können.

2. Was und wie? man in den Schulen besonders in Bürger und Dorfschulen lehren, wie man den Kindern statt leeren und unnüzen Wortkram antiae ambages gemeinnützige Sachkenntnisse auf eine fassliche, anschauliche, angenehme Art beybringen wie man statt sie in Egypten, Rom und Griechenland herumzuführen, und mit Schandthaten Jupiters, Bachus, Venus, zu unterhalten, lieber auf die sie umgebenden nüzlichen oder schädlichen Dinge aufmerksam machen und die nöthigen Begriffe beybringen soll; wie man sie zu vernünftigen rechtschaffenen und der menschlichen Gesellschaft brauchbaren Menschen, zu redlichen und industriösen Bürgern und guten wahrhaft religiösen Christen bilden soll.

Drittes Vierteljahr

1. Woche. Vorlesung über die Lehrgägenstände bey dem Institute auf allerhöchsten Befehl entworfen.
2. Woche. Vorlesungen über die Lehrmethode bey dem Institut, auch auf allerhöchsten Befehl entworfen.
3. Woche. Über den ganzen Plan des praktisch-oekonomischen Instituts.
4. Woche. Abänderungen welche bey der Erwekung des Instituts vorgenommen worden sind und warum?
5. Woche. Uebersicht der inn und ausländischen Institute.
6. Woche. Die grosse Fortschritte der Engländer in der verbesserten Landwirthschaft nach Thaer.
7. Woche. Fortsetzung der Vorlesungen über die Schafzucht, nach Germershausen.
8. Woche. Fortsetzung der Vorlesungen über die Dorf-Ordnung 1. Trim. 8. W., 3. Trim. 5 W., 2 Jahrgang 1. Trim. 7. Woche.
9. Woche. Fortsetzung und Beendigung der Dorfordnung, wo besonders auf die vielen Feuersgefahren, Rücksicht genommen werden soll, und auf Mittel solchen vorzubeugen.

10. Woche. Fortsetzung der gemeinnützigen Einrichtungen, welche in der 2ten Jahrg 2. Trim. 7 Woche zu erörtern angefangen worden sind.
11. Woche. Ist der Repetition und der Censur der Arbeiten gewidmet.
12 (—) —13. Woche Wird mit Rechnungen geschlossen.

Viertes Vierteljahr

1. Woche. Fortsetzung der effektiven Mittel wieder harte Winter.
2. (—) Untersuchungen der Ursachen warum eben in dieser Zeit die meisten Kühe zu verwerfen pflegen?
3. Woche. Die Nothwendig keit [sic] der Umschaffung grosser Ortschaften in Ungarn zu regulairen Manufaktur und Handels Städten.
4. Woche. Regulierung der Ortschaft und der Schule, der kürzeste Weg, Industrie zu erheben und gemeinnützige Verordnungen in Gang zu bringen.
5. Woche. Plan eines Regulairen Polizey-Hauses auf dem Lande.
6. Woche. Welches waren die effektiven Mittel in der Holzarmen Gegend über der Theiss dem Holzmangel so vorzubauen dass die übrigen Theile der Landwirtschaft, dadurch nicht nur nicht leiden, sondern auch in den trokensten Jahren alle gewinnen?
7. Woche. Warum wird der Schlendrian besonders bey Schulen und in der Landwirthschaft, so geliebt, geehrt?
8. Woche. Wie können müssige Schulkinder ohne Verabräumung ihrer Schulstunden bey verschiedenen Theilen der Oekonomie im Frühjahr, Sommer, Herbst, und Winter so benutzt werden, dass Eltern, Kinder bleibenden Nuzen davon haben könnten.
9. Woche. Wie könnte der Staat die Volkslehrer besonders auf dem Lande ihre Grundstüke [sic] so benützen, dass diese Herrn dadurch zur Mitwirkung fürs gemeine Beste effektive bewogen werden könnten?
10. Woche. Wie könnten dann alle diese bisher abgehandelten Materie durch Schulunterricht besonders Distriktual schulen [sic] zur allgemeinen Notiz und effektive im Umlauf gebracht werden?
11. Woche. Wie kann der Mensch besonders aber der Oekonom und Volkslehrer auch nach seinem Tode noch viel Gutes wirken. Plin. lib. 3. Ep. 7. Quatenus nobis denegatur diu vivere, relinquamus aliquid quo nos vixisse testemur.
12—13. Woche. Wird der Wiederholung der Prüfung, den Rechnungen und Censur der Arbeiten gewidmet.

Professor Paulus Josephy wird in folgenden halben Jahr.

1. Die von Herrn Director angefangene Diätetic kontinuiren, nebst den gemeinnüzigsten aus der Antropologie oder Kenntniss des menschlichen Körpers (auf welche sich die diätetischen Regeln stüzen) so viel es ohne anatomische Praeparaten geschehen kann, mit paedagogischer Rüksicht, zugleich wie der Gesundheits-Cathecismus in den Schulen erklärt werden soll.

2. Nach Endigung der Diaetetic wird er die populaire Physik vornehmen und besonders den künftigen Lehrern zeigen, wie man sie in Bürger und Landschulen vortragen soll, um den schädlichen Aberglauben in natürlichen Dingen zu dämpfen und zur bessern Benuzung derselben zu leiten.

3. Ist er gesonnen wöchentlich eine Vorlesung zu halten über die Materie: Wie sich ein Jüngling, der in die Welt tritt, Menschenerkenntniss erwerben bey seinen Geschäften in Umgang mit andern und in der Gesellschaft klug betragen soll, wenn er sonst der Welt nützlich, überall angenehm seyn und wenn er nicht anders bey aller seiner Rechtschaffenheit durch jugendliche Unerfahrenheit, sich allerley Verdruss Kummer und Unglük zu ziehen will. Nach der vortreflichen Anleitung Campe's in seine Theophron.

Der den 27 July beruffene 3te Lehrer H. Andr. Skolka wird die Uebungen in populairen Vortrag der bisher abgehandelten Materien mit den Districtual-Practicanten in diesen Semestri anfangen. Die übrigen von ihm vorzutragenden Wissenschaften, werden zu seiner Zeit angezeigt werden.

Szarvas d. 25. Novemb. 1800.

Sechste Abtheilung[47]

[47] A tanítási tervezet közlése itt megszakad. Tehát a harmadik tervezet szövegének közlése nem követi közvetlenül a másodikat. Ismét összevegyül más iratokkal. Itt ugyanis

Siebente Abtheilung[48]

DER NEUE PLAN DER VORLESUNGEN DES PRAKT.-OEKON. INDUSTRIAL-INSTITUTS, PUBLIZIERT IM J. 1801

Das hiesige Institut hat einen doppelten Zweck, seit dem es eine öffentliche Anstalt geworden ist.

Sie soll Lehrer bilden, welche im Stande sind zur Verbreitung der Industrie in so ferne beyzutragen, dass sie die Keime dazu, in der zarten Seelen der Jugend als in einen empfänglichen Boden mit gutem Erfolg zu pflanzen vermögend seyen.

Sie soll ferner gute Oekonomen und verständige Oekonomie bedienten bilden, die fähig sind durch ihr Beyspiel die Vaterländischer Oekonomie emporzuheben, den Gewerben des Landes emporzuhelfen und auf diese Weise der bürgerlichen Gesellschaft thätig nüzlich zu werden.

Die Lehrgegenstände und die Behandlung derselben und die Vorbereitung der Zöglinge müssen diesem wichtigen doppelten Zwecke angemessen seyen.

Wir halten es demnach für unsere Pflicht für diejenigen, die bey uns noch ferner gebildet zu werden wünschen, eine kurze Übersicht der Lehrgägenstände hier aufzusezen, damit vor Anfang des Kurses jeder wisse, was er bey uns zu thun und zu erwarten haben werde, und damit wir zugleich mehrern Anfragen in Rüksicht des Planes, den wir befolgen, hiemit begegnen und Genüge leisten mögen.

Der neue zweyjährige Kurs wird in den ersten Tagen des Mays, sobald nämlich die diesjährige Prüfung vollendet seyn wird in diesem 1801ten Jahre seinen Anfang nehmen; bis zu welcher Zeit sich demnoch die Zuhörer in Szarvasch einzufinden haben.

Es wird aber in der hiesigen Anstalt den Zuhörern in einem zweyjährigen Kurse theoretische und praktische Anleitung gegeben:

1. *Wie die für den Oekonomen nüzlichen und nothwendigen Naturalien erkannt und von einander unterschieden werden müssen*, womit uns die *ökonomische Naturkunde* nach ihren drey Hauptteilen der Naturgeschichte (und besonders der Botanik und Mineralogie) *der Naturlehre* und der *Chemie* — beschäftigen soll.

Es wird hiebey vorzüglich auf ungrische Produktologie Rücksicht genommen werden, und wir wollen dabey so verfahren dass dieser Unterricht so praktisch als möglich eingerichtet werde und dieser Hinsicht nicht nur das benuzen, was uns unsere Sammlungen Naturalien und besonders an Mineralien, der wir noch viele Gönner und Vermehrer wünschen, anbietet, sondern auch das in der Natur aufsuchen, wozu wir Gelegenheit haben. Besonders soll aber jeder unserer Zuhörer Anweisung bekommen, die wildwachsenden ökonomischen Kräuter selbst aufzusuchen, und sich ein Herbarium vivum anzulegen. Aus dem ökonomischen Garten erhält dann jeder fleissige Praktikant, der uns durch selbst angreifen bey der Kultur der oekonomischen Pflanzen die Arbeit erleichtert, und für das Studium der Botanik besondere Fleiss und Eifer zeigt, Exemplare von solchen ökonomischen Gewächsen, die nur durch Kultur bey uns fortkommen, und zum im Vaterlande noch wenig bekannt sind.

Es wird ferner bey uns gelehrt:

2. *Wie die nützlichen und dem Oekonomen wichtigen Naturalien auf die vortheilhafteste Weise gewonnen werden müssen?* wozu die Zuhörer in der *theoretischen und praktischen Oekonomie* Anweisung bekommen.

So viel als möglich ist, wird hiebei stets eine gesunde Theorie mit der Praxis verbunden werden. Was demnach die Zuhörer in den Vorlesungen über die verbesserte Kultur der Erde, über die Zwekmässige Vorbereitung des Bodens zum Pflanzenbau, über den Aker-Wiesen, Gartenbau, über Obst und Weinkultur, über die Viehzucht, Bienen und Seiden-Wirtschaft u. s. w. hören werden, davon sollen sie auch die Anwendung auf den Aekern und Feldern und in den Gärten des Directors sehen und selber machen.

---

a második tervezet után, a Sammlung VI. részében „Aufforderung des Ungarischen Publici, wegen Unterstüzung des erwekten Institut" címmel Tessediknek az intézet ügyében írt felhívása következik.

[48] A Sammlung hetedik részében találjuk meg a tessediki iskola harmadik tervezetét, melynek szövegét itt közöljük. Ezzel teljessé válik az intézet tanítási tervezeteinek sora és megszűnéséig ezek szerint folyt a nevelés és oktatás az intézetben. A szöveg *Ruisz:* 110. l.-on található.

Eben desswegen wird auch ein Theil des ökonomischen Gartens unter die Zuhörer getheilt und strichweise ihrer speziallern Besorgung und Bearbeitung überlassen, so wie sie auch bei den, bey der Bienenzucht und dem Seidenbaum, dem Kleebau u. s. w. vorkommenden Manipulationen herbeygezogen und angewand werden sollen.

Ueber einzelne wichtigere Theile der Landwirtschaft aber, die besonders für den ungrischen Landwirth interessant seyn müssen, werden ausser dem cursorischen Collegio über die gesammte Oekonomie von dem Director auch noch besondere mehr ins Detail gehende Vorlesungen gehalten, wie Z. B. über die Kultur der Székes-Erde; Ueber die Verbesserung der Moor-felder, über den Anbau des Akazienbaums, des Klees des Kukuruzes, über die Schafzucht, Mastung des Rindviehs u. s. w. über die Oekonomische Witterungslehre, über die Concentrierung der oekonomischen Arbeiten; über den in der Landwirtschaft auf das ganze Jahr zu entwerfenden Plan, über den ökonomischen Bau, über den Werth und Unwerth wirtschaftlicher Regeln, über neue Erfindungen in der Oekonomie, über die beste Benuzung der wirtschaftlichen Abfälle und Kleinigkeiten und so manches ungrischen noch unbenutzten Produkts, über die wirksamsten Mittel sein Vieh im Winter von Futter Mangel zu schüzen, über die wirgsamsten Mittel die Nachtheile eines dürren Sommers und strengen Winters vorzubringen; Über neue ekonomische Nahrungszweige besonders in der hiesigen Gegend; Schilderung der englischen Landwirthschaft im Bezug auf die ungrische.

Unsere Zuhörer bekommen theoretischen Unterricht.

3. *Wie die gewöhnlichsten Naturalien bearbeitet, verarbeitet und veredelt werden,* und dies zwar in der *Technologie.*

Mit dem Vortrage der Grundsäze [sic] dieser Wissenschaft und der Erzählung der verschiedenen Verarbeitungen werden zu besserer Einsicht Excursionen in die Werkstäten der Handwerker verbunden, und es wird zugleich Gelegenheit gegeben sich in Verfertigung verschiedener Modelle zu üben, die dann bey jedesmaliger öffentlichen Prüfung ausgestellt werden sollen.

Unsere Zuhörer lernen:

4. *Wie die rohen und verarbeiteten Naturalien durch Kauf- und Verkauf mit Vortheil umgesetzt werden können.* Die Grundsätze dieses Gewerbes enthält die *Handlungs wissenschaft* [sic], womit die Anleitung zur *Materialien- und Waarenkunde* und Anweisung zum einfachen und doppelten Buchhalten, und dessen Anwendung auf oekonomische Rechnungs führung [sic] verbunden werden soll.

Unsere Zuhörer lernen:

5. *Wie die Gewerbe im Lande zum Vortheil des Staates regiert werden sollen,* welches die *Polizey wissenschaft* [sic] lehrt.

Hiebey wollen wir uns aber lediglich auf die Polizey des produzierenden Gewerbes, also blos auf die landwirtschaftliche Polizey, wozu auch die *Forstpolizey* gehört einschränken.

Die Zuhörer sollen ferner wissen

6. *Wie die Krankheiten des oekonomischen Viehes zu erkennen abzuwenden und zu kuriren* sind, welches in der Vieharzney kunst gelehrt wird, womit öftere Sektionen des gesunden und kranken Viehes vorgenommen werden müssen.

Die Zuhörer sollen

7. *Anweisung in Zeichnen und in der so nöthigen Landbaukunst bekommen.*

Die Lehrlinge sollen

8. *Unterricht in den ersten Anfangsgründe der angewandten* Mathematik bekommen, wenn das Institut mit den dazu erforderlichen mathematischen Instrumenten versehen seyn wird.

Unsere Zuhörer lernen

9. *Wie sich der Geschäftsmann mündlich und schriftlich deutlich und glüklich auszudrücken habe,* in welcher Hinsicht *täglich praktische Übungen* im *schriftlichen* und *mündlichen Vortrag* angestellt werden.

Die Zuhörer bekommen hirbey Anleitung zur Verfertigung den gewöhnlichsten oekonomischen schriftlicher Ausarbeitungen wie z. B. zur Entwerfung und Ausfüllung oekonomischer Tabellen, Verfertigung der Inventarien, Führung des wirtschaftlichen Protokols, des oekonomischen Diariums, Führung und Abschliessung der wirtschaftlichen Rechnungen u. s. w.

Sie arbeiten schriftlich gemeinnützige Themata aus, und die Aufsäze werden dann wöchentlich einmal öffentlich der Kritik unterworfen, Sie halten, wenn sie zu Schulämtern sich vorbereiten, Vorlesungen über ein gegebenes Kompendium (Ludwigs Bürgerfreund) und wenn sie Oekonomie beamten werden wollen, referiren und disseriren sie über gegebene

Themata aus der Oekonomie und Landwirtschaftlichen Polizey. Die bester Arbeiten werden ins Archiv des Instituts niedergelegt.

Unsere Zuhörer lernen

10. *Wie mann seinen Körper gesund, zu den Geschäften des Lebens tüchtig und geschickt machen und erhalten, und sein Leben verlängern könne,* wozu in der *Diäetetik* Anleitung gegeben wird welcher eine allgemeine Kenntniss des menschlichen Körpers (Anthropologie) voraus geschickt werden wird.

11. *Wie man die Kinder zu verständigen, guten, fleissigen und frohen Mitgliedern der bürgerlichen Gesellschaft erziehen müsse und könne, welches in der Pädagogik gezeigt wird.*

12. *Was der junge Geschäftsmann zu thun hat um sich bei seinem Eintritte in die Welt Menschenkenntniss und Festigkeit des Charakters zu erwerben.*

Das sind die Lehrgägenstände, deren Bearbeitung vier Lehrer unter sich theilen werden.

Ausserdem werden, wie auch bisher geschehen ist, noch einige *ausserordentliche Vorlesungen* über besonders wichtige und beherzens werthe Gegenstände von dem Director des Instituts gehalten werden, wie Z. B.

1. Ueber den ganzen Plan des Instituts.
2. Uebersicht ähnlicher inn und ausländischer Institute.
3. Wie sollen Districhtual und Realschulen eingerichtet werden?
4. Wie könnte der Staat Volkslehrer zur Vorbereitung, der Industrie benuzen?
5. Wie könnten Schulkinder ohne Versäumung des Schulunterrichts bei den landwirtschaftlichen Arbeiten gebraucht werden?
6. Ueber die nützlichsten und schicklichsten Nebengewerbe für die Landleute überhaupt, und für gebrechliche für Arme und verdienstlose Menschen auf dem Lande insbesondere, vorzüglich in den Herbst- und Wintertagen.
7. Ueber *Regulierung der Ortschaften.*
8. Merkwürdige Beyspiele glüklicher und gesegneter Oekonomen inn- und ausserhalb Ungarns.
9. *Idee zur Errichtung einer ungrisch-oekonomischen Gesellschaft.*
10. Ueber gemein nüzige Einrichtungen zum Wohl aller Stände überhaupt.
11. Ueber die Schädlichkeit der trokene Pferdemühlen in Ungarn und Vorschläge diesem Uebel abzuhelfen.
12. Ueber die Mittel dem Holzmangel in den Gegenden über den Theiss so abzuhelfen, dass die übrige Landwirtschaft dadurch nicht leidet.

Szarvas, d. 5. Febr. 1801.

Samuel Theschedik. Director.
Paul Joseffy Prof.
And. Skolka Prof.[49]
Casp. Bretschneider Prof.[50]

Wie diese entworfenen Materien bey dem Institute zum Theil bearbeitet worden sind, sollen nachfolgende Abtheilungen zeigen: um die oekon. Praktische und encyklopedische Lehrart durch Beyspiele darzustellen.[51]

Közli: HANZÓ LAJOS

[49] Tessedik tanártársa, aki a Schedius-féle Zeitschrift von und für Ungern c. folyóiratnak volt munkatársa. Főleg természettudományi érdeklődésű volt. Több tanulmányt írt, ezek közül az egyik Gothában jelent meg.

[50] *Bretschneider Gáspár* az állattenyésztés kérdéseivel foglalkozott. Ő is az intézet tanárai közé tartozott. Több, az állattenyésztés kérdéseivel foglalkozó műve tartotta fenn nevét. Ezek jelentős része ugyancsak a Schedius-féle folyóirat III. és IV. kötetében maradt fenn.

[51] Az eredeti kéziratot részben maga Tessedik, kisebb részben Bretschneider Gáspár írta.

TESSEDIK ÉS A KERESKEDELMI BIZOTTSÁG

Azok sorában, akik az 1791-ben kiküldött országos bizottságokhoz javaslatokat nyújtottak be, Tessedikkel is találkozunk. Tessedik, érthető módon, részben a mezőgazdaság, a paraszti termelés, részben az iskolai oktatás kérdéséhez kívánt elsősorban hozzászólni. Az iskolaügy az irodalmi, vagy mint ma mondanánk: művelődésügyi bizottság (Deputatio litteraria) hatáskörébe tartozott. Ehhez nyújtotta be Tessedik is „tizenkét paragrafusát" a magyar iskolaügyről, amelyet valószínűleg 1792-ben fogalmazott.[1] A kereskedelmi bizottság (Deputatio commercialis), amely elnevezésének szűkebb értelmén túlmenően általában az ország gazdasági problémáival foglalkozott, szintén kapott javaslatot Tessediktől. Ennek világos nyoma van a bizottsági irat-anyag elenchusában, amely az Archivum Regni, Lad. KKK Fasc. VIII. N° 54. alatt jelez egy Tessediktől származó projectumot. A megadott helyen azonban csak egy régi őrjegyet talál a késői kutató, azzal a figyelmeztetéssel, hogy az eredeti javaslat Skerlecz Miklósnál maradt. Az eset nem meglepő, nem is egészen egyedülálló. Skerlecz, aki a legnagyobb munkálatokat készítette a bizottság számára, előzőleg behatóan tanulmányozta a megyéktől, városoktól és magánosoktól befutott, különböző javaslatokat. Többségüket visszaadta Domokos Lőrinc bizottsági jegyzőnek, néhány azonban nála maradt, szándékosan vagy véletlenül. Ez történt Tessedik írásával is. Tudjuk egyébként, hogy Skerlecz még a nyolcvanas évek elejéről, a II. József-kori pozsonyi tanulmányi bizottság idejéből ismerte Tessediket.[2]

Tessedik projectumának azonban másutt is nyomára lelhetünk a bizottság iratai között, ha nem is teljes szövegének, de legalább tartalmi ismertetésének. A bizottság működéséről készült egykorú jegyzőkönyv[3] szerint ugyanis Skerlecz mindjárt az első, 1791-i ülésszak elején megbízást kapott a beérkezett javaslatok rendezésére és arra, hogy készítsen róluk, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, tartalmi kivonatokat. E feladatnak Skerlecz igen hamar eleget is tett, amint arról a jegyzőkönyv mellett a kivonatok összeállított anyaga is tanúskodik. Ez az Extractus opinionum[4] lehetővé teszi,

[1] 12 §. über das Schulwesen in Ungarn zur Beherzigung für die Literairdeputation. — Ez látott napvilágot, Kemény Gábor magyar fordításában, e címen: „Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről", a *Nádor Jenő—Kemény Gábor* által kiadott Tessedik-féle Szarvasi nevezetességek (1938) függelékében.

[2] *Wellmann Imre :* Tessedik Sámuel. Bp. 1954, 110. l.

[3] Protocollum consessuum deputationis. I. 1791. Orsz. Levéltár, Archivum Regni, Lad. KKK. Fasc. 1. N° 2.

[4] Extractus opinionum, quas diversae partim jurisdictiones, partim privati relate ad objecta ad cathegoriam commercii pertinentia submiserunt. Orsz. Levéltár, Archivum

hogy azokat a javaslatokat is megismerjük, amelyeknek teljes szövege azóta esetleg elkallódott. Ebben az összeállításban az 54. sorszám alatt Tessedik javaslatának summáját is megtaláljuk, abban a formában, ahogy Skerlecz kivonatolta azt, amit lényegesnek tartott. Ez a kivonatos szöveg, amelyből egyébként mindjárt kitűnik, hogy Tessedik itt is tizenkét pontban foglalta össze mondanivalóját, a következőképpen hangzik:

PROJECTUM SAMUELIS TESSEDIK

Primum oeconomiae publicae impedimentum statuit ignorantiam plebis quoad res industriales. Hoc tollendum esse putat, per introducendas scholas rurales.

2. Quod si quis incultum et desertum praedium incipiat excolere, statim ejus industria per contributionem suffocetur. Svadet talibus immunitates esse concedendas.

3. Licet prata successu temporis debeant deteriorari, tamen semper in statu quo relinquantur. Svadet, ut plebs exemplo doceatur, quomodo prata meliorari possint; nempe per irrigationem ope rotarum arteficialium, per plantandas per intervallum arbores et per subarationem succosarumque herbarum inseminationem.

4. Modus melioris pabulationis per trifolium, poma terrestria, rapas, furfures etc. adhuc ignotus, quare svadet illum introducendum.

5. Vaga pecorum pascua, quae et herbam et segetes conculcant. Svadet pabulationem siccam introducendam.

6. Lues pecorum, hunc attribuit paludibus et quod pecora in vere etiam nivosis et frigidis temporibus ad pascua depellantur, quare plaudes exsiccandas, pecora vero non nisi sereno aere ad pascua depellenda esse; magnam equorum copiam per molas equarias destrui, quare has sufferendas censet.

7. Defectus horreorum et copia avium noxiarum; svadet ut sumptus in nuptias et funera fieri soliti prohibeantur, et loco horum plebs ad erigenda horrea stringatur, aves autem noxiae exstirpentur.

8. Quod complurium productorum usus adhuc ignoretur, velut terrae Mergl, herbarum tinctorearum Hefen etc. censet per instaurandas vias, struendas canales et erigendas fabricas distractionem iis procurandam esse.

9. Planum educationis non esse directum ad industriam, quare censet sumptibus fundi studiorum erigendas esse quatuor practicas rurales scholas in quibus magistri pro talibus scholis formentur.

10. Quod multum temporis in itu et reditu ad ecclesias ruri perdatur.

11. Quod agri, prata, praedia et sic dicta Szállás sint nimis remota, qualiter his subveniri possit: provocat ad projectum excelso consilio exhibitum.

12. Inveteratus disordo in tractanda oeconomia, optat generaliter, ut eatenus melior ordo introducatur.

Ha ezt a tartalmi kivonatot összevetjük Tessedik nyomtatásban napvilágot látott szövegeivel, sok hasonló elemet fedezhetünk fel abban a cikkben, amely Tessedik neve alatt 1802-ben látott napvilágot Schedius Lajos német folyóiratában ezen a címen: „Einige Hindernisse der Industrie in Ungarn besonders in der Gegend an der Theiss, nebst deren sehr möglichen Wegräumung."[5] A cikk 5 pontban ismerteti a gazdasági felemelkedés akadályait. Ezek közül az első két pont megfelel az 1791-es javaslat első két pontjának, és részben arról beszél, hogy nálunk még nem ismerik eléggé a gazdasági szorgalmat, s ezért egyebek közt gyakorlati gazdasági iskolákra van szükség; részben pedig arról, hogy a frissen művelés alá vett pusztákra túl korán nagy terheket róva tönkreteszik az új vállalkozásokat. A cikk 3. pontja azonban már, az 1791-es szöveg nagyrészét átugorva, annak 11. pontját idézi fel (a lakóhely és a földek túlzott távolságáról), a 4. pont az 1791-es szöveg 8. pontját (a

Regni, Lad. KKK. Fasc. 3. N° 2. Másolata megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár kézirattárában: Fol. Lat. 689. II. ff. 1—110.

[5] Zeitschrift von und für Ungern. II. 1802, 306—311. l.

természeti kincsek feltárásáról és felhasználásáról), végül az 5. pont pedig az eredeti 12. pontnak felel meg (a rendetlenségről a gazdálkodásban). Vagyis az 1802-ben megjelent cikk az 1791-es javaslat szövegét használja fel, de annak olyan rövidebb, átdolgozott változata, amelyből csak az eredeti 1, 2, 8, 11. és 12. pontot vette át, némi változtatással, más sorrendben, a 3—7. és a 9—10. pontot elhagyva.

Még szembetűnőbb azonban az 1791-es kivonat tartalmi és szerkezeti rokonsága azzal a szöveggel, amely Tessedik kéziratainak *Lakos Sándor* által összeállított jegyzékében ezt a címet viseli: „12 Hindernisse der ungarischen Industrie, besonders an der Theiss, nebst deren sehr möglichen Wegräumung",[6] és amelyet a budapesti evangélikus egyházi levéltár kéziratáról *Ruisz Gyula* által készített másolat alapján legújabban *Hanzó Lajos* közölt magyar fordításban, e cím alatt: „A magyar ipar tizenkét akadálya a Tiszavidéken és ezek lehetséges elhárítási módjai, melyeket az országos politikai és gazdasági deputációnak megszívlelésre előterjeszt Tessedik Sámuel."[7] A gazdasági deputáció nyilvánvalóan a kereskedelmi bizottságot jelenti, aminthogy a tizenkét pont felépítése és tartalma is teljesen megfelel egymásnak a két szövegben. Egyetlen tartalmi különbségnek az látszik, hogy Hanzó fordításában a gazdasági iskolák, illetve tanáraik egymással való vetélkedéséről van szó, Skerlecz viszont úgy adta vissza Tessedik gondolatát, hogy a felállítandó négy mezei gyakorlati iskolában (scholae rurales) a további gyakorlati gazdasági iskolák tanítóit képeznék ki (in quibus magistri pro talibus scholis formentur).

Hanzónak a fordításhoz fűzött jegyzete szerint „a mű születésének kelte ismeretlen. Feltételezhető azonban, hogy 1801-ben vagy 1802-ben írta azt Tessedik".[8] Úgy gondoljuk, hogy a fentiek alapján bizonyítottnak vehető, hogy esetleges kisebb változtatásoktól eltekintve (amelyek pontos megállapításához a Skerlecz-féle kivonat nem nyújt biztos támpontot) ez a magyar gazdasági fejlődés tizenként akadályáról írt szöveg *eredeti formájában 1791-ben készült és arra a javaslatra megy vissza, amelyet Tessedik a kereskedelmi bizottságnak nyújtott be.* Akkor, a kilencvenes évek elejének mozgalmas és reménykedőbb légkörében, a politikai reakció nagyarányú előretörése és saját csalódásai, iskolájának kényszerű bezárása *előtt*, Tessedik még talán bizonyos optimizmussal gondolhatott arra, hogy a hazai gazdasági élet akadályai — mint javaslatának címében írta — valóban elháríthatók, ha a reményekből tettek is születnek.

KOSÁRY DOMOKOS

[6] *Lakos Sándor :* Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. Bp. 1940, 76. l.

[7] *Hanzó Lajos :* Tessedik Sámuel kisebb írásai. Szarvas 1960, 128—134. l. Legyen szabad ezzel az érdemes és hasznos kiadvánnyal kapcsolatban megjegyeznünk azt, amire hosszú évtizedek óta szinte minden gazdasági vonatkozású XVIII. századi német és latin szöveg magyar fordításával összefüggésben sort keríthetnénk, és amire már régen, minél szélesebb körben fel kellett volna hívni a figyelmet: az *industria* szót Tessedik és kortársai szövegében *nem* lehet minden további nélkül a mai *ipar* szóval fordítani. Tessedik az 1791-es javaslatban helyesli a fabrikák felállítását, tehát a hazai ipar fejlesztését, de e rövid utalástól eltekintve a szöveg nagyrészében *nem* ipari problémákat tárgyal, mint ahogy a magyar fordítás alapján gondolhatnánk. Az industria ez időben a „gazdasági szorgalom" vagy „iparkodás" fogalmának felel meg általában. Értik ezen tehát a mezőgazdaságot is, sőt — a XVIII. század végének hazai viszonyai között — elsősorban a mezőgazdaságot értik rajta. *Horváth Mihály* még 1842-ben is az „ipar és kereskedés története" cím alatt beszél a mezőgazdaság történetéről *is*, mert az ipar szónak a reformkori magyar nyelvben még megvolt ez az általános, kettős értelme, amely ma már eltűnt.

[8] Hanzó i. m. 137.

TESSEDIK ISKOLÁJA ÉS SZABOLCS MEGYE

Wellmann Imre Tessedikről szóló könyvében meggyőzően mutatja be azt a szomorú folyamatot, hogyan veszti el Tessedik és iskolája népi, plebejus talaját, és hogyan válik intézete parasztiskolából „az állam és előkelő urak igényeit szolgáló királyi intézetté".[1]

Az említett folyamat már a kilencvenes évek elején megindult, de igazán erőteljessé és érezhetővé 1799 után vált, az intézet újjászervezésénél és működésében. A Helytartótanács 1799. február 12-én kibocsájtott 3544. sz. leiratában még azt olvashatjuk, hogy a szarvasi iskolát a res rustica, a mezőgazdálkodás további fejlesztése érdekében is szükségesnek ítéli a kormányzat, s ezért a tankerültenkénti 1—1 iskolai tanítójelölt mellett más alkalmatos személyeket is lehet közköltségen Tessedik intézetébe küldeni.[2]

Amikor Szabolcs megye kézhezvette a leiratot, s azt az 1799. március 28-i közgyűlésben felolvasták, a leirat szellemében úgy határozott a gyűlés, hogy „által látván azt is, hogy ezen megyebeli népnek melly nagy szüksége legyen arra, hogy ezen tudományba gyakoroltasson", el kell küldeni a megyéből egy személyt Szarvasra „a vármegye által adandó becsületes jutalom mellett... az Oeconomico Practica Tudománynak megtanulására... hogy aztán másokat is arra oktathatna..."[3]

A legalkalmasabb személynek a gyűlés *Schulek János* nyíregyházi evangélikus lelkészt ítélte, mert az „maga szorgalmatosságának ki mutatása által ezen tudományra való természeti hajlandóságát" bebizonyította. A gyűlés fel is kérte *Désy Mihály* főszolgabírót, hogy a gyűlés megbízásából tárgyaljon Schulekkel.

Schulek János 1754-ben született Árvanagyfaluban, német származású polgárcsaládból. Nyíregyházára 1789-ben került Gömör megyéből, Kuntapolca községből. Az egész megyében ismerték mint jeles matematikust, latin költők fordítóját, de „leginkább pomológiai ismeretei, különösen szép és majdnem mindig sikerült oltása által tevé magát híressé és érdemessé".[4]

Désy Mihály főszolgabíró 1799. július 1-én jelentést tett a közgyűlésnek Schulekkel folytatott megbeszéléseiről, s bemutatta annak írásbeli válaszát. Schulek levelében azt írta a megyének, hogy nagy kitüntetésnek veszi a vármegye bizalmát, s bár sok nehézséget lát maga előtt, de a megyének engedelmeskedni és a közjót előmozdítani igyekezvén, a következő formában vállalja a megbízatást: mivel két esztendőre egyházi teendői miatt nem tud Szarvasra menni, úgy gondolja, hogy a közeljövőben elutazik Tessedikhez néhány napra és vele, kivel eddig is levelezésben állott, tanácskozik „nem tsak arról, miképpen vagy levelezés által, vagy is az Ő kegyelme tanitásainak le irattatása által meg foghassam azokat az Oeconomia tudományokat, a melyeket másoknak két esztendőnek el folyása alatt ott helybe tanulniok kell; hanem arról is, *hogy mi móddal ezen Tekintetes Nemes Vármegyénkben is lehetne egy ollyan oeconomica oskolát fel állitani, a mellyben legalább a közembereknek fijai oktathatnának*".[5] Végezetül ígéri, hogy hazatérése után kötelességének fogja tartani tájékoztatni a vármegyét, mit végzett Szarvason. Ha Tessedik valamilyen ok miatt javaslatát nem fogadhatná el, más alkalmatos személyt fog javasolni a vármegyének erre a célra.

Schulek el is utazott még július hónapban Szarvasra, ahol mindössze egy hetet töltött. A vármegyéhez küldött jelentésében elmondja, Tessedik nem járult hozzá, hogy

---

[1] *Wellmann Imre :* Tessedik Sámuel, Bp. 1954. 130. l.
[2] Vö. a leirat 5. pontjával. Nyíregyházi Állami Levéltár (a továbbiakban Ny. Á. L.).
[3] Az említett ülés jkve 12. p.
[4] Nyíregyházi Ev. Egyhk. Hist. Dom. 126. l.
[5] Ny. Á. L. Szabolcs vm. Közgy. iratok. Fasc. 15. No. 876. 1799.

írásban közölje vele a tanított anyagot, többek között azért sem, mert a tananyagot nem csak hallani szükséges, hanem alkalmazását a gyakorlatban látni és tapasztalni is. Tessedik egyébként készséges segítségét ajánlja fel a megyének és a megye által hozzá tanulni küldendő személyeknek. A tanulásra kijelölt személyekkel kapcsolatban Tessedik azt az óhajtását adja elő, hogy azok legyenek járatosak a gazdasági tudományhoz szorosan kapcsolódó más tudományágakban, mint a geometria, aritmetika, fizika, természetrajz (historia naturalis), ezen kívül ismerjék az ország területén beszélt összes, de különösen a német nyelvet, mert az előadások német nyelven folynak, és az intézet könyvtárában is német szerzők szakmunkái találhatók leginkább.[6]

Schulek egy másik felterjesztésében előadja, hogy a maga személye helyett *Dióssy Tamást* ajánlja Szarvasra küldeni, aki szerinte a kívánt adottságokkal rendelkezik, s sikeresen fogja feladatát teljesíteni.[7]

A vármegyei közgyűlés úgy határozott, hogy Schuleknek fáradozásáért 54 forintot fizet, a javasolt fiatalembert pedig elküldi Szarvasra. Erről a szándékáról a gyűlés jelentést is küldött a Helytartótanácsnak. A jelentésben újból hangsúlyozza a megye, hogy Tessedik iskoláját országos szempontból értékesnek, „ezen mi megyénkre nézve pedig igen szükségesnek" tartja, s a Helytartótanács rendeletét olvasva „mindjárt akkor fel indultunk mi is arra, hogy minél hamarább ezen Institutumnak hasznát a mi megyénkbe által szállithassuk". Jelenti a megye azt is, hogy egy fiatalembert szándékozik Szarvasra küldeni, „a ki két esztendők alatt a mi célunkat érhesse és azt a Házi Kincs Tárból esztendőnként segicsök 100 forintokkal". Mindehhez kérik a Helytartótanács hozzájárulását.

A Helytartótanács válaszát 1800. május 12-én tárgyalta a közgyűlés. A válaszban az állott, hogy a Helytartótanács hozzájárul ahhoz, hogy bizonyos személyt a megye a mezei gazdaságbeli tudomány megtanulására Szarvasra küldjön, de „hogy ezen kirendelendő személynek esztendőnként való fizetésül a Házi Kincs Tárból 100 R forint adattasson az eránt engedelem nem adatik s következés képpen a Nemes Vármegye oda utasittatik, hogy a tehetősebbek arra serkentessenek, hogy azon Gazdaságbéli Tudománynak meg szerzésére magok azon Institutumhoz Szarvasra mennyenek..."

Ehhez a válaszhoz a közgyűlés mindössze annyi megjegyzést fűzött, hogy „tudomásul vétetik, egyébiránt pedig a megyében közönségessé tétetni rendeltetik".

Ebben állott Szabolcs megye kísérlete Tessedik tanításának a szabolcsi nép közötti elterjesztésére, a szarvasi iskola megyebeli megszervezésére. Kétségtelen nagy jelentőségű kezdeményezés volt, s annál szomorúbb, hogy nem lett belőle semmi. Ám a felelősség ezért nem a vármegyét terheli, hanem elsősorban a Helytartótanácsot, mely a saját inspirációja nyomán fakadt kezdeményezést visszaszorította.

Úgy hisszük, ez a szabolcsi eset is világosan mutatja, hogy az 1799-ben újjászervezett szarvasi iskola már nem a parasztok iskolája volt, s nem a jobbágyok gazdasági műveltségét óhajtotta elsőrendűen szolgálni.

HÁRSFALVI PÉTER

[6] Uo. Szabolcs vm. Közgy. ir. Fasc. 15. No. 1306. 1799.
[7] Uo. No. 1307.
[8] Uo. Közgy. jkv. 1800. fol. 98. No. 6.

KRÓNIKA

TESSEDIK SÁMUEL EMLÉKKIÁLLÍTÁS A MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN

Tessedik Sámuelről, a haladószellemű szarvasi evangélikus lelkészről mint jeles reformpedagógusról, mint a gazdasági oktatásügy úttörőjéről, egyben mint a javított gazdálkodás első hazai képviselőjéről és mint buzgó falugondozóról különböző évfordulók, illetve események alkalmából már többször megemlékeztek. Az elismerés ünnepe azonban legimpozánsabban a Tessedik halála 140. évfordulója alkalmából 1960. szeptember 12—14-én Budapesten és Szarvason rendezett *Országos Tessedik Ünnepségének* keretében folyt le.

Szeptember 12-én de. a Magyar Tudományos Akadémián volt ünnepi ülés (ennek előadását és korreferátumait folyóiratunk jelen száma közli), du. pedig a Mezőgazdasági Múzeumban „*Tessedik Sámuel Emlékkiállítás*" nyílt meg. A következő két napon Szarvason, Tessedik működési helyén emlékeztek meg földünk és népünk ezen első nagy, egyben tudatos művelőjéről — lerakva szobrára és síremlékére a hála, a kegyelet virágait is.

A Mezőgazdasági Múzeum Tessedik Emlékkiállítása — melyet alábbiakban szándékozunk ismertetni és értékelni — messzemenően szem előtt kívánta tartani a történeti időbeniség, illetve hűség, továbbá a dokumentációs hitelesség és teljesség, úgyszintén a modern, oktató célzatú bemutatási módokkal szembeni követelményeket. Ez, úgylátszik, sikerült is.

A nagyjelentőségű és nehéz munkájába minden segítség nélkül, siralmas körülmények között, kerek 200 évvel ezelőtt belefogó Tessediket a kiállítás — rövid ifjúkori, családi és tanulmányi vonatkozású, relikviákkal kellően ellátott bevezetőrész után — munkássága trializmusának megfelelően: 1. mint új utakon járó, iskolaalapító pedagógust; 2. mint a mezőgazdaság sokirányú és eredményes fejlesztőjét, azaz mint haladó gazdát; 3. mint úttörő jelentőségű, buzgó falupolitikust, illetve mint szociológust kívánta bemutatni.

Tessedik mindezen munkássága dokumentálására bőséges és lehetőleg eredeti anyagot igyekezett a Múzeum bemutatni; arra törekedve, hogy Tessedik sokféle és gyakorlati jelentőségében mind a mai napig kiható munkásságáról hű és történetileg is helyes, egyben lehetőleg hézagmentes, azaz teljes, valamint szemléltető, könnyen áttekinthető képet adjon.

S ha Tessedik egész életében oktatni, tanítani kívánt — mert a tudásban látta minden felemelkedés alapját —, ha Tessedik pedagógiájában a példaadás jól bevált nevelőelvére helyezkedett, akkor természetesnek vehető, hogy a róla szóló kiállítás is nevelni, felvilágosítani kíván. Tessediket, az előrelátó, haladószellemű, nagy gyakorlati érzékkel és eredménnyel dolgozó embert valóban példaként kívánja odaállítani a kiállítás a markáns portrékat tisztelő, a szebb életért dolgozni hajlandó mai nemzedék elé. S ez a beállítás jogos, mert — mint a kiállítás alapján az egyik ismertető is megállapítja — Tessediknek boldog, gazdag, egyenletesen és szociálisan fejlődő Magyarország volt az eszményképe.

Bemutatni Tessedik korát, Tessedik terveit, küzdelemteljes életét és úttörő, illetve nagyjelentőségű munkáját; rámutatni arra, ami belőle és tevékenységéből az akkori időkben hatott, egyúttal kivetíteni reformelgondolásai, munkássága kihatásait az idők során mind a mai napig — nem könnyű dolog.

Tessedikről eddig inkább csak ünnepi előadás, könyv, kép vagy szobor formájában emlékeztek meg. Ezek lehettek hozzá méltó avagy kevésbé sikerült fáradozások, de korántsem, illetve sohasem járhattak olyan nehézséggel, mint amit egy sokrétű és históriailag is helytálló dokumentációs anyag felkutatása, összeállítása és az ünnepelt személyhez és messzekiható munkásságához méltóan, a rendelkezésre álló muzeológiai eszközökkel,

fejlődéstörténetileg is helyes beállításban való szemléltetése jelent. Emellett, e kihatásaiban tulajdonképpen gazdaságtörténeti jelentőségű munkásságot egész napjainkig kellett feltárni és szemléltetni.

Egy emlékkiállítással szemben természetes követelmény, hogy az ünnepelt személyhez, illetve munkásságához fűződő, lehetőleg eredeti emlékekből, érdekes relikviákból minél többet bemutasson. Ez az eljárás már csak azért is fontos, mert a korabeli tárgyakkal alátámasztott dokumentáció mindig jól hozzájárulhat az adott kiállítással kapcsolatban kívánatos korhű miliő kialakításához, illetve korabeli hangulat megteremtéséhez, eltekintve attól, hogy hiteles, régi tárgyak bemutatása rendszerint igen hatásos kiállítási eljárásnak bizonyul.

Viszont milyen nehéz dolog több mint 200 évre visszamenni, hogy a minden iránt melegen érdeklődő és már diákkorában nagy tanítókészséggel rendelkező fiatal Tessedik életviszonyairól, lakóhelyéről, különböző fokú és irányú tanulmányairól bármi dokumentumot beszerezzünk. Közvetlenül egyetemi évei után — ha rövid időre is — elmosódott előttünk Tessedik élete, és így nehéz volt Németországból való hazaérkezte utáni elgondolásairól, első benyomásairól és szerepléséről képet kapni. De nem sokkal könnyebb dolog volt Tessedik későbbi idejéből, illetve végleges működési helyéről, Szarvasról is bármilyen „kiállításképes" tárgyi vagy írásos dokumentumot, általában valamilyen régi emléket beszerezni. Az alföldi népnek a hagyománytisztelet, a relikviák megbecsülése, tudjuk sohasem tartozott a fő erényei közé. Csak megnehezíti a gyűjtőmunkát egy ilyen helyen, ha az illető község — mint ahogyan Szarvas is — régebben is, újabban is sok vészes időn ment keresztül. Még szerencse, hogy akadt a férfiágon ugyan már régebben kihalt Tessedik-családnak olyan leszármazottja, aki sok hozzáértéssel, szeretettel ápolta, illetve ápolja a Tessedik-kultuszt. Viszont jellemző, hogy az egyik rokon maga úgy nyilatkozott, hogy a kéziratokból az idők folyamán sokat háziszükségletre használt el.

A családon, a rokonságon túlmenőleg kutatni kell egy ilyen emlékkiállítás anyagbegyűjtő munkája során pl. múzeumokban, könyvtárakban, levéltárakban, hivatalokban, hazai és külföldi iskolákban stb. És sokszor jó benézni a padlásokra vagy raktárakba, és átvizsgálni az esetleg „ömlesztett állapotban" levő anyagot is, mert előfordulhat, hogy nagyjelentőségű okmányok mellett más, szintén érdekes adatra is rátalál az ember — legyen az csak egy-két sor, de sokat mondó kézírás. Tárgyi és időbeli hiátusokat mindenesetre gyakran kell áthidalni.

Tessedik első időbeni szarvasi élményeiről, működéséről, pl. családlátogató tevékenységéről, kezdeti iskolamesteri teendőiről, avagy az 1780-ban történt, valóban nevezetes, illetve úttörő jelentőségű iskolaalapítás tényleges előzményeiről, valamint Tessedik első kertészeti termelési, úgyszintén talajjavítási és trágyázási kísérleteiről, nem kevésbé a kezdetben inkább csak jótékonykodást jelentő falugondozói munkájáról szintén nehéz helytálló képet nyerni. A legmegbízhatóbbnak minősíthető források, Tessedik eredeti feljegyzései sajnos javarészben elpusztultak, illetve elvesztek. A ránk maradt korabeli feljegyzések viszont — elfogultságból avagy egyoldalúságból kifolyólag — nem tudják helyesen elénk tárni Tessedik működési területeit és érdemeit. Idevágóan azt is számításba kell venni, hogy Tessedik az előbbiekben már említett munkaterületek mindegyikén olyan jeles eredménnyel dolgozott, olyan nagyot alkotott, hogy e részterületek mindegyike szinte kisajátítani igyekezett magának Tessediket. A későbbi szakírók szokásos sovinizmusával magyarázható tehát az a tény, hogy munkáikból csak egyik vagy másik oldaláról ismerjük meg a valójában igen sokoldalú, nagy koncepciójú Tessediket. Ez a tény mindenesetre megnehezítette azt a feladatot, hogy Tessedik munkájáról részleteiben és egészében szakszerű, tárgyilagos, végeredményben átfogó képet nyújtson a kiállítás.

Tessedikről valóban olvashatunk: mint haladószellemű prédikátorról, mint jeles iskolaalapítóról, mint az életrevaló hasznos dolgok, nevezetesen a háziiparok és a „jobbított gazdálkodási módok" jeles gyakorlati tanítómesteréről, mint a ma oly sokat tárgyalt politechnikai oktatás úttörőjéről, illetve bevezetőjéről, általában mint a külföld előtt is elismert eklektikus reformpedagógusról, mint a nép nagy nevelőjéről, felemelőjéről. Olvashatunk azután Tessedikről mint eredményes talajjavítóról, közelebbről véve, mint a legjobban bevált szikjavítási eljárás, az ún. digózás bevezetőjéről, akit a Jénai Mineralógiai Társaság is méltónak tartott kitüntetésre. Olvashatunk Tessedikről mint a fejlettebb formájú talajművelés, a trágyázás, sőt a műtrágyázás szükségét hirdető termelésfejlesztő, egyszóval haladó gazdáról, majd mint a rétek és legelők megjavítójáról, a fáradhatatlan növénytermelési kísérletezőről, külföldi növényféleségek hazai meghonosítójáról, nem kevésbé a mesterséges zöldtakarmányok, a lóhere, lucerna bevezetőjéről, illetve elterjesztőjéről, — merthogy Tessedik már 200 évvel ezelőtt felismerte a biztos takarmánybázis fontosságát. Ez utóbbi munkásságával kapcsolatban olvashatunk azután róla mint az

istállózás, a belterjes állattenyésztés megalapozójáról is. Sok írás jelent meg tőle és róla avval kapcsolatban is, hogy hogyan kívánt ő az Alföldön gyakran előforduló és nagy pusztításokkal járó szárazságok és árvizek ellen védekezni. Tekintettel arra, hogy Tessedik mindig számolt a helyi szükségletekkel, ugyanakkor azonban az adottságokkal, a lehetőségekkel is, — helytálló az a megállapítás, hogy szinte megteremtette a tájtermelés alapját. Tessediket sokan és joggal annak az első hazai gyakorlati gazdának tartják, aki a mezőgazdálkodást empirikus formájából tudományos alapra kívánta helyezni. Így az okszerű, a belterjes gazdálkodásnak mintegy első képviselőjét látják benne hazánkban. Olvashatunk azután Tessediknek a fátlan Tiszántúl, illetve az Alföld képét szinte megváltoztató akácosító, általában fásító munkásságáról, úgyszintén Tessedikről mint a gyümölcsösök és szőlők nemesítőjéről, mint eredményes mezőgazdasági vegyészeti kísérletezőről. Végül, de nem utolsó sorban, tudunk róla mint a falu szociális, kulturális és közigazgatási kérdéseinek megoldását hivatottan kereső, az „eszményi falu" képét szem előtt tartó falugondozóról. S ha olyan tanulmányokat olvasunk, melyek Tessediket pl. nemzetiségével vagy politikai felfogásával, illetve kora eszmeáramlataival kapcsolatban kifejezetten tendenciózusan tárgyalják, ha tudjuk, hogy a külföldi kapcsolatoknak Tessedik milyen nagy jelentőséget tulajdonított, ha számolunk azzal, hogy a négy nyelven beszélő Tessedik a mindenkori legújabb szakirodalomnak milyen jó ismerője volt, és hogy ő maga is olyan kitűnő szakíró volt, akinek tanulmányait külföldön is szívesen közölték, ha olvasunk Tessedikről mint az első magyar sajtóorgánum lelkes terjesztőjéről, a minden előnyös külföldi meghívás dacára is, a röghöz és népéhez görcsösen ragaszkodó népnevelőről; akkor valóban nem könnyű tiszta, átfogó képet nyerni e felvilágosult polihisztorról, valamint sokoldalú munkásságát múlt és jelen vonatkozásban kiállításszerűen kivetíteni.

Bonyolulttá tette a feladatot, hogy a kiállítás keretében párhuzamot kellett vonnia rendezőnek egyes dolgok külföldi és hazai állása között is, ha a konklúziónak esetleg nem is kellett magán a kiállításon jelentkeznie. Azt is érzékeltetni kellett, hogy amennyiben Tessedik nagy horderejű és általánosságban igen reális tervei nem kerültek gyakorlati megvalósításra, az rendszerint nem rajta, hanem sokkal inkább az uralkodó osztály ellenállásán, valamint az alföldi nép maradiságán, bizalmatlanságán múlott.

A fent említett sokoldalúsággal, bonyolultsággal, illetve nehézségekkel kapcsolatban a kiállítás rendezősége valóban nem elégedhetett meg csupán a tárgyi és írásbeli dokumentumok egyszerű felsorakoztatásával, hanem emellett a szemléltető, az érzékeltető feltárás számos más, sokszor újszerű eszközével is élnie kellett, ha Tessedik munkásságáról hű és teljes képet akart nyújtani.

Bármelyik szakmába, illetve munkakörbe vágóan tárgyalunk is Tessedikről, az mindig kitűnik, hogy bár tehetett engedményeket végső nagy célja, a nép felemelésének sikere érdekében, de nagy felkészültségét, szellemi fölényét, helyes gazdasági és politikai meglátásait, általában előrelátását, valamint nagy gyakorlati érzékét — egyszóval a nagy koncepciót, senki tőle el nem vitathatja. Az sem vitatható el, hogy Tessedik minden tudásával és erejével nem a maga, hanem népe boldogulását kereste. S e nagy célkitűzés mellett igazán másodrendű kérdés, hogy egyöntetű helyesléssel találkozott-e akkor, de később is, a Tessedik által választott út; hogy hogyan ítélték meg azt, hogy Tessediknek pl. jó összeköttetései voltak az udvarhoz, hogy megbízatásokat, elismeréseket, sőt kitüntetéseket is szívesen vett. Korántsem megalkuvást jelent, hogy Tessedik, amellett, hogy a nép felemelőivel vagy az elnyomás olyan ellenségeivel, mint unokaöccsével, a Martinovics-összeesküvésben szerepelt Hajnóczy Józseffel a kapcsolatot fenntartotta, illetőleg hogy a radikális reformok szükségének hirdetésétől maga sem tágított, — a reformok útját választotta.

Nos, egy ilyen sok irányban működő, eklektikus pedagógus és tág szemléletű gazdaságpolitikus kiértékelését nehéz egy emlékkiállításon megfelelően visszatükrözni — különösen ha a kiállítás, amellett, hogy fel akarja tárni a részterületeket, igen érthetően, összefogó méltató kép kialakítására is törekszik.

Beilleszteni egy ilyen, végeredményben 200 esztendős bonyolult gazdaságtörténeti témát a modern agrármuzeológia prezentációs módszerébe, — ez volt a fő, egyben nehéz feladat.

A Múzeum vezetősége szakítani kívánt a hagyományos, sablonos kiállítási formákkal, amikor a tárgynak megfelelő komoly, ugyanakkor azonban új formát, új színt képviselő kivitelezésben igyekezett e hatalmas és sokrétűségénél fogva szinte szétesőnek látszó és valóban több — mint említettük három — elhatárolt csoportban bemutatásra kerülő anyagot, egybefonódóan a közönség elé tárni. A tárgykör tagoltságát, sokrétűségét a rendezőség pl. megfelelő kiugró diorámák, úgyszintén lapozók, terepasztalok, vagy térképfal közbeiktatásával, az újszerűen ható bemutatástechnikát pedig végeredényben a jó

vonalvezetést adó, szemléletes művészi grafikák, szükség szerint fotók és más kiállító eszközök bő alkalmazásával, valamint azzal igyekezett érvényrejuttatni, hogy még a hagyományos installációs, illetve bemutató módokat és eszközöket, pl. a diorámákat vagy a lapozókat is korszerűbben, színesebben igyekezett megjelentetni. Mozgalmasságot belevinni a sok száraz, holt anyag közé, illetve új tálalási formákat találni az idejétmúlt ún. múzeumi tárlórendszer helyébe, — ez is egy fontos és nehéz feladat volt. S bár a kiállítási anyag, a bemutatófalak magukért beszélnek, mégis bizonyára jó hatással igyekeznek pótolni a tárgyi dokumentumok előbb említett okokból származó esetleges hiányosságait a tablók felett megfelelően elhelyezett azon képek, melyek Tessedik életének és működésének legjellegzetesebb mozzanatait kitűnő érzékeltetésben igyekeztek feltüntetni. Az aránylag bő dokumentációs anyagot a magyarázószövegekkel ellátott ezen frappáns művészi képsorozat mindenesetre úgy kiegészíti, hogy Tessedik terveibe és tényleges munkájába — végeredményben egész eszmekörébe — teljes betekintést nyerhetünk. S a tessediki elvek és célkitűzések felismertetését még határozottabban elősegítik a kiállításon szinte vezérfonalként végigfutó, jellegzetes Tessedik-idézetek, melyek összessége végeredményben Tessedik munkásságának és sorsának rövid történeti foglalatát adja. Mindezen túlmenőleg négy hatalmas tárló a hiteles okmányok, az eredeti Tessedik-írások, régi könyvek és egyéb korabeli emlékek, valamint a Tessedikről szóló kisebb-nagyobb tanulmányok olyan tömegét tárja fel, hogy ez az anyag magában is szinte teljes Tessedik-ismertetést nyújt.

Számolni kell a kiállítás értékelésekor azzal is, hogy szemben az állandó jellegű múzeumi kiállításokkal, olyan időszaki jellegű rendezvénynél, mint amilyen a Tessedik Emlékkiállítás is, a rendezőnek bizonyos kötöttséggel kell számolnia. Ilyen esetekben pl. előfordulhat, hogy a kiállítás részére nagy nehézséggel beszerzett, de a kiállítás megállapított egységes stílusa miatt abba bele nem illő tárgyak kiselejtezésére is gondolni kell — dacára annak, hogy az illető tárgy bemutatására tulajdonképpen szükség lenne.

Nos, ha a téma sokoldalúsága és a fenti nehézségek ellenére is az a vélemény alakult ki, hogy a kiállítás rendezése szakszerűen és lélekkel történt, hogy a részleteiben is érdekes dokumentáció összegyűjtése, úgyszintén a szemléltetés tekintetében a rendezőség végeredményben helyeset, teljeset és újat, egyszóval jót alkotott, akkor a Múzeum azon feladatát, hogy a nagy magyar agráriusok munkásságának bemutatását célzó emlékkiállítási sorozatában Tessedikről, elsősorban mint az okszerű, a belterjes mezőgazdálkodás hazai megindítójáról is méltó képet adjon, — nyilván elérte.

„Aki tudni akarja, ki volt Tessedik, nézze ezt a kiállítást", — írta az egyik kritika. Nos, mit lát az érdeklődő e kiállításon? Azt, hogy Tessedik személyében már kerek 200 évvel ezelőtt akadt egy olyan, éspedig nehéz sorból kikerült ember, aki tanítani, dolgozni, alkotni akart, — aki a szószékről is a haladást hirdette, aki iskolát, kultúrházat alapított, aki ha kellett mocsarat csapolt, a kopasz, száraz földeket termővé tette, talajt javított, takarmányt termelt, fát, illetve erdőt ültetett, aki alapos falurendezésbe fogott, aki valóban hivatott tanítója, nevelője, illetve gondozója, mai kifejezéssel élve: képzett agronómusa volt a falunak, aki végeredményben mérföldekkel vitte előre az addig annyira elhanyagolt, kisemmizett, szegény falusi pórnépet. A kiállítás alapján Tessedikben olyan céltudatos, munkás embert ismerünk meg, mint amilyenre akkor is szükség volt és most is szükség van, és aki hatalmas teljesítménye révén minden elismerést megérdemel.

A dolgos hétköznapok után Tessedikre mégis örömtelen vasárnap, csalódott öregség következett. A mindig dolgozó Tessediknek, aki tetterős korában a nehézségeket könnyű szerrel legyőzte, akit az akadályok csak sarkaltak munkájában, végül magára maradva s kimerülve — a dokumentációs anyagban jól érzékelt — szűk látókörű támadások pergőtüzében, abba kellett hagynia nagyértékű munkáját. Neki is osztályrészül jutott sok más igaz, a haladásért küzdő nagy magyar szomorú sorsa: a rövid ideig tartó dicsőség és elismerés után a hálátlanság, majd a hosszas feledés.

A Tessedik-év keretében tartott rendezvények során a Mezőgazdasági Múzeum fentebbiekben ismertetett Tessedik Emlékkiállítása bizonyára nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy nagy népnevelőnknek elégtételt adjunk, hogy Tessedik igazi arculatát — a kiállításon bemutatott sokirányú, időtálló munkásságán, illetve alkotásain keresztül — most már kellő történeti távlatból, részleteiben is, egészében is tárgyilagosan megismerjük.

Tessedik képe végeredményben haladószellemű korának egyik legjellemzőbb, legeredményesebb fiát ábrázolja, akit annál inkább nevezhetünk kultúrhősnek is, mert Tessedik valóban nemcsak akácot és lucernát, hanem kultúrát is terjesztett, és olyan európai egyéniség volt, akinek szelleme, illetve munkássága az ország határain túl is éreztette hatását. (— * —)

BIBLIOGRÁFIA

TESSEDIK SÁMUEL ÍRÁSAINAK CÍMJEGYZÉKE

I. TESSEDIK ÍRÁSAINAK SORSA

Mintegy négyszáz tessediki írás címét közöljük e katalógusban. Ezek *elsősorban* abból a százharmincöt munkacímet tartalmazó jegyzékből vannak átvéve, melyet Tessedik kortársa, Kristóffy György tanító Tessedik adatai alapján írt össze. Ezt a jegyzéket Haan Lajos „Békés vármegye hajdana", továbbá Zsilinszky Mihály „Szarvas város története" c. munkájában szó szerint közli, ez lett másfélszáz esztendőre Tessedik írói munkásságának kiigazíthatatlan regisztere, túlnyomóan ennek adatait közli Fabricius Endre „Tessedik Sámuel a szakíró" c. jeles tanulmányában (Budapest, 1942). Ez azonban már 143 tessediki munkát sorol fel. Erre a Kristóffy-jegyzékre „Krist." jelzéssel hivatkozik ez a katalógus a címek alatti jegyzetekben, utána írva zárójelben a Krist.-jegyzék sorszámait.

Adatainkat *másodsorban* az egykor az evangélikus egyetemes levéltárban volt 163 darabot felsoroló következő iratjegyzékből vettük: „Acta seu documenta litteraria Institutum Scholasticum Pract. Oec. Industriale Szarvasiense illustrantia". Erre a jegyzékre a címek alatti jegyzetekben „A" betűvel hivatkozunk, megjelölve ottani sorszámát.

Harmadsorban a pesti evang. egyház levéltárában volt ilyen című iratjegyzék szolgáltatta adatainkat: „Acta et Documenta resuscitatum Institutum Pract. Oec. Szarvasiense illustrantia ab. ann. 1791 usque ad An. 1807—1813." Erre „B"-vel hivatkozunk.

Negyedszer Tessedik egyéb írásaiból és levéltárakból felkutatott adataim egészítik ki eddig nem ismert címekkel e katalógust, jegyzetekben megjelölve a forrást.

Az elmondottak megmagyarázzák, hogy címjegyzékünk a maga négyszáz címével annyira túllépi a Kristóffy-jegyzék adatai számát.

Erre az eljárásra, hogy intézete okmányait feltüntető jegyzékéből irodalmi munkái közé soroltunk, feljogosít magának Tessediknek másban is gyakorta tapasztalható következetlensége. Jegyzékeiben ti. intézete okmányainak felsorolása közt felsorolja jó egynéhány nagy irodalmi munkáját is, míg másrészt az irodalmi munkáit felsoroló Kristóffy-jegyzékben nagyobb beadványaival, jelentéseivel is találkozunk. Mindezekért nagyobb, irodalmi munkaszámba vehető jelentéseket mi is besoroltunk irodalmi munkái közé.

Ezt az eljárást több ok teszi szükségessé. Az egyik Tessedik írói munkássága terjedelmének és sokféleségének szemléltetése. Mert ne felejtsük, hogy az írói munka Tessedik munkásságának csak kisebbik része volt. A másik ok a Tessedik-irodalom jövendő művelőinek szól, kiket e kis adatközlés is ösztönöz majd arra, hogy ne elégedjenek meg Tessedik alakjának mindössze egy vagy két munkája alapján való megrajzolásával, azzal, hogy egy előre megszerkesztett konklúzióhoz csak egy-két munkájából gyűjtsék a bizonyító adatokat. És ha már munkái legnagyobb részének tanulmányozása nem is áll módjukban, ösztönözze őket az egykor megírt munkák tömegének tudomásulvétele arra, hogy vegyenek fáradságot legalább a megmaradtaknak áttanulmányozására.

Mert sajnos, a következőkben felsorolandó oly értékeseknek ígérkező forrásmunkák nagyrésze örökre elveszettnek tekinthető.

Tessedik, ez a történeti érzéket sem nélkülöző gyakorlati ember gondoskodni akart arról, hogy iratai az utókor számára megőriztessenek. Ezért 1816-ban először, majd 1820-ban másodszor is megvételre ajánlotta föl az evangélikus egyetemes egyháznak az intézetére vonatkozó iratokat, mellékelve azok két darab (A és B) jegyzékét. Az egyetemes

egyház akkori vezetői sokallották a kért ezerforintos vételárat, s az iratokat nem vették meg. Így azok oda akkor nem is jutottak el, csak két jegyzékük, mindkettő Tessedik kezeírásában. Az első jegyzék (A) 165, a második 257 iratról szól, összesen tehát 422-ről, bár az utóbbinak 254. sz. darabja alatt ez áll: „Verzeichniss der Schriften Sam. Tessediks im J. 1815. In Summa 436." Az első jegyzék újabb időkig az evang. egyetemes, a második a pesti evang. egyházközség levéltárában volt.

1820. december 27-én meghalt Tessedik. A halálát követő években a Tessedik-család levéltára egy ideig — amint azt Mikolay István orosházi evang. lelkész, Tessedik veje (legkisebb leányának, Johannának férje) írja 1844. okt. 20-án Érkövy (Ploetz) Adolfnak — Bécsben, néhai Tessedik Ferenc kamarai titkárnál (1800—1844), Tessedik Sámuel legkisebb fiánál, majd annak özvegyénél volt. Ugyanebben a levelében azt írja Mikolay Érkövynek, hogy e levéltárat, amint lehet, Tessedik Károly Békés megyei szolgabíró mint a család széniora magához fogja venni. Hozzáteszi még azt a szomorú sejtetést, hogy nem hiszi, miszerint e levéltárban valami sok értékes adat volna Tessedik Sámuel életrajzára vonatkozóan, mert úgy emlékszik, hogy azok Tessedik Sámuel halála után „tűzláng martalékaivá lettek". Erre az iratokat fölemésztő tűzvészre másutt is találunk célzást. Jozeffy Pál tiszakerületi evang. püspök, Tessedik egykori káplánja s Mikolay István sógora írja 1845. febr. 12-én Érkövynek Tessedik iratai egy részéről, hogy „aber leider sind sie alle durch ein unglücklicher Ereigniss vernichtet...", külön kiemelve, hogy „der wichtigste aber seiner Arbeiten, auf die er wenigstens den grössten Werth legte, war seine Dorfordnung, an der er über 15 Jahr arbeitete... und leider! ist auch dieses unter der Verlornen".

A „tűzlángtól" esetleg megkímélt iratok további sorsára vonatkozóan Mikolay azt írja 1844. dec. 27-én Érkövynek, hogy a fent említett Jozeffy Pál püspök egy sereg általa felkutatott Tessedik-iratot 1845. febr. végéig sógorukhoz, Forster Vilmos Lajos pesti nagykereskedőhöz fog küldeni Budapestre. Azonban Jozeffynek 1845. febr. 12-i leveléből azt tudjuk meg, hogy 24 tessediki munkát akkor egyenesen Érkövynek küldött. Mikolay aztán arra kérte még levelében Érkövyt, hogy a majd átveendő Tessedik-iratokat felhasználásuk után juttassa el őhozzá Orosházára, mert felesége, Tessedik leánya apja iratait a család számára akarja megőrizni.

Az iratok a felvázolt utat megtéve tehát csakugyan eljutottak Érkövyhez, Mikolayné Tessedik Johannához azonban sohasem. Érkövy arról értesít 1845-ben, hogy „Tessedik kéziratainak egész halmaza" van nála. Hogy azután ezekkel mi történt, azt Galgóczy Károlynak 1891-ben Ruisz Gyulához írt leveléből tudjuk meg. Galgóczy értesítette Ruiszt, hogy Érkövy kiskorú unokájának gyámja Burg Lajos budapesti táblabíró, tehát őnála lehetne utánajárni az iratoknak. Ruisz erre csakugyan Burghoz fordult, aki közölte vele, hogy Érkövy iratai között valóban volt egy csomag Tessedik-kézirat, melyet ő a kiskorú Érkövy-unoka anyjának beleegyezésével a pesti evang. egyházközségnek ajándékozott. A Tessedik-iratok egy része ezzel nyugvópontra jutott, azok a pesti egyházközség levéltárát többé el nem hagyták, azonban e sorok írójának 1948 őszén Kuthy Dezső ny. püspökkel, dr. Keken András budapesti igazgató-lelkésszel, továbbá Dex Ferencz levéltárossal folytatott levelezéséből arról értesülünk, hogy Budapest ostroma alkalmával a pesti evang. egyház levéltári helyiségét bombatalálat érte, s az iratok egy része megsemmisült. S valóban 1960 májusában dr. Mályusz Elemér ny. egyetemi tanár, az evang. egyetemes levéltár igazgatója közölte, hogy ő darabonként átnézte e levéltárak anyagát, azonban ott Tessedik írásait nem találta, az egyetlen „Projectum..." kivételével.

A bányakerületi evang. levéltárból még régebben azt írták, hogy ott csak három jelentéktelen Tessedik-irat volt, melyek másutt is megvoltak.

A szarvasi községi levéltárból került elő az „Önéletírás" egerektől megrágott, s ma egyébként is hiányos, német nyelven írt eredetije, meg a Memorabilia kinyomatásra szánt csonka kézirata, melyet Nádor Jenő a békési evang. egyházmegyei-, meg a szarvasi községi levéltár, továbbá a szarvasi gimnázium kézirattárának általa felkutatott impúrum-töredékeivel kiegészítve „Szarvasi nevezetességek" címmel 1938-ban magyarra fordított és kiadott.

A keszthelyi gazdasági akadémia 1892-ben arról értesítette Ruiszt, hogy ott hiába kutattak Tessedik-iratok után, csak „nagyon kevés" írására akadtak.

Jól jártak azok az iratok, melyek — írja Jozeffy Érkövynek — „... an die Hochlöbl. Dicasterien gerichtet waren, die werden in dem Archiv Hochlöbl. Statthalterey, und der Hochlöbl. und Hofkammer in Ofen zu finden sein." Ezek legalább a második világháborúig megvoltak, s felhasználhatta és munkája függelékében közölhette is azokat Gaál Jenő.

Magyar—német—szlovák nyelven írott igen sok irat van a békési evang. egyházmegye levéltárában. Ezek túlnyomóan Tessediknek az egyházzal és paptársával folytatott harcára vonatkozó adatokat tartalmaznak. Ezekből egy vaskos kötetre valót Nádor Ruisznak lemásolás végett átadott. Ruisz azokat 1924-ben hiánytalanul visszahozta, de az 1944-i háborús események, azok egy részét tönkretette, 1957-ben pedig a helyiséget rizsraktárrá alakították át, s a költözés során az iratok eredeti sorrendje sajnálatos módon megbomlott.

De a legszomorúbb adat az iratok nagyrészének pusztulására nem is a véletlen tűzkatasztrófa, nem is az 1957-i „rizses"-baleset, hanem egy ezeknél is hatóbb erejű vandalizmus volt. Haan Lajos írja 1884-ben, hogy őt a negyvenes években Tessedik Sámuel hasonnevű fiának (meghalt 1821. ápr. 13-án Mezőberényben) özvegye arról értesítette, hogy mezőberényi házuk padlásán „egész halom régi kézirat van". Haan akkoriban nem tudott eljutni az iratok átvizsgálása végett Mezőberénybe, azután 1867-ben az özvegy is meghalt, azonban Jeszenszky Károly mezőberényi evang. lelkész később arról értesítette Ruiszt, hogy ő beszélt a mezőberényi özveggyel, aki maga bevallotta neki, hogy „*ő a padlásukon volt papírhalmazból, hosszú évek során házi szükségletre sokat fogyasztott el*".

Ezeknek az adatoknak ismeretében nem sok reménnyel lehet kutatni majd e katalógusban felsorolt, de eddig napvilágra nem került Tessedik-írások után. Még az a kevés is, melyeket Ruisz és Nádor idejében lemásoltak, 1944—45 harci eseményei óta, úgy látszik, a bomba martalékaivá lettek. Némi csekély kárpótlásul szolgáljon hát Tessedik kiterjedt írói munkásságának szemléltetésére ez a katalógus.

II. TESSEDIK ÍRÁSAINAK CÍMJEGYZÉKE

Az eddig ismeretlen címeket teljes egészükben közöljük, mert a munkákból a legtöbb esetben nem is maradt fenn egyéb a címnél.

A betűrendben közölt címeknél a vastag betűkkel szedett **rendszó** mindig a cím első szava, a névelő leszámításával.

Költött címek: A szögletes zárójelben levő szavak az eredeti címekben nincsenek.

A címek alatt levő jegyzetek rövidítései:
Krist.: Kristóffy-jegyzék, annak számával.
S. Th.: Tessedik Sámuel.
Nyomt.: nyomtatásban megjelent.
„A" és „B": a Tessedik-féle iratjegyzékek és azok számai.
Egyhm. lt.: A békési evang. egyházmegye levéltára.
H. n.: Megjelenési hely nélkül.
É. n.: A megjelenés éve nélkül.
„r".: Részben.

Acht Hefte der Beyträge zu dem Lübekischen Patr. Wochenblatt, von S. Th. und Caspar Bretschneider.
Krist. 60. — B. 178: „in manuscriptis".

Acta et documenta resuscitatum Institutum Practico-Oeconomicum Szarvasiense illustrantia ab Ann. 1791 usq. ad ann. 1807—1813.
Tessedik eredeti kézirata, egykor a pesti evang, egyházközség levéltárában.

Acta seu documenta litteraria Institutum Scholasticum Practico-Oeconomicum Industriale (Szarvasiense) illustrantia.
Tessedik eredeti kézirata, egykor az evang. egyetemes levéltárban.

Actus scholastici in praesentia excelsae commissionis regiae A. 1792. idiomate hungarico concinnati, cum brevi illustratione materiarum in hoc examine pertractarum.
A. 72.

Adumbratio haec Gotham * submissa in originali, ibidemque Typis expressa, in der Deutscher Zeitung, Schilderung. 1791.
A. 80. — *Ti. az A. 79. alatt az áll, hogy Becker adatokat kér tőle a szarvasi intézetről.

Allerunterthänigste Vorstellung wegen der Stück Terrain, welches die Szarvascher Gemeinde an das dasige pr. oec. Industrial-Institut gegen ein Aequivalent eines Cameral-Praedii abzutreten willens ist. Szarvas, 8. Jan. 1794. Samuel Tessedik.
A. 91. — Egyhm. lt. XX. 5. — Másolat.

Allocutio benevolarum auditorum in hoc examine* germanico et latino idiomate per S. Th. concinnata.
A. 22. — *Az 1784. okt. 22-i vizsgálatokra.

An das Ungarische besonders protestantische Publicum, detaillirte Erklärung der Ursachen des Entstehens und des Einschlafens des ersten Practisch-Oeconomischen Industrial Instituts zu Szarvas, von seinem Stifter S. Th., 1796.

A Krist. 21. szerint kézirat, valóságban azonban önálló nyomtatott könyv 60 lapon. H. n. — A. 164. — B. 24, itt az évszám 1798.

Die **an den Herrn Agenten** von Sock, übersendete Übersicht der Verdienste S. Th.

L. Berichte über die Arbeiten und Verdienste S. Th.

An die Hochlöbl. Studien-Kommission in Ofen und Studien-Direktion in Grosswardein unterthänigste Vorstellung dasz das Institut stantibus modernis circumstantiis ohne reelle Unterstützung nicht langer bestehen kann. Der Stifter desselben bittet um Entlassung von dem Direktorat, um den Ungarischen Adel u. um eine Donation, welche er baar bezahlen will.

B. 71.

An ein Hochlöbliches Königl. Kameral-Praefectorat wegen Aufrechthaltung des Instituts eingereichte Vorstellung von S. Th.

A. 141.

An eine Hochlöbl. Königl. Statthalterey gehorsamstes Ansuchen, wegen Errichtung einer Industrie-Schule in Szarvas, Békes-Comitat, nebst den IV. Beylagen-Docum. lit. XXXI

Jozeffy Pál Érkövyhez intézett levelében sorolja fel ezt a munkát is, mint amelyet neki szintén elküldött.

Anekdoten zu der Erleuterung der Biographie S. Theschediks.

Kézirata egykor a pesti evang. egyház levéltárában volt. Magyar fordítása Ruisz Gyulától e címen: Tessedik Sámuel adomái önéletírásának megvilágításában. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1895. évf., 308—316. és 348—353. l.

Das **Anerbieten** des Ritters von Hagenmüller, einer Reisegesellschaft ins Orient Fragen mitzugeben nebst diesen Fragen (von einem Volkslehrer und Oekonom auf dem Lande) *20 Aug. 1807.

Krist. 95. — B. 216., a zárójelben levők csak Krist.-nál.

Anfang eines Repertorii, der in dieser Bibliothek gründlich abgehandelten Materien, zur leichtern Auffindung derselben für Lehrer und Lehrlinge.

A. 118.

Ankündigung der öffentlichen Vorlesungen in dem Szarvascher Institut für das Jahr 1794. Copiam vide in Annalibus Vol. I. Trim. IV. P. 138.

A. 84.

Ankündigung einer Lehr-Anstalt für jüngere Eleven bey dem Pr. Oec. Industrial-Institut zu Szarvasch, den 13. Okt. 1800.

B. 103.

Ankündigung und Plan eines neuen zweyjährigen Lehr-Cursus in dem kön. Pr. Oec. Institut, d. 5 febr. 1801. Sub eod. Nro Vorstellung an die Hochlöbl. Studien-Direktion in Grosswardein, d. 5. Febr. 1801.

B. 113.

Anmerkungen, Beyträge und Wünsche eines Patrioten, zu den Topographie von Debreczin.

Mikolay István küldte e kéziratot Ploetz (Érkövy) Adolfnak. Mikolay ezt a Tessedik-munkát maga másolta, de megjegyzi, hogy „első lapi alján a tisztelt Tessedik úr tulajdon kézírása is látható".

Anmerkungen über den Aufsatz ueber die Erhaltung des Kleesamens.

Ezt a cikket, mely a Patr. Wochenblatt 1804. évf.-ban jelent meg, éspedig Maria Karolina Thessedik aláírással, kísérőszavakkal látta el Tessedik.

Aufforderung des König l. Schulinspektors, Herrn Jakob Werner im Namen des königl. Kriegskommissars, Sr. Excellenz H. von Rosenfeld, den Plan einer Haupt-Industrieschule auf dem Lande zu entwerfen. J. 11. Martz 1789.

A. 25.

Ausarbeitungen, der im ersten Trimestre abgehandelten Materien des ersten Jahrganges, in dem praktisch Oekon. Industrial-Institut zu Szarvas . . . In zweiten, dritten, vierten Trimestre.

Krist.-nál (79—82) négy külön mű. 4 kötet. — B. 197—200.

Ausarbeitungen des Zweiten Jahrganges des ersten und zweiten, dritten, vierten Trimestre.

Krist. (83—86). — B. 201—204.

Ausarbeitungen des dritten Jahrganges des ersten, zweiten, dritten und vierten Trimestre.

Krist. 87—90. — B. 205—206. Itt „ersten u. zweiten trimestre".

Auserlesene Materien, über welche, wenn ich lebe und gesund bleibe, mehr nachgedacht, gelesen, gepredigt, gearbeitet und geschrieben werden soll.

Krist. 78. — B. 196.

Ausgebreitete Früchte des Klee-baues, besonders in dem Miszjahr 1797. Als ein kleiner Beytrag zum Th. Familien und Kinder-Schatz.
Krist. 46. — B. 164. Mindkettőnél: „Fehl jahr".

Beantwortung der 3 Fragen: 1. Welche sind die Lehr-gegenständen bei dem Prakt. Oec. Institut? 2. Wie viel Jahre? 3. Wie viel Kosten werden erfordert, um den Cursus zu vollenden?
A. 77.

Die **Beantwortung der Frage** des Kaisers Joseph: Ob und wie ferne die Normal-Methode auch in den Protestantischen Schulen eingeführt werden könne?
Krist. 2. Az „A"-jegyzékben e munka címe: Provocatio specialis illustrissimi d. Inspectoris Gabr. Prónay ad elaborandum responsum nomine totius corporis protestantium ad quaestionem ab augustissimo imperatore Josepho II. propositam: An et in Quantum methodus normalis in Scholas protestantium introduci et adplicari possit?

Beantwortung der Frage: Wo sollen die Güter-Besitzer zu der Melioration und bessern Benützung ihrer Güter geld hernehmen? (In dem Lübekischen Patriot. Wochenblatt, Monat Jan. 1804. S. 115).
Nyomt. — Krist. 28. — B. 147.

Beantwortung der Preisfrage: Wie ist ein Fond zu der Erbauung neuer oder abgebrandter Städte so zu etabliren, dass er nicht nur nie erschöpft werden könne, sondern sich immer vermehre und wachse, je mehr, je langer und je solider gebaut wird?* (Abgedruckt im Hesperus, 1814. IV. Heft. 142).
Nyomt. — Krist. 125. — B. 238, innen *„In Hinsicht auf das abgebrandte Debretzin, Stoff zum denken gesamlet. Für Ungarns ächte Patrioten von Anonymus ... abgedruckt in Hesperus, 1812.

Beantwortung der so wichtigen Petersburger Preis-Frage: Welche Maasz-Regeln waren zu nehmen, um den Geist der Thätigkeit und des Erwerbs fleisses in den unteren Volks-Klassen, besonders bey den Weibern und Kindern des Landmanns so zuerwecken, dass ihnen die Arbeit zum nothwendigen Bedürfniss und zur Gewohnheit Wurde?
Krist. 55. — B. 173.

Beispiele von guter Industrie und von guter Oeconomie in Ungern. Das Gut-Keresztur in Pesther Komitat. Am 11. Febr. 1799. S. Th.
Nyomt. a Patr. Wochenblatt. I. k. 97—106. l.-n.

Bemerkungen auf einer Reise von Szarvas bis Sz.-Andre über Ofen, in Monat Okt. im J. 1801.
Krist. 57. — B. 175.

Bemerkungen und Beyträge zu Schuderoffs Werk über das protestantische Schul-* und Kirchen-Wesen in Ungarn.
Krist. 134. — B. 252.*: „mit besonderer Rücksicht auf Schul- und Kirchen-Wesen in Ungarn."

Bericht [**I. Über die Arbeiten**] u. Verdienste S. Th., 2. über die Hindernisse des Instituts, 3. über die Mittel, wie solche zu heben. Szarvas, d. 3. Sept.* 1803.
Kézirata a pesti evang. egyház levéltárában volt. Ruisz Gyula magyar fordításában megjelent a Magyar Gazdák Lapja 1895. évf.-ban. — B. 69., hol a dátum 10. August. 1803.

Der Bericht über die Witterung und Erndte im Jahr 1814, als Beylage zu Herrn Franz Pethes Briefen und Ankündigung.
Krist. 131. — B. 247.

Bericht von den Szarvascher Institut, auf Verlangen Seiner Excellenz des Herrn Kanzlers, H. Grafen Samuel von Teleki.
A. 78.

Beschreibung der in Ungarn vorfindlichen, wie auch ausländischen Trauben-Sorten.
Krist. 112. — B. 228.

Beschreibung des Orts Rákos-Keresztur. (In dem Lübekischen Patriot. W. B. M. Jan. S. 97.
Krist. 29. — B. 148. — Nyomt.

Das Bettelwesen, desselben Quellen und Ursachen, böse Folgen, specifische Vorschlage und Mittel, wie abzuhelfen ware.
Krist. 77. — B. 195.

Biographie meines Vorfahrers im Amte, des seeligen (sehr verdienten)* Pfarrers Matthias Markovitz.
Krist. 110. — B. 226. *A zárójelben levők itt hiányzanak.

Boszy Mihály, Denkmal der Carolina Tessedik, gebornen von Lissovinyi . . . Pest, 1820.
Tessedik adatai alapján. Nyomt. 40. l.

Briefwechsel Samuel Tessediks mit Friedrich Mayer in Kupferzell. Tübingen, 1785.
Nyomt.

Bücher, die man wünscht geschrieben zu sehen, und die noch schwerlich geschrieben sind.
Krist. 166. — B. 184.

Collektanien zur Industrie-Schule aus verschiedenen Schriftstellern.
Krist. 65. — B. 183.

Conspectus Instituti Pract. Oec. Szarvasiensis. Ex literis pl. Rev. viri Samuelis Theschedik, VI., Nov. A. MDCCXCIV.
A. 97. — Nyomt. a „Novi ecclesiastico-scholastici Annales Evangelicorum..." 1795. évf.-ban.

Conspectus Monendorum in investigatione instituti pract. oec. industr., seu, objectas, quae specialiter in censum venire debent circa investigationem instituti Szarvasiensis.
A. 157.

Conventi Pesthiensi propositae Quaestionis: 1. An Corpus Evangelicorum ad manu tenendam et sustentandum Institutum concurrere velit? 2. An deliberationi Synodali N. 3. p. 12. porro insistere et ad sustentationem duorum docentium et 54 juvenum concurrere et quomodo concurrere velit? d. 17. Aug. 1798.
B. 37.

Die Cultur eines Kukuruz-Feldes, wie dasselbe durch 3, 4, 5 Producte in einem Jahr zu benutzen, um den Kukuruz auch in einem nassen Jahr, wie das 1814 war, zur vollkommenen Reife zu bringen, und es zu einem gesegneten Getreidebau vorzubereiten und vor Vogelfrass effective zu sichern.
Krist. 132.

Currentales senioratus Békésiensis, quibus se purgare, et S. Th. atram maculam aspergere satagit, cum replica S. Th.
A. 167.

Da im M. Julius 1814. häufige Regen eintraten, wie zu rathen u. zu helfen? Nb. in cistula minori.
B. 255.

Danksagungs-Rede in deutsch und böhmischer Sprache nebst meiner Relation von dieser Solennität* an einige Herrn Brüder.
A. 29. — *József császár által való kitüntetése alkalmával.

Darstellung den Oeconomischen Arbeiten u. Experimente bey dem Szarvascher Institut im M. April. 1802., als unläugbar evidenter Beweis, dasz das Institut dem entworfenen u. allerhöchsten Ortes gnädigst genehmigten Plan bishero getreu geblieben ist.
B. 111.

Declarationes duae coram incl. commissione regia die 9 et 10 Mai 1792 factae, atque scholam oeconom Szarvasiensem concernentes.
A. 62—63. Nyomt. h. és é. n. Magyarul Hanzó L.: Tessedik kisebb munkái. Szarvas, 1960.

Declaratio prima, secunda, tertia . . . in hoc merito coram commissione regia . . .
A. 144, 145 és 146. A „tertia" után: „eaque finalis d. 12. julii, 1795."

Declaratio S. Th. ad Vener. Superintendentiam in negotio turbati Status Ecclesiae Szarvasiensis d. 25. Apr. 1803. cum huc pertinentibus Actis et Responsis.
B. 135.

Declaratio Samuelis Theschedik in negotio moliminum Szarvaschiensium. Szarvas, d. 13. Apr. 1803.
Egyhm. lt. XX. 9. 8 lap. Tessedik sajátk. írása.

Declaratio S. Th. quoad librum hunc vener. contubernio Pesthano-Békésiensi exhibita. Adjacet copia litterarum ad celeberr. d. consiliarium Beker Gotham submissarum.
A. 82.

Detaillirter Plan einer regulairen ungarischen Landwirtschaft, nach den Unständen und Bedürfnissen jetzigen Zeit so entworfen, dass zugleich die effectiven Mittel angezeigt werden sollen, durch welche die intendirten Zwecke sicher und gewiss erreicht werden können.
Krist. 75. — B. 193. és ugyanez alig eltérő címmel B. 231. alatt és Krist. 120. a.

Diarium, die 3, 4, 5 Septembris. Oekonomische Bemerkungen in dem dürren Jahr 1804.
Krist. 58. B. 176.

Dorfordnung.
Jozeffy írja levelében, hogy Tessedik ezen a munkáján 15 évig dolgozott, s maga ezt tartotta élete egyik legfontosabb munkájának. Másutt is említi.

Dreissig Wesentliche Vorzüge der neuern Oeconomie vor der Alten.
Krist. 62. — B. 180.

Dreizehn spezielle Materien zur Prüfung ausgesetzt am Ende des dritten Semestris im Mon. Sept. 1800.
B. 89.

Dritter Fond.* Ungenützte Menschen-Köpfe, -Hände, -Kräfte.
*dieser Schule. — A. 36. — L. az Erklärungban.

Durch welche Mittel könnte der Preis der Grundstücke (ohne Nachtheil des Landmanns) aufs Höchste gebracht werden?
Krist. 119. — B. 230.

Ein Faszikel Miszellen, Exzerpte, Notata, Fragen, Antworten, Critik,* Bücher-Anzeigen und etc.
Krist. 104. — B. 220, itt e szó hiányzik: Critik.

Einige Hindernisse der Industrie in Ungarn, besonders in der Gegend an der Theiss, nebst deren sehr möglicher Wegräumung. Abgedr. in Schedius Zeitschrift von und für Ungarn, II. und III. Heft.
Nyomt. — Krist. 40. — B. 158.

Einige theoretisch-erläuterte u. praktisch erwiesene Oekon. Manipulationen zur Uebersicht für den Herren Ober-Studien-Direktor des Gros-Wardeiner Litterair-Bezirkes, H. Hof-Rath v. Tokody, d. 25. May 1804.
B. 121.

Entwurf der Arbeiten bei einer ländlichen Industrie-Schule.
Krist. 15. — A. 110., a cím folytatása: Die Arbeiten sind in allen für das Frühjar 29, für den Sommer 13, für den Herbst 24, für den Winter und für das ganze Jahr 37, für allerlei Stände 15, für besondere Bedürfnisse 8, in Summa 126 Arbeiten.

Entwurf einer erweiterten praktisch-oekonomischen Industrie-Schule für Szarvas und die umliegenden Gegenden in Nieder-Ungern.
Krist. 12. — A. 50., ezzel kíséri: Anmerkung dieser Plan wurde zu allererst mit einem Collegen, H. Botzkó, dann mit H. Professor Sztrecskó in Pressburg, mit H. Professor Schütz in Jena, mit H. Rath. Becker in Gotha, mit H. Direktor Salzmann in Schnepfenthal und mit H. Pfarrer Mayer in Kupferzel von mir selbst in eigener Person kommunizirt, um dieser grossen Männer gegründete Kritiken zu vernehmen, und dann, nachdem ich dieser kompetenten Richter gutachten eingeholt hatte, dann erst realisirt.

Entwurf einer pragmatischen Geschichte des Instituts, nebst Anzeigen der Mittel, durch welche solches zu seiner Existenz gekommen war.
A. 115.

Entwurf solcher ins Detail gehender Arbeiten, durch welche Verbrocher, Züchtlinge im Sommer und Winter ihren Unterhalt zu ihren und des Publici Beszten immer finden könnten.
Krist. 70. — B. 188.

Erklärung, 1. An das Ungarische Publicum.

Erläuterung der in der Prüfung d. 29 Sept. 1800. vorgetragenen Materien. Oder Fragen über die zur Prüfung ausgesetzte Gegenstände.
B. 91.

Erläuterung der Lehr-gegenstände bey dem Szarvascher Praktisch-Oekonomischen-Industrial Institut, von S. Th. d. 11. März. 1793.
Kézirata a pesti evang. egyház levéltárában volt. — Kristóffynál (13): Erleuchterung der praktischen Lehr-Methode, ihrer Lehr-Gegenstände und der Anwendung des dazu gehörigen Fonds Seiner k. k. Majestät, im. J. 1793.
A. 70.

Erläuterung, wie die zum stehenden Fond des Instituts anverlangten 5490 Fl. verwendet werden sollen, im Original.
A. 71.

Erprobte Mittel wider ein dürres Frühjahr, trocknen Sommer und harte Winter.
Krist. 17. — A. 113.

Errores calculi Doleschaliani in Scripto Poznamenánj duchodku. Szarvas, d. 6. Julii 1803. S. Th.
Egyhm. lt. XX. 9. T. kézirata, 4. l.

Errores calculi in reditibus et salario Ministrorum Szarvasiensium detecti, per S. Th.
B. 140.

Erste Ideen einer oekonomischen Gesellschaft für Vedresháza.*
Krist. 130. — B. 246.: *innen: Nb. in dem Fascikel der Vedresházer Akten in dem Kürschbäumenen Trägerl.

Die **ersten Linien** einer grammatischen Schilderung des praktisch-oekonomischen industrial Schul-Instituts zu Szarvasch in Békéscher Comitat in Ungarn.
Krist. 14.

Erster Fond dieser Schule: Charpien. Ein Dokument darüber von der kais. kön. Verpflegs-Kommission in Ofen Original.
A. 34. L. az „An das ungarische Publikum..."-ban.

Erstlinge des technologischen Studii bei der Verarbeitung der Wolle.
A. 109. Jegyzetben elmondja, hogy ezzel hány embernek tudott keresetet szerezni.

Etwas über den Ahorn-Baum, wo besonders die Zuckerbereitung aus denselben in Betrachtung kommt. Von H. Samuel Brodszky abgedruckt in der Ofner-Zeitung, und in dem Ungr. Oek. Kalender, als Beylage N. 20. zu finden.
Nyomt. — Krist. 39. — B., a 157. és 158. közt, szám nélkül.

Etwas zur Erleichterung der ruinirten Colonisten an der türkischen Gränze von S. Th., nebst einem in Kupfer-gestochenen Plan, eines mit wenigen Kosten zu errichtenden regulirten Dorfes.
Krist. 10. — A. 48.

Examen classium minorum Scholae Szarvasiensis die 11—12 Maji 1794.
A. 96. — L. a Novi Eccl. et Scholast. Annales 1796. évf.-ban. Nyomt.

Examen Scholae Szarvasiensis A. 1793., in originali. Copiam vide in Annalibus ecclesiasticis, Vol. I. Trim. III. p. 20. et sequ.
A. 83.

Fasciculus 13 Documentorum, rem sericam illustrantiam: primum est testimonium deputati incl. Comitatus Békésiensis, d. vicejudlium Pauli Lehotzky, A. 1785. d. 18. Julii extradatum, quod jam tunc 1 centenarius et 96 pondo serici producta et ponderata fuerint, ultimum documentum est: Mittel die Seidenkultur in dem. löbl. Békéser Comitat empor zu bringen, von S. Th. Deputirten des löbl. Komitats zu der Seiden-Deputation. 1785.
A. 41.

Feuer-Lösch-Anstalten, oder Feuer-Ordnung, und die damit zusammenhängende Dorf-Ordnung, Dorf-, Feld- und Ackerpolizei.
A. 105.

Fortsetzung der XII. §. über die Mängel der Wein-Cultur in Ungarn von N. N.
Nyomt. az Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen 1812. évf.-ban.

Fortsetzung der 12. §. über die Weincultur in Ungarn im J. 1812, M. Dec. S. 471.
Nyomt. — Krist. 115.

Fortsetzung der XII. §. Über die Wein-Cultur in Ungarn,* im J. 1812. M. X. S. 465.
Nyomt. — Krist. 116. — B. 245, *innen: „nach Wien gesendet den Sr. Gn. H. von Görög, im J. 1813.

Fortsetzung dieser § theils schon in Druck, theils noch in manuscript.
R. Nyomt. — Krist. 117—118.

Fragen über Vaterländische Producte, gemeinnützige Einrichtungen, Erfindungen, Oekonomischen Phaenomene. (Nur zum Theil in dem Lüb. Patr. W. abgedruckt.)
Nyomt. — Krist. 35. — B. 154.

Fragen, welche ein Volks-Lehrer u. Oekonom auf dem Lande dem H. Ritter Högel müller ins Morgenland mitgeben wird.
B. 211. — Ez tehát nem azonos a Krist. 95. alattival.

Fragment einer oekonomischen Excursion den 9 u. folgenden Mon. Jun. 1811. Nb. in cistula minori.
Krist. 126. — B. 239.

Fragment über die zweckmässige Benützung des auf den Dörfern in Quartier liegenden Militärs.
Krist. 54. — B. 172.

Freundschaftliche Verabredung und Uebereinkunft zwischen dem Direktor S. Th. u. seiner Mitarbeitern über die wichtigsten Gegenstände des Instituts.
B. 95.

Fünfter Fond : *Mein und meiner Familie, und meines Vermögens thätige Verwendung bei Erziehung, Veredlung, Verarbeitung und dem Absatz dieser Produkte.
A. 38. — Az Erklärung..., 60. lapján.

Fünftzig Antworten über die Frage : Wie könnte die Volksmenge in Ungarn auch ohne ausländische Kolonisten sehr stark vermehrt werden?
Krist. 41. — B. 159.

Gazdaságbéli környülállás Magyarország közepe táján, a drága földön.
Nyomt. a Nemzeti Gazda 1814. évf.-ban, „Régidei S." aláírással.

Gedanken-Zunder für die in Krieg und durch den Krieg sehr leidende Menscheit, oder Plan zu einem Werk über den ewigen Frieden* Jes. cap. II. 3. 4. Mich. 2. 3. 4.
Krist. 135. — B. 248.: *Itt csak: Gedanken Zu der: Plan zu...

Gehorsamstes Ansuchen an eine hochlöbliche königliche Statthalterei wegen Unterstützung der Industrie-Schule zu Szarvas.
A. 31.

Grundlinien zu einem biblischen oekonomischen Catechismus für die lieben Landleute und ihre Kinder.
Krist. 67. — B. 185.: az „oekonomischen" szó hiányzik, a végén pedig így: „mit der Motto", de nincs folytatása.

Etliche 30 effective Mittel, den so stark herein brechenden Mangel des Holzes in Ungarn noch vorzubeugen.
Krist. 128. — B. 241.: XXXX sichere (effektive) Mittel, dem so stark herein brechenden Mangel des Holtzes in Ungarn *noch* vorzubeugen.

Haupt-Hindernisse, welche dem Aufkomen des Prakt. Oek. Instituts zu Szarwasch im Wege stehen, nebst den Mitteln, diese Hindernisse zu heben.
B. 66.

Hundert und etliche wichtige Preissfragen, aus allen Theilen der Gelehrsamkeit und der Sphäre des gemeinen Lebens aufgestellt von einem Weltbürger.*
Krist. 94. — B. 210., *a „Weltbürger" helyett: „Lehrer auf dem Lande".

Idee eines Schulbuchs für grössere Landschulen in Pester u. Békéscher Komitat.
Kézirata a pesti evang. egyház levéltárában volt, nyomtatásban némi eltéréssel a „Novi eccles. scholast Annales Evang. 1793." évf.-ban „Meine Idee..." kezdettel.

Impetitio Auctoris instituti per actionem fiscalem contra eum erectam, propter labores puerorum scholarium festo Petri Pauli peractos.
A. 87.

Impetitio instituti prima illustrissimo d. inspectori Gabrieli Prónay et illustr. d. administratori Skerletz, item ven. d. seniori Bartholomeides insinuata. Ann. 1784, d. 4. Okt.
A. 23.

Die Impopulation eines Kameral-Praedii als dem Publico und der Viehzucht nicht nachtheilig, sondern bei den sehr vortheilhaft dargestellt v. S. Th., nebst der Opinion des Herrn B. Joseph von Podmaniczky.
Krist. 98. — B. 214.

Initium Praelectionum An. 1804. d. 14 Martii, Eröffnung des dritten Lehr-Cursus.
B. 120.

Insinuatio hujus negotii* per S. Th. inclito dominio Gyulensi facta.
A. 76. — *Ti. a Specimen tractationis..."-ra, a 74. a.

Intimatum regium praecise institutum Szarvasiense concernens, tenore cujus S. Th. provocatur, ut 1. Methodum suam peculariam docendi, 2. objecta doctrinalia, 3. collocationem fundi resolvendi, scripto tenus declarat et opus locae suae sacratissimae Majestati substernat.
Vid. Annales eccl. et scholast., Vol. I. — A. 67.

Kollektanien zur Industrie-Schule, l. **Collektanien**...

Konzentrierte Darstellung der Arbeiten u. Experimente bey dem Pr. Oec. Institut, in der Semestral-Prüfung d. 29. April 1803.
B. 116.

Konzentrirte Darstellung der zur Prüfung ausgestellten Materien bey der Hohen Gegenwart Sr. Königl. Hoheit des Erzherzog Palat.
B. 73.

Konzentrirte Uebersicht der Materien bey der Hohen Gegenwart Sr. Kön. Hoheit, des Ertz-Hertzog Palatin zur Prüfung ausgestellt, d. 16. Julius 1805.
B. 123.

Konzentrirte Uebersicht des Szarvascher Prakt. Oek. Instituts v. J. 1779—1806.
B. 75. és B. 215.

Konzentrirte Uebersicht einiger Industrial-Artikel, welche zur Aufnahme des Marktfleck Szarvas und zum Besten des ungarischen Publici von dem dasigen Volks-Lehrern eingeleitet effective bewirkt und ihre Excellenz der Gnädigen Grundfrau, Gräfin von Wischkowitz d. 4. Sept. 1795. zur gnädigsten nähere Einsicht dargestellt worden sind.
A. 99.

Kultur eines Kukurutz-Feldes l. **Cultur**...

Kurtze Uebersicht der oekonomischen Manipulationen mit den Runkel-Rüben.
Krist. 48. — B. 167.

Kurtze Uebersicht und Erleuterung der patriotischen Arbeiten und Verdienste S. Th., welche zu dem Auszeichnungen desselben durch drey Allerhöchste Regierungen Veranlassung gegeben haben.
Nyomt. Gaal, A falu gondozása, 172. l.

Der **Landmann** in Ungarn, was er ist, und was er sein könnte, nebst dem Plan eines regulirten Dorfes, im Jahr 1784...
Nyomt. — Krist. 23. L. még magyar fordítását.

Das **Leben** (und die Meinungen) eines evangelischen Land-Pfarrers zu Szarvas in dem Békéscher Komitat in Ungarn, Samuel Tessedik. Statt des fünfzigjährigen Jubileums Festi-

vität, von ihm selbst beschrieben in dem Monath December 1817., und in dem Monath Januar und Februar 1818., u. Monat Märtz im J. 1819.

Kézirata a szarvasi községi levéltárban volt, ma már csonka.

Lebensgeschichte des verdienstreichen Oekonomen H. Friedrich Mayer, Pfarrer zu Kupferzell.

Nyomt. — Lübeck, Ung. Miszellen, 1805—7. évf. III. füz.

Das **Lesebuch** für die Landschulen in Bömischer Sprache.

Krist. 4. — Az „A"-jegyzékben címe: „Liber Lectorius elementaris usibus ac necessitatibus juventutis scholasticae transtibiscanae adcommodatus et elaboratus per S. Th. in M. S. et in typo advolutus. (A margóra írva: 1780.

Die letzten und nőthigsten 7§. über die Wein-Kultur.

B. 251.

Letzte Vorstellung, Bitte, Vorschläge und Wünsche an Seine Kön. Hoheit, den Ertzherzog Palatin u. an die Hochlöbl. Kön. Statthalterey, v. 25. Dec. 1806.

B. 74.

Libellus supplex huic principi regio* porrectus.

A. 58. — *Sándor főhg., nádor.

A ló-herének vetéséről s annak használtatásáról való rövid oktatás.

Nyomt., h. és é.n.

Materiae in examine A. 1781. ventilationi publicae propositae. — Adjacet catalogus juventutis lectiones oeconomicus frequentantis.

A. 17. — Egy ilyen vizsgaanyag közölve Nádor J.: Tessedik Sámuel, a hitszónok és a tanár c. cikkében.

Materialien, welche bey einem evang. Distriktual-Convent vorgenommen werden könnten.

B. 229.

Materialien zu der Lehre und oekonomischen Manipulation mit dem Akatzien-Baum und Auszüge aus XXII. Bändchen des Herrn Medikus über den Akatzien-Baum.

Krist. 51. — B. 169.

Materialien zur Behertzigung bey einem Protestantischen General*-Kirchen-Convent oder Synode.

Krist. 133. — B. 243. *Hoc pertinent advolutae momentosae litterae S. Th. ad Vener. D. neoelectum Superintendentem Hamaljar datae, cum editionem Novorum Agendorum voliretur.

Materien zur Prüfung am Ende des IV-ten Semestris. Fragen über die bey der Prüfung ausgesetzten Gegenstände. It Monenda bey dieser Prüfung, it. Vorstellung dieser Prüfung.

B. 93.

Materien zur Prüfung dargestellt in den letzten Tagen des Monats Oktober 1804. [és] 1806.

B. 124. és 125.

Materien zur Prüfung in kön. ök. prakt inst. In Szarvas den 15. Sept. 1805.

Nyomt. a Patr. Wochenblatt-ban. — B. 122.

Maximen bei Errichtung einer Fabrique.

A. 116.

Meine Gedanken von Einrichtung einer Prakt. Oek. Landschule d. 30. Aug. 1779.

Krist. 3. A. — 13.: Copia libelli supplicis ad inclitum dominium Gyulense in negotio excisionis horti Practico-oec. industrialis cum schemate scholae.

Meine Reihen-Saaten im Jahr 1808—9.

Krist. 108. — B. 224.

Meine von mir abverlangte ohnmassgebliche Meynung, oder Gedanken zur Aufklärung der Krankheiten und des Fallens der Pferde bey dem löbl. Chevauxleger-Regiment Sr. Majestät des Kaysers.

Krist. 91. — B. 207.

Memorabilia Szarvaschiensia, oder Oeconomische Chronik des Markfleckes Szarvas . . .

Krist. 69. — Eredeti kézirata a szarvasi közs. levéltárban. Magyarul Nádor J. fordításában: Szarvasi Nevezetességek . . . címmel, Bpest, 1938. B. 187.

Mittel, die Seiden-Cultur in dem Löbl. Békéscher Comitat empor zubringen. 1796, d. Sept. 7.

Krist. 43. — B. 161.

Nachricht an das ungarische Publicum über Runkelrüben-Zucker, nebst den hieher gehörigen Gärtingerischen Documenten von der Zucker-Fabrikation aus Runkelrüben in Eperies.

Krist. 50. — B. 169.

Nachricht von dem Anbau, und der Benützung des Luzerner-Klees.

H. és é. n. — Nyomtatott példány a Széchényi-könyvtárban.

Namentliches Verzeichniss der 1264 Szarvascher Einwohner, welchen im J. 1791 in Monath April Kraut und Rüben-Samen umsonst vertheilt wurden, nebst der Anweisung, wie diese Produkte zu kultiviren und in Haushaltungen zu benutzen sind? . . .
B. 1.

Neuer Wiesen-Rectifications-Plan, entworfen von S. Th. — Ofen, 1802.
Nyomt. — Krist. 24. — B. 143. — L. magyarul Szabó Dávid ford.: Új módja a rétek igazításának.

Noch die dritten §. über die Weincultur in Ungarn.
B. 250.

Noch XII. § über die groszen Lücken der Weincultur in Ungarn, als Fortsetzung der ersten XII. §. über die Mangel (Lücken zum Ausfüllen) in der Weincultur in Ungarn.
Nyomt. az Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen, 1814. évf. 2. sz.

Notae für die reelle Aufnahme der Pressburger ev. Schule, für einen reisenden Conventual Herren, auf dessen Verlangen zu papir gebracht von S. Th.
Krist. 19. — A. 119.

Nuncium de felicibus institutionis pract. oec. in Schola industriae Theschedikiana initiis.
Nyomt. a Novi eccles. et scholast. Annales evang. 1793. évf.-ban. Mindössze egy ívoldal, de benne van, hogy az épület „Praeterito mense Septembri terminatae sunt".

Nur für meine Kinder und vertrautesten Freunde ein pro Memoria, damit man dem Guten, was ich bewirke nicht noch mehr Hindernisse in Weg lege, und immer noch mehr Prügel zwischen die Füsse werfe.
Krist. 129. — B. 242.

Nur Zwölf Paragraphen über die Mangel (Lücken zum Ausfüllen) in der Wein-Cultur in Ungarn.
Nyomt az Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen 1811. évf.-ban. — Krist. 113. — B. 237.

Observationes circa novum Systhema Scholasticum evangelicorum Aug. Confess. in Hungaria, d. 24. Febr. 1807, cum litteris ad d. Spect. Professorem Schedius exaratis.
Krist. 71. — B. 189.

Oekonomische Arbeiten, Maximen, Manipulationen in dem Prakt. Oek. Garten, 1798.
Krist. 47. — B. 165.

Oekonomische Arbeiten nebst ihren Zweck und Nutzen im J. 1797.
Krist. 45. — B. 163.

Oekonomische Maximen und Manipulationen in dem Jahr 1799.
Krist. 49. — B. 166.

Oekonomischer Dialog nach den Bedürfnissen jetziger Zeit, zwischen einem 60 Jährigen Oekonom und seinen 6 Söhnen.
Krist. 56., itt 70. — B. 174.

Oekonomischer Industrial-Catechismus nach Ungarlands jetzigen Bedürfnissen entworfen von S. Th.
Krist. 18. — A. 114.

Officieller Bericht an den H. Distriktual Inspector H. Hofrath v. Radvanszky.
B. 85.

Officieller Bericht an die Kön. Statthalterey und an den Kön. National-Schulen Inspektor H. v. Werner, über die Vorlesungen des Zweiten Jahrganges d. 3. Febr. 1800.
B. 88.

Officieller Bericht von dem Institut am Ende des ersten Trimestris an Seine Excellenz den H. General-Inspektor Peter v. Balogh. D. 20 Junii, 1799.
B. 84.

Oratio Sam. Th. coram statibus et ordinibus Incl. Cottus Békesienses hac occasione* dicta.
B. 29. — *Akkor, amikor 1798. aug. 22-én az aranyéremmel kitüntették.

Ordo sacrorum occasione anni versarii examinis d. 26—27. Apr. Anno 1791, cum schemate sermonis sacri . . .
A. 55. — Az eredetiben levő szlovák szöveg magyarul: „mit tett Isten és mit tesz folyton, hogy azon, közöttünk még ismeretlen erény: az ipar felvirágozhatnék?"

Ökonomisch-physikalisch-statistische Bemerkungen über den Gegenwärtigen zustand des Landwesens in Ungarn, besonders in der Gegend an der Theiss, zur Aufklärung und Beruhigung der so nützlichen Klasse von Menschen auf dem Lande, nebst gemeinnütziger Vorschlagen zur Landwirtschaft, von einem Menschenfreunde. (Pressburg.), 1787.
E munka név nélkül jelent meg, s nem egyéb, mint a Landmann változatlan kiadása. — L. Petrik 3: 624.

Pädagogischen Ideen und Grundsätze, nach welchen die Prüfung einer Schule, oder eines Instituts vorgenommen werden soll, um die wahre Beschaffenheit desselben ins helle Licht zu stellen um ein adaequates Urtheil fallen zu können.

Krist. 20. — A. 156.

Paralelle der alten und neuen Schulen in Szarvasch, v. J. 1807.

Krist. 68. — B. 186.

A paraszt ember Magyarországban. Magyarra ford. Kónyi János. Pécsett, 1786.

L. Der Landmann in Ungarn...

Pflichten der Lehrer, zu deren Beobachtung sich jeder Lehrer des Instituts bey der Uebernehmung seines Lehr-Amtes feyerlich verbinden wird.

B.: 6.

Plan der besseren Wein-Cultur für Mokra.

Krist. 111. — B. 227.

Plan der Prakt. Oek. Industrie Schule zu N. Sz. Miklós, nebst der Erläuterung dieses Plans.

Abgedruckt in Schedius Zeitschrift von und für Ungarn, 1802. I. k. Krist. 32. — B. 151.

Plan der Prüfung am Ende des ersten Semestris d. 23. Sept. 1799.

B. 80.

Plan der Vorlesungen bey dem Pr. oek. Institut im J. 1799, von S. Th. Ersten u. zweiten Jahrgang.

B. 77—78.

Plan einer Haupt-Industrieschule auf dem Lande, entworfen im Jahr 1789. Auf Begehren des K. Schulen Inspektors Herrn Jacob von Werner.

Krist. 6. — A. 26.

Plan eines oekonomischen Bienenhauses für Mokra, nebst der Critik des Herrn Stuhlrichters Joseph von Nándory, warum ein solcher Plan wegen dem Locale nicht statt haben kann?

Krist. 101. — B. 253. és más címmel: B. 217.

Plan, nach welchem S. Th. das durch ihn zu impetrirende Gut N. zu behandeln gedenkt.

Krist. 121. — B. 233.

Populaere Instruktion für die Lokal-Inspektores und Schul-Curatores zu Szarvas.

B. 105.

Praktische auf eigene Erfahrung sowohl als auf die Natur der Bienen und auf die Zeugnisse der berühmtesten und bewahrtesten Bienen Kenner gegründete Bemerkungen und Regeln über die Bienen-Cultur. Gesammlet in den Winterabenden im J. 1808. von S. Th.

Krist. 100. — B. 217., a margón: Plan eines oec. Bienenhauses für] Mokra, nebst der Critik des H. Stuhl—Richters Nándro [Nándori József?] über diesen Plan.

[Prédikációi Tessedik Sámuel és Boczkó Dániel lelkészeknek, amint azokat a templomban lejegyezte Kristóffy György tanító.]

Inkább csak tartalmi kivonatok. Egyiket Placskó István fordításában kiadta Nádor J.: T. S., a hitszónok és a tanár c. — A szarvasi gimn. könyvtárában.

Prima relatio S.Th. de novis adversitatibus instituti ad illustrantissimum d. generalem inspectorem, d. Petrum Balogh, d. 7. Febr. 1795.

A. 126, 127, 128.

Projectum instructionis pro decano, elaboratum per S. Th., praesentatum vener. contubernio Pestano-Békésiense d. 29. Apr. 1788. continens animadversiones Scholasticas, ex quibus instructiones pro decano, pro ministro, pro inspectore locali et ludimagistro depromi possunt.

A péteri-i gyűlés határozata erre 1788. ápr. 29-én. — A „Projectum" magyar fordítása Kemény Gábortól a Szarvasi Nevezetességek függelékében. Eredeti kézirata az Evang. Egyet. lt.-ban IV. e. 4. VIII. 14. sz. a., és az Egyhm. lt.-ban VII. — 1. 6. jelzet alatt.

Pro Memoria an den Herrn Hofrath von Aczél, wie den Walachen in der Hungersnoth 1794—95. effektive geholfen Werden könnte.

A. 120.

Pro Memoria an Ungarische Patrioten, das Szarvascher Pract. Oec. Institut betreffend. Datum Szarvassini, d. 31. May, 1799, S. Th., Direktor des Inst.

Egyhm. lt. XX. 5.

Provocatio specialis, l. Beantwortung der Frage...

Provocatio S. Th. ad celsissimum regni Palatinum Carolum Alexandrum, in merito laborum meorum scholastium et oeconomicum.

A. 57.

Provocatio S. Th. ad commissionem Scholasticam Posoniensem per illustrissimum d. baronem Gabrielem Prónay, secundum determinationem statuum evang. Pestini congregatorum.
A. 11.

Recension der Wedresischen Schrift über den Szegediner Theiss-Kanal.
Nyomt. az ,,Ungarische Miscellen'' 1807-i évf.-ban. — Krist. 36. — B. 155.

Rede bey der Eröffnung der Semestral-Prüfung d. 22 Aug. 1803.
B. 117.

Rede bey der ersten Prüfung d. 23. Sept. 1799., über drey grosse Hindernisse des Instituts.
B. 82.

Regulirung der Ortschaft und der Schule, der kürzeste und sicherste Weg Industrie und Seiden-Cultur zu erheben und gemeinnützige Verordnungen in Gang zu bringen . . . 1788.
Kézirata a pesti evang. egyház lt.-ban volt. — A. 44. Itt ezzel kísérve: Opus hoc aug. Imperatori Josepho II. dictum et perrectum, cum opinione excelsae cancellariae et pleno duplici ad incl. comitatum et dominium Gyulense remissum. — Magyar ford. Hanzó L.: Tessedik kisebb munkái. Szarvas, 1960.

Reise-Journal im Jahr 1804. von 11. Okt. bis den 27.
Krist. 59. — B. 177.

Replica S. Th. ad instantiam Communitatis Szarvaschiensis Inclyto Conventui d. 13. Martii Anno 1798.
Egyhm. lt. XX. 5. A két e címen szereplő különböző beadvány egyike Tessedik kézírása, a másikat csak aláírta.

Responsum S. Th. ad hanc* quaestionem d. 31. Maji 1799.
*E kérdésre: An Opus quoddam juxta Objecta Institutionum jam compilatum habeam? — B. 46.

Responsum S. Th. in hoc merito.
Ti. a ,,Copia rescripti regii''-re. A 43.

Sammlung des Stoffes u. der Credi Materie zu Vorlesungen dem Institut.
B. 99.

Sammlung einiger Acten, Bruchstücke und Materialien einer seit 20 Jahren bestehenden Prakt. Oec. Schul-Anstalt zu Szarvasch in dem Löbl. Békéscher Komitat in Ungarn.
Kézirata a pesti evang. egyház lt.-ban volt. Tessedik kézírása csaknem végig, csak az utolsó néhány sor Bretschneideré.

Schema lectionis de religione in schola industriali quomodo Tractanda?
A. 158.

Die **Schemata** meiner Vorlesungen im Jahre 1781, 1782, 1783, 1784.
Krist. 5. — Az A.-jegyzék 16—20. számok alatt ilyen címekkel: ,,Schemata lectionum mearum in horto pract. oec. habitarum A. 178. — Schemata lectionum vernalium et aestivalium in inst. pract. oec. . . . 1782. Habitarum cum syllabo materiarum examini subjiciendarum et catalogo scholarium has lectiones frequentantium. Praesentatum d. 7. Maji et subscriptum a secretario aulae caesereae Alex. Pászthory. — Prüfung der grössern Schuljugend in Szarvas, welche im Sommer. J. 1783 in dem dasigen pract. oec. Schul-institut unterrichtet worden. Gehalten d. 24. Okt. 783 vor- und Nach-Mittag. — Schulprüfung im J. 1784 d. 22. Okt . . . Huc etiam pertinet tentamen primum notitiam verum naturalium in Scholam Szarvasiensem introducendi A. 1784.

Schreib-Formeln für Hirten, künftige Landwirthe, Bienenwärter, Weinberg-Cultiwatoren.
Krist. 16. — A. 112.

Schwierigkeiten, mit welchen das Institut zu kämpfen hatte
B. 141.

Sechtzehn ungegründete Beschuldigungen, der Nacht Eulen stiefe Argwohne, des Szarwascher Institut betreffend.
Krist. 74. — B. 192.

Series Lectionum exploratoriarum scholae Szarvasiensis An. 1794. d. 11. Maji.
Nyomt. a Magyar Nyelvművelő-Társaság munk.-ban 1796. — A. 95.

Sermones Scholastici XII. in templo Szarvasiensi publici dicti per S. Th. occasione examinum scholasticarum, de methodo docendi emendata et apud nos emendanda, de industrialium scholarum magna necessitate et eximia utilitate, de religione in nova schola industriali, quomodo practice docenda . . .
(1788?). — A. 4.

Skizzen der Biographie S. Th.
Krist. 122. — B. 234.

Solennis Oratio occasione resuscitati Instituti d. 26. Martii 1799.
B. 42.

Specificatio materiarum, quae scholae Szarvasiensi 1. (cum aliis scholis sunt communes), 2. quae ei sunt propriae. — Vid. Declar. II. coram commissione regia pag. 29, 30.
A. 73.

Specificatio Sumtuum in Inst. Pr. Oec. Summa 22 761.
B. 256.

Specificatio Sumtuum, quos S. Th. ab annis octodecim in provectionem studii pedagogici et oeconomici, in libros huc pertinentes, in experimenta, itinera, in manufacturam, verbo, in meliorem culturam fecit. Summa totalis efficit 17 016 Fl. 5 gr. id est : Septemdecim millia et sedecim florenos, quinque grossos in auro et argento.
A. 165.

Die Specifischen Mittel, durch welche ich, S. Th. meine Gesunheit und Kraft bisher aufrecht erhalten habe.
A. 106. — A „Besondere Wissenschaften..." cím a.

Specimen tractationis materiarum huic instituto propriarum occasione intimati regii, ut juventus ad trahenda fila a juventute manuducatur ex doctrina de fabricarum necessitate et utilitate desumta, jamque a. 1784 elaborata, Viennam per dom. de Bourscheid expetita, ibique de verbo ad verbum in der Provinzial-Nachrichten Typis expressa, in M. S. d. hum. Farkass.
A. 74.

A **Szarvasi Igyekezetnek** rövid által nézése.
Másolva „A Magyar Nyelv-mivelő-társaság munkáinak első darabja, Szeben" c. munka (1796) 167—177. lapjairól.

Szarvasi Nevezetességek, l. **Memorabilia Szarvasiensia.**

Tabellarische Uebersicht der theoretischen u. praktischen Bildung. Deutsch u. ungarisch entworfen.
B. 97.

Tavaji Terménytakarás a Túlatiszai kerület sik vidékéről.
Nyomt. a „Nemzeti Gazda" 1817. évf.-ból, R. S. aláírással.

Tessedik Önéletirása, l. Das Leben . . .
Magyarra ford. és kiadta 1873-ban Zsilinszky Mihály. — Második kiadását sajtó alá rend. Nádor Jenő 1942-ben.

Uberior declaratio methodi pract. oec. industrial et ad speciale mandatum sacrae caesar. Majestatis concinnatum per S. Th. d. 23. Jan. 1793 in originali.
A. 69.

„Ueber", l. **„über".**

Ueber die ausländ. Getreid-Arten.
B. 257.

Uebersicht den Arbeiten des Szarvascher Instituts im J. 1794. d. 16. Okt. eadem die sub hoc eodem numero humillima instantia S. Th. ad Illustr. dom. supremum comitem, pro reinspiciendo statu novi instituti Szarvasiensia, ac desuper per inclyt. comitatum Békésiensem relatione authentica excelso consilio regio locumtenentiali.
A. 85.

Uebersicht derjenigen Gegenstände, welche bey dem Institut im J. 1799 u. 1800 vorgetragen u. demonstrirt worden sind.
B. 92.

Uebersicht der 24 oeconomischen Experimente v. 26 Märtz bis den 23 Sept. 1799.
B. 81.

Új Módja a rétek igazitásának . . . Budán, 1801.
B. 109. — A fordító ezen forrás szerint Szabó Dávid. L. Neuer Wiesen...

Unmassgebliche Beantwortung der Frage der Hochlöbl. Kön. Statthalterey : wie könnte die Seiden-Cultur in Ungarn emporgebracht werden ? Gedanken und Vorschläge über die Emporbringung der Seidencultur durch die Landschulen, den 25 may 1803.
Nyomt. a Brünner Patriot. Tageblatt 1803. évf.-ban. — Krist. 26. — B. 145. és 162. Ua., Krist. 44.

Unvorgreifliche Gedanken über die Frage der k. Statthalterey: Quomodo populus, etiam Pastores Sylvestres et campestres in moralitate ac religionis principiis non solum imbui. sed eiam exercitari valeant?*
Krist. 52. — B. 170. *Hieher gehören auch einige Predigten über diese Materia.

Über das Oehl aus Bücheln.
Nyomt. a Patriot. Wochenblatt 1804. évf.-ban. S. 357. — Krist. 27. — B. 146.

Über die Cultur und Benützung der sogenannten Székes-Felder in der Gegend an der Theiss.
Nyomt. a Patriot. Wochenblatt 1804. évf.-ban. Krist. 34. — B. 153.

Über die Cultur und Benutzung des Morastes Blatta in Ungvárer Komitat.
Krist. 61. — B. 179.

Über die Erhaltung des Klee-samens von Carolina Thessedik.
Nyomt. a Patriot. Wochenblatt 1804. évf.-ban a 300. l.-on. — Krist. 31. — B. 150.

Über die Ursachen der Rindfleisch-Theuerung, und die spezifischen Mittel ihr abzuhelfen.
Krist. 25. — Nyomt. a Brünner Patr. Tageblatt 1802-i évf.-ban. — B. 144.

Übersicht des Szarvascher Prakt. Oek. Industr. Institut im J. 1795.
Egyhm. lt. XX. 5., két, némi szövegbeli eltéréssel másolt példány. — A. 98. Magyarul Nádor J. fordításában a Pedagógiai Szemle 1957. évf.-ban.

Übersicht des Szarvascher Prakt. Oek. Ind. Instituts von Jahr 1779 bis 1806.
Krist. 99. — B. 215. — Kézirata a pesti evang. egyház lt.-ban volt. L. Gaal, a falu gondozása, 166. l. Magyarul Ruisz Gyula fordításában a Magyar Gazdák Lapja 1895. évf.-ban. — L. ugyanezt, de „Konzentrirte Übersicht..." c. a. B. 75. sz.

[**Válasz** az orosházi egyhm. gyülés Tessedikre vonatkozó észrevételeire, 1797. jul. 21.]
Eredetije Tessedik kézírásában az Egyhm. lt.-ban XX. 5. jelzettel.

Verschiedene öffentlich gehaltene Reden über die so höchstnöthige Verbesserung der Schulen auf dem Lande, aus Veranlassung der Theresianischen Verordnung, dass die Landschulen in Ungarn nach dem Muster der ausländischen bessern Schulen eingerichtet werden sollen, Im Jahr. 1781, 1782 , 1783, 1785 bis 1793.
Krist. 1. — A. 1.: „Orationes Scholasticae Eucharistices ad Venerand. Fratres Békésienses Habita." Évszámai itt: 1781, 1783, 1793, 1795.

Versuche und Arbeiten, so im J. 1800 u. folgenden nicht zu versäumen sind.
B. 98.

Verzeichnis der 38 Manipulationen, die schon bey dem Institut nur bey der Zeug-Manufactur in Gang gebracht waren.
A. 111.

Verzeichniss der bey dem Institut gebildeten Praktikanten.
B. 126.

Verzeichniss der Instrumente und Zeichen-Materialien für die H. Praktikanten, nebst meinen Auslagen, welche mir aber nb. aus der Kasse des Studienfonds refundirt worden sind
B. 100.

Verzeichniss der Schriften Sam. Teschediks im J. 1815. In Summa 436.
B. 254. — Jozeffy ezt is elküldte Érkövynek, ott ez a címe: Verzeichniss der Schriften unter Seinem Nahmen Theils im Druck herausgegeben, theils ohne Nahmen in verschiedenen Monatschriften und Tageblattern einrucken lassen, theils in Manuscripten ausgearbeitet, und noch nicht ganz bearbeitet. Zu seiner Kinder bestimmt hat.

Verzeichniss der X. Gegenstände, welche bey der Prüfung des Instituts d. 4. May u. folg. 1801. vorgenommen werden sollen, nebst den zu dieser Prüfung gehörigen Akten.
B. 94.

Vierter Fond :* Ungenützte vaterländische Produkte.
*„Dieser Schule". — A. 37. L. az „An das ungarische Publikum..."-ban.

Viertzig §. über die effektiven Ursachen des jetzigen Theuerung in Ungarn, und den noch immer steigenden Preisen der täglichen Bedürfnisse, nebst einigen effektiven Mitteln solchen abzuhelfen.
Krist. 109. — B. 225. és 232., csekély címbeli eltéréssel.

Vierundzwanzig durch 48 jährige Erfahrungen erprobte spezifische Mitteln, mittelst deren Anwendung N. N. es dahin gebracht hat, das seine Obst-Bäume auch dann,* bald mehr, bald weniger Früchte gebracht haben, wenn in seiner Gegend andre Obstbäume fast ganz versagten. 1810.
Krist. 123. — B. 235., itt: „zwey u. Vierzigjährige". — **innen: reichliche Früchte brachten, wenn in seiner Gegend alle andere Obst-Bäume fast ganz versagten. An 1810. m. Aug. Ins Ungarische übersetzt durch Karl Teschedik.

Virundzwanzig Haupttheile der verbesserten neuen Oekonomie, welche bey einer gehörig organisirten prakt. oek. Ind. Schule vorgetragen werden sollten, nebst der Anzeige der übrigen nöthigen Erfordernisse.
Krist. 64. — B. 182.

Vierundzwanzig Materialien zur Beantwortung in Preissfragen auszusetzen zur Belehrung* und Vervollkomnung der Bürger und** landleute durch die Kalender.
Krist. 124. — B. 236. *„des Landvolks".

Volksergötzichkeiten, wie schädliche wegzuräumen und nützliche veranstalten und einführen.
Krist. 76. — B. 194.

Von den Schädlichkeit der elenden Pferd-Mühlen, und Vorschläge, wie diesem Uebel abzuhelfen wäre?
Krist. 97. — B. 213.

Die **von S. Th. nach Grosswardein** expedirte Erläuterung betreffend die Lehrgegenstände, die Cultur der von der Grund-Herrschaft konferirten Felder, die Nothwendigkeit

eines dem Institut zu konferirenden Laposch-Feldes, die periodische Informationen des Honorar des Direktors u. der Lehrer u. der übrigen in dem Intimat enthaltenen Haupt-Punkte d. 17. Aug. a. d. 20. Sept. 1798. Hier wurde die Nothwendigkeit des Fonds dargethan.

Die **von Sr. Excellenz,** dem H. Erz-Bischoff u. Metropolit von Karlowitz, H. von Sztratimirowitsch im Nahmen des Russisch-Kayserl. Staats-Minister, H. Theodor von Jankowitsch, verlangte detaillirte Nachricht von dem Szarvascher Institut, d. 16. Febr. 1803. Beygelegt ist S. Th. Nachricht u. Antwort d. 15. Märtz. 1803.

B. 76.

Verläufige Uebersicht der Semestral-Herbst-Prüfung des Instituts am Ende des M. August. 1803.

B. 118.

Vorstellungen, Bitten, Vorschläge und Wünsche S. Th. bey den zweiten Einschlafen des Instituts Am S. Kön. . . .*

Krist. 106. — B. 222*: Hoheit der Landes-Palatin u. S. Hochlöbliche Kön. Statthalterey, d. 25. Dec. 1806.

Vorstellung an die ungarischen Patrioten, wegen des Instituts auf die Fragen : was braucht das Institut? Wer könnte dem Institute helfen? und wie? Die 31. Maji 1799.

B. 40.

Die **wahren Ursachen** (Quellen) der heut zu Tag herrschenden Verachtung der Geistlichen freymüthig gezeigt und aufgedeckt, aus einer 40 jährigen Erfahrung von S. Th. (an der Seite dreizehn mitarbeitender Collegen.).

Krist. 92. — B. 208. — A zárójelben levő szavak csak Krist.-nál.

Was kann der reisende Oekonom noch im Jahr 1811 zu Szarvas sehen, um aus den Ruinen (Überbleibseln) des Instituts zu schliessen, was es war, u. was es hatte sein können?

Krist. 127. — B. 240.

Was kann und was soll der Oekonom machen, um sich gegen die traurigen Folgen einer vielleicht zu erfolgenden trockenen Zeit-Periode zu schütznen und bei Zeiten sicher zu stellen?

Nyomt. az Ungarische Miscellen 1805. I. füzetében. — Krist. 30. — B. 149.

Was und wie soll und kann der Oekonom auf Reisen beobachten, wenn er seine Reisen zu seinem und des Vaterlandes Vortheil benutzen will?

Krist. 96. — B. 212.

Wein-Cultur. l. **Fortsetzung** és **Die letzten** és **Noch die Plan** és **Nur zwölf . . .**

Welche Mittel könnte der Staat anwenden, um alle Volkslehrer in Kirchen und Schulen zur Mitwirkung für das Allgemeine Beste effektive zu bewegen* von S. Th. Anm. Diese 2 letzten werden wohl erst nach meinem Tode das Licht der Welt erbliken.

Krist. 93. — B. 209., *az innen következők csak a B. 209-ben.

Wenn dem Landmann, so wie im J. 1801. an vielen Orten geschehen ist, 1. im Frühjahr dürres Wetter, und späte Reife, kalte Nachte, 2. im Sommer viele Regen, Hagel und heftige Winde, um dieser Hoffnung einer gesegneten Erndte gebracht haben, wie kann er sich aus seiner Verlegenheit herausreissen, um den Schaden zum Theil wenigstens wieder gut zu machen, sich vor künftigen Misswachs zu sichern.

Nyomt. a Brünner Patr. Tageblatt 1801. évf.-ban. — Krist. 33. — B. 152.

Wie haben wir im Jahre 1808. die achtzehn tüchtigen Johannisregen, welche so vielen Wirtschafts-Schlendriatischen so sehr schädlich waren, recht gut benützt?

Krist. 102. — B. 219. alatt e munka címe: „Wie haben wir im J. 1808. die tüchtigen Johannis-Regen benützt? u. wie werden wir solche noch unterhin benützen? mit praktischen Anmerkungen erläutert für meine Kinder.

Wie hat sich ein alter Oekonom im Jahr 1808 wieder die Folgen eines trocknen Jahres geholfen.

Krist. 103. — B. 218.

Wie können sich 10 000 Maleficanten, die im Frühjahr, Sommer, Herbst und Winter an den projektirten Szolnoker Kanal arbeiten auch in den drei oder vier, fünf Winter-Monathen so nützlich beschäftigen, das sie 1. ihr Brod selbst verdienen, 2. dem Publico reellen Nutzen stiften, 3. durch Fleiss und Thätigkeit ihre Straf-Jahre sich selbst verkürtzen, 4. besser werden, 5. in Winter-Arbeiten Lehrer und Beispiel für die im Winter unthätigen Menschen werden, 6. und wenn ihre Straf-Jahre vorüber sind, sie nicht durch Noth und Mangel zu neuen Miszthaten verleitet werden.

Krist. 73. — B. 191.

Wie könnte dem Rauben und Stehlen (Plündern) auf dem Lande gesteuret werden?

Krist. 11. — Az A. 49. ezt a címet ezzel kíséri: „Welches sind die Haupt-Ursachen des im J. 1791. in Ungarn so schnelle überhand genommenen Mangel an Nahrungsmittel für Menschen und für die Thiere.

Witterungs- und Erndteberichte aus Ungarn, aus dem Kreise jenseit der Theiss aus der Ebne.

Nyomt. név nélkül megjelent az „Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen" 1814. évf.-ban.

Wo sollen Güterbesitzer zu der Melioration ihrer Güter Geld hernehmen?
Aláírás nélkül nyomt. a Patr. Wochenblatt 1804. évf.-ban.

Zwei Fragmente über die Ursachen des Brodmangels im J. 1802, und die effektive Mittel solchen abzuhelfen.
Krist. 53. — B. 171.

Zwei Plane dieser Schule und Kosten-Überschlag.
A. 33.

Zweiter Fond *: Soda. Deren Prüfung durch den kön. Professor der Chemie, H. dokt. Winterle in Pest, den 23 Junii 1792. vorgenommen und durch S. Exc. den H. Grafen Nicolaus Forgács, damahligen Presidenten der Kommercial-Deputation veranstaltet worden ist.
A. 35. — Nyomt. az „Erklärung... c. munkában.

Zwei und dreissig grundlose Verleumdungen des Industrial-Instituts und deren Auflösung und reelle Beantwortung, theils durch dastehenden Tathsachen, theils durch oben angeführte Dokumente.
A. 155.

Zwölf Hindernisse der ungarischen Industrie, besonders in der Gegend an der Theiss, nebst deren sehr möglichen Wegräumung zur Behertzigung der Politisch und Oekon. Landes-Deputation... 1791.
Kézirata a pesti evang. egyház lt.-ban volt. — Krist. 8. — A. 40. — Magyarul Hanzó L.: Tessedik kisebb munkái, Szarvas, 1960.

Zwölf Ökonomische Gegenstände zur Uebersicht dargestellt den Herrn Hofrather H. von Farodi u. H. von Gyürki. d. 6. Sept. 1802.
B. 112.

Zwölf § über das Schulwesen in Ungarn, zur Behertzigung für die kön. Literair-Deputation... 1791.. Nebst der Dedikation dieser und der folgender Arbeit S. Kön. Hoheit. Palatin Alexander.
Krist. 7. — A. 39. — L. Kemény Gábor ford. a „Szarvasi Nevezetességek" függelékében.

Zwölf § über die Pflege U. Benutzung der Melk-Kühe aus eigenen Erfahrungen gesammlet von S. Th. d. 8. Okt. 1808.
Krist. 107. — B. 223.

Összeállította: NÁDOR JENŐ

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Pataki Ferenc
A kézirat nyomdába érkezett: 1961. II. 20. — Példányszám: 600. — Terjedelem: 12,25 (A/5) ív + 1 melléklet

61.52985 Akadémiai Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Bernát György

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI:

Hanzó Lajos középiskolai tanár, Szarvas, Bem u. 20.

Hársfalvi Péter levéltáros, Nyíregyháza, Állami Levéltár.

Kovács Gábor, az MTA Öntözési és Rizstermesztési Kutató Intézetének igazgatója, Szarvas.

Kosáry Domokos, a Budapesti 2. számú Állami Levéltár munkatársa, Budapest V. Városház u. 7.

Nádor Jenő ny. gimnáziumigazgató, Szarvas

Penyigey Dénes, egyetemi tanár az Agrártudományi Egyetemen, Gödöllő

Tamássy István, a Földművelésügyi Minisztérium szakoktatási főigazgatója, Budapest V. Kossuth Lajos tér 11.

Wellmann Imre, a Budapesti 2. számú Állami Levéltár munkatársa, Budapest V. Városház u. 7.

Ára: 15,— Ft.
Évi előfizetési ára: 48,— Ft.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Д. Пеньигеи: Жизнь и деятельность Шамуеля Тешедика 169
И. Тамаши: Шамуель Тешедик — педагог 190
Г. Ковач: Тешедик и крестьянство 201
И. Вельман: Тешедик и аграрное развитие Венгрии 206
Л. Ханзо: Тешедик и политическая экономия в Европе 223

СООБЩЕНИЯ

Л. Ханзо: Некоторые неизданные экономические сочинения Тешедика 243
Д. Кошари: Тешедик и Торговая комиссия 283
П. Харшфальви: Школа Тешедика и комитат Сабольч 286

ХРОНИКА

Выставка, посвященная памяти Шамуеля Тешедика во Всегосударственном музее сельского хозяйства 288

БИБЛИОГРАФИЯ

Й. Надор: Список сочинений Шамуеля Тешедика 292

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

D. Penyigey: Leben und Wirken Sámuel Tessediks 169
I. Tamássy: Sámuel Tessedik, der Pädagoge 190
G. Kovács: Tessedik und das Bauerntum 201
I. Wellmann: Tessedik und die ungarische Agrarentwicklung 206
L. Hanzó: Tessedik und die europäische Wirtschaftswissenschaft 223

BEITRÄGE

L. Hanzó: Einige unveröffentlichte wirtschaftliche Schriften Tessediks 243
D. Kosáry: Tessedik und die Kereskedelmi Bizottság (Handelskommission) 283
P. Hársfalvy: Die Schule Tessediks und das Komitat Szabolcs 286

CHRONIK

Sámuel Tessedik Gedächtnisausstellung im Landwirtschftlichen Museum Ungarns . 288

BIBLIOGRAPHIE

J. Nádor: Verzeichnis der Schriften Sámuel Tessediks 292

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél 61.257, közületi 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára.)

1961 NOV 1
228

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

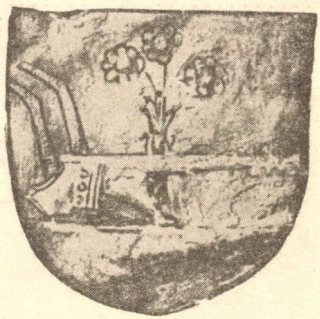

III. ÉVFOLYAM

1961. 3—4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Budapest XIV. Ida u. 2.
(Szerkesztőségi órák: csütörtök 3—5-ig)

Főszerkesztő: LÁZÁR VILMOS

Felelős szerkesztő: HOFFMANN TAMÁS Szerkesztőségi titkár: GUNST PÉTER

Szerkesztőbizottság:

KISS ALBERT, PACH ZSIGMOND PÁL, PENYIGEY DÉNES, SZABAD GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században 309

Wellmann Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. (Főként az 1715. évi országos összeírás alapján) 344

Vörös Károly: Fejezetek Nagyváthy János életéből. II. rész 371

Szuhay Miklós: Termelésfejlesztés és vetésterület-korlátozás mint az 1929—1933-as válságból való kilábalás eszközei 413

KÖZLEMÉNYEK

Ort János: Úriszék és majorgazdaság a Vas megyei Alsószelestén 1555—1580 ... 429

Káldy-Nagy Gyula: A Szeged környéki szultáni hász-birtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében. 457

Schram Ferenc: Méhészeti kéziratok a XVIII. századból 514

Eperjessy Kálmán: Az első katonai adatfelvétel (1782—1785) országleírásainak forrásértéke 522

Katona Imre: Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában 534

SZEMLE

Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon (Ism.: *Szendrey István*) 563

Penyigey Dénes: A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása (Ism.: *Wellmann Imre*) 566

Agrártörténeti tanulmányok (Ism.: *Sándor Pál*) 567

Bibliographia Litterarum Hungariae Oeconomicarum Ruralium. III. (Ism.: *Varga István*) 575

Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г. (Ism.: *Niederhauser Emil*) 576

К. В. Сивков: Очерки по истории крепостного хозяйства и крестьянского движения в России в первой половине XIX века по материалам архива Степных вотчин Юсуповых (Ism.: *Niederhauser Emil*) 581

Két könyv a cseh és morva parasztság XVI. század eleji helyzetéről (Ism.: *Fügedi Erik*) 583

Sas Andor: Egy kárpáti latifundium a hűbéri világ alkonyán (Ism.: *Tilkovszky Lóránt*) 591

Ludvig Golomb: Die Bodenkultur in Ost-Turkestan — Oasenwirtschaft und Nomadentum (Ism.: *Hoffmann Tamás*) 592

KRÓNIKA

A Kelet-Európa agrártörténete sympozium kievi ülésszakának tudományos eredményei 594

BIBLIOGRÁFIA

Szovjet agrártörténeti monográfiák 1959—1960 607

VIDÉKI TERMELŐÁGAK ÉS AZ ÁRUKERESKEDELEM MAGYARORSZÁGON A XV—XVI. SZÁZADBAN

Hosszabb ideje foglalkoztat az 1514. évi parasztháború okainak kérdése. A magyar történetírás már elég sokat foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, de éppen a parasztháború központi területeit jelentő vidékek gazdaságának speciális kérdéseit aránylag kevesen érintették. Ezért indokoltnak látszik, hogy a parasztháború előtti időszak gazdaságtörténetének néhány problémájával, különösen pedig a Nagyalföld speciális kérdéseivel külön is foglalkozzunk.

A mezőgazdaság termelőerőinek korábbi fejlődése következtében ebben az időben már a *földművelés* dominált. Parasztságunk az idő tájt az ún. nehézekét használta. Ennek az eketípusnak egyélű ekevasát s az eke szerkezetét is jól kivehetően fenntartotta az 1456. évi címerábrázolás. A parasztok az ekébe ökröt is, lovat is vagy egyikét-másikát fogták. Erre tiszántúli adat is van.[1] A tavaszi munkákat korán, 1559. évi adat szerint még januárban kezdték a szántással; 1579-i, Nagyszombatban nyomtatott kalendárium szerint februárban volt a vetés. Ekkor a jóelőre felszántott földbe vetettek. A rövidebb tenyészidejű kölest még később is vetették: 1522-ben Veszprém megyei vitás helyen a vetélytárs földesurak március 25-e körül és valószínűleg április végén vetettek, ill. akartak vetni kölest. 1503-as Somogy megyei adat szerint (szerdahelyi pálosok birtoka) április végén is vetettek még, az adott vita esetében ugyanis, ha Szent György napjáig nem tilalmazták valakinek a vetést, vethetett. Nyárra az ugarszántások estek.[2] Az őszi vetés ideje szeptember volt. 1510-ben egy hatalmaskodás során szeptember 29-e körül vetettek be valamely elfoglalt szántóföldet. Az 1579-i nagyszombati kalendáriumban is szeptemberre esik a vetés, az *egyidejűleg* felszántott földbe. Tarisznyából kézzel vetettek. Az eke mellett ilyenkor gabonászsákot (saccus) vittek ki a földre, mint egy 1525-i Trencsén megyei hatalmaskodási eset fenntartotta.[3] Az eketársulás is dívott még. Erre Mátyás törvényhozása is gondolt, s a tizedkötelezettség, ill. mentesség okából szabályozta azt az esetet, midőn katolikusok szerbekkel és görögkeletiekkel társultak a szántás és egyéb földművelő munkák kölcsönös segítséggel való végzésére.[4] Az ország különféle területein

[1] *Belényesy Márta :* A földművelés Magyarországon a XIV. században (Századok, 1956) 522. l. és 2. ábra, A XVI. század második feléből hazai ábrán már kerekes eke szerepel. Uo. 7. ábra; „. . . cum aratro ac bobus et equis . . . " 1480-as évek eleje. Debreceni Állami Levéltár (Debrecen város lt.) 276. sz.

[2] *Belényesy :* A földművelés . . . 526—7, 530—1. l. és 6. ábra.

[3] *Belényesy:* A földművelés . . . 528—30. l. és 7. ábra.

[4] „. . . societatem, sive contractum habuerint, et araturas, sive alias agriculturas pari auxilio fecerint" 1481. évi törvény 4. cikkelye. Magyar Törvénytár. 1000—1526. évi törvénycikkek. (Bp. 1899) 388. l.

a termés eltérő eredménnyel és időben ért be. Az ország legtermékenyebb gabona- és hüvelyestermő megyéi a mezővárosokban bővelkedő Szerém és Bács voltak.[5] Az aratás sokszor annyira elhúzódott, hogy augusztusra esett. Így ábrázolja a nagyszombati kalendárium a XVI. században. Ez persze elsősorban az *északabbra fekvő vidékeken* lehetett szokásos. Erre vall egy 1436-i eset, amikor Hont megyében augusztus vége felé említik a gabona aratását. 1524. évi panasz szerint is a hatalmaskodók augusztus 15-e körül arattak le zabot, árpát és más gabonát Hont megyében.[6] De július végétől az ország nagyobb részén már kepékbe volt gyűjtve a gabona, sőt 1511-i adat szerint felső-magyarországi földön is július 25-e körül már megjelentek a hatalmaskodók, hogy learassák és szekéren elszállítsák a búzát és egyéb gabonát.[7]

Az aratás eszközeként — főleg a gyors munkát kívánó hatalmaskodások esetén — olykor a kasza is előfordult talán,[8] de általánosabb volt a sarló használata. A sarlót meglelték a Kecskemét környékén folytatott és a Túrkeve—mórici ásatások során az alföldi magyarság XV—XVI. századi gazdasági eszközei között is. Szepespusztáról XVII. századi sarlók kerültek elő. Tehát a középkori régészet tanúsága szerint is ebben az időben legfeljebb még az *átmenet* fokáig ért a magyar földművelés az aratásban. A gabonát általában sarlóval aratták (ezért maradt fenn leletekben aránylag sok), a kaszát jobbára csak fűvágásra, szénagyűjtésre használták. Balogh István szerint ugyan a kaszával történő gabonavágás, az ún. „takarás" és a sarlóval történő „aratás" valószínűleg már a XV. században egymás mellett élt a magyar Alföldön. De ezek az újkori agrárfogalmak nem vetíthetők egyszerűen vissza. Nem is egészen felelnek meg a XVI. századi Heltai Gáspár és Bornemisza Péter szóhasználatának („takarás" = ‚Sammeln') sem. Tálasi István hívta fel a figyelmet arra, hogy Heltai szóhasználatában (1551/2) az „aratás" kifejezés a művelet egészét jelöli (kévekötéssel és egységbe rakással), s nem feltétlenül sarlós vágás csupán („Aratásba gabonát begyűjt, gabonafejeket karjával bearat"). Heltainál (1551) és Bornemiszánál (1584) — amint ugyancsak Tálasi kiemeli — a „takar" jelentése a hordás, elraktározás is. Más megfelelő adat szerint pl. a már *csépelt* élést takarják. Tehát a takarás (kaszával aratás) újkori fogalma nem vetíthető egyszerűen vissza. Annál kevésbé, mert pl. 1564-ben a takarás fogalmát borra, gabonára és másra egyaránt alkalmazzák. Balogh XV. századi megfelelő adatokat hozni nem is tudott. Adatokban egyébként gazdag tanulmányának alapvető hibája, hogy az *előretörő fejlődést* jelentő technikát (a kaszás aratás gyors előretörése éppen a mohácsi csata *körül*, egyértelmű adatok-

[5] *Thallóczy L.—Áldásy A.:* A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198—1526 (Bp. 1907) 458. sz.; *N. Olahus:* Hungaria. (Ediderunt C. Eperjessy et L. Juhász.) (Bp. 1938) 21. l.; *Karácsonyi János:* A moldvai csángók eredete. (Századok, 1914) 551. l.

[6] Kalendárium: *Belényesy:* A földművelés ... 12. ábra. — 1436: uo. 533. l.— 1524: uo. 534. l. Ez a terület a gabonaféléken kívül még hüvelyesekkel volt bevetve.

[7] Pl. 1436. július 22-e körül Egyházasgencs birtokról Kanizsai László özvegyének emberei 200 kepét (capetias) vittek el; 1449. július 25 körül 100 kepe (capetias) gabonát hurcoltak el egy kúriából; 1473. július 25 körül egy deák és testvére birtokán a hatalmaskodók odahajtott jószágukkal tettek tönkre 50 kepe (capetias) gabonát; 1521 Szent István napja körül Vas megyei birtokrészről a rátörők 200 kepét (capatias) szekérre rakva elvittek. *Belényesy:* A földművelés ... 536—7. l.

[8] Egy 1524-i vitában *Belényesy:* A földművelés ... 534. l. erre következtet a „falcastris" és „defalcassent" kifejezésekből. — Ilyen sietségre való adatok, más okból, 1583, 1599. évekből *Balogh István:* A gabona betakarítása a XVI—XVII. században. (Ethnographia 1957) 281. l.

ból pedig csak *utána* figyelhető meg Balogh adataiból is!) nem eléggé értékeli mint újat, s azzal sem törődik eléggé, hogy az ellenkező munkamódszer hanyatló. (A sarlós aratás eltűnése századokig tartott.) Így történt, hogy a két folyamatot nem egymással szembeállítja, hanem *egymás melletti* előfordulásukat tételezi fel a korábbi századokban. Azért is jutott ilyen eredményre, mert leginkább speciális magyar folyamatként tárgyalta, pedig az egyetemes párhuzamok is világosan mutatják a sarlós aratást *kiszorító* kaszás aratás fejlődését, ami nyilván abból is folyt, hogy kaszával többet tudtak gyorsabban learatni. A XIII. század eleji, kaszáját fenő parasztot ábrázoló szobor a párizsi Notre-Dame homlokzatán avagy a XIV. századi „fekete halál" nyomán Nyugat-Európában terjedő haláltánc-képek kaszás halálábrázolása nem adhat feleletet arra, hogy az ábrázolók a szimbólum megalkotásakor fű- vagy gabonavágásra gondoltak-e. Emellett a gyorsasági tényező miatt legfeljebb a mellékes használat következhetett volna be. Számításba kell venni a munka termelékenyebbé válását is a kasza terjedésének tényezői között: a paraszt így már nem csupán a kalászokat, hanem a gabonaszárat is betakaríthatta, amit pedig az idők folyamán egyre inkább hasznosítania kellett szalma formájában a parasztgazdaságnak, egyfelől az istállózás terjedése folytán, másrészt a telek külségeinek egyre korlátozottabb használata miatt. Így történhetett lassacskán az aratás eszközének megváltozása, s vele az, hogy a meghajolva arató sarlós a kaszával álló helyzetben dolgozhatott. (Vitatható viszont Albrecht Timmnek az a következtetése, hogy a kaszás gabonavágással egyszerre kezdődik — az istállói abrakolás kiszélesedése nyomán — a rét kaszálása. Az utóbbi már korábbi folyamat lehetett.) Az átmenet természetesen Magyarországon sem volt gyors.[9] Még 1606-os magyar címerkép is az arató földművest fogazott sarlóval ábrázolja: baljával kévényit ölel át a gabonából, jobbjával a sarlóval *tövénél* vágja.[10] Tehát azon a fokon már túljutottak, hogy csak a kalászokat vágják le. S már a XVI. századi nagyszombati kalendáriumban is a *tövéhez közel* vágja sarlóval a gabonát egy arató. Az étkező aratók körül sarlók hevernek.[11]

[9] *Belényesy :* A földművelés . . . 534. l.; *Váczy Péter :* A korai magyar történet néhány kérdéséről. (Századok, 1958.) 274. l.; Debrecen, Déri Múzeum eszközanyaga; *Balogh I. :* A gabona betakarítása. 276, 280—281, 284—5, 288—90. l. — Kaszás szénagyűjtőt ábrázol, amint a virágos mezőt vágja, egy XIV. század eleji cseh kalendárium. *František Graus :* Dejiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské. I. (Praha 1953) 8. ábra — Szénakaszálási jelenet lengyeleknél két kaszással, egy gereblyével gyűjtő nővel XVI. századi metszeten. *M. M. Szmirin—stb. :* Vszemirnaja Isztorija. Tom IV. (Moszkva 1958) 427. l. — *Tálasi István :* A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben. (Ethnographia 1957) 225, 228, 230. l.; *Albrecht Timm :* Zur Geschichte der Erntegeräte. (Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Jahrgang 4. Heft 1. April. 1956) 29—30. l.; *Louis Halphen—Roger Doucet :* Histoire de la société française. (Paris 1953) 59. l.

[10] *Balogh I. :* A gabona betakarítása. 288. l., 2. ábra. — Középkori sarlók az Országos Történeti Múzeum Bp. XV—XVI. századi munkaeszközöket tartalmazó tárlójában és a székesfehérvári István király Múzeumban. — A Túrkeve—mórici ásatások sarlótípusait közli *Belényesy :* A földművelés . . . 9. ábra.

[11] *Belényesy :* A földművelés ... 12. ábra. — A korábbi fokra, amikor a gabonát *a szár felső végén* vágták le, uo. 532., 534—5. l. Egy francia XIII. századi bibliában, Ruth könyve egyik jelenetének miniatúráján a sarlóval arató paraszt közvetlenül a kalászok alatt fogja meg baljával a gabonacsomó szárait, s alig lejjebb, mindenesetre a saját derékmagassága felett vágja el. *Walter Goetz—stb.:* Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250—1500. (Berlin 1932) 88. l. A XIII. század végi perugiai díszkút (La Fontana Maggiore) júniusi munkaművelet ábrázolásán az arató jobbjában tartott sarlóval a balkezében a kalász alatt közvetlenül összefogott (összemarkolt) gabonacsomót a szár köze-

Az aratási technika e tekintetben nem jelentette a hazai földművelés lényeges elmaradottságát az átlagos európai mögött. Századokon át általánosan a sarló volt az aratási eszköz, ami csak a későközépkorban adta át helyét a kaszának. XV. század eleji cseh ábrázolás parasztjának övében is sarló van, kezében kapa. Egykorú nyugati miniaturán az arató paraszt a gabonacsomót bal karjával átölelve, térdeit megroggyantva a gabonaszárak közepén fogas sarlóval vágja el. XV. századi német kalendárium is sarlóval ábrázolta a aratót.[12] Németalföldön azonban már a XIV. századtól feltűnt az aratásban a *rövid kasza*, ami a sarlónál jóval termelékenyebb. Egy XV. századi francia miniatúra azt a jelenetet ábrázolja, amikor a földesúri bíró vagy jegyző munkára küldi az előtte álló parasztok csoportját. A parasztok kezében különféle szerszámok vannak, egy elől álló kezében *sarló*, egy oldalt álló vállán pedig *kasza*. Egy XV. század végi pomerániai (gdański) gótikus képen, arató parasztoknál sarló mellett talán kasza (rövid pengéjű kasza!) is van. Ezek tehát a párhuzamos használat példái. Németalföldön talán már a XV. században utat tört az aratás a hosszú kaszával.[13] Nyugaton (Németalföld, Franciaország) a XVI. század derekára az ábrázolásokon már a kaszával való gabonaaratás a jellegzetes. Klasszikus példája ennek Pieter Bruegel „Nyár" című képe, továbbá aratási képe 1565-ből. De allegórikus képén 1559-ben még ő is fogas sarlót adott a reményt ábrázoló nőalak (Spes) balkezébe. 1574. évi holland—latin szótárban a szénavágó és az arató kasza már egyenlő értelműek.[14]

A behordott gabonát Magyarországon egy ideig asztagokban őrizték a szabadban. Egy ilyen asztag (acervus) száz kepe körüli mennyiséget is tartalmazott. Amint az asztag is változó nagyságú volt, ezt mondhatjuk el a képéről (capetia) is: „nem mind egyaránt való az kepe mindenütt", mondja egy forrásunk 1572-ből, hanem változó számú kéve (manipulus) alkotta a képét, s fennmaradtak ezenfelül a képét már nem alkotó kévék is a mezőn. Egy kepe Balogh István szerint mindig két keresztből (crux) állt, a kereszt pedig hol 12, hol 13 kévéből (a XVI. század második felében már 16, sőt több kévét is kitett a kereszt). A kepe sokszor csak számolási egység. Egy-egy

---

pénél feljebb vágja át, éppen a marka alatt, térde magasságánál feljebb. Perugia, eredeti. Sarlóval arató paraszt egy XIII. század végi miniatúrán a baljával összemarkolt kalászok szárát a jobb kezében tartott sarlóval, meghajolva, a szárcsomó közepén, derékmagassága alatt vágja el. *Halphen—Doucet* i. m. 57. l.

[12] *Jacobus de Cesulis :* De moribus et officiis viventium c. mű illusztrációja. *Zoroslava Drobná :* Die gotische Zeichnung in Böhmen. (Prag 1956) 146. kép; *Halphen—Doucet* i. m. 58. l.; *Belényesy :* A földművelés . . . 11. ábra. — A XIV. században még ez az általános: sarlós aratók angol ábrázolása, uo. 13. ábra; aratók sarlóval ábrázolása: Velislav-biblia, cseh kalendárium, IV. Vencel bibliája, Velislav-biblia, *F. Graus* i. m. 13—5, 17. ábra — Vö.: *A. Timm* i. h., *Tálasi I.* i. m. 217. l.

[13] *Tálasi I.* i. m. 217—8. l. — A francia képet l. *Halphen—Doucet* i. m. 73. l. és Vszemirnaja Isztorija. Tom III. (Moszkva 1957) 634. l. — A gdański Mária-templom Jeruzsálemi oltárát a Varsói Nemzeti Múzeumban tanulmányozhattam, először 1956-ban. Vö. *Aleksander Gieysztor—Stanisław Herbst—Bogusław Leśnodorski :* Tausend Jahre Geschichte Polens. (Warschau 1959) 31. l.

[14] A „Nyár" című kép utáni ábra *Balogh I. :* A gabona betakarítása... 288. l., de mint 1500 körüli munkafolyamat ábrázolása. A művész azonban félszáz évvel később alkotott. — Augusztusi (más felfogás szerint júliusi) munkák ábrázolása. Tutta la pittura di Pieter Bruegel. (A cura di Valentin Denis. Milano 1952) 32—3. l., 78. tábla és kiemelt részlet 82. tábla. Pieter Bruegel der Ältere. (München—Wien—Basel 1954) 7. és 40. tábla.; *Tálasi I.* i. m. 218. l. — Egy kései Pietro Crescenzi-kiadás („Rustican") miniatúráján kaszás arató a gabonát tövénél vágja, mögötte kaszáját fenő arató. A kasza nyele rövid, derékig ér. *Halphen—Doucet* i. m. 96—7. l. között.

magyar kepe tehát állhatott 24—26, később még több kévéből is.[15] A szemeket a gabonából cséplléssel, ill. állati nyomtatással nyerték. Időszaka legkésőbb szeptember, utána valószínűleg csak csűrben raktározott gabona cséplésére utalnak az adatok, főképpen a dunántúli és felsővidéki helyeken. Így 1498-ban Egervári László özvegye panaszt emelt, hogy három évvel azelőtt november 1. körül két Vas megyei és egy Zala megyei birtokán levő csűrjeire törő püspöki emberek hat asztag gabonát foglaltak le, csépeltek ki és hurcoltak el. 1498. január 6. körül az Abauj megyei Litka birtokon a bíró „kertjében" őrzött földesúri gabonát csépelték ki és vitték el hatalmaskodók. 1498-as panasz szerint az Abauj megyei Petri birtokról a bíró házába és telkére törő fegyveresek a földesúr ott őrzött csépelt gabonáját és a bíró „kertjében" volt két asztag (acervos) gabonát vettek el, miközben a nyolc cséplővel sebtiben kicsépelt gabonát a támadó úr elhordatta. Ez is késő ősszel zajlott le.[16]

A már többször említett nagyszombati kalendárium ábrája is novemberre teszi a cséplést fedett helyiségben. A csűrben őrzött gabona cséplése tehát folyamatos munkát tett lehetővé, s a kenyérszükséglettel együtt haladt. A cséplés a nyomtatásnál jóval termelékenyebb is volt, kevesebb szemveszteséggel járt. Az Alföldön azonban télen — pl. 1456-os adat szerint december elején — is találkozunk köles asztagokkal és boglyákkal a földeken, talán tűzveszély elkerülésére.[17] A gabonarakás ilyen változatos módjai is mutatják, hogy nehéz tájanként elkülöníteni az aratási és betakarítási formákat. Az Alföldet körülvevő esős vidékeken a gabonát csűrben tárolták, cséphadaróval csépelték — az alföldi paraszt jobbára szabad ég alatt, asztagokban, máskor boglyákban (cumulus) tartotta, s fedetlen szérűn, állattal nyomtatta, majd elvermelte termését. A történeti néprajz e megállapításait igazolják egyes ásatások is, amelyek különféle formájú és nagyságú vermeket tártak fel. A Túrkeve—mórici ásatáskor házak körüli, sőt házakban lelt, részben belülről kitapasztott vermek kerültek világra.[18] Óva int azonban a két szemnyerési mód tájankénti merev szembeállításától a külföldi gyakorlat. Ezek a módszerek ott is ismeretesek, s olykor egymás mellett vagy éppen egyszerre is megállapíthatók. Jól szemlélteti ezt egy francia iskolából való festmény, mezei munkák ábrázolásával. A kép bal oldalán 12 lóval nyomtatnak; a kép jobb oldalán ugyanakkora szabad mezőn három cséphadarós paraszt csépel.[19]

A vasszerszámok közül az ásó még nem teljesen készült vasból, hanem a nyélre és faásóra szerelt vas ásópapucs volt. Az ilyen *papucsos ásó* hosszú századokon át szerte Európában általános volt. Hazánk különféle domborzatú

[15] Így 1470-ben Szalonna birtokról „unum acervum avene centum capecias in se continentem" hurcoltak el; 1498-ban az Abaúj megyei Litka birtokon egy búza asztag (acervorum) 80 kepéből állt. *Belényesy :* A földművelés . . . 538. l., *Balogh* I. *:* A gabona betakarítása. 276—80, 288. l.

[16] 1502. szeptember közepén eltiltás őszi és tavaszi gabona szemnyerésétől Bőd birtokon. *Belényesy :* A földművelés . . . 538. l. A többi adat uo. 538—9. l.

[17] *Belényesy :* A földművelés . . . 539, 542. l. Az 1456-i esetre az eljárás egyes szakaszaiban eltérő terminológiát használtak: „cumulos milii . . . in acervos . . . redacti" és „cumulos milii . . . in capetias sive cumulos congregati"; *Balogh I. :* A gabona betakarítása. 285. l., *Oppel Jenő :* Cegléd 1730-ig. (Cegléd 1931) 36. l.

[18] *Vargyas Lajos :* Györffy István, az Alföld etnográfusa. *(Györffy István :* Nagykunsági krónika. Bp. 1955) 14. l.; *Györffy I.* i. m. 25. l.; *Balogh I. :* A gabona betakarítása. 282—3, 285—6, 289. l. — Cséphadaró köznevünk már XIV. század végi magyar szójegyzékben szerepel. Vö. *Bárczi Géza :* Magyar szófejtő szótár. (Bp. 1941) 38. l. (Besztercei szójegyzék) — *Belényesy :* A földművelés . . . 553. l.

[19] *Halphen—Doucet* i. m. 134. l.

és talajú vidékein is egyaránt elterjedt, mint előforduló példányai mutatják.[20]

Az állattenyésztésnek alárendelten földművelést is űző jászok, kunok még nem sokkal a Jagelló-kor előtt is viszonylag kevés búzát termelhettek. Legalábbis 1453-ban a királynak évente a kunok és jászok 200 kg búzát, 400 kg zabot, 500 kg borsót, lencsét, kölest tartoztak adni. Adójuk többsége tehát friss földbe is vethető, ill. egymás után jól megtermő növényekből telt ki.[21] A földművelés kiterjedésével az állattenyésztés és az ősfoglalkozások mindamellett a XIV. századtól erőteljesen visszaszorultak. Az állattenyésztés színvonala ugyanakkor fejlődött. Speciális területe maradt a Nagyalföld. A szilaj alföldi ló- és marhatenyésztés mellett fontos volt a tölgyesekben és mocsarakban régtől dívott és még sokáig fennmaradó makkoltató sertéstenyésztés, hízlalás; de az istállózás is egyre terjedt. Szilágyi Erzsébet pl. Kulcsár Demeter debreceni lakosra *mint erdőgondnokra* bízta a faállomány rendben őrzése és a fakitermelés növelése mellett a *disznóhizlalást* is. Az alföldi rétségeken szilaj kondákban tenyésztették a sertést. Az ősidőkben talán vaddisznóból szelidített *réti disznó* nevezetes volt finom húsáról, sonkájáról, szalonnájáról, tenyésztési módjából következőleg azonban nem adott nagymennyiségű zsírt. A réti disznók félvad kondákban éltek, gyakran vadkannal párosodtak. A zsombékos helyeket, a marha, ló által megközelíthetetlen saras, hínáros részeket kedvelték, ahol bőven táplálkozhattak vízinövényekkel, madártojással, az iszapban rekedt hallal, teknősbékával, gyékény gyökerével. Másik tenyésztési fajta volt a *szalontai disznó*, vörös, göndörszőrű állat. Gyökerekkel, férgekkel élt a réten, erdőn. De ezekről a vidékekről is hajtották a kondákat télen makkoltatni, még századokkal később is, egészen Bereg megyéig.[22]

A növényföldrajz megállapításai szerint az Alföld egykor természetes erdős-sztyepp volt, a tárgyalt korszakban már egyes részeit mesterségesen erdőtlenné tették. De ekkor már az erdőkíméléssel is találkozunk. Sőt, erdőt ültetnek is. A homoki erdők azonban a legeltetett területeken felújulni nem tudtak, a széltől mozgatott homok sokhelyütt legyőzte a talajkötő növényzetet. Az Alföld mégis gazdag vidék volt, nemcsak a kanyargós — a Túr és a Szamos felvétele után tekintélyesre nőtt — Tisza árterületein feküdtek bő legelők és vízjárta rétek, hanem dús és sokféle erdők is borították: az ártereken mocsárerdők, tölgyesek váltakoztak hatalmas nyír- és fűzlápokkal, sás-, nád-, kákaborította részekkel, a rétben emelkedő szilfákkal,

[20] Pl. XI. századi francia miniatúrán ásó embernél *Halphen—Doucet* i. m. 29. l., Vszemirnaja Isztorija III. 168. l.; XII. századi francia miniatúrán ásó parasztnál utóbbi i. m. 342. l.; XII. századi pszkovi miniatúrán pihenő paraszt mellett papucsos ásó i. m. 453. l.; parasztok papucsos ásóval ásnak 1275 körüli németalföldi ábrázoláson. *Jónás Ilona :* Párizs és a Jacquerie. (Századok 1959) 424. l. után, 3. ábra; Wit Stwosz a krakkói Mária-templom főoltárán Krisztust mint kertészt ábrázoló részen vaspapucsos faásót alkalmaz, Krakkó eredeti; papucsos ásó XIV. századi cseh ábrákon *F. Graus* i. m. 22, 26. ábra, *Drobná* i. m. 16—7. kép; papucsos ásót visz vállára vetve a halállal vitatkozó földműves az Ackermann aus Böhmen 1470 körüli sváb kéziratán. Der Grosse Brockhaus XVI. (Leipzig 1933) 274. l.; papucsos ásót tart jobbjában a reményt megszemélyesítő nőalak (Spes) Pieter Bruegel 1559-ből való rajzán. Pieter Bruegel der Ältere. (München—Wien—Basel 1954) Tafel 7. — Vas ásópapucsok: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum Bp.; Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum; Debrecen Déri Múzeum.

[21] *Belényesy :* A földművelés . . . 544. l.

[22] *Székely György :* A huszitizmus és a magyar nép. (Századok 1956) 337—8. l.; *Elekes Lajos :* Hunyadi (Bp. 1952) 306. l.; *Dongó Gy. Géza :* Adatok a Nagy-Erdő puszta történetéhez. (Adalékok Zemplénvármegye Történetéhez. 1916. okt.—dec.); *Györffy I.* i. m. 41—2, 169. l.

rekettyével. A Duna—Tisza közén, pl. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd vidékén nyír-, tölgy- és kőriserdők álltak. Cegléd határán a mikebudai homoktól Törtel felé a Gerje ér folydogált, hajtotta a malmokat, táplálta a mocsarakat, kiöntéseket. A Tisza menti tölgyesek kiterjedtek, a Nyírség és a nyugati, sík Szatmár megye erdei dúsak voltak; a debreceni Nagyerdőhöz a Hortobágy ártéri erdei kapcsolódtak. Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Temes megyék is erdősebbek voltak. XVI—XVII. századi adatokból jól kitűnik, hogy Gyula vára körül is számottevő, gyorsan áradó mocsarak voltak, különösen ha a tavaszi jég- és hóolvadás vagy a májusi és őszi esőzés megduzzasztotta azokat. De hideg teleken a mocsarak is befagytak, járhatóvá lettek az idegen számára is. Temesvár környéke is vízben gazdag vidék volt; a bővizű Nagy- és Kis-Temes (újkori Béga) folyt össze a város körül, s a Bégába ömlő más erek (Bisztra, Szubolyásza, Behela), kiöntések, vadvizek, mocsarak tarkították a területet. A város megközelítése ezért nehéz, a talaj nedves volt. Oláh Miklós is kiemeli Temesvár környékének halban gazdag voltát (maxime piscium copiosus).[23]

Ezek a vidékek a szilaj állattenyésztés és ősfoglalkozások kedvező területei maradtak, ami társadalmi fejlődésük irányát is színezte. Itt bontakozott ki a kopjákkal és más fegyverekkel járó, edzett és szilaj hajdúság (hajtók, marhahajcsárok: 1514. évi törvény 60. cikke: bubulci wlgari sermone Haydones nuncupati; 1524: Pastoribus haydonibus, qui duxerunt quatuor boues; 1535 körül: pecorariorum idest Hayduknak). A halászat igen jelentős foglalkozás volt, a virágzó feudalizmus századaiban a rendszeres haltenyésztés, halóvás is terjedt, gáttal képzett halastavakba, halászó helyekre máshonnan is hoztak tenyészhalat, télen a jeget feltörték, nehogy a halak megfulladjanak. Az alföldi mocsaras vidékeken, lápokon űzte foglalkozását a pákász.[24]

De az ember munkája a települések kiépülésével hagyta hátra leginkább kézzelfogható nyomait. A díszesen emelkedő feudális várak és kastélyok, a székesegyházak és kőtemplomok tövében húzódtak meg e hatalmas épületek létrehozóinak és fenntartóinak jóval szerényebb hajlékai. A középkori magyarországi *jobbágyfalvak* képét ma alig-alig ismerjük.[25] Feltételezhetjük, hogy egy-egy falu 30—50 házból állt. A falusi házak leginkább útmenti két sorban épültek (szalagtelkes útifalu), vagy a belső teret körszerűen ölelték körül. Vizenyős helyeken ilyen szabályszerű elhelyezkedés nélkül a vízmentesebb emelkedőkön helyezkedtek el. A házak — a parasztság rég folyó differenciálódásának megfelelően — kisebbek-nagyobbak, szegényebbek és erősebben építettek voltak. Szegényes kunyhókban akár több zsellércsalád is élt együtt, vagy a jobbágy kisebb háziállataival együtt húzódott meg, s a konyhát csak hevenyészett tetőszerkezet védte. Sok házikó egyetlen szobából, konyhából és istállóból állt (= lakóistállós ház). A házak valószínűleg gyakrabban

[23] *N. Olahus :* Hungaria (ed. Eperjessy—Juhász) 28. l., *Soó Rezső :* A magyar puszta fejlődéstörténetének problémája. (Földrajzi Közlemények 1931); *Györffy I.* i. m. 59. l.; *Oppel :* Cegléd 1730-ig. 37, 48. l.; *Márki Sándor :* Dósa György. (Bp. 1913) 430, 432. l.; *Veress Endre :* Gyula város oklevéltára (1313—1800) (Bp. 1938) 592—3, 704—5, 709. sz.; *Luby Margit :* Fogyó legelőkön. (Magyarságtudomány 1943. március) 63. l.

[24] Magyar Törvénytár I. 732. l., *Herman Ottó :* A magyar pásztorok nyelvkincse (Bp. 1914) 155. l., *Karácsonyi János* (közlése): Egykorú tudósítások az 1514-iki pórlázadásról. (Történelmi Tár 1891) 340. l.; *Márki :* Dósa. 123. l.; *Vargyas Lajos* i. m. (*Györffy I.* i. m.) 5—6. l.; *Györffy I.* i. m. 51, 59. l.

[25] Összefoglaló képére *Szabó István :* A magyar parasztság története (Bp. 1940) 21. l.

álltak szobából, konyhából, kiegészítve kamrával (= lakókamarás ház),[26] némelykor tornáccal, óllal és pincével. A falvak központjában a valamivel nagyobb és erősebben megépített házak álltak. Az épületek anyaga a földrajzi viszonyok szerint is változott. A szegényesebbeket sokszor földbe vájták, sok házat sárból vert vékony fallal emeltek, vagy fából építettek. Árvizes területeken — a Kunságban, Sárréten, Bodrogközben, a Szigetközben, Sárközben, Ormánységban — földbe erősített gerendák és karók adták a házak szilárd vázát, a fal vesszőfonásra tapasztott sár volt. Az árvíz csak a sarat mosta el, s újra lehetett tapasztani a megmaradt vázat.[27] Az efféle könnyű építményeket azután — korabeli oklevelek szerint — a költöző jobbágy szétszedhette, anyagukat — éppígy a kerítés anyagát — magával vitte, máskor pedig hatalmaskodó, erővel költöztető urak szedették szét, és kocsira rakva saját birtokukra vitték.[28] Egyes helyeken vályogot vetettek, a tiszántúli Téglaégető helynevek tanúsága szerint ott téglából is építkeztek, a Dunántúlon viszont kőből is. A házhelyet kerítéssel vették körül, amelyen elől az utca, hátul a földek felé hagytak kaput. A bútorzat is egyszerű volt: a ruházatot szekrénynek nevezett ládákban tartották, a legrégibb típusú fennmaradt bútorunk az egyetlen fatörzsből kivájt „vályúláda".

A magyar pásztorok földbevájt, nádtetővel védett kunyhókat emeltek. A Kunság kiterjedt területein állandó és mozgó szállások alakultak ki. A kunok szállásaikat tavak és vizenyős rétségek közé ékelték, de az árvízmentes területek szegélyére, s a Tisza—Hortobágy—Körös—Berettyó hatalmas árterületeit lakatlanul hagyták. A szabályozás előtt igen kanyargós Túr ágai a nagyari határt ölelték körül. Nagyar északi részén, a Túrszegen a kertek a vízre néztek, az áradások a telkeket fenyegették. A Tisza és a Berettyó árterének egy-egy kimagasló szárazulatán feküdt Túrkeve és a török időkben eltűnt környékbeli falvak, pl. az egykori Ecseg falu a Berettyó egyik kanyarulatában, a Templomzugban. Hódvásárhely (a mai Hódmezővásárhely) templomos belterülete is magasabb, 77,5—82 m szintű síkon alakult ki, míg körülötte 76,5 m-ig is leszálló lapály terült el a Tiszáig, s a mezővárosnak gátakkal is kellett védekeznie a Hód-tó és Kis-tó emelkedése ellen, amikor a Tisza kiöntése felduzzasztotta azokat. Hódmezővásárhely mai igen kiterjedt határán belül a vizektől kímélt területeken — templomromok és okleveles említések szerint — több mint 30 apró falu népe élt. Földművelést — gyakran csak önellátásra — a lakosok a száraz hátakon űztek. A mozgó szállások (1573: Zallas vel ouile), enyhelyek, nádkunyhók, földbe ásott putrik csak a szilaj csorda őrzésének központjául szolgáltak, a szilaj pásztorok télen-nyáron szabad ég alatt tanyáztak, úgy őrizték állataikat. Az Alföldön és a Dunántúl legelőin az itatást a szállások közti vízállások, tócsák (kopolya) biztosították. Kecskemét táján kemény teleken nádból, gazból tákoltak menedéket (szállás) az állatok őrzésére,

[26] Eredetére: *Tálasi István* hozzászólása *Gunda Béla :* A népi építkezés kutatásának módszere c. előadásához. (Magyar Tudományos Akadémia II. Oszt. Közleményei. IV. k. 3—4. sz. Bp. 1954) 95. l.

[27] *Vargyas L.* i. m. 8. l.; *Györffy I.* i. m. 46. l.

[28] Hatalmaskodók faházat szednek szét pl. Pomázon 1378-ban. *Bártfai Szabó László :* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002—1599-ig. (Bp. 1938) 426. sz. — A jobbágy házelvitelét tilalmazza a költözést gátló úri reakció egyik törvényalkotása. Vö. *Molnár Erik :* A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. (Bp. 1949) 81. l.; *Karácsonyi Béla :* Az 1514. évi magyarországi parasztháború. Mohács. (Bp. 1952) 13. l.; *Szabó I.* i. m. 21. l., *Mályusz Elemér:* Az 1514. évi jobbágyháború okai. (Társadalomtudomány 1926) 373. l.

felállításukról a mezőváros gondoskodott. A szilaj ménest, gulyát, kondát télen is egybetartották. Az egyes gazdák csak a gazdaságukban szükséges állatokat kapták meg, azt is elvadulva látták viszont, igábafogás, tejeltetés, levágás végett. Ilyenkor kiszakították azokat a szilaj csordából. A hideg ellen a marhák hosszú szőrt eresztettek. A szilaj gulyát, ménest a pásztorok és kutyáik védték a farkasok támadása vagy a fosztogatók ellen. Voltak a farkasok ellen kerek nádkarámok is, ahová az állatokat hajtották. Télen a szilaj szarvasmarha a rét avar füvét, a sást, gyékényt, szittyót, apró nádat ette, a puha hó alól is megtalálta. Ha erősen fagyott, feletették az állattal a nyáron kaszált, szigeteken gyűjtött élelmet is. Augsburgi marhakereskedők megfigyelése szerint ilyenkor a szállások nádfödelét, sását is odavetették a marháknak. A befagyott vizeken át eljutottak a megközelíthetetlen helyekre, s egy darabig ott is eléltek. Gyors olvadás idején azonban a víztől körülvett hátakon sok állat éhen veszett, vagy kihajtáskor vízbe pusztult. Hóviharok ellen karókra feszített, juh- vagy marhabőrből készült szárnyékkal vagy nádszárnyékkal védték a jószágot. A kunok előbb nemez-, majd gyapjúból szőtt cserge-sátorban éltek. Idővel a szállások falvakká alakultak, már a XIV. század vége óta, de továbbra is alkalmazkodtak az árvizekhez, kiöntésekhez. A rendszeres árvizek idején a falvak között csak csónakon lehetett közlekedni.[29]

De az alföldi területeken is megtalálhatók voltak a *mezővárosok*-nagyobb piacterükkel, piacutcájukkal, esetleg több utcában sorakozó épületeikkel. Ezek kézműves műhelyeik nagyobb számával is kiemelkedtek a falvak sorából. Különösen egy-egy feudális nagybirtok piacközpontját jelentő mezővárosok voltak nagyobbak. Mindezek a települési formák fejlődésben voltak, lakosságuk a differenciálódás útján haladt előre. A mezővárosok települési képe elég határozottan elválasztható a falvaktól és a városoktól egyaránt. Az alföldi falvak tágas határát is messze túlnövő, pusztákkal felduzzadt területük szembeállítható a városok szűkebb, inkább szőlőkkel övezett határával. Nagyságuknak megfelelően népességük is tekintélyesebb számú, vetekszik nem egy kisebb városéval. Persze, a népsűrűség kisebb, mint azokban. A legnagyobb mezővárosok pedig tekintélyesebb városoknál is népesebbek lehettek. Találóan emelte ki Mályusz Elemér, hogy Szegednek a XV. század második felében két plébániatemploma volt, míg ugyanakkor az erdélyi Beszterce városának csak egy. Volt Szegeden domonkos- és ferencrendi kolostor is és két kórház. Az építkezés azonban eltért a városokétól. Szigetszerű emelkedéseken folyt. A házakat nem szorították össze a védőfalak, sőt, a házak mögött tágas belségek maradtak a mezővárosokban. Védelmül palánkot használtak Szegeden. Ez jellemezhette a tárgyalt korszakban Debrecent is. Hiszen még jóval később, 1693-ban is egy Nagyszebenből Budára utazó külföldi azt tapasztalta, hogy „Debrecen alacsony házai majd a földbe süllyednek, és a templom körül lévők kivételével, mind náddal födvék". 1698-ban Debrecenben 83 téglaépület mellett 27 részben fából, részben téglából épült akadt, de a házak zöme egyáltalán nem lehetett városias: 428 nagyrészt földalatti volt, 142 romladozó,

[29] *Györffy I.* i. m. 23, 25, 27, 30—1, 35—6. l.; *Herman :* A magyar pásztorok nyelvkincse 194, 204. l.; *Luby M. :* Fogyó legelőkön. 65—6. l.; *Benkő Gyula :* Híradás Ecsegpusztáról (Jászkunság, 1955. 1. sz.) 23. l.; 1445: „in Hodvasarhely . . ." *Veress :* Gyula oklt. 21. sz.; *Koncz Péter* mérnök dombortérképei Hódmezővásárhely bel- és külterületeiről, Hódmezővásárhely Tornyai János Múzeum. — Újkori alföldi településföldrajzunk középkori vízrajzi tényezőit mellőzte *Perczel Károly :* Faluhálózatunk fejlesztéséről. (Valóság 1960. 3. sz.) 53. l.

248 pedig kunyhó számba ment. Igaz, hogy egyfelől számba kell venni a késői török idők süllyesztő hatását, de másfelől az előző korban a házak száma nem lehetett ilyen magas. Ezek a mezővárosok a kor legjellegzetesebb magyar településformái, társadalmi-gazdasági alakzatai. Egyszerre központjai a nagyarányú állattenyésztésnek s a falusorból kiemelő iparosodásnak. Az alföldi részeken — kiépített utak hiányában — elsősorban az állatértékesítést lehetett lebonyolítani. Elsősorban az Alföldre vonatkoztatható Kemálpasazádé: Mohácsnáme c. munkájának megállapítása: „téli időben ez ország útjai csaknem járhatatlanok".[30]

Az állattenyésztés jelentős szerepét a magyarországi árutermelésben már Molnár Erik társadalomtörténeti szintézise helyesen emelte ki. (Szerinte az élőállat kivitel az egésznek 60%-át tette ki; az állatkivitel 4/5-e eshetett vágóállatra: ökör, juh. Fontos volt a lóexport is.) A nagyméretű *állattenyésztés és export* a magyarországi árutermelésnek a szőlőtermelés és borkivitel mellett eléggé speciális jellemvonása, időben is megelőzte a nagyarányú gabonatermelést. A magyarországi állattenyésztés nemcsak a belső szükségletet elégítette ki, nemcsak a városok növekvő élelmiszerpiacát látta el, hanem nagyméretű exportot is lehetővé tett. Magyarországi állatkivitellel már a XIV. században találkozunk. Az *északnyugati* irányú állatkivitelre utal 1327-ből a wrocławi (boroszlói) vámtarifa említése magyar ökrökről. Ezt a kiviteli irányt utóbb a román fejedelemségek állatkivitele visszaszorította. Meg azonban nem szűnt, a török előretöréssel éledhetett újra fel.[31] A magyar állatexport leginkább *nyugat* (Ausztria, Németország) és *délnyugat* (Itália) felé bontakozott ki. Az egykor — egészen századunkig — híres magyarországi szarvasmarha típus, az erős, hosszú szarvú, ezüstszürke vagy fehér marha kevés tejet, de jó húst adott, s szívós, igénytelen pusztai állat volt.

„A sík téren amott szilajúl ökleldezik egymást
A hószínü gulyák; ....."

— írta Czuczor Gergely Hunyadi János korának Magyarországáról.[32]

A hazai szarvasmarha exportja látta el hússal Közép-Európa importra szoruló jelentékeny városait: Bécs, Felső-Ausztria városai, Nürnberg, Augsburg, Velence lakossága fogyasztotta többek között. A magyarországi szarvasmarha olyan jó áru volt, hogy Ulászló király a forintban megállapított hadikárpótlás fejében marhát küldött Habsburg Miksának: 1493-ban ismeretlen mennyiségben (több mint 100 volt mindenesetre), 1495-ben 578 db-ot. Jó árakat fizettek külföldön a kereskedők is a hazai állatokért.[33] Az 1500-as évek kiterjedt állat-

[30] *Mályusz Elemér :* A magyarság és a városi élet a középkorban. (Századok 1944) 41. l.; *Bierbauer Virgil :* A magyar építészet története (Bp. 1937) 176. l.; *Elekes Lajos :* A központosító politika belső erőforrásai a XV. század második felében. (Századok 1955) 15. l.; *Schilling Gábor :* Adalékok az Alföld földrajzához. (Földrajzi Közlemények 1931) 126. l., *Thúry József :* Török történetírók I. (Bp. 1893) 275. l.

[31] *Márki :* Dósa. 123. l.; *Molnár E.* i. m. 196, 257. l.; „. . . ungerische ochsin . . ." *Georg Korn :* Breslauer Urkundenbuch. I. (Breslau 1870) 122. sz.; *Heinrich Wendt :* Schlesien und der Orient. (Breslau 1916) 56—7. l. — Gyuláról 125 ökör Szilézíába küldése 1529-ben, *Veress :* Gyula oklt. 181. sz.

[32] *Herman :* A magyar pásztorok nyelvkincse. 414. l.; *Czuczor Gergely* költői munkái (Szerk. Zoltvány Irén. Bp. 1903) 277. l.; *Luby M. :* Fogyó legelőkön. 77. l.

[33] Nürnbergre Heinrich von Loesch ismertetése *Carl L. Sachs :* Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichsstadt Nürnberg bis zum Ende des 30jährigen Kriegs.

kivitelére többek közt fényt vet *Cuspinianus* leírása. Cuspinianus részletezve említi a nyugati irányú kivitelt: Ausztriába évenként öt országos vásárra (máj. 25, jún. 15, júl. 4, szept. 14, nov. 25.) sokezernyi ökröt hajtanak, ahonnan eljut a magyarországi ökör a bajor, tiroli, sváb tartományba is. A bécsi hetivásárra pedig 2—300-ával hajtják a magyarországi ökröket egész éven át. Az export nagyságát érzékelteti az író megjegyzése: könnyen hihetné az ember, hogy Magyarország ökreit, összes igásállatát kihajtották. Cuspinianus emellett hatalmas mennyiségűnek tünteti fel az Itáliába dalmáciai víziúton és Krajnán át szárazon hajtott magyarországi szarvasmarha kivitelt is, ahol Zengg (Senj) volt fontos átmenő állomás. Az export-állatvásárok központja Pest volt. Az állatkivitel irányait és nagy méreteit jellemzi *Oláh Miklós* is. Megemlékezik az ország oly hatalmas szarvasmarha-, kecske- és juhállományáról, amely nemcsak Magyarországot látja el, hanem a szomszéd országoknak is jut belőle. Az ökröket részben (Stájerországon és Karinthián át) Itáliába, Velence környékére, részben Ausztriába (pl. a bécsi marhavásárokra), Morvaországba, Bajorországba, Svábföldre és Németország népeihez, egészen a Rajnáig hajtják. (Oláh értesüléseit megbízhatóvá teszi, hogy azokat a harmincadvámok kezelőitől nyerte.) A hazai kereskedők és hajdúk vitték messze földre az állatokat. Kifejezetten tudjuk pl. Nürnbergből, hogy ott megjelentek a külföldi marhakereskedők, s csak a XVI. század utolsó negyedétől szorítja ki azokat a német kereskedő elem. A hosszú út után is tekintélyes súllyal értek a kihajtott állatok a piacra (Nürnbergben 1530-ban 3,5—4,5 q súlyú ökrökről maradt adat). Az állatexport Jagelló-kori nagyságára fényt vet továbbá *Nagyszombati Márton* leírása is. Ifjú éveiben láthatta Nagyszombatban az ott is folyó állatkivitelt. Szerinte Magyarország „az osztrák részek felé sok halat küld a bő folyamból és sok gyapjas juhot, kövér ökröket, teheneket és hízott borjakat. Gesztenyét, kölest, kövér szalonnát, hagymát, füstölt sonkákat, kakasokat, gyors nyulakat és még annyi mindent. Ez a haza táplálja a kopár Karinthiát, a göndör morvákat, ez a haza szokott gyakran eladni malacokat Stájerországba, ez rendel édes borokat különféle tájakra. Sokfelé küld kidolgozatlan bőröket és szolgáltat patás lovakat a ménesből"[34]. Mindegyik elbeszélő forrásból látjuk Bécs nagy szerepét az állatexport fogyasztó s részben valószínűleg továbbító gócaként. Ezért ismerték ott meg a hajdúkat (XVI. századi oklevelekben Heyto, Heydo, die Haytok, Heytok, Heydoggen, mint ökörhajcsárok). 1552-ben gyulai polgárok Bécsbe felhajtott marháiról értesülünk (720 db-ról).[34]

A várossá fejlődő magyarlakta nagy mezővárosok (Szeged, Debrecen) állattenyésztése és állatpiaca különösen jelentős lehetett. A jobbmódú mezővárosi parasztok, továbbá királyi szabad és egyéb városok lakosai az Alföldön

Nürnberg 1922. c. munkájáról (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftgeschichte XVIII, 1925) 414. l.; Felső-Ausztriára *Alfred Hoffmann :* Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. B. I. (Linz 1952) 72, 151. l.; Velencére: *Molnár E.* i. m. 196. l.; *Házi Jenő :* Határszéli viszályaink az osztrákokkal a Jagellók uralkodása alatt. (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. Bp. 1931) 50—1. l., *Márki :* Dósa. 123. l.

[34] Cuspiniánus János beszéde. Kiadta: *Podhradczky József* (Budán, 1841) 40. l. Vö. *Salamon Ferenc :* Budapest története II. k. (Bp. 1885) 465. l.; *Molnár E.* i. m. 147. l.; *Bierbauer V.* i. m. 76. l., *N. Olahus :* Hungaria. (Ed. *C. Eperjessy—L. Juhász)* 31. l., *Martini Thyrnavini* opusculum ad regni Hungariae proceres. Liber tertius 507—18. sor. Kiadva : *E. Abel—St. Hegedüs :* Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. (Bp. 1903.) 262—3. l. Vö. *Kardos Tibor :* A magyarországi humanizmus kora. (Bp. 1955) 302. l., *Herman :* A magyar pásztorok nyelvkincse. 155. l., *Heinrich von Loesch* i. m. 415. l., *Veress :* Gyula oklt. 265. sz.

a nemesektől *bérelt földön* (in terris aliorum) hajdúkkal legeltették állataikat. A hajdúk mezei kunyhókban (domos seu casas . . . campestrales, siue tuguria), szállásokon (Zallaas) éltek. Ezekre a viszonyokra vet fényt az 1514. évi törvény hajdúellenes élű 61. cikke. E pásztoremberek, hajcsárok a zsellérekből (Márkinál: szegény jobbágylegényekből) kerültek ki, pusztává lett földjeik is nagyrészt legelővé lettek. (Eredetileg délszláv elemek is nagyobb számban lehettek közöttük.) A hajdúk munkájából is gazdagodtak a jómódú mezővárosiak. Bár Szeged és Debrecen iparosodott is, nagy jövedelmet biztosító állattenyésztés nélkül elképzelhetetlen Szeged II. Ulászló és II. Lajos alatti 2000 Ft-os évi adója. Szeged állattenyésztése a XV. század második felében a *kunok rovására* kiterjesztett hatalmas legelőkön gyarapodott. A Pusztaszer melletti Sasülés kun puszta 1472-ben Szeged határához tartozott. A nagy gazdasági erőforrást jelentő Szeged „városát" (civitas) a kunokkal való összetűzéseiben Hunyadi Mátyás is támogatta: 1462, 1465, 1469, 1473. években a király a kunokkal egyenlő használati jogot biztosított a Duna és Tisza közti legelőkre, kun szállások tartozékaira, a homokos vidékeken (in terris arenosis, vulgo Homok) és a fekete földeken a szegedieknek és a nemes meg nem nemes kunoknak. (Néhol kunok ottani megtelepedését is akadályozva.) Ebben a kunok nem nyugodhattak meg, s ez vezetett egyebek mellett Szegeddel való összeütközéseikre 1514-ben. Szeged volt az Itáliába irányuló állatkivitel kiinduló pontja is, így említi egy olasz állatkereskedő feljegyzése a magyarországi vámhelyekről 1515-ben. Szeged hatalmas juhtenyésztésére az vet fényt, hogy 1526-ban a hódító törökök 70 000 juhot hajtottak el innen. Török történetírók kiemelik Szeged óriási kiterjedését, azt a körülményt, hogy lakosai között igen nagy számmal vannak a dúsgazdagok, ill. nagy népességét. Taurinus Szeged halban való gazdagságát említi, amin áruforgalmuk másik fontos ága nyugodott.[35]

A debreceniek állattenyésztésének méreteire szintén jellemző a legelőik kiterjesztésére való szívós törekvésük. Már 1453-ban Hunyadi János ismételten utasította Debrecen mezővárosát, hogy a Várdaiak monostori birtokából elfoglalt részeket adják vissza tulajdonosaiknak. Utóbb viszont Debrecen mezőváros polgárainak panaszára 1494. október 9-én Korvin János megtiltotta bizonyos, a debreceniek által legelőül hasznosított, a debreceni és szigeti határok között fekvő, az elepi útnál levő földek felszántását a Sziget helységbeli hatóság és jobbágyok ilyen törekvéseivel szemben, s a debreceniek és szigetiek legelőjének jelölte ki a vitás területet. (Ez persze csak annyira lehetett egyenlő használat, mint a szegediek és kunok esetében.) Még 1532-ben is Debrecen mezővárosát (oppidum) a hozzátartozó Bihar megyei falvakkal,

[35] *Márki :* Dósa. 123. l.; *Molnár E.* i. m. 147, 199, 257. l., Magyar Törvénytár I 732. l., *Herman :* A magyar pásztorok nyelvkincse. 155, 204. l., Szeged adójára *Fejérpataky László* (közlése): II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke (Történelmi Tár 1880); *Fógel József :* II. Lajos udvartartása 1516—1526. (Bp. 1917) 13. l. — Hunyadi Mátyás döntései *Reizner János :* Szeged története Oklt. 34, 37, 40, 43. sz. és I. k. (Szeged 1899) 64, 66—7. l.; feljegyzés a vámhelyekről: *Kardos Tibor :* Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból (1502—1518). (Századok 1951) 437, 442. l.; Szulejmán naplói. *Thúry J.* i. m. 320. l. Értelmezésére *Jászay Pál :* A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után. I. (Pest 1846) 30. l. Összevetésül: 1468-ban a Békés megyei Kétsopron birtokról több mint 3000 juhot, 400 marhát, 100 ménesbeli lovat vittek el hatalmaskodók. *Veress :* Gyula oklt. 35. sz.; *Kemálpasazáde :* Mohács-náme. *(Thúry* i. m. I.) 267—8. l.; *Ferdi :* A törvényhozó Szulejmán szultán története *(Thúry* i. m. II. Bp. 1896) 72. l.; *Stephanus Taurinus Olomucensis :* Stauromachia id est cruciatorum servile bellum (servilis belli Pannonici libri V.) edidit *Ladislaus Juhász* Bp. 1944) 68. l. (Index Abcdarius)

birtokokkal, pusztákkal és birtokrészekkel együtt zálogosítja el János király. Debrecen ipari és kereskedelmi fejlődése szoros összefüggésben áll a tárgyalt korszakban állattenyésztésével. Molnár Erik helyesen mutatott rá, hogy a debreceni szűcsipar az alföldi állattenyésztésen nyugodott. (Ezzel az iparággal alább még foglalkozom.) Az 1510-es években a debreceni esküdtek között több olyan iparosnevűt találunk, akik az állattenyésztéssel, ill. általában a mezőgazdasággal összefüggő foglalkozást űztek. A debreceniek forgalma már az ország nagy részére kiterjedt. Ezért a mezőváros (oppidi Debreczen) lakosai 1494 júliusában megerősíttették kiváltságaikat II. Ulászlóval. A király az egész ország területére érvényes vámmentességet adományozott Debrecen polgárainak és lakosainak. Noha 1490 után Debrecen királyi kézből nagyúriba került, sorsa nem romlott érezhetően. Vagyoni erejére fényt vet, hogy a XV. század végén földesurának annyi adót fizetett, mint Pest (2000 Ft), megelőzve Kolozsvár és Pozsony adóját. Gazdaságának iránya miatt a föld- és szőlőművelésre mért csapások sem érinthették erősebben. Mindez arra vezetett, hogy az antifeudális harcokból nemigen vállalt részt.[36]

A hazai állatforgalom és állatkivitel lebonyolításában jelentékeny állomás szerepét játszotta a tipikus magyar városok egyik legrégebbike, *Székesfehérvár*. (Ezért tárgyalom ebben a vonatkozásban itt, a mezővárosok mellett.) Az említett olasz vámfeljegyzés Székesfehérvár városát említi Magyarország állatkivitele második állomásának. Oláh Miklós is kiemeli Székesfehérvár marhavásárait. Ez a szerepe a városnak már a korábbi századokra is visszanyúlhatott. Már 1384-ből ismerünk szíjgyártó foglalkozású székesfehérvári polgárt, 1444-ben pedig (nyírővel perben álló) szűcsöt ugyanott. Az állatkereskedelemmel is kapcsolatban állhatott pl. az az Imre mészáros, aki nyilván gazdagságánál fogva volt 1433-ban Székesfehérvár bírája. (A két foglalkozás még fejlettebb nyugati városokban is egybekapcsolódott a középkorban. 1336-ban az egyik zürichi céhet a mészárosok és a vidéken marhát vásárló és a mészárszékre hajtó személyek együtt alkották. A XVI. század első felétől kialakuló nürnbergi marhakereskedő elem részben mészárosokból állt.) Egy 1433-ban Zsigmond király elé került ügy szerint az említett Imre bíró vezetésével a székesfehérvári polgárság fegyveresen megtámadta a Pázmányiak egyik Fejér megyei birtokát, azt rövid ideig birtokában tartotta, és onnan

[36] 1453: Zichy Okmt. IX. 274. sz.; 1494: „. . . vobis iudici, iuratis, ac caeteris jobbagionibus nostris in possessione nostra Zigeth vocata commorantibus salutem . . . Exponitur nobis in personis civium nostrorum de opido nostro Debrechen, quomodo vos ipsos occasione et praetextu certarum terrarum litigiosarum, quae intra metas vestras, ac praedicti opidi nostri penes quandam viam Elep adjacentem habitarum sepe sepius ipsos turbassetis, scilicet neque pecudes ipsorum super terras easdem depasci, et conseruari non permisissetis . . . [probi viri döntése alapján következő döntés; Sz. Gy.] Quod heedem terre litigiose nunquam terre arrabiles fuissent, sed semper pro pascuis pecudum habuissent et tenuissent, vos autem . . . easdem arando cultare seu colere attentatis. Quare committimus fidelitati vestrae presentibus firmiter, quatenus amodo interea easdem terras nunquam arare, sed semper usui pecudum tam vestrorum quam prefatorum civium nostrorum supplicancium permisimus et permitti facere committimus . . .” Debreceni Állami Levéltár (volt városi diplomagyűjtemény) 313. sz. eredeti; *Herpay Gábor :* Debrecen szab. kir. város levéltára diplomagyűjteményének regesztái (Debrecen 1916) 233. sz. — Elep a XX. században Debrecenhez tartozó puszta, Hajdú vm. — 1532: Károlyi oklt. III. 106. sz., *Molnár E.* i. m. 147. l.; 1511: Szücs. *Herpay* i. m. 295. sz.; 1513: Szőcs, Szíjgyártó, Őrlő, *Ráth K. :* Céhbeli szabályok kivonatban. (Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 1863) 283. l.; 1494: Debreceni Állami Levéltár (volt városi diplomagyűjtemény) 312. sz. eredeti; *Herpay* i. m. 231. sz.; *Molnár E.* i. m. 131. l.

az összes szénát elvitte. Az utóbbi körülmény is az állattenyésztéssel, ill. forgalommal kapcsolatos szerepére utal. 1444-ben András mészáros székesfehérvári polgár helyzetére is némi fényt vet, hogy peres ügyében a királytól tudott a városhoz szóló oklevelet kieszközölni. Székesfehérvár vagyoni erejére mutat, hogy 1526-ban adóját 3000 Ft-ra tudták felsrófolni (szemben szokásos alacsonyabb adójával, pl. 1523: 400 Ft).[37]

A mezővárosi állattenyésztés és állatkivitel feltételeit — különösen a központi államhatalom összeomlása utáni évtizedekben — csak a falusi osztályharc sikere biztosíthatta. Ez a küzdelem kiváltképpen az alföldi mezővárosok vidékén bontakozott ki.

Mint előrebocsátottam, a mezővárosok az *iparosodásnak* is gócai voltak. A XV. század folyamán a céhszervezet a mezővárosokra is kiterjedt, elsősorban persze ezek már várossá fejlődő csoportjára. *Debrecen* mezőváros képviseletében már 1436-ban egy szabó járt el. A céhes ipar ebben a Tiszántúl nyersanyagával dolgozó igen fejlett mezővárosban már a XIV. század végétől megtalálható (1395: szürkeposztót készítő takácsok, 1449: szűcsök). E takácsok munkáját a céhbe szervezkedett, ugyancsak a Homok utcában működő csapók folytatták. 1449-ben 17 szűcsmester járult itt a városi hatóság elé, tehát népes iparág volt. Az iparosodás folyamata végigkísérhető *Miskolc* XIV—XVI. századi fejlődésén is, a mezővárosi polgárok nevei és társadalmára utaló egyéb fontos adatok alapján. Ebben a mezővárosban a XVI. század elején céhük volt a vargáknak.[38]

[37] Olasz vámösszeállítás, *Kardos T.* i. m. 437, 442. l. A hazánkra nézve nagyfontosságú középkori Buda—Székesfehérvár—Zágráb—Zengg útvonal is fontos szerepet játszott Székesfehérvár gazdasági szerepének alakulásában már az előző századokban. — *N. Olahus :* Hungaria 10. l. — 1384: Veszprémi regeszták (1301—1387). Összeállította *Kumorovitz L. Bernát.* (Bp. 1953) 802. sz., 1444: *Házi :* Sopron I./3. 289, 293. sz.; 1433: Zichy Okmt. XII. 118. sz. — A székesfehérvári évi országos vásár korabeli jelentőségére fényt vet egy 1431. évi oklevél is, amely szerint három kismartoni lakostól, amikor áruikkal megrakott szekereikkel az említett vásárra mentek, feudális urak — a panasz szerint 1000 Ft értékű — áruikat tőlük elrabolták. Sopron Vm. Oklt. II. 105. sz. A kismartoniaktól szállított textilneműek részben nyilván a Székesfehérvárra vitt borok és marhák gazdáinak kezére kerültek volna. — *Molnár E.* i. m. 144, 147. l.; *Fógel :* II. Lajos 13. l.; *Anton Largiadèr :* Geschichte von Stadt und Landschaft Zürich. I. (Winterthur 1945) 133. l., Heinrich von Loesch id. ism. 415. l.

[38] 1436. dec. 29.: „. . . providus Michael Sartor de opido Debrechen in personis . . . Georgii dezpotis domini sui ac vniuersorum ciuium et hospitum de eadem Debreczen . . .” Debreceni Állami Levéltár (volt városi diplomagyűjtemény) 119. sz. eredeti. — *Mályusz Elemér :* A mezővárosi fejlődés (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp. 1953) 135—6. l. A debreceni szűcsök céhszabadalma 1449. aug. 28-án kelt. Eredetije a Debreceni Állami Levéltárban (volt városi diplomagyűjtemény) 146. sz. A bíró és esküdtek kiadványa. A benne szereplő szűcsmesterek egyike a Homok utcából való, ez tehát a mezőváros fontos iparos utcája lehetett. Közzétette *Illéssy János :* A debreceni szűcsök céhlevele. (Történelmi Tár 1900). 296—8. l. A debreceni Homok utcai csapók 1513-ban átírt 1458. évi eladási kiváltsága *Ráth Károly :* Céhbeli szabályok kivonatban. (Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 1863) 283. l. „csapó” annyi, mint durva posztót, szűrt kallóban készítő mesterember. *Czuczor—Fogarasi:* A magyar nyelv szótára I. (Pest 1862) 902. hasáb; *Szarvas—Simonyi :* Magyar nyelvtörténeti szótár I. (Bp. 1890) 382. hasáb; *Szinnyei József :* Magyar Tájszótár I. (Bp. 1893—96) 269. hasáb; *Szamota—Zolnai :* Magyar Oklevél-szótár. (Bp. 1902—6) 114. hasáb. A debreceni csapó céh 1529-ből való magyar köriratú pecsétnyomója a debreceni Déri Múzeumban: „Debreceni csapók ce[h] pecse[tje]” — Mindamellett Debrecen mezővárosként (oppidum) szerepel 1433: Fejér, Codex Diplomaticus X. 7. 189. és 220. sz., s oppidumnak nevezi Debrecent 1540. febr. 21-én Budán kelt oklevélben Szapolyai János király Izabella dotalitiumának szánva azt tartozékaival együtt. Warszawa, Archiw Glówne. — Miskolcon 1458-ban

Hasonló fejlődést járt meg harmadik magyar etnikumú nagy mezővárosunk, *Szeged* is. A török pusztítás előestéjén (1522) készült egyházi tizedlajstrom gazdag iparos-névanyaga és az iparos lakosságra utaló Varga utca (itt élt a vargák közül nyolc) és Műves utca (itt a 20 összeírt mind vagy egy híján kézműves nevű, ebből 11 bőrfeldolgozó iparosnév) a várossá alakuló Szeged normális fejlődésének, magasfokú iparosodásának hosszú időre végpontját jelzi. A tizedlajstrom alapján Reizner János és Hilf László 291 önálló iparost (kereskedőkkel együtt Hilf még 350-nél is többet) számlált meg. Molnár Erik — joggal óvatosabb becsléssel — 279—280 önálló iparossal számolt. Szűcs Jenő — Tápé és Szentmihály mellett Bánfalvát is leszámítva — 259 szorosan vett ipari foglalkozást jelölő nevet vett számításba, s az általa figyelembe vett terület lakosságának 17,8%-át tekintette iparosnak. Ugyanő vette szemügyre a szegedi iparágak csoportarányát is. Ezen túl érdemes azt is vizsgálni, hogy kiegészítő vagy főfoglalkozású kézművesekről van-e szó, mert ez is igen lényeges a városiasodás útján való előrehaladás foka tekintetében. A tizedlajstrom segít ennek elbírálásában is, mivel a mezőgazdaság csak az iparosnevűek *kisebb* részénél játszott nagyobb szerepet, a zsellérek között összeírt iparosok fő munkája valóban a kézművesség lehetett. A szegedi iparos és kereskedő elemeket a mellékelt (324 l.) táblázatban foglalhatjuk össze (nem számítva Tápét és Szentmihályt). A számokban az iparosok özvegyeit és fiait is figyelembe vettem mint családfőket. A táblázatban számbavett és csoportosított iparosokon túl legfeljebb még 3—4 egyéb (Hilfnél említett) iparág űzőinek számítható 5—8 további személy, ami azonban problematikus. Ezeket a táblázatba éppúgy nem vettem fel, amint azokat a foglalkozásokat sem, amelyek iparost, kereskedőt egyaránt jelenthetnek, vagy viselői a forgalomban is tevékenykedtek. Így a borbélyok (1 szőlős, 5 zsellér) nem tekinthetők termelő iparosoknak, a taligások (5 zsellér) lehetnek ilyen eszközt gyártó iparosok vagy ezzel közlekedők is, a szekeresek (3 gabonás, 2 zsellér) lehetnek szekerészek is, de esetleg szekérgyártók. (Utóbbiak ugyanis nem szerepelnek a lajstromban, holott pl. 1495-ből tudjuk, hogy akkor Ulászló király kocsijait Szegeden újították meg.) A taligások és szekeresek egy része talán még emeli a faipar képviselőinek fenti arányát. A kutasok (1 gabonás, 1 juhos, 1 szőlős, 5 zsellér) neve is problematikus, ezt sem számítottam, amint az olajosoké (3 zsellér) is. Van még révész (1 gabonás, 4 zsellér), tanácsi hirdető (1 zsellér). Az 1591 összeírt családfőnek tehát 24,7%-a volt az iparos, kereskedő vagy forgalmi ágazatban dolgozó, valamint zenész elemek együttes aránya. Mindegyik csoportnál a zömöt a zsellérek között írták össze: jobbágysorban 51 iparos, zsellérsorban 251 szerepel (talán nemfizető volt még 1). Iparosnak-kereskedőnek tekinthető egyaránt 7 jobbágysorban, 20 zsellérsorban összeírt személy, a kereskedelemben és forgalomban tevékenykedett 6 jobbágysorban, 43 zsellérsorban összeírt családfő, a zenészek mind zsellérsorban éltek (4 sípos, 3 dobos, 4 lantos, 1 tubicinator [trombitás], 1 hegedűs). Iparának sajátosságait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy kovács-

---

Sebestyén kovács bíró és Gombos Simon esküdt, 1461-ben Molnár Demeter és Fazekas Bálint esküdt, 1473-ban Lakatos Antal a város küldötte a királyhoz, 1503-ban Szabó Demeter Ó-Miskolc bírája. Az adatok *Szendrei :* Miskolc III. k.; *Mályusz :* A magyarság és a városi élet 55. l.; *Voit Pál :* Magyar keramikatörténeti tanulmányok I. (Művészettörténeti Értesítő 1954) 119. l. A város fejlettségére, Ó-Miskolc mellett „újvárosának" kialakulására és lakosságának differenciálódására *Mályusz* i. m. 56. l. 1521: a miskolci varga céh (csizmadia céh) szabályainak királyi megerősítése *Ráth K.* i. m.283. l.; *Pásztor Lajos :* A magyarság vallásos élete a Jagellók korában (Bp. 1940) 44. l.

Foglalkozás	Gabonával fizető	Juhos	Szőlős	Zsellér	Össz.	Az iparcsoportban dolgozók száma és %aránya
kovács	1	1	4	16	22	*vas- és fémipar*
ötvös + aranyas	—	—	1	7	8	
csiszár (pulitor)	—	—	—	5	5	
pajzsgyártó	—	—	—	1	1	
patkós	—	—	2	—	2	
puskás	—	—	—	3	3	
faber	—	—	—	1	1	
órás	—	—	—	2	2	
nyilas	—	—	—	2	2	
szekercés	—	—	—	3	3	
bárdos	—	1	—	—	1	
köszörűs	—	—	—	1	1	
kardos	—	—	—	1	1	52 = 17,2%
nyirő	—	—	—	4	4	*szövőipar*
csapó	1	—	—	4	5	
kötélverő	—	—	1	1	2	11 = 3,6%
szíjgyártó (corrigiator)	—	—	2	11	13	*bőripar*
nyerges	—	—	—	2	2	
hámverő	1	—	—	3	4	19 = 6,3%
pintér	—	1	1	6	8	*faipar*
asztalgyártó	—	—	—	3	3	
kerekes	1	1	—	2	4	
kádár	1	1	—	—	2	
szitás	—	1	—	3	4	
esztergályos	—	—	—	1	1	
házkötő (= falfonó, kaskötő)	—	—	—	3	3	25 = 8,2%
mészáros	—	2	1	15	18	*élelmezési ipar*
molnár	—	—	—	6	6	
sütő	—	—	—	1	1	
seres	—	1	—	2	3	
sajtnyomó	1	—	—	—	1	29 = 9,6%
szabó (+ 1 nem fizető?)	2	1	9	48	61	*ruházati ipar*
szűcs	—	1	—	25	26	
varga	—	—	1	35	36	
hímvarró	—	—	1	—	1	
varró	2	—	—	1	3	
gombos, gomböntő	—	—	—	2	2	
kesztyűs	—	—	—	1	1	130 = 42,9%
lapicida (kőfaragó)	—	—	—	9	9	*építő- és agyagipar*
fazekas	—	—	—	5	5	
ács	4	—	—	9	13	
cserepes	—	1	—	2	3	
téglás	1	—	—	—	1	
pictor	—	—	—	1	1	
korsós	—	—	—	2	2	34 = 11,2%
fésűs, fésűgyártó	1	—	—	1	2	*egyéb*
kenő	—	—	—	1	1	3 = 1%
kalmár	—	1	4	33	38	*kereskedő*
kompolár	—	—	—	2	2	
szatócs	—	—	—	2	2	
csaplár	—	—	—	1	1	43

ipara és fegyveripara, bőr- és bőrruházati ipara, faipara, kereskedelme elég sok ágra tagozódott. De az építés ágaiban a kő- és faépítkezés aránya nem lehetett nagyvárosias. Ruhaipara pedig feltűnően népes, mutatva, hogy a környék falvaiból is Szeged piacain vettek ruhát. De ennek nyersanyagát csak részben állíthatták elő a helységben, szövőipara gyengébb, mint a korabeli nagyobb városokban. Vessük össze két igazi nagyváros, a sziléziai Boroszló és a Majna melletti Frankfurt megfelelő iparági tagozódásával, a XV. század első felének ottani adatai alapján.

	vas—fém	szövő	bőr	fa	élelmezés	ruházat	építő	egyéb
Boroszló—Frankfurt	12—18	21—25	7—8	8—9	14—20	20—22	3—12	1%
Szeged	17,2	3,6	6,3	8,2	9,6	42,9	11,2	1%

Feltűnő az összehasonlításból éppen a szövő- és ruházati ipar arányainak nagy eltolódása Szegeden, szemben a posztógyártó nagyvárosokkal. Éppen az egyik legfontosabb középkori iparágban maradt el tehát Szeged kézműves fejlődése. (A ruházati ipar Székesfehérvárott is jelentékeny kézművesség lehetett. Már 1443-ban is szerepelt polgárai között Benedek szabó. 1512-ben már szabó céh szabályai mutatják az iparág fontosságát a székesfehérvári Nova Civitas külvárosban.) A szegedi ötvösök közül 6 a Szt. Demeter utcában lakott. (A külföldön működő XV. század végi magyarországi ötvösök közül az egyik Szegedi János volt.) Helyesen állapította meg a fentiek tükrében Mályusz Elemér, hogy Szegeden „a piacokon szélesebb vidék lakossága megtalálhatta a szükséges iparcikkeket". Felmerülhet a kérdés, helyesen tárgyalom-e Szegedet mégis mezővárosaink között, nem inkább az olyan városokkal kellene-e egy sorba helyeznünk, mint Pest, Kassa vagy Kolozsvár? Úgy érzem helyesen jártam el: Szeged erős bortermelése és állattenyésztése, az ötfelé is hasadt pékiparral rendelkező városokhoz képest elenyésző és differenciálatlan pékipara, elmaradottabb céhalakulása mellett egyes oklevelek szóhasználata és a kortársak ítélete is azt indokolja, hogy a mezővárosok legfejlettebbikének tartsuk. Két olyan író, akik nem jogi, inkább fejlettségi szempontból ítélték meg településeinket, ezt támasztják alá. A kortárs Taurinus és a Mohács előtti Magyarország letűnt világát ábrázoló Oláh Miklós is mezővárosnak (oppidum) nevezik Szegedet.[39]

[39] Számításaim alapja a szegedi tizedlajstrom (1522), közzétéve *Reizner :* Szeged története. Oklt. 61. sz. Az említett utcanevek 113, 116, 122. l. Beleszámítottam Bánfalvát is, amely a jegyzékben ugyan a külterületek előtt van említve, de mint *Plathea* Banfalwa szervesebben csatlakozik a mezővároshoz, mint Tápé vagy Szentmihály. Egész népessége zsellérsorban lévén összeírva (néhány iparos is szerepel köztük), gabona után fizető vagy juhos gazdák híján ezt nem tudtam falunak tekinteni. — *Reizner János :* Szeged története. I. 91. l., III. (Szeged 1900) 452. l.; *Hilf László :* A szegedi iparosság története (Szeged 1929) 12—3. l.; *Mályusz E. :* A magyarság és a városi élet. 41. l.; *Horváth Tibor Antal :* Ismeretlen levéltári adatok az ötvösök történetéhez főleg a XVI—XVII. században. (Művészettörténeti Értesítő 1953) 179. l.; *Molnár E.* i. m. 115—6, 135—6, 156. l.; *Szűcs Jenő :* Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. (Bp. 1955) 44, 47, 50—1. l. — Az élelmezési ipar aránya nemcsak a XV. századi Boroszlóban és Frankfurtban jóval erősebb, de Lübeckben már 1290 körül is 104 mészáros és 50 pék működött a piacon. *Rudolf Häpke :* Wirtschaftgeschichte I. (Leipzig 1928) 59. l.; *Taurinus* (ed. *Juhász)* 68. l. Index Abcdarius; *N. Olahus :* Hungaria, 25. l. — 1462: „opidi Zegediensis", „opido

A XV. század végén és a XVI. században már további mezővárosokban is viszonylag fejlett az ipar, és *közepesen fejlett mezővárosokban* is felbukkannak bizonyos iparágakban a céhek. Gyöngyösön céhük volt a mészárosoknak. A püspöki székhely mezőváros Vác legrégibb céhe is ebből a korszakból való, legalábbis az ottani magyar vargák céhpecsétje 1503. évi. Az egri szabó iparosok céhszabályzata már 1455. évi. Közülük forgalmas és kulturális eredményekben sem elmaradt hely volt *Gyöngyös*. Ennek 1493—97. években mai nagyságára bővített Szt. Bertalan temploma mögött iskola állt, már a XV. századtól fallal kerítve. Ebből a helységből 1493—1514 közt Krakkóba legalább három, 1467—1514 közt Bécsbe legalább 4 személy jutott egyetemre.[40]

A történeti kutatásnak behatóan kell foglalkoznia azzal a kérdéssel, mennyiben beszélhetünk a XV—XVI. századi átlagos mezőváros ipari termelésének fejlődéséről? Sajnos, legtöbb mezővárosunkban alig marad más eszköz az iparosok számának, illetve arányának megállapítására, mint a jobbágyok nevének elemzése. *A mezővárosok iparosodása* feltétlenül előrehaladt, talán részben a városi céhes ipar fejlődésének meglassulásával összefüggésben. Rimaszombatban a XVI. század elején ötvös céh alakult. A XV. század második felében jelentékeny iparfejlődést látunk Pozsony környékén Bazin, a mészáros céhhel rendelkező Szentgyörgy, Modor, Dévény (édes, jó borukról is híresek) esetében, Sopron környékén pedig Kismarton, a már a XIV. század közepén civitasnak is nevezett és 1360-ból ismert pecsétje szerint már erődített Csepreg, továbbá Sárvár stb. életében. Az iparosok ezekben már a lakosság 18—20%-át tették ki. De az alföldi mezővárosoknak is egyik jellemvonása bizonyos fokú ipar kibontakozása. A Bodrog megyei Bodrog és a Bács megyei Szond kisebb mezővárosok lakosainak több mint egyötöde neve alapján iparűző jobbágynak és zsellérnek számítható. Bodrogon ugyanis a 36 jobbágy és 107 zsellér közt annyi mesterségjelző nevű akad, amennyit a (327. lapon lévő) táblázat tartalmaz.

Rajtuk kívül a nemfizetők között 3 arató szerepel. Szond 141 zsellére közt 9 vargát, 5 mészárost, 4 szabót, 3—3 fazekast, kalmárt, 2—2 hegedűst, molnárt, 1—1 sípost, kovácsot, csapót, szűcsöt, cserepest, kardost, serest írtak össze, s a zsellérek fenti számában szerepel más 17 özvegy mellett csiszár özvegye 2, kovács özvegye 1. Iparcsoportok szerint feltűnő, hogy sok tekintetben az arányok Szegedéhez hasonlók: Bodrogon is, Szondon is az élen a ruházati ipar járt. E két helységben azonban második helyre az élelmezési ipar rukkolt. A Szegeden ezt a helyet elfoglaló vas- és fémipar Szondon a harmadik helyre szorult, Bodrogon meg éppenséggel teljesen hiányzott. Az építő- és agyagipar

---

Zegediensi" *Wenzel Gusztáv :* A Hedervári . . . per . . . (Magyar Történelmi Tár VI. 1859) 44. l. — A székesfehérvári adatokra *Házi :* Sopron I./3. 281. sz.; *Fitz Jenő:* A középkori Székesfehérvár. (Székesfehérvár 1957) 13. l.

[40] 1498: Gyöngyösi mészáros céh, 2 oklevél. *Ráth K.* i. m. 283. l. és *Nagy Béni :* Heves vármegye története. (Borovszky Samu szerk: Heves vármegye) 484. l. Gyöngyös 1445-ben is mint mezőváros (Geunges opidum) szerepel, *B. Szabó :* Pest m. 720 sz.; 1454: oppidum Gywnges, Bánffy Oklt. I. 478. sz.; Gyöngyös mezővárost írja János Albert trónkövetelő oklevele „oppidum Gyndesch" formában, Codex epistolaris saeculi decimi quinti. III. 370. l. Vö. *B. Szabó :* Pest m. 1223. sz. (1504. év) és 1460. sz. (1525. év); „Vacsi: magyar: czehnek: pecsétye: 1503." *Duray Kálmán :* A váci céhek. (Vác 1912) 37. l. — Vác korábbi helyzetére (Magyar- és Németvác) l. *Mályusz Elemér :* A mezővárosi fejlődés (Tanulmányok a parasztság tört.) 175. l. — Egerre *Nagy Béni* i. m. 484. l.; *Schrauf Károly :* A krakói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493—1558.) (Bp. 1893) 120. l.; ua.: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. 1453-tól 1630-ig. (Bp. 1902) 440. l.

Szegeden is, Bodrogon is a harmadik, Szondon a negyedik helyet foglalta el. Szegeden a kereskedők száma a két legnagyobb iparcsoporté után következett, de a jóval gyengébb iparú Szondon csak a négy legnépesebb iparcsoport után, Bodrogon meg csak egyetlen kereskedőelem szerepelt. Az elemzés mutatja, hogy éppen a városiassághoz szükséges foglalkozási ágak tekintetében mennyire Szeged mögött járt Bodrog és Szond. Mégis normális fejlődés esetén a távoli jövő tartalékai voltak.[41]

Mesterség	Jobbágy	Zsellér
szabó	1	6
szabó özvegye	1	2
varga	1	4
varga özvegye	—	1
mészáros	2	2
molnár	—	3
ács	—	2
kalmár	1	—
borbély	1	—
deák	1	—
hegedűs	1	—
asztalgyártó	—	1
lantos	—	1
szűcs	—	1
bodrogi mesterségnevek	9	23

Annyi kétségtelennek látszik, hogy az e korbeli mezővárosnak is egyik megkülönböztető jegye a falutól a viszonylag nagyobb kézműves népesség. A mezőváros és falu viszonyait összehasonlítani alkalmas nagyszámu adatból kiemelkedik egy, amely az egyébként is jól ismert *Gyula mezőváros* viszonyait világítja meg. Egy XV. századi hatalmaskodásban a hatalmaskodó Maróti Mátyus jobbágyait név szerint is felsorolták. Bár a jobbágynevek nem feltétlenül jelölnek minden esetben valóban iparűzőt, s a hatalmaskodók arányából sem lehet pontosan következtetni a helységek lakosainak foglalkozási arányára, mégsem lehet véletlen, hogy Gyulán lakott közülük 3 „kalamár", 2 ötvös, 2 szűcs, 1—1 kovács, íjgyártó, kerekes, szíjgyártó, sörös, Békésen 1 „kalamár", 3 molnár, 2 szabó, 2 varga, 1—1 szekeres és kerekes, Szénáson 3 szabó, 1—1 „kompolár" és „csiszár". Fábiánsebestyénben már csak 1 kovács és 1 literátus, Veresegyházán 1 kovács, Berényben, Décsén és Kondoroson viszont egyetlen iparos nevű sem szerepel a hatalmaskodó jobbágyok között.[42] Egy 1493 áprilisi hatalmaskodás-

[41] *Rómer Flóris Ferenc :* A hazai ötvös-céhek szabályai. (Századok 1877) 411. l. — A Pozsony és Sopron környéki mezővárosokra *Szűcs J :* Városok és kézművesség. 179. l. és *Mollay Károly :* A vármegye történeti vázlata 1848-ig. (Sopron és környéke műemlékei. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp. 1953) 45. l. — Bazin, Modor, Dévény és Szentgyörgy szőlőhegyeire Anjou-kori Okmt. IV. 198. sz.; Fejér: Codex Diplomaticus IX. 3. 120, 154. sz.; *N. Olahus :* Hungaria. 18. l. — Pozsonyszentgyörgyi mészáros céh oltárjavadalma (1514) *Pásztor :* A magyarság vallásos élete. 47. l.; *Szabó István :* Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. (Bp. 1954) 32—3. (Szond), 59—60. (Bodrog) l.

[42] Gyula mint mezőváros (oppidum) szerepel 1438: *Veress :* Gyula Oklt. 20. sz.; 1451: uo. 26. sz.; 1461: uo. 31. sz.; 1467: uo. 34. sz.; 1482: uo. 42. sz.; 1493: cives eiusdem oppidi, uo. 48. sz.; 1494. okt. 9.: „in opido nostro Gywla" (Korvin János oklevele) Debreceni Áll. Levéltár (volt városi diplomagyűjtemény) 313. sz. eredeti; 1494: *Veress* i. m.

ban pedig Gyuláról Ötvös (!) Miklós bíróval az élen a felbujtók és kivitelezők között — mezővárosi polgárnak minősítve — más nevűek mellett 3—3 literátus és varga, 1—1 „kalamár", szíjgyártó, szitás, nyírő, szabó és (talpigérő, bő, gallér nélküli gyapjú felsőruhát készítő) gubás található.[43] S Mátyás király, mikor Gyula „város" (civitas) polgárait, lakosait és kereskedőit (!), valamint egész közösségét mindennemű királyi és egyéb kézen lévő vám fizetése alól felmenti mindenfajta áruikra az ország egész területére, ennek indokolására azt hangoztatja, hogy a királyok dicsősége a népek sokaságában, az országok dísze és ereje a városok nyugalmában és nagyságában áll, hogy a fejedelmeknek hasznos a városokat naggyá tenni, s Gyula polgárainak és lakosainak sokaságát a király előnyére növelni kívánja. A forgalom itt említett mérete a mezővárosiak viszonylag kiterjedt, elsősorban alighanem állatokkal űzött kereskedelmére s talán exportjára vall. De a mezővárosi kézművesek jóval szűkebb piacterületén is előnyt jelentett a vámfelmentés. Ez a kiváltságlevél olyan fontos volt a mezővárosnak, hogy a következő királyokkal is sorra megerősíttette azt.[44]

---

50. sz.; 1506: uo. 63. sz.; 1566: uo. 593. sz. jegyzete. — Hetipiaca szerepel 1467: uo. 34. sz.; egyenesen városnak írják: 1458: „dictae civitatis Gywlae" uo. 28. sz.; a bíró és 12 esküdt állít ki oklevelet Gyulán 1480: uo. 40. sz.; Fekete János gyulai szabó 1422 előtt, *Scherer Ferenc :* Gyula város története I. (Bp. 1938) 48. l. — Gyula iparosodásához hozzájárult, hogy már a XIV. században uradalom névadó székhelye, 1403-ban és 1404-ben már régi uradalmi határairól olvashatunk, ekkor 43 Békés és Zaránd megyei falu élén járt. A tartozékformula szerint a vásár és a (Gyulán, Váriban, Simándon, Békésen, Décsén stb. előforduló) vám fontosabb volt a földnél is. *Veress E.* i. m. 7, 8. sz. Vö. *Eperjessy K.* ismertetését, Századok 1940. 460. l. A szövegben említett hatalmaskodás 1468-ban zajlott le, a róla szóló oklevél 1469-i. *Veress* i. m. 35. sz. — Békés is mezővárosnak számított, vö. 1509-ben uo. 80. sz. — A fenti foglalkozásnevek közül „csiszár" eredetileg a. m. köszörűs, ekkor inkább már fegyverkovács. *Bárczi Géza :* Magyar szófejtő szótár 42. l. Az értelmezést bizonyítja egy 1521. évi adat: Fabri ac Gladiatores wlgo Chyzarok. *Szamota—Zolnai :* Magyar Oklevél-szótár 133. hasáb; „kalamár" a régiségben és a falusi népnél előforduló alakváltozata a kereskedő, institor jelentésű kalmárnak (a kódexirodalomban kalomár is). *Czuczor—Fogarasi :* A magyar nyelv szótára III. (Pest 1865) 347. hasáb; *Szarvas—Simonyi :* Magyar nyelvtörténeti Szótár. II. (Bp. 1891) 88. hasáb; *Szinnyei József :* Magyar tájszótár I. (Bp. 1893—96) 1025. hasáb; *Szamota—Zolnai :* Magyar Oklevél-szótár 439, 441. hasáb; *Bárczi G.* i. m. 147. l. „kompolár" (komplár) a. m. szatócs, korcsmáros, csapláros. *Szamota—Zolnai :* Magyar Oklevél-Szótár 515. hasáb; *Szarvas—Simonyi :* Magyar nyelvtörténeti Szótár II. 340. hasáb.

[43] *Veress :* Gyula Oklt. 48. sz. — „szitás" a. m. szitacsináló mesterember, szitakötő. *Czuczor—Fogarasi* i. m. V. (Bp. 1870) 1369. hasáb; *Szamota—Zolnai :* Magyar Oklevél-szótár 928. hasáb. „gubás" a. m. gubakészítő mesterember. *Czuczor—Fogarasi* i. m. II. (Pest, 1864) 1128. hasáb; *Szinnyei József :* Magyar tájszótár I. 723, 725. hasáb.

[44] 1476; megerősíti II. Ulászló 1492-ben Ötvös (Aurifaber) Miklós gyulai bíró, tehát egy vezető iparos közbenjárására, II. Lajos 1516-ban, I. Ferdinánd 1557-ben. *Veress:* Gyula Oklt. 37. sz. Ez a várostámogató formula nem Mátyás alatt bukkan fel először. Már a XIV. század második felében Erzsébet magyar—lengyel anyakirálynő oklevele alkalmazza az alapgondolatot: „Cum expediat reipublicae terrarum solitudines civitatum frequentia decorari . . . " 1362. évi oklevél, Codex diplomaticus Majoris Poloniae (Kiadta *Raczyński*, Poznań, 1840) 99. sz. — Újabb eleme jelenik meg a későbbi formulának, amikor Mária királynő 1391-ben Szikszónak olyan tevékenységekre enged királyi erdőből fát kitermelni, „que respicere videtur commodositatem prefata ciuitatis nostre", *Szendrei :* Miskolc III. k. 43. sz. — Zsigmond 1411. január 27-én „pro vtilitate et commodo regni nostri" Kapi mezővárosnak szerdai hetipiacot engedélyez. O. L. Dl. 64.151. — Zsigmond 1431. aug. 10-én „pro utilitate et commodo eiusdem possessionis Loos et suarum incolarum, imo et tocius regni nostri" Lózs falunak István király-napi országos és hétfői hetivásárt engedélyez. Sopron vm. Oklt. II. 104. sz. — V. László 1453. febr. 5-én „pro utilitate et commodo regni nostri Hungariae predicti et eius incolarum" Várda mezőváros Kápolna utcájára dec. 21. körüli évi vásárt engedélyez. Zichy Okmt. IX. 270. sz. — Mátyás

Gyula fejlettségére más oldalról elég népes helyi plébániai iskolája (schola), főleg pedig az is utal, hogy 1488-—1514 közt a krakkói egyetemre innen hatan jutottak ki. A gazdasági fejlődés további fokára jellemző, hogy 1561-ben a Csapó utca is felbukkant Gyulán. Rendszeres árutermelés nélkül elképzelhetetlen, hogy Gyula mezőváros „szegény emberei" 1524-ben a földesúrnak 800 Ft-ot fizettek a királyi forintos és kétdénáros adó és a vármegyei 53 dénáros adó felett.[45] A fejlődő ipari termelés mellett az erős mezőgazdasági árutermelés lehet ennek a magyarázata. Gyula fejlettségére mindenesetre Mátyás-kori említett országos vámmentessége éppúgy utal, mint az a körülmény, hogy 1514 után is még ennyi terhet bírt viselni, noha nehezen vállalva. A fenti — Gyula esetében más oldalról is megerősített iparosodását igazoló — módszer más esetekben is célravezető.

A Bihar megyei Körösszegen, ebben a több utcás mezővárosban 1489-ben találkozunk foglalkozásnevekkel. Az itteni Szt. Katalin utcában 9 családból emelhető ki a Sós, Varga, Szabó, Tegzes, Deák név, míg a Macskás utcában 4 családból a Szántó és Vámos. 1491-ben a Zala megyei Keszthely mezővárosban (oppidum) élő jobbágyok hatalmaskodtak Fenék birtokon. Felsorolnak 28 nevet, közülük 3 bellér, 1—1 kovács, szabó, varga, kaszás, révhordó. 1516-ban hatalmaskodást elkövető jobbágyok közt Majtény mezővárosból 3 szabó és 1 varga szerepel, míg a résztvevő falusiak közt (4 faluból) összesen 1 szabó akad. Ó-Tata mezőváros bírája 1490-ben kalmár nevet visel, 12 esküdtje és polgára között 1—1 szabó, mészáros, varga, boros fordul elő. Cegléd is egyike volt az olyan mezővárosoknak, amelyek hetivásárain a helybeli iparosok (kovácsok, szabók, szűcsök, szíjgyártók) maguk árulták készítményeiket a környékbeli falvak jobbágyainak. 1444-ben Nyárasapáti István gazdag nemes Cegléden járva egy szabómesternél keresett megfelelő szállást. 1510-ben ceglédi lakosok között neveik alapján fazekas, ács, kovács, szabó, mészáros, haláros, tegzes, borbély, varga, timár, takács fordul elő.[46]

1462. aug. 17-én Szegednek kedvezményeket ad, „quod cum gloria regum in multitudine populorum et decus ac robur regnorum in divicÿs et amplitudine consistat civitatum, expedit igitur principibus omni diligencia intendere populis servandis, ac civitatibus magnificandis et fovendis, utpote ex quibus premissa regum et regnorum commoda procedunt, . . . et status populorum, civitatumque utilitates et augmentum proveniat . . . " *Reizner :* Szeged Tört. Oklt. 34. sz. és I. k. 71. l. — Mátyás korabeli formula: „pro commodo & utilitate dicti Regni nostri, consequenterque pro amplificatione Incolarum possessionis ejusdem" ad évi és hetivásár jogokat. *M. G. Kovachich :* Formulae solennes styli . . . (Pesthini, 1799) 160. l. — A formula viszonylag gyakorta érvényesült Mátyás alatt. Sopron város, Neszmély mezőváros, Nagymegyer és Izsap falvak kiváltságlevelének megfelelő szövegrészét idézi *Elekes :* A központosító politika belső erőforrásai. 32. l., uő.: Mátyás király (1458—1490). (H. Balázs Éva szerk.: Mátyás a kortársak között. Bp. 1957.) XIX. l. és uő.: Központosító törekvések . . . (Magyarország története I./1. Egyetemi tankönyv. Bp. 1957) 247. l.

[45] 1510-ben 10 tanulója (scholastici itt nem jelenthet tanítót) énekelt Frangepán Beatrix temetésén. *Békefi Remig :* A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. (Bp. 1906) 108, 364, 398. l.; *Schrauf K. :* A krakói magyar tanulók-háza. 120. l. — „platea Chapo ucza vocata" *Veress :* Gyula Oklt. 453. sz.; *Scherer Ferenc :* Gyula város története I. (Bp. 1938) 90. l. — *Veress* i. m. 113. sz.

[46] A jelentősebb, templommal és dominikánus kolostorral bíró utca a Katalin utca volt. Innen is a körösszegi vár Katalinvár neve a néphagyományban. *Márki :* Dósa. 359—60. l. — Keszthelyre *Knauz Nándor :* A budai káptalan regestái. 1148—1649. (Magyar Történelmi Tár XII. 1863.) 59. sz. — Majtényra Károlyi Oklt. III. 62. sz. — Tatára *Friss:* Magyar—Zsidó Oklevéltár I. köt. 178. sz. — Ceglédre *Oppel:* Cegléd 1730-ig. 37. l. és *Mályusz Elemér :* Az 1514. évi jobbágyháború okai (Társadalomtudomány, 1926) 378. l.

Mátyás király már támaszkodni is tudott a mezővárosi iparra, állandó zsoldos hadserege felszerelésében is. Feljegyezték a királyról, hogy Sabác megvívása előtt „három esztendeig mind az egész mezőségön a Tiszán tul Váradtul fogva mind Pestig valahol szőcs vót *vagy városon vagy falún*, mind őneki míveltek ködmenöket és keztőket nyóc ezer emberre valót, kit osztán ő akor a drabantoknak, a kinek kevesb ruhája vót, osztott vót el, . . . "[47] Jegyezzük meg, hogy ez a forrás is a *Tiszántúlt és a Duna—Tisza közét* tekintette a jellegzetes mezővárosi területnek.

A mezőváros a falutól differenciáltabb iparában is különbözött. Ezt az az említett 1510-i ceglédi adat is érzékelteti. Egy 1450. márciusi, adót kivető szabályozás szabót, csizmadiát, szűcsöt, kovácsot, ötvöst említ az adófizetésre kötelezett kézművesek sorában. Ezek lehettek a falusi népnek, ill. az uradalomnak dolgozó tipikus iparosok. Ellenben az *iparosodó mezőváros* lebegett a törvényhozók szeme előtt, amikor az 1521. évi törvényben a kézművesek megadóztatásánál az 5. cikk a városokban és mezővárosokban levő kézműveseket vette egy kalap alá (nyilván a falusiakkal szemben), s itt egy sor iparágat vett tekintetbe (bár ekkora változatosság csak a mezővárosok legfejlettebb csoportjánál fordulhatott elő): szabó, gemmahasító, aranyműves, ács, kőfaragó, kovács, festő, asztalos, ólomedény készítő, posztónyíró, takács, zablakészítő, rézműves, borbély, mészáros, szűcs, szíjgyártó, varga, nyereggyártó, gyapjúfonó, lakatos, sarkantyúkészítő, szekérgyártó, tímár. Azt hihetnők, hogy felületes általánosításról van szó, de ennek ellentmond, hogy a törvény adóösszeg szempontjából elválasztja a szabad és kőfallal kerített városok kereskedőit és posztógyártóit (posztómetsző) a kívülük lakó kereskedőktől és posztógyártóktól (a 6, ill. 8. cikk).[48]

A mezővárosi és falusi kereskedelem nem egy esetben kiterjedhetett a helyi kézművesek termékeire. Ezzel találkozunk valószínűleg a tárgyalt korszakban pl. a Szatmár megyei Károly mezőváros és a Károlyi-birtokhoz tartozó több falu (Vada, Fény és Kaplyan) esetében. II. Ulászló 1492-ben e helységek jobbágyainak védlevelet adott arra az esetre, ha élelmük szükséges megszerzése végett az ország különböző részein közlekednek dolgaikkal és árucikkeikkel más feudális birtokokon; tiltva e jobbágyok letartóztatását, áruik lefoglalását. Ez önmagában még nem igazolja, hogy iparosokról lehet szó. De Károly jobbágyai között már egy 1450. évi hatalmaskodásban szerepelnek iparosok. Ekkor 2 varga, 1—1 kovács, ács, sáfár, literátus név fordul elő 36 egyéb nevű és további csak jelzett jobbágyok mellett. De ekkor még mellé állítható Börvely helység is, ahonnan 2—2 varga és szabó, 1—1 ács és literátus szerepel 23 egyéb nevű jobbágy mellett. A még szereplő négy faluból összesen említenek 1—1 molnárt, literátust, szabót, a más nevű 17 hatalmaskodó jobbágy mellett. Éppen Károlyban a XV. század végétől kezdve azután sorozatosan találkozunk iparos lakosokkal.[49]

[47] Az Landorfejírvár elveszésének oka . . . (*Verancsics A.* összes munkái: II. Pest 1857. — Magyar Tört. Emlékek. Irók 3.) 154. l. Kiemelés tőlem, Sz. Gy.

[48] 1450: *Mályusz Elemér :* A magyar rendi állam Hunyadi korában. (Századok 1957) 121. l. — Magyar Törvénytár, 1000—1526. évi törvénycikkek. 788—790. l. — Nem véletlen, hanem a valóságot tükrözhette, hogy a kereskedők mellett a posztómetszőket hívta a városok, mezővárosok és királyi falvak vásáraira Mátyás király formulája is. *M. G. Kovachich :* Formulae solennes styli . . . 160—1. l.

[49] Károlyi Oklt. II. 231. sz. — A védlevél Károlyi Oklt. III. 5. sz.; Károly oppidum gyanánt említve 1535-ben is uo. 112. sz.; 1498: ács (Anthonius Alch) a mezőváros vezetői között. Uo. 19. sz.; 1536: mészáros (Petri Myzarus) jobbágy háza a mezőváros piacterén

Ez idő tájt másrészt ismételten találkozunk azzal is, részben a mezővárosok iparosodásával összefüggésben, hogy a jobbágyok mezővárosi piacokra szállítanak, még gabonát is. Így érthető, miért tilthatták meg az Ajtósiak jobbágyaiknak, hogy a velük birtokviszályban álló Brandenburgi György három „városának" piacain eladjanak és vásároljanak (azon túl, hogy az őrgróf malmaiban való őrlést is megtiltották). De Sadobrich Péter gyulai várnagy vigasztalta Brandenburgi Györgyöt, hogy az Ajtósi nemesek e tilalmat nem sokáig fogják fenntartani, mert a *„városok" nélkül el nem lehetnek.*[50] Ő pedig jól ismerhette a forgalmi viszonyokat, s ebből a szempontból városnak tekintette a mezővárosokat.

A forgalom kiterebélyesedésében a parasztok nemcsak mint vásárlók és eladók jutottak szerephez, hanem a forgalom lebonyolításában mint fuvarosok is. Erre is utal az 1468. évi dekrétum 13. cikkelye, amikor tilalmazza, hogy a király és mások familiárisai el merjék venni az úton a nemesek, *nem nemesek* vagy egyháziak *szekereit, lovait* s más dolgait. E dekrétum 9. cikkelye a király áruinak szállításáról is szólva említést tesz szekereiről, s tilalmazza a szállítók, vívők (vectores) önkényeskedéseit. Ezek helyzetét azonban tüzetesebben nem határozza meg. Elekes Lajos emelte ki, hogy a forrásokban gyakran szerepelnek a *„paraszti szekerészek"*, és Mátyás 1472. évi dekrétumában is helyet kaptak. Forrásait nem részletezte, s így jobbára a magunk ismereteire vagyunk e kérdésben utalva. Az ország különböző vidékeinek egyházi földesúri összeírásai is igazolják parasztok fuvarozási szerepét, mind az egyházi személyek utazásai alkalmával, mind a tizedek behordása vagy áruk szállítása kapcsán. S e fuvarosok ezt nem jobbágyi kötelességként űzték, hanem pénzt kaptak érte, alkalmasint esetenkénti megállapodás szerint. Ez volt a helyzet a győri káptalan, a veszprémi káptalan, az egri püspökség különféle szállításainál. Kiemelhető, hogy a győri káptalan *saját* jobbágyának fizetett fuvarért, míg az egri egyháznál még az allodium-munkák fuvarozása is így, fizetség ellenében folyt le, s nem robotként; napszámos szekerek vételéről is van szó vásár idején. Bártfa város hegyaljai szőlőinél is alkalmaztak fizetség ellenében fuvarosokat. Előfordult itt, hogy szüret idején fuvarosok huzamosabb szolgálatra alkudtak meg, s szekerükkel-lovukkal együtt 1—3 heti időtartamra szegődtek. Szeged tizedeinek szedésénél is szerepel pénzzel fizetett fuvaros. Ez tehát elég általános jelenség lehetett, s a jobbmódú vagy közepes helyzetű parasztok egyik feudális kötöttségektől mentes jövedelemforrását is alkothatta. A jelenség ugyanakkor nem sajátosan magyar. A XVI. századi adatok tanúsága szerint Felső-Ausztriában is előfordult, hogy városi piacra — a városok

(theatrum), uo. 114. sz.; 1540: varga, téglás, uo. 131. sz.; 1550: 6 varga, 2 szekeres, 2 csiszár, 1 sütő, 2 kovács. (Ezzel szemben a felsorolt többi helység közül legerősebb iparúnak látszó Csomaközben is csak 1—1 kalmár, fazekas, szabó és kovács fordul elő.) Uo. 156. sz. — „álcs" az ács szó régies alakváltozata, több XV., XVI. századi példa rá *Szarvas Gábor—Simonyi Zsigmond :* Magyar nyelvtörténeti szótár I. (Bp. 1890) 6. hasáb és *Szamota István—Zolnai Gyula :* Magyar Oklevél-szótár. (Bp. 1902—6) 4. hasáb.

[50] Sadobrich 1525. márc. 17-i levele. *Scherer* i. m. 104—5. l. — Más oldalról az eset mutatja a jobbágyok szokásos városba, mezővárosba járását is. Nem is volt egyedüli példa. Az egykori ország nemzetiségi vidékén 1516-ban Tárczai János özvegye viszályban állva Bártfa plébánosával azzal fenyegette a város tanácsát, megtiltja összes vlach és rutén jobbágyainak, hogy vásárlás céljából Bártfára menjenek. *Iványi Béla :* Bártfa szabad királyi város levéltára 1319—1526. II. k. (kézirat; Eötvös Loránd Tudományegyetem történeti tanszékeinek könyvtára) 4651. sz.

nem rendelkezvén elég szállítóeszközzel — paraszti fuvarosok szállították a bort.[51]

A központosítás eredményeinek összeomlása után és a paraszti árutermelés megnövekedése láttára az uralkodó osztály a XV. század végén fokozta törekvését *az árutermelés hasznának megszerzésére*, ill. az árukereskedelembe való közvetlen bekapcsolódásra. Ehhez kedvezőbb feltételek voltak az uralkodó osztály számára, mint a központosítás sikeres előrehaladásának időszakában, amikor pedig az említett tendenciák az uralkodó osztály bizonyos körei részéről már fennállottak. De ez a földesúri törekvés nem egyszerre bontakozott ki valamennyi úri rétegnél, és még kevésbé egyöntetűen minden családnál. Arra nézve, hogy a piac az uraknál a szükségletkielégítés fontos eszközévé vált, Molnár Erik idézi az 1498. évi törvény 35. cikkét. Ez ugyanis a nemesek vámmentességét a házi szükségleteik számára vett dolgokról kiterjeszti arra az esetre is, „ha eladó áruikkal valami kereskedést űznének". Interpretációja helyes, de nem teljes. A cikkely (amellett, hogy nem a nemesi árutermelésre, csak az árukereskedésre vet fényt közvetlenül), kifejezetten utal a nemesi országgyűlés hangadóinak és tömegeinek (potiores, minores) anyagi érdekeltségére, versenyére a városok és királyi birtokok vámmentes kereskedelmével szemben, de arról sem hallgat, hogy egyes nemesek csak eszközül adják magukat vámköteles parasztok és polgárok áruinak a vámhelyen való fizetés nélküli átvitelére. Hasonlóan értékelhetjük az 1500. évi törvény 42. cikkelyét is az árukereskedelemmel foglalkozó nemesekről.[52] 1496-ban még a Szentgyörgyi és Bazini grófok kérték II. Ulászlót, igaz, hogy telepítési célból, adjon általános út- és rév-vámfelmentést a Pozsony megyei Csütörtök mezővárosuk polgárai és lakói

[51] *M. G. Kovachich :* Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros. II. (Budae, 1800) 203—205. l.; *Elekes :* A központosító politika belső erőforrásai. 14. l.; 1496: „. . . vectori . . . dedimus fl. 1/2 . . . kochi ducenti ad Posonium pisces dedimus fl. 1/2"; 1497: „. . . Michaeli Ffeyes kochi ad Budam cum magistris . . . ad palatinum dedimus fl. I."; 1499: „. . . cuidam vectori ducenti ligna pro molendino in Abda . . . den. regales LX."; 1506: „Item unus kochy pro deportandis litteris capituli Budam . . .", „Ite[m] uni currifero, quod portavit agyath pro balneo dedimus den. XV 1/2.; 1518: két fuvaros (vector) a káptalan képviselőinek a bácsi országgyűlésre szállításáért 3 forintot kap; 1530: „Item conduximus unum currum, qui duxit palos vulgo vonokaro ad vineam Pazman" itt tehát kifejezetten szekér bérletéről van szó; 1535: „Item cuidam jombagioni nostro de Zenthpal qui portavit avenam ad Leben . . . pro vectura . . . cruc. VI." (6 krajcár); *Iványi Béla :* A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei (Bp. 1918.) 19, 23, 36—8. l., *Házi Jenő :* A győri székeskáptalan legrégibb számadáskönyve. (Magyar Nyelv 1957) 256—7. l.; *Lukcsics József :* A veszprémi káptalan a XVI. században. (Veszprém 1908) 16. l.; 1493: „Item Curriferis kochiensibus qui de Buda huc Agriam cum familia mea duxerant dedj . . . Den. IIic", „Item Currus tres ad polgary hydwegh etc. ad labores Allodiorum . . . den. IIIIc", „Item In festo sanctj Jacobi apostoli jn nundinis emi duos currus mercenarios ad zykzo . . . den IIcXVI."; 1495: „. . . ad Pesth . . . Duobus vectoribus curriferis ductoribus eorundem den. IIIIc", „Currifero qui hominem Capituli Budensem reduxerat domum den Iic". Bakócs-codex vagy Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493—6. évekről. *(Kandra K.* szerk.: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. k. III. f. Eger, 1887.) 358, 362, 368, 414, 417. l.; borszállításra 1491: 5 fuvaros, 1498: 6 fuvaros, 1499: 10 fuvaros szerepel; 1504-ben 2 Ft 25 dénárt kapott egy fuvaros egy hétre; *Tagányi Károly :* Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485—1563-ig. (Kézirat a Széchényi-Könyvtár kézirattárában, N. M. Quart. Hung. 2342.) 20. boríték; „Currifero dedimus fl. II. den. XXV."; *Reizner :* Szeged tört. Oklt. 61. l.; *Hoffmann :* Wirtschaftsgesch. d. Landes Oberöst. I. 217. l.

[52] *Molnár E.* i. m. 143. l. — Magyar Törvénytár I. 614. l. Tehát még ez a törvényhely is elárulja a paraszti, mezővárosi, városi árutermelés nagy fontosságát és szívós versenyét, amint a piacra vitt nemesi áru is lehet kilenced fejében kapott termény. — Magyar Törvénytár I. 668. l.

számára egész Magyarországon, személyükre és összes dolgaikra, áruikra.[53] A példák mutatják a nemesség és főurak eltérő politikáját a vámkérdésben. A mezővárosok urai ugyanis nem elsősorban versenytársat, hanem teherviselőt láttak parasztjaikban, akiknek sikeres árutermelése bizton nagyobb teher kicsikarását teszi lehetővé.

A jobbágyok terményeinek *földesuraik által való piacra vitelére* is irányulhatott az uralkodó osztály XV. század végi törekvése a gabona- és borkilenced szedésének kiterjesztésére (1492. és 1498. évi törvények). A nemesek megjelenése a piacon *járadékgabonával* ezek szerint megelőzi nagyobb mennyiségű *árugabonájuk* termelését. Ezt a jelenséget külföldi példákkal is megvilágíthatjuk. A Flandria és Brabant iparvidékeit gabonával ellátó Hennegau (Hainaut) és Artois németalföldi tartományok nemesei a XVI. században a járadékot inkább *természetben* szedték, mint pénzben, s a gabonát azután piacra vitték.[54]

Az említett hazai rendelkezések elsősorban a mezővárosi, másodsorban egyes városi rétegek mezőgazdasági árutermelését, ill. -termeltetését, annak korábbi kedvezőbb körülményeit fenyegették. A súlyosbodó rendelkezéseket nem lehetett egyhamar átvinni a gyakorlatba. Az 1492. év februárjában hozott törvény 47. cikke a kőfallal kerített városok lakóinak kivételével minden jobbágytól, a kilenceddel vagy szokásos „akóval" terhelt főpapiak, főuriak, nemesiek mellett a királyiaktól és a királynéiektől is a gabonaneműek és a bor kilencedrészét írta elő földesúri teher gyanánt behajtani. Lényegében azonban ezt meg kellett ismételni az 1500. évi törvény 27. cikében. Ez ismét hangoztatta, hogy a gabona- és borkilencedet minden jobbágytól be kell szedni, de súlyosbítva, mert a szabály kikötötte, hogy nem „akókat" kell szedni, mint bizonyos helyeken szokták. Tették mégis utóbb is, így Krassó megyei birtokokon 1514, 1516. években szedtek gabonából természetben akókat. Utalások másutt is vannak arra, hogy mezővárosiak és bérlő polgárok nem vagy csak kényszeredve teljesítették kilencedfizetésüket. De az ilyen kedvezmény már nem volt általános: a sümegi várhoz tartozó Csehi egyházi birtokon egy zsellér negyedtelket a szokásos földbér fejében művelt, a Gyermenden élő 17 zsellér egy része földet és szőlőt művelt, az urbárium szerint *tized és kilenced* fejében, a kedvezmény az ajándékok elengedése volt.[55] Ez kétségkívül ellentétes tendencia volt a XV. századi gyakorlattal szemben. Oka a feudális földtulajdoni és telekrendszer-forma fokozott védelme is lehetett.

Itt nincs terem részletesebben kitérni a paraszti földbérletek kérdéscsomójára, csak arra utalhatok, hogy a történeti irodalomban tárgyalt haszonbérleti típus, a földesúrtól mezővárosi lakosnak vagy falusi parasztnak nyújtott földhasználati lehetőség nem lehetett kizárólagos forma, noha természetszerűen

[53] „Idem oppidum consequenterque vniuersos ciues, et habitatores eiusdem . . . tam de personis proprijs, quam rebus et bonis ipsorum mercimonialibus quibuscunque proprijs . . .". Bár az oklevél kiadása az adott pillanatban kivételes jellegűnek is felfogható lenne, figyelembe kell venni, hogy e vámfelmentést 1525-ben II. Lajos is megerősítette. Ferdinánd 1547. évi pecsétes átiratából. Bratislava, Pôdohospodársky archív. Erdődy. cs. lt. Hlohovec.

[54] *A. N. Osisztozvonov:* Kresztyjanszkie dvizsenyija v period nyiderlandszkoj revoljucii. (Szrednyije Vjeka, Szbornyik Vip. IV.) (Moszkva 1953) 187. l. = Parasztmozgalmak a németalföldi forradalom idején. (Szovjet Középkori Egyetemes Történet II 1955) 225. l.

[55] Magyar Törvénytár I. 510, 512, 658. l.; *Pesty Frigyes:* Krassó vármegye története III. k. = Oklt. I. (Bp. 1883) 370, 373, 375. sz.; *Holub József:* Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén. (Pécs 1943) 22—3. l.

ez lehetett a leggyakoribb. De a jobbágytelek-rendszert méginkább megbontó szórványos esetek is előfordulhattak, a feudális birtokosok tilalmát is kiváltva. Erre lehet példa Szilágyi Erzsébetnek élete alkonyán a debreceni mezővárosi tanácshoz intézett levele. Ebben egy bonyolult jogi vita kapcsán sejthető az az eset, amikor a feudális földbirtokos tudtán kívül vagy éppen akarata ellenére *más* földesurak jobbágyai béreltek földet a mezőváros tágas határából. Bérletnek kell ugyanis felfogni, a más esetekben szívósan terjeszkedő és földfoglaló debreceni gyakorlatot ismerve, s nem önzetlen tűrésnek, hogy az 1480-as évek elején Kösülyszeg és Kadarcskerülete földeket Debrecen határán belül mások jobbágyai foglalták el jogellenesen a földtulajdonos sérelmére, s hogy ő nem akarja semmiképpen sem, hogy a debreceniek az ő földjeit másoknak használni engedjék. Az úrnő nemcsak kiűzni rendeli az ott szántó más jobbágyokat, hanem érdekes módon a leendő „foglalás" ellen is tiltakozik, ami megcsorbítaná mezővárosa földjét. A Debrecennek kilátásba helyezett fenyegetés is sejteti,[56] hogy ebben az ügyben egyetértés lehetett a debreceni tanács és a szóbanforgó jobbágyok között. Nem lehetetlen tehát, hogy a föld bővében levő mezővárosok más falvak parasztjainak bérletet juttattak határukban. Egyébként a földet használó jobbágyok földesura ellen hatalmaskodás címén perelt volna Szilágyi Erzsébet.

A XV. század végén az akkori államterületen — óvatos becsléssel is — közel 800 mezőváros volt. Ezek a paraszti árutermelés gócpontjai, a jobbágytelki viszonyokon rést ütő bérleti viszonyok fontos tényezői. Az ellenük tett lépések a paraszti árutermelés elleni földesúri támadások jellegzetes fejezetei voltak. A korábbi évszázados fejlődés következtében a mezővárosi lakosság helyzete a Jagelló-korban több szempontból jobb volt, mint a falusi jobbágyoké: földesúri terheiket nem fejenként, hanem egy összegben róták le. A lakosság számának gyarapodásával ez a körülmény az egy-egy főre eső teher állandó enyhülését jelentette, továbbá független volt a terméseredménytől. Ez is előmozdította a termelés emelkedését a mezővárosokban. Az uralkodó osztály azonban az általános feudális támadás során a mezővárosok elnyomására, gazdasági és igazságszolgáltatási előnyeiktől való megfosztására is törekedett. Ezt elősegítette, hogy a királyi mezővárosok (számuk a XV. század vége felé 250 körül volt) egy része Ulászlótól adomány vagy zálogosítás útján feudális urak kezébe került. A mezővárosok helyzete általában lényegesen romlott.[57]

[56] „Elisabetha serenissimi principis domini Mathie . . . genitrix circumspectis iudici iuratisque civibus et toti communitati oppidi nostri Debreczen vocati salutem et fauorem. Intelleximus clementer terras usuales et arabiles Kwselzeg et Kadarchkerwlethij vocatas intra metas prefati opidi nostri Debreczen existentes adiacentes ab ipso oppido occupassent aliorum iobbagiones preter omnem viam iuris in preiudicium nostrum damnumque manifestum, et quia hujusmodi terras nostras usuales et arabiles per vos aliis uti permitti facere nullomodo volumus. Ideo dilectionibus vestris harum serie firmissime committimus et mandamus, aliud habere nullomodo volentes quatenus acceptis presentibus dominorum et quidque aliquos aliorum iobbagiones in dictis terris usualibus et arabilibus araturos . . . eosdem de eisdem repellere vel cum aratro ac bobus et equis ipsis trahentes, iudicare et iudicifacere debeatis, nec per hujusmodi occupationes per aliorum iobbagionum fiendas eedem terre usuales et arabiles a nobis et ab ipso oppido nostro alienentur. Secus sub pena . . . vestrorum, hiis facere non ausuri . . . " Debreceni Áll. Levéltár (Debrecen város lt.) 276. sz. eredeti. — Kadarcs: ér a Hortobágyon.

[57] A mezővárosok fenti számát l. *Szekfű Gyula :* Magyar történet II. (Bp. 1936) 544—5. l. Kereken 850-re teszi *Elekes :* A központosító politika belső erőforrásai. 15. l. — A romlás nem általános. Károly mezőváros és a környékén levő falvak bírói jogait 1492 végén is hangsúlyozza a király: eljárást, keresetet lakóik ellen csak a bíró és esküdtek jelenlétében lehet törvényesen lefolytatni. Károlyi Oklt. III. 5. sz.

Az 1492. és 1498. évi országgyűléseken általában is igyekeztek megfosztani a mezővárosokat kedvezőbb gazdasági helyzetüktől. Az uralkodó osztály szívósan igyekezett megszüntetni a mezővárosi lakosság átlagos teherviselését, és őket is a földesúri kilenced fizetésére kívánta kényszeríteni. Ez súlyos lépés volt *a pénzjáradékról a terményjáradékra való visszatérés* irányában, valamint támadás a paraszti bérletek ellen. A mezővárosi lakosság átlagos jobbágysorba taszítása idővel a feudális uralkodó osztály egészének érdekévé vált — ilyen vagy olyan formában. A mezővárosokat tulajdonukban vagy zálogban bíró nagyurak közvetlenül voltak érdekeltek a mezővárosi lakosság fokozottabb kizsákmányolásában, és így akartak *piacra vihető* gabonához és borhoz jutni. A kisebb nemesek közvetve voltak érdekeltek, a mezővárosok kiváltságainak élenyészésétől azt várták, hogy azután jobbágyaik kevésbé fognak törekedni a mezővárosokba; árutermelő elemeik pedig a versenytársaktól akartak szabadulni.

Az erőviszonyok döntötték el, hol és milyen gyorsan sikerült keresztülvinni az országgyűlés retrográd határozatait. Ahol a mezővárosok népe vereséget szenvedett ebben a küzdelemben, ott helyzete megnehezedett, és sokkal élesebben küzdött a feudális uralkodó osztály ellen, mint annakelőtte. Ez áll a mezővárosok zömére. A mezővárosok általános helyzetén nem javított, ha különleges átmeneti kedvezményként egyikük-másikuk szabadult a kilencedtől, mert ennek oka az illető mezőváros pusztulása, elnéptelenedése volt. Így adott 1507. október 16-án Bakócz Tamás érsek és Esztergom megye örökös főispánja Verebély mezőváros lakosainak (Bars vm.) felmentést a kilenced tehertől, tetszése időtartamára, hangoztatva azonban a kilencedszedés általános szabályát. Erről értesíti officiálisait. Csak egyes gazdagabb mezővárosok bírtak kibújni a súlyosabb teher alól. Az ilyenek azután kevésbé voltak érdekeltek az antifeudális harcban, s a döntő pillanatban ingadoztak vagy árulóvá lettek. Amikor azonban az óbudai apácák mezővárosa, *Cegléd* akart ellenállni a tehersúlyosbításnak, feudális birtokosai kérelmére és érdekében maga a király lépett fel a mezővárossal szemben. II. Ulászló parancsában (Buda, 1492. július 29.) követelte a mezővárosi hatóságtól és lakosságtól, hogy Cegléd a legszigorúbb büntetés terhe alatt engedelmeskedjék földesurai és tisztjeik parancsának, fizesse meg vonakodás nélkül pénzterheit (census, taxa) és kilencedterhét.[58] Cegléd így az antifeudális harc egyik központjává lett.

A népes és erősebben iparosodó alföldi mezővárosnak, *Szegednek* sikerült elkerülnie a lesüllyedést, bár átmenetileg maga is zálogba került. A helység fejlettségére jellemző, hogy a XV. század végén Pesttel egyenlő összegű, 2000 Ft adót fizetett. A szegediek gazdag elemei délvidéki szőlőbérletekből és a hatalmas alföldi állattenyésztésből igen meggazdagodtak. A mezővárosban a *szőlőbérlő gazdák* száma 77 volt. Ebből Péterváradon 25-nek, Karomban (Karlóca)

[58] „. . . none frugum vinorum et aliarum rerum juxta contenta decreti huius incliti Regni Hungariae his superioribus annis editi . . . domino terrestri de bonis suis possessionariis quibuscunque rite et legittime provenire debeant . . . tamen quia attendens et considerans non paruas paupertates ruinas et desolationes ipsi opido nostro Werebel ac ciuibus et inhabitatoribus eiusdem . . . " Bratislava, Pôdohospodársky archív Erdődy-cs. lt. Hlohovec. Lad. 26. Fasc. 18. Nr. 8. Eredeti. — Ceglédre *Mályusz E.*: Az 1514. évi jobbágyháború okai. 378. l.; *Oppel*: Cegléd 1730-ig. 31—2. l. — Egyoldalúan fogta fel ezeknek a támadásoknak jelentőségét egyik tanulmányában Molnár Erik, amikor mellőzve a pénzteher súlyát — a terményjáradék mértéktelen fokozásának következményeként ábrázolta az 1514. évi parasztháborút. *Molnár Erik*: A magyar történetírás tíz esztendeje. (Századok 1955) 188. l. Csak a járadék formáival sem lehet az elégedetlenség okait megvilágítani.

21-nek, Kamoncon 19-nek, Szalánkeméntben 5-nek, Szerlökön 2-nek, bizonytalan helyen 5-nek volt szőleje. A szőlők nagyrésze így a szerémségi szőlőhegyeken terült el, a meg nem jelölt helyek pedig talán baranyai szőlők voltak. A szőlők tehát a mezővárostól messze esvén jobbára bérletek lehettek. De a távolságból is folyik, hogy a szőlőket fogadott napszámosokkal kellett műveltetniök a bérlő gazdáknak. Ezzel is adva van a délvidéken a napszámos réteg a helybeli, kamonci, szalánkeméni stb. lakosokból. Ez volt 1514-ben a felkelők egyik eleme. A nagyobbarányú árutermelés nemcsak a gazdag parasztok vékony rétegét hozta létre mint antifeudális erőt, tegyük hozzá: ingadozó erőt, de vele összefüggésben a szegény napszámos elemet is számba kell vennünk. Maguk a szegediek — talán a királyi udvar és a bárók részére adott „ajándékok" útján — elérték, hogy az egész országban biztosított vámfelmentés mellett 1498-ban a zálogban levő Szeged mezővárosát (itt „civitas") az országgyűlés becikkelyezte a szabad királyi városok sorába, s elismerte a budaiakkal és fehérváriakkal egyenlő jogaikat. Szeged tehát elkerülte a többi mezőváros sorsát, a királyi városok kedvezőbb helyzetébe emelkedett fel. (Ezt 1523-ban II. Lajos megerősítette.) Mindennek folytán a szegedi gazdag parasztok ellentéte csökkent a nemességgel, eltávolodtak a parasztság általános antifeudális harcától. Csak a szegények és zsellérek vívták tovább Szegeden ezt a harcot.[59]

Szeged sikere annál meglepőbb, mert éppen 1498-ban vetették bor- és gabonakilenced alá a királyi és földesúri városok (köztük Buda és Székesfehérvár, valamint a délvidéki Szalánkemén) polgárainak *bérelt* földjeit. Más kérdés természetesen, hogy mennyire lehetett realizálni ezt a feudális rendszabályt. Szalánkemén esetében mindenesetre egyike lehetett a lakosok antifeudális beállítottságát növelő tényezőknek. Ezek a retrográd jogszabályok rést akartak ütni a XIV—XV. században elterjedőben volt szántó-, legelő- és szőlőbérletek, valamint a szőlőn fennálló tulajdonjogszerű paraszti, polgári birtoklás intézményén.[60]

Az 1498. évi törvény híressé vált és a történeti irodalomban alaposan feldolgozott 41. cikkének rendelkezését egyhamar nem lehetett átvinni a gyakorlatba. Mikor Bazini Péter gróf a brucki és bécsújhelyi polgároknak birtokain fekvő szőlői után a kilencedet is beszedette, ez a két osztrák város polgárai közt szenvedélyes tiltakozást váltott ki, a bécsi kormánytanács pedig Ulászlóhoz fordult ebben az ügyben. Hiába ismételte meg nyomatékkal a szóbanforgó törvényhely érvényét az 1500. évi törvény 27. cikke. Még az 1514. évi megtorló törvénynek is ki kellett térnie a városiak más földjén bírt szőlőinek és végzett szántás-vetésének kilencedkötelezettségére (58. cikkely).[61] A hazai városok legfejlettebb csoportjában ugyanis különösen *nehezen lehetett keresztülvinni a jogfosztó határozatokat*. Ezek rendi különállásuknál fogva sikerre

[59] Az adóra *Fejérpataky László* (közlése): II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Történelmi Tár 1880; *Molnár E.* : A magyar társadalom története. 131. l. — A szőlőkre vonatkozó számításaim alapja *Reizner J.* : Szeged története. Oklt. 61. sz. Vö. i. m. I. 91. l., III. 441. l., *Molnár E.* i. m. 115—6. l. — Szeged kiváltságolására *Reizner* i. m. Oklt. 54, 62, 63. sz.

[60] Az 1498. évi törvény 41. cikke Magyar Törvénytár I. 616. l. Vö. *Mályusz Elemér* : Az 1498: 41. tc. (Századok 1930) — A korábbi helyzetre *Molnár E.* i. m. 231.-l.; *Székely György* : A parasztság szerepe az árutermelésben (Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században) Bp. 1953. 125—7. l.

[61] *Házi J.* : Határszéli viszályaink az osztrákokkal. 60—1. l.; Magyar Törvénytár I. 658, 732. l.

védekeztek a feudális korlátozás ellen — nem is tették össze ügyüket a parasztokéval.

Néhány adatból következtetést vonhatunk le Buda törvényekkel ellenkező gyakorlatára. A szőlőbérlet kedvező feltételek mellett nemcsak tovább dívott Budán, de egyesek felemelkedésének eszközévé is lett. Talán nem terhelem meg túlzottan a tárgyalást, ha néhány nevet ragadok ki az anyagból. 1510-ben és 1511-ben jellegzetes munkaviszonyokkal ismerkedünk meg, amikor a budai káptalan szentlászlói *jobbágyának*, Fekete Mihálynak egy óbudai szőlőhegyen dolgozó *szőlőmunkásairól* (cultores et laboratores; cultores . . . vinea in eadem laborantes) olvasunk. Közülük jegyezzük meg *Tolvaj Máté* és *Benge János* nevét. 1512-ben egy perben, a budai káptalan és az óbudai tanács közt folyó vitában ismét két érdekes névre bukkanunk: az óbudai apácák ottani birtokrészén élt *Marton Albert* jobbágyuknak egy vitás szőlőt jogtalanul ítélt oda az óbudai tanács, s az apácák hatalmaskodó emberei a szőlőt Martonnak is adják. De a hatalmaskodást érdekesebbé teszi a felbukkanó munkáltatási forma. Itt ugyanis a támadók elfogják a szőlőt megvevő másik személy, egy budai kanonok *szőlőmunkásait* (cultores . . . vinea in eadem laborantes), köztük *Sánta Istvánt*, akik egyébként káptalani jobbágyok. A jobbágyviszony és a napszámos munka adatai egymagukban is figyelemre méltóak. Még fontosabbá teszi azonban a kiragadott szereplők további sorsa. Lezajlik a paraszthábóru bukással végződő nagy küzdelme is, s a felületes szemlélő azt hinné, most már csapást mérnek az ilyen szabadabb szőlőbirtoklási és megmunkálási viszonyokra. Mindazáltal 1514 után évekkel ismét találkozunk ismerőseinkkel. 1518-ban a budai káptalan egy használatlan, elhagyatott (omnino desolatam) szőlejét néhány óbudai jobbágyának, ill. óbudai lakosnak használatába adja. A bérlő jobbágyok közt *Sánta István*, a lakosok közt *Marton Albert* és *Benge János* szerepel. Fontossá az esetet a feltétel teszi: minden évben *tizedet* (Decimas Nostras) kell adniok a használat fejében, nincs szó tehát a bérletnél külön egyházi és külön földesúri teherről. Nem érdektelen azonban az sem, hogy a két volt szőlőmunkás is szőlőrészt *bérel*, együtt a múltban szőlőbirtokra törő jobbággyal. A negyedik megismert személy *Tolvaj Máté* szőlőmunkás pedig időközben szőlőbirtokossá lett. 1519-ben már mint királynéi óbudai polgár adományozta óbudai szőlejét pálosoknak.[62]

A harc sokáig elhúzódott, amire jellemző, hogy a királyi és a határszéli városok polgárainak bérelt szőlőjére a kilenced kivetését még 1518-ban és 1519-ben is ismételten törvényben kellett kimondaniok a nemeseknek. De 1521-ben mégis azt jegyezték fel a budai magyar plébánia jövedelmei között, hogy némely mise céljaira hagyományozott szőlőt a plébános kedvezőbb bérbeadásig, nehogy közben elpusztuljanak, a hagyományozó özvegyénél hagyott bérben, határozott pénzösszeg fejében. Kilenced fejében tehát bérlő nem akadt, vagy nem is kerestek. Az egyház biztos pénzt akart, felügyeleti gond nélkül. A munkát pedig ellátták a szőlőműves napszámosok. Ezek tömege Budán számottevő lehetett. Hiszen Oláh Miklós is Felhévíz meleg forrásaira visszaemlékezve elsősorban az ott fürdőző parasztokat és szőlőmunkásokat (rustici vinearumque cultores) idézte emlékezetébe.

Az 1514. évi parasztfelkelés veresége — összegezve — nem törte nyomban derékba az ellenállást, nem vetett egy csapásra véget a szabadabb fejlődésnek. Ez a küzdelem is mutatja közvetve, hogy a nemesség az áruforgalomba kez-

[62] *Knauz Nándor*: A budai káptalan regestái. 49—50. l. (76.), 59—61. l. (88.), 75—7. l. (98.), 91—2. l. (115.), 144. l. (protocollum 725.).

detben olyan bonyolultabb módszerekkel tudott csak bekapcsolódni, amelyek a parasztság, a bérlők ellenállását kevésbé váltották ki. Mert az ellenállás igen szívós volt. Somogycsicsó mezőváros még 1551-ben is szokásának („szokás törvénye") a szőlőhegy utáni pénzbeni fizetést tartotta, s lakói a természetbeni borkilenced szedése ellen tiltakoztak, mert ez „soha törvényönk nem volt".[63]

A jobbágyság pénzterhei a XV. század folyamán jelentősen megnövekedtek, és a XVI. század elején is erősen sújtották a parasztságot. A pénzjáradékot a fokozódó árutermelés, a mezővárosi gazdaság fellendülése nélkül a parasztság nem tudta volna előteremteni. De ez a parasztság telekkel vagy telekrésszel rendelkező *minden rétegének* esetében törvényszerű volt, s korántsem csak a gazdag parasztságnál érvényesült. S a parasztság valamennyi rétege rá volt utalva a városi és mezővárosi piacra (amint fentebb láttuk Brandenburgi György mezővárosaival vagy Bártfával kapcsolatban). Rá mindkettőre, mert az iparági arányok fenti elemzése mutatja, hogy a falusi paraszt egyet-mást megvehetett vagy megcsináltathatott a kisebb mezővárosokban, de volt, amiért a legnagyobbakba vagy éppen városba kellett mennie. S egyes dolgok tekintetében a kisebb mezővárosi lakos is az utóbbiakra volt utalva. A feudalizmus kezdődő hanyatlásának időszakára is megfelelően konkretizálható Lenin megállapítása: „. . . a piac számára egyáltalán nem a termelő jóléte a fontos, hanem az, hogy pénze legyen; a korábban túlnyomórészt naturális gazdálkodást folytató patriarchális paraszt jólétének hanyatlása teljes egészében összefér a kezei közt levő pénz mennyiségének növekedésével, mert mennél inkább tönkremegy az ilyen paraszt, annál inkább kényszerül munkaerejének eladására, létfenntartási cikkeinek (jóllehet szűkösebb) annál nagyobb részét kényszerül a piacon beszerezni . . . Ilymódon, elvont elméleti szempontból, a kistermelők tönkremenése *a fejlődő árugazdaság társadalmában* és a kapitalizmusban . . . jelenti a belső piac megteremtését, nem pedig annak összeszűkülését."[64]

Ilyenformán került kapcsolatba az árutermeléssel-pénzgazdálkodással, az elemeiben kialakulni kezdő belső piaccal a magyar parasztság legszegényebb rétege is. Efféle szegényemberek lehettek azok az Abauj megyei szini emberek („Homines de Zeen"), akik a XV. század egyik utolsó évében késő ősszel alkalmasint kifogyván a gabonából, november 19 körül átmentek Jolsvafői Thekes Istvánhoz, Petri birtokra, hogy pénzért vásároljanak gabonát és zabot. Ilyen szegények voltak a Csicseriek három Ung megyei részbirtokán élt elszegényedett jobbágycsaládok, amelyek vásárolt kenyéren tengették életüket. Így érthetjük meg Mátyás 1486. évi törvényének 29. cikkelyét. Ez szól azokról a szegényekről (pauperes), akik (egyebek mellett) az élelmiszerek szükséges beszerzése végett az országban ide-oda járnak.[65]

[63] Az 1518. évi (bácsi) törvény 27. és az 1519. évi (bácsi) törvény 25. cikkelye. Magyar Törvénytár I. 764, ill. 782. l. Vö. *Kovachich :* Supplementum II. 467. l. A határszéli városok kiemelése Szalánkeméreire is utalhat. — 1521. évi budai eset: „Quas quidem vineas . . . plebanus aput Manus . . . Relicte . . . , Ne quoquomodo desolarentur ad tempus, quo Salubrius Easdem locare posset, reliquisse . . . Racione Earundem vinearum Tamdiu, quoad vinee ipse aput Manus suas haberentur, Singulis annis . . . Semper Decem florenos in feudum dare et soluere teneretur." *Knauz* i. m. 152—6. l. (XVII.) — *N. Olahus :* Hungaria 10. l. — A somogycsicsói eset: Jobbágylevelek (Szerk. *H. Balázs Éva.* Bp. 1951) 1. sz.

[64] *Lenin :* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban (Bp. 1949) 24. l. Kiemelés tőlem, Sz. Gy.

[65] Szini eset: *Belényesy M. :* A földművelés . . . 539. l. — Ung megyei eset: Hazai

A magyar falun telküket elvesztett parasztok egy része a mezővárosba ment felajánlani munkaerejét. A mezővárosokban ennek folytán a zsellérek arányszáma magasabb, mint falun. Ezért sem mérhető le pusztán a falusi fejlődésen a zselléresedés meggyorsulása. Némelyik mezővárosban a lakosság fele vagy annál is több volt a zsellér, köztük bérmunkára utalt szegények, de kézművesek, diák elemek is.[66] A zsellérek arányszámának megközelítő pontosságú kiszámítása *Szegeden*, nagynépességű mezővárosunkban is lehetséges. Ezt a Mohács előestéjén uralkodó viszonyokra jellemző 1522. évi tizedlajstrom alapján tehetjük meg. A lajstrom a tizedfizető jobbágyok (141 gabonatizeddel fizető, 2 gabonás és juhos, 129 juhos, 77 szőlős gazda) mellett 1231 zsellért és 11 egyéb (nemes, felmentett, besorolhatatlan) elemet is felsorol, összesen 1591 személyt. Az összes zsellérek aránya tehát Szegeden 77,3%. Közülük 1226 fizetett 6 dénárt, 5 pedig 4 dénárt fejenként. A dénárfizetés megfelelt az ún. kereszténypénzzel adózásnak s szokásos mértékének is. Az 1498. évi törvény 52. cikke szabta meg 6 dénárban a kereszténypénz (pecunia christianitatis) fizetését a bor- és gabonatizedet nem teljesítők esetében. Az összeg nagysága alighanem egy napszámnak felelt meg. A tulajdonképpeni zselléreknek ez a teher is igen súlyos lehetett. Talán ez mutatja, hogy némelyek csak kevesebb dénárt fizettek, illetőleg hogy Szegeden, Tápén és Szentmihályon 95 dénárnyi kivetett összeg beszedését a szegényeknek el kellett engedni. Sőt, Tápén volt egy „nimis pauper" özvegyasszony, akire eleve semmit sem lehetett kivetni. A zsellérsorban összeírt népesség tehát maga is differenciált volt, a mezővárosba sok faluról beverődött szegény zsúfolódott össze, aminek szembetűnő jele, hogy a hatalmas népességű helységben (a lajstrom adatai csak a családfőket mutatják) csak két ház állt elhagyatottan (deserta domus), ami a pusztásodó kisebb falvakban is gyakran nagyobb számra tehető. A népesség azonban sok iparos, kereskedő, a forgalomban dolgozó és zenész elemet is tartalmazott, akiknek nagyobb részét a zsellérek között írták össze. (Így 251 iparos, 20 iparos vagy kereskedő, 43 kereskedő és forgalmi foglalkozású, 13 zenész is szerepelt zsellérsorban.) Ezek levonása után a *tulajdonképpeni zsellérek* Szeged lakosságából 904 családfőt (56,8%) adtak. Más alkalommal lenne szükséges Szeged szociális kategóriáit a mezőváros helyrajzára vetítve külön is elemezni. Annyi tény, hogy a zsellérség a helység agrárjellegű részeiben is tömeges (pl. Kerek utca 10 juhos, 23 gabonával fizető, 29 zsellér; Budai utca 6 juhos, 15 gabonával fizető, 21 zsellér, itt köztük iparos nevű nincs is; Madarász utca 10 juhos, 15 gabonával fizető, 17 zsellér, 2 egyéb).[67]

Oklt. 375. sz. — Magyar Törvénytár I. 430. l. E kiadásban a fordítás nem pontos; *Molnár E.* i. m. 143. l.

[66] *Szabó I.* : A magyar parasztság története. 20. l.

[67] Számításaim alapja *Reizner* : Szeged tört. Oklt. 61. sz. A lajstromban szereplő Tápét és Szentmihályt a szegedi adatokba nem vettem be, illetőleg adataikat levontam. A mezőváros népessége a papsággal s esetleges szerb és zsidó szórványokkal együtt 8000 körül járhatott. Vö. *Szűcs J.*: Városok és kézművesség 44. l. — Magyar Törvénytár I. 624. l.; *Molnár E.* i. m. 135, 210. l.; *Reizner* : Szeged tört. I. 91. l., III. 138. l. Számításaiktól eltértem. Molnár helytelenül vonta le a zsellérszámból a szőlős gazdákat és a jobbágysorban összeírt iparosokat is, akik eleve nem szerepelnek a zsellérek sorában. Így jött ki nála a ténylegesnél kisebb tulajdonképpeni zsellérarány. Reizner indokolatlanul tételezett fel még a jobbágy- és zsellérnépességen túl külön „munkás osztály"-t is, amivel, a városi népességnél figyelembe ugyancsak nem vehető „tanyai lakosság"-gal együtt, túlzott eredményre jutott.

A mezővárosra tehát az előrehaladó iparosodás és mezőgazdasági árutermelés mellett — ezekkel összefüggésben — a zsellérek nagy száma is jellemző volt. Nagy volt a zsellércsaládok arányszáma a sokkal kisebb lakosságú mezővárosokban is. Az Arad megyei Világoson (Síri) 1525-ben 52 jobbágy és 30 zsellér élt, az Abauj megyei Szikszón 1521-ben 79 jobbágy és 85 zsellér. Szikszón volt ház, ahol 5 zsellércsalád is szorongott. A Bodrog megyei Bodrogon 1522-ben 36 jobbágy, 107 kereszténypénzt fizető zsellér és 3 semmi egyházi terhet nem fizető araló található, a Bács megyei Szond mezővárosban meg éppen szinte kivétel nélkül zsellérek (1 jobbágy, 141, egyenként 6 dénár kereszténypénzt fizető!) éltek.[68]

Közülük a szőlőkkel is gazdag *Szikszó* erejét nemcsak erős differenciáltsága mutatja, hanem régi iparosodása is. A mezővárosi önkormányzat élén álló nemes és patricius elem mellett már korán, a XV. században felbukkannak iparosok (pl. 1406: András kovács, Pál mészáros esküdtek, Miklós böllér szőlőtulajdonos polgár; 1408: András kovács, Miklós böllér esküdtek). 1485-ben a mezőváros bírája Czyko Pál, Leber Benedek polgárral fegyveres kézzel mert rátörni feudális urak közeli kinizsi kúriájára. Pusztítottak, gyújtogattak, a lakóházba húzódott birtokosokat fenyegették. Ebből a viszonylag kis lélekszámú, de saját iskolamesterrel (scolasticus) bíró helységből a krakkói egyetemre 5 személy jutott ki 1493—1514 közt. 1484-ben régi helybeli patricius családból való deákember ült a szikszói bírói székben. Szikszó vásárán felvidéki városok polgárai is megfordultak, mint pl. azt 1520-ban bártfai és eperjesi polgárok becsületsértési pere fenntartotta. A bártfai kapcsolat és a borárutermelés jele, hogy 1526-ban Kis Lukács bártfai polgár sok szikszói polgárnak bor árával volt adós, ezért vagyonát 300 Ft erejéig zár alá vették a mezővárosiak.[69] A mezővárosok tehát *igen differenciált lakosságúak*, s nem lehet azokat sem mérsékelteknek, sem csupán a gazdag parasztság fészkeinek látni egyoldalúság nélkül.

Ha igaz, hogy a mezőváros a városi fejlődés tartaléka volt, úgy igaz az is, hogy csak az iparosodás tehette azzá. Ennek további feltétele viszont a falvak sokasága volt, amelyek népe a mezővárosi piacot látogatta. Jó példa erre Szeged falusias külső övezete, pl. Tápén élt 28 gabonás, 2 juhos gazda,

[68] Világosra *Makkai László :* Erdély népei a középkorban *(Deér—Gáldi :* Magyarok és románok. I. Bp. 1943) 424. l. — Szikszóra *Szabó István :* A magyar parasztság története 20. l. és *Molnár E.* i. m. 237. l. Szikszó rendszeresen mint mezőváros szerepel: fejlődésének ütemére némi fényt vet Mária királynő 1391. évi rendelkezése, amely szerint Szikszó „város" (ciuitas) lakossága a Diósgyőr melletti Feketeerdőben házépítés vagy más művesség (fabrica) céljaira fát termelhet ki. *Szendrei :* Miskolc III. 43. sz.; 1406: „Opido Zykzo" Hazai Okmt. VII. 401. sz.; 1452: „oppidi Zykzo", Zichy Okmt. IX. 258. sz.; 1467-ben Kassa, Eperjes, Bártfa és Lőcse városok mellett Szikszó mezővárosba is küldött Mátyás zsoldosokat toborozni. *Iványi :* Bártfa levéltára I. 1697. sz. Ez is a vagyonhoz nem kötött elem nagyobb számát feltételezi. Szikszó oppidumként említve *N. Olahus :* Hungaria 19. l. — Bodrogra: *Szabó István :* Bács, Bodrog és Csongrád. 59—60. l. — Szondra uo. 32—3. l.

[69] Zsigmondkori Oklt. II/1.4465, II/2.6368. sz.; *Puky Andor :* Az abaúj- és biharmegyei Kinisy-ek. (Turul 1891) 91. l. — *Schrauf K.:* A krakói magyar tanulók-háza 136. l. (Szikszói Miklós néven két különböző személy szerepel, ami apjuk nevéből állapítható meg: uo. 55,63. l.) — Szikszón iskolamester 1517-ben említve. *Békefi Remig :* A népoktatás. 164, 396. l. Később, Mohács ideje táján György baccalaureus ezt a munkakört már a „ludi literarii . . . prefectus" címmel töltötte be, ami talán több tanítóra enged következtetni. Uo. 164, 416. l. és *Iványi :* Bártfa lt. II. (kézirat) 5535. sz. — Hennengh Dyak János. *Iványi :* Bártfa lt. I. 2312. sz. (1406-ban Hennengh László esküdt, 1408 októberében Henning László bíró.) — *Iványi :* Bártfa lt. II. (kézirat) 4963. sz.; uo. 5535. sz.

12 zsellér, 1 túlságosan szegény, Szentmihályon 2 juhos gazda, 15 zsellér, de egyik faluban sem fordul elő tulajdonképpeni kézműves név. Ezek alapján világosan kell látnunk, hogy *az Alföld török kézre jutása* csapás volt erre a normális — bár csak a feudális urakkal vívott harcban lehetséges — fejlődésre. A hódoltságra általában jellemző pusztulást, az állattenyésztésre való visszatérést csak némileg ellensúlyozta a mezővárosi fejlődés a végvári harcoktól nem sújtott középső alföldi tájakon (pl. Cegléd). Az apró, védtelen falvak hosszú sora elenyészett, pl. Hódmezővásárhely környékén tucatszámra. Zaklatott lakosságuk egy része a szultáni kézen levő védettebb, sánccal is körülvett nagyobb mezővárosokba szökött és tömörült tartósan. Ezek határa így tovább duzzadt, az elpusztult falvak megművelhető földjét, főképp legelőit tovább hasznosították, a mezővárosokba olvasztották. A legelőt növelte a ritkuló erdők földje is. De ez a kecskeméti, ceglédi, nagykőrösi fejlődés *nem egyenes* folytatása volt a középkori fejlődésnek, amelyben *a mezővárosok még a falvak piaci, részben ipari központjai voltak.* A szultáni mezővárosok virágzása eltorzult fejlődést jelentett. A környező falvak pusztulása agrárjellegűvé tette őket is. S valószínűleg nem a középkori fejlődés szerves eredménye, hanem az elpusztult falvak határaiból kialakult szokatlanul nagy határ, tehát a török idők következménye az alföldi tanyarendszer kialakulása is.[70]

SZÉKELY GYÖRGY

ДЁРДЬ СЕКЕЛЬ

ПРОВИНЦИАЛЬНЫЕ ОТРАСЛИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА И ТОРГОВЛЯ ТОВАРОМ В ВЕНГРИИ В XV—XVI ВВ.

Резюме

Для понимания причин крестьянской войны 1514 г. в Венгрии необходимо более подробное раскрытие хозяйственной жизни территории, населенной венграми, представившей центральные области крестьянской войны. Это необходимо и для объяснения того, почему противопоставились отдельные села крестьянскому восстанию. В это время в сельском хозяйстве господствующим было уже земледелие. Крестьянство использовало плуг. Самыми плодородными комитатами страны являлись Серем и Бачка. Наряду с приблизительным определением срока обработки земли, уборки урожая, молотьбы статья анализирует характерный и для Венгрии в это время переход от жатвы с серпом к жатве с косой. Быстрое продвижение последнего способа можно наблюдать после 1526 г. без того, чтобы употребление серпа вытеснилось бы в скором времени. Статья стремится разграничить и в географическом отношении — отнюдь не механически — два способа хранения необмолоченного хлеба (в амбарах или под голым небом) и связанные с ними два способа обмолота (при помощи молотила или животных). В изложении приводятся и соответствующие ступени развития европейской аграрной техники. Наряду с земледелием в Большой венгерской низменности крупное значение имело и скотоводство: разведение лошадей под голым небом, разведение длиннорогого серого скота, свиноводство в лесу (болотная свинья, салонтская свинья). Большая низменность — хотя отдельные ее части уже к этому времени были искусственным образом обезлесены — наряду с пастбищами и лугами в зоне наводнений изобиловала различными лесами между Дунаем и Тиссой, а также за Тиссой. Значительным промыслом являлось здесь рыболовство. Статья делает попытку показать архитектуру поздне-средневекового венгерского

[70] *Reizner :* Szeged története Oklt. 61. sz.; *H. Balázs Éva :* Bevezetés (Jobbágylevelek) 5. l.; *Vargyas L.* i. m. 19. l.; *Oppel :* Cegléd 1730-ig, 48, 71—2, 77. l.; *Perczel K.*: Faluhálózatunk fejlesztéséről. 53. l.

села, показывая на легкие, разборные и перевозимые постройки крестьян, потом она описывает формы населения венгерских и половецких пастухов около Тиссы, их образ жизни зимой и летом. Автор характеризует поселения сельских городков Большой низменности и подчеркивает их экономическое значение. В товаропроизводстве Венгрии крупную роль играли скотоводство и вывоз скота. После первых его следов в Силезии на первый план выдвигаются его рынки в Австрии, Германии, Италии. Живое описание вывоза крупного рогатого скота из Венгрии можно находить в сочинениях гуманистов Куспиниана, Миклоша Олах, Мартона Надьсомбати и в записке итальянского торговца скотом, написанном о таможенных пунктах. Важными отечественными центрами торговли скотом были многолюдные сельские городки Большой низменности Сегед и Дебрецен, а также венгерский город в Трансданубии — Секешфехервар. В Большой низменности более зажиточные крестьяне сельских городков дали хранить свой скот гайдуками на арендованной земле. Статья анализирует крупные размеры скотоводства Сегеда и Дебрецена, большое распространение их околиц. Бедствия феодального характера, наставшие после 1490 г. не касались чувствительным образом Дебрецена. Из рядов венгерских сельских городко в XIV—XVI вв. возможно показать более значительное развитие промышленности в жизни Дебрецена, Мишкольца, а также Сегеда, анализированного автором статистическими методами, а даже в отдельных мелких сельских городках в отдельных отраслях промышленности появляются цехы (Дьёндьёш, Вац, Эгер). Наряду с сельскими городками окрестностей городов Пожонь (Братислава) и Шопрон развитие промышленности характеризует и сельские городки Большой низменности. Автор стремится доказать это путем сравнительного анализа именных списков крепостных крестьян тоже (Бодрог, Сонд, Дьюла, Цеглед, Кароль). Уже промышленность, поставлявшая военные припасы при короле Матиасе опиралась на промышленность сельских городков и современное законодательство тоже обратило внимание на нее. С конца XV в. господствующий класс усилил стремления к освоению прибыли товарного производства, он включился в торговлю товарами, поэтому он объявляет распоряжения, ущемляющие интересы населения сельских городков и арендаторов (законы 1492 и 1498 гг.). Возврат от денежной ренты к натуральной ренте шел путем тяжелых боев (Цеглед, Саланкемен). Более густо населенный и имевший более сильную промышленность Сегед сумел избежать упадку, его богатое население добилось повышения в королевский город (1498 г.). Даже в практике столицы, г. Буда феодалам не подарилось ликвидировать отношения, связанные с наймом виноградников, около 1514 г. эти отношения послужили и средством повышения отдельных лиц. Поражение крестьянской войны не положило разом конец более свободному развитию. Товаропроизводство в сельских городках создало не только тонкий слой богатых крестьян, а также многочисленные элементы батраков, работников в виноградниках, гайдуков. Крестьянская беднота иногда уже вынуждена была покупить свои потребности в продуктах питания на рынке. В некоторых сельских городках половину населения составляют батраки (Сегед, Сиксо и т. д.). Турецкое завоевание наносило удар по этому развитию сельских городков, уничтожив мелкие села окрестностей сельских городков, все более вступивших на путь развития промышленности. Таким образом результатом получились многолюдные, но лишившиеся рынка и поэтому обреченные на аграрное развитие «крестьянские города» Большой низменности с необыкновенно крупными околицами.

GYÖRGY SZÉKELY

LÄNDLICHE PRODUKTIONSZWEIGE UND DER WARENHANDEL IN UNGARN IM 15—16. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Um die Gründe des ungarländischen Bauernkrieges im Jahre 1514 zu verstehen, muß das Wirtschaftsleben der von Ungarn bewohnten Gegenden — der zentralen Gebiete des Bauernkrieges — eingehender aufgedeckt werden. Dies ist auch notwendig, um erklären zu können, weshalb sich einzelne Ortschaften dem Bauernaufstand entgegenstellten. Um diese Zeit dominierte in der Landwirtschaft schon der Ackerbau. Die Bauern benutzten den sogenannten schweren Pflug. Die fruchtbarsten Gebiete des Landes waren

die Komitate Szerém und Bács. Die Studie stellt annähernd den Zeitpunkt des Pflügens, Säens, der Ernte, der Getreideeinbringung und des Drusches fest und analysiert den zu dieser Zeit erfolgten Übergang von der Sichel zur Sense, was auch in Ungarn zu dieser Zeit charakteristisch war. Die rasche Verbreitung der Sense fällt in die Zeit nach 1526, obzwar der Gebrauch der Sichel nicht so bald verdrängt wurde. Dann versucht die Studie die zwei Arten der Lagerung des ungedroschenen Getreides (in Speichern bzw. unter freiem Himmel) und die damit zusammenhängenden zwei Arten der Korngewinnung (mittels Dreschflegels bzw. Tretens) auch geographisch — nicht starr — abzugrenzen. In die Erörterungen werden die entsprechenden Stufen der europäischen agrartechnischen Entwicklung einbezogen. In der Großen Ungarischen Tiefebene hatte neben dem Ackerbau die Viehzucht große Bedeutung (Pferdezucht, langhörniges graues Rind, Schweinezucht mit Eichelmast). Obzwar auf einzelnen Teilen der Tiefebene die Wälder zu dieser Zeit schon ausgerodet waren, gab es zwischen Donau und Theiß und auch jenseits der Theiß neben Wiesen und Weiden des Überschwemmungsgebietes auch reichlich vielerlei Wälder. Ein bedeutsamer Erwerbszweig war hier die Fischerei. Die Studie versucht, die Bauweise des ungarischen Dorfes im späten Mittelalter aufzuzeigen, verweist auf die zerlegbaren und transportierbaren Bauwerke der Leibeigenen und beschreibt dann die Siedlungsformen der ungarischen und kumanischen Hirten, ihre Lebensweise im Sommer und Winter. Sie charakterisiert die Marktflecken der Ungarischen Tiefebene und hebt ihre wirtschaftliche Bedeutung hervor. In der ungarländischen Warenproduktion spielten Viehzucht und Viehexport eine große Rolle. Die ersten Spuren sind in Schlesien zu finden, dann erlangten die österreichischen, deutschen und italienischen Märkte immer größere Bedeutung. Eine lebendige Beschreibung der Rinderausfuhr aus Ungarn findet sich bei den Humanisten Cuspinianus, Miklós Oláh, Márton Nagyszombati, und ein italienischer Viehhändler hat die Zollstellen aufgezeichnet. Wichtige Zentren des heimischen Viehmarktes waren die stark bevölkerten Marktflecken der Tiefebene, Szeged und Debrecen und dann auch Székesfehérvár (Stuhlweißenburg), diese große ungarische Stadt in Transdanubien. Auf der Großen Ungarischen Tiefebene ließen die wohlhabenderen Bauern der Marktflecken ihr Vieh auf gepachtetem Boden von Heiducken behüten. Die Studie analysiert das große Ausmaß der Viehzucht in Szeged und Debrecen, die starke Erweiterung ihrer Gemarkung. Debrecen wurde von den feudalen Schlägen nach 1490 nicht besonders betroffen. Unter den ungarischen Marktflecken kann im 14—16. Jahrhundert in Debrecen, Miskolc und dem statistisch analysierten Szeged eine bedeutendere Industrialisierung nachgewiesen werden, ja auch in einzelnen kleineren Marktflecken tauchen in gewissen Industriezweigen Zünfte auf, so in Gyöngyös, Vác, Eger (Erlau). Neben den Marktflecken in der Umgebung von Pozsony (Preßburg) und Sopron (Ödenburg) ist die Industrialisierung also auch für die Marktflecken der Ungarischen Tiefebene charakteristisch. Der Verfasser ist bestrebt, dies auch mit der vergleichenden Namensanalyse der Namensliste der Leibeigenen zu beweisen (Bodrog, Szond, Gyula, Cegléd, Károly). König Matthias stützte sich bei der Ausrüstung seines Heeres auf die Industrie der Marktflecken und auch die zeitgenössische Gesetzgebung begann sich mit ihr zu befassen. Die herrschende Klasse war seit Ende des 15. Jahrhunderts in erhöhtem Maße bestrebt, sich den Gewinn der Warenproduktion anzueignen, hatte sich in den Warenhandel eingeschaltet und erbrachte Maßregeln, die die Interessen der Bewohner der Marktflecken und der Pächter verletzten (Gesetze aus den Jahren 1492 und 1498). Die Rückkehr von der Geldrente auf die Produktenrente brachte schwere Kämpfe (Cegléd, Szalánkemén). Dem stark bevölkerten und in größerem Maße industrialisierten Szeged gelang es, einem Absinken zu entgehen, und seine wohlhabende Bevölkerung erreichte, daß der Marktflecken zur königlichen Freistadt erhoben wurde (1498). Auch in der Praxis der Hauptstadt Buda (Ofen) gelang es den Feudalherren nicht, die Bedingungen der Weinbergpachten zu liquidieren; diese Bedingungen gaben um das Jahr 1514 einigen Leuten die Möglichkeit des Aufstiegs. Die Niederlage des Bauernheeres beendete nicht mit einem Schlage die freiere Entwicklung. Die Warenproduktion der Marktflecken schuf nicht nur die dünne Schicht der reichen Bauern, sondern auch viele andere Elemente, Häusler, Weinbauarbeiter, Heiducken. Die armen Leute sind mitunter gezwungen, ihren Bedarf an Lebensmitteln auf dem Markte zu decken. In manchen Marktflecken besteht die Hälfte der Bevölkerung aus Häuslern (Szeged, Szikszó usw.). Diese Entwicklung der Marktflecken traf ein harter Schlag: die Türkenherrschaft, die die kleinen Dörfer in der Umgebung der sich industrialisierenden Marktflecken vernichtete. Die Folge davon war das Entstehen stark bevölkerter, ihres Absatzmarktes beraubter und deshalb zur Agrarentwicklung verdammter »Bauernstädte« mit ungewöhnlich weiter Gemarkung.

FÖLDMŰVELÉSI RENDSZEREK MAGYARORSZÁGON A XVIII. SZÁZADBAN

(Főként az 1715. évi országos összeírás adatai alapján)

Letűnt korok mezőgazdasági kultúráját megeleveníteni a maga kerek teljességében: Európa nagy részét tekintve távoli cél ma még. Eléréséhez több egybekapcsolódó tényezőre van szükség: bő forrásanyagra, agrárvonatkozásban tájékozott, kitartó történeti részletkutatásokra, sokoldalú, kifinomult módszerekre, az összefüggéseket felismerő, a nagy egészet magába ölelő széles szemhatárra. Ám nem lebecsülendő előhaladás a cél felé vezető úton, ha már a követett földművelési rendszerekre sikerül valamelyes világot vetni. Nemcsak annyiban, hogy a földművelési rendszer ismerete bizonyos összefüggések meglátásához segít a részletkutatásokból adódó, különben könnyen széthulló részadatok között. Magát a kutatást is a főbb problémákra irányíthatja, ha tudjuk: érvényesült-e a kérdéses időben és területen valamely földművelési rendszer, mely az agrárélet jelenségeit egységbe fogta, a mezőgazdálkodás egészét alapvetően meghatározta — s ha igen: milyen rendszer volt az?

A mezőgazdaság története elválaszthatatlan a földművelési rendszerek történetétől. Igaz, a fejlődés korai fokán a félnomád rablógazdálkodás még nem sok ügyet vetett rá, hogy bármiféle rendszert kövessen a talaj kihasználásában; a nomád állattenyésztő is csak ideiglenesen, rendszertelenül tört fel egy-egy darabot a legelőből, hogy kölest vagy más kenyérnövényt termeszszen rajta. Sőt napjainkban is, miután a földművelési rendszerek a legszélesebb változatokban bomlottak ki a váltógazdaság idején, tanui lehetünk — a kapitalizmus szemszögéből nézve mintegy a fejlődés betetőzéseképp — a magát minden rendszeren, megkötöttségen túltevő gazdálkodásnak. Amióta *J. Liebig* a múlt század 40-es éveiben tudományosan megalapozta a visszapótlás tanát: hogy ti. a talajba vissza kell juttatnunk azt a növényi táplálóanyagot, melyet a terméssel kivettünk belőle — olyan nézetek gyökereztek meg, hogy a talajnak és éghajlatnak megfelelő bármilyen növényt bármely sorrendben termeszthetünk, csak a földnek adjuk vissza az előző terméssel kivett táplálóanyagot. S a modern agrotechnika előtt — a természeti adottságoknak legjobban megfelelő növényfajták megválasztásától kezdve a pontosan lemérhető műtrágyaigény fedezésén keresztül a gépi megművelésig és növényápolásig — valóban oly sokféle lehetőség áll nyitva, hogy mindez szinte csábít a teljesen kötetlen gazdálkodásra. Így alakult ki főképp Amerikában a rendszert, sorrendet negligáló monokultúrás és szabad gazdálkodás. Az előbbinek keretében a farmer ugyanazon a földön állandóan ugyanazt a növényt termeszti, hogy a termelési költség csökkentése révén megállhassa helyét a kapitalista verseny

hajszájában. Az utóbbinak híve pedig folytonosan a piac változó igényeihez alkalmazkodik: mindig azt a növényt műveli, mely a konjunktúra ingadozásainak éppen megfelel.

A két szélső pont — egyfelől a félnomád rablógazdálkodás és a nomád ideiglenes földfeltörés, másfelől a kapitalista monokultúrás és szabad gazdálkodás — között a legegyszerűbbtől a legváltozatosabbig haladó széles skálája, évezredeket átívelő fejlődése vonul végig a földművelési rendszereknek. Célja valamennyinek hasonló: a talaj termőerejének fenntartása, a termelés folytonosságának biztosítása; evégből szabják meg, változó módon, a szántóföldön termesztendő növények körét és arányát, térbeli és időbeli egymásrakövetkezését s a rotáció, a ciklus idejét. A szabad gazdálkodás szemszögéből nézve az ilyen rendszereknek nincs nagy jelentőségük, nemcsak a jelenben, de a múltra nézve sem; különösen kevéssé látszanak tanulmányozásra érdemesnek a feudalizmus földművelési rendszerei, midőn a szántóföldi gazdálkodás lényegében csak gabonafélék termesztésére szorítkozott. Tágabb lehetőségű vetésváltoztatásról, sokoldalúan differenciált rotációkról valóban nem lehetett szó ott, ahol a szántóvető ember rendszerint csak búza, rozs, kétszeres, árpa, zab, tönköly, köles, hajdina (esetleg még hüvelyesek) között válogathatott. De éppen mert rokon növényekről volt szó, melyek hasonló módon, azaz egyoldalúan használták ki a talaj termőerejét, volt szükség a földművelésben bizonyos szabályok betartására, melyek valamelyes biztosítékot nyújtottak a föld terméketlenné válása ellen — s e szabályok kerekedtek azután rendszerekké.

A mezőgazdaság XVII—XIX. századi forradalmát megelőző korszak földművelési rendszereiben a talaj termőerejének fenntartása két fő pilléren nyugodott: időnkénti pihentetésen és a legelő állatokkal való megjáratáson. Kezdetlegesebb fokon: a parlagoló rendszerben s ennek még primitívebb változatában: az erdős vidékeken gyakorolt égetéses gazdálkodásban a szántóföldet csak akkor hagyták bevetetlen heverni, miután többévi folytonos termesztés következtében kezdett kimerülni, s ettől fogva huzamosabb időn át, míg termőerejét vissza nem nyerte, részben legelőül, részben kaszálóul szolgált. Idővel azonban oda vezetett a fejlődés, hogy nem várták meg, míg a talaj kimerül, hanem mind a megművelést, mind a pihentetést meghatározott területre összpontosították, azok periódusát rövidebb s megszabott időkörre vonták össze, s a kettőt szigorú szabályszerűséggel váltogatták: létrejött a nyomásos gazdálkodás. Míg a parlagoló rendszerben szántóföld, kaszáló, legelő meglehetősen egymásba folyt, s nem volt teljes következetességgel megszabva, hogy a jószág a határ mely részén mikor legelhet — a nyomásos gazdálkodásban a szántóföld határozottabban különvált, s a legeltetés is szigorú szabályokhoz igazodott. A kertek s a szőlő kivételével, melyeket tartós sövény oltalmazott a legelő állatok behatolásától, a legeltetés az év meghatározott periódusaiban a faluhatár legkülönfélébb részeire: az állandó legelőn kívül a rétre, a szántóföldre, még az erdő egy részére is kiterjedt. S a hagyományos felfogás szerint a talaj termőerejének fenntartására — az időszaki pihentetés mellett — elegendő volt az a trágya, melyet a földeken az állatállomány legeltetés közben évről évre elhullatott. Ami trágya az istállóban tél folyamán és éjszakánként felgyűlt, rendszeresen csak a kertbe és a szőlőbe hordták ki; szántóföldre általában csak ott, ahol a talaj, sovány lévén, különben gyenge termést adott, vagy ahol a szántás-vetésre alkalmas területet szűk kiterjedése miatt nem volt mód a szükséges időközökben pihenőhöz juttatni. (Ahol még osztásos földközösség uralkodott, tehát az egyes gazdáknak időnként a dűlők más-más

parcelláit juttatta a sorshúzás, egyébként sem volt hajlandó senki a trágya kihordásával és elteregetésével bajlódni, hisz az ilyen hosszabb lejáratú befektetésnek a következő évben más látta volna hasznát.)

A hagyományos mezőgazdálkodás földművelési rendszereinek — s köztük szabályos rendszerességgel a legfejlettebb, egyben fő típusnak: a nyomásos gazdálkodásnak — a termesztett növények megszabott körén és arányán, térbeli és időbeli egymásrakövetkezésén s a rotáció idején kívül lényeges eleme eszerint az ugar, a pihentetés beiktatásának módja is, továbbá az évről évre visszatérő legeltetés. Ha minderre sokoldalú differenciálódás nem is épülhetett, nem vitás, hogy elsősorban a nyomásos gazdálkodás, így a kétnyomású és a háromnyomású rendszer esetében határozott rendszerekről volt szó, melyek a szántóföldi termelés keretét s ütemét pontosan, szigorú, bár bizonyos rugalmasságot sem nélkülöző következetességgel megszabták — ami már magában véve nagy jelentőséget ad e rendszereknek.

Ez a jelentőség azonban még meghatványozódik, ha meggondoljuk, hogy — főként a nyomásos gazdálkodás esetében — nem olyan földművelési rendszerekről volt szó, melyeket egyik vagy másik gazda változó módon, tetszése szerint, a többiektől függetlenül követhetett. A nyomásos gazdálkodásban a közösségi vonás domborodik elő: a földművelés rendszere egy-egy falu földművelő népének együttesen írja elő a gazdálkodás menetét, s e közös rend alól senki sem vonhatja ki magát anélkül, hogy maga ne látná kárát. Egy-egy gazda szántóföldje nemcsak nyomások, hanem azokon belül dűlők szerint is szétdarabolva és szerteszét szórva feküdt a falu határában. S mivel e szétszórt parcellákon kölcsönös kártételek nélkül csak közös terv szerint, azonos ütemben lehetett gazdálkodni, a nyomásos rendszerhez általában művelési kényszer is társult. Ez nem kevesebbet jelentett, mint hogy ez a hagyományos földművelési rendszer még azt is előírta: hányszor és mikor kell szántani, mikor aratni stb., tehát alapját adta az egész agrártechnikának. Sőt volt az agrártörténeti irodalomban olyan felfogás is, hogy a nyomásos gazdálkodással, illetőleg a velejáró hosszú és keskeny szántóföld-parcellákkal már adva volt az ekének meghatározott: kormánydeszkás és taligás típusa is.[1] Ezenfelül, láttuk, a nyomásos gazdálkodás a trágyázásnak is szűk korlátokat szabott. S minthogy a nyomásos gazdálkodás a feudalizmus korában az Okcidens legnagyobb részén uralkodóvá lett, szerte Európában rokon rendszerbe ágyazva, hasonló ritmusban folyt a parasztember mezei munkája.

Mert a nyomásos gazdálkodás szabályozó ereje nemcsak annyiban volt szélesebbkörű és mélyebbre ható, mint az újabb földművelési rendszereké, hogy a termesztendő növények faján és egymásutánján kívül az elvégzendő munkák fajtáját, gyakoriságát és idejét is megszabta, mégpedig a falubeli egész parasztközösségre egyformán kötelező módon. Hatásfokát, jelentőségét még növelte, hogy a szorosan vett földművelésen túl az egész falusi gazdálkodást szabályozása körébe vonta. A hagyományos mezőgazdálkodásban ugyanis a természetes füvelő területek: a rét és a legelő a szántóföld szükséges kiegészítői voltak, s nem választotta el őket oly éles határ egymástól, amilyet mai fogalmaink vonnak közéjük. A szántóföld időnként kaszálóul és legelőül szolgált: amikor ugaron hevert, nemcsak legeltettek: gyakran szénát is kaszáltak rajta, nem ritkán a buján sarjadt őszi vetést is sarlózták vagy legeltették

[1] *M. Bloch :* Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo etc. 1931, [2]Paris 1952. 51—7. l. vö. II (supplément établi par R. Dauvergne) Paris 1956, 47. l.

kora tavasszal, a tarló pedig rendszeres legelője volt a jószágnak. A rétet is rendszeresen legeltették kora tavasszal, majd kaszálás (esetleg a sarjú kaszálása) után is, mint ahogy szénát s a legelő jószágnak füvet, lombot, makkot nyújtott az erdő is. A kapcsolat tehát egyirányú volt a művelési ágak között: a szántóföld és az erdő felől a kaszáló és a legelő, a kaszáló irányából a legelő irányába mutatott, és nem fordítva; alapjában véve az állattartás igényei mosták el időről időre az egyes művelési ágak közti határvonalakat. Nem olyan kétoldalú és pontos számításon épülő egymásrautaltság állt fenn tehát földművelés és állattenyésztés között, mint a váltógazdálkodás idején, mikor a szántóföldi takarmánytermesztés mértékét az szabta meg, hogy a termett takarmányon el lehessen tartani annyi állatot, amennyinek trágyája a talaj termőerejének fenntartásához szükséges. Épp a kapcsolat egyoldalú volta mutatja, hogy lényegében az állattartás érdekei domináltak: mivel az állattenyésztés a legeltetésre épült, a szükséges legelő biztosításának kívánalmai gátlástalan természetességgel lendültek át az egyes művelési ágak közt vont határokon. Kora tavasszal a rét s esetleg az őszi vetés, majd az ugar és az állandó legelő, kaszálás után újra a rét, aratás után a tarló s közbül az erdő szolgált a jószág legelőjéül. A szántóföld tehát részben még a szolgáló, sőt a kiszolgáltatott szerepében tűnik fel; a nyomásos rendszerben még az állattartás korábbi uralkodó helyzetének jelentős maradványai ütköznek ki léptennyomon. Az egész faluhatárt a községbeliek közösen legelő állatai árasztják el; hullámaiktól csak az állandó kerítésektől körülfogott belsőségek, kertek és szőlők szigetei maradnak elborítatlanul, a tilalmas vetések és kaszálók ártere már csak időről időre, ideiglenesen állított sövények oltalma alatt. Nem egy példa van arra is, hogy az állattartás érdekei időnként még szomszéd faluk határát is elmossák, egybevont területükön közös legelőt engedve a jószágnak *(droit de parcours)*.

De az állattartás érdekeinek érvényesülése nem állt meg azon a ponton, hogy művelési kényszerrel egybekötött nyomásos gazdálkodás rendszeresítése útján gondoskodjék a jószág részére szükséges legelőről. Az állattenyésztés szempontjai sokszor még arra is kihatottak, hogy mi legyen ennek a nyomásos gazdálkodásnak közelebbi formája, válfaja. Ahol viszonylag nagyobb mértékű maradt az állattartás, vagy amelyik községben szűkebb térre szorult a természetes füvelő terület (a kaszáló, a legelő s részben az erdő is), ott több ok szólt amellett, hogy a parlagoló rendszerből kétnyomású s ne háromnyomású rendszer fejlődjék, illetőleg az előbbi maradjon meg továbbra is: a kétnyomású rendszerben ugyanis a szántóföld fele hevert ugaron, s állt ilyenformán a legelő jószág rendelkezésére. Ahol viszont jobban előtérbe nyomult a földműveles, vagy amelyik faluban a földrajzi adottságok a szántóföldön kívül kiterjedtebb legeltetésre nyújtottak lehetőséget, ott nem volt szükség a szántóföld egyharmadánál nagyobb ugarlegelőre, ez pedig adva volt a háromnyomású rendszer keretében.

Így határozta meg a nyomásos gazdálkodás, a mezőgazdaság forradalma előtti idők uralkodó földművelési rendszere a szántóföldön termesztett növények körét, egymásutánját, ugarral való váltakozását, művelésmódját, sőt a rét- és legelő-, részben az erdőhasználatot is, mégpedig egész falvakra nézve egységesen kötelező erővel, nagy mértékben az állattartás igényeihez igazodva. De, bár kevésbé átfogó módon, kevesebb közösségi vonással és megkötöttséggel, irányt szabott a mezőgazdálkodásnak a feudalizmus korának többi hagyományos földművelési rendszere is. E rendszerek adták az egész mező-

gazdasági élet gerincét, ezek fogták harmonikus egységbe a mezőgazdaság különféle ágait és munkafolyamatait, ezek érhálózatán keresztül vert újra meg újra a paraszti munka és életrend hagyományos ritmusa, beléjük ágyazódott az egyes faluközösségek anyagi kultúrája. A földművelési rendszerek alakulását ismerve, adva van az alap, melyen az agrárfejlődés rekonstrukciója felépülhet; a kép persze még korántsem teljes ezzel, még nem áll plasztikus elevenséggel előttünk, aminek a rendszer csak keretét, vázát alkotja, de már kezünkben a fonál, melyre az agrárélet egyes jelenségeit felfűzhetjük.

*

Az általános képhez, melyet a hagyományos mezőgazdaság földművelési rendszereiről alkothatunk magunknak, bizonyos kiegészítő színekkel a magyarországi fejlődés is hozzájárulhat. Ha elfogadjuk, hogy Európa déli felén a rómaiak mezőgazdasági kultúrája hosszú századokon át éreztette hatását, Magyarország, melynek területére egykor jelentős részben kiterjedt a római hódítás, ebből a szempontból is figyelmet érdemelhet. De még sokkal inkább annál a ténynél fogva, hogy a magyarság mezőgazdasági kultúrája részben keletről hozott elemekre épült, s ezek bizonyos mértékű fennmaradását elősegítette Magyarország földrajzi helyzete s történetének alakulása.

Ennek a történeti fejlődésnek épp a XVII. század végén s a XVIII. század elején zárult le legtragikusabb szakasza: a török uralom, mely az ország nagyobbik s mezőgazdasági művelésre alkalmasabb felén kezdetlegesebb fokra vetette vissza a mezőgazdasági kultúrát. De még ami a másfél százados török uralom alatt valahogy tovább vegetált, nagyrészt az is megsemmisült a másfél évtizedes felszabadító háború idején. Az ország középső és déli részén a falvak ezrei tűntek el, a népesség rendkívüli mértékben megfogyott, egészen kezdetleges, igen nehéz körülmények között újonnan kellett itt megvetni a mezőgazdasági s vele az egész emberi kultúra alapjait. De nem maradt érintetlenül a török pusztításától mentes országrész mezőgazdasági berendezkedése sem: erre is kihatott a XVIII. század elejének újabb háborús időszaka: a Rákóczi-szabadságharc s a nyomában járó pestisjárvány, majd az a vándormozgalom, mely a parasztság nagy tömegeit indította el innen a török alól szabadult vidékek felé.

A XVIII. század eleje eszerint nagyrészt új időszak kezdetét jelenti a magyar mezőgazdaság fejlődésében. A török pusztítástól mentes részeken lényegében a korábbi, középkorba visszanyúló fejlődés megszakítatlan folytatásáról van szó. Az ország mezőgazdasági szempontból legjelentősebb vidékein azonban nagyrészt elölről kell kezdeni mindent: az eleinte még igen gyér népesség a települések erősen megritkult hálózatában nem egyszer még csak ideiglenesen ütve tanyát, még tapogatózva keresi itt az adott lehetőségeknek legmegfelelőbb módot az elvadult táj visszahódítására. Kezdetleges földművelési rendszerek különféle változatai kelnek itt rövidebb-hosszabb életre, s az ekkor már bővebben és folyamatosabban rendelkezésre álló forrásanyag nem egyszer módot ad rá, hogy a formációk bontakozását *in statu nascendi* vegyük szemügyre.

Amint azután a népesség szaporodik, a primitívebb rendszerek fejlettebbeknek adnak helyet; a század végére már eltompul a különbség a török pusztította s a nyugati—északi vidékek agrárberendezkedése között. A feudális kötöttségek megszüntetését, a mezőgazdaság tőkés irányú átalakulását

csak a XIX. század, a parasztság széles tömegeire nézve ennek is csak második fele, az 1848-i jobbágyfelszabadítás utáni időszak hozza meg. De a hagyományos nyomásos gazdálkodás bilincseinek széttörése, a racionális váltógazdaságra való áttérés irányában az első lépések már a XVIII. század utolsó évtizedeiben megtörténnek. Így ível át Magyarország XVIII. századi agrárfejlődése, jól körülhatárolhatóan, az első, primitív berendezkedéstől a mezőgazdaság forradalmi átalakulásának küszöbéig.

De a XVIII. század nemcsak annyiban nyújt alkalmas időbeli keretet a magyarországi földművelési rendszerek fejlődésének vizsgálatára, hogy itt kezdete is, vége is fordulópontot jelez. Már *M. Bloch*, kit méltán tekinthetünk az agrártörténetírás eleddig legnagyobb képviselőjének, hangoztatta, hogy a francia mezőgazdaságtörténet kutatásában legcélszerűbb a XVIII. századból kiindulni, amikor az agrárélet először jelenik meg a történelem teljes fényében.[2] Még inkább ez a helyzet Magyarországon, ahol ebben az időszakban egészben véve még háborítatlanul él tovább, s a forrásokból lényegében eredeti mivoltában tárul elénk a feudalizmus hagyományos mezőgazdasági berendezkedése; így belőle, kellő óvatossággal, a megelőző, kútfőkben szegényebb idők, sőt az egész feudális korszak mezőgazdasági kultúrájára is következtetéseket vonhatunk le. Ám ha előre akarunk tekinteni, akkor is legjobb a XVIII. századból, a feudális mezőgazdálkodás utolsó egységes jellegű időszakából kiindulnunk. Ez adta hátterét, kiindulópontját az új fejlődésnek, ennek öléből sarjadt a tőkés irányú átalakulás; s ha az új eszmék a század végéig a gyakorlati életben alig öltöttek is testet, már ott voltak a levegőben, s előre kijelölték az új korszakot jelző mezőgazdasági forradalom útját.

*

Régi s szinte közhelyszerű megállapítás az agrártörténeti irodalomban, hogy a középkor folyamán s az újkor elején a háromnyomású gazdálkodás uralkodott Európa-szerte. Élesebb megfogalmazásban: ez volt a legfontosabb földművelési rendszer, az egész falusi élet alapja hosszú századokon, sőt évezredeken át, míg a mezőgazdaság XVII—XVIII. századi átalakulása meg nem döntötte egyeduralmát.[3]

[2] *Bloch* i. m. X—XIII. l.

[3] *M. Weber :* Wirtschaftsgeschichte. [2]München—Leipzig 1924, 23. l. *R. Kötzschke :* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters. Jena 1924, 267, 389, 403. l. *H. Sieveking :* Grundzüge der neueren Wirtschaftsgeschichte. [3]Leipzig—Berlin 1928, 63. l. *W. Sombart :* Der moderne Kapitalismus. München—Leipzig 1928, I 52, II 632, 650. l. *J. Kulischer :* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. Berlin 1928—29 ([2]1954), I 26, 57, 159. l. The Cambridge Economic History of Europe. Edited by *J. H. Clapham* and *E. Power*, Cambridge 1942, I 104, 127, 130—1, 282, 359, 376, 391, 439, 451, 480. l. *R. Grand :* L'agriculture au moyen âge. Paris 1950, 270—1. l. *J. Kuczynski :* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Berlin 1951, 120, 187. l. *E. Soreau :* L'agriculture du XVIIe siècle à la fin du XVIIIe. Paris 1952, 168—9, 47, 71, 37. l. *H. Haussherr :* Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Weimar 1955, 1, 133, 344. l. *S. B. Clough :* The Economic Development of Western Civilisation. New York etc. 1959, 287. l. — *E. Lipson:* Economic History of England. [10]London 1949, I 68. l. *H. Sée :* Histoire économique de la France. Paris 1948—51, I 14, 17, 56, 130, 196. l. *T. von der Goltz :* Geschichte der deutschen Landwirtschaft. Stuttgart-Berlin 1902, I 125, 247. l. *R. Kötzschke :* Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jh. Leipzig—Berlin 1923, 96. l. *G. von Below :* Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters in ihren Grundzügen. Jena 1937, 41—2. l. *R. Krzymowski :* Geschichte der deutschen Landwirtschaft. Stuttgart 1951, 42, 138, 142, 154, 193. l. *H. Bechtel :* Wirtschaftsgeschichte Deutschlands vom Beginn des 16. bis zum Ende des 18. Jh. München 1952, 196, 198. l. *F. Lütge :* Deutsche Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Berlin etc. 1952, 67, 89, 310. l. *H. Mottek :* Wirtschafts-

Magyarországon először a két világháború közti korszak történetírása próbálta ebbe az európai keretbe beilleszteni az itteni agrárfejlődés jelenségeit. Megállapításai, melyek magyar vonatkozásban *Tagányi Károly* kutatásain[4] alapultak, a múltban sokat emlegetett magyar nomád koncepció félreismerhetetlen, kellően még le nem küzdött hatása alatt ilyen képet adnak az országban a XVIII. század derekán divatozott földművelési rendszerekről. Mikor Európában — így a szomszédos Németországban is — már a háromnyomású rendszer is, melyen közel ezer éven át épült a mezőgazdaság, túlhaladottá vált: Magyarország középső, igazi gabonatermelő vidékeire még félnomád gazdálkodás, sőt a legprimitívebb nomád földközösség tipikus gazdasági formája nyomta rá bélyegét, az ország nagy részében pedig még mindig a kétnyomású rendszer járta; háromnyomású gazdálkodással a XVIII. század közepén az ország nyugati, Ausztriával szomszédos, műveltebb részein kívül csak ott találkozunk, ahova német telepesek magukkal hozták évszázados mezőgazdasági kultúrájukat.[5]

Mindebből azt a megállapítást lehetne leszűrni, hogy ami az európai mezőgazdaságot illeti, más számottevő földművelési rendszer nem létezett, mint a háromnyomású gazdálkodás, de a XVIII. század közepén már ez is elavulttá vált. Ám az agrártörténeti irodalom tüzetesebb konzultálása arról győz meg, hogy csak helytelen általánosítás, a sokrétű történeti valóságnak túlságos és egyoldalú szimplifikálása hozhat ilyen eredményt.

Mert igaz ugyan, hogy a háromnyomású gazdálkodás volt Európa legfontosabb földművelési rendszere — még a XVIII. században is! De bár legfontosabb, korántsem egyeduralkodó, egyedül jelentős típus: mellette léteztek nála kezdetlegesebb, primitívebb formák is, melyek elterjedésben nem maradtak messze mögötte. Így mindenekelőtt a kétnyomású gazdálkodás: megtaláljuk Angliában, Francia-, Német-, Svéd-, Lengyel-, Oroszországban s különösen kiterjedten a mediterrán vidéken: Spanyolországban, Szicíliában, Dél-Itáliában;[6] Franciaországra nézve *M. Bloch* egyenesen a három- és a két-

geschichte Deutschlands. Berlin 1957, I 73. l. *A. Nielsen:* Dänische Wirtschaftsgeschichte Jena 1933, 14, 156, 182. l. *O. A. Johnsen :* Norwegische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1939, 480. l. *J. Rutkowski :* Histoirer économique de la Pologne avant les partages. Paris 1927, 10, 97. l. *B. D. Grekov :* Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig. Budapest 1956—57, I 429, 488—9, 516—7, II 313. l. *A. Doren:* Italienische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1934, I 240. l.

[4] *Tagányi K. :* A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894 (²Budapest 1952). *Tagányi K. :* A hármasnyomású gazdálkodás behozatala Erdélyben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1894.

[5] *Eckhart Ferenc :* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest 1922, 19. l. *Hóman Bálint—Szekfű Gyula :* Magyar történet. ³Budapest 1935, IV 473—5. l.

[6] *J. Kulischer* i. m. I 159. l. *S. B. Clough* i. m. 54, 61. l. *H. Sée :* Esquisse d'une histoire du régime agraire en Europe aux XVIIIe et XIXe siècles. Paris 1921, 83. l. The Cambridge Economic History I 104, 439, 451. l. *E. Lipson* i. m. I 67, 69. l. *S. B. Clough—Ch. W. Cole :* Economic History of Europe. ³Boston 1952, 10. l. *J. Clapham :* A Concise Economic History of Britain from the Earliest Times to 1750. Cambridge 1957, 80. l. *H. Sée :* Esquisse 38. l. The Cambridge Economic History I 130—1, 282. l. *H. Sée:* Histoire économique de la France I 196. l. *R. Krzymowski* i. m. 158. l. *M. Bloch* i. m. 30—1, 34—5. l. *O. Festy :* L'agriculture pendant la Révolution française (L'utilisation des jachères) 1789—1795. Paris 1950, 13—4. l. *E. Soreau* i. m. 168—9. l. *S. B. Clough—Ch. W. Cole* i. m. 10. l. *R. Kötzschke :* Grundzüge 97. l. The Cambridge Economic History I 282. l. *R. Krzymowski* i. m. 158. l. *G. v. Below* i. m. 42. l. *R. Kötzschke :* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte 389. l. *F. Lütge* i. m. 310. l. *J. Rutkowski* i. m. 97. l. *R. Grand* i. m. 270—1. l. *E. Soreau* i. m. 101. l. *H. Haussherr* i. m. 133, 2, 116, 237. l.

nyomású rendszer koegzisztenciáját tekinti jellemzőnek.[7] Már jóval kevésbé jelentős, inkább gyengébb talajú vidékeken (így Angliában, Francia- és Spanyolországban, Szicíliában stb.) fordul elő az egyévi művelést követő 2, sőt 6—10, esetleg még több évi pihentetés.[8] Ha már most az ugart a pihentetés időszakában rendszeresen nem művelték, s az egy évnél ugyancsak hosszabb termelési periódus a pihentetéssel rendszertelenül váltakozott: máris az a forma áll előttünk, melyet az idézett magyar irodalom félnomádnak, sőt nomádnak minősített: a parlagoló rendszer. Ez sem volt magyar specialitás: a váltógazdaság magaslatáról már a XVIII. századi haladó francia agronómusok barbárnak, anarchikusnak bélyegezték.[9] Nem volt rendkívüli jelenség még abban a formájában sem, mikor sem a megművelt földek elhelyezkedését, sem a parlagnak legelő vagy kaszáló alakjában való használatát nem kötötte meg semmiféle szabály. Megtaláljuk még Belgiumban és Angliában is (így Skócia *outfield*jein), azután Németországban, a Magyarországgal szomszédos osztrák (stájer, karinthiai, krajnai) területeken, Dániában, Svédországban, Oroszországban, Szicíliában stb., mégpedig többnyire hegyes-erdős vagy mocsaras vidékek irtásföldjein — olykor égető gazdálkodáshoz társulva — s általában szegényebb talajú vagy félreesőbb falvaknak a településtől távolabb eső részein, esetleg egész határában.[10] Ugyancsak nem állt egyedül Magyarország megműveletlenül maradt területek dolgában sem: akadt ilyen Franciaországban, még Németalföldön, Angliában is bőven.[11]

De a háromnyomású gazdálkodásnál nemcsak kezdetlegesebb: nála intenzívebb földművelési rendszerekre is találunk példát, bár jóval csekélyebb számban. Így négy-, esetleg többnyomású rendszer is előbukkan Angliában, Norvégiában, Németországban.[12] Előfordulnak azután, ugyancsak szórványosan, egy nyomásban (*one-field system*), azaz pihentetés nélkül művelt szántóföldek is, így Skócia *in-field*jein, Franciaországban városok körül s helyenként a faluhatárnak a településhez közel eső részein, Németországban egyes jó-

[7] *M. Bloch* i. m. 35, II (suppl.) 35. l. Vö. *N. S. B. Gras :* A History of Agriculture in Europe and America. New York 1925, 234. l.

[8] *R. Mousnier :* Les XVIe et XVIIe siècles (*M. Crouzet :* Histoire générale des civilisations, t. IV). Paris 1954, 145. l. *H. Sée :* Esquisse 85, 37—8. l. *J. Kulischer* i. m. II 53. l. *M. Bloch* i. m. 32, II (suppl.) 33—4. l. *H. Sée :* Histoire économique de la France 17, 131, 196. l. *O. Festy* i. m. 11. l. *F. Lütge* i. m. 310. l. *H. Haussherr* i. m. 2, 116—7. . *H. Sée :* Esquisse 157. l. *E. Soreau* i. m. 87. l.

[9] *M. Bloch* i. m. 27. l.

[10] *H. Sieveking :* Wirtschaftsgeschichte II. Leipzig—Berlin 1921, 32. l. *R. Kötzschke :* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte 268. l. *J. Kulischer* i. m. I 57—8. l. *R. Grand* i. m. 269. l. *E. Soreau* i. m. 169—70. l. *H. Haussherr* i. m. 1. l. *R. Kötzschke :* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte 380. l. *N. S. B. Gras* i. m. 24—5. l. *E. Lipson* i. m. 86, 64. l. The Cambridge Economic History. I. 127—8. l. *J. Clapham* i. m. 11, 48, 55, 87—8, 103. l. *H. Sée:* Esquisse 45. l. *M. Bloch* i. m. 27—9, 33, 62, II (suppl.) 34—5. l. *T. v. d. Goltz* i. m. I 125—6, 247. l. *R. Kötzschke :* Grundzüge 96. l. *H. Sée :* Esquisse 130. l. *G. v. Below* i. m. 42. l. *M. Bloch* i. m. II (suppl.) 68—9. l. *R. Krzymowski* i. m. 193. l. *T. v. d. Goltz* i. m. I 71. l. *A. Nielsen* i. m. 14, 156. l. *H. Sée :* Esquisse 157. l. *E. Soreau* i. m. 87, 52. l. *F. Lütge* i. m. 67, 310. l. *H. Mottek* i. m. 70. l.

[11] *H. Sée :* Esquisse 36, 88. l. *E. Baasch :* Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927, 38, 46. l. *H. Sée :* Histoire économique de la France I 195. l.

[12] *S. B. Clough—Ch. W. Cole* i. m. 10. l. *H. Sée :* Esquisse 83. l. *E. Lipson* i. m. 69. l. *E. Soreau* i. m. 140. l. *T. v. d. Goltz* i. m. I 248. l. *R. Kötzschke:* Grundzüge 97. l. *G. v. Below* i. m. 42. l. *F. Lütge* i. m. 310. l. *A. Nielsen* i. m. 156, 181. l. *R. Kötzschke :* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte 390. l. *O. A. Johnsen* i. m. 81—3, 408. l.

földű vagy trágyázott homoktalajú községekben, Dániában, Norvégiában.[13] Sőt tudunk esetenként az ugar részleges bevetéséről is, főképp nagyobb városok környékén s nagyforgalmú utak mentén.[14]

Látható tehát, hogy ahol (a XVIII. századi Európában) általában csak a háromnyomású gazdálkodásról szokás beszélni, a valóságban a földművelési rendszerek széles skálájával kell számolnunk. De nemcsak megengedhetetlen egyszerűsítés: a súlypontnak indokolatlan félretolása egyszersmind, ha csak a háromnyomású gazdálkodásról akarunk tudomást venni. Mert ha az egyévi művelésre következő többévi ugart, aztán a négynyomású és az egynyomású rendszert meg az ugar részleges bevetését, melyek — mint kevéssé gyakran előforduló formák — az általános képnek csupán járulékos, kisebb jelentőségű elemei, ki is hagyjuk a számításból, marad még két, a háromnyomású gazdálkodásnál kezdetlegesebb, extenzívebb forma: a kétnyomású és a parlagoló rendszer (ide számítva az égető gazdálkodást is). Ezeket pedig igazán nem lehet jelentéktelennek minősíteni; ellenkezőleg, mind a kettő eléggé elterjedt Európában. Ha tehát meg akarjuk vonni a hagyományos földművelési rendszerek átlagát, a mérleg a háromnyomású gazdálkodás színvonalánál lejjebb, a három- és a kétnyomású rendszer közé fog mutatni.

Mindebből önként adódik a válasz arra a kérdésre is: valóban túlhaladott típus volt-e a háromnyomású gazdálkodás ekkor szerte Európában? Az agrártörténeti irodalom arról tanúskodik, hogy a XVIII. század végéig az ugar eltűnésével, a modern, racionális gazdálkodásba átvezető váltógazdasággal kiterjedten csak Németalföldön találkozunk, továbbá Angliának azokon a részein, ahol az *enclosure* hulláma uralomra jutott, mégpedig nem juhlegelőket, hanem intenzív földművelést eredményezve; egyebütt, így Franciaországban, még inkább Németországban, a gabonaféléknek takarmány- és kapásnövényekkel való szabályszerű váltogatása még csak szórványosan bukkan elő. Igaz, Franciaországban a XVIII. század közepén már szélesen bontakozott, s röviddel utóbb Németországban is megindult a harc a mezőgazdaság reformjáért; ám szándék és propaganda — mezőgazdasági irodalom és agrárpolitika — egyfelől, valóságos átalakulás másfelől: két különböző dolog. Sőt még az sem elég, ha a mezőgazdasági újításokat egyes nagy- vagy középbirtokokon megvalósítva látjuk: míg a reformgondolatok a paraszti gazdálkodásban mélyen meggyökerezve tették nem érlelődtek, a régi rend túlhaladott voltáról, forradalmi átalakulásról nem beszélhetünk. S ebből a szemszögből tekintve nem lehet tagadni, hogy az ugar, a háromnyomású gazdálkodás még Angliának *open-field* vidékein is szívósan tartotta magát az egész XVIII. századon át. Fokozottan áll ez — Németalföld kivételével — a kontinens államaira, ahol *enclosure*-törvények hiánya s nagyrészt a jobbágyság fennállása is útjában

[13] *R. Kötzschke :* Allgemeine Wirtschaftsgeschichte 268. l. The Cambridge Economic History I 126, 480. l. *H. Sée:* Esquisse 84. l. *N. S. B. Gras* i. m. 24—5. l. *M. Bloch* i. m. 30. l. *E. Lipson* i. m. 86. l. *E. Soreau* i. m. 140. l. *J. Clapham* i. m. 11, 48, 83, 92, 103. l. *M. Bloch* i. m. 29—30, II (suppl.) 35. l. *O. Festy* i. m. 12—3. l. *H. Sée :* Histoire économique de la France I 17. l. *E. Soreau* i. m. 170. l. *R. Kötzschke :* Grundzüge 97. l. *A. Nielsen* i. m. 13, 156. l. *O. A. Johnsen* i. m. 81, 407. l.

[14] *J. Kulischer* i. m. II 44—6. l. *S. B. Clough—Ch. W. Cole* i. m. 193—4. l. *W. Sombart* i. m. II 656. l. *E. Soreau* i. m. 122—3. l. *N. S. B. Gras* i. m. 209—10, 212—3, 220. l. *E. Soreau* i. m. 140—2, 170, 244. l. *T. v. d. Goltz* i. m. I 126—8, 248—9, 449—50, 455—9. l. *H. Sée :* Esquisse 63, 152. l. *H. Sieveking :* Grundzüge 63. l. *J. Kulischer* i. m. I 159. l. *F. Lütge* i. m. 253, 310. l. *H. Mottek* i. m. I 262, 354, 356. l. *A. Nielsen* i. m. 159, 183. l.

állt az átalakulásnak. Franciaországban is kitart a nagy többség, a hagyományos szokás, a nyomásrendszertől való eltérés tilalma s egyéb kötöttségek hatása alatt, az ugartartás mellett: még nem intenzívebb műveléssel, hanem új föld feltörése útján, a termőterület kiszélesítésével iparkodik többet — mégpedig, jellemző módon, több gabonát! — termeszteni, úgyhogy az ugar aránya még 1800 táján is a harmadrész körül mozog. Még a németországi paraszt gazdasága is az ezeréves módszerek nyűgében sínylődik, míg a XIX. század elejének agrárreformjai meg nem nyitják a racionális gazdálkodás útját. Egészben véve elmondhatjuk tehát: Európa legnagyobb részén csak a XIX. század hozta meg a háromnyomású s még elmaradottabb rendszerekből való kibontakozást, a mezőgazdaság szélesen hömpölygő forradalmát. Sőt javított, átalakított formájában, melyben az ugar helyét takarmány- és kapásnövények foglalják el, a háromnyomású, azaz helyesebben már háromfordulós gazdálkodás mind a mai napig jelentős tényező Európa agráréletében.[15]

Ám ha így áll a helyzet, aligha helyes a magyarországi agrárfejlődést elmarasztalni azért, ha a XVIII. század közepén még nem érte el a váltógazdaság színvonalát. Sőt a kétnyomású és a parlagoló rendszerben sem kell valami magyar — Tagányi nyomán konstruált félnomád vagy nomád — specialitást, elterjedésükben sem különleges elmaradottságot látnunk. Eléggé közkeletű nézet az agrártörténeti irodalomban, hogy a kétnyomású rendszer főképp Európa déli részén volt otthonos, részben mint a római mezőgazdasági kultúra öröksége, részben az itt gyakori nyári szárazság következtében, ami a tavaszi gabona termesztését kockázatossá tette.[16] S mint láttuk, a parlagoló rendszer sem hiányzott Európa más országaiban; inkább csak abban kell a nyugati fejlődés ütemétől való elmaradást látnunk, hogy valóban el volt terjedve Magyarország sík vidékein. De ebben az esetben is joggal vethető a bírálat mérlegére: helyes-e ezeket az úgynevezett legprimitívebb módszereket az állítólag nomád életmódhoz szokott magyarság kevés földművelési tapasztalatára, a német telepesekétől elütő speciális elmaradottságára visszavezetni, amint azt az említett szerzők tették? Kétségtelen, a nyugatról jött németek olyan gazdasági kultúrát hoztak magukkal, melyet jobban áthatott a tőkés fejlődés irányába mutató árutermelés; de arról sem kell megfeledkezni, hogy letelepedésük során, főképp jobbágyi alávetettség és földesúri terhek dolgában, rendszerint jóval kedvezőbb helyzetbe jutottak az őslakosságnál. Ami pedig a magyarság állítólagos nomád hajlandóságát s földművelésbeli tudatlanságát illeti, ne tévesszük szem elől, hogy az ország középső és déli vidékeire, melyeken e „legprimitívebb" rendszerek divatoztak, a török kiverése után nagyrészt olyan vidékekről áramlott a magyar lakosság, hol az európai földművelés évszázados hagyományai uralkodtak.

[15] *N. S. B. Gras* i. m. 183. l. *J. Kulischer* i. m. II 47—8. l. *E. Lipson* i. m. 376—7. l *E. Soreau* i. m. 140. l. *S. B. Clough—Ch. W. Cole* i. m. 187, 312. l. *J. Clapham* i. m. 216—20. l. *H. Sée :* Esquisse 44—6. l. *N. S. B. Gras* i. m. 244—5. l. *J. Kulischer* i. m. II 48—55, 74—5. l. *H. Sée :* Histoire économique de la France I 197, 202, 204—6, II 13, 89—91. l. *O. Festy* i. m. 15—6, 23—4, 42, 46, 68, 92, 140—4. l. *J. Kuczynski* i. m. 187. l. *E. Soreau* i. m. 168—9, 249. l. *T. v. d. Goltz* i. m. I 255, 287, 289—90, 319, 485, l. *N. S. B. Gras* i. m. 26. l. *J. Kulischer* i. m. II 55—9. l. *R. Krzymowski* i. m. 201, 269. l. *F. Lütge* i. m. 310, 359. l. *H. Haussherr* i. m. 130, 378, l. *H. Mottek* i. m. 354. l. *O. A. Johnsen* i. m. 428—9. l. *N. S. B. Gras* i. m. 27. l.

[16] *M. Bloch* i. m. II (suppl.) 35—6, 62, 72. l. The Cambridge Economic History I 119, 126, 129. l. *R. Grand* i. m. 270—1. l. *J. Clapham* i. m. 54. l.

Ha tehát nem akarunk elhamarkodott általánosítás és egyoldalú levezetés hibájába esni, tovább kell jutnunk azoknál az eredményeknél, melyekre a két világháború közti polgári történeírás jutott. *Tagányi* közvetlenül csak Erdély területét illetően foglalkozott a XVIII. századi földművelési rendszerek kérdésével, egyébként csupán közvetve, a földközösség problémáin keresztül; elsősorban tehát az ő kutatásait kell lényegesen kiszélesítenünk, részletes és alapos vizsgálattal, egy időben egységes szempontból lehetőleg az egész országra kiterjedő forrásanyag alapján rajzolt keresztmetszet segítségével állapítva meg a különféle földművelési rendszerek elterjedését. Az elterjedés magyarázatát pedig elsősorban nem egyik vagy másik nép viszonylagos elmaradottságában, csekélyebb gazdasági tapasztalataiban, hanem — lehetőleg a helyi fejlődés vonalát végigkövetve — az adott természeti feltételekben és történeti tényezőkben kell keresnünk.

*

Legelső átfogó jellegű történeti forrásunk, mely bizonyos korlátok között lehetőséget ad arra, hogy a földművelési rendszerek elterjedéséről az egész Magyarország parasztnépe körében (Erdély, Horvátország s részben a határőrvidék kivételével) képet alkothassunk magunknak: az 1715-i, illetőleg 1720-i országos összeírás.[17] Miután ugyanis egyenként előszámlálta egy-egy község adózó családfőit, az általuk bevetett szántóföld, továbbá kaszálójuk és szőlejük kiterjedését, ugyancsak községenként általában jellemzi a gazdasági adottságokat. Ez utóbbi megjegyzések során a földművelési rendszer kérdése is szóba kerül; minthogy ugyanis az adó alapja az egész szántóföld volt, a követett földművelési rendszertől függött: hánnyal kell megszorozni az egyévi vetésterületet az adókivetés során. Ha tehát az összeírás alapján községenként megállapítjuk a követett földművelési rendszert, s ez adatokat faluról falura egymás mellé sorakoztatjuk: egy időben, egységes szempontból készült felvétel alapján áttekintést nyerünk az egész szűkebb Magyarország parasztnépe körében a XVIII. század első negyedében divatozott földművelési rendszerekről. (Meg kell jegyezni, hogy az így nyert kép nem tökéletes. Egy-egy megye községeit mindig más megyékből való kiküldöttek írták össze, s ezek olykor — különösen, ha nem nyomásos gazdálkodásról volt szó — nem értették meg jól, máskor felületesen kezelték, vagy számunkra kevéssé megfoghatóan írták körül a szokásban volt földművelési rendszert. Ilyenformán az összeírt kereken 7700 községből elesik körülbelül a nyolcadrész, mint amelyekben a földművelési rendszer megjelölése bizonytalan.)[18]

Az összeírás szerint a XVIII. század második évtizedében a következő földművelési rendszerek divatoztak Magyarországon.

[17] Magyar Országos Levéltár, Archivum regnicolare, Lad. BB 1—12, Lad. CC 1—13, Lad. DD 1—12, Lad. EE 1—13, Lad. GG 1—6, Lad. HH 1—10, Lad. JJ 1—9, Lad. KK 1—11.

[18] Az összeírás feldolgozása a földművelési rendszerek szempontjából még nincs lezárva. További feladat: az egyelőre még bizonytalan megjelöléseket az 1715-i és az 1720-i összeírás községről községre haladó egybevetésével és más források bevonásával a lehetőség szerint kiküszöbölni, s azután az eredményeket községenként térképre vinni. Így kaphatunk majd pontos képet s a térképre vihető természeti feltételekkel és történeti adottságokkal való egybevetés segítségével teljesebb magyarázatot az egyes földművelési rendszerek meglétéről és elterjedéséről.

1. Parlagoló rendszer. Ennek legprimitívebb formája: az igásállatok nélkül folytatott kapás művelés a hegyes-erdős vidék irtásföldjein található, főképp a keleti részek román lakossága körében. A nagyobbrészt hegyi pásztorkodásból élő nép családonként szórtan települ meg az erdők között; télen kalyibája körül, gyakran égetéssel, kiirt egy darabot az erdőből, körülkeríti a vadak kártétele ellen, tavasszal kapával feltúrva beveti kukoricával (esetleg kölessel, zabbal, hajdinával), s aztán juhaival a nyári legelőre költözik; csak ősszel tér vissza, ekkor takarítja be termését. Egy részük már kezd összébb költözni és földművelésre áttérni, de szántás-vetés helyett, ugyancsak a ház közelében kézi erővel feltúrt kertekben, kukoricát vet; nyáron szintén odahagyja kunyhóját és kertjét, de nem pásztorkodás kedvéért, hanem hogy közelebbi-távolabbi földművesfalvakban aratással keresse kenyerét. Ha földje a folytonos kukoricatermelés folytán kimerül, bőven van rá lehetőség, hogy más darabot éljen ki hasonló módon; ha télen (kosarazás útján) a juhokkal megtrágyáztatja, ez már magasabb forma felé mutat.

Már a síkság jelentős részén, kivált a töröktől visszafoglalt vidék magyar lakossága körében szántóföldet és parlagot váltogató ekés földművelés folyik. A sokszor hosszú évtizedek óta heverő, szűz föld itt valóságos rablógazdálkodást tesz lehetővé: néhol évtizedeken át, másutt 3—7 éven keresztül trágyázás és pihentetés nélkül művelik ugyanazt a földdarabot, sokszor azért is, mert kevés az igásállat, s így bajos lenne évről évre új földet feltörni. A friss törésbe először rendszerint kölest (esetleg kukoricát, dinnyét, zabot) vetnek, de ezt azután szakadatlanul gabona, többnyire búza követi; legfeljebb annyi a változatosság, hogy őszi és tavaszi gabona (pl. őszi és tavaszi búza) váltogatja egymást. Amint a föld kezd kimerülni, parlagon hagyják, s rendszerint kaszálónak használják; a legeltetést ugyanis sokszor akadályozza, hogy egyik darab előbb, a másik utóbb válik terméketlenné, s így az egyes gazdák szántóföld- és parlag- (kaszáló)-darabjai tarka változatosságban hevernek szerteszét (ilyenkor a legelőt a határ külön részén szokták kijelölni). Eleinte még kevés a munkaerő, viszont a megművelhető föld nagyra nőtt a szomszédos elpusztult falvak földjének beolvadásával, úgyhogy ki-ki ott foglal magának egy-egy darabot, ahol kedve tartja, s akkorát, amekkorát meg tud művelni magának. Ahol gyengébb a talaj, de ugyancsak széles a határ, az is előfordul, hogy a község évről évre vagy nagyobb időközökben a határ más-más részén oszt új szántóföldet a lakosságnak, rendszerint az igaerő arányában. A népesség szaporodásával azután a szabályozás gyakran oda vezet, hogy míg a határ egyik részét művelik, a másik pihen: részben kaszálóul, részben legelőül szolgál, s a kettőt 3—6 évenként váltogatják; innen már, a művelési és pihentetési periódus csökkentésével, nem nehéz az áttérés a kétnyomású gazdálkodásra. De vannak kifejezetten átmeneti, illetőleg vegyes formák is, amikor a településhez közel eső szántóföldeken már nyomásos gazdálkodás, a határ távolabbi részein még parlagolás folyik.

2. Nyomásos gazdálkodás. Látható: a határvonal nem mindig éles a parlagoló és a nyomásos rendszer között; s különösen nehéz a megkülönböztetés, ha a források nem mondják meg: még a vetőszántásig megműveletlen parlagról van-e szó, vagy pedig már ugarról, amikor a pihenő földet, legalább egyszer, már az őszi vetést megelőző nyáron is felszántották. Előfordul ugyanis, kivált az északi hegyvidéken, hogy a nyomásos gazdálkodás keretében is 2—4 évig pihentetik sorban az egyes nyomásokat vagy a nehezebben elérhető s így csak üggyel-bajjal trágyázható dűlőket. Hogy minden nyomás rendszeresen 2—4

évi pihenőhöz jusson, ahhoz — feltéve, hogy évente csak egy nyomást vetettek be, őszivel *és* tavaszival, vagy csak tavaszi gabonával — a megművelhető földet 3—5 nyomásra kellett osztani. Általában véve azonban csak két vagy három nyomással találkozunk; ezeket a település közelében állandó sövénytől védett nagyobb kertek: a falubeliek kender- (len)-földjei, káposztás, kukorica-, (esetleg dohány-) stb. kertjei egészítik ki.

a) *Kétnyomású gazdálkodás.* Lényegét tekintve nem ide, hanem az egynyomású rendszerhez kell sorolnunk azt a ritkábban előforduló típust, midőn az egyik „nyomásba" őszi, a másikba tavaszi gabonát vetettek, s a kettőt ugartartás nélkül váltogatták. Az igazi kétnyomásos rendszerben mindig csak az egyik nyomást vetették be — őszi és tavaszi gabonával vagy csak az egyikkel a kettő közül —, a másik váltakozva ugaron maradt. Az északi hegyes vidéken, ahol csak árpa és zab termett meg, harmadik nyomásra nem volt szükség, ugyanígy ott sem, ahol csak őszi gabonát termeltek; másutt arra hivatkoznak, hogy szűkebb a határ, semhogy még egy harmadik nyomást is ki tudnának hasítani. De előfordul az is, hogy három nyomásból lesz kettő, külső tényezők hatására: az egyik nyomást elönti az árvíz, vagy elfoglalja a földesúr, esetleg zálogba kell vetni. Magának a gazdálkodásnak során is jöhet létre ilyen visszaesés, mikor a föld oly sovánnyá válik, hogy az őszi nyomást is kénytelenek felében tavaszival bevetni, felében pihentetni. Sőt arra is van példa, hogy a megművelhető föld régtől fogva ugyancsak három nyomásra oszlik, de a pusztulás folytán megfogyatkozott népesség csak kettő megművelésére vállalkozik. A természetes fejlődés azonban épp fordítva: a kétnyomású rendszertől a háromnyomásúhoz vezet.

b) *Háromnyomású gazdálkodás.* Változatai abból adódnak, hogy ahol az őszi gabonát előnyben részesítik a tavaszi rovására, vagy megfordítva, ott — az egyébként nagyjából egyenlő területű — nyomások között jelentős nagyságkülönbség alakul ki.

3. „Egynyomású" rendszer. Rendkívüli körülmények mind a három-, mind a kétnyomású gazdálkodás esetében okot adhattak arra, hogy a szántóföld egy részét átmenetileg ugar mellőzésével műveljék. Fontosabb ennél — s erre is akad példa —, mikor az egyébként két vagy három nyomásra tagolódó szántóföldnek a faluhoz közel eső vagy pedig másutt — nyilván termékenysége alapján — kiválasztott része pihentetés nélkül állandóan művelés alá kerül *(ager restibilis).* De különösen a kétnyomású rendszer esetében nem ritkaság, hogy részben vagy egészben „egynyomásúvá" alakul át: mert a másik nyomást elönti az árvíz, vagy elveszi a földesúr, vagy azt éveken át pihentetni kell (igaerő hiányában, vagy mivel nem tudják trágyázni). Arra is van példa, hogy az őszi gabonát két nyomásban, ugarral váltakozva termelik, míg a tavaszi gabona mindig ugyanazokon a dűlőkön, megszakítás nélkül kerül művelésre. Lényegében — mint előbb említettük — ide tartozik az a kétnyomásúnak nevezett típus is, mikor az egyik „nyomásba" őszit, a másikba tavaszit vetnek, s ezt évről évre cserélgetik. De ilyen két állandó részre való tagolás nélkül is számos esetben találkozunk azzal, hogy a szántóföld csak egy „nyomásból" áll — legtöbbször a határ szűk volta miatt. (Ezt az évről évre való művelést természetesen élesen meg kell különböztetni a parlagoló eljárás keretében nem egyszer évtizedeken át megszakítatlan folyó, de végül mégis pihentetésbe torkolló műveléstől.) Az „egynyomású" elnevezés tulajdonképp nem helyes, hiszen a nyomás *(calcatura)* szó arra utal, hogy az ugart a legelő jószág megtaposса *(calcare)* — ilyen taposásra pedig, melynek alkalmával az állat-

állomány trágyát is hullat a földre, az „egynyomású" gazdálkodás esetében — ugar hiányában — csak a tarlón kerül sor. Éppen ezért az ilyen állandó művelés huzamos időn át csak úgy volt lehetséges, ha időnként istállótrágyát hordtak ki a szántóföldre, ami az igazi nyomásos gazdálkodásban csak sovány földeken volt szokásos. Itt is érvényesült tehát az a fejlődési törvényszerűség, aminek az agrártörténelem nem egy példáját mutatja: hogy míg a bőven rendelkezésre álló, őserejű föld — pl. a töröktől visszahódított síkságon — kényelmes megművelésre csábított, a sűrűbben lakott, szűk és sovány határú falvakban a megélhetés kényszere vitt a több munkával, befektetéssel járó gazdálkodás felé.

4. Váltógazdaság. Meglehetősen problematikus, vajon a paraszti gazdálkodásban a XVIII. század elején számolhatunk-e már azzal, hogy a gabonaféléket rendszeresen más terményekkel váltogatták; kétrendbeli, egyébként egyértelműen nem magyarázható adatok azonban — mind az ország nyugati széléről valók — nem engedik kizárni ezt a lehetőséget sem. Az egyik esetben arról értesülünk, hogy a falu lakói az összeírók elől eltagadtak bizonyos, a településhez közel eső *terras oleribus, rapis, canabibus, tritico, siligine, panico et id similibus inseminatas.* Itt főképp a falu közelsége s a gabonafélékkel egy sorban említett *rapis* megjelölés meggondolkoztató; de az is lehetséges, hogy külön veteményes kertekről és külön szántóföldről van szó. Talán többet mondanak azok az adatok, melyek szerint több község az egyébként „egy nyomásban" fekvő szántóföldön *circulationem inseminationis quotannis habet.* Nem vitás, hogy a *circulatio* szó, hozzátéve a *quotannis* kitételt is — kivált hogy nem nyomásos gazdálkodásról van szó — valamiféle körforgásra utal, s ilyen kiemelésre nem lett volna szükség, — ha mint más esetekben — csak gabonafélék váltogatták volna egymást. Magának a körforgásnak mibenlétét azonban csak további kutatás derítheti fel.

Kérdés most már: az előfordulás gyakorisága szempontjából milyen arány állt fenn a felsorolt típusok között? (Mivel az összeírásnak a szántóföld kiterjedésére vonatkozó adatai nem eléggé megbízhatók, ezt az arányt legcélszerűbben a helységek számával tudjuk kifejezni.) A kiolvasható adatok szerint *parlagoló rendszert követett a falvaknak mintegy 16, kétnyomású gazdálkodást 45, háromnyomásút 27, „egynyomásút" 10%-a,* nem volt szántóföldje további 1%-nak, a fennmaradó töredéken pedig azok a falvak osztoztak, melyekben az egyévi művelést többévi pihenő követte, meg ahol feltételesen váltógazdaságra következtethetünk.

Amíg az adatokat falvanként térképre nem visszük, a földművelési rendszerek területi megoszlásáról csak vármegyék szerint tudunk képet alkotni magunknak. Csoportosíthatjuk a megyéket mindenekelőtt természeti tájak szerint (megjegyezvén, hogy a megyehatárok csak nagyjából esnek egybe a természeti határokkal); ilyenformán a következő eredményre jutunk. A nyugati és északi hegyvidéken — a Kárpátok főként szlovák-, azután magyar- s kisebb részben németlakta völgyeiben és lejtőin — a háromnyomású gazdálkodásé az elsőség, de nem marad messze mögötte a kétnyomású rendszer sem; a többi jelentéktelen. Már az északkeleti, jobbára ruszinoktól lakott Felvidéken a háromnyomású gazdálkodás súlya jelentéktelenné zsugorodik: a falvak többsége a kétnyomású rendszert követi, de már jelentős szerepben tűnik elő a parlagoló rendszer is. A Magyarország és Erdély közt húzódó, nagyrészt román lakosságú hegyvidéken még inkább elődomborodik a parlagoló rendszer, de az első hely még mindig a kétnyomású gazdálkodást illeti, s nem hanyagol-

ható el a háromnyomású rendszer sem. A dunántúli — túlnyomóan magyar, kisrészben német és délszláv lakosságú — dombvidéken az egynyomású gazdálkodás lép előtérbe, de nem marad messze mögötte a kétnyomású rendszer sem; számottevő mértékben jelentkezik a parlagolás is, míg a háromnyomású gazdálkodás szerepe jelentéktelen. A döntően magyar lakosságú Kisalföldön viszont ismét nagy fölénybe jut a kétnyomású rendszer, mellette csak a háromnyomású érdemel figyelmet. Végül a lényegében ugyancsak magyarlakta Alföldön a kétnyomású gazdálkodás csak kis különbséggel szerzi meg az elsőséget a parlagoló rendszer előtt, s mindketten messze maguk mögött hagyják a háromnyomású gazdálkodást.

Országrész	Parlagoló	2 nyomású	3 nyomású	1 nyomású
	rendszer a falvak számának %-ában			
Nyugati és északi Felvidék	3	43	50	3
Északkeleti Felvidék	14	78	3	—
Magyarország és Erdély közti hegység	39	48	11	—
Hegyvidék összesen	7	48	42	2
Dunántúl (dombvidék)	18	37	3	40
Kisalföld	5	60	23	9
Alföld	38	41	15	—
Síkság összesen	28	48	18	3

Összesítve: a parlagoló rendszer leginkább a síkságon s a keleti hegyek között volt otthonos, a háromnyomású rendszer a hegy-, az egynyomású a dombvidéken, míg a kétnyomású gazdálkodás hegyen, síkon egyaránt a legelterjedtebb volt, csak a dombvidéken maradt valamivel az egynyomású rendszer mögött.

De bármilyen nagy szerepet tulajdonítsunk is a földrajzi tényezőnek: a természetadta lehetőségeknek és korlátoknak a földművelési rendszerek kialakulásában, ne tévesszük szem elől a természetet formáló, maga céljára alkalmazó ember szerepét se. A történet tényei mindegyre azt tanúsítják, hogy háború pusztításai, elnyomás, emberi haszonlesés még súlyosbítják a nehézségeket, melyeket szélsőséges éghajlat, sovány talaj, meredek hegyek, rakoncátlan vizek állítanak a szántóvető ember útjába, viszont az emberi akarat és erőfeszítés nem egyszer átlendül a természet szabta korlátokon. Az évszázados történeti fejlődés tekintetében Magyarország a XVIII. század elején három eltérő jellegű területre oszlott: a török időkben is Habsburg-uralom alatt maradt nyugati és északi területsávra, az északkeleti vármegyékre, melyek sorsa a XVII. század folyamán többnyire Erdélyéhez kapcsolódott, s a török alól szabadult középső és déli vidékekre. A falvak művelési rendszer szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a parlagoló rendszer a török pusztí-

totta vidéken, a kétnyomású gazdálkodás ugyanitt s az Erdélyhez kapcsolódó részeken, a három- és az egynyomású rendszer pedig a Habsburg-uralom alatt maradt országrészen érte el legnagyobb kiterjedését.

Országrész	Parlagoló	2 nyomású	3 nyomású	1 nyomású
	rendszer a falvak számának %-ában			
Királyi (Habsburg-) Magyarország	4	35	45	15
Erdélyhez kapcsolódó vármegyék	17	57	23	—
Török alól szabadult terület	26	49	9	13
Az egész Magyarország	16	45	27	10

Amint látható: Magyarországon a különféle földművelési rendszerek koegzisztenciája nem olyan formában valósult meg, hogy azok területe elég jól elhatárolható nagy tömbökben különült volna el egymástól; ellenkezőleg: legtöbbjük, meglehetősen elvegyülve egymással, az ország legtávolabbi részeiben is megtalálható. Túlzás nélkül azt sem lehet állítani, hogy az északi részeken a háromnyomású, délen pedig — mediterrán hatás alatt — a kétnyomású rendszer lett volna uralkodó; inkább arról lehetne beszélni, hogy kelet felé növekedett a kétnyomású s a parlagoló gazdálkodás hangsúlya. (Más adatokból tudjuk, hogy Erdélyben is a kétnyomású rendszer volt az uralkodó.)[19] De nyilvánvalóan nem állhatja meg helyét az a megállapítás sem, mely szerint Magyarországon a háromnyomású gazdálkodás csak az Ausztriával szomszédos és a német településű vidékeken volt otthonos. S ugyancsak nem kell ahhoz sem folyamodnunk, hogy egy-egy nép kisebb vagy nagyobb földművelési tapasztalatára vezessük vissza az egyes művelési rendszerek elterjedését; a már említett körülmények sokkal szilárdabb alapon nyugvó magyarázatra nyújtanak lehetőséget. Ha számba vesszük és megfelelően mérlegeljük a természeti és történeti tényezőket, melyek között az említett földművelési rendszerek érvényre jutottak, értékelésük során sokkal inkább nyitva áll a történeti megértés, a lényegükhöz, funkciójukhoz férkőzés útja, semhogy magas bírói emelvényről akarjunk elismerő vagy elmarasztaló ítéletet mondani fölöttük.

Ahhoz azonban, hogy az egyes földművelési rendszerek meglétét, egymáshoz való arányát s további sorsát megérthessük, szükséges figyelembe vennünk még egy történeti tényezőt, melyet az eddigi agrártörténeti kutatás — kivált Magyarországon — meglehetősen elhanyagolt. Gondolok itt a településforma és a földművelési rendszer szoros összefüggésére, értvén az előbbin magának a településnek az alakját *és* a határbeosztást *együttvéve*. Az eddigi kutatás inkább a házak és utcák, mintsem a földek elrendeződésével törődött, holott a kettő szorosan egybetartozik: egyformán integráns részei a településformának, ha ezen nem csupán az emberi hajlékok együttesét, hanem a paraszti munka és életrend mindennapi színterét értjük. Ilyenformán az egyes határbeosztás-típusok elterjedéséről Magyarországon még csak egészen hozzá-

[19] *Tagányi* i. m.

vetőleges képet alkothatunk magunknak. Akadálya itt a kellő áttekintésnek az is, hogy legrégibb olyan falutérképeink, melyek a művelési ágakon, nyomásokon és dűlőkön kívül az egyes birtokrészeket is feltüntetik, többnyire már nem az eredeti állapotot tükrözik. Kevés kivétellel ugyanis az 1767 utáni évekből valók, amikor a Mária Terézia-féle úrbérrendezés nyomában a falvak határát felmérték, s a jobbágytelkeket újra kihasították.

Addig is azonban, míg a kutatás e téren előbbre haladhat, tehetünk néhány előzetes megállapítást a településforma-típusokról, azok elterjedéséről és a földművelési rendszerrel való kapcsolatáról. Tudjuk, hogy a hegyvidékek román, ruszin, szlovák és horvát lakossága körében el volt terjedve a szórt településforma (1. típus): laza településlánc völgyek vonulatában vagy egymástól távol feltünedező házak hegyoldalak tisztásain, irtványain, egy-egy megművelt földdarabbal a ház közvetlen közelében. A nyugati Dunántúl változatos dombvidékén szeres települések bukkannak elő, a maroknyi házak körül rendszerint szabálytalan tömbökben elvegyülő szántóföldekkel (2. típus). Ismerünk olyan irtásfalvakat is, melyekben a halszálkaszerűen elrendeződő beltelkekhez közvetlenül csatlakozó szalagot alkotott egy-egy gazda szántóföldje (3. típus). Végül a falvaknak nagy többségében, ahol is a házak szabálytalan csoportot alkottak, vagy pedig utcák körül rendeződtek el, a határbeosztásnak további két típusát figyelhetjük meg. Az egyik (4. típus) a török pusztította részeken található, s gyakran az ún. kertes településhez csatlakozik, melyben a jószág tartására s a termény felhalmozására szolgáló gazdasági udvarok nem a házakhoz csatlakozva, hanem a lakótelepülés szélén, külön foglalnak helyet. Amíg az újonnan meggyökerező-megerősödő falvakban a parlagolás uralkodik, eleinte nincs szántás-vetésre kijelölt terület, nincs állandó határbeosztás sem. Csak lassanként válik külön az állandó rét és legelő, s rendeződnek nyomásokba a szántóföldek és a parlagok; a lakosság növekedésével a község újonnan, dűlőkbe széttagolva osztja ki a szántóföldeket. De nagy határok távolabbi részein a csupán ideiglenes, folytonosan váltakozó beosztással járó parlagolás gyakran még sokáig él tovább. S éppen itt, a távoli határrészeken a XVIII. század folyamán még egy harmadik stádiumig is eljut a fejlődés (4*a* típus): előbb a jószág teleltetésére, majd szántás-vetés céljára is elszórtan feltünedező tanyák keletkeznek, körülöttük egy tagban fekvő szántóföldekkel. (Ekkor még lényegében csak gazdasági telephely a tanya, még nem állandó szállása a gazdának; csak a XIX. században szakad meg kapcsolata a falubeli házzal, s válik önálló szórt településsé.) Eszerint a töröktől visszahódított területen a csoportos vagy utcás falvak eleinte még állandó tagolást nem mutató határa két irányba fejlődhetett tovább: ha nagyobb a határ, a nyomásos rendszer csak a belső szántóföldövezetben alakul ki, távolabb megmarad a parlagolás, s kifejlődik a tanyás gazdálkodás; ha pedig kisebb a határ, idővel fokozatosan vagy egyszerre a nyomásos rendszerre térnek át. Ez az utóbbi forma (5. típus): dűlőkben széttagolt, elszórt birtokrészek, nyomásokba csoportosított dűlők — a töröktől nem érintett országrész csoportos és utcás falvaiban uralkodó rendszer.

Mindebből világos, hogy a településforma számos esetben eleve kijelölte a földművelési rendszerek kialakulásának útját. A fenti 1—4. típus, továbbá a 4*a* típusnak távolabbi határrészei individuális berendezkedést tükröznek: egy-egy gazda szántóföldje nincs szétdarabolva, dűlőkbe szétszórva, mások birtokrészei közé ékelve; hosszú-keskeny parcellák helyett szélesebb sávban vagy szabálytalan tömbben s rendszerint egy tagban terül el, mégpedig

gyakran a ház, illetőleg gazdasági telephely körül, annak közvetlen szomszédságában. Egyikben sem volt tehát szükség szigorú művelési kényszerre, mely az egyes gazdák szántó-vető munkáját is teljesen egymáshoz igazítja. Az 1, 4. és 4*a* típus esetében a jószág legeltetésére is egyéni megoldás kínálkozott; de nem volt szükség nyomáskényszerre a 2. és 3. típusnál sem, feltéve hogy a szer, illetőleg a falu elegendő állandó legelővel rendelkezett. Ezekben az esetekben tehát nem volt helye nyomásos gazdálkodásnak; eszerint általánosságban, a településforma ismerete nélkül nem is lehet számon kérni, ha a háromnyomású rendszert nem követték mindenütt. Az azonban kétségtelen, hogy Magyarországon a XVIII. században a közösségi berendezkedésen épülő 5. típus uralkodott, s csak tisztes távolságban következett utána a 4., illetőleg 4*a*, azután az 1., majd ismét a 2. típus; a 3.-nak aránya, elterjedése pedig nem volt számottevő.

Mindezek alapján most már nagyjából körvonalazhatjuk a hatóerőket, melyek a különféle földművelési rendszerek elterjedését meghatározták. Természetesen csak elnagyolt képet rajzolhatunk; a részletekre, az általános képből kiütköző szórványos vagy egyedi alakulásokra csupán a fejlődés hosszanti szálát végigkövető helytörténeti kutatás vethet világosságot.

A Kárpátok s a Magyarország és Erdély közti hegyek magasabban fekvő völgyeiben és hegyoldalain a természeti tényezők indítottak szórt településre. Égetés vagy irtás útján megművelhető föld a magukban álló házak körül bőven állt rendelkezésre; így a parlagolás önként kínálkozott földművelési rendszerül. Nyugaton és északon ennek fejlettebb formáival találkozunk, kiterjedtebb szántóföldekkel és kaszálókkal. Keleten azonban a fő megélhetési forrás a hegyi pásztorkodásból ered, a földművelés szűk, kertszerű keretekre korlátozódik. Az emberi munkának itt csekély a szerepe: a föld megművelése rendszerint csak kapával való primitív feltúrásból s a termés betakarításából áll.

A háborús pusztításoktól jobban megkímélt Habsburg-Magyarország többi részén nagyjából sértetlen maradt a földművelés nyugodt fejlődését tükröző nyomásos gazdálkodás túlsúlya, de számos esetben nem a háromnyomású rendszer formájában. Ahol ugyanis a gabonafélék közül csak az árpa és a zab termett meg, vagy ahol, ellenkezőleg, tavaszi gabonát alig, esetleg egyáltalán nem termesztettek, magától értődően kétnyomású gazdálkodás volt szokásban; háromnyomású rendszernek itt nem lett volna értelme, így annak hiányát nem lehet számonkérni. De ugyancsak a tágabb ugarlegelőt biztosító kétnyomású rendszer volt előnyben azokban a falvakban is, melyekben nagyobb hangsúly esett az állattartásra, illetőleg viszonylag kevés természetes legelő kínálkozott. Ahol viszont a népességhez viszonyítva még szűkebb volt a határ, annyira, hogy a szántóföld kellő pihentetésére nem nyílt lehetőség: ott trágyázással egybekötött állandó művelésre kényszerültek. Nyilván ugyancsak „egynyomású" rendszer dívott, helyenként parlagolással kiegészítve, azon a vidéken, ahol a lakosság szerekben települt meg.

A történelem tragikus fordulata következtében ismét a természeti tényezők túlsúlya domborodott elő az ország középső és déli vidékein. A török uralom s a háborús idők oly mértékben elpusztították itt az emberi kéz alkotásait, hogy a táj sokhelyt ősi, elvadult állapotába süllyedt vissza. Csak igen kevés helység tudta átvészelni a XVI.—XVII. század öldöklő-romboló időszakait; a XVIII. század folyamán is csupán töredéke kelt új életre a középkori falvaknak. Körülöttük széles övben puszta területek terpeszkedtek,

melyeket bozót, gyom vert fel, a mélyebb részeket a víz öntötte el időről időre; ezeket már az emberi lakóhelyektől való nagy távolságuk miatt sem lehetett másképp, mint legeltetéssel hasznosítani. A legeltetésre alkalmas területek roppant kiterjedéséből önként adódott az állattenyésztés nagy túlsúlya, mégpedig ennek szilaj, külterjes formájában. Csak a fejősteheneket s az igásállatokat tartották nyáron közeli legelőkön, télen kezdetleges ólakban; a többi, tenyésztésre és hizlalásra tartott jószág éjjel-nappal, télen-nyáron a széles határ távolabbi legelőit járta, legfeljebb nagy hóban-fagyban húzódott egy-egy kezdetleges építmény oltalma alá. Földművelésre csak a legszükségesebb mértékben került sor; de erre a célra is általában annyi megművelhető föld kínálkozott, hogy ki-ki tetszés szerint tört fel belőle, s tört fel ismét újat, ha az előbbi kezdett kimerülni. Ahol nem voltak ennyire bővében a földnek, illetőleg ahol a népesség szaporodásával a korábbi rendetlenségnek véget kellett vetni a parlagolásban: a fejlődés természetes rendje vitt a kétnyomású rendszerhez, annál inkább, mert itt a tavasziak: árpa és zab termesztése nem volt jelentős. Ugyanebbe az irányba vezetett tág határú helységek szántóföld-övezetében is a földművelésnek az állattartás rovására növekvő jelentősége.

*

Az agrárfejlődés útjának minél teljesebb felderítéséhez két módszer visz legközelebb. Az egyik a helytörténet: egy-egy parasztközség, egy-egy uradalom életjelenségeinek vertikális nyomonkövetése. A fejlődés dinamizmusát csak ez tárja fel, a mindennapi élet közelségébe csak ez visz igazán; de csupán szórványos, helyhez kötött ismereteket ad, melyek csak nagy üggyelbajjal általánosíthatók. Sokkal általánosabb, az egészet megvilágító képet nyújt egy-egy keresztmetszet, melyet egységes jellegű, egy időpontot tükröző átfogó forrás alapján rajzolhatunk; viszont az ilyen horizontális metszet részletességben, életszerűségben messze a helyi fejlődésrajzok mögött marad. Éppen ezért legjobb, ha a kétféle módszer kiegészíti egymást: előbb a keresztmetszet alapszövetét kell megszőnünk, azután fűzhetjük át annak jellemző, tipikus pontjain egy-egy, mégpedig minél több gazdasági-társadalmi egység fejlődésének tarka szálát. De addig is, míg ez utóbbi kiterjedtebben megtörténhet, a fejlődés egészében rejlő tendenciákra máris rávilágíthat több, más-más időből való, de hasonló szempontból vont keresztmetszet egybevetése.

Sajnos, Magyarországon a XVIII. század későbbi idejéből még egy olyan átfogó, a földművelési rendszerre is rávilágító kútfővel, mint az 1715-i és 1720-i országos összeírás, nem rendelkezünk. Így a XVIII. század második évtizedét követő fejlődés útjainak rövid, inkább csak a fő irányokat érzékeltető felvázolását más, szórványosabb-töredékesebb források alapján kell megkísérelnünk.

A XVIII. századi Magyarországon a földművelési rendszerek fejlődésének fő mozgatója a termelőerők növekedése volt. A török idők népet tizedelő, termelőeszközöket pusztító évszázadai után békésebb idő köszöntött az országra. A népesség erőteljes gyarapodása szükségképp vonta maga után a termőterület kiterjesztését, s amint az eke elérte a termékenyebb s viszonylag könnyebben megművelhető föld határát, vagyis a falu szántóföldje az adott földművelési rendszer szerint művelve kezdett szűkké válni a növekvő lakosság számára: elkerülhetetlenné lett a talajt jobban kihasználó földművelési rendszerre való áttérés. Leggyorsabb ütemben a töröktől vissza-

hódított terület kezdetben igen gyér népessége duzzadt fel, ami lehetővé tette a korábbi Habsburg-területtel szemben fennálló nagy különbségek fokozatos elsimulását. Kivált a fátlan síkságon, hol leginkább ritkultak meg a települések, mozdította előre a fejlődést, hogy az egymástól nagy távolságban újjáéledő helységek lassanként óriásfalvakká növekedtek. Az újonnan jövők részt kívántak a közeli szántóföldövezetből, s keresztülvitték, hogy a nagy területet igénybe vevő, szabad foglalással egybekötött anarchikus parlagolás szűkebb, rendezettebb mederbe terelődjék, majd nyomásos (rendszerint kétnyomású) gazdálkodásnak adjon helyet. Tágabb határú községek külső, egyébként legelőnek használt övezetében azonban még a század utolsó évtizedeiben is tovább élt a parlagolás.

A spontán fejlődést, mely a török pusztította részeken a kezdetleges parlagolástól az ország más részeiben uralkodó nyomásos gazdálkodás felé vezetett, a parasztság körében két felsőbb tényező beavatkozása is elősegítette. Az egyik a földesúr volt, aki, hogy a birtokához tartozó falvakban több jobbágy találjon megélhetést, a rendezetlen földhasználat helyett számos esetben vezetett be, parancsszóval, legtöbbször háromnyomású rendszert. A másik a Habsburg-államhatalom, mely bizonyos fokig gyarmatként kezelte Magyarországot, s az osztrák ipar olcsó nyersanyaggal és élelmiszerrel való ellátása érdekében bizonyos határig támogatta a magyar mezőgazdaságot. Így a többi között Mária Terézia úrbérrendezése szinte kínálta az alkalmat a földesuraknak arra, hogy jobbágyaik földjének előírás szerint való új kihasítása alkalmával háromnyomású gazdálkodást vezessenek be. Egyébként a bécsi kormány azzal is megpróbálkozott, hogy az Erdélyben uralkodó kétnyomású rendszer helyében rendeleti úton honosítsa meg a háromnyomású gazdálkodást, ám e törekvést vajmi kevés siker koronázta.[20]

Egészben véve a XVIII. századi fejlődés a háromnyomású rendszer terjeszkedését mutatja, főképp a parlagolás rovására; a század végén már az volt az általános vélemény, hogy a magyarországi mezőgazdaságra döntően a háromnyomású gazdálkodás nyomja rá bélyegét (noha még jelentős súlyt képviselt a kétnyomású rendszer is). Azt jelenti ez, hogy a magyar agrárfejlődés csak a XVIII. század végére érte el a háromnyomású rendszer színvonalát, s az ugarral való felhagyásnak még csak jelei sem mutatkoztak? Már utaltunk rá bevezetőül, hogy nem így alakult a helyzet.

Mindenesetre hangsúlyozni kell a váltógazdaságra való áttérés roppant nehézségeit. Teljes és gyökeres rendszerváltozásról volt itt szó, s ebben a nyomásos gazdálkodás, a dűlőkbe szétszórt hosszú-keskeny birtokrészek rendszere csak akadályt jelentett. A takarmány- és kapásnövényeket, melyek beiktatása révén az egyoldalú gabonatermelés váltógazdasággá alakulhatott át, a művelési kényszer miatt csak az ugaron lehetett termeszteni, ott is csak akkor, ha tenyészidejük alatt az ugart részben vagy egészben el lehetett zárni a legelő állatok elől. Ehhez viszont az kellett, hogy a jószág a megkevesbedett ugarlegelőért valami kárpótlást kapjon. Épp ezért a fokozatos átalakulás szempontjából nem a kapás-, hanem a takarmánynövényeknek jutott döntő jelentőség, közülük is elsősorban a lóherének, melyet a tavaszi gabona közé vetve, a következő év őszén alá lehetett szántani (ami a több évre szóló lucernánál nem volt kifizetődő). Még inkább fokozta a takarmánynövények fontosságát, hogy az ugar, a pihentetés megszüntetésével elengedhetetlenné

[20] Uo.

vált a szántóföld rendszeres trágyázása; ehhez pedig arra volt szükség, hogy a legelő megszűnjék az állatállomány legfőbb létalapja lenni, s a jószágot, épp a szántóföldön termesztett takarmány segítségével, ne csak télen, hanem nyáron is (legalább éjszaka) istállóban tartsák. Az állattartás ilyen nagy mértékű átalakulására a töröktől visszahódított síkságon, hol az állattenyésztés — télen csekély széna- és szalma-kiegészítéssel — csaknem teljesen a messze nyúló legelőkre alapozódott, csupán hosszabb idő alatt kerülhetett sor. S csak a XIX. század folyamán bontakoztak ki számottevő mértékben a mezőgazdaság intenzív irányú átalakulásának további alapvető előfeltételei is: az új mezőgazdasági ismeretek és fejlettebb eszközök elterjedése, az újítások megvalósításához szükséges hitel, azután a Magyarországon erősen hátramaradt ipar és városi élet kibontakozása, élénkebb s állandóbb vérkeringést biztosító közlekedés, a belső piac tágulása és differenciálódása.

Sokhelyt a parasztság mégis már a XVIII. században megindult az ugar rendszeres bevetése, a javított háromnyomású gazdálkodás felé vezető úton. Igaz, nem a legegyenesebben célhoz vivő irányban: nem takarmánynövények, hanem két kapásnövény: a kukorica és a dohány felkarolásával. (A burgonya szélesebb kiterjedésben csak a XIX. század elején társult hozzájuk.) Elsősorban a parasztság legszegényebb rétege vette kézbe művelésüket: a zsellérek, kiket nem kötött a telkes jobbágyok gazdálkodását béklyóba verő művelési kényszer: kertekben, félreeső földdarabokon, irtványokon termesztették két kezük munkájával. De e két növény nem maradt meg sokáig ilyen szűk keretek között: előbb-utóbb utat törtek maguknak az ugarra — hol főképp a kukoricára nagy jövő várt —, magukkal hozván ide az intenzívebb megművelés gyakorlatát.

Bizonyos fokig a Habsburg-kormány intézkedései is elősegítették az ugar bevetésének elterjedését. Az ország északnyugati részén a nép az 1750-es évektől fogva számos helyen már rendszeresen bevetette az ugart; ennek azután további erős lendületet adott egy 1771-i rendelet, mely szerint az ugar terméséből nem jár tized. Ám a papság s a földesurak felzúdultak, hangoztatták: az ugarlegelő (melyet legtöbbször a földesúr is igénybe vett) összeszűkül, a szántóföldek kimerülnek, a paraszt, hogy kevesebb dézsmát kelljen adnia, munkáját az ugarra összpontosítja, elhanyagolván az első és második nyomás művelését. A sok panaszra végül is az ugar dézsmamentességét 1806-ban megszüntették.[21] Próbálkozott azután a kormány, rendeleti úton és tájékoztató füzetek kinyomatása révén, a takarmánynövények terjesztésével, ennek azonban úgyszólván semmi eredménye nem mutatkozott. Annál nagyobb sikereket ért el ezen a téren *Tessedik Sámuel*: személyes példaadás s a parasztifjúság mezőgazdasági nevelése útján sikerült a lucernát — a legelőkben oly gazdag Alföldön! — elterjesztenie, annyira, hogy a környékbeli parasztok az 1790-es években már eladásra is termesztettek lucernamagot.

A kormány további intézkedései, melyekkel az új mezőgazdasági ismereteket népszerűsítő munkák, mezőgazdasági egyesületek s a mezőgazdasági oktatás megszervezése útján terjeszteni igyekezett, már inkább az uralkodó osztály, mintsem a földművelő nép körében válhattak gyümölcsözővé. A magyar mezőgazdasági irodalom (*Lackhner* 1619, *Apáczai Csere* 1653, *Lippai* 1662, *Szentiványi* 1689—1702, *Palocsay* 1701, *Liczei* 1713, *Bél* kéziratban

[21] *Bakács István*: Az ugarföld megművelésének kérdése és a magyar kormányhatóságok. Levéltári Közlemények 1946, 280—9. l.

maradt nagy műve 1730 tájáról, *Fischer* 1737—1743) az 1770-es évekig nem vett tudomást a nyugati mezőgazdaságban végbement technikai forradalomról; részben még a mezőgazdasági kalendáriumok hagyományos formáját követve, hangoztatta ugyan a trágyázás s a jó megművelés fontosságát, esetenként *(Liczei, Fischer)* az *ager restibilis* kérdését is feszegette, alapjában véve azonban megmaradt az ugartartás álláspontján. Az új elvek először külföldi munkák fordítása, kivonatolása (pl. *Schubart* 1778) útján kezdtek terjedni. De csakhamar önálló munkák—részben a kormánytól szorgalmazott tankönyvek— is születnek *(Adamovics* 1778, *Mitterpacher* 1779—1794, *Révai* 1780, *Domin* 1783, *Tessedik* 1784, *Pankl* 1790, *Nagyváthy* 1791, *Bencsik* 1792, *Plessing* 1796, *Tóth* 1801, *Fábián* 1803, *Kőhalmi Fekete* 1804), melyek a mezőgazdaság kérdéseit átfogó módon tárgyalva, többé-kevésbé határozottan az ugar eltörlését s a jószág istállón tartását sürgetik, külföldi szerzők *(Tull, Duhamel, Young, Schubart* stb.) megállapításaira s az angol mezőgazdák tapasztalataira is hivatkozva. A rendkívüli mértékben megélénkült érdeklődést mutatja, hogy 1796-tól már szakfolyóirat foglalkozik a legégetőbb problémákkal. Az új elvek maradéktalan diadalra jutását az irodalomban *Pethe* 1805-ben megjelent könyve jelzi. Az 1770-es évek végétől már a budai, majd pesti egyetem filozófiai fakultásán külön tanszéke van a mezőgazdaságtannak, *Tessedik*nek a parasztság számára létesített szarvasi institutuma: a világ első gyakorlati gazdasági iskolája (1780) után pedig 1797-től az ország első mezőgazdasági főiskolájából: a keszthelyi Georgikonból is szertesugároznak az új mezőgazdaság vívmányai.

Elsősorban a művelt és jómódú birtokos réteg volt az, mely a felvirágzó szakirodalomból s a mezőgazdasági felsőoktatásból ösztönzést meríthetett, mint ahogy feléje irányultak a kormánynak mezőgazdasági egyesületek létrehozását célzó törekvései is (melyek egyébként egy-két kivétellel sikertelenek maradtak). S ugyancsak a nagy- és középbirtokosok előtt állt leginkább nyitva a haladottabb földművelési rendszerek meghonosításának anyagi, technikai lehetősége is. Amióta 1740 tájától hatalmas lendületet vett a majorságok létrehozása és kiterjesztése, a földesurak rendszerint a jobbágyföldektől külön, egy tagban hasították ki majorsági tábláikat, módjukban volt tehát minden megkötöttségtől (művelési és legeltetési kényszertől) szabadon berendezni gazdaságukat. Mégis azt látjuk, hogy saját kezelésű földjeiken, döntően jobbágyaik robotjával s a hagyományos paraszti gazdálkodás eszközeivel és módszereivel, csaknem kizárólag gabonát termesztettek; a termelés minőségi átalakítása helyett csak a mennyiség fokozására volt gondjuk — ugyanakkor, amidőn a parasztság körében a kukoricával, dohánnyal kapcsolatban már intenzívebb művelésmódok is meggyökereztek. Csak az 1780-as évektől fogva mutatkoznak első jelei annak, hogy — elsősorban nagybirtokosok — élni tudnak a lehetőséggel, mit a külön kezelt föld biztosított számukra: ekkor tűnnek fel az új mezőgazdasági elvek terjedése nyomában a takarmány- és kapásnövények beiktatására épített váltógazdaság első s fokozatosan mind több követőre találó példái.

Ahhoz azonban, hogy a mezőgazdaság újjászületése nemcsak a földesurak, hanem a paraszt gazdálkodásában is országszerte eleven valósággá váljék, az agrártechnika átalakulásán túl agrárszervezeti reformokra is szükség lett volna. Az ugar bevetése még csak javított háromnyomású rendszerhez vezetett, nem robbantotta szét a fejlődés útjában álló nyomásos rendszer hagyományos kereteit. Az igazi váltógazdaság elterjedéséhez, a gabonafélék s a takarmány- és kapásnövények rendszeres váltogatásához legalább az őszi és a tavaszi

gabona közé is be kellett volna iktatni kapás- vagy takarmánynövényt, úgy amint például a norfolki négyes forgóban történt — erre azonban a háromnyomású gazdálkodás keretében nem nyílt lehetőség. Csak azokon a vidékeken, hol egynyomású gazdálkodás volt szokásban, továbbá a szórt települések körül s főképp az alföldi tanyákon gazdálkodhatott a földművelő ember bizonyos fokig szabadon, legjobb belátása szerint. Egyebütt csupán úgy értékesíthette okszerűen földjének termőerejét, ha megszabadulhatott a közösségi gazdálkodás bilincseitől: a művelési és a legelőkényszertől. Ehhez azonban tagosításra: a dűlőrendszerben szétdarabolt s szerteszórt birtokrészek egy tagban való kihasítására lett volna szükség. Ám ezen a ponton a mezőgazdasági reform ügyének nemcsak a hagyományokhoz való ragaszkodással kellett megküzdenie: összeütközésbe került az a földesurak önző érdekeivel is. Az uralkodó osztály legtöbbször nem akart belenyugodni abba, hogy a jobbágy olyan növényeket termesszen, melyek a dézsmaadásra vonatkozó előírásokban nem szerepeltek. De legtöbb helyen arról sem akart lemondani, hogy állatállományát jobbágyainak ugarján és tarlóján legeltesse, különösen nem a XVIII. század vége felé kezdődő gyapjúkonjuktúra, a finomgyapjas birka elterjedése óta; a közfelfogás szerint ugyanis az ugarlegelő nyújtott a juhnak legmegfelelőbb táplálékot. (A jobbmódú paraszt is ragaszkodott az ugar- és tarlólegelőhöz, mert a legelőre hajtható állatok száma nem volt korlátozva.) S mindezen felül nyomasztó súllyal nehezedett a népi mezőgazdaság átalakulására az egész jobbágyrendszer, elsősorban a robot, mely a paraszt munkaerejének nagy részét igénybe vette, s a dézsma, mely igyekezetére hatott bénítóan. Tagosítás és jobbágyfelszabadítás: e két alapvető agrárpolitikai reform nélkül a magyar mezőgazdaság igazi, átfogó jellegű forradalmáról nem lehetett szó; e döntő problémák — több-kevesebb sikerrel való — megoldása azonban a XIX. századra maradt.

WELLMANN IMRE

ИМРЕ ВЕЛЬМАНН

СИСТЕМЫ ОБРАБОТКА ЗЕМЛИ В ВЕНГРИИ В XVIII В.

Резюме

Система земледелия — во времена, предшествовавшие «революции» сельского хозяйства XVIII—XIX вв. еще гораздо более, чем в наши дни — определяла весь круг, направление и ритм хозяйства, сплачивала отдельные отрасли и процессы труда сельского хозяйства. Знакомство с системой земледелия доставляет возможность, чтобы составить себе представление о положении сельского хозяйства и сосредоточить наше внимание на главные проблемы аграрного развития.

Господствующей по всей Европе системой старого сельского хозяйства являлась основывающаяся на общинных началах паровая система. В ней земледелие сводилось почти исключительно к одностороннему зерновому хозяйству; чтобы вследствие этого почва не истощалась, порой было необходимо, чтобы земля недействовала и обходилась животными, которые там пасятся. Скотоводство основывалось главным образом на пастьбе, и в интересах этого не только пар послужил пастбищем для скота, а открылись перед ним после сенокоса луга, после жатвы жниво, частью даже и леса; по обыкновению пустили скота и на буйно растущие весной всходы. Таким образом паровая система, приспосабливаясь в крупной мере к требованиям скотоводства, определяла не только вид культуры, метод обработки и его время, а именно равно обязательным образом в отношении всех полноправных членов сельской общины: выходя за рамки земледелия она

включила в круг регулирования все хозяйство. В паровой системе первое место принадлежало не растениеводству: господствующими оказались точки зрения пастьбы, порой стирающие границы между отраслями земледелия. Интересы скотоводства действовали и в том отношении, который из видов паровой системы должен укорениться в данных условиях. Где скотоводство сохранило более крупные размеры, или где естественная травянистая земля (пастбище, луг и частью и лес) оттеснялась на более узкую территорию, там имелось больше причин, говорящих в пользу двухполья, обеспечивающего больше пастьбы на пару. А там, где продвигалось земледелие и было в изобилии налице естественное пастбище, там оказалось достаточным паровое пастбище, распространяющееся на одну треть поля, и таким образом могло взять верх трехполье.

Старое общее место в литературе по аграрной истории заключается в том, что господствующей системой земледелия традиционного сельского хозяйства являлось трехполье. Исходя из этого положения венгерская историография между двумя мировыми войнами характеризовала сельское хозяйство XVIII в. в Венгрии, как примитивное, полукочевое или именно кочевое, одним словом, как отставшее далеко даже за превзойденным уже на Западе трехпольем. Это установление, однако, содержит в себе неправильное обобщение и упрощение. Во-первых — если, несмотря на принципы, которые повторялись литературой по сельскому хозяйству и аграрной политикой, взять основой действительную крестьянскую практику — трехполье стало превзойденным еще только в малой части Европы XVIII в.: в Нидерландах, в Англии и к концу столетия в отдельных территориях Франции и Германской империи. А кроме того нельзя говорить только о трехполье и о более развитых системах земледелия: по всей Европе были известны и более примитивные системы, и в их ряде значительный вес представляли переложная система и двухполье.

А что касается аграрных отношений Венгрии, они требуют вместо суммарного подытоживания — подробного исследования. XVIII век как хорошо разграничаемая эпоха аграрного развития представляет особенно удобный случай к этому. В начале столетия включились опять опустошенные турками территории в экономическое кровообращение страны, и в свете общегосударственной переписи 1715, вернее 1720 г., исследуя ее по селам, можно часто наблюдать в ходе становления процесс оформления новых аграрных отношений в примитивных условиях опустошенного, обезлюденного края. А конец столетия показывает уже назревание тех сил, которые позже привели к аграрной революции середины XIX в.

Сопоставляя данные переписи 1715 г. по селам, получается следующая картина распространения систем земледелия в Венгрии. Переложную систему применяло приблизительно 16% сел, двухполье 45%, трехполье 27%, однопольную систему — в которой та же земля обрабатывалась непрерывно без оставления пара — 10%; 1% сел не располагалось пашней, а остальное представляли те села, где обработке одного года последовало недействие в течение нескольких лет, а те, где можно условно заключить на плодосменную систему.

Сосуществование этих систем осуществлялось не в такой форме, будто их территории отделялись в хорошо разграничиваемых блоках; напротив, большинство из них можно находить даже в самых отдаленных территориях страны довольно смешанно. Если принять во внимание природные условия, то получается, что переложная система укоренилась главным образом в Большой низменности и в восточных горных районах, трехполье в горных районах, однополье в холмистых местностях, пока что двухполье одержало наибольший размер и в горах, и на равнинах, только в холмистых местностях оттеснялось оно на второй план за однопольной системой. Усмотрение же исторических факторов ведет к результату, что переложная система достигла наибольшего распространения в областях опустошенных турками, двухполье здесь же, а также в прилегающих к Трансильвании горных районах и в самой Трансильвании, а трехполье и однополье в области, находившейся под господством Габсбургов. Распространению типов, однако, содействовал еще один, сложившийся также исторически фактор: форма поселения, понимая под этим вид поселения и распределение околицы *вместе взятые*. Паровая система не образовалась в рассеянных поселениях горных районов, в деревнях холмистых местностей Западной Трансданубии, в появляющихся кое-где в горных районах засеках, а вокруг *хуторов*, образовавшихся на внешних территориях сел областей, разрушенных турками, которые имели крупные околицы. Напротив этих поселений с индивидуальным строем в подавляющей части страны можно находить групповые и уличные села с землями, разделенными согласно воле общины по пашням и полям.

Таким образом природные условия, историческая судьба и формирование поселения вместе могут послужить объяснением распространения систем земледелия. На зе-

мельных участках вокруг рассеянных в горных районах домов, полученных путем выкорчевания лесов переложная система предлагалась естественным образом. В областях, не подвергавшихся турецкому завоеванию сохранялась беспрерывность паровой системы, только в селах с узкими околицами и вокруг деревень Трансданубии складывалась беспрерывная обработка земли, сочетавшаяся с удобрением. А в областях опустошенных турками сопутствовавшая новому устроению примитивная переложная система по мере распространения земледелия оттеснялась постепенно на хутора, образовавшиеся на окраинах крупных околиц, уступив в других местах двухполью.

Развитие производительных сил водило в ходе XVIII в. к постепенному уравнению пестроты со все усиливающимся ударением на паровую систему, поближе на трехполье. Но с середины столетия распространяется и систематический засев пара, в первую очередь кукурузой. В преодолении трудностей перехода к улучшенному трехполью, вернее к плодосмену известную помощь оказывают мероприятия правительства, находившаяся с 70-х годов XVIII в. на подъеме специальная литература по сельскому хозяйству и личный пример новаторов. Но решающий переворот в хозяйстве крестьян, прочно утвердившемся в паровой системе могли принести с собой только аграрные реформы середины XIX в.: освободившее от барщины, десятины, помещичьего гнета, обеспечившее земельную собственность освобождение крепостных и уничтожившее принудительный образ емледелия размежевание земель.

IMRE WELLMANN

ACKERBAUSYSTEME IN UNGARN IM XVIII. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Durch das Feldsystem wurden — zur Zeit vor der »Revolution« der Landwirtschaft des XVII—XIX. Jahrhunderts noch viel mehr als heutzutage — der ganze Kreis, die Richtung und der Rhythmus der Agrartätigkeit bestimmt, die verschiedenen Zweige und Arbeitsvorgänge der Landwirtschaft zusammengefaßt. Die Kenntnis der Feldsysteme ermöglicht es, uns über die Lage der ganzen Landwirtschaft einen Begriff zu machen, unsere Aufmerksamkeit auf die hauptsächlichen Probleme der Agrarentwicklung zu konzentrieren.

Das in ganz Europa herrschende Feldsystem der alten Landwirtschaft war die auf der Gemeinschaftseinrichtung basierende Felderwirtschaft. Der Ackerbau bestand damals fast ausschließlich aus einseitigem Getreidebau; um die Erschöpfung des Bodens durch dieses System zu verhüten, war es notwendig, den Boden von Zeit zu Zeit ruhen und durch das weidende Vieh betreten zu lassen. Die Weide galt als Grundlage der Viehzucht; so diente auch die Brache, dann nach der Heumahd die Wiese, nach der Ernte das Stoppelfeld, ja teilweise sogar der Wald als Weideland, und wenn im Frühjahr die Saat sehr üppig sproß, ließ man das Vieh auch hier weiden. Auf diese Weise wurden von der Felderwirtschaft, die sich in bedeutendem Maße den Anforderungen der Viehhaltung anpaßte, nicht nur die anzubauenden Pflanzensorten, Art und Zeit ihrer Bestellung bestimmt (und zwar für jedes anspruchberechtigte Mitglied der Dorfgemeinschaft gleichermaßen bindend), sondern es wurde durch sie über den Ackerbau hinausgehend die ganze Bewirtschaftung geregelt. In der Felderwirtschaft gebührte nicht dem Pflanzenbau der erste Platz: es dominierten die Gesichtspunkte der Weide, wodurch von Zeit zu Zeit die Grenzen der verschiedenen Anbauzweige verwischt wurden. Die Interessen der Viehzucht bestimmten sogar, welcher Typ der Felderwirtschaft unter den gegebenen Umständen Wurzeln fasse. Dort, wo die Viehhaltung in größerem Maßstab erfolgte oder die natürliche Weidefläche (Weide, Wiese, teilweise auch Wald) eingeengt war, sprachen mehrere Gründe für die Zweifelderwirtschaft, die eine größere Brachweide sicherte. Dort hingegen, wo der Ackerbau mehr in den Vordergrund trat und natürliche Weiden reichlich vorhanden waren, genügte auch schon ein Drittel des Ackerbodens als Brachweide, und so konnte dort die Dreifelderwirtschaft die Oberhand gewinnen.

Im agrargeschichtlichen Schrifttum ist es ein alter Gemeinplatz, daß das vorherrschende Feldsystem der traditionellen Landwirtschaft die Dreifelderwirtschaft war.

Von dieser Anschauung ausgehend charakterisierte die ungarische Geschichtschreibung zwischen den zwei Weltkriegen die ungarische Landwirtschaft des XVIII. Jahrhunderts als primitiv, halbnomadisch oder geradezu nomadisch, mit einem Wort als eine, die selbst hinter der im Westen bereits überholten Dreifelderwirtschaft weit zurückgeblieben war. In dieser Feststellung ist jedoch eine unrichtige Verallgemeinerung und Vereinfachung enthalten. Erstens war — wenn wir über die von dem landwirtschaftlichen Schrifttum und von der Agrarpolitik betonten Prinzipien hinausgehend die effektive bäuerliche Praxis als Grundlage nehmen — die Dreifelderwirtschaft in Europa des XVIII. Jahrhunderts erst in einem kleinen Teile desselben, in den Niederlanden und in England, und gegen Ende des Jahrhunderts in Frankreich und auf einzelnen Gebieten der deutschen Länder überholt. Ferner ist es nicht richtig, nur über Dreifelderwirtschaft und noch fortgeschrittenere Feldsysteme zu sprechen, denn in ganz Europa waren auch primitivere Systeme bekannt, von denen die wilde Feldgraswirtschaft und die Zweifelderwirtschaft bedeutend ins Gewicht fielen.

Und was die Agrarlage Ungarns betrifft, so erfordert diese statt einem summarischen Abtun eine eingehende Untersuchung. Das XVIII. Jahrhundert bietet als eine gut abgrenzbare Periode der Agrarentwicklung eine besonders günstige Gelegenheit hierzu. Zu Beginn dieses Jahrhunderts gelangten die von den Türken verwüsteten Gebiete wieder in den wirtschaftlichen Blutkreislauf des Landes, und im Spiegel der in den Jahren 1715 und 1720 erfolgten Konskriptionen können wir — von Dorf zu Dorf schreitend — den Gang der Agrareinrichtung unter den primitiven Verhältnissen der verwüsteten, entvölkerten Gegend oft *in statu nascendi* beobachten. Und gegen Ende des Jahrhunderts kann schon das Heranreifen jener Kräfte beobachtet werden, die dann in die Agrarrevolution der Mitte des XIX. Jahrhunderts mündeten.

Wenn wir die Daten der Konskription des Jahres 1715 nach einzelnen Dörfern aneinanderfügen, erhalten wir über die Verbreitung der Feldsysteme in Ungarn folgendes Bild. Wilde Feldgraswirtschaft wurde in ungefähr 16% der Dörfer betrieben, Zweifelderwirtschaft in 45%, Dreifelderwirtschaft in 27%, Einfelderwirtschaft — wo der Boden ohne Brache ununterbrochen bewirtschaftet wurde — in 10%; 1% entfiel auf Dörfer ohne Ackerland und der Rest auf Gemeinden, wo auf einjährige Bestellung mehrjähriges Ruhenlassen folgte oder wo bedingt auf Fruchtwechselwirtschaft gefolgert werden kann.

Die Koexistenz dieser Systeme kam nicht in der Form zustande, daß sie in großen Blocks scharf voneinander abgegrenzt werden könnten; im Gegenteil, die meisten sind — miteinander ziemlich vermengt — auch in den entferntesten Teilen des Landes aufzufinden. Wenn wir die naturgegebenen Faktoren in Betracht ziehen, sehen wir, daß die wilde Feldgraswirtschaft am meisten in der Ungarischen Tiefebene und auf dem östlichen Bergland heimisch war, die Dreifelderwirtschaft in der Gebirgsgegend, die Einfelderwirtschaft im Hügelland, während die Zweifelderwirtschaft mit dem größten Prozentsatz vertreten war sowohl im Bergland wie in der Ebene, und nur im Hügelland etwas hinter der Einfelderwirtschaft zurückstand. Und wenn wir die geschichtlichen Faktoren in Betracht ziehen, kommen wir zu dem Ergebnis, daß die wilde Feldgraswirtschaft auf den von den Türken verwüsteten Gebieten am ausgedehntesten war, die Zweifelderwirtschaft ebenda, dann in dem an Siebenbürgen grenzenden Bergland und in Siebenbürgen selbst, die Dreifelder- und die Einfelderwirtschaft in dem Landesteil, der unter der Herrschaft der Habsburger verblieben war. In der Verbreitung der einzelnen Typen hat jedoch auch noch ein weiterer, ebenfalls geschichtlich herausgebildeter Faktor mitgespielt: die Siedlungsform, d. h. Dorfform und Flurenteilung *zusammen*. In den Streusiedlungen im Gebirge, in den Weilern des westlichen Hügellandes von Transdanubien, in den Waldhufendörfern, die in der Gebirgsgegend hie und da auftauchten, ferner in den Einzelgehöften *(tanya)*, die in den äußeren Teilen der ausgedehnten Gemarkung der auf dem von den Türken verwüsteten Gebiete gelegenen Gemeinden entstanden sind, hatte sich keine Felderwirtschaft herausgebildet. Diesen Siedlungen mit individualer Einrichtung standen im größten Teile des Landes Haufendörfer oder Straßendörfer gegenüber, wo das Ackerland nach dem Willen der Gemeinschaft in Gewanne und Zelgen geordnet war.

Naturgegebenheiten, geschichtliches Schicksal und Siedlungsform können daher gemeinsam die Verbreitung der Feldsysteme erklären. Bei den in der Gebirgsgegend zerstreut liegenden Häusern, auf dem durch Rodung gewonnenen Boden war die wilde Feldgraswirtschaft von selbst gegeben. In den Gebieten, die von der Verwüstung durch die Türken verschont geblieben waren, ist die Kontinuität der herkömmlichen Felderwirtschaft festzustellen, nur in Dörfern mit kleinerer Gemarkung und um die Weiler herum entwickelte sich eine mit Düngung verbundene ständige Kultivierung. Auf den von den Türken verwüsteten Gebieten wurde mit der primitiven Feldgraswirtschaft be-

gonnen; mit der Verbreitung des Ackerbaus wird diese jedoch langsam in die Einzelgehöfte zurückgedrängt, die sich im äußeren Gürtel der großen Dorfgemarkungen herausbilden, sonst tritt an ihre Stelle die Zweifelderwirtschaft.

Die Entwicklung der Produktivkräfte im Laufe des XVIII. Jahrhunderts brachte es mit sich, daß diese Buntheit sukzessive ausgeglichen wurde und die Felderwirtschaft, genauer die Dreifelderwirtschaft immer betonter wird. Doch von der Mitte des Jahrhunderts an wird auch die systematische Bebauung der Brache immer häufiger, in erster Linie wird Mais angebaut. Zur Überwindung der sich mit dem Übergang auf die Dreifelderwirtschaft bzw. auf die Fruchtwechselwirtschaft ergebenden Schwierigkeiten bedeuten die Maßnahmen der Regierung, der in den siebziger Jahren einsetzende Aufschwung der landwirtschaftlichen Literatur und das persönliche Beispiel der Neuerer eine gute Hilfe. In der Wirtschaft der Bauern, die in die Felderwirtschaft eingebettet war, konnten jedoch erst die um die Mitte des XIX. Jahrhunderts erbrachten Agrarreformen: einerseits die Bauernbefreiung, die Frondienst, Zehent und Neuntel und Unterdrückung durch den Gutsherrn abschafften und Grundeigentum sicherten, anderseits die den Flurzwang lösende Kommassation die entscheidende Wende bringen.

FEJEZETEK NAGYVÁTHY JÁNOS ÉLETÉBŐL

II. rész

III. A „Magyar Gazda Tiszt"

„A hirtelen építés oka a hamar romlásnak, jobb hát tsendesen és kevesebb erővel építkezni."
(Közönséges Instructio. 1795.)

„A 4000 lakost számlálő Keszthelyen — írja az angol utazó, aki ezekben az években meglátogatta a városkát — nincs társadalmi élet. A hely egyike azon kis városoknak, amelyeket csak úgy ismernek mint az uralkodó főúr székhelyét, aki előtt mindenki fejet hajt és akinek mosolya megaranyozza az emberi létet. . . Néhány kiskereskedő ellátja a várost a mindennapi élet szükségleteivel. A lakosság egyébként vagy a grófi tisztekből és munkásokból áll, vagy bizonyos tekintetben e város iskoláival és vallásos intézményeivel van összefüggésben."[57]

Az angol utazó reális rajzát harmonikusan egészíti ki ugyanezen időből egy magyar látogató leírása is:

„Itt a kék Balaton partja virányain,
Hol minden mosolyog, mint az aranyvilág;
Hol dús búzakalász rengedez a mezőn,
S a halmok koszorús oldalain ragyog
A százféle gyümölcs s a zamatos gerezd. . .
. . . kies sorhegy ölelgeti
a tér telkeit s a vizenyős lapályt. . .;"

A látogató, aki verssorainak elragadtatott szavaival a klasszikus bájú vidéket állítja elénk, Somogy megyei jómódú nemes úr, a gróf megbecsült vendége: Berzsenyi Dánielnek hívják.[58] Tekintete most a grófi kastély felé fordul, és a múzsákat idézi:

„Ott vár títeket egy bölcs, s kebelébe zár
Egy nagy férfi, kinek lelke periklesi
Századnak született, s aki virágkorát
Rómának ragyogóbb színre derítené."

Hozzátehetjük, hogy a nagy férfi, tolnai gróf Festetics György királyi kamarás és a Graeven-huszárok volt alezredese azonban egyúttal a Dunántúl egyik legnagyobb birtokosa is.

[57] *Bright Richárd—Szerecz Imre :* Angol szemmel Keszthelyen 120 évvel ezelőtt. Keszthely 1935. 69. l.

[58] *Berzsenyi Dániel* összes munkái . . . Toldy Ferenc által. Pest 1864. I. k. 104. l.

Az óriási birtoktest, melynek kormányzását a gróf most Nagyváthyra bízza, tulajdonképpen alig három generáció munkájával jött létre.[59] Az első Festeticsek, akik valamilyen homályos úton, Bosznia kopár sziklái közül a török elől menekülve, a XIV. században Horvátországban bukkannak fel, még predialisták a zágrábi püspökség birtokain. 1625-ben II. Ferdinánd királytól kapott magyar nemességüket még a horvát országgyűlés hirdeti ki. De 9 év után, 1634-ben, I. Festetics Pál már Németújvárott Batthyány Ádám dunántúli főkapitány várnagya és ispánja. Szerencsés második házassága vagyonilag is oly kedvező helyzetbe hozza, hogy a Magyarországba vagyontalanul érkező Festetics halála után már 3500 forint értékű birtok marad. Fia II. Pál, aki e szerény vagyont vételekkel, zálogolásokkal, bérletekkel, kölcsönökkel rohamosan növeli, már közéleti tisztséget is visel: az 1708-i labanc országgyűlésen Sopron vármegye egyik követe. Egyik fia József, Mária Terézia háborúiban lovassági tábornokságig viszi, a másik, Kristóf inkább gazdálkodással foglalkozik, bár szintén jelentős közhivatalokat visel: az 1728-i országgyűlésen mint Somogy megye követe a gravaminalis deputatio tagja, majd helytartótanácsos és végül a hétszemélyes tábla bírája lesz. De az ő igazi jelentősége a vagyon hatalmas arányú növelésében áll: ő veszi meg és kerekíti hosszas perek és küzdelmek után összefüggő birtoktestté a gersei Pethő-család keszthelyi uradalmát, s e nagy birtoktestet még rengeteg kisebb-nagyobb vásárlással egészíti ki. Végrendelete hosszan sorolja fel uradalmait, falvait, pusztáit, részjószágait. A hatalmas vagyont még az úrbérrendezések sem tudják jelentékenyen csökkenteni, bár Zala megye parasztmozgalmainak központja az ő kemendi és istvándi birtoka, melynek lázongó jobbágyai még a katonai karhatalommal is szembeszállnak. Fia, Pál, aki jóformán teljesen elszakadt a földtől, viszont hatalmas karriert csinál: Mária Terézia bizalmas tanácsadóinak egyike lesz, a magyar kamara alelnöke, Baranya megye főispánja, aki a családnak a grófi méltóságot szerzi meg; a vagyont azonban erősen megtépázza. Apja nagy tervét: a birtoknak majorátus alakjában való konzerválását nem valósítja meg, nem is igen szerez új birtokokat. Az apjától átvett 300 000 forint adósság az ő halálával 1 150 000 forintra nőve nehezedik a birtokra, melyet 1782. április 7-i halála után három fia örököl: György Keszthelyt, Hahótót és Keresztúrt, János József Vasvárt, Győrvárt, Kemendet, Ságot és a soproni jószágot, Imre pedig Csurgót és Szentmiklóst kapja. A család zilált anyagi helyzetének rendezése a legidősebb fiúra vár.[60]

György, a család történetének legjelentősebb alakja, már a bécsi Terézianumban Urményi József és Majláth — a későbbi államminiszter — irányításával nevelődik; hajlama azonban nem hivatalnoki, hanem a katonai pályára vonja. Különböző beosztások után 1786-ban a bécsi magyar testőrséghez mint őrnagyot helyezik át. Ekkor már nős ember; apja, hogy a család anyagi helyzetén javítson, gazdagon nősíti: Sallér István ítélőmester Judit lányát szerzi meg fiának. György realitással, tisztára anyagi szempontoktól vezettetve megy a házasságba, és bár emiatt kezdetben szembenáll apjával, annak halála után mégis feleségül veszi a gazdag örököst.

II. József uralma azonban tovább rontja anyagi helyzetét. Bár a Dunántúl egyik leggazdagabb földesura, saját bevallása szerint nem hagyhatja el a

[59] A család történetére vonatkozólag l. általában *Szabó Dezső:* A herceg Festetics-család története. Bp. 1928. c. munkáját.

[60] *Szabó D.* i. m. 7—199. l., György gróf életrajza: 199—313. l.

katonai pályát, képtelen lévén a magán életben rangjának megfelelő módon élni.[61] A vagyon végleges felbomlása ellen már csak a majorátus felállítását találja orvosságnak: apja halála után négy hónappal 400 000 forintért átveszi öccsei örökrészét, kielégíti nővéreit, és vállalja az összes adósságok kifizetését. De a hatalmas birtok gazdasági irányítását katonai elfoglaltsága miatt nem meri saját kezébe venni, csak felülvizsgálja tiszttartója számadásait. Ezért viszont már szigorúan megköveteli az adminisztáció írásbeli vitelét, és állandó pontos kimutatásokat kér birtoka helyzetéről.[62]

A császár uralmának anarchiába fulladó utolsó esztendeje az ő anyagi helyzetét is teljes zűrzavarban találja. „Néhai édesapám sok ellenségem közt árván hagyott — írja apósának —, jószágaim mind a rossz gazdaság miatt, mivel magam elegendő képen nem értem és odahaza sem lakhatom, mind eddig a pörök által s az nagy adósságok terhe alatt veszendőbe fognak menni. . . Olyan ínségben vagyok, hogy végső romlásomra sietni fogok, hacsak nem találok olyan igaz barátot, aki biztos tanácsaival igazítson s jószágomban az tolvaj, pazarló cselédeimet zabolával vezérelje."[63] Ráadásul a parasztok is újból mozgolódnak: a földmérés hatására felszabadulásukban reménykednek.[64]

Valóban ilyen súlyos volt-e Festetics anyagi helyzete, nem tudjuk. Kétségtelen azonban, hogy a harcterekhez közelfekvő birtokai a konjunktúrát jól kihasználhatták, mert 1790. március 16-án ügyvédje értesíti, hogy javai már rendben vannak.[65]

Az országos méretekben is meglevő gazdasági nehézségek pontos megfelelőjét látjuk megjelenni a Festetics-birtokon is, és György gróf magatartása is pontosan követi a nemességét. A török háború hírére a Graeven-huszárokhoz áthelyezett 34 éves alezredes szerbiai szolgálati helyéről, mivel „katonalétére az új törvények methodusát nem tudja", egy magyarul és latinul jól tudó, törvényben jártas titkárt kér maga mellé egy ismerősétől. Majd, mikor József halála után mint főrendet meghívják az országgyűlésre, Keszthelyen átutazva leteszi a nemesi banderialisták esküjét is, melyben kötelezi magát, hogy a kormánytól semmi jutalmat vagy kitüntetést nem fogad el. Országgyűlési szereplése már ennek a nemesi politikának szerves része: közismert a Graeven-huszárok beadványa, melyben magyar vezényleti nyelvet és tisztikart követelnek. A beadványt első helyen Festetics „Oberst-Laidinant" és Laczkovics János „svadronyos kapitány" írja alá.

Nem tartozik tárgyunkhoz annak a hosszú katonai és politikai processzusnak ismertetése, amely a beadvány miatt támadt; a király a grófot hadbíróság elé állíttatja s végül, bár Festetics nyugalmaztatását kéri, állandó felügyelet alatt Milánóba helyezteti át. Ismételt kérésére végül is 1791. május 19-én engedélyezi kilépését a hadseregből.[66] Neve azonban az udvar feljegyzéseiben az elsősorban veszélyes emberek neve közé kerül. „A Festeticsek" — írja Lipót király fiának, a nádornak az országgyűlés befejezése után — „négy testvér, kik közül az egyik a La Tour ezred alezredese; mind a négyen nagyon rossz emberek, igen veszélyesek, gazdagok is, akik sok pénzt költöttek, hogy

[61] Házassága: i. m. 210—4, 216. l.
[62] I. m. 215—8. l.
[63] I. m. 218. l.
[64] I. m. 221. l.
[65] I. m. 222. l.
[66] Országgyűlési működésére *Szabó D.* i. m. 223—53. l. A személynökhöz eljuttatott folyamodványszöveget 226—8. l. közli. — L. még: *Benda* i. m. 207—13. l.

az udvar ellen izgassanak. Valamennyien bele voltak keverve a berlini udvarral való összeköttetésekbe, közülük egy most is ott tartózkodik. Az alezredes az, aki vállalta a Graeven-ezred forradalomra való izgatását. Ezek mindig veszélyesek lesznek."[67]

A gróf azonnal visszament Keszthelyre, hogy birtokának kezelését végre saját kezébe vegye. Már 1780 óta is több apróbb-nagyobb beruházással és vétellel növelte birtokait. Kemend 2200, Csurgó 70 000, Vasvár 39 425, Ság 34 000, Sopron 18 000, Balatonkeresztúr 2000 forintot nyelt el: néhány apróbb nemesi részbirtok megvásárlása után 1791—92-ben az Althánoktól 1 625 000 forintért Csáktornyát és gróf Amadé Taddeustól 200 000 forintért Szalkszentmártont veszi meg. Közben azonban öccsei perrel támadják meg az állítólag éretlen fiatalkorukban kötött hitbizományi szerződést, és velük csak újabb 300 000 forint ellenében tud kiegyezni. De megéri, mert „az egytagban bírt jószágok helyesebben kormányoztathatnak és tökéletesebben javíttathatnak, mint azok, melyek az elszaporodott maradékok között felosztatván elaprózódnak, lassanként elpusztulnak" — mint azt végrendeletében majd önérzettel állapítja meg.[68]

Adósságai azonban óriásira nőnek. 1794-ben még mindig kb. 1 800 000 forint adósság után fizet kamatokat: ebből 330 000 a testvérek, 650 000 forint az Althánok követelése. A hatalmas összegnek csak a félévi kamatai 5% mellett is 50 000 forint körül járnak, ugyanakkor, mikor a tőkék törlesztésére ugyanennyi idő alatt csak 18—20 000 forintot tud fordítani. Ebben a helyzetben valóban szükség van arra az „igaz barátra, aki biztos tanátsaival igazítson" — mint apósának annak idején írta.[69]

Az első lépés a hatalmas birtok rendezésére egy központi hivatal felállítása volt. „Csakugyan a jól kezelt magyar nagybirtokon együtt találjuk a hadsereg fegyelmét és a számvitelnek azt a pontosságát, amellyel akár egy nagy kereskedelmi érdekeltséget is el lehetne vezetni. Ezen cél elérésére egy központi hivatal van szervezve, amelynek parancsai és intézkedései feltétlen érvénynyel bírnak. Ez a hivatal rendesen azon a birtokon, vagy annak közelében működik, ahol a mágnás tartózkodik."[70] Ennek a hivatalnak alapjait rakja le „A gazdaságnak közönséges igazgatására Keszthelyen felállíttatott Oeconomica Directionak rajzolatja", melyet a gróf 1792. július 1-én ad ki.[71] Az új

[67] *Mályusz Elemér :* Sándor Lipót főherceg nádor iratai. (Magyarország újabbkori történetének forrásai.) Bpest 1926. 443. l.

[68] *Szabó D.* i. m. 295—6. l.; végrendelete: 304. l.

[69] A herceg Festetics-család keszthelyi — ma már az Országos Levéltárban levő — levéltárát 1948 nyarán használtuk, munkánkat még a levéltár eredeti őrzőhelyén, a keszthelyi volt hercegi palotában, alig néhány nappal a levéltár hozzáférhetővé tétele után kezdve meg. A levéltár, különösen a számunkra elsősorban érdekkel bíró ún. directoriális levéltár ekkor még csaknem teljesen rendezetlen állapotban volt. — Az iratanyag idézésénél a következőkben alkalmazott — a levéltár újjárendezése során kialakított rendszertől (A Festetics-család keszthelyi levéltára. Összeállította *Bakács István*. Levéltári leltárak 1. Budapest 1955.) eltérő — rendszer ezt az állapotot tükrözi. Az egyes levéltári fondok és állagok rövidítését első előfordulási helyükön fogjuk megadni; magát az egész levéltárat FCsL rövidítéssel idézzük. Itt hivatkozott helyünk: FCsL Directoriális Levéltár (a továbbiakban: Dir. Lt.) 1794. X. 22.: „Az 1794. 4-ik fertályra meg kivántatott pénzek specificatiója".

[70] *Bright—Szerecz* i. m. 25—6. l.

[71] *Iványi Béla :* A Festetics-család keszthelyi levéltára. Levéltári Közlemények 1946. 186. l.

szerv első ülését 5 nappal később, július 6-án tartja meg: a gróf és az uradalom teljhatalmú ügyésze mellett „Nagyváthy Director úr" is jelen van.[72]

Ha most már Nagyváthy — mint láttuk politikai alapú — rendszerének a gyakorlatban való alkalmazhatóságát, a Festetics-birtokokon való alkalmazására tett lépéseinek helyességét értékelni akarjuk, szükséges, hogy előzőleg lehető röviden megvizsgáljuk e birtokok helyzetét Nagyváthy odaérkeztekor mind a művelés technikája, mind a munkaerő felhasználása s a birtokigazgatás megszervezése: Nagyváthy rendszere döntőnek felismert tényezői szempontjából.

A birtok gazdálkodása a földművelés, állattenyésztés és szőlőgazdálkodás hármas alapjaira épült fel, és módszerei mindhárom ágban évtizedek alatt sem igen változtak. Az allodiatúra már három nyomásra van felosztva: az őszibe többnyire három szántás után búzát, rozsot és árpát, a tavasziba a szokásos egy szántás után rozsot, árpát és zabot, „eleséget" és rostnövényeket vetnek. Termelnek kukoricát, sőt egyes uradalmakban már a 70-es években burgonyát is. Az uradalom kétszerest már sehol sem termel, csupán a dézsmaasztagokban találkozunk még vele. A földeket őszi vetés alá már trágyázzák, de nem a teljes allodiatúrát, hanem csak néhány közel fekvő táblát. Az arányokra jellemző, hogy 1794-ben a keszthelyi ispánság 497 hold őszi vetéséből csak 79 hold kap 2229 szekér trágyát. A szántói 183 $^1/_4$ holdból 23 kap 1469 szekérrel, Válluson 87 holdból 8-ra jut 572 szekér, ugyanitt az előző évben 35 holdból 5 kapott 427 szekér trágyát. Hosszú sorban folytathatnók még az adatok felsorolását, de az arány innen is látható; a földeknek mintegy 10—15%-a kap holdanként igen eltérő mennyiségű trágyát. Ezt többnyire rögtön alá is szántják. Legtöbb helyen vigyáznak arra is, hogy kellően érett trágya kerüljön a földbe. A trágyázott föld csekély kiterjedésének oka sok helyen nem is annyira a trágya, mint inkább a szállítóerő hiányában van. Balatonkeresztúron 1784-ben 2000 szekér trágyát kénytelenek őszig bent tartani, mert — május végén! — már csak 7000 nap robotjuk van. Ugyanez a helyzet Hahóton is.[73]

A földeken a talaj és termény minősége szerint 1$^1/_2$—2 köböl vetőmagot vetnek el. A szántás-vetés időtartama, az egy holdra jutó ekék és boronák száma változó. Ezen — és az ősziek a gyomláláson — kívül aratásig a föld már semmiféle más megmunkálást nem kap. A terméseredményeknél a trágyázott és trágyázatlan területek szétválasztása sajnos teljesen lehetetlen, mert teljes táblányi terület — amelyben a terméseredmények meg vannak adva — egy-

[72] FCsL Dir. Lt. Prothocollum Sessionum Directionalium (a továbbiakban Proth.) 1792 : 1. sz.

[73] Mindezeket a levéltár — főleg a Directoriális Levéltár — akkor még teljesen rendezetlen anyagában található hatalmas mennyiségű gazdasági levelezés, kimutatás, táblázat közül főleg az alábbiak felhasználásával állítottuk össze: „Angaricális relatio pro Ao 1784", „Angaricális relatio . . . pro Ao 1788", „Tettes keszthelyi és kereszturi dominiumokat illető urbarialis datiáknak és robothoknak tabellája Ao 1776", „Anno 1776 vállusi ispánságban . . . urbariális robothoknak tabellája", „Anno 1776 szánthói ispánságban . . . urbariális robothoknak tabellája", „Tekéntetes balatonkereszturi dominiumban levő jobbágyok . . . robothnak tabellájok", „Tekéntetes balatonkereszturi gazdaságban végbevitt urbariális robothoknak extractusa", „Tekéntetes kemendi dominiumbeli roboth szolgálatnak extractusa pro Ao 1782", „T. keszthelyi dominiu mban in Ao 1773 végben vitt urbariális robothoknak tabellája", „Roboth kalendárium a keszthelyi ispánságban pro Ao 1793", „Tekéntetes keszthelyi uradalombéli roboth kalendáriom pro Ao 1793", „Tekéntetes keszthelyi uradalombéli roboth kalendárium pro 1794" és az igen nagy számban megmaradt uradalmi havi gazdasági jelentések.

szerre soha nem volt trágyázva: a termés végeredményben 3—5-szörös volt a föld minősége szerint, de elég gyakori a 6-szoros termés is. A learatott gabonát granáriumban őrzik, és télen át fokozatosan kicsépelik. De gyakran előfordul, hogy még a tavasz derekán is van bőven kicsépeletlen gabona és rengeteg szalma és széna. „De a tisztek az gazdaságnak tartják, mikor egyik esztendőrül másikra sok széna megmarad — a marhával meg nem törődnek" — panaszkodik az 1788. évi jelentés. Takarmánynövények termesztése jóformán ismeretlen. A kaszálókat azonban tavasszal már gondosan tisztogatják, egyes helyeken már trágyázzák, júniusban kaszálják, és a szénát pajtákba hordják.[74]

Az uradalomban már a 80-as évek vége felé felismerik az állattenyésztés és földművelés összefüggését is. „A Göböl Istállóknak ollyas Objectumnak köllene lenni, a honnand széles földeket lehetne trágyáztatni" — írják. Oszkóban sok a széna, azért göbölyöket kellene hízlalni, így „a széna haszonra menne, és földeket is jobban trágyázhatni lehetne". Valóban, az állatok száma emelkedik, de elsősorban a birkáké. Az uradalom már „spanyol szőrű kosok"-at is hozat, hogy állományát nemesítse. Az allodiális birkák egy részét árendába adják ki, a megtakarítás mellett persze kisebb a kockázat. 1784-ben például 400 allodiális birkából 154 vész el, mire sequestrálják a birkás bárányait, gyapjúját, elveszik szőlejét, borát, és a többit le akarják vele szolgáltatni. A kár azonban így sem térül meg teljesen, — a „nyomorult birkást" végül is futni hagyják. Ezzel együtt kezdenek rátérni a marhák istállózására, rideg tartással már nem találkozunk, és majd minden uradalomban találunk „Svajtzeriát" is. Egyedül a lótenyésztésről nem hallunk.[75]

A szőlőgazdálkodás hagyományos technikájában nincsenek nagy újítások. Legfeljebb a boroknak — már Bél Mátyás által is kifogásolt[76] — hanyag kezelését szünteti meg az uradalom: azt szakértő pintérekkel végezteti el, akik konvenciósai az uradalomnak.

Az uradalom gazdálkodásának ez a technikája — összehasonlítva az alföldi viszonyokkal — tagadhatatlanul jelentős haladottságot mutat. A földnek bármilyen szerény méretű, de rendszeres trágyázása, a termés gondosabb megőrzése, az állatok rideg tartásának felszámolása és a juhok nemesítésére irányuló kísérletek élénken éreztetik az ország két része közti különbséget.

Ez a különbség azonban elsősorban nem annak következménye, hogy a Dunántúl birtokai esetleg kedvezőbb értékesítési lehetőségek révén vannak jobb helyzetben az Alföld birtokainál. Termelésük aránylag fejlettebb voltát sokkal inkább a munkaerő szempontjából kedvezőbb viszonyokban kereshetjük.

A földek megművelése ui. a Festetics-uradalmakban az egész korszakon át kizárólag robotmunkával folyik, és még a szőlőművelést is — melyet Wellmann Gödöllőn mint a bérmunkás rendszer alkalmazásának egyetlen jelét

[74] A vetés- és terméseredményekre vonatkozólag többek között a fentiekben általánosan jellemzett iratanyag következő darabjait használtuk: „Őszi vetés tabella a keszthelyi ispánságban pro anno 1794.", „Anno 1794 szántói ispánságban levő őszi vetés tabellája", „Vállusi procreationális tabella pro anno 1794." stb.

[75] Erre vonatkozólag l. a fenti jegyzetekben közölt angaricális relatiokat, valamint: „Status personalis Inclyti Dominii Keszthely pro anno 1794" és általában a status personalisokat, valamint a prothocollumokban található nagy tömegű adatot.

[76] *Lukács Károly:* A Balatonvidék földrajza 200 év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatuum Vesprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis" című kéziratának fordítása és ismertetése. A Magyar Királyi Biológiai Kutató Intézet Munkái. XV. k. Tihany 1943. — Az eredeti latin szöveg uo. XIV. k. Tihany 1942. — A borok kezeléséről: 231. l. (magyar fordításban).

mutat ki[77] — robotos erővel végzik. Készpénzben majdnem kizárólag csak az egész olcsó és egyszerű tömegmunkát végeztetik, amit gyerekekkel vagy lányokkal is elláthatnak: hernyószedés, „putzokturás terítés", búzagyomlálás, hüvelyesek ültetése, szedése, szénagyűjtés. Ezekben az esetekben ugyanis a napibérek alacsonyabbak, mint a robotnak az urbáriumban megszabott ellenértéke. Az igazi nehéz földművelési munkák közül egyedül a rövid ideig nagy tömegű munkaerőt igénylő műveletekre — aratás, szénakaszálás — nem elegendő a robotos erő. Itt is lehetőleg megkerülik a készpénzfizetés kérdését. Makkoltatásért, fáért, fűbérért dolgozó embereket szerződtetnek, az aratást is inkább részesekkel végeztetik. A keszthelyi uradalomnak vannak állandó kaszásai, az úgynevezett kránicok; ezek végzik a munka felét; a környékről roboton felül berendelt lakosok — bár sokkal nagyobb számúak — csak a munka másik felét végzik.[78] Állandó visszaélések lehetőségének forrása a tisztek számára az, hogy a munkások ellátását szabályozó normák nincsenek, így mindenki úgy számol el, ahogy tud, és még csak felelősségre sem lehet vonni.[79]

A munkaerő-ellátásban a jobbágyi és az alkalmi bérmunka mellett természetszerűleg nagy szerepet kellene játszania az uradalom állandó, béres, cselédi munkájának is. És joggal várhatnók, hogy ez a csoport az igazi szakszerűséget képviselje. De a „majorsági erő" csak szállítással foglalkozik: lényege az igásállatok tartása, melyekkel az akadozó jobbágyszántást segítik, és főleg a termés szállítását végzik. E munka igen sokrétű: fa-, kő-, trágya-, széna-, bor-, gabonahordás mind előfordul. Ennek megfelelő a majorságok felszerelése is: a béresek munkája felszerelési tárgyaikból kitűnően rekonstruálható. A leltárak bizonysága szerint egy béres kezén a következő eszközök voltak: „négykerekű vasas szekér 1, hosszú nyújtó 1, hosszú oldal 2, nyomórúd 1, rudalókötél 2, rövid és hosszú lántz 2, vasas iga 3, vas igaszög 6, vas nyakszeg 3, szénázó istráng 1, vasvella 2, vaskapocs 1, favella 1, fejsze 1, eke taliga ösztöke 3." Keszthelyen 15 béres hasonló felszerelése bizonyítja, hogy a majorsági munka szállító jellegű. Ezeken kívül legfeljebb az alkalmi munkások ellátásához szükséges felszerelést találjuk a majorban: nagy kondérokat, ládákat, serpenyőket, káposztás hordókat az aratók élelmezése számára.[80]

[77] *Wellmann I.* i. m. 695. l., vö. a 73. jegyzetben közölt robottáblázatokat.

[78] Erre vonatkozóan lásd a fent hivatkozott robotkalendáriumokat, melyek igen részletesen sorolják fel a munkák beosztását és a felhasznált összes, tehát nemcsak robotos munkaerőt. Továbbá a Dir. Lt. anyagából: „Kifizetett napszámok lajstroma 1794", „Tettes csurgói dominiumban roboton felül pénzen végbenvitetett munkákrul való tabella pro anno 1781" és egy 1796-ból való bérmunka-elszámolás. — Az egyes esetekre és nehézségekre a prothocollumokban szétszórt rengeteg adat nyújt példát.

[79] FCsL Dir. Lt. „Keszthelyi volt kasznár Nyitrai Pál urnak számadásait revideálván milyen fogyatkozások tétetődtek".

[80] Roboterő, bérmunkaerő és majorbéliek által végzett munka arányát érdekesen mutatja a keszthelyi uradalom 1794. évi robotkalendáriumának elemzése. A keszthelyi ispánságban a szántóföldek megmunkálására szánt 16.596 1/4 napszámból 60% robot, 16—16% majorsági, illetve „kepés" arató (ez utóbbi napszámát 7 krajcárban számolták), 4—4% pedig „pénzbeli" vagy fű-, fa-, makkbérért dolgozó munkások között oszlik meg. — A rétekre szánt 5597 3/4 napszámból 40% volt a robot, majorságbeli erő 23% volt, a fű-, fa-, makkbérért dolgozó munkaerő 9%, a „pénzes" munkás 28%. Utóbbiak 1331 napszáma júniusban kaszálásra és gyűjtésre ment el, május, illetve júniusban még csak 49, illetve már csak 236 napot dolgozván. A majorsági erő mind a szántóföldi, mind a rétművelési munkákban kizárólag mint szállítóerő vesz részt. Az uradalom bármilyen ispánságát nézzük, legfeljebb még magasabb robotaránnyal találkozunk. A vállusi ispánságban pl. a munkák 92%-át végeztetik robotban.

Az uradalom munkaviszonyai tehát lényegükben korántsem mutatnak valami döntő különbséget más, akár alföldi birtokához képest. Tőke itt sincs, bérmunkást itt sem tudnak fogadni, s a földek viszonylagos intenzívebb megművelése és az állatok alaposabb gondozása egyszerűen annak következménye, hogy a sűrűbb betelepültség miatt nagyobb számban áll rendelkezésre ingyen robotmunkaerő. S az így kialakult technika sem újdonság vagy hirtelen fejlődés eredménye: hiszen, ha összehasonlítjuk a 150—200 év előtti sárvári majorgazdálkodással, szinte teljesen azonos formákat találunk: a majorsági erő felszerelése majdnem az utolsó szögig ugyanaz.[81]

Annak akadályát, hogy e birtokokon egy valóban korszerű, árutermelő gazdálkodás indulhasson meg, s hogy ennek keretében a nagybirtokrendszer előnyeit kihasználni tudó különleges termelési technika is kifejlődhessék, a tőkehiányban kell keresnünk. Persze a technikai fejlődésre a jobbágygazdálkodásban is van bizonyos képesség, amint azt a jobbágyok nagyarányú szőlőtelepítései is igazolják, melyeknek növekvő méretei ellen maga Nagyváthy is élesen tiltakozott. A paraszti gazdálkodás e megszilárdulását elősegíti az a körülmény is, hogy legalább a roboterő megtartása végett a tőkeszegény nagybirtok jelentősen meglassítja a parasztság kisajátítását. Ennek, valamint az úrbérrendezés nyújtotta viszonylagos védelemnek következtében a paraszt termelési biztonsága erősödik. A Festetics-birtok gazdálkodása így lényegében még a XVIII. század végén, árutermelése kezdődő fellendülésének korában is, a paraszti technika színvonalán folyik — legfeljebb allodiális munkáinak szervezésében tudja némileg érvényesíteni a nagyüzem előnyeit. Nagyváthy tevékenységének fő feladata: a birtok jövedelmeinek emelése így, a Szorgalmatos Mezei Gazdában lefektetett elveknek megfelelően, az adott termelési viszonyok fenntartása mellett a meglevő technika aprólékos, szervezési racionalizálása, az emellett beszedhető jövedelmek aprólékos számonkérése révén kell hogy megoldassék.

A birtok felső szervezete, adminisztrációja már megelőzően is eléggé fejlett volt, erősen központosítva, a praefectus vezetése alatt, aki negyedévenként végigjárja az összes uradalmakat, jelentést tesz a gazdasági munkákról, értékesítésről, a tisztek viselkedéséről, s javaslatokat tesz a szükséges javításokra vonatkozólag. A tisztek bizonyos időközökben jövedelem-, kiadás-, robot- és terménytáblázatokat küldenek be a központba. Ezeket itt revideálják, és az esetleges hibákat könyörtelenül megtorolják: a kárt megtéríttetik.[82] A legfontosabb ponton: magának a termelés technikájának javításában azonban jóformán hiányzik minden magasabb irányítás, és az elszámoltatási kötelezettség keretein kívül az időnként kiadott instructiok megtartását nem ellenőrzik teljes szigorral. Nagyváthy megérkezése után mindenekelőtt a birtok gazdálkodásának ezt az egységes alapját igyekszik megteremteni azzal, hogy a legelemibb gazdálkodási módszereket és formákat egységesíti. Már 1792-ben intézkedik, hogy „A Szorgalmatos Mezei Gazdának a gazdaság mellett levő

[81] *Tholt Judit*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 10. sz.) Budapest 1934. A munkaerőre: 37—8. l.; a majorerő keszthelyi felhasználására nézve l. az előbbiekben hivatkozott robottáblázatokat, továbbá FCsL Dir. Lt. „Anno 1773 . . . keszthelyi gazdaságban majorsági szekerek által véghezvitt munkák extractusa" és uo.: „Inventarium pro anno 1796".

[82] A cenzúrákra vonatkozólag l. FCsL Dir. Lt. „Ab anno 1783 usque 1793 inclusive . . . számadásoknak revisiojáról való jegyzés", — az egyes esetekre pl. Dir. Lt. 1794. II. 11, 1794. II. 7.

deákok hasznokra leendő kiosztogatása végett. . . minden gazdaság számára ahol practicans deákok vagynak, egy-egy exemplár. . . bé köttessék és kiadattassék."[83] Mivel azonban ennek semmi eredményét nem látni, 1793-ra elkészíti a ,,Mezei Gazdák Kalendáriomát", melyben hónapról hónapra haladva leírja az elvégzendő munkákat, legtöbb helyen részletes utasítással. A Directio elrendeli a munka több példányban való leiratását ,,a practicálni kezdő gazdaságbéli deákok és tapasztalatlanabb ispányok kedveért", hogy ,,azt, amit a hosszú tapasztalás később nyilatkoztathatna ki nékiek, annak jó idején való megtanulására kellemetes módot nyerhessenek".[84]

A technikai javítások megkezdésén túl az adminisztrációt is igyekszik felfrissíteni: újfajta táblázatok és elszámolási jegyzékek mintáit küldözgeti szét az egyes tisztségekhez, és megköveteli a jelentések pontos beküldését.[85] De közben állandóan dolgozik egy teljesen új instructio elkészítésén is. 1795 júniusában egy directionális ülésen végül is: ,,Director Nagyváthy Úr az uradalombéli gazdasághoz képest bé ád 9 exemplárban tökéletesen el-készült közönséges Instructiot". Szeptember 25-én körözvény megy a tisztekhez: ,,A Gazdaságnak helyes folytatása bizonyos sarkalatokon és ollyan lábakon állván, amellyek a többi ízbéli tapasztalás által már a gazdáknál tövénnyé váltak, szükséges volt a többféle, és nevezetesen a most említett törvények ellen gyakorta megesni szokott fogyatkozásoknak megorvoslására mindazon fogásokat Instructio formában összve foglalni, amelyek a bé keresésben, a takarékos kiadásban és a számadások vezetésében sinór mértékül szolgálnak." Minderre pedig azért volt szükség, mert a gazdálkodás idáig ,,tsak a tisztek fejében" volt, s az utód csak súlyos károk után tudta ezeket megtanulni.[86]

Maga a munka, mely ,,Közönséges Instructio a Mlghos Királyi Kamarás Gróf Tolnai Festetics György Úr uradalmaiban gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül" címet viseli,[87] már első soraiban megmutatja azokat a tényezőket, melyekre Nagyváthy programjának gyakorlati megvalósítását építeni akarja. ,,1° A gazdák azt ami nintsen meg-keressék, 2° Amit kerestek azt meg-takarítsák, és 3° Igazán számon adják." Terve tehát: a lehető pontosan megszabni és racionalizálni a gazdálkodási technikát, szabályozni a munkaerő, anyag felhasználását és a jövedelmek és kiadások kezelését. A válságból tehát a birtok jövedelmeinek önmagukból, kölcsönök vagy zálogosítások révén szerzett pénz nélkül történő emelése útján akar kijutni. Módszere elmélet és gyakorlat összhangján épül fel, de állandó összhangban az urbarialis szabályozással és az esetleges földesúri, tehát helyi jellegű rendelkezésekkel is.[88]

[83] FCsL Proth. 1793 : 52. sz.
[84] FCsL Proth. 1793 : 26/50. sz.
[85] FCsL Proth. 1793 : 16/28, 18/30, 19/31, 20/242. 1795 : 256, 521, 545, 624, 809. sz.
[86] FCsL Proth. 1795 : 455, 926. sz.
[87] Közönséges Instructio a Mlghos Királyi Kamarás Gróf Tolnai Festetics György Ur uradalmaiban gyakoroltatni szokott gazdaságának rendjén keresztül. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 1360. 438 l. 1—20 tábla. A kézirat Nagyváthy sajátkezű javításaival, végén Keszthely, 1795. május 26-i kelettel, ,,Meg egyezik az originálissal" szövegű és sk. aláírt záradékkal. — Az OSzK Kézirattára ezenkívül Quart. Hung. 3702. szám alatt is őriz egy hitelesítetlen példányt (386 l. I—XX tábla). Mivel már e két példány — és feltehetően az esetleg még fennmaradt többi példányok — lapszámozása az irnokok eltérő írása folytán különbözik egymástól, az alább KI rövidítéssel idézendő Instructiora hivatkozva mindig a fejezet-, alfejezetcímeket és pontszámokat fogjuk megadni a lapszámok helyett.
[88] KI Bé-vezetés.

A kalendárium, mely a munka első része, ennek az inkább elméleti jellegű felépítménynek akar szilárd, gyakorlati alapja lenni.[89] Rendkívül precíz és mindenre kiterjedő figyelmével valóban egy elég haladott és fejlett gazdálkodáshoz van mérve, de nemcsak a szövegben elszórt apró megjegyzései, hanem az egész éven át végignyúló leírásai is kétségtelenné teszik, hogy ez a gazdálkodás minden aránylagos fejlettsége mellett is súlyos nehézségekkel küzd: jövedelmei ugyanis igen alacsonyak, és ezért képtelen arra, hogy színvonalát tovább emelje. Ez legjobban ott érezhető, ahol a robotmunkaerő szinte kínosan aprólékos megtakarítására hívja fel a figyelmet: „Szükséges a robotos erőt úgy fel-osztani, hogy a nyári takarodásra legnagyobb maradjon föl; erre nézve minden aprólékos és magános munkákat, a mennyire tsak lehet, a tselédekkel és tehetetlen robotosokkal és oltsó pénzesekkel kell el-végeztetni, hogy eképpen az urbariális és iminnen-amonnan szaporodó nagy erő a nyári munkának nagyságához képest annál nagyobb számmal álhasson ki egyszerre a mezőre."[90] A kalendáriumban leírt gazdálkodás problémáinak megoldását ezek után nyilván nem csupán az ott hosszadalmas pontossággal megállapított gazdasági munkák megreformálásában, hanem a következő második részben kell keresni, mely a birtok tulajdonképpeni kezelését írja le. Láthatjuk ugyanis, hogy a bevezetésben vázolt állapotok javítása döntő mértékben nemcsak egyszerű technikai kérdés; a megoldást az ingyen munkaerő hiányának leküzdésére tett javaslatokban fogjuk megtalálni.

Ez a második rész első szakaszában kezdődik, hol Nagyváthy legelőször is a munkaerőhiánynak megfelelő gazdálkodási formát határozza meg. „A mezei gazdaságnak a széna takarás és barom tartás lévén a fundamentuma", a tiszt gondosan ügyeljen az állatok számának és a rét mennyiségének egyensúlyban tartására. Ha kevés a kaszáló, termeljen az ugarokban lóherét és lucernát. Ezek után tér rá a föld és munkaerő viszonyának tárgyalására. Ha sok a föld és kevés a munkás, akkor vagy fogadjon pénzért olcsóbb munkást az apróbb munkákra, vagy osszon ki apróbb beneficiumokat a lakosok közt aratás, kaszálás stb. fejében (az így nyert munkaerő a beneficiátus erő), s ha ez sem elég, azt, amit nem tud tisztességesen megművelni (ehhez a tisztességes megműveléshez, a trágyázás növeléséhez kell fundamentumul a marhatartás), adja ki kilencedért a szegénységnek, kikötve, hogy az ilyen földet trágyázni kötelesek. Ahol több az ember, mint a föld, ott irtásra van szükség, de ez sem csak extenzív erdőirtás legyen, hanem a két nyomásra felosztott allodiaturát is műveljék intenzívebben. Ha igen sok elhagyott föld van, a majorhoz legközelebb esőből vágjon ki három nyomást, a többit hat évi bérre adja ki a parasztnak azzal, hogy a negyedik évben trágyázzák meg. Ahol nincs legelő, de trágya kell, ott istállózzanak, ha kell, lóherét termesszenek. Általában az a törekvése, hogy lehetőleg a teljes allodiatúra trágyázva legyen, ha ezt nem lehet kellően művelni, gondozni, azt inkább adják ki kilencedért és trágyázásért, vagy hagyják parlagon. Ez az elképzelés (amely különben sohasem valósult meg teljes egészében), pontosan megfelel a „Szorgalmatos Mezei Gazda" javaslatának is, mely inkább kevés föld, de alapos megművelését javasolja. Fontos, hogy a tiszt takarékoskodjék a robotmunkaerővel: „Nagy takarékosság lesz az mindjárt, ha a fellyebb elő adott útmutatás szerént a munká-

[89] KI Első rész. A mezei gazdák kalendáriuma az esztendőnek minden hónapjaira.
[90] KI uo. június 1. pont.

sokkal úgy gazdálkodik, hogy a kepés aratást és költséges béres szekerek tartását el kerüli."[91]

A tisztek szombatonként minden birtokon gyűljenek össze, és ott egységesen tárgyalják meg és osszák ki a következő heti teendőket, és tartsanak reviziót az altisztek számadásai felett. Osszák fel a robotot, és ilyenkor lehet contractusokat is kötni.[92]

A harmadik szakasz „a jobbágyokkal való bánásról" szól: a tisztnek a gazdálkodási technikában és az adminisztrációban adott előírás után most a legfontosabb kérdésben ad útmutatást. Fontos az, hogy magát mindenben az urbáriumhoz szabja, a jobbágyokkal ne legyen erőszakos, durva, de ha kell, tudjon szigorú lenni. „Amennyire lehet, minden munkát beneficiatus és robotos erővel kell megtenni, kivévén azt, ha az elérés vagy rossz idő miatt az aratással vagy takarással sietni kell, amikor a pénzes aratók fogadása is meg engedtetik a robotos erőnek pótlására".[93] A roboterőtől azonban csak akkor lehet jó munkát várni, ha a jobbágy is jól bírja magát. A tiszt tehát intse a jobbágyot a jobb gazdálkodásra, az őszi trágyázásra, réttisztogatásra, árokmetszésre, takarmányozásra. Határozottan tilalmazzák azonban a jobbágy birkatartását, mert az a többiek marhája elől lerágja a legelőt. Általában vigyázni kell arra, hogy a jobbágy ne szegényedjen el, elő kell segíteni, „hogy több ökröket szerezzenek és a szarvas marha tartást, mely mind az önnön maguk, mind az uraság gazdaságának fundamentuma". Ahol lehet, velük kell végeztetni az urasági táblák learatását is és nem idegen kaszásokkal. A cséplést is velük kell végeztetni, ha pedig ezt részért nem akarják elvállalni, mert nem tudják értékesíteni, a tiszt annak értékét folyó áron fizesse ki részükre. Szigorúan tilos a jobbágyot kibecsülni a földjéről. Általában „az Uraságnak nagy haszna van abból, ha a polgárok magokat jól bírják". A tiszt bíztassa a módosabb parasztokat, hogy pénzüket az uraságnál tegyék le 5%-os kamatra, és vigyázzon arra, hogy ha ezt visszakérik, azonnal meg is kapják. S „a midőn a gazda valamelly beneficiumokat ád-ki, az illyes capitalistáknak mások előtt praeferentiájok legyen". Segítse a károsultakat, szorgalmas embereknek készpénzt is adhat, és az állami adózásnál is — ahol lehet — védje a jobbágy érdekeit. De fontos, hogy ugyanilyen tisztában legyen az urasági jussokkal is, legyen meg nála a funduális tabella, domestica conscriptio, topographica consignatio és a remanentiális földek lajstroma. Ezután „könnyű lessz rendet szabni, mert a polgárok négy rendbéliek, úgy mint *a)* Robotos *b)* Contractualista *c)* Tseléd *d)* Arendás".[94] Jellemezvén ezek jogi állását, a cselédekről ezt írja: „A tselédek neve alatt az uraság a gazdaság környűl-állási szerint minden dominiumba kíván ollyatén munkásokat bé állítani, akiknek egy-két hold ki-méretvén és egy közönséges paraszt ház építtetvén, a földtől s háztól járandó censust munkájokkal le-szolgálják és a Nemes Vármegye limitatioja szerént dolgoznak: úgy mint a tséplők nyáron kaszálnak, aratnak, kapálnak s béreskednek; télen pedig tsépelnek, göblöt hízlalnak vagy a slágokban fát vágnak. A kőmívesek, téglások és átsok nyáron mesterségek szerint dolgoznak,

[91] KI Második rész. A bé-keresett vagy már meg-levő dolgoknak manipulatiojáról. Első szakasz: A Tiszttartóságnak személlyes és iurisdictionalis kötelességeiről. — Idézetek: V, XXIX. pont.

[92] KI uo. Második szakasz: A szombati sessiókról.

[93] KI uo. Harmadik szakasz: A jobbágyokkal való bánásról. — Idézetek: XVI, XXVI, XXXV*a* pont.

[94] KI uo. XLV. pont.

télen pedig más féle dolgokra applicáltatnak a gazdaság szükségéhez képest. Ezen tselédek által a dohány termesztést és selyem tenyésztést is lehet némely helyeken el-kezdeni. . .''[95]

,,Nem kell úgy gondolkodni, mintha a földnek robottal való mívelése leg-gazdaságosabb volna, mert a hol a föld termékeny, a termesztések jó áron kelnek-el, vagy a kereskedés a pénz keresésre alkalmatosságot szolgáltat, ott ha a polgár nem robotól, jobban fel-fogja magát venni és az uraság is több jövedelmet vehet-bé belőlük. Hogy illyes helyeken a polgárok a robot alul feloldoztathassanak, arra a következő 3 utak vagynak:'' Ha a jobbágy bizonyos időre teljesen megváltja magát minden teher alól, azon vagy ő, vagy a gazdája rajta veszt. Ha örökös szerződésre lépnek és évenként bizonyos összeget fizetnek, az még rosszabb, mert az uraság már nem avatkozhat a dolgukba. ,,A harmadik mód. . . szerint a polgárok az uraságnak semmit sem robotolnak, hanem terméseiknek bizonyos és stipulált részét in natura adják-bé robot és más praestátioik váltságául. Melly utolsó mód ámbár leg-jobb és legtermészetibb, mivel itt a javításnak és szorgalmatosságnak mind örökké helye van mind két részről; mind az által magától a tiszt bele ne botsátkozzon, hanem az directionak, ha mi illyes gondolat elől-adná magát, jelentse-bé.''[96]

A tulajdonképpeni bérmunkások: a konvenciós cselédek, béresek tartását az uraság igen terhesnek találja, ezért engedély nélkül szigorúan tilos a szaporításuk. Itt is a cselédnek a birtokon való állandósítására törekszik az Instructio: remunerációkat ígér neki, részt a nyereségből és bizonyos szolgálati idő után megfelelő nyugdíjat. Gyermekeiket az uraság kitaníttatja valamilyen egyszerűbb mesterségre, és míg a gyermek szolgál, az öreg szülők mentesek a robot alól.[97]

A tisznek a munkaerőn kívül más téren is kötelessége a takarékoskodás, azért az ,,Interveniensekrül'' című fejezetben részletesen felsorolja azokat, akik átutazás közben urasági szállást és ellátást kaphatnak, a reájuk fordított költség szerint 3 osztályba sorolva őket. Jellemző a grófra, hogy az első osztályban, saját maga személyére is naponként csak 24 krajcárt engedélyez.[98]

Takarékoskodni kell az építkezésekkel is, ezért az Instructio mindenhol igen részletes költségvetés és tervrajzok beadását kívánja, már a munka megkezdése előtt legalább egy esztendővel. Az építkezés egységesítése végett itt is megszab bizonyos normákat, ugyanakkor egy évi garanciát követel az építkezéseken dolgozó mesterektől.

Részletesen leírja ezután a marhákkal való bánásmódot: vigyázni kell, hogy állandóan elegendő takarmányuk legyen, pontosan osztassanak fel nyájakra, ha lehet takarmánynövényeken tartsák őket. Külön kiemeli a birkák nemesítésének jelentőségét.[99]

A második rész kilencedik szakasza az értékesítéssel foglalkozik. Kötelességévé teszi a tiszteknek az eladás körüli serénykedést, levelezzenek egymással, közölvén a szükségleteket és a felbukkanó kereskedőket, és főleg figyeljék a piacokat: északon Sopron, délen pedig ,,Stáyer Ország és Kanisa regulázzák az el-adásokat''. Ismerkedjenek meg a fontosabb kereskedőkkel, a nagy

[95] KI uo. XLV*a* pont.
[96] KI uo. XLVI. pont.
[97] KI uo. Negyedik szakasz: A conventios tselédekről.
[98] KI uo. Ötödik szakasz: Az interveniensekről.
[99] KI uo. Hetedik szakasz: Az épületekről. — Nyoltzadik szakasz: A marhákkal való bánásról.

kereskedőházakkal, lehetőleg igyekezzenek megtakarítani a szállítást; malomkővel és gubaccsal, fával és viasszal, mindennel kereskedjenek. A borkereskedés sajnos egyelőre teljesen kilátástalan. A búza egy részét karácsonyig, más részét pünkösdig kell eladni, a többi a vetőmagszükségletet fedezze. Bármilyen kis hasznot is meg kell ragadni. „Magyar országban egy hibás esztendő után négy-öt kövér esztendők szoktak következni, a mellyek az egész speculátiót dugába döntik. Így az összve-vett portékáknak nem kell leg nagyobb árát várni, hanem középszerűen el-adni és a pénzt ismét valamibe bé-tenni. Így több kitsin jobb lessz az egyszeri bizonytalan nagy nyereségnél." Végül a pénz kamatra való kihelyezéséről beszél: a kamat nagysága a pénzbőségtől függ. Az árendálásban az a fontos, hogy biztosíték legyen, és ha ez megfelelő, a kevesebbet ígérőnek is oda lehet adni.[100]

Láthatjuk, hogy Nagyváthy, aki már a gazdasági tanácsadóban is számolt a munkaerő hiányával, a második részben kísérletet tesz nemcsak e kérdés, hanem gyökerének: a készpénzhiánynak megoldására is. A harmadik részben pedig, mely „A számadások vezetéséről" címet viseli, a jövedelmek fokozásának az adminisztráció útján kínálkozó lehetőségeit tárgyalja. Alaptételként abból indul ki, hogy mindenki takarékoskodjék. „A takarékosság a tudvalevő tárgyak szerint a barmok és marhák számoknak illendő meg-tartásában és ezeknek mértékletes táplálásokban, a naturáliáknak és productumoknak jó gondviselésekben és azoknak vetésre, munkások eledelére és barmok hízlalásokra való mértékletes fordításában, a házi s gazdasági szereknek és mobiliáknak jó conservatiojokban, számonkérésekben s mindeneknek leg-oltsóbban lehető meg-szerzésében és tsináltatásában és végre a készpénznek mindennémű meg-kéméllésében határoztatván meg, a gazda úgy szorgalmatoskodjon hogy esztendőről esztendőre gazdasága folytatását mind könnyebben és jobban, mind pedig kevesebb költséggel érje bé."

Évégből megadja a normákat, melyeket nem lehet túllépni: a vetőmag- és takarmánymennyiséget (holdanként és marhánként), szabályozza az aratók ellátására fordítandó élelmiszermennyiséget; még arra is kiterjed figyelme, hogy a kocsitengelyeket ne hájjal, hanem kulimásszal kenjék, az eltört cserépedényekről pedig adjanak pontosan számot. Minderre azért van szükség, mert eddig a kiadások nem feleltek meg a csekély bevételeknek, és nagymértékű anyagpazarlás folyt minden téren. Ezt meggátolandó az Instructiohoz csatolja az évenként beküldendő táblázatok és kimutatások jegyzékét is. Ilyen 18 darab van, és főleg a téli és őszi hónapokban készítendők el. Többek között be kell adni a status personálist, a jövedelmek, restantiák és remanentiák kimutatását, a fixus proventusok tabelláját, urbariális tabellát, robotkalendáriumot, cséplőstabellát, eladások jegyzőkönyveit stb. stb.[101]

Ugyanezt az instructiot 1821-ben átdolgozva jelentetik meg „Magyar Gazdatiszt" címen, az ekkor már 2 éve halott Nagyváthy hagyatékából. A robotkalendárium itt teljesen elmarad, helyette kivonatosan közlik az urbariális rendelkezéseket, és igen sok más többé-kevésbé lényeges változtatás is van benne. A lényeg azonban itt sem módosult; még mindig az a koncepciója, hogy a birtok jövedelmeit a feudális kereteken belül növelje meg. A könyv

[100] KI uo. Kilentzedik szakasz: A vevésekről és eladásokról. — Idézetek a piacokról: I/1. pont, a spekulációról: XII. pont.

[101] KI Harmadik rész. A számadások vezetéséről. Első szakasz: A keresett dolgoknak takarékos kiadásáról. — Idézet a takarékosságról: IV. pont, a kimutatások mintapéldányai a kéziratok végén külön íveken.

fogalmazása és problémáinak kezelése kétségtelenül szakszerűbb és világosabb, mint az Instructioban volt, de az éppen azáltal, hogy minden sora mögött érezhető az eleven valósággal való szoros kapcsolata, sokkal kézzelfoghatóbbnak tűnik fel.[102]

Az Instructio kétségtelenül a „Szorgalmatos Mezei Gazda" vonalának folytatása, és a problémákat az adott helyzetbe beleillesztve, lehető tökéletesen oldja meg. A végsőkig számol az értékesítési nehézségekkel, és ezért a jövedelmeket — a válságra rendkívül jellemző módon — elsősorban nem a termelés útján kívánja növelni. A lehetséges jövedelmek az ő elképzelésében (jellemzően a gazdasági élet stagnálására) mintha évről évre állandó összegek lennének, melyeknek keretén belül a tiszta bevételt elsősorban úgy lehet növelni, ha a kiadásokat csökkentik. Ezt pedig nagyfokú takarékossággal, a meglevő ingyen munkaerőnek a törvényes keretek között a lehető legteljesebb kihasználásával és a bevételek kezelésének megszigorításával lehet elérni. Az egész óvatos megoldás nagyon jellemző arra a szemléletre, melynek elméleti oldalát a XIX. századi hazafinak a körülményekkel megalkuvó javaslataiban láttuk, és amely már szinte pesszimizmusig menő józansággal vonja le a pillanatnyi helyzet következtetéseit. Hiszen az Instructio rendkívül óvakodik minden kockázatos spekulációtól, örül, ha állandó vevőkört tud szerezni magának, még akkor is, ha gabonáját olcsóbban adná el annál az árnál, amit ilyen spekuláció által esetleg kaphatna. Politikája, melyet a munkaerő kérdésében követ, tökéletes összhangban van az egész rendszerrel. A szabad munkaerőt is minél tökéletesebben oda akarja kötni a birtokhoz, letelepíti őket, gyermekeiknek egzisztenciát ígér, jutalmakat helyez kilátásba; a jobbágyot pedig éppen erősíteni igyekszik, ami világosan mutatja azt, hogy a jövedelmek között milyen döntő szerepet szán a földesúri jogból származó bevételnek. Ezért vigyáz olyan kínos gonddal arra, nehogy akár egyetlen telek is kikerüljön a földesúri hatalom alól, és ezért nem hajlandó a jobbágynak az időleges robotváltságon túl nagyobb szabadságot engedélyezni. Ugyanakkor viszont minden elképzelhető módon igyekszik robotot szerezni, állatokat, földeket árendál ki a jobbágynak, mindezért csak újabb robotot kér, melyet előnyösebbnek tart a bérmunkánál. A robotok felhasználásának az a rendszere, amelyet a birtok gazdálkodásában már azelőtt is próbáltak érvényesíteni, nála tudományos pontossággal megszervezve jelenik meg. A „Magyar Gazdatiszt"-ben például már a szántóföld szélén kovácsműhelyt állíttat fel, hogy az elgörbült ekék kijavítása a helyszínen történhessék, és igen óvatosan ugyan, de felveti a szakmánymunka bevezetését is.[103]

Az egész rendszerben a legdöntőbb és legmaradandóbb jelentősége az elszámoltatás új rendszerének van, mely a teljes írásbeliség és a teljes egyéni felelősség elvén nyugszik. A legalsóbb tisztek is kötelesek a legapróbb tételt is bevezetni egy diáriumba, azt a számadókönyvbe átmásolni és havonként beküldeni a számlákkal felszerelt kivonatokat. A legapróbb tétel — egy-egy meszely bor, egy köteg széna, egy darab kenyér — kiadása is csak a felsőbbség írásos engedélye alapján történhetik meg. Az állandó elszámoltatás és az évi 18-féle táblázat lehetővé teszi az uradalomnak a helyzet: rendelkezésre álló készletei, munkaereje bármikori teljes áttekintését.[104]

[102] Magyar Gazdatiszt. Pesten 1821. 246. l., 5 lev. (2. kiad. 1835.).
[103] I. m. 26—7, 123. l.
[104] Érdekes, hogy már a kortársak is ezt a jól kifejlesztett adminisztrációt találták Nagyváthy munkássága egyik legfőbb érdemének. „A már bé-vett és mások által is

Nagyváthy programja tehát a nehéz értékesítési lehetőségek és így a birtok csekély jövedelmezősége miatt a bevételek emelésére a legszigorúbb takarékosságot lépteti életbe, megkísérelvén ezzel a birtok mintegy önfinanszírozását. Ennek érdekében a roboterő foglalkoztatását fejleszti ki a bérmunkával szemben, s bevezeti szigorú és egyszerű elszámoltatási rendszerét. Ez a rendszer a jobbágyot anyagilag erősíti, hogy minél tökéletesebb roboterőt tudjon szolgáltatni. S ha végignézzük Nagyváthy működését, azt látjuk, hogy valóban meg is tesz mindent ezeknek az elveknek megvalósítására. A tiszteket állandó körözvények szólítják fel az Instructio — főleg az elszámolás új rendszerének lebonyolítására vonatkozó pontjai — szigorú betartására.[105] De Nagyváthy nemcsak körleveleiben, hanem gyakorlati intézkedéseiben is ezeket a célokat tartja szem előtt. Az újonnan vásárolt csáktornyai uradalmat teljesen ilyen szempontok szerint készül berendezni: elbocsátják a felesleges cselédeket, szigorúan követelik a munkaerő kimutatását, urbariális táblákat és jövedelemösszeállításokat, robotlajstromokat. Csökkentik az igásállatok helyenként túl nagy számát. Elveszik a tisztek lovait, melyek eddig az uradalom takarmányából éltek. Összevonják a kis majorokat, svajtzeriát állíttatnak, és takarmánynövényen tartják állatait, hogy a földekre trágyát szerezhessenek. Egyes helyeken a földek 2/3-ában dohányt és kukoricát termelnek, túladnak a felesleges apróbb birtoktesteken.[106] Legjellemzőbb azonban a birkatartás hirtelen nagy jelentőséghez jutása: körkérdéseket intéznek az uradalmakhoz, alaposan kipuhatolják a birkatartás lehetőségeit. Nagyváthy maga készít egy „birkatartást tárgyazó", rendkívül részletes instructiót, mely pontosan meghatározza az állatok úgynevezett lépcsőzetes nemesítésének menetrendjét, és egyre tisztább vérű tenyészállatot produkál.[107]

A szempontokra, melyeket állandóan szem előtt tartanak, igen jellemző világot vet az a „6 Punctum", melyeket a tisztek minden évben szeptember 7-ig tartoznak megválaszolni. A kérdések a következők: „I. Mitsoda számadásbéli hasznos proventust sive in natura sive in aere tud nagyobbra fel emelni? II. Mitsoda erogátiobéli rubricát tud kisebbíteni; vagy elmullasztani? III. Mitsoda épületek szükségesek és hogyan fizetik magokat és hogyan épülhetnek meg leg-oltsóbban? IV. Hogyan kevesebbednek a restantiák? V. Mitsoda oeconomián kívül való industriális kereskedést tud proiectálni? VI. Vagyon-é bizonyos határa a helységeknek, vannak-e valóságos határ hányások, minémű statusban, vagyon-e pörök és hol, mikor kezdődött, opinióját adván miképen lehetne azt az Uraság hasznával complanálni?" A Közönséges Instructio részletesebben magyarázza e kérdéseket; a második kérdésre általában minden takarékosságra vonatkozó ötletet be kell írni: olcsóbb anyagbeszerzést, a bérestartás megkerülését, olcsóbb göbölyvásárlást, roboterő növelését, készpénzkiadással járó aratók alkalmazásának megkerülését. A harmadik kérdésre már az új épületköltségvetést is be kell terjeszteni. A negyedik kérdés válaszában fel kell tüntetni, hogy az adóstól micsoda könnyen

meg ditsértetett és jóvá hagyott számadások vezetése módja is (ámbár azóta már sok változások és jobbítások tétettek is ezekben) Nagyváthy készítményei" Tud. Gyűjt. 1824. XII. k. 68. l. és OMGE Emlékkönyv i. h.

[105] FCsL Proth. 1795 : 521, 624, 809. sz.

[106] FCsL Dir. Lt. 1794. XII. 20.: Nagyváthy csáktornyai relatiója; 1794. X. 2.: „Gazdaság körül való jegyzések 1794."; Meliorációs tervezet 1794. stb.

[107] FCsL Dir. Lt. 1794. X. 20.: „Tekéntetes kemendi dominiumban a birkák tartását tzélzó kérdésekre való felelet"; „Birkatartást tárgyazó instructio", keltezés nélküli csonka feljegyzés, részben Nagyváthy kézírása.

értékesíthető cikket lehetne restantia fejében lefoglalni, vagy egyáltalán van-e biztosíték arra, hogy tartozását valamiképp kifizeti.[108]

Nagyváthy egész fent ismertetett módszerét azonban mindennél jobban jellemzi annak vizsgálata, hogy egyetlen konkrét esetben milyen reformokat ajánl az uradalom jövedelmeinek növelésére. A gróf soproni gazdaságánál, mely túlnyomóan bortermelésre lévén beállítva, nagyon is függött a sziléziai borkereskedőktől, most kísérletet tesznek olyan rendezésre, mely a jövedelmeket valahogyan stabilizálná. E terv alapjául egy rendkívül hosszú, „Sarkalatos kérdések" egész légióját tartalmazó leiratot küldenek el a soproni tisztartóhoz. A feleletet a tiszt ne csak a maga fejéből adja meg, hanem kérdezzen meg más „értelmes embereket is in suo genere, sőt még alatt valót is, amelyekben gondolja".

A kérdések hosszú során át veszik fel mindenekelőtt a földek funduálisát. A szőlőre 32 kérdés van: legterjedelmesebben a munkások számát és bérét firtatják, még azt is megkérdezik, hogy mennyi egy karó élettartama. Szándékuk az elsőrendűnek talált földeket megtartani, a másodrendűeket javítani és mennyiségi termelésre beállítani; a harmadrendűeket vagy kiirtják, vagy jó megművelésért hosszúlejáratú bérletbe adják ki az így megjavított termés fél vagy egyharmad részéért. Így csak a munkabér egy részén máris 304 forint megtakarítást érnek el. A kapások lustaságát úgy próbálják javítani, hogy csak hűvösebb időben dolgoztatnak, s csak erős férfiakkal. Aprólékos technikai kérdéseket tesznek föl a karózásról, de még a prés szerkezetéről is érdeklődnek. Vizsgálják a borkereskedés módját és a rajta elérhető hasznot. Gondoskodni kell, hogy az ottani házakba több lakost telepítsenek, a kapások számára lakásokat kellene építeni, és e házak censusából lehetne fenntartani a szőlőművelést. Részletesen érdeklődnek a svajceria iránt is.

Fontos a szántók és a rétek funduálisa is. 18 szempontot vesznek figyelembe, így a földnek a majortól való távolságát, talaja keménységét. Ezután előadják az uraság tervét: megszüntetnék az ugart, és vetésforgóban termelnének lóherét, krumplit és burgundiai répát is. Akácerdőt neveltetnének, a földek tizenketted részét a major körül csoportosítanák, és lucernát termesztenének benne. Az ötös vetésforgónak egyötödét lóherével, kétötödét őszivel, más két ötödét tavaszival vetnék be: az utóbbiba jutnának felerészben a kapások. „A proportio melly a földek és rétek közt a gazdaságban szükséges, abból áll, hogy legalábbis egy harmadrésznyi rét legyen mint szántóföld vagyon. Lóher, lucerna ezek fölött pedig mintegy ráadás tekéntessen." Ezeken a földeken már $^1/_3$, de legalább $^1/_5$ részt akarnak trágyáztatni. Ennek kapcsán a földeket egy tagban akarják egyesíteni. A gazdaság adja rá magát a kereskedésre is, legyen jóban a megyei és tanácsbeli emberekkel, tudják ki a tervezett adóemelést, és jó lenne, ha a városi tanácsba is be lehetne ültetni valamelyik uradalmi tisztet. Így annak még az országgyűlési utasításokba is befolyása lenne. Elrendeli, hogy a cselédek a jövedelemből részt kapjanak, és ennek kapcsán felsorolja a kezük alatt levő szerszámokat is: 2 eke, 2 borona, 1 szekér, iga, fából való rétgyalu teszi a béres szükséges felszerelését. Javaslatot tesznek egy norma kidolgozására, mely megszabná egy szerszám élettartamát, és akinél tovább tart, az kapjon jutalmat. Végül a földművelésben alkalmazott technika iránt érdeklődnek: a gróf ideája az, hogy mialatt egyik helyen aratnak, a másik felén már parlagot szántsanak. Az utolsó kérdés a kézirat sajnálatos

[108] FCsL Dir. Lt. „6 punctumokra való féleletek pro 1796."; KI 430—2. l.

félbeszakadása előtt a majorerőn felüli föld- és rétművelésre fordított készpénzkiadások felől érdeklődik.[109]

A Nagyváthy-féle program tehát levonja a dunántúli nagybirtok adottságainak összes következtetését. A tőkehiányon takarékoskodással akar segíteni: elküldi vagy minimálisra redukálja a bérmunkaerőt, s egyáltalán még az alkalmat is igyekszik megszüntetni arra, hogy bérmunkával kelljen dolgoztatnia. Ehelyett a jobbágymunka végsőkig racionalizált formáját igyekszik kialakítani. Ehhez támogatja anyagilag a jobbágyot is, mert így annak teherbíró képességét megnövelheti. Sőt a beneficiátus cselédrendszer bevezetésével, mely a munkást végeredményben szorosan odaköti a birtokhoz, ha objektíve már a bérmunkával történő termelés egyik kezdetleges előfutáraképpen is, de mintegy olyan új és nagy tömeget von be a jobbágy—földesúr viszonyba, mely akkor már azon kívül állott. Hiszen, mint az Instructióból kiderül, a cseléd itt — alapjában véve a jobbágyhoz hasonlóan — kis házának és egy-két hold földjének fejében adja át munkaerejét a földesúrnak, ki — mint a „Szorgalmatos Mezei Gazda" követelte — viszont a felette való jurisdictiot is igényli. Ez a takarékossági szempont vezeti a nagybirtokot akkor is, mikor kísérletet tesz a munkamódszereknek — igaz, hogy rendkívül körültekintő és a paraszti gazdálkodást a robotmunkaerő következtében szükségképpen figyelembe vevő — egységesítésére; és akkor, mikor szinte minden földet, melynek jó minőségű megművelésére képtelen, robotmunkáért a jobbágynak akar átadni. A nagybirtok előtt ekkor két út áll: jó minőségű, kevesebb, de alaposabb munkát igénylő, viszont jobban értékesíthető termelés: vagy mennyiségi, melyhez több, bár felületesebb munka kell, de termékei egyre nehezebben kelnek el. Nagyváthy az utóbbit feláldozza a jó minőségű termelésnek. Rendszerének már megfigyelt és említett óvatossága mutatkozik meg ebben is: nem tart igényt hatalmas mennyiségek piacra dobásával elérhető, esetleg váratlan nagy nyereségre, hanem inkább szerény, de állandó haszonra törekszik. Az átmenetet pedig a termelés átállítására, mint látjuk, szinte tudományos pontossággal és alapossággal készül végrehajtani.

Ehhez a munkához azonban nem annyira elméleti, mint inkább rendkívül gyakorlati, a mindennapi aprómunkában tökéletesen jártas és a reábízott kis gazdaságot alaposan ismerő szakember-típusra: „praktikus gazdákra" van szüksége.

1793-ban a gróf felveszi az érintkezést Tessedik Sámuellel, a szarvasi lelkésszel, aki nem sokkal azelőtt városában mezőgazdasági iskolát szervezett. A gróf rögtön el is küldi hozzá gyakorlatra a birtok egyik praktikánsát, akit nemsokára még egy követ, ő maga pedig arra kéri a szarvasi lelkészt, hogy küldje el számára iskolájának tervezetét, és tudósítsa előmenetelükről.

Nem tudjuk, hogy Nagyváthynak milyen része volt a gróf elhatározásában, de kétségtelen, hogy az ő elképzeléseinek hasonló intézet felállítása teljesen megfelelt. Emlékezhetünk arra, hogy majd minden művében hosszabb-rövidebb teret szentel a mezőgazdasági jellegű oktatás kérdéseinek, és a deák szó helyett a mezőgazdaság alapelemeinek tanítását követeli. A gróf Tessediknek írt válasza részletesen le is írja a felállítandó intézet terveit. „Tudtára adja (ti. Tessediknek — VK) a M. Gróf azon plánumát is, mely szerint jószágiban Csurgón és Keszthelyen két institutumot akar fel-állítani. És

[109] FCsL Dir. Lt. 1796. „A soproni gazdaság regulatiojának tzélozó sarkalatos kérdések".

ugyan Keszthelyen lészen a nevendék tisztek oskolája, melyhez teendő gyakorlások és próbák kedvéért 24 hold föld, valamely réth, szőlő, egy kevés erdő és egynehány jobbágy is fog adattatni. Ennek tárgya lesz 1° a Mezei Gazdaság tanulása általán fogva, mellyet fog szolgálni a már készen levő generális Instructio (tehát Nagyváthy munkája — VK), 2° a rendes számvetés tudománya, számadásnak módja, censuráknak mivolta, és azok körül elő-fordulni szokott gazdasági állapotok, 3° a gazdasági szükséges épületeknek módja és az azokhoz készítendő felvetéseknek (terveknek — VK) a mester emberekkel való rendes elaboratioja, 4° a marhák orvoslása tudománya, 5° a gazdaság körül elő fordulni szokott ballyoknak tövényes elintézése (oeconomia forensis)". Ezután a gazdaság területi beosztását tárgyalja, majd a következőket írja: „A cursus két vagy három esztendeig fog tartani. Előljáró lesz a fő-tiszt, egy a gyermekek közül lesz számtartó, a 2-dik kasznár, a 3-ik ispán, a 4-ik gondviselő; s így tovább, és ezek egymást időnként fel-fogják váltani kötelességeikben. Ezen institutumhoz járul a marha nevelés is. Végre ebben lesznek gazda asszonyságot tanuló leánykák is. Csurgón már introducál az árvák institutuma, mellybe paraszt gyermekek fognak fel-vétetni s a föld mívelés jó módjának tanulása mellett a fabrica mesterségre is taníttatnak, főképpen pedig minden dolgokat magok kézi munkájok által fognak véghez vinni. Ezekhez képest kéri ő Nagysága Teschedik urat, hogy az előadott institutumoknak introductiója eránt közöllye bölts tanátsát."[110]

A dolog a következő évbe húzódik; a gróf talán a szervezés előmunkálataival van elfoglalva. De 1797 elején megérkezik Prágából a kor híres mezőgazdasági szakembere, Bulla Károly Ferdinánd,[111] akit a gróf az intézet vezetésére kér évi 600 forint fizetéssel és 200 forint deputátummal.[112]

Egyszerre nekilendül az ügy. Egyelőre ugyan csak egy hallgató van, Herenkovics László, akinek előmeneteléről Bulla részletes havi jelentéseket küld a grófnak, elmondván, hogy mennyire haladtak az elmúlt hó folyamán: számtant, mértant, növénytant tanulnak; a gazdaságtant Beckmann „Deutsche Landwirtschaft" című munkája alapján tanítja.[113] Augusztus végére Bulla elkészíti a „Georgiconnak Fundamentális Instructioját", — a gróf 1798. január 1-re meg akarja nyitni az intézetet,[114] melybe meghívja Pethe Ferencet, aki a múlt évben magyar nyelvű mezőgazdasági szakfolyóiratot indított Bécsben. Október elején elkezdik a Georgiconnak, mely egyelőre mint az uradalom egyik gazdasága szerepel, kimérését; — Bullát felszólítják, hogy adjon be részletes status personálist a kívánt munkaerőkről, a „practicansoknak, parasztgyermekeknek neve és azok kosztjokra és ruhájokra szükséges költség" kiszámításával.[115] December elején már a terménytáblázatok készítését tanítják, két héttel később már Pethe kidolgozza matematikai előadásainak tanmenetét, és délután már előadásokat is tart a practicánsoknak aritmetikából és geometriából.[116] Ugyanekkor levizsgáztatják Herenkovicsot, — az új esztendő 2. napján Pethe beszédével megkezdődik a „systhemathica tanítás".[117]

Nagyváthy nevéről egész idő alatt említés sem történik.

[110] FCsL Proth. 1795 : 173, 175, 654. sz.
[111] FCsL Proth. 1797 : 248. sz.
[112] FCsL Proth. 1797 : 199. sz.
[113] Herenkovicsra: FCsL Dir. Lt. 1797. V. 17.; Proth. 1797 : 819, 905, 1044. sz.
[114] FCsL Proth. 1797 : 208, 819. sz.
[115] FCsL Proth. 1797 : 905. sz.
[116] FCsL Proth. 1797 : 1044, 1080. sz.
[117] FCsL Proth. 1798 : 17. sz.

IV. A „Practicus Mezei Gazda"

„Mert mit ér a kártevő javítás?"
(Magyar Practicus Termesztő. 1821.)

Ha a francia háborúk történetét olvassuk, feltűnő, hogy a néhány évvel ezelőtt még elszántan Habsburg-ellenes magyar nemesség, most, az örökös tartományok példájára, egyhangúan a dinasztia védelmére siet, és ezen az oldalon, Napóleon minden igyekezete ellenére is, az utolsókig megmarad. S ha a francia forradalom első szakaszában ezt még természetesnek tekinthetjük is, több joggal tekinthetjük ezt sajátosnak 1805-ben vagy méginkább 1809-ben, mikor e nemességnek már nem kellett volna a forradalmi Franciaország forradalmi erejétől tartania. A választ a gyarmati helyzet vizsgálata adja meg: a nemesség számára a háború, a konjunktúra állandósulásával, a gyarmatosítás kötelékeinek lassú, látszólagos feloldódását eredményezte: értékesítési lehetőségek nyíltak meg előtte, a háború alkalmat adott a katonai ranglétrán való fokozott emelkedésre és elhelyezkedésre; mindazok a feszültségek, melyeket Reichenbach és a Martinovics összeesküvés utáni reakció csak lefojtott, de meg nem semmisített, most lassan maguktól feloldódnak. Ennek a nemességnek már nem áll érdekében a Béccsel való szakítás, hiszen a nagyszámú katonaság eltartása, a hadiszállítások, az állandó és növekvő subsidialis terhek ellenére is bőséges értékesítési lehetőséget és jövedelmeket jelentenek számára.

Harminc évvel később, 1820-ban Wenzel August Wersak, a szabad művészetek és a bölcselet doktora könyvet ad ki Pesten, melyben a Fekete-tenger felé irányuló kereskedelem fontosságát hangsúlyozva, vázlatosan ismerteti a birodalom földművelését, iparát és kereskedelmét, azoknak keletkezését, kifejlődését és jelenlegi állapotát is. Mikor Magyarországhoz érkezik el tárgyalásában, megállapítja, hogy az 1780-as években a pénzszűke katasztrofális volt, mert exportálni nem lehetett, az ország pénze ellenben (főleg az abszentista földesurak és a koronajavak jövedelme formájában) külföldre áramlott. Ezzel szemben az 1787. évi török háború, mely az ország területén elhelyezett katonaság létszámát a békebelinek ötszörösére, 630 000-re emelte, egyszerre nagy értékesítési lehetőségeket nyitott meg. A földesurak és általában majd mindenki, aki kicsit igyekezett, meggazdagodhatott. A francia háborúk azután óriási mértékben kifejlesztették az értékesítési lehetőségeket. Wersak szerint ebben az időben Magyarország volt a birodalom leggazdagabb országa, és a magyar nemesség kétségtelenül Európa leggazdagabbjai közé tartozott. A főurak között az infláció ellenére is 4—500 000 forint jövedelmekkel, sőt az 1 000 000-t is meghaladó évi bevételekkel találkozunk. Még a parasztok közt is jelentős tőkéket lehet találni. Elősegíti mindezt — a háborún kívül — Wersak szerint a népesség bizonyos növekedése is.[118]

A konjunktúra gyökerei valóban a 80-as évek végéig nyúlnak vissza. Az 1775—90 közötti gabonaárakat vizsgálva megállapítható, hogy főleg a 80-as éveket lezáró török háborúk nyomán kb. 3—4-szeres az áremelkedés. De ezután még gyors áresés jön: az igazi nagy konjunktúrát a francia háborúk fogják előidézni. 1796-tól valóban állandóan ugrik a gabona ára, mégpedig

[118] *Wersak, Wenzel August:* Einige Bemerkungen über die Wichtigkeit des Handels auf der Donau ... nebst einem skitzierten Rückblick auf die Entstehung des Wachstums und gegenwärtigen Zustand des Ackerbaues, des Kunstfleisses, der Industrie und des Handels der sämtlichen k. k. Erbstaaten. Pest 1820. — Az idézet: 163—166. l.

igen erősen. Az árakat az infláció is növeli: még 1815-ben is 250 garas egy pozsonyi mérő gabona, pedig ekkor már a konjunktúra csökkenőfélben van, hogy 1819 után végleg megszűnvén, a katasztrofálisan lezuhant gabonaár kb. 1830-ig érje csak el legalább a 120—130 garasos színvonalat.[119]

A konjunktúra alatt az emberek lázasan térnek át a földművelésre és a gabonakereskedelemre. A kortársak érdekesen írják le a lázasan lüktető életet: az emberek a földművelés istenének kezdenek áldozni, aki hirtelen meggazdagodással kecsegteti őket — írja Schvartner;[120] még a vargák is elhagyják mesterségüket, és gabonával kereskednek.[121] Mikor Kovachich Márton György, a kor legkiválóbb történésze előfizetési felszólításokat küldözget szét egyik munkájára, egy köztiszteletben álló arisztokrata ezt írja róla egyik barátjának: „Kérem írja meg annak a Kovachich barátjának, hogy ne alkalmatlankodjék tovább a köznek üzeneteivel: nekünk más dolgunk van: a szőlők, földek, állatok gondozása; régiségek s az ő hiábavalóságai nem tudnak lekötni."[122] Ezek a földesurak most inflálódó kölcsönpénzből vesznek hatalmas birtokokat és invesztálnak is: egyszerre megnőnek az igények, és az emberek már Thäernek könyveit olvassák a haszonra termelő racionalizált mezőgazdasági nagyüzemről.[123] A Festetics-birtokok jövedelme ezekben az években eléri az 1 000 000 forintot. Ebből 300 000 forint a tiszta bevétel.[124]

Természetesnek látszanék, ha ezekután a földművelési módszerek nagy változásáról hallanánk. Ám ha végignézzük nagybirtokainkat, alig egy-két helyen látunk kísérletet arra, hogy a gazdálkodást a hatalmas konjunktúra követelményeihez alkalmazkodva modernizálják. Többnyire a jobbágyok irtásföldjeit veszik vissza, és az eddig legelőknek használt hatalmas területeket is szántóknak alakítják át.[125] „Minthogy az utóbbi időben a földművelés nagyon jövedelmező, szigorú parasztföld kimérések és elkobzások történtek — írja 1818-ban az Ungarische Miszellánen —. Ott, ahol a jobbágy azelőtt alig szántott néhány földesúri táblát, most, mióta a termények állandóan magas értékűek, nagy allodizálásokat hajtottak végre, és egész pusztákat szántottak fel, amelyeket azelőtt legelőknek használtak, vagy pedig bérbeadtak."[126] Egy másik kortárs, Magda Pál 1819-ben megjelent, „Magyarországnak legújabb statisticai és geopraphiai leírása" című munkájában szemléletesen állítja elénk a konjunktúra teljes kihasználására alapjában véve mégis képtelen magyar mezőgazdaságot. Az ország fő terménye — írja ő — a gabona, melynek „magas ára szemesebbé tette a földművelőt és hathatósan ösztönzi a

[119] *Gróf Széchenyi István:* Hitel. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: dr. ifj. Iványi Grünwald Béla. (Magyarország újabbkori történetének forrásai) Bpest 1930. (A továbbiakban: Hitel) 16—19. l.

[120] *Schwartner, Martin :* Statistik des Königreichs Ungarn. Buda 1809—1811. 342. l.

[121] *Magda Pál :* Magyar Országnak . . . legújabb statisztikai és geographiai leírása, Pest 1819. 96—97. l.

[122] *Windisch Éva :* Kovachich Márton György élete és tudományos munkássága, Budapest 1947. (Kéziratos disszertáció); — az idézet: 75. l.

[123] Festetics György 1810-ben nyomatékosan utasítja a Bécsbe utazó Asbóth Jánost, hogy „amilyen könyvek volnának számomra el hozattassanak, a Thäer Razionelle Landwirtschaft II-ik kötetjére való praenumeratio eránt tudakozzon." Sk. utasítása: FCsL Dir. Lt. 1810. VII. 3. Asbóth relatioja mellett.

[124] FCsL Dir. Lt. „Gazdaság Tüköre 1808—1809."

[125] Minderről *Mérei Gyula*: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bpest 1948. 13—21. l.

[126] Idézi *Mérei* i. m. 14. l.

nagyobb iparkodásra. De a földművelés módja némely uradalmakat kivéve, a régi szokott módtól el nem távozott. . .”[127] Sok helyen még mindig a kétszerest termelik, rendes legelő- vagy rétgazdálkodásnak sincs nyoma, a széna „tsupán tsak a természetnek. . . bőkezűségéből. . . terem”. De „. . . az okoskodó mezei gazdáknak példájokat is követik sok helyen a magyarok”,[128] mikor az ugarban már takarmánynövényeket is termesztenek. Ám a harminc év előtti teljes rendszertelenségre emlékeztet még az, hogy vannak ínséges idők, mikor a paraszt háza szalmatetejét eteti meg az állattal,[129] s a közlekedés rosszasága miatt 1817-ben Bihar és Arad vármegyékben éhenhalnak az emberek a 25 forintos búzaár mellett, ugyanakkor Sopronban a 44 forintos ár mellett „nem is panaszolkodnak”.[130] A konjunktúrából — mint ez az eset is mutatja — nem az igazi termőterületek, hanem a közvetítést lebonyolító vidékek gazdagodtak meg. Hasonló primitív az állattenyésztés is. A szarvasmarhatartás még a Dunántúl sok helyén is ridegen folyik. 1816 telén például 80 000 állat vész el emiatt.[131] Tehenet csak a Felvidéken tartanak tejelésre, igaz, hogy innen még Pestre is szállítják a tejterméket; svájci teheneket is még csak néhány földesúr tart. Jellemző, hogy a marhakivitel szabaddátétele miatt a marhahús drágább mint Bécsben.[132] De ez a marha már nemcsak hazai származású, hanem egyre nő a Moldvából és a Havasalföldről behajtott és nálunk csak transito szerepet játszó állatok száma is.[133] Megtudjuk ennek okát: „Némelly vármegyékben, amint szaporíttatik a több hasznot ígérő juh, úgy a szarvasmarhának száma kisebbedik”: a juhok száma már mintegy 8 000 000, és a Felvidékkel szemben a síkságon már gyapjáért tartják: itt selyemjuhokat is tenyésztenek, melyek évi 124 000 mázsa, 5 000 000 forint értékű nyers gyapjút adnak.[134]

Nagyváthy programjában azonban a konjunktúrára való számolás nincs bent. Rendszere, mely most, a hirtelen megváltozni készülő világban, a válság (átmeneti) feloldódásakor is változatlanul az 1790-es állapotokat tételezi fel, hirtelen anakronisztikusnak kezdhet feltűnni. A meglevő kezdetleges gazdálkodási formák tudományos pontosságú racionalizálására most a konjunktúra éveiben nem lesz szükség. Új emberek jelennek meg, akik jobban beleilleszkednek a lázas és nyugtalan időkbe, terveket szőnek, és állandóan lázas buzgalommal gondolkoznak új meg új reformok létrehozásán. A konjunktúra széles alapot teremt az új szakirodalomnak: amellett, hogy a kormány agrárpropagandája is megerősödik, a kilencvenes évektől kezdve Nagyváthy után egyre számosabban lépnek fel magyar szakírók is. Egyre növekszik a latinul, németül és — ami a valóságos igények megnövekedését mutatja — magyarul nyomtatott mezőgazdasági munkák száma. Tárgyuk a legkülönfélébb: földművelés, állattenyésztés (főleg juhtartás), erdő- és rétgazdálkodás, méhészet, selyemtermelés. Megnő a kalendáriumok értéke és jelentősége is. Bennük „immár hasznos gazdaságbéli új találmányok, . . . arany és ezüst-

[127] *Magda Pál* i. m. 79. l.
[128] I. m. 47. l.
[129] I. m. 48. l.
[130] I. m. 85. l.
[131] I. m. 54. l.
[132] Uo.
[133] Idézve: Hitel 670. l. (a „Toldalék Észrevételek Gróf Széchenyi István Hitel című munkájához” 20. pontja) — ugyanaz részletesen kifejtve a bevezetésben: 39—40. l.
[134] *Magda* i. m. 83. l.

pénzek verései, interesek, szolgálati bérek feltaláltatnak."[135] A lassan fejlődő hírlapi élet is megismerteti a közönséggel a külföldi, már a kapitalizmus felé haladó fejlődést.[136] 1696—1797 folyamán Bécsben már egyenesen mezőgazdasági szakfolyóirat is megjelenik, Pethe Ferenc „Vizsgálódó Magyar Gazdá"-ja, majd a 10-es évek második felében az ugyancsak általa szerkesztett „Magyar Gazda". Közben ugyanő kiadja „Pallérozott Mezei Gazdaság" című hatalmas munkáját: szorosabban vett technikai részében Nagyváthyhoz képest még nem sok újat mond, de mindenesetre új és újirányú fejlődést mutat elvi szembenállása a hagyományos gyakorlati gazdálkodással. „A tsak gyakorlásból lett Mezei Gazda többnyire küszködik a bizonytalanságokkal. . . a theoretico-practicus. . . keresztültöri magát a nagy viszontagságokon, nem uralkodik azon az örökkévaló így szokták" — írja.[137]

Pethében már különben is megvannak az új irányzat emberének jellemző ismertetőjelei: rengeteg mindenfelével foglalkozik, bámulatosan sokoldalú: Utrechtben bibliát ad ki magyarul, Bécsben magyar nyelvtant ad ki németül, folyóiratot alapít, melynek nagyrészét gyakran változó címek alatt ő maga írja, matematikai kézikönyvet, természethisóriai szakkönyvet ad ki. A keszthelyi Georgikonban tíznyomásos, Thäer szerint is mintaszerű vetésforgót alakít ki, de megreformálná a hazai szélmalmokat is, és végül Erdélyben politikai hírlapot szerkeszt.[138] De a gyakorlati aprómunkában való bámulatos elmerülés, mely Nagyváthyt annyira jellemzi, belőle már sokszor hiányzik. Nagyváthynak halála után negyven évvel is gondos és lelkiismeretes munkáját emelik ki.[139] Elmélet és gyakorlat olyan egységét, mely a nyugati, már kapitalista mezőgazdaság technikai igényeit feudális viszonyok között, még önmaga előtt sem teljesen tisztázottan hirdető Pethe nézeteiben még nem alakulhatott ki.

„Főhibája volt — írják róla később —, hogy összezavarodott benne a theoreticus és a practicus ember. Mindenütt főeszmekép látszik előtte lebegni — s igen helyesen — az, hogy a mezőgazdaság tényleg a gyakorlat tudománya; midőn azután roppant olvasottságával összehalmozza az elméleti igazságokat, azonnal elkezdi ezek értékét lerontani, általános alkalmazhatóságuknak a gyakorlat mezején ugyan helyes tagadásával, de azon már éppen nem helyeselhető eljárással, hogy az alkalmazhatásnak és haszonvehetésnek mégis helyes eseteit és körülményeit szabatosan sohasem vagy legalább nagyon ritkán jelöli meg. Eképp a nagyközönség előtt leggyakrabban és legelsőben is éppen maga rontotta le tanának hitelét, vagy legalább a haszonvehetésre képesítő megérthetőségét; — és tekintve, hogy csakugyan saját gyakorlati gazdálkodása eredményében sem koronázta fáradozását kitűnő siker, az is szaporította iránta a nagyközönség közönyét."[140] Folyóirata is a gabonakonjunktúráva

[135] *Dóczy J.—Wellmann I.—Bakács I. :* A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete I. 1505—1805; *Dóczy J.—Bakács I.—Gerendás E. :* A magyar gazdasági irodalom könyvészete II. 1806—1830. Bpest 1934—1938. Az időrendben haladó anyag egyszerű áttekintése is világosan megmutatja a vonatkozó évek nagy változását.

[136] *Borotvás Nagy Sándor :* Közgazdasági művelődésünk kezdetei. Bpest 1938. 170—171. l.

[137] *Kisszánthói Pethe Ferenc :* Pallérozott Mezei Gazdaság, mellyet a magyar mezei gazdaság tökéletesebbítésére kidolgozott . . . I. k. Sopron 1805.; II. k. Pozsony 1808.; III. k. Bécs 1814. — Az idézet: *Dóczy stb.* i. m. I. k. 333—34. l., vázlatos életrajzát l. uo.

[138] *Szinnyei* i. m. X. k. Bpest 1905. 889—905. hasáb.

[139] Magyar Gazda 1860. 26. sz. 401, 404. l.

[140] OMGE Emlékkönyve. Bpest 1879. 71. l.

egyidőben szűnik majd meg az 1818-as esztendőben. Életének és munkásságának ezen belső ellentmondása mindennél jobban megvilágítja a magyar mezőgazdaság alapjaiban való elmaradottságát és a modern technikai módszerek alkalmazásának — megfelelő alapok híján — egyelőre meglehetősen kilátástalan voltát. A 90-es évek közepén azonban ez a rendszer és technikai módszerei korlátlan lehetőségeket látszanak megnyitni.

„Október havának 11-ik napján 1797. rend kívül való sessió tartatván a Méltóságos Gróf Eö Nagysága, Nagyváthy Director és Piestyánszky Praefectus Urak jelenlétekben, a következő rendelések tétettek:" — írja a keszthelyi Oeconomica Directio jegyzőkönyve ezen a napon. — „Először: Nagyváthy János Director úr eddig viselt directori hivatalától dispensáltatik s helyébe Piestyánszky Ignátz Praefectus úr directorul kineveztetik." Nagyváthynak két részletben 2000 forint remunerációt adtak és még fél évi fizetést, hogy ezalatt új állást kereshessen, „hogyha pedig máshol nem kívánna szolgálni, tehát azon fölül Csurgón egy ház lakóhelynek és két egész hely földben és rétben exscindáltatván, néki titulo inscriptionis a szükséges faészással együtt adatik élete napjáig; miglen ti. ottan lakna; ha pediglen meg találna halni, vagy máshova kívánkozna menni, azon esetre ezen inscriptio visszaszállna, amellyen ad vires 600 flor. némű javítások vagy investitiok engedtetnek. Mindezekrül pedig egy inscriptionális levél fog ki adattatni." Ugyanakkor levél megy a csurgói tiszttartónak is: „Nagyváthy János úrnak azon esetre, ha máshová szolgálatba menni nem szándékozkodna, Csurgón élete napjáig inscriptiot resolvált Eö Nga; ehhez képest a tiszttartó az új utcában épült házak közül néki egyet átaladjon, az első szobát deszkával kipadoltassa, tisztességesebb kálhát rakasson, jövő tavasszal legfellebb tíz darab marhára istállót épitessen, és a kerítést elkészítesse; azon fölül az Uraság táblájából, ahol alkalmatlanság és kár nélkül megeshetik, sem a legjobb, sem a leg-alább való, hanem középszerű földekbül 40 hold szántóföldet egy tagban, és 12 kaszára való rétet hasonló képen egy tagban exscindáltasson, úgy hogy vexaképen az lakó helyétül igen messze se essen." Jár neki évenként 12 öl fa, amit a tisztség megvágatni és behozatni köteles, ha pedig az új ház nem lenne lakható, úgy az urasági ház egy vendégszobáját adják át neki télre. „. . . Minden tisztelettel az után-is hozzá viseltetvén, abba mindazonáltal meg-ne-ütközzön a tiszttartó, hogy talán a gazdaságba valami influxussa lenne". Ha kívánja, meg lehet nagyobbítani az udvarát kétszer akkora belsőségre, mint általában az új házaknál szokás, de ezt már a külsőségből le kell vonni.[141]

Nagyváthy hirtelen távozásának közvetlen okai ismeretlenek előttünk: szerződése úgyis lejárófélben van, és úgylátszik nem is kívánja megújítani. Kétségtelenül lehet valami igazság a lelkes utód, Nagyváthy Kálmán magyarázatában, mely — a dolog természeténél fogva Festeticsel szemben ellenségesen — a gróf kibírhatatlan természetéről beszél, mellyel mindenbe beleavatkozott. Hogy azonban Nagyváthy távozása ugyanakkor Pethe érkezésével van kapcsolatban, kétségtelenül mélyebb ellentétekre is enged következtetni. Talán némi joggal gazdálkodási módszereik különbözőségével indokolhatjuk a változást: a „practicus" gazdával szemben a „theoretico-practicus" jut előnybe. Az ok kétségtelenül a viszonyoknak a konjunktúra következtében történt megváltozásában keresendő. Nem véletlen, hogy éppen ezekben a hónapokban kezdi a Festetics-birtok is jobbágyaival szemben a kisajátításnak azt

[141] FCsL Proth. 1797 : 931. sz.

a nyersebb politikáját alkalmazni, amely már teljesen megfelel más, a konjunktúrát egyszerűen a földterület nagyobbításával kihasználni akaró birtokos törekvéseinek. Festetics azonban másrészről megfelelő új szakembert is keres; — nyilván így került összeköttetésbe Pethével. Pethe augusztus 4-én ír — tudomásunk szerint — először a grófnak. Közli, hogy a megrendelt két német könyvet megvette, sáfránytermesztést fog tanulni, és a végén ezt írja: „Eö Nagyságának Takáts Úrhoz utasított utazást tzélzó levele eránt kötelességét el fogja végezni." Úgylátszik a gróf meghívta magához.[142] Levélváltásuk ezután sűrűsödik, szeptember elején útiköltséget és berendezkedésre némi kölcsönt kér: megkapja, de felszólítják, hogy november 10-ig mindenképpen jöjjön le Keszthelyre.[143] Pethe szeptember 26-án áradozva válaszol „jelentvén Eö Nagyságának, hogy jót tenni tudó szívének az ő szükségén segítő kegyelmes ki-fejezését ahoz intézett háladatossággal vette: az egész tehetsége szerént igyekszik, hogy azon jótéteménynek több legyen az érdeme száraz háladatosságnál; dolgát pedig úgy kivánnya intézni: hogy a ki szabott órára helyt álljon. . ." Közben úgy látszik még kapott pénzt, mert a gróf válasza itt már 400 forint átvételi elismervényét sürgeti. Pethe ugyanekkor különféle „igen drága" építészeti szakkönyvek után érdeklődik. Mindenesetre igen jellemző Pethe egész egyéniségére a Nagyváthyval csak e ponton való összehasonlítás is: utóbbi egyszerű, logikus, racionális számadásával és parasztmesterekhez szabott építkezési tudományával szemben Pethe Brands „Grundsätze der Staatsrechnungwissenschaft" című művével és drága építészeti szakkönyvekkel érkezik.[144] Alig hogy ezt a levelét postára adja, máris újat ír. Közli, hogy Bécsben valaki hajlandó 6 000 000 forintos kölcsönt fektetn magyar birtokokba. Feltételei szerint a kölcsön minimum 50 000 forint lehet, biztosítékul legalább kétszeres értékű ingatlanra kell az adósságot első helyen betáblázni, 4½%-kal öt évre adja a kölcsönt, de már az első évnél levonnak kezelési költség címen egyszer s mindenkorra 7%-ot. Ha a kamatot rendszeresen fizetik, a kölcsön meghosszabbítható. Vármegyei írás kell azonban, hogy a birtok valóban a kölcsönvevő tulajdona. Pethe mindenesetre sürgős választ kér, hogy a pénz minél hamarabb fölvehető legyen; — a gróf józan eszére mutat, hogy a javaslatot — mely a kölcsönt rendkívül igénylő, de különben tőkeszegény nagybirtokost, aki hat év alatt nyilván képtelen a teljes összeg kifizetésére, teljesen tönkretenné — ad acta tételi.[145]

December elején Pethe már Keszthelyen van, és a Georgiconban „a practicánsokat dél utáni órákban az arithmeticában s geometriában tanítani kezdette, aki az eránt is requiráltatott, hogy a magy. calligraphiára is egyszersmind gondja legyen".[146]

Nem akarunk részletesen belemenni Pethe keszthelyi működésének vizsgálatába. A fenti példák és az uradalom gazdálkodásának néhány jellemző módszere, melyre az előzőkben utaltunk, világosan mutatja az új szellem bevonulását. Legjellemzőbb erre Pethének egy, a vad sáfrány termesztéséről névtelenül beadott tervezete, mely 150 hold földön akar vad sáfrányt termeszteni. A költségek (7150 forint) levonása után a részletes költségvetés szerint maradó tiszta haszon 18 350 forintot tesz ki. Az egész terv — a hozzácsatolt

[142] Uo. 1141. sz.
[143] Uo. 816. sz.
[144] Uo. 901. sz.
[145] Uo. 902. sz.
[146] Uo. 1080. sz.

instructio és költségvetés szerint — a váratlan lehetőségek minél teljesebb kiaknázására törekedve sokban rokon azzal a mentalitással, mely később Széchenyit fogja el, mikor papirosszámolás eredményeképpen, milliós üzletet remélve, egész birtokát eperfával akarja beültetni.[147] Pethe 1799 nyarán tiszttartói kinevezést kap a gróftól, de két év múlva saját felmondása alapján távozik; egy ideig nem tudjuk azt sem, hogy mit csinál, majd Esterházy herceg uradalmainak lesz főintézője. Theoretico-practicus iránya mindenesetre nagyobb elismerést szerez meg neki életére, mint amely a Csurgón magánosan gazdálkodó Nagyváthynak osztályrészül jutott. Esterházytól is eltávozva, mint láttuk, Pethe újból lapot indít, hogy elveit: a birtok kapitalista üzem jellegének kiemelését propagálja. Teljes joggal: a konjunktúra mindenesetre lehetővé tette az effajta gazdálkodás bevezetését is.

Főleg ő az, akivel Nagyváthy az élete vége felé csurgói magányában megírt, de csak halála után megjelent két fontos munkájában — név említése nélkül ugyan — de élesen polemizál „könyves és újságos gazdáknak" nevezvén követőit. Ez a két munka, a „Magyar Practicus Termesztő" és „Magyar Practicus Tenyésztető" eredetileg egy műnek készült, „Practicus Mezei Gazda" cím alatt, és csak a halála utáni kiadás tagolta két kötetre.[148] Első pillantásra a „Szorgalmatos Mezei Gazda" második kiadásának látszanak, hiszen technikai részük jórészt egyezik. Ugyanazon javaslatok azonban a megváltozott körülmények között új értelmet nyernek. Nagyváthy, mikor a gyakorlati részben még most, a kezdődő dekonjunktúra éveiben is teljesen következetes, ezt annál több joggal teheti, mert a háborúk megszűntével az értékesítési lehetőségek is elmúlnak, katasztrofális pénzszűke következik be újból, — úgy, mint harminc évvel előbb.[149] Kiértékelve az új állapotokat, Nagyváthy úgy érezheti, hogy szavai, melyekkel az oktalan reformereket szidja, mintha harminc év előtti könyvének lapjairól hangzanának: Van aki „a maga nemzetét semmire sem betsülvén, hazáját vadságnak, hazafitársait keskeny kilátásúaknak, sőt tudatlanoknak kiáltja [azt hívén] . . . hogy azért őt a külsők nagyra betsülik." Pedig ha úgy ismernék a viszonyokat mint ő, lehetetlen, hogy annyi „fészkét motskoló madár találtatna köztünk".[150] Majd néhány példát hozva fel büszkén állapítja meg, hogy bizonyos külföldinek tartott újítások nálunk már régen megvannak, és így, bár nem szabad minden külsőt megvetni, nincs értelme, hogy „Taer, [!] Fellenberg és Schönburg tanítványaivá [legyünk], mert a mit azok miránk kiterjeszthetőleg tanítanak, ide haza is megtanulhatjuk többnyire. Amelly nemzet mást majmol: nemzeti characterét elveszti."[151] Tényleg, a „Szorgalmatos Mezei Gazda" számos külföldi hivatkozásával szemben itt alig találunk idegen munka idézésére, első művének elméleti részét teljesen elhagyta, egyedüli forrásai — hangoztatja büszkén —, melyeknek alapján dolgozott, a környékbeli „Nagy Birtokosok és Nagy Gazdák. . . az én 22 esztendőktől való tőszomszédim" s azok

[147] FCsL Dir. Lt. 1798. „Vad sáfrány termesztésérül való jegyzések"; Széchenyire: Hitel 36. l.

[148] Magyar Practicus Termesztő. Pesten 1821. X, 295 l.; 2. kiad.: 1835. — Magyar Practicus Tenyésztető. Pesten 1822. VI, 234 l.; 2. kiad.: 1824; 3.: 1826. 4.: 1836. — Hogy a két munka eredetileg egynek készült (Magyar Practicus Gazda címmel), arra: Kaz. Lev. XV. k. 153. l. — Valószínűleg ehhez csatlakozott még az ugyancsak ekkor, 1820-ban megjelent „Magyar Házi Gazdasszony" (Pesten 1820. IV, 237 l.) is. (2. kiad.; 1830.)

[149] Hitel 22—23. l.

[150] Magyar Practicus Termesztő VI. l.

[151] I. m. IX—X. l.

gyakorlata. S mintha ebben is tudatosan Pethe theoretico-practicus gazdájának ellentétét akarná megírni: öntudattal említi, hogy e szomszédok mezőgazdasági gyakorlatát „maguk az angolok sem mondhatják rossznak. . . és kevesebb költség után nagyobb hasznot hoz."[152]

Az egész munkán végigvonul a gabona-dekonjunktúra hatása, mely helyenkint még az instructioban, majd a „Magyar Gazdatiszt"-ben kifejtett módszereit is megváltoztatja és még óvatosabbá teszi: „A robot a legrosszabb és mégis legdrágább földmívelés neme az igaz"[153] — írja. A konvenciós cselédekről sincs jobb véleménye: „Ez a legvesződségesebb és sikertelenebb gazdálkodás neme",[154] s a bérmunkánál a „termés drágábba jő, mintha azt mástól veszik".[155] Legjobbnak tehát a földeknek, „mellyeket a gazda tselédei által megmivelni nem bír" felesbe való kiadását tartja.[156] Az értékesítési lehetőségek nehézségét látjuk az ugarolás fenntartásának változatlan pártolásában is. Mélységesen fel van háborodva, hogy a német Soden más országokkal összehasonlítva, melyekben nincs már ugar, Magyarországot úgy látja, mintha az még „egészen míveletlen vadság volna". Nagyváthy szerint ez tipikus „német egoismus", mely a viszonyok ismerete nélkül, a nagy lélekszámot tartva szem előtt, „mindent házasít, szaporít, vele birtokot foglaltat és a legkisebb. . . helyet is mívelés alá kívánja fordíttatni". „Népesítésre pedig éppen semmi szükségünk nints — jelentkezik újból a kezdődő dekonjunktúra hatása —, mert termésünk — hála Isten! — annyi van, hogy attól ritkán van annyi jövedelmünk, hogy tsak béresseinket kifizethetnénk belőle". Az ugar eltörlését a föld népe sem kívánja, „. . . ha termeszteni akar, földje is elég van és puszta helyet is talál minden faluban".[157] Különösen fáj neki újból, hogy állattenyésztésünk uralkodó jellege miatt az ország az idegenek előtt „a pallérozódásnak még tsak a második gráditsán van".

A módszerek, melyeket ajánlgat viszont nem igen alkalmasak arra, hogy a hozzá nem értő külföldi szemében ezt a képet eloszlassák. Jóllehet az utolsó 25—30 évben a háborúk és az utolsó két év ínséges volta, „a gazdai iparkodást feleleventették" — öntudatosan állapítja meg: „Talán az én szorgalmatos mezei gazdámnak is volt legalább annyi haszna, hogy a magyar gazdákat tselekedeteikre figyelmesebbé tette" —, mindezek ellenére mégsem helyesli a reformerek felfogását, akik szerint termelésünket nyugati színvonalra kell emelni, lemondván az ugarolásról, a legelőket is szántóvá alakítván, — mert ehhez munkaerő és fogyasztó kell.

Nagyváthy ezzel szemben megint csak a maga pesszimista szemléletéből indul ki: mindezeknek megtörténtét „a folyó században" nem hiszi, hiszen amíg munkaerő és fogyasztó nincs, addig céltalan az intenzív gazdálkodás is. „Azt pedig, hogy ezen czélra még törekedni is kellene, az okos és előrenéző mezei gazdálkodással öszve nem egyeztethetem". Mert „mit ér a kártevő javítás?" A föld teljes termékenységét a trágya sem tudja visszaadni, és az istállóban takarmányon tartott marhák el fognak aprósodni és számuk is jóval alább száll. „A házi tenyésztetés a legnagyobb számú tenyésztetőket, a szegényeket tenné egyszerre koldusokká, mert az ő minden jövedelmek a közlegelőkön

[152] Uo.
[153] I. m. 21. l.
[156] I. m. 13. l.
[155] I. m. 22. l.
[156] I. m. 20—21. l.
[157] I. m. 158—160. l.

való oltsó tenyésztetésből van egyedül." Helyteleníti az akkor megjelenő mezőgazdasági gépeket: igen bonyolultak, nagyszámú kezelőszemélyzetet követelnek, többet, mint a kézimunka, és időt sem takarítanak meg. Jobb lenne, ha inkább típusekéket készítenének. Munkájának célja nem az, hogy „tudós értekezéseket adjon", hanem csak az, hogy a „mai újítások"-ból kiábrándulva a jelenlegi hazai gazdasági állapotokat rajzolja: „Ítélje meg az Érdemes Olvasó, ha van-e elég ok a régi praxisnak elhagyására, mint sokan kívánják."[158]

Ezt a „régi praxis"-t védi meg a „Magyar Practicus Tenyésztető" cím alatt kiadott művében az állattenyésztés terén is. „Egy valami szerfelett tudákos a világ asztalára fel adta azt a maszlagot, hogy: a tenyésztetés azt mutatja mindenkor, hogy a nemzet a culturának legalsó léptsőjén áll. A tsorda ezt a mély igazságot bámulta. . . és azólta a magát Bétsben nem fitogatható nemességről az a köz képezet is, hogy az egyebet nem tsinál, hanem zsíros ingben, gatyában tsak falka marháját hajtogatja legelőről legelőre. Mitsoda és hányféle motsok nints tsak az egy Grillmann gyűjteményében a magyarok haza és házi gazdálkodások ellen?" Kétségtelenül igaza van — és ismét a kezdődő dekonjunktúrát érezzük szavai mögött —, mikor kijelenti: „termesztésünk tsak akkor fizeti magát, mikor a szomszédok termése hibázik", — de végső konklúziója a legérdekesebb: vissza kell fordulnunk tehát az állattenyésztéshez, „mert mindnyájunk capitalissát bátorságban tartja, azt bizonyos kamattal neveli, és a köz teher egyedül ezen fekszik."[159]

Az egyetlen különbség, ami az állattenyésztés technikai részében 1791-i és mostani felfogása között van, az — amit már Magda Pál is említ —, hogy a súlypont nem a szarvasmarhán, hanem a juhtenyésztésen van; nyilván ez magyarázza meg a benépesedés ellen érzett erős ellenszenvét. „A külső posztók kitiltása és a több helyeken felállított szövőszékek a hazai gyapjúnak árát felemelvén, a magyar gazdákat oda vezette, hogy a birkatenyésztést főtárgynak tették." De mivel a marhatenyésztés csökkentése révén a bőr és hús ára felemeltetett, szükséges, hogy birkát csak az tarthasson, „akinek gazdaságában ez által a marhatenyésztetés nem hátráltatik". Ezt pedig „a nagy birtokosok, minden mások kára nélkül folytathatják", de mivel, „ahhoz capitális és illendő elég legelő" kell, a jobbágy és kisbirtokos maradjon meg a régi „göndör és fürtös" birkáknál.[160]

Ha a következő néhány év fejlődését nézzük, ez a program újból igen használhatónak és reálisnak látszik: a nemrég még legelőből szántóvá alakított hatalmas területek most újból birkanyájakat tartanak el, a nagybirtokosok egész sora, főleg a gyérebb lakosságú alföldi területeken, az új alkalmak kihasználására rendezkedik be.[161] A gabonatermelés egészen elveszti jelentőségét, egy dunántúli mágnásunk jófekvésű, jólfelszerelt birtokaiból allodiális birkáinak gyapján kívül más hasznot nem lát, többi bevételét a birtok kezelése felemészti.[162] Érthető, ha ezekben az evekben adják ki Nagyváthynak e kéziratban maradt munkáit: a fenti művek halála után 3—4 évvel, 1821, illetve 1822-ben jelentek meg, mikor már a nagyon érezhető gabonakrízis miatt mezőgazdaságunk teljes átállásban van. A „Termesztő" 1824-ben másodszor is

[158] I. m. III—VI. l. passim.
[159] Magyar Practicus Tenyésztető. Előbeszéd I—V. l. passim.
[160] I. m. 143—145. l.
[161] *Mérei* i. m. 57—61. l.
[162] I. m. 34. l.

megjelenik, a „Tenyésztető" pedig 1835-ban már III., 1836-ban pedig IV. kiadásban forog közkézen.

Az agrárkapitalista fejlődés útján megindult nagybirtokok, melyek „a fabricások módja szerént pénzre valót és oltsót tartoznak termeszteni", legkönnyebben ott állanak át az új módszerekre, ahol a gabonakonjunktúra előtt is legelő volt. A dekonjunktúra azonban nem áll meg a gyapjúnál, hanem — a londoni kereskedők esztelen spekulációi miatt — 1825-ben már a gyapjút is tönkreteszi, mégpedig olyan mértékben, hogy a magyar mezőgazdaságban is katasztrofális következményeket idéz elő.[163] A főurak egész sora most megy végleg tönkre, így — hogy a számunkra legfontosabbat említsük — Festetics György fia, gróf Festetics László is. A mérleg, melyet 1829-ben adósságairól készítenek, irtózatos összegeket mutat fel: 4 110 240 forint 34¾ krajcárt, amely — a beváltási különbözetet és az összes lehetséges levonásokat beszámítva is — 2 715 779 forint készpénzösszeget jelent.[164] Eladósódásának történetét a következőképpen mondja el, mikor birtokaira zárgondnokot kér: „Minekutána én, Festetics László, többrendbéli nevezetes jószágoknak és más realitásoknak vétele által, ezen kívül mind a jószágokban, mint az atyámtól reám háramlottakban tett javítások és szükséges marháknak és más egyebeknek beszerzése miatt, másoknak adósságait is magamra vállalni kénytelen lévén, terhes és nagyobb fizetésekre magamat leköteleztem volna, mellyeket a termesztmények mindég alább szálló ára miatt, sőtt mivel azokat mindenkor eladni és más jövedelmeket is annak idejében behajtani sem lehetett, nem tellyesíthettem, — ehez járulván még nagyobb elementumbeli szerencsétlenségek, úgymint tűz és nagyobb víz áradások által okozott károk, mellyeket tüstént helyre állíttatni kelletett; mind ezen okok által kényszeríttettem gyakortább, nevezetesen költsönzéseket tenni, némellykor igen nagy áldozatokkal is, és így emiatt most azon kellemetlen helyheztetésben jöttem, hogy az alá írott kötelezéseimnek mindenütt eleget nem tehetek, miért a fizethetőségemre nézvest creditumom egészen meg tsökkent."[165] Birtokait természetesen zár alá veszik; a Keszthelyen 1830-ban járt erdélyi utazó, aki soha életében ennyi földet nem látott egy ember kezén, megdöbbenve és megbotránkozva írja: „A Festetics birtoka az Esterházy hercegé után magyar honban a legnagyobb. 13 nagy uradalma, egyedül a Mura közin közel 40 000 jobbágya... apjáról a nagy Festetics Györgyről a legvirágzóbb gazdaság mellett nagy pénzmennyiséget is öröklött. S mégis a magyar botránykoztató kövön... Bécsben... pár könnyelmű év alatt 9 millió adósságban sülyedt el. Jelenleg minden vagyona bírói zár alatt áll. Kastélyán kívül minden egyébről zárgondnok rendelkezik. Ő pedig évente 150 000 forintot kap élelmire, a többi jövedelem adósságtörlesztésre fordíttatván: mint beszélik, hihetőleg élte fogytáig."[166] Hiába adta apja, aki már nyilván érezte a viszonyok megváltozását és a gazdálkodás megváltoztatásának szükségszerűségét, halálos ágyán állítólag Nagyváthy könyvét fia kezébe.

[163] Az okokkal a kortársak is tisztában voltak, mint azt szépen mutatja *Balásházy János:* Gyűjtemény a Juh tenyésztetésről című, Kassán 1827-ben megjelent munkája 141—146. l.

[164] FCsL Rendezetlen anyag. „Adósságok állapotja".

[165] FCsL Rendezetlen anyag. Keltezetlen töredéklap.

[166] *Mezőkövesdi Ujfalvi Sándor* emlékiratai. Kiadja Gyalui Farkas. Kolozsvár 1941. 217. l.

De ez a koncepció, mely 1791-ben, mikor még többé-kevésbé sértetlenül fennállt a Monarchia s különösen benne Magyarország gazdasági elzárkózottsága a külföld felé, a lassú fejlődést hirdető alapelvével még megfelelő, 1819-re, de még inkább 1826-ra mégis már túlhaladott álláspont. A kapitalista renden alapuló világkereskedelembe időközben, ha bármilyen gyengén, de mégiscsak bekapcsolódott magyar mezőgazdaság ebben a feudális formájában semmiképpen nem tudja elviselni az ezzel a rendszerrel elkerülhetetlenül együtt járó nagy válságokat. A „Practicus Magyar Gazda" javaslatai sem tudják megoldani a gazdálkodás nagy problémáit. És ez az a pont, mikor Nagyváthy javaslatai elválnak a való élettől.

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a gabonadekonjunktúra éveiben Nagyváthy programja újból reálisnak kezd látszani. Megoldása, melyet ajánl: a régi alapokra való visszatérés, sőt egyes esetekben a még hátrább is lépés (árendáltatás, felesbeadás), reális is lenne, de már csak abban az esetben, ha minden téren 1790 kora és állapotai tértek volna vissza. A gabonadekonjunktúra és főleg az utána következő gyapjúkrach azonban bebizonyítja azt, hogy ez a módszer már egészében elavult és túlhaladott; a válság most már abból keletkezik, hogy a magyar mezőgazdaság még a feudális keretekben érte el a nagy konjunktúrát, mely a kapitalista világkereskedelembe kapcsolja be. Furcsa ellentmondásos helyzet áll elő: feudális birtokok igyekeznek már kapitalista célokkal egy kapitalista világpiacra termelni. Ez azonban konjunktúra nélkül nem folytatható (így sem sokáig), és ennek megszűntével 1790 válsága magasabb fokon, de újból jelentkezik. A magyar mezőgazdaságot ebből a válságából — és gyarmati helyzetéből az egész országot — már nem visszafelé, a földesúr—jobbágy-viszony keretein belül (mely keretekhez Nagyváthy végig gondosan óvakodik hozzányúlni), hanem csak előrenézve, a kapitalizmus teljes kifejlesztése által lehet majd kiszabadítani.

V. A „Magyar Fewdes Úr"

„. . . nekem legkissebb birtokom sints, a minek szeretete balra húzhatna; se senkinek kötelesse nem vagyok legkissebb részben is, — nem is akarok lenni életem estvéjén."

(A Magyar Fewdes és Zászlós Úr. 1818.)

Ahogy tanulmányunk elején módunkban állt rámutatni Nagyváthy gazdasági programjának politikai és ideológiai előfutáraira, úgy most, élete utolsó éveinek szakmunkásságáról beszélve, ismét alkalom nyílik az öregedő Nagyváthynak a konjunktúra, s még inkább a dekonjunktúra szakaszával egyidejűleg kialakuló politikai és közgazdasági nézeteinek vizsgálatára is. 1818-ban „minden mellékes tekintet és bizakodás nélkül" — mint „előbeszéd"-ében írja — közzétenni készül „A Magyar Fewdes és Zászlós Úr" c. munkácskáját. A bevezetés szerint már 1809-ben elkészült tanulmányt — illetve nyilván annak egy részét — az 1818. évi helikoni ünnepélyeken olvasta fel: nyomtatásban azonban nem látott napvilágot. A tanulmány csak felületes vizsgálata is világosan mutatja, hogy Nagyváthy politikai felfogása akkor is változatlanul 1790 rendi-nemzeti ellenállásának alapján állt, illetve e magatartás fejlődésével együtt változott: ahogy annak ez időben még felvilágosodott ideológiája általánosságban is egyre inkább visszatér a hagyományos rendi jogi-történeti

alapokhoz, úgy készít most Nagyváthy is a korabeli okmánytárak, történeti-jogtörténeti munkák felhasználásával jogtörténeti-politikai tanulmányt. Szemben az udvarnak a nemességet már a napóleoni háborúk kezdetétől fogva az állandó subsidiumok formájában egyre rendszeresebben s láthatólag a véglegesedés igényével ténylegesen s alaposan adóztató politikájával, Nagyváthy azt bizonygatja, hogy a nemesi birtok nem adóztatható, annak eredeti jellege nem a katonáskodás fejében és kötelezettségével való hűbér (amit tagadva tulajdonképpen a nemesi kiváltságok utolsó, valójában már régóta jórészt fiktív alapját tagadja meg), hanem a földet kezdettől fogva birtokló nemesi rend volt egyszersmind (de földbirtoklásától teljesen függetlenül) katonáskodó „kaszt" is. Mindebből az következik, hogy a nemesi birtok nemcsak hogy nem adóztatható, de még subsidiumot sem lehet rá kivetni, sőt a nemes tulajdonképpen még az insurrectióra sem lenne kötelezhető. S bár mindez funkciójában kétségtelenül határozottan Habsburg-ellenes, s a nemzeti függetlenség irányába mutat: de hogy 1790 részint felvilágosodott, részint legalább formájukban sok kuruc vonással telt függetlenségi törekvései 1809-re, ill. 1818-ra tartalmukban is mennyire elváltoztak a nemesség (és Nagyváthy) tudatában, azt legjobban a kis tanulmánynak az Aranybulla ellenállási záradékával kapcsolatos fejtegetései mutatják. Itt ugyanis szükségesnek tartja kiemelni, hogy a magyar nemesség ellenállási jogával a történelem folyamán még annyira sem élt, hogy az országgyűlések valaha is megtagadták volna a subsidiumokat. „A mi elég bizonysága az ő (ti. a nemesség —VK) Királyjok eránt igaz hűségének: mert Botskay, Tököly, Rákóczi nem Diéta, nem Nemzet." Ha joggal tételezzük is fel, hogy e sorok a szerzőnek nyilván már csak a cenzúra esetleges akadékoskodása elleni villámhárítójául kerültek be a munkába, magának a tematikának és az argumentációnak leszűkülését, kicsinyessé válását lehetetlen nem éreznünk: 1790 a főváros vezető értelmiségi köreiben forgó, felvilágosodott röpiratírója helyett a subsidialis és insurrectionalis terhekkel sújtott csurgói kisbirtokos táblabírónak és rajta keresztül szomszédainak, a nagybirtokosoknak és nagygazdáknak hangja szólal meg: nemcsak Nagyváthy, hanem egy egész osztály általános politikai metamorfózisának jelképeként is.

Valóságos jelentőségében és pillanatnyi hatásában azonban mégis csak akkor értékelhetjük Nagyváthy művét, ha tudjuk, hogy a cenzúra 1822-ben még e társadalmilag oly konzervatív munkát (melynek nyomtatásban való megjelentetésében Nagyváthyt a halál akadályozta meg) sem engedélyezte kiadni, politikailag veszélyesnek találva azt. A helytartótanács a központi könyvbírálószék, közelebbről Nagy Antal cenzor javaslatát tette magáévá: a könyvben veszedelmesnek minősítette annak emlegetését, hogy a magyarok 1686-ban oly makacsul ragaszkodtak a szabad királyválasztás jogához, hogy érte életüket is készek voltak feláldozni; különösen aggályosnak tartotta, hogy szerző e ragaszkodás indokait úgy adja elő, hogy belőlük nem állapítható meg: mit akar ezzel elérni vagy sorai közül kiolvastatni. S még abba a hagyományosan loyális okfejtésbe is belekötnek, mely Lipót alkotmányellenes törekvéseit a rossz magyar tanácsosok rovására írja, hiszen ezekről szólva „sok illusztris familia ellen kelt közgyűlöletet". Kifogásolják azt, hogy a király birtokadományozási jogát, kiszakított forrásidézetekkel bizonyítva, úgy ábrázolja, mint ami a történeti időkben a rendek beleegyezésétől függött; nem világos, hogy a nemesi katonakötelezettséget tagadva a múltról vagy a jelenről beszél-e; s főleg azt bírálják, hogy tagadja a nemesi birtok eredendőleg katonáskodási kötelezettséggel terhelt voltát. Még a nemesség a francia háborúk idején tanúsított

áldozatkészségének emlegetését is veszedelmesnek találják, hiszen ezt annak alátámasztására hozza fel, hogy mily vétek (mely „a haza gazdálkodásával nem egyezik meg") a subsidiumokat mechanikusan szabni és így rendszeresíteni. Kárhoztatják utolsó sorait a magyar nemesi birtok rendszeres évi terheltetése ellen: ennek következményeként ui. a „hitel nemtsak hogy egyszerre meg fog szűnni, hanem sok ezer árvák, oskolák, egyházak, ispotályok sat. egyébre a bizonyos cridánál nem utasíttathatnak."

Ha a cenzúrahatóság ezen aggodalmai, melyek jó szemmel mutatnak rá Nagyváthy okfejtésének az udvar számára éppen 1822-ben, rendek és udvar viszonya különös kiélesedésének időpontjában veszélyes pontjaira, a könyv megjelentethetését megakadályozták is, a kéziratot olvasva lehetetlen állandóan nem érezni a mondanivaló hanyatlását: a világnézetnek azt a visszalépését, mely rokon a tulajdonképpeni mezőgazdasági szakmunkák pesszimizmusával. Az összefüggés nyilvánvaló, hiszen még 1790-ben a politikai-ideológiai alapvetés ismeretében figyelhettük meg a mezőgazdasági gyakorlat programjának kialakulását, — most (ha kronológiailag pontosan meg nem állapíthatóan is, de valószínűleg inkább fordított sorrendben) ugyenezt a kölcsönhatást láthatjuk.

A „Haza gazdálkodás" szempontjai, melyek a Fewdes és Zászlós Úr nem egy helyén mint döntő argumentumok jőnek elő, váratlanul visszatérnek ugyanezekben a hónapokban egy Kazinczyhoz írott levélben is, melyben munkáiról beszél: „a Haza gazdálkodás (Oeconomica Statistica Hungariae) kész" — írja büszkén. Rendszere lezárásaként ideológiai, politikai és agrárgyakorlat mellé életének ezen utolsó éveiben így odasorakozik az elméleti közgazdaságtan is, hogy minden vonatkozásában teljessé tegye számunkra Nagyváthy portréját.

Sajnos e rendszerének megismerése s a hazai közgazdasági elmélet története szempontjából egyaránt oly jelentős munkának kézirata elveszett, vagy valahol még lappang. Amit tudhatunk róla, az csupán annyi, amennyit a helytartótanács cenzúra-osztályának iratai őriztek meg róla. 1823-ban ugyanis mezőgazdasági szakmunkáinak kiadója, Trattner úgy látszik üzletet szimatol ismét divatossá lett szerzője e munkájának kiadásában is, s a kézirat kinyomtatásának engedélyezését kéri. A kézirat ezúttal Drescher Frigyes cenzor kezébe került; a mű legalább némi rekonstrukcióját megkísérelve az ő viszonylag részletesebb — elutasító véleményét indokoló — cenzori jelentését idézzük.

„E munkában pénzügytani alapelvek (principia financialia) kerülnek kifejtésre a belőlük kölcsönösen kibontakozó jogokkal s ezek fölé épül a közgazdasági rendszer (ratio oeconomiae publicae)" — kezdi ismertetését Drescher. A továbbiakból megtudjuk, hogy a mű bevezetése Law és Necker rendszerét az állam szempontjából szerencsétlennek tartja, mivel az erősebb jogát hangsúlyozzák; — szerző ezzel szemben inkább Sonnenfels és iskolájának érvelését fogadja el, a közgazdaság igazi helyes alapelveit azonban gróf Soden munkáiban találja fel, egyszersmind kifejtve Anglia és Magyarország alkotmányának rokon vonásait. A cenzor már itt kifogást emel: a szerző — úgymond — nem oldja meg a kérdést, hogy a közgazdaság alapja az uralkodó-e vagy a nép („on Criterium Oeconomicae Publicae penes Imperantem aut vero Nationem consistere debeat"): ezek szembeállításában nem mond határozott véleményt, bár végül is a francia újítókat (Neosophi Galliae) vádolja, hogy ebben eltértek a helyes iránytól.

A cenzor előadása szerint Nagyváthy a következőkben Soden rendszerét fejti ki, mely szerint a kormányrendszerek megszilárdulását az olyan gazdaságpolitika szolgálja legjobban, mely az erkölcsi alapon álló lehető legjobb hasznot tűzi ki céljául („Optima nempe possibilis fruitio ad normam moralitatis exacta"): e célt a közgazdaságnak nem szabad sértenie, vagy az efelé való fejlődést akadályoznia. Nagyváthy azonban ezt az alapelvet is tágnak érzi, „s a közgazdaság szorosabban megvont alapját a természet törvényében, megtartását pedig ezzel összefüggésben keresi". Majd hét pontban levezetve az uralkodó jogait s a polgárok kötelességeit, ezeket Magyarországon a törvényhozás alkotmányos szervei közt megosztva, műve első részének feladatát a nemzetgazdaság, második részének feladatát az állami gazdaság kifejtésében határozza meg.

Első részének mondanivalóját a könyv három sectióban tárgyalja, beszélve termelőkről, fogyasztókról s a nyomorgókról (de precarie viventibus), végig abból a szempontból, amennyiben ezek a nemzeti vagyont (opes nationales) növelik vagy csökkentik. A földesurakon és a kiváltságos testületeken kívül a termelőkhöz sorolja a jobbágyokat is, megvédve azok mind törvényi, mind úrbéri jogait és kötelességeit a támadásokkal szemben. A mű szerint mind a közjó, mind maguk az érdekelt alattvalók szempontjából is a nálunk fennálló rendszer az alattvalók kormányzásának legtökéletesebb, külföldi államokénak is előtte járó módszere. Mindaz azonban — teszi hozzá a cenzor — amit a kilencedről és tizedről, valamint a katonaellátás szabályozásáról ír, „a modestia tamen stili aliquantum deviasse censentur" —, vagyis Nagyváthy úgy látszik már itt az illőnél erőteljesebb hangot használ. Kifogásolja ezután a cenzor, hogy szerző nemcsak a nemzeti szorgalom (nationalis industria) növeléséről s az így nyerhető haszonról beszél, hanem már az örökös tartományokhoz való viszonyt is fejtegeti, s a magyar és német tartományok viszonyát összehasonlítva, azt kellemetlennek (inamoena) mutatja be. Cenzor szerint szerző túllép tárgykörén „még a fejedelmek" kezdetű fejtegetéseiben is (sajnos a jelentésből nem derül ki, hogy itt miről lehetett szó) s azzal, hogy az erdészeti jogszabályokat az Aranybulla szemszögéből értékeli; kifogásolja annak fejtegetését, hogy vajon a dohánytermesztést az állami monopólium korlátozza és megnehezíti-e. Bírálja a szerző a terménykiviteli harmincadtarifákat, — a cenzor itt nem foglal állást, de mindenesetre szükségesnek tartja megemlítését. Bár tartalmukról nem kapunk tájékoztatást, de igen jellemzőnek érezzük azokat a fejezetkezdő szavakat, melyekkel kezdődő fejezeteket a cenzor kifogásolja. „Mennyi borunk. . .", „Mind a népességre. . .", „Azis nevelné. . .", „A külső akadály. . .", „Hogy új perút. . .", „Azért, hogy a mi törvényünk. . .", „Azt lehet tehát mondani. . ." — így kezdődnek azok a fejezetek, melyek, valamint a kereskedelemről, a katonaságról, s a pénzverésről szólók, továbbá más egyéb, a közkormányzat tárgyait érintő szakaszok „az illendőnél keményebb hangsúlyt kapnak" („acrius ac expedit detonantur").

A mű második része az állami gazdaság és a pénzügyek gazdaságtanával, valamint a kamarai adminisztrációval foglalkozik négy fejezetben: a jövedelmek beszedése s azok különféle fajtái, a takarékosság, a pénverés és a fegyveres hatalom. A cenzor itt már erősebben nyomja meg tollát, kifogásolja, „a nem minden irigység nélkül a dolog érdemét méltatlankodó stílusban támadó" párhuzamot a hazai subsidiális és adórendszer s az örökös tartományok adózása között, bírálja a sóár enyhébb szabályozását követelő sorokat, hely-

telennek mondja azt a hat oldalt, melyeken Nagyváthy a harmincadrendszert azzal vádolja, hogy Magyarországot gyarmati sorba (ad statum coloniae) juttatja s ugyanígy helyteleníti Nagyváthy véleményét a katonaság létszámának csökkentéséről, a stipendiumok gyarapításáról, a külföldi marháknak főleg Cserny György által űzött behozataláról, a kincstár javára történő árverésekről, az insurrectióról, és (igen érdekes) a hitelről (de credito publico). E megjegyzéseket a cenzor úgy tekinti, mint az állami rendeletek ellen irányuló támadást.

Részletesebben foglalkozik Drescher Nagyváthynak az állami adózás rendszerének megváltoztatására tett javaslatával. Nagyváthy ugyanis alaposan végigvizsgálva az állami adó tárgyainak a dicális conscriptiókban foglalt felsorolását, közülük a legtöbbet megbírálja, javasolja a rovatok felülvizsgálatát, a dicatiós kulcs megváltoztatását. Egyúttal azt ajánlja, hogy a jövőben csak az adózó tiszta jövedelme szolgáljon adóalapul, s elhagyva a személyek, házak, sőt még a rétek rovatait is, az adó (a kézirat végéhez illesztett táblázat szerint) a jövedelem egy nyolcadát tegye ki. Egy dica 8 forint tiszta jövedelmen alapuljon, s így egy hold föld jövedelmét két forintra becsülve, annak adója 15 krajcár, ökör vagy tehén jövedelme egy forintra becsültessék, mely azonban véletlen szerencsétlenség esetén felére legyen csökkenthető. Cenzor szerint azonban szerző terve nem elég összefüggő, túlságosan helyt ad a szabad elbírálásnak. „Mivel ily módon ezen egész mű iránya a közigazgatásban a szerző véleménye szerint rejtőző néhány jellemző hiba kiküszöbölésére van irányozva; javítást célzó javaslatai azonban, mint az efféle oly súlyos tárgyban a magánvélemények általában, gyakran ellentétesek a törvényekkel", . . . a kéziratot inkább a titkos regnicoláris javaslatok s a országgyűlési munkálatokhoz (publicae operationes) szolgáló tervek közé kell besorolni, kinyomtatását azonban stílusára tekintettel nem javasolja. Ezzel az 1823. június 10-én kelt döntésével a helytartótanács is egyetértett. Az ilyen módon kiadhatatlan kéziratot azután 1839-ben Nagyváthy nevelt lánya Somogy vármegye nemrégiben alakult könyvtárában helyezte el.[167]

Bár a cenzor rövidre fogott, azonban Nagyváthy munkájának az udvar szempontjából veszélyes vonásait igen jellemzően kidomborító jelentése természetszerűleg nem adhat teljes képet Nagyváthy e fontos munkájáról, annyit mindenesetre ebből is kikövetkeztethetünk, hogy szerző a feudális termelési viszonyok pillanatnyi szabályozásával alapjában elégedett, e viszonyokon ugyanúgy nem kíván változtatni, mint ahogy 1790 táján kelt röpirataiban sem, s legfeljebb bizonyos korrekciókat tart szükségesnek. Ugyanakkor azonban, hasonlóképpen pontos összhangban a nemesség gazdasági és politikai problémáinak irányával, az 1790. évinél határozottabb körvonalakban és megfogalmazásban bontakoznak ki a Magyarország és Ausztria viszonyát érintő

[167] Kéziratban levő megmaradt munkája: A Magyar Fewdes és Zászlós Úr (OSZK Kézirattár, Quart. Hung. 3744.), — a Bocskay stb. idézet 19 v. Cenzori jelentése: OL Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Revisionis Librorum 1822. Fons 39. pos. 2. (A cenzori jelentés hivatkozott lapszámai nem vágnak a kéziratban megmaradt példány lapszámaival.) L. még *Kávássy Sándor* e mű Somogy megyénél elhelyezett s a Kaposvári Megyei Könyvtárban megtalált példányáról a könyvtár évkönyvébe (Kaposvár 1958) írt, (a művet némileg félreértő) cikkét. A kéziratnak Somogy vm. levéltárába való letéteményezésére: Kaposvári Állami Levéltár, Somogy vm. levéltára, közgyűlési jegyzőkönyvek 1723/1839. sz. — Kazinczyhoz írt levele a „Haza gazdálkodás"-ról: l. 176. jegyzet. A „Magyar Ország Haza Gazdálkodása" tárgyában kelt cenzori jelentés a Helytartótanácsi Levéltár id. állagában, 1823. Fons 43. pos. 2. jelzet alatt található.

problémák, elsősorban Magyarország nyíltan kimondott gyarmati helyzete. E nemesi problémák másik fő témája — mint azt már a Fewdes és Zászlós Úr elemzése is mutatta, — a nemesi adóztatás esetleges bevezetéséből előálló problémacsoport; Nagyváthy e ponton is következetesen kitart a nemesi álláspont, az adómentesség fenntartása mellett, sőt még a nemesi jog keretein belül álló nemesi teherviselést (subsidium) is elutasítja.

Kétségtelen, hogy e ránk maradt és természetszerűleg torzító képből nem lehet kielemezni — vagy csak hosszabb elemzéssel — Nagyváthy tulajdonképpeni közgazdasági koncepcióját. Úgy gondoljuk azonban, hogy szempontunkból, Nagyváthy rendszerének megismerése szempontjából, ezek is elárulnak annyit, amennyi a kép rekonstruálásához szükséges. Jogi, politikai nézeteinek ugyanúgy, mint közgazdasági nézeteinek alakulása továbbra is teljes összhangban áll alakulásuk gyökerére legjobban rávilágító mezőgazdasági nézeteinek átalakulásával, és ha hangsúlyosabb függetlenségi tartalommal is, de nem mennek túl 1790 rendi-nemesi ellenállásának problematikáján.

Nagyváthy életművének e harmadik szakasza — hogy politikai és közgazdasági munkáinak irányában tett e kitérőnk után visszatérjünk agrármunkásságához — elvi következtetéseiben így már csak a közép- és kisbirtokos számára fog felhasználható tanulságokat nyújtani. Mert a gabonakonjunktúra kihasználásából, az agrárkapitalista átalakulás befolyásolásából a Nagyváthy által eszménynek tekintett, felvilágosodott emberi együttműködésen alapuló utópia romjain véglegesen kiszorult kisbirtokos még hosszú évekig haszonnal fogja forgathatni Nagyváthy könyveit, és kis gazdasága jobb lábra állításánál, polgárosodása kezdő tőkéjének megteremtésénél — később már csak puszta fenntartásánál — még sokáig fogja alkalmazni Nagyváthy technikai jó tanácsait, szigorúan takarékos gazdálkodást hirdető javaslatait és ennek megfelelően kialakított eszméit. De a magyar mezőgazdaság 1790-ben napvilágra került problémái egészének, az agrárkapitalista átalakulásban vezető szerepét megtartott nagybirtok problémáinak megoldása ezen az úton már nem történhet meg. Nem a régi toldozgatására van szükség: a robot rossz, de ebből már nem az a tanulság, hogy a földet felesbe a parasztnak kell kiadni, hanem az, hogy bérmunkást kell fogadni, s ha erre nincs pénz, akkor hitelt kell szerezni. A pusztán pedagógikus vagy technikai megoldások enélkül már nem vezetnek célhoz.

Ennek megoldását komoly megfogalmazásban először néhány évvel a gyapjúkrach után, 1829-ben találjuk meg egy zempléni kisnemes ügyvéd, Balásházy János „Tanátsolatok a magyarországi mezei gazdák számára" című munkájában.[168] Ő már jóformán semmit sem beszél a jövedelmeknek a régi keretekben, csupán a művelési technika által történő emeléséről, a könyv végére illesztett tizenhét oldalban említi csak, hogy „Magyarországnak geographiai fekvéséhez és minden környülállásához képest legfőbb jövedelemforrása a marhatartás". Könyve túlnyomólag „gazdaságos iparkodásaink hasznos kifejtődzhetőségének akadályairól" szól és ami a legfontosabb, ezeknek javítására is hasznos tanácsokat ad. Ezekkel most túlságosan hosszadalmas lenne foglalkozni, de már maga a hibák meglátása is — Nagyváthyval összehasonlítva — mindennél jellemzőbben mutatja a megváltozott viszonyokat.

[168] *Balásházy János :* Tanátsolatok a magyarországi mezei gazdák számára. Sáros Patákon 1829. 95. l.

A két fő akadály szerinte is a földek tagosítatlansága és a lakosság műveltségének hiányossága; — emlékezhetünk, ezt már Mitterpacher és Nagyváthy is meglátta, de az adott helyzetben elegendőnek látták csupán az agrotechnika javítását. Balásházy azonban ezek mellett már felemlíti „a gazdaságbéli szorgalom távolabbi akadályait is". Ezek: „1-ször: hogy a fekvő vagyonokat örökösen adni és venni nem lehet, továbbá a zálogoknak azon tzélnak való meg nem felelését, amellyekre láttatnak alkotva lenni... 2-szor: a creditumnak nem léttéből folyó nagy akadályokat és veszteségeket. 3-szor: az igazságnak hírtelen ki nem szolgáltathatóságából és a politziának hijjános karban való létéből folyó akadályokat... 4-szer: folyóvizeinknek, különösen pedig utainknak a kereskedés s úgy mediate a gazdaságbéli dolgokat is akadályoztató karban való lételét..." Ötödiknek a gazdasági pályázatok elhanyagolását említi, végül pedig a jobbágytized pénzben való teljesítését kívánja:[169] sokban azonosak már azon javaslatokkal, melyek némileg teljesebben kidolgozva és egy országos és történelmi hírességű név tekintélyétől övezve egy év múlva a „Hitel"-ben jelentkeznek, hogy azután változott formában ugyan, de még két évtizeden át állandóan és eredménytelenül foglalkoztassák az országgyűlést és a közvéleményt.

Nagyváthy mindezt már nem éri meg: 1819. március 6-án tüdőgyulladásban meghal. Ekkor már 22 éve nyugdíjban van, és már csak távolról szemléli a Festetics-birtokok további sorsát. Néha még megjelenik Keszthelyen, a helikoni ünnepségeken felolvasást is tart a virginai dohányról,[170] a „Magyar Fewdes és Zászlós Úr"-ból is felolvas, és a Georgicon tiszti székének tagjává is választják. Az 1818. évi helikoni ünnepségeken őt és Pethét 200—200 Ft jutalommal tüntetik ki agrártudományi tevékenységükért. Különben a vidéki kisbirtokosok egyszerű életét folytatja: feljegyezték, hogy nagy ismeretségi köre volt, és mindenki szívesen kereste társaságát. Öcsse gyermekeit neveli, és van egy fogadott lánya is. Különös gondviselésének tárgya a csurgói gimnázium, melynek építését annak idején mint Festetics jószágigazgatója szorgalmazta, — „több kedvetlen érzékenységek után-is." „Utólja keserű volt és a sok éretlen dissidentiáért gyalázathoz nem szokott orczám még most is lángol" — írja egy levelében.[171]

Csurgói magányában lassan meglátjuk benne az embert is, akit eddig a mezőgazdasági szakkönyvek sűrűn teleírt lapjai eltakartak előlünk. A férfiú, aki 1790-ben tettvággyal, lelkesedéssel, nagy gondolatokkal és nagy reményekkel eltelve lép be a közéletbe, 1819 márciusában sírfeliratának tanúsága szerint „a munkákkal és a napokkal betelve", megfáradt, elfelejtett emberként távozik el belőle. Mennyire különbözve 30 év előtti önmagától! — Akkor, aránylag későn, 35 éves korában az aktív, alkotó élet lehetősége nyílt meg számára, a 80-as és 90-es évek fordulójának néhány újra készülő, forró izgalmú esztendejében; — s 7 év után már le is zárul előtte, hogy további pályáját még több mint két évtizedre szűkös magány, kisszerű viszonyok: már csak 40 hold művelése, szomszédjai gazdaságának való tanácsadás és a csurgói gimnázium ügyei-

[169] I. m. 147—148. l.

[170] Kaz. Lev. XVI. k. 565—69. l., 602. l. idézi a Tudományos Gyűjteménynek a helikoni ünnepekről szóló tudósítását.

[171] *Kuthy* i. m. 12. l.; *Szabó D.* i. m. 265—70. l.; továbbá a kezdetekre vonatkozólag a FCsL Proth. anyagban található nagyszámú adatból néhányat: 1792 : 96.; 1793 : 154/183., 167/196., 186/235., 232/286., 292/352. sz. stb. — valamint a Dunántúli Református Egyházkerület levéltárában őrzött csurgói vonatkozású iratanyagról az Országos Levéltár Filmtárában őrzött filmeket, köztük Nagyváthy vonatkozó néhány iratát is.

nek gondviselése korlátozza. „Minden tudományos társalkodástól különszakasztva és nagyrészt kétkezi munkám után élvén, némelykor egész holnapig sints egy-két tsendes órám" — tör fel belőle olykor a panasz.[172]

Ekkor, a halála előtti években fordul figyelme újból az irodalom felé. A nyelvújítási harc teljes erővel folyik. 1816. március 10-én levéllel fordul Kazinczyhoz. „Mikor az Orvosok meghasonlanak, a betegnek meg kell halni" — írja — „Félő, hogy a magyar nyelv így ne járjon." Kifejti, hogy a „Mondolat" megcáfolására egyetlen helyes megoldás lenne: „egy szótárban a magyar közönségnek azt a javítást röviden eljébe terjeszteni, a mellyik 30 esztendők alatt a nyelven tétetett". Egyúttal néhány kidolgozott részletet is közöl „az új Okos Szótárból". „Én magam is segíteném azt kivinni, de 26 esztendőktől fogva olyan dologban fáradok, amely minden időmet elveszi és hihető, hogy beléhalok".[173] Kazinczy válasza úgy látszik éppen ezért „házi sorsára" érdeklődik: a már élete őszét élő, kiábrándult, munkába menekülő, megcsendesedett embert látjuk magunk előtt rezignált soraiban: „Én nem tudtam soha megházasodni. Tizennyoltz esztendőktől fogva magános és független életet élek. Még tsak vágyódás sem fordult meg szívemben az eránt, hogy szolgálatban mentem volna, annyira jóllaktam néhai directori hivatalommal. Azonban mégis abban való nem éppen érdem nélkül való szolgálatom szerzette ezt a kis, életemig tartó inscriptiót, a melly a világ játékává nem hagyott lenni. Termesztek, tenyésztetek, plántálok, öntözök, porhálok és gyomlálok. Kitsiny szántóföldem kenyeret és házam végében plántált szőlőm magamnak és tsaládomnak bort ád. Gyümöltsfáim nekem is teremnek, nem tsak az unokáknak, mint Virgil állítja. Virágjaim és méheim megengesztelnek még a rosszak eránt is. A sok próbatevések unalmimat egészen elfeledtetik velem. Ezek mellett ha nem tartozom is vele, folyvást dolgozgatom 32 esztendők előtt kezdett munkáimat. A gazdaságban egészet akarok összeállítani tsupa praxisból. A Practicus Mezei Gazda két kötetben kész, a Házi Gazdasszony kész. A Gazda Tiszt most van összeállításban. A Haza gazdálkodás (Oeconomica Statistica Hungariae) kész. Talán ha az Úristen éltet, két esztendők alatt többet tudsz felőlök: addig pedig a legmeghittebb barátodnak se mondj felőlök semmit."[174] Egy év múlva elégedetten írja a „Magyar Fewdes és Zászlós Úr" előszavában: „Ezen kis munkát én még 1809-ben készítettem: de közzétételét akkorra halasztottam, a mikor a többi öt darab munkáim is elkészülhetnének. Ezek most már készen lévén. . ." a „Fewdes Úr" címlapjára a VI. kötetet írja rá.

De nyomtatásban már nem láthatja őket sohasem. Levél sem megy már többé Széphalomra. A következő év tavaszán, 1819. április 5-én, Horváth Ádám értesíti Kazinczyt, hogy Festetics György gróf 1819. április 1-én meghalt. „Nagy-Váthy János barátunk mintegy három héttel előzte meg jóltevőjét."[175]

Utószó

Nagyváthy életművének végső tanulsága: hogyan válik túlhaladottá a konzervatív, csupán technikai-szervezési területre korlátozott reformkísérlet a mezőgazdaságban, talán legvilágosabban mutatja meg számunkra

[172] Magyar Gazdatiszt IX. l.
[173] Kaz. Lev. XIV. k. 31—38. l.
[174] Uo. XV. k. 152—156. l.
[175] Kaz. Lev. XVI. k. 350. l.

a napóleoni háborúk sokat vitatott konjunktúrájának erejét és hatását. S világosan érzékelteti: miért kell ezekután előbb-utóbb hatástalanná válnia a konzervatív reformnak a gyarmatosítás elleni politikai küzdelemben is.

Ahogy a feudális termelési viszonyok változatlan fenntartása mellett a robotmegváltás egyedül nem fogja tudni megoldani a földesúr és jobbágy a gyarmatosítás elleni küzdelem eredményessége céljából pedig feltétlenül megoldandó ellentétét, — ugyanúgy nem megoldás a küzdelemben a birtokosok tőkeképződésének pusztán a takarékosság vagy hagyományos technika tökéletesítése révén való megkísérlése sem. Mint ahogy az 1790-es évek országgyűlési bizottságainak operátumai sem tudtak eljutni a megvalósulás stádiumába, úgy nem lehet Nagyváthy rendszere megoldás még akkor sem, ha a magyar mezőgazdaság fejlődése 1790-es állapotából kiindulva szinte légüres térben, klinikai esetként, minden külső behatástól — jelen esetben a nagy konjunktúrától és dekonjunktúrától — mentesen, pusztán saját, akkori belső adottságaiból táplálkozva folyt volna le.

Ám Nagyváthy rendszerét ennek ellenére sem tekinthetjük és értékelhetjük csupán ebből a szempontból. Mert ez a rendszer, — ha nem visz is el egyenesen és közvetlenül a mezőgazdaság polgári átalakulásáig, — a maga idejében, az 1790-es évek elején ennek a fejlődésnek egyik fontos előfeltételét: a kapitalizmus, további kibontakozásához szükséges minimumának létrejöttét a mezőgazdaságban mégiscsak biztosíthatta volna. Mégpedig talán egészségesebb úton, szélesebb társadalmi rétegekre kiterjedőleg, mint az a konjunktúra közbenjöttével a valóságban megtörtént. Árutermelésében megerősíthette volna a közép- és méginkább a kisbirtokost, és talán — mint arra a maga helyén már utaltunk is — a polgárosodni kezdő gazdagparasztot is. Mint ahogy feltehetően ezek a rétegek azok, amelyek Nagyváthy szerény és az ő anyagi helyzetükhöz mért egyszerű technikai javaslatait kis gazdaságuk gyakorlatában még évtizedeken át valóban hasznosítani tudják. Anélkül azonban, hogy a nagybirtoknak a konjunktúra által az agrárkapitalista átalakulásban is, ha viszontagságosan, Nagyváthy rendszerével teljes ellentétben, csúfos bukásokkal és olykor még erkölcstelen manipulációkkal, de mégiscsak megtartott, teljes hatásában tulajdonképpen már csak 48 bukása után kibontakozó, egészségtelen, abnormis túlsúlyát, vezetőszerepét vitássá tudnák tenni.

A magyar mezőgazdaság a kapitalizmus felé tartó, a konjunktúra által meggyorsított fejlődése így — ha társadalmilag viszonylag szűk, jóllehet döntő szektorban is — de gyorsan túlhalad a Nagyváthy által egyáltalában elérni akart célokon is. Nagyváthy rendszere így válik elavulttá, így esik ki a továbbfejlődést befolyásolni képes tényezők közül, — s a mezőgazdaság fejlődésében így jut olyan gyorsan döntő szóhoz a hitel problémája. De, hogy ennek végülis az ország gyarmatosításának felszámolása felé mutató fejlődésnek egyik — ha ki nem is bontakozhatott, szélesebb hatást gyakorolni nem is képes, elméletileg azonban jelentős — tényezője és láncszeme Nagyváthy programja volt, az kétségtelen. Jelentőségét a vizsgálat szempontjából csak emeli az a körülmény, hogy olyan teljes rendszer, melynek mind társadalmi-politikai, mind gazdasági vonatkozásai egyaránt kidolgozottak (utóbbiak gyakorlati megvalósítására is van adatunk), s az adott helyzet megoldásában olyan teljes zártságot mutatnak, melynek a kor politikai és gazdasági irodalmában igen figyelemreméltó helyet kell biztosítania írója számára. S melyeknek tanulmányozását jelen cikkel nem tekinthetjük befejezettnek.

Életművének elemzése azonban már az emberi egyéniség portréját is új színekkel gazdagítja. Eddigiekben elsősorban agrárszakemberként ábrázolt alakjának hátteréül egyre határozottabb vonásokkal rajzolódik ki az általános társadalomreformer munkássága is, aki az új Magyarországot nem a diéták vagy a megyegyűlések üléstermeiben, hanem a szerény keretek között is jól vezetett gazdaságokban, a szántás-vetés tudományára megtanított kisnemesek és parasztok földjein s egy, a felvilágosodás szelíd fényével átragyogott, a rendi-jogi-társadalmi ellentéteken át is méltányosan együttműködő társadalomban látja megszületni. Nem mélyen gondolkozó, de szélesműveltségű és sokoldalú embert látunk benne: nem elméleti, hanem praktikus beállítottságú egyéniséget. Ez némileg hajlamossá teszi őt a meglevő állapotok talán túlságosan is türelmes tudomásulvételére és az ezekhez való alkalmazkodásra. Jellem és kor együtt alakítja ki magatartását: a praktikus ember tudomásulveszi az adott viszonyokat, de a felvilágosodott ember ezeknek keretei között is megpróbál egy, a maga méltányos együttműködést hirdető társadalmának és ahhoz alapként az elmélyült aprómunkát választó gazdasági eszményeinek megfelelő, fejlődőképes világot építeni.

Ez határozza meg életművének vezető gondolatát és a megvalósításukra szánt eszközeit is: Magyarországnak a feudalizmus és a gyarmati rendszer korlátai között lassú, gazdasági-társadalmi megerősítését. A társadalomreformer morális, pedadógikus eszközökkel, — a gyakorlatban, jellemző módon, mikor csak teheti, iskolák szorgalmazásával (a Georgikon vagy később Csurgó); a gazdaságpolitikus a meglevő erőforrások minél jobb kihasználásának propagálásával — a gyakorlatban a mezőgazdaság belső tartalékainak jobb, takarékosabb és technikailag racionálisabb kihasználásával; a talán öntudatlan társadalompolitikus a mezőgazdaság kis- és nagybirtokon egyaránt egyenletes fejlesztésének igényével igyekszik a célt elérni. E nézetekben persze sok a konzervatív vonás és főleg az utópia; de elemei egészükben és önmagukban nemes anyagból valók, s a konstrukció szándéka kezdettől fogva tiszta és haladó.

S ez az, ami rendszerének kétségtelenül sokban kompromisszív és konzervatív volta ellenére is lehetővé teszi, hogy azt és Nagyváthy egész életművét végső fokon elsősorban pozitíven értékelhessük. Mert ha igaz, hogy a személyiség értékelése nem választható el korának viszonyaitól, kérdés: nem képzelhetők-e el korok és helyzetek, melyekben e jellemvonások értékelésénél is némileg más mértéket kell alkalmazni? Hajnóczy és társai mellett megtagadhatjuk-e azok munkájának tényleges pozitivumait, akik el sem indultak vagy visszariadtak a vérpad felé vezető úton? S megtagadhatjuk-e az elismerést olyan, ma és önmagukban talán megalkuvóknak látszó vagy konzervatív nézetektől, melyek azonban az adott történelmi helyzetben egyedüli formái voltak pillanatnyilag kudarcot vallott eszmék vagy törekvések továbbélésének? Vagy azzal kell kifejeznünk elismerésünket irántuk, hogy érdemükön túl hangsúlyozzuk bennük a hősiest vagy előremutatót? Nagyváthy munkássága jó példa erre a problémára. Meg kellett mutatnunk funkciójában előremutató vonásait, de rendszere önmagában, egészében konzervatív voltát úgy véljük nem lehet letagadni. Nem is lenne érdemes. Amennyivel tetszetősebb lenne úgy, annyival kevésbé lenne valóságos és igaz. S lehet-e célunk más, mint a valóság teljességének ábrázolása vagy legalábbis az arra való törekvés?

VÖRÖS KÁROLY

КАРОЙ ВЕРЕШ

К ЖИЗНИ ЯНОША НАДЬВАТИ

ЧАСТЬ II.

Резюме

После провала сословного национального движения 1790—1791 гг., направленного на осуществление фактической независимости Венгрии в рамках монархии Габсбургов многим лицам стало ясным необходимость экономического укрепления Венгрии. Экономическая политика Габсбургов, однако — вызвавшая в первую очередь это движение — тем, что она доводила Венгрию при помощи торможения ее промышленного развития, а в сельском хозяйстве при помощи таможенной политики, закрепляющей недостаток в капитале, до уровня колонии внутри империи, одновременно обеспечила и то, что направленные против нее политические движения — вследствие недостатка соответствующей хозяйственной силы — еще сначала были обречены на провал. В сети этих кажущихся неразрешимыми противоречий стремится найти решение творчество отличного агронома, Яноша Надьвати.

Написанные в первом периоде его деятельности около 1790 г. в духе просвещенной идеологии сословно-национального сопротивления социальные и политические брошюры и главным образом его пособие по сельскому хозяйству «Прилежный сельский хозяин» рассматривались первой частью предлагаемой статьи в предыдущем номере нашего журнала, где автор установил, что в связи с этим трудом Надьвати имеет и дальнейшие цели, чем простое сообщение экономических знаний: в этом труде в условиях колониального положения и колонизаторской экономической политики, оказавшихся еще незыблемыми в 1790—1791 гг. он попытается укрепить хозяйственный базис дворянства, уменьшить его недостаток в капитале. Он считает, что этого можно достигать тем образом, что сельскохозяйственное производство делается по возможности более дешевым. Поэтому — хотя он излагает в своем труде подробно и новейшие агротехнические результаты времени — он в первую очередь все же предлагает методы, осуществимые и в отечественных условиях при небольших инвестициях, только при помощи крестьянской барщины, а также усиленную экономию и рационализацию, обеспечивающую максимальное использование традиционных методов производства и технических средств. По его мнению таким путем можно скорее всего укрепить в хозяйственном отношении среднее и мелкое дворянство, которое в первую очередь боролось в 1790—1791 гг. за осуществление политической независимости страны, потому что оно почувствовало в первую очередь экономические последствия превращения страны в колонию.

Опубликованная здесь II часть статьи излагает второй период деятельности Надьвати в 1792—1819 гг. На основе крупного успехи книги (в знак того, что колонизаторская экономическая политика почувствуется и крупным земельным владением) в 1792 г. граф Дьердь Фештетич приглашает его управляющим имением. На крупных земельных владениях графа, игравшего значительную роль в сословно-дворянских движениях 1790—1791 гг. ведется в Трансданубии в сравнении с феодальными условиями сравнительно развитое в техническом отношении хозяйство, но вследствие недостатка в капитале в подавляющем большинстве и здесь все еще при помощи барщины, которая уже резко препятствует дальнейшему прогрессу, использованию предоставленных крупным земельным владением возможностей. Надьвати именно поэтому — согласно уже известному по его книге методу — стремится добиться увеличения доходов при помощи усиленной экономии, найма на работу вместо наемных рабочих челяди, получившей меньшие участки господской запашки взамен барщины, строго бюрократического контроля обращения с деньгами, рациональной по возможности организации, вернее типизации исполнимых барщиной работ и употребленных в ходе этого средств. В целях обеспечения необходимых к этому квалифицированных сельскохозяйственных рабочих сил он выступает инициатором организации среднего сельскохозяйственного специального образования в поместье.

Конъюнктура наполеоновских войн, однако, создает неожиданно благоприятные возможности сбыта сельскохозяйственных продуктов, и в таких условиях консервативные методы Надьвати в скором времени становятся превзойденными. В 1797 г. Надьвати отрекается от должности управления имением Фештетич, и так как его уход совпадает с приглашением в Кестхель одного из самых значительных пропагаторов венгерского аграрного капитализма, Ференца Пете, на фоне этой перемены можем искать на деле уже преобразование политики крупной земельной собственности. Это показывается и преобразо-

ванием института имения, образующего управляющих имением, Георгикона в высшее учебное заведение.

Надьвати уходит в с. Чурго на небольшое поместье, полученное в качестве пенсии на пожизненное пользование, и на основе его тамошнего хозяйства пишет он свои дальнейшие специальные труды (появившиеся только после его смерти, наставшей в 1819 г.), которые также характеризуются резко практическим взглядом и придерживаются его прежней концепции. Тяжелое потрясение, наставшее в сельском хозяйстве Венгрии вследствие прекращения конъюнктуры делает эту консервативную концепцию переходно опять актуальной, но в скором времени становится ясным, что проблемы сельского хозяйства Венгрии, включившегося уже в капиталистическую мировую торговлю, в рамках феодализма не возможно разрешить путем простой технической рационализации или бережливости. Что деконъюнктура означает во взглядах автора и в других областях: в сравнении с его политическими брошюрами, написанными в 90-х годах XVIII в. в духе просвещения и в идейном отношении укрепление консервативного образа мыслей, показывается и двумя его трудами политического характера, написанными к концу 10-х годов XIX в. В одном из них он выступает против политики венского двора, направленной во время наполеоновских войн (хотя и под другим именем) на непосредственное налогообложение дворянства (хотя эта политика находилась в согласии с венгерской сословной конституцией), подчеркивая, что венгерская дворянская земельная собственность не имеет характер феудума, таким образом взамен землевладения дворянство не обязано нести даже те повинности, которые впрочем признавались вековым дворянским правом (например постоянная обязанность военной службы, послужившая юридическим основанием освобождения дворян от налогов, или обяазанность нести взнос в военные расходы). Другое его сочинение — обширный труд по политической экономии, рукопись которого потерялась и его содержание знаем только на основе отчета цензора. В этом труде Надьвати говорит с признанием о крепостном праве в Венгрии — хотя в то же время он резко подчеркивает черты венской экономической политики, ввергшей Венгрию в положение колонии. Эти его труды (поступившие с целью издания к цензуре уже после его смерти), которые не были разрешены цензурой, характеристическим образом отражают окаменение политической мысли дворянства, наставшее одновременно с хлебной деконъюнктурой.

Таким образом этот последний период деятельности Надьвати является значительным только в его влиянии на агротехнику, главным образом опять для мелкого поместья: но она не сумела оказать влияние на аграрнокапиталистическое развитие, широко развертывающееся в первую очередь в крупных поместьях. Его система все-таки, как характеристическая переходная (хотя именно в силу этого быстро устаревшая) и всесторонним образом разработанная система переходной эпохи, взглядом на ее роль в экономической политике 90-х годов XVIII в. (и в агротехнических отношениях в общем тоже) оценивается автором положительно.

KÁROLY VÖRÖS

ZUM LEBENSLAUF VON JÁNOS NAGYVÁTHY

II. TEIL

Zusammenfassung

Nach dem Fehlschlagen der ständischen nationalen Bewegung der Jahre 1790—91, die die mögliche faktische Unabhängigkeit Ungarns im Rahmen des Habsburgerreiches bezweckte, war es vielen klar, daß Ungarn wirtschaftlich erstarken müsse. Doch die Wirtschaftspolitik der Habsburger — die diese Bewegung in erster Reihe auslöste — versetzte Ungarn durch Vereitelung der Intustrieentwicklung und durch ihre Zollpolitik, die in der Landwirtschaft den Kapitalmangel verewigte, in die Lage einer Kolonie innerhalb des Reiches. Dadurch wurde gleichzeitig erreicht, daß die gegen diese Wirtschaftspolitik gerichteten politischen Bewegungen — mangels entsprechender Wirtschaftskraft — schon bei ihrem Beginn zum Scheitern verdammt waren. Der vorzügliche Landwirt, János Nagyváthy versuchte in seinem Lebenswerk für diese Gegensätze, die scheinbar nicht ausgeglichen werden konnten, eine Lösung zu finden.

Mit seinen, im ersten Abschnitt seiner Tätigkeit, um 1790 im Geiste der aufgeklärten Ideologie des ständisch-nationalen Wiederstandes verfaßten sozialpolitischen Flugschriften und besonders mit seinem »A Szorgalmatos Mezei Gazda« (Der fleißige Landwirt) betitelten landwirtschaftlichen Handbuch haben wir uns im ersten, in der vorherigen Nummer unserer Zeitschrift erschienenen Teil dieser Studie befaßt und dabei festgestellt, daß Nagyváthy mit diesem Werke nicht nur einfach landwirtschaftliche Kenntnisse vermitteln wollte, sondern darüber hinaus auch weitere Ziele verfolgte: in der kolonialen Lage, in den Rahmen der kolonisierenden Wirtschaftspolitik, die sich damals (1790—1791) noch als felsenfest erwies, versuchte er, die wirtschaftliche Basis des Adels zu festigen und ihren Kapitalmangel zu lindern. Er meinte, dies durch mögliche Verbilligung der landwirtschaftlichen Produktion erreichen zu können. Obzwar er in seinem Werke die modernsten agrotechnischen Ergebnisse seines Zeitalters detailliert bespricht, bringt er in erster Reihe Verfahren in Vorschlag, die auch unter den heimischen Verhältnissen, mit geringen Investitionen, bloß mit der Fronarbeit der Leibeigenen angewendet werden können; dann propagiert er erhöhte Sparsamkeit und Rationalisierung, die den höchsten Wirkungsgrad der althergebrachten Produktionsweisen und technischen Mittel sichert. Seiner Meinung nach kann der niedere und mittlere Adel — der in den Jahren 1790—1791 um die politische Unabhängigkeit des Landes in erster Reihe kämpft, da ja auch er es ist, der die wirtschaftlichen Folgen der Kolonisierung in erster Reihe verspürt — wirtschaftlich am besten auf diesem Wege gefestigt werden.

Der hier publizierte zweite Teil unserer Studie befaßt sich mit der zweiten Periode der Tätigkeit Nagyváthys, die in die Jahre 1792—1819 fällt. Sein Buch hatte großen Erfolg, und im Jahre 1792 beruft ihn Graf György Festetics als Gutsverwalter (daraus ist zu ersehen, daß auch der Großgrundbesitz die Folgen der kolonialen Wirtschaftpolitik verspürt). Graf Festetics hatte in den ständisch-adeligen Bewegungen der Jahre 1790—1791 eine bedeutende Rolle gespielt; auf seinen mächtigen Gütern in Transdanubien wird eine im Vergleich zu den feudalen Verhältnissen technisch verhältnismäßig entwickelte Wirtschaft betrieben, infolge des Kapitalmangels aber auch hier größtenteils noch mit Fronarbeit, wodurch der weitere Fortschritt, die Ausnutzung der durch den Großgrundbesitz gebotenen Möglichkeiten, stark behindert werden. Nagyváthy wünscht die Erhöhung des Einkommens — der aus seinem Buche bereits bekannten Methode entsprechend — ebendeshalb auf folgende Weise zu erreichen: erhöhte Sparsamkeit, statt Lohnarbeit Anstellen von Gutsknechten, denen kleinere Teile des Gutes überlassen werden und die dafür Arbeitrenten leisten, strenge bürokratische Kontrolle der Geldgebarung, möglichst rationelle Organisierung bzw. Normung der in Frondienst zu verrichtenden Arbeiten und der hierbei benutzten Geräte. Um die hierzu benötigten qualifizierten landwirtschaftlichen Arbeitskräfte zu sichern, beantragt er, auf dem Gute die mittlere Stufe der landwirtschaftlichen Fachbildung zu organisieren.

Die Konjunktur der Napoleonischen Kriege schafft aber unerwartet günstige Absatzmöglichkeiten für landwirtschaftliche Produkte; unter solchen Umständen werden die konservativen Methoden Nagyváthys bald überholt. Im Jahre 1797 gibt Nagyváthy seine Stellung als Direktor der Festetics-Güter auf; sein Scheiden fällt mit der Berufung von Ferenc Pethe, eines der bedeutendsten Propagatoren des ungarischen Agrarkapitalismus, nach Keszthely zusammen: wir können daher hinter diesem Personenwechsel in Wirklichkeit eine Änderung der Politik des Großgrundbesitzes suchen. Hierauf weist auch der Umstand, daß das Georgicon, das Institut für Heranbildung von Gutsbeamten seine Tätigkeit schon als Schule oberer Stufe beginnt.

Nagyváthy zieht sich auf ein kleines Gut in Csurgó zurück, dessen Nutznießung ihm als Pension auf Lebzeiten überlassen wurde. Auf Grund seiner dort gemachten Erfahrungen verfaßt er seine weiteren, ebenfalls stark praktische Anschauungen widerspiegelnden Fachwerke, in welchen er bei seiner früheren Konzeption verbleibt. (Diese Werke sind erst nach seinem im Jahre 1819 erfolgten Tode erschienen.) Durch die nach dem Ablaufen der Konjunktur in der ungarischen Landwirtschaft eingetretene schwere Erschütterung wurde diese konservative Konzeption vorübergehend wieder aktuell, es wird jedoch bald klar, daß die Probleme der ungarischen Landwirtschaft, die sich bereits in den kapitalistischen Welthandel eingeschaltet hatte, im Rahmen des Feudalismus lediglich durch technische Rationalisierung oder Sparsamkeit nicht gelöst werden können. Daß die Dekonjunktur in der Auffassung Nagyváthys auch auf anderem Gebiete, seinen in den neunziger Jahren des 18. Jahrhunderts verfaßten aufklärerischen politischen Flugschriften gegenüber auch ideell das Erstarken der konservativen Denkungsart bedeutet, das bezeugen auch seine beiden, gegen Ende der zehner Jahre des 19. Jahrhunderts verfaßten politischen Werke. In dem einen tritt er gegen die Politik des Hofes auf, den Adel während der Napoleonischen Kriege (wenn auch unter anderem Titel) unmittelbar zu besteuern

(obzwar diese Politik mit der ungarischen ständischen Verfassung im Einklang steht); er betont, daß der ungarische adelige Grundbesitz nicht Charakter eines Feudums hat, den Adel daher nicht einmal die Verpflichtungen belasten, die übrigens durch das mehrhundertjährige Adelsrecht anerkannt wurden (z. B. die als Rechtstitel für die Steuerfreiheit des Adels dienende ständige Verpflichtung zum Kriegsdienst bzw. die Verpflichtung, zu den Kriegskosten beizutragen). Das zweite ist ein umfangreiches volkwirtschaftliches Werk, dessen Manuskript verschollen ist, und dessen Inhalt wir nur aus dem Bericht des Zensors kennen. In diesem Werk spricht er mit Anerkennung über das Leibeigenensystem Ungarns, obzwar er gleichzeitig betont, daß die Wiener Wirtschaftspolitik Ungarn in eine koloniale Lage stoße. Diese Arbeiten, die erst nach seinem Tode eingereicht und von der Zensur nicht bewilligt wurden, widerspiegeln charakteristisch die in der politischen Denkungsart des mittleren Adels gleichzeitig mit der Getreidedekonjunktur eingetretene Erstarrung.

Dieser letzte Abschnitt der Tätigkeit Nagyváthys ist so nur mehr in seinen agrotechnischen Auswirkungen bedeutsam, hauptsächlich wieder führ die Kleingrundbesitzer; die in erster Reihe auf den Großgrundbesitzen sich breit entfaltende agrarkapitalistische Entwicklung konnte er jedoch nicht mehr beeinflussen. Sein System wird vom Verfasser trotzdem als vielseitig ausgearbeitetes Übergangssystem (das eben deshalb rasch veraltet) einer charakteristischen Übergangsepoche in seiner wirtschaftspolitischen Funktion in den neunziger Jahren des 18. Jahrhunderts (in agrotechnischer Relation aber auch allgemein) positiv bewertet.

TERMELÉSFEJLESZTÉS ÉS VETÉSTERÜLET-KORLÁTOZÁS MINT AZ 1929—1933-AS VÁLSÁGBÓL VALÓ KILÁBALÁS ESZKÖZEI*

Az 1929—1933-as világgazdasági válság időszakában a mezőgazdasági importra szoruló országokban a válságból való kilábalás érdekében az agrárvámok és kontigentálások mellett a mezőgazdaság struktúrájának átalakítására irányuló törekvéseket is megfigyelhetjük.

Az agrárvámok és kontigentálások azt a célt szolgálták, hogy a külföldi mezőgazdasági termények beáramlását meggátolva küszöböljék ki a versenyt, és így biztosítsanak magas árakat a hazai földbirtokosoknak. Ez a módszer önmagában természetesen még nem volt elégséges ahhoz, hogy a válság hatását negligálni lehessen. Bármilyen magas vámtételeket is alkalmaztak ugyan, az áraknak a válság előtti szinten tartása lehetetlen volt. Az árak eséséből adódó jövedelemcsökkenést a termelés fejlesztése által akarták meggátolni. A termelés növekedéséből adódó készletek elhelyezése biztosított volt, hisz hazai termésükből nem tudták fedezni a belső szükségletüket, és ezért behozatalra szorultak. A termelés növelésére irányuló törekvéseket valamennyi importországban megfigyelhetjük.

A termelés növelésének alapvetően két eszköze volt, egyrészt közvetett eszköz, amely a belső piacot védte a külföldi országok termékeivel szemben, másrészt pedig a közvetlenül a termelés fejlesztésére hozott intézkedések.

A már említett vámemelések és kontigentálások ugyancsak elősegítették az illető ország mezőgazdasági termelésének fellendítését. Hathatósabb eszköz volt ezeknél — mint még ugyancsak közvetett eszköz — pl. a lisztkeverési, őrlési törvény stb. Így pl. Németországban intézkedéseket hoznak a rozs kiőrlésének arányára, a forgalomba hozandó kenyér minőségére. Hasonló intézkedést hoztak Csehszlovákiában is. Az 1931 májusában hozott kenyértörvény szabályozta a rozskiőrlést (65%-ban), és kimondotta, hogy a rozslisztthez 10%-nál több búzaliszt nem keverhető. A novemberben hozott törvény szerint külföldi búzaliszt csak 25%-os arányban — tehát csak 75%-os hazai búzaliszt hozzákeverésével hozható forgalomba. Franciaországban a belföldi származású búza 97%-os kiőrlését rendelték el. Lettországban a belföldi rozs 40%-os kötelező keverését írták elő. Anglia a kanadai és ausztráliai búza 55%-os kötelező keverési arányát vezeti be.

A fenti és hasonló jellegű intézkedések, mint az állat- és növényegészségügyi rendszabályok, a standardizálási és egyéb minőségi kikötések stb. tulaj-

* Részlet „Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években" c. készülő kandidátusi disszertációból.

donképpen a vámpolitikai intézkedések kiegészítésére szolgáltak, hisz ezek segítségével, illetve ezek által is az volt a cél, hogy a külföldi országoknak az illető országba irányuló szállításait csökkentsék, vagy egyenesen megakadályozzák. Ugyanakkor ezen intézkedések a külföldi verseny csökkentésével párhuzamosan a belföldi termelés fejlesztésére is ösztönöztek, mivel a belső piacot ezen intézkedésekkel a hazai mezőgazdasági termékek számára monopolizálták.

A hazai termelés fellendítésében lényegesen nagyobb szerepet játszottak az olyan intézkedések, amelyeket közvetlenül is a *termelés fejlesztése* céljából hoztak.

Anglia már az 1920-as évek közepétől jelentős összegeket fordított a cukorrépatermelés fellendítésére. A támogatás nem közvetlenül a cukorrépatermelés segélyezésében jutott kifejezésre, hanem mint a cukorgyártás támogatása, de az szükségképpen visszahatott a cukorrépatermelésre is, hisz a cukorrépáért magas átvételi árat fizettek, aminek hatásaként a cukorrépával bevetett terület jelentős kiterjesztése következett be. Addig, amíg 1924-ben a bevetett terület még csak 9160 hektár volt, 1929-ben már 94 343 hektár, tehát több mint megtízszereződött. Hogy a cukorsegély milyen magas hasznot biztosított a finánctőkéseknek, azt jól mutatja az, hogy pl. a cukortermelési segély 1934—1936-ig 50 millió fontsterlinget tett ki, aminek eredményeképp a cukorgyárak kifizetett osztaléka a részvénytőke 83%-ára rúgott.[1]

Hasonlóképpen a vetésterület kiterjesztése következett be a búzánál is, ami az 1932-ben életbelépő „Wheat Act" törvényben biztosított búzaáremelés következménye volt. A búza vetésterülete az 1932. évi 1,3 millió acre-ről 1934/35-re 1,8 millió acrera emelkedett.

A gabonatermelés növelésére irányuló gazdaságpolitikát folytatott Dánia, a Balti-államok, Svédország, Németország, Olaszország, Ausztria, Csehszlovákia, Írország stb.

Ausztria pl. 1930-ban a gabonatermelés támogatására a cukor-, a sör- és a szeszadó felemelésével 96 millió shillinges alapot létesített, amelyből 77,3 millió shillinget a gabonatermelési prémium céljaira, 6,5 millió shillinget a malomipar támogatására, 12,1 millió shillinget pedig a hegyvidékek mezőgazdaságának és állattenyésztésének támogatására fordítottak. A gabonatermelés fejlesztése terén ennek eredményeként nem lebecsülendő eredmények születtek. Ausztria búzatermelése az 1926/27—1930/31-es években belső szükségletének még csak 33—44,2 — 41,3 stb. százalékát fedezte, míg 1933/34-ben már 55,8%-át és 1934/35-ben 55,6%-át.[2]

Hasonlóképpen jelentős emelkedés következett be Csehszlovákia búzatermelésében is, amely az 1925. évi 10,2 millió mázsáról és az 1929—33. évi 14,8 millió mázsáról 1935-re 16,9 millió mázsára emelkedett, és ez több alkalommal búzafelesleget is eredményezett. Jelentős növekedés figyelhető meg Németországban, Franciaországban és Olaszországban stb. is.[3]

Ami a *mezőgazdasági terményeket exportáló országokat* illeti, ezekben az országokban az állami támogatás nem a termelés fellendítését célozta, hisz az agrárválság viszonyai között az addigi termésmennyiség elhelyezése is nagy

[1] Economist 1936. II. 8. Idézi *Milhoffer S.* : A Mezőgazdaság a gazdasági válságban, Bp. 1936. 159—160. l.

[2] *Milhoffer S.* : A világgazdasági válság mezőgazdasági árpolitikája. 157. l.

[3] *Dr. Szabó Miklós* : Agrárválság és értékesítési politika. Trianoni Magyarország mezőgazdasága. I. k. 230—231. l.

nehézségekbe ütközött. Ilyen körülmények között az állami gazdaságpolitika mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos tevékenysége a termékek *minőségi színvonalának emelésére* irányult. Ezt a törekvést a magyarországi agrárpolitikával kapcsolatban is megfigyelhetjük.

Az agrárválság időszaka alatt a külföldi, főként tengerentúli országok termékeinek versenyével szemben csak jó minőségi termékekkel lehetett valamelyest is felvenni a versenyt, hisz Magyarországon a termelési költség a belterjesség alacsony foka következtében lényegesen magasabb volt, mint Kanadában vagy más nagy gabonatermelő országban.

A termelés minőségének kérdése nagy súllyal merült fel egyik legfontosabb termékünknél, a búzánál is. Az első világháború előtti években, majd később is egyre nagyobb mértékben terjedt el hazánkban a gyengébb minőségű puha búza, aminek elhelyezése az 1920-as évek közepéig még nem ütközött nehézségbe. A gabonatúltermelés fellépésével élesen felszínre került, hogy a magyar búza már nem rendelkezik azokkal az előnyökkel, amelyek korábban más külföldi országok búzáitól minőség tekintetében megkülönböztették. Ez azonban nem a magyar búza minőségi leromlásának a következménye volt — bár bizonyos mértékig ez is bekövetkezett —, hanem annak, hogy már külföldön — főleg Kanadában — is nagy mennyiségben termeltek kiváló minőségű búzát. (Gondoljunk itt a Manitóbára, Rosaféra stb.)

Az értékesítési viszonyok rohamos romlása a különböző búzaankétok összehívásához vezet, amelyeknek egyik fő kérdése a búza minőségi termelése. 1931-től indul meg nagyobb arányban a búza nemesítése, illetve a nemesített vetőmagvakkal való vetés. A célkitűzés abban állt, hogy körzetenként egységes búzát termeljenek. Az ország területét körzetekbe osztották, és meghatározták, hogy az egyes körzetekben milyen fajtákat termeszthetnek. 1931-ben 7 fajta búza termesztését írták elő, amit ugyan nem tettek kötelezővé, hanem kedvezményes vetőmagkiosztással és a megfelelő propagandával kívánták a megfelelő célt elérni. 1933-ban már csak négy fajta búzát vettek fel a vetőmagakcióba (Bánkúti 1201, Bánkúti 1014, Székács 1055 és Székács 1242).

A földművelésügyi minisztérium a nemesített vetőmagvak tovább termesztésére szerződést kötött a termelésre vállalkozó nagybirtokosokkal. A vetőmagtermesztés jó üzletet jelentett, hisz amellett, hogy ezen búzák magasabb terméshozamúak voltak, a termelő gazdaságok a nemesített búza után vetőmagfelárat kaptak, a nemesített tételeknél q-ként 4, az utántermésűeknél q-ként 2 pengőt. Azonkívül az állam viselte a vasútszállítási költséget is.[4]

A nemesítési vetőmagakció keretei meglehetősen szűkek voltak. 1931-ben 54 nagybirtokos gazdaságból 26 961 q búzavetőmagot vásárolt fel az állam, amiből 32% nemesített, míg a 68% utántermésű anyag volt. A vetőmagvakat szaporításra 256 gazdaságnak osztották ki.[5] A következő évben a fentemlített 256 gazdaság közül 156-ból vettek át vetőmagot összesen 51 044 q-t. Ettől az időtől kezdve már parasztgazdaságok is részesültek nemesített vetőmagban nemcsak az utántermesztő nagybirtokos gazdaságok. A parasztgazdaságok által termelt búza nem került a továbbtermelés céljából felvásárlásra, bár a kiosztott vetőmagvak nagy részét parasztgazdaságok kapták. Így 1932-ben a vetőmagvak 65%-át, 1933-ban 66%-át, 1934-ben 81%-át.

[4] A magyar búzatermesztés átszervezése 1931—1937. Bp. 1938. 42—43 l.
[5] Uo. 44. l.

Egyre nőtt a vetőmagszaporításra termelt búza vetésterülete. Addig, amíg 1932-ben ez a terület 32 245 katasztrális hold volt, 1933-ban 44 038 kat. holdat, 1934-ben 52 938 kat. holdat és 1935-ben 60 025 kat. holdat tett ki.

Figyelembe véve a parasztgazdaságoknak kiosztott vetőmagvakat is — amelynek nagy része az ínséges vetőmagakció keretében került kiosztásra — a kiosztott vetőmag mennyisége az 1930-as évek közepére elég jelentős mértékben megnövekedett, hisz addig amíg 1932-ben 118 388 q-t osztottak ki, 1934-ben már 274 405 mázsát.[6] Ha a növekedés számottevő is a búzával bevetett területet tekintve még mindig alacsony a kiosztott vetőmag mennyisége. A nemesített magvakkal való vetés területe persze lényegesen nagyobb volt, mint amennyire a kiosztott mag elegendő, hisz mind a nagybirtokon, mind a parasztgazdaságokban elvetett vetőmagból jelentős mennyiségek kerültek továbbszaporításra az állami akciótól függetlenül. A Növénytermelési Hivatal becslése szerint — amely az akció lebonyolítását végezte — „közel 2 millióra tehető az a terület, amely ez idő szerint az egységes termelésbe felvett búzafajtákkal van bevetve" — olvashatjuk a Mezőgazdasági Kamara 1935. évi elentésében.[7]

A vetőmagnemesítés és a vetőmagakció természetesen nemcsak a búzára terjedt ki, hanem más termékekre is. Különös jelentőséggel bírt a *kukoricatermelés egységesítésére* irányuló törekvés, ami jórészben szintén a búzatermelés szempontjából bírt jelentőséggel, hisz nálunk nagyon el volt terjedve a búzának kukorica után való vetése. Tekintettel arra, hogy a kukoricák nagy része későn érő volt, így a talajelőkészítés elhúzódása miatt a búza vetésére csak későn kerülhetett sor. 1933-ban a kormányzat vette kezébe a kukorica termelés ügyét is, amikor Baranya megyében 65 mázsa nemesített vetőmagot osztottak ki továbbszaporítás céljából. 1934-ben már négy megyére terjedt ki az akció, amelynek során 4000 q vetőmag került kiosztásra, ami 28 000 kat. hold bevetésére volt elegendő.[8] A két millió holdnyi vetésterületet tekintve ez a vetésterület minimálisnak mondható, ez az akció tehát nem volt alkalmas arra, hogy a kukorica termesztése terén jelentősebb változásokat eredményezzen.

Vetőmagakció volt a *buryonyára* vonatkozóan is — amelyet egyébként már 1923 óta folytatott a kormányzat. — Az akció keretében 1932-ben 55 000 q burgonyát osztottak ki részben természetbeni visszaadás kötelezettséggel, részben pedig kamatmentes hitelezéssel. 1933-ban a kiosztott mennyiséget 80 000 q-ra emelték. A burgonya vetőgumó nemesítési és elszaporítási tevékenységet termeltetési szerződések alapján bonyolították le. Ebben az esetben is termelési körzetek voltak megállapítva.[9] Számottevőbb eredmény ezen a területen sem születhetett, hisz például az 1934-ben kiosztott vetőburgonya — 1100 vagon, amely a korábbi évek mennyiségénél lényegesen több volt ugyan — „az ország évi vetőgumó szükségletének csak körülbelül 2%-át teszi, s ennél fogva valami átütő eredményt ettől az akciótól nem lehet várni,"[10] — olvashatjuk a Mezőgazdasági Kamara jelentésében.

Hasonló vetőmagakció volt a bab, lencse és a pillangós takarmánymag eseteiben is. Támogatta a kormányzat a gyümölcstermelés fellendítését is. Így

[6] A magyar búzatermesztés átszervezése. i. m. 44—47. l.
[7] OMK 1935. évi jelentése. 44. l.
[8] OMK 1935. évi jelentése. 48—49. l.
[9] Földművelésügyi igazgatás fejlődése, jelentősége és mai állása. Szerk. *Máté Imre*. Bp. 1936. 30. l.
[10] OMK 1934. évi jelentése. 54. l.

pl. „a földművelésügyi minisztérium 1930—1933-ban 600 000 nemes gyümölcsoltványt osztott ki kedvezményes áron a termelők között.[11]

Az államhatalomnak a minőségi termeléssel kapcsolatos politikája nem csak a növénytermesztés területén, hanem az *állattenyésztés* vonalán is érvényesült. A földművelésügyi minisztérium kedvezményeket nyújtott tenyészállatok beszerzéséhez. A biztosított kedvezmény egyrészt abban állt, hogy a vételárat egy évre kamatmentesen előlegezték, másrészt a vételárból 10%-os árengedményt nyújtottak, továbbá a biztosítást egy évre fedezték, és végül biztosították a tenyészállatok költségmentes beszerzését. 1933-ban a fenti kedvezmények alapján 1579 db tenyészbikát, 600 db tenyészkant és 38 db tenyészkost osztottak szét. A vételárból nyújtott kedvezmény 88 000 pengőt, míg a biztosítás összege 43 500 pengőt tett ki.[12] Az apaállat beszerzésére fordított állami támogatás nem volt ugyan újkeletű dolog, hisz az már az I. világháború előtt is folyt, de annak jelentősége a válság alatt nőtt meg komoly mértékben. Addig, amíg az 1923/24—1928/29-es gazdasági években a jutalékos és kamatmentes hitellel megvett bikák száma még csak 852 volt, ez a szám az 1929/30—1933/34-es években már 1628 db-ra ugrott.[13]

A kormányzat a tenyészállatbeszerzést kamatmentes kölcsön nyújtásán keresztül is elősegítette. Intézkedéseket hoztak a törzskönyvezett szarvasmarhaállomány fellendítésére is, aminek hatására emelkedett az ellenőrzés alatt álló tehenek száma. Az 1930/31-es gazdasági évben 24 067 db tehén állt ellenőrzés alatt, amelyből 20 424 db 480 nagybirtokos gazdaságé volt, míg a fennmaradó 15%-ot 89 község parasztgazdaságainak állománya tette ki. Az 1933/34-es gazdasági évben az ellenőrzés alatt álló tehenek száma 29 502-re rúgott.[14]

Amint már fentebb is utaltunk rá, történtek intézkedések más állatok, így a ló-, sertés-, juh- és a baromfiállomány minőségi fejlesztésére is, aminek részletezésére most nem térünk ki.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a válság időszaka alatt, ha nem is valósult ugyan meg a minőségi termelés mindazokon a területeken, amelyeket fent röviden említettünk, de mindenesetre történtek ilyen kezdeményezések. Ennek megfelelően megnövekedtek a mezőgazdasági termelés támogatására fordított kiadások is. A földművelésügyi tárca költségvetésének kiadási tételeiben 1931/32-től új, eddig nem szerepelt tétel jelenik meg: a mezőgazdasági termelés támogatására fordított kiadás, amelynek keretében 1931/32-ben 36 000 pengőt, 1932/33-ban 30 000 pengőt, 1933/34-ben azonban már 880 000 pengőt irányoztak elő a fenti címen, de a tényleges kiadás elérte az 1 307 045 pengőt.

A fenti rovat mellett a többtermelés céljait előmozdító költségek c. tételt is figyelembe véve azt tapasztaljuk, hogy 1933/34-ig a két tétel együttes költségvetési kiadása nem emelkedik, sőt csökken, ugyanakkor jelentős arányú növekedés következik be az 1933/34-es költségvetési évben, amikor is az előző évi 180 000 pengőről 880 000 pengőre emelkedik a kiadás.

A minőségi termeléssel kapcsolatos állami tevékenységet mutatja az 1932/33-as költségvetési évtől a magnemesítéssel kapcsolatos költségvetési tétel is. E tételen 1932/33-ban 35 000 pengő és 1933/34-ben 41 309 P a tény-

[11] Uo. — 1933. évi jelentés. 66. l.
[12] OMK 1934. évi jelentése. 75. l.
[13] Trianoni Magyarország mezőgazdasága. II. k. Bp. é. n. 521. l.
[14] Uo. 525—526. l.

leges kiadás. Ugyancsak ide kell számítanunk az 1931/32-es költségvetési évben az előirányzaton kívüli közel 400 000 pengős kiadást, amely a búzatermelés átszervezési költsége címén szerepel (1932/33-ban e címen a tényleges kiadás 127 000 pengő).

1933/34-ben a nitrogén-műtrágya használatának előmozdítására 6 113 000 pengőt adtak ki.

Jelentősen megnövekedett a növényvédelmi kiadásokra fordított összeg is. Addig, amíg az 1930-as évek elején e címen még csak 30 000 pengő volt a kiadás, 1933/34-ben már 158 000 pengő. Ugyancsak számottevő összegeket fordítottak a különböző vízügyi kiadásokra is. 1931/32-höz viszonyítva 1933/34-re a vízügyi kiadások (rendes és rendkívüli kiadások együtt) 12%-kal nőttek, ugyanakkor a földművelésügyi tárca kiadásai 22%-kal csökkentek[15].

A minőségi termelésre való irányvétel mellett a mezőgazdasági terményeket exportáló országokban a válságból való kilábalás érdekében fontos eszköz volt a *bevetett terület korlátozása* is, amely főként a tengerentúli országokban volt jelentős. A XIX. század végi agrárválság idején ez az eszköz ismeretlen volt. Akkor a mezőgazdasági munkásság kizsákmányolásának fokozása mellett a kilábalás legfőbb eszköze a termelés fokozásában, illetve a belterjes gazdálkodásra való áttérésben állt. Most azonban fontos eszközzé válik egyes növények vetésterületének vagy az állatállománynak a csökkentése, sőt egyes országokban bizonyos területeknek egyenesen a termelésből való kivonása.

A vetésterület korlátozásának politikája főként a tengerentúli országokban volt jelentős. E politika célja a termelés és ezáltal a készletek csökkentése, amit nemcsak a vetésterület csökkentése által, hanem más eszközökkel is igyekeztek elérni. Ilyen — a készletek csökkentését célzó — intézkedés volt egyes országoknak az a politikája, hogy az állam felvásárolta a termékek egy részét, és azokat vagy megsemmisítették, vagy pedig ipari célokra dolgozták fel. A válság alatt jelentős tért hódít a gabonaneműek — főként a búzának — takarmányozási célra való felhasználása. Így az 1932—35-ös években a világ búzakészletének — Szovjetunió nélkül — 9%-át takarmányként használták fel[16]. 1931—34 között 45 millió q-nyi kávét szórtak a tengerbe.[17] Franciaországban a bort vásárolták és dolgozták fel ipari célokra stb.

A vetésterület korlátozására irányuló állami politika az Egyesült Államokban érvényesült a legnagyobb mértékben. Már 1930-ban találkozunk a termelés csökkentésére irányuló törekvésekkel. A különböző szervek részéről (Millers' National Federation, Federal Farm Board stb.) a búza-, gyapot-, tejtermelés csökkentését ajánlják. A gyapotválság megoldásával kapcsolatban felmerül, hogy a gyapotterület egy része helyett kukoricát vessenek, és egy további részét pusztítsák ki. A területcsökkentés szempontjából hatásos, illetve átfogó intézkedéseket majd csak a Roosevelt-féle „New Deal" politika hoz, amelynek a mezőgazdaságra vonatkozó része a vetésterületek csökkentésével kívánta talpraállítani a mezőgazdaságot.

[15] Mindezekre lásd: Magyar Állam zárszámadásait.

[16] *Milhoffer Sándor:* A világgazdasági válság mezőgazdasági árpolitikája. Bp. 1937. 74. l.

[17] Les conditions de l'agriculture eu 1933/34. Idézi *Milhoffer Sándor:* A mezőgazdaság a gazdasági válságban. 106. l.

A Roosevelt-féle New Deal politika a gazdasági élet egészére kiterjedt, s „legfőbb célkitűzése az volt, hogy megerősítse a kapitalista rendszert... meggyorsítsa a kapitalizmus talpraállásának rendes menetét, és ha lehetséges, megakadályozza az ipari válságok visszatérését."[18] E célt az államkapitalizmus rendszerének kiépítésével kívánták elérni.

A mezőgazdaságot érintő törvények sorában a legjelentősebb volt az ún. „Agricultural Adjustment Act" törvény, amelyet 1933-ban hoztak. E törvény alapján úgy akarták a terméseredményeket csökkenteni, hogy — miután termékenként kiszámították, mennyivel kell a termést csökkenteni, hogy a túltermelés megszűnjön és az árak a kívánt szintre emelkedjenek — szerződést kötöttek az egyes termelőkkel, akik kötelezettséget vállaltak a termőterület csökkentésére.[19] Az egyes növények vetésterületének csökkentésére vonatkozó terv csak akkor került megvalósításra, ha volt megfelelő számú szerződő fél, vagyis ha a terv keresztülvitele biztosítottnak látszott.

A szerződő felek a termelésből kivont terület után holdankénti juttatást kaptak, ami nagyjából megfelelt a rajta elérhető termésmennyiségből eredő jövedelemnek. A kivont területet parlagon kellett hagyni. A fenti juttatáson kívül az egyes termelők a művelés alatt maradt terület átlagos hozama után terményenként megállapított árkiegészítést kaptak.

A terv szerint a gyapot vetésterületét 25%-kal, vagyis 10 millió acre-vel akarták csökkenteni, amit 1933-ban úgy valósítottak meg, hogy kiszántották a vetésterületet (a törvényt ugyanis májusban hozták, amikor is az ültetvények már fejlődésben voltak). A búza esetében 1934-ben és 1935-ben 15%-os területcsökkentést terveztek. A dohány, tengeri és rizs vetésterületét is csökkenteni szándékoztak. Csökkenteni akarták a sertéslétszámot és a tejtermelést is. 1934-ben bekapcsolják a vetésterület korlátozásába a rozs, árpa, cirok, amerikai dió, cukorrépa és a cukornád vetésterületét. Ugyancsak csökkenteni akarják a szarvasmarha-létszámot.

A törvény keretében kifizetésre kerülő összegeket az egyes termények első feldolgozóira (gyapotfésülőkre, a malmokra stb.) kivetett feldolgozási adóból fedezték. Az exportált áruk után visszatérítették a külön adót, aminek az volt a célja, hogy a kivitelt ne akadályozzák. A törvényt 1935-ben a legfelsőbb törvényszék hatálytalanította, és 1936-ban a „Soil Conservation and Domestic Allotment Act" vagyis a talajerő megóvásáról és a családi telkekről szóló törvény lépett helyébe. A törvény a talajmegóvó kultúráknak az eddigi 100 millióról 130 millió acre-re való kiterjesztését tervezte, és a benne résztvevők segélyezésére az első évben 500 milliő dollárt irányzott elő. A program a talajmegóvó műveleteket és a segélyezést két csoportra osztotta. Az első csoportba azok tartoztak, akik úgynevezett talajzsaroló kultúrájuk meghatározott hányadán talajmegóvó kultúrát folytattak, míg a második csoportba azok, akik csak meghatározott talajmegóvó eljárásokra — füvesítés, legelőjavítás, fásítás stb. — vállaltak kötelezettséget.

„A törvény első évében, 1936-ban kereken 280 millió acre-on vagyis a művelt terület ¾-én alkalmazták a talajkonzerválási programot; ennek ellenére sem csökkent a talajzsaroló növények termőterülete, mert a programhoz

[18] *William Z. Forster:* Az amerikai földrész rövid politikai története. Bp. 1952. 523. l.

[19] Minderre vonatkozóan lásd: *Hertelendy Gábor :* A „New Deal" tervgazdasága. Magyar Gazdák Szemléje. 1941. *Milhoffer Sándor* i. m., *Szabó Miklós* i. m.

nem csatlakozott gazdák által spekulatív célzattal megnövelt termőterületek ellensúlyozták a program ezirányú hatását."[20]

A termelés csökkentésére jelentős összegeket fizettek ki. Említettük már, hogy a talajerő-megóvó törvény keretében 1936-ban 500 millió dollárt irányoztak elő segélyezésre. Még nagyobb összegeket fizettek ki az A. A. A. törvény keretében. Így pl. a búza esetében a kártalanítás összege 1933-ban 98,6, 1934-ben 101,5 és 1935-ben 115,6 millió dollárra rúgott. A gyapotnál 1933-ban 173,7 és 1934-ben 115,8 millió dollárt, dohányért 5,8, illetve 36,3, sertésért 30,6, illetve 203,7 millió dollárt fizettek ki. A fentieken kívül 1934-ben a tengeri kártalanítási összege 111,8, a cukorrépáé 18,5, a cukornádé 6,5, a juhé 7,2 és a szarvasmarháé 106,2 millió dollárt, vagyis 1934-ben összesen 707,5 millió dollárt tett ki.[21]

A területkorlátozással, ha nem is ilyen kiterjedt mértékben, más országokban is találkozunk. Franciaországban a búza- és a szőlőtermelés korlátozására irányuló törekvéseknek lehetünk tanúi. Korlátozzák a szőlő területet 1931-ben és 1933-ban. 1935-ben 150 000 hektárral akarják csökkenteni a szőlőterületet. A területcsökkentés után hektáronként 7 000 Fr. kárpótlást fizetnek. A búza-vetésterület korlátozására 1934 végén hoznak törvényt. A képviselőház által elfogadott búzatörvény értelmében a törpebirtokokat kivéve senki sem vethet be nagyobb területet, mint az utolsó három év átlagában.[22]

Csehszlovákiában 1934-ben a komlótermelés kiterjesztési tilalmát vezetik be. A törvény értelmében a kormány elrendelhette az ültetvények területének megszorítását is. Görögországban a mazsolaszőlő, Bulgáriában a dohány vetésterületét korlátozták.

A vetésterület csökkenése következett be a cukorrépa esetében is, ami az 1930-ban megkötött brüsszeli cukoregyezménynek volt a következménye. A fenti egyezményben ugyanis a cukorkivitel 80%-át kezükben tartó országok — Kuba, Jáva, Németország, Csehszlovákia, Lengyelország, Belgium és Magyarország — megállapodtak az évenként exportálható mennyiségben, és ennek megfelelően osztották el a kiviteli kontingenseket.[23]

A vetésterület-csökkentéssel kapcsolatban említést tettünk már a londoni búzaegyezményről, amelyben a tengerentúli búzaexportáló országok búza-vetésterületük 15%-os csökkentésére vállaltak kötelezettséget.

Ami a vetésterület magyarországi korlátozását illeti, erre csak néhány növény esetében került sor. Legjelentősebb volt a vetésterület-csökkentés a *cukorrépa* esetében, amely — mint láttuk — a brüsszeli egyezmény következménye volt.

A megegyezés nyomán csökkenteni kellett természetesen a cukorrépa vetésterületét is, hisz a cukorgyárak csak a kiviteli kontingensben biztosított és a belső piacon elhelyezhető cukormennyiségnek megfelelő cukorrépát vették át.

Az öt évre kötött brüsszeli egyezmény Magyarország részére évi 84 100 tonna cukor kiviteli kontingenst biztosított, ami az összes kontingens 1,8%-át tette ki. A legnagyobb kontingenst Jáva és Kuba, a két legnagyobb nádcukortermelő ország kapta: 53,8, illetve 17,3%-ot.

[20] *Hertelendy Gábor* i. m. 66. l.
[21] *Milhoffer Sándor :* A világgazdasági válság mezőgazdasági árpolitikája. 100. l.
[22] *Milhoffer Sándor :* A világgazdasági válság mezőgazdasági árpolitikája.
[23] OMK 1932. évi jelentése.

A cukorrépa termelés korlátozását a cukorgyárosok a cukorrépatermelőkkel kötött szerződések által valósították meg. A szerződések létrehozásában jelentős szerepet játszott a kormányzat is. Ez a szerepvállalás nem csak abban mutatkozott meg, hogy rendeletileg intézkedtek a Cukorrépatermelők Országos Szövetségének megalakításáról — amely érdekképviseleti szerv volt —, hanem abban is, hogy felemelték a cukor vámját, ami lehetőséget adott a belföldi cukorár magasan tartására. Ugyanezt szolgálta az új cukorgyárak létesítésének megakadályozása stb. Mindezek alapján vált lehetségessé, hogy a cukorgyárak meglehetősen magas cukorrépa-átvételi árakat tudtak fizetni a nagybirtokosoknak. Ennek természetesen egyik fontos feltételét képezte a cukorrépa-vetésterület korlátozása is.

A vetésterület csökkentésének arányát és más, a cukorrépatermeléssel kapcsolatos kérdéseket az 1931-ben kiadott XIX. tc. szabályozta.

A fenti rendelet értelmében a cukorgyárak „az 1930. évre szerződésileg lekötött földterületnek — az illető gazdaságból az 1928., 1929. és 1930. években beszállított és az illető cukorgyári vállalat által a termelővel elszámolt bruttó cukorrépa mennyiségnek egy katasztrális holdra eső három éves átlaga alapján — kiszámított hozamánál 18,5 százalékkal kisebb mennyiségű cukorrépát vehetnek át."[24]

A cukorrépatermesztésben csak azok vehettek részt, akik korábban írásbeli vagy szóbeli szerződés alapján valamely cukorgyárnak cukorrépát szállítottak.

1932-ben az átveendő cukorrépa mennyiségét az 1931. évi átvételi kontingens 69,6%-ában állapították meg.[25] Ugyanez a mennyiség szerepelt 1933-ra is.

A cukorrépatermelés a vetésterület csökkentése ellenére is jövedelmezőnek bizonyult, mivel magas átvételi árakat állapítottak meg. Addig, amíg 1930-ban a cukorrépa beváltási ára q-ként 2,37 pengő volt, 1931-ben a cukorrépavetésterület korlátozása után 2,50 pengő, tehát magasabb, mint 1930-ban, de az 1929. évi beváltási árnál is csak 2,7%-kal volt alacsonyabb, ezzel szemben más terményeknek árai lényegesen nagyobb mértékben estek, így pl. a búza termelői átlagára 33,3%-kal, a rozs ára 42,6%-kal, az árpáé 32,7%-kal, a sertés termelői ára (élősúlyban) 27,2%-kal csökkent stb.[26]

1932-ben a cukorrépa beváltási ára 2,15 pengőre esett, de a más termékekhez viszonyított ára továbbra is magas maradt, hisz az 1929. évi árnál még így is csak 16,4%-kal volt alacsonyabb, ugyanakkor, amikor más termékek ára már 1931-re 30—40%-kal csökkent.

Ez a magas ár, amit állami beavatkozással biztosítottak, nagybirtokosoknak kedvezett, tekintve, hogy a cukorrépatermeléssel lényegében csak ők foglalkoztak.

Olyan kimutatás, amely a cukorrépa-vetésterület birtokkategóriánkénti megoszlását tünteti fel, csak 1932-től áll rendelkezésünkre. Eszerint 1932-ben a cukorrépa-vetésterület 85,1%-a a 100 holdon felüli gazdaságokra esett. A 20 holdon aluli gazdaságokra a vetésterületnek mindössze csak 8,5%-a, 1933-ban 8,3% és 1934-ben 8,1% jutott, részesedésük tehát egyre csökkent.[27]

[24] Magyar Törvénytár, 1931. évi törvénycikkek. Bp. 1932. 190. l.
[25] OMK 1932. évi jelentése. 133. l.
[26] *Matolcsy Mátyás—Varga István:* Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25—1934/35. Bp. 1936. c. könyv adatai alapján.
[27] OMK évi jelentéseinek adatai alapján.

A vetésterület csökkentése következett be a *dohány* esetében is, amit a Dohányjövedék hajtott végre. A dohánnyal bevetett terület az 1920-as évek második felében jelentősen megnövekedett. Addig ugyanis, amíg 1924—1925-ben a beültetett terület még csak 29 555 katasztrális hold volt, az 1926—1929-es években már 40 247,5 kat. holdra emelkedett, vagyis 36,2%-os növekedés következett be. A terület a válság első éveiben tovább nőtt : az 1930—1932-es években 42 586 kataszter holdra emelkedett, tehát a válság viszonyai között is 5,8%-os területnövekedés állt elő. Érthető, hogy a termelés ilyen nagyarányú megnövekedését az árak esésének kellett követnie. Az árak csökkenése 1931-től következett be, amikor is a beváltási ár az 1930. évi árhoz képest közel 22%-kal csökkent. A csökkenés a következő években tovább tartott. Az árak csökkenését a vetésterület korlátozása által próbálták feltartóztatni. A területkorlátozást fokozatosan, több éven át valósították meg. Az 1932. évi 42 833 kateszteri hold dohányterület 1933-ra 32 038 holdra esett le, ami 25,2%-os csökkenést jelent. A csökkenés a későbbiekben is folytatódott, aminek eredményeként 1938-ban már csak 24 500 hold volt a beültetett terület. A területcsökkenéssel párhuzamosan csökkent a dohánytermelők száma is. Addig amíg 1931-ben még 5386-an foglalkoztak dohánytermeléssel, 1934-ben csak 4064-en, a bekövetkezett csökkenés mértéke tehát 24%-os volt. A vetésterület-csökkentésnél az a szempont is közrejátszott, hogy csak azok termelhessenek dohányt, akik a kiváló minőségű dohány termesztéséhez szükséges földdel rendelkeznek. Ebből a célból 1934-ben és 1935-ben a dohányjövedék szakembereivel megvizsgáltatta a dohánytermesztésre használt földeket, és ennek alapján adták ki vagy vonták meg az engedélyeket.

„A termelők úgy a hivatalból elvont mint az önként lemondott dohányterület minden holdja után 100 pengő hozzájárulási összeget kaptak kárpótlásképpen, azonkívül hozzájárulási pótlék címén holdanként 6—12 pengőt, abban az esetben, ha dohánykertészeinek a számát a területcsökkentés miatt nem apasztották. Kivételes méltánylást érdemlő esetekben még további — 25 pengőig terjedhető — hozzájárulás volt kapható, abban az esetben, ha a talajvizsgálatok alapján valamely birtokon kiadott dohánytermelési engedély teljes egészében elvonatott. Ezenkívül, különböző feltételektől függően, holdanként 30 pengőig terjedhető támogatást biztosított a Dohányjövedék a területcsökkentés folytán kárt szenvedett dohánykertészeknek."[28]

A dohányt még a cukorrépánál is nagyobb mértékben termelték a nagybirtokon, pontosabban a 100 holdon felüli birtokokon. A dohánnyal beültetett terület túlnyomó része — 56—58%-a — a 100—1000 holdas középbirtok gazdaságokra esett, míg 32—36% a 1000 holdon felüli gazdaságokra. Csak mellékesen említjük meg, hogy a cukorrépa esetében fordított volt a helyzet. A cukorrépa vetésterületének 56—57%-a esett az 1000 holdon felüli nagybirtokra és 28—29%-a középbirtokra.

A dohánytermelésben a paraszti gazdaságok szerepe még kisebb, mint a cukorrépa esetében, sőt nem csak kicsi, hanem egyre csökkent. Addig, amíg 1933-ban a learatott területnek még 3,7%-a és 1934-ben 3,6% esett a 20 holdon aluli gazdaságokra, 1935-ben már csak 2,9%, 1936-ban 2,5% és 1938-ban 2,1%. Hasonlóképpen csökkent a 20—100 holdas gazdaságok vetésterülete is az 1932. évi 6,4%-ról 1933-ra 6,2%-ra, 1934-re 5,4%-ra, 1935-re 4,3%-ra és 1938-ra 3,7%-ra.

[28] OMK 1935. évi jelentése 56. l.

A területcsökkentés annak ellenére tehát, hogy minden egyes birtoktípust érintett, a legnagyobb mértékben a paraszti birtokok rovására történt. A 100 holdon aluli gazdaságok dohánnyal beültetett területe az 1932. évi területet 100-nak véve 1938-ra 35,3-ra, míg a 100 holdon felüli gazdaságokban 59,3-ra esett.[29]

Ami az árak kérdését illeti, a dohány esetében is hasonló jelenséget figyelhetünk meg, mint a cukorrépánál, vagyis azt, hogy a területkorlátozás a nagybirtokosok részére ebben az esetben is magas árbiztosítással járt együtt. A dohány 1929. évi beváltási árát 100-nak véve 1931-re a beváltási ár 80,4-re csökkent — (76,50 p/q-ról 61,51 pengőre) — a későbbi években 49,21 pengőben nyerve megállapítást, 64,3 volt az indexszám, ami más mezőgazdasági terményekhez képest magasnak mondható, hisz az átlagos mezőgazdasági árindex 54,4 volt — ugyancsak az 1929. évet 100-nak véve.

Vetésterületcsökkentés mint állami intézkedés más növények esetében nem volt, ugyanakkor területkorlátozást több termény vonatkozásában is megfigyelhetünk, így döntően az ipari növények termesztésével kapcsolatban. A területkorlátozás ezen növények esetében is, miként a cukorrépánál és dohánynál, a termelési szerződések rendszerén keresztül valósult meg, amelyet az egyes ipari növényt feldolgozó gyárak kötöttek a termelőkkel. Nagy részben ugyancsak termelési szerződéssel termelték a szántóföldi és kerti növények vetőmagvait is.

A legfontosabb ipari növények, amelyeket termelési szerződéssel termeltettek, a rostlen, olajlen, kender, repce, napraforgó és ricinus. A nem szerződéses rendszerben termelt áruk átvételét a feldolgozó gyárak nem garantálták.

Az államhatalom, ha nem is írta elő kötelezően e növények vetésterületét, mégis jelentős szerepet játszott e növények vetésterületének alakulásában is. Az állam szerepe az 1920-as évek második felében a vetésterület kiterjesztésére irányult, aminek érdekében 1927-ben létrehozták az Ipari Növénytermelést Irányító Bizottságot, amely a földművelésügyi miniszter felügyelete alatt állt. A bizottság véleményező és főleg érdekképviseleti feladatokat látott el. E bizottság hívta életre 1928-ban a Lentermelők Szövetkezetét mint az ország összes lentermelőinek érdekképviseleti szervét. A szövetkezet később len, kender és egyéb ipari növénytermelők szövetkezetévé alakult át, és érdekképviseleti szolgálatát — a cukorrépán kívül — a termelési szerződéssel ipari nyersanyagot termelők egészére kiterjesztette.[30] A kormányzat figyelemmel kísérte az érdekképviseleti szerv és a gyárak közötti megállapodásokat, és hathatós segítséget nyújtott az ipari növények termelőinek. Így közbelépett annak érdekében, hogy a gyárak az érdekképviseleti szerv által kívánt árakat fizessék ki a birtokosoknak. Ezt elsősorban azáltal biztosították, hogy az ilyen jellegű ipari gyártmányok vámtételeit csak abban az esetben emelték, ha a kívánt vagy legalábbis azt megközelítő árak kifizetését biztosították. Hasonlóképpen ilyen feltétel teljesítése esetén részesülhettek a gyárak olcsó hitelben is.[31]

Bár a termelési szerződéssel rendelkezők magas árat kaptak, s a kormányzat jelentős összegű hiteleket is folyósított részükre, hangsúlyozni kell, hogy ez csak a szerződéses termelőkre vonatkozott.

A szerződéses termékek árai a világpiaci árnál lényegesen magasabbak voltak. Jellemző erre, hogy 1933-ban, amikor Németországgal olyan megálla-

[29] OMK évi jelentései.
[30] Fölművelésügyi igazgatás. 39. l.
[31] OMK évi jelentései.

podás köttetett, amelynek értelmében Németország 50 000 hold len termését átveszi, amiért a termelők a „cif hamburgi világpiaci ár plus 50%-kal[32] kiegészített árat kaptak volna a termelési szerződésben biztosított árhoz képest, ez alacsonynak bizonyult, aminek következtében „a Németország részére 50 000 és a magyar gyárak részére pedig körülbelül 10 000 holdon előirányzott maglenterület helyett összesen csak mintegy 20 000 holdra történt jelentkezés, amelyre közel 500 gazda kötött szerződést."[33] (Az 1934. évi kedvezőtlen termés miatt németországi kivitel nem volt.)

A termelési szerződés által elért magas árak jelentős részét a földművelésügyi minisztérium által biztosított prémiumok tették ki. Az állami hozzájárulással támogatott ipari növények árai lényegesen magasabbak voltak, mint a világpiaci árak, amint erre már a fentebbiek során is utaltunk. Így pl. 1934-ben az olajlenmag átvételi ára 60%-kal volt magasabb, mint a világpiaci ár, a rostlené 30%-kal, a borsó vetőmagé 30%-kal[34] — mint említettük a vetőmagvak termelése is termelési szerződéssel folyt.

E növényeket is nagybirtokon termelték, így az állami támogatás s albiztosított magas ár ebben az esetben is a nagybirtokosok jövedelmét növelte, pontosabban: éppen azért volt ilyen fokú állami támogatás e növények esetében, mert a nagybirtokosok érdekei azt megkövetelték. Nézzük néhány növény vetésterületének birtoktípusok szerinti megoszlását. Birtokkategóriák szerinti vetésterületi adatok e növényekre vonatkozóan is csak 1932-től állnak rendelkezésünkre. E szerint 1932-ben a repce vetésterületének 89,5%-a, 1933-ban 87,2%-a 1934-ben 90,5%-a esett a 100 holdon felüli birtokokra. A len vetésterületéből a 100 holdon felüli gazdaságokra 1932-ben 89,6% esett, ami a későbbi években állandóan növekedett. 1933-ban a vetésterületnek már 91,7% tartozott e kategóriába, 1934-ben 94,6%, míg 1938-ban 96,5%. Nagyarányú növekedést figyelhetünk meg a 100 holdon felüli gazdaságokban a kender vetésterületét illetően is. Addig, amíg 1932-ben a learatott területnek még csak 42,8% esett a 100 holdon felüli gazdaságokra, 1933-ban már 55,4%, 1934-ben 59,6%, 1935-ben 69% és 1938-ban 70,8%.

Hasonlóképpen növekedés tapasztalható a napraforgó esetében is. 1932-ben a learatott területnek 41,1% tartozott a 100 holdon felüli birtokkategóriába, 1933-ban 45%-a, míg 1934-ben 48%-a. A nagybirtokosoknak a napraforgó-területben való részesedése a későbbiek során ugyan csökkent, de még 1938-ban is magasabb volt, mint 1932-ben — 42,9% —. Ugyanez a tendencia érvényesült a máknál is, ahol 1932-ben a learatott terület 71,4%-a, 1933-ban 76,7% és 1934-ben 74,4% esett a 100 holdon felüli birtokokra.[35]

A nagybirtoknak az ipari növényekben való magas részesedése különösen akkor jelentkezik erőteljesen, ha az első világháború előtti adatokkal vetjük össze az 1930-as évek adatait. Eszerint, amíg a 100 holdon felüli birtokok len-vetésterületben való részesedése az 1913—15-ös években 48,7% volt — az akkori területen — az 1930-as években amint láttuk 90% felett állt. A kender esetében pedig 28,6% volt a részesedésük, míg az 1930-as években 55—60, — 70%.

[32] OMK. 1934. évi jelentése. 145—146. l.
[33] Uo. 61. l.
[34] Magyarország évkönyve. 1934. 196. l.
[35] OMK évi jelentésének adatai alapján.

Ugyancsak növekedett a nagybirtok súlya a már korábban tárgyalt cukorrépa és dohány vetésterületében is. Itt ugyan kisebb volt a növekedés, ami abból következett, hogy e növényeknek már korábban lényegesen nagyobb része tartozott a nagybirtokos gazdaságokhoz. Ennek ellenére a dohány-vetésterületből való részesedésük az 1913—15. évi 81,8%-ról 90—91%-ra nőtt, míg a cukorrépánál 69%-ról 85%-ra.[36]

A vetésterület korlátozására irányuló magyarországi gazdaságpolitika áttekintése egyrészt azt mutatja, hogy az *alapvetően a nagybirtokosok* érdekeit szolgálta, mivel a korlátozás alá került növények vetésterületében való részesedésük egyre növekedett, vagyis az ezen növényféleségek után biztosított magas árakat zömmel a nagybirtokosok kapták meg.

A vetésterület-korlátozás vizsgálata azt is mutatja, hogy a válságból való kilábalásban szűkkörű volta miatt nem játszhatott komolyabb szerepet. A vetésterület struktúráját illetően pedig olyan hatása volt, hogy az amúgy is egyoldalú, egészségtelen struktúra konzerválásához vezetett, hisz a vetésterület-korlátozás nem a külterjes művelést igénylő kultúrákra terjedt ki, hanem az ipari növényekre. Ez a politika tehát döntően nem abból fakadt, hogy a válság által legjobban sújtott növények területét és ezáltal ezen termények termékmennyiségét csökkentsék, hanem abból, hogy a viszonylag magas árakat biztosító termékek vetésterületének kiterjesztését megakadályozzák, hogy e magas árakat fenntartsák.

SZUHAY MIKLÓS

МИКЛОШ СУХАИ

УВЕЛИЧЕНИЕ ПРОИЗВОДСТВА И ОГРАНИЧЕНИЕ ПОСЕВНОЙ ПЛОЩАДИ КАК СРЕДСТВА ИСХОДА ИЗ КРИЗИСА 1929—1933 ГГ.

Резюме

В странах, вывозящих сельскохозяйственные продукты в интересах исхода из кризиса наряду с повышением пошлины и с контингентацией важное место занимало и стремление к преобразованию структуры сельского хозяйства, другим словом *развитие производства*.

Напряжения сил, направленные на увеличение производства можно наблюдать во всех ввозящих странах, ибо таким образом хотели они заполнить уменьшение дохода, вытекающее из падения цен. Развитию производства способствовали также такие посредственные средства, как повышение пошлины, контингентация. Более действенным средством, чем эти, оказался закон о смешении муки, мероприятия по ветеринарному делу и по гигиене растений, условия стандартизации и другие качественные условия и т. п. Все эти методы имели целью уменьшение иностранной конкуренции, но они поощряли также к развитию производства.

В подъеме отечественного производства существенным образом более крупную роль играли такие мероприятия, которые издавались непосредственно в целях развития производства. Таким образом в Англии первое место занимало развитие производства сахарной свеклы, посевная площадь которой увеличилась в 1924—1929 гг. более чем в десять раз. Значительным образом увеличилась и посевная площадь пшеницы. Экономическую политику, направленную на увеличение производства хлеба водили Дания, прибалтийские государства, Швеция, Германия, Италия, Австрия, Чехословакия, Ирландия и т. д.

[36] Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 66. k. Bp. 1924. adatai alapján.

В странах, вывозящих сельскохозяйственные продукты, государственная поддержка не могла иметь целью подъем производства, ведь и сбыт имеющихся припасов натолкнулся на трудности. В этих странах деятельность государственной власти в связи с сельскохозяйственным производством направлялась н аподнятие *качественного уровня продуктов.*

То же самое можем наблюдать и в Венгрии. Этот вопрос был поставлен с крупным весом в связи с одним из самых важных продуктов Венгрии, с пшеницей. Улучшение пшеницы, вернее посев с улучшенными семенами начались в более крупных масштабах с 1931 г. Производство семян представляло хороший бизнис, так как за улучшенную пшеницу платилась набавка к цене семян. Площадь пшеницы, произведенной для размножения семян все увеличивалась. В 1932 г. она представила 32 000 кадастровых хольдов, в 1935 г. уже 60 000 кадастровых хольдов. Допроизводством улучшенных семян занимались крупные земельные владения.

Улучшение семян и акция семян распространились и на другие продукты, между прочим на кукурузу, картофель, боб, чечевицу, мотыльковые кормовые семена и т. п.

Связанную с качественным производством государственную политику можно наблюдать и по линии животноводства. В результате всего этого увеличивались и государственные расходы на развитие производства.

В период кризиса 1929—1933 гг. в интересах осуществления исхода из кризиса новым средством оказалось *ограничение посевной площади*, что можно наблюдать главным образом в заокеанских странах. Эта политика была самой сильной в Соединенных Штатах, где она осуществлялась в рамках «нового курса».

Ограничение посевной площади можно встретить и в других странах. В Франции ограничивалась посевная площадь пшеницы и винограда, в Болгарии табака, в Греции кишмиша и т. п.

В Венгрии ограничение посевной площади распространилось решающим образом на сахарную свеклу и на табак. Ограничение *посевной площади сахарной свеклы* являлось следствием брюссельского соглашения 1930 г., которое осуществлялось сахарозаводчиками путем договоров с производителями сахарной свеклы. Прием происходили по высоким ценам. В 1931 г. приемочная цена была более высокой, чем в 1930 г., в 1932 г. она была только на 16,4% более низкой, чем в 1929 г., пока что цены на другие продукты снизились приблизительно на 40%. Высокая цена благоприятствовала крупным помещикам, ведь например в 1932 г. 85% посевной площади пришлась на хозяйства в размере больше чем 100 хольдов.

Значительное ограничение посевной площади настало и в случае табака, с почти 43 000 кадастровых хольдов в 1932 г. она уменьшилась в 1938 г. до 24 500 хольдов. Производство табака велось в еще большей мере на крупных поместьях, чем производство сахарной свеклы. В 1933 г. 90,1% посевной площади пришлась на хозяйства над 100 хольдами, а в 1938 г. уже 94,2% (участие хозяйств под 20 хольдами уменьшилось с 3,7% до 2,1%). Снижение цен и в этом случае оказалось существенным образом меньшим, чем при других продуктах.

Уменьшение площади можем наблюдать и у других технических культур, что осуществлялось тоже путем системы производственных договоров и тоже в интересах крупных помещиков. Приемочная цена на масляное льняное семя было в 1934 г. на 60% высшей, чем цена на мировом рынке, цена на волокнистый лен на 30%, цена на гороховое семя на 30%. В 1932 г. 89,6% посевной площади льна пришлось на хозяйства над 100 хольдами, в 1938 г. уже 96,3%, а что касается посевной площади конопки, то — тех же годах — участие хозяйств над 100 хольдами представило 42,8, вернее 70,8%.

Подобные же размеры можем наблюдать и в случае других технических культур, что ясно показывает, что ограничение посевной площади служила в основном интересам крупных помещиков, так как их доля в посевной площади культур: подвергнутых ограничению все увеличивалась, вернее обеспеченные на такие растения высокие цены получили таким образом в подавляющем большинстве крупные помещики.

MIKLÓS SZUHAY

PRODUKTIONSSTEIGERUNG UND ANBAUFLÄCHENBESCHRÄNKUNG ALS MITTEL ZUR ÜBERWINDUNG DER KRISE IN DEN JAHREN 1929—1933

Zusammenfassung

In den Agrarprodukte exportierenden Ländern nahm zur Überwindung der Krise neben der Zollerhöhung und der Kontingentierung auch Bestreben zur Umgestaltung der Agrarstruktur, mit anderen Worten *die Produktionssteigerung* einen wichtigen Platz ein.

Anstrengungen, die Produktion zu steigern, können in allen importierenden Ländern beobachtet werden; man war nämlich bestrebt, den durch ihren Preissturz hervorgerufenen Einkommenausfall hierdurch wettzumachen. Die Produktionssteigerung wurde auch durch indirekte Mittel, wie Zollerhöhung, Kontingentierung gefördert. Als wirksameres Mittel erwiesen sich das Gesetz über die Mischung des Mehles, die tier- und pflanzenhygienischen Maßnahmen, standardisierungs- und sonstige, die Qualität betreffende Klauseln usw. All diese Methoden bezweckten die Herabminderung der ausländischen Konkurrenz, spornten aber auch zur Erhöhung der Produktion an.

Bei der Förderung der heimischen Produktion haben jedoch Maßnahmen, die unmittelbar zur Steigerung der Produktion erbracht wurden, eine wesentlich größere Rolle gespielt. So stand in England die Förderung des Zuckerrübenanbaus an erster Stelle; die Anbaufläche stieg von 1924 bis 1929 auf mehr als das Zehnfache. Auch die Weizenanbaufläche nahm wesentlich zu. Dänemark, die baltischen Staaten, Schweden, Deutschland, Italien, Österreich, die Tschechoslowakei, Irland usw. betrieben alle eine Wirtschaftspolitik, die die Steigerung der Getreideproduktion zum Ziele hatte.

In den Agrarprodukte exportierenden Ländern konnte die staatliche Unterstützung nicht den Aufschwung der Produktion zum Ziele haben, stieß doch die Placierung selbst der vorhandenen Vorräte auf Schwierigkeiten. In diesen Ländern bezweckten die Maßnahmen der Staatsgewalt auf dem Gebiete der landwirtschaftlichen Produktion *die Erhöhung des Qualitätsniveaus der Produkte.*

Dies können wir auch in Ungarn beobachten. Mit großem Gewicht zeigte sich diese Frage auch bei einem unserer wichtigsten Agrarprodukte, beim Weizen. Die Weizenveredelung bzw. die Verwendung von veredeltem Saatkorn begann im Jahre 1931. Die Saatkornzucht erwies sich als gutes Geschäft, da nach veredeltem Weizen ein Saatkornpreiszuschlag bezahlt wurde. Die Anbaufläche des Saatkornweizens nahm ständig zu. Während sie im Jahre 1932 erst 32 000 Katastraljoch betrug, stieg diese Zahl bis 1935 bereits auf 60 000 Katastraljoch. Mit der Produktion von veredeltem Saatgut befaßte man sich auf den Großgrundbesitzen.

Die Saatgutveredelung und die Saatkornaktion erstreckten sich auch auf andere Produkte, so auf Mais, Kartoffeln, Bohnen, Linsen, Schmetterlingsblütler-Futtermittel usw.

Die auf Qualitätserhöhung abzielende Staatspolitik kann auch auf dem Gebiete der Viehzucht beobachtet werden. Als Folge all dieser Maßnahmen stiegen auch die zur Förderung der Produktion verwendeten Staatsausgaben an.

Zur Zeit der Krise, in den Jahren 1929—1933 erscheint als neues Mittel zur Überwindung der Krise *die Beschränkung der Anbaufläche,* was besonders in den überseeischen Ländern beobachtet werden kann. Diese Politik trat am stärksten in den Vereinigten Staaten in Erscheinung und wurde im Rahmen des „New Deal" verwirklicht.

Der Beschränkung der Anbaufläche begegnen wir auch in anderen Ländern. So wurden in Frankreich die Anbauflächen von Weizen und Wein, in Bulgarien von Tabak, in Griechenland von Rosinen usw. beschränkt.

In Ungarn erstreckte sich die Beschränkung der Anbaufläche in entscheidendem Maße auf Zuckerrübe und Tabak. *Die Beschränkung der Zuckerrübenanbaufläche* war eine Folge der Brüsseler Konvention aus dem Jahre 1930, die durch die Verträge zwischen den Zuckerfabriken und den Rübenproduzenten verwirklicht wurde. Die Rüben wurden zu hohen Preisen übernommen. Im Jahre 1931 war der Übernahmspreis höher als im Jahre 1930, im Jahre 1932 nur um 16,4% niedriger als im Jahre 1929, während die Preise andere Produkte um ungefähr 40% gefallen waren. Die hohen Preise kamen den Großgrundbesitzern zugute, denn es entfielen z. B. im Jahre 1932 85% der Anbaufläche auf Wirtschaften von über 100 Joch.

Eine bedeutende Anbauflächenbeschränkung trat auch *beim Tabakbau* ein; hier betrug die Anbaufläche im Jahre 1932 nahezu 43 000 Katastraljoch und sank dann bis zum Jahre 1938 auf 24 500. Der Tabakbau erfolgte in noch größerem Maße als der Zucker-

rübenbau auf den Großgrundbesitzen. Im Jahre 1933 entfielen 90,1% der Anbaufläche auf Wirtschaften von über 100 Joch, im Jahre 1938 sogar schon 94,2% (zur selben Zeit sank der Anteil der Wirtschaften mit weniger als 20 Joch von 3,7% auf 2,1%). Die Preissenkung war auch in diesem Falle wesentlich geringer als bei anderen Produkten.

Eine Einschränkung der Anbaufläche kann auch bei anderen gewerblichen Nutzpflanzen beobachtet werden, die ebenfalls durch das System der Produktionsverträge verwirklicht wurde und gleichfalls im Interesse der Großgrundbesitzer erfolgte. Das Saatkorn des Ölflachses wurde im Jahre 1934 zu einem Preis übernommen, der den Weltmarktpreis um 60% überstieg; das Saatkorn des Faserflacheses wurde um 30% und das Saatgut der Erbsen um 30% über dem Weltmarktpreis übernommen. Im Jahre 1932 entfielen 89,6% der Flachsanbaufläche auf Wirtschaften mit über 100 Joch, im Jahre 1938 bereits 96,3%. Der Anteil der Wirtschaften mit über 100 Joch stieg beim Hanf in derselben Zeit von 42,8 auf 70,8%.

Ähnlichen Verhältnissen begegnen wir auch bei anderen industriellen Nutzpflanzen; diese zeigen klar, daß die Beschränkung der Anbaufläche grundlegend den Interessen der Großgrundbesitzer diente, da ihr Anteil an der Anbaufläche der einer Restriktion unterliegenden Pflanzen stets weiter anstieg bzw. die für diese Pflanzen gesicherten hohen Preise überwiegend den Großgrundbesitzern zufielen.

KÖZLEMÉNYEK

ÚRISZÉK ÉS MAJORGAZDASÁG A VAS MEGYEI ALSÓSZELESTÉN 1555—1580

Az egykori Vas megyei levéltár becses állagai a megyei törzsanyagot kiegészítő letétek és családi levéltárak. Pótolhatatlan becsű forrásanyagot nyújtanak a falu népének életére és a táj arculatának alakulására. A terjedelmesebb családi levéltárak sorában említhetjük a Szelestey-család irathagyatékát. Gyűjteményünk állagába mintegy 80 darab Mohács előtti oklevél s további gazdag XVI. századi levelesanyag tartozik.

Az írásbeliségnek a XVI. században bekövetkezett széleskörű kiterjedése vármegyénkben legelébb a birtokos nemes családok levéltáraiban mutatkozik meg. Családi levéltárak őrizték meg pl. azokat a vármegyei törvénykezési iratokat is, amelyekről a XVI. században a vármegye számára hivatalos feljegyzés még ritkábban készült. Így maradtak fenn az alsószelestei úriszéken 1564-ben indított főbenjáró büntetőper iratai is a Szelestey-család levéltárában. A per kora egybeesik a nyugati táj intenzív uradalmi gazdálkodásának kezdeteivel. A vád a maga korában sem mindennapi: a Szelestey-család régi jobbágyai közül egy helybeli özvegy jobbágyasszony méreggel tör a fiatal földesúr életére. Ítélethozásra összeül a környék nemességének testülete, élükön Nádasdy Tamás nádor volt udvarbírája, az úriszéki bíráskodás kiváló ismerője. Ítéletük tisztítóeskű letételétől függő máglyahalálra szól. Látszatra szigorú ítélet, de mégsem nyerte meg a sértett földesúr tetszését, s ezért fellebbezett. Mindez sokrétű ellentétet sejtet. A parasztvédelem is nyomban sorompóba lép, a köznemesség vezetőrétegébe tartozó földesúr ellenében bátran kiáll a környék egész jobbágynépe. E mozgalmas eseményeket és a perben szereplő személyeket vizsgálva kiderül azonban, hogy a jobbágyasszony pere nem állt önmagában. Csak ítélettartásában előzte meg a falu jobbágyainak másik nagyobb perét, amely a földesúr és egész családja elpusztításának szörnyű kísérletét kiváltotta.

Érthető, hogy ilyen jelentősebb úriszéki pereknek lefolytatása már ebben a korban is több irat kiállítását eredményezi. Megyei perirataink azonban inkább csak sommás összesítései a bíráskodási eljárásoknak, s különösen büntetőperekben ritkán világítják meg a vitatott cselekmény okait vagy körülményeit. Az alsószelestei úriszéki perek indítékai pedig időben is messzire nyúlnak, a Szelestey-családnak majorgazdasági törekvéseihez kapcsolódnak. Az úriszék ismertetése után ezért nem mellőzhetjük a Szelestey-család gazdaságának forrásanyagát is feltárni, és szántóföldi majorkodásuk kezdeti, de máris szerteágazó útjait teljes egészében megismertetni.

Lényegesnek láttuk végül több helyen forrásaink történeti elemzését s meghatározását, amilyen mértékig Vas megyei levéltári munkánk során azt megismerhettük. A jobbágynép forrásai nem véletlenül gyérek Vas megyében sem a XVI. század igen sötét tájékáról a köznemesi falvakból, melyeknek népét az úriszék-szolgabírószék vasabroncsa szorítja. Jaját-baját a jobbágynép égbekiálthatta, de azt nem rótta senki pecsétes papírokra. A jobbágy terheit megrögzítő róvó pálcikákat pedig, melyeket később megyei perek mellékleteiként látunk, nem rakhatták el földesuraik levéltárába. A jobbágy „eligazításának" itt igen rövid az útja. Kevés tehát iratunk a köznemesi falvakra a XVI. század második feléből, mely időszak pedig a köznemesség majorkodásának átalakulását is meghozza vármegyénk falvaiba, s népét hatalmasan megmozgatja. Forrásainkat ezért szükséges itt-ott tüzetesebben vizsgálnunk, megszakítva forrásközlésünk folyamát, hogy a falu életét e mozgalmas korszakában megvilágíthassuk.

Úriszéki perek 1564—1565

Első úriszéki perünkben a sértett Szelestey György anyjának, özvegy Szelestey Bernátnénak egyik jobbágyát gyilkossági kísérlet vádjával anyjának úriszékén perbefogja. Ez időben Szelestey György Alsószelestét anyjával és Ivánegerszegen lakó bátyjával, Ferenccel együtt birtokolja.

Az úriszéki per első és egyedüli magyar nyelvű iratát, melyet ez idő szerint a legelső magyar úriszéki jegyzőkönyvnek vagy ítéletlevélnek nevezhetünk,[1] az alábbiakban adjuk közre. A szöveget mai helyesírás és központozás szerint közöljük, a családnevek eredeti írásának és a fonetikai sajátosságoknak megtartásával.

1564

Alsószelestén Rusintha asszony az néhai Zelesthey Bernátné majerjába szent Katalin asszony nap után való vasárnap az vitézlő Zelesthey György között és Rusintha asszony között az ü anyja között, egy asszony-állat felől, melyet Zelesthey György megtartóztatott volt és az ü anyjától törvient [törvényt] kért felölö.

Zelesthey Bernátné asszonyom fogott emberi: Zaberdinus Boldizsár deák, Zep Gáspár, Chyempez Bertalan, Kemen Dávid, Elbey Ágoston, Mesterhazy István, Karol Miklós.

Először Zelesthey György, úgy mint felpörös, felele: ez úgy mond az gonosz asszony ember-ételő. Én veszedelmemre ételőt csinálván és az én szolgáló lejánomnak adván, az ki nekem főzött, hogy étkembe vesse, mind feleségestől, gyermekestől szolgástól el akart, úgy mint alattomba való gyilkos, veszteni. Ezt kediglen törvin szerint való üdőt hagyván benne, az mi az országba szokás törvin, reja rakom az gonosz asszony-állatra, hogy ü az ember-ételő, ki engemet feleségemmel, gyermekemmel, jámbor szolgáimmal egyetembe ételővel el akart veszteni.

Az asszony-állat alpörös az ellen így felele: hallom ugy mond, hogy az György uram engem gonosznak, ember-ételőnek mond, és hogy én az ü veszedelmére ételőt csináltam volna, ugy mond, de én nem voltam soha afféle életbeli ember, ugy mond, afféle szerszámot soha nem tuttam csinálni, sem akartam es tudni, ugy mond, hanem jámbor voltam, mastan es az vagyok, azért mind abba, az kit György uram én hozzám felel, ártatlan büntelen vagyok és annak bizonyságára, ugy mond alpörös valván, nem veszek semmi hosszú üdőt benne, hanem holnap az mint az országba szokás törvin, megbizonyítom, megmentem fejemet, hogy én jámbor vagyok és valamit György uram én hozzám felelt, mindenbe ártatlan büntelen vagyok.

Mi mind az két fél feleletit meghallván és megértvin, mert hogy az asszony-állat alpörös valván azt felele, hogy ü nem kíván hosszú üdőt, hanem az törvin másodnapján meg akarja magát menteni és az gonosz hírtől névtől tisztétani, reja bocsátunk, hogy az ü felelése szerint, hétfőn az törvin másodnapján menekeggyék. Ha kediglen az megmenekedésbe az asszony megfogyatkoznék, azután tizenötöd nappal Zelestey György eskeggyék fejére az asszony-állatnak harmad magával és mint afféle gonosz embert égessék meg.

Zelestey György ez törvienjén ez részébe meg nem marada, hogy az alpörösnek maga mentésére másod napot hattunk, ez részébe az vármegyére vette az törvint.

Az 1564. november 26-án fogott bírák által letárgyalt úriszéki per további folyamát a családi levéltár másik két irata és egy rövid feljegyzés őrzi. Az 1564. december 4-i megyei sedrián Elbey Ágoston szolgabíró a per lefolyását újra ismerteti, és a vádlott jobbágyasszonyt, özvegy Bak Benedeknét, személy szerint is megnevezi. (1. függelék.) E részletesebb jelentésből a földesúr fellebbezésének indokai is világossá válnak. Láthatjuk, hogy a vádló földesúr az úriszéki ítélet megváltoztatását, súlyosbítását kéri. Legelébb is azt kifogásolja, hogy a fogott bírák a vádlott eskübizonyításának letételére igen közeli terminust adtak. Majd a vármegyei törvényszék a földesúr kívánságainak megfelelően az eskübizonyítást elhalasztja, és a fogott bírák ítéletét súlyosbítva a vádlott jobbágy-

[1] *Eckhart F.:* A földesúri büntetőbíráskodás a XVI—XVII. században. Bp. 1954. c. művében állapítja meg, hogy a XVI—XVII. sz. fordulóján fejlődik ki az úriszéki írásbeliség, a perek és ítéletek jegyzőkönyvbe foglalása a nagyobb uradalmakban. Ezt igazolják az Úriszék XVI—XVII. századi perszövegek Bp. 1958. c. kiadvány 1582. évvel kezdődő uradalmi jegyzőkönyvei is. A kisebb családi levéltárak úriszéki pereinek átkutatása és a vonatkozó írásbeliség ismertetése azonban még nem történt meg.

asszonyt az eskübizonyítás sikere esetében is száműzi lakóhelyéről. A fogott bírák ítéletének további részét a vármegye nem változtatja meg. A halálos ítéletet mint a törvénynek megfelelő perbeli következményt a vármegye törvényszékén meg sem is említik.

Visszatérve magyar nyelvű periratunkra, szövege szerint leginkább a fogott bírák ítéletlevelének nevezhetnénk, de a korabeli okleveles gyakorlatnak megfelelően azon aláírásnak s pecsétnek nyomát, írójának kézjegyét nem találjuk. S bár a választott bírák oklevélkiállító működéséről számos egykorú oklevél változatos formákban tanúskodik, iratunkat mégsem tarthatjuk másolatnak vagy fogalmazatnak. Már az első pillantásra ugyanis rokonnak látjuk a korabeli megyei írásbeliség belső, ún. házi formáival. Pl. a szolgabiró eljárásáról készült bizonyságlevelet nemesi ügyekben hasonló formában aláírás és pecsét nélkül állítják ki a vármegye számára. S leginkább hasonlít iratunkhoz az egykorú írásbeliségnek az a gyakorlata, hogy a megyei törvényszék, a felterjesztése folytán felsőbbhatósági őrizetbe került oklevélről a periratunkhoz hasonló egyszerű másolatot ad az érdekelt ügyfél birtokába. Itt azonban mégis más a helyzet, mert Elbey szolgabíró a megyei sedria alakiságainak megfelelően előadásában nem hivatkozik a fogott bírák ítéletlevelére, s azt nem mutatja fel: az általa előadottakból világosan kitűnik, hogy periratunk nem lehet más, mint a fellebbező felperes megnyugtatására kiállított egyszerű memoriális vagy jegyzőkönyv. Ilyenféle iratokat pedig az úriszék szóbeliségének megfelelően aláírásra vagy pecsételésre nem tartottak érdemesnek. Ehhez hasonló feljegyzést az egykorú szolgabírószék ítéletéről is találtunk, amit a későbbiekben bemutatunk.[2]

Az úriszéki perirat kézírójáról annyit lehetett megállapítanunk, hogy nem a felperes vagy a fogott bírák közt elsőként említett Zaberdinus deák tollából származik. Szerzője nem lehet más, mint a jelenvolt megyei tisztségviselők egyike. Törvénykezési nyelvezete is az egykorú szolgabírói sémát mutatja, s megfelel a következő úriszéki perben, a nemesek közötti perrel kapcsolatban kiállított szolgabírói bizonyságlevél nyelvezetének, melyről később szólunk. Mindebből azt állapíthatjuk meg, hogy az úriszéki büntetőperek, még a főbenjáró perek is a táj kiterjedt írásbelisége mellett szóbeli úton folynak. Irataink azt igazolják, hogy a szolgabírói írásbeliség kezdeti korában jobbágyügyekben a nemesúr részére átadott emlékeztető feljegyzés divatozik, s az is inkább csak kivételes, bonyolult esetekben.

Megállapításainkat bizonyítja az úriszéki perirat alperesének névtelen szereplése is, amely a jobbággyal együttélő köznemesség szemléletét és felfogását, lényegében a nemes és jobbágy közötti mély szakadékot tükrözi. Alperes jobbágyasszony személytelen megnevezése azt mutatja, hogy annyi egyénítés sem jut osztályrészéül, mint a korabeli leltárszerű feljegyzésekben néhány forintot megérő használati tárgynak. Fellebbezés esetében másképp meg sem tudnók magyarázni a főbenjáró per írásbeli ítéletének hiányát (értve a sedrián bemutatandó ítéletlevelet), mert a szolgabíró mellett ott van Nádasdy nádor volt provisora is, aki várgazdaságában igen tekintélyes adminisztrációt vitt, és számos íródeákot tartott.

Elbey szolgabíró részletes előadása szerint a per első tárgyalásán nemcsak a felperes és az alperes van jelen, hanem az alperesnek és felperesnek nevezett vádlott és vádló perbeli szerepe az ügyvédekre száll át. Az oklevél meghiányosulása, roncsolódása folytán alperes védője homályban maradna, ha a levéltár gazdag feljegyzései nem állanának rendelkezésre. A csonka névadatból (providus Lauren . . .) is megállapíthattuk azt, hogy nevezett nem Alsószeleste helységből való, mert ott összeírásainkban és a sokféle jobbágyfelsorolásban Lőrinc jobbágynév nem található. Következőleg tekintélyesebb környékbeli jobbágy, aki sok vesződséggel járó megbizatásának bizonyára nemcsak puszta szívességből tesz eleget.

A parasztvédelem jól működő tevékenységéről a vármegyei törvényszék 1565. január 2-i oklevele tudósít (2. függelék). A megítélt tisztítóesküt 1564. dec. 18-án özvegy Bak Benedekné, leánynevéről Piroska jobbágyasszony negyvenedmagával tette le. A vármegye ítéletének megfelelően az eskütársak közt 10 Bő helységbeli jobbágy van, 9 eskütárs lakóhelye Nick helység, a többi eskütárs jobbágy a környék kilenc más helységéből való. Alsószelestei jobbágy vagy a Szelestey-család környékbeli jobbágya az eskütársak közt nem szerepel. Nevezettek alperest valamennyien nem ismerhették, gyilkosság kísérletéről is legfeljebb szállongó hírek formájában értesültek. Az eskütételben inkább egyféle jobbágyközvélemény nyilatkozott meg, s arra már a fogott bírák összehívása is

[2] Szelestey-család levéltára. Szelestey Gy. és Kyskos Imre nevű jobbágya közötti szolgabírószéki ítélet 1556-ból. L. 4. függelékben. A továbbiakban a Szelestey-család levéltárát, minthogy zömében ebből idézünk, külön nem említjük meg.

figyelmeztet. Nem is csodálhatjuk, hogy következő adatunk szerint a vádló földesúr az eskütételt formalitásnak tekintette, és erősen hitt a vádlott bűnösségében.

Irataink ból — a szolgabíró jelentéséből és az eskütársak neveinek kiadásából — megállapíthatjuk, hogy az eskütétel után két hét múltán sem került sor a vádlott jobbágyasszony száműzetésére, következőleg fogságban maradt. Erre utal az a körülmény, hogy adataink az eskütársak neveinek kiadásával nem érnek véget. A per utolsó adata egy cédulára írott feljegyzés, melyet a vádlott jobbágyasszony mellett esküt tett jobbágyok nyomozóiratának is nevezhetünk.[3] Az egykor bélyegnagyságúra összehajtogatott feljegyzést Szelestey György új ügyvédje, Meggyessy Sebestyén küldötte üzenetként, s arról szól, hogy Piroska jobbágyasszony (ragadványnevén Bak-Törökné) eskűtársai közül a huszonegyedik és az utolsó jobbágy a megye ítéletében előírt kifogástalanságnak nem felelnek meg, mert rosszhírű személyek.

Hogy a továbbiakban a két jobbágy rossz híre miatt a sértett Szelestey György kifogást emelt-e, arról irataink nincsenek. Következőleg az egész ügy befejezéséről, ha nincsen ellentét a felperes és a per bírái közt, már nem állhatott érdekében felperesnek írást készíttetni, vagy a szolgabíró szóbeli jelentését a megyei sedrián sem foglalták már írásba. Ebben látjuk az iratok megszakadásának magyarázatát is. Pl. a XVI. század legvégétől fennmaradt megyegyűlési jegyzőkönyvekben a tárgyalt ügyekből csak a fontosabbakat s azokat is igen rövid formában jegyzik fel.

A „fogott emberek", vagyis fogott bírák Elbey szolgabíró előadása szerint valamennyien nemesek. Családnevük alapján is mondhatjuk, hogy Zaberdinus Boldizsár kivételével valamennyien a közvetlen környék jól ismert régi birtokos nemesei.[4]

A „fogott emberek" között elsőként nevezett Zaberdinus Boldizsár deák a két évvel korábban elhúnyt nádor familiárisa, egyik várgazdaságának nagytekintélyű provisora volt. Lakóhelye ez időben a közeli Felsőpaty, ahol 1561-ben kisebb zálogbirtokot szerez.[5] Zaberdinus deák, a volt udvarbíró az egykorú iratok megjelölései szerint az alsószelestei úriszék vezető bírája. Jó szolgálatait a Szelestey-család röviddel később másik perében is igénybe veszi. Láthatjuk ebből, hogy megmaradt a Szelestey-család bizalmas emberének, annak ellenére, hogy bírói szereplése a Szelesteyek által kívánt megoldást Bak Benedekné perében nem hozhatta meg.

Szelestey György az úriszéki ítélet elhangzása után tüstént fellebbezett. Ezzel csak megnövelte az ítéletben is megmutatkozó feszültséget. Hogy ezt jobban megvilágítsuk, irataink ismertetésének befejezéseként az ezekben rejtve maradt kérdéseket kell felvetnünk.

A büntetőper parasztvádlottja a bűncselekményt tagadja, ami a parasztvédelem életmentésének kiindulópontja. A vád bizonyítására a sértett földesúr nem volt köteles, de vádjainak alaposságát szavai és eljárásai egyformán bizonyítják. A fogott bírák, a szomszédos falvak tekintélyesebb nemesei lennének hivatva megbízójuknak, a Szelestey-családnak súlyosan megsértett tekintélyét megvédelmezni s példás ítéletet hozni. Ők azonban a sértett földesúr várakozását nem elégítették ki, mert szigorúan a törvényhez és a legformálisabbnak nevezhető jogszokásokhoz tartják magukat ítéletükben. Sőt messzemenően teret adtak a parasztvédelemnek azáltal, hogy a vádlott ügyvédje által előkészített s felkínált legegyszerűbb bizonyítással megelégszenek. A Szelesteyek főmegbízottját és bizalmasát, Zaberdinus deákot minden tudományával együtt nyilvánvalóan elnyomták, és a saját szempontjaik szerint ítélkeztek. Ezzel a Szelesteyek neheztelését vonták magukra, mert Zaberdinust kivéve, sem a legközelebbi úriszéken, sem más családi

[3] A 10 × 10 cm méretű cédulafeljegyzés szövege: „Ex coniuratoribus prisce R(e)l(i)cte Baktherekne, duo videlicet ambrosius zytha de wyffalw colon(us) gasp(ar)is zep, vigesim(us) prim(us) coniurator, Et nicholaus kys de mihalhaza coniurator quadragesim(us) et vltim(us) Sunt hom(in)es infames." A névnélküli feljegyzés kézírását Szelestey György ügyvédjének Meggyessy Sebestyénnek a Nádasdy családi Levéltár missilisei közt levő 1556. évi Nádasdy Tamáshoz írt levele írójáéval azonosítjuk. Ezek szerint a vádlott jobbágyasszony eskütársainak nyomozását felperes ügyvédje útján végzi.

[4] Vö. Orsz. Levéltár. Magyar Kamara Archivuma Conscriptiones portarum. Connumeratio Comitatus Castriferrei. Anni 1555. Ua. 1567. Mesterházy István a közeli Sopron megyei helységben, Mesterházán birtokos. Vö.: *Mesterházy Sándor :* A Mesterházy család története. Nagykanizsa. 1937. 15 l.

[5] Zaberdinus Boldizsár 1542—1560 között a Nádasdy-család szolgálatában állott, s 10 éven keresztül a sztenicsnyáki (Horvátország) várgazdaságnak vezetője volt. A Nádasdy-család levéltárában működését gazdag levelezés őrzi. (L. O. L. Magy. Kamara Archivuma. Nádasdy családi levéltár missilisei.) Szolgálatában az úriszéki bíráskodás nagy gyakorlatára tehet szert. 1560. január 26.-i keltezésű levelében pl. a várgazdaság egyik helységében történt jobbágyzendülésről számol be Nádasdy nádornak. A jobbágyok itt is a majorgazdaság felállítása miatt lázonganak. A gazdaság vezetői ellen kitört lázadás ügyében a nádor parancsára összehívott jogtudó emberekkel ő tart ítéletet. 1560. évi levelei a kiérdemesült provisor szolgálatának megszakadására utalnak, s 1560. decemberétől levelei patyi lakásáról és berendezkedéséről szólnak. Később 1566-ban az özvegy nádorné felkérésére délvidéki birtokügyeinek intézésében is közreműködik. Majd 1567-ben és 1568-ban (ekkor 450 forintért) újabb tekintélyesnek mondható birtokokat szerez Vas megyében. (L. Vasvári káptalan hiteleshelyi levéltára Szombathelyen. Protoc. 1561. Nr. 21., 1567 Nr. 115, 1568 Nr. 70.)

ügyekben, ahol bő tere lett volna, szolgálatait többé nem veszik igénybe. Mindezt a per körülményeinek feltárása később több oldalról világítja meg. A per fellebbezése pedig a fogott bírák ilyen ítélete után az úriszéki per gyilkos taktikáját is megmutatja.

A per gerince a bizonyítás, és az eskübizonyításos úriszéki perben fő taktikai fegyver a bizonyítás megnehezítése, mellyel — amint következő perünk is mutatja — akármelyik pereś fél lesújtható volt. Utána a per vagy lezárult, vagy pedig menetét sokáig megakasztották. Bak Benedekné perében az úriszéki ítéletet követő perszakaszban a földesúr természetesen erre irányítja támadását. A fogott bírák ítélete a szokásjog alkalmazásával csupán az úriszéket tartó özvegy Szelestey Bernátné jobbágyait zárta ki az eskütételből, és lehetővé tette a népes falu többi jobbágyának felvonulását. Ezzel hozhatjuk összefüggésbe, hogy a földesúr fellebbezésében az eskübizonyítás elhalasztását kérte. A megadott idő pedig, láthatjuk, elég volt arra is, hogy a vádlott helyzetének súlyosbítására a földesúr önmagának és testvérének helybeli jobbágyait az eskütételtől elriassza.

Az úriszéki per további menetében az eskütételt követhette az ellenfél eskütársainak kifogásolása, mely lépés a vádlott fogvatartásának, a per megfordításának újabb eszköze és módja. A földesúr ennek lehetőségét a megfelelő perszakaszban, mint láttuk, számbavette, az eskütársak nyomozására megbízást adott ügyvédjének. A további iratok hiánya s még inkább a per körülményei azonban azt bizonyítják a későbbiekben, hogy hosszú huzavonára özvegy Bak Benedekné perében már nem kerülhetett sor.

Az elmondottakhoz járul Szelestey György első ügyvédjének, a pósafalvai Themerdy Györgynek bizonytalan perbeli szereplése, mely átvezet másik úriszéki perünk ismertetéséhez. E második úriszéki per végül felszínre hozza Bak Benedekné perének keletkezését és vádbeli cselekménye közvetlen okait.

Themerdy György testvérének, a hasonlóan Pósafalván lakott Themerdy János nak megöletése miatt 1564. augusztus elején Szelestey György anyja, valamint testvérbátyja ellen a vármegye törvényszékén feljelentést tett.[6] Szelestey Györggyel 1564-ben még nem volt perbeli háborúsága, reája csak jóval később szállította a pert, annak dacára, hogy az oklevelek 1564. szeptemberben Szelestey Ferencnek és anyjának öt főbűnös és két másik jobbágya mellett Szelestey Györgynek három jobbágyát is megnevezik a gyilkosság vádlottjaiként, és Szelestey Györgyöt magát is a gyilkosság felbujtójaként emlegetik. A 10 megnevezett jobbágy az oklevelek sematikus előadása szerint özvegy Szelestey Bernátnénak és két fiának bajra való kiküldése és parancsa folytán („commissione et mandato") 1561-ben követte el a vádbeli gyilkosságot. 1564-ben, a per megindítása idején kelt első oklevelekből valószínűnek látszik, hogy Themerdy György kezdetben csupán a főbűnös jobbágyokat ismerhette, és a kisebb bűnösökre, így Szelestey György jobbágyaira, akik ugyan hamarosan kitudódtak, ez időben különböző megfontolásokból a vádat nem terjesztette ki. Mindez megfelelt a vármegye igen változékony joggyakorlatának.

Themerdy György ilyen körülmények között fogadta el Szelestey Györgytől ügyvédi megbízatását Bak Benedekné úriszéki perében, majd az úriszéki ítélet után tovább nem vállalta a pert. Ekkor már ugyanis perbeli támadását Szelestey György anyja és testvére, valamint jobbágyaik ellen nagy lendülettel folytatja.

A perek fordulatait, fejleményeit a periratokban sokszor nem láthatjuk tisztán. A bírósági színfalak mögött lezajló falusi élet eseményeit, a per széles hátterét pedig csak később világíthatjuk meg. A per menetét ezúttal az úriszék ítéletéig részletesebben tárgyalhatjuk, és Bak Benedekné perével való összefüggését feltárjuk.

Themerdy György perében a vármegye törvényszéke Elbey Ágoston szolgabírót 1564. augusztus 10-én küldötte ki Alsószelestére. A járási szolgabíró szokásos módján eljárva, özvegy Szelestey Bernátnét és az éppen ott tartózkodó fiát, Szelestey Ferencet mint vádlottakat a vármegye törvényszékére megidézte. A periratok előadása szerint, amint szokás volt, megbízta őket, hogy állítsák elő (vagyis tartóztassák le) jobbágyaikat, majd állítsák törvény elő őket. A vádlott jobbágyok letartóztatása megfelelt a nemtelenek elleni korabeli büntetőeljárás menetének, amely rendszerint letartóztatással kezdődött.[7] Az öt főbűnös jobbágy tehát már 1564 augusztusában letartóztatásba került. A másik öt vádlott jobbágy letartóztatására, akik között Szelestey Györgynek is volt

[6] Vas vármegye törvényszéke 1574. február 7-én és 1574. október 22-én és október 24-én kelt ítéletleveleiből, melyekben a Themerdy György és Szelesteyek közötti perben átírják az 1564. augusztusától kezdődő per iratait, köztük az 1564. dec. 30.-i és 1565. jan. 17-i tanúvallomásokról és úriszéki ítéletről magyar nyelven kiállított szolgabírói bizonyságleveleket. A periratok közel 10 méterre terjednek, és az 1564—1565. évi iratok három átírásban is fennmaradtak. Az oklevelek szövegkülönbségei arra utalnak, hogy amint az iratok készítésénél szokásban volt, különböző egykorú vármegyei fogalmazatokat vettek alapul.

[7] Vö.: *Meznerics I.*: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16—19. században. Bp. 1933. 63. l.

három jobbágya, ekkor nem kerülhetett sor, mert az 1565. január 17-én tartott úriszéken csupán özvegy Szelestey Bernátné és Szelestey Ferenc öt főbűnös jobbágya felett ítélkeztek.

1564. szeptember 25-én Szelestey Bernátnénak és Ferenc fiának ügyvédje az ő meghatalmazásukkal megjelent a vármegye törvényszékén, ahol előadta, hogy 15 nap múlva, vagyis október 10-én akarnának jobbágyaik ügyében ítéletet tenni. Az úriszék megtartása mégis tovább-tovább halasztódik. Tény az, hogy 1564. dec. 10-én még mindig a per előkészületei folynak, amikor a Szelesteyek ügyvédje a vármegye törvényszékén előadta, hogy Themerdy György felperes már korábban felkérte Szelestey Györgyöt, az alperesek hozzátartozóját a főbűnös Cymber Pál jobbágy ügyében ítélettartásra. A későbbi felperesi tanúk vallomásai úgy mondták el, hogy Themerdy Jánost ő „vágta" volna le kardjával. Az ügyvéd előadása szerint Cymber Pál, aki Szelestey Ferencnek volt jobbágya, Szelestey György fogságában van. Földesúri börtön egyébként is egy lehetett Alsószelestén, s azt a helybeli földesúr, Szelestey György tartotta. A vármegye törvényszéke ezek után hozzájárult, hogy az esetben, ha Szelestey György nem akarná kiszolgáltatni testvérének az ő jobbágyát, akkor Szelestey György a szolgabíró és esküdt előtt Cymber Pál ügyében 1564. december 30-án tartson ítéletet. Ugyanerre a napra tűzte ki egyúttal a vármegye törvényszéke a peres felek tanúbizonyítását is. Cymber Pál ügyének elkülönítése végül mégsem történt meg, Szelestey Györgynek ilyen terveiről le kellett mondania. 1564. december 30-án került sor Alsószelestén a szolgabíró előtt a peres felek tanúinak első vallomására, majd 1565. január 17-én a jobbágyok ügyében az úriszék megtartására. Az úriszék megtartását erre a napra 1565. január 5-én tűzte ki a vármegye törvényszéke.

Fenti adatok igazolják, hogy Szelestey György, aki mind a megyei törvényszéken folyó nemesek közti peren, mind az úriszéki peren kívül van, családja oldalán mégis beleavatkozik az úriszéki perbe, és a felperes Themerdy Györggyel egyezkedni kezd többek közt a vádlott jobbágyok vérére. Az egyezkedés ilyen perekben s ebben a korban az általános joggyakorlatnak megfelelően Vas megyében is szokásos. Bár a perek lefolytatásában itt már némi kötöttségeket látunk az 1563. 38. tc. ellenére, mely a felek szabad egyezkedését ilyen esetekben még kifejezetten tartalmazta.

Megyénkben is nagy volt azonban a joggyakorlat bizonytalansága, leginkább a köznemesek erőviszonyainak megfelelően. Ezt ebben a perben, különösen legvégül az egymásnak ellentmondó ítéletekből látni fogjuk. Tény az, hogy a jobbágyok vérére való alkut a XVI. században akármelyik nemes megtehette. Az adott esetben azonban Szelestey György tettét még saját osztályának képviselői sem fogadhatták teljes egyetértéssel. Mintha Bak Benedekné úriszéki perében egyéb ellentétek között ez is megmutatkozott volna. Lehet ugyan, hogy a maga módján Szelestey György „jót" is akart: családja érdekében egy jobbágyot akart feláldozni. Nem számolt azonban a jobbágynép igazságérzetével és a tömegesen fellépő jogos felháborodással. A nép verbőczyánus distinkciókra, a megyei joggyakorlat változásaira ekkor sem tekint. Az ő jogérzéke ősi, egyszerű és természetes.

A következőkben okleveleink fonalát megszakítva a családi levéltár gazdag anyagának felhasználásával így vázolhatjuk az eseményeket.

Alsószeleste népe 1564. november elején felybolygatott méhkashoz hasonló. Öt fiatal jobbágy, apa-fiú-testvér, már három hónapja a helybeli földesúr börtönében van, s öt másik jobbágy sorsa szintúgy bizonytalan. Jól tudják, hogy a gyilkossági vád nemesúr ellenében a jobbágy fővételével jár, hacsak földesuruk meg nem védi őket. Földesuraik azonban húzzák-halogatják ügyüket, ami önmagában is szokatlan. A jobbágyság ügye halogatását joggal gyengeségnek látja. Hiszen mindenki tudja, hogy a Szelesteyek helyzete Szelestey György apósának, Ivánczy Péter alispánnak legutóbb történt halála óta erősen meggyengült. Más oldalról is perrel támadtak reájuk. Nem bízhatnak a jobbágyok vérére alkudozó földesuraikban, akik — ugyan a nemes úr jogán és kötelességén — börtönbe vetették áldozataikat.

A nép igazságérzetét sok minden bánthatja. Jól tudják, amit később még részletesebben megismerünk, hogy a Szelesteyek az általuk megöletett szomszéd birtokos kisnemes földjeit rabolták. Azt is tudják, amit soha nem tudhatunk meg, mivel kényszerítették erre a gyilkosságra jobbágyaikat, akik két tanú vallomása szerint a gyilkosság elkövetésekor ittas állapotban voltak. Nem úgy ítélik meg jobbágytársaikat, mint a sértett nemes Themerdy György, hogy kinél milyen fegyver volt, ki ragadta meg testvérét, s először ki vágta volna és ki kinek volt a jobbágya. Szemükben a Szelesteyek mind bűnösök, és Szelestey György, a helybeli földesúr legfőbb bűnös lehet abban, hogy a jobbágyokat felbujtották Themerdy János meggyilkolására.

Csak szikra kell, hogy a felfűtött közhangulatban az érdekelt családok részéről valami kitörjön. Fő vágyuk nem lehet más, mint családtagjaiknak a helybeli földesúri börtönből, Szelestey György börtönéből való kiszabadítása és a jogos bosszú, mely Szelestey György pusztulását kívánja.

A falu vágyai özvegy Bak Benedekné cselekedetében, amikor kezébe vette a földesúrnak szánt mérget, reális céllá váltak. Bak Benedeknét anyai szíve még jobban tüzelte a bosszúra, és saját életét is kockára tette a földesúr börtönében sínylődő fiának, Bak Andrásnak kiszabadítására. A per fővádlottjai Maráczy Tamás, Vayda Pál, Cymber Pál, Asbolth István és Bak András voltak. Bak nevezetű jobbágy a Szelesteyek összes birtokain a sokféle összeírás szerint csak egy található 1560 előtt: Bak Benedek, özvegy Szelestey Bernátné alsószelestei jobbágya. Bak Andrást 1561-től ugyanitt mint Szelestey Ferenc jobbágyát találjuk. Ifjabb korát pertársainak a tanúvallomásokból is kitetsző adatai (szülők életbenléte stb.) későbbi adatainkkal együtt egyformán bizonyítják. Ez időben fiatal jobbágy is könnyen juthatott Alsószelestén elhagyott jobbágyhelyhez.

Özvegy Bak Benedekné terve nem lehetett más, mint az, hogy a földesúr és börtönőr szolgáinak elpusztulása után a befogott jobbágyokat fiával együtt kiszabadítsa. Számolt Szelestey György szolgálólányának megnyerésével, egyetértésével, aki hajlott a falu közhangulata felé, mert a mérget is elfogadta. A mérgezés elkövetése előtt a fiatal leányon mégis erőt vett bátortalansága, s megrettenve jelentést tett urának.

Ezek után Bak Benedekné pere és a vádlott jobbágyok pere, ha külön perekként is futottak, a valóságban elválaszthatatlanok, és kölcsönösen kihatnak egymásra. A pereknek végül sok társadalmi harcot mutató oldala is van, amit a nemesi forrásokból a XVI. századra jellemzően sok nehézséggel lehet csak kihámoznunk. Elsősorban arra mutatunk rá, hogy az Alsószelestére 1564. dec. 18-án összesereglett esküdtárs jobbágyok Bak Benedekné cselekményében társadalmi igazságtételt érezhettek. Jól tudták a helybelieket nyomasztó földesúri terrort, vállalkoztak tehát arra, hogy a halálraítélt, hősnek látott jobbágyanyának segítségére siessenek.

Ilyen körülmények között 1564. december 30-án került sor a nemesi renden levő perfelek között tanúik bizonyítására, mikor az Alsószelestén megjelent szolgabíró és megyei esküdt előtt felvonultatták azokat. Themerdy György felperes tanúi a vádlott jobbágyok ellen, Szelestey Ferencnek és anyjának közös tanúi „az ő jobbágyaikért" esküdtek. Majd az úriszéki ítélet napján, 1565. január 17-én még újabb tanúk is vallomást tettek.

Themerdy Györgynek lakóhelyéről, Pósafalváról és a környékbeli falvakból rokonságával együtt mintegy 30 tanúja jött össze. Ezek esküvel bizonyították az 1561-ben történt bűncselekményt. Köztük többen a pósafalvaiak saját szemükkel látták Themerdy János elhurcolását, miután súlyos sebekkel borítva holtan találták. A fegyveresen támadó alsószelestei jobbágyok közül a pósafalvaiak többet felismertek. Özvegy Szelestey Bernátné és Ferenc fia hasonlóan közel 50 jobbágyot vonultattak fel előbb a környékbeli falvakból, majd az úriszéki ítélet napján öt jobbágyot, akik a perben nem voltak érdekelve, Alsó- szelestéről. Ezek is mind megesküdtek, de éppen az ellenkezőjére annak, amit Themerdy György tanúi esküvel állítottak. A Szelesteyek tanúi nyilvánvaló kitanításuk szerint egyöntetűen vallották, hogy a vádlottak ártatlanok és bűntelenek, bár a bűncselekmény tanúi nem voltak, mert valamennyien más helységekben laktak.

A Szelesteyek 1564. december 30-án hét faluból szedték össze jobbágy tanúikat, de igen feltűnő, hogy alsószelestei jobbágyok tanúik között nem voltak. S hiába vonultattak fel sokkal több tanút 1564. december 30-án, mint Themerdy György, látniok kellett, amit ma is láthatunk, hogy a felperes tanúinak bizonyításával szemben lemaradtak. Hogy mi hiányzott a Szelesteyek bizonyításához, azt az úriszéki ítélet napján keltezett szolgabírói bizonyságlevél megmutatja. Ekkor hat kiegészítő tanút vonultattak fel a Szelesteyek, s e hat közül öt alsószelestei jobbágy volt, akik a már elmondottak szerint esküt tettek. Mit mutathat e kép alsószelestei viszonylatban és a pervitel szempontjából? Erre a válasz csak az lehet: igen-igen sokat. Nemcsak a család presztizséről, egyszerűen a per elvesztéséről volt szó. A Szelesteyek igaztalan perükben jóelőre fellebbezésre is számítanak. A királyi kúrián és felségfolyamodásnál pedig olyan bizonyságlevél bemutatása, melyben a helyi jobbágytanúk hiányoznak, Themerdy György tanúbizonyításával szemben igen hátrányos volna. A helyi jobbágyok 1564. december 30-án történt távolmaradása pedig a falu és földesuraik közt fennálló feszült helyzetre vall. Bak Benedekné esküdtársainak összesereglése 1564. december 18-án nem véletlen műve. Minél kisebb rangú vagy vagyonú valaki a XVI—XVII. században, annál nehezebb a tanúkat összeszednie, hacsak nem segíti osztályostársai egyetértése és a mellette megnyilatkozó közhangulat.[8]

A jobbágyok szívbéli egyetértésének megnyilatkozása Bak Benedekné mellett egyúttal jó szervezőmunka eredménye, amiben a jobbágyvédő irányításával a falu népének részt kellett vennie. A falu és földesurai ezután farkasszemet nézhettek egymással.

A Szelesteyek Themerdy Györggyel megegyezni nem tudtak, tehát kénytelenek voltak felvenni a pert. A felperes Themerdy György kisnemes, aki a portális összeírásokban még csak fél portával sem szerepel. S bár maga is ügyvéd volt, jóval kevesebb tanút tudott felvonultatni, mint a vagyonos Szelesteyek. Az úriszéki ítélet előtt látva ügyének itteni romlását, a tanúbizonyításra így nyilatkozik: „felele Themerdy György uram, hogy az vármegye az bizonyításnak móggyát ilyenképen bocsátotta volna ki, hogy mind az két fél nyilvánvaló tanúkkal bizonyítanának, kik szemekkel látták volna, hogy ezek [a vádlottak] megölték es ott lettek volna."

Az alsószelestei jobbágyok távolmaradása 1564. dec. 30-a után egyre kínosabb. Bár a falu és földesúr érdekei a pernek ezen szakaszán már azonosultak, a közeledésnek akadálya van. Szelestey György vak dühében Bak Benedeknét az eskütétel után is fogvatartja. Azt is láttuk, hogy 1565. január 2-án még ügyvédje útján elvesztésével megpróbálkozik. Ezáltal azonban a családi érdekek is veszélybe jutnak, a helyzet erősen összezavarodik.

Sok kérdés áll a Szelesteyek előtt. Ezek közül a legfontosabb, kik legyenek az úriszéki bírák, akik a család érdekeit megvédelmezik. A vármegye rendelkezése csupán a szokásos jogban járatos emberekre hivatkozik. Fogott bíráikban azonban Bak Benedekné perében a Szelesteyek egyszer már csalatkoztak, tehát most sokkal megfontoltabban járnak el. A megoldást ezúttal jobb tanácsadók segítik. A megoldás pedig nem lehet más, mint a falu megbékítése, jobbágytanúi felhasználása s olyan úriszéki ítélet meghozatala, mely a per esetleges lezárására vagy megnyújtására alapot ad. Végül gondolniok kellett e kellemetlen ügyben családjuk tekintélyének megóvására. Halogatásra nincsen több idő, és az elmondottak érdekében Szelestey Györgynek engednie kell.

A közeledés a falu és földesurai között, amint az úriszék előtt tett utolsó tanúvallomások mutatták, megtörténhetett. Valószínűleg a közvetítésben az Alsószeleste népét pasztoráló közeli Nagyölbő és Hegyfalu papjai, Mihály pap s Gergely pap, kivették részüket, mert többedmagukkal a Szelesteyek úriszékében ők is helyet kaptak.

Az Alsószelestén 1565. január 17-én megtartott úriszéken, özvegy Szelestey Bernátné és Szelestey Ferenc úriszékében a fogott bírák összetételét vizsgálva nagy változást látunk. A kilenc tagú úriszékben özvegy Bak Benedekné bírái közül Elbey szolgabíró mellett egyedül Boldizsár deákot találjuk. A többiek (Thonka Balázs esküdt, Bögödi János, Farkas Tóbiás, Erdely János, Kemen Imre) egyik oklevélátiratban megnevezett környékbeli helységekben lakó kisnemesek, akikhez 8—9-ik bíróként a már említett két közeli helység papja járult.

Az úriszék előtt az ítéletből jól felismerhető elmondott célok álltak. Félreteszik tehát a tanúbizonyítások tényadatait. Azzal szemben csupán lelkiismeretükre hivatkoznak, ami valójában jószándékukat s egyben az ítélet indokolását igen röviden fejezhette ki. Ezután a felperes kisnemesen jó egyetértésben elverik a port. Így szólt ítéletük: „Themerdy György uram ötször való negyven emberrel, az az mind az öt személyre negyven-negyven emberrel, külön-külön emberekkel, ha nemes ember lenne is benne, mindenik csak egy személyért, fejekre eskeggyék ez öt személynek jámborokkal, tisztességbeliekkel. Hol reájok eskedik, Ferenc uram és Zelestey Bernátné asszonyom tartozzanak törvényt szolgáltatni. Themerdy György uram is kész legyen hoharával [hóhérával]. Ha kedig Themerdy György uram reájok nem rakhatná, mindeneknek dijokon maragygyon."

A szolgabíró az ítélet elhangzása után, miként a tanúvallomásokról is tette, kiállítja bizonyságlevelét a vármegyei törvényszék számára az itt folyó nemesek közötti per céljaira.

A fogott bíróság a falu lecsendesítése szempontjából jól ítélkezik. Megvédik a megbízó Szelestey-család érdekeit s azok jobbágyait is, minthogy a földesurak által gyilkosságra kényszerített jobbágyok ellenében kétszáz eskütárs kiállítása — jól tudhatjuk — a lehetetlenséggel volt határos. Az úriszéki bírák ítélete végül a pert e nehéz szakaszán ügyesen átlendítette azok elé a fórumok elé, ahol a perek meg-megakadozva sok-sok éven át elfolytak.

[8] Pl. egy Szombathely városi boszorkányügy XVII. századi perének tárgyalása mutatja, hogy 40 eskütárs kiállítása még a nagyobb népességű, de már erősen rétegeződött városban is nehéz. Különösen ha a bármi képtelen vád megfelel a közfelfogásnak és közhangulatnak. (Szombathely város levéltára 1651—1654. évi tanácsjegyzőkönyv 330. l.)

Themerdy György, amint az úriszék ítélete számára ezt előre megszabta, fellebbezésre kényszerült. Majd a vármegye a per tárgyalását többször elhalasztva az úriszék ítéletét végül is megváltoztatja. Ítélete úgy szól, hogy Themerdy György az öt gyilkos jobbágy mindegyikére magát is beleszámítva harmadmagával tegyen esküt, egyszer pedig egyidejűleg tizenegyedmagával mind az öt jobbágyra kellene esküdnie, és az eskü letétele után a vádlott jobbágyok fejvesztéssel bűnhődjenek. A vármegye az eskütétel napját 1565. július 9-re tűzte ki, s amint látjuk, ítéletében az eskütársak számát, a szokásnak megfelelően, egytizedére szállította le. Az ítélet ellen özvegy Szelestey Bernátné és Ferenc fia tüstént fellebbeznek. Így vette kezdetét a fellebbezésekkel és felségfolyamodással perújítással tíz évig elhúzódó per, melynek nyolc év után volt egy nehéz szakasza is. Szelestey Györgyre anyja halálával az ő jobbágyai után szállott reá a per, s a vármegye 1573-ban példát statuálva a még idejében megszökött tíz gyilkos jobbágyot halálra ítélte, és a Szelesteyeket azok váltságdíjában elmarasztalja. Nemsokára a vármegye törvényszéke mégis felülvizsgálja a pert, Szelestey György három régi jobbágyát felmenti, és Themerdy Györgyöt mint törvénytelen perlekedőt 100 forint bírság megfizetésére ítéli. Időközben ugyanis megölt testvérének gyermekei felnőttek, így már illetéktelen pereskedni. Utoljára az 1574. október 24-i oklevelekben találtunk további fellebbezésre adatokat. A halálraítélt jobbágyokat pedig, akik közül többen hazatértek, Alsószeleste dézsmajegyzékében később is megtaláljuk. Az öt főbűnös jobbágyból, Szelestey Bernátné és Szelestey Ferenc egykori jobbágyaiból 1577-ben, majd 1587-ben (Cymber Pált kivéve) négyet megtaláltunk.[9] Az első ízben 1565-ben halálraítélt jobbágyokat pedig a vármegyei rendelkezések ellenére a Szelesteyek ekkor hamarosan szabadon eresztik. Ezekről a fejleményekről és a per alapjairól a szomszéd birtokos nemesek perei kapcsán még szólnunk kell egy későbbi fejezetben is.

Úriszéki pereink a közben felvetett kérdésekkel együtt átvezetnek a falu élete és a földesúri majorgazdaság ismertetéséhez. Itt bő eseménysorban elmondott pereink epizóddá válnak, de így is a korabeli iratokban ritkán látott jobbágyküzdelmeket tükrözik vissza. A családi gazdaság forrásanyaga végül úriszéki pereinket is alapjaikban világítja meg. Enélkül e pereket nem is érthetnők meg.

A Szelestey-család gazdasága

Úriszéki pereink színhelye Alsószeleste, az úriszéket tartó Szelestey-család névadó birtoka.[10] A nemesi vármegyében mindvégig szerepelt Szelestey-család a kiterjedt idegen eredetű Ják nemzetség ága, s már a XIII. század legelején megtelepült vármegyénkben. Családtörténetére idetartozó adatként megemlítjük, hogy a XVI. századig sorra eltűnt megyebeli középkori nagybirtokos családok közül úgyszólván egyedül őrzi meg tekintélyesnek mondható birtokait. A megye új, dúsgazdag családjai mögött (Batthyány stb.) ekkorra erősen másodvonalba szorult, perünk időpontjában már csupán Alsószeleste és Ivánegerszeg (másként Pusztaegerszeg, a XVI. századi Nagyegerszeg része) helység birtokában, s másik három falu (Urai-Újfalu, Terestyénfalva, Ják) részbirtokában találjuk az itt szereplő Szelestey-családi ágat.[11] Korunkban és tájunkon a birtokos köznemesség felső rétegébe számítjuk a Szelesteyeket, mely rokoni kötelékkel sűrűn összeszőtt megyei nemesi csoport a megyevezetést monopolizálja. Így megemlítjük, hogy az úriszéki perben szereplő Szelestey György apósa, majd fia Szelestey Ádám is Vas vármegye alispánja.[12]

Özvegy Szelestey Bernátnét, Rusintha asszonyt több családi feljegyzés Derseny (Dersinyi) Euphrosinának vagy Frusinának említi. Az 1555. évi családi birtokosztály után György és Ferenc fiaival együtt a családi birtokokat három részre osztottan bírja. György fiának életkorát 1564-ben 30 év körülre becsüljük. Legkorábban atyja halálát követően, 1555-ben szerepel a családi levéltár okleveleiben, legutoljára pedig az 1591. évben találtuk életben. Felesége Ivánczy Sára, akinek atyja, Ivánczy Péter Vas vármegye többszörös alispánja. Szelestey György testvérbátyja, Ferenc a családi iratok szerint

[9] Magy. Kamara Archívuma. Regesta decimarum. Vas vármegye.

[10] A szomszédos Felsőszeleste ez időben már a Szelestey-család másik ágának birtoka. A felsőszelestei Szelesteyek XVI. századi iratai a Vas vármegye levéltárában őrzött Szentgyörgyi Horváth családi levéltárban vannak.

[11] Vö.: Magyarország vármegyéi és városai. (További hivatkozásoknál: Monográfia). Vas vármegye. 1898. 852. l.

[12] Vö.: Monográfia, i. m. 252. l. Továbbá Szelestey-csal. lev. A vasvári káptalan 1563 utánra tehető Ivánczy fassiojáról kiállított oklevele említi meg Szelestey Györgyöt, mint az 1563. évben elhúnyt Ivánczy Péter alispán fiának, Lukácsnak sógorát. A befejező részében meghiányosult oklevél kezdősorai: „Nos Capitulum ecclesie Castriferrei Memorie commendamus per presentes quod Egregius Lucas filius egregii condam Petri de Iwancz. . . etc.''

még szegény, de más ágában hamarosan feltörő Ziczy (Zichy) családból nősült. A Szelesteyek egerszegi birtokainak szomszédságában élő kisnemesnek, Ziczy Raphaelnek leányát, Katalint vette feleségül.[13]

A Szelestey-család gazdaságát 1555—1575 között, mialatt a testvérek atyjuk halála után önálló majorgazdaságukat megalapozzák, a családi osztályos egyezkedések iratai s nagyszámú perirat dokumentálja. A majorgazdálkodás fejlesztése ez időben három érdekkör vagy ütközőpont körül csúcsosodik ki, melyek a gazdaság fejlesztésére fő tényezőként hatnak. Első a családtagok érdekköre, ahol gyakoriak az egymás közötti összeütközések és viszályok. Második ütközőpont a szomszédos birtokos nemesek körül alakult ki, akiknek érdekkörét legjobban sértette a Szelestey-birtokok terjeszkedése. Itt legbővebb a földszerzések útjaival kapcsolatos egyezkedések, perek iratanyaga, ahol a jobbágyok is gyakorta szereplőkké válnak. Harmadiknak végül a jobbágynép érdekkörét és ellenállását jelölhetjük meg, mely utóbbi bár kevés, de annál becsesebb forrásanyagot nyújt, minthogy a jobbágysérelmek intézése köznemesi körökben még ritkán jutott el az írásbeliség fokára. Közben mindenütt elszórt adatokat találunk a majorgazdasággal együtt lassan növekvő számú béresekre és szolgákra. Ismertetésünk további szempontja az említett három érdekkörben a majorgazdaságra s a béresekre és szolgákra vonatkozó forrásanyag bemutatása.

Az alsószelestei Szelesteyek 1555-ben öt helységben jelölik meg birtokaikat. A családi birtokok két központja, ahol ekkor nemesi udvarhelyföldekről szólnak, Alsószeleste és Ivánegerszeg. Az 1555. évi családi osztálylevél a birtokjavakat igen részletesen feltárja.[14] Az egyezséglevél első pontjában szokás szerint a legfőbb javakat, a jobbágyokat, arany-ezüst neműeket, marhákat és lábasjószágokat említik, amelyeket a két testvér és anyjuk három szabályos és egyenlő részre tartoznak felosztani. Az egyezkedő családtagokra jutó jobbágyok száma az osztálylevél mellékleteit képező két oklevél szerint az említett öt helységben 140 körül van. A jobbágyszolgáltatások és állatállomány mellett kitetszően fő jövedelmi forrás a saját szőlőgazdaság s hegyvám, míg az udvarhelyföldek elszórt tartozékait, ugyanígy a globálisan meghatározott réteket s azok részeit 1555-ben alig veszik számba. A 17 darab dédelgetett páva elosztása vagy a hegyvám megállapítása például sokkal több részt foglal el a terjedelmes osztálylevélben, mint amennyit a saját vezetéssel megművelt szántóföldek és a családi rétek igényeltek.

Az alsószelestei atyai ház és nemesi telek a gyümölcsöskerttel és az ennél nagyobb szérűskerttel, ahol a gabonát szokták elhelyezni, teljes egészében Szelestey Györgynek és anyjának együttesen jut osztályrészébe, olyan feltétellel, hogy a már házas Szelestey Ferenc az alsószelestei atyai ház és nemesi telek helyett Ivánegerszegen választja ki lakóháza és nemesi telke helyét olyan nagyságban, amilyenben a ház és nemesi telek Alsószelestén a kertekkel együtt fennáll. A Hármaskönyvben rögzített szokásoknak megfelelően megegyeztek abban is, hogy Egerszegen Szelestey György és anyja jobbágyai közös munkával építik meg Szelestey Ferenc kastélyát az alsószelestei udvarház formájában. Ezenkívül Szelestey Ferenc az ivánegerszegi allodiális házat a most újjonnan épített házzal együtt nemesi telkéhez csatolhatja.

A szántóföldek tekintetében — ez 65 közepes hold Alsószelestén — olyan egyezséget kötöttek, hogy Ivánegerszeg helységben a szelestei föld ellenében Szelestey György más 65 hold szántóföldet hasítson ki Szelestey Ferencnek, s ha valamely szántóföldek az előírt szántókon kívül majd fennmaradnak (az előzők szerint mind Alsószelestén, mind Egerszegen értendők), akkor azokat egymás közt egyenlően három részre osztják. A rétek tekintetében olyan módon egyeztek meg, hogy amennyi rét van Szelestén, olyan mennyiségű rétet adnak Szelestey Ferencnek Egerszegen. Ha ezen felül maradnak még rétek, azt egymás közt hasonlóan három részre osztják. Megemlíti még előzőkben az osztálylevél az osztályon kívül Szelestey Ferencnek jutott vásárolt szőlőjét Alsószelestén s az annak végén levő egy kis hold szántóföldet, melyet pince és présház céljára részére hagynak. Ehelyett az egy hold szántó helyett Szelestey Ferenc öccsének, Györgynek egy jóval nagyobb földet ad a Szelestén neki jutó földrészből.

A 65 hold szántón felüli földrészek pontosabb megjelölésének hiánya a későbbi perek adatai szerint vagy a korabeli birtoklevelek szokása szerint egyformán azt bizonyítja, hogy e földrészek egyrészt kisebbek, másrészt az osztály időpontjáig nem hajtottak számottevő hasznot, vagyis rendszeres művelés alatt nem állottak.

A család birtokaira meg kell említenünk, hogy Alsószeleste Szombathelytől kelet-északkeleti irányban alig húszegynéhány kilométerre fekszik, a másik három helység

[13] Vö.: Szelestey Bernátné és fiai osztálylevele. Kelt. 1555. július 28-án.
[14] Uo.

(Terestyénfalva, Egerszeg, Ujfalu) távolsága pedig Alsószelestétől északkeleti irányban 15 kilométeren belül van. Egyedül a templomáról híres Ják esik távol e helységektől, Szombathelytől déli irányban.

A birtokok ilyen fekvése mellett a családi birtokmegosztás az osztálylevél alapján nehézkesnek látszik. Itt azonban egyrészt utalnunk kell özvegy Szelestey Bernátné osztályára, aki az ingóságok és a jobbágyok harmadrészét kapja, s úgy tűnik, hogy 1555-ben nagylelkűen megelégedett a fiainak jutó szelestei és egerszegi udvarhelyföldeken kívül még megmaradt földekből reája eső kisebb földrészek hozadékával. Másrészt pedig a gazdasági viszonyok és a családi helyzet bonyolultságára kell következtetnünk. Mindezekre magyarázatot ad egy Szelestey Györgyöt illető év nélküli feljegyzés, mely kétségtelenül az 1555. évi osztályos egyezséget megelőző tervezgetések időszakában került megírásra.[15]

Szelestey Bernát a családi iratokból következtethetően még 1554-ben meghalt, s kisebbik fia, György, aki az említett feljegyzés szerint a gazdasági ügyekben tájékozatlan, csak ezután térhetett haza a katonaságtól. Házas testvérbátyjának már volt ekkor önálló állatgazdasága: lovai, ökrei és tehenészete (következőleg a városi piacra szállította tejtermékeit), amire az említett feljegyzések utalnak.

Az egyezkedés előzményeihez tartozik, hogy Terestyénfalván családi szántók és rétek voltak zálogban, s bizonyos javak Jákon is. Bonyolította a helyzetet, hogy a két testvér atyjuk halála után bizonyára nagyobb számban állatokat adott el a közös családi állatállományból. Következtethető, hogy az idősebb testvér volt az első eladó, aki több állatot adott el, mint öccse, de az állatok áráról öccsét a valóságnak megfelelően nem tájékoztatta. Erre öccse sem mondja meg az általa eladott állatoknak árát, bár kívánsága az, hogy tisztázzák a vásárt, és a bátyja által eladott állatok árából rendezzék a családi zálogok kiváltását. Végül Szelestey Györgyöt bátyja, aki következtethetően már atyjuk életében résztvett a családi gazdaság irányításában, a jáki zálogjavak állásáról sem tájékoztatta megfelelően.

Ilyen előzmények után az ismeretlen tanácsadónak feljegyzései szerint az 1555-ben megtörtént egyezkedés előtt Szelestey Györgynek a következő igen okszerű terve volt az osztozkodásra.

Először is Alsószelestét és a legközelebbi Terestyénfalvát az ehhez tartozó Tapaszfalvával együtt kívánta magának. Egerszeget és a hozzá legközelebb fekvő Ujfalut ennek ellenében bátyja kapta volna. Végül a vitás vásárügy tisztázásával együtt ráadásul az összes még megmaradt alsószelestei igásállatokat is kívánta volna. Felmerült itt fogas kérdésként a terestyénfalvai zálogföldek és rétek ügye is, melyet György első elgondolása szerint az ő javára bátyjának kellett volna az általa eladott állatok árából kiváltania. Majd Jákra gondolva ezt a részt mégis kitörölték a feljegyzésekből, vagyis terveikből.

Jákot terve szerint közösen osztották volna el, ehhez azonban György azt kívánta, hogy Terestyénfalva helyett részére mégis inkább a jáki zálogokat váltsa ki bátyja. Ráadásul pedig adjon még egy bizonyos fekete lovat, 8 ökröt és 8 fejőstehenet nyilvánvalóan saját gazdaságából. Ám Szelestey György tervezgetésénél még bizonytalan tényező volt a jáki zálogok állása, és a vásárpénzeket is csak hozzávetőlegesen kalkulálhatta.

Anyjukról nincsen szó a feljegyzésekben, csupán a jáki részek utalásában gondoltak reája. Nyilvánvalóan itt elégítették volna ki harmadrészben, egyebütt pedig arányosan biztosítottak volna javakat számára.

Végül is a már ismertetett 1555. évi egyezséglevél azt bizonyítja, hogy az állateladások ügyében megelőzőleg megegyeztek, és a vásárpénzekből a jáki zálogjavakat rendezhették el. Az egyezkedés előtt is megmutatkozó családi viszály fellobbantását a gazdálkodást előbb megkezdő idősebb testvér, Ferenc rovására írjuk, aki a családi ügyekben kezdetben még jóindulatú öccsét az eladott állatok áráról s egyéb gazdasági ügyekről nem tájékoztatta megfelelően. Később, 1558-ban az egerszegi malomhelyek megosztásá-

[15] A családi levéltár XVI. századi évnélküli iratai között található magyar nyelvű feljegyzés szövege a következő. Zárójelben az áthúzott, vagyis a kiállítás során törölt szavakat és szövegrészt adjuk.

„Memoriale. Terestyénfolvát és Tapaszfolvát minden hozzá tartozóival kívánom, az ki zálogon vagyon még. Utána az egerszegi udvarhelt nem adom, hanem ha az szelestei udvarhelt nekem agya, minden igásával es az vásárnak az felett.

Ujfalut ha kívánja én is épen Szelestét kívánom és ezen kivil azt kívánom, hogy igazán és hüt szerént mind az két fél megmongya: (hogy) igasság szerént, emberi okosság kivil, mint atta el jószágot és mennyit attak érette reája. (zálognak Terestyénfolván az ki vagyon kivácsa)

Ismétt Jákott kivácsa az én részemet és nekem aggya az ü részekrül az ki zálogján vagyon Ku (?) priszittnál (?) igazán megmongya mennyiben vagyon. Az fekete lovat agya nekem (vagy) ismétt 8 (hatt) ökrött és 8 fojós tehenet agyon." Megjegyzendő, hogy a „Ku prisittnal" szövegrész olvasata bizonytalan. Itt az „u" betű fölött található írásjel a levélben másutt „ü"-t, de „v"-t is jelöl, és rövidítés jeleként is előfordul. Szövegünkben leginkább szóvégi rövidítésnek vehetjük, így olvasata „Kuen" vagy „Kuun".

nál is rútul becsapta öccsét, akinek a vitás malmokat hagyta. Mindez Szelestey György későbbi magatartását sokban megmagyarázza. 1555-ben azonban még csupán annyi válik bizonyossá, hogy mindkét testvér törekszik saját gazdaságának kialakítására.

Az 1555. évi kényszerű osztályos egyezség nem sokáig állt fenn. A békességet éppen az alig számbavett családi szántóföldek és rétek borították fel. Az 1558. évi új osztályos egyezség ugyanis az oklevél kitétele szerint sok háborúság után jött létre, amikor a szelestei és egerszegi nemesi telekhez tartozó szántóföldekről és az összes rétekről a két testvér apósának s másik két nemesnek közreműködésével új osztályos egyezséget kötnek.[16]

A réteket nemcsak Szelestén és Egerszegen, de Terestyénfalván és a hozzátartozó Tapaszfalván is számbaveszik, mely utóbbiakról 1555-ben nem történt említés, minthogy ekkor zálogban voltak. Ez egyes különálló és most már név szerint megnevezett réteket három részre osztják. Egerszeg összes rétjeit az ott lakó Szelestey Ferenc kapja. Az alsószelestei réteken György és anyja osztozkodik. A terestyénfalvai réteket ismét György kapja, míg a tapaszfalvai réteket Ferenc és anyja osztja meg. A rétekhez hasonlóan kijelölik a szelestei és egerszegi nemesi telek szántóföldjeit, s azokat mind a két helyen három egyenlő részre osztották. A földfelosztás térképét felvázolva azt látjuk, hogy Alsószelestén az udvarhely-földek a helység földterületének északi vagy inkább északkelet felé eső részében voltak. Következőleg a jobbágyföldek a helység jóval nagyobb többi részén feküdtek. A jobbágyszántók mennyiségét későbbi adatunk szerint 350 hold körül becsüljük.

A nemesi telekhez tartozó földek vagy helyesebben udvarhelyföldnek nevezett szántók nem feküdtek egészen a helység területének határán, mert csupán északi és Alsószeleste felé eső déli vonaláról szólnak. A családi szántókat a déli vonaltól kiindulva nyugat—keleti irányban fekvő két kisebb földövre vagy táblára osztják, s mindkét földtáblában külön három tagban jelölik ki a nyugati, középső és ölbei szőlőhegy felé eső keleti földterületet. A testvérek és anyjuk mindkét táblában külön-külön egy-egy tag szántóföldet kapnak, melynek mennyiségét anyjuk részén, hivatkozva az 1558. évi egyezség leírására, a későbbi perben körülbelül 8—8 holdban állapították meg. Az 1555-ben 65 közepes holdnak nevezett szántó tehát körülbelül 50 holdra terjedt. Ezenkívül a különálló „Zeretfewlde" egyenes harmadik részéért Ferenc számára Egerszegen külön egy hold földet adtak.

Az egerszegi nemesi telek szántóföldjeit a szelesteihez hasonlóan két földtáblára osztják fel, egészen a határt képező Répce-folyóig, és a földek minőségét is számbaveszik. Szelestey Feren egyik tag földjét, mely valamivel silányabb volt, külön egy holddal növelték. Végül az 1555-ben még nem említett 3 elhagyott egerszegi malomhelyet is számbaveszik, és a két testvér egymás között elosztja.

Külön megemlítik a Szelestey Ferenc által saját pénzén Karol Miklóstól legutóbb visszaváltott szántókat és réteket. György a maga része tekintetében az egyezkedés tanúi előtt készpénzzel kielégíti bátyját, és a földeket két részre osztják fel. Így anyjuk a régebben elzálogosított és fiai által most visszaváltott földekből már nem részesedik. E földek helye ugyan nincs megnevezve, de mindenki jól tudja a XVI. században, hogy Karol Miklós Felsőpatyon lakik, mely helységet ez időben leginkább „Karolpagh" néven nevezik okleveleink. Karol Miklós tehát bizonyosan csak a Felsőpattyal szomszédos terestyénfalvai földeket vehette zálogba, amiről már 1555-ből szóltunk.

Végül szigorú kikötése az új egyezkedésnek, hogy Szelestey Ferenc Alsószelestén a Kenderesföldön szőlője mellett csupán szoba és présház céljára alkalmas házat építhet, de ott majorgazdaságot nem gyakorolhat. A családi viszály okára további fényt derít Ferenc alsószelestei zsellérháza, amelyet 1555-ben még nem említenek, 1558-ban pedig azt a két bentlakó zsellérrel együtt Ferencnek öccse számára kell átengednie. György cserébe adja ezért Terestyénfalván egy közepes jobbágytelkét, épülettel, réttel és 7 hold szántóval, Ferencnek viszont csupán 7 hold szántót kell cserébe adnia Egerszegen. A zsellérház ügyéből arra következtethetünk, hogy Ferenc Szelestén is rátért valamilyen formában a majorkodásra, amit ekkor öccse még erősen sérelmezhetett.

Az 1558. évi új egyezség ismét nem hozhatta meg a családi békét. Tény az, hogy György viszonya anyjával és bátyjával hosszabb időre megromlik, s ezt kizárólag gazdasága okozta. Özvegy Szelestey Bernátné még 1558-ban egerszegi földjei egy részét, 16 holdat, György fiának engedte át használatra, azzal a kikötéssel, hogy egy év után visszabocsátja. Fia azonban, dacára kéréseinek és a szolgabíró megkeresésének, három év elmúltával sem adta azt vissza. 1560-ban pedig terestyénfalvai rétjét György fia a saját maga

[16] A vasvári káptalan 1558. dec. 13-án kelt oklevele a Szelestey-testvérek osztályos fassiojáról.

használa lekaszáltatta. Mindkét ügyben fiát a vármegye törvényszékén 1561 júniusában perbehívja. Ugyanakkor hívja perbe Györgyöt bátyja is, mert a Szelestén 1558-ban neki jutott földek egy részét, 16 holdat, még 1561-ben sem akarta részére átadni. Egyben azzal is vádolja öccsét, hogy két jobbágyának rétjét Alsószelestén felszántotta.[17]

A családi viszály 1561. július 20-án békés egyezséggel ért véget (3. függelék). Ferenc az elvett szelestei földeket megkapja, anyjuk egerszegi szántóföldjéből 8 holdon pedig átmeneti időre a testvérek osztoznak. Anyjuk ezzel is a családi békességet szolgálja. Az egyezség végül arra utal, hogy György is sérelmet szenvedett egerszegi szántóföldjei használatában, s mindketten különböző módon a jobbágyföldekből egészítik ki saját szántóikat.

A családi viszály a testvérek között a majorsági földekkel kapcsolatban szinte állandósul. 1565-ben újabb pereskedés támad. A jobbágyaikkal és a György által újjonnan lefoglalt rétekkel, valamint elvett jobbágyfölddel kapcsolatban emelt hatrendbeli vádakban választott bírák ítélkeznek. Erről részletesebben a jobbágyok ügyeinél szólunk. Itt csupán arra utalunk még, hogy az oklevél megemlíti általánosságban az 1558. évi egyezség megszegésének ügyét s egyéb a testvérek közt felmerült vitás ügyeket is, melyek megítélésére ekkor egy későbbi határnapot tűztek ki.[18] A viták további intézéséről iratunk nem maradt, ami feltehetőleg a testvérek békés kiegyezését mutatja.

A testvérek újabb viszályát anyjuk végrendelete indította el. 1570-ben özvegy Szelestey Bernátné ingóságain kívül két tag szelestei udvarhelyföldjéről végrendelkezik, melyet „jegyruhájának", azaz hozományának nevez, és azt egészében György fiának hagyja. Szelestey Bernátné ugyan bizonytalan abban, hogy e földje átruházásának a törvény helyt adhat, s erre tekintettel nemleges esetben Ferenc terhére kikötéseket tesz. Szelestey Ferenc, miután atyafiságos kérése nem vezet eredményre, a végrendelettel kapcsolatban öccsét perrel támadja meg. A vármegye alispáni széke azt a végzést hozza, hogy: „minden fél [a két testvér] négy-négy fogott embert fogjon és azok tegyenek törvényt". Majd a választott bírák ítéletükben a végrendeletnek az udvarhelyföldek egyoldali hagyományozására vonatkozó részét megváltoztatják, és a két tag földet különkülön négy-négy holdanként a testvérek között egyenlően felosztják. Özvegy Szelestey Bernátné egyéb földjei vagy jobbágyai vita tárgyát nem képezhették, azokat testvériesen elrendezték.[19]

Özvegy Szelestey Bernátné végrendeletében összes ingóságait, ékszereit, háza részét György fiának hagyja, és a választott bírák ítélete is meghagyta őt ezek birtokában. Az özvegy anya végrendelete szerint a korábbi években 425 forintot adott Ferenc fiának („kit áron, kit kölcsön"), amit sohasem kapott vissza. Ezt a követelését most Ferenc fiára hagyja. Hátralevő ingóságait és készpénzét (50 forintot) azért hagyja György fiának; „hogy én őtet semmivel nem segétettem". György fiának hagyja: „majorbeli marhámat mindenestül fogván, ki ingó marha volna, kicsintül fogván nagyig . . . Esmegenten hagyom fiamnak Zelestey Györgynek itt fenn való marhámat, az az udvarbeli marhámat, házi eszközömet mindenestül fogván minden marhámat". Megjegyezendő, hogy a „marha" névvel mindenféle javakat illettek, ékszert és állatot is egyformán.

Ferenc perbeli keresetében anyja ingóságait, arany- ezüstneműit, készpénzét összesen 4000 forintra értékelte, amihez két rakás gabona járult, melyekben 200 kepe helyeztetett el. Mindezeket György vette birtokába. Az ingóságok ilyen magas becslését Ferenc részéről perbeli túlzásnak tartjuk, egyedül a gabonatermés bizonyos, mert azt mindenki tudhatta. A végrendelet 450 forint sommázása a már jelzett kölcsönökről vagy az egyéb Szelestey Bernátnét illető feljegyzések a Ferenc fiának adott ajándékokról az ingóságok ilyen magas becslését nem támasztják alá. Csak azt bizonyítják, hogy anyjuk György fiát kárpótolni akarván reá hagyja ingóságait. Az ékszerek, ruhák és egyéb ingóságok mellett anyjuk jószágállománya kezdettől fogva számottevő lehetett, bár erről a végrendelet adatai számszerint semmit sem mondtak. Csupán annyit közölnek, hogy szolgálóleányai anyjának egy tehenet hagy, amelyiket venni akarja.[20]

[17] Vas várm. törvényszéke 1561. június 17-én kelt két idézőlevele.

[18] Ostffy Jakab Sopron vármegyei alispán és 9 választott bírótársa ítéletlevele. Kelt Terestyénfalván 1565. szept. 2.

[19] Özvegy Szelestey Bernátné 1570. március 14-én kelt végrendelete. Vas várm. törvényszéke 1571. június 26-án kelt idézőlevele, az 1571. aug. 8-án Jákon kelt alispáni végzés, mellyel a két testvér ügyét választott bírák elé utalja. Az 1571. szept. 1-én Alsószelestén kelt választott bírói ítéletlevél.

[20] A Szelestey-család nagy fényűzést fejt ki a ruházkodásban. Özvegy Szelestey Bernátné az őt illető 1566—1568. évi feljegyzések szerint mintegy 10 db 150 Ft értékű díszes selyem-stb. ruhaneműt adott Ferenc fia családjának. Ugyancsak 9 db aranygyűrűt is ajándékozott egy alkalommal, melyek kövek nélkül 9 arany forintot értek volna. A már ekkor is hosszú listát kitevő díszes női ruhákat mellőzve csupán az aranyas veres bársonnyal bélelt suba viselését említjük.

A végrendelet egyik tanúja Récés János prédikátor, aki közelgő halálára készítvén fel a nagybeteg asszonyt, hite szerint minden földi ügyét elrendezteti. A szokásos keresztyéni hitvallással kezdődő végrendelet tehát jóval többet mutat, mint amit a gazdasági ügyek elrendezése megkívánna. Különösen súlyt helyez az adósságok elrendezésére és szolgái bérének megfizetésére, mely utóbbiról a szolgák fejezetében szólunk.

Két tételben említi meg a végrendelkező „adósságait", melynek első tételében így emlékezik: „esmegenten adósságim vannak: Kewzegen Kalmár Mártonnál vagyon tizen négy renes forént, Szelestén Vayda Pálnál ewth [öt] forént, Cymer Jánosnál kéth forénth. Ezeket is hagyom fiamnak Zelestey Györgynek". A végrendeletben jóval távolabb a szolgák ügye után így emlékezik: „Adós vagyok Kis Tamásnénak d. 48, azt meg agya neki". Itt nyilvánvalóan nemcsak két tételről, hanem kétféle „adósságról" van szó: a végrendelkezővel elszámolásban levő Kalmár előlegéről s két 1570. évi jobbágylistáján is szereplő jobbágyával való elszámolásról, ezeket tehát „ráhagyja" fiára. Az utolsó adósság más eredetű. Kis Tamásnét a jobbágyok között, bár Kis nevű jobbágy több van Alsószelestén is, nem találtuk. Itt tehát valódi adósságról van szó, amelyet a végrendelet szerint meg kell „adni" neki.

Szelestey Bernátné lelkiismeretét legjobban terhelte bűnrészessége a szomszéd birtokos Themerdy János meggyilkolásában. Bizonyára Récés prédikátor segítségével hívta meg a megöletett nemes testvérét és gyermekeit halálos ágyához kibékülésre. A pósafalvai Themerdyek így lesznek hatan Récés prédikátor mellett a végrendelet tanúi. Közöttük Themerdy György a Szelesteyek ádáz perbeli ellenfele, aki egyezkedésre való hajlandóságának ismét tanújelét adta. Anyjuk ezzel is segíteni kívánta fiait, ők azonban még nem félték a halált, az élet nevében gondolkoznak, és a pert rendületlenül tovább viszik.

A végrendeleti perrel egyidejűleg a testvérek között további perek is megindultak. 1571-ben Ferenc még két ügyben a vármegye törvényszékére idézteti öccsét. Egyik vád szerint öccse az ő alsószelestei szőlők előtt való földjére hajtatta marháit. A másik vád, hogy öccse a nagyölbei oldalon 3 elhagyott szőlőből szántóföldet csinált, ami részben őt illeti meg.[21] Ha azonban lehántjuk az oklevelekben szokásos formulák, perszólamok vastag köntöseit, e kereseteket a végrendeleti pert alátámasztó pressziós, kísérőpereknek nevezhetjük. A szántóföldeken ugyanis mindig történt valami, amivel szükség esetén előhozakodtak.

A családi viszályok a végrendeleti perek után megszűntek, amire az iratok hiányából következtethetünk. Igaz, még 1583-ban is s ezúttal utoljára György részéről találtunk perbehívást. A vád szerint Ferenc öccsének egyik jobbágyát ölette meg Egerszegen.[22] Kifejezetten öregkorában az egerszegi Barbel Mihályhoz „atyafiához" iratott levelében azonban már igen szépen utalt György a bátyjával fennálló béke megőrzésére és a testvéri szeretetre.[23] Ebben a levélben említi meg Egerszegi jobbágyait, ispánját és szolgáját, amiből kisebb egerszegi majorkodására következtethetünk, a családi békesség eredményeként. Igaz ugyan, hogy a testvérek viszályai a kor mértékével mérve nem voltak nagyok. Viszályuk a pereskedésig terjedt, s legfeljebb nemes urakhoz illően a kor szokásai szerint jobbágyaikat uszították egymásra. Amikor pedig 1561-ben a családi veszekedések csúcspontón voltak közöttük, ez sem akadályozta meg őket abban, hogy a családi érdekeket veszélyeztető szomszéd birtokos nemes megöletésére békés egyetértésben összefogjanak.

A családi egyezkedések és viszályok végül is a gazdálkodási forma változására utalnak; későbbi forrásaink ezt még jobban meg fogják világítani. Annyit máris megállapíthatunk, hogy a Szelestey-testvérek atyjának idejében saját gazdaságának két súlypontja szőlőbirtoka és állatállománya volt. Kőszeggel, mely város a megye kereskedelmi központja, bizonyára gyakoriak voltak kapcsolataik. A kőszegi Kalmárnak említett előleg, melyet jobb szó híján „adósságnak" neveztek, leginkább bizonyítja ezt. Értékesebb női ruháknál viszont bécsi forrásra hivatkoztak.

A családi udvarhelyföldekkel, saját szántóikkal a testvérek szülei még nem sokat törődtek. A terestyénfalvai földeket zálogba adták, s csak valamivel 1555 előtt bővítették majorsági házukat Egerszegen. Az udvarhelyföldeknek jobbágyaik által való művelését (s atyjuk idejében Egerszegen még ez sem lehetett teljes vagy rendszeres) az 1558. évi egyezség szerint nem is tekintették majorkodásnak. A testvérek egyezkedései és viszályai azonban már azt mutatják, hogy ők hamarosan a szántóföldekre vetik magukat, mintha

[21] Vas várm. törvényszéke 2 perbehívó levele, keltek 1571. június 26-án.
[22] Ugyanaz 1583. június 12-éről.
[23] XVI. sz. évnélküli iratok. Tartalmából következőleg visszaadott levél.

a környékbeli nemesektől valamelyest elmaradtak volna. De a későbbiek azt igazolják, hogy voltak a megyében náluk elmaradottabbak is.

Érintettük a testvérek között felmerült viszályokat, melyek a családi szántóföldek többirányú terjeszkedését bizonyítják, a jobbágyok vonatkozásában azonban e forrásokat még külön is meg kell vizsgálnunk. S bár a testvérek viszályainak fő okai a családi szántóföldek voltak, nem tudták birtokaikat, ahogyan korábban szerették volna, az egyes helységekben mutatkozó különböző lehetőségeik folytán elkülöníteni. Ez maradt a helyzet egészen halálukig. A majorkodást kezdetben lakóhelyükre korlátozták, hogy egymás érdekeit ne sértsék, csak később tesznek engedményeket, amint egerszegi adatunk mutatta. Mindez megfelelt a korabeli általános képnek, így kisebb majorgazdaság a környékbeli Nádasdy-birtokokon a század végére már sok helységben található.[24]

A családi viszályok iratai leginkább annyit bizonyítanak, hogy a szántóföld értéke nagyot nőtt szemükben 1555 óta. S ha gazdaságuknak kezdetben még nem is lehet súlypontja a saját vezetés alatt művelt szántóföld, legfőbb gondjuk a földek gyarapítása. Ennek hátterében a nyugati országrészen kialakult ismert piaci lehetőségek vannak.

Földfoglalási perek és földvásárlások

A Szelestey-testvérek terestyénfalvai zálogföldjeik kiváltásával, a szelestei és egerszegi szántóföldek számbavételével kezdeti lehetőségeik határához már 1558-ban elértek. Saját szántóik növelésére jobbágyaik földjeihez irataink szerint ekkor még nem nyúltak. Annyi bizonyos, hogy 1558 után Szelestey György szántóföldjei gyarapítását Alsószeleste határain túl igen hamar megkezdte. Majd a földszerzés többféle utakon haladt a kor lehetőségei és módszerei szerint.

Korunkról szólva már a vármegye monográfiája is megemlíti a „XVI. század második felének zavaros politikai és társadalmi viszonyait", amikor vármegyénkben „az erőszakos birtokfoglalások terén főuraink jártak elől példáikkal, de másrészről a köznemesek közül is sokan emelkedtek fel ez úton a hatalmasok közé".[25] Ennél többet egyik vármegyei monográfia sem mondhat, s a Vas megyei monográfia is csupán egy-két példát hozott fel főnemesi körökből az ismertebb birtokviszályokra és foglalásokra. Szelestey Györgyöt először igen röviden *Balogh Gyula* említette a vármegye nemes családjairól írt munkájában, és megnevezte az általa megöletett két szomszéd birtokos nemest.[26] Ezeket a helytörténeti adatokat bevezetőben azzal egészíthetjük ki, hogy a törvénysértő durva hatalmaskodást a kisebb nemeseken a környék leghatalmasabb földesura, Nádasdy Tamás, Vas vármegye főispánja s más országos méltóságok viselője már előbb kezdte meg ezen a vidéken, az 1544. esztendőben. Nádasdy a Vas vármegyei Család (Vámoscsalád) helységbeli és a közeli Sopron megyei nagygeresdi jobbágyaival egy ottani kisebb nemes házát megtámadtatja, javait felprédáltatja, a ház lakóit megveretteti és elhurcoltatja.[27]

Szelestey György, amikor jóval később kisnemes szomszédjaival szemben a hatalmaskodás útjára lépett, már igen kitaposott nyomokon járhat. Amit Nádasdynál láttunk, ő is pontosan ugyanazt csinálta. Annyi eltérés van csupán, hogy közben két alkalommal jobbágyai nagyobbat ütöttek-vágtak, és ellenfelei tüstént belehaltak. Más esetekben a megfélemlítés módszereit már jobban alkalmazta. Volt azonban olyan erősebb szomszédja, aki nem hagyta magát, és visszaütött.

Nem is érdemelnének figyelmet ezek a támadások mint kisebb csatározások, ha nem jellemző kísérői vagy előjelei lennének egy középbirtokos nemes majorgazdasága vajúdásának.

Szelestey Györgyöt a nyugati országrészen megnőtt piaci lehetőségek serkentik sok más nemessel együtt szántóföldjei gyarapítására. A békés út mellett azonban a birtokügyek intézésében ekkor az erőszakos módszerek igen gyakoriak. Példát adnak erre Ivánczy Péter alispánnak a Szelestey-család levéltárába került iratai is, de ezt bővebben nem tárgyalhatjuk, mert Szelestey György birtokszerzései önmagukban is hosszúra nyúlnak.

[24] *Komoróczy György:* Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932. 62 l.
[25] Monográfia. 552. l.
[26] *Balogh Gyula:* Vas vármegye nemes családjai. Szombathely 1901.
[27] Vasvári káptalan 1550. évi oklevele, melyben átírja Ferdinánd király 1549. dec. 6-án Pozsonyban kelt intő-idéző levelét Szechendi Oszvald és Mihálházi László folyamodása ügyében. Az ügy Szelestey családi vonatkozását jegyzeteink nem tartalmazzák.

Mielőtt azonban a birtokszerzések tárgyalására térünk, egy-két pillantást kell vetnünk forrásainkra, a különböző periratokra, melyeket itt tisztán gazdaságtörténeti vonatkozásaikban vizsgálhatunk. A szomszéd birtokosokkal kapcsolatos perek egy részében olyan bűncselekmény a vád, amelynek okai jogi téren elsikkadtak. A perek alapja a bizonyítandó vádbeli cselekmény, a per célját a törvények és törvényes szokások előírásai szabják meg. Az okok firtatására itt nincs szükség, a per szempontjából egyenesen hátrányos volna. Azután meg köznemesi körökben a bűncselekményeket kiváltó birtokdifferenciák kisebbek, vagy azok alapjai éppen bizonytalanok, ami miatt külön nem lenne érdemes pert kezdeni. Pereinket tehát a helységek szerint s olyan időrendben szükséges tárgyalnunk, hogy megláthassuk a peres felek érintkező-ütköző pontjait, amiből esetenként a rejtett okok is világossá válnak.

Szántóföldjei növelésének legjobb lehetőségét Szelestey György először Ják helységben látta, ahol saját udvarhelyföldek és megművelhető szántók nem, viszont megfelelő számban jobbágyai voltak. Itt bizonyára bátorította őt apósa, Ivánczy Péter megyei alispán, akinek Ják helységben a nagyszámú helybeli kisnemesek között hasonlóan jobbágybirtokai voltak.

Szelestey György első földszerzését a későbbi periratok szó szerint így mondják el:[28] 1559-ben három jáki kisnemesnek, (Feyer János feleségének Ursulának, Tóth János feleségének Elénának és Lukács Mihálynak) egy földterületét, mely dudvával, tövissel volt benőve, és egy részében legelő céljára alkalmas volt, Szelestey György elfoglalta, és amely részében tövises cserjék voltak, kiirtatta, illetve kitisztíttatta, és e földre zsellérеket helyezett erőszak alkalmazásával, hatalmaskodással. A földek a „Hotto" [Holt-tó] nevű határrészen voltak, leírásuk szerint ez a helység akkori legkülső területe lehet. A birtokot 1564-ig háborítatlanul használja, mikor — az alispán halála után — a három kisnemes összefogva perbehívja, és 1564. június 17-én a vármegye törvényszéke Szelestey Györgyöt azon a címen, hogy bűnössége nyilvánvaló bizonyságaként nem jelent meg, a kár helyrehozatalára és pénzbüntetésre ítéli. A föld elég tekintélyes darab lehetett, amint a később felvonultatott 100 tanú bizonyítja. Szelestey György nem könnyen hagyja el: ügyvédje ellene mondott az ítéletnek, és 1565. szeptember 29-re a vármegyei törvényszék vizsgálatot tűz ki. A felperesek 40 nemes és jobbágy tanúja megerősíti a vádat: korábban e területet felperesek zálogba is adták, és használatát tiltották. A Szelestey György által felvonultatott jobbágytanúk többen a felperesek mellett vallanak, vagy a tudatlant adják, végül a közös tanúk is a felperesek vádjait bizonyították. Szelestey Györgynek alig néhány tanúja vallotta, hogy a földet a jobbágyok, nemesek egyformán használták volna.

Szelestey György a balul sikerült bizonyítás után a pert makacsul tovább folytatja. 1568-ban és 1569-ben a felperesek fellebbezésére a királyi kúria új vizsgálatot rendel el, és sok huzavona után pártolólag áll a felperesek mellé. Végül is nem tudjuk az iratokból, a pert Szelestey György elveszítette-e? Csak annyi bizonyos, hogy jáki terveit nehezen adta fel. Még Ivánczy alispán idejében történt, hogy a Kisunyomban lakó Olasz Jakab jáki nemes házát és telkét egy megyei ítélet Szigeti János özvegyére, Katalin asszonyra átruházta. Az özvegy Jáky Ambrus leánya volt, következőleg a Szelesteyek rokonsága. Hosszú pereskedésének iratai a későbbi érdekeltség folytán Szelestey György levéltárában vannak, aki Katalin asszonytól a vitás jáki ingatlanok házrészét átvette, miért is Olasz Jakab 1573-ban ellene pert indít.[29]

Szelestey György majorgazdaságot alapító jáki tervei végül mégis dugába dőltek, mert fiára Jákon saját kezelésben volt szántókat nem hagyott hátra. Fia tovább gyarapítja atyja földjeit, de az 1597. évi részletes termésbeszámolóban Jákra semmi adatot nem találunk. Mindez azt bizonyítja, hogy nincsenek korlátlan lehetőségek Szelestey György számára, egy fél vármegyén át ilyen messzire nem tudott hadakozni. Ez határozza meg földszerzéseinek módszereit: a fontolva haladást, az apránként való földszerzést.

Szelestey György fő gondja mégsem a jáki birtok volt: természetes birtokai központjában, Alsószelestén kívánta leginkább szántóföldjeit gyarapítani. Említettük, hogy az udvarhelyföldek a helység határának északkeleti részében voltak, ahová másik három falu, Felsőszeleste, Pósafalva (másként Tömörd, ma Pósfa) és Ölbő határrészei is elnyúltak. Itt a szomszédságban sok kisebb nemes szántóföldi birtokai voltak.

Felsőszeleste, Alsószeleste, Pósafalva és Ölbő az egymáshoz legközelebbi falvak, melyek faluközpontjai egy szabálytalan négyzetalakú terület sarokpontjaiként ábrázol-

[28] Vas várm. törvényszéke 1564. jún. 17-én és 1565. szept. 11-én kelt ítéletlevelei, az 1568. dec. 18-án és 1569. ápr. 28-án kelt oklevelei a periratok átírásával.

[29] Vas várm. törvényszéke 1573. febr. 7-én kelt nyílt levele Olasz Jakab és Szelestey György perében.

hatók. Az alsó részen nyugaton Alsószeleste, keleten Ölbő, felül pedig nyugaton Felsőszeleste és keleten kissé északabbra Pósafalva helyezkedik el. Pósafalvát több oklevelünkben Tömördnek mondják. Megkülönböztetendő a jóval távolabbi északnyugatra fekvő, korabeli Tömörd pusztától, mely ekkor Szentgyörgy vagy Guor tartozéka. E korabeli összeírásaink külön nem említik.[30] Pósafalvát népes kisnemes családok: a Themerdy- és Tulok-családok lakják. Ölbő helységnek, mely nagyölbői részén Nádasdy-birtok, idenyúló területein a hasonlóan népes kisnemes Elbey- (másként Fábián) családnak saját szántóföldjei vannak. Felsőszelestét más kisnemesek mellett a vagyonos oldalági rokon Szelestey-családbeliek birtokolják, akiknek saját szántóföldjeik helységük határán sok tagban szétszórva szintén idenyúltak. Ezt a leírást a később ismertetendő perek és birtokeladások irataiból vettük. Annyi bizonyos, hogy a XVI. században a négy helységnek ezen a közeli sarkán, amelyet a táj nyelvén bátran vihartkeltő rothadt saroknak nevezhetünk, kis tagokban nemesi szántók és kisebb rétek vannak. A sok családtag által bírt egy-két hold föld pedig azt bizonyítja, hogy az alsószelestei Szelesteyekhez hasonlóan a helységek külső határrészeit legutóbb 1558 táján vehették birtokukba és művelés alá. Nem is csodálhatjuk, hogy ezután minden nagyobb viszály errefelé lokalizálódik. Mikor s hogyan kezdődött, pontosan nem tudhatjuk, mert a szomszédok az Ivánczy alispán életében elszenvedett sérelmekért csak az ő halála után mertek pereskedni.

Szelestey Györgynek Felsőszelestén talán legelébb Szelestey Leóval támadt viszálya. Szelestey Leónak Felsőszelestén és az északabbra fekvő Guoron s Szentgyörgyön testvéreivel együtt voltak birtokai, melyek az alsószelestei Szelesteyek birtokainál jobban szétosztódtak. Testvérei közül Szelestey Leó mutatkozik a legtehetősebbnek, de óvatos ember, aki 1564 után is várt egy darabig, hogy meglássa, mire mennek az alsószelestei rokonok pereikkel, s Szelestey György ellen első perét csak 1565-ben indította meg. A vád szerint 1563-ban Szelestey György jobbágyaival és béreseivel Szelestey Leónak Ölbő nyugati határán fekvő rétjére ment, ami Felsőszelestéhez tartozott, s amit régóta Szelestey Leó bírt békésen. Ott Szelestey György emberei Szelestey Leó lekaszált szénáját kocsira rakták, és rétjét azóta is elfoglalva tartják.[31]

Később 1570-ben elszenvedett károkért újabb pert indít. Ekkor Szelestey György jobbágyai Nádasdkörnyék nevű tiltott erdejébe törtek, ott fákat vagdostak le és szállítottak el.[32]

1571-ben újabb sérelme támadt, amidőn almásaljai dűlőbeli szántóföldjein, Pósafalva, másként Tömörd határánál egy hold földjét Szelestey György négy szolgájával és béresével felszántatta és bevettette. Ezáltal 20 magyar forintnál több kárt szenvedett.[33]

Felsőszeleste almásaljai határáig nyúltak a szomszédos pósafalvai Themerdyek birtokai is, és itt kerülhettek az alsószelestei Szelesteyekkel legkorábban összeütközésbe, amely elfajult egészen Themerdy János megöletéséig. Ezt a perügyet azonban mint igen jellemző pert, gazdasági-társadalmi vonatkozásában, ebben a fejezetben is külön ismertetjük.

Alsószeleste környéke jó talaj Szelestey György számára, tehát földjeinek gyarapításával békésebb utakon is megpróbálkozik. Vállalja a megszorult vagy szegényebb nemesek támogatását. A szegény kisnemes felsőszelestei Zele Pálnak, majd fiának Zele Jánosnak horvátországi örökségi perét a saját költségén viszi. A hosszú évek után sikerre vezető költséges Varasd városi per iratai így kerültek levéltárába. Zele János a per sokféle akadozása közben megijedt az esetleges követelésektől, és mentesítő nyilatkozatot kért. Szelestey György három nemes és a szolgabíró előtt kijelenti, hogy ha semmit sem nyernének a perben, a költségeket a szomszédságért elengedi.[34]

Hasonlóan támogatja Szelestey Leó ellenében annak testvérét, a Felsőszelestén lakó Szelestey Farkast, aki vallomása szerint nyomorult viszonyok között él, sokszor éhezett, s akit testvérei is cserbenhagytak. Majd valószínűleg okosan visszaköveteli az adósságot fizetésképtelen adósától, aki, hogy megfizethesse, átadja használatra 11 hold almásaljai földjét testvérének, Szelestey Leónak. Mit fizethetett testvére, nem tudjuk, de Szelestey Farkas adósságaiból nem törlesztett semmit, s ráadásul még saját testvére sem akarta földjeit visszaadni. Ezek után nem volt más, a 11 hold földet Szelestey Györgynek kellett átengednie, s erről a káptalan előtt szabályos vallomást tesz.

[30] Vö. *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1894. II. 805. l. Tömörd helységnél idézi egy XV. századi oklevélből a „Themerd al. nomine Posafalva" megnevezést. A XVI. században azonban a később említendő periratokban és másutt is sokszor találtuk a „Pósafalva másként „Themerd" megnevezést olyan földterületi iránymeghatározásban is, mely kétségtelenül Pósafalvát igazolja. Valószínű, hogy Pósafalva a nagy számban ottlakó Themerdyektől kapta második névként a Themerd elnevezést.

[31] Vas várm. törvényszéke idézőlevele 1565. jún. 26-ról.

[32] Ua. 1573. jan. 8-i idézőlevél.

[33] Uo.

[34] Szelestey György nyilatkozata 1564-ből és a Mylethyncz-családra vonatkozó periratok.

A 11 hold almásaljai föld Pósafalva oldalán 3 tagban (1, 4 és 6 holdban) feküdt. Szomszédságában voltak Szelestey Farkas három testvérének és a pósafalvai oldalon Themerdy Györgynek bizonyára hasonlóan kisebb földrészei.[35]

Szelestey György kihasználva a szomszéd falusi rokonok civakodását, olcsón jut a Szelestey Farkas földjeinek birtokába. Nagy sérelme ez Szelestey Leónak, de későbbi perei már nem vezethetnek eredményre. Szelestey György fiának kezén ugyanis 1597-ben 57 kepe búza és 20 kepe rozs az almásaljai gabona termése, holott a családi levéltár szerint a szántóknak ezt a részét ő nem gyarapította. A Szelestey György által Felsőszelestén megszerzett vagy perelt földekről végül meg kell állapítanunk, hogy papírforma szerint jóval kisebbek, mint amit az almásaljai termés a század végén mutat.

Felsőszeleste után Szelestey György a sok kisnemes által birtokolt szomszédos ölbői földek felé is gyakorta erőszakkal fordult, de a földviszonyok kialakulásával békésebb eszközökhöz is nyúlt. Egyébként is, amint láttuk, minden lehetőt elkövetett Alsószeleste szomszédságában szántóföldjei megnövelésére. Így történt, hogy legelőbb 1566-ban ifjú Elbey Benedeket Szelestey György öt megnevezett alsószelestei és két egerszegi jobbágya által halálra verette. A jobbágyok előre lesbeálltak Elbey Benedek szokott templomjáró útján, és ott támadtak rája. A gyilkosság oka az oklevelekben „Szelestey György parancsa és bajraküldése". Csupán következtethető, hogy hosszas határvillongás húzódik a gyilkosság mögött, amire a következő perek s birtokszerzés adatai utalnak. Az Elbey-féle per fő vonásait így jellemezhetjük. Az agyonveretett Elbey Benedeknek leginkább kiskorú fiai voltak. Idősebb fia, Gergely a kanizsai végvárban katonáskodik, s csak késve indíthat pert. A hosszú évekig folyó per irataiból annyit sommáztunk jegyzeteinkben, hogy a bizonyítás Elbey Gergelynek nem sikerült, és a nádori helytartó ítéletlevele bizonyítás híján 1577-ben megszünteti a pert.[36]

1575-ben idősb Elbey (Eölbey) János öregségében kisölbei birtokrészét épületeivel, művelt és műveletlen szántóföldeivel s egyéb tartozékával eladja Szelestey Györgynek, akivel szomszédos birtokai voltak, 125 magyar forintért, amelyet megfizetett.[37] Szelestey György nem elégszik meg a vásárolt birtokkal, mert 1576-ban Elbey János leányának három hold szántóföldjét, mely három helyen volt, a halastóval és erdővel együtt elfoglalta.[38] Elbey János leánya jóval később indítja meg a pert, és az ölbeiekkel az 1580-as években ádáz perek folynak. Megelőzőleg ugyanis még 1576-ban Szelestey György jobbágyai megtámadták Elbey Gergelyt az éjjeli órákban házában, s összes szántóföldjeit is lefoglalták. A megtámadott nemes hasonlóan csak 1583-ban indít pert Szelestey György ellen.[39]

Szelestey György szokott módszereivel elérte célját: határait Ölbő felé is kitolta. Majd fia az ölbői földeket 1590 után tovább gyarapította.

Ják és Alsószeleste környéke után rövid pillantást vetünk Terestyénfalvára, ahol Szelestey Györgynek 1558-tól hasonlóan saját kezelésben művelt szántóföldjei voltak.

A legelső perpatvar itt is a határrészeken robbant ki 1560-ban: az történt, hogy a szomszédos Jákfalván lakó Logody Gáspárnak házát az éj csendjében Szelestey György emberei megrohanták s felgyújtották, neki 1000 forint kárt okozva. A viszály ilyen kirobbanása éles ellentéteket mutat. A Logodyak is kisebb birtokosok, s nem csodálhatjuk, hogy igen sokáig nem mert a kárvallott nemes Szelestey György ellen pert kezdeni. Végül is 17 év elmúltával, 1577-ben az 1560. évi pusztításokért Szelestey Györgyöt perbe idézteti.[40]

Később 1583-ban Terestyénfalván a helyben lakó Szelestey Jánosnak jobbágyai támadták meg Szelestey György itteni jobbágyait, és Szelestey Györgynek 20 arany kárt okoztak. A vármegye a támadó rokont kártérítésre kötelezte.[41] A Szelesteyek ősi birtokai Alsószelestétől északra igen széles övben a vármegye határáig nyúltak, s a XVI. században még mindig zömmel az alsószelestei Szelesteyek oldalági rokonainak birtokában vannak. Hogy a tehetősebb Szelestey János Szelestey Györggyel szemben mit sérelmezhetett, arról az oklevelek szokás szerint hallgatnak. Terestyénfalván ez időben más kisnemesek is laktak, Szelestey János 1583-ban itt Terestyénfalván őseinek földjén új lakónak, jövevénynek számíthat.

[35] Vasvári káptalan 1572. jún. 18-án kelt oklevele Szelestey Farkas szabad vallásáról.
[36] Czobor Imre nádori helytartó ítéletlevele kelt 1577. július 30.
[37] Vasvári káptalan 1575. febr. 2-án kelt oklevele Eölbey János birtokeladása ügyében tett szabad vallásáról.
[38] Vas várm. törvényszéke idézőlevele kelt 1583. szept. 24.
[39] Ua. 1583. febr. 20.
[40] Ua. 1577. június 4.
[41] Vas várm. törvényszéke ítéletlevele. kelt 1583. dec. 3.

Az elmondott helységek után Újfalura annyit jegyezhetünk meg, hogy itt a Szelesteyeknek és Szép Gáspárnak birtokai vannak, aki a szomszédos szentivánfalvai birtokai után a dicalis conscriptiok szerint az alsószelestei Szelesteyekkel együtt a környéknek legerősebb középbirtokosa. Szép Gáspár Újfaluban nagyobb erőt képviselt, mint a Szelesteyek, majorkodási kísérletekre tehát a Szelesteyek számára Újfaluban nincs lehetőség. Szép Gáspárral Szelestey Györgynek jobbágyvitái támadtak, s ezekben Szelestey György szenvedett sérelmeket. Még Ivánczy alispán idejében történik az ügy, s némi villongások után, amint a jobbágyügyeknél bemutatjuk, egyezségre jutnak. Majd később az 1570-es évek végén újabb jobbágyviszályok támadtak, ekkor hasonlóan Szép Gáspár támadott Szelestey Györgyre.

Hátra van, hogy az utolsó családi birtokot: Ivánegerszeget is megemlítsük, ahol Szelestey Ferenc birtokközpontja van. Szelestey György itteni törekvéseit a határokon belül bemutattuk, érdekei a határokon túl nemigen terjedhettek. Egyébként is a helység keleti felén Nádasdy-birtok van, ahol a Szelesteyek már 1558-ban gyepüvel erősítették meg határaikat.

Egerszegen mégis volt valamiféle kisebb viszálya Szelestey Györgynek, melyből per nem támadt, s nem hisszük, hogy öreg korában a viszályt ő kezdhette volna. Szelestey Györgynek egyik szomszédos keményegerszegi „atyjafia" egerszegi jobbágyaival, szolgájával és ispánjával egyenetlenkedett.

A birtokszerzések erőszakos útja tehát a kisebb nemeseket szorítja, akik a költséges pereskedésnél, bizonyításnál egyébként is hátrányban vannak. A Szelesteyek erőszakossága, durva hatalmaskodása külön félelmet kelt. Feltételezhetjük, hogy a kisebb nemesek közül félelmükben sokan nem is mertek pereskedni. Ezt bizonyítja az almásaljai földeknek a papírformától eltérő ismertetett nagyobb termése, mely földek végül 1597-ben már „itt Zelesten az omasala" említettnek,[42] s a régi udvarhelyföldek emlegetése is megszűnt ekkorra.

Szelestey György 1555-ben az örökölt családi szántóföldeket két helységben kapta, amihez később terestyénfalvai földjei járultak. Földjei határát nagy igyekezettel, ha kellett a megfélemlítő gyújtogatás tüzével és a fegyver vasával, ahol tudta, mindenütt kitolta. Eszközei, módszerei az uradalomalapítás korabeli eszközei és módszerei voltak.

Szelestey György testvére, Ferenc sem maradhatott el gazdasága gyarapításában. Róla a családi levéltár gyér adatain kívül annyit tudunk a portális összeírásokból, hogy az ősi birtok, Szentgyörgy felé tekintett, ahol jobbágyokat szerzett.

Béresek, szolgák, zsellérek

A Szelestey-család gazdálkodásának kereteire további adatokat nyújt a szolgák béresek, zsellérek megemlítése az egyezkedések és birtokviszályok irataiban.

Legelőbb 1555-ben az osztályos egyezség során a szolgák és béresek tekintetében úgy egyeztek meg, hogy akihez közülük bármelyik béres szolgálat okából magát kötni fogja, az maga azon szolgának szolgálatait megfizetni tartozik. Ez a szolgák és béresek között kevés különállást mutat, a megelőző szolgálat járandóságának kikötött átvétele pedig azok kisebb számát s egyben kelendőségét bizonyítja.

Hasonlóan s még jobban ezt igazolja a két testvér többrendbeli vitás ügyeiben 1565. szept. 2-án kelt, már idézett választott bírói ítélet, melynek egyik pontjában Szelestey György vádként hozta fel testvérének Butha (olvasata „Butta", ma „Buta") Tamás nevű jobbágya ellen, hogy az ő szökött szolgája volna. A vádlott jobbágynak 15 nap múltán a szolgabíró előtt harmadmagával kell esküt tennie arról, hogy nem volt bérben fogadott szolgája Szelestey Györgynek.

A szolgák számának pontosabb meghatározását először özvegy Szelestey Bernátné végrendeletében láthatjuk. Arra kéri fiát, hogy szolgáit megelégítse a neki hagyott javakból, miután felsorolja szolgáit: „Hagyok az én szolgámnak Vewres Mihálnak szolgálattyába három forémtoth, kiért agyanak buzát neki. Az két leánnak hagyom hogy aggyanak két-két forént ára szoknyát. Az leányok anyjának agyon egy tehent valamelliket akarja venni". A végrendelet idevágó részének latin nyelvű perbeli hivatkozása a három forintot „szolgálatáért" jelöli. A végrendelet és végrendelkező körülményei leginkább arra utalnak, hogy a három forintban a szolga egész évi készpénzbeli bérét tekinthetjük. Veres Mihály 1555-ben s legutoljára 1565-ben a felvonultatott tanúk közt még mint özvegy Szelestey Bernátné jobbágya szerepelt. Szolgasorba süllyedése az 1565 utáni esztendőkre

[42] Szelestey Ádámné levele. Kelt 1597. aug. 6-án táborbaszállt férjéhez.

esik. Hogy nem más Veres Mihályról van szó, mutatja az 1570. évi jobbágylistán való hiánya. A mellette megnevezett két szolgálóleány 2—2 forint ára szoknyája hasonlóan pénzbeli bérhatárt sejtet, míg a szolgálóleányok anyjának hagyott tehén ajándék jellegű. Ebben özvegy Szelestey Bernátné pl. hálját fejezhette ki betegségében történt ápolásáért és egyéb kisegítésekért.

Az özvegy anya haláláig külön háztartást vitt, és az 1566—1568. évi őt illető feljegyzések a családi ajándékozásokról, kölcsönökről már ezekben az években is betegeskedésére utaltak.

A végrendelet menetéből és szavaiból fentiek szerint az összes szolgák felsorolását látjuk. Özvegy Szelestey Bernátné tehát haláláig régi módon majorkodhat, állatállománya a felsorolt szolgákkal lehetett arányban. Gazdasági teendőibe egyébként, amint láttuk, fiai és beleavatkoztak.

Özvegy Szelestey Bernátné buzgó keresztyéni igyekezettel pontosan előírta fiának, hogy mit adjon a szolgák „megelégítésére". Mindez arra utal, hogy Szelestey György portáján a szolgák bérezésében nem tarthatták meg a korabeli rendet. Ezt még inkább bizonyítja Butha Tamás szolga esete, akinek éppen a bérezése körül támadt differenciája. A szolgának mégsem lehet azonban teljesen igaza, mert már korábbi ismertetésünkből kitűnik, hogy a testvérek viszálya idején ment Szelestey Györgytől éppen Szelestey Ferenchez jobbágynak. Tehát Butha Tamás inkább elégedetlen lehetett rendszertelen bérezésével, ellátásával. Nem is lakhatott urának házában, mert így az eskütétel elég értelmetlen volna. Butha Tamás és Veres Mihály szolga sorsában végül még egy közös vonás van. Adataink arra utalnak, hogy a szolga járandósága a kenyérellátást nem futotta, s az éhség és a szolga egy kunyhóban lakott. Igaz, az éhezés nem volt újság a köznemesi falvakban. A szomszédos kisebb nemesek pl.: Szelestey Farkas és Elbey János, akik élhetetlenségükben eladták földjüket Szelestey Györgynek, nem szégyenlették bevallani, hogy gyermekeikkel együtt éhínségben voltak.

Az Alsószelestén Szelestey György által foglalkoztatott szolgák és béresek pontosabb számát 1571-ből találjuk meg, mikor *négy* szolgájával és béresével támadólag felszántatja és bevetteti a szomszédos felsőszelestei határba eső 1 hold idegen földet. E kisebb hadiműveletre Szelestey György nyilvánvalóan közel teljes számban mozgósította férfi házanépét.

Hasonlatként egyben a béresek, zsellérek számára is megemlítjük a következőket. 1560-ban a szomszédbirtokos Szép Gáspár, akinek portaszáma s jobbágyainak száma Újfaluban arányos volt a Szelesteyekkel, Szelestey György itteni jobbágyának 10 hold búzáját támadólag learattatta, amiről később szólunk. Megvizsgálva a különböző összeírások számadatait, mondhatjuk, hogy Szép Gáspár újfalusi és a szomszédos szentiványfalvai népeit ekkor teljes számban kivonultatta. A periratok ugyanis 26 újfalusi jobbágyot, 2 jobbágyasszonyt és 1 zsellért, Szentivánfalváról pedig 27 jobbágyot és 1 bérest névszerint megemlítenek. Mindkét helyen a helységek bírája is szerepel a támadók névsorában, illetve perbeli felsorolásában. A támadás körülményeiből az is nyilvánvaló, hogy Szép Gáspárnak jól fel kellett készülnie. Szelestey György fegyveres jobbágyairól tudjuk, hogy 1561-ben Pósafalván lövöldöztek, tehát bizonyos, hogy Szép Gáspár háza férfinépét is teljes számban mozgósította. Szép Gáspárnál látni fogjuk azt is, hogy egy zsellérjét jobbágycsere folytán 1558-ban átadta Szelestey Györgynek, sok kisegítő szolgára sem lehetett tehát szüksége.

Szelestey György 1571. évi támadásánál, illetve felsőszelestei földfoglalásánál találtuk megemlítve a saját szántóeszközöket is, bár a Szelestey-család egyezkedéseinél a szántóökrök és felszerelésük, mely a rokon Ivánczy-család surányi majorgazdaságának leltárában már 1565-ben első főtételként szerepel, seholsem kerültek megemlítésre. Ez a leltár néhány más Ivánczy-irattal együtt került a Szelesteyek levéltárába.

A zsellérekről két helyen olvashattunk. Először az 1558. évi osztályosegyezség során az alsószelestei zsellérházról és a benne lakó két zsellérről. Majd 1559-ben, amikor Szelestey György a jáki kisnemesektől elfoglalt földekre meghatározatlan számú zsellért telepített.

Egerszeg viszonylatában már említettük Szelestey György ottani ispánját és szolgáját. A hivatkozott levélben egy ízben „ispánom, szolgáim, jobbágyim" megjelölést találunk, de ugyanazon viszonylatban másik helyén „ispánom, szolgám, jobbágyim" szerepelnek, amit inkább tekinthetünk a valóságos helyzetnek. Végül Alsószeleste viszonylatában itteni ispánjára való hivatkozást a Themerdy-féle per ügyvédi feljegyzéseiben láttunk. Szerepe a megyei periratokból nem derül ki. Az ügyvéd csupán új peralapok kieszeléséhez keresett alanyt személyében, amikor a per éppen rossz stádiumba került.

A szolgák, béresek zsellérek kisebb száma indokolja, hogy az egykorú családi iratokban kisebb helyet kaptak, bár sokszor találtunk határozatlan utalásokat rájuk. Annyi bizonyos, hogy kezdetben fokozott szerepük volt a rabolt földek megművelésében, amire jobbágyot igen nehezen lehetett volna rászorítani. Kis számuk mellett is mondhatjuk, hogy kétségtelen létszámbeli gyarapodásuk összefügg a jobbágyok csökkenésének később ismertetendő folyamatával, másrészt Szelestey György saját földjeinek növekedésével. Nemcsak Szelestey György támaszkodott azonban saját földjei munkáinál túlnyomórészt jobbágyaira, ezt tette fia is, akit felesége 1597-ben, midőn táborba szállt, elég keserűen arról tájékoztatott, hogy az aratás jórészét pénzben kellett elvégeztetnie: „mert bizony az magunk jobbágyi véget nem érnek benne".

Legvégül a földesúr akaratát végrehajtó szolgák népszerűtlenségét mutatja a jobbágynép előtt, hogy Bak Benedekné a szolgák életét földesuráéval együtt nem kímélte.

Jobbágyok

A családi levéltár XV. századi okleveleiben Alsószelestét Németszeleste, Felső szelestét Magyarszeleste néven is megtaláljuk. A XVI. század közepén azonban már Alsó szelestén túlnyomóan magyar családnevű jobbágyokat találunk.

Az 1555. évi osztályosegyezség előírása szerint özvegy Szelestey Bernátné és fiai jobbágyaikat egyenlő arányban osztják fel. Az osztozkodó családtagok számára az osztályrészükbe jutó jobbágyokat helységenként megnevező okleveleket állítanak ki.[43] Szelestey Györgynek és anyjának fennmaradt jobbágylajstromai alapján a család összes jobbágyainak számát az említett öt helységben 140 körül becsülhetjük meg. Szelestey György jobbágyainak száma 44, anyjának osztályrészébe pedig 49 jobbágy jut. Ezenkívül Jákon 1 jobbágy, akinek nem volt felszerelése, közösben maradt fenn, illetve végül mégis Szelestey György osztályrészébe jutott. Külön megemlítettek Egerszegen egy elhagyott jobbágytelket, s az egyik lajstrom végén két elhagyott és két elpusztult jobbágytelekről szólnak, mely utóbbiakat ideiglenesen átadták nemes Dersy István használatába. A rokon Dersy (másutt Derseny) István Terestyénfalván külön még egy jobbágytelket bírt. Rajta kívül Terestyénfalván egy másik nemes, Péter mester is szerepel a jobbágyok felsorolásában.[44] Mindkettőnél külön utaltak a testvérek cseréje folytán a jobbágyhellyel és telekkel együtt 20 hold szántóföldre s az ezen kívül levő rétekre. A jobbágytelkek nagyságára más utalásokat 1555-ben nem találtunk. Később 1558-ban egy terestyénfalvai közepes jobbágytelek szántóföldjeit, amint említettük már, 7 holdban jelölték meg. 1555-ben özvegy Szelestey Bernátné és György fia jobbágyainak száma Alsószelestén 13 : 12. A legnagyobb eltérés Újfaluban volt, ahol az arány 14 : 9, a többi helységben 7 : 8 a jobbágyok számaránya. Mindez azt mutatja, hogy a jobbágytelkek nagyságában is eltérés van.

Özvegy Szelestey Bernátné halála után 1570-ben jobbágyait fiai egymás közt osztják el. Anyjuk öt helységben felsorolt jobbágyainak száma ekkor 34 volt. Ezúttal a jobbágylajstrom is pontosabb, mert a felsorolt jobbágyok között a féltelkes jobbágyokat, (összesen 8-at) megemlíti.[45] Így az összes egész jobbágytelkek számát Szelestey Bernátné részén 31-ben állapíthatjuk meg, s ugyanezt vehetjük az 1555. évi jobbágytelkek állományának, miszerint a Szelestey-család kezén öt helységükben 93 egész jobbágytelek volt.

Özvegy Szelestey Bernátné részén Alsószelestére 6 egész jobbágytelek jut, amelyekből egyet 1570-ben elhagyottként jelöltek meg. A jobbágyok számának apadása Szelestey Bernátnénál 15 év alatt 30%, 49-ről 34-re apadt. A jobbágyvándorlás azonban még ennél is nagyobb volt. Összes listáink átvizsgálásával a 15 év előtti 49 jobbágyból csupán 20-at azonosíthatunk személy szerint vagy családneveikről. Figyelemmel a családtagok közötti néhány rejtett cserére, s egyéb lehetőségekre, a jobbágyvándorlást 50% körül jelölhetjük meg. A legnagyobb létszámapadás Szelestey Bernátné részén Alsószelestén és Újfaluban volt. Előbbi helyen 13-ról 5-re, utóbbin 14-ről 9-re csökkent a jobbágyok száma. Egerszegen változatlanul 7 jobbágy maradt, Jákon és Terestyénfalván pedig számuk 7-ről 6-ra, illetve 8-ról 7-re csökkent. Az új jobbágyok vonatkozásában megemlítendő, hogy 1570-ben Alsószelestén egyetlen új jobbágy sincsen, s közel ez a helyzet Új

[43] Registra super sequestratione colonorum 1555. júl. 28.

[44] A Terestyénfalván jobbágybirtokon gazdálkodó nemes Péter építőmester az egyezkedések okleveleinek kiállítója, jól iskolázott nemes, aki a családi építkezések terveit is az osztálylevélbe foglalja, s következőleg az építkezéseknek irányítója. Írásmódja, családneve egyformán más országrészbeli származását mutatja. Aláírásából végrövidítéssel latinosan leírt családnevét („colocey") Kölöcsényinek olvastuk.

[45] Divisio inter egregios dominos Franciscum et Georgium Zelesthey. 1570.

faluban és Terestyénfalván, ahol a 9-ből 7, illetve 7-ből 5 azonosítható. Egerszegen azonban 7 jobbágyból 2-t, Jákon pedig 6-ból 1-et tudtunk azonosítani az 1555-ben is szerepelt jobbágycsaládokkal. Minthogy Szelestey György részén is a különböző jobbágyfelsorolásokban sok új nevet látunk, e jelenséget: a jobbágyvándorlást általánosnak kell tekintenünk. A felsorolt számok mögött először is a következő folyamat kibontakozását látjuk a Szelesteyek birtokain: két helységben, Alsószelestén és Újfaluban erősen megnőtt az egy jobbágyra eső jobbágytelek állománya.

Ha tovább nézzük a jobbágyság létszámának alakulását a Szelestey-testvérek összesítő jegyzékeiben, így alakul a helyzet: 1577-ben Alsószeleste dézsmajegyzékében 10, 1587-ben 14 a jobbágyok száma. Ugyanakkor Újfaluban csupán 12 jobbágyot találunk. Mindkét helyen 1555-ben 35 körül volt a jobbágyok száma, a változás tehát igen számottevő. Így Alsószelestén, ha mind egész telkeket vennénk, akkor is négy jobbágytelek megszűnésére következtethetünk. A dézsmajegyzék adatai azonban jóval nagyobb csökkenést mutatva 7—8 jobbágytelek megszűnésére utalnak.

A sokféle számadatváltozást ezekből a kis falukból nem kívánjuk általánosan értékelni, hiszen a hatóerők itt is sokfélék lehetnek. Kétségtelen azonban a jobbágyok létszámának állandó csökkenése. Míg 1555-ben egyes jobbágytelkek nemesek kezén vannak vagy elhagyottak, addig Szelestey Bernátné részén 1570-ben csupán Alsószelestén s egy elhagyott jobbágytelek van. Ez önmagában is érdekes jelenség. A végrendeleti perben felsorolt 200 kepe gabonatermés pedig szintén arra utal, hogy az elhagyott jobbágytelket nem hagyhatták művelés nélkül. Megjegyzendő, hogy a 200 kepe gabonában 5 helység terményszolgáltatása is benne kell legyen. Mert később általános szokásként láttuk Vas megyében, hogy a jobbágyok a legtávolabbi helyekről összehordják a gabonát csépeletlenül a földesúr lakóhelyére.

Utaltunk arra, hogy a jobbágytelek egyes helyeken: Alsószelestén és Újfaluban egy ideig nő, vagyis az erősebb jobbágy maradt meg. Majd 1570 után tovább csökken a jobbágylétszám, és a jobbágytelek ekkor már bizonyosan a földesúr saját birtokát növeli. Elképzelhetetlen, hogy aki véres harcokat vívott 1—2 hold földekért, most tétlenül nézze a jobbágyföld pusztulását.

Az elmondott népmozgalom kiváltó okának könnyen mondhatnák ezekben a helységekben is a pestist vagy járványokat, mert forrásaink gyérek a XVI. századból. Itt elsőként azt vethetjük ellen, hogy a pestis nem járt olyan sűrűn, mint a búzában a konkoly, amire a Szelesteyek saját földjein a legsúlyosabb panaszt találtuk. Azután meg a járvány többször jött keletről, mint nyugatról Vas megyébe. Nem is ért el egyforma erővel mindig a nyugati országrészbe.

Komoróczy György idézett művében a Sárvár környéki pestist 1558-ban említette meg. Mi az 1560 utáni években a megyei levéltárban újabb adatot találtunk a pestisre, mikor talán a Bécsben pusztított járványnak hullámai megyénkbe is elértek.[46] A Szelestey-családban két halálesetről tudunk. 1554-ben halt meg Szelestey Bernát, és a még eladósorba nem került leánya halálára az 1555 utáni években következtethetünk, a fiatal leány elajándékozott díszruháival kapcsolatos megjegyzésekből. A járvány természete ekkor azonban még az volt, hogy rendszerint nem egy áldozatot szedett a családokból. S hogy Alsószelestét súlyos járvány nem dúlta ez időben, arra két bizonyítékot sorolhatunk fel. Elég gyakoriak korabeli irataink ban a hivatkozások a tárgytól eltérő dolgokra. Pestisre való utalást azonban a Szelesteyek levéltárában sehol nem találunk. Alsószelesténck nagyobb járványtól való mentességéről legjobban a sok-sok évig elhúzódó perek vádlottai tudósítanak 1560—1580 között. A Themerdy-per 10 vádlottjáról tudjuk pl., hogy egyik sem halt meg 1561—1574 között. A fél faluról ugyanezt kimutathatjuk. A járványokban elpusztult jobbágyok helyét, minthogy Szelestey Bernátné 1570. évi jobbágyjegyzéke sok új jobbágyot mutat, mondhatjuk, később is kitölthették volna. El kell vetnünk tehát a járványokat mint fő népmozgalmi tényezőket, s helyettük a gazdasági átalakulás tényezőit s azok forrásait kell számbavennünk, noha az elmondottakkal nem kívánunk ezúttal sem az egész megyére kiterjedő általánosításokba bocsátkozni.

A nagy népmozgalomra, a jobbágyok csökkenésének okaira gyéren találhatunk adatokat. Jobbágyügyekben a szolgabírószék és úriszék igazolhatóan szóbeli úton intézkedik. A jobbágyok bírságolásának útját a földesúr pedig még rövidebbre is foghatta A jobbágyok sérelmeit csak kivételesen, legtöbbször pl. a családi viszályok kapcsán fog lalták írásba. Ezért igen számottevőnek tartjuk egy 1556. évi szolgabírói ítélet feljegy

[46] Vas várm. közegészségügyére vonatkozó részletes XVI—XVIII. századi kijegyzéseinket Vas várm. levéltári anyagából Dr. Bencze József orvostörténésznek bocsátottuk rendelkezésére.

zését, majd a családi egyezkedésekben a jobbágyok terheire és elköltözésére található adatainkat.

A családi osztálylevél 1555-ben megemlíti, hogy az idősebb testvér, Ferenc menynyegzőjekor a jobbágyokon 112 magyar forintot hajtottak be. Ugyanezt az összeget közeli mennyegzőjére a családtagok már felosztott összes jobbágyaitól Szelestey György hasonlóan kiköti magának. Végül 1555-ben az osztályos egyezkedés során arról is megegyeztek, hogy Ferenc egerszegi nemesi házát az atyai házhoz teljesen hasonlóan takaros kastéllyá formálják, s azt a két testvér s anyjuk jobbágyainak közösen kell felépíteniük.

A jobbágyok 1555 után megnövekedett terheire s elvándorlására is legtöbb adattal az újfalusi jobbágyok között a Kyskos (másként Kyskossy) jobbágytestvérek szolgálnak (4. függelék).

Szelestey György önálló gazdálkodásának első évében a nyilvánvalóan felemelt szolgáltatások teljesítését egyik jobbágya, Kyskos Imre megtagadta, amiért ő összes javait (2 tehén, 2 ökör, 1 bikaborjú, 5 kas méh, 1 szekér és a tavaszi időre még megmaradt 1 köböl zab és 4 köböl búza) lefoglalta. Nevezett jobbágy a nemesi ház építkezéséhez bírság terhe alatt kirótt 2 épületfát (bizonyára főbb épületgerendák párját, amit a faépítésben jártas jobbágyok e vidéken maguk készítettek) nem a parancsolt méretekben szolgáltatta be. Keresett ezenkívül a földesúr jobbágyán 4 hold búzát is, amit Kyskos Imre tagadott, ezáltal a maga módján a kirovás jogosságát vitathatta. A 4 hold búzán pedig, a már közölt leírások alapján is, egy fél tag majorsági föld elmaradt művelését érthetjük. Szelestey György jobbágyának nyilvánvaló megkötésére feltételesen már előbb visszaadta javait, illetve valójában annak csak a felerészét s azt is olyan feltétellel, ha a jobbágy urát el akarná hagyni, ezen visszaadott javakról is le kell mondania. A szolgabírószék ítéletében az épületfáért 4, a búzáért pedig 5 forint bírságot ítélt meg. A jobbágy szekerének visszatartása végül valószínűvé teszi, hogy szökésétől lehetett tartani. Mindez nemcsak azt bizonyítja, hogy teljes a jobbágyok kiszolgáltatottsága, annál sokkal többet mond. Azt is bizonyítja, hogy a szolgabíró hatásköre az úri jövedelmek és szolgálatok ügyében kialakult, s a jobbágy kíméletlen kiszipolyozásának fő segítője a szolgabíró, aki nélkül a köznemesek majorsági gazdálkodásának kiterjesztése akadozott volna.

Kyskos Imre lakhelyét iratunk nem közli, de tudjuk róla, hogy az 1555. évi jobbágyfelosztások oklevele szerint Újfaluban lakott, s 1558-ban is Újfaluban találjuk. Ebből pedig olyan gyakorlatot láthatunk, hogy Szelestey György saját földjeinek művelésére a nem helybenlakó jobbágyait is igénybeveszi. Itt következőleg a közeli egerszegi szántóföldekről volt szó. A 4 hold föld ugyan a jobbágyok számához képest soknak tűnik, de figyelemmel kell lennünk a jobbágy jó állatállománya mellett elsősorban arra, hogy Szelestey Ferenc egerszegi kastélycsináltatásához a család jobbágyainak közös igénybevételét határozták el. Mindez különleges munkaelosztást igényelt, és az építkezések kézimunkáival leginkább a helybeli jobbágyokat terhelhették meg.

A szolgabírószék ítéletében szerepelt Kyskos Imre újfalusi jobbágy 2 gazdasági év elmúltával testvérével Demeterrel együtt az Újfaluban is birtokos Szép Gáspár „szárnyai alá ment".[47] Szelestey György a két jobbágytestvért: „kik akartak menni az ország szerzése szerint Zeph Gáspár uram szárnya alá . . . minden per patvar nélkül . . . minden fizetés nélkül el engedte". Szép Gáspár cserébe egy zsellérét, Patrwch Jánost engedte át Szelestey Györgynek, „ki akart volna menni Zelestey György uram szárnya alá". Majd Szép Gáspár azt felelte, hogy: „valaminő jobbágya egy heles jobbágy Újfaluból, ki Zeph Gáspár uramé volna, Gáspár uram is azt minden perpatvar nélkül Zelestey György uramnak elbocsájtja az ő szárnya alá és jószágába, mikoron el akar menni valamelyik". Végül megállapodtak abban: „És ezután is [vagyis fentieken kívül] Zeph Gáspár uram nem hoz az György uram jószágából egy jobbágyát is, sem György uram nem hoz az Gáspár uram jószágából egy jobbágyát is sohannyad" [vagyis semmikor]. A barátságos kézfogással megerősített egyezség Szelestey Györgyre nem volt kedvező, s hamarosan nagy háborúság és pereskedés forrása lett. Szép Gáspár az Újfalu környékén legerősebb középbirtokos nemes, a szerződés szerint egyik jobbágyát, Szántó Györgyöt 1559-ben valóban átengedte Szelestey Györgynek. Az átengedés azonban nem lehetett békés, amint azt Szelestey György keresetében a szokásos módon állította. 1560-ban ugyanis Szép Gáspár megnevezett nagyszámú újfalusi és szentivánfalvai jobbágyát és házanépét felfegyverkezve és szekerekkel a nevezett jobbágy újfalusi földjére küldte búzaterméséhez, ahol az 1560. szept. 6-án kelt perbehívó levél állítása szerint két hold búzaföldjét learatták és elvitték, amivel több mint 40 arany forint kárt okoztak. Meg-

[47] 1558. jún. 7-én Surányban a várm. alispánja előtt kelt egyezséglevél.

előzőleg azonban a jobbágy felszántott földjeit már lefoglalta és részben bevettette. Majd az 1561. január elején kelt perlevélben már a jobbágy 10 hold búzájának learatásáról van szó, s a kárt is több mint 100 arany forintra becsülik. Végül a jobbágyok és szolgák hadakozása és verekedése után 1563-ban Szép Gáspár és Szelestey György a pernek választott bírák útján való békés elintézésében egyeztek meg.[48] Ha nem is mondták ki, mindez azt bizonyítja, hogy Szép Gáspár nem mond le könnyen jobbágyáról, s volt jobbágyán valamely erőszakolt követelése, az egész jobbágycsere ügyet pedig Szelestey György sérelmezhette.

Későbbi irataink jobbára az alsószelestei saját kezelésű szántókkal kapcsolatban jobbágyügyekről is szólnak. 1561. évben a két testvér egymást kölcsönösen vádolja. Szelestey Ferenc azzal vádolja öccsét, hogy az ő két jobbágyának rétjeit elvette, és a szabad legelőkön bizonyos földeket a maga javára felszántott. György viszont azzal vádolja bátyját, hogy az egerszegi jobbágyföldekből egészítette ki saját szántóit 1 holddal. Az utóbbi jobbágyföld elvétele csupán arra ok, hogy a testvérek saját kezelésben volt földjei között a szolgabíró közbejöttével új arányosságot csináljanak (3. függelék).

A jobbágysérelmek egyezséglevélbe történt felvételét látva nem szabad azt hinnünk, hogy íme itt Vas megyében a jobbágysérelmek felett a vármegye szeme éberen őrködik. A jobbágysérelem szolgabírói elintézéséről itt sincs írásbeli feljegyzés, s a testvérek egyezséglevelébe történt felvételnek oka sem volt más, minthogy minden faluban megosztott birtokaik lévén, egymás gyarapodására éberen vigyáztak.

A jobbágyok jól tudják a Szelestey-testvérek viszonyát, s amennyire csak lehet, kihasználják a testvérek egymás közötti féltékenységét. Akármilyen nagy is volt a szakadék a jobbágy és a középbirtokos nemesek között társadalmi síkon, gazdasági dolgokban szoros a kapcsolat. Így történt, hogy 1565-ben, mikor a testvérek közt jobbágyaik és szolgáik hatrendbeli vitás ügyeiben választott bírák ítélkeznek, Szelestey György azzal vádolta Szelestey Ferenc egyik jobbágyát, Zalai Istvánt, hogy ő a kezdeményezője a testvérek közt támadt bajoknak. A választott bírák e főbenjáró vád tekintetében a jobbágyot a szolgabíró előtt 40 eskütárssal leteendő tisztítóesküre kötelezik. Arra kell esküt tenniök, hogy a vádlott jobbágy nem okozója és kezdeményezője a testvérek közt támadt bajoknak.[49] Ugyanekkor ítélkeznek Szelestey György volt szolgájának, Butha Tamásnak már említett ügyében és a Szelestey-testvérek jobbágyai között felmerült kétrendbeli viszályban, illetve verekedésben, s ezekről is rövid feljegyzést tettek. Az egyik ügyben Szelestey György jobbágyának egymagában kell a szolgabíró előtt arra esküdnie, hogy nem verte meg Szelestey Ferenc jobbágyát, és ártatlan a kereset tekintetében. Másik esetben pedig úgy ítéltek, hogy ismét Szelestey Györgynek egyik jobbágya huszadmagával tegyen esküt arra, hogy nem verte meg Szelestey Ferenc megnevezett jobbágyának feleségét, és a vád tekintetében ártatlan.

A jákfalvai közös családi erdő pusztítása ügyében a két testvér egymás jobbágyainak elítélését kéri. A választott bíróság kötelezi a testvéreket, hogy saját jobbágyaikat ítéljék el ezekben az ügyekben, a jövőre nézve pedig javasolja az erdő további vágásának megtiltását, vagy ha inkább akarnák, egymás közötti felosztását.

A majorsági vonatkozású vádak végül szó szerinti fordításban a következők. A lekaszált rétek ügyében és Kis Mihály, Szelestey Ferenc jobbágyának bizonyos felszántott földje ügyében határoztatott, hogy a szolgabíró és esküdt 15 nap múlva járuljanak a rétnek és szántóföldnek színhelyéhez és ott hites tanúkkal vizsgálják meg a lekaszált és felszántott helyeket és a szolgabíró és esküdt tegyenek ítéletet, elégtételt és csinálják meg a rétek és szántóföldek helyesbítését a mesgyék elkülönítésével is, ha szükség lenne. Ezenfelül a 12 forint kárról is tegyenek ítéletet, melyet Szelestey Ferenc a szántóföld felszántásában jobbágyán keresztül elszenvedett. Ha a vád bizonyíttatni fog, az elégtétel legyen az ország szokása szerint a szokott eskü útján elintézendő.

A jobbágysérelmek intézése világosan arra mutatott, hogy a Szelesteyek esetenként néhány holdanként csipegetik a jobbágyföldeket, majd a szabadlegelőt használják fel saját földjeik gyarapítására. Kétségtelen, hogy a testvérek viszályaiban csak akkor merül fel a jobbágysérelem, ha rajtuk keresztül maguk is kárt szenvedtek. Arról nincs és nem is lehet szó, ha csupán saját jobbágyaikat rövidítették meg. Egyébként is, amint láttuk, megtörtént, hogy a jobbágyok kárára egyezkedtek, és a választott bíróság semmi kivetnivalót nem látott abban, hogy a jobbágyok által felosztani szokott földeket saját javukra megnyirbálják. A testvérek által közös akarattal végrehajtott földfoglalásról

[48] Vas várm. törvényszék perbehívó levelei 1560. szept. 16. és 1561. jan. 13-ról keltezve. Továbbá a vasvári káptalan 1563. máj. 28-án kelt oklevele Szelestey György és Szép Gáspár szabad vallásáról.

[49] Az 1565. szept. 2-án kelt idézett választott bírói ítéletlevél.

pedig nincs és nem is lehet szó okleveleinkben. Saját jobbágyuk földjét úgy ve, hették el, ahogyan gazdasági érdekük megkívánta. De még ha ezt nem is tekintenénk akkor is azt látjuk az oklevelekből, hogy Alsószelestén Szelestey György saját kezelésében volt földjei gyarapodása, illetve termése hamarosan túlhaladta a beszolgáltatott jobbágytermést. Ettől kezdve pedig már intenzív saját szántóföldi majorkodásról beszélhetünk.

Az új majorkodási forma, amint országosan ismert, korlátlanul megnövelte a robotmunkát, ami a faluközösség számtalan sérelmével együtt 1560 táján már régi békés életét is alapjaiban megrendítette és felforgatta. Az erdőtilalmazások új korlátai tovább szűkítik a paraszti élet határait, s bár továbbiakra nincsen adatunk, ez az írásbeliség korabeli fokán semmit sem bizonyíthat.

A szántóföldeken közölt adataink szerint kétnyomásos gazdálkodás folyt. Ezt bizonyítják az udvarhelyföldek felosztásai és a lefoglalt újfalusi jobbágyföld is. A szántókon túlnyomó a búza vetése. A viszályt okozó újfalusi jobbágy összes földjén pl. csak búzát találtunk, s adataink túlnyomóan a búza termesztéséről szóltak.

A gazdaság átalakulása viszonylag gyors ütemben történt, s kétségtelen, hogy ezzel járt együtt a jobbágyok számának csökkenése, változása. A jobbágyok maguk is a nagy kavarodásban csendesebb helységek felé törekedtek, amint az 1558. évi jobbágycsere mutatja. Viszont éppen itt az ellenkezőre is találtunk példát. A jobbágy vándorlásának, a jobbágy szándékainak útjait nehéz lenne nyomon követnünk. A sokféle kényszerítő ok a falu népének keserveivel együtt nem került be a köznemesek irataiba s levéltárába. Mégis annyit bizonyossággal megállapíthatunk, hogy a jobbágyok elvándorlása az 1560-as évektől nagymértékű volt. Egyformán ezt tanúsítják a jobbágyok lajstromai és az elhagyott, majd felszántott három alsószelestei jobbágyszőlő felosztása. Végül minden adatunk arra utalt Alsószelestén, hogy az elvándorolt jobbágyok földje földesuraik saját kezelésben volt szántóföldjeit gyarapította.

Így indult meg a majorgazdaság terjeszkedése Alsószelestén, melynek népét legelébb szétszórta s utána évszázadokra megnyomorította. Ennek bár csak egyik, de nem mellőzhető dokumentuma Alsószeleste lélekszámának százados alakulása. A XVI. század végén közölt kimutatásunkban 14, majd a vármegye levéltárában őrzött ún. országos összeírásokban 1720-ban 8, 1829-ben pedig 17 a jobbágyok s 3 a zsellérek száma. Végül a vármegye monográfiájából megállapíthatjuk, hogy Alsószeleste XVI. század közepei népessége számát a XIX. század második felében érte el újra; 1898-ban éppúgy, mint 1555 táján Alsószeleste adórói 38 lakóházat számoltak.

FÜGGELÉK

1.

Vas vármegye törvényszéke latin nyelvű ítéletlevelének fordítása: (Az egész hosszában 2—4 cm, szélességben roncsolt és meghiányosult oklevél nem pótolt hiányzó szavait pontozás, az érdemi kiegészítéseket pedig (—) jelzi.)

„Mi szántói Bothka Imre és nádasdi Darabos Gergely alispánok, a szolgabírák, valamint Vas vármegye törvényszékének esküdt ülnökei, emlékezetül adjuk, hogy mikor december 4-én itt Vasvár mezővárosban, törvényszékünk szokott napján és helyén a perlekedőknek rendeltetett törvénytétel okából összeültünk és törvénykeztünk, akkor nemes kisölbei Ágoston kebelbeli szolgabíró a perlekedők közül előnkbe állva ilyenképpen tette meg jelentését.

Az előbbeni napokban a tekintetes alsószelestei Szelestey György és anyja a néhai tekintetes ugyanezen alsószelestei Szelestey Bernátnak özvegye között az ő részükről bizonyos per és differenciák, valamint ellentétek támadtak és perbelileg felvétettek. Amiképpen és amelymódon Szelestey György elmondotta egy bizonyos Piroska nevezetű asszony, Benedek . . . jobbágynak özvegye, akit az említett Rusintha úrnő Alsószeleste helységbeli birtokos részében bírt, és aki ott lakozott, ugyanezen Szelestey Györgyöt és az ő feleségét Sára úrnőt, valamint gyermekeit és az egész házanépét meg akarta mérgezni és láb alól eltenni, és az ő életük . . . , a megnevezett Szelestey Györgynek és egész családjának elvesztésére ez a (Piroska) asszony Szelestey György szolgáló leányának, Katalinnak, oly feltétellel mérget és (mérgező szert adott), hogy ezen Katalin leányzó nekik, Szelestey Györgynek és az ő úrnő feleségének, valamint gyermekeinek és valamenynyi övéinek, ételébe vesse és felszolgálja és így őket meg akarta gyilkolni.

Az előbb mondott Rusintha úrnő a nevezett Piroska tekintetében ugyanezen Szelestey Györgynek az elmondott perügyben az ítélkezést és igazságszolgáltatást meg-

ígérte és bizonyos napot, mégpedig a legközelebbi vasárnapot boldog ... elmúlt ünnepe előtt, az ügy törvényes kivizsgálására kitűzte és meghatározta. A beköszöntő vasárnapra Rusintha úrnő ugyanezen kisölbei Ágostont és bizonyos nemes embereket, mégpedig Károly Miklóst ... Zaberdinus Boldizsár deákot, csempeszházai Chempez Bertalant, Mesterházi Istvánt .... kemenfalvai Kemen Dávidot megkereste és összehívta s azon nemesek a mondott napon ugyanezen Alsószelestére a kellő ítélethozatal céljából összejöttek és összeültek. A mondott nemesek előtt nemes Themerdy György az elöl mondott Szelestey György képviseletében ezen választott bírák eleibe ... és a következő vádakat hozta fel, ilyképpen: hogy a nevezett Piroska asszony a fentebbi napokon Szelestey György elöl mondott Katalin szolgálóleányának bizonyos mérget vagy mérgezőszert adott át, hogy nekik, Szelestey Györgynek, az ő úrnő feleségének és családjának, étkébe és ételébe mérget adjon és felszolgáljon, magának a felperesnek vesztére és egész családjának megölésére, mely dolgot ezen Szelestey György az ország szokása szerint készen áll itt helyben megerősíteni.

Ennek meghallgatása után Lőrincz jobbágy („providus Lauren ... sona dicte Prisce") a nevezett Piroska (személye helyett vagy képviseletében), olyan módon válaszolt, hogy nevezett Piroska asszony Szelestey Györgynek elmondott egész vádja tekintetében ártatlan és bűntelen és Magyarországnak ősi elfogadott szokása és törvénye szerint magát igaz és becsületes személyek által az előlírt gyalázattól és bűntől kívánná és igyekezne megtisztítani ... nem egy, s részére a választott bírák által kitűzendő későbbi határnapon, de ugyanezen és következő napon, ártatlanságának és bűntelenségének nyilvánvaló bizonyságára ...

Nevezett Szelestey Györgynek előbb mondott ügyvédje az ő részéről az előadott perügyben Piroska ... (tekintetében) a szolgabírótól, esküdt ülnököktől és a többi választott bírótól ítélkezésükben a törvény arányosságát és az igazság teljességét követelte kiszolgáltatni.

Következőleg a szolgabíró a törvénykezésre ide állított többi bíróval együtt olymódon állapodott meg, hogy az elöl nevezett Piroska asszony ugyanazon előlírt vasárnapi napon és a következő másik napon az ország szokása szerint 40 becsületes és feddhetetlen személy által, akik nem lehetnek a megnevezett Rusintha úrnő jobbágyai, köteles magát az elölírt gyalázattól és bűntől, mellyel vádoltatott, megtisztítani.

Szelestey Györgynek előbb mondott ügyvédje, nem elégedvén meg az elöl nevezett szolgabírónak és a többi választott bíráknak ilyen intézkedésével, ezt a perügyet felülvizsgálatra és az ítélet megváltoztatására a mi törvényszékünkre megfellebbezte. Következőleg, ezek meghallgatása után ilyenképpen ítélkeztünk ...

Az elöl hivatkozott Piroska asszony az elkövetkező 15-ik napon az elöl nevezett Alsószeleste helységben a szolgabíró és esküdt ülnök előtt magát 40 igaz és becsületes ember által ... afelől, hogy ezen Piroska asszony mérget és mérgezőszert az elöl mondott Katalin leánynak nem adott, sem pedig Szelestey Györgyöt és az ő feleségét Sára úrnőt, gyermekeit és összes házanépét nem akarta méreggel láb alól eltenni és megölni, sem pedig az elvesztésére és megölésére nevezett Szelestey Györgynek, az ő feleségének Sára úrnőnek, gyermekeinek és háza népének semmiféle sisakvirág mérget és ártalmas szert nem adott, de az egész elölmondott vádban és nevezett Szelestey György keresete tekintetében ártatlan és teljesen bűntelen.

Az eskütétel után az eskütársak neveivel ... kell és tartassék. És az ílynemű esknek a letétele után nevezett Piroska asszony Alsószeleste helységben semmi lakást (residentiam) nem bírhat, sem pedig ott tovább nem tartózkodhat, sem nem lakhat, de Alsószeleste helységből eltávozzék és más helyre költözzön.

Kelt az elöljegyzett napon és helyen 1564. évben. Lecta. P. H."

2.

Vas vármegye törvényszékének Vasvár mezővárosban 1565. jan. 2-án tartott ülésén kelt latin nyelvű perértesítés tartalmi kivonata.

Vas vármegye törvényszékének 1565. jan. 2.-iki ülésén Eölbey Ágoston szolgabíró bemutatja azon eskütársak névjegyzékét, akik özv. Szelestey Bernátné alsószelestei jobbágya Bak Benedek özvegyének Piroska asszonynak ügyében Szelestey György ellenében a meghatározott esküt letették. A Szelestey György képviseletében megjelent Meggyessy Sebestyén kéri ezen eskütársak neveinek kiadását, amit a megyei törvényszék kérése szerint elhatároz. Az Alsószeleste helységben 1564. december 18-án esküt tett jobbágyok névsora: a vádlott Piroska asszony, Istenes Józsa felesége Orsolya, Faggyú

György özvegye Orsolya és Hajdú János felesége Anasztázia Bő helységbeli jobbágyasszonyok, Barát Mihály jobbágy Bő helységből, Németh Sebestyén, Kanizsay Orsolya nádorispánné jobbágya Hegyfaluból, Varga György nemes Szép Gáspár jobbágya Szentivánfalváról, Nagy Pál az említett nádorispánné jobbágya Hegyfaluból, Kovács Benedek Bő helységből, Köcski György Újfaluból nemes Bagodi Miklós jobbágya, Zalai Benedek Bő helységből, Csergő Flórián Nagyegerszegről, nemes Kemény Imre jobbágya, Orbán Lázár ugyanazon Nagyegerszegről, úgyszintén nemes Kemény Imre jobbágya, Bocsu András Hegyfaluból, a nádorispánné jobbágya, Szabó István Bő helységből, Sclamus Mihály Paty helységből nemes Károly Lajos jobbágya, Szabó György Bő helységből, Ambrus Mihály Szentivánfalváról Szép Gáspár jobbágya, Bögöti Lukács Újfaluból Szép Gáspár jobbágya, Szita Ambrus Újfaluból ugyanazon Szép Gáspár jobbágya, Horgas Pál, Takács Miklós és Zalai Ambrus Bő helységbeli jobbágyok, Anda Péter Hegyfaluból, Csuti Benedek Bő helységből, Fodor Imre Nagyegerszegről, Nagy Tamás és Lukács Ferenc Nick helységből, Niczky Boldizsár jobbágyai, Forgács Ferenc, Szita Ambrus és Kovács Mihály jobbágyok Nick helységből, Büki András Farkasházáról, Ádám Jakab, Kis Ambrus, Tökös Mihály és Lukács András jobbágyok Nickről, Kövesdi Pál Logod helységből, Nagy Balázs Bő helységből, Kis Miklós jobbágy Mihályházáról.

A felsorolt jobbágyok arra tettek esküt, hogy a vádlott Piroska asszony Szelestey György szolgálólányának mérget vagy mérgezőszert nem szolgáltatott.

P. h.

3.

Szelestey Ferenc és Szelestey György egyezséglevelének teljes szövegű fordítása.

(A vármegye alispánja előtt kelt perbeli egyezség előzményeként 1561. június 17-én özvegy Szelestey Bernátné fiát, Györgyöt a vármegye törvényszékére megidézteti, mivel 16 hold egerszegi szántóföldjét még 1558-ban egy évi használatra átengedte fiának, de ő a földeket addig nem adta vissza. Szelestey Ferenc ugyanazon napon hasonlóan perbehívja öccsét, mivel az Alsószelestén 1558-ban osztályosrészébe jutott 16 hold földjét öccse még 1561-ben sem akarta részére átadni. Egyben azzal is vádolja öccsét, hogy Alsószelestén két megnevezett jobbágyának rétjét felszántotta. Majd az egyezkedésnél mindkét oldalon további sérelmek is felmerülnek.)

„Szelestey Ferenc és György közötti egyezség. Kelt Hegyfaluban 1561. július 20-án.

A Szelestey György által (Szelestén) felszántott földekből 8 holdat Szelestey Ferenc egy termés idejéig Györgynek engedett át. Miután learatták a termést, azokról (a földeket) Ferenc vegye át. A másik 8 holdat egyidejűleg Ferencnek adják át.

Ismét: György egerszegi földjei mostantól kezdve Györgynek a tulajdonába jutnak.

Ismét: Egerszegen György felszántott 8 holdat őszi búza számára anyjuknak földjén. Ezekből 4 holdat átengednek egy termés tartamára Ferencnek. Ismét: A fajtalankodó, gonosztevő, aki elmenekült, mindkét fél által üldöztessék és elfogassék, és ha sikerül megfogni, tartsanak ítéletet fölötte. A megbecstelenített leányt Zelestey Ferenc kárpótolja a gonosztevő megszökése miatt.

Ismét: A két gyilkos részéről, akiket Ferenc kezességre szabadonbocsátott, őket a kezesektől bekövetelje, és boldog Lőrincz ünnepének harmadnapján (aug. 13.) részükre hozzon ítéletet.

Ismét: A két jobbágytól György által elvett rétek a jövő szombaton a szolgabíró és más delegáltak által megvizsgáltassanak, és az ő becslésük szerint György tartozzék hasonlókat adni, vagy a maga alakjában adja vissza.

Ismét: Ferenc előadja, hogy György Szelestén bizonyos földeket a szabad legelőkön a maga javára felszántott. Elhatároztatott, hogy a szolgabíró más kijelölt személyekkel ugyanazon napon járuljon a föld helyéhez, és a szelestei jobbágyoktól eskü alatt kérdezze meg, vajon a felszántott földek szabad legelők voltak-e, vagy György földjeihez tartoznának. Ha szabad legelők lennének, György tartozzék azt szabadlegelőként meghagyni, ha valóban a saját földjeihez tartoznának, tartsa azokat magánál.

Ismét: Egerszeg helység területén Ferenc a jobbágyok által tett felosztáson túl egy közepes hold földet bír. A szolgabíró más személyekkel vizsgálja meg, és a felek között csináljon arányosságot, amit a felek megtartani tartoznak 100 forint kötelme alatt.

Emericus Bothka mp Ambrosius Beyczy mp Joannes Ivanczy mp Thomas Hostfy mp. Blasius Sol mp. Stephanus Lyterath mp. Mathias Czako de Bewd etc."

4.

Szolgabírószéki ítélet feljegyzésének teljes szövegű fordítása. (Az aláírás és pecsét nélküli levélnek nevezett feljegyzést kívül címezve a szolgabíró vagy esküdt az érdekelt nemesnek Szelestey Györgynek utólag küldte meg. Lényegében nem is nevezhető levélnek a szóbeli üzenettel küldött feljegyzés, mely küldőjét nem nevezi meg.)

„Az Úr megtestesülésének 1556. évében, pünkösd ünnepe előtti harmadik napon (május 21). Nemes Zelestey György jobbágyának Kyskos Imrének az ő hibájából az ő összes javait lefoglalta: Végül is jóembereinek könyörgésére az összes javakat visszaadta azon feltétellel, hogy ha valamikor ezen jobbágy földesurát el akarná hagyni, akkor az összes visszaadott javakat le kell helyeznie [vagyis azokról le kell mondania].

Hasonlóképpen ezen Kyskos Imre vallotta, hogy az elvett javakból semmi többet nem kapott vissza, mint egy köböl zabot, 4 köböl búzát, 1 tehenet és 1 ökröt.

Mi Senye Bernát szolgabíró és Kemen Imre esküdt ilyen ítéletet hoztunk, hogy az elölnevezett Kyskos Imre oldja fel az elölmondott javakat, amelyeket bevallott, tudniillik az 1 köböl zabot, 4 köböl búzát, 1 tehenet és 1 ökröt. Ugyanis* ezen nemes Zelestey György megparancsolta elölmondott jobbágyának, hogy szállítson két épületfát a (nemesi) háznak építkezéséhez 4 forint terhe alatt, ő azonban sem nem alkalmasat, sem nem olyan méretűt szállított, amilyenre parancsa volt, mi pedig jogosan úgy döntöttünk, hogy fizessen 4 forint bírságot.

Kyskos Imre előadja, hogy még volna nemes Zelestey Györgynél 1 ökre, 1 tehene, 1 fonott kasos szekere és 1 bikaborjúja s 5 kas méhe.

Ugyanis* ezen Zelestey György keresett nevezett jobbágyán 4 hold búzát, Kyskos Imre azonban tagadta, ezen Zelestey György azonban 3 személlyel bizonyította, mi pedig olymódon ítélkeztünk, hogy fizessen az elölmondott Kyskos Imre 5 forintot a búzáért."

Kívül magyar nyelven betűhíven: „Ez lewel adassek az wythezlw Zelestey gwrgnek Ennekewm byzot wramnak"

Közli: ORT JÁNOS

---

* A szövegben szereplő „tandem" időhatározó magyar nyelvünkben mutatószó is. Fordításunkban magyarázó kötőszónak értelmezve „ugyanis" fordítását adtuk. Úgy látjuk, hogy a „tandem" használata itt kifejezi a paraszttal folytatott hosszas szolgabírói tárgyalás egy-egy szakaszának lezárását is, s a szónak általunk adott értelmét, mely iratunkban fontos, a kortárs még jól érezhette.

A SZEGED KÖRNYÉKI SZULTÁNI HÁSZ-BIRTOKOK MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉSE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A török hódoltság területén folytatott mezőgazdasági termelés történetének kutatása még a forrásanyag feltárásában is csak egészen a kezdeteinél tart. Bár *Velics Antal* már 1886-ban több adó- és tizedjegyzék fordítását közölte részben vagy egészében a „Magyarországi török kincstári defterek" című kiadványában, munkásságának majdnem fél évszázadig nem akadt folytatója. *Fekete Lajos* „Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása" (Bp. 1943) című forráskiadványával hívta fel ismét a figyelmet a török defterek fontosságára és különösen mezőgazdaságtörténeti jelentőségükre. Ugyanis munkájában a török adóigazgatás és tizedszedés ismertetése mellett behatóan foglalkozott az egyes helységek terméseredményeivel, az egy főre eső búza vagy must termelési átlagával stb. A török nyelvű források feltárása azonban ezután sem folytatódott tovább, mert nem volt meg az a céltudatos törekvés, amely azt előbbre vihette volna: a napjainkban megindult új agrártörténeti kutatás.

Mint ismeretes, a török birtokrendszer teljesen különbözött a magyarországi birtokrendszertől. Ezt már világosan kifejezésre juttatta Nagy Szülejmán 1541 után, a budai vilájetre vonatkozó törvénykönyvében, mely szerint a földművelésre használt földek továbbra is maradjanak csak a rája (nép) kezén, de azok ezután már nem az ő tulajdonukat képezik, hanem kincstári földek, és csak „kölcsönadás" útján lesznek birtokukban.[1] Tehát a meghódított Magyarország földje a szultáné, illetőleg a kincstáré lett, vagyis a különböző adókon kívül a föld termékének és a rajta nevelt aprójószágnak a tizede is neki jutott. Következésképpen biztosai és irnokai a meghódított terület lakott helyeit azonnal bejárták; összeírták lakosait, és számba vették terményeik tizedét. Ezeket az összeírásokat közigazgatási területenként (szandzsákonként) készítették el. Ilyen a már magyar nyelven is megjelent esztergomi szandzsák 1570. évi, a nógrádi szandzsák 1579. évi és a budai szandzsák 1580. évi összeírása.[2] Ezekben az összeírásokban azonban, az egyes települések lakosainak felsorolása után egy összegben adták meg a különféle mezőgazdasági termékek tizedét, illetőleg az adók összegét, tehát nem tüntették fel külön-külön az egyes tizedfizetők kötelezettségét, hanem csak summázva, mert az ilyen jellegű összeírás célja csupán az volt, hogy a kincstár számba vegye, hogy az illető szandzsák lakott helyeiről az adókból és a tizedekből mennyi jövedelemre

[1] *Ö. L. Barkan :* XV ve XVI inci asırlarda osmanlı imperatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. Istanbul 1943. I. Kanunlar, 297 l.

[2] *Velics A. :* Magyarországi török kincstári defterek. Bp. 1886—90, I. 266—321. és II. 534—54. l.

számíthat. Ez a kimutatás lett az alapja a föld után járó kincstári jövedelmek további hasznosításának. A kincstár ugyanis (különösen a gyengébb bevételű) települések nagyrészének jövedelmét fizetés helyett átengedte katonai és polgári tisztségviselőinek (e birtoktesteket az alacsonyabb rangú tisztviselőknél timár-, a magasabb rangúaknál ziámet- és a főrangúaknál hász-birtoknak nevezték), akik a terménytizedet, illetőleg hazai terminológiával élve a földesúri járandóságot maguk szedték vagy szedették be. Így voltaképpen a települések csak egy kisebb, bár rendszerint gazdagabb részének a terménytizede maradt meg a kincstár közvetlen kezelésében. Ezek a birtoktestek tették az úgynevezett szultáni hász-birtokokat.

A timár-, ziámet- és hász-birtokok jövedelmét élvező katonai és polgári tisztviselők tizedjegyzékei (ha ők egyáltalán készítettek ilyent) nem ismeretesek előttünk. A szultáni hász-birtokok tizedjövedelméről azonban maradtak fenn elszámolások. Ezeket a kincstár tizedbeszedői állították össze, mégpedig sokkal nagyobb részletességgel, mint amilyen összeírások egy-egy szandzsák egész területéről készültek. Ezekben ugyanis nem csupán summázva adták meg helységenként a különféle mezőgazdasági termékek tizedét, hanem minden tizedfizető neve után felsorolták, hogy tizedként miből mennyit adott, illetve fizetett.

Minthogy mindkét fajta összeírás kincstári kimutatás, könnyen összetéveszthetők és azonosíthatók egymással. Pedig a kettőt élesen meg kell különböztetnünk, mert míg az egyik egy egész szandzsák területéről készült — véleményünk szerint az akkor beszedhető — adó és tized összeírása, a másik a szultáni hász-birtokokon ténylegesen beszedett adó és tized jegyzéke. Vagyis az előbbi egy összeírás egy szandzsák egész területéről *bevételezhető* jövedelemről, az utóbbi pedig egy elszámolási jegyzék egy szultáni hász-birtokról *bevételezett* jövedelemről.

Ez alkalommal Szentes, Szentgyörgy, Bökény, Tőke, Mindszent, Mártély, Vásárhely, Tápé, (Al-) Győ, Fazékszer, Felső-Szeged és Alsó-Szeged szultáni hász-birtokok adó- és tizedelszámolási jegyzékét szeretnénk bemutatni, és ezen keresztül e birtokcsoport mezőgazdasági termelésére rávilágítani.

Az elszámolás eredeti példányát a lipcsei Stadtbibliothekben őrzik.[3] Keltezve nincs, így megírásának korára csak következtetni tudunk. Ehhez kiindulásként egyetlen biztos támpontunk az Egerbe küldött néhány adófizetőről szóló feljegyzés, vagyis az, hogy az elszámolás Egernek a török által történt elfoglalása (1596) után készülhetett. Ezt követően közelebbi útbaigazítást a pénznemek korabeli értékének állandóan változó áralakulása nyújthat. Így például az elszámolás szerint, annak megírásakor egy arany értéke 400, egy ezüsté 182 és egy timoné 20 pénz volt. Kőrös város számadáskönyvei szerint egy arany értéke 1670-ben volt 400 pénz, az ezüst talléré pedig 1672-ben volt 180 pénz, és egy timon értéke is ugyanakkor tett ki 20 pénzt.[4] További támpontul szolgálhat még az elszámolásban feljegyzett Sahin aga neve, aki mint „harács szedő" 1672—73-ban járt egy másik szultáni hász-birtokon, Kőrösön.[5] Ezeknek az adatoknak egybevetése alapján az elszámolás megírásának ideje a XVII. század második felére, az 1670-es évekre tehető.

[3] Jelzete B. Or. 136, mikrofilmfelvétele megvan az Országos Levéltárban, fényképmásolata az ELTE Török Intézetében.

[4] *Szilády Á.—Szilágyi S.*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest 1863, I. 393. és 408. l.

[5] Uo. 399. és 409. l.

Ebben az elszámolásban az említett szultáni hász-birtokok valamennyi elérhető lakosának nevet feljegyezték, mert, ha tizedet nem is — mivel terménye nem volt — ‚de valamilyen címen adót mégis szedtek tőle. Éppen ezért a lakosokat az adózás szempontjából megkülönböztették zsellér vagy gazda voltuk szerint. Mert ha az illető zsellér volt, nem fizetett Szent György-napi adót, viszont a Demeter-napi virgü ('adó') fejében 560 pénzt fizetett, ugyanakkor a gazda ezért csak 460 pénzzel adózott, de őneki a Szent György-napi adóba 303 pénzt is le kellett rónia.[6]

Az úgynevezett Szent György-napi adó és a Demeter-napi virgü közelebbi meghatározása elég problematikus. Ugyanis a még I. Szülejmán korából származó és hosszú ideig érvényben levő törvények szerint, aki házán, szőlején és földjén kívül, a házán belül lelhető holmijában és a hordóiban levő borában legalább 300 akcse értékkel rendelkezik, az évenként 50 akcse harádzsot tartozik fizetni. Továbbá, aki képes harádzsot fizetni, az kapuadó címén a földesúrnak — illetőleg a szultáni hász-birtokon a kincstárnak — Szent György-napkor és Demeter-napkor 25—25 akcsét köteles adni. E törvény szövege alapján feltehető, hogy az elszámolásban a két részletben, a Szent György-napkor és Demeter-napkor fizethető kapuadóról van szó. Az elszámolás szövegében egyébként a Szent György-napi adó bejegyzésekor mindig röviden csak ennyit írtak, hogy„ Szent György-napi" (ruz-i *Hizir)*, tehát a befizetés nemének adó, illeték stb. közelebbi meghatározása nélkül (ami miatt fordításunkban az adó szót tulajdonképpen mindig zárójelben kellett volna közölnünk). Viszont a Demeter-napi adó beírásakor mindig ott szerepel a *virgü*, az adó megjelölés, amiből arra is lehet következtetni, hogy az összeíró a Szent György-napi és a Demeter-napi bevétel között különbséget akart tenni. Ez esetben az összeíró talán a fent említett két különböző adófajta, a harádzs és a kapuadó beszedéséről ad számot.

Az elszámolás e kétféle adó beszedésén kívül a mezőgazdasági termékek, úgymint a búza, árpa, köles, zab cirok, len és bor mennyiségéről, a méhkasok, juhok és sertések számáról, továbbá szénaadóról, valamint vaj és pasztirma szolgáltatásról ad számot.

A gabonaneműekről megtudjuk, hogy mennyi termett keresztben, kévében, vontatóban vagy rudasban (ez utóbbi kettőt a tizedszedő is e két magyar szóval jelölte), és mennyi lett annak összes szemtermése és a tizede súlyban. Súlymértékül a török *kilét* — mely a magyar nyelvben később kila formában vált használatossá — és a *kutut* használták. Egy kile Isztanbulban búza mérésénél 20 okka (1 okka=1282 gramm), vagyis 25, 65 kg és az árpa mérésénél kb. 22,25 kg volt.[7] A kile ugyanis tulajdonképpen űrmérték volt, és a búza mérésénél használatos 20 okkás kile 35,27 litert tett ki.[8] Hazánkban IV. Mehmed szultán 1665-ben kelt rendeletére a Budára hozott árpát a hatóságilag hitelesített 18 okkás kilével kellett mérni.[9] De forrásaink nemcsak a

[6] Az összeíró a zselléreket mindig a magyar „zsellér" szóval, míg a gazdákat a török „háne" (jelentése 'ház', 'háztartás', 'család') szóval illette, mert — mint ismeretes — a török adóigazgatásban a „dzsizje háne", a dizsizje-adót fizető család, sok esetben módosabb alattvalót jelentett, szemben azzal, akinek szegénysége miatt dzsizje-adót nem kellett fizetni. A lakosság összegezésekor azonban a tizedszedő már ezeket nem a török háne, hanem a magyar gazda szóval jelölte. Éppen ezért a szövegközlés során a „háne"-t mindig „gazdá"-val fordítottuk.

[7] *W. Hinz :* Islamische Masse und Gewichte. Leiden 1955, 41. l.

[8] Uo.

[9] *Karácson I. :* Török—magyar oklevéltár 1553—1789, Bp. 1914, 243. l.

„budai végvidéki kilé"-ről, hanem a gyulai és a bácsi kiláról is említést tesznek.[10] Azonban ez utóbbi kettőnek a súlyát, illetve űrtartalmát nem ismerjük. A másik használatos mértékegység, a kutu, elszámolásunk szerint a kile egynyolcad része volt, éspedig valószínűleg a 20 okkás kile egynyolcada, mert ezzel elosztva kereken $2^1/_2$ okkát tett ki, míg a 18 okkásnál 2,2 okkát. Úgy véljük tehát, a terméseredmények számításánál nem fogunk nagyot tévedni, ha a 20 okkás kilét és a $2\ ^1/_2$ okkás kutut vesszük alapul. Így tehát a kutu űrtartalma 4,4 liter, a benne lemért búza súlya 3,2 kg, az árpa súlya pedig kb. 2,8 kg lehetett. Az elszámolásban az egyes gabonaneműekből termett összes mennyiséget mindig kutuban, a tizedet pedig rendszerint kilében adták meg.

A termelt bor mennyiségét mindig pintben jegyezték fel. A pint űrtartalma 1,69 liternek felelt meg. Azonban meg kell említenünk, hogy a XVII. század második felében az újvári szandzsákra vonatkozólag kiadott törvénykönyv rendelkezése szerint a pint űrtartalma 1 1/2 okkával egyenlő, ami viszont 1,92 litert tehetett ki.[11]

A vajat *jünigé*vel mérték, s rendszerint mindenki 1 jünige vajat, illetve ennek árát: 84 pénzt tartozott adni. A jünigéről csak szerb szótárakból tudtuk meg (*junjga* címszó alatt), hogy eredetileg török mértékegység volt, és zsiradékok mérésére használták. Súlya 1 1/2 okkával, vagyis 1923 grammal volt egyenlő. Török fogalmak szerint tehát azonos lehetett a pint űrtartalmával.

A méhkasok után tized fejében kasonként 10 pénzt szedtek. A juhok után, ha csak 20—30—40 darab volt, darabonként 2 pénzt kellett adni, de ha valaki már többet, például 72 juhot tartott, az egy báránnyal, illetve annak árával: 84 pénzzel adózott. De nem kellett többet fizetni annak sem, akinek például 1815 juha volt. Csak egy esetben fordult elő, hogy valaki másfél bárány árát fizette adóba, de juhainak számát sajnos nem közölték. Ezeken kívül helyenként adni kellett még széna fejében 63 pénzt és pasztirma fejében 14 pénzt.

Az így elszámolt bevételek alapján most lássuk az egyes szultáni hászbirtokokon folytatott mezőgazdasági termelést.

Szentes

Növénytermesztés. A fő termelési ág a búza volt; összesen 25 287 kutut vagyis 809 mázsa 4 kg-ot termeltek belőle. Keresztenként átlag 4,5 kutu, azaz 14,4 kg szemet eresztett. A kereszt nagyságára csak a kéveszámok után esetenként megadott terméseredményekből következtethetünk. Így például 10 kéve 3 kutu, 7 kéve 2 kutu, 12 kéve 3 kutu, 9 kéve 2,5 kutu magot adott, s ezek alapján úgy véljük, hogy 1 kereszt 18 kéve lehetett.[12] Azonban a búzát

[10] *Fekete L.*: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943, 14. l. és *Hornyik J.*: Kecskemét város története. Kecskemét 1860—66., II. 452. l.

[11] *Ö. L. Barkan* i. m. 313. l. Itt szabad legyen külön is felhívni a figyelmet arra, hogy a tizedszedő valószínűleg a termelt bor mennyiségét és nem annak tizedét jegyezte fel. Erre a következtetésre a vásárhelyi tizedösszeírásban előforduló 2600 (2000, illetve 1500) pint bor feljegyzése késztet bennünket, ugyanis ha ezt a mennyiséget csak tizednek vennők, akkor az illető gazdáknál 3—400 hl-es bortermést kellene elfogadnunk.

[12] *Balassa Iván* kutatása szerint (A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása, Ethnographia LXVII, 436. l.) Szentesen 1 kereszt 18 kévéből állt. Bár adata 1850 utáni, mégis figyelemre méltó.

nemcsak keresztekbe, hanem vontatókba és rudasokba is rakták, ami nem hagy kétséget afelől, hogy a takarítás kaszával is történhetett. A vontató nagysága kb. 5 keresztnek felelt meg, és átlagosan 22 kutut, vagyis mintegy 70 kg szemet adott. Egy rudas pedig 4 kéve mennyiségével lehetett azonos, és átlag egy kutu, azaz 3,2 kg szemet eresztett. Árpából lényegesen kevesebb, összesen 8122 kutu, vagyis 227 mázsa 41 kg termett. Betakarítása vontatókba és rudasokba történt. Egy vontató átlag 35 kutu, azaz 98 kg, és egy rudas 2 kutu, azaz 5,6 kg szemet eresztett. A kölest ugyancsak vontatókba és rudasokba takarították. A tizedszedő a kölesnél nem az átlageredményt közölte, hanem amelyik vontató amennyit adott; így vontatónként 45, 40, 38, 35 és 30 kutus szemtermést jegyzett fel. Egy vontató után tehát átlag 40 kutut, azaz 128 kg-ot, a rudasok után pedig 3 kutut, azaz 9,6 kg-ot lehet számítani. Összesen 1310 kutu, vagyis 41 mázsa 92 kg köles termett.

Szentesen tehát 1078 mázsa gabonát termeltek, mégpedig 75% búzát, 21% árpát és 4% kölest. Ez a gabonatermesztés a Szentesen összeírt 120 adófizető között az alábbi módon oszlott meg:[13]

30 mázsa gabonánál többet termelt	.....	2	paraszt
15—30 „ gabonát „	.....	16	„
7,5—15 „ „ „	.....	28	„
3—7,5 „ „ „	.....	31	„
3 mázsánál kevesebbet „	.....	29	„

14 adózónak nem volt földje, így ezek csak mint bérmunkások vehettek részt a termelésben. De nemcsak ők, hanem a kisebb gazdák egy része is bérmunkára szorult, mert a termelőerőknek majdnem felét, a gabonatermés 40%-át 18 gazda (a lakosság 15%-a) tartotta kezében. A gabonatermesztésben azonban mégsem nagyon mutatkozott árufelesleg, mert a termelés súlya a gabonatermesztésről eltolódott részben a szőlőművelés, de különösen az állattartás felé.

Szőlőműveléssel 17 paraszt, a lakosság 15%-a foglalkozott, ezek összesen 1930 pint bort termeltek. A legtöbb bortermése, 300 pint Kis Pálnak volt, aki emellett még 15 mázsa búzát és 4 mázsa árpát is betakarított. Kiemelkedik még Barát Jánosné zsellér 210 pintes bortermése, neki ezenkívül még 570 kg búzája és 250 kg árpája is termett. A szőlőművelők tehát vegyesgazdálkodást folytattak, kivétel talán a harmadik legnagyobb bortermelő: Szabó András zsellér, akinek a 205 pint bora mellett csak 65 kg búzája termett.

Állattenyésztés. Nagyarányú és fejlett a juhtartás. Nem háztáji keretben: családonként 10—20 darabbal folyt a tenyésztés, hanem intenzív módon

[13] A parasztság differenciálódására vonatkozó adatok közlésekor az eddigi irodalomban alkalmazott módszerektől részben eltértünk, mert magát a szemtermést és nem a keresztek, vontatók, baglák és rudasok mennyiségét vettük figyelembe. Ugyanakkor azonban a vagyoni kategóriákat, *N. Kiss Istvánt* (16. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960, 7. l.) követve a kereszthozamok szerint igyekeztünk meghatározni. Így a szerinte az első kategóriába tartozó 10 kalangya gabonával rendelkezőket mi a kb. 20 kereszt gabonát termelőkkel azonosítottuk, csakhogy ezek szemtermését az összeírás adatainak megfelelően 3 mázsának vettük s nem 6 mázsának, amint az *N. Kiss István* számításaiból (i. m. 9. l.) kivehető. Véleménye szerint ugyanis 1 búzakéve 2 kg szemet adott. A török tizedszedő közlése szerint pedig 1 kereszt (18 kéve) búza 9,6—19,2 kg, vagyis átlag 14,4 kg szemet eresztett, tehát 1 kéve szemtermése átlag 0,8 kg volt. Ismereteink szerint egy búza kéve 2 kg szemet a parasztgazdaságokban szinte napjainkban, a műtrágyázás elterjedése előtt adott.

nyájakban. A legkisebb juhtartó gazdának is 178 juha volt, de volt olyan is, akinél 1815 darabot vettek számba. Juhtenyésztéssel 19 gazda, a lakosság 16%-a foglalkozott, de közülük csak 8-nak jegyezték fel darabszám juhát, ezeknek együttesen 6195 darab volt. Valószínűnek tartjuk, hogy a többi 12 juhtartó gazda nyájával együtt (ezek között volt olyan is, aki másfél bárány árával adózott, pedig Tót István az 1815 darab után csak egynek az árát fizette) a juhok száma jóval meghaladhatta a 10 000-et. A juhtartók majdnem mindegyike egyúttal gabonát is termesztett, éspedig átlag 10 mázsán felül. A disznótartás már sokkal szélesebb körű volt, bár meg kell mindjárt jegyeznünk, hogy 37 földművelőnek (a lakosság 30%-ának), főleg zselléreknek, egyetlen darab disznója sem volt, de 45 paraszt (a lakosság 37%-a) 5-nél többet tartott. Köztük Bornemissza Györgynek például egész kondája, 130 darab volt, ő ugyan még tartott 755 juhot, és mellette még 41 mázsa búzát, 13 mázsa árpát és 3 mázsa kölest (bort csak 20 pintet) is termesztett. De rajta kívül még volt 13 olyan gazda is, aki 20—30—40, sőt 50 disznót is tenyésztett.

Méhészettel 16 földművelő (a lakosság 15%-a), nagyobbrészt a 10 mázsa gabonán alul vagy ekörül termelők foglalkoztak. A legtöbb kas méhe: 15 darab, a 6 mázsa búzát, 3 mázsa árpát és 131 pint bort betakarító Marosi Mihálynak volt. Mellette csak három gazdának volt még 5—6 kas méhállománya, a többinek ennél is kevesebb, így árumézet csupán Marosi Mihály termelhetett. A kasok száma összesen 56 volt.

Szentgyörgy

Növénytermesztés. Az uralkodó termelési ág itt is a búza termesztése volt; összesen 25 028 kutut, vagyis 800 mázsa 91 kg-ot takarítottak be. Keresztje 3 kutu, azaz 9,6 kg szemet adott, ami a szentesi búzatermés (14,4 kg) mellett elég rossznak tekinthető. Felmerülhet ugyan az a kétség, hogy talán a keresztek voltak kisebbek, de a kévék száma után esetenként megadott terméseredmények (például 12 kéve 2 kutu, 7 kéve 1 1/2 kutu, 5 kéve 1 kutu magot adott) azt mutatják, hogy a kereszt itt is 18 kévéből állott. Bár feltehető volna az is, hogy a kévéket kötötték kisebbre, viszont egy vontató — ami nem valószínű, hogy kisebb lett volna — itt is 5 kereszt mennyiségének felelt meg, mert 5-ször annyit, vagyis 15 kutu, illetőleg 48 kg szemet eresztett. Egy rudas pedig, ami 4 kévével lehetett azonos mennyiségű, kb. 3/4 kutu, azaz 2,4 kg magot adott. Árpából sem volt kielégítő a terméseredmény, noha majdnem kétannyit (14 778 kutut, vagyis 413 mázsa 78 kg-ot) termeltek, mint Szentesen. Az árpa nagy részét itt kévékbe kötötték és keresztekbe rakták. Keresztje 4 kutut, vagyis 11,2 kg-ot eresztett. Kölesből 2945 kutu, azaz 94 mázsa 24 kg termett. Betakarításának módját a tizedszedő nem közli, bár valószínű, hogy itt is, mint Szentesen, vontatókban történt. Szentgyörgyön ciroktermeléssel is foglalkoztak, szemtermése összesen 630 kutu, vagyis 14 mázsa 10 kg volt. Takarításának módjáról jegyzékünk ugyancsak nem ad semmiféle felvilágosítást. Termeltek kevéske zabot is, mindössze 95 kutut, vagyis 266 kg-ot. Keresztje 3 1/2 kutut, azaz 9,8 kg-ot eresztett.

Gabonából összesen 1325 mázsa 65 kg-ot termeltek, tehát a rossz termés ellenére is lényegesen többet, mint az ugyanakkora lakosú Szentesen. A szemtermés 60%-a búza, 31,1%-a árpa, 6,7%-a köles, 1%-a cirok és 0,2%-a zab

volt. Ez a gabonatermelés Szentgyörgy 119 adófizetője között az alábbi módon oszlott meg:

15 —30	mázsa gabonát termelt	29	paraszt
7,5—15	„ „ „	23	„
3 — 7,5	„ „ „	41	„
3 mázsánál kevesebbet	„	17	„

Rajtuk kívül csak 4 adózó nem foglalkozott gabonatermesztéssel, ezek közül is kettő juhtenyésztő volt. Lényegesen kevesebb volt mint Szentesen, a 3 mázsa gabona körül termelők száma is. Ugyan a gabona 50%-a 29 gazda, a lakosság 24%-ának birtokában volt, de mellettük elég széles volt az olyan kisgazdák csoportja, akik juhtenyésztéssel is foglalkoztak. Szentgyörgyön bort nem termeltek, így az árutermelés súlypontja még jórészt a gabonatermesztésen nyugodott; 33 gazda (mindegyik 20—30 mázsát termelő), tehát a lakosság 28%-a foglalkozott árugabona-termeléssel. A gabonatermesztés mellett elég széleskörű volt még a juhtenyésztés és a méztermelés.

Állattenyésztés. A juhtenyésztés itt is éppen olyan fejlett volt, mint Szentesen, szélesebb körben is folytatták. A lakosság 39%-a, 45 adózó foglalkozott elég intenzív módon juhtenyésztéssel, mert 100 darabnál kevesebb csak 10 gazdának, míg a többi juhtartónak 2—3—400 darab volt. A módosabb gazdák mellett itt a kisgazdák között is akadt 12 olyan, aki 100-nál több juhot tartott. Sőt volt két olyan, (176, illetve 282 darab juhot tartó) gazda, aki földműveléssel nem is foglalkozott. A juhállomány összesen 9138 darab volt. A disznótartás elég alacsony színvonalon mozgott, mert a lakosság 61%-a egyáltalán nem nevelt disznót. Összesen 289 darab volt, tartásukkal 44 gazda foglalkozott, de közülük csak egynek volt 24 darab, 31 gazdának pedig 4—20 darab, a többinek még ennél is kevesebb.

A méztermelés fejlettebb volt, mint Szentesen, itt 23 földművelő, a lakosság 20%-a 308 kas méhet tartott. Különösen kiemelkedik Damján kenéz, aki a közel 20 mázsás gabonatermése és 165 juha mellett még 108 kas méhet is tartott. Ezzel az állománnyal a környéken messze ő lehetett a legnagyobb áruméztermelő. Mellette még kiemelkedik a csak 6 mázsa gabonát termelő, de 290 juhot is tartó Bogdán Nagyosli 48 kas méhállományával. De rajtuk kívül még árutermelő volt 2 gazda 30—30 és 4 gazda 12—14—16 kas méhészetével. A többi gazda (1—6 kas) méhészete inkább csak a család ellátására szolgált.

Bökény

Növénytermesztés. A fő termelési ág itt is a búza termesztése volt; összesen 4949 kutu, vagyis 158 mázsa 36 kg termett. A búza takarítása itt csak keresztekbe történt. Keresztje átlag 3 1/2 kutu, azaz 11,2 kg szemet adott, tehát a termés valamivel jobb volt, mint Szentgyörgyön, ahol keresztje csak 9,6 kg-ot eresztett. Árpából 1744 kutut, azaz 48 mázsa 83 kg-ot termeltek. Keresztekbe és rudasokba takarítottak. Keresztje átlag 5 kutu, vagyis 14 kg, rudasa 1 kutun felül kb. 3 kg szemet adott, tehát ez is jobb volt valamivel, mint a szentgyörgyi árpatermés, amely keresztenként 11,2 kg-ot eresztett. Kölesből 125 kutu, azaz 400 kg termett, bár ez az eredmény nem teljes, mert a tizedszedő feljegyzése szerint két gazdánál a köles még nem érett be. Takarítási módjáról tizedjegyzékünk nem ad semmiféle útbaigazítást.

Gabonából tehát összesen 209 mázsát termeltek, éspedig 76% búzát, 22% árpát és 2% kölest. Ez a gabonatermesztés a 32 adózó között a következő módon oszlott meg:

15—30 mázsa gabonát termelt	.....	3 paraszt
7,5—15 „ „ „	.....	6 „
3—7,5 „ „	.....	11 „
3 mázsánál kevesebbet „	.....	12 „

Bökényen minden adózónak volt valami gabonatermése. Mégis úgy tűnik, hogy árugabonát alig termeltek, pedig szőlőművelést sem folytattak, csupán a juhtartással próbálkozott néhány gazda vagyonosodni.

Állattenyésztés. A juhtartás itt még korántsem olyan fejlett, mint Szentesen és Szentgyörgyön. Csak a lakosság 20%-a (ugyanakkor Szentgyörgyön 39%-a) foglalkozott juhtenyésztéssel, de ezeknek sem volt több összesen 738 darabnál, tehát fejenként 20 darab (míg Szentgyörgyön 80) jutott. Összesen 7 földművelőnek volt kisebb-nagyobb, 29—227 darabból álló juhnyája. A disznótenyésztésről nem tudunk számot adni, mert jegyzékünk nem tesz róla említést.

A méhészkedés sem igen terjedt el Bökényen. Csupán 6 gazda tartott mindössze 36 kas méhet. Áruméztermeléssel egyedül Draguilo foglalkozott 18 kas méhével. A többiek a család fogyasztására termeltek.

Tőke

Növénytermesztés. Mint a környéken, itt is az uralkodó termelési ág a búza termesztése volt. Összesen 9776 kutu, vagyis 312 mázsa 84 kg búzát termeltek. Csak keresztekbe takarították. Egy kereszt átlag 3 1/2 kutut, azaz 11,2 kg-ot adott, tehát ugyanolyan volt, mint a bökényi búzatermelés. Árpából a búzának majdnem csak a fele, 3891 kutu, vagyis 109 mázsa termett. Ugyanúgy, mint Bökényen keresztekbe és rudasokba takarították, de szemtermése már jóval gyengébb volt. Keresztenként csak 3 1/2 kutut, azaz 9,8 kg-ot (Bökényen 14 kg-ot), rudasonként pedig átlag 3/4 kutut, azaz 2,1 kg-ot eresztett. Tizedszedéskor a köles 6 gazdánál még nem érett be, a többiek összesen 345 kutut, vagyis 11 mázsát termeltek. Takarítási módjáról jegyzékünk itt nem ad semmi felvilágosítást. Termeltek kevéske cirkot, mely mindössze 25 kutu, azaz 80 kg szemtermést adott.

A gabonatermesztés eredménye összesen 432 mázsa (ebben nincs benne 6 gazdának az összeíráskor be nem érett kölese), melynek 72%-át a búza, 25,5%-át az árpa és 2,5%-át a köles adta. Ez a termelés Tőke 55 adófizetője között az alábbi módon oszlott meg:

30 mázsa gabonánál többet termelt	.....	1 paraszt
15—30 „ gabonát termelt	.....	5 „
7,5—15 „ „ „	.....	11 „
3—7,5 „ „ „	.....	14 „
3 mázsánál kevesebbet „	.....	21 „

Három adózó egyáltalán nem termelt gabonát, azonban közülük kettő juhtenyésztéssel foglalkozott. Árugabonatermeléssel csak 6 gazda, a lakosság

10%-a foglalkozhatott, de a vagyonosodás útját ezek is inkább a juhtartásban keresték.

Állattenyésztés. A juhtenyésztés valamivel jobb volt, mint Bökényen, de itt sem mondható nagyarányúnak. A lakosság 23%-a, 13 gazda összesen 1597 juhot (fejenként 34—265 darabot) tartott. A nyájak nagy részét a 10—20 mázsa gabonán felül termelők bírták. A disznótartásról itt sem tudunk számot adni, mert jegyzékünk ezzel kapcsolatban nem közöl semmit.

Méhészettel csupán 2 gazda foglalkozott, az egyiknek 10, a másiknak 5 kas méhe volt, ők is jobbára csak a család fogyasztására termelhettek.

Mindszent

Növénytermesztés. A fő termelési ág itt is a búza termesztése volt; összesen 6675 kutut, vagyis 213 mázsa 60 kg-ot termeltek. Keresztekbe, vontatókba és rudasokba takarították. Keresztje átlag 6 kutu, vagyis 19,2 kg szemet eresztett, ami az eddigi terméseredményekhez viszonyítva a legjobbnak mondható. Árpából aránylag keveset: 1124 kutut, vagyis 31 mázsa 47 kg-ot termeltek. Vontatókba takarították. Egy vontató 35 kutu, azaz 98 kg szemet adott, amit szintén jó termésnek lehet számítani. Kölesből 3090 kutu, azaz 98 mázsa 88 kg termett. A termés ebből is elég jó volt, mert vontatónként átlag 45 kutu, azaz 144 kg szemet eresztett. Termeltek még lent is, 13 gazda 16 keresztet, és egy kevés lencsét: mindössze 4 keresztet.

Gabonából összesen 344 mázsát termeltek, éspedig 63% búzát, 9,5% árpát és 27,5% kölest. Ez a gabonatermesztés a 49 adófizető között a következő módon oszlott meg:

15—30 mázsa gabonát termelt	4	paraszt
7,5—15 „ „ „	12	„
3—7,5 „ „ „	9	„
3 mázsánál kevesebbet „	14	„

Tíz adózó egyáltalán nem termelt gabonát, bár közöttük négynek volt kisebb-nagyobb juhnyája. Árufelesleg gabonából szinte alig volt, mert a termelés súlya itt már eltolódott a bortermelés, disznótartás és a méhészet felé. A lakosság 61%-a (29 gazda) foglalkozott bortermeléssel, ezek összesen 3903 pint bort szüreteltek. A legnagyobb bortermése (570 pint) Borsos Gergely bírónak volt, aki emellett csak 3 mázsa gabonát termelt. A szőlők nagy része a 10 mázsa gabonán felül termelők birtokában volt, de a 3—10 mázsát termelő 10 kisgazda közül is 6 átlag 100 pint körül szüretelt.

Állattenyésztés. A környékre jellemző juhtenyésztés Mindszenten nem volt meg, helyette kissé intenzívebbé vált a disznótartás és részben a méhészet. A lakosság 77%-a (37 földművelő) tartott disznót (feltűnő, hogy az 570 pint bort szüretelő bírónak egy sem volt), összesen 217 darabot. Legtöbb, 40 darab a 25 mázsa gabonát termelő Bánfi Istvánnak volt, de rajta kívül még 10 olyan gazda volt, aki 5-nél több disznót tartott, míg a többiek ennél kevesebbet.

Méhészettel 18 gazda, a lakosság 38%-a foglalkozott, méhállományuk együttesen 123 kas volt. A kasok 60%-ával rendelkező 4 gazda (akiknek egyéb-

ként 10 mázsa körüli gabonájuk volt) árumézet, míg a többiek csak a házi szükséglet ellátására termeltek.

Mártély

Növénytermesztés. Mint a többi hász-birtokon, itt is a búza termesztése volt az uralkodó termelési ág. Ebből termett a legtöbb, összesen 8396 kutu, vagyis 268 mázsa 67 kg. Keresztekbe és rudasokba takarították. Keresztje 3 kutu, azaz 9,6 kg szemet eresztett, búzából ilyen rossz termés csak Szentgyörgyön volt. Árpából 3096 kutu, vagyis 86 mázsa 68 kg termett. Ugyancsak keresztekbe és rudasokba takarították. Egy kereszt 3,5 kutu, azaz 9,8 kg szemet adott, ez is rossz termésnek mondható, mert másutt — Tőke kivételével — keresztenként több termett. Kölesből mindössze 70 kutu, vagyis 224 kg termett. Szőlőművelés nem volt.

Mártélyon a szemtermés összesen 357 mázsa volt, mégpedig 75% búza és 25% árpa. Ez a termelés a 38 adófizető között az alábbi módon oszlott meg:

30 mázsa gabonánál többet termelt	.....	2	paraszt
15—30 mázsa gabonát „	.....	7	„
7,5—15 „ „ „	.....	6	„
3—7,5 „ „ „	.....	8	„
3 mázsánál kevesebbet „	.....	10	„

Rajtuk kívül még volt 5 olyan adófizető, akinek földje sem volt, így ezek csak mint bérmunkások vehettek részt a termelésben, bár egyikőjük 64 darab juhot tartott. Árugabona-termeléssel 6—7 gazda foglalkozhatott, mások pedig a juhtartásban keresték a vagyonosodás útját.

Állattenyésztés. A juhtenyésztés fejlettebbnek mondható, mint amilyen Bökényen és Tőkén volt, mert itt a lakosság 33%-a, 13 gazda átlag 160, összesen 2074 darabot tartott. A nagyobb (3—400 darabból álló) juhnyájakat a 30 mázsa gabonán felül termelő gazdák bírták, bár a 10 mázsán felül termelők közül is — éppen mivel a vagyonosodás útját ebben látták — többnek volt szép juhnyája, így például Osztoja Szerémli 15 mázsa gabonatermése mellett 350 juhot tartott. Disznót a jegyzék szerint csak 1 gazda tartott, 4 darabot.

Méhészettel nem nagyon foglalkoztak, csupán 2 gazdának volt 4, ill. 6 kas méhe.

Vásárhely

Növénytermesztés. Az uralkodó termelési ág itt is a búza termesztése volt; összesen 65 102 kutut, vagyis 2083 mázsa 26 kg-ot termeltek belőle. Keresztekbe, rudasokba és vontatókba takarították. Egy kereszt átlag 6 kutu, vagyis 19,2 kg szemet adott, tehát a termés éppen olyan jó lehetett, mint Mindszenten. Árpából ugyancsak jó termést takarítottak be, mert vontatója átlag 34,5 kutu, vagyis 96,6 kg szemet eresztett. Összesen 28 704 kutu, vagyis 804 mázsa 44 kg termett belőle. A kölest a tizedszedő szekérszám jegyezte fel, és egy szekér szemtermését 45 kutuval, azaz 144 kg-mal számolta el, tehát pontosan annyival, mint Mindszenten egy vontatóét. Kölesből összesen 16 072 kutut, azaz 514 mázsa 30 kg-ot takarítottak be. Termeltek még kevéske zabot is, de szemtermését a tizedszedő nem jegyezte fel.

Gabonából összesen 3402 mázsát termeltek, éspedig 61% búzát, 24% árpát és 15% kölest. Ez a gabonatermesztés a 321 adófizető között az alábbi módon oszlott meg:

30	mázsa gabonánál többet	termelt	28	paraszt
15—30	„ gabonát	„	40	„
7,5—15	„ „	„	48	„
3—7,5	„ „	„	61	„
3 mázsánál kevesebbet		„	62	„

82 adózó gabonatermesztéssel egyáltalán nem foglalkozott, ezek között azonban volt 22 kisebb-nagyobb bortermelő, 3 módosabb állattartó és neveik (Csizmedzsi Péter, Varga Miklós, Szűcs Balás, Korsós János, Lakatos András, Kovács Mihál, Halász György, Varga István, Ács János, Sajtos Mihál, Faragó Ferke, Csizmedzsi Imre, Borbél Márton) után ítélve, néhány mesterember. Tehát mintegy 40—45 adózó kizárólag csak mint bérmunkás vehetett részt a termelésben. De nemcsak ők, hanem a kisebb gabona-, ill. bortermelők egy része is bérmunkára szorult, mert a termelőerőknek több mint a felét, a gabonatermés 65%-át a 15 mázsa gabonán felül termelő 68 gazda, a lakosság 21%-a tartotta kezében. E 68 gazda többnyire árugabonát termelhetett. Közülük legtöbb gabonatermése: 72 mázsa, Sziládi Istvánnak volt, aki ezenkívül 865 juhot és 49 disznót nevelt, sőt még 1150 pint bort is szüretelt. Az árutermelők nagy része általában vegyes gazdálkodást folytatott; a gabonatermesztés mellett nagyon intenzív volt a szőlőművelés és az állattenyésztés.

Szőlőműveléssel 145 paraszt, a lakosság 45%-a foglalkozott, ezek összesen 73 177 pint bort termeltek. A bortermelésnek több mint a fele, 54%-a a 15 mázsa gabonán felül termelő gazdák egyik csoportjának (a lakosság 15%-ának) kezében volt. Legtöbb bortermése, 3000 pint Kis Albertnek lett, aki emellett még 68 mázsa gabonát is betakarított, és gazdaságát 2568 juh, 103 disznó és 3 kas méh is gyarapította. E nagygazdák csoportja mellett volt 22 gabonatermesztéssel nem foglalkozó szőlőművelő, akik közül 12 bortermése meghaladta a 200 pintet. Ezek közül külön meg kell említenünk Baranai Nagy János zsellért, aki 1113 pint bort szüretelt.

Állattenyésztés. Fejlett és intenzív volt a juhtartás, bár csak 81 gazda, a lakosság 25%-a foglalkozott vele. Közülük azonban 20 gazdának nem jegyezték fel darabszám juhát. A 61 gazdának összesen 33 717 juha volt. E juhállománynak mintegy 90%-át szintén a 15 mázsa gabonán felül termelő gazdák egyik csoportja (a lakosság 10%-a) bírta. A feljegyzés szerint legtöbb juha, 2788 darab Mucsi Andrásnak volt, aki gabonából 35 mázsát takarított be, és emellett még 87 disznót is tartott. A szántóföldde l és szőlővel nem rendelkezők közül csak Rác Péter foglalkozott juhtenyésztéssel, nála 350 darabot vettek számba. Disznótartással 140 adózó, a lakosság 43%-a foglalkozott, ezek összesen 2127 darabot neveltek. Ennek az állománynak 75%-át azonban ugyancsak a 15 mázsa gabonán felül termelő gazdák csoportja (a lakosság 19%-a) tartotta kezében. Közülük nem egynek 50—100 darabból álló kondája volt. E nagygazdák csoportja mellett külön meg kell említenünk Zsarkó Péter zsellért, aki ugyan gabonatermesztéssel és szőlőműveléssel nem foglalkozott, de 76 disznót nevelt.

Méhészettel csupán 29 adózó, a lakosság 9%-a foglalkozott. Közülük legnagyobb méhészete a 123 kassal rendelkező Benda Pálnak volt, aki viszont

földműveléssel, ill. egyéb állattenyésztéssel a jegyzék szerint nem foglalkozott. Rajta kívül még négy gazda (mindegyik 15 mázsa gabonán felül termelő) 13—30 kas méhállományával lehetett árutermelő, míg a többiek méhészete már részben csak a család ellátására szolgált. A kasok száma összesen 297 volt.

A hét szultáni hász-birtok össztermelése falvanként a következő volt:

Falvak	Adózók száma	Gabona-termelés q	Bor-termelés pint	Juh db	Disznó db	Méhkas db
Szentes	120	1078	1930	6195?	964	56
Szentgyörgy	119	1325	—	9138	289	308
Bökény	32	209	—	738	?	36
Tőke	55	432	—	1597	?	15
Mindszent	49	344	3903	—	217	123
Mártély	38	357	—	2074	4?	10
Vásárhely	321	3402	73177	33717?	2127	267

Ez az össztermelés falvanként az adózók között az alábbi módon oszlott meg:

Gabonatermelők	30 q fölött	15—30 q	7,5—15 q	3—7,5 q	3 q alatt	Gabonát nem termelők száma
Szentesen	*2*	*16*	*28*	*31*	*29*	*14*
200 pint bornál többet termelt			1			
100—200 pint bort „	1		2	1	1	
25— 50 „ „ „	1	3	3	2	2	
300 juhnál többet tartott	2	2	2			
200—300 juhot „		1				
100—200 „ „				1		
? „ „		3	4	2	2	
20 disznónál többet nevelt	2	8	1			
10— 20 disznót „		5		9	1	
5— 10 „ „		3	10	5	1	
1— 5 „ „			7	17	12	2
10 kasnál több méhet tartott				1		
5— 10 kas „ „		1				
1— 5 „ „ „	1	2	5	5	3	
Szentgyörgyön		*29*	*23*	*41*	*17*	*4*
300 juhnál többet tartott		8	1		1	
200—300 juhot „		2	2	2	2	1
100—200 „ „		8		7	1	1
15—100 „ „		1	5	3	1	
20 disznónál többet nevelt		1				
10—20 disznót „		1		2	1	
5—10 „ „		6	3	5		
1— 5 „ „		13	5	7		
10 kasnál több méhet tartott		6	1	1		
5—10 kas méhet „					1	
1— 5 „ „ „		4	2	7	1	
Bökényen		*3*	*6*	*11*	*12*	
200—300 juhot tartott		1				
100—200 „ „		1		1		

Gabonatermelők	30 q fölött	15—30 q	7,5—15 q	3—7,5 q	3 q alatt	Gabonát nem termelők száma
15—100 juhot tartott		1	1		2	
10 kasnál több méhet tartott			1			
5—10 kas „ „		1				
1— 5 „ „ „		2			2	
Tőkén	*1*	*5*	*11*	*14*	*21*	*3*
200—300 juhot tartott		1	1			
100—200 „ „	1	2	1			2
15—100 „ „			1	2		
Mindszenten		*4*	*12*	*9*	*14*	*10*
200 pintnél több bort termelt		1	1		1	
100—200 pint „ „		1	8	4	2	
50—100 „ „ „		1	1	2	1	2
25— 50 „ „ „					2	2
20 disznónál többet nevelt		1				
10—20 disznót		1	2			
5—10 „ „			5	2	1	
1— 5 „ „		2	4	7		1
10 kasnál több méhet tartott			4		9	
5—10 kas „ „		1	1			1
1— 5 „ „		2	2	2	1	2
Mártélyon	*2*	*7*	*6*	8	*10*	*5*
300 juhnál többet tartott	2	1				
100—200 juhot „		4	1			
15—100 „ „		1		1	2	1
5—10 kas méhet tartott		1				
1— 5 „ „ „	1					
Vásárhelyen	*28*	*40*	*48*	*61*	*62*	*82*
200 pintnél több bort termelt	20	25	18	11	11	12
100—200 pint „ „	3		4	6	7	7
50—100 „ „ „			2	4		
25— 50 „ „ „		3	2	2	4	3
300 juhnál többet tartott	14	15	1	1		1
200—300 juhot „		8	4	1	2	
100—200 „ „		3	4	1	1	
31—100 „ „		2	1	2		
? „ „	6	3	6	4	1	
20 disznónál többet nevelt	23	14	1			1
10—20 disznót „		17	8	3		
5—10 „ „		6	11	2	1	
1— 5 „ „		2	17	23	9	1
10 kasnál több méhet tartott	2	1		1		1
5—10 kas „ „	1	3			1	3
1— 5 „ „ „		6	2	5	2	1

A fenti kimutatáson az árutermelés volumenét vizsgálva azonnal észrevehető, hogy előtérbe került az állattartás, sőt esetenként a gabonatermeléssel szemben már túlsúlyba is jutott. Például Szentesen volt 9 olyan földművelő, aki ugyan csak 3—7,5 mázsa gabonát termelt, de 10—20 disznót nevelt, vagy Szentgyörgyön szintén volt 7 olyan kisgazda, akinek csak 3—7,5 mázsa gabonája termett, de mellette 100—200 juhot is tartott.

A hét szultáni hász-birtok mezőgazdasági termeléséről tehát megállapítható, hogy ezen a környéken Vásárhely kivételével árugabonát nem sokat termeltek. Ugyanis általában mindenütt, de különösen Szentesen, Szentgyörgyön és Vásárhelyen a juhtenyésztés, a disznótartás ugyancsak Szentesen, a méhészet leginkább Szentgyörgyön és a szőlőművelés főleg Vásárhelyen és Mindszenten kezdett intenzívebbé válni. Így ezek a termelési eredmények is igazolják *Makkai László*nak a Borsod megyei jobbágygazdálkodással kapcsolatban tett megállapítását: a XVII. század derekán a parasztgazdaságokban a termelés súlya eltolódott az állattenyésztés és részben a szőlőművelés felé.[14]

Az alábbiakban fordításban közöljük a hét szultáni hász-birtok adó- és tizedelszámolását. Közlésünk során három vonalkával: - - - jelöltük azt a helyet, ahol az elszámoló az adatokat (pl. kender - - -) nem írta be. Három ponttal a paleográfiai nehézségek miatt el nem olvasott szövegrész helyét tüntettük fel. Különösen nagy nehézséget és talán nem egy tévedést okoztak a szláv személynevek kibetűzései.

Szentes falu

Szent György-napi ajándék 2 ezüst; csizma-ajándék értéke 660 pénz; ... értéke 2 ezüst; pasztirma értéke 6 ezüst.

Tót István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1815 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 62 kereszt 12 kéve, azaz 282 kutu búza tizede 3½ kila, 4½ vontató, azaz 99 kutu búza tizede (az előbbivel együtt) 4 kila 6 kutu; 4½ vontató, azaz 155 kutu árpa tizede 1 kila 7½ kutu; lencse - - -; len - - -; kender - - -; szőlő után 150 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 21 disznó után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Csertő György zsellér: 32 kereszt, azaz 144 kutu búza tizede 1 kila 6½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; len - - - ; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Mikis András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 156 kereszt, azaz 701 kutu búza tizede 8 — 1 = 7 kila 6 kutu; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu, (tartozása?) 1 kila 3 kutu, 3 kutu ára 57 pénz; lencse- - -; len - - -; kender - - -; 15 rudas, azaz 35 kutu köles tizede 3½ kutu; szőlő után 30 pint bor; Demeter-napi virgü 60 pénz; 1 jünige vaj; 12 disznó után 48 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kis Benke zsellér: 4 kereszt 4 rudas, azaz 22 kutu búza tizede 2 kutu, ára 56 pénz; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kántor János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 33 kereszt, azaz 148½ kutu búza tizede 1 kila 7 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 10 rudas, azaz 21 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 6 disznó után 24 pénz; széna fejében 63 pénz.

Csengeri Tamás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 65 kereszt, azaz 292 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 336½ kutu búza tizede 4 kila 1½ kutu; 3½ vontató árpa tizede 1½ kila; lencse - - -; len- - -; kender- - -; szőlő- - -; 1 vontató, azaz 35 kutu köles tizede 3½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 8 disznó után 32 pénz; széna fejében 63 pénz.

Bornemissza György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 755 juh után 1 bárány ára 84 pénz; 260 kereszt, azaz 1170 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 1302 kutu búza tizede 16 kila 2 kutu, 1 kutu ára 26 pénz; 14 vontató és 3 rudas, azaz 488½ kutu árpa tizede 6 kila 1 kutu, 3 kutu ára 57 pénz; lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 20 pint bor; 3 kas méh után 30 pénz; 2 vontató, azaz 9 kutu köles tizede 1 kila 1 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 130 disznó után 520 pénz; széna fejében 63 pénz.

[14] *Makkai László :* Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp.—Gödöllő 1957, 8. l.

Dobszai Gergel gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 137 kereszt, azaz 616½ kutu búza tizede 7 kila 6 kutu; 6 vontató árpa tizede 2 kila 5 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 50 pint bor; 1 vontató, azaz 34 kutu köles tizede 3½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 8 disznó után 32 pénz; széna fejében 63 pénz.

Pula Imre gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 130 kereszt, azaz 575 kutu búza tizede 7 kila 2½ kutu; 4 vontató árpa tizede 1 kila 6 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 1 vontató, azaz 35 kutu köles tizede 3½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 10 disznó után 40 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kenéz (Kanz?) János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz: 60 kereszt, azaz 270 kutu búza tizede 3 kila 7 kutu (hátralék?) 4 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; lencse- - -; len- - - -; kender- - -; 1 vontató, azaz 30 kutu köles tizede 3 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 4 disznó után 16 pénz; széna fejében 63 pénz.

Turgon János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 5 kereszt, azaz 20½ [!] kutu búza tizede 2 kutu; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 1 disznó után 4 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 17 kereszt, azaz 76½ kutu búza tizede 7½ kutu: ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 63 pénz; len- - -.

Sárhajú István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 10 kereszt, azaz 45 kutu búza tizede 4½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy Anbrus gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 133 kereszt és 9 kéve, azaz 600 kutu búza tizede 7½ kila; 7 vontató, azaz 241½ kutu árpa tizede 3 kila egynegyed (kutu?); 1½ vontató, azaz 24 kutu köles tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 41 disznó után 164 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szabó István gazda: Szent-györgy-napi adó 303 pénz; 283 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 90 kereszt, azaz 405 kutu és 2½ vontató, azaz 55 kutu, összesen 460 kutu búza tizede 5 kila 6 kutu; 6 vontató árpa tizede 2 kila 5 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 1 vontató és 4 rudas, azaz 55 kutu köles tizede 5½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 50 disznó után 200 pénz; jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kovács Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy János zsellér: 40 kereszt, azaz 180 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 3 vontató, azaz 103½ kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu, (tartozás?) 1½ kutu; 1 vontató, azaz 30 kutu köles tizede 3 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 8 disznó után 32 pénz; 3 kas méh után 30 pénz; széna fejében 63 pénz; lencse- - -; len- - -; kender- - -.

Szépe Jánosné zsellér [áthúzva, helyette] Szépe Istvánné zsellér: 30 kereszt, azaz 130 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; lencse- - -; len- - - -; kender- - -; 15 rudas, azaz 22 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; 5 disznó után 20 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Székel Mihál zsellér: 51 kereszt, azaz 229½ kutu búza tizede 2 kila 7 kutu; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 63 pénz; irnoknak 35 pénz; kezese Székel János.

Kovács Péterné zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 14 kereszt, azaz 63 kutu búza tizede 6½ kutu, ½ kutu = 13 pénz; len- - -; kender- - -; 6 rudas, azaz 5 [!] kutu köles tizede 1½ kutu: Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 4 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kis István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 28 kereszt, azaz 126 kutu búza tizede 1 kila 4½ kutu; 2½ vontató árpa tizede 1 kila ½ kutu; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szabó András zsellér: 4½ kereszt, azaz 20½ kutu búza tizede 2 kutu; len- - -; szőlő után 205 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szépe Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 71 kereszt, azaz 319½ kutu búza tizede 4 kila; 1½ vontató és 5 rudas, azaz 61 kutu árpa tizede 6 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 12 rudas, azaz 23 kutu köles tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Pula István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 104½ kereszt, azaz 470½ kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 558½ kutu búza tizede 7 kila; 3 vontató, azaz

103½ kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 1 vontató, azaz 35 kutu köles tizede 3½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 21 disznó után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy Márton zsellér: 22 kereszt, azaz 103 kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu (tartozás?) 4 kutu, ½ kutu 13 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 63 pénz.

Nagy Mihálné gazda: Szent-György-napi adó 303 pénz; 18½ kereszt, azaz 93½ kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 137½ kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; 1½ vontató, azaz 52 kutu árpa tizede 5 kutu; len- - -; kender- - -; 12 rudas, azaz 31 kutu köles tizede 3 kutu; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Sarla István zsellér: 19½ kereszt, azaz 88 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 110 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; 7 rudas árpa tizede 1½ kutu; len- - -; kender- - -; 6 rudas azaz 21 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 63 pénz.

Székel János gazda: Szent György-napi adó 63 pénz; 110 kereszt, azaz 495 kutu búza tizede 6 kila 1½ kutu; 2 vontató és 7 rudas, azaz 83 kutu árpa tizede 1 kila ½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 50 pint bor; 1 vontató, azaz 38 kutu köles tizede 4 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 16 disznó után 64 pénz; széna fejében 63 pénz.

Török János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt, azaz 135 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 201 kutu búza tizede 2½ kila; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 4 disznó után 16 pénz; széna fejében 63 pénz.

Bácsi Péter zsellér: 1½ vontató, azaz 33 kutu búza tizede 3½ kutu; 1, vontató árpa tizede 3½ kutu; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Barát Jánosné zsellér: 40 kereszt, azaz 180 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 4 vontató árpa tizede 1 kila 6 kutu; lencse - - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 210 pint bor; Demeter-napi virgű, 560 pénz; 1 jünige vaj; 8 disznó után 32 pénz; széna fejében 63 pénz.

Tót György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány, 84 pénz; 130 kereszt, azaz 535 kutu búza tizede 6 kila 5½ kutu; 6 vontató árpa tizede 2 kila 5 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 1 vontató, azaz 40 kutu köles tizede 4 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 25 disznó után 100 pénz; széna fejében 63 pénz.

Balok András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 178 szopós bárány után 1 bárány, 84 pénz; 19 kereszt, azaz 85½ kutu és 1½ vontató, azaz 33 kutu, összesen 118½ kutu búza tizede 1½ kila; 3 vontató és 5 rudas árpa tizede 1 kila 3½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 5 rudas, azaz 11 kutu köles tizede 1 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Csuti Mihálné zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj 1½ bőr iszák (hokka-i mesin); széna fejében 63 pénz.

Erdeli Demeter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 351 juh után 1 bárány; 84 pénz; 135 kereszt, azaz 607½ kutu búza tizede 7 kila 5 kutu; 5 vontató árpa tizede 2 kila 1½ kutu; len- - -; kender- - -; lencse- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 27 disznó után 108 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kenéz András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 69 kereszt, azaz 310½ kutu búza tizede 3 kila 7 kutu; 2½ vontató árpa tizede 1 kila 1 kutu; len- - -; kender- - -; 9 rudas, azaz 22 kutu köles tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz; széna fejében 63 pénz.

Csuti János zsellér: Búza- - -; 7 rudas árpa tizede 1 kutu egynegyed 38 pénz; 1 kas méh után 10 pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 disznó után 4 pénz; széna fejében 63 pénz.

Dezső György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 89 kereszt, azaz 400½ kutu búza tizede 5½ kila; 3½ vontató árpa tizede 1½ kila; lencse- - -; len- - -; kender- -; szőlő után 105 pint bor; 10 rudas, azaz 20 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 8 disznó után 32 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kis Tamás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 82 kereszt 6 kéve, azaz 370 kutu és 2 vontató és 4 rudas, azaz 46 kutu, összesen 416 kutu búza tizede 5 kila 1½ kutu; 4 vontató árpa tizede 1 kila 6 kutu; lencse;- - - len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 24 disznó után 96 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szabó Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 35 kereszt 6 kéve, azaz 156 kutu búza tizede 1 kila 7½ kutu; 11 rudas árpa tizede 2 kutu 38 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 8 disznó után 32 pénz; széna fejében 63 pénz.

Bácsi János zsellér: 5 kereszt, azaz 20½ [!] kutu búza tizede 2 kutu; kender- - -; szőlő után 110 pint bor; 1 méhkas után 10 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy Bálind gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 10 kereszt, azaz 45 kutu búza tizede 4½ kutu; 5 rudas árpa tizede 1 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 10 rudas, azaz 20 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kenéz Mihál zsellér: 6 kereszt, azaz 27 kutu búza tizede 2½ kutu; 1 vontató és 17 rudas árpa tizede 6½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy János zsellér: 8 kereszt és 4 kéve, azaz 37 kutu búza tizede 3½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Morvai Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 105 kereszt, azaz 470 kutu búza tizede 5 kila 7 kutu; 4½ vontató árpa tizede 1 kila 7½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 10 rudas, azaz 22 kutu köles tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 13 disznó után 52 pénz; széna fejében 63 pénz.

Diós István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt, azaz 135 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Bán Péter zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy Mihál zsellér: 10 kereszt, azaz 45 kutu búza tizede 4½ kutu; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szépe János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 106 kereszt és 5 kéve, azaz 478 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 610 kutu búza tizede 7 kila 5 kutu; 7 vontató árpa tizede 3 kila; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 2 vontató, azaz 101 kutu köles tizede 1 kila 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 35 disznó után 140 pénz; széna fejében 63 pénz.

Hajduk György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány 84 pénz; 58 kereszt 9 kéve, azaz 263 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 329 kutu búza tizede 4 kila 1 kutu; 1 kutu 26 pénz; 3 vontató és 5 rudas árpa tizede 1 kila 3 kutu; lencse - - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 16 disznó után 64 pénz; széna fejében 63 pénz.

Bacsó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 12 kereszt, azaz 99 kutu búza tizede 1 kila 2 kutu (tartozás?) 5 kutu; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu egynegyed 38 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Vecseri Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt és 10 kéve, azaz 93 kutu és 16 rudas, azaz 17 kutu, összesen 110 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; 6 rudas árpa tizede 1 kutu, 19 pénz; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 10 rudas, azaz 19 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 15 disznó után 60 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kagaz János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 15 kereszt, azaz 67½ kutu búza tizede 7 kutu; 15 rudas árpa tizede 2½ kutu; len- - -; kender- - -; 3 kas méh után 30 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Török Istvánné zsellér: 51 kereszt, azaz 229½ kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu búza tizede 3 kila 2½ kutu; 4 rudas árpa tizede ½ kutu, 9 pénz; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 63 pénz.

Nagy Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány, 84 pénz; 43 kereszt, azaz 193½ kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; lencse- - -; len- - -; Demeter-napi virgü 460; 1 jünige vaj; 10 disznó után 40 pénz; széna fejében 63 pénz.

Verebes Albert zsellér: 24 kereszt és 7 kéve, azaz 110 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed; lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 91 pint bor; 4 rudas, azaz 9 kutu köles tizede 1 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; 4 disznó után 32 pénz; széna fejében 63 pénz.

Vékon István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 27 kereszt azaz 121½ kutu búza tizede 1½ kila; 14 rudas árpa tizede 2½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szűcs Balás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 70 kereszt, azaz 315 kutu búza tizede 3 kila 7½ kutu; 7 rudas árpa tizede 1 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 13 disznó után 52 pénz; széna fejében 63 pénz.

Keresztös György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 35 kereszt, azaz 155 kutu búza tizede 1 kila 7½ kutu; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Gibölös (Gőbölös?) István zsellér: 31 kereszt, azaz 139½ kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Makta János gazda: Szent György-napi adó: 303 pénz; 68 kereszt, azaz 306 kutu búza tizede 3 kila 6½ kutu, 1 kutu 26 pénz; 1½ vontató árpa tizede 5 kutu; len- - -; kender- - -; 1 vontató, azaz 33 kutu köles tizede 3½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kozma Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 120 kereszt, azaz 540 kutu búza tizede 6 kila 6 kutu; 4 vontató árpa tizede 1 kila 6 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 10 rudas, azaz 26 kutu köles tizede 2½ kutu: Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 7 disznó után 28 pénz; széna fejében 63 pénz.

Jakab István zsellér: 6 kereszt, azaz 27 kutu búza tizede 2½ kutu, 65 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Csuti István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 23 kereszt, azaz 103½ kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 5 kas méh után 70 [!] pénz; 4 rudas, azaz 5 kutu köles tizede ½ kutu; Demeter- napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 4 disznó után 16 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kovács István gazda: Szent-György napi adó 303 pénz; 1045 juh után 1 bárány, 84 pénz; 185 kereszt, azaz 832½ kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 854½ kutu búza tizede 10 kila — 3 = 7 és 5½ kutu — 3 = 2½; 10½ vontató árpa tizede 4½ kila: lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 180 pint bor; 7 vontató és 4 rudas, azaz 55 kutu ;köles; Demeter-napi virgü 460 pénz; 50 disznó után 200 pénz; széna fejében 63 pénz 1 jünige vaj.

Nagy Miklós zsellér: ½ vontató búza tizede 1 kutu,½ kutu 13 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kovács János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 369 juh után 1 bárány, 84 pénz; 50 kereszt, azaz 225 kutu és 1½ vontató, azaz 23 kutu, összesen 258 kutu búza tizede 3 kila 2 kutu; 2½ vontató árpa tizede 1 kila ½ kutu (½kutu 9 pénz); lencse- - -; len- - -; kender- - -; 1 vontató és 4 rudas, azaz 55 kutu köles tizede 5½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 8 disznó után 32 pénz; széna fejében 63 pénz.

Balok János zsellér: 12 kereszt, azaz 103½ kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu, 4½ kutu, ára 118 pénz; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu egynegyed; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 8 rudas, azaz 19 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Sajti Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány, 84 pénz; 31 kereszt, azaz 139½ kutu és 4½ vontató, azaz 99 kutu, összesen 238½ kutu búza tizede 3 kila; 7 vontató árpa tizede 3 kila; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 13 disznó után 52 pénz; széna fejében 63 pénz.

Jó András zsellér: - - - juh után 1 bárány, 84 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz; Tartozásának összege 44½ és 1½ az irnoknak összesen 46, kezese Kovács János és Kovács István.

Csávás István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 32 kereszt, azaz 144 kutu búza tizede 1 kila 6½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; lencse- - -; len- - -; 15 rudas, azaz 27 kutu köles tizede 3 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Vajda Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 47 kereszt, azaz 211½ kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 212½ kutu búza tizede 2 kila 6½ kutu; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 10 rudas, azaz 22 kutu köles tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 11 disznó után 44 pénz; széna fejében 63 pénz.

Zsódos György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 10 kereszt, azaz 45 kutu búza tizede 4½ kutu, 118 pénz; len- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; 1 disznó után - - -; széna fejében 63 pénz.

Nagy Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 23 kereszt, azaz 103½ kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu; ½ kutu, 13 pénz; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; len- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 7 disznó után 28 pénz; széna fejében 63 pénz.

Giricó Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, széna fejében 63 pénz.

Váradi Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány, 84 pénz; 111 kereszt, azaz 500 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 544 kutu búza tizede 6 kila 6½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu: lencse- - -; len- - -; kender- - -; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 18 disznó után 72 pénz; széna fejében 63 pénz; 1 jünige vaj.

Váradi Ferenc zsellér: - - - juh után 1 bárány, 84 pénz; 14 kereszt, azaz 63 kutu búza tizede 6½ kutu; 170 pénz; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Csákó Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 50 kereszt, azaz 225 kutu búza tizede 2 kila 6½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; len- - -; kender- - -; 10 rudas, azaz 21 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 6 disznó után 24 pénz; széna fejében 63 pénz.

Farkas János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány ára 84 pénz és ½, [bárány?] ára 42 pénz; 44 kereszt, azaz 198 kutu búza tizede 2½ kila; 15 rudas árpa tizede 3 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz, széna fejében 63 pénz.

Faragó Lukács gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 37 kereszt és 15 rudas, azaz 181½ kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 10 kutu köles tizede 1 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Váci Gergel gazda, elmenekült: Szent György-napi adó 303 pénz; 15 kereszt, azaz 67½ kutu búza tizede 7 kutu; kender- - -; 1 vontató azaz 35 kutu köles- - -.

Tarcali János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Száz Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1386 meg 13, összesen 1399 juh után 1 bárány, 84 pénz; 183 kereszt, azaz 823½ kutu búza tizede 10 kila 2½ kutu; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu, 1½ kutu, 28 pénz; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 30 disznó után 120 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nemes György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz (levonva) 52 (maradt) 11.

Kis Barta István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány, 84 pénz; 87 kereszt, azaz 391½ kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 435½ kutu búza tizede 5 kila 3½ kutu; 5½ vontató árpa tizede 2 kila 3 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 30 disznó után 120 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szél Benedek gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 21 kereszt, azaz 94½ kutu búza tizede 1 kila 1½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; len- - -; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Lukus (Lőkös?) Dani gazda: Szent-György napi adó 303 pénz; 6 kereszt, azaz 27 kutu és 15 rudas, azaz 16 kutu, összesen 43 kutu búza tizede 4½ kutu 115 pénz; kender- - -; 6 rudas, azaz 17 kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 disznó után 4 pénz; széna fejében 63 pénz; 1 jünige vaj, 84 pénz.

Csöcs (Csúcs?) Demeterné zsellér: 9 kereszt búza tizede ½ kila; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Lukus András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 14½ kereszt, azaz 65 kutu búza, tizede 6½ kutu; 1½ vontató árpa tizede 5 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 2 méhkas után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szoboszlói Kis István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 18 kereszt azaz 81 kutu búza tizede 1 kila; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Vecseri Gergel gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 60 kereszt azaz 270 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 380 kutu búza tizede 4 kila 6 kutu; 1½ vontató árpa tizede 5 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 15 rudas, azaz 34 kutu köles tizede 3½ kutu; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, 84 pénz; 18 disznó után 72 pénz; széna fejében 63 pénz.

Vecseri Szabó István zsellér: 42 kereszt 12 kéve és 8 rudas, azaz 200 kutu búza tizede 2½ kila; 1 vontató árpa tizede 4 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 13 rudas, azaz 24 kutu köles tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 7 disznó után 28 pénz; széna fejében 63 pénz.

Vata Demeter zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Bán Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 116 kereszt 4 kéve, azaz 522 kutu és 3½ vontató, azaz 599 kutu búza tizede 7½ kila; 5½ vontató árpa tizede 2 kila 3 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 6 kas méh után 60 pénz; 4 vontató, azaz 100 kutu köles tizede 1 kila 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 25 disznó után 100 pénz; széna fejében 63 pénz.

Csánki Demeter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Becsi János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szalai István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt, azaz 180 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; len- - -; kender- - -; 15 rudas, azaz 29 kutu köles tizede 3 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 18 disznó után 72 pénz; széna fejében 63 pénz.

Faragó Mihál zsellér: 10 kereszt búza tizede 4½ kutu; len- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Csöcs János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 44 kereszt, azaz 198 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 220 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; len- - -; kender- - -; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 6 disznó után 24 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 57 kereszt és 3 rudas, azaz 259½ kutu búza tizede 3 kila 2 kutu; 2½ vontató árpa tizede 1 kila ½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 2 kas méh után 20 pénz + 63 = 83; 15 kutu köles tizede 1½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 10 disznó után 40 pénz; széna fejében 63 pénz.

Varga Mátyás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 50 kereszt, azaz 225 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 269 kutu búza tizede 3 kila 3 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; 5 rudas, azaz 10 kutu köles tizede 1 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 5 disznó után 20 pénz; széna fejében 63 pénz

Mados János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 70 kereszt és 4 kéve, azaz 315 kutu búza tizede 3 kila 6½ kutu; 1½ vontató árpa tizede 5 kutu; lencse - - -; len - - -; kender- - -; 1 kas méh után 10 pénz; 10 rudas, azaz 22 kutu köles tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 4 disznó után 16 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nagy András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 24 kereszt, azaz 108 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; 5 rudas árpa tizede 1 kutu; lencse - - -; len - - -; kender - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Juhász Mihál zsellér: 5 kereszt, azaz 22½ kutu búza tizede 2 kutu, 55 pénz (levonva) 7 (maradt) 48; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Nemes János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 74 kereszt, azaz 333 kutu búza tizede 4 kila 1½ kutu; 2½ vontató árpa tizede 1 kila ½ kutu, 1 kutu 19 pénz; 3 vontató, azaz 65 kutu köles tizede 6½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 60 pint bor; 5 kas méh után 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 11 disznó után 44 pénz; széna fejében 63 pénz; 1 jünige vaj, 84 pénz.

Nagy György zsellér: 8 kereszt, azaz 36 kutu búza tizede 3½ kutu, 91 pénz; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Tót János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, 84 pénz; széna fejében 63 pénz; az irnoknak [?] 30 pénz; tartozásának összege az agáknak 38½, az irnoknak 1½ összesen 40; vagyonukkal kezesei Váradi Mihál, Bán Mihál, Vecseri Gergel.

Mészáros András zsellér: Demeter-napi virgü 560; 1 jünige vaj 84 pénz (levonva) 14 (maradt) 70; széna fejében 63 pénz.

Varga Bálint gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 19 kereszt, azaz 85½ kutu búza tizede 1 kila ½ kutu, 224 pénz; len- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 10 disznó után 40 pénz; széna fejében 63 pénz.

Takács István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz: 50 kereszt, azaz 225 kutu búza tizede 2 kila 6½ kutu; 2½ vontató árpa tizede 1 kila ½ kutu; 6 rudas, azaz 20

kutu köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 63 pénz.

Borbíró István zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Korcsmáros János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 kereszt, azaz 202½ kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 334½ kutu búza tizede 4 kila 1½ kutu; 4 vontató árpa tizede 1 kila 6 kutu: Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 5 disznó után 20 pénz; széna fejében 63 pénz; lencse- - -; len- - -; kender- - -.

Kis Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 105 kereszt, azaz 472½ kutu búza tizede 5 kila 7½ kutu; 4 vontató árpa tizede 1 kila 6 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 300 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 10 disznó után 40 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szűcs Gácspár zsellér: 6 kereszt, azaz 27 kutu búza tizede 3 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj 84 pénz; 1 disznó után 4 pénz; széna fejében 63 pénz.

Kovács Bálind gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 39 kereszt, azaz 175½ kutu és 1½ vontató, azaz 33 kutu, összesen 208½ kutu búza tizede 2 kila 5 kutu, 1 kutu 26 pénz; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; len- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Marosi Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 29 kereszt 6 kéve, azaz 130 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 196 kutu búza tizede 2½ kila; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 131 pint bor; 15 kas méh tizede 1, ami 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 21 disznó után 84 pénz; széna fejében 63 pénz.

Varjas Pula János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 33½ kereszt, azaz 150 kutu búza tizede 1 kila 7 kutu; len- - -; kender- - -; szőlő után 80 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 63 pénz.

Szirják György zsellér: 6 kereszt, azaz 27 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 38 kutu búza tizede 4 kutu; len- - -; kender- - -; szőlő után 78 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj 84 pénz; széna fejében 63 pénz; tartozása az agáknak 114 pénz, az irnoknak semmi; kezese Kis Pál.

Tót Tamás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; - - - juh után 1 bárány 84 pénz; 66 kereszt, azaz 297 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 319 kutu búza tizede 4 kila 3 kutu, 78 pénz; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; lencse- - -; len- - -; kender- - -; szőlő után 80 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 11 disznó után 44 pénz; széna fejében 63 pénz.

Gazdák száma 81, zsellérek száma 39, búza 327 kila 1 kutu, juh 6195 darab, disznó 965 darab.

Szentgyörgy falu

Ajándék: 1 ezüst.

Vukoszáv pap által testvérével Mihailoval Egerbe küldött 1 darab takaró értéke 600 pénz és az 1 (pár) csizma értéke 1 ezüst.

Filip gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz, pasztirma fejében 14 pénz.

Jovan gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 105 kereszt, azaz 315 kutu búza tizede 3 kila 7½ kutu; 45 kereszt, azaz 180 kutu árpa tizede 2 kila 2 kutu; köles-tized ½ kila; kender- - -; borsó- - -; cirok-tized 1 kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Gavrilo Kis Dobrali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 115 juh után 1 bárány; 22 kereszt, azaz 66 kutu búza tizede 6½ kutu; köles-tized 2 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. (tartozása) az irnoknak 20 pénz, kezese Tódor.

Jovan Durszak („fogoly") zsellér: 30 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; kölestized 2 kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Gyuragy Hergyaviceli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 123 juh után 1 bárány; 27 kereszt 12 kéve, azaz 83 kutu búza tizede 1 kila½ kutu; köles-tized 3 kutu; cirok - - -; kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz, pasztirma fejében 14 pénz; 6 disznó után 24 pénz. (tartozása) az irnoknak 35 pénz, kezese Kömür Gözlü [„szénfekete szemű"].

Vuk Szircsevity gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 342 juh után 1 bárány; 212 kereszt, azaz 636 kutu és 34 rudas, azaz 35 kutu, összesen 671 kutu búza tizede 8 kila 3 kutu; 76 kereszt, azaz 304 kutu és 13 rudas, azaz 20 kutu, összesen 324 kutu árpa tizede 4 kila ½ kutu, tartozik 1½ kutuval; köles-tized 1 kila ½ kutu; cirok-tized 4 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 24 disznó után 96 pénz.

Jovan Isztapárli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 160 kereszt, azaz 480 kutu búza tizede 6 kila; 152 rudas árpa tizede 1 kila; köles-tized 6 kutu; cirok-tized 4 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Damjan Roglaticali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 64 kereszt, azaz 192 kutu és 4 rudas, azaz 5 kutu, összesen 197 kutu búza tizede 2½ kila; 55 kereszt, azaz 220 kutu árpa tizede 2 kila 6 kutu; cirok- - -; kender- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Jankó fogoly Roglaticali, gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 49 juh után 1 bárány; 90 kereszt, azaz 270 kutu búza tizede 3 kila 3 kutu; 15 kereszt, azaz 60 kutu árpa tizede 6 kutu; köles-tized 2½ kutu; cirok-tized 1 kutu; kender- - -; borsó- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz, ebből 140 [?]; pasztirma fejében 14 pénz; (tartozása) az irnoknak 23 pénz, kezese Kömür Gözlü.

Novak Bosnák zsellér: 23 kereszt, azaz 69 kutu búza tizede 7 kutu; 9 rudas árpa tizede 1 kutu; kender- - -; köles-tized 1 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; a vaj elengedtetett.

Zsivko kenéz, Köszö (Kösze? „csupasz állú") Roglaticali, gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 264 juh után 1 bárány; 85 kereszt, azaz 255 kutu búza tizede 3 kila 1½ kutu, tartozik 39 — 22 = 17 pénzzel; 13 kereszt, azaz 52 kutu árpa tizede 2 kutu, ára 38 pénz, adós maradt; cirok- - -; len- - -; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz, pasztirma fejében 14 pénz.

Vuk Deri Ment gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; 15 kereszt, azaz 60 kutu és 8 rudas árpa tizede 6½ kutu; köles- - -; cirok- - -; kender- - -; [utólag bejegyezve] megszökött.

Mali Piri Doja gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 60 kereszt 10 kéve, azaz 182 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu, 1 kutu ára 26 pénz; 20 kereszt, azaz 80 kutu és 80 rudas, azaz 25 kutu, összesen 105 kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; köles-tized 1 kutu; cirok-tized ½ kutu; kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Mirko Roglaticali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt, azaz 120 kutu búza tizede 1½ kila; 40 kereszt, azaz 120 kutu árpa tizede 2 kila; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 1 disznó után 4 pénz, (tartozása) az irnoknak 35 pénz, kezese Kömür Gözlü.

Szobota Roglaticali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 114 juh után 1 bárány; 45 kereszt, azaz 135 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu, adós maradt 1½ kutuval, ára 39 pénz; 15 rudas árpa tizede 1½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; (tartozása) az irnoknak 400 [?] pénz, kezese Kömür Gözlü.

Isztojan fogoly gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 105 kereszt 2 kéve, azaz 315 kutu búza tizede 3 kila 7½ kutu; 67 rudas árpa tizede ½ kila; köles-tized 4 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 8 disznó után 32 pénz.

Gorovicsa Kacsanin nevű városrész (mahalle)

Gorovicsa Kacsanin gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 328 juh után 1 bárány; 128 kereszt, azaz 384 kutu búza tizede 4 kila 6½ kutu; 60 kereszt, azaz 240 kutu árpa tizede 3 kila; köles-tized 1 kila ½ kutu; cirok-tized 1 kutu; 14 kas méh tizede 1 (kas); kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz;

Adam [?] Peszérli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 36 kereszt, azaz 108 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; 20 kereszt, azaz 80 kutu árpa tizede 1 kila; köles-tized 1 kutu; cirok-tized 2 kutu; kender- - -; 3 kas méh után 30 pénz 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Mitre Tornyali, kezese Obrán [?], zsellér: 11 kereszt, azaz 33 kutu búza tizede 3½ kutu; köles-tized 2 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz;

pasztirma fejében 14 pénz; (tartozása) az irnoknak 20 akcse, kezese Kömür Gözlü [!].

Obrán [?] Valkánli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 106 juh után 1 bárány; 59 kereszt, azaz 177 kutu és 7 rudas, azaz 5 kutu, összesen 182 kutu búza tizede 2 kila 2½ kutu; 5 kereszt 12 kéve, azaz 23 kutu árpa tizede 2½ kutu, (tartozása?) 1 kutu; cirok-tized 1 kutu; kender- - -; 1 kas méh után 10 pénz; borsó- - -; köles-tized 1 kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Gorovicsa Pollák Valkánli, kezese Petre Hergyaviceli, gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 302 juh után 1 bárány; 35 kereszt, azaz 105 kutu és 10 rudas, azaz 5 kutu, összesen 110 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu, ára 285 pénz; köles- - -; kender- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Isztepan Megyerli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 80 juh után 1 bárány; 51 kereszt, azaz 153 kutu búza tizede 1 kila 7½ kutu; 20 kereszt, azaz 80 kutu árpa tizede 1 kila; köles-tized 1 kila 1 kutu; cirok- - -; kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; 3 disznó után 12 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Zsivko Feketényli [?] zsellér: 35 kereszt, azaz 105 kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu; kender - - -; 5 kas méh után 50 pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. Kezese Kömür, az irnoknak (adott) 20 pénzt.

Radvan Bozsitali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 60 kereszt 7 kéve, azaz 181½ kutu és 20 rudas, azaz 10 kutu, összesen 191½ kutu búza tizede 2 kila 3 kutu; borsó- - -; lencse- - -; kender- - -; köles-tized 2 kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. Kezese Kömür Gözlü.

Radoszav Tordali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 178 juh után 1 bárány; 26 kereszt, azaz 78 kutu búza tizede 1 kila; 12½ kereszt, azaz 50 kutu és 15 rudas, azaz 15 kutu, összesen 65 kutu árpa tizede 6½ kutu; köles-tized ½ kutu; cirok- - -; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz, pasztirma fejében 14 pénz. Kezese Kömür Gözlü, (tartozása) az irnoknak 20 pénz.

Taprifun Nadali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 91 kereszt, azaz 273 kutu búza tizede 3 kila 3½ kutu; 41 kereszt, azaz 164 kutu árpa tizede 2 kila ½ kutu; köles-tized 3 kutu; cirok-tized 3 kutu; kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; Kezese Kömür Gözlü.

Gyuro Tordali gazda: Szent-György-napi adó 303 pénz; 49 kereszt, azaz 147½ kutu búza tizede 1 kila 7 kutu; 20 kereszt, azaz 80 kutu árpa tizede 1 kila; köles-tized 3 kutu; cirok-tized 3 kutu, kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 20 disznó után 80 pénz. Kezese Kömür Gözlü (tartozása) az irnoknak 35 pénz.

Kara Isztojan gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 juh után- - -; 48½ kereszt, azaz 145½ kutu búza tizede 1 kila 6½ kutu; 18 kereszt, azaz 72 kutu és 30 rudas, azaz 15 kutu, összesen 87 kutu árpa tizede 1 kila 1 kutu; köles-tized 2 kutu; kender- - -; borsó- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Bozso Sokolovceli (Soklucali?) gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 106 kereszt, azaz 318 kutu búza tizede 4 kila; 115 kereszt, azaz 460 kutu és 30 rudas, azaz 10 kutu, összesen 470 kutu árpa tizede 5 kila 7 kutu; köles-tized 1 kila 1 kutu; cirok-tized 1 kutu; kender- - -; borsó- - -; lencse- - -; 12 kas méh tizede 1 (kas); 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 7 disznó után 28 pénz.

Radoszav Vorgali zsellér: 10 kereszt 4 kéve, azaz 30 kutu búza tizede 3 kutu; 6 kereszt, azaz 24 kutu árpa tizede 2½ kutu; köles-tized ½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Novak Penteleli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz, adós maradt; 156 juh után 1 bárány; 110 kereszt, azaz 330 kutu búza tizede 4 kila 1 kutu; 20 kereszt, azaz 80 kutu és 90 rudas, azaz 40 kutu, összesen 120 kutu árpa tizede 1½ kutu; köles-tized 1 kutu; cirok- - -; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Vuk Nadali zsellér: 33 kereszt, azaz 99 kutu búza tizede 1 kila 2 kutu; 33 kereszt, azaz 128 kutu árpa tizede 1 kila 5 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Radona Novakovity zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; vaj fejében 84 pénz; (tartozása) az irnoknak 1 timon, kezese Kömür Gözlü.

Damjan kenéz, gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 165 juh után 1 bárány; 160 kereszt, azaz 480 kutu búza tizede 6 kila, adós maradt 4 kutuval; 60 rudas árpa tizede 1 kila; köles-tized 5 kutu; cirok- - -; kender- - -; borsó- - -; lencse- - -; 108 kas méh tizede 11 darab; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Gorovicsa gazda, Damjan (kenéz) alá tartozik: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 kereszt, azaz 135 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 35 kereszt, azaz 140 kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; köles-tized 2½ kutu; cirok-tized 1½ kutu; kender- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; tartozása 72 pénz, az irnoknak 20, összesen 92 pénz (kezese) Kömür Gözlü.

Marko Nadali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz, 30 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; 25 kereszt, azaz 100 kutu árpa tizede 1 kila 2 kutu; köles-tized 1½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; (tartozása) az irnoknak 20 pénz, kezese Kömür Gözlü.

Jovan Kral Hegyösli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 183 kereszt, azaz 549 kutu búza tizede 6 kila 7 kutu, tartozik 4 kutuval, vagyis 105 pénzzel; 79 kereszt, azaz 316 kutu és 19 kereszt, azaz 10 kutu, összesen 326 kutu árpa tizede 4 kila ½ kutu; köles-tized 2 kila 1 kutu; cirok- - -; kender- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. Kezese Malis.

Civetko gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; 20 kereszt, azaz 80 kutu árpa tizede 1 kila; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. Kezese Kömür.

Kovacs Radoszav gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 65 kereszt, azaz 195 kutu búza tizede 2 kila 3½ kutu, ebből tartozik 1 kila 2½ kutuval, azaz 262 pénzzel; 15 kereszt, azaz 60 kutu és 4 rudas árpa tizede 6 kutu, ebből tartozik 3 kutuval, azaz 45 pénzzel; kender- - -; 3 kas méh után 30 pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; tartozik 262+45+30+ a virgüből 126 pénzzel, összesen 463 és az irnoknak 20, ami együttesen 483 pénz, kezese Todor.

Todor Besenovali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 176 juh után 1 bárány.

Mitre Szállásli (Szálasli?) gazda: Szent-György-napi adó 303 pénz; 25 kereszt 7 kéve, azaz 76 kutu búza tizede 7½ kutu; 23 kereszt, azaz 92 kutu és 10 rudas, azaz 5 kutu, összesen 97 kutu árpa tizede 1 kila 2 kutu; köles-tized ½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma 14 pénz; 4 disznó után 16 pénz. Kezese Kömür Gözlü, (tartozása) az irnoknak 20 pénz.

Rajko Vaszil Hergyavali városrész (mahalle).

Rajko Vaszil Hergyavali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 352 juh után 1 bárány; 127 kereszt, azaz 381 kutu és 1 rudas búza tizede 4 kila 6 kutu; 80 kereszt, azaz 320 kutu árpa tizede 4 kila; köles-tized ½ kila; cirok-tized 1½ kila; borsó- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 4 disznó után 16 pénz.

Popov Miliszav gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 127 kereszt, azaz 381 kutu búza tizede 4 kila 6 kutu; 50 kereszt, azaz 200 kutu és 30 rudas, azaz 15 kutu, összesen 215 kutu árpa tizede 2 kila 5½ kutu; köles-tized 5½ kutu; cirok- - -; kender- - -; méhkas-tized 3 kas; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Todor Szállásli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 55 kereszt, azaz 165 kutu búza tizede 2 kila ½ kutu; 20 kereszt, azaz 80 kutu és 15 rudas árpa tizede 1 kila 1 kutu; köles-tized 1 kutu; cirok-tized 2 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma 14 pénz; tartozása 11 timon és az irnoknak 1 timon, kezese Kömür Gözlü.

Jovan Borotali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 190 kereszt, azaz 570 kutu búza tizede 7 kila 1 kutu; 115 kereszt, azaz 460 kutu és 29 rudas, azaz 10 kutu, összesen 470 kutu árpa tizede 5 kila 7 kutu; köles-tized 5 kutu; kender- - -; cirok-tized ½ kutu; lencse- - -; 16 kas méh tizede 1 darab, 50 [!] pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 15 disznó után 60 pénz.

Bozso Tótházli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 15 juh után 30 pénz; 60 kereszt, azaz 180 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 59 kereszt, azaz 236 kutu árpa tizede 2 kila 7½ kutu; köles-tized 4½ kutu; cirok-tized 2 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Zsivko Tüfenkcsi („puskaműves"): 1 kas méh.

Rajko Potamisali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 167 kereszt, azaz 501 kutu búza tizede 6 kila 2 kutu; 30 kereszt 12 kéve, azaz 123 kutu árpa tizede 1 kila 4½ kutu; köles-tized 6 kutu; cirok-tized 2½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Melita zsellér: 30 kereszt 14 kéve, azaz 92 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; cirok-tized 2½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 20 disznó után 80 pénz.

Zsivko Vátli gazda: Szent-György-napi adó 303 pénz; 344 juh után 1 bárány; 40 kereszt, azaz 120 kutu búza tizede 1½ kila; 20 kereszt, azaz 80 kutu árpa tizede 1 kila; köles-tized 1 kila; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Pilov Iszvet Andrásli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 80 kereszt, azaz 240 kutu búza tizede 3 kila; 50 kereszt, azaz 200 kutu árpa tizede 2½ kutu; köles-tized 4 kutu; borsó- - -; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Malis gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 150 kereszt, azaz 450 kutu búza tizede 5 kila 5 kutu; 7 vontató árpa tizede 2 kila 5½ kutu; cirok-tized 6½ kutu; 10 kereszt zab tizede 3½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 9 disznó után 36 pénz.

Isztojan Roglaticali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 67 kereszt, azaz 201 kutu búza tizede 2½ kila; 10 kereszt, azaz 40 kutu és 7 vontató, azaz 5 kutu, összesen 45 kutu árpa tizede 4½ kutu, adós maradt; köles-tized 1 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Laos gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 206 juh után 1 bárány; 127 kereszt, azaz 381 kutu búza tizede 4 kila 6 kutu; 84 kereszt, azaz 332 kutu árpa tizede 4 kila 1 kutu; köles-tized 2 kutu; cirok-tized 2 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Drigosity Vucsity gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 235 juh után 1 bárány; 135 kereszt, azaz 405 kutu búza tizede 5 kila ½ kutu; 35 kereszt, azaz 212 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; köles-tized ½ kila; cirok-tized 2 kutu; kender- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Gorovicsa Roglaticali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 192 juh után 1 bárány; 50 kereszt, azaz 150 kutu búza tizede 1 kila 7 kutu; 5 vontató árpa tizede ½ kutu, ára 9 pénz; cirok- - -; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Petre Veresli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 173 juh után 1 bárány; 137 kereszt, azaz 411 kutu búza tizede 5 kila 1 kutu, 1 kila 1 kutu ára 236 pénz, ebből 28 levonva, maradt 208 pénz, (tartozás) az irnoknak 20 pénz; 56 kereszt, azaz 224 kutu és 10 rudas, azaz 5 kutu, összesen 239 kutu árpa tizede 2 kila 7 kutu, kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Ekem városrész (mahalle)

Ekem [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 330 juh után 1 bárány; 165 kereszt, azaz 495 kutu búza tizede 6 kila 1½ kutu; 130 kereszt, azaz 520 kutu árpa tizede 6½ kila; köles-tized ½ kila; kender- - -; borsó- - -; 1 kas méh után 10 pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 10 disznó után 40 pénz; Kezese Kömür Gözlü.

Szobo Devecserli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 372 juh után 1 bárány; 138 kereszt, azaz 414 kutu búza tizede 5 kila ½ kutu, tartozása 3 kutu, ára 78 pénz; 100 kereszt, azaz 400 kutu és 17 rudas, azaz 15 kutu, összesen 415 kutu árpa tizede 5 kila 1½ kutu; köles-tized 1½ kutu; kender- - -; borsó- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 4 disznó után 16 pénz.

Isztojity Kelebiali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 138 juh után 1 bárány; 160 kereszt, azaz 480 kutu búza tizede 6 kila; 20 kereszt, azaz 80 kutu és 20 rudas, azaz 10 kutu, összesen 90 kutu árpa tizede 1 kila 1 kutu; köles-tized 1 kila 6 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 4 disznó után 16 pénz.

Gozdan Radonicali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 75 kereszt, azaz 225 kutu búza tizede 2 kila 6½ kutu; 55 kereszt, azaz 220 kutu árpa tizede 2 kila 6 kutu; borsó- - -; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Todor Hrusinli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 211 kereszt 5 kéve, azaz 634 kutu búza tizede 7 kila 7½ kutu; 112 kereszt 12 kéve, azaz 450 kutu árpa tizede 5 kila 5 kutu; kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; tartozása 11 timon, az irnoknak 20 pénz, kezese Kömür Gözlü.

Nikola Hrusinli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 37 kereszt 5 kéve, azaz 111 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; 4 kereszt 12 kéve, azaz 19 kutu árpa tizede 2 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Plavosa Tótházli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 285 juh után 1 bárány; 43 kereszt 12 kéve, azaz 131 kutu búza tizede 1 kila 5 kutu, kender- - -; 2 kas méh után 20 pénz; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Gyurica Kumbajali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 337 juh után 1 bárány; 150 kereszt, azaz 450 kutu búza tizede 5 kila 5 kutu, adós maradt 5 kutuval; 45 kereszt, azaz 180 kutu árpa tizede 2 kila 2 kutu; köles-tized 1½ kutu; cirok-tized 3 kutu; kender- - -; lencse- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 10 disznó után 40 pénz; adós maradt 3 timonnal, de Kömür Gözlü az irnoknak megfizette.

Ivko Ilcsi gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 195 juh után 1 bárány; 55 kereszt, azaz 160 kutu búza tizede 2 kila ½ kutu, 1 kila ára 223 pénz, ebből levonva 32+12, maradt (tartozása?) 179 pénz, kezese . . . [?] Malis; 22 kereszt, azaz 88 kutu árpa tizede 1 kila 1 kutu; kender- - -; borsó- - -; 1 kas méh; vaj 1 jünige; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Belo Kumbajali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 102 kereszt, azaz 306 kutu búza tizede 3 kila ½ kutu; 41 kereszt, azaz 164 kutu árpa tizede 2 kila ½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 3 disznó után 12 pénz. A búza-tized árából tartozása maradt 170, (illetőleg) 100 pénz, vagyon-kezese Malis.

Zsivo Kumbajali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 282 juh után 1 bárány.

Kovács Kozman gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt, azaz 60 kutu búza tizede 6 kutu; köles-tized ½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Bogdan Nagyősli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 290 juh után 1 bárány; 30 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu, ára 236 pénz + 120 = 356; 7 kereszt, azaz 28 kutu árpa tizede 3 [?] kutu; 8 kereszt zab tizede 4 kutu; köles-tized 1 kila; kender- - -; 48 kas méh tizede 5 darab; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Mirko Cvekovicsity gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; 13 kereszt, azaz 52 kutu árpa tizede 5 kutu. 1 kutu ára 19 pénz; köles-tized 1½ kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz;

Zsivko gazda, Kovácshoz tartozik: Szent György-napi adó 303 pénz; 86 kereszt 3 kéve, azaz 258 kutu búza tizede 3 kila 2 kutu, átadása 6 kutu ára 168 pénz, tartozása 2½ kila; 54 kereszt, azaz 216 kutu és 11 rudas, azaz 4 kutu, összesen 220 kutu árpa tizede 2 kila 6 kutu, (tartozása?) 4 kutu, ebből átadása 56 pénz; köles- - -; 4 kas méh után 40 pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Szavko Cselicsity gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 195 juh után 1 bárány; 135 kereszt, azaz 405 kutu búza tizede 5 kila ½ kutu, tartozása ½ kutu; 85 kereszt, azaz 340 kutu árpa tizede 4 kila 2 kutu, (tartozása?) 1 kutu; köles-tized 1 kila; cirok-tized 2 kutu; zab-tized 2 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Jovan Kumbajali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 97 kereszt, azaz 291 kutu búza tizede 3 kila 5 kutu; 55 kereszt, azaz 220 kutu árpa tizede 2 kila 6 kutu; cirok-tized 2 kutu; kender- - -; 14 kas méh tizede 1 darab; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Lazo Iflah zsellér: 40 kereszt, azaz 120 kutu búza tizede 1½ kila; 1 vontató rápa tizede 1½ kutu; cirok-tized 1 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Miho Keceli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 juh után 90 pénz; 103 kereszt 9 kéve, azaz 311 kutu búza tizede 3 kila 7 kutu; 23 kereszt 3 kéve, azaz 93 kutu árpa tizede 1 kila 1½ kutu; köles-tized 2 kutu; kender- - -; borsó- - -; méhkas- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 7 disznó után 28 pénz; tartozása 61—28, vagyis 33 pénz.

Jovica Keceli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 143 kereszt, azaz 429 kutu búza tizede 5 kila 3 kutu, 2 kutu ára 56 pénz; 33½ kereszt, azaz 134 kutu és 15 rudas, azaz 15 kutu, összesen 149 kutu árpa tizede 1 kila 7 kutu; köles-tized 2 kutu; cirok-tized 1 kutu; kender- - -; méhkas- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Lazo Keceli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 kereszt, azaz 135 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 20 rudas árpa tizede 1 kutu; köles-tized 1½ kutu; cirok-tized 2 kutu; kender- - -; 3 kas méh után 30 pénz; borsó- - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Belus Keceli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 80 kereszt, azaz 240 kutu búza tizede 3 kila; 8 kereszt, azaz 32 kutu árpa tizede 3 kutu; cirok-tized 1 kutu; kender- -; borsó- - -; 2 kas méh után 20 pénz; köles-tized 2 kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Volta Keceli városrész (mahalle)

Volta Keceli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 72 juh után 1 bárány; 72 kereszt, azaz 216 kutu búza tizede 2 kila 5½ kutu; 30 kereszt 2 kéve, azaz 120 kutu és 20 rudas, azaz 10 kutu, összesen 130 kutu árpa tizede 1 kila 5 kutu; kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Petre Iflah gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 50 kereszt, azaz 150 kutu árpa tizede 1 kila 7 kutu; köles-tized 2 kutu; kender- - -; borsó- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Mitre Dutszak („fogoly") gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 25 kereszt, azaz 75 kutu és 10 rudas, azaz 5 kutu búza tizede 1 kila; 40 kereszt, azaz 160 kutu árpa tizede 2 kila; kender- - -; köles-tized 1 kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Dutszak („fogoly") Mitre Kereszturli zsellér: 2½ kila búza, [kiigazítva:] 2 kila 2 kutu; 1 kila 6 kutu árpa; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Radovan Goluhan gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 37 kereszt, azaz 11 kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu; 6 kereszt, azaz 24 kutu árka tizede 2½ kutu; köles-tized 1 kutu; cirok-tized 1 kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Kojcsa Roglaticali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 256 juh után 1 bárány; 105 kereszt, azaz 315 kutu és 5 rudas, összesen 320 kutu búza tizede 4 kila; 95 kereszt, azaz 380 kutu árpa tizede 4 kila 6 kutu; köles-tized 3 kutu; cirok-tized 2 kutu; kender- - -; borsó- - -;2 kas méh után 20 pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Kukan Petre Bratovivac városrész (mahalle)

Kukan Petre Bratovivav gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 332 juh után 1 bárány; 162 kereszt, azaz 486 kutu búza tizede 6 kila ½ kutu; 120 kereszt, azaz 480 kutu árpa tizede 6 kila, 1 kila 7 kutuval adós maradt; köles-tized ½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Pop Nikola gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 185 juh után 1 bárány; 187 kereszt, azaz 561 kutu búza tizede 7 kila; 73 kereszt, azaz 292 kutu és 19 rudas, azaz 10 kutu, összesen 302 kutu árpa tizede 3 kila 6½ kutu, 1 kutu ára 19 pénz; köles-tized 1 kila; cirok- - -; kender- - -; borsó- - -; 2 kas méh után 20 pénz; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Ivan Hrusinli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 101 kereszt, azaz 303 kutu búza tizede 3 kila 6½ kutu; 150 kereszt, azaz 600 kutu árpa tizede 7½ kila, adós maradt, 1 kila ára 19 pénz; köles-tized 1½ kutu; kender- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Vukovoj Isztracsa gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt, 5 kéve, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; kender - - -; borsó - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Jovan Sárali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 90 juh után 1 bárány; 24 kereszt, azaz 72 kutu búza tizede 7½ kutu; 7 kereszt, azaz 28 kutu és 20 rudas, azaz 10 kutu, összesen 38 kutu árpa tizede 4 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Konusar Isztepán zsellér: 11 kereszt, azaz 33 kutu búza tizede 3½ kutu, ½ kutu ára 13 pénz; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; tartozása 21 timon, az irnoknak 20 pénz, kezese Kömür Gözlü.

Kukan gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 434 juh után 1 bárány; 88 kereszt, azaz 264 kutu búza tizede 3 kila 2½ kutu; 95 kereszt, azaz 380 kutu árpa tizede 4 kila 6 kutu; köles-tized 1 kila 2 kutu; kender - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Isztanko Szolar gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 60 kereszt, azaz 180 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 50 kereszt 2 kéve, azaz 200 kutu árpa tizede 2½ kila; köles-tized 2 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Vuk bíró gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 13 kereszt 2 kéve, azaz 39 kutu árpa tizede 4 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Avram Bácskali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 80 kereszt, azaz 240 kutu búza tizede 3 kila; 33 kereszt, azaz 132 kutu árpa tizede 1 kila 5½ kutu; köles-tized 5 kutu; kender - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Pap György zsellér: 40 rudas árpa.

Isztoja Akácali városrész (mahalle)

Isztoja Akácali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 260 juh után 1 bárány; 141½ kereszt, azaz 424½ kutu búza tizede 5 kila 2½ kutu, tartozása 4 kutu, ára 105 pénz; 2 kereszt, azaz 8 kutu árpa tizede 1 kutu, ára 19 pénz; köles-tized 6 kutu; cirok-tized ½ kutu; kender - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. Tartozása 124 + 336 + az irnoknak 20, összesen 480 pénz, kezese Kömür Gözlü.

Gyuragy Potamisali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 26 kereszt, azaz 78 kutu búza tizede 1 kila, adós maradt ½ kutuval; 6 kereszt, azaz 24 kutu árpa tizede 2½ kutu; cirok-tized ½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 8 disznó után 32 pénz. Tartozása 42 pénz.

Petre Megyerli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 73 kereszt 4 kéve, azaz 220 kutu búza tizede 2 kila 6 kutu; 35 kereszt 7 kéve, azaz 142 kutu és 30 rudas, azaz 15 kutu, összesen 157 kutu árpa tizede 2 kila, adós maradt 4 kutuval, az irnoknak megadta; kender - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Vukomir Túregyházli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 470 juh után 1 bárány, elengedtetett; köles-tized 1 kila ½ kutu; kender - - -; méhkas - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; vaj fejében 70 pénz.

Mility gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 87 juh után 1 bárány; 45 kereszt, azaz 135 kutu búza tizede 1 kila 5 ½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Porodan Brisztivicali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 75 juh után 1 bárány; 70 kereszt, azaz 210 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 13 kereszt, azaz 52 kutu és 40 rudas, azaz 20 kutu, összesen 72 kutu árpa tizede 7½ kutu; köles-tized 4½ kutu; cirok-tized 1½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Vuk Posi Birko gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 26 kereszt, azaz 78 kutu búza tizede 1 kila; 14 kereszt, azaz 56 kutu és 12 rudas, azaz 5 kutu, összesen 61 kutu árpa tizede 6 kutu; köles-tized 2 kutu; cirok-tized 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Vukoszav Megyerli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 53 kereszt 3 kéve, azaz 159 kutu búza tizede 2 kila; 37 kereszt 5 kéve, azaz 148 kutu árpa tizede 1 kila 7 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 12 disznó után 48 pénz.

Marko Megyerli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 22 kereszt, azaz 60 kutu búza tizede 6½ kutu; 5 kereszt, azaz 20 kutu árpa tizede 2 kutu; köles-tized 2 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Ilija Vizesli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 25 juh után 50 pénz; 107 kereszt, azaz 321 kutu búza tizede 4 kila; 75 kereszt, azaz 300 kutu árpa tizede 3 kila 6 kutu; köles-tized 1½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 1 disznó után 4 pénz. Kezese Kömür Gözlü.

Zsivko Kolar gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 49 kereszt, azaz 147 kutu búza tizede 1 kila 7 kutu; 21 kereszt 10 kéve, azaz 86 kutu árpa tizede 1 kila ½ kutu; köles-tized 1½ kutu; kender - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Branko Galadali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 172 juh után 1 bárány; 54 kereszt 5 kéve, azaz 163 kutu búza tizede 2 kila ½ kutu, 1 kutu ára 13 pénz; kender

- - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. Tartozása 17 timon, kezese Kömür Gözlü.

Monostorli Bogdan Csukanin gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 114 kereszt 10 kéve, azaz 344 kutu búza tizede 4 kila 2½ kutu; 37 kereszt, azaz 148 kutu árpa tizede 1 kila 7 kutu; köles-tized 1 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Janko Galadali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 31 kereszt 10 kéve, azaz 94½ kutu búza tizede 1 kila 1½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz.

Nikola Galadali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 136 juh után 1 bárány; 208 kereszt, azaz 624 kutu búza tizede 7 kila 6½ kutu; 78 kereszt, azaz 316 kutu árpa tizede 3 kila 7½ kutu; köles-tized 5 kutu; kender - - -; borsó - - -; 30 kas méh tizede 3 darab; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Mihailo Galadali zsellér, megszökött.

Mitre Galadali gazda: Szent György-napi [?] virgü 1 [!]; 50 kereszt, azaz 150 kutu búza tizede 1 kila 7 kutu, ára 375 pénz; 30 kereszt, azaz 120 kutu és 12 rudas, azaz 10 kutu, összesen 130 kutu árpa tizede 1 kila 5 kutu, ára 195 pénz; köles-tized 2 kutu; kender - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. Tartozása 375 + 195 = 570 pénz, kezese Nikola Galadali.

Isztoja Brisztvicali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 15 kereszt, azaz 45 kutu búza tizede 4½ kutu; 20 kereszt, azaz 80 kutu és 10 rudas, azaz 5 kutu, összesen 85 kutu árpa tizede 1 kila ½ kutu; köles-tized 1½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz.

Lazo Kolity zsellér: 45 kereszt, azaz 135 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 10 kereszt, azaz 40 kutu árpa tizede 4 kutu; köles-tized ½ kutu; cirok - - -; kender - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; pasztirma fejében 14 pénz; 1 jünige vaj. Kezese Kömür Gözlü.

A gazdák száma 100, a zsellérek száma 11, juh 9118 darab.

Pop Nikola szolgája Tomo Dutszak („fogoly"), zsellér: 60 kereszt, azaz 180 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 25 kereszt, azaz 100 kutu árpa tizede 1 kila 2 kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 560 pénz; pasztirma fejében 14 pénz. Tartozása 6 timon, az irnoknak 35 pénz, kezese Kömür Gözlü.

Ilja, Todor szomszédja, gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 12 kereszt, azaz 36 kutu búza tizede 3½ kutu; 5 kereszt, azaz 20 kutu és 15 rudas, azaz 13 kutu, összesen 33 kutu árpa tizede 3½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; a Demeter-napi virgüből adott 9½ timont, majd teljesen megfizette; pasztirma fejében 14 pénz.

Disznó összesen (Szentgyörgyön) van 279 darab.

Bökény falu

Ajándék: 1 ezüst.

Ivan Sárali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 22 kereszt 10 kéve, azaz 78½ kutu búza tizede 1 kila; 8 kereszt, azaz 40 kutu árpa tizede 4 kutu; kender - - -; köles - - -. Megszökött.

Vukadin Akácali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 37 kereszt 10 kéve, azaz 131 kutu búza tizede 1 kila 5 kutu, 3 kutu elengedtetett; köles - - -; kender - - -, [utólag bejegyezve] megszökött.

Jovan Kengyeli [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 38 kereszt 4 kéve, azaz 132 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 16 kereszt, azaz 80 kutu árpa tizede 1 kila; kender - - -; 1 jünige vaj.

Gyurica Mihal basi, gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 52 kereszt 4 kéve, azaz 182 kutu búza tizede 2 kila 2½ kutu; 26 kereszt, azaz 130 kutu árpa tizede 1 kila 5 kutu; köles-tized 1 kutu, elengedtetett; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Vuk Baro gazda; Szent György-napi adó 303 pénz; 38 kereszt 5 kéve, azaz 133 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 9 kereszt, azaz 45 kutu árpa tizede 4½ kutu; köles-tized 1 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj, [utólag bejegyezve] megszökött.

Kosztadin gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 43 kereszt 4 kéve, azaz 150½ kutu búza tizede 1 kila 7 kutu; 4 rudas árpa tizede ½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj.

Lazo Dzselebdzsi („hajcsár") gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 25 kereszt, azaz 87½ kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; 1 jünige vaj, ára 70 pénz.

Marko Birov gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 21 kereszt, azaz 73½ kutu búza tizede 7½ kutu; vaj fejében 56 pénz, az irnok kezébe adta.

Nedo [?] Mihalcsik gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 227 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 132 kereszt, azaz 462 kutu búza tizede 5 kila 6 kutu; 30 kereszt, azaz 150 kutu árpa tizede 1 kila 7 kutu; köles-tized 1 kutu, elengedtetett; kender - - -; 1 jünige vaj; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Gorban Csoban („pásztor") gazda, megszökött.

Marinko Hrusinli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 69 juh után 1 bárány, ára 70 pénz; 145 kereszt, azaz 507½ kutu búza tizede 6 kila 3 kutu; 23 kereszt, azaz 115 kutu árpa tizede 1 kila 3½ kutu; köles-tized 2 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; 10 kas méh tizede 1 darab, ára 100 pénz;

Isztojadin Ravanicali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 148 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 132 kereszt, azaz 462 kutu búza tizede 5 kila 6 kutu; 22 kereszt és 19 rudas, azaz 129 kutu árpa tizede 1 kila 5 kutu; köles-tized ½ kila; kender - - -; 1 jünige vaj; 4 kas méh után 40 pénz.

Milo gazda: Szent György-napi adó 303 pénz, megszökött.

Osztojko Tabancsik gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 kereszt, azaz 157½ kutu búza tizede 2 kila; 25 kereszt, azaz 125 kutu árpa tizede 1 kila 4½ kutu; kender - - -; lencse - - -; 1 jünige vaj.

Janko Jarivity gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 77 kereszt 10 kéve, azaz 267½ kutu búza tizede 3 kila 3 kutu; 17 kereszt, azaz 85 kutu árpa tizede 1 kila ½ kutu; köles - - -; kender - - -; 1 jünige vaj.

Draguilo gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 87 kereszt, azaz 304½ kutu búza tizede 3 kila 6½ kutu; 11 rudas árpa tizede 1 kutu; a köles nem érett be, kender - - -; 1 jünige vaj; 16 kas méh tizede 1 darab, ára 60 [!] pénz, a papnál [?] levő 2 kas méh után 20 pénz.

Vaszo gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 44 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 20 kereszt 5 kéve, azaz 70 kutu búza tizede 7 kutu; 9 rudas árpa tizede 1 kutu; 1 jünige vaj.

Gyurka Ilcsi („küldönc") gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 70 kereszt, azaz 245 kutu búza tizede 3 kila ½ kutu; 20 kereszt, azaz 100 kutu árpa tizede 1 kila 2 kutu; köles - - -; kender - - -; 1 jünige vaj.

Radivoj Kengyel [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 38 kereszt, azaz 133 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu; 4 kereszt, azaz 20 kutu árpa tizede 2 kutu; köles-tized 1½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj.

Szivericsa György gazda, megszökött.

Osztojko Kazak gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 10 kereszt, azaz 35 kutu búza tizede 3½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj.

Gyuro Kazak gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 9½ kereszt, azaz 32½ kutu búza tizede 3½ kutu; kender - - -; vaj 1 jünige; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz, adós maradt 9½ timonnal, . . . átvette.

Janko zsellér: 12 kereszt, azaz 42 kutu búza tizede 4 kutu.

Vujak gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 60 kereszt, azaz 210 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 23 rudas árpa tizede 2½ kutu; lencse - - -; 1 jünige vaj.

Isztepan Deri Kobila [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 124 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 66 kereszt 10 rudas, azaz 236 kutu búza tizede 3 kila; 8 kereszt köles tizede 1½ kutu; kender - - - ; 1 jünige vaj.

Belus Gyurkóci zsellér: 16 kereszt, azaz 56 kutu búza tizede 5½ kutu; 1 jünige vaj. Megszökött.

Isztanko Ponavice gazda: Szent György-napi adó 303 pénz: 18 kereszt 5 kéve, azaz 64 kutu búza tizede 6½ kutu; 12 kereszt, azaz 60 kutu és 4 rudas, azaz 4 kutu árpa tizede 6½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; 2 kas méh után 20 pénz.

Dacso Ponavice gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 32 kereszt 13 kéve, azaz 115 kutu búza tizede 1 kila 3½ kutu; 6 kereszt, azaz 30 kutu árpa tizede 3 kutu; köles-tized 1½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Isztanszav Zsivanizda [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 29 darab juh után- - -; 80 kereszt, azaz 280 kutu búza tizede 3½ kila; 1 jünige vaj.

Atanaszko Ilis gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 63 kereszt, azaz 220½ kutu búza tizede 2 kila 6 kutu; 25 kereszt, azaz 125 kutu árpa tizede 1 kila 4½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj.

Tomo Becseli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 64 kereszt, azaz 224 kutu búza tizede 2 kila 6½ kutu; 50 rudas árpa tizede 6 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj.

Isztojan Polatali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz. Megszökött.

Taprifun zsellér: 8 kereszt, azaz 28 kutu búza tizede 3 kutu. Megszökött.

Zsivko Hrusinli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 97 juh után 1 bárány; 23 kereszt 12 kéve, azaz 83 kutu búza tizede 1 kila ½ kutu; kender - - -; Bozsok- (karácsony-napi?) virgü 460 pénz, ebből levonva 300, (tartozása?) 160 pénz. Megszökött.

Gazdák száma 31, zsellérek száma 2, juh 747 darab.

Taprifun, a kenézhez tartozik, zsellér: 8 kereszt búza tizede 3 kutu.

Vukoszáv zsellér: 80 kereszt, azaz 360 kutu árpa tizede 4½ kila.

Tőke falu

Ajándék: 1 ezüst.

Szimo Koszik [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt, azaz 105 kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu; kender - - -.

Pejak zsellér: 26 kereszt, azaz 91 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; 6 kereszt, azaz 21 kutu és 6 rudas, azaz 4 kutu árpa tizede 2½ kutu; kender - - -. Megszökött.

Predan Tomasevacli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 185 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 158 kereszt, azaz 553 kutu búza tizede 6 kila 7½ kutu; 40 kereszt, azaz 140 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; kender - - -; köles nem érett be; 1 jünige vaj.

Gavrilo Komorás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 100 kereszt, azaz 350 kutu búza tizede 4 kila 3 kutu; 30 kereszt, azaz 105 kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; köles-tized ½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj; cirok 1 kutu.

Ivko Topola gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt, azaz 140 kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; 30 kereszt, azaz 105 kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; kender - - -; lencse - - -; 1 jünige vaj.

Nikola Bosnak zsellér: 50 kereszt, azaz 175 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 29 kereszt, azaz 101½ kutu árpa tizede 1 kila 2 kutu; kender - - -; lencse - - -; 1 jünige vaj.

Bavle Batana gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 48 kereszt, azaz 168 kutu búza tizede 2 kila 1 kutu; 28 kereszt, azaz 98 kutu árpa tizede 1 kila 2 kutu; köles - - -; kender - - -; 1 jünige vaj.

Radván zsellér: 16 kereszt, azaz 56 kutu búza tizede 5½ kutu; 1 jünige vaj.

Szava Szelősli [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 88 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 17 kereszt, azaz 59½ kutu búza tizede 6 kutu; 20 kereszt, azaz 70 kutu árpa tizede 7 kutu; köles - - -; kender - - -. Megszökött.

Vukoszav zsellér: 4 kereszt, azaz 14 kutu búza tizede 1½ kutu. Megszökött.

Kücsük („kicsi") Szobota gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 54½ kereszt, azaz 190 kutu búza tizede 2 kila 3 kutu; 21 kereszt, azaz 73½ kutu árpa tizede 7½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj.

Szobota Girik gazda: 6 kereszt, azaz 21 kutu búza tizede 2 kutu; vaj fejében 84 pénz.

Pajvugyin Bodisa [?] zsellér: 20 kereszt, azaz 70 kutu búza tizede 7 kutu; 10 kereszt, azaz 35 kutu árpa tizede 3½ kutu.

Milovan Devecserli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 81 kereszt 5 kéve, azaz 284 kutu búza tizede 3 kila 4 kutu; 25 kereszt, azaz 87½ kutu árpa tizede 1 kila 1 kutu; kender - - -; lencse - - -. Megszökött.

Nikola Fekedli [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 222 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 148 kereszt 4 kéve, azaz 513½ kutu búza tizede 6 kila 3½ kutu; 65 kereszt és 28 rudas, azaz 250 kutu árpa tizede 3 kila 1 kutu; köles-tized 1½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj.

Mladi Ilija Fekedli [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 108 kereszt, azaz 378 kutu búza tizede 4 kila 6 kutu; 39 kereszt, azaz 336½ kutu árpa tizede 4 kila ½ kutu, tartozása árpából 2 [?] kila 1½ kutu; 1 jünige vaj; köles 2 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz.

Ilija Odonacs gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 34 juh után 1 bárány; 60 kereszt, azaz 210 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 20 kereszt, azaz 70 kutu árpa tizede 7 kutu; 1 jünige vaj.

Andrija Kis Dobrali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 84 kereszt, azaz 294 kutu búza tizede 2 kila 3½ kutu; 18 kereszt, azaz 63 kutu árpa tizede 6½ kutu; köles 10 kereszt; vaj 1 jünige.

Vuk Csoban („pásztor") gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt 3 kéve, azaz 140 kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; 61 kereszt és 18 rudas, azaz 230 kutu árpa tizede 2 kila 7 kutu; kender - - -; 1 jünige vaj.

Janko Csicsérli zsellér: 85 kereszt, azaz 297½ kutu búza tizede 3 kila 6 kutu; 30 kereszt, azaz 105 kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; köles nem érett be; 1 jünige vaj.

Nesko Dutszak („fogoly") zsellér: 93 kereszt 5 kéve, azaz 325 kutu búza tizede 4 kila 1 kutu; árpa - - -; kender - - -.

Nikola Mihal basi gazda: Szent György-napi adó 303 pénz, kezese Zsivko Banovi [?]; 53 kereszt 9 kéve, azaz 186 kutu búza tizede 2 kila ½ kutu; 12 kereszt 6 kéve, azaz 43 kutu és 16 rudas; azaz 12 kutu, összesen 55 kutu árpa tizede 5½ kutu; kender - - -. Megszökött.

Miliszav zsellér: 150 juh után 1 bárány, ára 84 pénz. Megszökött.

Dapo Kis Dobrali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt, azaz 140 kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; 10 kereszt, azaz 35 kutu és 10 rudas, azaz 5 kutu, összesen 40 kutu árpa tizede 4 kutu; köles-tized 3 kutu; 1 jünige vaj.

Zsivko Bozsi Novali zsellér: 22 kereszt, azaz 77 kutu búza tizede 1 kila; 14 kereszt, azaz 84 kutu árpa tizede 1 kila ½ kutu.

Gorovicsa gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt 8 kéve, azaz 168 kutu búza tizede 2 kila 1 kutu; 20 kereszt 3 kéve, azaz 70 kutu árpa tizede 7 kutu; köles nem érett be; kender - - -; lencse - - -; 1 jünige vaj.

Dapo . . . [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt, azaz 70 kutu búza tizede 7 kutu; 9 kereszt 10 kéve, azaz 33 kutu és 10 rudas, azaz 7 kutu árpa tizede 4 kutu; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz, zálogban 1 háló.

Vukoje zsellér: búza-tized 1 kutu; 6½ kereszt, azaz 22½ kutu árpa tizede 2½ kutu; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; köles-tized 4 kutu.

Milutin Baracházli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 68 kereszt 8 kéve, azaz 240 kutu búza tizede 3 kila. Megszökött.

Vujan Tomasoveli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz. Megszökött.

Csivijo Linak gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 56 kereszt, azaz 196 kutu búza tizede 2 kila 3½ kutu; köles - - -; kender - - -; Megszökött.

Iszmolan Bírov zsellér: 15 kereszt, azaz 52½ kutu búza tizede 5½ kutu; 13 kereszt 6 kéve, azaz 47 kutu árpa tizede 4½ kutu; köles nem érett meg; kender - - -.

Kosztadin zsellér: 4 kereszt, azaz 14 kutu árpa tizede 1½ kutu. Megszökött.

Bosko Tomasoveli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 kereszt, azaz 157 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 28 kereszt, azaz 98 kutu árpa tizede 1 kila 2 kutu. Megszökött.

Radvan Gyajak [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 122 juh után 1 bárány, ára 84 pénz.

Nikola Bozitovali gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 115 juh után 1 bárány, ára 90 pénz; 210 kereszt, azaz 735 kutu búza tizede 9 kila 1½ kutu; 100 kereszt, azaz 350 kutu és 20 rudas, azaz 15 kutu, összesen 365 kutu árpa tizede 4 kila 4½ kutu; 4 kila köles tizede 3½ kutu; kender - - -; lencse - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Rajko Csifli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz, kezese Nikola Bozitovali; 20 kereszt, azaz 70 kutu búza tizede 7 kutu; 15 kereszt, azaz 52½ kutu árpa tizede 5½ kutu; kender - - -; lencse - - -; 1 jünige vaj.

Zsivko . . . [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 78 juh után 1 bárány; 30 kereszt, azaz 150 kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu; 15 kereszt, azaz 52½ kutu árpa tizede 5½ kutu; 1 jünige vaj.

Damjan zsellér: 36 kereszt 10 kéve, azaz 128 kutu tizede 1 kila 5 kutu; 20 kereszt, azaz 70 kutu árpa tizede 7 kutu; köles - - -; kender - - -. Megszökött.

Radoszav zsellér: a Demeter-napi virgü fejében 1 bunda.

Aranit Gyubak [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 265 juh után 1 bárány; 105 kereszt, azaz 367½ kutu búza tizede 4 kila 5 kutu; 29 kereszt, azaz 101½ kutu és 10 rudas, azaz 8½ kutu, összesen 110 kutu árpa tizede 1 kila 3 kutu; 1 jünige vaj; köles 6 kutu; Demeter-napi virgü 23 timon.

Gyuro Bobdáli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 12 kereszt, azaz 42 kutu búza tizede 4 kutu; köles-tized 1½ kutu; kender - - -; 1 jünige vaj. Megszökött.

Isztojan Akcsanin gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 105 kereszt, azaz 367½ kutu búza tizede 4 kila 5 kutu; 26 kereszt, azaz 91 kutu árpa tizede 1 kila 1 kutu; 1 jünige vaj; 10 kas méh után 1 darab; a Demeter-napi virgüből 300 pénz; 3 kutu köles.

Akácali Pejo zsellér: 5 kereszt, azaz 17½ kutu búza tizede 2 kutu; 5 kereszt, azaz 17½ [!] kutu árpa tizede 1½ kutu; Demeter-napi virgü - - -. Megszökött.

Kosztadin zsellér: 4 kereszt, azaz 14 kutu búza tizede 1½ kutu; 4 kereszt 8 kéve, azaz 16 kutu árpa tizede 1½ kutu; 1 jünige vaj.

Bodiszav Varjasli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 161 juh után 1 bárány; 67 kereszt, azaz 234½ kutu búza tizede 2 kila 7½ kutu; 44 kereszt, azaz 154 kutu árpa tizede 1 kila 7½ kutu; köles nem érett meg; kender - - -; lencse - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Isztrajne Homosityli [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 50 kereszt, azaz 175 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 30 kereszt, azaz 105 kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; köles-tized ½ kutu; kender - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Jovan zsellér: 29 kereszt, azaz 101½ kutu búza tizede 1 kila 2 kutu; köles - - -; kender - - -. Megszökött.

Mircsite zsellér: 13 kereszt 2 kéve, azaz 45 kutu búza tizede 4½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz (zálogban) 2 bunda és egy rossz . . . [?].

Kovács Dapo gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 23 kereszt, azaz 70½ kutu búza tizede 1 kila. Megszökött.

Vuk Batana gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 60 kereszt, azaz 210 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 13 kereszt árpa tizede 4½ kutu; köles nem érett be; kender - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; 1½ kutu cirok.

Nesko zsellér: 15 kereszt, azaz 52½ kutu búza tizede 5½ kutu; 10 kereszt árpa tizede 3½ kutu; kender - - -.

Hornak kenéz gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 177 juh után 1 bárány; 170 kereszt, azaz 595 kutu búza tizede 7 kila 3½ kutu; 60 kereszt, azaz 210 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; köles-tized 7 kutu; kender - - -; lencse - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Zsivko Vilar gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 115 kereszt, azaz 400 kutu búza tizede 5 kila; 35 kereszt, azaz 122½ kutu árpa tizede 1 kila 4½ kutu; köles-tized 2½ kutu; kender - - -; lencse - - -; 1 jünige vaj; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Gazdák száma 34, zsellérek száma 18, juh 1420 darab.

Petre Polak zsellér: 5 kereszt, azaz 17½ kutu búza tizede 2 kutu.

Zsivana zsellér: 15 kereszt, azaz 52½ kutu búza tizede 5½ kutu; kender - - -.

Csevijan gazda: Szent György-napi adó - - -; 82 kereszt 7 kéve, azaz 290 kutu búza tizede 3 kila 5 kutu; 21 kereszt 5 kéve, azaz 74 kutu és 11 rudas, azaz 6 kutu árpa tizede 1 kila; kender - - -; 5 kas méh után 50 pénz, az irnok kezébe adatott; 1 jünige vaj.

Mindszent falu

Ajándék: 1 ezüst.

Ágostin János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 44 kereszt, azaz 264 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 330 kutu búza tizede 4 kila 1 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 1 kereszt len; 2½ vontató köles tizede 1 kila 3 kutu; 115 pint bor; 6 kas méh után 60 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 15 disznó után 60 pénz.

Varga István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 55 kereszt, azaz 330 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 357 kutu búza tizede 4½ kila; 1½ vontató árpa tizede 5 kutu; 1 kereszt len; 1 rudas lencse; 3 kereszt és 1 vontató köles tizede 7 kutu; 150 pint bor; 14 kas méh után 1 darab . . . [?]; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 10 disznó után 40 pénz; tartozása 4 timon, az irnoknak 2 timon.

Tót András zsellér: 33 kereszt, azaz 208 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 1 rudas, azaz 6½ kutu árpa tizede 1 kutu; len - - -; ½ vontató köles tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; 1 disznó után 4 pénz.

Fodor János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 55 kereszt és 2 vontató búza tizede 4 kila 1 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 3 kereszt len; 3 rudas lencse; 10 kereszt és 1 vontató köles tizede 1 kila 4½ kutu; 185 pint bor; 20 kas méh tizede 2 darab; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 13 disznó után 52 pénz.

Kató György zsellér: 1 méhkas után 10 pénz.

Mónár Mihók gazda: Szent Görgy-napi adó 303 pénz; 3 kereszt, azaz 18 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 40 kutu búza tizede 4 kutu; 60 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Gémes György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 54 kereszt 7 kéve, azaz 327 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 349 kutu búza tizede 4 kila 3 kutu; 1 kereszt len; 15 kereszt és 1 vontató köles tizede 2 kila ½ kutu; 120 pint bor; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 8 disznó után 32 pénz.

Vata Geci gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 3 kas méh után 30 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Vajda Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1½ kereszt, azaz 9 kutu búza tizede 1 kutu; len - - -; 3 méhkas után 30 pénz; 150 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Vajda Gyurka zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 1 disznó után 4 pénz; 63 pint bor. Tartozása 7 timon, az irnoknak adta.

Szappanos [?] Gyurka gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 32 kereszt, azaz 192 kutu búza tizede 2 kila 3 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; 1 kereszt len; lencse - - -; ½ vontató köles tizede 2½ kutu; 85 pint bor; 3 kas méh után 30 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 8 disznó után 32 pénz.

Cse Gácspár gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2 kereszt búza tizede 1 kutu; 1 kereszt len; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz.

Tót Albert gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 24 kereszt 10 kéve búza tizede 1 kila 7 kutu; 7 rudas árpa tizede 2½ kutu, ára 37 pénz; 15 kereszt és ½ vontató köles tizede 1 kila 6½ kutu; 150 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Bozó Mihál zsellér: 2 kereszt búza tizede 1 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 45 pint bor; 2 disznó után 8 pénz.

Mónár Benedek zsellér; 5 kas méh után 50 pénz.

Gulás Imre zsellér: 6 kereszt búza tizede 3½ kutu; 3 kas méh után 30 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Borsos Gergel bíró, gazda: Szent György-napi adó 303 pénz, adós maradt; 15 kereszt búza tizede 1 kila 1 kutu; 4 rudas, azaz 15 kutu árpa tizede 1½ kutu; ½ kereszt len; 570 pint bor; 7 kas méh tizede 1 darab.

Varga János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt 3 kéve, azaz 120 kutu búza tizede 1½ kila; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu, ára 52 pénz; 1 kereszt len; 1½ vontató köles tizede 6½ kutu; 80 pint bor; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Kis Péter zsellér: Demeter-napi virgü 1 ezüst.

Nagy János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 7 kereszt 11 kéve, azaz 46 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 68 kutu búza tizede 7 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu, (tartozása?) ½ kutu; len - - -; 13 kereszt 3 kéve köles tizede 1 kila 2½ kutu; 25 pint bor; 3 kas méh után 30 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Kata zsellér: 5 kas méh után 50 pénz.

Szentei János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 28 kereszt, azaz 168 kutu és 5 rudas, azaz 5 kutu, összesen 173 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 4 rudas, azaz 14½ kutu árpa tizede 1½ kutu, ára 21 pénz; 1 kereszt len; 4 kereszt és 4 rudas köles tizede 3½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Fűsüs Gácspár zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 1 kas méh után 10 pénz; 62 pint bor; 5 disznó után 20 pénz.

Csatri János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2 kereszt 3 kéve búza tizede 1½ kutu; 50 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Bogas Demeter zsellér: 1 vontató búza tizede 2 kutu; árpa - - -; 1 vontató köles tizede 4½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj, elengedtetett.

Vajda Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 36 kereszt, azaz 216 kutu búza tizede 2 kila 5½ kutu, tartozásban; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; 5 kereszt, 5 rudas köles tizede 5 kutu; 1 kereszt len; 91 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 5 disznó után 20 pénz.

Bozó Balás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 38 kereszt, azaz 228 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 272 kutu búza tizede 3 kila 3½ kutu; 3 vontató, azaz 103½ kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; len - - -; 25 kereszt 3 vontató köles tizede 4 kila 1 kutu; 150 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 9 disznó után 36 pénz.

Szakál Mátyás zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Gyapjas Demeter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 32 kereszt, azaz 192 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 214 kutu búza tizede 2 kila 5½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; len - - -; 29 kereszt 8 kéve és ½ vontató köles tizede 4 kila 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 4 disznó után 16 pénz; 1 jünige vaj.

Kajla Mihál zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Daja . . . [?] zsellér: 26 pint bor.

Baksai István bíró, gazda: 50 kereszt 3 kéve, azaz 300 kutu búza tizede 3 kila 6 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; len - - -; 200 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz, (tartozása?) 60 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Szűcs Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 25 kereszt, azaz 150 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 172 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu, ára 52 pénz, (tartozása?) 10 pénz; 1½ vontató köles tizede 6½ kutu; 18 kas méh tizede 2 darab; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 8 disznó után 32 pénz.

Vata András zsellér: 6 rudas, azaz 4 kutu búza tizede ½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; 1 disznó után 4 pénz.

Tót Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 9 kereszt, azaz 54 kutu búza tizede 5½ kutu; 1 kereszt len; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 1 disznó után 4 pénz.

Siha Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt, azaz 120 kutu búza tizede 1½ kila; 4 rudas, azaz 62½ kutu árpa tizede 1½ kutu; len - - -; 2 kereszt és 1 vontató köles tizede 7 kutu; 105 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Szekeres Tamás zsellér: 10 kereszt 6 kéve, azaz 62 kutu és 7 rudas, azaz 7 kutu, összesen 69 kutu búza tizede 7 kutu; 7 rudas, azaz 22 kutu árpa tizede 2½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Siha Benedek gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 25 kereszt, azaz 150 kutu búza tizede 1 kila 7 kutu; 1 kereszt len; lencse - - -; 5 kereszt és ½ vontató köles tizede 6 kutu; 152 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 4 disznó után 16 pénz.

Szakál Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1½ kereszt búza tizede 1 kutu; 7 kereszt és 6 rudas köles tizede 6½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; tartozása 1 timon, az irnoknak 2 timon.

Varasdi György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 25 kereszt, azaz 150 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 172 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; 1 kereszt len; 6 kereszt, 1 vontató köles tizede 1 kila 1 kutu; 120 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Nagy András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 44 kereszt 8 kéve, azaz 267 kutu búza tizede 3 kila 3 kutu, adós maradt vele; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 31 kereszt és 1 vontató köles tizede 3 kila 5 kutu; 73 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 3 disznó után 12 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz.

Szabó István zsellér: 5 kereszt búza tizede 3 kutu; len - - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Borsos Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 55 kereszt 3 kéve, azaz 330 kutu búza tizede 4 kila 1 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 1 kereszt len; 14 kereszt és 1 vontató köles tizede 1 kila 7½ kutu; 280 pint bor; 3 kas méh után 30 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 18 disznó után 68 pénz.

Korom [?] Balás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 49 kereszt, azaz 294 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 338 kutu búza tizede 4 kila 2 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; ½ kereszt len; 2 vontató köles tizede 1 kila 1 kutu; 245 pint bor; 4 kas méh után 40 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 7 disznó után 28 pénz.

Légrádi György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt, azaz 120 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 208 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu, tartozása 6 timon és az irnoknak 2 timon; len - - -; 1½ vontató köles tizede 6½ kutu; 145 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Pap Istók, Fél [?] diákkal, zsellér: 1 vontató búza tizede 2 kutu; 5 kereszt köles tizede 4 kutu.

Csóré Mihál zsellér: 3 vontató búza tizede 6½ kutu, ára 170 pénz; ½ kereszt len; 125 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 1 disznó után 4 pénz.

Szolga Balás gazda; Szent György-napi adó 303 pénz; 38 kereszt, azaz 228 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 272 kutu búza tizede 3 kila ½ kutu; Kató zsellérnél ½ kila búza; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu, ára 52 pénz; len - - -; 8 kereszt és ½ vontató köles tizede 1 kila 3 kutu; 4 kasméh után 40 pénz; a Katónál [?] levő 9 kas méh után 90 pénz; a Szóka Istvánné zsellérnél levő 6 kas méh után 60 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 5 disznó után 60 pénz.

Simon Péter zsellér: 20 kereszt búza tizede 1½ kila; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; len - - -; 1 vontató köles tizede 4½ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz. Kezese Ágostin, az irnoknak megfizette.

Bánfi István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 80 kereszt 5 kéve, azaz 484 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 550 kutu búza tizede 6 kila 7 kutu; 2½ vontató árpa tizede 1 kila ½ kutu; ½ kereszt len; 5½ vontató köles tizede 3 kila; 131 pint bor; 5 kas méh után 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 40 disznó után 160 pénz.

Bánfi György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 6 kas méh után 60 pénz; 40 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Nagy István zsellér: 34½ kereszt, azaz 207 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 251 kutu búza tizede 3 kila 1 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; len - - -; 3 kereszt és 1 vontató köles tizede 7 kutu; 140 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; 5 disznó után 20 pénz.

Anbrus Jakab zsellér: 3 rudas búza, elengedtetett; len - - -.

Gazdák száma 31, zsellérek száma 16.

Mártély falu

Ajándék: 1 ezüst.

Jankula Kevermesli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 18 juh után - - -; 61 kereszt, azaz 183 kutu búza tizede 2 kila 2½ kutu; 53 kereszt, azaz 185½ kutu árpa tizede 2 kila 2½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Bozo Belgradi gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 145 juh után 1 bárány; 160 kereszt, azaz 480 kutu búza tizede 6 kila; 393 kereszt, azaz 136½ kutu árpa tizede 1 kila 5½ kutu; köles - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj. vaj

Nikola gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 144 juh után 1 bárány; 105 kereszt, azaz 315 kutu búza tizede 3 kila 7½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Hirmi [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; tartozása 30 pénz; 24 kereszt, azaz 72 kutu búza tizede 7 kutu, adós maradt vele; 1 jünige vaj. A 30 timon fejében zálogként 1 bunda.

Vujin zsellér: 10 kereszt, azaz 30 kutu búza tizede 3 kutu; 7 kereszt, azaz 24½ kutu árpa tizede 2½ kutu; 15 timon.

Kizil Usztoja gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 156 juh után 1 bárány; 137 kereszt, azaz 411 kutu búza tizede 5 kila 1 kutu; 55 kereszt, azaz 192½ kutu árpa tizede 2 kila 3½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Vukula zsellér: 20 kereszt, azaz 60 kutu búza tizede 6 kutu; Demeter-napi virgü 15 timon.

Szava Kovácsházli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 89 juh után 1 bárány; 41½ kereszt, azaz 129 kutu búza tizede 1 kila 5 kutu; 12 kereszt, azaz 42 kutu árpa tizede 4½ kutu; 4 kas méh után 40 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Dragoszav gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 62 kereszt, azaz 186 kutu búza tizede 2 kila 2½ kutu; 11 kereszt, azaz 38½ kutu és 18 rudas, azaz 60 kutu, összesen 98½ kutu árpa tizede 1 kila 2 kutu; köles - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Szobota zsellér, - - -.

Petko . . . [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 309 juh után 1 bárány; 280 kereszt, azaz 840 kutu búza tizede 10½ kila; 80 kereszt, azaz 280 kutu és 25 rudas, azaz 75 kutu, összesen 355 kutu árpa tizede 4 kila 2½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 40 pénz.

Milos Nagyvejteli [?] gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 77 kereszt, azaz 231 kutu búza tizede 2 kila 7 kutu; köles - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Neszko Kovácsházli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 70 kereszt, azaz 210 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 30 kereszt, azaz 105 kutu és 15 rudas, azaz 45 kutu, összesen 150 kutu árpa tizede 1 kila 7 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj - - -.

Radvan zsellér: a Demeter-napi virgü fejében 15 timon.

Szavko gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 80 juh után 50 pénz, 1 bárány
[sic!]; 15 kereszt, azaz 45 kutu búza tizede 4½ kutu; 10 rudas, azaz 30 kutu árpa tizede 3 kutu; 5 kereszt köles tizede 2 kutu; kender - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Nesko, az előbbi kenéz, gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 122 kereszt, azaz 366 kutu búza tizede 4 kila 4½ kutu; 23 kereszt, azaz 80½ kutu árpa tizede 1 kila; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Isztoján gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 47 kereszt 1 kéve, azaz 141 kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; 30 kereszt, azaz 105 kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; 3 kereszt köles tizede 2 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Ilija gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 72 kereszt, azaz 216 kutu és 10 rudas, azaz 30 kutu, összesen 246 kutu búza tizede 3 kila ½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Todor zsellér: 5 kereszt, azaz 15 kutu búza tizede 1½ kutu; 14 rudas, azaz 42 kutu árpa tizede 4 kutu; 30 rudas köles tizede 3 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz, (tartozása?) 200 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz.

Pavle gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 130 juh után 1 bárány; 176 kereszt, azaz 528 kutu búza tizede 6 kila 5 kutu; 20 kereszt, azaz 70 kutu és 30 rudas, azaz 90 kutu, összesen 160 kutu árpa tizede 2 kila; 6 kas méh után 60 pénz; Demeter-napi virg ü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Mitre gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 431 juh után 1 bárány; 198 kereszt azaz 594 kutu búza tizede 7 kila 3½ kutu; 90 kereszt, azaz 315 kutu és 50 rudas, azaz 150 kutu, összesen 465 kutu árpa tizede 5 kila 6½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Makszim zsellér: 6 kereszt, azaz 18 kutu búza tizede 2 kutu; köles - - -.

Zaharija zsellér, meghalt.

Lukacs Oblacsko gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 650 juh után 1 bárány; 90 kereszt, azaz 270 kutu búza tizede 3 kila 3 kutu; 70 kereszt, azaz 245 kutu búza tizede 3 kila ½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Pidzse gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 35 juh után - - -; 16 kereszt, azaz 48 kutu búza tizede 5 kutu; köles - - -.

Radojica zsellér: átadott 1 ezüstöt.

Osztoja Szerémli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 130 kereszt, azaz 390 kutu búza tizede 4 kila 7 kutu; 30 kereszt, azaz 105 kutu és 50 rudas, azaz 150 kutu, összesen 255 kutu árpa tizede 3 kila 1½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Papaz (a „pap"?) gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 66 kereszt, azaz 198 kutu búza tizede 2½ kila; 15 rudas, azaz 45 kutu árpa tizede 4½ kutu; köles - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Szava Komorasacs gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt, azaz 120 kutu búza tizede 1½ kila; 60 kereszt, azaz 210 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; köles - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Nesko Repko zsellér: búza - - -.

Vucsin Dutszak („fogoly") gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 51 kereszt, azaz 153 kutu búza tizede 1 kila 7½ kutu; 40 kereszt, azaz 140 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Mirko zsellér: 70 kereszt, azaz 210 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu.

Andrija gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 57 kereszt, azaz 171 kutu búza tizede 2 kila 1 kutu; 16 kereszt, azaz 56 kutu és 20 rudas, azaz 60 kutu, összesen 116 kutu árpa tizede 1 kila 3½ kutu; köles - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj. Tartozása 1 timon.

Szava Ilcsi („küldönc") zsellér: 13 kereszt, azaz 39 kutu búza tizede 4 kutu.

Makszim gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 123 juh után 1 bárány; 190 kereszt, azaz 570 kutu búza tizede 7 kila 1 kutu; 20 kereszt, azaz 70 kutu árpa tizede 7 kutu; köles - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz.

Nitko gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 49 kereszt, azaz 147 kutu búza tizede 1 kila 7 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Kovács Damján zsellér: 64 juh után - - -.

Gazdák száma 25, zsellérek száma 11, 1950 darab juh.

Jovica Vántelekli gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 303 kereszt, azaz 909 kutu búza tizede 11 kila 3 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kozman gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 115 kereszt, azaz 345 kutu búza tizede 4 kila 2½ kutu; 26 kereszt, azaz 91 kutu árpa tizede 1 kila 1 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Hornak, a kenéz alá tartozik, zsellér: 18 kereszt 10 kéve, azaz 62 kutu búza tizede 6 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz, ebből tartozása 270 pénz.

Vásárhely város

Ajándékként 6 ezüst, . . . [?] 6 ezüst; bormérési pénz (mejháne akcseszi) 9 arany; pasztirma pénz (pasztirma akcseszi) 2000 pénz.

Veres Tót István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2000 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 106½ kereszt, azaz 639 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 727 kutu búza tizede 9 kila 1 kutu; 11 vontató, azaz 379½ kutu árpa tizede 4 kila 6 kutu, (tartozása?) 4 kutu, ára 60 pénz; 5 szekér köles tizede 2 kila 6 kutu; len - - - ; lencse - - - ; rudas; 1240 (pint) bor, a városnak ajándékoztatott; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 29 disznó után 116 pénz; széna fejében 200 pénz.

Gácspár János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 12 kereszt, azaz 72 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 182 kutu búza tizede 2 kila 2½ kutu, ára 485 pénz; 2 vontató, azaz 68 kutu árpa tizede 7 kutu, ára 105 pénz; len - - - ; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; 157 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 100 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Hegedűs Jancsi zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Ötvös János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 6 kereszt 6 kéve, azaz 38 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 82 kutu búza tizede 1 kila ½ kutu, ára 223 pénz; 2 vontató, azaz 68 kutu árpa tizede 7 kutu, ára 105 pénz; 11½ kereszt köles tizede 1 kila 1 kutu; 345 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 75 pénz.

Posztós János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 201 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 59½ kereszt, azaz 357 kutu és 12 vontató, azaz 246 kutu, összesen 621 kutu búza tizede 7 kila 6 kutu, 1 kila, ára 210 pénz; 10 vontató, azaz 345 kutu árpa tizede 4 kila 2½ kutu, 1 kila ára 142 pénz; 1½ kutu - - - ; 36 kereszt köles tizede 3 kila 5 kutu; len - - - ; lencse - - - ; 1338 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 27 disznó után 108 pénz; széna fejében 200 pénz.

Csánki János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 76½ kereszt, azaz 459 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 470 kutu búza tizede 5 kila 7 kutu; 6½ vontató, azaz 224 kutu árpa tizede 2 kila 6½ kutu; 25 kereszt köles tizede 2½ kila; len - - - ; lencse - - - ; 1170 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 150 pénz; tartozása 21 timon, az írnoknak megfizette.

Nagy János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 156 kereszt, azaz 936 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 1002 kutu búza tizede 12 kila 6 kutu; 8 vontató azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila 3 kutu; 45 kereszt és - - - kéve köles tizede 4 kila 3½ kutu; len - - -; lencse - - - ; kender - - - ; 640 pint bor; 2 kas méh után - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 23 disznó után 92 pénz; széna fejében 200 pénz.

Pap Samu gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz; tartozása 439 pénz, az írnoknak 21, összesen 460 pénz, kezese Török István.

Békösi István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 vontató és 2 rudas, azaz 24 kutu búza tizede 2½ kutu, ára 65 pénz; 5 rudas árpa tizede 1 kutu, ára 15 pénz; 4 rudas köles tizede 1 kutu; len - - - ; lencse - - - ; 30 kas méh tizede 3; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 100 pénz.

Tót Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 35 kereszt, azaz 210 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 298 kutu búza tizede 3 kila 6 kutu; 7 vontató, azaz 241½ kutu árpa tizede 3 kila és ¼; 4 szekér köles tizede 2 kila 1½ kutu; len - - - ; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 6 disznó után 24 pénz; széna fejében 100 pénz.

Kis Gergel gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 5 rudas, azaz 5 kutu búza tizede ½ kutu, ára 13 pénz; ½ vontató, azaz 17 kutu árpa tizede 1 kutu és ¼; 2 kutu ára 30 pénz; 5 rudas köles tizede 1 kutu; len - - - ; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Karancsi Lőrinc zsellér: 19 kereszt, azaz 114 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 136 kutu búza tizede 1 kila 5½ kutu, 2½ kutu, ára 65 pénz; 1 vontató, azaz 34½ kutu árpa tizede 3½ kutu, ára 55 pénz; len - - - ; lencse - - - ; 220 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 75 pénz.

Olaj Istók gazda: Szent György-napi adó 303 pénz, (befizetése) 260, (tartozása) 43 pénz, kezese a diák; 15 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; ½ kutu, ára 7 pénz; len - - - ; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz. Tartozása 2 timon, az írnoknak 20 pénz.

Török István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 72 kereszt, azaz 432 kutu és 12 vontató, azaz 264 kutu, összesen 696 kutu búza tizede 8 kila $5^1/_2$ kutu; $2^1/_2$ kutu, ára 65 pénz; 12 vontató, azaz 414 kutu árpa tizede 5 kila $1^1/_2$ kutu; 622 + 65 összesen 687 pénz; 3 rudas zab; 45 kereszt köles tizede $4^1/_2$ kila; 1211 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 250 pénz.

Hudi Istók gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 180 kereszt, azaz 1080 kutu búza tizede $13^1/_2$ kila (tartozása?) 3 kutu, ára 78 pénz; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; 4 kutu ára 60 pénz; 3 szekér köles tizede 1 kila $5^1/_2$ kutu; len - - - ; lencse - - - ; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 200 pénz.

Csizmedzsi Péter zsellér: Demeter-napi adó 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz; (adótartozása) 509, az írnoknak 21, összesen 530, kezese a diák.

Zsarkó Tamás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 203 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; $17^1/_2$ kereszt, azaz 105 kutu búza tizede 1 kila $2^1/_2$ kutu, 275 pénz; 1 vontató árpa tizede $3^1/_2$ kutu, ára 52 pénz; ½ szekér köles tizede $2^1/_2$ kutu; len - - -; lencse - - - ; 50 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 100 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Komáromi Becsi Mihál zsellér: 6 kereszt, azaz 36 kutu búza tizede $3^1/_2$ kutu, ára 85 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Nagy Tamás zsellér: 2 vontató, azaz 44 kutu búza tizede $4^1/_2$ kutu; 1 vontató árpa tizede $23^1/_2$ kutu; 1 szekér köles tizede $4^1/_2$ kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Damján Balázs gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 713 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 136 kereszt, azaz 816 kutu búza tizede 10 kila 1½ kutu; 7 vontató, azaz 241½ kutu árpa tizede 3 kila és egynegyed kutu (tartozása?) 6½ kutu, ára 102 pénz; 22 kereszt és 1 szekér köles tizede 2 kila 6 kutu; len - - -; lencse - - -; 200 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 200 pénz.

Zsarkó János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 70 kereszt, azaz 420 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu búza tizede 6 kila 7½ kutu; 5 vontató, azaz 172½ kutu árpa tizede 2 kila 1½ kutu, (tartozása?) 7½ kutu, ára 112 pénz; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - -; 460 pint bor; Demeter-napi virgü 461 [!] pénz; vaj fejében 1 jünige; 8 disznó után 32 pénz; széna fejében 200 pénz.

Rác Gergel gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 11½ kereszt és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 80 kutu búza tizede 1 kila; ½ vontató árpa tizede 1½ és ¼ kutu [kiigazítva], 2 kutu; len - - -; 390 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Fejér János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2 vontató, azaz 44 kutu búza tizede 4½ kutu; 510 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Igtó (Égető?) Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz (befizetése) 260 (maradt) 43 pénz; 12 kereszt, azaz 72 kutu búza tizede 7½ kutu; ½ vontató árpa tizede 1½ és ¼ kutu [kiigazítva] 2 kutu; 400 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Olaj János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 40 kereszt, azaz 240 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 306 kutu búza tizede 3 kila 6½ kutu; 3 vontató, azaz 103½ kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu (tartozása?) 3½ kutu, ára 52 pénz; - - - köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - -; 55 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 50 pénz.

Zsarkó Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 414 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 110 kereszt, azaz 660 kutu és 8 vontató, azaz 176 kutu, összesen 836 kutu búza tizede 10 kila 3½ kutu; 8 vontató, azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila 4 kutu; 30 kereszt és 1 szekér köles tizede 3 kila 4½ kutu; len - - -; lencse - - -;850 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 20 disznó után 80 pénz; széna fejében 200 pénz.

Zsarkó Mátyás fia Zsarkó Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 123 kereszt, azaz 738 kutu és 9½ vontató, azaz 209 kutu, összesen 947 kutu búza tizede 11 kila 7 kutu; 10½ vontató, azaz 362 kutu árpa tizede 4½ kila és ½ kutu; 3 kila ára 360 pénz; 24 kereszt és 2 szekér köles tizede 3½ kila; len - - -; lencse - - -; borsó - - -; kender - - -; 2615 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 23 disznó után 252 pénz; széna fejében 200 pénz; tartozása 1 arany.

Boros Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 53 kereszt, azaz 318 kutu és 5½ vontató, azaz 121 kutu, összesen 439 kutu búza tizede 5½ kila; 7 vontató, azaz 241½ kutu árpa tizede 3 kila; 2½ szekér köles tizede 1 kila 3 kutu; len - - -; lencse - - -; kender -

- -; 815 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 10 disznó után 40 pénz; széna fejében 175 pénz.

Varga Mihál zsellér: 5 kereszt és 3 kéve, azaz 31 kutu búza tizede 3 kutu, ára 78 pénz; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és ¼ kutu [kiigazítva] 2 kutu, ára 30 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Igtó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 54 kereszt, azaz 324 kutu és 11 vontató, azaz 242 kutu, összesen 566 kutu búza tizede 7 kila ½ kutu; 7 vontató, azaz 241 ½ kutu árpa tizede 3 kila, ára 360 pénz; 4 ½ szekér köles tizede 2 ½ kila; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 1075 pint bor; 13 kas méh tizede 1 kas és 30 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 34 disznó után 136 pénz; széna fejében 175 pénz.

Posztós Pálné zsellér: 38 kereszt, azaz 228 kutu búza tizede 2 kila 7 kutu; 2 vontató, azaz 69 kutu árpa tizede 7 kutu 115 pénz; 3 szekér köles tizede 1 kila 5 ½ kutu len - - -; lencse - - -; kender - - -; 875 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 100 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Zákán János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Nagy Péter zsellér: 10 kereszt és 4 rudas, azaz 66 kutu búza tizede 6 ½ kutu; ½ vontató, azaz 17 kutu árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed, [kikerekítve] 2 kutu; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; 100 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 35 pénz.

Rab Mihál és Zselléri Pálné zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Mucsi Istók gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 305 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 32 kereszt, azaz 192 kutu és 14 vontató, azaz 308 kutu, összesen 500 kutu búza tizede 6 kila 2 kutu; 5 kutu ára 131 pénz; 6 ½ vontató, azaz 224 kutu árpa tizede 2 kila 6 ½ kutu; 3 szekér köles tizede 1 kila 5 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 14 disznó után 56 pénz; széna fejében 175 pénz.

Makai Ferenc Nagy [!] zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 100 pénz.

Dékán Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 107 kereszt 5 kéve, azaz 642 kutu és 15 vontató, azaz 330 kutu, összesen 972 kutu búza tizede 12 kila 1 ½ kutu; 11 vontató, azaz 379 ½ kutu árpa tizede 4 kila 6 kutu; zab 2 ½ vontató; 71 kereszt és 1 szekér köles tizede 7 kila 5 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; 700 pint bor; ára 1022 [?]; pénz 5 kas méh után 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 50 disznó után 200 pénz; széna fejében 250 pénz.

Kardos Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 32 kereszt, azaz 192 kutu és 10 vontató, azaz 220 kutu, összesen 412 kutu búza tizede 5 kila 1 ½ kutu, ára 1060 pénz; 9 ½ vontató, azaz 327 ½ kutu árpa tizede 4 kila 1 kutu; ½ vontató zab tizede - - -; 3 szekér köles tizede 1 kila 5 ½ kutu; lencse - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 30 disznó után 120 pénz; széna fejében 200 pénz.

Török Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 50 kereszt, azaz 300 kutu és 3 ½ vontató, azaz 77 ½ kutu, összesen 377 kutu búza tizede 4 kila 6 kutu; 4 vontató, azaz 138 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; len - - -; lencse - - -; 750 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 24 disznó után 96 pénz; széna fejében 100 pénz.

Varga János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 372 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 64 ½ kereszt, azaz 387 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 497 kutu búza tizede 6 kila 2 kutu; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu, 1 kutu ára 15 pénz; 2 szekér köles tizede 2 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 1140 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 25 disznó után 100 pénz; széna fejében 200 pénz.

Kádár Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 851 juh után 2 bárány [!], ára 168 pénz; 108 kereszt, azaz 648 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 780 kutu búza tizede 9 kila 7 kutu; 5 vontató, azaz 172 ½ kutu árpa tizede 2 kila 1 ½ kutu, 1 kutu ára 15 pénz; 18 kereszt köles tizede 1 kila 6 ½ kutu; lencse - - -; 740 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 29 disznó után 116 pénz; széna fejében 200 pénz.

Damján Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 186 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 59 kereszt 4 kéve, azaz 355 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 421 kutu búza tizede 5 kila 6 kutu; 8 vontató, azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila 3 ½ kutu, ára 412 pénz; 15 ½ kereszt és 2 szekér köles tizede 2 kila 5 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; borsó- - -; 85 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 15 disznó után 60 pénz; széna fejében 150 pénz.

Varga Miklós zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Damján István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 277 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 59 kereszt 4 kéve, azaz 355 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 421 kutu búza tizede 5 kila 2 kutu [aláírva] 4 kutu; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu, 305+105=410 pénz; 5 szekér köles tizede 2 kila 6 kutu; len - - -; lencse - - -; 210 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 150 pénz; 17 disznó után 68 pénz.

Kenéz Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 14 kereszt, azaz 84 kutu és 8 ½ vontató, azaz 176 kutu, összesen 260 kutu búza tizede 3 kila 2 ½ [!] kutu; 5 vontató, azaz 172 ½ kutu árpa tizede 2 kila 1 ½ kutu; 12 kereszt és ½ szekér köles tizede 1 ½ kila; len - - -; lencse - - -; borsó - - -; 630 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 16 disznó után 64 pénz; széna fejében 125 pénz.

Szirják Mihál zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz; 125 pint bor.

Kata Nagy János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 85 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 6 ½ vontató, azaz 143 kutu búza tizede 1 kila 6 ½ kutu; 4 ½ vontató, azaz 145 kutu árpa tizede 2 kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 325 pint bor; 1 szekér köles tizede 4 ½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 125 pénz.

Sebestyén Miklós zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz, (tartozás) 40, kezes a diák; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Nagy György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 6 ½ kereszt, azaz 363 kutu és 13 vontató, azaz 286 kutu, összesen 649 kutu búza tizede 8 kila 1 kutu; 7 vontató, azaz 241 ½ kutu árpa tizede 3 kila ½ kutu, ára 367 pénz; 29 kereszt 3 kéve és 1 szekér köles tizede 3 ½ kila; len - - -; lencse - - -; bab - - -; 485 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 19 disznó után 76 pénz; széna fejében 175 pénz.

Kopasz János zsellér: 10 kereszt, azaz 60 kutu búza tizede 6 kutu; 1 szekér köles tizede 4 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Pálfi Csorba Mihál zsellér: 20 kereszt, azaz 120 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 186 kutu búza tizede 2 kila 2 ½ kutu, ½ kutu ára 13 pénz; 3 vontató, azaz 103 ½ kutu árpa tizede 1 kila 2 ½ kutu, ½ kutu ára 7 pénz; len - - -; lencse - - -; 270 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz; széna fejében 100 pénz.

Varga István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Igtó (Égető?) Mátyás zsellér: 10 kereszt, azaz 60 kutu és 15 rudas, azaz 16 kutu, összesen 76 kutu búza tizede 7 ½ kutu, ára 197 pénz; 1 vontató árpa tizede 3 ½ kutu, ára 52 pénz; len - - -; lencse - - -; 270 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 50 pénz.

Harmati Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz; 50 pint bor.

Füles István zsellér: 3 kereszt, azaz 18 kutu búza tizede 2 kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Benda Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 123 kas méh tizede 12 (kas méh) és 30 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Balok István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 33 kereszt, azaz 208 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 230 kutu búza tizede 2 kila 7 kutu; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - - ; lencse - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 150 pénz.

Füles Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 37 kereszt és 4 kéve, azaz 223 kutu búza tizede 2 kila 6 ½ kutu; 3 ½ vontató, azaz 120 ½ kutu árpa tizede 1 ½ kila; len - - -; lencse - - -; 169 pint bor; ½ szekér köles tizede 2 ½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 75 pénz.

Dezső István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 kereszt búza tizede 3 kila 3 kutu, ára 708 pénz; 4 rudas árpa tizede 1 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 150 pénz.

Kardos István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 700 juh után egy bárány, ára 84 pénz; a pásztoránál (csoban) levő 130 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 52 kereszt, azaz 312 kutu és 9 vontató, azaz 198 kutu, összesen 510 kutu búza tizede 6 kila 3 kutu, ára 1337 pénz; 8 vontató, azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila 3 ½ kutu; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 50 disznó után 200 pénz; széna fejében 200 pénz.

Kis Mucsi János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 468 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 24 kereszt, azaz 144 kutu és 13 vontató, azaz 286 kutu, összesen 430 kutu búza tizede 5 kila 3 kutu; 5 vontató, azaz 172 ½ kutu árpa tizede 2 kila 1 ½ kutu; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; széna fejében 200 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 24 disznó után 96 pénz.

Zádori Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 13 kereszt, azaz 78 kutu búza tizede 1 kila; széna fejében 50 pénz; 210 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Zádori János zsellér: 10 kereszt és 4 kéve, azaz 60 kutu búza tizede 6 kutu, ára 144 pénz; len - - -; lencse - - -; széna fejében 50 pénz; 130 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 12 pénz.

Tót János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 8 kereszt 10 kéve, azaz 51 ½ kutu és 8 vontató, azaz 176 kutu, összesen 227 ½ kutu búza tizede 2 kila 7 kutu, ára 602 pénz; 5 vontató, azaz 172 ½ kutu árpa tizede 2 kila 1 ½ kutu, ára 262 pénz; 2 vontató zab (tizede) - - -; 3 szekér köles tizede 1 kila 5 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 200 pénz.

Tót István zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Kenéz János gazda: Szent György-napi virgü 303 pénz; 34 kereszt, azaz 204 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 270 kutu búza tizede 3 kila 2 kutu; 2 ½ vontató, azaz 86 kutu árpa tizede 1 kila ½ kutu; ½ szekér köles tizede 2 ½ kutu; len - - -; lencse---; 230 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 4 disznó után 16 pénz; széna fejében 100 pénz.

Szálasi (Szilasi?) Imre zsellér: 5 kereszt, azaz 30 kutu búza tizede 3 kutu; 1 vontató, azaz 34 ½ kutu árpa tizede 3 ½ kutu; len - - -; 160 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Barta István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 23 ½ kereszt, azaz 141 kutu és 8 vontató, azaz 176 kutu, összesen 317 kutu búza tizede 4 kila; 9 ½ vontató, azaz 327 ½ kutu árpa tizede 4 kila 1 kutu, 7 kutu ára 105 pénz; 3 szekér köles tizede 1 kila 5 ½ kutu; lencse - - -; széna fejében 175 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 12 disznó után 48 pénz.

Kökénös Péter zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 35 pénz.

Barta Demeter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 28 kereszt, azaz 168 kutu és 8 vontató, azaz 176 kutu, összesen 344 kutu búza tizede 4 kila 2 ½ kutu; 4 vontató és 6 rudas, azaz 148 kutu árpa tizede 1 kila 7 kutu, ára 225 pénz; 2 ½ szekér köles tizede 1 kila 2 kutu; len - - -; lencse - - -; 350 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 15 disznó után 60 pénz; széna fejében 175 pénz.

Arak István zsellér: 8 kas méh után 80 pénz.

Harmati István zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz; 300 pint bor.

Kincses András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 48 ½ kereszt, azaz 291 kutu és 12 vontató, azaz 264 kutu, összesen 555 kutu búza tizede 6 kila 7 ½ kutu, (tartozása?) 1 kila 5 ½ kutu, ára 354 pénz; 8 ½ vontató, azaz 293 kutu árpa tizede 3 kila 6 kutu, 4 kutu ára 60 pénz; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; bab - - -; 664 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 200 pénz; 32 disznó után 128 pénz.

Pató Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 vontató, azaz 22 kutu búza tizede 2 ½ kutu és egynegyed, ára 55 pénz; 345 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Toka István zsellér: 27 kereszt, azaz 162 kutu búza tizede 2 kila és egynegyed (kutu), ára 435 pénz; 5 vontató, azaz 172 ½ kutu árpa tizede 2 kila 1 kutu, ára 235 pénz; 1 szerkér köles tizede 4 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Barta István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 6 kereszt, azaz 36 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 102 kutu búza tizede 1 kila 2 ½ kutu, ára 275 pénz; 2 vontató, azaz 69 kutu árpa tizede 7 kutu, ára 105 pénz; len - - -; lencse - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Olaj István zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 25 pénz.

Szűcs András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 29 kereszt, azaz 174 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 185 kutu búza tizede 2 kila 2 ½ kutu, ára 485 pénz; ½ vontató, azaz 17 kutu árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu, ára

30 pénz; len - - -; lencse - - -; 10 kereszt köles tizede 1 kila; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Légrádi Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20½ kereszt, azaz 123 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 145 kutu búza tizede 1 kila 6½ kutu; len - - -; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Mucsi Péter zsellér: ½ vontató, azaz 11 kutu búza tizede 1 kila, ára 26 pénz; 5 rudas árpa tizede 1 kutu, ára 15 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz.

Ötvös Bálind gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 170 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Simándi István zsellér: 12 kereszt, azaz 72 kutu és 4 rudas, azaz 4 kutu, összesen 76 kutu búza tizede 7½ kutu; 2½ vontató, azaz 86 kutu árpa tizede 1 kila ½ kutu; 125 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz.

Kenéz Lukács gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 44 kereszt 1 kéve, azaz 264 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 396 kutu búza tizede 5 kila; 9 vontató, azaz 310½ kutu árpa tizede 3 kila 7 kutu; 19 kereszt 11 kéve és ½ szekér köles tizede 2 kila 2½ kutu; len - - -; lencse - - -; bab - - -; 735 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 20 disznó után 80 pénz; széna fejében 125 pénz.

Nagy Gergel Istók gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 18 kereszt és 5 kéve, azaz 110 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu, ára 228 pénz; 2 vontató és 6 rudas, azaz 79 kutu árpa tizede 1 kila 1 kutu, ára 135 pénz; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Ördök István zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Galla Mihál zsellér: Demeter-napi adó 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Zsarkó Ábrahán gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1894 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 16 kereszt, azaz 96 kutu és 1½ vontató, azaz 33 kutu, összesen 129 kutu búza tizede 1 kila 5 kutu; 1½ vontató, azaz 51½ kutu árpa tizede 5 kutu; len - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Nagy Kan György zsellér: 5 kereszt és 4 kéve, azaz 30 kutu búza tizede 3 kutu; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Pató András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 15 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu, ára 31 pénz; köles - - -; len - - -; 280 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz.

Szabó Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 320 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 37 kereszt, azaz 222 kutu és 2½ vontató, azaz 55 kutu, összesen 277 kutu búza tizede 3½ kutu; 4½ vontató, azaz 155 kutu árpa tizede 1 kila 7½ kutu; 3 szekér köles tizede 1 kila 5½ kutu; len - - -; széna fejében 150 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 10 disznó után 40 pénz.

Nagy Miklós gazda; kezese a bíró: Szent György-napi adó 303 pénz; 1½ vontató, azaz 33 kutu búza tizede 3½ kutu, ára 91 pénz; 5 rudas árpa tizede 1 kutu, ára 15 pénz; len - - -; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kaszta (Koszta?) János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt és 5 kéve, azaz 182 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu, ára 472 pénz; 1½ vontató, azaz 51½ kutu árpa tizede 5 kutu, ára 75 pénz; 5 rudas köles tizede 1 kutu; len - - -; 340 pint bor; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 1 disznó után 4 pénz.

Igtó Ferenc zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Nagy Demeter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 252 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 72 kereszt, azaz 432 kutu és 15 vontató, azaz 330 kutu, összesen 762 kutu búza tizede 9 kila 4½ kutu; 7 vontató, azaz 241½ kutu árpa tizede 3 kila, ára 260 pénz; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 1315 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 21 disznó után 84 pénz; széna fejében 200 pénz.

Tót Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 36 kereszt 4 kéve, azaz 217 kutu és 8½ vontató, azaz 187 kutu, összesen 404 kutu búza tizede 5 kila ½ kutu; 7 vontató árpa tizede 3 kila; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; széna fejében 175 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Mucsi Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 343 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 66 kereszt 14 kéve, azaz 400 kutu és 10 ½ vontató, azaz 231 kutu, összesen 631 kutu búza tizede 7 kila 7 kutu; 7 ½ vontató árpa tizede 3 kila 2 kutu, 4 kutu ára 60 pénz; 3 ½ szekér köles tizede 1 kila 7 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 1575 pint bor; 7 kas méh után 60 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 22 disznó után 88 pénz; széna fejében 200 pénz.

Nagy Márton zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Kovács Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt, azaz 120 kutu és 1 ½ vontató, azaz 33 kutu, összesen 153 kutu búza tizede 1 kila 7 ½ kutu; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; 1 szekér köles tizede 4 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; 460 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 100 pénz.

Szűcs Tamás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 24 ½ kereszt, azaz 148 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 226 kutu búza tizede 2 kila 7 ½ kutu; 5 vontató, azaz 172 ½ kutu árpa tizede 2 kila 1 ½ kutu; len - - -; 387 pint bor; 5 rudas köles tizede 1 kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 12 disznó után 48 pénz; széna fejében 125 pénz.

Kontos István zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Bene Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 95 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 55 kereszt 5 kéve, azaz 332 kutu és 13 vontató, azaz 286 kutu, összesen 618 kutu búza tizede 7 kila 6 kutu; 5 vontató, azaz 172 ½ kutu árpa tizede 2 kila 1 ½ kutu[?]; 2 ½ kutu 37 pénz; 2 ½ szekér köles tizede 1 kila 2 kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 576 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 17 disznó után 68 pénz; széna fejében 175 pénz.

Sógor zsellér: 3 vontató, azaz 66 kutu búza tizede 6 ½ kutu; 1 ½ vontató árpa tizede 5 ½ kutu.

Kartalai Posztós János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 320 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 64 kereszt 6 kéve, azaz 386 kutu és 7 ½ vontató, azaz 165 kutu összesen 551 kutu búza tizede 6 kila 7 kutu; 7 vontató, azaz 241 ½ kutu árpa tizede 3 kila; 1 ½ szekér köles tizede 6 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 1270 pint bor; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 14 disznó után 56 pénz; széna fejében 175 pénz.

Tószegi Nagy Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 34 kereszt és 4 kéve, azaz 205 kutu búza tizede 2 kila 4 ½ kutu; 3 vontató, azaz 103 ½ kutu árpa tizede 1 kila 2 ½ kutu; 2 ½ szekér köles tizede 1 kila 2 kutu; len - - -; lencse - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj ára 84 pénz; 7 disznó után 28 pénz.

Szűcs Balás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; széna fejében 125 pénz.

Zsarkó Péter zsellér: széna fejében 200 pénz; Demeter-napi virgü 460 [!] pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 76 disznó után 304 pénz; 1 bárány ára 84 pénz.

Szűcs Ferenc zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Búza Benke gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 szekér köles tizede 4 ½ kutu; 2 kereszt 10 kéve, azaz 17 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 105 kutu búza tizede 1 kila 2 ½ kutu; 1 ½ vontató (árpa) tizede 5 ½ kutu; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Szél Demeter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 29 kereszt, azaz 174 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 218 kutu búza tizede 2 kila 6 kutu; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed, [kikerekítve] 2 kutu; 1 ½ szekér köles tizede 6 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; 1095 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 100 pénz.

Vas Márton zsellér: 9 kereszt, azaz 54 kutu búza tizede 5 ½ kutu; 2 rudas köles tizede ½ kutu; len - - -; 200 pint bor; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Fejér András gazda: Szent György napi adó 303 pénz; széna után 50 pénz; bor ára 730 pint; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kontos Lőrinc zsellér: 32 kereszt, azaz 192 kutu búza tizede 2 kila 3 ½ kutu; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Kocó Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 30 kereszt, azaz 180 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 246 kutu búza tizede 3 kila ½ kutu; 4½ vontató, azaz 155 kutu árpa tizede 1 kila 7½ kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; borsó - - -; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 6 disznó után 24 pénz; széna fejében 100 pénz.

Izsók Szabó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 3 kereszt, azaz 18 kutu és 4 rudas, azaz 4 kutu, összesen 22 kutu búza tizede 2 kutu; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Borka Nagy Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 17 kereszt, azaz 92 kutu búza tizede 1 kila 1½ kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Korsós János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; bor ára 210 pint; széna fejében 50 pénz.

Gazdak Hudi János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 82 kereszt, azaz 492 kutu és 20 vontató, azaz 440 kutu, összesen 932 kutu búza tizede 11 kila 5½ kutu; 1 kila és ½ kutu ára 223 pénz; 14 vontató, azaz 483 kutu árpa tizede 6 kila ½ kutu; 3½ kutu, ára 52 pénz; 4 szekér köles tizede 2 kila 1½ kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; 175 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 33 disznó után 132 pénz; széna fejében 250 pénz.

Hudi Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 310 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 176 kereszt, azaz 1056 kutu és 4½ vontató, azaz 99 kutu, összesen 1155 kutu búza tizede 14 kila 3½ kutu; 7 vontató, azaz 241½ kutu árpa tizede 3 kila; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; borsó - - -; kender - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 19 disznó után 76 pénz; széna fejében 175 pénz.

Hudi András gazda, szolgájával: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány, ára 84 pénz; 169½ kereszt, azaz 777 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 887 kutu búza tizede 11 kila 1 kutu; 15½ vontató, azaz 634½ kutu árpa tizede 6 kila 6 kutu; 3 kutu, ára 45 pénz; 6 szekér köles tizede 3 kila 2½ kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; kender - - -; 250 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 49 disznó után 196 pénz; széna fejében 250 pénz; szolgájánál 2 kereszt búza tizede 1 kutu.

Rab Kis Miklós zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz; 170 pint bor.

Pete András zsellér: 1 vontató, azaz 22 kutu búza tizede 2 kutu, ára 52 pénz; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed, [kikerekítve] 2 kutu, ára 30 pénz; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; 600 pint bor; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj.

Szentösi Szabó Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 408 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 31 kereszt, azaz 186 kutu és 9½ vontató, azaz 209 kutu, összesen 395 kutu búza tizede 4 kila 7½ kutu; 7½ vontató, azaz 258½ kutu árpa tizede 3 kila 2 kutu; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; 360 pint bor; széna fejében 150 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 12 disznó után 48 pénz.

Gyuricó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 19 kereszt, azaz 114 kutu és 3½ vontató, azaz 77 kutu, összesen 191 kutu búza tizede 2 kila 3 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Gyuricóné zsellér: Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 120 pint bor; széna fejében 25 pénz.

Dóra János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 9½ vontató, azaz 209 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; 370 pint bor; 2 kas méh után 20 pénz; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz.

Kis András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 5 kereszt, azaz 30 kutu búza tizede 3 kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Becsi Mihók gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 16 kereszt, azaz 96 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 140 kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; 350 pint bor; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Szolga Mózes zsellér: Demeter-napi adó 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 25 pénz; kezese Szántó István.

Csorba István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 7 kas méh után 70 pénz; bor 520 pint; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kuti Péter zsellér: ½ vontató, azaz 11 kutu búza tizede 1 kutu; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Dávid Rab Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 266 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 50 kereszt, azaz 300 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 432 kutu búza tizede 5 kila 3½ kutu; 4 rudas árpa tizede 1 kutu; 10½ kereszt és 1 szekér köles tizede 1½ kila; len - - -; borsó - - -; 800 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 7 disznó után 28 pénz; széna fejében 200 pénz.

Kis Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 47 kereszt, azaz 282 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 326 kutu búza tizede 4 kila ½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; 250 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Csordás György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 375 juh után 1 bárány; 55 kereszt, azaz 330 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 440 kutu búza tizede 5½ kila; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; 3½ szekér köles tizede 1 kila 7½ kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; kender - - -; 1400 pint bor; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 15 disznó után 60 pénz; széna fejében 175 pénz.

Csecs Varga Mihál zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 200 pint bor; széna fejében 25 pénz.

Sziládi István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 865 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 167 kereszt, azaz 1002 kutu búza tizede 12 kila 4½ kutu; 13½ vontató, azaz 465½ kutu árpa tizede 5 kila 6½ kutu; 4½ kutu, ára 72 pénz; 104 kereszt köles tizede 10 kila 3½ kutu; len - - -; borsó - - -; 1150 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 49 disznó után 180 pénz; széna fejében 250 pénz.

Kóna András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 kereszt, azaz 270 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 314 kutu búza tizede 3 kila 7½ kutu; 5½ vontató, azaz 189½ kutu árpa tizede 2 kila 2 kutu; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; 125 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 5 disznó után 20 pénz.

Nagy Mihál zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Kotormán István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 21½ kereszt, azaz 129 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 140 kutu búza tizede 1 kila 6 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; len - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Hegedűs János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 936 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 115 kereszt, azaz 690 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 701 kutu búza tizede 8 kila 6 kutu (tartozása?) 2 kila 6 kutu, ára 577 pénz; 10 vontató, azaz 345 kutu árpa tizede 4 szekér köles tizede 2 kila 1½ kutu; széna fejében 250 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Gábor Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 8 vontató, azaz 176 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 7½ kutu ára 197 pénz; 3 vontató, azaz 103½ kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; 950 pint bor; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 1 disznó után 4 pénz.

Varga Mihál zsellér: (adója) elengedtetett; széna fejében 25 pénz.

Kotormán Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 870 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 160 kereszt, azaz 960 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 1070 kutu búza tizede 13 kila 3 kutu; 5 kutu ára 131 pénz; 15 vontató, azaz 517½ kutu árpa tizede 7 kila 2 kutu; 6 kutu ára 90 pénz; 5 szekér köles tizede 2 kila 6 kutu; len - - -; borsó - - -; 600 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 45 disznó után 180 pénz; széna fejében 250 pénz.

Pordánné zsellér: 2 kas méh.

Kiristó Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 54½ kereszt, azaz 328 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 415 kutu búza tizede 5 kila 1½ kutu; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; bab - - -; 325 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 9 disznó után 36 pénz; széna fejében 175 pénz.

Ábrahán Mihál zsellér: 5½ kereszt, azaz 33 kutu búza tizede 3½ kutu; len - - -; 360 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Bánfi István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 880 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 113 kereszt, azaz 678 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 788 kutu búza tizede 9 kila 7 kutu; 1 kutu ára 26 pénz; 8 vontató, azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila 3½ kutu ára 412 pénz; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 36 disznó után 144 pénz; széna fejében 225 pénz.

Somodi István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 10 kereszt, azaz 60 kutu búza tizede 6 kutu, ára 131 pénz; len - - -; 130 pint bor, széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Somodi Pál zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz; 235 pint bor.

Dékán János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 34 kereszt 4 kéve, azaz 205 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 337 kutu búza tizede 4 kila 2 kutu; 5 ½ vontató, azaz 189 ½ kutu árpa tizede 2 kila 3 kutu; 1 ½ szekér köles tizede 6 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 8 disznó után 32 pénz.

Faragó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 661 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 60 kereszt, azaz 360 kutu búza tizede 4 ½ kila; 8 vontató, azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila 3 ½ kutu; 16 kereszt köles tizede 1 kila 5 kutu; len - - -; borsó - - -; 1 jünige vaj; 10 disznó után 40 pénz; széna fejében 150 pénz.

Csorba Mihál zsellér: 10 kereszt, azaz 60 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 82 kutu búza tizede 1 kila ½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 6 kereszt köles tizede 5 kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Dékán István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2 kereszt, azaz 12 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 56 kutu búza tizede 5 ½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; ½ szekér köles tizede 2 ½ kutu; len - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kökénös György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 408 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 56 kereszt, azaz 336 kutu és 7 vontató, azaz 154 kutu, összesen 490 kutu búza tizede 6 kila 1 kutu; 4 kutu, ára 105 pénz; 7 vontató, azaz 241 ½ kutu árpa tizede 3 kila; ½ vontató zab (tizede) - - -; 1 ½ szekér köles tizede 6 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 16 disznó után 64 pénz; széna fejében 175 pénz.

Hetes István zsellér: 10 kereszt, azaz 60 kutu és 6 rudas, azaz 6 kutu, összesen 66 kutu búza tizede 6 ½ kutu; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu, ára 30 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Sató István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 45 kereszt, azaz 270 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 380 kutu búza tizede 4 kila 6 kutu; 4 vontató, azaz 138 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; 5 kereszt és 1 szekér köles tizede 1 kila ½ kutu; len - - -; borsó - - -; 400 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 14 disznó után 56 pénz; széna fejében 175 pénz.

Benő György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 8 ½ kereszt, azaz 51 kutu és 8 vontató, azaz 176 kutu, összesen 227 kutu búza tizede 2 kila 7 kutu; 3 vontató, azaz 103 ½ kutu árpa tizede 1 kila 2 ½ kutu; 1 ½ szekér köles tizede 6 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; 830 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 15 disznó után 60 pénz; széna fejében 100 pénz.

Kása Mihálné gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 18 kereszt 11 kéve, azaz 112 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 200 kutu búza tizede 2 ½ kila; 4 ½ vontató, azaz 155 kutu árpa tizede 1 kila 7 ½ kutu; 1 szekér köles tizede 4 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; 430 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 9 disznó után 36 pénz; széna fejében 125 pénz.

Kása Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 302 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 19 kereszt, azaz 114 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 158 kutu búza tizede 2 kila; 4 vontató árpa tizede 1 kila 6 kutu; 9 kereszt köles tizede 7 kutu; len - - -; borsó - - -; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 5 disznó után 20 pénz.

Lakatos Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 7 kereszt búza tizede ½ kila, ára 105 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Búza Gácspár zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz; 520 pint bor.

Aracsi János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 22 kereszt, azaz 132 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 143 kutu búza tizede 1 kila 6 ½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; ½ szekér köles tizede 2 ½ kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Lakatos András zsellér: széna fejében 50 pénz.

Borsos István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 4 vontató, azaz 88 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; 1 vontató árpa tizede 3 ½ kutu; 1 szekér köles tizede 4 ½ kutu;

len - - -; borsó - - -; kender - - -; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 75 pénz.

Borsa Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt, azaz 120 kutu búza tizede 1 ½ kutu; 1 vontató és 5 rudas árpa tizede 4 kutu; 1 kutu ára 15 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Seprős István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 10 kereszt, azaz 60 kutu búza tizede 6 kutu; 1 vontató árpa tizede 3 ½ kutu; ½ vontató köles tizede 2 ½ kutu; len - - -; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Pápai István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 224 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 38 kereszt, azaz 228 kutu és 1 ½ vontató, azaz 33 kutu, összesen 261 kutu búza tizede 3 kila 2 kutu; 3 ½ vontató árpa tizede 1 ½ kila; 1 ½ szekér köles tizede 6 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 13 disznó után 52 pénz.

Halász Bálind zsellér: 5 vontató, azaz 110 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; 1 ½ vontató árpa tizede 5 kutu; borsó - - -; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kozma István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 43 kereszt 2 kéve, azaz 258 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu összesen 324 kutu búza tizede 4 kila ½ kutu; 3 vontató, azaz 103 ½ kutu árpa tizede 1 kila 2 ½ kutu; 1 ½ szekér köles tizede 6 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; kender - - -; 572 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 12 disznó után 48 pénz.

Karancsi Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 41 kereszt, azaz 246 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 257 kutu búza tizede 3 kila 2 kutu; 3 vontató, azaz 103 ½ kutu árpa tizede 1 kila 2 ½ kutu; 1 ½ kutu, ára 22 pénz; 8 kereszt és 2 szekér köles tizede 1 kila 7 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; 220 pint bor; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 4 disznó után 16 pénz.

Kis János zsellér: 7 ½ kereszt, azaz 45 kutu búza tizede 4 ½ kutu, ára 118 pénz; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Balok Benedek gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 13 kereszt, azaz 98 [!] kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 109 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; kender - - -; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Szabó Balás zsellér: 3 vontató, azaz 66 kutu búza tizede 6 ½ kutu; 5 rudas árpa tizede 1 kutu; len - - -; kender - - -; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Dóci János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 50 ½ kereszt, azaz 303 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 347 kutu búza tizede 4 kila 3 kutu; 4 vontató, azaz 138 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; 1 szekér köles tizede 4 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 1 disznó után 4 pénz.

Hegyesi Pál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 7 ½ kereszt, azaz 45 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 111 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 12 ½ kereszt köles tizede 1 kila 2 kutu; len - - -; borsó - - -; kender - - -; 577 pint bor; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 11 disznó után 44 pénz; széna fejében 125 pénz.

Nagy István zsellér: 1 ½ vontató, azaz 33 kutu búza tizede 3 ½ kutu; 1 vontató és 5 rudas, azaz 40 kutu árpa tizede 4 kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; 15 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Szél Gyurka zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 130 pint bor; széna fejében 25 pénz.

Baranai Nagy János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; 1113 pint bor; széna fejében 25 pénz.

Szabó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 304 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 20 kereszt 12 kéve, azaz 124 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 190 kutu búza tizede 2 kila 3 kutu; 3 vontató, azaz 103 ½ kutu árpa tizede 1 kila 2 ½ kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; széna fejében 150 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 6 disznó után 24 pénz.

Pató Ferenc zsellér: 7 kereszt és 4 rudas, azaz 46 kutu búza tizede 4 ½ kutu; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; 7 rudas köles tizede 2 ½ kutu; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kiristó Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 155 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 85 kereszt 5 kéve, azaz 512 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 578 kutu búza tizede 7 kila 2 kutu; 1 kila ára 210 pénz; 9 vontató, azaz 310½ kutu árpa tizede 3 kila 7 kutu; 36 kereszt köles tizede 3 kila 5 kutu; len - - -; borsó - - -; kender - - -; 270 pint bor; 10 kas méh tizede 1 (kas méh); Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 24 disznó után 96 pénz; széna fejében 200 pénz.

Olasz István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 355 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 15 kereszt, azaz 90 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 222 kutu búza tizede 3 kila; 13 rudas - - -; 8 vontató, azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila; 3½ kutu; 5½ kutu ára 82 pénz; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; borsó - - -; 240 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 7 disznó után 28 pénz; széna fejében 125 pénz.

Szél András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 262 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 75 kereszt, azaz 450 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 472 kutu búza tizede 5 kila 7½ kutu; 7 vontató, azaz 241½ kutu árpa tizede 3 kila; 25 kereszt és ½ szekér köles tizede 2 kila 6½ kutu; len - - -; borsó - - -; 820 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 30 disznó után 120 pénz; széna fejében 175 pénz.

Veres Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 17 kereszt, azaz 107 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 146 kutu búza tizede 1 kila 6½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; 515 pint bor; 4 kas méh után 40 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 5 disznó után 20 pénz; széna fejében 75 pénz.

Vékon Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 43 kereszt 5 kéve, azaz 260 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 370 kutu búza tizede 4 kila 5 kutu; 3 kila ára 630 pénz; 4 vontató, azaz 138 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; 1 kila 1½ kutu, ára 142 pénz; 5 rudas zab (tizede) - - -; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; borsó - - -; 630 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz; széna fejében 125 pénz.

János Diák Dani gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1378 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 134 kereszt 6 kéve, azaz 804 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 892 kutu búza tizede 11 kila 1½ kutu; 2310 meg 39 összesen 2349 pénz; 14½ vontató, azaz 500 kutu árpa tizede 6 kila 2½ kutu; 1 kila ára 120 pénz; 4 szekér köles tizede 2 kila 1½ kutu; len - - -; 1280 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 36 disznó után 144 pénz; széna fejében 250 pénz.

Kovács Mihál zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Diák Demeter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 235 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 8 kereszt, azaz 48 kutu búza tizede 5 kutu ára 131 pénz; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu, ára 52 pénz; 120 pint bor; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Becsi István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 192 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 108 kereszt 2 kéve, azaz 648 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 758 kutu búza tizede 9½ kila; 8 vontató, azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila 3½ kutu; 26 kereszt és ½ szekér köles tizede 2 kila 7½ kutu; len - - -; borsó - - -; 560 pint bor; széna fejében 175 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 25 disznó után 100 pénz.

Sánta Ferenc zsellér: 2 kereszt, azaz 12 kutu búza tizede $1^1/_4$ kutu, ára 28 pénz; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Füles János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 61 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 30 kereszt, azaz 180 kutu búza tizede 2 kila 2 kutu; 2½ vontató, azaz 120½ kutu árpa tizede 1½ kila 7 kutu, ára 105 pénz; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; borsó - - -; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz.

Szél Pál zsellér: 10½ kereszt, azaz 63 kutu búza tizede 6½ kutu, ára 144 pénz; ½ vontató, azaz 17 kutu árpa tizede 1½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu, ára 28 pénz; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; len - - -; 640 pint bor; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Gibölös Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 50 pénz.

Nagy György zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj; széna fejében 25 pénz.

Szabó Demeter zsellér: 5 kereszt, azaz 30 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 41 kutu búza tizede 4 kutu, ára 105 pénz; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; bor 140 pénz; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Bacsó István zsellér: 10 kas méh tizede 1 (kas méh); Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Tonpai János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 224 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 66 kereszt, azaz 399 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 509 kutu búza tizede 6 kila 3 kutu; 12 vontató, azaz 414 kutu árpa tizede 5 kila 1½ kutu; 33½ kereszt köles tizede 3 kila 3½ kutu; len . . .; borsó - - -; bab - - -; 420 pint bor; 1 kas méh után 10 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 20 disznó után 80 pénz; széna fejében 150 pénz; tartozása 20 timon.

Csánki János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt, azaz 240 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 251 kutu búza tizede 3 kila 1 kutu; 4 vontató, azaz 138 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; 11 kereszt és 1 szekér köles tizede 1 kila 6 kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; 250 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Tatár György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 384 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 97 kereszt, azaz 582 kutu és 3½ vontató, azaz 77 kutu, összesen 659 kutu búza tizede 8 kila 2 kutu; 8 vontató, azaz 276 kutu árpa tizede 3 kila 3½ kutu; 3 kutu ára 45 pénz; 29 kereszt köles tizede 2 kila 7½ kutu; len - - -; borsó - - -; széna fejében 225 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 35 disznó után 140 pénz.

Nagy András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 32 kereszt, azaz 192 kutu búza tizede 2 kila 3½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; 1 jünige vaj, adós maradt vele; 270 pint bor, széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 16 disznó után 64 pénz.

Hudi Istvánné gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 300 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 72 kereszt, azaz 432 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 520 kutu búza tizede 6½ kila, 1 kutu ára 26 pénz; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; (2 szekér) köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; borsó - - -; 60 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 20 disznó után 80 pénz; széna fejében 225 pénz.

Bodrogi István zsellér: 25 kereszt, azaz 150 kutu búza tizede 1 kila 7 kutu, ára 394 pénz; ½ szekér köles tizede 2½ kutu, ára 37 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kovács Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2½ vontató, azaz 55 kutu búza tizede 5½ kutu; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Veres Ferenc zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Benő Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2 vontató, azaz 44 kutu búza tizede 4½ kutu, ára 118 pénz; 6 rudas árpa tizede 1 kutu, ára 15 pénz; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Tót Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 44 kereszt és 14 kéve, azaz 269 kutu és 5 vontató, azaz 110 kutu, összesen 379 kutu búza tizede 4 kila 6 kutu; 9 vontató, azaz 310½ kutu árpa tizede 3 kila 7½ kutu; ½ kutu ára 7 pénz; 24 kereszt és ½ szekér köles tizede 2 kila 5½ kutu; len - - -; borsó - - -; bab - - -; kender - - -; 525 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 28 disznó után 112 pénz; széna fejében 100 pénz.

Diák Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; 640 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; tartozása 5 timon; az irnoknak 2 - - -.

Csala Albert gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 184 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 60 kereszt, azaz 360 kutu búza tizede 4½ kila; 5 vontató, azaz 172½ kutu árpa tizede 2 kila 1½ kutu; 1½ szekér köles tizede 6½ kutu; len - - -; borsó - - -; 125 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 15 disznó után 60 pénz; széna fejében 125 pénz.

Csala Gergel zsellér: 16 kereszt, azaz 96 kutu és 1½ vontató, azaz 33 kutu, összesen 129 kutu búza tizede 1 kila 5 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 8 kereszt és ½ szekér köles tizede 1 kila ½ kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Vidas Tamás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 38 kereszt, azaz 228 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 316 kutu búza tizede 3 kila 7½ kutu; 4 vontató, azaz 138 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; 3 kutu, ára 45 pénz; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; en - - -; borsó - - -; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 1 disznó után 54 pénz.

Csorba György zsellér: Demeter-napi virgü 1 ezüst; 1 jünige vaj, elengedtetett; széna fejében 50 pénz, nem szedetett.

Csorba Máté gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 5 vontató, azaz 110 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; len - - -; lencse - - -; 200 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Tót János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 142 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 35 kereszt, azaz 210 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 298 kutu búza tizede 3 kila 2 kutu; 4 kutu ára 105 pénz; 4 vontató, azaz 138 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu, ára 210 pénz; 1½ szekér köles tizede 6½ kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 525 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 15 disznó után 60 pénz; széna fejében 100 pénz.

Csáki Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 208 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 47 kereszt, azaz 282 kutu és 3½ vontató, azaz 77 kutu, összesen 359 kutu búza tizede 4½ kila; 2 vontató árpa tizede 7 kutu, ára 105 pénz; 3 szekér köles tizede 1 kila 5½ kutu; len - - -; lencse - - -; 150 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz; széna fejében 150 pénz.

Szóga Pál zsellér: 14½ kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 75 pénz.

Halász György zsellér: len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz.

Szél István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 170 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 31½ kereszt, azaz 189 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 233 kutu búza tizede 2 kila 7½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu, ára 105 pénz; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - -; borsó - - -; 55 pint bor, Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 1 disznó után 4 pénz; széna fejében 100 pénz.

Szél András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; a juhok a fentiével együtt; 1 bárány ára 84 pénz; 15 kereszt, azaz 90 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Szapanos Mátyás zsellér: 5 kereszt, azaz 30 kutu búza tizede 3 kutu, széna fejében 25 pénz; 30 pint bor; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Nagy Kocs Balás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; kezese Hudi Márton.

Nád István zsellér: 3½ kereszt, azaz 22 kutu búza tizede 2½ kutu; 2 kutu ára 52 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 75 pénz.

Pap Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 502 juh után 1 bárány; 43 kereszt, azaz 258 kutu és 9 vontató, azaz 198 kutu, összesen 456 kutu búza tizede 5 kila 5½ kutu; 3 vontató, azaz 103½ kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu, ára 157 pénz; 4 szekér köles tizede 2 kila 1½ kutu; lencse - - -; len - - -; 515 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 13 disznó után 52 pénz; széna fejében 225 pénz.

Pap István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 28 kereszt és 5 rudas, azaz 173 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 4½ kereszt köles tizede 7½ kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Sipos Ádán zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Hudi Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 37 kereszt, azaz 222 kutu és 1½ vontató, azaz 33 kutu, összesen 255 kutu búza tizede 3 kila 1½ kutu; 3 vontató, azaz 103 kutu árpa tizede 1 kila 2½ kutu; 1½ szekér köles tizede 6½ kutu; lencse - - -; 30 pint bor; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 9 disznó után 36 pénz.

Bakó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 175 [?]+1003 juh után 2 bárány, ára 168 pénz; 40 kereszt, azaz 240 kutu és 14 vontató, azaz 308 kutu, összesen 548 kutu búza tizede 6 kila 7 kutu; 10 vontató, azaz 345 kutu árpa tizede 4 kila 2½ kutu, (tartozása?) 2 kila 3½ kutu, ára 292 pénz; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; lencse - - -; 1140 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 25 disznó után 100 pénz; széna fejében 250 pénz.

Rác Péter: 350 juh után 1 bárány.

Szabó András zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Buza János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kovács Mihál zsellér: ½ vontató, azaz 11 kutu búza tizede 1 kutu, ára 26 pénz; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed, [kikerekítve] 2 kutu, ára 30 pénz; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kis János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Dánil [?] diák gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt, azaz 120 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 186 kutu búza tizede 2 kila 2 ½ kutu; 1 ½ vontató, azaz 50 kutu árpa tizede 5 kutu; 1 ½ szekér köles tizede 6 ½ kutu; lencse - - -; 133 pint bor; 1 kas méh után 10 pénz; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; Kezese Kis Albert.

Buza Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 50 kereszt, azaz 300 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 366 kutu búza tizede 4 kila 4 ½ kutu; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; 1 vontató zab (tizede) - - -; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - -; borsó - - -; 560 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 9 disznó után 36 pénz; széna fejében 125 pénz.

Kis Albert gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2568 [!] juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 196 kereszt 4 kéve, azaz 1176 kutu és 10 vontató, azaz 220 kutu, összesen 1396 kutu búza tizede 14 ½ kila [helyesbítve] 17 ½ kila; 14 vontató, azaz 483 kutu árpa tizede 6 kila ½ kutu; 11 kereszt 4 kéve és 5 szekér köles tizede 3 kila 7 kutu; len - - -; lencse - - -; borsó.-.-.-; 3000 pint bor; 3 kas méh után 30 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 103 disznó után 412 pénz; széna fejében 250 pénz.

Török Bálind gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 289 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 12 vontató, azaz 264 kutu búza tizede 3 kila 2 ½ kutu, ára 695 pénz; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu, ára 315 pénz; 42 kereszt köles tizede 4 kila 1 ½ kutu; bora testvérével együtt lett felvéve; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 80 disznó után 320 pénz; széna fejében 250 pénz; bora testvérénél [?].

Szél Gácspár gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 3 kereszt, azaz 18 kutu és 12 vontató, azaz 264 kutu, összesen 282 kutu búza tizede 3 ½ kila ½ kutu; 1 ½ kutu, ára 40 pénz; 4 vontató, azaz 128 kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; 8 kereszt köles tizede 6 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 6 disznó után 24 pénz.

Szűcs András zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 380 pint bor; széna fejében 50 pénz.

Sződi Jakab zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; 425 pint bor; széna fejében 50 pénz.

Piskai János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Szalai István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 13 kereszt, azaz 78 kutu búza tizede 1 kila, ára 210 pénz; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz.

Kása Imre zsellér: 5 vontató, azaz 110 kutu búza tizede 1 kila 3 kutu (tartozása?) 2 kutu; 1 vontató, azaz 34 ½ kutu árpa tizede 3 ½ kutu; 400 pint bor: széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Bakó Lukács gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 157 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 6 vontató, azaz 132 kutu búza tizede 1 kila 5 ½ kutu; 3 vontató, azaz 103 ½ kutu árpa tizede 1 kila 2 ½ kutu, ára 157 pénz; 115 pint bor; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Baranai János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 9 ½ vontató, azaz 209 kutu búza tizede 2 kila 5 kutu; 6 ½ vontató, azaz 224 kutu árpa tizede 2 kila 6 ½ kutu; ½ vontató zab (tizede) - - -; 15 kereszt és ½ szekér köles tizede 1 kila 6 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 330 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 9 disznó után 36 pénz; széna fejében 175 pénz.

Szabó Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 21 ½ kereszt, azaz 129 kutu és 6 vontató, azaz 132 kutu, összesen 261 kutu búza tizede 3 kila 2 kutu; 3 ½ vontató, azaz 120 ½ kutu árpa tizede 1 ½ kila; 8 kereszt és 1 szekér köles tizede 1 kila 3 kutu; 800 pint bor; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 7 disznó után 28 pénz.

Hudi Demeter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 70 kereszt, azaz 420 kutu és 20 vontató, azaz 440 kutu, összesen 860 kutu búza tizede 10 kila 6 kutu; 13 ½ vontató, azaz 455 ½ kutu árpa tizede 5 kila 5 ½ kutu; 7 szekér köles tizede 3 kila 7 kutu; len - - -;

lencse - - -; kender - - -; 1770 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 42 disznó után 168 pénz; széna fejében 250 pénz.

Nagy Bálind István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Ács János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Varga Lukács gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 254 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 1 vontató, azaz 22 kutu búza tizede 2 kutu és egynegyed; 2 kas méh után 20 pénz; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Zsódos Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 10 kereszt, azaz 60 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 71 kutu búza tizede 7 kutu; ½ vontató árpa tizede 1 ½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; ½ szekér köles tizede 2 ½ kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 4 disznó után 16 pénz.

Cse Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi adó 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Sajtos Mihál zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz ; széna fejében 25 pénz.

Cse Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Szántó István gazda, a szolgájával: Szent György-napi adó 303 pénz; 695 juh után 95 [!?], 1 bárány, ára 84 pénz; 76 kereszt, azaz 456 kutu és 17 ½ vontató, azaz 385 kutu, összesen 841 kutu búza tizede 10 ½ kila; 1 kila ára 210 pénz; 14 vontató, azaz 483 kutu árpa tizede 6 kila ½ kutu; 2 ½ kutu ára 37 pénz; lencse - - -; 8 kas méh után 80 pénz; széna fejében 225 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 16 disznó után 64 pénz.

Gujdár Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 8 kereszt, azaz 48 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 136 kutu búza tizede 1 kila 5 ½ kutu; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Gibölös Jakab gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi adó 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Pap György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 vontató, azaz 22 kutu búza tizede 2 kutu és egynegyed; len - - -; 40 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Mihál Diák Pál gazda: Szent György-napi virgü 303 pénz; 115 kereszt és 14 kéve, azaz 694 kutu búza tizede 8 kila 5 kutu; 4 vontató, azaz 138 [?] kutu árpa tizede 1 kila 6 kutu; 4 szekér köles tizede 2 kila 1 ½ kutu; len - - -; lencse - - -; 2395 pint bor; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi adó 460 pénz; 1 jünige vaj; 32 disznó után 128 pénz.

Makai István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Tege András zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Pesti János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 9 kereszt búza tizede 5 ½ kutu, ára 144 pénz; (2) vontató árpa tizede 7 kutu, ára 105 pénz; 180 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 2 disznó után 8 pénz.

Kis Máté gazda: Szent György-napi adó 303; 1 vontató, azaz 22 kutu búza tizede 2 kutu és egynegyed, ára 61 [!] pénz; 1042 pint bor; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 9 disznó után 36 pénz.

Tót Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Tót Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 41 kereszt, azaz 246 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 312 kutu búza tizede 3 kila 7 ½ kutu; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2 ½ kutu; a 2 ½ kutu ára 37 pénz; 7 kereszt és 1 szekér köles tizede 1 kila 2 kutu; len - - -; lencse - - -; 60 pint bor; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Juhász Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 10 vontató, azaz 220 kutu búza tizede 2 kila 6 kutu, ára 577 pénz; 5 vontató, azaz 172 ½ kutu árpa tizede 2 kila 1 ½ kutu, ára 262 pénz; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - - -; 230 pint bor; széna fejében 150 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 11 disznó után 44 pénz.

Vágott Tót Ferenc gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 88 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 9 kereszt, azaz 54 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 98 kutu búza tizede 1 kila 2 kutu, ára 262 pénz; 1 vontató árpa tizede 3 ½ kutu, ára 52 pénz; ½ sze-

kér köles tizede 2½ kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Szabó Márton zsellér: 2 kas méh után 20 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Tót Bálind János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 45 kereszt, azaz 270 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 292 kutu búza tizede 3 kila 5½ kutu; 6 vontató, azaz 207 kutu árpa tizede 2 kila 5 kutu; 2 kutu ára 30 pénz; 1 szekér köles tizede 6½ kutu; széna fejében 150 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Madzsar Gergel gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2 vontató, azaz 44 kutu búza tizede 4½ kutu; 1½ vontató, azaz 50 kutu árpa tizede 5 kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Keceli János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 40 pint bor; széna fejében 25 pénz.

Laskai István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 54 kereszt, azaz 324 kutu búza tizede 4 kila ½ kutu, (tartozása?) 1 kila 1½ kutu, ára 250 pénz; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; 30 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Laskai Mátyás zsellér: 31 kereszt, azaz 186 kutu és 1½ vontató, azaz 33 kutu, összesen 219 kutu búza tizede 2 kila 4 [!] kutu; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; lencse - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Laskai János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Bors István zsellér: 17 kereszt, azaz 108 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 119 kutu búza tizede 1½ kila; 1½ vontató árpa tizede 5 kutu; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Szántó János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; ½ vontató, azaz 11 kutu búza tizede 1 kutu, ára 26 pénz; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed, [kikerekítve] 2 kutu, ára 30 pénz; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Szűcs András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 21 kereszt és 11 kéve, azaz 130 kutu búza tizede 1 kila 5 kutu, (tartozása?) 1 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; 10 kereszt köles tizede 1 kila; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Olasz Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 921 juh után 2 [!] bárány; 64 kereszt, azaz 384 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 428 kutu búza tizede 5 kila 3 kutu; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu (tartozás?) 1½ kutu; 1½ szekér köles tizede 6½ kutu; lencse - - -; széna fejében 175 pénz.

Székjártó András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2 vontató, azaz 44 kutu búza tizede 4½ kutu; ára 118 pénz; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu, ára 157 pénz; 5 rudas köles tizede 1 kutu; len - - -; 675 pint bor; 3 kas méh (tizede?); széna fejében 100 pénz; Dezső István részéről búza fejében (jár?) 315 pénz, kezese a nazir basi; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Halász János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 18 kereszt, azaz 108 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 152 kutu búza tizede 1 kila 7½ kutu; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu; 830 pint bor; 28 kas méh tizede 3 (kas méh); széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 10 disznó után 40 pénz.

Faragó Ferke zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Kovács Bálind gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 4 kereszt, azaz 24 kutu búza tizede 2½ kutu, ára 65 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 100 pénz.

Csala Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 4 rudas búza tizede ½ kutu, ára 13 pénz; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu, ára 52 pénz; len - - -; lencse - - -; 225 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Csonka György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz . . . [?]; 8 kereszt 11 kéve, azaz 52 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 74 kutu búza tizede 7½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; lencse - - -; 50 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 1 disznó után 4 pénz.

Mónár Mátyás zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 50 pénz.

Kaszás András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz; széna fejében 50 pénz.

Nagyködmönös Tót István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 11 vontató, azaz 242 kutu búza tizede 3 kila ½ kutu (tartozás?) 7½ kutu ára 197 pénz; 4 vontató árpa tizede 1 kila 6 kutu, ára 210 pénz; len - - -; lencse - - -; 130 pint bor; 1½ szekér köles tizede 6½ kutu; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 5 disznó után 20 pénz; szĕna fejében 150 pénz.

Csizmedzsi Imre zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; 100 pint bor; széna fejében 25 pénz.

Mucsi Andor zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj, ára 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Zsarkó Illés zsellér: 6 kereszt 4 kéve, azaz 37 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 48 kutu búza tizede 5 kutu; 1 kutu ára 26 pénz; ½ vontató árpa tizede 1½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Bálind János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 14 kereszt, azaz 84 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 172 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; len - - -; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 3 disznó után 12 pénz.

Kenéz Gergel zsellér: 12 kereszt 6 kéve, azaz 73 kutu búza tizede 7½ kutu; 1½ vontató árpa tizede 5 kutu, ára 75 pénz; len - - -; 70 pint bor; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Basa János zsellér: Demeter-napi adó 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Zsarkó György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 24 kereszt 13 kéve, azaz 148 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu búza tizede 2 kila 3 kutu; 1½ vontató árpa tizede 5 kutu; 6 kereszt köles tizede 5 kutu; len - - -; lencse - - -; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Mucsi Péter gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; kezes a bíró; 25 kereszt, azaz 150 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 172 kutu búza tizede 2 kila 1¼ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 1 kutu ára 15 pénz; len - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Pécsi Gácspár gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 56 kereszt 10 kéve, azaz 340 kutu búza tizede 4 kila 2 kutu; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; len - - -; lencse - - -; 430 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Csáki Mihál zsellér; 9½ kereszt, azaz 57 kutu búza tizede 5½ kutu és egynegyed; lencse - - -; széna fejében 25 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Higtó Gergel gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 60½ kereszt, azaz 363 kutu búza tizede 4½ kila ½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; 170 pint bor; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 6 disznó után 24 pénz.

Rác István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 31 juh (után bárány . . .); 61 kereszt 12 kéve, azaz 370 kutu és 1 vontató, azaz 22 kutu, összesen 392 kutu búza tizede 4 kila 7½ kutu; 9 vontató, azaz 310½ kutu árpa tizede 3 kila 7 kutu; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; lencse - - -; 320 pint bor; széna fejében 175 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 18 disznó után 72 pénz.

Zákán Tamás zsellér: búza tizede 2 kutu, ára 52 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Rab János gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 110 pint bor; széna fejében 50 pénz.

Balok István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 10½ kereszt, azaz 63 kutu búza tizede 6½ kutu; 7 rudas árpa tizede 1 kutu, ára 15 pénz; ½ szekér köles tizede 2½ kutu; lencse - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Gyenti Szabó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 22½ kereszt 3 kéve, azaz 135 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 223 kutu búza tizede 2 kila 6½ kutu; ½ vontató és 3 rudas árpa tizede 2 kutu; 5 rudas zab (tizede) - - -; len - - -; lencse - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Juhász Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 48½ kereszt, azaz 291 kutu és 8 vontató, azaz 176 kutu, összesen 467 kutu búza tizede

5 kila 7 kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu, ára 105 pénz; len - - -; lencse - - -; széna fejében 150 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Karancsi György gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 29 kereszt, azaz 174 kutu búza tizede 2 kila 1½ kutu; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu (tartozása?) 5½ kila, ára 82 pénz; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; lencse - - -; 160 pint bor; 2 kas méh után 20 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 2 disznó után 8 pénz.

Szécseni István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 20 kereszt, azaz 120 kutu és 8 vontató, azaz 176 kutu, összesen 296 kutu búza tizede 3 kila 5½ kutu, (tartozása?) 4½ kutu, ára 118 pénz; 3 vontató árpa tizede 1 kila 2½ kutu; ½ vontató zab (tizede) - - -; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; len - - -; lencse - - -; 3 kas méh után 30 pénz; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Mónár János zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj után 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Lukács diák gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Lisztös Miklós gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 29 kereszt, azaz 184 kutu és 3 vontató, azaz 66 kutu, összesen 240 kutu búza tizede 3 kila; 3½ vontató árpa tizede 1½ kila; 8 kereszt és 3 kéve köles tizede 6½ kutu; len - - -; széna fejében 100 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz; 3 disznó után 12 pénz.

Szijjártó István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 7 kereszt, azaz 42 kutu búza tizede 4¼ kutu, ára 105 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Mucsi András gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2788 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 34 kereszt 3 kéve, azaz 190 kutu és 19½ vontató, azaz 429 kutu, összesen 624 kutu búza tizede 7 kila 7½ kutu; 8½ vontató, azaz 293 kutu árpa tizede 3 kila 5½ kutu; ½ kutu ára 7 pénz; ½ vontató zab (tizede) - - -; 5 szekér köles tizede 2 kila 6 kutu; széna fejében 250 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 87 disznó után 348 pénz.

Kis Bódizsár gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 40 kereszt, azaz 240 kutu búza tizede 3 kila; 2 vontató árpa tizede 7 kutu; 13 kereszt köles tizede 1 kila 2½ kutu; len - - -; lencse - - -; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz.

Kis Benedek zsellér: 20 kereszt és 4 kéve, azaz 120 kutu búza tizede 1½ kila, ára 315 pénz; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Kovács István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; széna fejében 50 pénz; 330 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; vaj fejében 84 pénz.

Pap Jánosné zsellér: 400 pint bor, tartozása 3 timon.

Nagy András zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 25 pénz.

Kádár Mátyás gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 7 kereszt, azaz 42 kutu búza tizede 4¼ kutu; 3 rudas árpa tizede ½ kutu; len - - -; 6 rudas köles tizede 1 kutu; széna fejében 50 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj.

Dobszai István gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 2428 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 248 kereszt 5 kéve, azaz 1482 kutu és 4½ vontató, azaz 99 kutu, összesen 1581 kutu búza tizede 19½ kila 2½ kutu, (tartozása?) 2 kila 1½ kutu, ára 450 pénz; 9½ vontató, azaz 327½ kutu árpa tizede 4 kila 1 kutu, ára 495 pénz; 1 vontató zab (tizede) - - -; 3½ szekér köles tizede 1 kila 7½ kutu; len - - -; lencse - - -; kender - - -; 450 pint bor; Demeter-napi virgü 460 pénz; 20 disznó után 80 pénz; széna fejében 250 pénz; 13 kas méh után 130 pénz.

Kis Márton gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 298 juh után 1 bárány, ára 84 pénz; 139 kereszt, azaz 834 kutu és 2 vontató, azaz 44 kutu, összesen 878 kutu búza tizede 11 kila; 8½ vontató, azaz 293 kutu árpa tizede 3 kila 5½ kutu, ára 422 pénz; 2 szekér köles tizede 1 kila 1 kutu; len - - -; lencse - - -; 1200 pint bor; széna fejében 175 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 25 disznó után 100 pénz.

Borbél Márton zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; vaj fejében 84 pénz; széna fejében 75 pénz.

Szalai Mihál gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 12 kereszt 6 kéve, azaz 74 kutu és ½ vontató, azaz 11 kutu, összesen 85 kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; 1 szekér köles tizede 4½ kutu; lencse - - -; széna fejében 75 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 4 disznó után 16 pénz; kezes: Pap György.

Hudi Deme gazda: Szent György-napi adó 303 pénz; 1 bárány ára 84 pénz; 3 kereszt, azaz 18 kutu és 4 vontató, azaz 88 kutu, összesen 106 kutu búza tizede 1 kila 2½ kutu; 2 vontató árpa tizede 7 kutu (tartozása?) 4 kutu, ára 60 pénz; 1½ vontató köles tizede 6½ kutu; lencse - - -; széna fejében 125 pénz; Demeter-napi virgü 460 pénz; 1 jünige vaj; 7 disznó után 28 pénz.

Kuszó Ferke zsellér: Demeter-napi virgü 560 pénz; 1 jünige vaj.

Katlancsi [?] vendég, zsellér: 7½ kereszt, azaz 45 kutu búza tizede 4½ kutu.

Egy özvegyasszony zsellér: 4 vontató, azaz 88 kutu búza tizede 1 kila 1 kutu; ½ vontató, azaz 17 kutu árpa tizede 1½ kutu és egynegyed [kikerekítve] 2 kutu; ½ szekér köles tizede 2½ kutu.

Bacsó fia zsellér: 5 kereszt, azaz 30 kutu búza tizede 3 kutu; 1 vontató árpa tizede 3½ kutu; len - - -.

Búza van összesen: 806 [!] kila 4½ kutu.

Árpa - - -.

Zab - - -.

A gazdák száma 213 [!], a zsellérek száma 98 [!].

Közli: KÁLDY-NAGY GYULA

MÉHÉSZETI KÉZIRATOK A XVIII. SZÁZADBÓL

Az Országos Széchényi Könyvtár méhészeti vonatkozású kéziratai

Kézirattáraink számtalan állattenyésztési, növénytermesztési-nemesítési leírást, tanácsadót, „kézikönyvet" őriznek, melyeknek értéke agrártörténeti szempontból esetenként változó. A zömmel XVIII. századi kéziratokban ősrégi tapasztalatok, megfigyelések (olykor csak babonák) és keletkezésük idejének „modern" termelési nézetei sajátos egyvelegben ismerhetők meg, a szerzők mindent összeírnak. Közülük egy-egy kézirat magában véve nem mond sokat, összességükben azonban mondanivalójuk érthetővé válik (többek közt az agrártörténetírás számára is), így már feltétlenül kiérdemlik a kutató érdeklődését. Elsősorban egy minél teljesebb bibliográfiai számbavétel előfeltételeként, de ezen túlmenően azért is, mert 100—150 kéziratból feltétlenül bukkannak fel eddig máshonnan elő nem került adatok is.

A tulajdonképpeni feldolgozás és értékelés meghaladná dolgozatunk célkitűzését, mindössze számbavenni szeretnők a kéziratokat, és csoportosítani azok anyagát, hogy hozzáférhetővé váljék az agrártörténeti kutatás számára.

Első közlésünkben a méhészeti vonatkozású kéziratokat mutatjuk be, míg a továbbiakban szeretnénk a budapesti kézirattárakban lappangó állattenyésztési, állatgyógyászati, majd növénytermesztési anyagot is közreadni. Annál is inkább, mert az Agrártörténeti Szemle 1959. évfolyamában már megjelent egy dolgozat, amely teljes terjedelmében közli az Országos Széchényi Könyvtár egyik méhészettel foglalkozó kéziratát.[1] Ezenkívül még 12 méhészettel foglalkozó manuscriptumot találunk a könyvtár kéziratárában. Ezek valamennyien XVII—XVIII. századiak, pontosabban szólva hét darab egy XVII. században keletkezett kéziratnak XVIII. századi másolata (a legutolsó 1802-es keltezésű) és öt eredeti XVIII. századi munka. Megközelítő időrendi pontossággal sorrendjük a következő:

1. Ibrányi István: A Méhekrül és Mézrül. XVIII. század elején keletkezett. Quart Hung. 999. 20. f. 216 × 165 mm. Eleje hiányzik.

2. Ráolvasások és házi orvosságok c. kézirat 1—44 f. Méhekrül. XVIII. század. Oct. Hung. 729. Magyar—latin nyelvű. 125 f. 130 × 80 mm.

3. Hörkey Istvánnak, ki öreg Rákoczy Györgynek 33 esztendeig Fő Méhésze volt, a méhek tartásárul való jegyzései. XVII. századi kézirat XVIII. századi másolata. Quart Hung. 438 4 f. 240 × 190 mm.

4. Calendarium oeconomicum Perpetuum ... 1719. Magyar—latin nyelvű. Oct. Hung. 748. 39 f. 22—31 f.-ig Méhekrül való observatio. 200 × 155 mm.

5. Az méhekrül való historia az az mi módon kel az méhekbül nagyobb nagyobb majorságot terjeszteni, melly iratott Sidó és Görög bötükkel Római Nagy Péter által Lengyel Országba Craccoba Lengyel István Király idejében ... Anno 1570. Mellyet magyar nyelvre fordított középső Szolnok Vármegyében Szilágy Csehben lakó Jankó András 1636. Másolta Kőrispataki Mihály Kolosvár 1732. Oct. Hung. 18. 17 f. Vége hiányzik. 169 × 108 mm.

6. Méhészeti és gyümölcsfa ápolási tanácsok. 1770—71. Fol. Hung. 436. 9 f. 328 × 205 mm. 286 f.: Az Méhek gondviselésérül.

7. (Horhi Mihály:) Méhes embereknek Taníttása az Méh Szaporodásrul. Ezen Csekélységekkel éltt egy nevezetes Méhész ki is Nagy Váradon Rákoczi Familiának 37

[1] *Mándoki László:* Adatok a méhészet történetéhez a XVII. sz.-ból II. évf. 1—4. sz.

Esztendeig kedves Méhésze vala. 1636-i kézirat 1775-ből való másolata. Oct. Hung. 570 4 f. 180 × 120 mm.

8. Ravazdi András: Méh Tolmáts az az oly tudósítás, a mellyel a Méh tartásának Módgyát, Szaporítását, Hasznát kívánnya köz jónak elő mozdátására világ eleiben terjeszteni egy neves magyar Méhész. Komlóvölgy 1788. Oct. Hung. 412. 1—80 f. 205 × 130 mm.

9. Szorgalmatos Méhész, az az: a Méhekkel való bánásról kérdésekben és feleletekben foglaltatott oktatás ... ki adatott Szuhányi János Jász-Alsó-Szent-Györgyi. káplány által. 1795. Quart Hung. 277. 71 f. 265 × 210 mm.

10. Dictionellum Hungarica Medicum. 88—91 f. Méhekrül való dajkaságok igazi módja és hasznos mestersége, kit rend szerént föl jedzett Horváth Miklós Mgos Fejedelem Rákóczy Ferenc Fő Méhes Mestere hivatallyában harmincz három esztendeig Nagy Váradon Laktában 1646. esztendőben. Másolat 1797. Fol. Hung. 1029. 320 × 204 mm.

11. Az Méhekrül való dajkaságnak igaz módja és hasznos mestersége, mellyet a Méltóságos Erdélyi Fejedelem öreg Rákóczi György fő méhes mestere Hoits Mihály egész életének folyásában harmincz két esztendeig folytatott Nagy Váradon laktában. 5 f.-on: Irám és Ns Tütő István 1801. esztendőben. Oct. Hung. 933. 7 f. 205 × 125 mm.

12. Horhi Miklós Méhész Könyvecskéje (Nagyvárad 1645.) Mészöly István másolata, Bogárd 1802. Oct. Hung. 1076. 7. f. 162 × 100 mm.

Kézirataink közül később nyomtatásban is megjelent az 5, 8. és 9. számú,[2] ezekkel nem foglalkozunk.

Az 1. és 2. számú kézirat inkább a méhészet történetére ad felvilágosítást, mint gyakorlati oktatást a korabeli méhészeknek. Az első minden méhészeti fogalomból, mint pl. méz, viasz, kas, Plinius, Columella, Vergilius stb.-ből idéz analógiákat, a középkori természettudósok közül főleg Albertus Magnusra hivatkozik gyakran. A második túlnyomórészt latin nyelvű, szintén a Bucolicakat s egyéb klasszikus forrásokat idézve igyekszik az egyes jelenségeket magyarázni.

A 3, 7, 10. és 11. kéziratok Horhi 1636-os munkájának különböző korból származó másolatai, nagy eltérés nincsen köztük. Ezek közül a 10-est használjuk fel teljes terjedelmében, megjegyezve a különbségeket. A 4. és 6. számú kéziratokat szintén teljes egészükben közüljük, természetesen ahol csak fogalmazási és nem értelmi eltérés van köztük, ott nem ismételjük meg, úgyszintén, ha két vagy több ízben mondják el ugyanazt. Ilyenkor azt a kéziratot idézzük, mely a legteljesebben szól az illető kérdésről.[3] Anyagunkat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért célszerűbbnek láttuk az eredeti beosztást megváltoztatva, tárgykörök szerint csoportosítva közreadni, amennyire lehetséges, az időbeli egymásutánt — a kieresztéstől a telelésig — megtartani. A babonákat, ahol csak mód nyílt rá, az illető tárgykör végére illesztettük.

Kieresztés. Az első kieresztést március végén—április elején kell elvégezni. „Az Méhek ne botsájtassanak ki munkálkodásra, hanem Szent Jóseff napja után való első Szerdán idején regvel, mert ha pénteken csütörtökön botsájtatnak meddők lesznek, ha szerda vasárnap és hétfőn röstek, ha kedden tolvajok lesznek, Némellyek javasollyák Nagy Pénteken ki botsájtani a Méheket." (6. kézirat, 1° f.)

Némileg eltér a 10. kézirat, mely szerint Szt. György havának első hetében szerdán vagy csütörtökön kell a méheket kibocsátani. Hétfőn restek, alvók, tunyák, lopók, kedden veszekedők, pénteken henyélők, szombaton kedvetlenek, magtalanok, vasárnap pedig heverők lesznek.

A kieresztést nagy tisztogatás előzi meg, és követi is. „Minek előtte ki bocsájtassanak Tavaszkor egy héttel előtte szép apró sóval az Méhek lépjeit meg köl sózni, hogy így ha valami penisz munkájok között méhtül találtatik, a sótul ki tisztullyon, de sózás mértékletes legyen, egy döbbenyben négy vagy öt kés hegygyel". (6. 3°)

A kasokat édes borral kell mosogatni a piszoktól, fenyőszurokkal kifüstölni a dohtól. (10. 3° f.) „Az méheket tavaszszal mikor ki rakod, az allyát jol be csináld a lukat kicsinen had egy vagy 2 férjen ki rajta, hogy a másé vagy magadé egyik az másikra ne mehessen".[4] (3) „Hogy jó egésségesek legyenek a Méhek, hogy ha a döbbeny allya, Tavaszszal, midőn a Méhek Tavaszszal ki botsájtatnak, tiszta cserépben nékik egy kis sáfrányos víz adatik, mellytül igen fognak tisztulni, a vagy sós vizet tiszta cserépben".

[2] Az 5. számút *Szabó Károly* Régi Magyar Könyvtára nem ismeri, a 8. és 9.-et lásd *Petrik Géza :* Magyarország Bibliográfiája 1712—1860. I—III. (Bp. 1888—91.) III. 185. l. Diószeg 1791. ill. III. 567. l. Pest 1795.

[3] *Domonkos Ottó :* Méhészeti irodalmunk néprajzi vonatkozásai c. kéziratos szakdolgozatában. MNM. Néprajzi Múzeum Budapest, E. A. 3502. idézi a 6. kéziratot, bibliográfiájában hivatkozik a 3, 7, 9. és 11. számúakra.

[4] A kézirat az interpunkciókat és ékezeteket következetesen mellőzi, az utóbbiakat a könnyebb olvashatóság kedvéért pótoltuk.

(6, 10° f.) „Midőn már a Méhek munkára ki bocsájtattak, aŕa köll igen vigyázni, hogy ha hó talál esni, a Méhek döbbenyeit azoňal bé köll csinálni, hogy a Méhek ki ne röpüllyenek, mert valahány ki mégyen meg látván a havat, annak fejérségétül meg vakúl, ell esik, ell vész". (6, 5° f.)

A kieresztéshez fűződő babonák a következők: „Az ki bocsájtás előtt egy nappal a döbbeny száját környül medve hájjal (NB. Adeps Ursinus in pyxide servatur, augetur hyeme, dum ursi in suis latibulis pinguescunt) meg köll kenni, mert ezektül erőssek lesznek és mérgessek, fogják magokat az Tolvaj Méhek ellen erőssen védelmezni". (6. 4°) „Fehér juh Gyapján kell először a méheket kibocsájtani". (10. 5 f.) Szerdán vörös posztón kell először őket kiengedni. mérgesek lesznek, még hasznosabb, ha kakasvérrel megkenik a posztót. (10. 7. f.) Tavasszal, mikor kinyitják a kas száját, földhöz vagy fűhöz kell tartani a kast, a raj nem száll magasra. (10, 24 f.) Első kieresztéskor olyan kis nyílást kell hagyni, hogy csak egy még bujhasson ki rajta, azt meg kell fogni, megölni, s a raj előtt elásni. (10.)

Méhes. A méhes két részből áll, kasból és méhlegelőből. A kasról nagyon szűkszavú tudósítást kapunk, a méhlegelőt ellenben részletezik kéziratainak. „Mivel a Méhek egymásnak ellenségek, rontyák magokat, a Döbbeny mindenütt jól bé légyen tapasztva." (6, 6° f.) „Midőn az alma fa verágzik, az Döbbenyek száját egészen ki nyisd, a döbbeny allyán verd le a tapasztot, az allyát tisztán tarcsad, sózd meg, hogy féregtül tiszta legyen. Nyárban minden héten az allyát söpörd meg, hasznát veszed." (6, 9° f.) „Az Döbbenyben nem köll nagy Szájt csinálni, mert más kép mind az erős tél, mind a nagy hívség árt a méznek." (6, 3v f.) „Az Méhek kepéjek körül igen hasznos vetni mákot, cseresznye fákat, körte fákat, fuszult, Myrtust, kakuk füvet ültetni: úgy nem külömben hárs fát". (6, 1°.) „A Méheknek olly helyen köll méhest csinálni, a hova a Szelek nem érnek, mert más kép a Szél nem engedi nékik bé vinni a méhesbe az eledelt, és a hol a Juhok és ketskék nem járnak, mert azok a jó illatú virágokat és füveket rontyák, le eszik, és a hol semmi némű Szarvas marha nem fér s nem jár. Mert az a jó füveket paréjokat el tiporja és a hol gyék nem mászkál [2 szó olvashatatlan]; a hol a parti fecske vagy is hüllő nem repdes, és más ártalmas madarak, tudni illik Fülemüle." „Szeretik pedig, ha közel lehet a Méheshez a Méhek [1 szó olvashatatlan] álló vizeket és víz körül levő Mohot. Kedvelik igen a zöld pázsétokon le folyó patakocskákat a méhes előtt hasznos és méheknek kedves a pálma fa és vad olaj fa és levendula, a vagy rozmarin, viola, kakuk fű." (6, 3—3v ff.) „Tisza fa ártalmas a Méheknek". (6, 3v f.) „Vályúcskát kell a kasok előtt tartani, minden reggel bele vizelni, azt szeretik a méhecskék." (10, 9. f.) „Az Méhek lakása[?] olyan helyen légyen, az hol szél és zápor ne érje . . . Semmi féle barmok körülle ne járjanak, Dongás, Dobolás, Barmoknak Sípolása ártalmas. Vizes helyen lenni nem jó, mert meg penészedik az lép. . . . Az szegény renden valók is olyan helyen tarcsák, hogy nap kelettül fogva nap nyugovásig érje az nap fénye. Az más ember méhi közel ne légyen, mert az rajok öszve szállnak." (4, 39v f.) „Árt a Méheknek a büdös ferdő, sár, ha közel vagyon a méheshez és a hol a Szózatnak vihar zengése vagy az üres kő szikláknak murrogása hallatik, ártalmas. Lilium convallium is jó ha közel vagyon a méheshez. Harangozással öszve hivatni őket, mert vagy annak gyönyörű csengetésitül indíttatván, vagy meg éjjedvén minnyájan a kepékbe viszsza mennek s ell bújnak." (6, 3v f.)

Serkentés. A serkentő etetést már ismerték a tárgyalt időben, két esetben is említik kéziratainak. „Hogy ha a Méhek igen bágyattak, tápláld illy formán; hárs fábul csinály kis válucskát, tégy egy kiss nyers mézet, add bé méheknek nap nyugatkor éczakára reggel két órával nap kelet után ved ki a válócskát, jól ted el, a méheket bocsásd ki, mind adig köll praktikálni, még az alma fa nem verágzik, a méh akkor keresi eledelit." (6, 7° f.) Napjainkban a serkentést általában korai akácig szokták végezni.

A méhek holdtöltekor a legerősebbek, ilyenkor legjobb velük foglalkozni. Holdfogytán télen és tavaszszal különös gondot kell rájuk viselni, nehogy éhen haljanak. „Szent Fülöp és Jakab napig (V. 1.) azért mézes vízzel kell táplálni" őket. (10, 21.)

Egyesítés. Nem ismeretlen a családok egyesítése sem, jóllehet csak egyetlen esetben fordul elő. Bár kifejezetten nem említi, feltehetjük, hogy a hordás zöme előtt történt. „Annek utánna a midőn meg csendesednek, a mely Seregnek vezérit roszabnak s aláb valónak láttad lenni, öld meg, hogy héjába ne emésze a mézet; s meg ölvén az aláb való királyt el Széllyed a Serege is és öszve vegyül a jó seregel, s jó lesz az is. És az a ki jobnak találtatott, azon a másik seregen is fog uralkodni, hogy pediglen meg ismérjed, meg külömböztető a jót a rosztúl, tudnod köll, hogy két féle a király, az egyiknek arány punchtumocskákat fénylik a teste, és gyönyörű szem viditó ékes, a másik röst, csúnya és széles hasú, és ollyan különbség vagyon a méhekben is, mivel hogy a jó méhek kicsinyek és gömbölyük és igen fényessek, szinte ragyognak." (6, 3v—4 ff.)

Rajzás. A méhészet legfontosabb része a XVIII. században (és még jóval utána, kezdetleges méhészetekben még napjainkban is) kétségkívül a rajzás, jelentősége nagyobb a méz- és viaszhozamnál is. Természetes tehát, hogy erről találjuk a legtöbb feljegyzést. Ezek szerint a rajok száma megtudható, ha Szt. Orbán nap tájban (V. 25.) a kast felfordítja a gazda, ürömfüsttel előzi a méheket a sonkolyról, megnézi mennyi a *fehér*, annyi rajt fog ereszteni a család. Négyet vagy ötöt lehet meghagyni, a többit le kell törni és kiszedni. (10, 13. f.)

Korán fognak ereszteni, ha húsvét előtt *megfuttatják* őket, még pünkösd előtt elkezdik a rajzást. (10. 10.f.) A megfuttatást másutt „megmardostatni nagy veres hangyákkal" kifejezéssel magyarázza. (3, 5.)

A korai rajzásokra még egy hiedelmet találunk: „Szt. Fülöp és Jakab nap tájban kend meg juh téjjel az Lyukakat, a'mellyre ki repülnek s idejében eresztenek, mellyek mindenkor jobbak a későbbeneknél". (3, 4.)

Ha az új anya már megvan, s a rajzás mégsem történt meg, illetve késlekedik, arra is van orvosság: „Ha nem találtám a raj ki nem akarna jönni, édes rózsát almával szárazd meg, ha ell nem akar válni a raj a méh anyától, azon száraz Rósát almával gyengén füstöld meg, harmadnapra fogod tapasztalni." (6, 11°)

A raj befogása annál könnyebb, minél közelebb száll le, ezt kell tehát minden eszközzel elősegíteni. „A Méhes gazdáknak Mesterségek leg inkább abúl áll, hogy a raj ell ne szökjen, ehez ilyen arcanum vagyon, azon lépet, a mellyet a csikó az orrán hoz ki a midőn csikóztatik, ássa bé az földbe a Méhes körül, azon Méhestül a raj ell nem távozik. A szerint a Méhek ell szoktak veszni, ha anyok ell vész a gazda vigyázon tavaszal fő képen, ha a méhek anya nem hullott é le, melly ha meg hólt, kösd azt a hólt anyákat ló szőrre, azt fellürül bocsásd a döbbenybe, melly ámbár nem lészen is eleven, csak jelen légyen ell nem vesznek a méhek, sőtt magoknak kilencz nap alatt új anyát vagy is vezért választanak." (6, 13. f.)

A raj befogására a következő tanácsokat kapjuk: „Mikor bé akarod fogni a rajt, hugyozd meg a Kast, az után füstöld meg fenyő szurokkal." (10, 13. f.) „Befogás után a Kast, hogy a méhek el ne menjenek, égett vagy nyers borral kell belülről megkenni." (10, 14. f.) „Az rajokat egyén egyenként kel meg fogni, mert ha sokat fognak öszve anyátlanok lesznek." (2, 22. f.)

Mint a kéziratok is kiemelik, a raj elszökésének megakadályozása a méhes gazda legnehezebb *mestersége*, azért a természetes eszközök mellett természetfölöttieket is igénybe vesznek, hogy a méheket megfoghassák. „Vesd magadra a Szt. +*tet* és mondjad parantsolom néktek együgyű férgek, hogy terepedjetek[!] meg mint Christus Urunk előtt az Zsidók le omlottak az Getszemányi kertben, azután essél térdre, mondgy egy Miatyánkot és Üdvözletet meg Szállanak".[5] (7, 2. f.) „Mikor ki ereszted a méhedet, a kapu fának külső részéből mess forgátsot sározd a padhoz, sózd meg a kapu fát, nem mégyen el a rajj mikor ereszt." (11, 3.f.) „Nap föl költő előtt meríts szótalan vizet a kútból, töltsd pohárban, vess három eleven szenet bele locsold meg véle nap költő előtt hogy a raj el ne mehessen." (11, 4. f.) „Karátsony után valamely vásárra menny, végy egy Kést hogy tartják ne alkudgyál vele csak ad meg hogy tartyák és azt üsd akár melly fában, fogják azon fát szeretni és mindenkor reá szállanak." (7, 3. f.) „Hogy rajod ell ne mennyen tavaszszal mikor leg először szántani ki mész, leg első fordétságbul vigy haza földet és hincsd meg oda haza méhesed előtt az földet, mennyire meg hinted tovább nem mehet és meg szál." (7, 3. f.)

A dugót, amely a kasban volt, nem szabad eltéveszteni, legjobb a kas tetejére kötni, hogy a raj el ne mehessen. Ha elrepültek, a dugót le kell oldani a kas tetejéről és egy fánál eléjük szegezni, ettől visszatérnek, vagy rátartani a saját lábujjra, oda szállnak a méhek. (10, 4, 11.)

Lófejet, szarvas- és őzszarvat kell a méhesben tartani. Ha kígyó békával verekszik, vesszővel szét kell választani, a vesszőt a méhesben tartani, a raj nem mehet el soha. (10, 25. f.)

Egy család évente két, sőt három rajt is bocsátott, az elsőt nevezték szűz rajnak. Ennek a 6. kézirat végén találjuk bizonyítékát, ahol a vételeket jegyezte fel a kézirat tulajdonosa, aki nem volt azonos írójával. „Post festam A. B. V.[6] vettem egy döbbenyt méheket két szapu búzán." „Anno 1770 in Mense Martio[!] vettem bizonyos Versényi Zsellér embertül egy döbbeny Méhet a ki in Anno 1769 első raj volt, abbul szaporodott ugyan in Ao. 1770 10ª Junii in Festo Sae. Trinitatis intra horam 9am et 10ª sub Luna ki

[5] Szóról szóra megegyezik ezzel egy szetmártonkátai méhész kézirat tanácsa; l. *Hofer Tamás:* XVIII. századi méhész hiedelmek. Ethnographia LXII. (1951) 160. l.

[6] A(nnuntiatio) B(eatae) V(irginis) = március 25, Gyümölcsoltó.

jött első raj ezen vett döbbenybül. A második pedig 20o Mensi eiusdem Junii ugyan abbul a döbbenybül. 22 ejusdem Mensi Junii ugyan abbul a döbbenybül jött ki az harmadik raj ante meridiem." Hasonlóak a többi feljegyzések is, két, de többnyire három ereszték volt egy esztendőben. Mivel az anyanevelést nem ismerték, a rajzás — legalábbis elméletben — végtelen volt, meg kellett akadályozni, hogy ez alkalmatlan időben történjék. Ha ősszel megy el a család, a gyengébb új raj nem tud áttelelni, sem pedig fiasítani, halálra van ítélve. Ezért a családot együtt kellett tartani, s új raj kibocsátását meggátolni. „Hogy az öreg méhek többé ne ereszszenek, Kis aszszony tájában metéld ki az anya házakat belőlük, de az anyát meg ne öld." (10, 16. f.)

Rablás. Mivel a közlekedés fejletlensége miatt a családokkal nem vándorolhattak, legalábbis nem számottevően, hordásmentes időben állandóan fennállt a rablás veszélye. Ez az oka, hogy kéziratainkannyit foglalkoznak vele, azért adnak meggátlására, megelőzésére annyi és annyiféle tanácsot.

„Ha más Ember méhe menyen az magadéra, annál is kissebbre had [a kas nyílását], hogy 1 vagy 2 mehessen be rajta, hogy a másé hatalmat ne vehessen rajta. Ha az magad Méhed menyén egyik az másikra az szerént ély vele, mind az kettőnek meg kicsinítsd az lukat egy vagy 2 mehessen ki s be rajta. Mint az sendely olyan apró deszkát támogas fel előtte az hoszszával avagy appro vagy rövid fa tuskókat összse vess, aval az mely egy mást meg akarná enni, el távozik rolla. Azt pedig meg kel ismerni melyik megyen az másra, és melyikre megyen, mert mind az kettő erőssen jár az garaton, mind az kettőt emelgesd meg, mert az melyik hordgy az nehezebb az másnál az melyiket hordgya azt fel ne fordítsd kívül az lukat füstöld meg, az melyik hordgy az alá nagy füstöt had bagjadgyon meg, az luka kicsin legyen mind az kettőnek az alya is jól be legyen csinálva deszkák fa tuskó sűrűn legyenek fel támogattva, hogy sebes járással az másra ne mehessen had oltalmazhassa inkább magát így vész öszve az egy mást vesztegető méhvel. Ha pedig más ember méha megyen az magadéra ved eszedbe az más ember méhe járását. Az lukat kicsinen had az alyát jól be csináld így álhacz eleiben. Item csinály mézes vizet forrald meg erőssen távul az magad méhedtül alattomban vid annak méhes közeliben az mely hordgya ott öntözd el így arra kapdos s el takarodik az méhedrül. Item éges fazekat meg mint az tűz ruhát vagy üres lepét éges rajta meg hülvén üsd az földhöz had törjék öszve az cserepit hord az más ember méhesibe el takarodik méhedrül és azon büdösségen kapdos. Ha pedig magad méhed megjen magadéra azt füstöld meg csináld be az alját az lukat kicsinitsd meg appro deszkát fácskát támogass eleibe öszsze vesz. Ha pedig magad méhe megyen másra s rendről rendre akarja járni nincs job orvossága mint ha Sánszot csinálnak az méheknek akár tavaszal akár őszel leg fő képpen mikor szegényebbek az méhek idejek nincsen őszel inkább teszen egyik a másiknak kárt. Az Sáncz pedig így legjen az luka igen kitsin legjen egy vagy 2 férjen ki rajta így az kitsin lukon nem botsássák be az kóborló méhet ot meg ragadják s meg ölik s halva hordgyák ki az allját jól be kel csinálni az Sancz appro deszka legjen mint egy öreg hordónak az középső feneke minden kasok közi egjet egjet kel csinálni jól ki aljon az vége, küvül felül azon kapu deszkát kel el nyujtani úgy aljon mint egy vár sáncz s az bitang méheknek nints bátorsága az rea menetelre az mely reá megyen ot vesz mert meg ölik s ki hordgyák.

Valamely méh rendről rendre akarja őszel vagy tavaszal járni más orvossága is van az mely méh másra megyen erőssen jár, azt az méhet füstöld meg had bágjadjon, az alját csináld be az lukat had kicsinen mind annak az kire megjen, mind annak az ki el megjen meg kel kívül az tapasztást az lukat és oldalát füstölni előttök egy egy darab ganyét meg gyujtani így el takarodik a koborló meg ha puska port elöttök gyújtasz használ mert gyűlöllik az koborlo méhek az bűzit. Ha meg dörgölöd az lukat azokal az Szükre megyen meg érezvén az bűzit rajta el takarodik. Ha büdös követ gyújtasz vagy meg füstölöd az oldalait az kire megyen használ." (4, 22v—23 ff.)

„Ha észre veszed, hogy idegen méhek járnak a te méheid közé és lopják a mézeket, a kit onnét tudhatod, hogy harczolnak gyakran magokkal, tehát egy marok por lisztet vess közikbe, azután a méhes gazdákat rendre járd meg, nézd meg a méheit, meg látod kinek a méhei lisztessek, aztán estve jól tapaszd bé a magad méheit, és készíts tiszta edénybe friss mézet, és beléje mérget, a te méheid meg maradnak, azok ki deglenek. De ha jó embered az, a kinek méhei lopni járnak a te méheid közé, ne cselekedgy, ha nem eléb kérjed, hogy egy kis mákot hincsen föll fordétván a döbbenyt méhek munkájok köziben, mert ez által ell felejtik a tolvajlást, ha cselekszi, jónak jó, ha nem élly eszeddel, de hasonló képpen az magad méheit is a tolvajlástul őrözzed és szoktasd el a máknak munkájok közzé való el hintésével."

Két méregrecept következik, az egyik görög betűkkel írva, a másik: „Item száraz szilvát meg főzni s levibe sör söprűt keverni és tista tálkába döbbeny előtt le tenni,

estve vagy bár regvel . . . " A kézirat többi része olvashatatlan, csak mássalhangzókat ír, feltehetően titkolni akarta a méregkészítés módját, erre szolgálhatott a görög írás is. (6, 4v—5 ff.) (A saját méheknek a rablásról mákkal való leszoktatását ugyanebben a kéziratban a 12° folion is írja.)

Ha itt nem is tudtuk meg, két másik kézirat közöl recepteket is a méregkészítésre. „Hogy más ne hordgya méhedet, tehát keverj öszve mézes vizet éget maszlagot büdös kényesőt és Patkány ételőt, s azt ted egy üres kas alá annak helyére a kit hordanak." (7, 3 f.)

A másik is hasonló ehhez: „Égett maszlagot mézzel öszve keverni egy cserépben, üres kas alá tenni, ott szemed láttára öszve fog dagadni utánna és a maga lépe is a kasban mind le fog szakadni" [ti. a rablóknak]. (10, 18. f.) „Szinte ilyen ártalmokra vagyon a Gonosz vagy Hordó Méheknek az Embernek lágy Ganéjja is: midőn a Károsodot Kass heliben tett egy üres Kassnak Likjának szájjában belőlről volt Ember Ganéjon mászva által valami bent való Édességre a tolvajkodó Méh." (12. 6. f.)

Mint preventív eszközt olvashatjuk a kasok szájának medvehájjal való megkenését is, nem jöhetnek idegen méhek rabolni. Probatum est. (6, 5. f.)

Méz. Feltűnően kevés észrevételt találunk a méhészeti produktumokról, a viaszról és mézről. Előbbit egyáltalán nem említik kézirataink, s a mézről is csak igen szűkszavú s gyérszámú megjegyzést olvashatunk. „A mézet a méhek az harmatról a mely fákra és virágokra a levegő égbül szál, szedik." (6, 3. f.) „A midőn mézet ki akarsz szedni a Döbbenybül, eléb egy kis vizet szádba vévén, aztat eső módon ki pökd, és füstöld meg Szarvas Marha ganéjjal, bízvást hozzá férhecz a mézhez." (, 3v f.) „Az méheket mikor leg bőveb virág van akkor vesd fel, mikor sok fia nintsen az kövérit futasd ki akkor. Az melynek kevés fia vagyon, még meg nem szaporodik meg ne mesd. Az meg mesés úgy legyen mikor meg mesed nézd meg az fias lépet. Az üres rosz lépet metéld le de az fias lépet meg ne vesztegesd. Az lépet jól meg nézd, ha az véget meg vesztegette jól le tisztítsd ha himlős, penészes az lép, azt is meg tisztítsd." (4, 23. f.)

Méz elvételekor a füstölés mellett a kidobolást is ismerhették, fenti módok mellett legaltalánosabb volt a méhek megfojtása, melyet így ír le: „Az puhataggal fa tapló gombával melyet meg főznek s kén között meg gyújtják kakuk fűvel kel keverni meg fulladnak." (4, 30. f.) „Ha sok mézet akarsz szedetni minek utánna mind eleget rajzottak, gyakran Szedd a Mézet tőlök, mihelyt tele horgyák. Így meg sem fiasíthatnak; Ezt kövesd Mind Szent Napig. Mind Szent Nap tájban Mézeld meg őket, egy jó időn, Csendes napon; a melyik akkor vidámabban jár ki, jegyezd meg, azokat rendel, és hadd magnak, s a többit szedd meg, mert azok egészségessebbek s inkább ki telelnek." (12. 6.)

Teleltetés. A méz elvétele, illetve meghagyása szorosan kapcsolódik a teleltetés kérdéséhez, számukra a kérdés csak ennyiből állt; a mai számtalan, a méhek téli ellátására vonatkozó szabály közül egyet sem említenek, valószínűleg nem is ismertek. „Mindszent táján metéld meg a méheket egy csendes tiszta napon, a melyik vidámabban jár, azt kell meg hagyni telelőnek." (10, 19.) „Hogy ha pedig félnél erős téltül és akarnád szánni a méheket, hogy elegendő eledelek maraggyon télre, mind azon által nyid föll a Döbbenyt, és tisztogasd meg molytul és más egyéb tisztátalanságtul, és a pók hálóktul." (6, 4. f.) „Ha nem akarnak szaporítani, a fészkébül végy ki hangyát és mindenik alá tégy egy marokkal mind fészkestül és eleget szaporítanak; minek utánna pedig mind ezek eleget rajzottanak volna, szed el a mézet tőlök, mihelyt teli hordgyák, és így meg nem fiasíthatják, ezt pedig tselekedd Mind Szent napig. Mind Szent napján pedig jegyezd meg, és a mellyek rakásában jók, azokat tedd el télre telelni, a többit pedig öld meg." (3, 13. f.)

A heréket is megöleti ősszel, ne pusztítsák télen hiába a mézet. (10, 21. f.) „Karácsony hava 4. napján párold meg a kast erős Borval, hadd vegyenek erőt, aztán aszalt szilvát,bort, aszu szőllőt, sőt kenyér morzsát tenni eléjük, ez alá egy sült tyúkot." (10, 21.)

Mindegyik kézirat hosszabb-rövidebb leírást ad magukról a méhekről is; „D natura arteque apium". Ez talán a legvegyesebb fejezete kéziratainknak, a méhek természetrajza mellett a legkülönfélébb tanácsokkal is találkozunk. „A méhek igen szűzek és tisztaságszeretők." (6, 3. f.) „Hogy ha a méhek egy mással harczolnak, egy marok port köll közbe vetni, meg csendesednek és viszsza mennek Döbbenyekbe, gondolván, hogy fergeteg idő lészen." (6, 3v f.) „Nem bántják a hangyák a mézet, ha fehér gyapjúval bé födöd vagy a méh kas körül rakod." (3, appendix.) „Hogy ha észre veszed, hogy a méh sereg tévelyg s bolyong, csavarog, a királynak szakajcsd ell a szárnyát, méhes körül, ott nem hagyják őtet." (6, 3v f.) „Ha erőtlenek, gyengék, sóval borral köl őket táplálni, hid el, meg gyógyulnak ha betegek." (10, 8. f.) „Ha meg marnak az méhek s meg dagad az fődi borzának ásd ki az gyükerit s az levelivel kend meg, meg szál, kígyó marástul és

más egyébre is jó. Méh marástul erős eczetet vagy égett bort tölcs reá nem fáj, vagy hideg vizet tölcs reá s hintcsd meg sóval, el múlik." (4, 28v—29 ff.)

Csípés ellen használ még a következő tanács is: „mályva vízzel mosdjál a vagy Mályvát fa olajjal öszve törvén kend meg magadat." (3, 4. f.)

Ajánlja még a kasnak juhtejjel kívülről való körülkenését, nem csípnek a méhek; hasonlóan segít a saját vizeletben való mosdás és utána fenyőszurokkal való megfüstölése a testnek. (10, 6, 12.)

Néhány tanácsot a vételre és eladásra vonatkozóan is találunk: „Farsang végén, ha Mártiusba esik és alma fa virágzáskor jó méheket vásárolni." (10, 22. f.) „Másnak ha adnál dél előtt vagy délben adgy, mert el viszik Szerentsédet dél után ha adnál." (7, 3. f.) „Vond végig a kezedet a kason, a kit eladsz és a mellette valón vonynyad viszsza felé a kezedet, azonban a kit el adsz vedd ki a vese lépét, ne félj hogy el vigye szerentsédet." (11, 6. f.)

Végezetül közöljük azokat a babonákat, melyek a fenti csoportosítás szerint a témák egyikéhez sem voltak illeszthetők. Szent Iván nap virradóra az erdőn mogyorófa nyövést kell tekerni, gúzst csinálni belőle, karácsony éjjel az asztalra állítani. Ha egy fehér kanca megellik, mielőtt először szoptatná meg csikóját, a gúzst a lábára kell tekerni, hogy így szoptassa, tavasszal a méheket arra kirakni, s azután a gúzst állandóan a méhesben kell tartani, úgy hogy más ne tudjon róla, ebben az esetben nem lehet ellopni a méheket. A tolvaj ha felveszi a kast a hátára, nem tud sem elmenni, sem letenni nem képes addig, míg a gazda oda nem megy s le nem veszi hátáról. (10, 27. f.) Ha ilyen elővigyázatosság mellett mégis ellopták volna valakinek a méheit, arra is van orvosság: „Forral édes tejet egy pohárral, öntözd a helet a körült a lopó ellopta, a lopó meg őszül vagy meg kopaszul, mennél többet öntözöd, annál elébb meg tudod ki lopta el méhedet." (10, 5. f.) „Az méhesbül lőjj azon helyre, a hol a kas volt és a lopó meg hal a vagy azon kasnak ha tsak egy bogara maradna is ott, mikor halottat temetnek vesd az sírba azon bogarat, a ki el lopta meg hal azon esztendőbe." (uo.) „Mikor Karácson éjjel mégy az éjféli Misére, végy hozzád tiszta búzát és hamut, a mellyet Karácson böjtjin égettél galagonya fábul, mikor pedig az Miséről viszsza mégy ted az asztalra had legyen ott egész ünnepekben, annak utána ted el jó helre s tavaszszal hincsed meg vele a Döbbenyt." (7, 2. f.) „Kis Aszszony Napján Luca Napján, Karácson estve valahány ujjaddal illeted az Kast és az Karácsoni Pálcával, mellynek köl lenni hogy egy ideig újult légyen valahánszor meg ütd abba az esztendőbe annyit fog ereszteni, de az említett pálczával Karácson éjjel üsd meg, mikor az Misérül haza mégy." (7, 4. f.) „Az ráknak haját vagy is azt a felső vörös bűrit nem köll a háznál tűzbe vetni, mert ki döglenek a méhek tőle, ámbár meszszebb lészen is a Méhes. Probatum est." (6, 3. f.) „Ha veszekedő a Méh meg köll ölni egy tyúkot, azt abárold meg Száraz Szilva vízben, aztán ssd meg, kend meg mézzel, add be a méheknek nyársra húzván. Probatum est." (6, 8°) „Boszorkányos szemű ember ne lássa, mert meg igézvén el veszti az méheket ... Az mely Aszszon állaton az vér fojás eredet havasszag van, nem jó járni az méhek között mert Éva mián átkot nyert."[7] (4, 22. f.)

Mint látjuk, bemutatott kéziratainkban sajátságosan keverednek természeti megfigyelések babonákkal, bár tagadhatatlanul túltengenek az utóbbiak. Nem szabad azonban túl szigorú mértéket alkalmaznunk a kettő között, a határok gyakran elmosódnak, összefolynak, közöttük válaszfalat felállítani szinte lehetetlen. A babonák közül többeket még napjainkban is alkalmaznak a méhészek. A sült tyúknak télire táplálékként való beadását még XX. századi, napjainkban is közkézen forgó méhészeti szakkönyvekben is megtaláljuk. Ez a hiedelem azon alapult, hogy a méhek minden idegen tárgyat kihordanak a kaptárból, így a sült tyúk húsát is eltávolítják, de mivel az általuk mikroszkopikus nagyságban kivitt részecskéket nehéz észrevenni a kaptár körül, sok helyütt még ma is tartja magát a hiedelem a méhek téli húsevéséről. Ugyanígy, hogy a véletlenül a kaptárba került egeret megeszik. Ez is téves: szúrásaikkal megölik, majd húsát kihordják, s a kaptár előtt ledobják, csak a csontváz marad meg, avval nem bírnák. Sok esetben tehát a megfigyelés helyes, csak a belőle levont következtetés helytelen, de 200—250 éves távlatból ezen nem szabad csodálkoznunk.

Fenti tanítások egy része is él még napjainkban népünk között, mint pl. a vörös posztón való kieresztés[8] vagy a hangyák nyüzsgése által való serkentés,[9] itatóvályúba való vizelés.[10]

[7] Vö. Magyarság Néprajza. Bp. é. n. I—IV. II. 22. l.
[8] Uo. II. 23. l.
[9] Uo. II. 24. l.
[10] Uo. II. 25. l.

Kéziratainkban sok dolgot nem említenek meg, vagy csak nagyon szűkszavúan intézik el. Ennek oka, hogy nem rendszeres kézikönyvet akarnak olvasóik kezébe adni, elsősorban megfigyeléseiket rögzítették. „Nem egészen írtam meg az méhek históriáját, hanem csak az sensusokat imitt amott." — írja egyik szerzőnk. Nem szabad tehát rendszerességet keresnünk, egyéni megfigyelések, észrevételek, öröklött babonák ötvöződnek bennük össze. Igény azonban még ilyen formában is volt rájuk, hiszen a Horhi-féle kézirat nem kevesebb mint négy változatban került elő egyetlen kézirattárból. Ezt az igényt akarták aztán Pálfi Lőrinc (Kolozsvár, 1762, 1767[2]) Szigeti Gyula (Nagyenyed, 1763), Széki Vesmás Márton (Kolozsvár, 1774), Hoderla György (Pozsony 1775) munkái, az általunk is felsoroltak közül pedig Ravazdi András és Szuhányi János könyvei kielégíteni.

SCHRAM FERENC

AZ ELSŐ KATONAI ADATFELVÉTEL (1782—1785) ORSZÁGLEÍRÁSAINAK FORRÁSÉRTÉKE

A gazdaságtörténeti kutatás sokat meríthet a térképészeti művekből, az egykorú kéziratos térképek, tervrajzok, látképek, községalaprajzok és más térképművek tanulmányozásából, valamint a hozzájuk fűződő országleírásokból. A térképészeti kútfők felvilágosítást nyújtanak a határ kialakulásának sok olyan mozzanatáról, amit más írott kútfők kifejezni nem tudnak. A térkép forrásértéke kétségtelen, mert a fejlődés valamely szakaszában mindig a valóságot fejezi ki. A határról különböző időben készült térképfelvételek a dialektikus folyamatot, a változást és mozgást tüntetik fel. A térképet sokkal többnek kell tekintenünk egyszerű topografiai tájékozódást szolgáló eszköznél. Széleskörű írott és tárgyi forrásanyag van benne feldolgozva. A térkép létrejöttét gondos helyszíni szemle, részletekbe menő vizsgálatok és sokoldalú anyaggyűjtés előzték meg.

Kimeríthetetlen kincsesbányája az agrártörténeti kutatásnak a XVIII. század 80-as éveiben készült, Erdélyt és a Temesi Bánságot is felölelő, 1451 lapból álló térképmű, az ún. Josephinische Aufnahme, Magyarország első katonai felmérése: Original Aufnahmskarte von Ungarn. 1782—85.[1] E nagyszabású térképmű hazánk egész területét felöleli, minden településre, falura és városra vonatkozólag hiteles adatokat tartalmaz. A 28 800-as léptékű, kézzel írott, műszaki tisztek által készített színes térképlapok kimerítő tájékoztatást nyújtanak a települések alakjáról, a házak, telkek és utcák fekvéséről. Pontosan ismertetik a talajviszonyokat, az erdőtakarót, a futóhomok, a szik kiterjedését és a határ vízrajzi térképét. Megtudjuk belőlük, hogy egyes gabonatermő területeket a XVIII. században erdők borítottak, és századokkal ezelőtt virágzó szőlőművelés folyt a határ olyan részein, amelyek most más művelés alatt állnak. A térképszelvények feltüntetik az új településeket, a szállásokat, tanyákat, majorságok tartozékait és dohánykertészek kunyhóit. A jelen pontos rajza mellett évtizedekre visszamenőleg a múltbeli állapotot is ábrázolják: elpusztult községek helyét, épületromokat, régi erődműveket, sáncokat, az egykori folyómedret stb.

E térképműhöz Magyarországról Erdély és a Bánát nélkül 7 kötet értékes gazdaságtörténeti forrásanyagot tartalmazó szöveg, ún. „országleírás" (Landesbeschreibung) tartozik.[2] Az országleírások a térképlapokon rajzban ki nem fejezhető vízrajzi, növényföldrajzi, közlekedési, agrogeológiai, élelmiszertárolási és egyéb adatokat tartalmaznak. Ezt a tudomány részéről még nem értékesített anyagot egy nagy katonai szervezet községről községre járva hordta össze. Az anyag forrásértékét emeli, hogy összegyűjtése a hadiszervek által előírt szempontok szerint történt, abban az egyéni felfogás nem érvényesülhetett.

Az országleírások a szórványtelepülésektől kezdve a városokig minden lakott helyre kiterjednek. Feltüntetik a megyének és a községnek a nevét. Községenként órákban számítva és közönséges rendes lépésben mérve közlik a falvaknak egymástól való távolságát. Pontos képet adnak a masszív anyagból készült épületekről, az országban található folyó- és állóvizek: források, kutak, folyók, patakok, tavak állapotáról. Értékes anyagot nyújtanak a XVIII. századi erdőtakaró tanulmányozásához. Tájékoztatnak falvanként részletezve az ártéri viszonyokról, a rétek és mocsarak állapotáról. Hely-

[1] Original-Aufnahmskarte von Ungarn. Aufgenommen unter der Direktion des Obristen Neu und Obristen Baron von Motzel des Generalquartiermeisterstabes in den Jahren 1782—85. 1 : 28 800, 963 lapon, 7 kötet leírással. Kriegsarchiv. Kartenabtheilung. B. IX. a. 527.

[2] Militärische Beschreibung von Hungarn. Kriegsarchiv. Kartenabtheilung. B. IX. a. 527.

színi szemlén alapuló konkrét képet kapunk az ország úthálózatáról. Felsorolják azokat a magaslatokat, amelyek az egyes helyeken uralkodnak. A Megjegyzések (Anmerkungen) rovatban pedig az előző pontokban nem érintett adatokat, főleg történelmi és régiségtudományi anyagot közölnek.

A bizottság a városok és falvak nevét, ahol csak mód van rá, németül közli. A magyar helységneveket hallomás után, a fonetikus hangzásnak megfelelően, sokszor elferdítve írja. Egyes városoknak, ha tudomást szerzett róla, az elnevezés-változatait is közli. Pl. „Stadt Erlau — Eger — Gager — Agria; Stadt Stuhlweissenburg oder Székes Fejer Wár, oder Bili Hrad, oder Alba Regalis". A szerb, román, szlovák vagy vegyes nemzetiségű községek helynevét a lakosság nyelvén, néha annak magyar és német megfelelőjével együtt közli. Pl. „Donnerstmark — Csötörtök — Cstvortek — Quintoforum. Kisgörcsöny vel Németgőrcsöny vel Boda (hat alle 3 Namen)." Sűrűn előfordul, hogy a magyar községnevet egyszerűen németre fordítja. Pl. „Aranyos Megyes vel Gülden Megyes. Windischdorf — Tóth Falu. Ober Bistritz — Felső Bistritz." Az összeírásokban sok olyan helységnévvel találkozunk, amelynek megfejtése beható tanulmányozást igényel. Feltűnő, hogy az országleírások jóval több településről tudnak, mint az évtizedekkel későbbi időből származó helységnévtárak és lexikonok, mint: Vályi András, Lipszky, Palugyai, Ludovicus Nagy és Fényes Elek művei.[3] Ennek az lehet az oka, hogy az utóbbiak közigazgatási jelentések alapján, az országleírások pedig tényleges bejárás (helyszíni szemle) útján készültek.

A szomszédos lakott helységektől való távolság órákban:[4]

Col. XIV. Sectio 20.	*Pesttől :*	
	Ofen	1/4 óra
	Teufels Mühl	1 1/2 óra
	Pascal Mühl	1 3/4 óra
	Racosi csárda	2 óra
	Keresztúr	3 3/4 óra
	Budától :	
	Heil(ige) Eichen	2 óra
	Budakeszi	2 1/4 óra
	Kovats	3 1/2 óra
	Hidegkút	2 1/2 óra
	O-Buda	1 1/4 óra
Col. XVIII. Sectio 30.	*Szegedtől :*	
	Tápé	1 1/2 óra
	Dorozsma	1 3/4 óra
	Majsa	11 óra
	Kis-Telek	7 óra
	Al-Győ	2 óra
	Stadtwirtshaus	1 1/2 óra
	Horgos	4 1/2 óra
Col. X. Sectio 30.	*Pécstől :*	
	Rác Város	3/4 óra
	Pellérd	2 1/4 óra
	Keszü	2 óra
	Malom	1 1/2 óra
	Ürög	1 óra
	Nagy Koszár	1 3/4 óra
	Bogád	1 3/4 óra
	Somogy	2 óra
	Szabolcs	1 1/4 óra
	W.(irts) H.(ausz)	3/4 óra
	Mánfa	3 óra
	Budafa	3 óra

[3] *Vályi András :* Magyarország leírása I—III. Buda 1796—1799. *Palugyai Imre:* Békés, Csanád, Csongrád és Hont megyék leírása Bp. 1855. *Ludovicus Nagy :* Notitiae politico-geographico statisticae inclyti regni Hungariae. Buda 1828. *Fényes Elek* : Magyarország geografiai szótára I—II. Pest 1851.

[4] Az országleírás megjegyzései a felvétel beosztásához, annak oszlopaihoz (Colonne) és szakaszaihoz (Sectio) igazodnak.

A szomszédos lakott helységektől való távolság a kapott utasítás értelmében közönséges katonai lépést számítva órákban van kifejezve. E kimutatásokból nemcsak a közlekedési viszonyokra, az utak minőségére, hanem a települések gazdasági vonzásterületére is lehet következtetni. Így pl.

A *„vannak-e szilárd épületek"* (hat solide Gebäude) kérdőpont a bizottság feladatává tette az országban található masszív, kőből vagy téglából készült épületek számbavételét. Ez a minden falura, városra és szórványtelepülésre kiterjedő országos épületszemle azt mutatja, hogy a töröktől felforgatott települési rend bomlásának nyomai a XVIII. század végén még nem tűntek el. A városépítés terén ez a korszak nem a virágzás, hanem a romok eltakarítása és a lassú nekiindulás ideje volt. Az országot megmozgató külső és belső népmozgalom nem minden vidékre hatott egyforma lendítő erővel. Egyes hegyvidéki települések elsorvadtak, feles lakosságuk a töröktől felszabadult területek felé özönlött. Háborítatlan középkori, gótikus vagy reneszánsz városképüket csak a Felvidék, Erdély és a Szepesség egyes városai őrizték meg, de ezek is inkább a mozdulatlanság, mint a fejlődés képét mutatják. *Késmárk* (Col. XIX. Sect. 3.) fallal, árokkal, tornyokkal és kapukkal megerősített város. Több templom, kórház, tanácsház, strázsaház, egy régi tornyos kastély és számos jól épített polgárház van benne. *Rozsnyó* (Col. XX. Sect. 8.) főterét csupa masszív épületek[5] díszítik: a püspöki palota, a plébánia- és ferences templom és sok polgárház. *Iglón* és *Lublón* (Col. XX. Sect. 5, 2) a polgári házak is kőből valók. *Podolint* (Col. XX. Sect. 2.) kőkerítés övezi. A késmárki kapunál kerített kastély emelkedik. Kőből valók a plébániatemplom, a piarista rendház és a gazdasági épületek is. A polgárházak emeletesek.

Egyelőre csak a dunai forgalom főhelyei: Pest, Pozsony, Komárom, Győr, továbbá Észak-Dunántúlnak a töröktől viszonylag megkímélt városai és a síkvidéki nyílt mezővárosok jutnak friss levegőhöz, majd megkezdődik az elpusztult települések újjáépítése is. Szembeötlő vonása az új városképnek a régiek mellett modern célokat is szolgáló épületek megjelenése, mint pl. serház, sóház, vendégfogadó, egészségház, postahivatal, iskola stb. Másik jellemzője a XVIII. század végi városépítkezésnek a védelmi jelleg lassú megszűnése. Kezdik lebontani a városfalakat, várbástyákat, és a külső részeket a belső várossal összekapcsolják. Ez a folyamat észlelhető Pécs, Veszprém, Székesfehérvár, Szombathely városképén. *Pécs* (Col. X. Sect. 30.) új utcahálózata ekkor alakul ki. A falon kívüli városrészek épületei is masszív anyagból valók. A város vízellátását sok jó kút biztosítja. *Veszprém* (Col. IX. Sect. 19.) magas kőfallal övezett város régi és újabb épületekkel. Téglából épült középületei: a megyeháza, számos templom, kolostorok, iskolák, egészségház, vendégfogadó, serfőzőház, számos nemesi kúria és polgárház. *Székesfehérvár* (Col. IX. Sect. 22.) több korabeli városhoz hasonlóan (Eger, Győr, Szombathely) a század barokk stílusában épül újjá. Városképét a püspöki palota, templomok, kolostorok, postaépület, sóház, serház, vendégfogadó, nemesi és polgári házak díszítik. Az egykori romok helyén kőbánya van. *Szombathelyen* a XVIII. század közepén került sor a piactér rendezésére. Megengedik a megmaradt bástyák lebontását és köveiknek építkezésre való felhasználását. *Egerben* is (Col. XIX. Sect. 14.) az egyházi épületeken kívül számos masszív világi épület van, a régi vár azonban már omladozik, semmire sem használható. Lendületnek induló kis városok *Pápa* és *Mohács* is. Előbbinek (Col. VII. S. 15.) kastélya, dómja, templomai, ispotálya és számos lakóháza készültek szilárd anyagból. A dunai hajók útjába eső *Mohács* (Col. XII. Sect. 13.) új városrésszel bővül. Masszív épületei sorában vendégfogadót, sóraktárt, iskolát is említenek, mely utóbbinak közelében egy török mecset romjai állanak. Az egykori török építkezés maradványai más városokban is feltalálhatók.

Az országos épületszemle feljegyzéseiből megtudjuk, hogy a védelmi berendezésű kisebb-nagyobb települések, egykori szandsákszékhelyek, palánkfalvak, várközségek katonai jellegük megszűnésével gazdasági központok lettek. A hajdúvárosokban is lebontják a huszárvár kerítését, és a katonai épületeket gazdaságiakká alakítják át. A várkastély körül emelkedő épületek: az urasági lakás, majorsági épületek, egészségház, személyzeti lakások, templom, paplak, iskola, malmok, magtárak, vendéglő és polgárházak alakítják egy-egy ilyen mezővárosszerű település (Markt) városképét. Egyik-másik helyen, mint Borostyánkőn, Lándzséren (Col. II. Sect. 3.) még áll a régi erődmű, vagy szervesen beépült a faluképbe. Ilyen helyekként szerepelnek az országleírásban: Fraknó, Putnok, Csákvár, Szigetvár, Villány, Siklós, Devecser és még annyi más. *Fraknón* (Col. II. Sect. 3.) két urasági kastély, szervita kolostor, kőházak és malmok vannak. *Putnokon* (Col. XIX. Sect. 11.) kőházak sorakoznak a főtéren álló

[5] Kő-, illetve masszív anyagú alatt általában a téglából készült épületet értik.

urasági kastély körül. *Csákvár* (Col. XI. Sect. 20.) az Eszterházy-uradalom székhelye. Kőtemploma, urasági kastélya és több masszív épülete van. A közelben két jól berendezett gazdaság. Az országúton vendéglő két épülettel. *Siklóson* (Col. XI. Sect. 34.): fallal körülvett erős várkastély, több templom és masszív házak. *Devecser* községben (Col. VII. Sect. 17.) egy részben lakott, száraz árokkal körülvett régi várkastély van, továbbá urasági lakás, majorságudvar, templom, paplak, iskola, vendéglő, egészségház (Gesundhaus) és több patakmalom. *Szigetváron* (Col. VII. Sect. 27) az erős fallal övezett templomon és kastélyon kívül a legtöbb ház téglaépület.

A hegyvidéki városias külsejű településekkel szemben a síkvidéki nyílt városokban alig van szilárd épület. A hegyvidékről az Alföld felé irányuló népmozgalom felduzzasztotta a parasztvárosok lélekszámát. Megyényi határuk is lehetővé tette terjeszkedésüket. Igazi városképe azonban a XVIII. században még nem volt e településeknek. A tanyavilággal való szervesebb kapcsolatuk és városmagvuknak kiszélesedése a következő évszázadra maradt. Szentesről, Orosházáról nincs mondanivalója a bizottságnak, Szolnokon és Mezőtúron akad néhány masszív épület a templom körül; Szarvason templom és a községháza, Hódmezővásárhelyen a kálvinista és katolikus templom, Makón a két templomon kívül csupán a megyeháza masszív épület. Még a folytonossággal és számottevő erővel bíró Debrecen és Szeged városias jellege is jelentéktelen. *Szeged* váráról részletes leírást nyújt, de egyéb szilárd épületről nem emlékezik meg az országleírás. *Kecskemét* (Col. XVI. Sect. 26.) az élénkebb alföldi városok közé tartozik. A városháza, a katonai parancsnokság, a ferences zárda, a református templom, a plébánia, a piarista kolostor, a kaszárnya, a város pincéje, a két községi vendéglő és a városi magazin melletti raktár a szilárd épületek.

Az országleírások a primitív pásztorszállástól a szabályos idomú telepes nagyközségig igen változatos faluképekről számolnak be. A hegyoldalakon, az erdők alatt sok a silány falu (schlechtes Dorf) és a szétszórt település (zerstreutes Dorf). A havasi pásztorfalvakban (pl. Árva megye) nincs masszív épület, még a templom is fából készült. De nem ritka a fatemplom és zsuppfedeles ház Arad, Szatmár, Heves, Borsod és Nyitra megyék állattartó falvaiban sem. Vannak csupán néhány faházból álló községek, pl. *Rjkowa* (Col. XIV. Sect. 5) Árva megyében. *Németegyház* (Col. XII. Sect. 10.) mindössze 5 kunyhó az erdőben. A Nyitra megyei Werbowczehez és Turalukhoz (Col. VIII. Sect. 1.) 23 külön-külön nevet viselő havasi szórvány tartozik. Vannak szórványtelepülések, pl. a Fehér megyei Petendpuszta (Col. XIII. Sect. 25.), amelyek néhány rossz házból és földalatti kunyhóból állanak. Nem ritka az olyan jólépült major sem, pl. Baracspuszta (Col. XIII. Sect. 26.), amely körül rozoga jobbágykunyhók sorakoznak.

A falura vonatkozó összeírások a török hódoltság megszűnését követő évtizedek települési rendjéről adnak számot. Kitűnik belőlük, hogy a töröktől viszonylag megkímélt Észak-Dunántúlon, a Felvidéken és Erdélyben a középkori kisfalurendszer csaknem érintetlenül fennmaradt. Így pl. Vas, Sopron, Szepes, Somogy, Veszprém, Heves, Borsod, Árva, Nyitra megyék több száz egymáshoz közel eső községet számlálnak. Ezzel szemben a Nagyalföldön, a Nagy- és Kiskunságban és a Jászságban a régi települési rend felbomlott. A középkori falu helyét elfoglalta a kevésszámú tanyás nagyközség, amelyeknek széles határában az elpusztult falu helyén szórványtelepülések, magukban álló tanyák, szállások, dohány- és zöldségkertész telepek bukkannak fel. A régi és az új, az ősi és a telepített falu alaprajzában szembeötlő különbségek vannak. Az utóbbiak fejlettebb faluképet, több térarányt és rendezettséget mutatnak. A régi falu megrekedt fejlődésének egy korábbi pontján. Kevés a mozgás, levegő benne. Faluképe is igénytelen.

A felmérő bizottság a falvakban kevés masszív épületet talál. Azoknak is túlnyomó része az új telepítésekre, a földesúr lakta helyekre, az egykori várközségekre, vámhelyekre, vásárhelyekre és a jobbmódú parasztság falvaira esik. A legtöbb faluban az urasági kastélyon és nemesi udvarházakon kívül — ha voltak ilyenek — csupán a templom és a kocsmaépület készült téglából. Voltak azonban szegényebb helyeken és erdős vidékeken fatemplomok és vályogtemplomok is. A templom műszaki leírására a katonai szempontból készült országleírások nem terjednek ki, de minden esetben megemlékeznek annak anyagáról és méreteiről. Van kistemplom, közepes templom és nagytemplom. A méretekből a falu lélekszámára is lehet következtetni. A falu temploma kiemelkedő helyen, domboldalon, néha a falu végén vagy a falun kívül épült. A régi falu templomát rendesen ölnyi magas, erős kőkerítés övezi, amely gyakran egybeépült a templomkert (cinterem) és a hozzá közvetlenül csatlakozó temető kerítésével. Az összeírások — főleg az új településeken — szilárd anyagból készült protestáns imaházakat (Betthaus) is említenek. Gyakran a templom mellett épült paplak (Pfarrhof) is kőépület volt. A földesúri falunak kőtemploma volt, a szegény jobbágyfalunak sokszor fatemplom-

mal kellett beérnie. Előfordult, hogy a gazdaságilag erősödő faluban (pl. a Szatmár megyei Misztótfalu) a fatemplom mellett ott találják az épülőfélben levő kőtemplomot. Masszív egyházi épületek voltak még a kolostorok, kápolnák és remeteházak (Eremitage).

A templom után a falunak legfontosabb, külsejében is kiemelkedő épülete a kocsma (vendéglő) volt, amely a legtöbb esetben szilárd anyagból épült. Itt mérték az év nagyobb részében az uraság borát. A jobbágyság bormérő helyei a falu végén meghúzódó szegényes külsejű kurtakocsmák voltak. A falu kocsmája egyúttal bolt is volt és a fiatalság szórakozóhelye. Voltak kocsmák, vendégfogadók a falun kívül is, a postakocsik útján, a forgalmasabb malmok mellett (mint pl. a Malom csárda Somogy megyében), sőt az erdő belsejében is. Pl. Egy rozoga csárdaépületet említ a bizottság a Bakonyban. (Col. VII. Sect. 24.) A néptelen országúton az egymástól távoleső falvak között a csárda volt az utasnak egyetlen tájékozódási pontja, éjjeli szállása, pihenőhelye, sokszor a postakocsi állomása. Az országleírások következetesen megemlékeznek a csárdák tulajdonosáról vagy elnevezéséről.

A falu egyéb szilárd épületei közé az urasági kastélyok és nagyobb nemesi kúriák körül épült gazdasági épületek, hombárok, csűrök, malmok, ser- és pálinkafőzők és személyzeti lakások tartoztak. Ez épületeket, amelyekhez a határban csűröskertek, istállók, juhkarámok, téglaégetők stb. csatlakoztak, az árutermelő majorsági gazdálkodás hozta létre. Az összeírások sok régi és új majorságról (Meierhof) számolnak be, különösen a volt királyi terület lankásabb vidékein. A majorsági birtokon sok a szegényes zsellérház, amelyek közül kiemelkednek a jómódú parasztok kőházai (einige nach Bauers Art schon ziemlich gut gebaute Häuser), pl. a Somogy megyei Karádon. (Col. IX. Sect. 23.)

A falu épületei között ritkán esik szó községházáról (Comitats-Haus, Landhaus), még kevésbé iskoláról (Schulhaus) és ispotályról (Krankenhaus). Masszívan épített községháza csak néhány új telepítésű községben akad, mint pl. az Arad megyei Ménesen, Gyorokon vagy a somogyi Tapsonyban, Jádon; de egész vármegyék vannak, amelyekben községházáról nincs említés. Ritkaságszámba megy az iskolaépület is, ami van, az is csak a nyugati határon és az újonnan telepített falvakban található. A szegény jobbágyfalvak nem is igényelték, hiszen a zsellérgyerekeket betűvetés helyett mezei munkára fogták vagy cselédnek állították. Az a néhány parasztgyerek, aki tanult, elfért az iskolamester szegényes házának kis szobájában is. A mezővárosokban szórványosan ispotályról is, egyes falvakban járványházról (Carantenhaus) történik említés. A szárazföldi és vízi közlekedés főútvonalai mentén fekvő falvakban szilárd anyagból épült harmincadhivatalok és sóraktárak láthatók.

Komoly forrásértékűek az ország *hidrográfiai* viszonyairól készült tudósítások, amelyek községekre és szakaszokra kiterjedően, a nagy folyóktól a névtelen patakokig tájékoztatnak a vizek sebességéről, szélességéről, mélységéről, mederviszonyairól, az egyes partszakaszok magasságáról, a zátonyokról, a folyó sekélyes részeiről és általában azokról a tulajdonságairól, amelyeket a térképen kifejezni nem lehet. Kitűnik belőlük, hogy a folyó mennyire rányomja bélyegét a víz környékének életviszonyaira. Vízjárásával és medervál tozásaival meghatározza a települések helyét, formáját, gazdálkodását és közlekedését. A XVIII. század végi hidrográfiai kép annál is inkább figyelmet érdemel, mert a vízszabályozások előtti helyzetet tünteti fel, amelyből a korábbi állapotokra is következtethetünk. A leírások nem tartalmazzák a vízállások dagály és apály okozta ingadozásait, inkább községenként egy évekre visszamenő középérték megállapítására törekszenek. Az országleírások kiemelik, hogy a folyók vízállása nagyon ingadozó, a vízmennyiség eloszlása egyenlőtlen, a sok kanyarulat, szigetképződés, emelkedés és esés miatt a folyók szélessége és mélysége állandóan változik. Tavasszal alig képes a meder a lefolyó vízmennyiség befogadására, nyáron és ősszel a leapadt folyók a medernek csak kis részét foglalják el. A rossz mederviszonyok okozzák az évenként megismétlődő áradásokat. Tavasszal és nyáron a zöldár idején a hirtelen lefutó víztömeg nem fér el a folyó medrében, átlépi a partokat, és nagy területeket borít el vízzel. A Duna, Tisza, Maros, Körösök, Szamos és mellékfolyóik áradásai, de még a hegyekről lefutó víztömegektől megduzzadt kis patakok is nagy területeket árasztanak el. A gyakori áradások létükben fenyegetik a parti lakosságot. Gyakran az ár a községek belterületére is mélyen benyomult, és egész házsorokat söpört el. Ilyenkor az utak nagy része víz alá került, és amint sűrűn olvashatjuk, sok község hetekre, hónapokra el volt zárva a forgalomtól. A határ jelentékeny része elmocsarasodott, a vízállásos rétek nyáron sem száradtak ki, nagy területeket foglaltak el a lápok és nádasok.

De az árvizek okozta károk mellett sok hasznát is látta a partmenti lakosság a folyóknak. Az ártéri földeken a kiöntések után termékeny iszap maradt vissza. A folyó fontos közlekedési út volt, annál is inkább, mert a háborús pusztítások az úthálózatot

alaposan megrongálták. Az országleírások idején hajókkal és tutajokkal népesült be a folyók háta. A Dunán, Tiszán, Maroson és egyes kisebb folyókon is meginduló fa- és sószállítás a lakosság ezreinek nyújtott megélhetést. Ezért nagy igyekezettel fognak hozzá a folyómeder megtisztításához. Eltávolítják a mederből a hajózás akadályait, a malomroncsokat, fákat és gyökereket. Az átvonuló hajók a part mentén kereskedést is folytattak, egyes községeknek, pl. Makónak közvetlenül a part mentén volt a piaca, ahol kicserélték az Alföld és a hegyvidék terményeit.

Az országleírások lépésről lépésre tájékoztatnak a folyókat keresztező utakat összekötő hidak, pallók, kompok állapotáról. Megtudjuk, hogy hol vannak gázlók (Überfuhr), és hol lehet szekérrel vagy gyalogszerrel átkelni. Vannak olyan községek is, amelyek között csónakok vagy hajók tartják fenn az összeköttetést. A legtöbb patak és folyó vize ivóvízül is szolgál. Az országleírások közlik, hogy a folyó vize embernek és állatnak vagy csak állatnak alkalmas.

Számos közlést találunk az állóvizek, a hegyekről lefutó patakok vizéből táplálkozó kisebb-nagyobb tavak állapotáról. Külön érdekessége az országleírásoknak a folyókat és tavakat benépesítő vízimalmok részletes ismertetése. E leírások alapul szolgálhatnak az ország XVIII. század végi vízimalom kataszterének összeállításához. Még a legkisebb patakon is számos vízimalom őrölt. A lisztmalmokon kívül fűrész-, kalló-, ványoló- és papírmalmok működtek. Voltak urasági és parasztmalmok, állandóan működők és ideiglenesek, mely utóbbiak szárazság idején szüneteltek. A vízimalom jellegzetes színfoltja volt a hegyvidéki falunak. Még a néhány viskóból álló erdei szórvány sem tudott meglenni nélküle. A malomba hírt szerezni is járt a falu népe. A faragáshoz is értő vízimolnárok mindent tudtak, ami a környéken történt.

Lássunk néhány vízrajzi adatot a hazai folyókról. A *Duna* vízrajzi adatainak ismertetésére különös figyelmet fordít az országleírás. A hosszú hazai szakasz számos pontjáról közöl adatokat, kiterjeszkedik a partmelléki terület ismertetésére is. Különös tekintettel van a hajózás érdekeire. Leírja az egyes partszakaszok magasságát, a hajózás akadályait, a zátonyokat, a folyó sekélyes részeit, a szigeteket, a partmenti malmokat, házakat, erdőket. Megtudjuk, hogy hol vannak átkelőhelyek, hajóhidak, kompok és hajóvonó utak. A folyó szélessége helyenként 5—600 láb, mélysége 3—4—5 öl,[6] nagy víz idején, tartós esőzéskor és olvadáskor jóval több. Ilyenkor nagy területeket araszt el, és a közlekedést hosszabb-rövidebb ideig megakadályozza. Előfordul, hogy a sebes sodrású folyó új medret ás magának, és nagy darabokat nyel el a művelt területekből. A Győr megyei *Asvan* falunál (Col. VII. Sect. 10.) megjegyzik, hogy „30 év előtt a Duna oly közel folyt el a község mellett, hogy a hajók a templomnál kötöttek ki." *Rácalmásnál* (Col. XIII. Sect. 2.) tavaszi olvadáskor és őszi esőzések idején elönti a szigeteket és a sík vidéket. Csak a megjelölt átkelőhelyeken lehet közlekedni rajta. *Mohácsnál* a két Dunaág szigetet alkot, amely erdővel van benőve, és juhtenyésztést folytatnak rajta. A régi Dunaágon jól megterhelt hajók közlekednek. Az új Dunaág 700 lépés széles és 7—11 öl mély. A Baranya megyei *Dályoknál* (Col. XII. Sect. 34.) 4—500 láb széles, 6—10 öl mély, néha még több. Magas vízálláskor elönti az egész vidéket.

A szabályozatlan *Tisza* lényegesen befolyásolta a vízkörnyéki lakosság életmódját és gazdálkodását. Évenként megismétlődő áradásaival nagy területeket vont el a termelés alól, amelyeken sajátos növény- és állatvilág ütött tanyát. Áradás idején egyes útszakaszok hetekre kiestek a forgalomból, a lakosság csónakon és hajón közlekedett. Helyenként sebes, helyenként lassú folyású volt. Alsó szakaszán, Szeged és Szalánkemén között folyása lényegesen meglassult.

A Tiszának mind a felső, mind a középső és alsó szakaszáról számos szélességi és mélységi adatot közölnek az országleírások. *Tiszavárinál* 100—150 láb széles, 5—6 öl mély, medre agyagos, hosszantartó esőzésnél kiönt. A *Milota* és *Tiszabecse* mellett húzódó állóvizek a Tisza kiöntéséből származnak. *Tiszasülynél* csak hajón és hídon át lehet rajta közlekedni. *Szentiványnál* áradáskor nagy területeket elborít. Magas partjai miatt a víz alatt álló község 6—8 hétig hozzáférhetetlen. *Derekegyházánál* (Col. XX. Sect. 27.) tavaszi áradáskor a 15 öl mélységet is eléri, és csak augusztus közepe táján tér vissza medrébe. *Hódmezővásárhelynél* (Col. XX. Sect. 28.) nagy vízálláskor 15 öl mély, meredek partokkal. Tavaszi áradáskor két óra járásnyira elönti a környéket, és csak augusztus közepén húzódik vissza. *Algyőnél* (Col. XX. Sect. 29.) tavaszi áradáskor Tápéig, Szegedig és Szeghalomig elárasztja a vidéket. Ilyenkor a közlekedés augusztus végéig szünetel. *Szegednél*

[6] Az országleírások a községek egymástól való távolságát órákban, fél- és negyedórákban adják meg. A folyóknál a szélesség és mélység jelölésére bécsi öl, láb és hüvelyk szolgál. A bécsi öl: 6 láb = 1,896 méter. 1 láb: 12 hüvelyk = 0,316 méter. 1 hüvelyk: 12 vonal = 2,634 cm. 1 mérföld: 4000 öl = 7585,94 méter.

(Col. XVIII. Sect. 30.) közvetlenül a város és a vár alatt folyik, 100 láb széles, 7 öl mély meredek partokkal. Tavasszal és tartós esőzéskor kilép medréből, a környéket a töltés mentén Al-Győig elárasztja, és a közlekedést június végéig elzárja.

A *Maros* pályája a XVIII. században hosszabb volt, medre a hosszú török megszállás örökségeképpen gondozatlan, partalakulata gyakori változásoknak van kitéve. Pályáját meghosszabbította a sok kanyarulat, amelyek a közlekedést is akadályozták. Egyes kanyarulatok, mint a szabadhelyi, lippai, sajtényi, makói, deszki, kiszombori stb. létükben is fenyegették a partmenti községeket. Ezeknek átvágásáról maguk a községek gondoskodtak, de megtörtént, hogy egyiket-másikat áradás alkalmával maga a folyó vágta ketté. Az elvágott és megszűnt kanyarulatok mint holtágak, tavak és mocsarak továbbra is összeköttetésben állottak a folyóval. A mederben állandó szigetképződés folyt. Az erdővel benőtt állandó jellegű sziget mellett sok az időnként felbukkanó és eltűnő homoksziget. A folyó medre a felső szakaszon alig 18—20 lábnyi széles, aztán több hegyipatakot magába fogadva, gyorsan kiszélesedik. Marostordánál 100—120 lépés, Gyulafehérvárnál 150, Dévánál és Marosillyénél a 200 lépést is meghaladja. A síksági szakaszon esése csökkentével tovább szélesedik, és a legtöbb helyen a 300 lépést is eléri. Átlagos mélysége a gyergyói szakaszon 2 láb, Maros-Torda megyében 3—4 láb, a hajózható vonalon az 1 ölet mindenütt eléri, sőt több helyen meghaladja. Mind a folyónak, mind a beléje torkoló patakoknak a vize iható. A partmenti lakosság mindenütt a Maros vizét issza. *Makónál* (Col. XX. Sect. 30.) a Maros a várostól 300 ölnyire folyik, szélessége 60—100 lépés, mélysége legfeljebb 4 öl. Ahol nagy az esése, ott 1½ öl magas meredek partja van. A Zuglói-Rév kivételével sehol sem gázolható át, erre van az átjáróhely Zombor felé. Tavasszal mélysége a 4—5 lábat is eléri. A Csanád megyei *Földeák* község (Col. XX. Sect. 29.) mellett folyó Maros folyóról ez olvasható: egy mérföldnyire ettől a községtől folyik a Maros Szeged felé. 80—100 láb széles, 3—4 öl mély, száraz időben 1 öl magas meredek partja van, sehol sem lehet lóval vagy szekérrel közlekedni rajta.

Hasonló vízrajzi adatokat tartalmaznak az országleírások a többi folyóról is: a Körösökről, Szamosról, Poprádról, Vágról, Dráváról, Berettyóról stb. Tájékozódhatunk belőlük az ártéri viszonyokról, a víziszállítás lehetőségeiről. Megtudjuk, hogy milyen hatással voltak a vizek a partmenti lakosság életmódjára, milyen mértékben szolgálták a kompok, gázlók, kőhidak, fahidak, pallók a két part között a közlekedést, mikor szokott a folyó kilépni medréből, és meddig vannak az elárasztott területek víz alatt.

Így pl.: a *Fehér-Körös* az Arad megyei Erdőhegynél 10—20 láb széles, partjai meredekek, medre mocsaras, és csak a hídon át lehet közlekedni rajta. Vize élvezhető. Tavaszi olvadáskor és tartós esőzéskor kilép medréből, és a környéket elárasztja. Az áradás 8—10 napig tart. A *Szamos* a Szatmár megyei *Szent-Mártonynál* (Col. XXX. Sect. 11.) 40—50 láb széles, 1—6 hüvelyk mély. Sebes folyású, partjai meredekek, nem lehet rajta sem lovon, sem gyalogszerrel átkelni. Tavaszi áradáskor a környéket víz alá borítja. Ilyenkor árja a Tiszával egyesül, és a közlekedés szünetel. A Dráva medre a szlavóniai határ mentén (Col. XI. Sect. 37—38.) mocsaras, partjai meredekek. Minden tavasszal kiönt. Áradás idején a falvak között csak hajóval lehet közlekedni. A *Vág* Gombosnál (Col. XIV. Sect. 5.) 100 lépés széles, egyes helyeken még több. Száraz időben 4—6 láb mély, medre kavicsos. Minden időben tutajozható. Tartós *szárazság idején* lóval és szekérrel is át lehet kelni rajta. Olvadáskor és tartós esőzés idején a beletorkolló patak is alkalmas a tutajúsztatásra. A *Poprád* Georgenbergnél (Col. XIX. Sect. 4.) 16—18 lépés széles, 1½—2 láb mély. Esős időben csak a kőhídon át lehet közlekedni rajta. A *Berettyó* (Col. XX. Sect. 21.) a Nagy-Kunságot szeli át, 35—40 láb széles, alacsony vízállásnál 2—3 hüvelyk mély; meredek partjai vannak. Iszapos medre miatt szekérrel sehol nem lehet átkelni rajta. Hosszas esőzéskor és tavaszi olvadáskor vízállása a 14 hüvelyket is eléri. Kilép medréből és a környező vidéket elönti. Áradása 8—10 napig tart. Vize ember és állat számára egyaránt alkalmas.

Nem fukarkodnak az országleírások a településeket átszelő kisebb-nagyobb patakok vízrajzi adatainak közlésével sem, mint a Kapos, Tarna, Eger, Túr, Tolna, Kraszna, Homoród, Hernád, Pinka stb. Sőt megemlékeznek a névtelen patakokról is, amelyeknek egy-egy falu gazdálkodására nem kisebb a jelentősége. Esőzéskor vagy hóolvadáskor a nyáron kiszáradó kis patak is felduzzad, kilép a medréből, hordalékával a földeket termékenyíti, és a lakosságnak ivóvízül szolgál.

A *hazai állóvizekre*, a kisebb-nagyobb tavakra és csatornákra, a Balatonra, Sárvízre, Fertőre, Velencei tóra stb. is találunk az országleírásokban jellemző adatokat. A bizottságot elsősorban a partalakulat, a közlekedési viszonyok, a stratégiai elemek és a víz minősége érdekelte. A *Balaton* környéke elég kihalt. Keszthelyen kívül csak néhány szerény külsejű falucska húzódik meg a zalai és somogyi oldalon. Keresztúr és Lelle emel-

kedik ki valamennyire a többi közül, ahol a templomon kívül masszív urasági kastélyt, magtárat és vendéglőt találnak. A part mentén sűrű, magas törzsű tölgyerdők és szőlőhegyek húzódnak. A partalakulat egyenlőtlen. Györök, Lelle és Boglár közvetlenül a tóparton fekszik. A két utóbbinál a part lapályos, homokos, ezer lépésnyire be lehet hatolni a tóba, amely nem mélyebb 3—4 lábnál. Györöknél a part nedves, a tó mélysége a parttól 100 lépésnyire nem több 4 lábnál. Szántódnál (Col. IX. Sect. 21.) a tóhoz a mocsaras part miatt nehezen lehet eljutni. Tihanynál a part meredek és sziklás, a sziget körül a tó mély. A Balaton vize iható, még a kútvíznél is jobbnak tartják. Mint érdekességet jegyzik fel, hogy Bogláron, Keresztúron, Fonyódon évszámra el lehet a vizet raktározni a pincében anélkül, hogy megromlana. A helyi forgalom lebonyolítására volt valamelyes vízi közlekedés. Keszthely és Kenese között egy vontatóhajó járt, amelyet a Festetich-uradalom erdejéből építettek. A lakosság közlekedésére 4 átkelőhely szolgált: Tihany, Boglár Fonyód és Fenékpuszta. Néhány évvel később (1804) megállapítást nyert, hogy a tó mélysége a hajóút mentén 2—7 öl között váltakozik, szélességben helyenként ½—2 ½ óra alatt lehet rajta evezős hajón átkelni.[7]

Az ország *erdőviszonyairól* is részletekbe menő forrásanyagot nyújtanak az országleírások. Községről községre megismertetnek az erdő kiterjedésével, a fanemekkel, az erdő sűrűségével és az erdőn át való közlekedési lehetőségekkel. Kitűnik, hogy az erdő is alaposan megsínylette a hosszú háborús állapotot. Szerte az országban beültetésre váró nagy foltok vannak az erdőtakaróban. Az Alföld csaknem teljesen fátlan, csak itt-ott mutatkoznak — főleg a folyópartokon — a fásítás jelei. *Kunszentmártonban* (Col. XX., Sect. 24.) ekkor kezdenek a Körös partján fűzfákat ültetni. Az országleírások nyírhárs-, fűz-, éger-, cser-, tölgy-, bükk- és fenyőerdőket említenek, külön hangsúlyozzák az erdő kemény- vagy puhafa jellegét. Sok a bozót, bokor, cserje és fiatal ültetés is. Van nagyerdő, ritkás és fiatalos; vannak vegyes erdők, mocsárerdők, sőt gyümölcserdők is. Így pl. *Borostyánkő* (Col. II. Sect. 5.) erdeje tölgy-, fenyő- és körtefából áll. A „nagyerdő" magas törzsű fákkal sűrűn benőtt erdőt jelent, a fiatal erdő, „fiatalos" (junger Wald) az új telepítésű erdőt. A „ritkás" vagy vágott erdő a fakitermelés során keletkezik, a kitermelt erdő (ausgehaute Wald) erdei legelőül is szolgál. Az összeírás a fák nagyságára is kiterjed. Vannak: magas törzsű (hochstämig), középnagyságú (mittelmässzig) és fiatal fák. A lakosság a falu erdejét közösen használta.

A falu határa irtások folytán az erdő rovására növekedett. Erre utalnak az erdőre utaló helységnevek, mint: Almás, Nyíres, Somos, Kőrös, Fenyves, Tölgyes, Bükkös stb. A falu határában az erdős terület a gyümölcsösök és szőlők után következett. Az összeírások nemcsak hegyoldalon, hanem sík területen és a folyók partján is említenek erdőket. Így pl. a Lajta partjai sűrű erdővel vannak benőve. Ilyen: *Zillingdorf* (Sopron megye, Col. II. Sect. 1). Az urasági erdőkben az erdőmesterek (Forstmeister) gyakorolták a felügyeletet. Ők ellenőrizték a vadaskerteket, fácánosokat, pisztrángos patakokat és a tiltott vadászatot. Az erdőőrök az erdőben épült vadászházakban (Jägerhaus) laktak. Az erdők aljában meghúzódó pásztorfalvak népe erdőgazdálkodást, fakitermelést, szénégetést folytatott. Jövedelmet húzott az erdei gyümölcsökből is (áfonya, szamóca, som, málna, gomba, mogyoró stb.). A férfilakosság az erdő fájából tutajokat ácsolt, amelyeken leereszkedett a sík vidékre, és visszatérőben magával hozta az Alföld terményeit.

Az országleírások homokos, fekete földű, agyagos talajú és mocsaras erdőket különböztetnek meg. Az erdőben csak a térképen megjelölt utakon lehetett szekérrel közlekedni. A magas sudarú fák között könyebben lehetett haladni, a sűrű erdőkön át csak ösvérutakon, ösvényeken, gyalogjárókon és kapaszkodókon vezetett út. Az apró növényzet, cserje, bokor, bozót is gátolta a közlekedést, az erdő mocsarain pedig alig lehetett áthatolni. A forgalomból teljesen kieső, megközelíthetetlen és áthatolhatatlan erdők fáját csak a hegyi patakokon lehetett bő víz esetén tutajon leereszteni.

Az országleírásokból az erdő állapotát összefüggően és részleteiben is áttekinthetjük. *Pécsett* a Mecsek a szőlők kivételével csaknem teljesen kopár, csak itt-ott látható egy-egy egészen fiatal tölgyfaültetés. A Várerdő magas törzsű fákkal sűrűn borított, és részben az erdő sűrűsége, részben a hegy meredeksége miatt csak a térképen megjelölt helyeken járható. *Tarcsán* (Vas megye, Col. II. Sect. 5.) a keleti erdőrész sűrű tölgy-, bükk- és fenyőfa-ültetvényből áll, a nyugati részen sok a nyírfacserje. *Alhón* (Col. I. Sect. 2. Vas megye) bükk- és fenyőerdő van. A sűrűn benőtt közös erdőben (Gemeinwald) 5—6 láb magas pogányhalmok (Heiden Hügel) vannak, ahol régi falmaradványokat találtak. *Felsősegesdnél* (Col. VII, Sect. 24.) az erdők magastörzsű tölgyfákkal és bokrokkal vannak

[7] Militärische Bemerkung über die Halbinsel Tihany und Bericht über den Platten-See Bezug auf dessen Schiffahrt, wie die Ufer Beschaffen, mit welcher Art von Fahrzeugen selber zu befahren ist und von wo das Schiffbauholz zur Erbauung der Schiffe herbeigeschafft werden kann. (Kriegsarchiv, Wien, Kartenabteilung, K VII. k. 250.)

benőve, talajuk homokos. Sok a vizesgödör és mocsár, amelyek a közlekedést akadályozzák. Ebben az erdőben sok beültetésre váró üres folt is van. A *Bakony* sűrű, csaknem áthatolhatatlan erdőkkel borított. *Koppánynál* (Col. VIII. Sect. 16.) a Bakonyerdőben, amelynek szélén fiatal, beljebb sűrű, magas törzsű tölgyfák vannak bükkel keverve, a térképen megjelölt utakon kívül gyalog csak kevés helyen lehet haladni. *Porvány* (Col. IX. Sect. 17.) teljesen körül van véve tölgyerdővel. Ez a híres Bakonyerdő, magastörzsű, sűrű és erős bokrokkal vegyes erdőség, amely csak az utakon járható. A Megjegyzés rovatban ez áll: a Bakonyerdő volt a búvóhelye András királynak, amikor a Tisza melletti csatát Béla ellen elvesztette. Először Mosonban (Wieselburg), azután ebben az erdőben tartózkodott, ahol 1060-ban testvére katonái elfogták. *Veszprémnek* (Col. IX. Sect. 19.) Csatár és Felsővámos melletti erdeje magas törzsű és sűrű keményfákból áll; a kijelölt utakon kívül csak gyalog járható. *Kaposvár* (Col. VIII. Sect. 25.) sűrű erdejében mindenféle fanem előfordul. Az erdő talaja mocsaras és homokos, a rajta keresztülfolyó vízen nedves időben csak hídon lehet átkelni. *Kerecsend* (Col. XX. Sect. 15.) erdeje fiatal, sűrű, többnyire tölgy. *Tihany* (Col. IX. Sect. 21.) magas törzsű fákkal sűrűn benőtt erdejében a meredek part és a hegyoldal miatt nehéz a közlekedés.

A katonaság ellátása szempontjából fontos volt tudni, hogy milyen a rétek, kaszálók és legelők állapota, hogyan lehet rajtuk közlekedni és takarmányt tárolni. Az erre vonatkozó megjegyzések faluról falura kiterjedő részletes képet adnak a zöldtakarmány minőségéről és a legelőviszonyokról. A hegyvidéki községek határában (Vas, Sopron, Árva stb. megye) kevés a vizes legelő, a rétek csak a tavaszi olvadáskor kerülnek víz alá. A sík területeken és alacsonyabban fekvő részeken annál több. Tavaszi áradáskor és egy-egy nagyobb esőzés után a rétek és legelők hosszabb-rövidebb időre víz alá kerülnek. Nedvességük a közeli folyótól vagy pataktól származik. Vannak állandóan víz alatt álló, és vannak az áradás után kiszáradó rétek. A falvak egész sorára vonatkoztathatók a Somogy megyei *Kovátsnál* vagy a baranyai *Nyárádnál* olvasható ilyen megjegyzések: „A rétek ritkán száradnak ki és a mocsarak sohasem", avagy „Die Wiesen auf der Anhöhen sind trocken, tiefer in Thal morastig". Pécsnél a város közelében fekvő rétek általában szárazak, a patak felé esők elég nedvesek, a Mocsár Malomnál (Morast Mühle) levő rét nedves és mocsaras. A legelők minőségének körülírása igen változatos. Vannak: száraz, jó, mocsaras, nedves vagy víz esetén mocsaras, a patak mellett mocsaras, kisebb mocsarakkal pásztázott, puha talajú, esős időben kissé puha, elárasztott, gyalog nem járható, az áradási idő kivételével száraz, használhatatlan (impracticable) rétek és legelők.

A rétek megközelítési lehetőségei a fekvés, időjárás és a folyók áradásai szerint különbözőek. Az országleírások „csak száraz időben járható", „gyalogszerrel nem járható" és csak üres szekérrel járható rétekről emlékeznek meg. Sok Szatmár megyei községben (Col. XXIX, XXX.) a rétek 3—4 arasznyira elárasztatnak, ami miatt az utak egy időre használhatatlanná válnak. *Szatmár* és *Németi* mellett a rétek a Szamos kiöntése alkalmával és tavaszi olvadáskor csaknem teljesen víz alá kerülnek, és nagyon lassan száradnak ki. *Vörösmartonynál* (Col. XIII. Sect. 26.) a rétek a sok mocsár miatt többnyire nedvesek. A mocsarakon nem lehet közlekedni. Amikor a Duna kiönt, az egész környék hozzáférhetetlen. *Puszta Darócnál* (Col. XXIX. Sect. 13.) a réteket sok kisebb mocsár szeli át, amelyek a közlekedést megnehezítik és nagy vízkor teljesen megakadályozzák. A térképen megjelölt helyeken is csak könnyű fuvarral (mit leichten Wägen) lehet közlekedni. Egyes helyeken csak a legnagyobb nehézséggel lehetett a szénát betakarítani. Így pl. a Somogy megyei *Rádon* (Col. VII. Sect. 21.) csak száraz időben tudta a lakosság a mocsaras rétet annyira megközelíteni, hogy a szénacsinálást elvégezhesse. *Székesfehérvárnál* (Col. XI. Sect. 22.) az összes rétek a mocsarak között vannak, ahová csak nagy fáradsággal lehet eljutni. A szénát csak télen lehet elhozni, amikor a fagy beállott.

Szerte az országban sok az üresen álló terület: nádas, láp, zsombék, mocsár, Minden falunak megvolt a maga kisebb vagy nagyobb állóvize, mocsara, tava, pocsolyája, amelyben csak sás, nád vagy káka termett, és libaúsztatóul szolgált. Ez állóvizek a folyók és patakok kiöntéseiből keletkeztek. Voltak állandó és időleges mocsarak, utóbbiak száraz időben eltűntek. Az állandó mozgásban levő mocsarak az ún. *erek* voltak. Ilyen a Sámsonpusztánál fekvő *Száraz-Ér* (Col. XX. Sect. 28.), amely egy folyó mocsár (flüssender Morast). Ez huzamos esőzés után, ha megyűlik benne a víz, ki szokott önteni. Ilyenkor sehol sem lehet átkelni rajta. A Száraz-Érnek meredek partjai vannak, és sáros a talaja. *Szobnál* (Col. VI. Sect. 25.) a „Patak" inkább mocsár, mint víz, és ezért sehol sem lehet átkelni rajta. A *Niklós-Ér* és *Rontó-Ér* (Col. XX. Sect. 26) a Koroth-ároknak mocsaras kifolyása. Az árkon jó híd van, az utak töltéssel vannak megerősítve.

A kisebb mocsaraknak csak tavasszal van jelentőségük. Nyáron kiszáradnak és járhatók. Az állandó mocsarak egész éven át víz alatt állanak. Ilyen a Hortobágyi csár-

dánál elterülő, helyenként más-más nevet viselő „nagy mocsár", (Col. XXIII. Sect. 27.), amely a Tisza áradásaiból táplálkozik, és ezért járhatatlan (impracticable). *Babolcsnál* (Col. VII. Sect. 26.) a mocsáron át híd nélkül nem lehet közlekedni. *Hanzabéknél*, vagyis *Érdnél* (Col. XIII. Sect. 21.) a rétek többnyire mocsarasak. Erős esőzéskor, ami csaknem minden tavasszal előfordul, a rétekkel együtt a fél falu víz alá kerül. *Szolnoknál* (Col. XX. Sect. 21.) a Tisza kiöntéséből keletkező mocsár állandóan járhatatlan, legfeljebb nagyon száraz időben lehet rajta egy-egy helyen gyalog közlekedni. *Hatvannál* (Col. VIII. Sect. 17.) a község melletti mocsáron át mocsárhídon közlekednek. Előfordul, hogy két patak összefolyásánál is (pl. a Somogy megyei *Kaszok*, Col. IX. Sect. 25.) mocsár keletkezik. *Hódmezővásárhelynél* (Col. XX. Sect. 28.) ezt olvashatjuk: A mocsarak tavasszal a Tisza kiöntésekor 2—3 öl mélyek, és többnyire augusztus közepéig kiszáradnak. De vannak sűrűn egymásba nőtt bozótok, amelyek között sohasem lehet közlekedni. A Kopáncsi tó (Kopantsik Too) tavasszal a Tisza kiöntésekor 3—4 öl mély, augusztus felé jól kiszárad, de a tófenék elég mocsaras marad. *Makónál* (Col. XX. Sect. 30.) nyugat felé a sással benőtt Maros-Rét nevű mocsár Földeák felé húzódik, innen a Maros mentén a marosi csárdától egészen Szegedig terjed.

A mocsarak nagy területeket nyeltek el a termőföldből, és sajátos növény- és állatviláguk volt. A környékbeli lakosság megélhetését is szolgálták. A láprétek szénatermését piacra vitték, a nádasok épületanyagot, tüzelőt és takarmányt szolgáltattak, a kákaerdők anyagát pedig gyékény- és kosárfonásra használták fel. A mocsári erdők fűz-, nyár- és égerfával, bokrokkal és bozóttal voltak benőve.

Minthogy az udvari Haditanácsot (Hofkriegsrath) az utak irányán és elágazásain kívül azoknak minősége, anyaga, karbantartása és az összes közlekedési lehetőségek érdekelték, az országleírások a korabeli posta- és úttérképeknél jóval szélesebbkörű közlekedési anyagot tartalmaznak.[8] Az „*utak*" (Wege, und Strasszen) rovatban szereplő bejegyzésekből megismerhetjük a községeken áthaladó és a belőlük kiágazó összes utakat, azoknak minőségét, az összekötő hidakat, a felmerülő akadályokat, és azt is megtudjuk, hogy áradás idején lehet-e rajtuk közlekedni. Pl. *Székesfehérvárnál* (Col. XI. Sect. 22.) ezt olvashatjuk: A főutak közül az egyik Pestre, a másik Földvárra, a harmadik Moóron át Komáromba vezet. Ezek, hasonlóan a Palotáról Veszprémbe vezető utakhoz jók. A Lovasberénybe vivő országút, valamint a Mohán és Iszka-Szentgyörgyön át haladó utak nem a legjobbak. A legrosszabbak a Kiskeszin és Peremartonon át vezetők. *Ercsinél* (Col. XIII. Sect. 25.) halad a postaút Eszékről Budára és az országút Székesfehérvárra. Az Ercsitől Adonyba vezető postaút a Duna kiöntése idején használhatatlan, és a hegyeken át kerülőt kell tenni. A többi út esős időben elég posványos, de azért járható.

Vannak kemény talajú, jó karban tartott, állandóan használható útszakaszok, mint pl. *Kenese* (Col. X. Sect. 21.), *Ósákvár* (Col. XIV. Sect. 26.). Ez utóbbiakhoz hasonlóan nagyon jók a többi uradalmi központból elágazó utak is. Vannak csak száraz időben használható utak (pl. *Kiskeszi*, Col. XI. Sect. 22.) és időlegesen nem használható utak, mint pl. ősszel és tavasszal a Szatmár megyei *Bene* községen át vezető országút. A Somogy megyei *Háromfa* és több más község útjai száraz időben jók, nedves időben kevésbé jók, az erdőn át vivők kényelmetlenek.

A síkvidéki útszakaszok általában könnyen járhatók. *Szegedről* a Kistelek felé vezető postaút általában jó a „Szaidmar Halom" melletti rész kivételével, amely a homok miatt elég nehezen járható. A Csongrád felé lapályos szántókon és legelőkön át vezető út nagyon jó, hasonlóképpen a Dorozsmára vivő út is. A *Makóról* elágazó utak között vannak jók és kevésbé jók. A Rákosi-csárdánál elhaladó komlósi és orosházi utak sík földeken vezetnek keresztül, és használhatók. A földeáki út tavasszal a 3 láb mélységű Csősz-tó miatt nem járható, ezért a vásárhelyi főutat (Hauptstrassze) kell használni. A Maros mentén Szeged felé vivő út az említett mocsár miatt csak ősszel és télen járható, nyáron Vásárhelyen át kerülőt kell tenni.

A rossz utak közé a puha talajú, süppedékes, ingoványokon át vezető, kimosott, elhanyagolt utak tartoznak. Ilyenek a kavicsos, meredek, kapaszkodókon, sziklák között vivő szűk utak is, amelyeken megterhelt szekérrel nehéz volt közlekedni. Egyes útszakaszoknak csak bizonyos részét találta a bizottság használhatatlannak. Rossz utak kisebb-nagyobb számban az ország minden részében voltak, többségük mégis a hegyvidéki és a keleti részekre esik.

A közlekedés akadályai között a magas vízálláson kívül leggyakrabban az útszakaszon levő gödrök, üregek, vízmosások, hídroncsok szerepelnek. Az országleírások

[8] Vorstellung des Königreichs Ungarn nach den Poststationen für Reisende. *Ch. Junker*. Pressburg 1788.

pontosan felsorolják, hogy az egyes útszakaszok mely részei szorulnak javításra, és hol vannak a kikerülendő akadályok. Így pl. *Börvélynél* (Szatmár megye) a Kálmánd felé vezető úton egy nagyon rossz hidat kell kikerülni, *Kányaházánál* (Szatmár megye) a Remete felé vezető út néhány rossz hídtól eltekintve járható. A *Pálosfáról* a szomszédos községekbe vezető utak puha talajuk miatt esős időben nehezen járhatók. Óvatosan kell közlekedni az utaknak az ún. „elhasznált" (ausgefahren) szakaszain. A *Szobi* úton (Col. X. Sect. 25.) Iharostól 3/4 órányira két vízzel telt gödrön kell áthaladni, amelyeken nincsenek hidak, és ritkán száradnak ki. A *Kaposvárról* Szigetvár felé elágazó országút egyik ága közvetlenül a város előtt üreges. A másik ág hosszas esőzéskor és tavasszal nagyon mocsaras. A többi utak csak falusi utak, és folytonos javításra szorulnak, amit a falusiak szorgalmasan el is végeznek. A szőlőhegyekbe vezető mezei és gyalogutak jó hidakkal vannak ellátva.

Sűrűn megismétlődő akadálya a közlekedésnek a magas vízállás. Sehol sem hiányzik a község melletti folyó vagy patak áradási körülményeinek leírása. Gondosan kipuhatolják a tavaszi és a zöldár idejét és azt is, hogy mikor takarodik le a víz az utakról. Számos kis pataknál (pl. a Szatmár megyei Bene községnél) említik az árvízveszélyt. E községben a Borza patak annyira megnő áradáskor, hogy a hídnál a közlekedést elzárja.

Az országleírásokban a következő úttípusokról történik említés: országút (Landstrassze), postaút (Poststrassze), kereskedelmi út (Commerzialstrassze), községi (falusi) út, kocsiút, (Dorfweeg, Bauerweeg), mezei út, erdei út, gyalogút, kapaszkodó (gemachter Weeg, Fahrweeg, Hohlweeg, Reitweeg, Fusszweeg, Fusszsteig). A legjobban gondozott utak a műutak és országutak voltak. Igen változatosak az utak minőségének megjelölésére szolgáló körülírások, mint pl.: nagyon jó, jó, közepes, nem különös (nicht sonderlich), alkalmas (practicable), alkalmatlan, szükségből alkalmas, kényelmetlen, kimosott (ausgewaschen), elhasznált (ausgefahren), meredek, homokos, sáros, agyagos, köves, kemény talajú (harten Bodens), puha talajú (weichen Bodens) stb.

A környező hegyek (Umliegende Berge) rovatban foglaltak inkább stratégiai jelentőségűek. Itt kellett feltüntetni a környező magaslatokat és megjelölni azt is, hogy a község fölött melyik az uralkodó pont, ahonnan egy-egy nagyobb területet lehet áttekinteni. Ahol nincs hegy, ott megjegyzik, hogy a falu sík területen vagy völgyben fekszik. E rovatban a hegyvidéki településeknél több hegységről és hegycsúcsról, az Alföldön csak halmokról vagy egy-egy kiemelkedő épületről történik említés. Pl. *Szeged :* „Der Öt halom dominiert die Gegend." *Makó* legmagasabb pontja a Szőlőhalom, amely uralja az egész vidéket. Erről a magaslatról a város és környéke belátható. *Kaposvár* határában a hegyek erdővel vagy szőlővel vannak borítva, ami lehetetlenné teszi a kilátást, mert a szőlőhegyeken a gyümölcsfák egész erdőt alkotnak. A hegyek itt egyenlő magasságúak, a legtöbb hegy mindkét oldalán meredek, fent pedig lapos. *Polgárdi* (Col. XXI. Sect. 23.) község a völgyben fekszik, és a félóránnyira levő magaslaton fekvő kastély uralkodik rajta. Innen nagyszerű kilátás nyílik a somlói és szárhegyi szőlőkre. *Szigliget* (Col. VII. Sect. 20.) a Szent György-hegy oldalán fekszik, ahonnan a Balaton nagy része látszik. *Tihany* a tó felett emelkedő sziklás meredeken terül el. Négyszög alakban van építve, egyik oldaláról fallal ellátott kert csatlakozik hozzá, ahonnan kilátás nyílik a tóra és a szigetre. Igen előnyös stratégiai támaszpont. Az Ó-vár és Csutka hegyek a leginkább uralkodó pontok. Mindkettő egykor a sziget védelmére szolgált. A szigeten egykori sáncok maradványai találhatók.

A *Megjegyzések* (Anmerkungen) rovatban az előbbi pontokban nem érintett, főleg történelmi, régiségtudományi és egyéb szempontból figyelmet érdemlő adatokat sorolnak fel. Így pl. *Mohácsnál* feljegyzik, hogy ez a színhelye a Lajos király és Szolimán szultán között 1526. augusztus 29-én vívott csatának, amelyben Szolimán győzött. Az Arad megyei *Glogovácznál* (Col. XXIV. Sect. 31.) a Maros folyó partján régi római sánc maradványai láthatók, hasonlóképpen *Komlósnál* is a postaúton egy csárda mellett. *Titelnél* (Col. XIX. Sect. 39.) a magaslaton régi sáncok és egy kastély maradványai, *Váralja* (Col. XV. Sect. 16.) mellett a Szada-hegyen várkastélyromok láthatók. *Felsőszentistvánnál* (Col. XIV. Sect. 32.) régi római sáncok vannak. A *szigligeti* hegyen egy várkastély állott, amely teljesen körül volt véve vízzel. *Kecskemétnél* (Col. XVI. Sect. 26.) a piaristák hosszú kertjében és udvarán szénatárolás számára alkalmas hely van, hasonlóképpen a temetőkertben és több más kertben is. Zab és más termények elraktározására alkalmas épületek: a piarista rendház, a ferencesek kolostora és a hadiszállás. A szabadon álló ferences kolostornak saját falkerítéses kertje és udvara van. A város egy keskeny mocsaras árokkal van körülvéve, amelyen a város kapuinál hidak vezetnek keresztül. *Somogy megye* több községének (Col. VII. Sect. 25.), így pl. Lábod, Attád, Bodvicza, Hosszúfalu,

Szentkirály stb. erdeiben számos külön-külön elnevezésű kis házcsoport és malom is van.

A fentiekben igyekeztünk rámutatni az országleírások kútfőértékére. A felsorolt példákból is megállapítható, hogy ezek a leírások nemcsak a katonai felmérés térképlapjaihoz szolgálnak kiegészítésül, hanem több tudományág számára elméletileg és gyakorlatilag is értékesíthetők. Az egész országot felölelő gazdag forrásanyagot eredménnyel használhatja a vízépítés, erdőtelepítés, öntözés és csatornázás, talajvizsgálat, falutervezés, közegészségügy, településtörténet, régiségtudomány stb. Az első katonai felmérés térképlapjait azoknak 1928-ban történt nyilvánosságrahozatala óta felhasználják a különböző tudományágak,[9] az országleírások anyagának értékesítése azonban még nem történt meg.[10] Oka ennek, hogy nehezen hozzáférhető, mert a nagyterjedelmű kéziratos anyag a Bécsi Hadilevéltárban fekszik. A 7 kéziratos kötetet a Hadtörténelmi Intézet hozatta meg a bécsi Kriegsarchivból, filmeztette, és folyamatosan másolatokat készít róluk. Az országleírások publikálását is már évekkel ezelőtt tervbe vette. Jelenleg az Agrártörténeti Bizottság 4. számú témájaként szerepel. Az országleírásokhoz tartozó térképanyag szelvénylapjai eredeti nagyságban — B IX a 527 jelzet alatt — a Hadtudományi Térképtárban a kutatók rendelkezésére állnak. Csak ezek egyidejű tanulmányozásával biztosítható az országleírási adatoknak a tudomány számára való értékesítése.[11]

Jelen kútfőértékelés az egész anyag mintegy hatodrészének — Arad, Árva, Baranya, Fehér, Somogy, Szatmár, Veszprém megyék, továbbá Vas, Sopron, Nyitra, Szepes, Borsod, Heves, Csongrád és Csanád megye egyes részeinek — áttekintése alapján készült. Feltételezhető, hogy a továbbiak során a fenti megállapítások kiegészülhetnek és módosulhatnak, lényegükben azonban már alig változhatnak. Az elmondottakhoz még azt fűzhetjük hozzá, hogy az „Országleírás" olvasmánynak is érdekes. Ezt a címet is viselhetné: Utazás Magyarországon a XVIII. század végén.

EPERJESSY KÁLMÁN

[9] A katonai felvételre lásd: *Paldus József:* Katonai térképek készítése II. József császár idejében. (Hadtörténelmi Közlemények 1917. évf.), *Eperjessy Kálmán:* Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Szeged 1928. *Borbély Andor—Nagy Júlia:* Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Bp. 1932.

[10] Az országleírásról ismertetést és néhány szemelvényt közöl: *Eperjessy Kálmán* i. m. 21. l. *Eperjessy Kálmán:* Írások a régi Makóról. Makó 1929. 152—6 l. *Borbély Andor—Nagy Júlia* i. m. 34—9 l.

[11] *Gazdag László:* Hazánk területét ábrázoló régi helyszínrajzi térképek a Hadtudományi Térképtárban (Földrajzi Közlemények 1958.)

MUNKASZERVEZETI FORMÁK ÉS IDEIGLENES ÉLETKÖZÖSSÉGEK IDÉNYMUNKÁKON A KAPITALIZMUS KORÁBAN*

A kapitalizmus megteremtette ugyan a bérmunka tömeges alkalmazásához szükséges alapvető feltételeket, ezek azonban mezőgazdaságunkban a feudalizmus maradványaival összefonódva jelentkeztek. A korábban is meglevő zsellérség a kapitalizmusban tovább proletarizálódott, egyre nagyobb mezőgazdasági tartaléksereg állt készenlétben, a munkaerő bősége és olcsósága miatt lehetővé vált a bérmunkások tömeges foglalkoztatása. A gépesítés elmaradása viszont sajátos helyzetet teremtett. Ez az állapot átmeneti jellegű volt a feudális és a tőkés gazdálkodás között: a többé-kevésbé differenciált gazdálkodást folytató mezőgazdasági árutermelő üzemekben a munkások már szervezetten összedolgoztak, de az akut tőkehiány és a nagy munkaerőkínálat miatt még nem gépekkel, hanem társaikkal működtek együtt. A hagyományos kooperációk burkát szétfeszítve született meg a *banda*, az árutermelő mezőgazdaság, majd az építőipar bérmunkájának e sajátos szervezete.[1] A bérmunka korai formájára jellemzően a munkaadók élelemmel, esetenként szállással is magukhoz láncolták a munkásokat, ennek megfelelően a banda sem maradt pusztán munkaszervezet, hanem — a meglevő hagyományos forma új tartalommal telítődött és más irányba fejlődött — kinőhetett belőle sajátos élelmezési és szállásközösség is. A kapitalizmus általános fejlődése folyamán az elavult bérformák csak vontatottan adták át helyüket a korszerűbbeknek, így az előbbiek huzamos ideig konzerválták a hagyományos társulásokat és életközösségeket, míg az utóbbiak szabaddá tették a fejlődés útját; így a bérformák átalakulása kifejezője lett a társadalmi viszonylatok kapitalizálódásának.[2]

E dolgozat a meglehetősen széles skála legjellemzőbb banda-típusait igyekszik bemutatni: az arató-cséplő, summás, hajóvontató, favágó stb. munkaszervezeteket; külön figyelmet érdemelnek a kubikos munkaszervezeti formák, mivel ezek minden egyes fejlődési szakaszon átmentek, és a változás nyomait megőrizve jutottak el a viszonylagos fejlettség legmagasabb fokára, A bemutatás nem terjed ki a banda történelmi előzményeire, a dolog természeténél fogva számos analóg vonást mutató céhes kisiparra és általában a kézműves-ipari, majd üzemi kooperációkra. Mindezek csak szerkezetileg mutatnak analóg vonásokat a bandával, nincsenek vele szerves kapcsolatban, és külön feldolgozást igényelnek.[3]

* E dolgozat egyik fejezete a magyar kubikosságról készülő nagyobb monográfiának, szerkezete tehát az egészhez igazodik. Az 1850—1945 közötti időszakot öleli fel, a fejlődés felvázolása azonban jórészt a néprajzi szempontú alfejezeteken belül kap helyet. Az időhatárok pontos rögzítése nem mindig volt lehetséges, de az idézett források általában tájékoztatnak. A bemutatott anyag jelentős része saját Csongrád, Békés és Szolnok megyei gyűjtésem, amelyet csak népnyelvi szövegközlés esetén jegyzetelek; a gyűjtés 1950—1958 között történt és az utóbbi 50 évre vonatkozik (e korból való a másoktól átvett adatok döntő többsége is), ezen belül az 1914 előtti és a két világháború közti időszakot világosan elhatárolom. — Itt köszönöm meg *Hoffmann Tamás* és *Szabad György* értékes segítségét, akik jelentősen megkönnyítették e kiragadott fejezet önálló kidolgozását.

[1] A bandát a következő értelemben használom: kisebb-nagyobb létszámú csoportok társulása ugyanahhoz a munkaadóhoz, azonos munkahelyre, a bandagazda vezetésével egyidejűleg végzendő közös bérmunkára, amelyet a csoport összteljesítménye alapján fizettek.

[2] Vö. *Marx Károly :* A tőke. A politika gazdaságtan bírálata. I. Bp. 1949.[2] 350—5. l.

[3] A bandamunkát megelőző népi társasmunkákra vonatkozólag l. *Dittmer, Kunz :* Die Wirtschaft der Naturvölker = *Adam, Leonhard—Trimborn, Hermann:* Lehrbuch der Völkerkunde. Stuttgart 1958.[3] 216—8. l. Magyar viszonylatban *Fél Edit :* A társaságban végzett munkák Martoson. Népr. Ért. XXXII (1940) 361—81 l. *uő :* A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp. 1948. 25—34. l. *Gunda Béla :* A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Bp. 1948. 1. l. ; *uő:* Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Kolozsvár 1946. 7—17. l. A modern bandák néprajzi szempontú megvizsgálására leghatározottabban *Tálasi István* hívta fel a figyelmet: Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve. Szerk. *Bartucz Lajos*. I. 1944—45. Szeged 1946. 23. l.

Miközben a kapitalizmus fokozatosan feloldja a feudális kötelékeket, véglegesen „szabaddá" teszi a nincstelen falusi tömegeket is; ez többek között azon is jól lemérhető, hogy minél tisztább és korszerűbb a bérforma, annál lazábbak a régi kötelékek. A tőkés viszonyok olyan ütemben forgatják fel a munkaszervezetek hagyományos rendjét, amilyen gyors a behatolásuk a termelés egyes ágaiba. Éppen a bandarendszer áttekintése irányítja erre az abszolút tendenciájában egyszerű, a valóságban azonban roppant kínos, lassú és meg-megszakított ütemű folyamatra a legszélesebb reflektorfényt, de talán itt vetődik fel legélesebben a kereslet-kínálat törvényének rideg érvényesülése is olyan sajátos viszonylatok között, mint amilyen pl. az ideiglenes idénymunka. A bandaszervezet plasztikusan érzékelteti a nők és fiatalkorúak egyre fokozódó bevonását a bérmunkába és ennek hatásaképpen a felnőtt férfimunkások létszámfelettivé válásának folyamatát is. A bandarendszer megismerése segítségével új oldaláról mutatkozik meg a mezőgazdasági proletariátus *bér*munkássá válásának tendenciája, s talán éppen ez a legfontosabb eredmény.

Mivel hazánkban a mezőgazdasági, építőipari és rakodómunkák gépesítése elmaradt, mindezek nagy részét kézierővel végeztették, így az átlagosnál nagyobb létszámú munkástömeg mozgósítására volt szükség. A munkások legtöbbje sokféle alkalmi munkát végzett: *Minden voltam már, csak akasztott ember nem!*, mondták annak ellenére, hogy idők folyamán egyre jobban erősödött a specializálódás és a tiszta bérmunka (napszám, akkord stb.) tendenciája. E különféle idénymunkások — osztályhelyzetüket tekintve — szélesen tagozott átmenetet képeztek a szegényparasztság és az ipari munkásság között: falun vagy mezővárosban éltek, s különféle mezőgazdasági és építőipari bérmunkákból próbálták magukat fenntartani. A falu—város kapitalizmus-kori ellentétének velejárójaként a bérmunka formái a feudalizmus maradványaival átszőtt tőkés társadalomban nemcsak hogy meglehetősen sokfélék, hanem a munka termelőjellegéből következőleg a különféle idénymunkások más-más távolságra jutottak el a modern bérmunkássá válás rögös útján, és a bérmunka fejlődésvonalának széles skáláján haladtak előre. Az esetek többségében a bérmunkásoknak a feudális eredetű nagybirtok volt a munkaadójuk, amelynek — itt csak alapvető fejlődési tendenciájára utalva — tárgyunk vonatkozásában a gépesítés minimális foka és lassú előrehaladása a jellegzetessége, emiatt nagy létszámú bérmunkás szervezeteket foglalkoztatott. Ám a nagy tömegben alkalmazott vándormunkások foglalkoztatása szerfelett bizonytalan, a gazdasági helyzet pillanatnyi alakulása őket érintette legérzékenyebben; az idénymunkák vad hajrája és a kényszerű tétlenség két végpontja közt éltek igazi részleges munkanélküli tartalékseregként: *Nyáron hopp, télen kopp!*, mondták némi öngúnnyal. Mindig készenlétben kellett állniok a vándormunkák elvégzésére, idényjellegű foglalkoztatásuk során valósággal nomád életet éltek, otthon viszont — ahol ennek megfelelően konzerválódtak a feudális zsellértömegek életmódbeli és kultúrális viszonyai — szinte tétlenül próbálták átvészelni a munkanélküli időszakokat. Életük soha nem került nyugvópontra.

I. Terminológia

A bérmunkások különféle szervezett csoportjainak viszonylag újabb korban való feltűnését igazolja többek között a térben és időben, valamint az egyes foglalkozási ágak szerint erősen változó, meg nem állapodott terminológia is. A magyarban a bérmunkások szervezett csoportjainak többféle elnevezésük van, ismertebbek: *bokor, kötés, felekezet, parti, kompánia, csapat, csoport, társaság;*[4] ritkábbak: *fűrész, karám;* egészen újak a *brigád* és a *motor*.[5] Az elnevezések többsége magát az együttest (bokor, felekezet, csoport stb.), kisebb részük pedig a jellemző munkaeszközt, munkamódot (fűrész, motor stb.) fejezi ki. Az ingadozó szóhasználatra jellemző, hogy egyetlen helységben, azonos foglalkozási ágon belül — a csongrádi kubikosok között — négyféle elnevezés is dívott: *banda, csapat, csoport* és *parti*. A nyelvhasználat a legutóbbi időkig fenntartotta korábbi hagyományos munkaszervezeti formák emlékét is, mint pl. *bokor*. Leggyakrabban használt összefoglaló elnevezés az országszerte ismert *banda* szó, amely 200 éve kerülhetett át németből magyarba, és a munkáscsoportokon kívül többféle együttest is jelölhet, éppen ezért összetételekben elterjedtebb: pl. aratóbanda, kubikosbanda, summásbanda stb. Egy-két kivételtől

[4] A *bokor* (aratócsapat) kifejezést már egy 1671-es forrás említi. *(Balassa Iván:* A kévébe kötött szálasgabona összerakása és számolása. Ehtn. LXVII. [1956] 403. l.) Részletesebb egy 1839-ből való adat, amelyre *Tálasi István* hívta fel a figyelmem: „Az aratóknak fejüket gazdának hívják. . . Egy seregben vagy társaságban levő aratóknak a nevük egy bokor-arató." (Tud. Gyűjt. 1839. XII. 36. l.). Összefoglalóan l. *Solymos Ede :* Banda, bokor, brigád. Halászat 1956. máj. 94. l.

[5] Utóbbiakat l. *Hegyi Imre :* Erdei fakitermelés Bakonycsernyén. Népr. Közl. II. (1957), 130 l.

eltekintve (pl. *aratóság :* 'aratóbanda',[6] ill. *karikarészes :* 'bandában dolgozó aratórészes'[7]) foglalkozásnévből nem képeztek csoportnevet, és nincs külön elnevezésük a banda tagjainak sem. Annál változatosabb viszont a csoportvezetők fogalomköre, többnyire olyan összetett szavak, amelyek előtagja a csoport vagy a foglalkozás, utótagja pedig a vezető megjelölését tartalmazza; mivel ez utóbbi az állandóbb elem, a csoportosítás önként kínálkozik.

1. Az összetétel utótagjaként leggyakoribb a *-gazda* szó, amely önállóan is előfordul évszázadok óta; jelentheti valaminek a birtokosát *(búza-, gép-* vagy *gépes-, hajós-, komp-, méhes-, szérű-* stb.); felelős vezetőjét *(béres- :* 'uradalmi béresek feje', *juhász- :* 'uradalmi juhászok feje', *láp-* vagy *tutaj- :* 'tutajőr', *ré- :* 'révészek feje'[8] stb.) és a bérmunkások szervezett csoportjainak első emberét is: *arató-, banda-, csapat-, kepés-, öreg-* (aratómunkások); *cséplő-, gépes-,* (cséplőmunkások); *banda-, csapat-, gödör, parti-* (kubikosok); *summás-, csapat-* (summások); *bokor-, hálós-* (halászok); *banda gazda* (erdőmunkások); stb. A *gazda* szó 'csoportvezető' jelentése már a jobbágykorban kialakult, és mindmáig a mezőgazdasági jellegű bérmunkákon van legjobban elterjedve.

2. A *-mester, -majszter* utótaggal elsősorban géppel végzett, ill. ipari jellegű munkákon és céhszerű munkaszervezeti formák keretében találkozunk: *égető-* és *tégla-* (téglagyár); *kránc-* (hajózás); *kazal-, mázsamester* (cséplés); stb.

3. Az utóbbi évtizedekben kezdett terjedni az irodalmibb *-vezér* és *-vezető* utótag: *csapat-* (summások); *csapat-, csoport-* (kubikosok); *munkavezető* (aratók) és *vezér* (erdőmunkások); e kifejezések még a hitéletbe is behatoltak: *búcsúvezér* vagy *-vezető :* 'búcsújárást igazgató idősebb, tapasztalt férfi' jelentéssel.[9]

4. Helyenként fennmaradt néhány régebbi kifejezés is: a *vajda* szó a XIX. század derekán Nyugat-Magyarországon csőszt, a XX. század fordulóján a Duna—Tisza közén aratók bandagazdáját és e század 30-as éveiben a felvidéki Ostoroson summások előmunkását jelentette;[10] a *kaparás* a XIX. század első felében a dunai hajómunkások alvállalkozó bandagazdája, a XX. században a Baja környéki, Duna menti erdőmunkások megbízottja.[11]

5. A baloldali tömegmozgalmakban részt vevő kubikosok csoportvezetőjüket esetenként *bizalmi*nak is mondták, a felszabadulás óta az erdőmunkásoktól is hallani ezt a szót.

6. A csoport vezetésének hálátlan feladataira utalnak az *előcsahos*, a *csapat bolondja, banga gazda* és hasonló tréfás kifejezések.

A felsorolt elnevezések közül a *bandagazda* a legáltalánosabb, így a *banda* és a *bandagazda* szó előretörése a nyelvi kiegyenlítődés, ill. egységesülés irányában hatott; mivel azonban a banda szónak bizonyos pejoratív mellékíze is volt, a felszabadulás óta e két szó helyébe a *brigád* és a *brigádvezető* (tréf. *brigadéros)* lépett.[12]

II. A bandák személyi összetétele, társulási tényezők

A bandának mint gazdasági érdekszövetségnek személyi összetétele híven tükrözte ugyan a kereslet—kínálat törvényének pillanatnyi érvényesülését, de ennek keretén belül hagyományos társulási tényezők is több-kevesebb szerephez jutottak.[13] A hagyomány ereje annál töretlenebb maradt, minél inkább időbérben dolgozott egy-egy csoport, és viszont: annál szabadabb, kötetlenebb volt életük, minél tisztábban érvényesült a teljesítmény szerinti bérezés. E kétféle bérezés egyszersmind két külön banda- és bandagazda-típust

[6] SzegSz. I. 81. l.

[7] *Márta Mihály :* Maroslele és az uradalom történetéből. Szőreg 1955. Kézir. 70. l. (Az adatok átengedését itt is köszönöm.)

[8] L. a SzegSz megfelelő címszavait.

[9] Felsorolásukat l. *Katona Imre :* A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. Ethn. LXIX (1958) 36. l. Ehhez még l. *Baksay Sándor :* Magyar népszokások. Munka. Összegyűjtött Irodalmi Dolgozatai III. Bp. 1917. 82. l. *Erdélyi Zoltán :* Faközelítés a Bernecebaráti környéki erdőkben. Román szánkó. Ethn. LXIX. (1958) 398. l. és a SzegSz. megfelelő címszavait.

[10] Időrendben l. *Galgóczi Károly :* Magyarország, a szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisticája. Pest 1855. 416. l. *Baksay S. :* i. h.; *Koós Imre :* Summásélet. Miskolc 1960. 37—38. l.

[11] Nyr 7 : 382 l.; *Solymos Ede :* Bajaszentistváni téglásélet. Baja 1954, Kézir. a bajai múzeum adattárában, 12. l.

[12] Saját Csongrád megyei gyűjtésem. Ismert még a *banda-csahos* (Nyr. 31 : 526.) és a *banda bolondja* (SzegSz. I : 109.) kifejezés is. A pejoratív jelentésre vonatkozólag l. Ért. Sz. I.: 406. l.

[13] A kereslet—kínálat törvényszerűségeinek részletes elemzését l. *Katona I:* A vándormunkások toborzása. 29—49. l.; itt tehát e kérdést nem tárgyalom.

is jelent, amelyeket legpregnánsabban az időbéres *summások*, ill. a teljesítménybérért dolgozó *kubikosok* képviselnek; e két pólus között számtalan átmenettel találkozunk.

Időbéres csoportokban sokszor még a családfőkénél is nagyobb hatalmuk volt a bandagazdáknak; a tagok rendszerint a rokonság bonyolult kapcsolatai szerint társultak, így nem és kor szerint heterogén, lakóhely, társadalmi helyzet és vallás szerint viszont homogén együttesek alakultak ki. Az ilyen csoportok tulajdonképpen nem is szakadtak, el otthonuktól; a nagycsaládi szervezet, a nem és korcsoportok szerinti közös munkák, a szélesebb rokoni, szomszédi és baráti tömegeket mozgató közös szokások és kalákák nem egy elemét új munkaszervezetükbe és életközösségükbe is beépítették. A hagyományos kereteket hagyományos tartalom töltötte ki: gondolkodásuk, erkölcsük és szórakozásuk lényegében „otthoni" jellegű maradt; nagyobb ellenálló erőt fejtettek ki új környezetükkel szemben, jobban érvényesült az elszigeteltség.[14] A teljesítménybéres csoportok viszont minden tekintetben szabadabbak, változékonyabbak voltak: a rokonságnak és egyéb hagyományos kötelékeknek gyengébb volt az összetartó erejük, megmaradt viszont az egyes helységek szerinti elkülönülés, és nemek, korcsoportok tekintetében is jóval egységesebb volt egy-egy banda; a vezető legtöbbször csak *primus inter pares* lehetett. Ez utóbbiakat igazolják a két világháború között dolgozott 10 Csongrád és Szolnok megyei kubikosbanda társulási tényezőinek százalékos adatai is: a legkisebb csoport 6, a legnépesebb 13 főből állt, 120 emberből egy helyről való volt 95%, korábban is együtt dolgozott 70, barátságot tartott 70, rokon volt 60, szomszéd 40, katonatárs 25 és tanulótárs 15%.

1. Munkára való alkalmasság. A társulási tényezők közül minden szempontból a munkára való alkalmasságot illeti az első hely, amelyre éppoly gondjuk volt a munkaadóknak, mint maguknak a munkásoknak; az ilyen jellegű termelésben mindkét fél számára döntő a közvetlen vagy közvetett ismeretség. Hagyományos keretek között mindkét fél állandóságra törekedett: „A rendes gazdának rendes takarói (aratói) szoktak már lenni a vidéken — írják Szolnok megyéről 1850 táján —, s a rendes takaró is régi gazdájához tart; vannak olly gazdák, kiknél ha a több takarók közt változnak is *néha* az egyének; de ugyanaz a takaró társaság dolgozik 10—15 éven keresztül."[15] A dolgozók részéről a munkára való alkalmasság elbírálása, a csapatba való „besorozás" szigorú mérték szerint és közvetlen megfigyelés, társadalmi ellenőrzés útján történhetett, az egyéni érdeket a közösségé alá rendelték.[16] Olyan szigorú volt az alkalmassági mérce, hogy válságos időkben valóságos kasztot képezett egy-egy összeszokottabb cséplőbanda. A két világháború közti időszakban ezt írják: „A bandatagok igen ritkán változnak; éveken keresztül ugyanazok az emberek maradnak együtt. Már tavasszal összegyülekeznek a bandagazda házánál, és számba veszik magukat. Ha valaki mégis kimaradna, az utódot sokoldalú mérlegelés után választják ki a jelentkezők közül."[17] A változékony összetételű kubikosbandák tagjai is a munkára való alkalmasság, egyenlő teljesítmény elve alapján társultak, amelyről lehetőleg személyesen győződtek meg, soraik kiegészítése esetén azonban elegendő volt néhány megbízható ember ajánlása is. Minderre azért volt szükség, mert egyetlen tag rossz munkája az egész csoportot hátráltatta, és keresetét csökkentette.

2. Lakóhely szerinti társulás. A munkára való alkalmasság után a lakóhely szerinti társulás érvényesül legjobban mindkét bandatípusnál, s csak ezen belül, ill. ebből következőleg jut szerephez a rokonság, szomszédság, azonos társadalmi, nemzetiségi, vallási stb. helyzet mint bandaalakító tényező. A lokális egyöntetűség annál kevésbé jutott érvényre, minél iparibb jellegű volt egy-egy csoportmunka: szinte töretlenül megvolt a mezőgazdaságban, erőteljesen érvényesült az építőiparban, átmeneti jellegű volt a bányászatban, s jóformán nyoma sem maradt a gyáriparban. Idők folyamán ott is gyengülni kezdett, ahol sokáig szívósan tartotta magát. A bandák lokális egyöntetűségét megbonthatták a munkaadók vagy maguk a munkások, az előbbiek inkább a kínálat, az utóbbiak pedig a kereslet túlsúlya esetén. Legtöbb esetben mindkét félnek elsőrendű *gazdasági* érdeke volt, hogy egy-egy csoport ugyanabból a helységből kerüljön ki: így könnyebb az ügyintézés, hamarabb megtörténik az összehangolódás, termelékenyebb a munka stb. A munkaadók sürgősségi vagy kényelmi okokból néha eltekintettek tőle, a bérharcok letörésére pedig tudatosan is mellőzték: „. . . ha a különböző vidékekről való kubikosokat

[14] Vö. *Herkely Károly:* A mezőkövesdi matyó nép élete. Bp. 1931. (Népr. Füz. 8. sz.) 63. l. és *Sándor István:* Otthon és summásság a mezőkövesdi matyók életében. Népr. Ért. 38 (1956), 192. l.
[15] *Galgóczi K.:* i. m. 210. l.
[16] Vö.: Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Szerk. *Rézler Gyula.* Bp. 1940. 231. l.
[17] *Darvas József:* A legnagyobb magyar falu. (Bp.) 1937.[2] 56. l.

tervszerűen összekeverik, akkor nem hallatszik hangos szó a munkahelyen",[18] írja egyikük. Nagyobb létszámú summásbandákat nem egyszer két szomszédos helységből toboroztak, ez esetben viszont rokonok igyekeztek társulni, tehát a hangsúlyosabb vérségi kapcsolatok pótolták a megbomlott lokális egyensúlyt. Évszázados, jól bevált gyakorlat szerint újonnan bekapcsolódó segédmunkások csoportjainak élére szaktudással rendelkező „idegen" vezetőket állítanak, amint ezt a kubikmunkán kezdettől fogva máig megfigyelhetjük. Az 1930-as válságévekben az ún. ínségmunkákon helyhatósági rendeleteket hoztak a helyi illetőségű munkások foglalkoztatására, de a szakmunkások kedvéért esetenként mégis kénytelenek voltak kivételt tenni. A szakvezetők többsége feladata végeztével visszatért földjeihez, helyreállt a csoport lokális egyöntetűsége, amely az említett tapasztalatcsere folyamán nemcsak szaktudásban, hanem öntudatban is gyarapodott: a csoporttagok megtanulták a különféle cselfogásokat és a bérharcok legelemibb törvényeit.

A bandák lokális egyöntetűségét maguk a munkások csak a legritkább esetben bontották meg: távozó tag pótlására szoktak befogadni más helységbelit, ha valakinek rokona, barátja, katonatársa és munkájáért kezeskednek. A helybeliek bizonyos idő elteltével maguk közé vették a bevándorlókat is. Lakóhelyüktől távol dolgozó szakmunkások bizonyos alkalmi kisegítő munkára — rokonok híján — helybeli segédmunkásokat szoktak fogadni, így a kubikosok talicskavontató *csikó*kat, a téglagyári munkások sárkészítőket stb.[19]

A lokális egyöntetűség kétségkívül feudális színezetű, és nagy konzerváló ereje van: azonos helységből kikerülő csoportok magukkal vitték a hazai szokásokat, erkölcsöket, nyelvjárást; a hagyomány bástyáján alig talált rést egy-egy újítás, divat, köznyelvi vagy irodalmi hatás stb., nem is említve a hazatért csoportok régi kerékvágásba való visszazökkenését. Ilyen esetekben a munkásszolidaritás is csak a banda határáig terjedt, az egymás mellett dolgozó, különböző helyről toborzott csoportok között törvényszerűen megindult az egészséges tréfálkozás és vetélkedés, amelyet ügyes munkavezetők a hajszáig fokozhattak, és egyik csapatot kijátszották a másik ellen; a helybeliek kapták a jobb aratnivalót, a vidékiek a gyengébbet; a munka szüneteiben esetleg ádáz versengés folyt a jobb pihenőhelyért, élelemért vagy ivóvízért stb. Az egyes csoportok kenyérféltésből titkolták munkamódszereiket, találmányaikat: a bernecebaráti erdőmunkások pl. a termelékenyebb szánkótípus átvételét a két világháború között hatósági erőszakkal akarták megakadályozni;[20] a kubikosok a helybeli munkások képzetlenségét kihasználva próbáltak néha anyagi előnyökhöz jutni stb. A munkaadók a munkásszolidaritás hiányát saját hasznukra maximálisan gyümölcsöztették, különösen bérharcok idején: az elégedetlen csoportokat más helységből valókkal tartották sakkban, ill. felfogadáskor minden újabb jelentkezésnél lejjebb nyomták a béreket. Innen van a mezőgazdasági és építőipari munkások eléggé általános panasza, hogy „idegenek", más helységbeliek náluk olcsóbbért vállalták a munkát, *alákínáltak*.[21] Csak a baloldali szervezetekbe tömörült munkások jutottak el a szolidaritás olyan fokára, hogy különböző helyről való dolgozókat közös bérharcokba tudtak vinni.

A csoport érdekei megkívánták, hogy a társasélet szabályait egymás között szigorúan megtartsák, más helységből való, „idegen" társakkal szemben viszont sokkal könnyebben túltették magukat rajtuk. Nagyobb munkahelyeken általános volt az a törekvés, hogy az egy helyről való bandák lehetőleg egymás mellé kerüljenek, kiterjedt kubikmunkán pl. néha tucatjával, ritkábban százával is dolgoztak közvetlen közelben az azonos helységből való munkások.

3. Rokonság szerinti társulás. Időbérben, otthonhoz közel, állandó munkahelyen dolgozó bandákat nem kis mértékben a rokoni kapcsolatok hoztak és tartottak össze, nemek és korcsoportok tekintetében viszont annál heterogénebb társaságok kerültek így együvé. A vegyes bandák jelentősége különösen a nők, a gyermekek és a serdülők szempontjából volt nagy, mert a szilárd keretek megkönnyítették a fiatalok munkába való belenevelését, erkölcsi ellenőrzését és általában egymás kölcsönös segítését. Népesebb summásbandákon belül pl. a rokoni kapcsolatok tették lehetővé, hogy 60 felnőttel akár 10 ún. *konyhamalac* (nem dolgozó, kiskorú gyermek) is elutazzék; a lányokat apjukkal, bátyjukkal egy csoportba osztották be, ill. ezek híján idősebb nőrokonok vállalták

[18] *Steuer György:* Tizenkét év a munkásügy szolgálatában. Beszámoló a Földmunkások Vállalkozó Szövetkezeteinek működéséről. 1922—1934. Pécs 1935, 65. l.

[19] L. *Katona I.:* A „csikó". (A kubikosok talicskahúzó segédmunkása) Ethn. 68. (1957) 1. sz. 109—22. l.

[20] *Erdélyi Z.* i. h.

[21] SzegSz.

a gondozást és az erkölcsi ellenőrzést stb.[22] Esetenként a rokonság volt hivatva pótolni vagy helyettesíteni a hiányzó vagy részlegesen meglevő lokális egyöntetűséget is, mint előzőleg már említettem.

A bandákat megelőző fejletlenebb társulások többsége családi vagy rokonsági alapokon nyugszik: az uradalmi cselédek, a dohány- vagy dinnyetermesztő kisvállalkozók, a téglagyári idénymunkások, a messze idegenben hosszantartó munkára szegődött kubikosok többnyire családostul települtek át, vagy kisebb rokoni csoportokban vándoroltak, mint pl. a szigetközi aranymosók. A népesebb, fejlettebb, igazi bandaszervezetek állandó magvát is legtöbb esetben egy-egy rokoni csoport jelenti, belőlük kerültek ki a munkapárok, a bandán belül közösen dolgozó kisebb alkalmi együttesek. Nagylétszámú summáscsapatokban *az idegennek hallgass volt a neve*, olyan nyomasztó súllyal nehezedett a társaságra a bandagazda és közvetlen rokonsága, akikből az algazdák, előmunkások, szakácsok, segédszakácsok stb., tehát a „kiváltságosak" kerültek ki. Az összetartó rokonság sikerrel védte ki a kiváltságok miatt ellene indított támadásokat, a harc legtöbbször azzal az eredménnyel járt, hogy rendszerint közeli vérrokon férfiak köré harcias ellencsoport jegecesedett ki, amely valamelyest fékezte a túlságosan mohó bandagazdákat és rokonaikat.[23]

A változékony összetételű bandák „örökletes rétegét" is a rokonság tette ki: „Rendszerint minden falunak megvan az aratógazdája, aki már egy csomó, rendszerint a rokonsághoz tartozó munkástörzzsel rendelkezik"[24] — írják e század elejéről. Hasonló volt a helyzet teljesítménybérben végzett munkáknál is, ahol azonban csökkent a rokoni kötelékek szorítása, és a bandagazdának sem volt olyan nagy befolyása; a kisebb bandák lehetőleg rokoni alapon társultak: „Én, apám, sógorom, a nászunk, egy unokabátyám, mög ezöknek az összes retye-rutyája összeálltunk, szóval: ki volt az egész egy családbul" — mondta egy kubikos a századforduló idejéről.[25] A kordés alvállalkozók is rokon munkások háta mögé húzódva folytatták az idegenekkel szemben a kizsákmányolást; az említett talicskavontató segédmunkások többsége is rokonságból, ill. a családból, kisebb részük pedig helybeli munkásokból került ki.

4. Nemek és korcsoportok. A bandák tagságának nem és kor szerinti megoszlását is az előzőleg felsorolt tényezők szabják meg: mezőgazdasági bérmunkákon vegyesebb, az építőiparban egységesebb csoportok alakultak, az időbér a nők, gyermekek és serdülők, a teljesítménybér pedig a férfiak nagyobb számban való bekapcsolódásának kedvezett; nehéz fizikai munkán (favágás, hajóhúzás, bányászat) csak férfiak, könnyebbeken (répakapálás) nem egyszer csak nők vettek részt. És végül sokat számít az otthontól való távolság is: minél távolabb esett egy munkahely az otthontól, annál kevesebb nő volt ott található (kubikmunka), és fordítva: a Csongrád megyei Tápéról pl. a szomszédos Sándorfalvára női, a szomszédos megyékbe vegyes, távolibb országrészekbe pedig férfibandák mentek gyékényt vágni.[26] A nők részvételét azonban nemcsak távolsági, hanem sokkal inkább időbeli tényezők szabták meg; hosszantartó munkákra még az országhatáron túl is elkísérték hozzátartozóikat (kubikosok).

Az utóbbi évszázad átlagában a mezőgazdasági és építőipari bérmunkásságon belül a nők abszolút száma és aránya állandóan emelkedett, különösen a hagyományosabb, nagyobb szaktudást *nem* igénylő termelési ágakban. A gyermekek és serdülők bérmunkán való mind tömegesebb alkalmazása a nőmunka terjedésével párhuzamos, bérezésük is lényegében ugyanazon a szinten mozgott; ha azonban a gyermekek családi kötelékeken kívül önálló keresőkként dolgoztak, helyzetük még nehezebb volt, mint a nőké vagy általában a felnőtteké.

Távoli, hosszantartó bérmunkára szerződött családi együttesek vagy vegyes összetételű, népesebb bandák kényszerűségből magukkal vitték a kiskorú gyermekeket is, a tanulók elvitele azonban hatósági tilalmakba ütközött. (Egy Mezőkövesdről Dunántúlra került summásapa iskolaév kezdetére egyedül engedte haza a fiát: táblát akasztott a nyakába, rajta egy szöveg, amely kérte az utasok segítségét; a fiú szerencsésen hazaérkezett. Az írni-olvasni tudás gyengébb foka sok esetben írható a vándorélet rovására, szórványos kísérletek történtek csak rövidebb tanítási idejű ún. summásiskolák megnyitására.)[27] A gyermekek nem mindig végeztek termelőmunkát, a summásbandák említett *konyhamalacai* legfeljebb vízhordásban, nyársfaragásban és egyéb alkalmi, kisegítő

[22] *Tanner József:* Egerszalók. A szolgaságtól a szabadságig. Bp. 1931. 362. l.
[23] *Koós I.:* m. 86—100. l.
[24] *Czettler Jenő:* Magyar mezőgazdasági szociálpolitika. Bp. 1915, 957. l.
[25] *Kiss Lajos:* A szegény emberek élete. Bp. 1955. 134. l.
[26] *Solymos Ede:* A tápai gyékényaratók. Kölked 1953. Kézir. a bajai múzeumban. MKNépr. 235. l. F. 2361—2438. l.
[27] *Tanner J.* i. m. 17—8. l.

munkákban vettek részt. Máskor viszont meglepően korán munkára fogták a zsenge gyermekeket is, foglalkoztatásukban éppúgy megfigyelhető a fokozatosság és a játékos elem, mint a hagyományos paraszti munkára nevelésben, amelynek módszerei külön fejezetet érdemelnek. A téglagyári munkások már a 2—3—4 éves gyermekeket is befogták fekvő vályogok felállogatásába; miután megmutatták nekik a munkafogásokat, a sorvégi vályog alá biztatásul pénzdarabkát rejtettek el. Ahogy cseperedett, úgy vett részt a különböző munkákban (homokszárítás, vízhordás stb.), serdülőkorban már vályogot is készített, és ha nem volt elegendő női munkaerő, kisebb talicskában anyagot szállított.[28] A favágók is magukkal vitték fiúgyermekeiket a közeli erdőkbe, ahol kis fejszéjükkel vágták a vékonyabb fákat — talán innen van külön nevük is: a *fécikés* —, rövid ideig húzhatták a fűrészt is, de legfőbb dolguk a vízhordás, az elhagyott ruhák összeszedése és a fűrész reszelése volt. 16—18 éves koruktól már párban dolgoztak, kiszakadtak a családi kötelékből, önálló kéresőkké váltak.[29] Hasonló volt a helyzet kubikmunkán: 10—12 éves fiú-, ritkábban 12—14 éves leánygyermekeket már talicska elé fogtak vontatni, némelyikük kis talicskájával maga is fuvarozott. Serdülő korától kezdve fokozatosan végezte a felnőttek munkáját, tehát ½, majd ¾ részes kubikos lett, vagy legtöbb esetben minden átmenet nélkül, súlyos megerőltetés árán is önálló keresővé vált. A legények e törekvését a felnőtt férfiak és nők-serdülők bérezése közti nagy különbség, valamint önállóan kereső gyermekek, serdülők esetében a munkásnak munkás által való kihasználása eléggé érthetővé teszi. (Ti. a felnőtt férfimunkás lehetőleg takarékoskodott erejével, fiatalabb korúaktól viszont maximális teljesítményt kívánt.)

Családi együttesekben vagy nagy létszámú, vegyes csoportokban a nők egy része csak háztartási munkát végzett; ha bandaszervezeten *kívül* dolgoztak, nem végeztek bérmunkát, ill. önállóan kereshettek, mint pl. azok a kubikosasszonyok, akik családjuk mellett idegenekre is mostak, vasaltak és varrtak; bandaszervezeten *belül* viszont önálló háztartási munkakört töltöttek be, mint a nagy summásbandák szakácsnői, akik csak főzéssel, sütéssel foglalkoztak. A legtöbb nő azonban a bandán belül is végzett bérmunkát, és a bandán kívül is vezette a háztartást, tehát a „második műszakban" igyen dolgozott, mint pl. a téglagyári munkások, kubikosok, aratórészesek feleségei, ill. nőrokonai.[30]

Vegyes összetételű, időbéres bandákon belül általában nem és kor szerinti munkamegosztás és bérezés volt. A könnyebb, vegyes mezei munkákat (kapálás, gyomtalanítás, ritkítás stb.) a nők, férfiak egyaránt végezték, a nehezebbeket (kaszálás, zsákolás stb.) lehetőleg csak férfiak. A specializált munkanemeket úgy bontották fel, hogy a fő vagy nehezebb munkát a férfiak, a könnyebb vagy csatlakozó mellékmunkákat pedig egyidejűleg nők, ill. serdülők végezhessék. Így az aratóbandákon belül a férfiak elsősorban kaszáltak, és a munkaszervezet formájától függően csak esetenkint vettek részt a segédmunkákban (gyűjtés, kötélkészítés, kévekötés, hordás stb.), amelyek elvégzése elsősorban a nők és a serdülők feladata volt. Cséplőgépnél a nehezebb munkát végző zsákos, mázsás, etető, kéveadogató, szalmahordó stb. egészrészes férfi volt, míg a viszonylag könnyebb munkakörben dolgozó törekhordó, kévevágó, etetősegéd stb. félrészes nő vagy serdülő korú gyermek volt. Kubikon a többször említett talicskavontatáson kívül a nők, serdülők talicskarakásban is segédkezhettek.

Az utóbbi évszázad átlagában a női munka a mezőgazdaságban harmadával, az iparban pedig felével volt olcsóbb a férfiénál; a gyermekmunka bére általában fele volt egy felnőtt férfiénak, míg a serdülőket rendszerint női munkakörben foglalkoztatták, és ugyanannyi volt a keresetük is. A nők bérezése jóval bonyolultabb volt, mint a felnőtt férfiaké, mert végezhettek a bandán belül önálló munkát saját koszton, megfogadhatták őket a bandatagok koszttal vagy anélkül segédmunkásnak, ezenkívül kívánhattak tőlük háztartási stb. munkákat is, ezeknek megfelelően kapták tehát fizetségüket. Átlagban véve a férfiak *egészkezesek, egészrészesek, I. osztályú* vagy *teljes munkások*, míg a nők és fiatalkorúak *félkezesek, félrészesek, II. osztályú* vagy *félmunkások* voltak. A nők és serdülők keresete azonban nem mindig volt pontosan fele a férfiakénak, amint azt az elnevezésekből vélni lehetne, hanem a vázolt körülményektől függően ¼, ⅓, vagy ½ arányban volt alacsonyabb még akkor is, ha esetenként a férfiakkal egyenlő munkát végeztek. A lappangó bérfeszültséget enyhítették a rokoni kapcsolatok, a munkaadók viszont saját hasznukra sikeresen kamatoztatták. A bandatagok összkeresetükön való osztozkodását a kétféle bérezés nagyban megnehezítette. Mindössze egyetlen adatom van summásbandán belüli egyforma férfi—női keresetre (Pusztafalu), ez azonban kivétel, s a nők országos

[28] *Solymos E.:* Bajaszentistváni téglásélet i. h.
[29] *Erdélyi Z.:* Népi erdőgazdálkodás Bernecebaráti, Kemence és környékén. Bp. 1956. Kézir. 53—4. l.
[30] Részletesebben l. *Katona I.:* A „csikó" 114—5. l.

viszonyalatban is rendkívül nehéz ottani munkájával és helyzetével függ össze.[31] Még a serdülő legényeknek is könnyebb volt felnőtt férfiakkal egyenlő keresetre szert tenniök, mint a nőknek.

A bandák korcsoportok szerinti megoszlását ugyanazok a tényezők szabják meg, mint a nemek szerinti tagozódást, de a munkafajtának itt nagyobb a társító ereje, nevezetesen vegyes munkákon mindenféle korosztálybeliek dolgozhatnak, a specializált munkanemek viszont sok esetben egyenlő teljesítményt kívánnak mindenkitől, s ezt elsősorban a kor és nem szerinti egyöntetűség biztosítja.

Kor szempontjából vegyes bandákon belül lehetőség szerint nem és életkor szerinti munkamegosztás volt, a fiatalok általában a nagyobb erőkifejtést, az idősebbek viszont a több tapasztalatot kívánó munkákat vállalták: cséplésen pl. a zsákolók a fiatalokból, a mázsálók az idősebbekből kerültek ki; kubikon a szaktudást igénylő mellékmunkákat (mérés, rézsűnyesés, főzés stb.) idősebbekre szokták bízni, míg a banda fiatalabb tagjai azalatt földet termeltek ki. De minden más munkafajtánál is megfigyelhető az a törekvés, hogy a banda összteljesítményének viszonylatában a korral járó teljesítménykülönbségek lehetőleg kiegyenlítődjenek. Más a helyzet akkor, ha mindenkinek ugyanazt a munkát kellett végeznie, pl. szénakaszálás vagy aratás idején, ilyenkor a fiatalok jól felfogott érdekükben az idősebbeket engedték előre: felálláskor nemcsak az éveket, hanem még a hónapokat is figyelembe vették a sorrend megszabásánál. Teljesítménybéres bandák vezetői viszont a munkaütem fokozása végett ilyen munkán előre és hátra rakták a legjobb kaszásokat, kapásokat, akik valósággal húzták, ill. tolták a banda átlagos teljesítményű derékhadát. Az azonos munka a korcsoportok nivellálását eredményezhette, különösen otthonukhoz közel dolgozó vagy kis létszámú együttesek esetében. Így a szervezett bandát megelőző, spontánul tömörülő *bazárkások* (erdőben gyűjtögetők) majdnem mind egykorúak voltak, akik gyermekségüktől kezdve ismerték egymást, és sokszor késő öregkorig együtt jártak az erdőre gallyat gyűjteni.[32] A favágó bandák sejtje, a munkapár pedig olyan *pajtás*okból állott, akik legtöbb esetben egykorúak voltak, évekig együtt dolgoztak, s a pár csak az esetben esett ketté, ha valamelyik fél kedvezőbb munkát vállalt, vagy egyéb körülmények miatt volt kénytelen kilépni.[33]

Nagyobb létszámú bandák esetében természetesen alig volt lehetséges ilyen nagy életkor szerinti egyöntetűség, még ha a munka egyenlő teljesítményt követelt is. Az általam vizsgált 10 kubikosbanda tagjai többnyire 5—10 éves korcsoportonként (20—30, 30—35, 35—45 stb.) szerettek társulni, a bandák felében volt egy-két 20 éven aluli, ill. 50—60 év közötti tag. Leggyakrabban és legszívesebben a 25—45 év köztiek társultak — a munkások abszolút többsége —; nagy történelmi-társadalmi változások után viszont érdekes „csoportfelezés" jelentkezett: egy bandán belül dolgoztak a fiatalok (16—20 év között) és az „öregek" (55—60 év között), minden bizonnyal a háborús évjáratok kiesésének következményeképpen.

Az életkor szerinti erőteljesebb tagozódás jobbára a rokonsági tényezőkkel párhuzamosan jelentkezett, az egyöntetűség viszont a barátság és ismeretség alapján jött létre legkönnyebben, különösen „egynemű" bandák esetében. A fiatalok összetartása oly erős volt, hogy még a legvegyesebb bandákon belül is alakultak olyan kis sejtek, csoportok, amelyek egykorúak voltak, és lehetőség szerint ugyanott vagy ugyanolyan munkán dolgoztak. Az életkori nivellálódást inkább a szabadabb, teljesítménybéres, otthontól távol dolgozó bandák keretei tették lehetővé.

5. Egyéb bandaalakító tényezők. A különféle bandák társadalmi, nemzetiségi, vallási stb. egyöntetűsége az említett alakító tényezők eredménye volt, amelyek közül egyik sem játszott önálló szerepet. Az új bérviszonyok a hagyományos kapcsolatok rendjét alaposan felforgatták, egyre kevesebb maradt elevenen ható. A bandatagok óriási többsége agrárproletár vagy szegényparaszt volt, jóformán csak ezek vállaltak bérmunkát a mezőgazdaságban és az építőiparban. Az egyes bandákon belül a különböző nemzetiségek nem keveredtek, különállásuk azonban nem a nemzeti öntudattal, elzárkózással, hanem egyéb okokkal magyarázható: a vegyes lakosságú Békés megyében vagy Bácskában pl. csak a magyarok folytattak kubikolást, a szlovákok, ill. szerbek és románok nem. Hódmezővásárhelyen találkoztam egy olyan beolvadt cigánnyal, aki a magyarokkal járt el kubikolni. A bandaszervezeten kívül dolgozó lumpenproletár *baráberek* között viszont

[31] *Tagán Galimdsán :* Pusztafalu gazdálkodása. Népr. Ért. 31. (1929), 143—4. l.

[32] *Erdélyi Z. :* Bazárkások. Népr. Közl. I. (1956), 1—4. sz. 53—6. l.

[33] *Erdélyi Z. :* i. műveiben többhelyt is foglalkozik a favágó munkapárral; míg azonban a románok szánkójukat ketten, a magyarok egyedül vontatták, holott ezt a típust éppen a románoktól vették át. A páros munka ott maradt meg, ahol nem bérben, hanem saját szükségletre használták a szánt. (Népi erdőgazdálkodás 92, 96. l.)

egész Közép-Európa mindenféle nemzetisége képviselve volt.[34] A bernecebaráti favágók bandája sem keveredett az Erdélyből fogadott románokkal, egy visszamaradt betelepülőt azonban befogadtak soraik közé.[35] Nagyobb munkahelyeken a különböző nemzetiségű csoportok legtöbb esetben békésen megférték egymás mellett, és a közöttük támadt esetleges ellentétek sem nemzeti, hanem legfeljebb anyagi természetűek voltak. (Bérfeszültség a szakmunkások és segédmunkások, a helybeliek és az „idegenek" között stb.). A csoportok vallási egyöntetűsége is lényegében adva volt, vegyes felekezetű helységekben sem számított a különbség, mivel a társadalmi helyzet volt a döntőbb. A szentesi és hódmezővásárhelyi kubikosok pl. gyakran dolgoztak vegyes vallású bandákban, sokszor nem is tudták egymásról, ki melyik felekezet tagja, és ha az azonos vallásúak túlnyomóan mégis különtartottak, korántsem a vallási meggyőződés volt az oka, hanem a rokonság és egyéb kapcsolatok nagyobb társító ereje.

Az az objektív adottság, hogy az emberek gép helyett emberekkel dolgoztak együtt, szubjektív kapcsolatokban realizálódott: a barátság és egyéb érzelmi kapcsolatok léphettek pl. a rokoniak helyére. Az érzelmi jellegű bandaalakító tényezők az előzőknél sokkal kevésbé megfoghatók, bár meglétük tagadhatatlan, sőt a szabadabb, homogénebb teljesítménybéres csoportokban éppen uralkodó szerepük volt. „Egy bandába jó ismerősök vótak, maguk válogatták össze magukat. Az én apámnak is vót 6—7 társa, *lelki barátok*",[36] mondta egy vásárhelyi kubikos. A baráti kapcsolatok jóval erősebbek és tartósabbak a rokoniaknál, különösen a nők nélkül dolgozó férfiegyüttesekben, hiszen jelentős részben együtt töltött gyermek-, iskola- vagy katonaéveket is jelentenek. A teljesítménybéres bandák legszilárdabb magvát, legállandóbb törzsgárdáját éppúgy a „lelki barátok" alkották, mint a hagyományos bandákét a rokoni csoport. Szervezett baloldali munkások különösen szívesen dolgoztak együtt, pozitív hatásuk éppen ellentéte volt az említett rokoni klikkének.

III. Közvetett és közvetlen ellenőrzés, önkormányzat

A legújabb korban a szabad bérmunkások nem egymással, hanem a munkaadóval léptek viszonyba, együttműködésük csak a munkábaállással kezdődött és annak befejeztével végződött, egy dolgozó sem önmaga vagy közössége számára fáradozott. Míg hagyományos kereteken belül spontán természetességgel váltak ki a különféle munkavezetők — a feudalizmusban e folyamatnak már csak viszonylagos spontaneitásáról lehet szó —, tőkés viszonyok között valóságos tisztikar kellett a különböző munkáshadseregek mozgósítására és bevetésére, s természetesen kinevelődtek az altisztek is. Valamennyire is differenciált termelésben a szakszerű vezetésre feltétlenül szükség volt, a különösebb szakképzettséget nem kívánó mezőgazdasági és építőipari bérmunkán a fokozott kizsákmányolás miatt is a munkások tudatában *mindenféle vezetés szükségtelen rosszként* jelentkezett.[37]

A bandaszervezetek megléte a munkaadói ellenőrzést is lényegesen módosította, nevezetesen a munkások ilyen esetben nem a munkaadó, hanem a bandagazda keze alatt dolgoztak, s így a munkáltatói apparátus közvetett, a csoportvezető viszont közvetlen felügyeletet gyakorolt emberei felett. Lényeges különbség volt azonban az idő- és teljesítménybéres bandák külső (munkaadói) és belső (bandagazda által gyakorolt) ellenőrzése között, mivel a kettő az esetek többségében kétféle magatartást, két különböző munkaerkölcsöt is jelentett. Korszerűtlenebb termelési fokon az időbéres munkásoknak nem volt közvetlen érdekük a termelékenység, lehetőség szerint takarékoskodtak erejükkel, s mindezek miatt foglalkoztatásukat nagyon pontosan megszervezték, úgyszólván minden lépésüket ellenőrizték és irányították; e szerteágazó munkát a munkáltatói apparátus tagjai megosztották ugyan egymás között és a bandagazdával szorosan együttműködtek, de még így is legtöbb idejüket a közvetlen ellenőrzés foglalta le. Az időbéres munkások többségének legfőbb fegyvere a hallgatás maradt, mint pl. a cselédeknek is: „A cselédek és a sommások elsajátították a szolgaerkölcsöket, öntudatuk kevés, azt sem szégyenlik, hogyha a hátuk megett álló hajcsár durván rájuk kiabál."[38] Minden lehető eszközt igénybe is vettek megfegyelmezésükre, de a feddés volt mégis a legáltalánosabb: „Velünk min-

[34] Részletesen l. *Katona I.* : A baráber. (A kubikosok egyik típusa) Ethn. 67. (1956), 1—2. sz. 13—28. l.
[35] *Erdélyi Z.* : Faközelítés, passim.
[36] *Rácz Sándor* 65 é. kubikos közlése, Hódmezővásárhely 1952.
[37] Vö.: *Marx K.* i. h. A feudalizmusban ha egy jobbágyközösség szerződés vagy közös elszámolás szerint robotolt, általában saját elöljárói látták el — változó hatáskörrel — a munkavezetői szerepet is.
[38] *Veres Péter* : Az Alföld parasztsága. Bp. 1939.[2] 76. l.

denki csak ordított", jegyezte meg az egyik summás.[39] A vezetés szakszerűsége és szükségessége jóformán fel sem vetődött előttük, a szidalmakat pedig némi malíciával járandóságaik analógiájára *meleg leves*nek vagy *keperész*nek mondták, amit nem volt szabad visszaadniok: *eltehették maguknak ;* így a munkáltatói apparátus tagjaitól különösebb belátást nem várhattak, mivel azokat *kőbölcsőben ringatták.*[40] A korszerűtlen bérformák miatt többnyire hiányzott a termelési kedv, a mégoly olajozottan működő gépezet sem volt képes azt a maximumot kicsikarni belőlük, amelyet teljesítménybéres munkások nyújtottak: „A munka nagy fegyelem alatt folyik. Már három—négy kapás mögött is ott áll egy pálcás parancsoló, akinek nincs egyéb dolga, minthogy serkentse az embereket. Munkája nem könnyű. Nem is nagyon eredményes . . . A túlhajtott ellenőrzésnek az az eredménye mindenesetre megvan, hogy az emberek mihelyt nem tudják magukon valamelyik felügyelő tekintetét, abban a pillanatban megállnak."[41] Az ilyen többé-kevésbé kényszerjellegű munka „a munkaadók és a hajcsárok szemében . . . mindig azt a látszatot kelti, hogy . . . szándékosan lopják a napot."[42]

A munkáltatói szervezet dolga lényegesen könnyebb volt korszerű bérformák esetében, teljesítménybéres bandáknál maga a munkabér volt a legfőbb ellenőr és ösztönző, hiszen a kereset a teljesítmény fokozásával együtt emelkedett. A magasabb munkabér csalóka délibábjának kergetése közben mindig volt elegendő vállalkozó a legnehezebb munkákra is, tere nyílt az alulról jövő kezdeményezésnek, bizonyos értelmet adott a munkának, általában jó volt a munkaerkölcs is. A munkások „szívesebben dolgoznak szakmányban, ahol nem állnak a hátuk megett s ahol, ha elfáradnak, leülhetnek rágyújtani, és egy kis pihenés után annál könnyebb és haladósabb a munka. Testvéries, baráti szellem alakul így ki az emberek között. Játék, dal, tréfa váltják egymást, így nem olyan nyomasztó a munka egyformasága. Így érik el azt a páratlan teljesítményt",[43] amelyre időbéres munkások nem voltak képesek. Itt a munkaadói vezetés, ellenőrzés minőségl. szakmai jellegű volt, és nagyrészt a teljesítményfokozó cselfogások megelőzésére, ili, kiküszöbölésére irányult.

1. A bandagazda. Bandagazda nélküli szervezett munkáscsoportokról lényegében nem is beszélhetünk, az említett családi együtteseket vagy a néhány főből álló alkalmi társulásokat (pl. szigetközi aranymosók) maguk az érdekelt tagok sem nevezték bandáknak; de a bérmunkát nem végző népesebb csoportok (pl. a bazárkások) sem voltak bandák, következésképp nem volt szükségük állandó vezetőre, bandagazdára sem. Nem tekinthetők bandagazdáknak a kisebb munkaadók, alvállalkozók és munkavezetők, akik nem a munkások soraiból kerültek ki (pl. hajósgazda, kordésgazda, gépesgazda stb.), ha mégoly népes és szervezett munkáscsapatot alkalmaztak, és felettük közvetlen felügyeletet, irányítást gyakoroltak is. A magyar polgári jog is éles különbséget tett az alvállalkozók (munkásvállalkozók, toborzó ügynökök stb.) és a tulajdonképpeni bandagazdák között, akiket az 1933: V. tc, 1—3. a *munkások közös meghatalmazottjának tekintett.*

A bandagazda személye szervezett csoportmunkákon munkaadóknak és munkásoknak egyaránt nélkülözhetetlen volt: a kezdettől a befejezésig adódó sokféle személyi és egyéb ügyet egyik félnek sem kellett külön-külön intéznie, a toborzástól a bérelszámolásig mindent a csoportvezetők bonyolítottak le, ill. közvetítettek. Ennek megfelelően a bandagazdák feladatai meglehetősen sokrétűek: embereiket összeszedték, a fizetségben megállapodtak, megkötötték a szerződést, a felvett előlegből megszervezték az utazást, a helyszínen a szállás, élelmezés kérdéseiben segítettek, felelősek voltak a munka időben és a kikötött feltételek szerinti elvégzéséért, elsimították a csoporton belül támadt esetleges ellentéteket, nézeteltérés esetén közvetítettek a munkások és a munkaadó közt, naponta beosztották a munkát, megszabták a menetet, vezették a munkanaplót és egyéb feljegyzéseket, és végezetül lebonyolították a bérelszámolást. Mindennek elvégzésére természetesen vállalkozószellemű, ügyes, értelmes és valamelyik fél bizalmát élvező emberek voltak csak képesek, főként akik a bérelszámolásban jártasságra tettek szert: „Értelmesebb, jobb szótöhetségű embör vót, írástudó, számoló, merhát nagyobb részünk nem is tudott számolni",[44] mondja egy kubikos. Így az emberek közötti állandó forgolódásban csiszolódott ki egy többek által is megfigyelt és jellemzett külön munkástípus: a bátor fellépésű, határozott beszédű, társainál öntudatosabb és kevesebb gátlással küszködő egyéniség, aki a munkás- és a fegyveres hadseregben egyaránt jó altisztnek bizo-

[39] *Dala József—Erdélyi Tibor :* Matyóföld. A híres Mezőkövesd. Bp. 1941. 99. l.
[40] *Koós* i. m. 50. s. köv. l.
[41] *Illyés Gyula :* Puszták népe. Bp. 1937.[2] 94—5. l.
[42] *Veres P.* i. h.
[43] *Veres P.* i. h.
[44] *Gajdán Sándor* 71 é. kubikos közlése, Hódmezővásárhely 1952.

nyult, de a körülményektől függően alvállalkozóvá is kinőhetett, lumpenproletárrá is lezüllhetett.

A két bandatípusnak megfelelően kétféle bandagazda is van: a munkaadóhoz, valamint a munkásokhoz és a munkához való viszonyát lényegében az szabta meg, hogyan alakult a kereslet—kínálat törvénye, s hogy csoportja idő- vagy teljesítménybérben dolgozott-e? Eszerint tért el bizonyos mértékig munkakörük, sőt „jellemük" is! A két típus pregnáns képviselője a *summásgazda* és a *kubikos bandagazda* — a kettő között sok átmeneti figura van —, akiknek soraiban akadtak ugyan kivételek is, de ezek megléte nem módosítja a nagy számok adta törvényszerűségeket, legfeljebb csak színezi.

A *summásgazdák* többsége nem a csoport, hanem a munkaadó bizalmából került az élre; a gazda szerezte meg a munkát, alkudozott és kötött szerződést, a csoport tagságának összetétele nagymértékben függött tőle is. A summásgazdát sem választani, sem pedig lemondatni nem lehetett, legfeljebb ellenőrizni és korlátozni, ő viszont éppúgy kizárhatott valakit, ahogyan felvette, ill. az ellene lázadónak *nagyon hosszú volt a nyár*, és a következő évben másutt nézhetett munkaalkalmat. Akadtak értelmes, de fizikai munkára gyenge summásgazdák, akik *nem dobták oda a gyeplőt*, az ilyeneket azonban a munkaadók nem szerették. A summásgazdák lényegében a munkaadói hajcsárapparátus legfontosabb figurái voltak, mintegy a munkaadó állandó helyettesei, ami abban is kifejezésre jutott, hogy külön laktak, a munkában nem vettek részt, csak felügyeltek, a feladatokat elosztották, s nem egyszer hatalmi jelvénnyel, bottal hajtották embereiket. Mindezekért illetéktelen mellékjövedelemre tettek szert, amelyet még csak gyarapított a feleség mint szakácsnő külön keresete. A summásgazda azonban nemcsak külső, hanem bandán belüli szövetségesekkel is rendelkezett: nagyobb csoportokban megosztotta a vezetést, előmunkásokat tett egy-egy kisebb csoport élére stb., a szűkebb rokonsághoz tartozó bizalmi emberekkel vette körül magát, s mellékjövedelme egy részét megosztotta velük. A csoportból való kiválása, elkülönülése miatt a munkafegyelmet nem érintő személyi ügyekben legtöbbször ki sem kérték a véleményét, a csoport tagjai elintézték maguk között. A summásgazda helyzete igazában a bérharcok során lepleződött le, a legtöbb mozgalmat ugyanis igyekezett minél előbb leszerelni. Ennek eredményeképpen elszigeteltsége még csak fokozódott, és valósággal illegálisan, feje felett átnyúlva teremtették meg a csoport akcióegységét; a kezdeményező rendszerint az említett kiváltságokban nem részesülő rokoni ellencsoport volt. A summásgazda tehát egyáltalán nem élvezte csoportja bizalmát, és ha ő a munkát, a csoport tagjai legalább az elszámolást ellenőrizték, igyekeztek körmére nézni. A gazda hatalma nagy volt, egyénisége sokszor rányomta bélyegét az egész csoportra: „Egy katonás bandagazda vagy egy komoly öreg az egész csapatot kemény fegyelemben és méltóságos elszigeteltségben tartotta".[45] Mindez azonban egy csapásra megszűnt, mihelyt végetért a munka, vagy átmenetileg teljesítménybér váltotta fel (aratás, cséplés stb.) a summásmunkát; ilyenkor maguk a munkások osztották be önmagukat, szabták meg a felkelés, lefekvés, ill. étkezések és pihenők idejét és így tovább. Munka végeztével történt meg az elszámolás után a leszámolás is: az elégedetlenség addig csak lappangott, legfeljebb néhány szitok, sötétben eldobott kő jelezte előre a várható vihart, amely munka végeztével teljes erővel tört ki. Még a legkomiszabb summásgazdák is engedékenyebbekké váltak a munka vége felé, óvatosságból külön utaztak, holmijaikat elzárták, hogy a verést és a lopott javak szétosztását, ill. szétszórását lehetőleg elkerüljék.[46]

A kubikos *bandagazda* sok mindenben éppen ellentéte a summásgazdának; a teljesített munkáért fizetett pénzbér kevesebb visszaélésre adott lehetőséget, és a kisebb létszámú, homogén kubikoscsapat sem igényelt olyan értelmű vezetést, mint a summások. A többség nem a munkaadó, hanem a csoport bizalmából került az élre; a munkaadóval kötött ismeretségét csak a munkaalkalmak megszerzésében kamatoztathatta, fontosabb volt neki a társak bizalma, mint a munkáltatóké. Esetenként *munkanézőként* saját költségén utazott és teremtett alkalmakat, ilyenkor társai is engedékenyebbek voltak vele szemben, ha *vastagabban fogott a ceruzája* (haszna volt a toborzásból), ezek azonban éppoly kivételek, mint summások között a szolidáris gazdák. A kubikosoknál különben is kettéválik a toborzó és a munkavezető bandagazdák szerepe: előfordult, hogy egy-egy ismertebb szervező több tucat vagy akár száz munkást is összeszedett, a munkahelyen azonban nem lett mindegyiknek a gazdája, megtörtént az *elbandásodás*, és a toborzó is néhányadmagával dolgozott egy csoportban, megszűnt a többiek feletti hatalma. A kubiko-

[45] *Illyés Gy.* i. m. 191. l.

[46] A summásbandákra vonatkozólag bővebben l. *Györffy István:* A matyó summás. Népünk és Nyelvünk, l. (1929), 75—80. l.; *Herkely K.* i. m. 60—2. l.; *Sándor I.* i. m. 190—3. l. és minden eddiginél bővebben, hitelesebben *Kőós I.* i. m. passim.

sok az esetek többségében a munka színhelyén maguk választották meg csoportvezetőjüket, s ha komoly kifogásuk volt ellene, leváltották vagy lemondatták. A „választás" minden különösebb formaság nélkül, spontán természetességgel történt: „Te vagy a bandagazda, oszt mënjünk!" „Tégöd ismerünk, të tudod, lögyél të a gazda".[47] A választás természetesen javakorbeli, értelmes, bátor fellépésű, kitűnő szakmunkásra esett, aki a bérharcokban sem egykönnyen ijedt meg saját árnyékától, és *minden ügyben* csoportjával volt szolidáris. A *benyalatos* (hízelgő), megbízhatatlan és közösségellenes vezetőt leváltották, erre azonban ritkán került sor, gyakoribb eset volt az, hogy a bandagazda nem tudott megfelelni a társai által támasztott követelményeknek és önként lemondott: „De aztán, hogy idősödtem, az embërëk elégëdetlenkëdtek túlságossan is, így aztán lëmondtam rulla: lëgyën fiatalabb ember, én nem vergődök vele!"[48] Az ilyen bandagazdák természetesen társaik nélkül nem alkudhattak, nem köthettek szerződést sem, és nem is ők, hanem a közösség vett fel új tagokat vagy zárt ki régieket. A kubikos bandagazda felelős volt ugyan az elvállalt munkaszakaszért, közvetített a tagság és a munkaadó között, de nem a munkaadói hajcsárapparátus tagja volt, hanem a csoport bizalmija. Egyedül vezette a munkanaplót, intézte az adminisztratív ügyeket és számolt el. Többnyire vakon megbíztak benne, bár előfordult, hogy egy-két gyenge jellem egy kis bérkülönbözetért *eladta* társait. A csoporton belül kezdeményező, de nem döntő lehetett a szavuk, mindenben a kollektíva határozott, a bandagazda *primus inter pares* volt, mint említettem. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy ugyanazok voltak a kötelességei és jogai, mint a többieknek: „Éppúgy dógozott, mint mink",[49] szokták mondani, legfeljebb ún. *kitűzés*kor, finomabb munkákon és méréskor lehetett neki szaktudása, kora alapján más beosztása. Az ébresztő, az étkezés és a pihenő idejét a csoport határozta meg, az osztotta el a munkát is, a bandagazda legfeljebb szaktudása alapján jutott némi vezetőszerephez. Esetében egészen mást jelentett a megosztott vezetés is: a munkakör kényszerű felezését. „Úgy vótam bandagazda, hogy más írta, de én vótam a vezető", mondta egy írástudatlan kubikos.[50] A bandagazda személyi ügyekbe lehetőleg nem szólt bele, ellenőrző szerepe jórészt csak figyelmeztetésből állott, de ezt bárkinek éppúgy jogában állt megtenni. Mindehhez erőt adott neki az, hogy maga mögött tudta társait, akikről egy mérnök a következőket írja: „Panaszaikat csak a bandagazda útján volt illendő előterjeszteni . . . , a mérnök a bandagazdával tárgyalt csak. Aki a bandából árulkodott, bojkottálva is volt, mert a bandagazda felvett minden panaszt, elintézte saját hatáskörében."[51] A legtöbbnek ez volt az elve: „Mit ér az, ha én jóllakok, a többi mëg éhënhal?!"[52] És ennek megfelelően cselekedtek: vezették a bérharcokat, vállalták még a verés, letartóztatás és hazatoloncolás kockázatát is.

A kapitalizmus fejlődésének általános tendenciájával a munka színvonalának korszerűtlensége egyre szemmelláthatóbb ellentétbe került, ez változtatta meg a bandagazdák egyes társadalmi típusait is. Míg a summásgazdák a kezdeti évtizedekben saját társaikkal voltak szolidárisak, és csak a gazdasági helyzet rosszabbodásával, a kereslet—kínálat kedvezőtlen alakulásával korrumpálódtak ennyire, a kubikos bandagazdák mindvégig jó pásztorok maradtak, kitartottak nyájuk mellett. Az elvi és magatartásbeli szilárdság alapfeltétele a korszerűbb teljesítménybér volt; más csoportok bandagazdáit is lényegében a munkabér sorolta egyik vagy másik kategóriába, bár a két említett szélsőségre kevés a példa. A viszonylag kis létszámú *aratóbandák vezetője* általában pozitív társadalmi típus volt: csoportjában élmunkás, munkájáért azonban nem kaphatott többet társainál, a közös keresetből vette ki ő is a részét, legfeljebb a toborzásért húzhatott némi sápot.[53] Feladatai az előzőkéhez hasonlók, a dél-dunántúli kepésaratóknál volt csak külön szerződő és rendelkező *kepésgazda* és bérelszámoló *számadó* : a megosztott vezetést itt a bandák felduzzasztott létszáma indokolta.[54] Hasonló volt a helyzet a *kézicséplők*nél, akik lehetőleg idősebb bandagazdát választottak; a megosztott vezetés itt azonban nem a bandán belül, hanem több banda egymás melletti munkája esetén keletkezett; a vezetőket a korabeli megyei alkalmazottakról nevezték el: több csoport ún. *szolgabírót* választott, aki a bandák közti esetleges ellentéteket elsímította, ill. ítéleteit

[47] *Tárkány-Szücs Ernő* : Mártély népi jogélete. Kolozsvár 1944. 130. l. E mű a bandarendszerre vonatkozólag alapvető fontosságú; legrészletesebb, rendszeres feldolgozás.
[48] *Magyar István* 69 é. kubikos közlése. Szentes 1952.
[49] *Boza Márton* 79 é. kubikos közlése. Csongrád 1952.
[50] *Kovács Károly* 67 é. kubikos közlése. Hódmezővásárhely 1952.
[51] *Steuer Gy.* i. m. 62. l.
[52] *Bartucz András* 73 é. kubikos közlése. Szentes 1952.
[53] *Márta M.* i. m. 82—3. l.
[54] *Takács Lajos* : Munkábanevelés, tapasztalatátadás a várongi kepésaratóknál. Ethn. 62. (1951), 397—8. s köv. l.

az ún. *csendbiztos* hajtotta végre.[55] A cséplőgépnél a tulajdonos vagy bizalmasa volt a *gépesgazda* : a munkavezető és a bérelszámoló, amolyan summásgazdához hasonló típus, akit azonban a csoport ellenőrzött. Attól függően, kié volt a gép, lehetett helyette vagy mellette külön bandagazda is, aki a munkások érdekeit képviselte. A bandán belül is elkülönültek a munkakörök, voltak specialisták és szakmunkások.[56] Favágóknál is volt külön *kaparás* (alvállalkozó) és *bandagazda*. A kaparást az erdőtulajdonos vagy bérlő bízta meg: hetenkint ő vette át a fát a munkásoktól, elszámolt vele; a munka végeztéig a helyszínen tartózkodott, és bizonyos százalékon kívül havi fizetést is kapott. Legtöbbször külön volt mellette egy bandagazda, aki pozitív szerepet töltött be: a munkát elvállalta, embereket toborzott, elejétől végig részt vett a munkában, és egyenlő bért is kapott, legfeljebb áldomást, szerszámkopást stb. fizettek neki társai.[57] Hajózásban is külön volt *hajógazda*, aki legtöbbször nem közvetlenül, hanem megbízottai útján felügyelt, emberei állandóan a hajón tartózkodtak, de nem vettek részt a vontatásban, külön fizetést kaptak. A hajómunkások *krancmajszter*ének (bandagazdájának) mindössze annyi volt az „előjoga", hogy a hajó állandó őrizete miatt külön helyen aludt.[58]

2. *Önkormányzat, bandaerkölcsök.* A banda — egyéb jellemzőitől itt eltekintve — olyan gazdasági érdekszövetség volt, amely bérmunka vállalásával közös keresetre törekedett, és ennek érdekében közös munkaszervezeti formát és ideiglenes életkereteket alakított ki. E társas együttműködésnek és együttélésnek általában szigorú szabályai voltak, amelyek megtartása a közösségi munkának és életnek alapfeltétele, épp ezért megszegésüket szigorú szankciók sújtották; végrehajtásukról vagy maga a csoport vagy pedig a vezető — esetleg mindkettő — gondoskodott attól függően, milyen típusú bandáról volt szó. A jó munkaerkölcs csak a teljesítménybéres csoportoknak volt közös ügye, időbéres bandák számára közömbös, áthárult a hajcsárokra. A nyugodt, zavartalan együttélés azonban mindkét bandatípusban közösségi érdek, nem lehetett együttélni tolvajokkal, árulókkal stb. Lehetett kétféle munkerkölcs, a bandaerkölcs azonban mindig egyféle ! A munkafegyelemről a csoport vagy a munkavezetők gondoskodtak, az utóbbiak szükség esetén még a hatóság segítségét is igénybe vették; a csoport belső élete az érdekeltek magánügye volt, de nem engedhettek meg súlyos közösségellenes jelenségeket, mert azok alapjaiban rendítették volna meg az ideiglenes együttest. Ismét eltérő a két bandatípus „erkölcse" a bandán kívüli életet illetően: a teljesítménybéres csoportok nem szóltak bele tagjaik magánéletébe, szabadidejét ki-ki kedve szerint használhatta fel, keresetét is bármire költhette; a rokonsági, szomszédsági és ezer más szállal összeszőtt időbéres bandák tagjai egymás minden lépését figyelemmel kísérték, és otthoni felfogásuknak megfelelően ítélkeztek, legtöbbször tehát az akkordmunkásoknál szigorúbban. Ezekből következik a csoportok önkormányzatának kettőssége is: időbéres bandákban a felvétel, ellenőrzés, fegyelmezés és kizárás ügye a munkát illetően a vezetés, az életközösségi funkciókat illetően pedig a tagság vállára nehezedett, míg a teljesítménybéres bandáknál mindkét esetben közügy volt. Így az önkormányzat időbér esetén csak vontatottan, teljesítménybérnél viszont szabadon fejlődött.

Alapvető ellentmondás, hogy a modernebb bérforma — egyéb tényezők mellett — objektíve lehetővé teszi a munkás szubjektív öntudatosodását. A banda gondolkodás- és magatartásbeli egységének alapja a közös érdek, amelynek felismerése időbérben dolgozó vegyes csoportoknál többnyire hosszadalmas folyamat, míg teljesítménybérben dolgozó egyöntetű társulások nagyobb részében eleve adva volt. „Míg össze nem szoktunk a munkába, mind úgy ment, mint mikor a csordát kihajtsák a legelőre . . . Félidőkor má teljes nyugalom uralkodott. Akkor má olyan vót, mint egy test, egy lélek",[59] halljuk a külső és belső fegyelem együttes szorítójába került summásoktól. A kubikosok „különös tekintettel vannak a banda alakításánál arra, hogy (az) egyenlő munkaképességű tagokból álljon . . . és hogy minden elhatározás tekintetében lehetőleg egyetértsenek."[60] Éppen ezért „bandájukban a legnagyobb egyenlőség uralkodik . . . Jóban-rosszban összetartanak és egymást megbecsülik."[61] Az egység itt belső erők fejlődésének eredménye volt, a bandagazdák ebben sem

[55] *K. Kovács László :* Die ungarische Dreschflegel und Dreschmethoden. Acta Ethn. tom. I. (1950), fasc. 1—4. 79—80. l.

[56] *Túri Károly :* Cséplés Cegléden. Népünk és Nyelvünk 3. (1931), 52—65. l. és *Tárkány-Szűcs E.* i. m. 130—1. l.

[57] Erre vonatkozólag l. *Erdélyi Z., Hegyi I.* és *Solymos E.* i. m.

[58] *Betkowski Jenő :* Adatok a szolnoki hajósok életéből. Készülés, indulás, vontatás. Ethn. 65. (1954) 1—2. sz. 89. l. és *uő :* Fahajók a Tiszán. A szolnoki fahajózás. Szolnok 1955. 31—2. l.

[59] *Sándor I.* i. m. 193. l.

[60] *Steuer Gy.* i. m. 61. l.

[61] *Steuer Gy.* i. m. 64. l.

játszottak döntő szerepet: „A maguk közül választott vezetők vasfegyelmet tartanak köztük, bár erre semmi szükség, mert már maguktól is ilyen fegyelmezettek."[62] Teljesítménybérben nem is lehetett kettős morál: a jó munka nem csupán egyéni érdek, hanem az egész csoport közös ügye is, mivel egyetlen tag lanyhasága hátráltatta az egészet, a közösségellenes hibák pedig az együttélést tették volna lehetetlenné.

Időbéres csoportok tagjainak összeválogatásában, együtt-tartásában a munkaképességen kívül sok egyéb mellékszempont is érvényesült, a felvétel, ellenőrzés, fegyelmezés és kizárás nagyobb részben a bandagazda „királyi tetszvényjoga" volt. Teljesítménybérben dolgozók mindezt maguk intézték: „Maguk válogatták össze magukat"; „Nem dógozunk mindenkivé" — szokták mondani.[63] Összeszokott ismerősök — mint már említettem — több munkaalkalommal is igyekeztek együttmaradni, egyébként ha a szükség úgy kívánta, „új embört úgy vösznek be, ha valaki ismeri, hogy milyen munkás."[64] Próbaideje nem hajszából, gyanakvásból és kioktatásból állt, hanem jóindulatú várakozásból: „Akiben a csapat látja a becsületet és igyekezetet, annak nem mérik mindjárt, még szemmel sem az ásónyomát, gödrét, rakott talicskáját" — írják a kubikosokról.[65] Szaktudást nem kívánó, rövid ideig tartó idénymunkára lényegében ad hoc együttesek verődtek össze, s így egy-egy banda a csoporton kívüliekkel szemben nem biztosított a tagoknak semmiféle előjogot, s nem volt zártkörű szaktestület sem, mint pl. a legénytársaságok, céhek, stb., így nem ismertek különösebb avatást sem, legfeljebb kézfogással és áldomással pecsételték meg a felvételt.[65a] Ugyanilyen spontán természetességgel folyt az ellenőrzés is, amely az időbéres csoportok hajcsárainak annyi gondot okozott! „Tartották egymás közt a sorrendet, mert itt nem nagyon volt szokás, hogy valaki a másik kárára kilépjen a munkából."[66] Ha egyesek mégis elmaradoztak, szándékosan lanyhán végezték a munkát, bárki rájuk szólhatott; gúnyolták vagy figyelmeztették őket: „Tán nem aludtad ki magad az éccaka? — Itt ne kíméld az erőt, hanem otthon a meleg helyön! — Itt akarok veled tanákozni a következő fordulóná is!"[67] stb. A teljesítménybérben dolgozók munkához való viszonyára jellemző a következő tudatos szembeállítás: „Nem napszám ez, hogy tölteni kell az időt! Nem dolgozunk helyettetek" — szokták mondani.[68] Súlyosabb esetekben kizáráshoz folyamodtak, döntésüket azonban mindig megokolták: „Aki nem bírja, ne vállalja! — Aki nem dógozik, dögöljön meg!" stb.

A két bandatípus között a közösségi élet szabályozása tekintetében nem volt lényeges különbség, legfeljebb annyi, hogy az időbéres, vegyes csoportokban több volt a súrlódási felület és lehetőség, viszont keményebb az otthoni konvenciók ereje. A summásoknál, favágóknál stb. rendszerint az idősebbek vetettek véget az esténkinti beszélgetésnek, mulatozásnak, ill. intették csendre alkalmanként a fiatalokat. Ők keltek legelőször, és a fiatalabbak önként követték példájukat. A szállás, étkezés rendje otthoni előképek és hagyományok alapján alakult ki. Teljesítménybéres munkásoknál is minden téren rend volt — ha nem is ilyen hagyományos —, de kinek-kinek a munkán kívüli napirendje saját tetszésére volt bízva, egyetlen szabály volt csak, hogy egymást lehetőleg ne zavarják. A közösségellenes jellemhibákat semmiféle csoport nem tűrte, a tolvajt megverték, visszaesés esetén pedig kizárták, hiszen mindent rejtegetni kellett volna előtte. (Annál gátlástalanabbul loptak a banda tagjai a munkaadóktól és idegenektől, ez már nem veszélyeztette közösségüket!) Egyéb hibák (hazudozás, nagyétkűség stb.) állandó gúny tárgyai voltak ugyan, de nem gátolták a harmonikus bandaéletet. Az erkölcsi magatartás általában az otthoni közerkölcsök hű mása volt: e téren sokszor a legszélsőségesebb esetekkel találkozunk: akadtak csoportok, amelyek még a káromkodást is súlyosan elítélték, tagjaiktól a legszigorúbb felfogást, életmódot és magatartást követelték, máskor viszont általános züllés, s csaknem a promiszkuitáshoz hasonló szexuális élet uralkodott el. Vegyes összetételű, időbéres bandák tagjait jobban kötötte a hagyományos szabályok ereje, míg viszont a teljesítménybérért dolgozó munkások magánéletüket többé-kevésbé szabadon élhették. A banda keretein kívüli magatartás megítélésének kettősségére az italozás, részegeskedés értékelése a legjobb példa: kötöttebb életű bandák elítélték a részegeskedést, költekező életmódot láttak benne, nem szívesen vigyáztak a berúgott

[62] *Milotay István:* Az ismeretlen Magyarország. Bp. é. n. 174—5. l.
[63] *Táborosi József* 64 é. kubikos közlése, Csongrád 1951.
[64] *Rácz S.* közlése.
[65] *Veres P.:* Kubikusok. Béke és Szabadság 2. (1951), 14. sz. (júl. 15.) 13. l.
[65a] Hadarós cséplésnél az új tagnak önállóan kellett vezetnie egy beágyazás teljes munkáját. Végzéskor kezet fogtak vele, s szombaton megitták az áldomást. *K. Kovács László* i. m. 81—2. l. A halász-„bokorba" való befogadás szertartását l. *Ecsedi István:* Népies halászat a Közép-Tiszán, Debrecen 1934, 173. l.
[66] *Kamjén István:* Mihály. Bp. 1950. 130. l.
[67] *Kamjén I.* i. h. és *Kiss L.:* A szegény ember élete. Bp. é. n. 127. l. Az utolsó mondat saját csongrádi gyűjtésem.
[68] *Nagy Lajos:* Kubikusok története Zsadányban. Zsadány 1958. Népr. Múz. EA. P. 110/958. Kézir. 10. l.

társak pénzére, egyéb tárgyaira vagy egészségére, és büntetésből levonták a keresetüket; kötetlenebb bandatípusokban sem helyeselték ugyan az efféle magatartást, de csak az esetben büntették, ha a munka rovására ment; aki pl. hétköznap részegeskedett, irgalmatlanul kizárták a bandából, munkaszüneti napokon azonban szabad volt a világ! Az időbéres, vegyes bandákat az a meggondolás is befolyásolta, hogy egy-egy részegesről az egész csoportot megítélik a munkán is, otthon is, míg teljesítménybéres munkások ezzel kevéssé törődtek. Időbéreseknél kötöttebb életmódból gyakrabban volt átesés a züllés ellenkező végletébe, a teljesítménybéresek szabadabban éltek, de nem is éltek *vissza* annyira a szabadságukkal. A közgondolkozást lényegében hazulról hozott erkölcsi, társadalmi elvek irányították, az esetleges ítéletet — főként hagyományos keretek közt — a falu nevében és természetesen a falu erkölcsi törvényei szerint hozták. Különösen az említett bazárkások magatartásából tűnik ez ki, akik az összeférhetetlen vagy erkölcstelen személyeket csendben kitudták maguk közül, mert a falu közvéleménye az egész bandát elítélte volna. Az ilyen embert legközelebbi gyűjtőútjukról nem értesítették, s ha mégis elment, lehetőleg szűkszavúak voltak hozzá, és nem nagyon segítettek neki.[69] Szervezett bandákban az ítélethozatal és -végrehajtás természetesen nem volt ilyen finomkodó.

Mindkét csoport az *árulást* tekintette a legsúlyosabb közösségellenes hibának, ill. ezt már bűnnek! A summások legfeljebb az esetben bocsátották meg, ha olyan idősebb ember követte el, akit hozzátartozói nem segítettek, a kubikosok még ezt sem nézték el. A summások az árulók kilétét a legnagyobb gonddal nyomozták, feltétlen bizonyosságot szereztek, és elzárkóztak tőle. Legtöbb esetben megverték, de kizárni nem lehetett, mert „jó" szolgálataiért a hajcsárok megvédték. Az áruló azonban még munka végeztével sem mert hazamenni, hanem egy ideig ott maradt, mert a summásbanda magatartása alapján az egész falu kiközösítette volna. Még keményebben büntettek a kubikosok, mert osztályárulást láttak benne, amely bérharcaikat fékezte, annak eredményeit veszélyeztette: „A banda munka közben szigorú erkölcsök között él: aki vét a közösség ellen, hamar kidobják maguk közül. Megtörtént, hogy egy árulkodó közülük való munkást össze-vissza vertek és hazaküldték."[70]

A bandatagok egymás közötti kisebb nézeteltéréseit a bandagazda, ill. az idősebbek, rokonok stb. hangadó csoportjai intézték el, a munkaadók vagy hivatalos szervek segítségét a legritkább esetben vették igénybe. Egymás közvetlen szomszédságában dolgozó cséphadarós bandák közösen választották a már említett békéltető, közvetítő vagy büntető *szolgabírót*, akinek ítéleteit külön személy, az ún. *csendbiztos* hajtotta végre.[71]

IV. Létszámalakulás és típusok

Az egyes bandák létszámát és szerkezetét a munka minősége, mennyisége és a rendelkezésre álló idő szabta meg, esetenként tehát igen szélsőséges határok között(5—400 fő) ingadozott. Idők folyamán — a termelés differenciálódásával, fejlődésével párhuzamosan — egyre több termelési ágban, egyre szélesebb körben érvényesült az a törekvés, hogy gépesítés fokozása nélkül növeljék a termelékenységet minél több munkás egyidejű alkalmazásával; a létszámnövekedés mellett a közösen végzett munka szervezettebbé is vált. A bandaszervezet úgyszólván minden mezőgazdasági és építőipari bérmunkán előretört, háttérbe szorította, majd a két világháború közti időszakra lényegében ki is küszöbölte a néhány főből álló kisebb társulásokat, családi együtteseket. A bandák létszáma — rövidebb-hosszabb ideig tartó megtorpanásoktól eltekintve — állandóan nőtt, nem egyszer saját kereteit is szétfeszítette. E létszámemelkedés a termelékenység növelésének általános irányán belül párhuzamosan haladt a mezőgazdasági bérletek, ipari vállalatok stb. koncentrációjával és a munkaalkalmak csökkenésével: pl. a többszáz főből álló bandák épp az 1930-as években dolgoztak, amikor a legnagyobb volt a munkanélküliség és legkevesebb a munkaalkalom. Sajátos versenyfutás folyt itt is a tőke és a munka között, mert a hasznot, ill. keresetet mindkét fél nagyobb létszámú munkaerő bedobásával vélte emelni; így az időbéres bandák létszámát a munkaadók, a teljesítménybéresekét pedig sokszor maguk a munkások emelték. A munkán kívüli együttműködést is a kereset növelésének gondolata sugallta a dolgozóknak, megélhetésükhöz ugyanis nem volt elegendő a munkában való szinte gépszerűen pontos és hajszás együttműködés, munkán kívüli szabad idejüket is alárendelték a termelékenységnek: igyekeztek minden

[69] *Erdélyi Z.:* Bazárkások 55. l.
[70] *Tárkány-Szűcs E.* i. m. 130. l.
[1] *K. Kovács L.* i. h.

élelmezési és elszállásolási kérdést közösen, szervezetten, minél kisebb időveszteséggel és olcsón megoldani. Kis táplálkozási és szállásközösségek születtek a munkaszervezet méhéből, a létszámemelkedés során ezek is igyekeztek szülőanyjukat a növekedésben utolérni, ez azonban legfeljebb időbéres summásoknál sikerült. Az étkezési és szállásközösségek még kisebb létszámú csoportokban sem mindig azonosak a munkaközösséggel, annál kevésbé felduzzasztott bandákban; összefüggéseikről később esik szó. A létszámnövekedés nem pusztán mennyiségi, hanem egyúttal minőségi kérdés is: egyetlen gazda száznál több munkást is toborozhatott és szerződtethetett egyszerre, e tömeg azonban két vagy több önálló bandára tagolódhatott; nagy létszámú csoportok vezetése rendszerint megosztott volt: algazdák vagy csoportvezetők voltak. Az általános pauperizálódás — többek között — felduzzasztotta a bandákat is; a létszámnövekedéssel járó változás lényegét egy egyszerű kubikos a következőkben foglalta össze: „Aki egyedül dógozott, az keresett legtöbbet. Ahogy erősödtek a bandák, úgy fogyott a kereset."[72]

A mezőgazdasági és építőipari munkák többségét az jellemzi, hogy egyénileg, párban, családi együttes keretében vagy más, bandát megelőző csoportokban is végezhető, maga a munka csak bizonyos esetekben szabja meg kötelező érvénnyel egy nagyobb csoport tagjainak tervszerű együttműködését (csőfektetés, csatornamunka, hídfőkiképzés, cséplés stb.). A legtöbb munkafajtánál megtalálható a bandát megelőző csoport: többen dolgoztak együtt, de állandó vezető nélkül, a bandának csak a lehetősége volt meg. Az aratás műveletét 2—3 fő is végezhette, 2—4 munkás dolgozott kézicséppel, 3 ember elég volt vályogot verni, 3—4 fő társult aranymosásra, kisebb eszközökkel 2—3—4 halász fáradozott, 2 favágó dolgozott szorosan együttműködve és így tovább; még a „klasszikusan" bandás kubikosmunka kezdeti évtizedeiről is ezt mondják az idősebbek: „Munkára eleinte ketten—hárman—négyen indultunk; igen sokszor azt sem tudtuk, hova megyünk . . . Szép élet volt ez, én szerettem addig, amíg nagy csapatok nem kerülköztek, melyekben annyiféle ember találtatott."[73] Hasonlók voltak a summásmunka kezdeti évtizedei is a múlt század 70—80-as éveiben. De nem banda a 3—6 tagú családi együttes sem, részben kisvállalkozói jellege (dinnyetermesztő, dohánykertész, lóval nyomtató stb. csoportok), részben pedig a munkaszervezet formája, a bandagazda hiánya stb. miatt. A kisvállalkozó különben is éppen ellentétes típusa a bérmunkásnak, ugyanazon a gazdasági rendszeren belül él, de csak formai hasonlóság köti össze kettőjüket, helyesebben: az adott értelemben vett kisvállalkozó csak a kooperáció szerkezete, ill. az életközösség vonatkozásában ellentéte a bérmunkásnak. Bérmunkásoknál a családi keret és a bandaszervezet *egymást kizáró két kooperációs forma :* egy-egy dolgozó csak egyikbe vagy másikba tartozhatott egyidejűleg, családi együttesek megléte ennek megfelelően kevesebb bandát is jelentett. Az a távoli, hosszantartó munkára — főként külföldre — szegődött kubikos pl., aki családostul utazott a munkahelyre, nem állt bandába, egyedül érkező társai viszont csoportot alkothattak.

A banda meglétét nem annyira a létszám alsó határához, mint a bandagazda szerepkörének elkülönüléséhez lehet kötni. Kis munkaszervezetek kialakulhattak már a feudalizmusban is; a szervezett, tervszerű együttműködés megvan már a bandák előtti fokon is, nem kell hozzá állandó vezető. Ezek közül legrégibbnek és egyben legszilárdabbnak tűnik a *munkapár :* csaknem minden népesebb csoport a pár többszörös összetételének tekinthető: párokban dolgoztak az aratók, a cséphadarósok, favágók, summások, sőt még a kubikosok is, és két vagy több pár tett ki egy bandát. A páratlan számok a félpárokból adódtak: 3 arató másfél pár, 5 pedig két és fél pár és így tovább. Már ezek a pár, másfél pár terjedelmű sejtek is mindazokat a munkafogásokat alkalmazni tudták, amelyeket a nagyobb, népesebb csoportok. A római polgári jogban is szereplő *tres faciunt collegium* elv alapján 3—4 főnyi — nem családi — együttesekben már kell egy rangidősnek lenni, a csoportot azonban még nem nevezik bandának. *Legalább 5 fő szükséges ahhoz, hogy önálló bandáról lehessen beszélni, és ennél a létszámnál egyenlítődnek ki az egyéni különbségek is. 5—6 fő a legkedvezőbb létszám a munka szervezett végzésére és az életközösségek kialakítására,* ez a legrégibb és legtöbb munkakörben meglevő létszámkeret; jellemző erre a dél-alföldi *hatos csapat* (aratóbanda)[74] és a *hatos tál* (summás asztaltársaság),[75] sőt még a magyar Kaszáscsillag is 6 égitestből áll.[76] (Sok termelőszövetkezetben dolgozó aratóbanda ma is 6 főre rúg !) Amint a 40—60 tagú summásbandák létszámát is így szokták megadni:

[72] *Rácz-Boros István* 75 é. kubikos közlése. Szegvár 1953.
[73] *Péter Imre* 71 é. kubikos közlése. Szentes 1950. *(Zalotay Elemér* gyűjt.)
[74] *Nagy Gyula :* Az 1906-os Orosháza környéki nagy aratósztrájk a nép emlékezetében. Orosháza 1958. Kézir. 2.
[75] *Koós I.* i. m. 42. l.
[76] SzegSz. I : 699—700. l.

„20—30 pár", és a csoportok általában ebből tevődnek össze, ugyanúgy a közepes vagy nagyobb létszámú bandák is őrzik az alap, az 5—6 főnyi mag „varratait", mert a 8—10—12—14—16—20 stb. főnyi csoportok — minden különösebb belemagyarázás nélkül — nyugodtan tekinthetők az alaplétszám egész vagy másfélszeres többszörözéseinek; annyi különbség van mindössze, hogy itt a páratlan szám nem a félszeres csoportból adódik, ezen a fokon elbír már a csoport pár nélküli munkást is; a nagy bandák többsége különben is páros létszámú. (A tudat formálódására jellemző, hogy a mezőgazdasági munkásokkal ellentétben, a kubikosok nem féltek a 7-es, ill. 13-as számú csoportok alakításától.) Az általánosságokon túlmenően szükség van a bandatípusok munkafajták szerinti áttekintésére is.

1. Aratók. Kezdetibb fokon a sarlós aratás minden részműveletét bizonyos egymásutánban egyetlen fő is elvégezhette, de általánosabb volt az *aratópár*, amelyből az *aratóbanda* is összetevődött. *Sarlós* aratóbanda létszámát is a terület nagysága és a rendelkezésre álló idő szabta meg, sok táji eltéréssel: általában 4—6 aratóra jutott 1—2 kévekötő, marokverő, tehát a bandaszervezet a segédmunkát végzők számának csökkentését eredményezte. *Kaszás* aratás alapegysége is a pár maradt, ebből tevődött össze az 5—6—8—10—18 főnyi aratóbanda, amelyen belül — attól függően, hogy a gabonát *rávág*ták (tehát a talpon állókra döntötték) vagy pedig *rendre vág*ták (földre döntötték), továbbá aszerint, hogy a marokszedést és kévekötést hova soroljuk — 2—3—4 kaszásra mint főmunkásra jutott 1—2—3 segédmunkás, néha kaszánként 1, sőt kivételesen 2 kisegítő is, ill. sok esetben a kaszások végeztek — ideiglenesen, rövidebb munkaidővel vagy egymást váltogatva — segédmunkát is. Leggyakoribb volt a 6-os létszám, Maroslelén az általuk vállalt 10 kat. holdnyi terület neve volt a *nyilas*.[77]

2. Szénakaszálók, gyékényaratók. Lényegében hasonló volt a szénakaszálók és gyékényaratók bandájának felépítése is, de a szénakaszálók 6—8—10—12—16—20—30, a gyékényaratók pedig 20—30—40 főnyi csapatokban dolgoztak. Szénakaszáláson a 12-es létszám volt a legkedvezőbb, ennél nem telt el annyi idő a táblába való beállással és a kaszások egymásra várakozásával. Nagyobb uradalmak rétjén 12—30 banda is dolgozott egymás mellett.[78]

3. Cséplők. A kézicséplők kisebb, 5—7, ritkábban 4—8—9 főnyi csoportokban dolgoztak; a szembenálló munkamód a páros-páratlan osztódást egyaránt lehetővé tette. A cséplőgépes banda létszáma kötött, maga a gép szabta meg az egyes munkaköröket, s így 18—24 fő között váltakozott. A váltás, a fő- és mellékmunka, valamint a teherhordás stb. miatt itt is jelen volt a munkapár,[79] egyébként a termelés üzemszerűen folyt.

4. Summások. Egy-egy pallér vagy summásgazda 100—150 munkást is toborzott egyszerre, a csapatok többsége azonban 30—60, ritkábban 80—120 főből állott; a bandák majdnem mindig párokból tevődtek össze. Sem a kisebb, sem a nagyobb bandák nem dolgoztak állandóan együtt, bár munkaszervezeti egységet alkottak, hanem a vegyes mezei munkafajták szerint térben el is különülhettek. Annál egységesebb volt viszont a kereset, élelmezés és elszállásolás. Nagy létszám esetén sor került a vezetés megosztására is.[80]

5. Halászok. Az ún. halászbokrok létszáma a háló nagyságától függött, s évszázadokon át jóformán változatlanul megmaradt: egy alapítólevél 10 halászt juttat a tihanyi apátságnak 1055-ben, amennyi a jég alatti halászathoz, az ún. *öregháló* kezeléséhez is kellett a XIX. században. A XVI—XVII. század folyamán a nagy cégékkel 6—8—12 ember dolgozott a Tiszán, s már külön említik a vezetőt, ez időkben 6—8 fő volt egy szigetközi halászbokor is. A nagyhálókhoz átlagosan máig 6 fő szükséges.[81] A halászat alapvető termelőeszközei, munkaszervezetei — a gépek megjelenéséig — belenőhetnek fejlettebb termelőmódokba, gazdasági rendszerekbe is.

[77] Az aratókról részletesen szól *Tálasi I.* i. m. L. még *Balassa Iván :* Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez. (1850—1944) Ethn. 66. (1955) 1—4. sz. 204—9 l.; *Madarassy László :* Magyar aratószokások. Ethn. 39. (1928) 83—93. l.; a nyilasra vonatkozólag l. *Márta M.* i. m. 82—3. l.

[78] A szénakaszáló bandát részletesen feldolgozta *Szabó Mátyás :* A Körös és Berettyó alsófolyása vidékének rétgazdálkodása. Népr. Közl. 2. (1957), 3—4. sz. 36—9. l. A gyékényvágókra vonatkozólag l. *Solymos E.:* Atápai gyékényaratók i. h. és *Ilia Mihály—Juhász Antal:* A tápai gyékényszövés és szókincse. Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Philologica V/1—VI/1. Nyelv és Irodalom. Sectio Ethnographica et Linguistica III—IV. Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged, 1959—60. 151—2, 155—7. l.

[79] Hadarós cséplőkre l. *K. Kovács L.* i. m., a gépes cséplőkre pedig SzegSz. I.: 504, 738. l. és *Túri K.* i. m.

[80] Legbővebben *Györffy I., Koós I.* és *Sándor I.* művei.

[81] *Degré Alajos :* Magyar halászati jog a középkorban. Bp. 1939. 36. l.; Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerk. *Maksay Ferenc.* Bp. 1959. 16. l.; *Timaffy László :* Szigetközi krónika. Győr 1956. Kézir. Népr. Múz. EA. P. 35/959. 13. l.; *Solymos E. :* Bérlő és szövetkezeti halászat a Duna alsó szakaszán. Ethn. 66. (1955),1—4. sz. 448—50, 460. l.

6. Hajóvontatók. A hajóvontató banda létszáma a hajó nagyságától, a vízállástól, a menetiránytól, a terheléstől és az időjárástól függött. Szigetközben jó idő esetén üres hajót 4—5, terheset pedig 6—8 fő vontatott, Szolnokon pedig 12, ill. 24.[82]

7. Favágók. A XIX. század elején a szegedi fűrésztelepi munkások 6—8-an dolgoztak együtt; a két világháború között az erdőben dolgozó favágók is 6—8—10—16—18 főnyi csoportokban. Minden más munkafajtánál következetesebben érvényesült itt a páros, ill. másfél páros munka.[83]

8. Kubikosok. A földmunkák többsége (gátépítés, egyenlítés stb.) szoros együttműködést kíván ugyan, de egyénileg is végezhető, a csatornamunkák egy részén viszont nélkülözhetetlen a bandaszervezet. Kubikmunkán egyéni, páros, családi és bandás munkát egyaránt találunk, az utóbbi előretörése azonban szembetűnő. A múlt század végén még gyakoriak voltak a 3—4 főből álló kis együttesek, amelyekben egy valaki nevére volt ugyan kiállítva a munkalap, a csoportot mégsem nevezték bandának. 5—6 fő esetén volt csak állandó vezető, a tagok a munka végeztéig társultak, s egy-két fő kivételével a munkások rendszerint közösen étkeztek és egy fedél alatt is aludtak; ezen a fokon tehát a munkaszervezet, valamint az élelmezési és szállásközösség lényegében azonos. A századfordulótól kezdve a kubikmunka átalakult, a talicskás gátépítést felváltotta a *karos* csatornamunka, megváltoztak a munkaviszonyok és -feltételek is; mindezzel párhuzamosan a kubikosbandák létszáma nőttön nőtt: 8—10—12—24—30—40, sőt néha több száz főre rúgott. Az utóbbi a 30-as válságévek tipikus tünete, amikor a kevesebb munkaalkalmat valósággal megrohanták a munkások, és a nagy munkákat is hihetetlen rövid idő alatt végezték el. A vállalati adminisztráció csökkentésére szinte katonai jellegű rendszert vezettek be: a csoporton belül alcsoportok, azokon belül élelmezési közösségek alakultak, s minden egység élén egy-egy vezető állt. Ez a rendszer azonban gyakorlatilag nem vált be, sem a közvetett, sem a közvetlen ellenőrzést nem segítette elő. Ahogy múlt a válság, úgy tértek vissza a közepes létszámú bandákhoz. A 10—12 főnyi vagy a még nagyobb bandákat az élelmezési és szállásközösségek nem tudták követni, az említett munkacsoportokban is a munkaadók az alcsoportvezetőket, azok pedig az élelmezésvezetőket fizették, velük számoltak el. Ez utóbbi kis kollektíva tagjai egy fedél alatt is aludtak.

V. Csoportmunka

A banda tagjai egy időben és azonos munkahelyen közös teljesítmény elérésére többen összedolgoznak, „a munkának azt a formáját, mikor többen azonos vagy különböző, de egymással összefüggő termelőfolyamatban tervszerűen dolgoznak egymás mellett és egymással, kooperációnak nevezzük".[84] A csoportban az egyéni munkák az egész munkafolyamatnak különböző szakaszait alkotják, többen végeznek egyszerre és együtt ugyanolyan vagy hasonló munkát. Mivel az összteljesítményhez minden egyes ember munkája hozzájárul, a munka csoporton belüli, egyénekre szabott felosztásában a termelékenység szempontjait szokták szem előtt tartani, ill. a lehetőségekkel összhangba hozni. E tekintetben időbéres, vegyes összetételű bandáknál alapvető követelmény, hogy mindenki erejének és képességeinek megfelelő munkát végezzen, ezt pedig legjobban a kor és nem szerinti munkamegosztással érik el; akkordbéres csoportoknál éppen ellenkezőleg: mindenkinek ugyanakkora teljesítményt kell nyújtania, a könnyebb és a nehezebb munkákon tehát szabályosan váltogatni szokták egymást, és egyéb munkafogásokkal is élnek.

A csoportmunka azonban több, minőségileg más, mint az egyénileg végzett munkák puszta összege, eltérő és fejlettebb szervezetet és módszereket kíván; az egyes fogásokat, elemeket természetesen az egyéni, páros, családi vagy önkéntes társasmunkákból is kölcsönözhették, de magasabb fokra fejlesztve. A csoport a munkát tagjai között megosztja: a vegyes, összetett jellegűeket fő- és mellékmunkákra, a homogéneket pedig apró részekre, elemeire bontja; a fő- és mellékmunka is egymástól elkülönítve homogénné válik, és szintén részeire bontható. A munka elemi egységeit egyénekre osztják ki, esetleg két személyre, akik pihenők közbeiktatásával, egymást váltva végzik ugyanazt a munkát. (Ez lényegében egyéni jellegű, a munka nehézsége miatt azonban a munkaidőt felére rövidítik.) A fő- és mellékmunkák szétválasztása azzal az előnnyel jár, hogy nem ugyan-

[82] *Betkowski J.* és *Timaffy L.* i. művein kívül l. még *Kovács Sándor:* A drávai hajósok és talpasok élete. Népünk hagyományaból. 1956. A társadalmi néprajzi gyűjtők legjobb néprajzi leírásai. Szerk. *Morvay Péter—Simon. Józsefné—Igaz Mária.* Bp. 1956. 59—70. l.

[83] *Erdélyi Z., Hegyi I.* és *Solymos E.* i. művei; a XIX. század eleji adatot közli *Giday Kálmán:* Hozzászólás... Századok 91. (1957), 5—6. sz. 796. l.

[84] *Marx K.* i. m. 351. l.

azoknak a munkásoknak kell időbeli egymásutánban mindkettőt végezniök, hanem más-más egyén, pár vagy csoport dolgozik rajtuk egyszerre. Ez a módszer bizonyos számú fő- és segéd- vagy kisegítő munkás megtakarítását jelenti és egyúttal időbeli nyereséget is. A homogén fő-, illetve mellékmunkák egységeit az egyének végezhetik egymástól lényegében függetlenül (kubikosok a talicskás töltésépítést), párokban (favágók, csatornaásó kubikosok) és nagyobb csoportokban (rakodó- és cséplőmunkások) együttműködve; a mellékmunkák mindig a főmunkához szoktak igazodni, így munkapárt nemcsak egyenrangú, hanem fő- és segédmunkás is alkothat (aratók). Azonos „értékű" felek esetében a pár tagjai szabályos időközökben cserélni is szoktak (sárhajó). Egyenrangú tagokból összetevődő nagyobb csoportok az azonos vagy hasonló munkát ritkán végzik tökéletes egyidejűséggel (mint pl. kaszások), munkafajták szerint térben vagy időben megosztják egymás között, ill. bonyolultabb folyamat esetében kombinálják. (Répakapáló summásbanda térben, uszályból gabonát kihordó munkások időben osztják meg, a gépnél dolgozó cséplőmunkások pedig kombinálják.) Egy-egy bonyolultabb, összetettebb munka nem egyszer az összes fogásokat és módszereket tartalmazza, ill. igényli, az egyszerűbb munkafolyamatok pedig időbeli szakaszonként kívánnak más-más elosztódást, munkaszervezést (pl. szénakaszálás). Így a csoportban végzett munka mindig kaleidoszkópszerűen változik, felületes szemléletre esetlegesnek, rendezetlennek tűnik, valójában olyan rendezői elveknek engedelmeskedik, amelyek láthatatlan karmester módjára mindig megteremtik a csoportmunka összhangját. A munkaszervezet mechanizmusát a társulás és a munkán való együttműködés főbb formáinak konkrét megismerése tárja fel.

A bandaszervezetnél fejletlenebb társulási forma a *munkapár* és a *családi együttes*, de kicsinyben már mindkettő tartalmazza azokat a munkán való együttműködési módozatokat, lehetőségeket, szervezeti formákat, amelyekkel a bandán belül is találkozunk. Míg azonban a munkapár lehet szervezett csoport önálló kooperatív egysége is, a családi együttes megléte kizárja a bandaszervezetet és viszont.

A munkapár a csoportmunka legegyszerűbb, legrégibb és legáltalánosabb szervezeti formája, a két társult személy végezhet egyenlő és különböző értékű munkákat. A favágók általában párban dolgoztak: fadöntésnél, fűrészelésnél és egyéb munkafázisokban az egymással szembenálló felek mozdulatai és egész munkája a másikénak hű tükörképe, s természetesen egyforma ütemben is mozogtak. Adott esetben e munkapár tagjai is végezhetnek egyenlő értékű, de eltérő jellegű munkákat egymással együttműködve és párhuzamosan, így a fa kidöntése után az egyik munkás a törzset gallyazta le, a másik a gallyfát tisztította meg. Egyenrangú munkapár is kibővülhetett másfél párrá anélkül, hogy a harmadik személy segédmunkássá vált volna: döntés után két fűrészes a törzset feldarabolta, a harmadik legallyazott, és utána míg a két fűrészes új fát döntött, a harmadik az előzőleg kitermelt anyagot osztályozta és rakta rendbe.[85] E páros munkaforma természetesen még egyéb helyeken is megtalálható, és a csoportoknak ez a leggyakoribb osztódási egysége. A bandán belüli egyenrangú felekből álló munkapárok azonban már nemcsak egymással, hanem az egész csoporttal is tervszerűen együttműködnek. Cséphadarós banda tagjai pl. egymással szemben dolgozó párokban álltak fel, a mozdulatok itt is egymás tükörképei, a munkaütem azonban a csoportéhoz igazodott: mindenki egyszerre váltott, tért át más munkaszakaszra és pihent.[86] Ún. sárhajón (fedeles uszály) dolgozó kubikosok is páronként álltak fel egymással szemben, és a meneteles tető gerincétől a sarat egyszerre húzták le a vízbe; bizonyos időközökben helyet cseréltek, s így hol egyik, hol másik kézre esett a munka. A szigetközi hajóvontatók az ún. *vezérrudas* után párosával következtek a kötél két oldalán, és egy ütemre haladtak; a végén a *kurtulás* (a vezérrudas kötélvégi párja) tartotta ki a kötelet.[87] A munkapárok együttműködése lehet lazább is, nem feltétlen törvény az egyidejűség: csatornaásó kubikosok pl. egyéni munkaszakaszt kaptak, amely a csatorna középvonaláig tartott, mégis párokban álltak fel; a szembenállók nagyjából azonos ütemben és mozdulatokkal haladtak, s legfeljebb csekély időkülönbséggel egyszerre is értek a fenékre. Mivel a jobb- és balkezesség ilyen munkán döntő, egymást így kiegészítő munkások társultak, ill. az egyenlő adottságúak időnkint helyet cseréltek. A páros munka bandán belül pihenők beiktatását, tehát a munkaidő megfelezését is lehetővé teszi, amelyre bandán kívüli munkapárnál nincs lehetőség: cséplőgépnél a nehezebb munkát végző (etető, zsákoló stb.) tagok olyan párt alkottak, amelynek tagjai bizonyos időközökben váltották egymást; amíg az egyik dolgozott, a másik pihent.

[85] *Hegyi I.*: Erdei fakitermelés Bakonycsernyén. 138—42. l.
[86] *K. Kovács L.* i. h.
[87] *Timaffy L.* i. m. 74. l.

Két társult személy különböző értékű (fő- és mellék-) munkákat is végezhet, ez esetben a mellékmunka rendszerint a főmunka függvénye. Aratásban a munkatársulás alapvető egysége a pár: a kaszás és a segédmunkát végző marokverő (marokszedő) szoros együttműködése; ketten a munka minden mozzanatát el tudják végezni. Az aratópár kibővülhet másfél párra, három személyre is, ez esetben — az adott viszonyoktól függően — vagy a fő-, vagy a mellékmunkát végzők száma kettőződik. Az aratóbandák is párokból vagy másfél párokból tevődtek össze, amelyekben a többszöröződés arányában fő- és segédmunkást egyaránt megtakarítottak, nem egyszer a fő munkát végzők ideiglenes segédmunkára való beállításával. Így módon az aratóbandák társulásainak és munkavégzésének meglepően sok változata keletkezhetett.

A specializált, komplex mezőgazdasági és építőipari munkák egy részét családi együttesek keretében végezték a kisvállalkozók és a bérmunkások: a munkamegosztás alapja a munkafolyamatnak részeire való felbontása, amely részfolyamatok lehetnek fő- és kisegítő munkák egyaránt, s ezeket párhuzamosan végezték. Személyekre szóló kiosztásuk munkaszakaszonként történt meg spontán módon, erő és képességek szerint, mindig a munka gyors és szervezett elvégzését tartva szem előtt. A dohánytermesztés legtöbb mozzanata pl. családi keretekben zajlott le: 4 fő esetén ültetéskor a férfi lyuggatott, egyik gyermek vizet öntött a lyukba, a másik a dohánypalántát mellé fektette, az asszony pedig elültette; bizonyos idő elteltével a férfi és az asszony cserélt, esetleg a gyermekek is. Dohányültetésnél nem iktattak közbe pihenőt, hanem a fő- és segédmunkások cseréltek egymás között, így 7 fő esetén 1 lyuggatott, 1 locsolt, 1 lerakta a palántát, három pedig ültetett. Töréskor nem volt fő- és segédmunka, mindenki ugyanazt a feladatot látta el, csak más-más *sort fogott*. Dohányfüzésnél ismét érvényesültek az ültetésnél említett elvek.[88] Hasonló a munkamegosztás a paradicsomtermesztőknél is: az asszony palántázott, a férfi vizet hordott és öntözött, karót ismét csak a férfi vert, a nő pedig kötözött, kapálásban és szedésben viszont részt vett az egész család.[89] A téglagyári bérmunkások maximálisan kihasználták a család munkaerejét; a *placcot* (munkahely) ugyanis családoknak osztották ki. Két személy esetén amíg a férfi sarat készített, asszonya főzött; ketten hordták fel a sarat, és eleinte ketten *vertek* (készítettek téglát), majd a férfi hordott. Nagyobb létszámú családban 3 verő, 1 sárkészítő és 1 sárhordó volt; a gyermekeket mindenféle kisegítő munkára felhasználták. A *verő* oldalt állt az asztalnál, két fő pedig egymással szemben. A 2—3 verőt kitevő (4—5 főnyi) család ún. *erős asztalt*, 2 verő pedig *félasztalt* képezett. Átlagos létszám a 3 fő, külön neve a *hármasban;* ha a családból nem telt ki a létszám, idegen segédmunkást fogadtak.[90]

Talicskás töltésmunkákon a kubikos munkapárok eleinte egyenrangú felekből állottak, akik felváltva segítettek egymásnak talicskát húzni, de külön kunyhóban laktak. Család jelenlétében a kubikos rakta és tolta, az asszony pedig húzta a talicskát. A segédmunka az asszony és gyermeke között osztódhatott is: egyikük segített talicskát rakni, másikuk húzott. Nagyobb családból kitelt az idegen munkások talicskavontatója is, aki ez esetben önálló keresővé válhatott.

Népesebb csoport egynemű munkája ismét más szervezeti formákat kíván: a szinte munkafajtánként különböző eljárásokat — mint említettem — három fő típusba lehet sorolni: térben vagy időben megosztott és kombinált munkákra. Minden bandának megvan a kiszabott munkaterülete, melynek határain belül eloszolva állnak fel; megjelenési formájában és belső szervezettségében is a munka mindjobban üzemszerűvé válik. A térbeli eloszlás lehet szabályos alakzatú és mozgásában is egybehangolt; a szénakaszáló bandákról szokták pl. mondani: „Bandában úgy szép a munka, ha mindenkinek egyszerre fog a kaszája."[91] Máskor viszont csak arra irányul, hogy a munkások mozgásukban ne gátolják egymást: pl. 6 főnyi töltésépítő kubikosbanda úgy osztódott el a kitermelés helye (kubikgödör) és az építés helye (töltés) között, hogy kettő rakodott, kettő fuvarozott, kettő ürített. Ezek sem párok azonban, és az említett munka más-más fázisában tartottak egymáshoz viszonyítva is. Itt a közös munkahelyen kívül az azonos teljesítmény is szinkronizáló erő, az egyének részmunkái — mindenki ugyanazt a munkát végezte, de mindenki mástól eltérő időpontban — valósággal fogaskerekek módjára illeszkednek egymásba. „Nem szabad engedni, hogy egyik ember megkerülje a másikat, az egyik talyicskának meg kell telnie akkorra, amikorra a másik megtelik és az úton úgy kell elosztódni, jönni, menni, kitérni, mint a hangyáknak: mindenki a maga terhét vigye

[88] *Nagy Dezső :* A rétközi dohányosok munkamódja. Szeged 1955. Kézir. 20—1. l.
[89] *Boross Marietta :* A nagybudapesti és Pest környéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. Népr. Ért. 38. (1956), 142—7. l.
[90] *Solymos E. :* Bajaszentistváni téglásélet 1—12. l.
[91] *Szabó M. :* i. m. 37—9. l.

és ne akadályozza a többit . . . A kubikosmunka igazi társasmunka, itt az embernek olyan pontosan kell dolgoznia, mint a legügyesebb és legokosabb gépnek."[92] Egyéb munkákon a térbeli eloszlás nem ennyire kötetlen, rendszerint a munkaadó közvetlen ellenőrzése vagy hajcsárkodása alatt áll: a summások mindnyájan egyszerre álltak be a táblába répát kapálni; ha egyetlen meneteles sort alkottak, jobbról az ún. *elsős* volt az élen, aki a tempót diktálta; rendszerint azonban külön sorba állították fel a fél- és egész kezeseket, az ún. *vadlúdszárny* (V-alakzat) élén a *vajda* dolgozott; e félsorok jobb-, ill. balkezes munkásokból is összetevődhettek, de valamennyi fajtánál szigorúan kor szerinti rendben álltak fel. A magányos sorok a szomszédos „idegen" bandával, a V-alakzat két szára pedig egymással volt versenyben.[93]

A csoport a bonyolult munkákat egynemű részfolyamatokra is bonthatja: az egyes tagok ugyanannak a munkának más-más szakaszán dolgoznak egyidejűleg, olyan szoros együttműködésben, hogy egyikük vagy másikuk esetleges kiesése magát a munkát akasztaná meg. Ez az időbeli munkamegosztás már ipari jellegű, bár még gép segítsége nélkül, üzemi kereteken kívül történik. A kubikosok ezzel a módszerrel szervezték meg a teheráru uszályból való kirakodását: „. . . ömlesztett (rinfusa) árut úgy raknak ki, hogy a banda egy része a zsákokat tölti meg, másik része a zsákokat adogatja, a harmadik pedig viszi fel azokat a kocsiba. Egy 12 emberből álló banda pl. sóátrakást következőképpen végzett: két ember csákányozta az ömlesztett és a vízen való szállítás következtében eléggé összetömődött sót. Két ember lapátokkal a zsákokat töltötte meg, amelyeket részben a csákányozók, részben az adogatók tartottak. A megtöltött zsákokat újból két ember tette fel a *futók* vállaira, akik a kb. 80 kg-os zsákokat mintegy 2—3 emelet magasságba vitték fel és öntötték ki a zsákból a vagonba. Bizonyos idő (rendszerint 2—3 óra) elteltével a 6 futó és a 6 adogató cserélt, s így ment ez szakadatlanul. Ez az akkordmunka tette lehetővé azt, hogy sokkal gyorsabban és pontosabban tudtak dolgozni, mint pl. a mellettük dolgozó pesti munkások."[94]

A csoportmunka legfejlettebb válfaja a kombinált munka, amely az előzőleg említett elemeket, fogásokat, munkamódokat és szervezeti formákat egyaránt tartalmazza. Különösen vonatkozik ez a gép mellett végzett munkára, mert a gép — a mezőgazdaságban és az építőiparban egyaránt — átalakította az egész munka mechanizmusát, és lényegében megváltoztatta magát a munkát is. Legtisztább példája ennek a cséplőgép, amely mintegy szabadba kihelyezett önálló üzemnek tekinthető; ennél a munka éppoly szervezett, mint egy ipari üzemen belül, a munkások azonban csak ideiglenesen dolgoznak mellette. A kézzel hajtott régibb típushoz még csak tucatnyi ember kellett: 2—4 fő hajtotta, 1 etette, 1 kévét bontott, 1 adogatta az etetőnek, 1 a szalmát húzta le a géptől, 2 elvitte a kazalig, 2 pedig felvitte a kazalra. A munkások többsége felnőtt férfi volt, esetleg a kévebontó, kéveadogató és a 2 szalmahúzó volt nő vagy serdülő.[95] A gőzcséplőhöz kb. két tucat munkás kellett (18—20—22), a munkamegosztásnak több helyi változata volt: Szegeden a *molnár* és az *etető* mindig helyén maradt, egyébként a csupa egészrészesekből álló csoport tagjai időnként a nehéz és könnyebb munkákon váltogatták egymást. Elterjedtebb volt a vegyes csoport: a 2 etető, 4 kévehányó (kazalos), 1 molnár, 4 rudas (hordó), 1 szalmakazalos, 1 polyvakazalos és 2 szalmahúzó egészrészes férfi volt, míg a 2 kévevágó és a 4 polyvás serdülő legény vagy leány. A munka minden szempontból tökéletes egységet alkotott: a kévehányó az asztagról a gépre adogatta a kévéket, itt a kévevágó a kéve kötelét elvágta és a felbontott kévét átadta az etetőnek, aki a dobba eregette; a molnár a gépből kiömlő szemet zsákba szedte és megmérte, a rudascsináló a gép alól kikotorta a szalmát, a faros a gép faránál állva kotorta el, a *bótosinas* vagy *bótossegéd* a töreklyukból kiadta a töreket; a szalmát és a töreket külön munkások szállították a megfelelő kazlakhoz, ahol a polyva-, ill. szalmakazalos rakta csomóba.[96] A cséplőgépes banda összetétele és munkaszervezési fogásai, eljárásai sok helyi változatot eredményeztek.

Nagy létszámú summásbandák egy-egy adott időpontban nem mindig dolgoztak egy helyen, hanem több-kevesebb alcsoportra is oszolhattak. A bandakeret azonban mégsem hullott szét, mert az egyik alcsoport a másikkal összhangban dolgozott; a munkaadó, a munkavezető, a közös kereset, szállás és étkezés pedig amúgy is összefűzte az esetenként megosztott csoportokat.

[92] *Veres P.* : Kubikusok 12—3. l.
[93] *Koós I.* i. m. 37 l.; A *vadlúdszárny* kifejezést l. *Dala—Erdélyi* i. m. 103. l.
[94] *Sághy Géza* : A földmunkások helyzete különös tekintettel Csongrád vármegyére. Doktori értekezés. Bp. 1933. Kézir. 43 l.
[95] *Bárdosi János* : Pajtáskertek Gencsapátiban. Vasi Szemle 1958. 2. köt. 76. l.
[96] SzegSz. I. : 504. l.

A munkamegosztás nem szorítkozott csupán a banda kereteire, hanem az esetek többségében az egymás mellett dolgozó bandák is egy nagyobb kooperatív egységet alkottak. Szembetűnő ez pl. vizes csatornamunkánál, ahol az előszivárgó talajvíz miatt az egymás mellett dolgozó kubikoscsoportoknak szorosan együtt kellett működniök, és a víztelenítést is egy *közös* előmunkás, az ún. *vezérárkos* végezte.

VI. Közös kereset és osztozkodás

A banda — egyéb jellemzőit most nem említve — olyan ideiglenes érdekközösség, amelyet az együttesen végzett munkáért kapott *bér* tartott össze, az egyes tagok éppen ennek kedvéért vállalták a fárasztó munkát és a társas élettel járó sokféle nehézséget. A kooperációnak e fajtáját *bérmunka* jellege különbözteti meg a korábbi rokon formáktól. A bandába tömörült szabad bérmunkások együttes erővel a teljesítmény fokozását és a bér emelkedését próbálták újra és újra elérni, de „A bandarendszer . . . a nagybérlők, ill. a nagy földbirtokosok kedvéért van. Nincs ennél okosabb módszer a bérlő számára ahhoz, hogy munkásszemélyzetét mélyen a normális színvonal alatt tartsa és mégis mindenféle külön munkára mindig meglegyen a külön munkáskéz, hogy a lehető legkevesebb pénzzel a lehető legtöbb munkát préselje ki és hogy a felnőtt férfimunkást létszámfölöttivé tegye."[97] Szinte lélegzetvétel nélküli versenyfutás folyt a tőkés részéről a haszonért, a munkás részéről a jobb keresetért; a pályaelőnyt természetesen mindig a munkaadók élvezték! A kettejük közti kibékíthetetlen ellentét legtöbbször éppen a bérezés kérdésében robbant ki; e harcok változatos megjelenési formáinak elemzése azonban külön tanulmányt kíván. A bérezés jellege lényegében a munkaszervezeti formákat és bizonyos mértékig az ideiglenes életközösséget is meghatározta.

A bandamunkán éppúgy megtalálható a bérezés minden formája, mint az egyéni, páros vagy családi munkákon, az előfordulási arány azonban már eltér, és viszonylag ritka a tiszta bértípus is, sok-sok átmenettel találkozunk. Mindez a közös kereseten való egyéni osztozkodást jelentősen megnehezíti, ill. bonyolulttá teszi; ennek kapcsán figyelemre méltó szokásjog alakult ki.

A mezőgazdaságban a betakarítást részesek és napszámosok; a széna-, kert-, szőlőmunkákat napszámosok, a földmunkákat pedig akkordmunkások végezték. A nagyobb birtokok vegyes idénymunkákra summásokat fogadtak.

A közös kereset lehet idő- vagy teljesítménybér, ill. a kettő együtt; az időbér lehet napi (napszám), heti (hétszám), havi (hónapszám) és kivételesen évi, a teljesítménybér pedig a termés, fogás stb. bizonyos része (részesmunka, nyereségrészesedés), ill. a kitermelt anyag (fa, föld, szén stb.) mennyisége után járó illetmény (akkordbér), ez utóbbihoz sorolható az ún. *átaljás* (kerek összegért vagy részért vállalt) munka is. Bandamunkán a napi- és a hetibér egészen kivételes; még ha nagyobb számú munkást fogadtak is (kapálás, vegyes szőlőmunka stb.), egyénenként fizették őket, közvetlen felügyeletet gyakoroltak felettük, és nem volt a csoportnak bandagazdája sem: a munkaadó vagy megbízottja tartózkodott állandóan velük. Annál gyakoribb viszont a hónapszámos (summás) munka, amely 1—2—3—4—6 hónapig, kivételesen 1 évig tartott, a munkásokat havonta fizették s adták ki járandóságaikat, és a végelszámoláskor tisztázták a ténylegesen végzett munkát, ill. az egész időre szóló részt és egyebeket. A havi bérben van pénz, terményrész és ellátmány is; hosszabb időszakon belül átmenetileg teljesen megszűnhetett az időbéres summásállapot, és aratás, cséplés stb. idejére felválthatta a szabad bérmunka, amelyet azonban terményrészért végeztek.

Alacsony terményárak idején a munkások arra törekedtek, hogy minél kevesebb részesmunka és minél több napszámosmunka legyen, drágaság idején viszont éppen fordítva. A mezőgazdasági bandamunkák zömét részért végezték (aratók, cséplők, gyékényvágók, ártéri fűzaratók, favágók stb.), ide sorolható a nyereségrészesedés (halászat) is. A terményből vagy fogásból kapott hányadot lényegében szokásjog szabályozta, de a „haszonkulcs" pontos mutatója volt a munkapiac általános helyzetének (kereslet—kínálat, termés, időjárás stb.) is. A teljesítménybér fejlettebb formájában a munkás nem a kitermelt anyagból részelt, hanem annak mennyisége után kapta pénzbeli fizetését (favágó, kubikos, bányász stb.). Az említett átaljás munkára a bizonytalansági tényezők miatt került sor: a hajóvontató munkának ez volt a fő bérezési formája, elvétve aratásban és földmunkán is találkozunk vele.

A legtöbb bértípus nem jelentkezett tiszta formában, hanem sok járulékos elem kísérte: az útielőleg levonása vagy ledolgoztatása; a szerszámhasználati pótlék, ha törté-

[97] *Marx K.* i. m. 755. l.

netesen a munkások saját eszközeikkel dolgoztak; a munkalehetőség megteremtéséért utólag kívánt ledolgozás, amelyet már nem csapatban, hanem egyénileg teljesítettek; haszonrészesedésnél — pl. nagyhálós halászatnál — a beadott szerszámok után járó illetményrész; stb., többségükben az egész csoport összkeresetét érintették, tehát az egyénekre szóló felosztás előtt kellett ezeket elintézni.

Az idő és teljesítmény szerinti, valamint a vegyes típusú béreket egyaránt tovább bonyolíthatta, ill. módosította az, hogy a munkáltató adott-e kosztot is a munkásoknak? A bérmunka csaknem valamennyi korai formájára jellemző a munkásnak a munkaadóhoz való láncolása többek között az élelmezés, szállás stb. révén. Itt még alapvető ok a tőkehiány, a bérmunka fejlődésének tehát alacsonybb fokával állunk szemben. Fejlettebb fokon mindez másként jelentkezik: az élelmiszerek árusításával, a kunyhóbérletekkel stb. a vállalkozók kétszeresen is kizsákmányolták alkalmazottaikat: mint munkásokat és mint vásárlókat.

Az élelmezés napszámos-, summás- és részesmunkán a leggyakoribb, jóval ritkább pénzbérért végzett akkordmunkán; a birtokos parasztok a főtt ételt rendszerint maguk készítették el, míg a nagybirtokosok inkább ún. *kommenciót* mértek. Más-más az átszámítása a főtt és a nyersen adott élelemnek is, utóbbi esetben a romlékony élelmet hetenként, a tartósabbakat havonta szokták kiosztani. Az élelmezés természetesen kihatott a bér nagyságára, ezenkívül a hosszabb időn át egy helyen foglalkoztatott munkásoknál a szállásról való gondoskodás is.

A fő- és segédmunkát végzők az ismertetett kulcs szerinti arányban részesültek ténylegesen végzett munkájuk után a csoport összkeresetéből, a nők közül csak a summásbanda állandó szakácsa kaphatott egész részt, míg az időbéres bandák vezetői az átlagbérnek többszörösét is; a teljesítménybéresek vezetői legfeljebb néhány százalékkal kaptak többet az alakulat „közlegényeinél".[98]

A teljesített munka számontartása és a kereset elosztása a bandagazda feladata volt; az időberesek szigorúan, akkordmunkások legfeljebb segítésképp ellenőrizték; az elszámolás bonyolultsága miatt azonban legtöbb bandatípusnál volt neki állandó segítsége is. Mivel a bandagazdák egy része a csoporton belüli előnyös helyzetével visszaélt, az említett törvénycikk a munkaadókat is felelőssé tette, hogy a csoport minden egyes tagja megkapja a szerződés szerint neki járó bért. Az osztozkodás valójában a banda belügye volt, és csaknem teljesen a szokásjog szabályozta. Legtöbb munkafajtánál és bérezési típusnál a munkában eltöltött idő alapján osztoztak, még teljesítménybér esetén is kiszámították a napszámátlagot. Nagyon érdekes a rövid és a hosszabb hiányzás elbírálása: különös tekintettel voltak arra: önhibáján kívül vagy saját hibájából mulasztott-e valaki? A végleges kimaradás új helyzet elé állította a csoportot; külön szabályok voltak a csökkent létszám és külön az új, esetleg magasabb bérért „beugró" munkaerő esetére.

A bérezések említett sokfélesége a közös kereseten való osztozkodás változatos eljárásmódjait eredményezte. A fontosabbakat egyenként is meg kell említenem:

1. Summások. A summásbanda keresete (pénz, ill. terményrész), élelmezése és szállása egyaránt közös volt: a pénzt havonta, az élelmet hetenként, ill. havonként kapták az említett kulcs szerint a személyek számának megfelelő mennyiségben, ezen tehát hetenként és havonként osztoztak; a terményrészt csak a munka végeztével adták ki nekik, ekkor történt meg a végelszámolás is. A summásgazda és a csoport egy-két bizalmija a munkanapló alapján előre kiszámította az összkereset végösszegét, ennek alapján zárták le a számadást a munkaadóval. Az egyéni elszámolás már a csoport belső ügye volt: előbb elosztották az egy főre eső részt, s így megkapták a napszámot; ezután összeszámolták a betegnapokat, ki-ki hiányzásának megfelelő napszámot fizetett vissza a külön kezelt betegpénztárba, természetesen csak a pénz kézhezvétele után. A közös kiadásokat az összkeresetből vonták le, a maradványt a teljesített munkanapok szerint — az említett kulcs alapján — elosztották a csoport tagjai között. Ugyanígy jártak el a terményrésszel is. Aki betegség vagy más önhibáján kívüli ok miatt mulasztott, a kiesett időtartamnak megfelelő kevesebb bért kapott, aki azonban részegeskedés, verekedés vagy más hasonló ok miatt maradt távol a munkától, a hiányzás idejére büntetésül kétszeres napszámot fizetett vissza a közös pénztárba. A végleg távozók bérét a kilépés időpontjától kezdődően a munkaadónál lemondták, ha azonban helyettest állított, vagy csökkent létszámmal is elvégezték ugyanazt a munkát, minden maradt a régiben. A beteg- és büntetéspénzeket a közöshöz csapták, a maradványösszeget sokféle célra szokták fordítani: *cuhárét* (házi mulatságot) rendeztek belőle, közös dolgokra elvásárolták stb. A summás-

[98] A bányászok erősen egyéni jellegű bérezésével vö. *Rézler Gy.* i. m. 231—4. l.

gazda másfél-kétszeres, felesége pedig nő létére is teljes (egész) bért kapott, s mindketten még illegális jövedelemre is szert tettek. A summáscsapatok aratás-cséplés idejére részesekké válhattak, ez időre mindent másképp és külön számítottak: a betakarított termés bizonyos hányadán kívül a munkaadó erre az időszakra csak élelmet és szállást adott nekik, pénzt azonban nem, a részt egymás között a fő- és segédmunkáknak megfelelően rendszerint 3 : 1 arányban osztották el. Erre az időszakra külön számították a hiányzásokat is.[99]

2, *Aratórészesek.* Aratást rossz termés esetén néha napszámban, bizonytalan kimenetele miatt pedig átaljában is végezhettek, de évszázadok óta a részért végzett munka az általános; az aratórész mennyisége huzamos idő óta változatlan volt, ill. csökkenő tendenciát mutatott, ennek megfelelően a hányadot jelző szám folyton kisebbedett, és híven kifejezte a kereslet—kínálat és a terméseredmény pillanatnyi állását is. A XVIII. századtól a felszabadulásig 3—4—5—6—7—10—12-ed részért arattak, nem számítva az élelmezést. A XVIII—XIX. században az élelmet a munkaerőtől függetlenül adták ki, sőt voltak csupán élelem fejében arató munkások, akik a betakarítás befejeztével — rendszerint télen — kapták meg élelem-járandóságukat; az utóbbi évszázad gyakorlata szerint a munkaadó főzött, ill. főzetett, vagy az élelmezési különbözetet a részből levonták, és a munkások saját kosztjukon éltek. A segédmunkás marokverők dolgozhattak a munkaadó alkalmazottjaiként a főmunkásokénál kevesebb terményrészért, de alkalmazhatták őket a kaszások is napszámban; mindkét esetben dolgozhattak saját vagy a felfogadójuk kosztján. Attól függően, hogy az aratórészesek ugyanott cséplést is vállaltak-e vagy sem, a terményrészt megkaphatták *gazul* (csépeletlen gabonából), ill. *szemül* (elcsépelve), ez utóbbiért ún. ledolgozással is tartoztak a munkaadónak. A teljesítményt *gazul* a szálasgabona összetett egységeinek száma adta ki, *szemül* természetesen súlyt mértek. Az aratóbanda mindkét esetben együtt kapta meg az össztermés megfelelő hányadát, s a terményrészt a bandagazda, ill. kepéseknél az említett *számadó* osztotta ki a munkások között a teljesített munkaidő és a megfelelő kulcs szerint. Attól függően, milyen munkát végeztek és kinek a kosztján, a segédmunkások az egész résznek $^3/_4$, $^2/_3$ vagy $^1/_2$ részét kapták. A segédmunkás dolgozhatott a főmunkás napszámján, de kaphatott terményt is, nem teljesítmény szerint, hanem előre megállapított súlyban. Bizonyos esetekben csupa egészrészesek alakítottak bandát, amelyben a fő- és segédmunkákat szabályos időközökben felváltva végezték, így mindenki egyformán részelt. A legtöbb bandagazda — nem számítva az illegális vesztegetési pénzt vagy a különböző természetbeni ajándékokat nagy munkanélküliség idején — társaival egyformán keresett, esetleg a toborzásért járt neki ún. *talpalás*pénz.[100]

3. *Cséplőrészesek.* Ha a cséplőrészesek az aratómunkásokból kerültek ki, különkülön számították ugyan ki a megfelelő terményrészt, de együtt csépelték el, nem egyszer az ún. *bandaszérűn*. A gyakoribb eset az volt, hogy a cséplést külön vállalták az összmennyiség bizonyos részéért vagy százalékáért (3—3,5%), amelyen a csoport egész- és félrészes tagjai a megszabott kulcs alapján a ténylegesen munkában töltött idő szerint osztozkodtak. Az egyéni fejadagot rendszerint a *gépesgazda* mérte szét; általában mindenki tudta, mi jár munkájáért. (Volt bizonyos különbség a gépész, fűtő, mázsamester keresete és az átlagbérek között.) A cséplőrészesek a hosszú cséplési idény alatt gazdától gazdáig követték a gépet, egy-egy helyen az egész csoportnak járó gabonarészt vették fel és vitték magukkal — esetleg valamelyik bandatagnál tárolták a cséplés befejeztéig —, s az osztozás a munka végeztével, a banda feloszlásával történt csak meg. Ha közben valaki *más kaptafára húzta a szűrit* (kivált a csoportból), egyenlő munkaértékű helyettesről gondoskodott, vagy pedig a csoport tagjai ez időtől kezdve a hiányzó részét egymás közt arányosan felosztották. Ha azonban a csoportnak új munkást kellett beállítania, aki szorult helyzetüket kihasználva magasabb bérért vállalkozott, a különbözetet a távozó kárára levonták.[101]

4. *Egyéb részesmunkák.* A csongrádiak az ártéri füzesek telenkénti gallyazását — az élelmezéstől függően — $^1/_2$, ill. $^1/_3$ rész rőzséért vállalták. A tápaiak $^2/_5$, $^3/_5$-ért, ritkábban feléért vágták a gyékényt, a többi a fuvarosoké volt, a kévéken hazaszállítás után osztoztak; saját közös kosztján élt a csoport. A nagyhálós halászbokrokban volt gazda, halász, inas stb., lehettek önálló vállalkozók vagy egy bérlő alkalmazottjai. Az inas az élelmen, szálláson és egyéb alkalmi összegeken kívül állandó fizetést nem kapott, a legény hetibérért és kosztért, a halász — míg nem volt saját szerszámja — a fogás bizonyos

[99] Minderről részletesen *Koós I.* i. m. passim.
[100] Az aratóbandákról i. műveken kivül a *talpalás* kifejezést l. *Nagy Gy.* i. m. 5. l.
[101] *Tárkány-Szücs E.* i. m. 130—1. l.

hányadáért dolgozott; leggyakoribb eset az volt, hogy a gazda is, a halászok is a fele-fele halmennyiséget kapták.[102]

5. Hajóvontatók. A hajóvontató munkások bandája átaljában, saját kosztján vállalta a fuvart. A bandagazda alkudott meg a hajósgazdával vagy a kormányossal, ő vette át a pénzt is, amelyen a munkások egyenlően osztoztak, de az időközben felvett különböző összegű előlegeket egyénenként vonták le.[103]

6. Favágók. A favágók egyik héten előleget kaptak, másik héten volt a faátvétel és az ún. *tiszta* fizetés. Bandánként adták át a kitermelt fát, s egy-egy csoporton belül mindenki egyformán keresett. Ha azonban a párok közül csak az egyik vitt fűrészt, a kopásért bizonyos összeget, ill. fatöbbletet kapott társaitól.[104]

7. Kubikosok. A kubikosok bérezése az előzőkénél jóval egyszerűbb, s ugyanakkor mégis fejlettebb volt, ti. a kitermelt föld mennyisége szerint pénzben kapták fizetségüket. E tiszta teljesítménybért (akkordbért) különféle levonások (óvadék visszatartása a munka teljes elvégzéséig, a vállalattól kapott építőanyagok bérleti díja), ill. pótlékok (útielőleg, eső- és aratási pótlék, néha szerszámhasználati díj) jelentősen módosíthatták, de még érzékenyebben érintette a munkásokat a vállalati spekuláció (*jancsibankó*, kamatuzsora stb.). A kubikosok egyik héten előleget, másikon *tiszta* fizetést kaptak. A fizetést a kitermelt gödör vagy a felépített idom vállalati mérése előzte meg, ez volt a munkabér alapja. A mérés mindkét részről kölcsönös ellenőrzéssel és nem egyszer ádáz harccal járt. A vállalat az egyes bandákat fizette, a bandagazda és esetleg egy vagy két társa ment be az összegért, amelyet ők is már jóelőre pontosan kiszámítottak. A közös kereseten kéthetenként osztoztak; a bandagazda vezette az ún. *napolást* (munkanaplót): a névsorban a megfelelő személy mellé a jelenlét (rendszerint egy kereszt), ill. a hiányzás (egy ún. *tojás* = nulla) jelét tette. Az osztozást nagyban megkönnyítette, hogy mindenki egyenlő értékű munkát végzett. A közös keresetből előbb levonták a közös kiadásokat, a maradékösszeget napokra elosztották, és ki-ki a teljesített napok száma szerint kapott bért, tehát a kubikosok akkordbérükön is napszám szerint osztoztak. A segédmunkásokat rendszerint napszámban fizették. A bandagazda legfeljebb illegálisan juthatott nagyobb keresethez; még a mai brigádvezetők is kiosztják a tagok között a 15%-os csoportvezetői díjat! Az indokolt félnapi hiányzást — főként az ügyintéző bandagazdáét — a csoport elnézte, nem vonta le, csak az egész napot; ezzel szemben a *borbeteg* (részeg) ember félnapos kiesését is levonták. A hiányzás, kimaradás esetén a cséplőmunkásokhoz hasonlóan jártak el.

VII. Élelmezési közösségek

A hazulról kimozdított tömegek élelmezése munkáltatóknak és munkásoknak egyaránt komoly gondot jelentett, közvetlen kihatása a bérezésre, közvetett pedig a munkára volt. Az ideiglenes együttélés szükségszerűen felvetette az élelmezés közös megoldásának gondolatát is, a bandaszervezet mégsem mindig járt együtt élelmezési közösségekkel, hanem sokféle változattal találkozunk, amelyek rugalmasan alkalmazkodtak a pillanatnyi helyzethez. Fejlettebb munkaszervezeti és bérezési forma éppen nem jelent fejlettebb élelmezési közösséget is, mert ez utóbbi annál szervezettebb volt, minél több munkás dolgozott huzamos időn át munkahelyétől távol egy csoporton belül.

A munkásokat élelmezhette a munkaadó, dolgozhattak saját kenyerükön, sőt e kettő munkaszakaszonként váltakozhatott: részes- és summásmunkán legtöbbször a gazda kenyerén, akkordmunkán pedig magukén dolgoztak. Az is előfordult, hogy pl. az aratást élelmezés nélkül, a behordást és egyéb mellékmunkákat már élelmezéssel végezték. Teljes ellátás esetén a legtöbb munkaadó nyerskosztot is, főznivalót is adott, ill. a terhet egymás között megosztották: cséplőmunkások hideg ételéről a géptulajdonos, főztjéről pedig az a birtokos gondoskodott, akinél éppen dolgoztak. A huzamos időn át egy helyben tartózkodó nagy tömeg munkásnak a nyers és főznivaló élelmet kiosztották, és az osztozást, valamint a főzést rábízták a csoportra. A saját kosztjukon dolgozó munkások lakóhelyük közelében hazulról étkeztek, egyébként saját főztjüket ették; bizonyos főznivalókat még a legnagyobb távolságra is hazulról vittek, a többit a helyszínen szerezték be. Valamennyi változat tartalmaz egyéni, páros és kollektív elemeket.

[102] Részletesen l. *Várkonyi István:* Vesszőaratók. Csongrádi Hírlap 1942. nov. 20. 3. l. a vesszőaratókra; *Ilia—Juhász* i. h. a gyékényvágókra és *Solymos E.:* Bérlő és szövetkezeti halászat. 445—67. l. a halászokra vonatkozólag.

[103] *Betkowski J.* i. helyei.

[104] *Erdélyi Z.:* Népi erdőgazdálkodás 44—5., 54—6. l.

Saját koszton a csoportmunka ellenére is mindvégig jelentős arányban maradt meg az egyéni étkezés, de már ennél is jelen vannak bizonyos kollektív vonások: a hazulról étkező aratók hozzátartozói pl. az ebéd mezőre szállításának időpontját összehangolták, nem egyszer festői libasorban haladva vitték ki; egy-egy önellátó szénakaszáló, kubikos stb. banda tagjai a vágnivalót (birka, sertés stb.), italt és egyebeket is nem egyszer közösen vették; a hajóhoz kötött vontatómunkások pedig az egyetlen rendelkezésre álló tűzhelyen naponként szabályosan váltakozó sorrendben főztek; aki nagyon hátra maradt, a főzést az esti pihenő idejére hagyta.

A munkapár és a banda viszonylatához hasonlóan a *mutyiban főzés* (páros étkezés) is az élelmezési közösség magvának tekinthető, mivel a száraz koszt elfogyasztása természetesen egyéni ügy, legfeljebb az egész csoportnak egyszerre kiadott járandóságon való osztozkodás közös. A páros étkezés kialakulhatott fő- és segédmunkás vagy egyenrangú felek viszonylatában, lehetett állandó és alkalmi jellegű. A bérezés formájától függetlenül, a női marokverők legtöbbször főztek is kaszás párjukra, különösen a rokonok. Máskor két főmunkás arató egyidejűleg külön-külön főzött, de kétfogásos étrend kedvéért összebeszéltek: mindkettő más-más fogást készített, és kölcsönösen megkínálták egymást. (Az egyezség ritkábban három főre is kiterjedhetett.) A következő fejlődési fok a váltakozó főzés, amely a favágó pajtások között dívott: egyikük már 11 óra körül bement, a másik azalatt tovább dolgozott; naponta felváltva főztek és hordták a vizet, váltogatva használták a főznivalót és kínálták meg egymást. (Munkán nem párbelit még itallal sem kínáltak, otthon igen. Az elejtett vad viszont a banda közös prédája volt, ahogy a kubikosok is egyenlően osztoztak az ún. *véletlen hasznon*, pl. a régészeti leletekből származó bevételen.) Az aratók is főztek egymást váltva (két-három-négyes csoportban is): az ételhez mindenki naponta adott a sajátjából, és szintén felváltva, közösen gondoskodtak tüzelőről, vízről; amíg a szakács főzött, a többi keresztbe hordta a kévéket.

E „kollektív", naponta cserélődő szakácsot nagyon lassan váltotta fel a csoporton belüli állandó szakács, pedig ő az élelmezési közösségnek legalább annyira nélkülözhetetlen személye, mint a bandának a bandagazda. Az állandó szakács kérdése magától értetődő természetességgel oldódott meg a kis családi együttesekben és a munkaadó kosztján: az előzők a háztartást a munka színhelyén vezették tovább, és teljesen hagyományos módon étkeztek; míg az utóbbi esetben a főzés a munkáltató gondja volt. A cséphadarós banda saját kenyerén vagy annak a főztjén élt, akinél éppen dolgozott; van rá adat, hogy a lóval nyomtató ún. *szérűsbanda* (4—5 főnyi csoport) a gazda kosztján élt, amelyet közös tálból fogyasztottak el.[105] Ez azonban nem tipikus, nem is általános; szívesebben dolgoztak nagybirtokon kommencióért. Rövidebb időszakra még 6—8 főnyi napszámos élelmezését is vállalták: a Tiszántúlon pl. közös bográcsból ettek egyszerre — féltérdre ereszkedve vették körül —, és a hét elején kialakult sorrendet mindvégig szigorúan megtartották.[106] A mintegy két tucatnyi cséplőrészest már nem lehetett volna így etetni, ezért ki-ki külön tányért kapott, és „polgári" módon ebédelt. A szakmunkásnak számító gépészt a munkaadó azzal is megtisztelte, hogy saját asztalához hívta ebédelni.

Önellátó csoportokban lehetőleg mindig ugyanaz a személy vállalta a főzést, az idő alatt társai elvégezték helyette is a munkát, vagy pedig segítettek neki az ételkészítésben. Ahol ez az élelmezési közösség „hagyományossá" vált, külön nevet kapott a szervezet is és a szakács is: a kubikosoknál *szakácsparti* és *bográcstársaság*, hajóvontatóknál *kompániakaszroj*, aratóknál *kompánia*, s ismét a kubikosoknál *partiszakács;*[107] de legtöbb esetben egyiknek sem volt külön neve. A halászbokor közös élelmét részben a gazda, részben a fogott zsákmány szolgáltatta, ebédet együtt főztek: a halászlét az egyik legény készítette, a tésztát a mester gyúrta hozzá; a levest közös tálból kanalazták. A tüzelőszerzés és a mosogatás az inas dolga volt.[108] A hajómunkások rendszerint csak búzarakodáskor főztek közösen, a *kompániakaszroj* szakácsa mindig a *mecsár* (napos) volt, aki déltájban valamivel hamarabb hagyhatta abba a munkát.[109] A munkaszervezeti formákhoz hasonlóan sokféle kompániát alkottak az aratórészesek, legfejlettebb megjelenési formájában az egyik részes volt az állandó szakács, aki rendszerint este főzött, míg a többiek kévét hordtak. „Mindenki ad a magáéból egy-egy kicsit, s így bográcsban

[105] *Hoffmann Tamás:* A gabonaneműek nyomtatása a Kárpát-medence térségében. Bp. 1960. Kézirat.
[106] *Hofer Tamás:* Hajdúböszörményi földművesek karámja. (Az alföldi ‚mezei életmód' és az alföldi településformák kérdéséhez.) Ethn. 67. (1956), 4. sz. 501. l.
[107] A kubikos és arató kifejezések Csongrád megyeiek; a hajóvontatót l. *Betkowski J.:* Fahajók a Tiszán. 8. l.
[108] *Solymos E.:* Bérlő és szövetkezeti halászat. 450. l.
[109] *Betkowski J.* i. h.

fő meg az étel egy füst alatt",[110] írják róluk. Ezzel az állandó szakáccsal máris jelentkezik a takarékoskodás gondolata, egyelőre még a kis élelmezési közösség érdekében: „Délben fordított kása, melyet a bandagazda főz s melyre a társak szemeláttán annyi zsírt tékozol, mikor látják, hogy alig győzi visszalopkodni róla, mikor nem látják, mert *holnap is nap lesz.*"[111] Valamivel fejlettebb a gyékényaratók élelmezési közössége: a bandából közakarattal jelölték ki a szakácsot, ki-ki egyenlő súlyú főznivaló szalonnát adott le neki kb. egy hétre, míg az egyéb főznivalókat naponta felváltva szolgáltatták be a közösbe. A kenyeret is közösen vették, de szétmérés után egyénileg fizették ki. A maga primitívségében is eredeti a főzőszalonna lemérése, ill. az egyenlő beadás biztosítása: közepénél fogva egy botot függesztettek fel madzagra, a bot egyik végére került az első lemért szalonna, a következőé a másikra, a kettőt kiegyensúlyozták; minden következő szalonnadarabhoz fennmaradt egy már lemért; így biztosították az egyenlő beadást.[112]

A kubikosokra az egyéni, páros és családi főzés mellett jellemző a 4—5—6—8 főből álló *szakácsparti*. Az állandó *partiszakács* önként vállalkozott, vagy kijelölték, 1—2 órával hamarabb ment be főzni, társai *rádolgoztak* helyette. A tüzelőt, vizet naponta felváltva szerezték be a tréfásan *tűzmester*nek, *vízmester*nek, ill. *vízhordó*nak mondott személyek. Közös bográcsban főztek és együtt ettek az ún. *bográcstársak ;* a bográcsot utóbb a *kompániafazék* váltotta fel. Az említett edényeket közös pénzen vették, és használat után elárverezték maguk között; különben mindenkinek volt saját tálja és evőeszköze, nem ettek bele a főzőedénybe. A főttet ki-ki tetszése szerint szedhette, legfeljebb a húst mérte ki a szakács. (Félliteres merőkanala is közös vétel volt, munka végeztével ezt is elárverezték.) A szakácsnak mindenki leadta egy hétre a főznivaló szalonnát, tarhonyát stb., amelyet a kunyhó külön sarkában tartott. A bevásárlás is a szakács dolga volt, a költségeken arányosan osztozkodtak. A közösen vett burgonyát is külön vermelték el a kunyhón kívül. A száraz koszt kinek-kinek egyéni ügye volt, vasárnap sem volt kötelező a közösködés. A kubikosok szerint a szakácsparti olcsóbb, gyorsabb és végeredményben változatosabb kosztot biztosított, mint az egyéni főzőcskézés; ez utóbbi formát elsősorban a hazulról jobban ellátottak, diétások vagy a különösen takarékos emberek tartották meg továbbra is. A banda azonban nem azonos a szakácspartival, mert az élelmezési közösség 4—8 emberből, a banda akár több tucatból is állhatott. Csak a szentesiek kísérelték meg a két háború között a népes csoportok közös étkeztetését, de mivel nők nem voltak jelen, a megnövekedett munka pedig egész napi elfoglaltságot kívánt volna a szakácsoktól, senki nem vállalta szívesen.

A summásbandák egész- és félkezes tagjai más-más fejadagot kaptak a munkaadótól, aki a kenyeret hetenként, az egyéb főznivalókat pedig (zsír, liszt, bab, borsó, lencse stb.) havonta adta át a summásgazdának, ill. a szakácsnőnek; a húst alkalmanként mérték ki. A kenyeret és a szalonnát azonnal kiosztották a csoport tagjainak. (A szakácsok a kapott lisztből maguk sütötték a kenyeret. Aki nem fogyasztotta el a szokásos fejadagot, esetenként kapott egy cédulát, amelyet bármikor kivehetett kenyér, liszt vagy akár pénz formájában.) Az oldalszalonnákat eredeti módon osztották ki: fő törekvésük az volt, hogy a szalonna különböző részeiből mindenki egyformán részesüljön, ezért a fejadagot több darabban mérték ki. A felszabdalt fejadagokat kirakták egy asztalra, és névsor szerint szólítva adták át az érdekelteknek. A csoport szavazta meg, hogy elején vagy végén kezdjék a névsort. Még így is, grammra történő osztozás esetén is meglehetősen sok volt a reklamáció, pedig valóságos szalonnaosztó bizottság működött. (A közösből megmaradt lisztet is minden hó végén kiosztották.) E nagy tömegre állandó szakácsnő — rendszerint a summásgazda felesége — főzött, bizonyos időre 2—3 női segítséget rendeltek mellé. Az ebéd mindig, a vacsora ritkán volt közös, vasárnap este mindenki maga főzhetett. Ha a summások edényt vittek, a szakácsok kiosztották az egyéni fejadagokat; gyorsabb volt azonban az ún. *hatos tál*-rendszer: az uradalomtól kapott nagyobb edényekbe mérték szét az ételt, ezt ülték körül a summások, és egymással vad versenyben igyekeztek minél előbb jóllakni. Minden nap más volt a *soros*, aki rohant *tálat fogni*, (ugyanilyen vad verseny folyt az aratóbandák között a vízért és a tüzelőért), s aki utolsónak maradt, az vitte vissza az üres edényt. A naponta változó *konyhás*okon kívül állandó *vízhordót* is jelöltek ki, ő faragta a nyársakat is. A summásoknál az orvvadászat során ejtett zsákmány és a lopott termény személyi tulajdon volt, pl. estén-ként a hazaérkezés sorrendjében sütötték a tököt, kukoricát stb.[113]

[113] *Koós I.* i. m. 38—44. l.
[110] *Várkonyi I.:* Egy részesvacsora. Csongrádi Hírlap, 1943. júl. 18. 5. [1].
[111] *Baksay S.:* i. m. 92. l.
[112] *Ilia M.* — *Juhász A.* i. m. 153. l.

VIII. Szállásközösségek

Az élelmezésnek közvetlen bérkihatása volt, időpontja szorosan összefüggött a munka menetével, ezzel szemben az elszállásolás kérdése másodrendű fontosságú; közvetett bérkihatása csak akkor volt, ha a kétszeres vállalati kizsákmányolás az építőanyagok használatát és a szállásbérleteket is érintette. A szállásközösség a bandánál és a szakácspartinál valamivel fiatalabb, ritkább és kevésbé fejlődőképes is; lehet járulékos eleme a közös munkának, de nem feltétele. Kis homogén csoportoknál a szállás-, az élelmezési és a munkaközösség azonos lehet, közepes és nagyobb létszámú együtteseknél mindezek már nem pontos megfelelői egymásnak; a szállásközösség még kevésbé követte a bandák fejlődését, mint a szakácsparti, a 2—3—4 főnyi kunyhótársaságok bármily számú élelmezési közösséget és munkaszervezeti csoportot kiadtak. A szállás rövid időszakra, nyári évadban nem is volt létfontosságú; egyébként akár a munkások készítették, akár a munkaadó adta, mindenképp ideiglenes jellegű lakóépület volt, amely egészségügyi, erkölcsi és egyéb szempontból rendszerint sok kívánnivalót hagyott maga után. A szállásközösségek kétségtelen előnye az építkezési, tisztogatási munka megosztása, az esetleges költségek közös viselése, az élelem közös tárolása, a közös tűzhely és szerszámok helye, a csoport egyidejű lefekvésének és ébresztésének könnyebbsége, az őrizet rendjének kedvezőbb megoldása stb. Az elmondottakra jellemző, hogy míg a bandára sokféle kifejezést ismertek, s a szakácspartit is némelykor önálló névvel jelölték, a szállásközösségre *nincs* népi kifejezés! (A summások szokták néha tréfából elkeresztelni istállóból átalakított hajlékaikat pl. *A sárga csikóhoz címzett fogadó* és hasonlókra.)[114]

A szó szorosabb értelmében véve hajlékról nem is mindig lehet beszélni, sok esetben ideiglenes, átmeneti fekvőhely volt csupán, amely sem különösebb munkát, sem pedig építőanyagot nem kívánt. A munka tartamától, a munkások számától és az időjárástól függően készítettek egyes, páros vagy csoportos hajlékot maguk a munkások, amelyhez a munkaadó esetleg építőanyaggal járult hozzá. Hosszabb időn át egy helyben dolgozó, nagyobb létszámú csapat elszállásolásáról általában a munkaadó gondoskodott, ez majdnem mindig tömegszállás volt.

A munkások jó időben, rövid ideig tartó munkán semmiféle hajlékot nem készítettek: otthonukhoz közel hazajártak aludni, egyébként pl. a kaszások a rend végében, az aratók a kereszt, asztag vagy kazal tövében aludtak a szabad ég alatt. Hűvös, szeles vagy esős időben alkalmanként csűrbe, pajtába vagy istállóba húzódtak, ennek híján primitív szárnyékot készítettek: a kubikosok pl. ásónyélre tűzött gyékényponyva alá húzódtak, a kézicséplők, nyomtatók pedig szekérrúdon átvetett gyékényponyva alatt háltak; a kubikosok a gödörparthoz gallysátrat támasztottak, vagy üreget vájtak a partoldalba, a kaszások pedig kibontották a kazlakat, és bebújtak aludni. A lovas nyomtatók a kocsi alá húzódtak, vagy kört alakítottak és a kocsin háltak, éjszakára őröket állítottak ki.[115] A szárnyékok és odúk általában egyszemélyes alvóhelyek voltak, legfeljebb a gyékényponyva alá húzódott 2—3 nő.

A kubikosok az 1880-as években még egyéni kunyhókat készítettek, a favágók ún. *egyes* kunyhójában egy pár aludt; később mindkét szállástípus tovább bővült. A *kettős* kunyhóban két pár, a nagyobbakban 6—8 fő (nem pár!) favágó tartózkodott: a párok mindig egymás mellett aludtak, és a kunyhó két oldalán egymással szemben is lehetőleg arányosan osztódtak el, így a 2—4—8 személyes kunyhó volt a gyakoribb, a 6 személyes viszont ritkább. A nagyobb kunyhó közös bejárata középütt volt; bent középen égett a tűz, aki éppen felébredt, rakott rá. A tűznél mindenkinek egyéni *vakága* vagy *cseszefája* (parázsló ág a rágyújtáshoz) volt. Az egyéni fekhelyeket hasábfával választották el egymástól. A legidősebb munkás vetett véget a szónak, ő is kelt elsőnek, a többiek egyszerre. A kunyhó a helyszínen beszerezhető anyagokból közös erővel készült. (Esetenként a favágók is lakhattak tömegszálláson, pl. egy közeli erdészlak istállójában.)[116]

A kubikoskunyhó is hasonló, de az előzőnél jóval változatosabb: a 2—3—4 személyes kunyhótól az 5—6—8—12, kivételesen 14—16 főt befogadó, esetenként télen fűthető hajlékokig sokféle szállástípus volt. Az épületeket kisajátított területen, a munkahely közvetlen közelében emelték, így hosszan elnyúló alakjuk híven tükrözte a munkába való beállás rendjét; a jó ismerősök, egy bandabeliek egyúttal hálótársak vagy lakószomszédok voltak. A kubikosok az építőanyagokat a helyszínen szerezték be közösen, vagy a vállalattól vásárolták; mindenki adott egy-egy gyékényponyvát, és a kunyhót közösen építették fel. Befogadóképességének megfelelően más-más volt a kunyhó szerkezete:

[114] *Koós I.* i. h.
[115] *Hoffmann T.* i. m.
[116] *Erdélyi Z.:* Népi erdőgazdálkodás 57—61, 110. l. és *Hegyi I.:* Erdei fakitermelés. 150. l.

a 3—4 személyesnek egyik végén, a 6 személyesnek középütt, a még nagyobbnak két végén volt a bejárata. Bent egyéni fekvőhelyek és polcok sorakoztak; kint a tűzhely, a verem és a szerszámok helye azonban közös volt. A kunyhóépítés az első világháborúval alábbhagyott, az 1930-as években teljesen meg is szűnt, ettől kezdve a kubikosokat is különféle tömegszállásokon vagy magánházakban helyezték el.

A summásokat rendszerint valamilyen uradalmi épületben (ököristálló, birkahodály, sertésól stb.) szállásolták el, lehetőleg az egész banda egy fedél alá került, és valósággal kaszárnyai fegyelem (ébresztő, szobarend stb.) alakult ki: volt külön szállásparancsnok — a summásgazda másik épületben aludt —, szabályozták a lefekvés időpontját, az ébresztőről ugyanis a munkaadó „gondoskodott". Bent a világos, jobb helyekért folyt ugyan némi versengés, de végül is nemek, korcsoportok és családi állapot szerint történt meg az elkülönülés; a szobarend az otthoni konvenciókat igyekezett követni: az ajtóval szemben a lányok, mellettük a házaspárok, ill. magányos menyecskék, özvegyek és idősebb emberek, közvetlenül az ajtó mellett a rossz alvó idős férfiak, melletük házasok, majd a helyiség két sarkában a legények helyezkedtek el. A tréfás elnevezések — néha kiírások — is világosan jelezték a tagolódást: a lányoké volt a *cifra*, házasoké a *pároztató*, legényeké a *rohadt sarok* stb. Mindenkinek egyéni fekhelye volt, egyesek hazulról vitt képekkel, dísztárgyakkal csinosították; a takarítást közösen végezték; a személyi holmikat külön tartották a fekhely közvetlen közelében.[117]

*

A bandaéletnek maradtak még ebben a dolgozatban fel nem derített oldalai is (egyéni és közös szerszámhasználat, folklór stb.), ezek azonban — jelentőségüket tekintve — az itt megadott kereteken már túlmutatnak; valamennyi itt nem érintett kérdés önálló feldolgozást kíván.

KATONA IMRE

[117] Legbővebben *Sándor I.* i. m. 187—9. és *Koós I.* i. m. 31—3. l.

SZEMLE

MAKSAY FERENC:

PARASZTSÁG ÉS MAJORGAZDÁLKODÁS A XVI. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 7. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó 1958. 116. l.

Maksay Ferenc tanulmánya népünk történetének egyik legválságosabb századában vizsgálja a paraszti társadalom s a földesúri és paraszti gazdálkodás állapotát. Nagy figyelmet érdemel a munka több szempontból is. A majorsági gazdálkodás fejlődését abban a korszakban vizsgálja, amikor Európa-szerte döntő változások következtek be az agrárstruktúrában, s hazánkban is megindult a fejlődés, majd rendkívül viharos évtizedek akadályt állítottak a fellendülés útjába. Alapos elemzéssel mutatja be azt a törésekkel tarkított gazdasági fejlődési folyamatot, amely Magyarországon a XVI. században végbement. A tanulmány sok adattal támogatja azt a történeti irodalmunkban sokáig elhallgatott vagy éppenséggel tagadott tényt, hogy hazánkban is folyt erőszakos úton a parasztság földtől való megfosztása, ha nem is olyan nagy mértékben, mint más kelet-európai országokban; s megállapítja, hogy a megtorpanás, sőt visszaesés a gazdasági és társadalmi feljődésben a XVI. század végén, mégpedig 1570 után következett be.

Szerző az úgynevezett királyi Magyarország viszonyait vizsgálja. Rámutat, hogy a XVI. század folyamán milyen szörnyű pusztulásnak volt kitéve az ország lakossága: törökök, idegen zsoldosok kegyetlenkedései, pusztításai mellett az egyre jobban elharapózó természeti csapások, a pestis, sáskajárás, árvíz stb. is tizedelte a „szegény adózó népet" és javait. Míg azonban az állandó háborúskodás egyrészről iszonyú pusztítást okozott az országban, addig az állandó hadsereg-járás a fellendülés lehetőségét biztosította, hiszen a katonaság mint termékfelvevő, új piaci lehetőséget jelentett. Viszont a háború az értékesítési lehetőségek mellett a pusztításon túl a parasztság terheinek fokozását is eredményezte. A parasztság terheinek emelkedése mellett persze a birtokosok kiadásai is növekedtek, s végső fokon a földesurak anyagi terhei is a jobbágyság nyakába zúdultak.

Az általában súlyosbódó helyzet szegényt és gazdagot egyaránt arra ösztönzött, hogy minél jobban kiaknázza a piac nyújtotta lehetőségeket. A nemesség helyzete e tekintetben is sokkal előnyösebb volt, mint a jobbágyoké. A nemesség esetében a kérdés ugyanis jórészt csak az volt, hogy miként lehet piacra dobható termékfeleslegre szert tenni. A jobbágyterhek további közvetlen emelése szinte lehetetlenségnek látszott. Éppen ezért a birtokos osztály kezdetben vásárlás útján igyekszik a szükséges eladható terméket előteremteni, gyakran folyamodva az elővásárlási jog nyújtotta lehetőségekhez. Emellett ekkor alakul ki az a később teljesen általánossá váló gyakorlat, hogy a tizedet kibérlik a földesurak abban a reményben, hogy ilyen módon is eladható, s hasznot hozó javakhoz jutnak. E jövedelemforrások mellett azonban a legkedvezőbbnek s a legtöbb haszonnal kecsegtetőnek a saját gazdaságban történő többlettermék előállítás látszott. E felismerés eredményezi, hogy a XVI. század 30—40-es éveitől egyre gyarapodnak a majorságok s az allodiális művelés céljaira igénybevett föld. Ez a fejlődés azonban még a viszonylag nyugalmas királyi Magyarország területén is egyenetlen. Sokkal gyorsabb az előrehaladás a piacokhoz, városokhoz és jobb utakhoz közel fekvő nyugati területeken, mint a keleti, piacoktól távol eső vidékeken. De a piaclehetőségek önmagukban még nem határozták meg a majorsági gazdálkodás fejlődésének ütemét. Emellett döntő tényezőként szerepelnek az allodiális gazdálkodás fejlődésmenetének kialakulásában a birtokosok kezdeményező szerepe és anyagi lehetőségei. A vizsgálatokból ugyanis kiderül, hogy a majorság-építésben a zászlósurak, a világi és egyházi nagybirtokosok jártak élen, s legkevésbé fejlesztették majorsági üzemeiket a királyi tulajdonban lévő uradalmak és a kisebb egyházi testületek. A majorságfejlesztés összefoglalásaként állapítja meg a szerző, hogy a XVI. század elején kétségkívül nagy ütemben haladt előre a majorsági gazdálkodás,

de a nagyarányú fejlődés ellenére sem alakultak ki olyan földesúri nagyüzemek, amelyeknek termelése meghaladta volna az úrbéres szolgáltatásokból származó jövedelmet. A majorsági szántóterületek ugyanis általában csekély kiterjedésűek, s a „párszáz holdas majorságszántók az egész ország területén kivételszámba mennek".

Ezután sok adattal bizonyítja a tanulmány, hogy noha voltak olyan majorsági földek, amelyek addig használatlanul, parlagon hevertek, mégis az allodiális birtokok elsősorban a paraszti földekből gyarapodtak. Részletesen elemzi *Maksay Ferenc*, hogy miként, milyen módszerekkel jutottak hozzá a magángazgasághoz szükséges jobbágyföldhöz a birtokosok, s hogy melyik területen, kik nyúltak elsősorban a jobbágyok földjéhez. Adatokat sorakoztat fel amellett is, hogy Magyarországon is történtek erőszakos földrablások, ha nem is olyan mértékben, mint Kelet-Európa más országaiban.

Ezután a bérmunka alkalmazásának lehetőségeit és eseteit ismerteti a tanulmány. A század első felében és közepén egyre növekedett hazánkban a majorsági üzemekben foglalkoztatott állandó munkások száma. Emellett azonban a legtöbb uradalom napszámos munkát is igénybe vett az allódium megműveléséhez. A napszámos munka alkalmazásánál találkozunk a földesurak gyakori visszaéléseivel. Ugyanis nem csupán „szabad" munkaerőt foglalkoztattak a birtokosok uradalmaikban, hanem gyakran folyamodtak ahhoz az eszközhöz is, hogy saját jobbágyaikat kényszerítették megállapított napszámbérért roboton felüli munkára. A napszámbér általában elég csekély volt, a munkaidő viszont annál hosszabbra nyúlt. 3—17 dénár napibérért átlag 13 órai munkát kellett egy-egy napszámosnak dolgoznia.

A fejlődéssel párhuzamosan, ha nem is rohamosan, de állandóan emelkedett a parasztságra nehezedő teher. A XV. század végén még a természetbeni szolgáltatás volt a legsúlyosabb földesúri adó. A XVI. század első negyedére azonban lényegesen megváltozott a helyzet. A terményszolgáltatás helyett a pénz- és munkajáradékra tolódott át a súlypont, hiszen a birtokosnak allódiuma megműveléséhez pénzre és a jobbágy robotmunkájára, s nem a jobbágy terményszolgáltatására volt elsősorban szüksége. A munkajáradék helyenként oly döntő lett, hogy már feltűnt a „minden munka meghatározatlan időben való vállalásának kötelezettsége". A mélyen és nagy gonddal elemzett források alapján vonja le Maksay azt a következtetést, hogy noha a magyarországi fejlődés már a XVI. század elején elindult a robotoltató gazdálkodás utján, a század utolsó harmadáig mégsem haladt határozottan ezen az egyetlen vonalon.

A változott idők, a rendkívül súlyos körülmények a század közepén arra bírják az uralkodó osztályt, hogy az örökös röghözkötési törvényt feloldják. A tanulmány nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a földesurak nem jószántukból, hanem sokkal inkább jól felfogott önérdekből s a körülmények kényszerítő hatására cselekedtek, amidőn megalkották az 1556. évi lazító törvényt. Erre a törvényre annyival inkább szükség volt, mert akár engedte a birtokos, akár nem, a jobbágy úgyis szökött, ha helyzetét elviselhetetlennek találta. A parasztság szökése elsősorban az allodiális birtokokról és a jobbágyföldet nagy ütemben kisajátító nemesek földjéről volt a legnagyobb mérvű. Miután a szerző e megállapítását is adatokkal igazolja, rámutat arra is, hogy a paraszti migráció merre, milyen irányba zajlott le. A jobbágy rendszerint nem ment messzire eredeti lakóhelyétől, s a parasztságra a mezővárosok és a szabad királyi városok gyakorolták a legnagyobb vonzóerőt.

A mezőgazdaságban bekövetkezett változások természetszerűen eredményezték a paraszti társadalom erősbödő rétegeződését. Míg ugyanis Mohács előtt a jobbágyság döntő többsége egész, illetőleg féltelkes volt, s csak a mezővárosok népessége rétegződött nagyobb mértékben, addig a XVI. század közepére, különösen azokon a területeken, ahol a földtől való megfosztás erőteljesebben folyt, előrehaladt a társadalmi rétegződés folyamata. A parasztság folyamatos és fokozott pauperizálódásának ténye adatokkal bizonyítható, s az elszegényedés csupán a gazdag paraszti réteget nem érintette. Sőt a a gazdag parasztság körében az egyre jobban kibontakozó árutermelésnek lehetünk tanui. Míg a jobbágyság szegényebb rétegeit az állandó elszegényedés veszélye fenyegette, a gazdag parasztság a szegénység szaporodásából is hasznot húzott. A zselléresedés olcsó munkaerőhöz juttatta, s az elhagyott földek révén bérleti földhöz, a gazdagodás további forrásához jutott.

A XVI. század hetvenes éveit fordulópontként jelöli meg Maksay a magyar mezőgazdaság és parasztság fejlődésének történetében. A hetvenes évek elején bekövetkezett gazdasági hanyatlás, majd a század végén fellángoló háborús pusztítások döntően befolyásolták a fejlődés menetét.

A század végéig tovább folyik a majorságépítés, s ebbe a tevékenységbe most már a királyi birtokok is bekapcsolódnak. Noha az uradalmi gazdálkodásból eredő

jövedelem most sem haladja meg az úrbéresszolgáltatásokból származó hasznot,a század első feléhez viszonyítva lényegesen megnövekszik a majorsági szántóterületek nagysága. A XVI. század végén és a XVII. század fordulóján már az 1000 holdat meghaladó majorsági birtok is feltűnik az országban. Természetesen a majorság-növelés a paraszti földek elfoglalásának erősbödését vonta maga után. Azonban az általánosan észlelhető pénztelenség nem tette lehetővé a birtokosok számára, hogy allódiumaikat bérmunkásokkal műveltessék. A bérmunka alkalmazása helyett így fokozott robot-igénnyel jelentkeznek most a birtokosok. Emellett szorult helyzetükben a bérmunka alkalmazásának lehetetlen volta miatt egyre határozottabban ahhoz a módszerhez folyamodnak, hogy az elvett paraszti földet majorsági földként visszaadják használatra zsellérré tett parasztjaiknak. Ezzel a módszerrel földhöz, munkaerőhöz és többletjövedelemhez jutnak, hiszen zsellérré tett parasztjaikat a bérleti földdel továbbra is magukhoz láncolták, s tőlük munkajáradékot követeltek, továbbá a majorsági földdé tett jobbágybirtokot kivették az állami adózás köréből, s ezzel a földesúri adó további növelésének lehetőségét biztosították.

Természetes, hogy ez a folyamat a paraszti terhek növekedéséhez vezetett. A század végére már gyakran nem is a robotnapok számát, hanem az elvégzendő munka mennyiségét határozzák meg, s ez végnélküli robotoltatáshoz vezet. Ennek viszont az a következménye, hogy egyre gyakoribbakká válnak a robot miatti szökések. Ezen túlmenően jellemző a parasztság helyzetének rosszabbodására, valamint a földesúri igények növekedésére, hogy a munkajáradék rohamos emelkedése mellett nem csökkent a pénz- és terményszolgáltatás sem. E szolgáltatásokat megelőzve azonban a robotteher mellé legsúlyosabb jobbágyszolgálatként a bormérés kötelezettsége lépett. Az is természetes, hogy a robotot, általában a munkajáradékot azok a birtokosok követelték egyre nagyobb mértékben, akik allodiális gazdálkodásra tértek át. Viszont azokban az uradalmakban, amelyekben a majorsági gazdálkodás elmaradott volt, a robotteher csak csekély mértékben, a pénzszolgáltatás viszont annál inkább növekedett. Röviden rámutat a szerző még arra, hogy a század végére a földesúri adó mellett mérhetetlenül felszökött az állami teher is. A dézsmaszolgáltatás ebben az időben nem növekedett, de a sokféle adó mellett ez is rendkívüli terhet jelentett.

Figyelemre méltó a szerzőnek az a megállapítása, hogy a terhek fokozott emelése ellenére sem folyt a század végén a parasztság oly nagymértékű elvándorlása, mint a század közepén. Viszont a század végére már igen nagyarányú a zselléresedés. Sáros megyében pl. a XVII. század elején volt olyan község, amelyben csak zsellérek éltek. A házas zsellérek rétege mellett rendkívül megszaporodott a házatlan zsellérek száma is, amely társadalmi réteg „méltán tekinthető a bérmunkás agrárproletáriátus elődjének".

A nagymérvű elszegényedés közepett is volt azonban a jobbágyságnak egy vékony rétege, amely jó módban élt, piacra termelt, fizetett munkásokat foglalkoztatott. Ezeknek a gazdag parasztoknak reményük lehetett arra, hogy exemptionálás révén a társadalmi ranglétrán is előrébb kerülhetnek.

Maksay Ferenc tanulmánya gondos, mélyreható kutató- és elemző munka eredménye. Nem elégszik meg tételek felállításával. Megállapításait mindig gazdag forrásanyaggal dokumentálja.

Jelentős eredményeit el tudjuk fogadni, csupán egy elvi kérdéssel kapcsolatban érezzük úgy, hogy nem árt, ha polemizálunk. Nevezetesen több helyen és nyomatékkal hangsúlyozza Maksay, hogy „amennyire megállapítható, közvetlen erőszakra, a jobbágytelkekből való kitevésre ritkán került sor" (34., 109. l.). Ez a megállapítás az 1570-ig terjedő időszakra vonatkozik. Az 1570 után következő esztendőkre vonatkozóan több adattal bizonyítja, hogy ekkor már sok erőszakos kivetésre került sor, de itt a Bauernlegen meglétét nem húzza alá oly határozottan, mint előzőleg annak csekélyebb voltát. Maksay Ferenc mondja tanulmányában, hogy Ungban 1570-ig 400 telket foglaltak el a nemesek. Ebből 175 volt előzőleg puszta, és 140-ből tették ki a jobbágyokat (36. l.). Ez a szám a földesúri gazdaságok részévé tett telkeknek 35%-át jelenti. Turóc megyében 1567-ben 25 elfoglalt puszta telek mellett 13 sessióból tették ki a jobbágyokat a birtokosok, s alig 10 év múlva jóval többre futotta az erőszakból. Igaz, hogy ez csak szélsőség — állapítja meg a szerző (37. l.). Ezután a reális helyzet reprezentálására Sopron megyei tényeket sorakoztat fel. Sajnos megítélésünk szerint ez a példa nem szerencsés és ilyen módon semmiképpen sem tükrözi a reális valóságot. Ugyanis itt nem tünteti fel, hogy az 1570-ig földesúri kezelésbe került 50-nél több telekből mennyi jutott erőszakos kitevés révén a birtokosokhoz. Vagy Bauernlegenről ebben az esetben egyáltalán nincs szó, s akkor ezt az adatot mint realitást úgy kell értelmeznünk, hogy az általánosnak tekinthető helyzet

országosan ez volt? De ez nem lehet, hiszen ennek éppen Maksay Ferenc adja kitűnő cáfolatát!

Talán felvethető a kérdés, helyes-e az erőszakos földfoglalás átlagát az össztelkek arányában számítani. (37. l.)? Hiszen az elfogadott tény, hogy hazánkban nem volt és több ok következtében nem is lehetett olyan mérvű az allodizálás s azzal párhuzamosan a Bauernlegen, mint a hozzánk közel fekvő kelet-európai országokban. Tehát nyilvánvalóan jóval több populosa sessio kellett legyen az országban, mint földesurak által bármilyen módon, különösen pedig erőszakos úton foglalt jobbágytelek. Megítélésünk szerint éppen ezért csak részben helyeselhető az össztelkek számához való viszonyítás. Hű és elvileg is helyes képet csak az a vizsgálat adhat, mely bemutatja a kérdés másik, szűkítettebb, de a mi esetünkben rendkívül lényeges oldalát, mégpedig azt, hogy hány telek jutott összesen a földesurakhoz, s azok közül mennyiről tették ki „hatalmi szóval" a jobbágyot, amint ezt több esetben Maksay Ferenc is bemutatja.

Magyarországi viszonylatban a probléma közismerten hosszú ideig az volt, hogy volt-e nálunk egyáltalán erőszakos földrablás? Történetírásunkban ma már nem találkozunk a Bauernlegen meglétének tagadásával, csupán a parasztság földtől való megfosztásának folyamatában jelentőségének elhalványításával. Kár, hogy Maksay Ferenc is kitűnő adatai, elemzése ellenére végső következtetésében megtorpan, akarva akaratlan ő is jelentéktelennek tünteti fel az erőszakos földrablást. Pedig adatai világosan mutatják annak a jelentőségét. Úgy gondoljuk, a kérdés vizsgálatánál akkor járunk el helyesen, ha a rendelkezésünkre álló anyag alapján levonjuk azt a konkluziót, hogy hazánkban nem volt ugyan olyan nagymérvű a Bauernlegen, mint más kelet-európai országokban, de megléte s jelentősége tagadhatatlan. Ha rámutatunk, hogy volt Magyarországon bizonyos mértékű erőszakos földrablás, akkor helyes, ha rámutatunk arra is, hogy a földfosztás ellenére is sokkal több föld maradt paraszti kézen, mint amit a birtokosok elvettek a jobbágyságtól. Persze ez utóbbi tényt soha senki nem is tagadta. Már csak ezért sem helyeselhető tehát a problémának ezt a vonatkozását középpontba állítani, különösen akkor, amidőn talán még mindig más, alapvető tények igazolása tekintetében kell újabb és újabb adatokat felsorakoztatni; ámbár úgy látjuk, hogy Maksay Ferenc tanulmánya így is jelentős lépés e téren.

SZENDREY ISTVÁN

PENYIGEY DÉNES:

A DOHÁNY ELTERJEDÉSE, HAZAI TERMESZTÉSÉNEK KIALAKULÁSA

Budapest, Mezőgazdasági Kiadó! Agrártudományi Egyetem, Agronómiai Kar kiadványai IV. 8. 1957. 42 l.

Nincs még egy kultúrnövényünk, mely eredetében, elterjedésében, művelésmódjában annyi sajátos egyéni vonást, annyi érdekességet mutatna, mint a dohány. S amint a szerző joggal jegyzi meg: olyan is alig akad, amely hasonló nagy szerepet játszanék az emberiség életében, anélkül hogy elsőrendű életszükségletet elégítene ki. A dohányzás szokása attól fogva, hogy Kolumbusz s követői az amerikai indiánok körében megismerték, a vele járó kártételek (tűzesetek), sokszoros tilalmak és büntetések ellenére rohamosan hódított, s hódít még napjainkban is, szilárdan megalapozva a dohány helyét és jelentőségét termesztett növényeink sorában.

Penyigey professzor munkája gazdag irodalmi s részben kéziratos és levéltári forrásanyag alapján ad a tárgy érdekességéhez illő mozgalmas képet a dohány eredetéről, európai s hazai elterjedéséről, nagyjából a XIX. század közepéig, a dohánymonopólium bevezetéséig követve nyomon hazai termesztésének kialakulását. Agrártörténeti irodalmunk érzékeny hiányosságának megszüntetéséhez járul hozzá ezzel; mert bár a dohánynak — mint maga állapítja meg — a régebbi időkre visszamenve valamennyi kultúrnövényünk között a leggazdagabb irodalma van, hazai művelésének modern feldolgozása hiányzik.

A szerzőnek igen széleskörű irodalmi tájékozottságáról különösen a dohány megismeréséről s külföldi elterjedéséről írt érdekes fejezet tanúskodik. Nagy munkával sokfelől összeszedett értékes anyag sorakozik a dohány magyarországi diadalútját tükröző részben is, bár a munka az adott terjedelemben nem is vállalkozhatott arra, hogy a kérdés

egész irodalmát, sok szétszórt adatát a lehetőségig mind felölelje. S azt lehet mondani: ezt a gazdag, egykorú illusztrációikkal s szövegidézetekkel tarkított adattömeget tagoltabb, összefogottabb sajtó alá rendezés, a fejlődés fő vonalát jobban kidomborító előadás még beszédesebbé, többetmondóvá tehette volna.

A szakértő kézzel egybegyűjtött bő ismeretanyagból különös érdeklődésre tarthatnak számot a termesztés módjával, technikájával kapcsolatos megállapítások. A hazai agrárfejlődés szempontjából igen fontos kérdésről van itt szó; csak sajnálni lehet, hogy az olvasó nem kap többet, részletesebbet e hasznos utalásokból. Említettük, mennyi akadállyal kellett a dohánynak terjedése során megküzdenie; de épp a tilalmak sűrű ismétlődése mutatja, hogy térhódításának nem sikerült gátat vetni. Annyira nem, hogy mint a szerző megállapítja, a dohánytermesztés hazánkban nagyobb jelentőségre jutott, mint más európai államokban. A dohányzás nálunk különösen kedvelt volta kevés magyarázat erre; sokkal nyomósabb tényező, amit Nagyváthy hangoztat: hogy nem volt a növénytermesztésnek még egy ága, mely megközelítőleg akkora jövedelmet hajtott volna, mint a dohány. S jellemző tény, hogy bár a dohányért általában jó árat fizettek, a földesúri allódiumokon nem tudott gyökeret verni (még a XIX. század második felében is csak szórványosan bukkan ott elő). Újabb bizonyság ez arra, amit már többször hangsúlyoztunk: hogy a feudális úr majorsága hagyományos munkaszervezetével nem válhatott az intenzív megművelés, az agrártechnikai haladás zászlóvivőjévé. A dohány termesztése ugyanis különleges szaktudást s intenzív, korszerű munkát kívánt, megművelési technikája nem sokban különbözött a maitól. Ezt az elmélyülő gondoskodást csak szegény ember, kétkézi munkás ölhette beléje, a nyomásos gazdálkodás művelési és legelőkényszere alól kibujó apró, félreeső földdarabokon. Ház körüli kertekből így terjeszkedett a dohány irtványokra, uraságtól bérelt, részes földekre, a szokott földesúri terhektől való mentességgel telepített dohánykertész-községek területére: betört a szántóföldre is. Gyakran évről évre ugyanazokon a földeken termelték, s azért trágyázása s intenzív művelése — rendszerint háromszori szántás, egy kapálás, két töltögetés — elengedhetetlen volt; de akkor sem esett lényeges fogyatkozás az efféle — szántóföldön meglehetősen szokatlan — belterjes megmunkálásban, ha a dohány a vetésforgóba (rendszerint búza elé) illeszkedett. A dohány művelésével ilyenformán egyrészt a jobbágyi kötöttség valamelyes lazulása, másrészt a növénytermesztés magasabbrendű formája járt együtt. Így lett ez a sajátos körülményeket kialakító növény, épp a szegényparasztság, a zsellérnép kezén, a hagyományos feudális gazdálkodás eresztékeinek bontogatója s az új, intenzív, racionális mezőgazdaság útjának egyengetője.

A munkából leszűrhető tanulságok világosan mutatják, hogy a szerző hasznos munkát végzett: fontos témát ragadott ki mezőgazdaságunk történetéből, körültekintően s eredményesen; úttörésével megkönnyítette a dohány hazai sorsát, művelésmódját, jelentőségét részletesen megelevenítő nagyobb lélegzetű monográfia megírását. S ezzel együtt hadd emeljük ki azt is, hogy a tanulmány az Agrártudományi Egyetem növénytermesztési tanszékén készült. Két vonatkozásban is örvendetes tény ez. Mutatja egyrészt, hogy a mezőgazdasági pályára készülő ifjúság képzése ma már komoly történeti megalapozottsággal folyik. Másrészt élénk tanújele annak, hogy a hazai agrártudomány képviselői a történészekkel mind számottevőbb mértékben működnek együtt agrártörténelmünk problémáinak megoldásában.

WELLMANN IMRE

AGRÁRTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szerkesztette: Szabó István. Bp. Tankönyvkiadó Vállalat. 1960. 546 l.

Agrár-parasztságtörténetírásunk — a magyar gazdaság- és társadalomtörténetírás egyik fontos területe — már az 1920—30-as évektől jelentkező lendületes előretörése nyomán is jelentős eredményeket ért el, de fejlődése, főként szemléleti megújhodása előtt csak a felszabadulás tárta szélesre a kapukat. Ha most, 16 év immár történeti távlatából, visszapillantunk az 1945 után megszületett agrár-parasztságtörténeti munkák sűrű sorára, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy — minden botlás és tévedés ellenére — az a téren elért eredmények hasonlíthatatlanul jelentékenyebbek — és nemcsak mennyiségi, de elsősorban minőségi tekintetben —, mint a megelőző, közel félévszázad terméséé. Hiszen a múlt század 80-as éveinek végén megjelent Wenzel-féle mezőgazdaság-

történet, melytől a magyar agrártörténetírás megszületését szokták — talán nem is teljes joggal — számítani, már a maga korában sem elégítette ki a tudományos igényeket; Wenzelnek az agrártörténet nem volt elsőrendű szakterülete, mint ezt a neves tudós egykori tanítványa, a később ugyancsak ismertté vált Acsádi Ignác is megjegyezte. Ő utána a magyar mezőgazdaság feltöretlen parlagja, egészen a Magyar Művelődéstörténeti Iskola módszeresen meginduló kutatásáig, jóformán műveletlen maradt, és így modern értelemben vett agrártörténetírásunk csak ez időtől kezdve érlelte meg első terméseit. De sokszor még ekkor is milyen tematikai szűkkeblűség, milyen szemléletbeli konzervativizmus vont meglehetősen szűk korlátokat a magyar mezőgazdaság és parasztság múltjának igazi megismerése és megismertetése elé! A felszabadulás tisztultabb levegőjének kellett beáramlania a tudomány tájaira is ahhoz, hogy e szűk korlátok felszakadozzanak, és egész történetírásunkat — benne agrár-parasztságtörténetírásunkat — az újabb történeti kor újabb tudományos követelményeinek színvonalára emelje, és az addiginál is szélesebb perspektivát tárjon elébe. 1945 után néhány évvel az addig atomizált szellemi erőknek olyan koncentrálása ment végbe a történetkutatás és -írás területén is, amelynek eredményeként ma a számottevő munkák egész sora felett tarthatunk szemlét. Ezeknek a munkáknak, illetve ez újabb eredményeknek sorába illeszkedik Szabó Istvánnak, a magyar parasztságtörténet neves képviselőjének közreműködésével és szerkesztésében megjelent „Agrártörténeti tanulmányok" jelentős, új eredményekben bővelkedő kötete is.

A „Tanulmányok" legelső értékei között *tematikai gazdaságát, sokoldalúságát* kell dícsérnünk. Széles ívben — a XVII—XVIII—XIX. század agrártörténete köréből — bontja ki a kötet tartalmát, és jó érzékkel ragadja ki azokat a témákat és problémákat, amelyek ez időszak történetének valóban fontos csomópontjait képezik, ha az egyes tanulmányok színvonala között olykor egyenetlenség mutatkozik is.

A kötet első darabja — egyike a legérdekesebbeknek — gazdaság- és társadalomtörténet, amelyben a szerző: *Orosz István*, a XVII. századi hegyaljai mezővárosok társadalmának képét veszi vizsgálat alá, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. A szerző agrártörténetünk egyik meglehetősen elhanyagolt területét tette kutatása tárgyává, hiszen az idevágó néprajzi munkákon kívül, a szőlőbirtoklás gazdasági-társadalmi hatásait eddig jóformán kifeledtük a vizsgálatok köréből. Pedig az effajta kutatások — mint Orosz István tanulmányából is kitűnik — érdekes, új színekkel gazdagítják parasztságunk múltjából merített ismereteinket. A szőlőbirtok ugyanis — akár termelési, akár társadalmi oldalát tekintjük is — meglehetősen speciális feltételeket és körülményeket alakít ki maga körül, amelyek sokszor eltérnek az általános vonalak sémáitól. Szerző részletesen elemzi azokat a szőlő-birtokviszonyokat, amelyek a hegyaljai mezővárosokban a XVII. században felismerhetők; igen érdekes megfigyeléseket tesz az extráneus lakosság gazdasági-társadalmi szerepéről és főként a szőlőbirtok társadalomalakító hatásáról, jól hangsúlyozva, hogy „az egyes jobbágyrétegek elnevezése mögött gyakran más ‚vagyoni tartalom' rejtőzik, mint általában vélnénk, s ez végső soron a szőlőterülettel való ellátottság függvénye" és hogy „számtalan olyan szőlőbirtokos van a Hegyalján, aki az ország más — nem szőlőmívelő — területén zsellérnek számítana, hiszen nem egy esetben még háza sincs, itt azonban a szőlőbirtok és a mellette tartott egy-két tehén vagy sertés a valóságban megmenti a zsellérsorba süllyedéstől". (29, 31. l.) Igen helyes megállapításokról van itt szó, amelyek ismételten arra figyelmeztetnek, hogy a feudális kor parasztsága anyagi rétegződésének, földdel való ellátottságának megítélésekor — többek között — a telken kívüli szőlőbirtokot is számításba kell venni, elkerülendő a teljesen hamis eredményeket. Orosz István tanulmánya a részletmegfigyeléseken keresztül a vidék társadalmának általános mozgását is képes megragadni. Arra a sajátos fejlődésre mutat rá, amely — a szőlőbirtok hatásaként — a mezővárosi jobbágyot egy ideig a társadalmi felemelkedés lehetőségével biztatja, mégpedig „e helységek földesúri mezőváros volta miatt nem a szabad polgárság, hanem a nemesség közé emelkedés felé", de e lehetőség a XVIII. század folyamán mégsem válik valósággá, és a társadalmi emelkedés íve ekkor mégis a „jobbágysorba" merevedik vissza. (58. l.) Hogy a szerző ez összegező megállapításai mennyiben indokoltak, vagy mennyiben nem, arra még legyen szabad visszatérnünk a későbbiek során. E helyen csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy Orosz István munkája érdekes, jól megírt és sok fontos részlettanulságot tartalmazó dolgozat, amely a szakirodalom határozott nyeresége.

A következő tanulmány szerzője *Varga Gyula*, aki: „Kismarja" címen, egy szabad parasztközség életét vizsgálja, a XVIII. század második és a XIX. század első felében. A téma érdekes és vonzó, hiszen agrártörténetírásunk mind a mai napig nem igen tett eleget annak az egyre sürgetőbbé váló követelménynek, hogy a paraszti élet minden-

napjait — ami mindig a legbiztosabb alap a paraszti múlt valóságának megismeréséhez — a történetírás eszközeivel is megelevenítse. Külön érdeklődésre tarthat számot a téma abból a szempontból is, hogyan alakul egy viszonylag szabad paraszti község sorsa a fent jelzett idő alatt: kiemelkedik-e lakossága a szabad paraszti jövendő reménykeltőbb távlatai felé, vagy viszonylagos szabadsága is szertefoszlik. A szerző tanulmányában azt bizonyítja, hogy ezúttal is lassú társadalmi süllyedésről van szó, és a hajdan Bocskaitól kiváltságolt község szabad parasztnépe, a fokozatosan rátelepedő földesúri (egyházi) és állami elnyomás súlya alatt, 1848 után „már nem különbözött egy módosabb parasztközségtől." (127. l.) Miközben a szerző végigkíséri e lassú társadalmi süllyedés útját, hasznos ismereteket nyújt a parasztközség küzdelmes életéről, népének termelő munkájáról; a határhasználat formájáról, az egykorú munkaeszközökről, az életszintet meghatározó terméseredményekről, a község vagyoni alapját tulajdonképpen képező állatvagyon megoszlásáról, s ezt követően megkísérli azt is, hogy a termelőeszközök birtoklása alapján a társadalmi rétegződés képét megrajzolja. Varga Gyula rámutat a kb. 50%-ot elérő határon túli bérelt földterület jelentőségére, hangsúlyozva, hogy „mivel a bérelt földeket . . . elsősorban olyanok használták, akik a kismarjai határban saját földdel nem rendelkeztek, vagy csak nagyon kevés földjük volt, a földnélküliek számát illetően módosul a helyzet". (100 l.) Megjegyzendő az a helyes megfigyelése is, hogy a község szántóföldjének növekedése „nem áll arányban a lakosság számának szaporodásával, ami azt eredményezte, hogy az egy főre eső föld átlagterülete erősen megkisebbedett". (Uo.) Ez utóbbi megfigyelésével újabb bizonyítékát nyújtja annak az országos fejlődésre nézve is döntő körülménynek, hogy a telekaprózódás-zselléresedés, a használt úrbéres terület egyidejű növekedése mellett is előrehaladhat, ha a lakosság száma a fölterület növekedéséhez képest még gyorsabb ütemben emelkedik. Nem mellékes körülmény ennek hangsúlyozása, különösen, ha emlékezünk marxista történetírásunk azon gyermekbetegségekkel küzdő időszakára, amikor a zselléresedés okai közül a ténylegesen szerepet játszó földelvonás tényezőjét egyoldalú túlzással emelte ki. Ennek az egyoldalú szemléletnek az emléke néhol még ma is kísért, és Varga tanulmánya — a már megjelent idevágó munkák mellett — segít az e téren elkövetett torzítások kijavításában. Kár, hogy a részletekre vonatkozó adatok mégsem ötvöződnek össze a gazdasági-társadalmi fejlődés útját jellemző kerek előadássá, az adatok ismertetésének egymásutánja mozaikszerű képsort kölcsönöz a mondanivalónak, és az is zavarólag hat, hogy a feudalizmus „bomlása korszaká"-nak véghatárát a szerző sokszor a XVIII. század végéről, a XIX. század elejéről vett adatokkal zárja le. (88—9, 92—4, 101, 103—4. l.)

A soron következő harmadik tanulmányban a szerkesztő *Szabó István* az alföldi tanyarendszer megszüntetésére irányuló kísérleteket vizsgálja, az 1780-as és 1850-es években. Már témájánál fogva is érdemes munkájában „ahhoz óhajtott segítséget nyújtani, hogy a homály, amely még ma is sok tekintetben fedi az alföldi tanyarendszer keletkezését, felderíthető és a tévedések, melyek e vonatkozásban napvilágra kerültek, eligazíthatók legyenek". (191 l.) Szerző tehát céltudatos tervszerűséggel vonta szűkre tanulmánya tematikáját, nem vizsgálta a magyar tanyarendszer egészének történetét, de a szűkebb területnek valóban mélyére ásva, teljes mértékben eleget tett kitűzött feladatának. Olyan kérdést ragadott ki szakavatott kézzel agrártörténeti múltunk homályából, amely jelentőségéhez képest mindeddig méltatlan elhanyagolásban részesült, vagy ha történtek is e tekintetben kezdeményezések — ezek sem újabban, hanem a múltban, megint csak elsősorban a néprajzkutatás részéről —, ma még sincs meg a feltétele annak, hogy a magyar tanyarendszer valóban nagyhorderejű kérdéskomplexumát összefüggő előadásban tudja felvázolni történetírásunk.

Ilyen körülmények között Szabó István munkája, amelyben nagy hozzáértéssel fedezi fel a magyar tanyavilág kialakulásának jellemző állomásait — az egész fejlődés gyökereit megtalálva, „a nomád hagyományokat is őrző legelőföldi állattartó szállás"-okban — nemcsak egyszerűen hézagpótló, de jelentős kezdeményezés, szilárd alap is a probléma további részeinek kidolgozásához. Előadásában plasztikus képekben követik egymást a magyar tanyarendszer kibontakozásának szakaszai. A XVIII. század eleji tanya egyelőre csupán ideiglenes lakhely, amelyen tavasztól őszig időnként a gazda, télen a teleltetést, állatgondozást végző pásztor-cselédnép tartózkodik. Ekkor tehát még csupán járulékos, nem önálló telep, függvénye a községi településnek; a tanyaföld birtokosa még nem szakad el községbeli lakhelyétől. (142 l.) Később, sokszor már a XVIII. század közepén is (Szeged, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Debrecen) — a járulékos szerep fennmaradása mellett — a tanya állandó lakost kap, a majoros, a tanyásgazda személyében. És amikor, rendszerint már a XVIII. század végétől, maga a birtokos gazda is feladja helységbeli lakhelyét, és családjával együtt kiköltözik a tanyára és ezt

állandó otthonává teszi, ez a tanyarendszer kibontakozásának utolsó állomása. De már legelső szakaszában is egyik jellegzetessége *a szántóföldi művelés vezetőszerepe*. Persze — mint Szabó István rámutat — e fejlődési szakaszok csupán a típusosnak tekinthető átmeneteket jelölik, és korántsem alkalmazhatók mechanikusan a fejlődés árnyalt és a tájék sajátos természeti, gazdasági, társadalmi tényezőktől befolyásolt sokszínű menetére. (144 l.)

A továbbiakban érdekesen írja le azokat a kísérleteket, amelyekkel az osztrák kormányzat, először az 1780-as, később az 1850-es években — elsősorban politikai okokból — a magyar tanyavilág felszámolásával, összevonásával próbálkozott. A tanyák ugyanis gyűjtőhelyei voltak a betyárvilágnak, s az idegen elnyomással szemben a politikai ellenállás fészkét is jelentették. Ezért az osztrák hatóságok megkísérelték a magyar tanyavilág felszámolását, de legalábbis közigazgatási-politikai ellenőrzés alá vonását. Ezek a kísérletek azonban mindkét esetben — részben a hatóságok huzavonája vagy nagyon is mérsékelt intézkedései nyomán, főleg azonban a gazdasági fejlődés erején megtörve — kudarcba fulladtak. Az érdekes előadásból itt legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy a feudáliskori és a forradalom utáni tanyavilág eltérő vonásairól — a megtett fejlődés eredményezte legfőbb változásokról — nem kapunk képet, mint ahogy a kibontakozó kapitalizmus világának a tanyarendszerbe való beszüremkedését, ennek formáló, alakító hatását nem vizsgálta meg a szerző. Ennek ellenére Szabó István munkája így is értékes hozzájárulás a magyar tanyarendszer történeti útjának jövőbeni feltárásához.

Rácz István, a soron következő tanulmány szerzője már inkább *politikai* síkon kívánja megragadni a paraszti múlt egy érdekes epizódját. „Parasztzendítő röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben" című munkájában azt a célt tűzte ki maga elé, hogy az egyes röpiratok keletkezésének, tartalmának részletező elemzéséből vonja le a Felső-Tiszavidék parasztnépével kapcsolatos általános politikai következtetéseket, sőt ezen túl még olyan valóban fontos kérdésekre is választ keresett, hogy az 1790-es években milyen volt az udvar parasztpolitikája, és a parasztok „nyugtalansága befolyásolta-e és milyen mértékben a köznemesség politikai törekvéseit?" (242. l.) Amellett, hogy a szerző tanulságos elemzését nyújtja az egyes röpiratoknak, megpróbálva felfedni a szöveg mögött rejtve hagyott eseményeket, az a meggyőződésünk, hogy a rendelkezésére álló adatok meglehetősen szűk korlátokat vontak eléggé szélesen meghatározott kérdései elé, miért is válaszai „adatok hiányában" nem a legmeggyőzőbbek, hipotétikusak, olykor ellentmondóak is. Megállapítása szerint „az iratok azt semmiképpen sem fejezik ki, hogy a köznemesek a parasztokat maguk mellett akarnák az úralkodóval szemben felsorakoztatni", és ezért feltételezi, „hogy a szóban forgó iratok létrejöttében és terjesztésében a bécsi udvarnak lehetett valami aktív vagy passzív szerepe". (246—7. l.) Másfelől viszont nem tudja „megmagyarázni, hogy maga az udvar az, aki a parasztokat fegyveres felkelésre szólítja, ha egyébként a nemesek ellen is". (248. l.) Az ilyen és a dolgozatban sűrűn található, egymást keresztező feltételezések hálójából végül is csak szerény eredményt fog ki: az iratok közös alapjaként „csupán a Felső-Tiszavidék forrongó, mozgó társadalmi talaját" jelöli meg, és azok szövegéből „a magyar társadalmi és politikai élet akkori ziláltságá"-t olvassa ki. (246. l.) Ezek az egyébként helytálló megállapítások azonban annyira általánosak, hogy alig visznek közelebb a megoldáshoz. Így a Felső-Tiszavidéki parasztmozgolódások politikai hátterét tökéletesen feltárnia nem sikerült, ehhez még más irányú kutatások elvégzésére lett volna szüksége.

A tanulmányok sorában az ötödik *Oláh József* munkája „A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében" címmel. Amint a cím is jelzi, a szerző nem az uradalmak gazdálkodástörténetét kívánta megvizsgálni általában, hanem alapos témaszűkítéssel, csupán a robotmunka szerepét, de ezt meglehetősen aprólékosan, sőt néha indokolatlan elnyújtással. Ahol azonban módjában volt, ott igyekezett a gazdálkodás egyéb kérdéseit is ismertetni. Idevonatkozó megfigyelései érdemesek arra, hogy futó ismertetésünk során külön is említést nyerjenek. Agrártörténetünk e korszakában ugyanis eléggé fontos mozzanat az úrbéres telek mikénti változásának és ezzel kapcsolatosan a zselléresedés okainak megítélése, meghatározása. Nos, a szerző konkrét adatokkal mutatja ki, hogy az uradalom jobbágyhelységeiben a telkek száma 1807—1845 között meglehetően állandó, s hogy „az úrbéres telki állomány csökkenésével . . . e korszakban nem találkozunk". (276—8, 286. l.) Ugyanakkor a zselléresedés előrehaladására is említ a szerző meggyőző adatokat. (278. l.) Munkájából tehát világosan kitűnik, hogy a zselléresedésnek ezúttal sem az úrbéres telkek elvonása volt az oka, hanem az a jellemző körülmény, hogy az úrbéres telkek meglehetős állandósága mellett, a lakosság száma jelentékenyen megnőtt.

Tulajdonképpen a magyar földesúrnak nem is volt különösebb érdeke a telkek számának vagy terjedelmének csökkentése, mivel ezzel a számára szükséges robot alapját is megingatta volna. Ha lehetett, akár névleg — vagy még ténylegesen is — inkább *növelte* az úrbéres állományt, hogy ezáltal is több robotra nyerjen jogcímet. Mindez egyáltalán nem látszik igazolni azt a régebben magunk által is helyesnek vélt felfogást, amely *elsősorban a „telekcsonkításban"* jelölte meg a hazai jobbágyság földvesztését. Újabban kiderült, és ezt most a szerző adatai is megerősítik, hogy a földelvonások elsősorban a *telken kívüli jobbágyföldek* (irtványok, remanenciális földek) *elvételével függenek össze* — mert az uradalom jobbágyságának kezén is találunk ilyen földeket, amelyeket az idők folyamán elvesztenek — (286. l.), ha nem is olyan kizárólagos értelemben, mint ezt még néhány év előtt gondoltuk. Erről azonban majd a továbbiakban szeretnénk néhány megjegyzést tenni. Itt csupán annyit, hogy Oláh József munkája a jelzett országos érvényű kérdések helyes megítéléséhez komolyan hozzájárul. Persze, jobb lett volna, ha a szerző túlságosan szűkre szabott témáját mégis kiterjeszti, mivel így az anyagából szükségképpen felvetődő kérdésekre sem ad választ. Hogy csak a legfontosabbra utaljunk: milyen okok következtében és főleg milyen körülmények között fejlődött át az eredetileg bérletben tartott uradalom majorsági gazdálkodásába? Sajnos erről az uradalom gazdálkodása — de az egykorú agrárfejlődés — szempontjából sem mellékes kérdésre szerző dolgozata nem ad felvilágosítást. A gazdálkodás technikai-társadalmi körülményeinek kiterjedtebb vizsgálata bizonyára széles lehetőséget nyújtott volna a szerzőnek, hogy az egykorú robotmunka növekvő szerepéről tett hasznos, de eddigi ismereteinket sok ponton csupán igazoló — és nem meghaladó — megfigyeléseit számos új eredménnyel egészítse ki.

Simonffi Emil „Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után" című tanulmánya már a forradalmat közvetlenül követő kapitalista időszak agrárátalakulásának egyik fontos problémáját tárgyalja. A szerző rendelkezésére álló források ugyan nem tették lehetővé, hogy a különféle birtokrendezési munkálatokat a megye teljes területén vizsgálja, felsorakoztatott és gondosan válogatott adatai azonban így is tanulságosan igazolják azt a már ismert alaptényt, hogy a forradalom után tovább folyik a volt földesurak és a volt jobbágyok harca a földért, s hogy ez az időszak a parasztság földvesztésének újabb jelentős állomása. Szerző kimutatja, hogy a birtokosok a ténylegesen úrbéri földeket is igyekeznek különféle jogi fondorlatokkal majorságinak deklarálni és ezen a jogcímen saját kezelésükbe venni, hogy a jó minőségű földek helyébe (a tagosítások és elkülönítések során) a parasztok többnyire silány, homokos, kavicsos földekkel kénytelenek beérni, de ugyanakkor a telken kívüli jobbágyföld nagyarányú elvételére is sor kerül. Ez viszont csak úgy volt lehetséges — állapíthatjuk meg —, ha a Zala megyei parasztság (és változott arányokban más megyék parasztsága is) jelentős mennyiségű telken kívüli földet tartott birtokában a forradalom előtt. Ezt különben szerző adatai Zala megyére igazolják is. (400—403. l.) A dolognak éppen itt rejlik egyik nagyhorderejű és a 48-i magyarországi agrárkérdésre is visszaható problematikája. Hiszen ezen földek (főleg irtások, maradványföldek) nagyrésze 1848-ig parasztságunk *tényleges* birtokában volt. Ennek fontos konzekvenciái vannak. Először: a parasztság „kisajátításának" vizsgálatakor a földbirtok, továbbá a jobbágy—zsellér megoszlás arányainak országos felmérésekor — az úrbéres telek mellett — ezeket a földeket is számításba kell venni, és nem lehet megelégedni csupán az úrbéri birtok nagyságának megállapításával. Ezek az elvégzendő statisztikai természetű vizsgálatok be fogják majd bizonyítani, hogy a parasztság „kisajátítása", a földbirtokmegoszlás és a *tényleges* földhasználaton alapuló jobbágyi rétegződés arányai másként festenek, mint ahogy az eddig — Fényes 1846—49. évi, csupán az úrbéri földek terjedelmét számbavevő statisztikái alapján — történeti irodalmunkban ismert volt. Másodszor: a 48-i és az abszolutizmuskori parasztmegmozdulások szolgálatmegtagadási akciói is világosabb tartalmat nyernek, mivel az eddigieknél sokkal érthetőbbé válik, hogy azt a földet, amely a paraszt *tényleges* birtokában volt, nem kellett elfoglalni: azt az addig fizetett és az 1848. IX. t. c. által érintetlenül hagyott járadékok megtagadása formájában nyilvánította parasztságunk szabad tulajdonnak. Harmadszor: módosítandó lesz az a korábbi felfogás is, hogy a telken kívüli jobbágyföldek zömét már az urbáriumot követő évtizedekben is elvonták a parasztól, hiszen a szerző dolgozatából — de az utóbbi időben megjelent egyéb idevágó munkákból is — kitűnik, hogy ezek 1848-ig jelentős mértékben még jobbágykézen maradtak, és hogy nagyarányú elvételük a forradalmat követő időszakban megy végbe.

A tőkés korszakba átvezető problémát vizsgál *Für Lajos* „A majorsági zsellérkérdés rendezése 1848—1896" című tanulmánya is. S bár munkájából végig érezhető, hogy forrásnehézségekkel küzd és ezért inkább a dolog *jogi*, sem mint gazdasági oldalát kívánja megragadni, dolgozata így is hasznos hozzájárulás „a volt jobbágyok utolsó és

legnyomorultabb töredéke", a majorsági zsellérség kapitalizmuskori útjának felvázolásához. Helyesen mutat rá a „majorsági zsellér" terminológia gyűjtő-fogalmára, továbbá arra is, hogy e fogalom mögött gazdaságilag különböző anyagi erővel rendelkező jobbágyok-zsellérek húzódnak meg. Végigkíséri e réteg állandóan hanyatló útját az 1848-i forradalomtól a század végéig, és tanulságosan elemzi, hogy 1848 márciusa után, a forradalom felfelé ívelése ősszel, majd az 1849. áprilisi úrbéri rendelet mennyiben nyújtott volna többet e rétegnek is, és milyen negatív fordulatot hozott e tekintetben is a szabadságharcot leverő abszolutizmus parasztpolitikája, illetőleg annak egyik jellegzetes dokumentuma, az 1853. évi március 2-i pátens. A szerző tanulmánya is jól mutatja, hogy a majorsági zsellérség felszabadulási törekvéseinek fő formája szintén a szolgálatmegtagadás volt. A magyar parasztság e sanyarú sorsra ítélt többszázezres tömegét a kapitalista fejlődés szinte szétporlasztotta; az örökszerződésűek a megváltással jobbára parcellabérletre szorultak, az ideiglenes szerződésűek nagyobb tömegei viszont, a tőkés viszonyok terjedésével elkerülhetetlenül proletársorba süllyedve, szétáradtak a 70-es esztendőktől fellendülő vasútépítkezések, folyószabályozások széles tömegeket felszívó munkáshadai közé, úgy, hogy mikor Horváth Boldizsár kísérletének kátyúbafulladása után 1896-ban a majorsági zsellérviszony rendezése bekövetkezik, már valóban régóta elkésett intézkedésről van szó, amely csak legalizálta a zsellérek — gazdasági fejlődés által kialakított — szomorú helyzetét.

Mindezt, ha szerző kissé hosszadalmas előadásban tárja is az olvasó elé, néhol az irodalom korábbi megállapításainak egyszerű megismétlésével próbálva kitölteni a forrásnehézségekből adódó hézagokat (964. l.), és ha dolgozatának néhány megállapításával — főleg ami az egyes részletek értékelését illeti — nem is értünk maradéktalanul egyet (erre a továbbiakban utalni fogunk), mondanivalójának lényege helyes, vállalkozása eredményesnek mondható, még akkor is, ha témáját távolról sem merítette ki.

Fentiekben nem kívántuk az egyes tanulmányok tartalmi ismertetését adni, csupán — néhány elvi probléma futó kiemelése kapcsán — a kötet gazdag tematikáját hangsúlyoztuk. Itt már nem érvényesül az a felszabadulást megelőzően jellegzetes tárgyválasztás, amely egyoldalúan csupán a nagybirtok történeti múltjának megvilágítására kívánta a kutatást koncentrálni, és ez *önmagában* helyes célkitűzés mellett, méltatlanul elhanyagolta parasztnépünk múltjának feltárását. Sőt, a Szabó István szerkesztette „Tanulmányok" a fő súlyt éppen a *parasztság* történetének megismertetésére helyezi, és ezzel sok tekintetben pótolja az eddig elmulasztottakat. De nem érvényesül az a tendencia sem, amely a magyar mezőgazdaság történetének megismertetését csupán a XIX. század elejéig kívánta nyújtani, vastag választóvonalat húzva a feudalizmusból a kapitalizmusba való forradalmi átmenet s magának a tőkés agrárfejlődésnek időszaka elé. Két tanulmány teljesen s egy részben már a kapitalista kor agrárproblémáiból meríti témáját. S ha ma még mindig csak halvány vonalakkal vagyunk is képesek a magyar mezőgazdaság kapitalista múltját felvázolni — fenntartva a későbbi kiigazítások jogát —, ehhez a feladathoz most a „Tanulmányok" említett dolgozatai is segítségünkre vannak.

Néhány szót a *módszerről* is. A történettudományos vizsgálatok egyik alapkövetelménye mindig is a *részletvizsgálatokon felépülő módszer* érvényesítése volt. Ismeretes az a túlságosan egyszerű — de mégsem mindig megfogadott — tétel, hogy adatok nélkül történetet konstruálni nem lehet. Persze az adatok önmagukban még nem adnak történetet. De ahhoz, hogy történetet írjunk, a *kiinduló pont* — és ezen van a hangsúly — *az analízis* elvégzése. Még inkább így van ez az *agrártörténet* esetében. E tudományág sajátossága egyenesen előírja a részletek kutatásán és többoldalú megfigyelésén felépülő módszer érvényesítését. A mezőgazdaság, különösen a *kapitalista* korban, erősen differenciált, atomizált képe szinte lehetetlenné teszi, hogy mélyebb analízisek nélkül tárjuk fel az agrárfejlődés általános menetét. Amíg például a rokon tudományágban — az ipar tőkés vizsgálatánál — a modern, nyomtatott statisztikai forrásokból aránylag rövid időn belül lehetséges egy iparág, de az egész ipar strukturális képének áttekintése, addig a mezőgazdaság történetének kutatásánál, ugyanezen idő alatt egyetlen nagybirtok gazdálkodástörténetét sem lehet mindenoldalúan feltárni, nem is beszélve az összes különféle birtokkategóriák helyzetéről, s végül magának az egész mezőgazdaságnak a történetéről. Ha voltak a Művelődéstörténeti Iskola működésének — minden szemléletbeli konzervativizmusa mellett is — maradandó értékei, úgy azok elsősorban a helyes *módszer*, a mélyrenyúló analízisek alkalmazásának voltak köszönhetők. Nos, a Szabó István szerkesztette kötet, nem véletlenül, szintén ezt a helyes módszert követi; csakhogy változatosabb témakörben és — a marxizmus vitathatatlan pozitív hatásaként — főleg haladó történetfelfogás alapján. De elsősorban éppen szemléleti téren, az egyes problémák felfogása és értékelése terén van módunk néhány gondolat jelzésére, kritikai megjegyzésekre.

Azzal kell kezdenünk, hogy ha megállapodunk a puszta részleteknél, ha a részeredményeket nem illesztjük be kellően az általános országos — és ahol kívánkozik, a szélesebb nemzetközi — fejlődés menetébe, akkor bármily pontos felfedezéseink is veszítenek értékükből, a mondanivalónak akaratlanul is csökken a jelentősége. Szabó István még 1948-ban megjelent tanulmánykötetében nem egy jó példáját nyújtotta annak a helyes felfogásnak, miként kell pl. akár az „uradalmi" gazdálkodásról, akár a jobbágybirtok 1848. évi problémáiról írva, a vizsgálandó részlettémát az egész országos problematikával összhangba hozni, sőt ezentúl a nemzetközi kitekintés feladatát is teljesíteni, ha megállapításai több esetben vitathatók voltak is. Tulajdonképpen nehéz is a magyarországi agrárfejlődés kérdéseit az európai és közvetlenül a kelet-európai fejlődéstől teljesen elszigetelten tárgyalni, hiszen régóta ismeretes — és ez a Művelődéstörténeti Iskola munkásságának egyik érdeme —, hogy a majorsági gazdálkodás, majd — amint később marxista történetírásunk rámutatott, és ez az ő érdeme — az agrárfejlődés „porosz útja", speciálisan kelet-európai jelenség. E követelmény színvonalán természetesen elengedhetetlen egy bizonyos mértékű felülemelkedés a szűk anyagon és a részeknek az egésszel való összefüggésének kritikus, értékelő megítélése. De ebben a vonatkozásban a kötet egyik-másik tanulmánya némi hiányérzetet kelt bennünk. Több esetben is elmarad a részfolyamatoknak az országos fejlődés szélesebb perspektívájába való ágyazásának — sokszor önként adódó — végrehajtása, és a nemzetközi kitekintés teljesen hiányzik Rácz István tanulmányában, ami a szerzőt sokszor a szükségtelen hipotézisek és pótgondolatok alkalmazásának terméketlen útjára sodorja. Kétségtelen, hogy választott témája a XVIII. század vége általános politikai viszonyainak, főként pedig a bécsi udvar politikájának behatóbb ismeretét és ismertetését követelte volna meg. A sárospataki és regéci uradalomról írva is hatásosabb lett volna az egykorú hazai agrárfejlődés csomópontjainak megjelölése, ezen belül a feudális bérleti és feudális önkezelésű árugazdálkodás érdekes problémáinak jelzése, aminthogy a majorsági zsellérség ügyét is izgalmas lett volna a Monarchia országai jobbágyfelszabadulási mozgalmainak szélesebb távlatai közt tárgyalni, ezáltal is határozottabb formában jelölni ki a hazai fejlődés sajátos jegyeit.

Lehetséges, hogy a magyarországi agrárfejlődés fővonalainak a kelleténél halványabb felvázolása az oka a feudalimusból a kapitalizmusba való átmenet során kialakult termelési és munkaviszonyok értékelése körül mutatkozó bizonytalanságoknak. Már eleve nem a legsikeresebb indítás Für Lajosnál a majorsági zsellérség „fogalmát", „tartalmát" e viszony kialakulásától elszakítva, külön alfejezetekre szabdalva tárgyalni, hiszen amellett, hogy a „fogalom" nem választható el a „tartalomtól", mindkettő a „kialakulás" történelmi körülményeinek függvénye. A nem történeti módszerű indítás következménye az lett, hogy a „majorsági zsellérség fogalmá"-nak meghatározásánál a szerző „inkább a kapitalista szabad birtok jogelveinek megfelelően", „bérlő"-nek tekinti a zsellért (417. l.), míg később, amikor 48 után a tőkés agrárszervezet kialakulására tesz utalásokat, a majorsági zsellérviszonyt „tulajdonképpen a feudális jellegű ledolgozási rendszernek egy feudális eredetű változata"-ként jellemzi (468. l.). A két meghatározás nem egyértelmű. Hasonló következetlenségek dolgozatában még több helyen is előfordulnak (434—436. l.). Természetesen méltányoljuk a szerzőnek azt a helyes igényét, hogy a 48 előtti és a 48 utáni *újonnan kötött* zsellérviszony között különbséget kíván tenni, rámutatva, hogy a forradalom után néha proletársorúak is e függőségi viszonyba kerülnek. De azzal az általánosító véleményével, hogy „az 1848 után létrehozott új zsellérviszonyok" csak azért, mert a parasztok elvileg „szabadon kötnek szerződést a földbirtokosokkal", „a szabad paraszti bérlet egyik fajtájának is tekinthetők", természetesen nem érthetünk egyet. Ilyen alapon a felszabadult, volt úrbéres jobbágy ledolgozásos bérletét is szabad paraszti bérletnek kellene tekintenünk, holott erről szó sincs. A probléma lényege mindig az, *milyen egzisztencia* jut bérlethez. Azután, ameddig a robotot szolgáltatja, rá is hat még a gazdaságon *kívüli* kényszer. A munkaviszonyok értékelésével kapcsolatban Oláh József tanulmánya esetében is azt kell szóvátennünk, hogy a részesaratók munkája sem bír minden esetben a *bérmunka* jellegével. Itt is meg kell nézni, *milyen gazdasági viszonyok* közt élő személy az arató. Mert, ha az uradalom a szénakaszálás egy részét „tulajdon jobbágyainak" adja ki „felébe" — mint ahogy jelen esetben szó van róla —, bérmunkásról *nem* beszélhetünk. (315. l.) A munkaviszonyoknak ez a sokszínűsége — amely mindig konkrét meghatározást kíván — természetesen szoros összefüggésben van a feudalizmusból a kapitalizmusba való magyarországi átmenet ellentmondásos tendenciáival.

Für Lajos tanulmányának az a része egyébként, ahol Fényes jobbágy-zsellérrétegeződési statisztikai adatait a „magyar parasztságra" vonatkoztatja, nemcsak a kötet többi, hanem saját tanulmányának mondanivalójával is ellentétben van. (467. l.) Hiszen

ismeretes, hogy Fényes adatai nem „a parasztságra", hanem csupán az úrbéres parasztságra vonatkoztathatók. Fentebb már céloztunk e kérdés általános jelentőségére. Félreértés az is, amikor a Szabad Györgytől felfedezett „jogbiztosítási" eljárást, a *majorsági* földek járadékok ellenében történő használatának területére helyezi át. (426. l.) A „jogbiztosítás" értelme világos, ha azt a telkeken kívüli, de jobbágyi használatban lévő maradvány-irtásföldekre vonatkoztatjuk, melyeket a földesúr alkalmas időpontban saját uradalmához tartozó földeknek jelenthet ki. „A jogbiztosítás" éppen azt célozza, hogy az *eredetileg* jobbágyi használatú (bár telken kívüli) földek, az uraság kezére kerüljenek. De a már *eredetileg is az uraság kezén lévő majorsági* földek esetében nincs semmi értelme a „jogbiztosítási" eljárásnak, hiszen e földek *majorsági természetét* nem kellett külön eljárással elismertetni. Itt legfeljebb arról lehetett szó, hogy ezt a földet a zsellérek szolgálatmegtagadás formájában kívánták tulajdonukba venni. Az adott esetben arra kell vigyázni, hogy a nem úrbéres, de paraszti használatban lévő *majorsági* földek és a nem úrbéres, hanem *telken kívüli* — de mégsem majorsági — *jobbágyföldek* (irtások, remanenciák) között különbséget tegyünk.

Nagyon helyes a Deák-féle tervezetnek — a majorsági zsellérügy viszonylatában is jelentkező — viszonylagos progresszivitását kiemelni, hiszen maga Szabó Ervin is meglehetősen szűkkeblűen bánt ezzel a kérdéssel. De úgy gondoljuk, hogy a szerző kissé túlment a pozitívumok kiemelésének reális határán, amikor azt írja, hogy a „kimondottan majorsági földekre is lehetővé" tett önmegváltás „egyfajta földosztásnak" felelt volna meg. (454—5. l.) Először már az is felettébb illuzórikus volt, hogy a „kimondottan" majorsági földek paraszti megválthatásának jogi elismertetése (ha a földesúr nem is tudja bizonyítani e földek majorsági voltát) — az adott osztály-erőviszonyok között — megvalósul-e. Másodszor és főleg, ha a „magánjog síkján" megvalósul is, gyakorlati keresztülvitele elé a jobbágyok *önmegváltási kényszere szab komoly akadályokat*. Ezt a megoldási *lehetőséget* egyenlőnek tekinteni a „földosztás" lehetőségével: ezt kissé túlzott értelmezésnek tekintjük. Nézetünk szerint itt egy valóban komoly és a legutóbbi évekig meglehetősen elhanyagolt politikai progresszióról van szó, amely, ha megvalósul, több ponton is továbbfejlesztette volna az 1848. IX. tc.-t. De ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a „jogi síkon" megfogalmazott lehetőségek határa sokkal messzebbre terjedt a gyakorlati végrehajtás anyagi lehetőségeinél. Az önmegváltás elve olyan fékező, korlátozó erő volt a *gyakorlatban*, amely a jogászi pontossággal megformulázott nagy lehetőségekből csak igen keveset engedett volna *valóraváltani*.

Orosz István fogalmazásából úgy tűnik, mintha a XVII. századi szőlőbérlet „nem feudális jellegű" viszony lett volna. (49—51. l.) A bérlet önmagában még nem jelent tőkés viszonyt. Van *feudális* bérlet is, és a „feles-harmados" szőlőbérletek lényegében ilyen *feudális* bérletnek minősülnek. A tőkés viszony létrejöttéhez a „kétkezi munkások tömegén" kívül nem a „munkáltató munkaigénye", hanem a munkaerő megvásárlásához megkívánt *tőke* szükséges. (47. l.) Nem értünk teljesen egyet a szerző végső értékelésével sem, ti. annyiban, amennyiben *túlzott* jelentőséget tulajdonít a hegyaljai jobbágyság lehetséges „felemelkedésének" a nemesség soraiba. (58. l.) Természetesen nem kívánjuk kétségbe vonni e társadalmi emelkedés *bizonyos* lehetőségeit, csupán két körülmény egyidejű hangsúlyozásának elmaradását tesszük szóvá. A mezővárosok jobbágynépének átmeneti emelkedését követően — mint a szerző dokumentálja — a *helybeli* telkes jobbágyok nagymértékű süllyedése is végbemegy, és a század végére e „gazdag paraszti réteg" csaknem „teljesen eltűnt a Hegyaljáról. Szerepét a paraszti sorban élő, paraszttelken gazdálkodó, de, személyében szabad' taxás nemes réteg vette át." (34. l.) Vagyis: társadalmi emelkedés lehetősége egyfelől, de társadalmi süllyedés valósága másfelől. Másrészt az sem volt véletlen, hogy a „nemesség közé emelkedés" paraszti perspektívája illúzió maradt, távol a történelmi valóságtól.

Úgy gondoljuk, hogy ismertetésünknek nem feladata a részletproblémák mindegyikének felemlítése s kivált a még itt-ott észlelhető kisebb jelentőségű terminológiai pontatlanságok, a néhol öncélúvá vált statisztikai képletek kritikai észrevételezése. Különben sincs munka, amelyben ne lennének vitatható tételek vagy hiányosságok, és ha ezek csak kisebb jelentőségűek, mint jelen esetben is, úgy jelzésük mellett a tanulmánykötet hasonlíthatatlanul nagyobb eredményeit kell méltányolnunk. A Szabó István szerkesztette „Agrártörténeti tanulmányok" jelentős eredménye új történetírásunknak, hozzásegít ahhoz, hogy mind mélyebben hatoljunk be agrár-parasztságtörténetünk egyre gazdagabban feltáruló világába.

SÁNDOR PÁL

BIBLIOGRAPHIA LITT ERARUM HUNGARIAE OECONOMI CARUM RURALIUM – A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI SZAKIRODALOM KÖNYVÉSZETE (1831–1867). A MAGYAR GAZDASÁGI SZAKIRODALOM KÖNYVÉSZETÉNEK III. KÖTETE

Szerk. S. Szabó Ferenc. Budapest 1956. 659 l., 3 t.

A Mezőgazdasági Múzeum hasznos szolgálatot tett a magyar tudományosságnak az 1831—1867 között megjelent mezőgazdasági irodalom bibliográfiájának kiadásával. Több mint másfél évtized telt el azóta, hogy a Magyar gazdasági irodalom könyvészetének II. kötete (1806—1830) 1939-ben megjelent. *Bakács István* és *Gerendás Ernő* az anyaggyűjtést a most kiadott kötethez már akkor megkezdték s nagyrészt be is fejezték, mégis az összegyűjtött anyag hiányosságai és a háború miatt a bibliográfia kiadása elmaradt. A Mezőgazdasági Múzeum 1952-ben határozta el a gyűjtés kiegészítését, hogy azután a kiegészített anyagot közreadhassa. (A kiegészítés anyagát *Éber Ernő* és *Takács Imre* gyűjtötte.)

Míg a korábban megjelent két kötet a gazdasági irodalom minden ágazatára kiterjed, addig ez a kötet főként a mezőgazdasági irodalom köréből közöl csaknem 3800 címet, majdnem annyit, mint a 325 évet feldolgozó előző kötetek együttesen. A címanyag mennyisége és egyneműsége már egymagában is azt jelzi, hogy történelmünknek ebben az eseménydús szakaszában milyen nagy erővel jelentkezett a gazdasági gondolkodás terén a zsákutcába jutott feudális termelésből való kibontakozásra irányuló törekvés.

A címanyag két nagyobb részre oszlik. Az első rész hetven szakcsoportba osztva közli a régi gyűjtés 3639 címét, a második rész pedig az 1952-től gyűjtött 160 munka címét sorolja fel az első rész szerinti szakbeosztásban. A címleírások után a legtöbb esetben rövidítések utalnak az egyes könyvek lelőhelyére. Azok a könyvek, amelyeknél ilyen utalás nincs feltüntetve, a háború folyamán megsemmisültek vagy pedig más könyvtárakba kerültek, s hollétük nem volt kideríthető.

A korábbi kötetek időrendben sorolták fel korszakuk címanyagát, amelyben szakmutató segítségével igazodhatott el az érdeklődő. Ehhez képest hasznos és mindenképpen helyeslendő kezdeményezés a szóban levő kötetben az anyag szakcsoportosításban való közlése. (A hetven egyenértékű kategóriából álló szakrendszer ismertetésére sajnos nem térhetünk ki.) A szakcsoportok a lehetőség határain belül az Egyetemes Tizedes Osztályozás osztályaihoz igazodnak, s a szerkesztők az egyes fejezetek élén feltüntették az ETO szakjelzetét is. A szakbeosztás folytán e kötet anyaga sokkal jobban áttekinthető, mint az előző két köteté. Mégis úgy véljük, hogy néhány formális szakcsoportot felesleges volt felvenni (pl. árjegyzékek, alapszabályok). Az e csoportokban felsorolt munkákat tartalmi szempontból más kategóriákba lehetett volna besorolni. A szakcsoportokban az egyes címek időrendben, az azonos években megjelent munkák pedig az illető évnél a szerzők, illetve a rendszók betűrendjében követik egymást.

Fentebb említettük, hogy az eredeti, illetve az 1952 után gyűjtött anyagot különkülön részben közli a kötet; az elkülönítésnek ezt a módszerét azonban nem okolja meg sem az előszó, sem a kutatóknak szánt útmutatás. A megoldást sajnos nem tarthatjuk szerencsésnek, mert nehézkessé teszi a kötet használatát. Bár a mutató mind a két részt felöleli, használata csak akkor segít ki bennünket, ha már ismert könyv adatai után érdeklődünk. Egy bizonyos tárgykörre vonatkozó irodalom összeállításánál a két rész megfelelő szakcsoportjában felsorolt irodalmat egyaránt figyelembe kell vennünk. Az 588. oldal jegyzetét olvasva az elválasztás e módszerét illető kétkedésünk még inkább erősödik, hiszen ez a jegyzet tudtunkra adja, hogy a rendezés során néhány, az eredeti gyűjtésbe tartozó cím a kiegészítés anyagába, és a kiegészítésbe tartozó cím az eredeti anyagba került. A régi és az új gyűjtésű anyag elválasztását valamilyen megkülönböztető jellel is meg lehetett volna oldani, ha ezt a szerkesztők szükségesnek vélték. A bibliográfia használója számára azonban a különválasztás szükségessége egyáltalán nem világos.

Ezzel szemben kívánatosabb lett volna, ha a II. kötet megjelenése után előkerült, az I. és II. kötet korszakához tartozó címeket az I. és II. kötet pótlásaként külön fejezetben adták volna közre. Bár e címek a korábbi megjelenésből eredően mindig az egyes szakcsoportok élén találhatók, az a kettősség, hogy e munkák az eredeti anyagban és a kiegészítésben egyaránt fellelhetők, körülményessé teszi az I. és II. kötet anyagának kiegészítését.

Meg kell még említenünk, hogy e kötet nagyobbára a korszakban önállóan megjelent munkákat tartalmazza. Az időszaki kiadványokban megjelent mezőgazdasági vonatkozású cikkek gyűjteményét rendszeres gyűjtőmunka után külön kötetben később kívánják kiadni. Az esetlegesen, leginkább külföldi folyóiratokból vagy a Magyarország-

gon nem található magyar nyelvű periodikákból előkerült cikkek azonban e kötetbe kerültek bele, nehogy az a látszat adódhassék a cikkeket feldolgozó kötet megjelenése után, hogy ezeket a nehezen hozzáférhető időszaki kiadványokat is rendszeresen feldolgozták.

A mutatóról egyet-mást már mondottunk. A tárgy szerinti eligazodásnál a szakbeosztást kell figyelembe vennünk.

A kötet történelmünk egyik legmozgalmasabb korszaka gazdasági gondolkodásának eredményeit regisztrálja. Az agrártörténeti kérdések iránt érdeklődők nagy haszonnal fogják forgatni.

VARGA ISTVÁN

ЕЖЕГОДНИК ПО АГРАРНОЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ 1958 Г.

Таллин. 1959. 323. стр.

(Kelet-európai agrártörténeti évkönyv 1958.)

Számos monográfia és a néhány évę folyamatosan megjelenő agrár- és parasztságtörténeti tanulmánykötetek mellett a szovjet történettudomány nemrégiben igen érdekes és távlataiban a magyar agrártörténet kutatói számára is figyelemre méltó kezdeményezéssel lépett fel. Pontosabban az Észt SZSZK Tudományos Akadémiája vetette fel 1958-ban egy Kelet-Európa agrártörténetének főbb kérdéseivel foglalkozó symposium gondolatát, s ezt a kezdeményezést a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Osztálya nagy lelkesedéssel karolta fel. 1958. december 9—12. közt Tallinban zajlott le az első symposium a Szovjetunió kelet-európai területein fekvő köztársaságok történészeinek részvételével. Az első konferencia a tervek szerint három tárgykörrel foglalkozott: a mezőgazdasági termelőerők története, a falusi termelési viszonyok és az osztályharc története, a kormány agrárpolitikájának története. Időbeli keretként pedig a XVIII—XIX. századot szabták meg. A konferencián 17 előadás hangzott el, s ezeket élénk vita követte. A 17 előadás közül viszont csak kettő foglalkozott a Szovjetunión kívüli kelet-európai államok történetével, zöme tehát a Szovjetunió agrártörténetének egyes kérdéseit világította meg.

Az itt ismertetett kötet a konferenciának majdnem egész anyagát tartalmazza. Három előadás kivételével, amelyek már korábban megjelentek, közli az előadások szövegét és a hozzájuk kapcsolódó vita anyagát. Persze az előadásokat a vitán elhangzott észrevételek alapján már kijavították a szerzők, így bizonyos egyenetlenséget mutat az egész kötet, hiszen a vita során olyan kritikai észrevételek hangzanak el, amelyeknek az indulópontját az olvasó az előadás szövegében már nem találja meg. A kötet előszavában *V. K. Jacunszkij* ismertette a symposium létrejöttének történetét, és néhány általános tanulságot vont le, különösen utalt arra, hogy a történeti irodalomban, többek között magában a konferenciának az anyagában is fellelhetők bizonyos túlzások a parasztság történetével kapcsolatosan, egyrészt a parasztmozgalmak jelentőségének és terjedelmének túlbecsülése, másrészt a parasztság elnyomorodásának túlzott hangsúlyozása, amiből, ahogy az egyik felszólaló, *A. L. Sapiro* hangsúlyozta is, az következik, hogy a parasztság már a feudalizmus kialakulásának a korában olyan nehéz helyzetben volt, hogy jóformán egyáltalában meg sem tudott élni, a következő évszázadok során pedig helyzete egyre romlott. Nyilvánvaló, hogy ennél árnyaltabb, reálisabb képet kell a parasztság történetéről megrajzolni, hogy ez a kép hiteles legyen.

G. I. Naan és *Sz. D. Szkazkin* megnyitó szavai után (Szkazkin itt utalt arra, hogy már a forradalom előtti orosz értelmiség igen sokat és jól foglalkozott a parasztság történetével) az 1960-ban elhúnyt *K. V. Szivkov* volt az első előadó. A szemestermelés néhány tanulsága az európai Oroszországban a XVIII—XIX. sz. fordulóján c. előadásában az 1801—1803 között évenként összeállított „Általános tudnivalók", egy eddig csak igen részlegesen figyelembe vett országos statisztikai jellegű forrásanyag felhasználása alapján vont le bizonyos következtetéseket az oroszországi gabonatermelésre vonatkozólag, így elsősorban azt, hogy az adott időszakban a gabonatermelés majdnem felét a nem feketeföldes terület adta, mert a feketeföldes területet még távolról sem használták fel teljesen. Az általános termés, persze nagyobb ingadozásokkal, a 3—3,2-szeres volt, viszont a balti területen az 5—6-szoros. Általában tehát azt lehet mondani, hogy a mezőgazdasági termelés még távolról sem használta fel az ország gazdasági lehetőségeit. Az is megállapítható a korabeli lélekszámmal való összevetés alapján, hogy az évi gabonatermelés még

valamivel alatta is maradt a lakosság szükségleteinek; ez magyarázza azt, hogy a kortársak szerint a parasztok igen nehezen élnek meg, gyakran éheznek. Viszont a termés egyenlőtlen elosztása következtében egyes helyeken mégis akadt gabonafölösleg, amelyet a földesurak kivitelre szántak.

N. V. Usztyugov : Az Uralon túli déli terület orosz paraszti betelepítésének történetéből a XVIII. században c. előadásában megállapította, hogy a század során nagyjából megtörtént az Uraltól délkeletre fekvő terület betelepítése, és bár itt többféle gabonafajtát vetettek, már ekkoriban kibontakozóban volt az a tendencia, hogy ez a terület elsősorban búzatermeléssel foglalkozzék.

G. P. Strod : Az áttérés a nyomásos földművelésről a vetésforgóra Lettországban a XIX. sz. első felében c. tanulmányában igen részletesen vizsgálta az agrártechnika fejlődését, azoknak az eszközöknek a fejlődését, amelyek lehetővé tették a föld intenzívebb megművelését, a takarmánynövények és a burgonya termelését. Különösen a lóhere és a burgonya meghonosodása, elsősorban a nagybirtokon, jóval kisebb mértékben a paraszti gazdaságokban, valamint a korabeli agrárszakirodalom fejlődése volt az előfeltétele a vetésforgóra, ill. átmenetként a soknyomásos (7- vagy 10-nyomásos) rendszerre való áttérésnek. Kísérletek történtek a trágyázás megoldására is. Az 1830-as évekre már világossá vált, hogy a többnyomásos gazdálkodás jelentős mértékben növeli a terméseredményeket, mert a századforduló körüli évtizedek átlagos terméseihez képest ekkorra már erősen megnőtt a termés, búzából pl. a századforduló idején 4 1/85-szörös volt a termés, az 1810—1830-as évek átlagában pedig 9 1/55-szörös, a többi gabonafajtánál ennél valamivel csekélyebb volt az emelkedés. Az 1860-as években a többnyomásos rendszerről már megtörtént az áttérés a vetésforgóra, aminek egyik alapvető előfeltétele volt az, hogy a nagybirtok már általában bérmunkásokkal dolgoztatott.

A vita során *A. Sz. Nyifontov*, *K. V. Szivkov* és *I. D. Kovalcsenko* előadására reflektálva (az előadás a kötetben nem jelent meg, mert „Az oroszországi mezőgazdasági termelés színvonalának dinamikája a XIX. sz. első felében" címen már napvilágot látott az Isztorija SZSZSZR c. folyóirat 1959. évi 1. számában) a hivatalos jelentések forrásértékének problematikus voltára utalt. *M. T. Beljavszkij* Szivkov előadásával kapcsolatban nem értett egyet azzal, hogy az agrotechnikai fejlődésben a nagybirtok járt elől, véleménye szerint a termelőerők fejlődése elsősorban a paraszti gazdaságban folyt. *N. N. Ulascsik* arra mutatott rá, hogy Litvániában és Bjelorussziában a század dereka felé a gabonatermés nem csökkent, hanem emelkedett. Szivkov válaszában arra utalt, hogy a hivatalos források nagy hiányossága, hogy nem lehet belőlük megállapítani, mennyi része volt a termelésben a parasztságnak, és mennyi terméstadott a nagybirtok. Figyelmeztetett arra, hogy a XVIII. sz. végén még nem lehet a háromnyomásos rendszer válságáról beszélni, ahogy azt Strod tette, mert a válságból forradalom vagy reform jelenti a kiutat, ahogy az 1861-ben be is következett, tehát a XVIII. sz. végén inkább csak a háromnyomásos gazdálkodás bomlásáról lehet szó. Kovalcsenko válaszában arra utalt, hogy a század dereka táján a mezőgazdasági termelésben mindenütt két tendencia mutatkozik, egyrészt a jobbágyi gazdálkodási formák csődje, másrészt pedig a tőkés termelési viszonyokon alapuló mezőgazdasági termelés fejlődése; az ellentmondó adatok, amelyeket előadásával szemben felhoztak, ezt a két tendenciát tükrözik.

J. J. Kahk : A magánföldesúri parasztok osztályharca történetének néhány általános problémája a feudális formáció bomlásának és válságának korszakában c. tanulmányában a Szovjetunió területén lezajlott parasztmozgalmakon túlmenően az egyéb kelet-európai területek parasztmozgalmait is bevonta vizsgálódási körébe, de nem mindig a legmegfelelőbb források alapján, amiből azután olyan hamis következtetések adódnak, hogy az 1831-es szlovákiai kolerafelkelés legfőbb formája szerinte elsősorban a robot megtagadása volt. Nem kell különösebben magyarázni, hogy a kolerafelkelést egyáltalában nem lehet a szolgáltatások megtagadásának a kategóriájába sorolni. A szerző két észtországi parasztfelkelést vizsgált meg igen részletesen levéltári források alapján, az egyik 1805-ben, a másik 1858-ban zajlott le, és összehasonlításukból azt a következtetést vonja le, hogy a korábbi felkelésben jóval nagyobb volt a parasztok szervezettsége és harci kedve, a későbbiben viszont nagyobb tömegek vettek részt. Ezt a megállapítást támasztja alá a kelet-európai parasztmozgalmak áttekintésével, s ennek eredményeképpen arra a következtetésre jut, hogy a XIX. sz. folyamán a parasztmozgalmak, bár nagyobb tömegeket fognak át, veszítenek támadó lendületükből, és inkább passzív formákra szorítkoznak. Végül néhány problémát vet fel, amelyeknek a megválaszolását a további kutatásoktól várja. Ilyen az, hogy milyen hatást gyakorolt a parasztság osztályharcára a nemzetiségi különbség, vajon az ellenállás passzív formái jelentik-e mindenütt az osztályharc uralkodó formáját, mi a parasztság antifeudális ideológiájának a lényege, véget ér-e

a XVIII. századdal a paraszthábor kora és ha igen, miért, és végül, milyen az egyes paraszti rétegek szerepe a mozgalmakban, vagyis milyen hatással van a parasztság differenciálódása a parasztmozgalmakra.

A. L. Sapiro: A zsellérség fejlődése Oroszországban a XVIII. században címen a zsellér (bobil) szó eredetével és a mögötte rejlő társadalmi tartalommal foglalkozva arra a megállapításra jut, hogy a zsellérek a XVI—XVII. században Oroszországban éppúgy széles körben elterjedt társadalmi kategória volt, mint valamivel később Lett- és Észtországban, orosz területen azonban a XVIII. sz. első évtizedeitől kezdve ez a réteg eltűnt, mert a zsellérek, akik csekély földjükből nem tudtak megélni, más mellékfoglalkozásokból tartották fenn magukat, ezen az alapon viszont a földesurak parasztoknak minősítették őket, és a paraszti gazdaságok után járó pénzszolgáltatást követeltek tőlük. Észt- és Lettországban a zsellérség a XIX. és XX. században is megmaradt, a zsellérek saját csekély földjük művelése mellett kénytelenek voltak bérmunkát vállalni a nagybirtokon.

J. P. Sloszberg: A bjelorussziai feudális járadék változásának a kérdéséhez a XVII—XVIII. században (a feudális uradalmak inventáriumainak adatai alapján) c. előadásában azt állapítja meg, hogy Bjelorussziában, elsősorban nyugati területén a XVI—XVII. sz. fordulóján indult meg a majorsági gazdálkodás, középső területein a XVII. sz. első felében, míg keleten alig fejlődött ki. Ez a munkajáradék előtérbe kerülésére vezetett, gátolta az árutermelés, a városok, a kézműves ipar fejlődését. A XVII. sz. derekáig még voltak a robot alól felmentett kiváltságolt paraszti rétegek, de a XVIII. sz. elejére már nagyjából egységes, robottal tartozó parasztságot találunk, amely többségében negyedtelken gazdálkodik. Az 1760-as években indul meg a mezőgazdaság fejlődése az északi háború pusztításai után és ezzel együtt a majorsági gazdálkodás válsága is.

P. V. Szovetov: A feltételes földbirtoklás Moldvában a XVI—XVIII. században és eltérése más kelet-európai országoktól c. előadásában úgy látja, hogy a feltételes, vagyis bizonyos szolgálathoz kötött feudális földbirtok Moldvában két formában fejlődött ki: a fejedelmi földek szolgálat fejében történt átengedése, korlátozott örökösödési joggal, ill. a bojároknak ideiglenes használatba adott falvak, örökösödési jog nélkül. A XVII. századig azonban egyik forma sem járta végig azt az utat, amelyet a többi kelet-európai országban megtett, ez a földbirtok nem vált allodiummá, sőt később a feltételes földbirtoklás teljesen fel is számolódott. Más országokban a feltételes feudális földbirtok elsősorban a köznemesség kezében volt, és a központi hatalom erre támaszkodva tudott megerősödni a feudális nagybirtokkal szemben (pl. Oroszországban), ezzel szemben Moldvában — többek között a török fennhatóság következtében — a feltételes földbirtok helyett a nagybojárság allodiális birtoka bontakozott ki, ennek természetes következménye pedig a központi hatalom gyengesége volt.

A vitában *Szkazkin* Kahk előadását tovább fejtegetve a parasztmozgalmak formáit a gazdasági fejlődéssel kapcsolta össze: véleménye szerint a fejlett feudalizmus korában a parasztmozgalmak mint eretnekmozgalmak jelentkeznek, a tőkés viszonyok fejlődésének kezdetén viszont a parasztok muzsikország létrehozására törekszenek, s amikor kiderül, hogy ez lehetetlen, akkor kapcsolódnak a polgári forradalomhoz. Usztyugov Sapiro fejtegetéseivel szemben azt hangoztatta, hogy a zsellérség nem volt állandó kategóriája az orosz társadalomnak, állandó fluktuálás állt fenn a zsellérség és a parasztság közt. Vitatta a bobil-fogalom Sapiro által adott meghatározásának helyességét is. *D. L. Pohilevics* arra utalt, hogy a kelet-európai országokban a pénzjáradék a feudalizmus végéig nem jutott uralkodó szerephez. *Kovalcsenko* a parasztmozgalmak passzív formáinak előtérbe kerülését a XIX. sz. első felében az államapparátus megerősödésével magyarázta. *Szivkov* figyelmeztetett arra, hogy a parasztmozgalmakban erősen meg kell vizsgálni a különböző paraszti rétegek szerepét. *A. G. Manykov* szerint a parasztmozgalom a XIX. sz. elején nem veszített erejéből, csak formái változtak meg, mert az uralkodó osztály jóval szervezettebben tudott szembeszállni vele. *R. K. Kenkmaa* a zsellérség továbbélésére utalt, és szükségesnek látta volna a zsellérek arányának a megállapítását. *A. M. Anfimov* Strod előadásához kapcsolódva azt hangsúlyozta, hogy a lett nagybirtok is számos feudális maradványt őrzött meg a XIX. sz. második felében. *H. H. Kruus* Kahk előadásának jelentőségét húzta alá, és hosszan fejtegette a különböző szovjet köztársaságok történészei közti együttműködés jelentőségét. Kahk válaszában úgy látta, hogy túl széles körben vetette fel a problémát, helyesebb szűkebb körben, de szélesebb forrásanyaggal dolgozni. Sapiro kitartott saját álláspontja mellett, s újból leszögezte, hogy a bobil szó eredetéről nem tudhatunk semmi biztosat.

I. A. Voronkov: A nagylengyelországi kaliszi powiat nemesi nagybirtokon élő parasztjainak helyzete a XVII. sz. második és a XVIII. sz. első felében c. előadásában

hangsúlyozta a parasztság elszegényedését ebben a korszakban és a kizsákmányolás fokozódását. A paraszti vetésterület jelentősen csökkent a majorsági birtok javára. A parasztság elnyomorodásának okát a majorsági gazdálkodás kibontakozásában látta.

V. V. Csepko : A parasztok helyzete és az osztályharc a bjelorussziai faluban a XIX. sz. első felében c. előadásában a feudalizmus válságának a parasztmozgalmak fokozódására gyakorolt hatását fejtegette, részletesebb adatokat sorakoztatott fel annak bizonyítására, milyen jelentős mértékben nőttek meg a parasztmozgalom aktív formái is.

N. N. Lescsenko : Az ukrajnai agrárviszonyokban bekövetkezett változások az 1861-es reform végrehajtásának eredményeként c. előadásában arra utalt, hogy a reform következtében jelentős mértékben csökkent a parasztok kezében levő föld területe, ugyanakkor igen nagy különbségek mutkoztak, mert jelentős számmal voltak viszonylag nagy földterülettel rendelkező parasztok. A kapitalizmus fejlődését erősen akadályozta a nagybirtok fennmaradása, a paraszti földterület csökkentése, a parasztság adóterhei, különösen a váltságdíj, és ezért 1861 után tovább folytatódtak, sőt megerősödtek a parasztmozgalmak.

L. A. Loone : A kapitalizmus néhány elemének fejlődése Észak-Észtország mezőgazdaságában az 1820—1850-es években c. előadásában megállapította, hogy az észtországi jobbágyfelszabadítás után valamelyest fejlődtek a mezőgazdasági termelőerők annak eredményeképpen, hogy egyrészt a robotos nagybirtok is alkalmazkodott az új viszonyokhoz, másrészt fejlődtek a tőkés viszonyok, a parasztok jelentős része földdel is ellátott bérmunkássá vált. Az 1840-es években a parasztok egy része robot helyett pénzjáradékkal tartozott, ami ismét a tőkés viszonyok kibontakozását segítette elő. A kapitalizmus teljes győzelme azonban a robotos gazdálkodás csődjének és a parasztok osztályharcának az eredményeképpen csupán a következő korszakban ment végbe.

A vita során *Sapiro* arra hívta fel a figyelmet, hogy alaposabban meg kellene vizsgálni a paraszti differenciálódás folyamatát, mert az egyes szűkebb korszakokkal foglalkozó kutatók egyaránt ezzel a fogalommal operálnak, holott tartalmilag különböző jelenségekről van szó. *A. M. Anfimov* véleménye szerint Észtországban a XIX. sz. első felében még csak feudális járadékról beszélhetünk, akkor is, ha ez pénzjáradék. *Beljavszkij* hangsúlyozta, hogy élesen meg kell különböztetni a parasztháborúkat a parasztmozgalmak más formáitól a XIX. sz. első felében. *Pohilevics* Voronkov előadásával szemben hangsúlyozta, hogy a lengyelországi parasztság elnyomorodásában nem a majorsági gazdálkodás megléte volt a főok, hanem a háborús pusztítások. *Nyifontov* a parasztmozgalmak kérdésére visszatérve hangsúlyozta, hogy a XIX. sz. első felében is lehetséges volt az általános parasztháború kitörése. *Kovalcsenko* az 1861-es jobbágyreform burzsoá jellegét hangsúlyozta, és utalt arra, hogy a történetírás még nem tisztázta, milyen hatással volt a parasztságra a személyes szabadság megadása. *Ulascsik* Csepko előadásában hiányolta az egyes belorussziai területek sajátosságainak a bemutatását. *L. V. Razumovszkaja* Voronkov előadásával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a lengyelországi parasztság elnyomorodása mellett a parasztok felemelkedésének a példáival is találkozhatunk, az új földnélküli vagy kevésföldű paraszti kategóriák már a XVII. századnál korábban jelentkeznek. *Szivkov* szerint nem lehet egy rövid és elég szenvedélyes hangú vitában eldönteni, vajon a XIX. század első felében volt-e parasztháború vagy sem. Ehhez elsősorban újabb jelentős kutatások szükségesek, amelyekre éppen a jobbágyreform közelgő 100 éves évfordulója ad alkalmat.

I. I. Kosztyusko : Az 1864-es parasztreform a Lengyel Királyságban c. előadásában kimutatta azt, hogy az 1864-es jobbágyfelszabadítás következtében jóval kevesebb feudális maradvány maradt meg itt, mint Oroszországban; a reformmal a cári kormányzat arra törekedett, hogy csökkentse a lengyel nemesség jelentőségét az ország gazdasági, társadalmi és politikai életében, bár ugyanakkor alapjában biztosította a földesurak érdekeit. Számos paraszt nem kapott a megélhetéshez elegendő földet, sokan pedig föld nélkül maradtak. A reform után jelentékenyen meggyorsult a parasztság differenciálódása.

N. N. Ulascsik : A kötelező inventáriumok bevezetése Bjelorussziában és Litvániában c. előadásában az eddigi irodalom állításaival szemben bebizonyította, hogy a kötelező inventáriumok (urbáriumok) bevezetése megtörtént, s ezek az inventáriumok határokat szabtak a földesúri önkénynek, ezért is gyűlölték annyira a földesurak. És bár az inventáriumokat azért vezették be, hogy ezzel konzerválják a feudális társadalmi rendet, valójában kiélezték az osztályharcot, megnehezítették a szolgáltatások behajtását, és ezzel a földesurakat is arra késztették, hogy inkább az egész feudális rendszer felszámolása mellett foglaljanak állást.

D. L. Pohilevics : A. Tizengauz agrárreformja és a szawlei felkelés c. előadásában a lengyel állami birtokokon a XVIII. sz. derekán végrehajtott reformot ismerteti, amely-

nek az értelmében a pénzszolgáltatásról újból visszatértek a robotos gazdálkodásra, de már a modern agronómia alapján gazdálkodtak, és paraszti robottal dolgozó manufakturákat hoztak létre. Ennek a reformnak az eredménye a paraszti osztályharc megerősödése volt, viszont felkelésre csak a szawlei uradalomban került sor, mert a reform előtt itt jóformán az egész parasztság csak pénzszolgáltatással tartozott, tehát a robotra való visszatérés itt érintette érzékenyen az egész parasztságot.

A vita során *Voronkov* Csepko előadásához kapcsolódva úgy látta, hogy Bjelorusszziában a mezőgazdaság válsága nem az 1840-es, hanem már az 1820-as években megindult. *Kahk* szerint az észtországi földbirtokosok inkább szembefordultak a tőkés fejlődéssel, mintsem hogy alkalmazkodjanak hozzá, amit az is mutat, hogy a parasztság kisebb része térhetett csak át az 1840-es években a pénzjáradékra. *Szkazkin* a nyugateurópai fejlődéssel való összehasonlítás fontosságát hangsúlyozta, és csatlakozott ahhoz a felfogáshoz, amely szerint a feudalizmus utolsó szakaszában, az abszolutizmus korszakában nem lehet parasztháborúról beszélni. *V. Millerja* felhívta a figyelmet arra, milyen jelentősége volt az agrotechnika fejlődésének a mezőgazdasági termelés alakulásában. *Csepko* szerint a parasztháború kifejezést használni lehet azért, mert a parasztmozgalmak tömeges voltára utal. *A. M. Traat* azt hangsúlyozta, hogy Észtországban nem a paraszti birtok felaprózódása, hanem földnélküli zsellérek csekély földdel való ellátása formájában ment végbe a nagybirtok átállítása a bérmunkásokkal való gazdálkodásra. *Voronkov* Pohilevics kritikájával szemben fenntartotta álláspontját. *Lescsenko* egyetértett Kovalcsenkóval, hogy az eddiginél erősebben kell hangsúlyozni az oroszországi jobbágyfelszabadítás burzsoá jellegét. *P. V. Szovetov* a Kahk által felvetett egyik kérdésre válaszolva a magyarországi és erdélyi parasztháborúk példájával igazolta, hogy a nemzetiségi különbségek nem választották el egymástól a magyar és román parasztokat. A differenciálódás a feudalizmus korszakán belül nem határozza meg, csak befolyásolja a paraszti osztályharcot. Hiányolta, hogy a konferencia nem foglalkozott olyan országok agrártörténetével, mint Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária stb., holott ezek ismerete nélkül nem lehet Kelet-Európa agrártörténetének számos közös kérdését megválaszolni.

Az utolsó hozzászólások már nem annyira az egyes előadásokkal és azok vitás megállapításaival foglalkoztak, mint a konferencia egészével, és hangsúlyozták, milyen szerencsés kezdeményezés volt az észt történészek részéről a konferencia összehívása.

V. A. Maamjagi zárszavában hangsúlyozta, hogy a konferencia inkább felvetette, mint megoldotta a kérdéseket, de éppen ezzel irányt szabott a további kutatások számára is. Fontosnak és kívánatosnak mondotta a forrásanyag minél szélesebb körű kiadását. A jövőben a konferenciákat majd úgy kell rendezni, hogy időben és térben egyaránt tágítsák a kereteket, tehát a feudalizmus kialakulásával is, vagy az 1861 utáni fejlődéssel is foglalkozzanak az előadók, és Oroszország mellett a többi kelet-európai és nyugati országok eredményeit is vegyék figyelembe.

Maamjagi utalt arra, hogy a konferencia programja kissé ösztönszerűen alakult. Ez lehet első kritikai észrevételünk is: igen sok és igen érdekes problémát vetettek fel az előadások, de — mint ez a tartalmi ismertetésből is látható — többségükben mégis olyanok voltak, amelyek az oroszországi agrárfejlődés egyes részletkérdéseivel foglalkoztak, jóval kevesebb volt azoknak az előadásoknak a száma, amelyek általánosabb kérdéseket vetettek fel, és általános értékű törvényszerűségeket próbáltak levonni. Erősen hiányzott olyan előadás, amely egyáltalában elvi megalapozását adta volna a symposiumnak. Sem az előadásokból, sem a vitákból nem derült ki az, mit is kell Kelet-Európán, a kelet-európai fejlődés általános törvényszerűségein érteni. Nem volt egyetlen olyan előadás, amely az összehasonlító történetírás módszertani problémáit fejtegette volna.

A konferencia előadói, mint azt a hozzászólások hangoztatták is, igen alapos forráskutatás alapján dolgozták ki előadásaikat, mindig az elsőrendű levéltári forrásokhoz nyúltak vissza. Ez a módszertani lelkiismeretesség a konferencia egyik előnye volt, a másik pedig az az élénk, sőt harcias vitaszellem, amely az üléseken megmutatkozott. Azért is fontos ez, mert a polgári történetírás azzal szokta elutasítani a marxista történeti módszertant, hogy az dogmákra épül, és lehetetlenné teszi a szabad véleménycserét. A symposiumon elhangzott, nem egyszer közbekiáltásokkal is tarkított viták (amelyekre sajnos csak alig tudtunk az ismertetés során utalni) igen kézzelfogható módon cáfolják meg ezt a burzsoá álláspontot.

Az 1958-as tallini symposiumot 1959-ben Moszkvában és 1960-ban Kievben tartott konferenciákon folytatták, de ezeknek az anyaga ez ideig nem jelent meg nyom-

tatásban. Az első kötet alapján a legnagyobb várakozással nézünk a két újabb kötet megjelenése elé, mert minden bizonnyal az elsőhöz hasonlóan igen jelentős adalékokat hoznak majd a kelet-európai agrártörténelem kutatásához, új tényanyag és új elvi szempontok tekintetében egyaránt.*

NIEDERHAUSER EMIL

К. В. СИВКОВ

ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ КРЕПОСТНОГО ХОЗЯЙСТВА И КРЕСТЬЯНСКОГО ДВИЖЕНИЯ В РОССИИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВА СТЕПНЫХ ВОТЧИН ЮСУПОВЫХ

Москва Изд. Ак. наук СССР. 1951, 249, стр.

(Vázlatok az oroszországi jobbágytartó gazdálkodás és parasztmozgalom történetéből a XIX. század első felében a Juszupovok sztyeppei uradalmának levéltári anyaga alapján.)

A szovjet történetírás már régóta nagy figyelemmel vizsgálja a múlt század első felének gazdaság- és társadalomtörténetét, összefoglaló, általános jellegű munkák mellett már van jónéhány monográfia, amely egyes részletkérdéseket dolgoz fel igen alapos levéltári kutatás alapján. Ezeknek a munkáknak a sorába tartozik az itt ismertetett könyv is, egy korabeli tipikus nagybirtok gazdálkodásának és a nagybirtokon élő parasztság életének kimerítő vizsgálata.

A szerző a bevezetésben rövid áttekintést ad a tárgyalt korszak agrártörténeti vonatkozású munkáiról és az általa felhasznált levéltári anyag keletkezéséről. Első fejezetében az általa feldolgozott uradalom általános ismertetését nyújtja. A Juszupov hercegi család kezén a múlt század első felében Oroszország 17 kormányzóságában mintegy 222 000 gyeszjatyina földterület volt. Ebből a számos uradalmat felölelő birtokkomplexumból a tulai és részben a rjazanyi kormányzóságban fekvő ún. sztyeppei uradalom történetét dolgozza fel a szerző. Ez a XVIII. század végére kialakult uradalom több mint 9000 gyeszjatyina terjedelmű volt, és több mint 1300 férfi jobbágy dolgozott itt. 1858-ban a levéltári adatok szerint az uradalom területe valamivel több mint 11 000 gyeszjatyina volt. Az uradalomnak, amely mintegy 200 verszt távolságra volt Moszkvától, a Juszupovok egész gazdasági rendszerében az volt a sajátos feladata, hogy moszkvai palotájukat és Moszkva környéki uradalmaikat ellássa rozzsal, zabbal és hajdinakásával. Az uradalom földje általában jól termő fekete föld volt, de az elmaradt háromnyomásos gazdálkodás és a birtok hanyag kezelése miatt az uradalom termése általában elég alacsony színvonalon mozgott.

Szivkov a következő fejezetben részletesen ismerteti az uradalom igazgatását, a földesurak különböző rendelkezéseit, és rámutat arra, milyen roppant hanyag ügykezelés folyt az uradalomban; a jószágigazgatók többnyire hozzá nem értő emberek voltak, és saját hasznukkal törődtek elsősorban.

A következő fejezetben a szerző a birtok gazdálkodásával foglalkozik. A század első két évtizedében, mint már említettük, az uradalom feladata kizárólag a földesúr szükségleteinek a kielégítése volt, 1818 után azonban már eladásra is kellett gabonát termelnie. Ennek megfelelően a XVIII. század végétől a XIX. század derekáig a majorsági föld több mint háromszorosára növekedett, de még akkor is az egész uradalomnak csak mintegy 1/5-ét tette ki. A termések általában elég alacsony színvonalon mozogtak. A 30-as évek elején történt néhány kísérlet a gazdálkodás modernizálására, angliai és svédországi vetőmaggal kísérleteztek, a cséplést gépesítették, általában azonban az egész gazdasági kezelés továbbra is alacsony, elmaradott színvonalon mozgott. A tulajdonosok arra irányuló kísérletei, hogy uradalmuk termelékenységét emeljék, rendszerint megbuktak a jószágigazgatók nemtörődömsége miatt, így a különböző más növényi kultúrákkal folytatott kísérleteknek többnyire nem volt folytatása. A majorsági föld megművelése a jobbágyok robotmunkájával történt, minden jobbágycsaládnak elvben évente 4 gyeszjatyina földet kellett megművelnie, a valóságban többnyire ennél magasabb volt a robotkötelezettség. A föld megművelése mellett a jobbágyok legfontosabb robotkötelezettsége a gabonának Moszkvába fuvarozása volt. 1818 után ugyan már piacra

* A kievi konferencia anyagáról szóló beszámolót a Krónika rovatban találja meg az olvasó.

is kellett termelni az uradalmon, de nem egyszer előfordult, hogy a különböző felülvizsgálatok eladatlanul maradt és megrohadt gabonát találtak nagy mennyiségben. A gazdálkodás alacsony színvonalára mutat, hogy az ellenőrök nem egyszer javasolták, hogy a földet mélyebben és többször kellene felszántani és rendszeresen kellene trágyázni, ezek a javaslatok azonban nem valósultak meg. Ezért 1818 után a birtok egy részét bérbeadták, hogy ezáltal legalább valamilyen biztos pénzbeli jövedelme legyen a tulajdonosnak. Az 1830-as évektől a bérbeadott föld kiterjedése megnőtt, de ekkoriban még kevesebb kísérlet történt másfajta növények termesztésére, csak a három fő növényfajta vetőmagvainak nemesítésével próbálkoztak. A birtok gazdálkodásának fellendítésére az egész több évtizedes korszakon keresztül jóformán semmi pénzt sem fordítottak, az egyetlen nagyobb befektetés az 1830-as években a gazdasági épületek átépítése volt. Az állattenyésztés teljesen mellékes szerepet játszott, az állatokat rosszul táplálták és ezért alig hoztak valami jövedelmet, a tejgazdálkodás termékei csak a földesúri igények kielégítésére szolgáltak. Az állattartás fő célja tulajdonképpen az volt, hogy megfelelő mennyiségű trágyát biztosítsanak a földek megműveléséhez, de a gyenge állatállomány még ezt a feladatot sem tudta ellátni. A baromfitenyésztés kizárólag a földesúr szükségleteinek kielégítésére irányult. Kertgazdálkodás nem volt. A hajdinát az 1820-as évektől magában az uradalomban dolgozták fel kásává, primitív eszközök segítségével. Az 1850-es években, amikor a jobbágyreform napirendre került Oroszországban, az uradalom megkísérelte ennek megelőzését, és felajánlotta a parasztoknak szolgáltatásaik egyszerre történő megváltását, a parasztok azonban a pénzhiányra hivatkozva nem tettek eleget a felszólításnak. A szerző adataiból arra a végső következtetésre jut, hogy az uradalom kezelése és gazdálkodása igen világosan mutatja a jobbágytartó rendszer válságát, ez az elmaradott ügyvitel, primitív technika és hanyag gazdálkodási rendszer egyre nagyobb nehézségekbe sodorta mind a tulajdonost, mind az uradalom jobbágyait.

A jobbágyok helyzetével foglalkozik könyvünk negyedik fejezete. A parasztok száma az uradalomban általában nőtt és az egész korszak alatt majdnem megkétszereződött, de az egyes falvakban ez a növekedés nem volt egyenletes. A parasztok egy része robottal tartozott, másik része pénzben vagy terményben fizetendő szolgáltatásokkal (obrokkal). Az előbbi rendszert azokban a falvakban vezették be, amelyek közel feküdtek az uradalom központjához és ahonnan könnyen el lehetett szállítani a majorsági föld termését Moszkvába. A központtól és a nagy utaktól távolabb fekvő falvakban sokkal egyszerűbb volt az obrok-rendszer bevezetése, hiszen ez nem igényelt különösebb igazgatási és ellenőrzési apparátust. Ez az utóbbi rendszer a parasztok számára is kedvező volt, ezért nem egyszer kérik a parasztok a robot helyett az obrokra való áttérést. Az uradalom viszont olyan esetekben, amikor a parasztok nem fizették meg tartozásaikat, nem egyszer azzal fenyegetődzött, hogy obrok helyett robotszolgáltatást kíván majd tőlük. A teljesen földnélküli parasztok, tehát belső szolgálatra vagy állattenyésztésre alkalmazott jobbágyok száma általában elég csekély volt az uradalomban. Jóval több volt az obrokot fizetők száma, és Szivkov érdekes adatokat közöl arra vonatkozólag, hogyan növekedett állandóan a pénzszolgáltatás összege. Kísérletet tesz arra is, hogy megmutassa, milyen megterhelést jelentett a pénzszolgáltatás a parasztok számára, összeveti az obrok összegét a korabeli gabonaárakkal, de utal arra, hogy ezek még az uradalom területén belül is változóak voltak, és így a parasztok megterhelése is rendkívül változó volt. Az obrokot szolgáltató parasztok egy része az uradalom engedélyével más területekre ment munkát vállalni, de erre vonatkozólag a szerző által felhasznált levéltár nem nyújt támpontokat. Egy 1825-ből származó összeírás viszont tartalmaz néhány adatot arra vonatkozólag, hogy egyes falvak parasztjai mellékesen állattartással, méhészettel, sőt kézművesiparral is foglalkoztak, ezeket a paraszti gazdaságokat az összeírás a középszerű vagy módosabb gazdaságok közé sorolja. A szerző részletes táblázatot is közöl a paraszti mellékfoglalkozások kimutatására. Az 1830-as és 40-es években, különösen az 1838-as rossz termésű év után a parasztok helyzete annyira súlyossá vált, hogy a hatóságok is kénytelenek voltak beavatkozni, és magyarázatot követeltek, miért nyomorognak a parasztok. A differenciálódás a parasztság körében igen erős volt, a nagyszámú nincstelen jobbágy mellett akadt nem egy paraszt, aki például több ezer rubelt tudott fizetni az újoncozási kötelezettség alól való felmentésére, földet bérelt a földesúrtól, malmot vagy kovácsműhelyt tartott üzemben, és maga is foglalkoztatott saját gazdaságában parasztokat.

A könyv utolsó fejezetében a parasztok mozgalmaival foglalkozik. A parasztok az egész korszakon keresztül inkább passzív ellenállást tanúsítottak, elég ritkán került sor nagyobb arányú megmozdulásra, amikor megtagadták a szolgálatatásokat, helyzetük javítását és a földesúr segítségét követelték. Az 1850-es évek végén, amikor egész Orosz-

országban fellendült a parasztmozgalom, az uradalmon nem került sor megmozdulásokra, mert itt 1857—1859 között katonaság volt ellszállásolva.

A kép, amely Szivkov jól dokumentált könyvéből elénk tárul, valóban tipikus oroszországi nagybirtokot mutat. Néhány kísérlet a racionálisabb gazdálkodásra, gépek alkalmazására, új kultúrák bevezetésére, de ezek a kísérletek csak elszigeteltek maradtak a régi rendhez ragaszkodó és abból kiutat nem találó, az általános hanyatlás képét mutató uradalmi gazdálkodáson belül. A tárgyalt korszak agrártörténetével foglalkozó kutatók számára ez a részletes munka számos érdekes és elgondolkoztató analógiára ad lehetőséget.

NIEDERHAUSER EMIL

KÉT KÖNYV A CSEH ÉS MORVA PARASZTSÁG XVI. SZÁZAD ELEJI HELYZETÉRŐL

A XV. század derekától a XVI. század derekáig terjedő korszakban az Európa társadalmi és gazdasági fejlődésében addig fennálló egység megszűnt, az Elbától keletre fekvő területen a feudális társadalmi rend megerősödésére, az örökös jobbágyság kialakulására került sor. Ennek a nagykiterjedésű területnek egész fejlődése ebben a korszakban dőlt el hosszú időre, szinte azt mondhatnánk, hogy hatása nem egy tekintetben még a jelen század folyamán is megfigyelhető volt. A fejlődésbeli tényt magát hosszú ideje ismeri már a történettudomány, a fejlődési folyamatot részletesen azonban csak a legutóbbi időben kezdték vizsgálni. A népi demokráciákban az ötvenes évek elején a feudalizmus korszakának periodizálásáról folyó viták még jobban kiemelték e folyamat fontosságát és azt a tényt, hogy az egyes országok fejlődésének részletes ismeretén túl elengedhetetlenül szükséges az országok közötti összehasonlítás is. A korszak kutatásának élén kétségtelenül a lengyelek járnak, aminek talán nemcsak az az oka, hogy legkorábban és legnagyobb energiával láttak hozzá, hanem az is, hogy megállapításaikat részben még a polgári történettudomány módszertanilag gondosan kidolgozott eredményeire alapozhatták. Az elmúlt év folyamán a csehszlovák történetírás is igyekezett lemaradását behozni, két jelentős és mélyreható munka jelent meg a cseh, ill. morva parasztság XVI. század eleji helyzetéről, „A jobbágyság Csehországban a XVI. század első felében" címen *A. Míka*[1] és a „Feudális nagybirtok és a jobbágyság Morvaországban tekintettel a szomszédos szileziai és lengyel területre" címen *F. Matějek*[2] tollából. Egyik munka sem máról holnapra született meg, a szerzők eredményeik egy részét 1954 óta publikálták a csehszlovák folyóiratok hasábjain.[3] Munkásságuk előkészítésében más tényezők is szerepet játszottak. A levéltárügy általános rendezése során a třeboň-i állami levéltárban feldolgozásra került Dél-Csehország legnagyobb birtokosának, a Rožmberk-családnak levéltára is,[4] a nemrég elhúnyt *Pelikán* pedig kiadta a Rožmberkek adósleveleit.[5] Bevezetésül talán még csak arra kell figyelmeztetnünk a magyar olvasót, hogy a XVI. század elejének a cseh és morva történet szempontjából különös jelentősége van. A korszakot az egyik oldalon a huszita forradalom határolja. A feudalizmus alapjában megrendült, s ha a nemesség végül a Lipianynál vívott csatában győzött is a forradalmi tömegek felett, sem megtorlásokra, sem a katolikus egyház helyreállítására nem került sor korszakunk végéig. 1526-ban Cseh- és Morvaország is Habsburg uralom alá került, s ez a bevezetője a korszakot lezáró másik eseménynek, a Fehérhegyi csatának (1620), amelyben a függetlenség utolsó

[1] *Alois Míka :* Poddany lid v Čechách v první polovině 16. století (A jobbágyság Csehországban a XVI. század elején), Praha 1960.

[2] *František Matějek:* Feudální velkostatek a poddany na Moravě s přihlednutím k přilehlému území Slezska a Polska. (A feudális nagybirtok és a jobbágyság Morvaországban, tekintettel a szomszédos szileziai és lengyel területre) Praha, 1959.

[3] *A. Míka :* Feudální velkostatek a problém počátků původní akumulace kapitálu v českých zemích (A feudális nagybirtok és az eredeti tőkefelhalmozás kérdése cseh területen) Československý Časopis Historický II 1954 263—71. l. — Problém počátků nevolnictví v Čechách (Az örökös jobbágyság kezdetének kérdése Csehországban) Uo. V/1957. 226—48. l. — K otázce počátků původní akumulace kapitálu v Čechách (Az eredeti tőkefelhalmozás kezdetének kérdése Csehországban) Uo. V/1957. 632—64. l. — *F. Majětek :* K otázce budování pivovaru na našem feudálním velkostatku v I. pol. 16. stol. (A sörfőzők építésének kérdése feudális nagybirtokainkon a 16. század első felében) Časopis Matice Moravské 1956. — Přehled rozvoje rybnikářství na Moravě v 2. pol 15. a v. 1. pol. 16. stol. s přohlednutim k přilehlym územim slezským. Čas. Slezského Muzea V/1956. (A haltenyésztés fejlődésének áttekintése Morvaországban a 15. század második és 16. század első felében, tekintettel a szomszédos szileziai területre). — Z feudální problematiky moravské předbelohorské období (A Fehérhegy előtti morva feudális korszak problematikája) ČMM 73/1954.

[4] Státní archiv v Třeboni. Průvodce po archivních fondech (Třeboni állami levéltár. A levéltári fondok útmutatója). Praha, 1958.

[5] *J. Pelikán:* Rožmberské dluhopisy z let 1457—1481. Praha 1953.

reménye semmisült meg, s az örökös jobbágyság teljes kifejlődése előtt minden akadály elhárult. A két határ között eltelt korszak (Míka huszitizmus utáni korszaknak nevezi) tudományos feldolgozása is hasonló képet mutat. A huszitizmus előtti cseh jobbágyság történetét legújabban *F. Graus* dolgozta ki,[6] a Fehérhegy utáni helyzetet statisztikailag is jól feldolgozható és részben mintaszerűen kiadott forrásokból és feldolgozásokból ismerjük. A huszitizmus utáni korszakról azonban inkább csak a régebbi polgári irodalom áll rendelkezésre. Egy Csehszlovákia történetéről írott áttekintésében *A. I. Ozolin* szovjet történész annak a felfogásnak adott hangot, hogy Cseh- és Morvaországban az örökös jobbágyság kezdete a XV. század harmadik harmadára tehető. Mint mindebből látható, a kérdéses korszak feltárása nemcsak a csehszlovák történetírás, hanem általában Kelet-Európa szempontjából is elsőrangú fontosságú, s ezért legyen szabad — a nyelvi nehézségekre való tekintettel — a két munkát tartalmilag is bővebben ismertetni.

*

Míka vizsgálatát az 1434—1547 közötti időszakra korlátozta, ezen belül azonban a munka súlya a XVI. század elején nyugszik. Az adott korszakban Csehország területét, a cseh jobbágyság anyagi és társadalmi állapotát vette vizsgálat alá. Kiindulásul a mezőgazdasági termelés helyzetét és fejlődésének irányát vizsgálja meg. Az aprólékos, szétszórt adatokra támaszkodó leírás a gabonatermelés, egyéb növények termelése mellett számbaveszi az állattenyésztést, majd áttér a falusi iparokra (molnárok, sörfőzők, kocsmárosok, halászok, kovácsok). A fejezet választ ad az árutermelés első feltételére, hogy ti. a parasztságnak megvolt a készsége arra, hogy árutermelést folytasson. Míka érdekes számítása szerint az egy „laneus" nagyságú szántóföldet művelő paraszt gabonájának $\frac{1}{4}$—$\frac{1}{3}$ részét volt kénytelen piacra vinni ahhoz, hogy a feudális járadékot és az egyházi adót kifizethesse. Az árutermelés második tényezőjét — a városokat — vizsgálva a szerző elsősorban arra mutat rá, hogy a városok nem tudták önmagukat mezőgazdasági terményekkel ellátni, különösen a sokféle és nagymennyiségű árut igénylő bányavárosok nem, amelyek éppen ebben az időben indultak fellendülésnek Csehországban. A XVI. század eleje Csehországban a földesúri városalapítások kora, ez is növelte a mezőgazdasági termékek iránt mutatkozó keresletet. Egy České Budějovice-ből fenmaradt jegyzék, amely az 1534-i adókö- teles eladások egy részét tartalmazza, nemcsak azt bizonyítja, hogy a gabona iránti kereslet nagy volt, hanem azt is, hogy „az átlagos termésű években a közeli vidék ugyan el tudta látni a várost, de minden nagyobb terméscsökkenés megzavarta a gabonaellátást" (80. l.). A helyi piacok természetesen itt is a jobbágyok kizsákmányolását szolgálták. Ez a felhozatal ellenőrzésén kívül abban is megnyilvánult, hogy a gabonáért kapott pénzért a parasztság a városi céhek által diktált monopolárakon volt kénytelen szükségleteit megvásárolni.

A növekvő kereslet és a vele együtt emelkedő árak azonban a jelek szerint ebben a korszakban még nem keltették fel a földesurak érdeklődését a mezőgazdasági termelés iránt. Allodiumok ugyan már a huszitizmus előtt is voltak, de számuk és nagyságuk nem nőtt meg a huszitizmus utáni korszakban sem. Az ismert 720 uradalom 88,7%-ában csak egy allodiumot talált a szerző, és ez a jellemző független az uradalom földrajzi fekvésétől és nagyságától. Ugyanakkor a nagybirtokok megvásárlásánál általános jelenség az, hogy a megvásárolt nagybirtok allodiumát a parasztoknak engedik át. Nem mutat intenzívebb földesúri gazdálkodásra a nagybirtokok munkaerőhelyzete sem. A robotot ugyan csak az urbáriumból ismerjük, és semmisem biztosít, hogy nem kényszerítették a parasztságot a roboton kívüli munkára, de „csak elszigetelten nyilvánul meg az a kísérlet, hogy a majorságokkal kapcsolatos robotkötelezettséget emeljék, a földesurak többsége megelégedett a régi, nem nagy kötelezettséggel, és szükség esetén napszámosokat alkalmazott" (111. l.).

A földesurak gazdasági tevékenysége ebben a korban a majorsági gazdálkodás (és az ezzel kapcsolatos sörfőzés) helyett elsősorban a halastavak építése felé fordult. A nagy kereslet és a haltenyésztés új módszereinek elterjedése következtében a XVI. század elején valóságos halastó-építési láz tört ki. A láznak — mint az uradalmon belüli minden gazdasági tevékenységnek — szükségszerűen ki kellett hatnia a parasztság helyzetére is. A munkaerő helyzetében beállott változásnak a robot növekedésében kellett megnyilvánulnia. „Ha azonban ennek a többletmunkának egy jobbágyra eső mennyiségét kiszámítanánk, akkor nyilván arra az eredményre jutnánk, hogy a halastavakkal kapcsolatos robot az egész robotterhet csak kis mértékben, legfeljebb évi 2—3 nappal emelte. Kétségtelen tény azonban, hogy ezt a robotot újonnan vezették be, és bár a

[6] *František Graus :* Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské (A cseh parasztság története a huszitizmus előtti korban) I—II.

földesurak fizettek érte, bizonyos mértékben növelte a jobbágyság feudális elnyomását" (118. l.). A jobbágyságra még súlyosabb következményekkel járhatott a halastavakhoz szükséges földek kisajátítása. Kétségtelen, hogy a halastavak helyét a jobbágyoktól vették el, s hogy a talajvíz szintjének emelkedése még más földeket is értéktelenné tett, sőt egész falvak kitelepítésére is sor került. A földesurak az esetek túlnyomó többségében azonban igyekeztek a jobbágyokat kárpótolni akár úgy, hogy másutt adtak puszta telkeket, akár úgy, hogy pénzzel kártalanították őket. A legnagyobb halastavat építő uradalomban, a pardubiceiben a részletes vizsgálat azt bizonyította, hogy mindössze 51 jobbágy esetében nem mutatható ki kárpótlás. Ez a 100 falut és kereken 1500 telkes jobbágyot felölelő uradalomban a jobbágyság 3%-át jelentette, tömeges kisajátításról tehát nem lehet szó. Más kérdés, hogy a kárpótlás nem volt és nem is lehetett reális.

A negyedik fejezetet Míka a jobbágyság társadalmi összetételének szenteli. A különböző rétegek szétválasztásának ismérve a földhöz való viszony, ezért kerülnek a különböző néven nevezett és magyar kifejezéssel összefoglalóan libertinusnak nevezhető egyének a nemesekkel és a papsággal együtt a kizsákmányolók soraiba. A jobbágyok rétegét eddig általában mindenütt telkes jobbágyokra és zsellérekre szokták osztani, ezen belül pedig a telkes jobbágyokat a megművelt telek nagysága szerint (egész-, fél- negyedstb. telkes) szokták mechanikusan besorolni. Míka szakít ezzel a módszerrel, s a megművelt telek nagyságán kívül figyelembe veszi a föld minőségét és a jobbágy fogatainak számát. „A fogatok száma ui. nagyjából mindenütt megfelelt a megművelt föld tényleges fekvésének, mert az általános takarmányhiány miatt a telkes gazdák is csak a rájuk eső föld megműveléséhez elengedhetetlenül szükséges számú lovat tartották" (138. l.). Ennek az elvnek következtében a telkes jobbágyság három rétegre bomlik, s az eredeti ismérvekhez még újabbak is járulnak. A gazdag parasztoknak már a XIII. század óta bizonyítottan meglevő és az árutermelés hatására megerősödött rétege 1—1½ laneus nagyságú földjét 5—6 lóval művelte, s ehhez bérmunkásokra és cselédekre is szüksége volt. A középparasztoknak (termékeny területen ½—1, terméketlenebb területen ⅔—1½ laneust műveltek) 3—5 lovuk van, s jellemző rájuk, hogy csak jó termés esetén volt termésfeleslegük, egyébként csak annyit termeltek, amennyi családjuk megélhetéséhez elegendő volt. Ide tartoznak a telkes iparosok is, bár földjük általában kisebb volt. A legfeljebb ½ laneust művelő kisparasztok 1—2 lóval rendelkeznek, s termésük jó termés esetén valamilyen kis többletet is hoz, de a rendes körülmények között még családjuk eltartására sem elég. A falusi szegénység két alapvető rétegre bomlik: a termelésben résztvevők és a munkanélküliek csoportjára. Az első réteg élén a némi földdel (kerttel) rendelkezőknek megélhetésüket ugyanúgy a más földjén teljesített munkával kellett megkeresniök mint, a földtelen napszámosoknak. A földnélküliek élén az uradalmi cselédek állnak, akik — Míka számítása szerint — olyan járandóságot kaptak, mint a kisebb igényű munkát végző napszámosok, de évi 250—300 napon át (ennyivel számol Míka), míg a napszámosok nyári keresetükből kénytelenek egész éven át megélni. Ez teszi illuzórikussá az élelmiszerárakhoz képest viszonylag magas napszámbérüket, mint ahogyan a kevés munkaalkalom is meghiúsítja a szabad mozgásuk által nyújtott előnyt.

Az egyes rétegek egymásközti arányának megállapításához — a szerző szerint — nincs megfelelő alapunk. Tulajdonképpen egyetlen forrásunk az urbáriumok sorozata, ebből azonban éppen a teljesen nincstelen réteg maradt ki, tehát a falu lakosságának csak egy részét ismerjük. Ezért meg kell elégednünk annak megállapításával, hogy „a jobbágyság túlnyomó részét a cseh területen a telkes gazdák és azok családtagjai alkották. A falusi szegénység a huszitizmus utáni korban még mindig kisebbségben volt" (178. l.). Ehhez 1300 falu urbáriumának áttanulmányozása után Míka még annyit tesz hozzá, hogy a telkesek között számbelileg legnagyobb réteg a középparasztoké, a legkisebb a gazdag parasztoké, s a föld legnagyobb része ennek a kisszámú rétegnek kezén volt. Úgy látszik azonban, hogy a differenciálódás előrehaladására a földrajzi helyzetnek is volt hatása, mert a termékeny síkság falvaiban a nagyparaszti gazdaságok kialakítása általánosabb, mint a terméketlenebb vidéken, ahol a kisgazdaságok voltak túlsúlyban. A differenciálódás számszerű alakulására csak egyetlen uradalomból vannak adataink 1424—1557 között. Úgy látszik, hogy a XV. század második felében a huszita forradalom és az azt követő harcok fékezték a differenciálódás folyamatát, mely csak a XVI. század elején veszi fel ismét régi lendületét. A szerzőnek ebben a részben egyébként nem a folyamat arányainak megállapítása, hanem csupán a folyamat bonyolultságának és az egymással ellentétes tényezőknek bemutatása volt a célja. Végeredményben a falusi nép differenciálódása előrehaladt ugyan, de rendkívül lassan. „Sehol sem került sor a jobbágyság középrétegének felbomlására, a kisparasztok és a földtelenek számának határozott növekedésére" (185. l.).

Azok a kutatók, akik az örökös jobbágyság kialakulását a XV. század második felére tették, elsősorban a jobbágyok jogi helyzetét vizsgálták és az 1437-i, illetőleg 1453-i országgyűlésnek azt a határozatát hangsúlyozták, mely a jobbágyok költözését a földesúr elbocsájtó leveléhez kötötte. Míka ezzel kapcsolatban két vonást emel ki: egyrészt azt, hogy elbocsájtó levél már a huszitizmus előtt sem volt ismeretlen Csehországban, másrészt azt, hogy a szabad (azaz a földesúr által engedélyezett) költözést egyik törvény sem szüntette meg a korszak végéig. Tulajdonképpen csak arról van szó, hogy a huszitizmus által okozott megrendülés után a feudális urak meg akarták szilárdítani a feudális rendszert, de alapvető változás sem a törvénykezés elmélete, sem a gyakorlati végrehajtás terén nem tapasztalható. „Csak a XVI. század derekán jelentek meg a szigorúbb rendszer első, elszigetelt jelei, ezek azonban még igen távol álltak az örökös jobbágyság tényleges bevezetésétől" (206. l.). Ez a megállapítás vezeti el Míkát a feudális járadék vizsgálatához, mert a jobbágy személyes függése a járadék formájának egyenes függvénye, a leglazább a tiszta pénzjáradék esetén, és a legszorosabb a járadék legalacsonyabb formája, a munkajáradék esetén. A mi magyar viszonyainkhoz hasonlóan a feudális járadék pénzben lerovandó része igen nagy változatosságot mutat. A szerző az egy falun belüli és a falvak közti különbséget szétválasztja egymástól, az előbbi oka a szántóföldhöz tartozó egyéb földek (rét, legelő, erdő) bére lehet, amelyet a szántóföld utáni pénzjáradékhoz csatoltak, az utóbbit pedig csak a föld minősége közti különbség indokolhatta, mert a szabad költözés miatt az indokolatlanul magas földbér nem lett volna fenntartható. Négy uradalmat mutat be Míka annak bizonyítására, hogy a feudális járadék túlnyomó formája pénzjáradék (55,5—86,5%) volt, a legalacsonyabb a robot (4,8—12,0%). Még érdekesebb két uradalom 1380. és 1502/3, illetőleg 1380. és 1565. évi úrbéri terheinek összehasonlítása, mert ebből az is kiderül, hogy a két időpont között nemcsak a formák egymásközti viszonya, hanem a pénzjáradék és természetbeni járadék nagysága sem változott meg, ahol pedig változás állt be, ott csökkenés tapasztalható. A földesúri járadék volt a jobbágyságra nehezedő egész teher legsúlyosabb része, az állami adó a XVI. század 20-as éveitől kezdődően növekedett (vált évente rendszeressé), az egyházi adó volt a legkisebb. De ezek mellett a jelenségek mellett előfordul rendkívüli pénzadó és robot bevezetése is. „Ha ez a folyamat nem is volt mindenütt egyforma intenzitású és sok uradalomban főképpen a földművesek felső rétege nem ismerte még a fokozott elnyomást, egészében véve a felfelé ívelő irányzat nyilvánvaló. A kizsákmányolás mértéke lassan, de félreismerhetetlenül nőtt, és a jobbágyok főleg az államapparátus követelésének emelkedését érezték meg" (280. l.).

„A kortársak természetesen nem gondoltak arra, hogy az új szolgáltatások bizonyos fokig egyensúlyban vannak más gazdasági feltételek javulásával, csak a feudális járadék névértékével számoltak, és a rendszer lassú súlyosbodása annál kellemetlenebbül érintette őket, mert viszonylag igen kedvező korszak után következett be" (uo.). Ezek a jelenségek a cseh falvakban folyó osztályharcban is megnyilvánultak. A huszitizmus következtében beállott javulás a kollektív ellenállás formáját háttérbe szorította, bár az igazságos királyba vetett hit erős volt, s a jobbágyok gyakran fordultak a királyhoz — eredménytelenül. Megmozdulásra azonban csak egyszer került sor (1525), s általánossá csak az egyéni ellenállás (robot, szolgáltatások megtagadása, uradalmi cselédek, bírák megverése, stb.) vált.

Az összefoglalásban Míka nemlegesen válaszol a bevezetésben felvetett két kérdésre: a jobbágyok helyzete jobb volt, mint a huszitizmus előtt és közvetlenül utána, és a vizsgált korszak semmiképpen sem tekinthető az örökös jobbágyság korszakának.

*

Matějek ugyanezeknek a kérdéseknek morvaországi vizsgálatánál a nemesi nagybirtok fejlődéséből indul ki. Az uralkodói (őrgrófi) birtok a XV. század derekától kezdve fokozatosan a nagybirtokos nemesség kezére jutott. Kereken 400 falu (Morvaország összes falvainak 16%-a) növelte meg a világi nagybirtokot, amiben „nemcsak a nagybirtokos nemesség gazdasági potenciáljának rendkívüli megnövekedése nyilvánult meg, hanem politikai hatalmának megnövekedése is" (38. l.). A huszitizmus következtében az egyházi nagybirtok egy tekintélyes része (az ország falvainak 11,5%-a) ismét csak a nagybirtokos nemesek zsákmányává lett. Elméletileg a városok lettek volna hivatva a nagybirtokos nemesek túlzott hatalmának ellensúlyozására, de az uralkodói birtok elosztogatása után fennmaradt hat királyi város erre kevéssé volt alkalmas, mert egyrészt a német patríciátus elvetette a huszitizmust, s ezzel az ország politikai vezetéséből kirekesztette magát, másrészt gazdaságilag gyengébb volt, mint a cseh városok. Kevés vígaszt nyújthatott, hogy a földesurak kérésére várossá emelt falvak gazdasági kapcsolataik

(kereskedelem, céhek) és jogrendszerük folytán idegen testekké váltak az uradalmak szervezetében. A megerősödött nagybirtok gazdasági tevékenysége a XVI. század elején Morvaországban is főképpen halastavak kiépítésében nyilvánult meg (az építési láz talán még a cseh területnél is nagyobb méreteket öltött, s nemcsak birtokos nemesek, hanem polgárok is építettek halastavakat). Az elárasztott földekért itt ugyanúgy kárpótlást adtak, mint Csehországban. Van azonban az építési láznak egy vonása, amelyet Matějek külön kiemel, s ez az, hogy az összefüggő halastó-rendszerek kiépítésének előfeltétele olyan zárt nagybirtokok kialakítása volt, mint amilyeneket Morvaországban az uralkodói és egyházi nagybirtokok felosztásával a nemesség megvalósított. Az allodiális gazdálkodás egyik legfogasabb kérdése az a jelenség, hogy a XV. század második felében sokszor találkozunk a majorságnak a parasztok részére történő átengedésével. Matějek 279 eset vizsgálatából vonja le következtetéseit: elsősorban egyházi intézmények, kisebb arányban nagybirtokos nemesek engedték át allodiumaikat a parasztoknak, hogy a magas rezsivel dolgozó majorságok helyett haltenyésztéssel foglalkozzanak, hogy a kisebb birtokok felvásárlásával megszaporodott és a nagybirtok megszervezésének útjában álló majorságokon túladjanak. Ezekkel a jelenségekkel kapcsolatban — legalábbis az esetek bizonyos részében — a majorsággal kapcsolatos robot is megszűnt, ami a jobbágyság számára igen előnyös volt. A majorságoknak a jobbágyok részére történő átengedése a XVI. század huszas és harmincas éveiben érte el tetőpontját, „országos átlagban a nemesség allodiális gazdálkodása elérte a legalacsonyabb fokot" (147. l.). Ugyanakkor azonban már az ellentétes fejlődés első nyomai is feltűnnek, sor kerül új földesúri majorok kihasítására, ha még nem is tömegesen és nem is gyors ütemben, hanem csak a termékeny területen fekvő nagybirtokokon. A töredékes morvaországi anyagból nem egészen világos, hogy milyen okok indították a nemességet gazdasági tevékenysége fokozására. A külkereskedelem nem jelenthetett komolyabb indítékot, közvetlenül nem hathatott a belső piac sem, mert a városok és földesúri városok (ezek sokban hasonlatosak a magyarországi mezővárosokhoz). sem fejlődtek nagyobb ütemben. A gabona iránti kereslet Matějek szerint nem is közvetlenül, hanem közvetetten nyilvánult meg a gabonából főzött sör iránti kereslet formájában. A sörfőzés már a XV. század második felében felkeltette a nemesség érdeklődését. A sörfőzési monopóliummal rendelkező királyi városokkal folytatott perekben, melyek a XVI. század második felében a nemesség javára dőltek el, kiharcolta a sörfőzési privilégiumok tényleges megszüntetését. A XVI. század elején a nemesség azonban még csak olyan kisebb birtokokon épített saját kezelésű sörfőzőt, ahol nem volt földesúri város, míg a nagyobb uradalmak saját városaik sörfőzését támogatták.

A munka harmadik fejezetében Matějek a jobbágyság, továbbá a jobbágy és a földesúr közötti viszony ismertetésére tér át. A földesúri városok 100—200 házból álló kis települések voltak, s a kérdéses időszakban területileg nem fejlődtek, a lakosság foglalkozási és vagyoni megoszlása pedig adatok hiányában nem állapítható meg. A kisebb városokban 40—75, a falvakban csak 20—30 ház volt mindössze. A települési sűrűséget Matějek kidolgozta, és külön térképen tünteti fel, hogy milyen területeken volt a falvak átlaga 25 ház alatt és felett, hol voltak „nagy" falvak, és hol volt a falvak nagysága egyenlőtlen. A falu lakosságának megoszlásánál Matějek a megművelt föld laneus szerinti nagyságát veszi alapul, s végső fokon ugyanarra a következtetésre jut, mint Míka: a telkes jobbágyok zömét a (fél laneust művelő) középparasztok alkották. A differenciálódás természetesen itt is a nagyobb falvakban ért el magasabb fokot. A legmagasabb fokú differenciálódás a városokhoz közel fekvő falvakban tapasztalható, itt van a legtöbb paraszti nagybirtok, és itt van a legtöbb elaprózódott paraszti gazdaság is.

A feudális járadék Morvaországban ugyanolyan változatos képet mutat, mint Csehországban. A szerző itt hívja fel a figyelmet arra, hogy az urbáriumokból ismert pénzszolgáltatások sokszor hosszú történeti fejlődés eredményeiként jöttek létre, s az urbárium felvételekor már nem tudták vagy nem jegyezték fel, hogy a járadék megállapított összege milyen összetevőkből alakult ki. A külön bérelt földek után fizetett bér összege folytonosan emelkedett, és nem egyszer magasabb volt, mint a telek után fizetett összeg.

Az utolsó fejezetet Matějek a robotnak szenteli, melynek fejlődése pontosan megfelel a földesúri majorsági gazdálkodás fejlődésének. A majorságok átengedése korában (a XV. század második felében) nemcsak a majorokkal kapcsolatos robot szűnt meg sokhelyütt, hanem előfordul a robot pénzbeli megváltása is. A XVI. században nem követelték meg a robotot ott, ahol a földesúri gazdálkodás még nem indult fejlődésnek, ezzel szemben „teljesen" megkövetelték ott, ahol a földesurak intenzívebb gazdálkodást kezdtek folytatni.

A rövid tartalmi ismertetés során nem tértünk ki Míka könyvének két függelékére, amelyben az irodalommal és forrásaival foglalkozik, ill. a jobbágygazdaságok leltárát állítja össze. A mi magyar viszonyainkhoz hasonlóan a régi cseh pozitivista polgári irodalom is lényegében használhatatlan a mai marxista kutató számára. Nemcsak azért használhatatlan, mert szempontjai ma már túlhaladottak, hanem azért is, mert a levéltárügy akkori rendezetlensége következtében Csehországban is elsősorban a kiadott anyagra támaszkodtak, s a jogi formákban kerestek választ társadalmi és gazdasági kérdésekre is. Marxista feldolgozás a Míka által tárgyalt kérdésekre vonatkozólag még nincs, legfeljebb más témákkal kapcsolatosan tettek a kutatók megjegyzéseket a korszak problémáiról. Az irodalom tehát legfeljebb annyiban volt a szerző segítségére, hogy a huszitizmus előtti korszakot *F. Graus* nagyszabású monográfiájában dolgozta fel. Saját korszakára vonatkozólag azonban kénytelen volt a forrásanyagot átdolgozni, s ez annál is nehezebb feladatnak bizonyult, mert nem csupán a kiadott anyagról volt szó, hanem az egységes állami levéltári szervezet kialakítása folytán hozzáférhetővé vált hatalmas kiadatlan anyagról is. Mindez eléggé indokolja, hogy munkájában elsősorban a jobbágyság helyzetével összefüggő legfontosabb folyamatokat kívánja tisztázni, hogy rámutasson egy-egy folyamat bonyolultságára, a legkülönbözőbb egymással ellentétes, az egyenesvonalú fejlődést akadályozó tényezők hatására (Míka, 185 l.). Ehhez gyorsan hozzá kell tennünk, hogy Míkánál alkalmasabb egyéniséget nehezen találhattak volna erre a nehéz feladatra. Munkájából logikusan gondolkodó, tisztázott fogalmak alkalmazására törekvő kutatót ismert meg az olvasó, aki nemcsak az egész könyvet, de azon belül az egyes fejezeteket is következetesen úgy építette fel, hogy mondanivalójukat könnyen lehet követni. Míka könyve nemcsak az anyagismeret, hanem a fogalmi tisztázás és szerkesztés szempontjából is kiforrott alkotás.

Matějek forrásanyag és irodalom szempontjából sokkal nehezebb helyzetben volt Míkánál. A polgári történetírás Míka által felsorolt hibáin kívül tekintetbe kell vennünk, hogy ez az irodalom Morvaországot általában a szorosabb értelemben vett Csehország függelékének tekintette. A marxista feldolgozás pedig még a megelőző korszakra vonatkozólag is hiányzik, s talán ez az oka annak, hogy a szerzőnek nem egyszer nomenklatúrával kapcsolatos problémákat kell fejtegetnie. Ha Míka feladata a fejlődési folyamatok tisztázása volt, akkor Matějeknek sokkal előbbről kellett kezdenie. A rendelkezésre álló anyagot sajnos a szerző nem mindig csökkentette a szükséges mértékre, így a felsorolások néha megnehezítik a gondolatmenet követését, s ezt a hibát a fejezetvégi összefoglalások elhagyása még csak növeli. A forrásanyag ismerete szempontjából azonban Matějek is hatalmas munkát végzett.

Módszertani szempontból két tényt kell kiemelnünk, s ez Míka esetében a statisztikai módszer, Matějek esetében a földrajzi tényezők kidolgozása. Szemmel látható, hogy Míka nem bízik a feudáliskori anyag statisztikai feldolgozásában. Úgy érzi, hogy a töredékes anyag miatt az nem elég „szolíd", hogy a kutató a reális alapokat elhagyva valamiféle számokkal űzött zsonglőrködés áldozatává válik. Ez a felfogás annál meglepőbb, mert Míka maga is számokkal, pontosabban, ahol csak lehet, számokkal dolgozik. A telkes parasztság rétegződéséről kidolgozott ismérveit nemcsak azért ismertettük részletesebben, mert igen jónak találtuk, hanem azért is, mert véleményünk szerint a statisztikai ismérv képzésének szép példáját mutatja be. A mechanikus felosztás helyett olyan felosztást tesznek lehetővé ezek az ismérvek, amely valóban a lényeges vonásokat emeli ki. Abban is igazat kell adnunk Míkának, hogy a fennmaradt anyag — még a jól megőrzött cseh anyag is — töredékes, és a XVII. századi adójegyzékeket megelőzőleg nincs lehetőség az egész országot átfogó feldolgozásokra, hanem csupán a megmaradt anyag bemutatására. De vajon a bemutatott anyag valóban nem egyéb, mint illusztráció, a fogalomalkotás serkentője? Véleményünk szerint sokkal több annál. Egy-egy gazdasági jelenségnél nem elegendő a jelenségnek mint ténynek megállapítása, hanem feltétlenül szükséges, hogy a jelenség lefolyását, intenzitását és ezen túlmenőleg más jelenségekre gyakorolt hatását, más jelenségekkel való összefüggését is feltárjuk. Ilyen kísérleteket Míka is tesz. A földesúri allodiális gazdálkodás felmérésénél pl. megállapítja, hogy hány uradalomban van egy, kettő vagy még több allódium, s ez a megállapítás már nem puszta szemléltetés, hanem egy folyamat intenzitásának adott időpontban való rögzítése. Ha más időpontokra ugyanilyen megállapítást tehetünk, akkor a jelenség időbeli lefolyását is megkapjuk. A történészek általában az alapvető táblák összeállításában és a különféle indexszámok kidolgozásában látják a statisztikai módszer alkalmazását, ennél tovább nem mennek. S mivel ezeket a táblákat az egész országra vonatkozólag nem lehet összeállítani, úgy érzik, hogy a töredékes adatokból elrajzolt kép keletkezik. Pedig a statisztikai munka tulajdonképpen ezeknek a tábláknak összeállítása után kezdődik, ott, ahol összefüggések

feltárása válik lehetővé. S erre megint csak magának Míkának munkájából idézünk: ahol a megművelt föld nagyságát az igaerővel állítja szembe, ahol az állatállomány urbárium szerinti adatainak felmérésénél kiderül, hogy a középparasztoknál a marha szinte ismeretlen, inkább birkát tartanak, — ott Míka is a tulajdonképpeni statisztikai módszert alkalmazza.

Matějek munkájában a statisztika alkalmazása talán néha mechanikusan hat (pl. az összes morvaországi falvak számának százaléka), ezzel szemben nagy előnye a földrajzi elterjedés vizsgálata. Bizonyos kérdéseknél arra törekszik, hogy az egyes jelenségek elterjedését földrajzilag is meghatározza. A munkát több térképmelléklettel látta el, ezek közül a település sűrűségét bemutató lapot emeltük ki, de ugyanilyen lapokat találunk a nemesi birtok növekedéséről, a halastavakról és a falusi örökös bíróságok (soltészségek) elterjedéséről.

*

Nem szóltunk eddig Matějek munkájának második részéről, melyben a szomszédos sziléziai és lengyel területek fejlődését veszi tekintetbe. A második rész beosztása pontosan megfelel az első résznek, és minden egyes fejezetnél külön foglalkozik a sziléziai és lengyel viszonyokkal. Nem lenne célszerű, ha ezt a hosszú részt (majdnem a kötet felét) itt most részletesen ismertetnénk, ehelyett egy részt, a jobbágyságról szólót mutatjuk be. A sziléziai terület XVI. század eleji településére vonatkozólag kevés adat áll rendelkezésre, csupán egy uradalom urbáriumából és az irodalomból lehet következtetéseket levonni. Szilézia egy részében (Felső-Sziléziában) a kis telepek (25 telekig) az uralkodók, másutt viszont a nagyobb telepeké a túlsúly. A telepeken belül sziléziai jellegzetesség a „kertészek" megjelenése. Egész falvakat és külvárosokat telepítettek apró parcellákra, s a lakosság saját földjének művelése mellett főképpen csépelni járt el bérmunkában. A sziléziai települési helyzetet erősen befolyásolta a huszita háborúk után pusztán maradt telkek és falvak betelepítése, melynek során újabb német hullám érte el Sziléziát. A Kárpátok hegyi legelőin ugyanakkor itt is megjelentek a vlachok. Jelentős mértéket ért el a falusi lakosság differenciálódása, főképpen a nagyobb városok közelében fekvő falvakban. A jobbágyok kötelezettsége ugyanolyan különböző volt, mint a cseh és morva területen. A robotkötelezettség tekintetében is nagy az eltérés a hegyes Felső-Szilézia és a sík Alsó-Szilézia között. Míg az előbbin korábban bérmunkával műveltették a kis kiterjedésű földesúri majorságokat, és csak az allodiális gazdálkodás megerősödésével tértek át a robotra, addig a síkságon a morva fejlődéshez hasonlóan a majorságoknak a jobbágyok részére történt átadása figyelhető meg. A hegyes vidéken a majorsági gazdálkodás megerősödésének egyéb kísérőjelenségeivel is találkozunk: a jobbágyok engedély nélküli szabad költözésének megkötésével stb.

A Morvaországgal szomszédos lengyel területen a falvak nagyságát már a XV. század közepén jól ismerjük, de egységük nem a telkes jobbágy volt, hanem a telek mint adózási egység. A pusztásodást itt nem háborús cselekmények okozták, hanem inkább a mi magyar viszonyainkhoz hasonló jelenségek. A sziléziaihoz hasonló telepítési akciók sem hiányzottak. A differenciálódás élesebb, mint Sziléziában, aminek oka egyrészt az, hogy a lengyel nemesség — főképpen a nagyszámú kisnemesség — erőteljesen fejlesztette allodiális gazdálkodását, és irgalmatlanul kisajátította a nagyobb paraszti birtokokat, megnövelve ezzel a földtelenek számát. Másrészt a gazdag parasztoknak nem egyszer sikerült komoly tőkét gyűjteni, s magukat és gyermekeiket megváltva a városba költözni. A jobbágyság kötelezettségei itt is igen különbözőek és ugyanolyan változatlanok, mint Cseh- vagy Morvaországban. A robotkötelezettség itt is a földesúri allódium fejlődésével állt szoros kapcsolatban. A részletes lengyel történeti irodalom rámutatott arra a jelenségre, hogy főképpen a nagy folyók menti síkságon fejlődtek gyorsan a majorságok, ahol a szállítási feltételek igen jók voltak. De a XVI. század elején az indítóok még itt sem a külkereskedelem, hanem a fejlődő városok szükséglete volt.

*

Az összehasonlító rész értékelésénél először is azt kell hangsúlyoznunk, hogy Matějeknek az a törekvése, hogy a szomszédos terület fejlődését is figyelembe vegye, igen tiszteletreméltó. Az ötvenes évek elején a periodizációval kapcsolatos viták során és minden azóta megjelent tanulmány hangsúlyozza az összehasonlító tanulmányok szükségességét. Felesleges lenne ennek a megállapításnak igazságát itt újra bizonygatnunk. Ehelyett inkább egy másik komoly és a közeljövőben talán égetővé váló módszertani kérdést kell felvetnünk: valóban ez-e a helyes útja az összehasonlító kutatásnak?

A bemutatott példákból is nyilvánvaló, hogy Matějek elsősorban a kiadott források és a rendelkezésre álló irodalom alapján állította össze anyagát, tehát a szokványos úton haladt. A kiadott források azonban ebben a viszonylag késői korszakban a levéltárakban ténylegesen rendelkezésre álló forrásoknak csak egy töredékét teszik ki. Itt tehát az a veszély fenyegeti a kutatót, hogy a polgári történetíráshoz hasonlóan töredékekből, éspedig teljesen véletlen alapján kiválasztott töredékekből következtet. Nem sokkal biztatóbb a helyzet a kérdéses irodalom eredményeinek átvétele terén. A Sziléziával foglalkozó lengyel és német irodalom egyik legfőbb célkitűzése a nemzetiségi viszonyok feltárása, egy-egy terület elnémetesedésének vagy ellengyelesedésének kimutatása volt. A nemzetiségi változás indokai után kutatva természetesen sokszor érintettek ezek a tanulmányok gazdasági és társadalmi jelenségeket is, de elsőrangú céljuk nem ez volt, ennélfogva sem olyan részletesség, sem olyan pontosság nem várható el tőlük, amilyenre az összehasonlító tanulmány céljai szempontjából szükség lenne. Ezektől a nehézségektől eltekintve az idegen kutató mindig „outsider" marad, és sohasem fog tudni sem olyan eredményeket felmutatni, sem kritikailag úgy állást foglalni, mint a hazai viszonyokkal teljesen tisztában levő, a hazai forrásokban és irodalomban jártas kollégája.

Matějeket a munka kezdeményezéséért így is teljes elismerés illeti meg, módszere helyett azonban az összehasonlító kutatásnak más módját kell javasolnunk. Az idegen kutató erőfeszítései helyett sokkal célravezetőbbnek kell tartanunk egy nagyszabású országokközötti tudományos együttműködést, esetleg közös kiadvány megjelentetését. Az ilyen együttműködésnek elsősorban a fogalmak tisztázásából kell kiindulnia. Nemcsak arról van szó, hogy az egyes területek forrásanyagában előforduló adatok értékét megállapítsuk, hanem minden téren azonos fogalmakkal kell dolgozni, még a feldolgozások megfogalmazása terén is. Akinek kétségei lennének arra nézve, hogy ez az utóbbi munka is szükséges, annak ajánljuk, hasonlítsa össze a magyar, csehszlovák és lengyel munkák végén olvasható idegennyelvű tartalmi kivonatok szóhasználatát. A fogalmi tisztázás és a már elért eredmények leszögezése után megállapíthatók lesznek a kutatás célkitűzései, és állandó megbeszélés és tájékoztatás biztosíthatja a céljában azonos, módszerében a legmegfelelőbb eszközök alkalmazása következtében eredményes munkát. És itt kell újra visszatérnünk a statisztikai módszer alkalmazásának kérdésére.

A XVI. század eleji jobbágyság viszonyaira nézve valamennyi érdekelt állam területén a fő forráscsoportot az urbáriumok és különféle összeírások alkotják. Nem akarjuk ezzel a forrásanyag többi részének (pl. levelezés, perek, stb.) értékét kétségbevonni, de alapul mégis elsősorban az urbáriumban foglalt feljegyzések szolgálnak. Ezek a feljegyzések részben már ebben a korban is számokkal fejezték ki az adatokat (másként nem is lehet őket kifejezni), részben olyan adatok, amelyek minden nehézség nélkül alakíthatók át számokká. Ezeknek az adatoknak feldolgozása egyedül a statisztikai módszerrel biztosítható. Ez a kijelentésünk az olvasóban valószínűleg kétségeket fog kelteni, vagy legalább is a következő két kérdésre fog választ kérni: 1. lehetséges-e olyan különböző mennyiségi adatok összehasonlítása, amelyek nemcsak minden egyes országban, hanem azon belül is minden egyes területen eltérőek?; 2. lehetséges-e a teljes rendelkezésre álló anyag feldolgozása, de főképpen érdemes-e azt feldolgozni, amikor nyilvánvaló, hogy még a legnagyobb anyaggal rendelkező cseh területen sincs meg valamennyi uradalom adata? Véleményünk szerint mindkét kérdésre pozitív értelemben válaszolhatunk. A különböző mértékegységek egységes nevezőre hozása a hagyományos úton, a mai mértékegységre történő átszámítással is biztosítható. Hogy mégsem ezt az utat javasoljuk, annak az a magyar anyagban szerzett tapasztalat az oka, hogy az urbáriumok sokszor nem mondják meg, hogy milyen mértéket használnak, pl. milyen köblöt kell értenünk „köböl" alatt, vagy ha meg is mondják, a kérdéses mértékegységre vonatkozóan nincs olyan adatunk, amelynek alapján átszámíthatnánk azt. Ezért sokkal célravezetőbb olyan matematikai statisztikai eljárások igénybevétele, amelyek egy-egy jelenséget a mérési adatoktól függetlenül mutatnak be. Hivatkozhatunk itt arra a számításra, melyet a városi lakosság vagyonmegoszlásával végeztünk, ahol több olyan várost hasonlítottunk össze, melyben a valuta, a lakosság száma, sőt a megoszlás kategóriái is eltérőek voltak. De még Matějeknél is találhatunk ilyen számot, amikor a sziléziai úrbéri terhekre vonatkozólag megállapítja, hogy azok eltérésének arányszáma 1 : 24 volt. Ilyen szám a cseh vagy morva területre vonatkozólag is rendelkezésre áll, összehasonlításuk tehát nem ütközik akadályba.

A második kérdésre a modern statisztika ún. „reprezentatív" felvételei adnak választ. A teljes statisztikai felvételek nemcsak komoly erőpróbát és költséget jelentenek, hanem néha egyenesen megvalósíthatatlanok (pl. minőségvizsgálatoknál). Ezért a matematikai statisztika olyan rendszert dolgozott ki, amelynek segítségével a megfigyelt sokaság egy töredékét vizsgálják meg, s ebből következtetnek az egész sokaságra. Nem

vitás, hogy a reprezentatív felvételek nem adnak 100%-ban ugyanolyan eredményeket, mint a teljes felvétel. De nem lehetnénk megelégedve, ha a XVI. századi jobbágyság egy-egy vonását csak 95%-os valószínűséggel ismernénk meg? Véleményünk szerint a XVII. századi cseh adójegyzékek, a berní rula lenne a legalkalmasabb egy történeti irányú reprezentatív statisztikai felvétel módszerének kidolgozására.

Teljesen egyetértünk Míkával abban, hogy valamennyi népréteget és valamennyi kérdést nem fogjuk tudni a statisztikai módszer segítségével sem megvizsgálni (így a falusi szegénységet), de sok problémát fogunk tudni pontosabban, részletesebben és összehasonlíthatóbban megvilágítani, főként a gazdasági életben erőt képviselő rétegeket. S ez nem utolsó sorban Míka érdeme lesz.

FÜGEDI ERIK

SAS ANDOR:

EGY KÁRPÁTI LATIFUNDIUM A HŰBÉRI VILÁG ALKONYÁN

Bratislava, Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó 1955. 133 l.

A feudális viszonyokból való kibontakozás magyar gazdaságtörténeti kutatásához jelent hozzájárulást Sas Andor könyve, amely, mint alapjában véve népszerű kiadvány, — e műfajban különösen figyelmet érdemlő írásművészettel — inkább összefoglalja, mint behatóan elemzi kutatásának eredményeit. Helyesen mutat rá a szerző, hogy míg megelőzően az ország legkülönbözőbb vidékeire vonatkozóan rendelkezésre álló adatok mozaikszerű összeállításával próbáltuk rekonstruálni a magyar agrár-, illetve iparfejlődést abban a fontos időszakban, melyet a XIX. század első fele jelent (Mérei Gyula ismert munkái), — ideje most már egy-egy fontosabb uradalom gazdálkodását a maga egységében mélyrehatóbban megvizsgálni. A munkácsi Schönborn-uradalom gazdálkodásáról írt tanulmányával Sas Andor ezt a feladatot próbálja megoldani, de mivel vizsgálatait az 1848—49-es forradalmi esztendőnél tovább nem terjeszti, nem is tudja az olvasó elé tárni a tőkés gazdálkodásra való átmenet folyamatának egészét. Ezt a követelményt röviddel utóbb Szabad Györgynek „A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra" című szép munkája valósította csak meg.

II. Rákóczi Ferenc munkácsi váruradalma az általa vezetett szabadságharc bukása után kincstári kezelésbe került, majd 1728-ban adományozás útján a Németországból Ausztriába telepedett Schönborn-család birtoka lett. A mintegy 440 000 holdas óriásbirtok Bereg vármegyének több mint kétharmadát foglalta el; 174 helységgel, melyek közül 4 (Munkács, Beregszász, Vári, Nagybereg) mezőváros volt. A birtok ura állandóan Bécsben tartózkodott; ott székelt a Schönborn-javak központi igazgatósága is, melynek élén a vizsgált időszak jelentős részében Csaplovics János állott. A világpiaci helyzet alakulásáról nyújtott rendszeres bécsi tájékoztatások és ezzel kapcsolatos instrukciók alapján a gazdálkodás gyakorlati irányítását a munkácsi uradalmi főtisztség látta el, melynek négy vezető tisztviselője a prefektus, az ipar- és bányaügyi referens, a mezőgazdasági referens és az uradalmi ügyész volt. Ennek a prefektus elnökletével hetenként kétszer ülésező jószágkormányzó-testületnek jegyzőkönyvei, úrbérügyi aktái és a bécsi birtokossal folytatott levelezése szolgáltatta Sas Andor könyvéhez az elsőrendű forrásanyagot. A munkácsi uradalmi levéltár e forrásanyagaira támaszkodva tudta oly színesen megfesteni nemcsak az uradalom és népe életét, hanem egyrészt a birtok jövedelmét Bécsben felélő aulikus főúr, Schönborn Ferenc, másrészt a birtok jövedelmezőségéért küzdő, de a haladás követelményeit is érző köznemes prefektus, Freyseisen Dániel portréját.

A birtok földrajzi fekvése alapvetően meghatározta a birtokon folytatható gazdálkodás fő irányvonalait: a földművelésre alkalmas területek csekély volta s az állatállomány takarmányozásának nehézségei a mezőgazdaságot másodlagos szerepre kárhoztatták az uradalom ipari üzemeivel szemben, amelyek az Északkeleti Kárpátok hegyeinek nyersanyagkincseire és a szegény jobbágylakosság robotos munkaerejére támaszkodtak. Sas Andor könyve meggyőz arról, hogy a napóleoni háborúk időszakának konjuktúrája is az uradalom adott viszonyai között elsősorban az ipari üzemek vonalán érvényesítette hatását; de adós marad annak megmutatásával, hogy ugyanekkor a mezőgazdaságból is igyekeztek a maximumot kihozni: a kívánt robotmennyiség növelésével és kegyetlenségig menő hajszolásával, a szakmánymunka helyenkénti bevezetésével s a munka inten-

zitásának fokozását célzó különféle intézkedésekkel, amelyekről más vonatkozásban, a „Jobbágyok panasziratai" című fejezetben maga a szerző is megemlékezik. A majorsági területek kiterjesztéséről szerző úgyszólván csak a 40-es évekre vonatkozóan tesz említést, hivatkozva a jobbágyviszonyok megszűnésének elkerülhetetlenségét látó Freyseisen prefektus erre irányuló kifejezett törekvésére, s ezért könyvéből úgy tűnik, mint hogyha az uradalomban folyó allodizálásnak kizárólag a válságos átmenetre való felkészülés óhaja adott volna indítékot. Viszont helyesen céloz többhelyütt is arra, hogy az allodizálás nem a jobbágyföld közvetlen elrablásával és bekebelezésével folyt az uradalomban, hanem a földek olyanfajta átcserélésével, amely a földesúr kezén a jó földeket összpontosítva, a hegyoldalba szorított jobbágyföldeket a talajerózió martalékául dobta.

Az uradalom ipari üzemei a rendelkezésre álló vízienergia felhasználásával működtek. A fa feldolgozását fűrészmalmok végezték, az 1830-as évek eleje óta zsindely- és furnérkészítő gépekkel is ellátva. A 40-es évek közepén már vasúti talpfák készítésével is jövedelmesen foglalkoztak.

Az uradalom hatalmas erdőségei lehetővé tették a fa exportálását külföldre, illetve az Alföld fával szegény vidékeire. A 40-es években 13 hamuzsírfőzde dolgozott az uradalomban, évi 2500 mázsa átlagtermeléssel. Az uradalmi timsógyártás évi produktuma 8000 q volt; Pest, Bécs és Prága voltak a legfontosabb felvevő piacok.

A kohóból, hámorból és öntődéből álló vasüzem — 1827-től 1841-ig Rombauer Tivadar vezetése alatt — egyrészt kályhákat és különféle főzőedényeket, másrészt szerszámvasakat készített. Később feltűnnek a luxuscélokat szolgáló finomöntvények (vázák, gyertyatartók, feszületek, mellszobrok, dísztányérok stb.).

Az uradalomnak posztóüzeme és papírmanufaktúrája is volt. Termékeik ugyancsak döntően a belföldi piac cikkeivé váltak.

Az uradalom átlagosan 100 000 váltóforintnyi évi jövedelme mindenekelőtt a felsorolt ipari üzemek termeléséből származott. A már eleve jelentéktelenebb uradalmi mezőgazdálkodás hasznainak kiaknázását gátolta az a körülmény, hogy a Schönbornok vonakodtak végrehajtani a belterjes gazdálkodás bevezetéséhez szükséges befektetéseket. Végre 1843-ban Bécsből jött egy agrárszakember, aki 12 majorban bevezette a váltógazdaságot, és megkezdte a rendszeres talajjavítást. A Greenfeld skót mechanikus által az uradalmi vasüzemben készített cséplőgépek napi 2340 kévét csépeltek ki, a kézi cséplésnél tökéletesebben.

Az 1848—49-es forradalmi események erőteljesen kihatottak az uradalom életére. Az úriszék megszűnt, a megyei joghatóság teljesértékűleg kiterjedt az uradalom területére is. A parasztok jobbágyi szolgáltatásai megszűntek. A bécsi központi jószágigazgatással a kapcsolat megszakadt; a munkácsi prefektúrának önállóan kellett intézkednie. Az osztrák, orosz, és a magyar csapatok rekvirálásaitól ez egyaránt óvni igyekezett az uradalmat, de nem sok sikerrrel, mert a 48—49-es években ezzel kapcsolatban 80 000 forint kárt szenvedett az uradalom. Az uradalmi vasgyár a szabadságharc fontos hadiüzeme lett; az uradalom alkalmazottai közül sokan, éppúgy, mint Freyseisen prefektus fia, beálltak a honvédseregbe.

A jobbágyrendszer megszűnésével az uradalom birtokállagából 200 000 hold levált, de így is megtartotta a korábbi birtokállag $^5/_9$ részét. Hogyan történt ezen a tőkés gazdaságra való átmenet 48—49 után? Ezzel a könyv már sajnos nem foglalkozik.

TILKOVSZKY LÓRÁNT

GOLOMB, LUDWIG:

DIE BODENKULTUR IN OST-TURKESTAN — OASENWIRTSCHAFT UND NOMADENTUM

(Studia Instituti Anthropos. Vol. 14.) Posieux, Freiburg, Schweiz, Verlag des Anthropos-Institutes, 1959. XII + 160 p. XXI tábla és 5 térkép.

A szerzőnek e közel két évtizedes anyaggyűjtés eredményeit összefoglaló könyve a mezőgazdaság fejlődéstörténetével foglalkozó szakirodalom által viszonylag kidolgozatlan termelési forma: az oázisgazdaság és többé-kevésbé vele kapcsolatos nomadizmus leírását adja. A téma kidolgozására és a „kultúrtörténeti iskola" közismert sorozatába való illesztésére szemmel láthatólag azért került sor, mert anyagszerűen a „kultúrtörténeti

iskola" irodalmi működésében — többek közt — éppen itt mutatkoztak fehér foltok, amelyeknek eltüntetése révén a mezőgazdasági termelés kezdeti lépéseit elméleti síkon felidéző, sőt rekonstruáló iskola eddigi idevágó megállapításainak helyességét vélte utólagosan igazolni.

Maga a könyv tartalmi rendszerezése szolid igényeket sejtet.

A szerző mindenekelőtt a geográfiai, klimatikai és hidrográfiai, valamint a fauna- és flórabeli viszonyokat ismerteti, majd az oázisok víz- és talajerőgazdálkodásának tárgyalására tér át. Ezek után kerül sor a növénytermesztés és növényvédelem munkafolyamatainak ismertetésére, továbbá arra, hogy a termést mi módon dolgozzák fel, teszik a fogyasztás számára alkalmassá. A következő nagyobb rész a nomadizmus és a földművelés szinbiozisát világítja meg, és ezen belül részletes áttekintést nyújt a nomadizmuson belüli földművelés termelési módszereiről.

A szokásos összefoglaláson kívül a flóra és a fauna katalógusa, a földrajzi nevek jegyzéke, valamint különféle mutatók egészítik ki *Golomb* monográfiáját.

E kötet jellemzésekor határozottan hangsúlyozni kell leíró jellegét és azt, hogy viszonylag teljes képet adó, bár többnyire formális szempontokkal gyűjtött adatanyagot kap kézhez az olvasó. Úgy tűnik: a szerző gyakorlati agrárszakismeretek híjával, valamint az agrártörténeti összefüggések kidolgozásának elhárításával foglalta össze mondanivalóját. Hogy könyve mégis többletet jelent, az nemcsak az eddigiekben felettébb hiányosan kidolgozott témának a korábbiakhoz képest feltétlenül igényesebb bemutatásából következik, hanem abból is, hogy a szerző — célul tűzvén ki a munkaszervezeti formák leírását — az összehasonlító történeti kutatások számára is jól felhasználható anyagot ad közre művének egyes fejezeteiben.

HOFFMANN TAMÁS

KRÓNIKA

A KELET-EURÓPA AGRÁRTÖRTÉNETE SYMPOZIUM KIEVI ÜLÉSSZAKÁNAK TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEI[1]

A „Voproszi Isztorii" c. folyóiratban (lásd az 1961. évi 2. számot) már közöltünk egy, a Kelet-Európa agrártörténete sympozium harmadik, Kievben 1960. szeptember 23—29 között megtartott ülésszakának munkájáról szóló eseménybeszámolót. Jelen cikkünk feladata ez ülésszak tudományos eredményeinek rövid összegezése. Mint az ülésszak résztvevői határozatukban megjegyezték, az ülésszak munkájának programját azon szervezeti elvek alapjára építették, amelyekre a megelőző moszkvai ülésszakét is. Az ülésszakon az összefoglaló jellegű témák konkrét részletkutatásokkal fonódtak össze.

Az ülésszak résztvevői figyelmüket elsősorban a termelési viszonyok történetének szentelték, és éppen e vonatkozásban érték el fő tudományos eredményeiket. Mint a két megelőző ülésszakon is, a termelőerők történetét érintő előadások szemlátomást elégtelenek és a nevezett területen a munka sikerei rendkívül szerények voltak.

A termelőerők történetének néhány előadást és közleményt szenteltek a szekciókban s egy előadást a plenáris ülésen.

A doni kozákság levéltári forrásanyagai alapján *A. P. Pronstejn* előadása[2] világos képet adott a földművelés fejlődéséről a Don vidékén a XVIII. században. *A. P. Pronstejn* bemutatta, hogy a kedvező talaj- és éghajlati viszonyok ellenére a földművelés a Don vidékén miért csak a XVIII. századtól kezdve indult fejlődésnek. Az előadó nem csupán reprodukálta a nemcsak néhány tudományos munkában, hanem a szépirodalmi alkotásokban is megtalálható állításokat és tételeket arról, hogy a feudális rend elterjedésétől való félelem akadályozta a földművelés fejlődését a Don vidékén. *A. P. Pronstejn* levéltári források nyomán meggyőző adatokat mutatott fel arról, hogy a Don-vidéki sztyeppei nomádok rablótámadásainak megszűnéséig e körzetben nem volt lehetőség arra, hogy földműveléssel foglalkozzanak. A nomádok letiporták a vetéseket, és a semmivel tették egyenlővé, minden eredményétől megfosztották a földműves munkáját.

I. P. Hlisztov „A kapitalizmus fejlődése a mezőgazdaságban a Don vidékén" c. előadásában sok új adatot idézett arra vonatkozólag, hogyan fejlődött a mezőgazdaság a Don-vidéken a XIX. század második felében.

N. N. Ulascsik „Változások Litvánia és Nyugat-Ukrajna parasztságának gazdálkodásában az új kultúrák elterjedése nyomán" c. előadásában bemutatta, hogyan honosodott meg a burgonyatermesztés e területen a XIX. század első felében. Litvániában és Nyugat-Ukrajnában a Balti-tenger mellékével egyetemben a burgonya termesztés korábban kezdett elterjedni, mint Oroszország más területein. Itt a XIX. század első felében a burgonya kerti veteményből szántóföldi növénnyé vált. A burgonyaföldek az 1840-es évek elején már a tavaszi vetésterület 8—9%-át tették ki. A burgonyát nemcsak a lakosság számára élelmiszerként és a jószág részére takarmányként használták fel, hanem pálinkafőzésre is. Ebben az utóbbi viszonylatban Litvánia és Bjelorusszia, a Balti-tenger mellékével egyetemben Oroszországban az első helyet foglalta el. A burgonya a munkaigényes növények fajtájához tartozik. A feudális rendszer a robotmunka alacsony termelékenységével akadályozta, hátráltatta e növények elterjedését, ezért a negyvenes évek második felétől a burgonyatermesztés Litvániában és Nyugat-Bjelorusszia csökkenni kezdett.

G. P. Sztrod „A merinói juh tenyésztése Lettországban a XIX. század első felében" c. előadásában egy érdekes fejezetet tárt fel Lettország állattenyésztésének történetéből.

[1] E cikk szerzői *A. M. Anfimov, I. U. Budovnyic, B. B. Kafengauz, N. N. Lescsenko, N. V. Usztjugov* és *V. K. Jacunszkij*, az ülésszak résztvevői.

[2] A mezőgazdaság fejlődése a Don vidékén a XVIII. században.

A lettországi földesurak, akik arra törekedtek, hogy saját birtokaik pénzbeli jövedelmét növeljék, a XIX. század elején merinói juhokat kezdtek tenyészteni. Tenyésztésük jelentős mértékben elterjedt, gyorsan fejlődött és kereskedelmi jelleget öltött. A negyvenes években azonban, a gyapjú árának a világpiacon bekövetkezett csökkenésének hatása folytán, valamint Ukrajna sztyeppés vidékének konkurrenciája következtében (e területen a juhtenyésztés számára igen kedvezőek voltak a feltételek), Lettországban a merinói juhok tenyésztése igen nagymértékben hanyatlani kezdett. Lettország mezőgazdaságának történetében a merinói juhok tenyésztése, eltekintve átmeneti jellegétől, pozitív jelentőségű volt. A lóherevetés és a burgonyaültetés elterjedésével hozzájárult a juhok helyi fajtái és a legelők feljavításához.

Sz. A. Szekirinszkij „A Krim-vidék és a szomszédos dél-ukrajnai területek mezőgazdaságának néhány sajátossága a XVIII. század végén és a XIX. század elején" c. előadása és *B. B. Kafengauz* „A Krim gazdasági meghódításának történetéből — a Demidovi uradalom 1829—1830-ban" c. előadásai a Krim termelőerőinek fejlődésével foglalkoztak. *Sz. A. Szekirinszkij* bemutatta a szemestermények elterjedését és a szőlő termesztését a Krimben és a tauruszi kormányzóság kontinentális területein az említett időszakban. E vidékekeken nagybirtokok területek el, ide külföldi telepeseket költöztettek, elterjesztették a merinói juhok tenyésztését. *B. B. Kafengauz*[3] a Demidovok levéltárának adatai alapján leírta, hogyan tették meg a nagybirtokok kialakulásuk kezdő lépéseit a Krim-félsziget déli partvidékén. A birtokosok ki akarták fejleszteni az árubor termelést, külföldről szőlővenyigét hozattak stb. Ezen a birtokon nemcsak a demidovi parasztok munkáját alkalmazták, hanem bérmunkaerőt is.

H. M. Ligi kutatómunkájáig felhasználatlan források adatai alapján igen plasztikus képet rajzolt a mezőgazdaság termelőerőinek helyzetéről a XVII. századi Észtországban. Bemutatta a mezőgazdasági termőterület ez időbeli állapotát, a talajjavítási munkálatokat, a földművelési rendszereket, a parasztgazdaságok igavonó állatokkal való ellátottságát, a vetésterület trágyázását, a talajművelés módjait, a mezőgazdasági eszközöket, a paraszti és földesúri földek terméshozamát. A termelőerők fejlődését *H. M. Ligi* a korszak termelési viszonyaival való igen szoros kapcsolatban ábrázolta.

A moldvai mezőgazdaság történetét eddig igen kevéssé tanulmányozták. Még mindig megvilágítatlanok maradtak a legfontosabb kérdések is, közéjük számítva azt az eddig meghatározatlan problémát, hogy vajon a XIV—XVIII. században a mezőgazdaságnak melyik ágazata volt túlsúlyban, a földművelés-e vagy az állattenyésztés? *N. A. Mohov* most arra tett kísérletet, hogy a legkülönbözőbb típusú forrásanyagok alapján megjelölje e probléma eldöntésének útját. Arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet irodalomban elterjedt azon vélemény, mely szerint Moldva mezőgazdaságában a középkorban a földművelés játszott túlnyomó szerepet, sok ténnyel ellenkezik. Ezért azt a kérdést, hogy a földművelés és állattenyésztés hogyan viszonylik egymáshoz, még nem lehet eldöntöttnek tekinteni. Ezt a kérdést speciális kutatások tárgyává kell tenni. Egyelőre csupán azzal lehet kétségtelenül számolni, hogy az ország egyes területein a földművelés, más területein az állattenyésztés terjedt el. A jelenlegi Moldvai Szovjet Köztársaság területe a legfejlettebb állattenyésztés körzete volt. A földművelés itt a mezőgazdaság fő ágazatává csak a XIX. században vált.

Már régtől fogva ismeretes, hogy a XVI. századtól kezdve, néhány évszázad alatt európai Oroszország déli és keleti, hatalmas erdős-sztyeppés és sztyeppés területeit meghódították a mezőgazdaság számára. *V. K. Jacunszkij* „Változások a földművelés elhelyezkedése terén az Európai Oroszországban a XVIII. század végétől az első világháborúig" c. előadásában kísérletet tett arra, hogy ezt a folyamatot számokban fejezze ki. E céltól vezéreltetve két alaptáblázatot állított össze. E táblázatok közül az első felsorolja a szántóföldek nagyságáról szóló adatokat minden kormányzóságban a XVIII. század végén, a XIX. század hatvanas éveinek kezdetén, 1881-ben és 1912-ben. A második táblázat az átlagos gabonatermésre vonatkozó számadatokat tartalmazza az 1802—1811. év, az 1857—1863. év, az 1883—1887. év és az 1909—1913. év közötti időszakok átlagaiban. A XIX. század hatvanas éveinek elejét az adott kormányzóságok területeinek összehasonlíthatósága, egybevethetősége érdekében vette határokul. A forradalom előtti időszak forrásainak vonatkozó adatai a terméseredményekre igen megbízhatatlanok. Esetek egész sorában hívta fel a figyelmet az előadó azok korrigálásának szükségességére. A szántóterület nagyságáról szóló adatok nagy megbízhatóságukkal tűnnek ki, azonban e téren is javítást kell eszközölni. Mindkét index összehasonlítása engedte meg az előadónak azt az állítást, hogy az általa összeállított táblázatok a földművelés

[3] „A Krim gazdasági meghódításának történetéből" (A Demidovi uradalom 1829—30-ban)

térbeli elhelyezkedése terén Európai Oroszországban végbement változásoknak, ha természetesen nem is pontosan, de egészen megközelítőleg hű képét adják a tanulmányozott időszakban. A táblázatok a kormányzóságokat gazdasági körzetekbe, a körzeteket pedig három nagy csoportba foglalják össze. Ez a három csoport: a régóta benépesedett zóna (a XVI. század közepéig), a régen kolonizált zóna (XVII—XVIII. század), és az újonnan kolonizált zóna (a XVIII. század második felétől a XIX. század végéig). A XVIII. század végi szántóterületre és az 1802—1811 közötti gabona termésátlagokra vonatkozó adatok hatalmas, európai Oroszország feketeföldes övezetei által elért sikereket mutatnak fel, melyeket e területeknek a földművelés számára történt meghódítása során a XIX. század elejéig valósítottak meg. A rákövetkező évek számadatai adják e területnek az orosz és urkán földművelők által történt végleges meghódítása szakaszait.

Mint a fentebb elmondottakból látható, a mezőgazdasági termelőerők történetével foglalkozó témák túlnyomó részükben nem lépték át a feudalizmus időszakának határait. A kapitalizmus időszakának tanulmányozását e szempontból csak egyetlen előadás segítette elő.

A termelési viszonyok történetének tanulmányozása terén az ülésszakon a parasztság rétegződésének kérdése foglalta el a központi helyet. Már a sympozium tallini ülésszakán, 1958-ban e kérdést érintették felszólalásaikkal *Sz. D. Szkazkin* és *A. L. Sapiro*, akik az ellen a széles körben elterjedt nézet ellen léptek fel, mely szerint a földműves parasztság kapitalista felbomlása már a XVII. századtól vette kezdetét.

1959-ben, a moszkvai ülésszakon *V. K. Jacunszkij* igen széles témát, a kapitalizmus genezisét a mezőgazdaságban felölelő előadása feletti viták ténylegesen a nevezett probléma megvitatására korlátozódtak, s ezeken szerfölött különböző nézőpontok nyilvánultak meg. Az előadó azt a véleményét fejtette ki, hogy az orosz parasztság kapitalista jellegű felbomlása csak a XIX. század első felétől datálható. Az előadás vitája során felszólaló, a XVII—XVIII. század történetével foglalkozó specialisták egy része e jelenség kezdetét a XVII. századra, másik része a XVIII. századra tette.

A történeti irodalomban, mint ismeretes, olyan nézetek is vannak, amelyek a folyamat kezdetét sokkal korábbra, éppen a XVI. századra teszik (*V. A. Golobuckij, D. P. Makovszkij*). A kievi ülésszakon abból kiindulva, hogy szükségszerű előmozdítanunk e probléma megoldását, néhány előadást e témakörnek szenteltünk. Az eredmények azonban egyelőre még eléggé szerényeknek bizonyultak. Ezen az ülésszakon, mint az előzőn is, egyes történészek e folyamat kezdetét a XVI. századra, mások a XVII. századra helyezték, a harmadik rész a XVIII. századtól eredeztette, míg a történészek negyedik tábora a XIX. század első felétől származtatta. Néhány előrelépés azonban mégis konstatálható e kérdés kutatása terén. Az ülésszak után csökkent a zűrzavar a tárgyalt problémával kapcsolatos terminusok értelmezésében. Noha *I. D. Kovalcsenko* előadásának („A parasztság felbomlása a feudális Oroszországban a szovjet történetírás megvilágításában") néhány tétele elég energikus ellenvetéseket hívott ki, azért mégis kétségtelenül sikerült megformuláznia néhány olyan tételt, melyek a kérdés további feldolgozását megkönnyítik, olyan tételeket, melyek nem váltottak ki ellentmondást. E tételek közé lehet számítani azt a felismerést, hogy a parasztság pauperizálódása és proletarizálódása különböző folyamat; hogy a feudális kizsákmányolás, a háborús pusztítások, az elemi csapások gátló hatása fékezi a parasztság felbomlását; annak felismerését, hogy a parasztság rétegződésének tanulmányozása mellett a parasztságon belüli társadalmi-gazdasági viszonyok egész összességét analízisnek kell alávetni, számításba kell venni mindazon tények jellemzőit, melyek alapján következtetéseket vonunk le stb.

I. D. Bojko „Az ukrán parasztság rétegződése a XVI. század második és a XVII. század első felében" c. előadásában Ukrajnában a parasztság kapitalista rétegződésének keletkezését a tárgyalt időszaktól számítja, *A. Z. Baraboj* ellenben „A parasztság rétegződésének kérdéseihez a jobbparti Ukrajnában a XIX. század első felében" c. előadásában azt, mint előadásának címéből is kiderült, sokkal későbbi időponttól származtatja.

A legtöbb megjegyzést, a legnagyobb vitát *N. V. Usztjugov* „A XVII. századi orosz állami birtokok falvainak társadalmi rétegződéséről" c. előadása váltotta ki. A Keleti-tengermellék mezővárosai és járásai XVI. század végi—XVIII. század eleji telekkönyveinek és összeírásainak elemzése alapján, a szovjet történészek munkái nyomán és szerző saját kutatásaiban napfényre bukkant adatok, valamint kiadatlan forrásoknak az elemzésben történt bevonás útján, *N. V. Usztjugov* feltárta a Keleti-tenger melléki falvai társadalmi struktúrájában a fentebb említett több, mint száz év folyamán bekövetkezett változásokat, és azt a következtetést vonta le, hogy a XVII. században, különösen pedig e század végén a vagyoni egyenlőtlenség a pomerániai faluban társadalmi felbomlásba kezdett átfejlődni. Az elszegényedett paraszt elhagyta a földet, és megélhetését a keres-

kedelemben, az iparban és mezőgazdaságban vállalt munkával kereste meg. A meggazdagodott parasztok a felesbérlők kizsákmányolását napszámosok alkalmazásával kezdték összekapcsolni. Az előadó ezeket a jelenségeket a falusi kapitalista viszonyok kialakulásának kezdeti stádiumaként fogta fel.

A parasztság részben XVII. századi, különösen azonban XVIII. századi társadalmi struktúrájára vonatkozó nagy tényanyagot tártak fel a második szekcióban elhangzott előadások. *J. A. Tyihonov* a galíciai terület vetlugai tanyás parasztjainak az Usztjug Veliki-i piacon folytatott kereskedéséről tartott előadást, *J. D. Iszaevics* a Galícia városai és falvai közötti XVI—XVIII. századi gazdasági kapcsolatokról és e kapcsolatoknak a városok fejlődésére gyakorolt hatásáról szólott. *V. F. Inkina* a szambori nagybirtok (Nyugat-Ukrajna) parasztjainak XVIII. század közepi rétegződéséről adott elő. *M. M. Gromiko* a nyugat-szibériai birtokok manufaktúrás falvairól a XVIII. század második felében, *I. G. Sulgi* pedig Zakarpatye Ukrajna parasztjainak a XVIII. század második felében kialakult helyzetéről értekezett.

Az adatoknak ilyenfajta mozgósítása kétségtelenül hozzá fog járulni a vitás kérdések helyes megértéséhez, következésképpen tehát az ülésszak javára számíthatjuk. Igaz, a tények értelmezésében az előadók és opponenseik között nemegyszer nézeteltérésre került sor. Pl. az *N. V. Usztjugov* előadásában összegyűjtött gazdag tényanyagot a tengermelléki falu társadalmi struktúrájáról *Sz. D. Szkazin* és *V. K. Jacunszkij* másképpen értelmezték, mint maga az előadó. Hangsúlyozták azt, hogy ezek az adatok teljes egészükben, tökéletesen belefférnek a feudális társadalmi formáció kereteibe, különösen a tengermelléki parasztságnak a tárgyalt korszakot követő fejlődése fényében, amikor az *N. V. Usztyugov* által leírt jelenségek nemcsak hogy nem fejlődnek tovább, hanem ellenkezőleg, jelentős mértékben lehanyatlanak, elsorvadnak. De a parasztság kapitalista rétegződése kezdeteinek datálása kérdésében elfoglalt mindazon különböző álláspontok és a vonatkozó tények egyidejű szembeállítása az ülésszakon, melyekkel a különböző álláspontokon levő résztvevők saját nézeteiket törekedtek megindokolni, kétségtelenül hasznot fog hajtani a kérdés további feldolgozása szempontjából. Természetesen, mindegyik álláspont képviselői megmaradtak eltérő felfogásaik mellett, — ami különben ilyen esetekben rendszerint elő szokott fordulni. A tudományos gondolkodás jelentős ösztönzését azonban ez a szembenállás nem adhatja. Reméljük, hogy ha nem maguk a vita jelenlegi résztvevői, akkor más kutatók képesek lesznek a munkát előre vinni.

Az oroszországi parasztság társadalmi rétegződésének tanulmányozását természetesen folytatni kell, és meg kell keresni a vitás nézőpontok egymáshoz való közelítésének útját. Ehhez azonban mind a tényanyag kiszélesítése, mind pedig vele azonos módon, a kérdés elméleti oldalának elmélyítése is szükséges. Ebben a vonatkozásban, minden bizonnyal jelentős szerepet játszottak a nyugat-európai agrártörténet szakértőinek, *Sz. D. Szkazkinnak*, *A. I. Danyilovnak*, *V. M. Lavrovszkijnak* és *A. N. Oszisztozvonovnak* felszólalásai, melyekben plasztikus tények alapján mutatták be a középkori parasztság társadalmi struktúráját, és kifejtették azt, hogyan ítélik meg a kérdést a szovjet középkorkutatók.[4] E felszólalások nagy jelentőségét aláhúzta az ülésszak résztvevői által az utolsó ülésen elfogadott határozat. Ha a Szovjetunió agrártörténész specialistái komolyan elmélyülnek a nyugat-európai parasztság életének felsorolt jelenségeiben, ez természetesen elősegíti a XV—XVIII. századi orosz parasztság társadalmi struktúrájának helyes értelmezését.

Kétségtelenül érdekesek számunkra azok az adatok, melyeket a népi demokratikus országok történészei dolgoztak fel a paraszság felbomlásának történetéről. Lengyelországban például elég jelentős irodalom bontakozott ki e témáról.[5] Reméljük, hogy a tudományos érintkezés elmélyítése a népi demokratikus országokkal (az ezzel kapcsolatos kívánság kifejezésre jutott az ülésszak határozatában) hasznos lesz a tárgyalt probléma kidolgozása vonatkozásában.

A kievi ülésszak tudományos eredményei igen nagyok voltak a parasztság története más oldalainak kidolgozása terén is.

Az előadók sok újat hoztak a parasztság feudalizmuskori helyzetének tanulmányozása terén. Különös érdeklődést váltott ki *A. L. Sapiro* „A feudális parasztság földesúri szolgáltatások által történő megterheléséről" c. előadása. *A. L. Sapiro* bemutatta a terület szerinti adózásról a fejenkénti adóztatásra történő fokozatos átmenetet és a feudális kötelezettségeknek az ezzel az átmenettel összefüggő fokozódását. A fejadó, melyet az állam a

[4] L. az ülésszakról szóló beszámolót a Вопросы истории 961. évi 2. számában.

[5] Ez irodalom kritikai áttekintését megnyitotta *Janina Leskiewiczowa* a Kwartalnik Historyczny 1959. évi 2. számában.

XVIII. században vezetett be, *A. L. Sapiro* véleménye szerint ezzel a szolgáltatással van kapcsolatban. A földesurak gyakorlata szolgált alapul az állami adórendszer megváltoztatásához.

G. T. Rjabkov új levéltári források alapján tanulmányozta azoknak a szmolenszki kormányzóságban található úgynevezett „fogadott" és „résztelkes" szegényparasztoknak a helyzetét, akik nem rendelkeztek igásállatokkal. A földesurak ezeket az egyik parasztgazdaságból a másikba helyezték át, hogy a legnagyobb gazdaságokban szolgáljanak.

V. I. Nyeupokojev előadásában a litván szegényparaszti gazdaságok egy különleges csoportiának, az úgynevezett „szabad embereknek" a helyzetét tanulmányozta. Ezek jog szerint nem voltak jobbágyok, volt szabadköltözési joguk, de nem volt földjük, hanem szerződésben megállapított elvek szerint bérelték a földet. 103 000 férfilelket számláltak. Legnagyobb tömegben földesúri földeken éltek. A földesurak érdekelve voltak a „szabad emberek" munkaerejének felhasználásában, és különösen az 1812. évi háború után arra törekedtek, hogy jobbágysorba taszítsák őket. E „szabad emberek" azonban követelték, hogy helyezzék át őket kincstári földekre. Szabadságért vívott harcuk különösen az 1830. évi lengyel felkelés után lángolt fel.

V. V. Csepko érdekes adatokat mutatott be Bjelorusszia parasztságának helyzetéről a XIX. század első felében. A robot növekedett, és a parasztság az iparba áramlott. A paraszti gazdaság nem volt árutermelő jellegű. Gabonahiány lépett fel. Csak a tehetős parasztok árultak szarvasmarhát és lent. A földesúri gazdaságban nőtt az árutermelés.

I. G. Sulga korábban nem tanulmányozott források alapján mutatta be Kárpát-Ukrajna parasztságának helyzetét a XVIII. század második felében, amikor az jelentősen súlyosbodott.

M. M. Gromiko ugyanezt a periódust illetően tanulmányozta a bányászati üzemeknek átengedett nyugat-szibériai parasztok helyzetét.

A XVII. századi magántulajdonban levő parasztok gazdálkodásáról igen kevés anyag maradt fenn. *J. A. Tyihonov* sikeres kísérletet tett arra, hogy Usztjug-Veliki vámkönyveinek adatait használja fel a galíciai terület vetlugai tanyái magántulajdonban levő, az usztjugói piacon kereskedő parasztjai gazdálkodásának tanulmányozására, részben a nevezett terület falvaiban uralkodó áru-pénzviszonyok elemzése céljából.

Érdekes ismereteket tartalmazott erre az utóbb említett témára vonatkozólag *J. D. Iszaevicsnek* a város és falu közötti gazdasági kapcsolatokról és ezeknek a Prikarpatye városaira a XVI—XVIII. században gyakorolt hatásáról szóló előadása és *V. F. Inkina* előadása a parasztság rétegződéséről a galíciai szambori nagybirtokon a XVIII. század közepén.

A parasztság helyzetének szentelt előadások és közlemények között külön csoportot képeztek azok az előadások, melyekben a jobbágyság történetét tették kutatás tárgyává. Ez előadások közül háromban a parasztság jobbágysorba döntését elemezték a szerzők, a negyedikben a jobbágyrendszer megszüntetésével kapcsolatban álló kérdések kerültek szóba. Ez előadások mindegyike, ilyen vagy olyan mértékben hozott valami újat a fentebbi probléma kutatása terén.

A litván nagyfejedelemség parasztságtörténetének kutatói rendszerint együttesen elemezték Bjelorusszia és Litvánia parasztságának helyzetét, miközben nem tisztázták többek között a jobbágyrendszer kialakulásának történetét illetően a litvánok által lakott területre jellemző sajátosságokat; e területen ugyanis a jobbágyság csak később kezdett kialakulni. *J. M. Jurginisz* a litván parasztság jobbágysorba taszításának folyamatát elemző nagyarányú kutatásainak eredményeit tette le az ülésszak asztalára. A XV—XVI. századi Litvániában a parasztság két alapvető kategóriája létezett: a „kajminnikek", akik a nem szabad szolganépből származtak és a „veldámok", akik a szabad faluközösségi tagok soraiból kerültek ki. E két alapvető kategória tanulmányozása a litván parasztság jobbágysorba taszításának két fő útjára világít rá. A szabad faluközösségi tagok veldámokká tétele a XVI. század végén kezdődött meg, amikor Szkirgajló és Vitovt nagyfejedelmek a bojárok között kezdték szétosztani őket. A szabad faluközösségi tagok, akiket az államhatalom bojári veldámokká tett, szerebscsinát voltak kötelesek fizetni a nagyfejedelem számára, a bojároknak pedig meg kellett elégedniök azokkal a jövedelmekkel, amelyeket korábban a nagyhercegi tiun kapott. Kejsztutovics Zsigmond, Kazimir és utódaik privilégiumai a veldámokat felszabadították több állami kötelezettség alól, ettől az időtől kezdve azonban a dekla, szerebscsina és más adóterhek, melyeket a veldámok szolgáltattak, a bojárokra származtak át, aminek következtében növekedett a veldám feudális függősége. Ha korábban, amikor a bojár uralma alá került, csak az elköltözés jogát vesztette el, akkor ezután fokozatosan megnövekedtek kötelezettségei,

és erősödött személyi függősége. Ettől eltekintve, a XVI. század közepéig, azaz a telkek szerint történő szolgáltatások kialakulásáig a veldámok földje, melyet ezek az örökösödés joga alapján használtak, nem változott át majorsági földdé. Kevésbé voltak szabadok a kajminnikek, akiket még parabokoknak is neveztek. Ha a veldámok robot és más terheit füstönként, ekealjak száma szerint szabták meg, vagy a birtokukban levő földek mennyisége szerint mérték ki, akkor a kajminnikek feudális terheinek mértékéhez a kritériumot a családtagok száma szolgáltatta. A veldám családtagjait nem lehetett elválasztani egymástól, megbontani, de a parabok fiait és leányait a feudális urak családjaiktól külön vették és adták el. Csak a telekreform bevezetésekor tűnt el a különbség a parasztok e két kategóriája között, mikor a veldámok elvesztették saját földtulajdonra vonatkozó jogukat, s földjeik jobbágytelkekké változtak.

A jobbágyrendszer kialakulása e két útjának megvitatásakor a sympozium résztvevői arra a meggyőződésre jutottak, hogy a veldámok jobbágyokká válása nem jelenti a jobbágyság úgynevezett „második kiadását", hanem csak a parasztság jobbágysorba süllyedése folyamatának előrehaladásáról tanúskodik, amelynek során a feudális viszonyok szélességben és mélységben fejlődnek, s a feudális kizsákmányolás körébe a parasztság mind újabb és újabb csoportjait vonják be.

V. I. Koreckij analízisnek vetette alá a XVII. század elején lezajlott parasztháború hatását arra a törvényhozásra, mely a parasztságot jobbágysorba taszította. *A. G Manykov* a jobbágyság szélességben való kiterjedését és ennek jogi megformulázását elemezte a XVII. század második felében.

A jobbágyrendszer megszüntetése kérdésének szentelt előadások és közlemények között központi helyet foglal el *B. G. Litvák* felszólalása. Mint ismeretes, csak a szerződéslevelek és megváltási szerződések tartalmaznak pontos adatokat az 1861. évi reform megvalósulásának alapfeltételeiről. Európai Oroszország területére vonatkozó örökváltság-szerződés kb. százezer maradt fenn. Ezeket a helyi levéltárak őrzik, másolataik pedig a Leningrádi Központi Levéltárban (CGIAL) találhatók meg. Feldolgozásuk ennek következtében nagyon hosszan tartó munkát igényel, melyre a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete mellett működő Agrár- és Parasztörténeti Bizottság vállalkozott. Az adatok cédulákra történő kivonatolását az örökváltság-szerződésekből leningrádi tanárok és levéltárosok egy csoportja végzi *R. Sz. Lanin* vezetése alatt, *B. G. Litvák* által kidolgozott és a Bizottság által jóváhagyott rendszer alapján.

Az európai Oroszország három gazdasági körzetének 12 kormányzóságát illetően már befejeződött a levéltári adatoknak cédulákra történő kijegyzése. E kormányzóságok között van a tulai, rjazani, orlovi, kurszki, tambovi és voronyezsi kormányzóság, melyek az Októberi Forradalom előtt a központi feketeföldes övezetet alkották, köztük van a csernigovi, poltavai, harkovi jekaterinoszlavi, cherszoni és a tauruszi kormányzóság, azaz Ukrajna balparti és sztyeppei része Az ukrajnai. kormányzóságok területére vonatkozó adatok kijegyzésének megszervezésében résztvett az Ukrán Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. Most a középponti-ipari körzet kormányzóságaira vonatkozó adatok kicédulázása kezdődik meg.

Az anyagok feldolgozását Moszkvában az Agrár- és Parasztörténeti Bizottságban végzik. Már hat központi feketeföldes kormányzóság anyagainak feldolgozása fejeződött be. *B. G. Litvák* ennek előzetes eredményeit mondta el. A paraszti földekből lehasított darabok mértékét nemcsak kormányzóságonként, hanem minden kerületben és minden egyes birtokon meghatározták. Tisztázták azt, hogy a lekerekített földdarabok nagysága hogyan függ a birtokok nagyságától és a parasztságnak a földesurak által történt kizsákmányolása formáitól stb.

V. K. Jacunszkij, akinek kezdeményezéseire a Bizottság vállalkozott az örökváltság-szerződések tanulmányozására, és akinek kezében van ez ügy általános irányítása, az egész munka szervezetéről szóló közleménnyel, egészítette ki *B. G. Litvák* előadását. Az 1861. évi reform történetével foglalkozó történészek figyelme rövid idővel ezelőttig e reformnak a kormány által történt előkészítésére és az ezzel kapcsolatos osztályharcra, valamint az egyes osztályokon belüli harcra összpontosult, és sokkal kevesebb érdeklődés mutatkozott a reform életbeléptetése iránt.[6] A Bizottság által elvállalt munkának kell pótolnia e komoly hiányt történettudományunkban.

Az ülésszak résztvevői határozatukban aláhúzták, hogy mennyire fontos az örökváltság-szerződésekből a bizottság által kiadásra előkészített kivonatok publikálása.

[6] A reform megvalósítását irodalmunkban *P. A. Zajoncskovszkij* „Az 1861. évi jobbágyreform életbeléptetése" (Moszkva 1958) c. monográfiája tárgyalja. L. e könyv recenzióját az agrártörténet elhunyt nagy szakértőjének, *K. V. Szivkovnak* tollából a Вопросы истории 1959. évi 1. számában.

L. Sz. Lihina az 1861. évi reform életbeléptetését vizsgálta a poltavai kormányzóságban. Munkájába a dokumentumok egész sorát vonta be a kormányzóság vonatkozásában, és teljes egészében áttanulmányozta a lubnii és zenykovi járások szerződésleveleit.

Az ingyen telkek, mint ismeretes, jelentősen elterjedtek a szamarai kormányzóságban. *A. G. Karevszkaja* a 60-as évek forrásadatainak (szerződéslevelek), a 80-as évek forrásanyagának (Samsin szenátor-féle revízió) és a XX. század elejére vonatkozó adatoknak (az 1907. évi összeírás) az összehasonlítása alapján állapította meg a szamarai kormányzóság ingyentelkes parasztjainak sorsát a kapitalista korszakban, és kikutatta azt, hogy e réteg milyen szerepet játszott a parasztság felbomlásának folyamatában.

L. P. Muljavicsusz azt vizsgálta, hogy milyen sajátosságai voltak az 1861. évi reform életbeléptetésének Litvániában.

A parasztság helyzetét a kapitalizmus korában a sympoziumon főleg az agrárviszonyok jellegéről és fejlődéséről szóló igen széleskörű téma keretében világították meg.

A. M. Anfimov[7] öt kormányzóság több kerületére vonatkozó zemsztvó-statisztika adatait elemezve, kísérletet tett arra, hogy a parasztgazdaságok típusait szervezetük szempontjából állapítsa meg. *A. M. Anfimov* kapitalistának számítja azokat a gazdaságokat, melyek először, elég nagyméretűek ahhoz, hogy biztosítani tudják a földművelés kifizetődő voltát (8—10 gyeszjatina szántó), másodszor amelyek tekintet nélkül a bérmunka és a családi munka mennyisége közötti viszonyra, mezőgazdasági munkásokat alkalmaznak. Ilyen módszer segítségével határozza meg *A. M. Anfimov*, hogy a szántóterület mekkora részét művelték meg kapitalista módon. Az előadás alapján szerfölött élénk vita bontakozott ki. A felszólalók egyrésze egyetértett a javasolt módszerrel, mások kifogásolták azt. Ha a problémát nem is lehet véglegesen eldöntöttnek tekinteni, magát a kérdésfelvetést nagyon fontosnak kell tartani. Ilyenfajta módszer kidolgozása nélkül, a tényekre támaszkodva nem lehet megalapozni az arra a kérdésre adott választ, hogy vajon Oroszországot tekintve a XX. század elején, a burzsoá demokratikus forradalom előestéjén a mezőgazdaság kapitalista formái voltak-e túlsúlyban? Néhány történész a kérdésre igenlően, mások tagadólag válaszolnak. Persze, semmiféle megbízható ténybeli alapja sincs sem az egyik, sem a másik félnek, néhány kerület kivételével. Az *A. M. Anfimov* által kidolgozott módszer további tökéletesítésének kell elősegítenie e fontos kérdés megoldását.

K. I. Sabunja[8] bemutatta az agrárviszonyok sajátosságait a bjelorussz falvakban a XIX. század második felében, a XX. század elején. E viszonyokat félfeudálisakként jellemezte, egyúttal pedig valóban tudományos őszinteséggel mutatott rá azokra az ellentmondásos jelenségekre, amelyeket eddig a történészek még nem voltak képesek kielégítő módon megmagyarázni.

Ezekhez a jelenségekhez számítja *K. I. Sabunja* azt a viszonyt, mely Bjelorussziában a mezőgazdasági munkások munkabérének nagysága és az agrárkapitalizmus fejlődési színvonala között volt. Ez utóbbi Bjelorussziában magasabb volt, mint a belső kormányzóságokban, de a munkabér nemcsak hogy nem volt magasabb, hanem ellenkezőleg, erősen elmaradt az Oroszország kerületeinek többségében adott munkabérektől. A munkabér alacsony színvonala mellett természetesen várható volt, hogy a parasztság idénymunkákra nagy arányokban vándorol más kerületekbe, ugyanakkor azonban a Bjelorussziából való elvándorlás még annál is kisebb volt, mint a feketeföldes központból történő. Ezeket az ellentmondásokat, mint egy sor más bonyolult jelenséget is, nem tárták még fel a bjelorussz történészek. Becsületükre szolgál, hogy nem kísérelték meg ezeket általános okokkal magyarázni, amint ez gyakran történni szokott, hanem állhatatosan tárják fel az új tényeket, az új történeti forrásokat, és nem sietnek kategorikus következtetéseket levonni. E kérdések helyes tudományos felvetése kétségtelenül lépés előre a tudományos kutatás terén. *D. E. Semjakov*[9] mind publikált, mind pedig részben még a levéltárak mélyén rejtőző források alapján jellemezte az agrárviszonyokat Moldvában a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. Előadásában tanulmányozásnak vetette alá a földbirtoklást és a földhasználatot, valamint a banktőke szerepét a moldvai mezőgazdaság árutermékeinek értékesítésében.

A parasztmozgalmak története mindig egyik kedvelt kérdése volt a szovjet agrártörténészeknek. Természetes, hogy a kievi ülésszakon is nem kevés figyelmet fordítottak erre a témára. Az előadások némelyike érdekes tudományos eredményt hozott. Közü-

[7] „A földművelő gazdaság ökonómiai típusai meghatározásának kérdéséhez (a kaluzsi, tulai, jaroszlavi, tauruszi és sztavropoli kormányzóságok anyagai alapján)."

[8] „Az agrárviszonyok fejlődésének néhány jellemvonása Bjelorussziában a XIX. század második felében és a XX. század elején."

[9] „Az agrárviszonyok Moldvában a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén."

lük mindenekelőtt *N. N. Lescsenkónak* a XIX. századi parasztmozgalmak tanulmányozásának módszertanáról szóló előadását kell megemlítenünk. E módszertanban, melyet jelenleg kutatóink alkalmaznak, egyrészről nagy nézeteltérés figyelhető meg a tanulmányozás módszereiben; gyakran különböző szerzők adatait a kutatók nem vetik egybe, s másrészről, sokszor a számításoknál helytelen statisztikai módszereket alkalmaznak, és elferdítik a mozgalmak valóságos képét. A parasztmozgalmak kutatási módszertanának kérdéseit már a tallini ülésszakon érintették.[10]

N. N. Lescsenkó, miután rámutatott az egyes terminusok tartalmára, a mozgalmak fajtájának és a parasztság harca forrásainak osztályozására javaslatot terjesztett elő. Cédula-mintát dolgozott ki azoknak az adatoknak összegyűjtése céljából, amelyek a tanulmányozandó zavargásokat jellemzik. *N. N. Lescsenkó* részletesen megállapította a zavargások száma kiszámításának a módszerét. Komoly jelentőségük van konkrét példáinak, amelyek bemutatták, hogy korábban a zavargások számát helytelen módszerrel számították ki, anélkül hogy az összegezett esetek mindegyikének méreteit és tulajdonságait figyelembe vették volna. Különösen üdvözölni kell az előadásnak azt az igényét, hogy az e megmozdulásokban résztvevők számát kiszámítsa, összevesse e számot azon falvak lakosságának összlétszámával, ahol ezek a megmozdulások zajlottak, összevesse a zavargásokban résztvett falvak számát a tanulmányozandó terület összes falvainak számával, hogy így határozhassa meg a mozgalmak intenzitását az adott területen.

N. N. Lescsenkó előadása folytatja a parasztmozgalmak tanulmányozási módszere rendezésének a tallini ülésszak által megkezdett ügyét.

Tudományos érdekkel bír *G. M. Dejcsa* arra irányuló kísérlete, hogy nagy időközön át, a XVIII. század végétől a XX. század elejéig tartó perióduson keresztül nyomozza ki a parasztmozgalmak formáinak megváltozását a pszkovi kormányzóságban. Az ilyen „átmenő" témák példái történetirodalmunkban egyelőre még igen gyérek, tudományos jelentőségük azonban kétségtelen.

F. I. Szteblij a XIX. század első fele kelet-galíciai parasztmozgalmát és az agrárviszonyok fejlődésében játszott szerepét tanulmányozta. *J. I. Kirjanov*[11] az Ukrajnában az első világháború idején lejátszódott parasztmozgalmat vette vizsgálat alá. Mindkét előadás kiszélesítette tudásunkat történetünk érintett területén.

A kelet-európai országokban lejátszódott parasztmozgalmakról csak egy előadást, *I. I. Kosztjuskóét* hallhattuk. Ez az előadás érdekes vázlatát adta a Lengyel Királyságban az 1864—70-es években lezajlott mozgalmaknak, melyek akkor lobbantak fel, amikor ott a földreformot bevezették.

Igen sok újat hoztak a kievi ülésszak előadásai a feudalizmuskori majorsági gazdálkodás története vonatkozásában. A majorsági gazdálkodást, amely, mint ismeretes, a robotmunkán alapult, gazdag forrásanyagok alapján gondos tanulmányozásnak vetették alá.

A majorsági szántóföldek, amelyek körülbelül a XV. század második felében keletkeztek, — Kelet Európában mindenütt megtalálható jelenség. Történészek egész sorának előadásai vizsgálták a majorsági gazdaságok állapotát a XVI—XVII. században, mind Kis-Lengyelországban (*O. E. Ivanova* előadása), mind Észtországban (*E. Tarvel* és *H. Ligi* előadása), mind a belzi sztarosztaságban (*J. M. Groszmann* előadása), valamint Lvov város körzetében (*J. P. Kisz* előadása). Mindezeket az egymástól elkülönült, eltérő klimatikai és talajviszonyokkal rendelkező, különböző történeti sorsú területeket, közgazdaságuk és politikai viszonyaik terén eltérő sajátosságok jellemzik. És ennek ellenére, e területek mindegyikének földesúri gazdaságait (mint más, a vitában megemlítetteket is) a fejlődésnek egy és ugyanaz a tendenciája jellemzi. Ez abban jut kifejezésre, hogy mindazok a gazdaságok, amelyek a társadalmi munkamegosztás sikereinek, a gabona és egyéb termékek iránti keresletet felmutató városok növekedésének, a mezőgazdaságban az áru- és pénzviszonyok és ehhez hasonló haladó jelenségek meghonosodásának következtében keletkeztek, — e gazdaságok a félfeudális birtokosok kezében a jobbágyok és jobbágysorba taszított emberek könyörtelen kizsákmányolásának biztos eszközei lévén, további fejlődésük során igen negatív következményekhez, a földművelés hanyatlásához, a termelőerők aláaknázásához és a parasztság tönkremenéséhez vezettek.

Azok a források, melyeket *O. E. Ivanova* használt fel (inventáriumok, paraszti panaszlevelek, tiszttartói utasítások) arról tanúskodnak, hogy a krakkói vajdaságban (mint Kis és Nagy Lengyelország más területein is) a robot mértéke a XVI. és XVII. század folyamán szakadatlanul növekedett, noha függött mind a parasztgazdaság nagy-

[10] L. a Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы c. évkönyvet (Tallin, 1959), *A. Sz. Nyifontov* felszólalását és *V. K. Jacunszkij* bevezető tanulmányát.

[11] „Az ukrán parasztság forradalmi harca az első világháború éveiben (az 1917. évi februári forradalomig)"

ságától, a talaj minőségétől, az igásállatok mennyiségétől, mind pedig a földesúr önkényétől. Robotot a parasztság minden kategóriája szolgáltatott, jóllehet, az *O. E. Ivanova* által áttanulmányozott 115 inventárium közül alig kilencben találhatók olyan parasztok, akik a robotot pénzben váltották meg.

A robot uralma és az annak alapján kifejlődött jobbágyrendszer a paraszti gazdálkodás hanyatlásához vezetett, ami aláásta az utóbbival összekapcsolt földesúri gazdaságokat is. A gabonakivitel csökkent, és Lengyelország kereskedelmi mérlege passzívvá vált. Ennek ellenére a feudális urak folytatták a parasztság elnyomását, fenntartották a munka-járadékot mint a kizsákmányolás alapvető formáját.

Mint előadásaikban *O. E. Ivanova* és *J. P. Kisz* rámutattak, a majorsági gazdálkodás fejlődése volt a városok lehanyatlásának oka. A slahta, felhasználva privilégiumait, mindenféle árut hozott be külföldről, és azokat a saját birtokain adta el a parasztoknak. De e politikai momentumon kívül nagy szerepet játszott e téren a társadalmi-gazdasági tényező is. A robot, mely felváltotta a pénzjáradékot, aláásta a parasztgazdaság kapcsolatát a várossal, csökkentette a parasztok keresletét a városi készítmények iránt, a parasztság hatalmas tömegeit elszakította a piactól, telkéhez rögzítette a parasztot, feltartóztatta a termelőnek termelőeszközeitől való elválasztása folyamatát, hogy a munkaerőpiac kialakulását megakadályozza.

Mint már rámutattunk, ilyen helyzet nemcsak Lengyelországban alakult ki, hanem más területeken is létrejött, pl. Észtországban, ahol a XVII. században a majorságok rendszerint az egész szántóterület egyharmadát, ritkábban egy negyed részét ölelték fel. Mint előadásaikban *E. Tarvel* és *H. Ligi* rámutattak, a majorságokban extenzív gazdálkodás uralkodott, a majorsági gazdálkodás a természeti források és a munkaerő eltékozlásához vezetett, ami teljes egészében megakadályozta az ország fejlődését. *E. Tarvel* adatai szerint, melyek a tartui sztarosztaság inventáriumainak feldolgozásán alapulnak, a jobbágygazdaságból származó jövedelmek, melyek 1591-ben még a feudális járadékból eredő összes jövedelmek 30%-át tették ki, 1616-ra 15%-ra csökkentek. A majorságokban a termelékenység rendkívül alacsony volt, a rozs és az árpa átlag két és félszeres, a zab másfélszeres termést adott abban az időben, amikor a parasztgazdaságokban a termésátlag 3—4—5-szörös volt. A majorságokban aránylag kevesebb szarvasmarhát tartottak, mint a parasztgazdaságban, és ott is főként csak trágyázás céljaira használták az állatokat, igásállatok pedig a majorságokban egyáltalán nem is voltak. 1616-ra végeredményben a majorságok többségében a mezőgazdasági termelés teljesen megszűnt. Mindez arra indította Lengyelország kormányát, melynek 1582—1625 között uralma alá tartozott Észtország déli része, hogy átmenetileg az állami birtokokon lemondjon a robotról. 1616-ban a telkes gazdaságok 75%-át és a zsellérgazdaságok 43%-át mentesítették a robotkötelezettség alól és áttértek a pénzterhekre. Ezt a fordulatot főként azokban a kerületekben valósították meg, melyek Tartu város közelében terültek el. Ez azonban nem jelentette a kapitalista elemek keletkezését és a feudális rendszer bomlását a mezőgazdaságban, hanem csupán néhány parasztgazdaság felemelésének eszközéül szolgált a központi hatalom kezében. Amint azonban ezek a gazdaságok megerősödtek, a pénzjáradék helyébe ismét visszatért a robot, minden negatív következményével egyetemben.

A belzi sztarosztaságban, Ukrajnában a majorságok a feudális gazdálkodásban a fő helyet foglalták el. 1565-ben a majorságokból származó bevételek a sztarosztaságból származó összes bevételek 28,6%-át tették ki, amibe beleszámítódnak a parasztság adói és cenzusai, a korcsmákból, malmokból, halastavakból stb. származó jövedelem. Itt is, mint más kerületekben a földesúri gazdaságokban a termelés szakadatlan csökkenését figyelhetjük meg. A munkaerőhiány és a munka alacsony termelékenysége azt eredményezték, hogy a majorokban a termelés 1565—1628 között kb. 25%-ára csökkent. *J. M. Groszmann* előadása azt a hipotézist fejtette ki, hogy a primitív, maradi technika feltételei között az újratermelés folyamata (nem is szólva már a bővített újratermelésről) csak a robotmunka állandó növelésének feltételei között volt lehetséges. Ugyanekkor a robot akkor meglevő átlagos mennyisége nem biztosította még az egyszerű újratermelést sem. Ebből azonban nem következik, hogy ez az átlag alacsony volt. Ellenkezőleg, olyan nagyon magas volt, hogy a parasztok heves ellenállását és elszökését váltotta ki. A paraszti szökések eredményeként 1628-ra a belzi sztarosztaságban az egész szántóterületnek nem egész 20%-a vált pusztává.

Ilyen regresszív volt a földesúri majorság szerepe, mely a földművelés vonalán gátolta a termelőerők fejlődését.

E. P. Sloszberg földesúri levéltárak anyagai alapján tárta fel a földesúri gazdálkodás és a feudális járadék szerkezetében beállott változásokat Bjelorussziában a XVII—XVIII. században.

P. K. Alefirenkó az ukrajnai Golovkin és Minih gazdaságokat írta le a kancellária által elkobzott iratok alapján a XVIII. század harmincas éveiben.

V. A. Markina Lengyelországban a krakkói levéltárban és az ukrán levéltárakban jelentős mennyiségű inventáriumot és más forrásokat gyűjtött össze, melyeknek alapján sikerült érdekes képet rajzolnia a főnemesi gazdálkodás helyzetéről a jobbparti Ukrajnában a XVIII. század második felében. Nagyon értékesek megfigyelései a roboton alapuló majorsági gazdálkodásnak a piac érdekeihez történő alkalmazkodásáról.

A. K. Kaszimenkó elemezte a balparti Ukrajna földesurainak nemzeti összetételét a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Kimutatta, hogy a földbirtokos osztályon belül szerfölött jelentős számban voltak ukrán nemzetiségű személyek, s közülük sokan igen nagy birtokkal rendelkeztek. Ezek az adatok bebizonyítják az ukrán burzsoá történetírók amaz „elméleté"-nek tarthatatlanságát, mely szerint az ukrán nemzet „osztálynélküli" nemzet volt.

A parasztság történetét és a földesúri gazdálkodás történetét tárgyaló előadásokban, az egyikben nagyobb, a másikban kisebb mértékben, de általában érintették az állami agrárpolitika kérdéseit is. Néhány előadásban ezeket a problémákat speciális vizsgálatnak vetették alá. *M. I. Kozin* bemutatta, hogy a cárizmus agrárpolitikája a Baltikumban a XIX. század hatvanas éveiben arra irányult, hogy megvédelmezze a helyi bárók érdekeit, és még reakciósabb volt, mint Oroszország belső kormányzóságaiban.

A cári kormányzatnak a doni kozákság irányában, az első orosz forradalom után folytatott, s történészek széles körei által kevéssé ismert agrárpolitikáját *V. A. Zolotov* rosztovi történész tanulmányozta.

E. P. Lukjanov és *J. L. Rajszkij* kísérletet tettek arra, hogy feldolgozzák a sztolipini agrárreform Bjelorussziában és a feketeföldes központban történt bevezetésére vonatkozó források adatait. Ehhez a csoporthoz csatlakozott *M. T. Beljavszkij* „A parasztkérdés vitája a Pugacsov vezette parasztfelkelés előestéjén (pályázat a paraszti tulajdonról 1766—1768-ban)" c. előadása, melyben revíziónak vetette alá a régi történészek nézeteinek egész sorát az előadásban érintett kérdések vonatkozásában.

Minden előadás és közlemény módszertani alapja a marxizmus-leninizmus klasszikusainak tanítása volt. Széles mértékben alkalmazták a statisztikai módszert. Ez nagy tudományos eredmény, mert a társadalom- és gazdaságtörténet terén az adatok elemzéséből levont többé vagy kevésbé szilárd következtetéseket éppen a statisztika útján lehet nyerni.

Az előadások hatalmas többségének jellemző sajátossága volt a szolid forrásbázis, melyen mindegyikük alapult. E források közül sokat korábban elégtelen fokon használtak fel, a régóta ismert források egy részét új értelmezéssel közelítették meg, néhány forrás pedig először került be a tudományos vérkeringésbe. A források elsőnek említett csoportjából az első helyen a földesúri gazdaságok inventáriumait kell kiemelni. Társadalmi-gazdasági jellegű adataik gazdagsága, az, hogy az egyes parasztgazdaságokra vonatkozó adatokat találjuk meg bennük, a statisztikai feldolgozás lehetősége, — mindezek a tulajdonságok adják meg e forrástípus nagy értékét. Korábban a burzsoá történetírás ezt a forrást kevéssé használta fel. Jelenleg az inventáriumokat széles körben dolgozzák fel a népidemokratikus Lengyelország agrártörténészei. Lengyelországban nemcsak feldolgozzák, hanem ki is adják az inventáriumokat.[12] A kievi ülésszakon sok előadó, Bjelorusszia és Ukrajna agrártörténetét kutatva e forrást tette meg munkája alapjául.

Ugyanehhez a csoporthoz kell számítani az 1861. évi reform örökváltság-szerződéseit is. Erre a forrásra az utóbbi időben kezdtek felfigyelni viszonylag szélesebb körben az Oroszország történetében legnagyobb burzsoá reform történészei, azonban felhasználása terén, a tanulmányozás módszere tekintetében nagy nézeteltérések voltak. E forrás egységes módszer alapján történő rendszeres tanulmányozásával csupán a Történettudományi Intézet kezdett foglalkozni, amiről már fentebb szólottunk. Az adott viszonylatban *B. G. Litvák* és *R. Sz. Lanin* érdemeit kell megemlíteni.

Szerfölött értékes anyagokat fedeztek fel a sympozium résztvevői a földesúri levéltárakban a XVII—XVIII. századi összeírásokban. A vámkönyveket rendszerint csak a kereskedelem történetének tanulmányozásához használják fel. *J. A. Thihonov* fel tudta használni ezeket a forrásokat a paraszti gazdálkodás jellemzésére. Ez új szempontú közelítés a korábban már ismert források elemzéséhez.[13]

[12] Több, világi és egyházi földesúr birtokainak és királyi birtokoknak inventáriumait is tartalmazó kötet látott napvilágot. (L. erről *E. Topolszkij* cikkét a Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959. года című évkönyvben. Az előadók közül *V. A. Markina* különösen sok inventáriumot dolgozott fel.

[13] XVII. századi összeírásokat *N. V. Usztjugov*, *V. A. Romanovszkij* és *J. A. Tyihonov* használták fel előadásaikban és *E. Topolszkij* idézett cikkében.

Az új források között, melyeket az ülésszak résztvevői először juttattak be a tudományos vérkeringésben, elsősorban annak a földkataszternek az anyagait kell megemlíteni, melyet Észtországban a svéd hatóságok állítottak össze a birtokok redukciójával kapcsolatban a XVII. század végén. Ezt a tartalma és az adatok fontossága tekintetében igen gazdag forrást *H. M. Ligi* tette előadásának alapjává. *M. Sz. Szimonov* a Leningrádi Központi Levéltárban megtalálta és feldolgozta a juttatott telkek Oroszországban 1914—1917 között lezajlott forgalmának nyilvántartása céljául szolgáló űrlapokat. Ez anyagok feldolgozása felhívta a figyelmet arra, hogy a juttatott földek forgalmának folyamata bonyolultabb volt, mint ezt eddig tudtuk. A juttatott telkeknek a jómódú parasztok kezén való koncentrálódása és a szegénység földtől való megfosztása nem egyenes és világosan kirajzolódó formában ment végbe. Beárnyékolta ezt a juttatott telkek felaprózódásának elég erős folyamata. A források iránt tanúsított figyelem meglátszott speciális forráskritikai előadásoknak az ülésszakon való megtárgyalásában is, amikor is nemcsak a feudális periódusra vonatkozó forrásokat elemezték, ami igen megszokott dolog, hanem a XX. század elejének forrásanyagát is. A burzsoá tudományban még *V. O. Klucsevszkij* ideje óta uralkodott az a vélemény, hogy a szentek életét történeti forrásként nem lehet felhasználni. *I. U. Budovnyic*[14] bemutatta, hogy eme vélemény ellenére a szentek életrajzai sok, a feudális gazdálkodást, a XIV—XVI. századi agrárviszonyokat és osztályharcot jellemző adatot tartalmaznak.

F. A. Lappo[15] a Kievi kormányzóság területén végrehajtott harmadik revízió anyagainak vizsgálata alapján tárta fel e forrás fontosságát általában a történetkutatás, különösen pedig az agrártörténet szempontjából.

M. A. Rubacs[16] az 1905. évi földbirtok-statisztika, a zemsztvo-statisztika és katonai lóösszeírások anyagainak, mint a parasztság osztályszerkezetének vizsgálata és az agrártörténet egy sor más kérdésének eldöntése szempontjából felhasználható források kritikai elemzését nyújtotta.

Az ülésszak résztvevőinek a forráskritikai, az egyes források problémái iránti érdeklődése az elvégzett munka eredményeit összegező határozatban is kifejeződött. A határozat, megerősítve a moszkvai ülésszaknak az agrártörténeti vonatkozású források publikálása növelésének szükségességéről szóló határozatát, a tudományos szervezetekhez olyan felhívással fordult, hogy adják ki az 1861. évi reform fennmaradt iratanyagának kivonatait és a parasztmozgalmak anyagait. Sajnos, sok alapja van annak, hogy e javaslatok gyakorlati megvalósításának lehetőségét pesszimisztikusan ítéljük meg.

Gyenge előadás az ülésszakon nagyon kevés hangzott el. Nincs szükség arra, hogy ehelyütt felsoroljuk ezeket. Szükséges azonban félreértések elkerülése végett hangsúlyozni, hogy semmiképpen sem törekszünk mindazon előadások és közlemények megemlítésére, amelyek figyelemre érdemesek. Az általunk meg nem nevezettek között igen jó munkák is vannak, mint például *M. K. Sztepermanisz* „Az 1789—94. évi francia forradalom hatása az agrárkérdésre Litvániában" c. előadása. A mi feladatunk az ülésszak munkája fő irányának rövid jellemzése volt, nem pedig minden egyes előadás felsorolása.

A kievi ülésszak tudományos munkájának eredményeit összegezve ki kell térnünk néhány szervezeti jellegű mozzanatra. Már az megelőző ülésszakokon sikerült a Szervező Bizottságnak a Szovjetunió Tudományos Akadémiája körül szilárdan tömörítenie az Ukrán Tudományos Akadémia, a Bjelorussz, a Litván, a Lett, az Észt Tudományos Akadémia és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája moldvai filiáléja (most Moldvai Tudományos Akadémia) agrártörténészeit. A tallini és moszkvai ülésszak munkájában számos egyetem dolgozói is résztvettek. A kievi ülésszakon a történészek ez utóbbi csoportjának szerepe jelentősen megnövekedett. Az egyetemi munkatársakon kívül az ülésszakon résztvettek a pedagógiai főiskolák tanárai is, akik korábban hiányoztak az ülésszakról.

Az ülésszakon összesen hat egyetem, (a moszkvai, a leningrádi, a rosztovi, a kievi, a lvovi, az uzsgorodi, a lettországi) és hét pedagógiai főiskola (a szmolenszki, a kurszki, a sztavropoli, a krimi, a kujbisevi, a poltavai, a pszkovi, a sztálingrádi) képviselői vettek részt. Huszonnégy előadást és közleményt, azaz az összes előadások több mint egyharmadát ezek tartották.

A kievi ülésszak nemcsak az akadémiai tudományos intézetek agrártörténészeit tömörítette, hanem sok felsőoktatási szerv dolgozóit is. Ilyen módon, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája az adott területen munkahelyüktől függetlenül tömöríteni tudja maga körül az agrártörténész specialistákat. Ez a Szovjetunió Tudományos Akadémiájá-

[14] „XIV—XVI. századi kolostori nagybirtokok".
[15] „A reviziós jegyzékek, mint az orosz parasztság történetének forrása".
[16] „Az ukrán parasztság osztályrétegződése a XX. század kezdetén. Forráskritikai analízis."

nak nemcsak szervezői sikere. Az ülésszak résztvevőinek egyöntetű véleménye szerint az üléseken megvitatott kérdések feletti véleménycsere nagy jelentőséggel bír további tudományos munkájuk szempontjából.

A szövetségi köztársaságok akadémiái történettudományi intézeteinek munkatársai számára, ahol agrártörténettel foglalkozó történészek gyakran igen kevesen vannak, és még inkább az egyetemek és pedagógiai főiskolák tanárai számára, akik rendszerint a nevezett területen magányosan, vagy jobb esetben másod-, esetleg harmadmagukkal dolgoznak, a saját és mások munkáiról szóló kritikák meghallgatása, valamint annak lehetősége, hogy maguk is felszólalhatnak a vitában, rendkívül nagy szerepet játszik mind egyéni, mind tudományos fejlődésükben. Különösen aláhúzták ezt a gondolatot a fiatal tudósok képviselői. Ilyen módon az agrártörténeti sympozium az adott területen komoly jelentőségre tett szert a tudományos munka minőségének fejlesztése szempontjából.

Az ülésszakon elhangzott jó előadások és közlemények közül sokat a mind a centrumban dolgozó, mind pedig tudományos munkájukat a periférián végző fiatal történészek készítették. Az ülésszak rámutatott arra, hogy nálunk elég nagyszámú fiatal, tehetséges agrártörténész van, akik lelkesedéssel dolgoznak speciális szakterületükön. Ez rendkívül örvendetes jelenség.

Az ülésszak nemcsak agrártörténetírásunk eredményeit tárta fel. Komoly hibákra is felhívta a figyelmet, melyeknek leküzdése kell hogy a legközelebbi jövő egyik fő feladata legyen. Ezek egyrészéről már fentebb szólottunk. Az ülésszak tudományos eredményeinek áttekintését ezek összefoglalásával fejezzük be.

Mindenekelőtt rá kell mutatnunk a termelőerők történetének gyenge feldolgozására. Az eddigi három, a tallini, a moszkvai, és a kievi ülésszakok anyagának áttekintése azt mutatja, hogy e téren semmiféle fejlődés nem észlelhető. Az ügynek kétségtelenül segíthet a mezőgazdasági tudományok szakértőinek az agrártörténeti munkába való bevonása. A szövetségi köztársaságok közül csak egyedül Arméniában van köztársasági agrár- és paraszttörténeti bizottság. E bizottság történészeket és a mezőgazdaság különböző ágainak specialistáit egyesíti. A bizottság igen eredményesen dolgozik, és nincs megnevezhető hiányossága.

Mindhárom ülésszakon nagy túlsúlyban voltak a Szovjetunió történetével foglalkozó előadások és kevéssé tanulmányozták a külföldi, kelet-európai országok agrártörténetét. A kievi ülésszakon összesen két előadást, *O. E. Ivanováét* és *I. I. Kosztjuskoét* szentelték ez utóbbi kérdésnek. Mindkettő Lengyelország történetével foglalkozott. A moszkvai ülésszakon Lengyelország, Csehszlovákia és Jugoszlávia történetét is tárgyalták előadások. Ugyanekkor a kievi ülésszakon a XX. század történetével nem foglalkozott előadás.

Ez szemléltető módon hívta fel a figyelmet arra, hogy el kell mélyíteni a tudományos kapcsolatokat a népi demokratikus országok agrártörténészeivel is. Ilyen kapcsolat igen hasznos lehetne a Szovjetunió történetére vonatkozó témák feldolgozása vonatkozásában is, mivel a Szovjetunió agrártörténetén dolgozó specialisták megismerkedése a kelet-európai népi demokratikus országok agrártörténetével hozzá fog járulni országaink agrártörténete sok jelenségének még jobb megértéséhez. A kelet-európai országok társadalomtörténetében ugyanis, mint ismeretes, sok közös vonás van. A népi demokratikus országok agrártörténészeivel való kapcsolatokat külföldi tudósoknak ülésszakainkon való résztvételén kívül[17] a legkülönfélébb formák között lehet megszervezni. Nagy jelentőségük van az olyasfajta intézkedéseknek, melyeknek nyomán a Szovjetunió agrártörténetét tanulmányozó történészeink megismerkednek a népi demokratikus országok irodalmával. Az ez országokban használatos nyelveket kevésbé ismerjük, mint a nyugat-európai országokét. Ugyanekkor nálunk szinte egyáltalán nem adják ki az érintett országokban megjelent történeti munkák fordítását, és csak ritkán ismertetjük ezeket. Döntő áttörésre kell e téren törekednünk. Több munkát kell lefordítani. Folyóiratainknak a szlavisztikai intézettel és az intézetben nemrégen szervezett, a nem szláv népi demokratikus országok története szektorral együttesen meg kell szervezniök recenziók és irodalmi szemlék publikálását. Ez ügyhöz hasznosan kapcsolódnak a népi demokratikus országok történészei is. Valószínűleg lehetséges lesz megszervezni a szovjet tudósok közreműködését is a népi demokratikus országok folyóirataiban. Az utóbbi időben ez nagyritkán, kis mértékben létre is jön. Magyarországon 1961-től az eddig sokszorosított formában megjelent Agrártörténeti Szemle nyomtatásban jelenik meg. Agrár-

[17] Ez a kívánság a lengyel történeti irodalomban jutott kifejezésre. L. Kwartalnik Historyczny, 1959. 4. sz. 1374. l.

és Parasztörténeti Bizottságunkat az új folyóirat szerkesztősége felkérte a szerzői közreműködésre, és arra, hogy a szovjet agrártörténészek munkásságáról szóló tudományos információval lássuk el a folyóiratot.

A kievi ülésszak, mint a megelőzőek is, azt mutatta, hogy a történészek figyelme az egyes történelmi korszakok között egyenetlenül oszlik meg. Igen kis számú volt az a szekció, amely a monopóliumok előtti kapitalizmus (1861—1900) korszakát tanulmányozta. Az imperializmus történetével többet foglalkoztak, e korszak nagy történeti jelentőségének következtében azonban e korszaknak nem lehet elegendő figyelmet szentelni.

Másrészről, nagyon kevéssé tanulmányozzák nálunk a XIV—XV., s részben a XVI. század agrártörténetét. A XIV—XVI. század történetének elégtelen ismerete megakadályozza a XVII—XVIII. század tanulmányozását, megfosztja a kutatókat a történeti perspektivától.

A moszkvai ülésszak határozatában kinyilvánította, hogy „azon történészeink számára, akik agrártörténettel foglalkoznak, elengedhetetlen a mezőgazdaságtannal és a statisztikával való megismerkedés". Sajnos a kievi ülésszakon is néhány előadásban helyet kaptak nem összehasonlítható mennyiségek összehasonlításai, például különféle birtokokra vonatkozó ugyanazon birtok inventáriumának hiánya miatt különböző birtokok eltérő időközben létrejött inventáriumai adatainak összehasonlítása. Hatvan évvel ezelőtt *V. I. Szergejevics* egy ilyenfajta táblázat alkalmából, melyet az akkori idők egyik történésze állított össze, ezt írta:

„Az általa összeállított táblázat egyáltalában semmit sem bizonyít, a statisztikai számításokban mutatkozó teljes tapasztalatlanságon kívül, melyet egyébként tökéletesen meg lehet bocsájtani, hiszen a statisztika tanulmányozása köztörténészeink számára egyetemeinken éppenúgy nem kötelező, mint a jog elemi fogalmaival való megismerkedés."[18] Annak szükségességére, hogy a statisztikát azon történészeink számára, akik a gazdaság- és társadalom történetre specializálódnak, be kell vezetni a történeti segédtudományok körébe, már felfigyelt történeti irodalmunk.[19]

Ezek azok a hibák agrártörténeti tárgyú munkáink terén, amelyeket az ülésszak feltárt. A kievi ülésszak munkájának rövid áttekintését összegezve két alapvető következtetést kell levonnunk.

Ez az ülésszak meggyőzően mutatta meg agrártörténetírásunk jelentős fejlődését.

Az Agrártörténeti sympozium, mely a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, a Szövetségi Köztársaságok Akadémiáinak és a főiskoláknak dolgozóit egyesíti, az agrártörténészek közös munkájának olyan formája, mely nagymértékben elő fogja segíteni e munka minőségének javulását. Az észt történészek kezdeményezése gazdag termést hozott.

[18] *V. I. Szergejevics :* Az orosz jogi régiségek. III. k. Szentpétervár, 1901. 482. l.

[19] *V. K. Jacunszkij :* A forráskutatás kérdései V. I. Lenin társadalom- és gazdaságtörténeti munkáiban. Проблемы источниковедения Moszkva, 1955. 10. l. V. K. Jacunszkij itt kifejtett véleményéhez csatlakozott *A. T. Nyikolajeva.* L. Вопросы Истории 1956. 9. sz.

BIBLIOGRÁFIA

SZOVJET AGRÁRTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁK. 1959—1960.*

Általános munkák

Авалиани А. Б.: Földbirtokformák Adzsáriában (A török iga alóli felszabadulás előtt, a XIX. sz. 40—70-es éveiben). Batumi 1960, 143 l. Grúzul. Ism.: «Вестник Отд-ния обществ. наук АН Груз. ССР» Tbiliszi 1960, 2. 305—12. l. Grúzul.

Авдалекян Х. А.: Földkérdés Kelet-Örményországban (1801—1917). Jereván 1959, 443 l. Örményül. Ism.: «Ист.-филол. журн.» Jereván 1960, 2. 200—6. l. Örményül.

Аллацкий П. К.: К истории оседания кочевых и полукочевых хозяйств Киргизии. (A kirgíz nomád és félnomád gazdaságok letelepülésének történetéhez [A XIX. sz. végétől 1932-ig].) Frunze 1959, 74 l.

Гугушвили П. В.: Шелководство в Грузии и Закавказье в XIX—XX вв. (Selyemhernyótenyésztés Grúziában és a Kaukázusontúlon a XIX—XX. sz.-ban.) Tbiliszi 1960, 107 l.

Гугушвили П. В.: Grúzia és a Kaukázusontúl gazdasági fejlődése a XIX—XX. sz.-ban. Monográfia. 3 k. Tbiliszi 1959. Grúzul.
(A mű a mezőgazdaság egyes ágainak helyzetével és fejlődésével foglalkozik a XIX. sz.-ban és a XX. sz. első negyedében.)

Гулямов Я. Г.: A chorezmi öntözés története a legrégibb időktől napjainkig. Taskent 1959, 324 l., ill., bibl.: 310—23. l. Üzbégül. Ism.: «Сов. этнография» Moszkva 1959, 5. 181—3. l.

Джалададзе Г.: Kelet-Grúzia földművelési eszközeinek történetéhez. Tbiliszi 1960, 177. l. Grúzul, orosz összefoglalással.

Джалилов И.: Основные черты земельного права дореволюционного Туркестана. (A forradalom előtti Turkesztán földjogának alapvető vonásai. [XIX. sz., XX. sz. eleje]). Szerk.: *Ш. З. Уразаев* Taskent 1960, 64. l.

Из истории рабочего класса и крестьянства СССР. (A Szovjetunió munkásosztályának és parasztságának történetéből.) Cikkgyűjtemény. Moszkva 1959, 272 l. Lásd: 88—127. l.: *Сабадырев И. Л.:* A sztolipini agrárreform csődje és a délukrajnai és moldvai parasztmozgalom (1907—1914); 128—88. l.: *Гусев К. В.* és *Шарапов Г. В.:* A föld szocializálásának programjával kapcsolatos bolsevik álláspont kérdéséhez; 189—229. l.: *Чебаевский Ф. В.:* A szegényparasztbizottságok megszervezése és a szovjethatalom megszilárdulása a falun; 230—72. l.: *Щеголев К. М.:* Nyugat-Szibéria kolhozparasztságának harca a front és a hátország élelmiszerellátásáért a Nagy Honvédő Háborúban (1941—1942).

История скотоводства в Северном Причерноморье. (Az állattenyésztés története az Északi Fekete-tenger mellékén). Moszkva 1960, 166 l.

Крохалев Ф. С.: О системах земледелия. (A földművelési rendszerekről. [A XVIII. sz végétől a jelenkorig].) Tört. tanulmány Moszkva 1960, 432 l. Ism.: «Экономика сел. хоз-ва» Moszkva 1960,12. 115—7. l

Массон В. М.: Régi földművelők Dél-Turkmenisztánban. Ashabad 1959, 46 l., ill. turkménül.

Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. (Adalékok a Szovjetunió mezőgazdaságának és parasztságának történetéhez.) 3—4. k Moszkva. 3. k. 1959, 495 l., 4. k. 1960, 523 l.

* E bibliográfiát a Szovjet Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Könyvtára készíttette folyóiratunk részére. Összeállította *Sz. Sz. Filippova.*

Мухамеджанов А.: A Zevarsanszki-völgy vízgazdálkodásának történetéből (az Októberi Forradalomig). Taskent 1959, 31 l. Üzbégül.

Нарциссов В. П.: Из истории земледелия Горьковского и Чувашского Поволжья. (A gorkiji és csuvas Volga-mellék történetéből.) Gorkij 1960, 75 l.

Ришуни В. А.: Tanulmányok Örményország parasztságának történetéből. 1828—1917. I. rész 1828—1878. Jereván 1960, 339 l. Örményül.

Сельское хозяйство и крестьянство Западной Сибири (XVII—XX вв.) (Nyugat-Szibéria mezőgazdasága és parasztsága [XVII—XX. sz.].) Okmányszemelvények. Tümen 1960, 132 l., bibl. 125—9. l.

Karma O.: Iooni maaparanduse arengust eestis kuni 1917. (A talajjavítási munkák történetéből Észtországban 1917-ig.) Aastanitallin 1959, 98 l.

A feudalizmus időszaka (1861-ig)

Баранович А. И.: Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Ukrajna a XVII. sz. közepei felszabadító háború előestéjén [A háború társadalmi-gazdasági előfeltételei].) Moszkva 1959, 209 l.

Волков С. И.: Крестьяне дворцовых владений подмосковья в середине XVIII в. (A Moszkva környéki nemesi birtokok parasztjai a XVIII. sz. közepén [30—70-es évek]). Moszkva 1959, 262 l. Ism.: «Вопросы истории» Moszkva 1960, 11. 138—40. l.

Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині період кризи панщинного господарства. (Agrárviszonyok Galíciában a páni gazdálkodás válsága idején [a XVIII. sz. végétől a XIX. sz. első feléig.) Kiev 1959, 304 l. Ukránul. Ism.: «Укр. іст. журн.» Kiev 1960, 3. 151—3. l.; «Экономика Сов. Украины» Kiev 1960, 4. 120—1. l.

Гоголадзе Д. А.: Kapitalista vállalatok a reform előtti Grúzia mezőgazdaságában és iparában (1830—1864). Tbiliszi 1959, 241 l., bibl.: 235—9. l. Grúzul.

Горский А. Д.: Очерки экономического положения крестьян Северо-Восточной Руси XIV—XV вв. (Tanulmányok az északkelet-oroszországi parasztok gazdasági helyzetéről a XIV—XV. sz.-ban). Szerk.: *Л. В. Черепнин* Moszkva 1960, 264 l.

Гриценко Н. П.: Удельные крестьяне Среднего Поволжья (Очерки). (Hűbéres parasztok a középső Volga-vidéken [XVIII. sz. vége, XIX. sz. eleje] Tanulmányok.) Groznij 1959, 586 l., bibl.: 580—5. l.

Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. (Kelet-európai agrártörténeti évkönyv. 1958.) Tallin 1959, 324 l., ill. Ism.: «Вопросы истории» Moszkva 1960, 10. 133—5. l.
A XVI—XIX. sz.-i kelet-európai agrártörténettel foglalkozó szimpozion anyagai, Tallin 1958. dec. Az ülés meghallgatta a termelőerők és termelési viszonyok, valamint a cárizmus XVIII—XIX. sz.-i bjelorussziai, moldvai, lett- és észtországi, litvániai és Dél-Uralon túli agrárpolitikája történetének kérdéseivel foglalkozó beszámolókat.

Еленевский Е. П.: Социально-экономические отношения в Карельской деревне в конце XVIII—первой половине XIX вв. (Társadalmi-gazdasági viszonyok a karél falvakban a XVIII. sz. végétől a XIX. sz. első feléig.) Petrozavodszk 1960, 65 l.

Еренов А. Е.: Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. (Tanulmányok a kazah feudális földviszonyok történetéből.) Alma-Ata 1960, 58 l., bibl.: 152—7. l.

Ковальченко И. Д.: Крестьяне и крепостное хозяйство Рязанской и Тамбовской губерний в первой половине XIX в. (Parasztok és jobbágygazdaság a rjazáni és tambovi kormányzóságban a XIX. sz. első felében [A feudális jobbágygazdaság válságának történetéhez].) Moszkva 1959, 276 l.

Коган Э. С.: Очерки истории крепостного хозяйства. По материалам вотчин Куракиных 2-й половины XVIII в. (Tanulmányok a jobbágygazdaság történetéről. Kurakin-birtokok a XVIII. sz. második fele anyagai alapján.) Moszkva 1960, 128 l.

Легкий В. И.: Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648—1654 гг. (Ukrajna parasztsága az 1648—1654-es felszabadító háború kezdeti időszakában). Leningrád 1959, 175 l.

Маковский Д. П.: Развитие товарно-денежных отношений в сельском хозяйстве Русского государства в XVI веке. (Az áru- és pénzviszonyok fejlődése az orosz állam mezőgazdaságában a XVI. sz.-ban). Szmolenszk 1960, 239 l., bibl.: 214—20. l.

Маркосян С. С.: Agrárviszonyok az Ararát-vidéken a XVII—XVIII. sz.-ban és a XIX. sz. első negyedében. Jereván 1959, 492 l. Örményül.

Прокофьева Л. С.: Вотчинное хозяйство в XVIII веке. По материалам Спасо-При-

луцкого монастыря. (Földesúri gazdálkodás a XVIII. sz.-ban. A szpaszo-priluckiji kolostor anyagai alapján.) Moszkva—Leningrád 1959, 177 l. Ism.: «Вестник Ленингр. Ун-та» 1960, 20. 162—5. l.

Стецюк К. І.: Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. (Népi mozgalmak a Balparti és Szlobidszkiji Ukrajnában a XVII. sz. 50—70-es éveiben.) Kiev 1960, 364 l.

Тяжбы литовских крестьян и жителей местечек с управителями имений. Сб. документов. (Litván parasztoknak és kis helységek lakóinak perei jószágigazgatókkal. Okmánygyűjtemény I. rész» XVI—XVII. sz.) Vilna 1959, 366 l. Litvánul és oroszul.

Юлдашев М. Ю.: Землевладение и государственное устройство феодальной Хивы. (Földbirtok és állami szervezet a feudális Chivában.) Taskent 1959, 363 l.

Kapitalizmus (1917 októberéig)

Абрамян А. С.: Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860—1920). (A kapitalista viszonyok fejlődése az örmény falvakban [1860—1920].) Jereván 1959, 287 l.

Василевский Е. Г.: Идейная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы. (Eszmei harc a sztolipini agrárreform körül.) Moszkva 1960, 227 l.

Вдовин В.: Крестьянский поземельный банк (1883—1895 гг). (Paraszti mezőgazdasági bank [1883—1895].) Moszkva 1959, 107 l.

Гребнев А.: Аграрные отношения в Пензенской губернии между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России. (Agrárviszonyok a penzai kormányzóságban az első és második orosz polgári demokratikus forradalom között.) Penza 1959, 148 l.

Дзидзигури Л. М.: Крестьянская реформа в Абхазии. (Jobbágyreform Abháziában [1870—1871].) Szuhumi 1960, 165 l.

Дубровский С. М.: К вопросу об уровне развития капитализма в России и характере классовой борьбы в деревне в период империализма. Материалы к майской сессии 1960 г. (A kapitalizmus fejlődési színvonalának és a falusi osztályharc jellegének kérdéséhez az imperializmus szakaszában Oroszországban. Anyagok az 1960. májusi üléshez.) Moszkva 1960, 54 l. Kézirat gyanánt.

Егиазарова Н. А.: Аграрный кризис конца XIX века в России. (A XIX. század végi mezőgazdasági válság Oroszországban.) Moszkva 1959, 192 l. Ism.: «Вопросы истории» Moszkva 1960, 10. 131—3. l.

Завиновский М. Л.: Политика Коммунистической партии по отношению трудящемуся крестьянству в 1917 году. (A kommunista párt politikája a dolgozó parasztsággal kapcsolatban 1917-ben [1917. március—október].) Kiev 1960, 119 l.

Зайончковский П. А.: Отмена крепостного права в России. (A jobbágyság megszüntetése Oroszországban. 2., átnézett és bővített kiadás). Moszkva 1960, 367 l.

Злупко С. М.: Ідейна боротьба навколо аграрно-селянського питання в Галичині. (Eszmei harc az agrár kérdés körül Galíciában [XIX. sz. vége — XX. sz. eleje]). Lvov 1960, 80 l.

Індиченко П. Д.: Земельне законодавство поміщицько-буржуазної Росії (1861—1917). (A földesúri-burzsoá Oroszország mezőgazdasági törvényhozása [1861—1917]). Kiev 1959, 99 l.

Исмайлов М.: Azerbajdzsán mezőgazdasága a XX. sz. elején. Baku 1960, 240 l. Azerbajdzsánul.

Качарава Ю. М.: Az ország társadalmi-politikai életének sajátos körülményeiről és a paraszti forradalmi mozgalom jellegéről Grúziában (1905—1907). Tbiliszi 1959, 138 l. Grúzul, orosz összefoglalóval.

Кирьянов Ю. И.: Крестьянство Екатеринославской губернии в годы Первой мировой войны. (A Jekatyerinoszlávi kormányzóság parasztsága az első világháború éveiben [1914—1916].) Anyagok az 1960. májusi üléshez. Moszkva 1960, 35 l. Kézirat gyanánt.

Климов П. И.: К вопросу о союзе рабочего класса с крестьянством в период революции 1905—1907 гг. Материалы к майской сессии 1960 г. (A munkásosztály és a parasztság szövetségének kérdéséhez az 1905—1907-es forradalom időszakában.) Anyagok az 1960. májusi üléshez. Moszkva 1960, 28 l. Kézirat gyanánt.

Крестьянское движение в Белоруссии после отмены крепостного права. (1861—1862 гг.). Документы и материалы (Parasztmozgalom Bjelorussziában a jobbágyság megszüntetése után [1861—1862]. Okmányok és anyagok.) Minszk 1959, 481 l. Ism.: «Ист. архив» Moszkva 1960, 3. 101—5. l.

Крестьянское движение в России в 1890—1900 гг. Сб. документов. (Parasztmozgalom Oroszországban 1890—1900. Okmánygyűjtemény.) Moszkva 1959, 750 l. Ism.: «Коммунист» Moszkva 1960, 5. 125—6. l.

Лещенко Н. Н.: Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.). (Parasztmozgalom Ukrajnában az 1861-es reform végrehajtásával kapcsolatban [A XIX. sz. 60-as évei].) Kiev 1959, 523 l. Ism.: «Коммунист Украины, Kiev 1960, 3. 93—6. l.; «Укр. іст. журн.» Kiev 1960, 2. 171—4. l.

Луцкий Е. А.: Экономические основы аграрной программы партии большевиков в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции. — Материалы к майской сессии 1960 г. (A bolsevik párt agrárpolitikájának gazdasági alapjai a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előkészítésének szakaszában.) Anyagok az 1960. májusi üléshez. Moszkva 1960, 51 l. Kézirat gyanánt.

Першин П. М.: Нариси аграрної революції в Россії (конец XIX в.—1917 г.). (Vázlatok az orosz agrárforradalomról [XIX. sz. vége—1917].) Kiev 1959, 420 l. Ism.: «Вісник АН УРСР» Kiev 1959, 9. 74—9. l.; «Економіка Рад. України» Kiev 1959, 6. 93—5. l.; «Коммунист Украины» Kiev 1960, 8. 90—93. l.; «Экономика сел. хоз.» Moszkva 1960, 9. 124—6. l.

Поида Д. П.: Крестьянское движение на правобережной Украине в пореформенный период. (Parasztmozgalom a jobbparti Ukrajnában a megreformált időszakban [1866—1900].) Dnyepropetrovszk 1960, 487 l.

Рубач М. А.: Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. Материалы к майской сессии 1960 г. (Az agrárviszonyok társadalmi szerkezete és a parasztság osztályrétegeződése az ukrán faluban 1917 körül.) Anyagok az 1960. májusi üléshez. Moszkva 1960, 27 l.

Сабахтаришвили В.: Forradalmi parasztmozgalom Nyugat-Grúziában 1905—1907. Tbiliszi 1959, 247 l. Grúzul.

Смыков Ю. И.: Крестьянское движение в Казанской губернии в 1878—1879 годах. (Parasztmozgalom a Kazáni kormányzóságban az 1878—1879-es években.) Kazán 1959, 37 l.

Теплицкий В. П.: Реформа 1861 року і аграрнії відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). (Az 1861-es reform és az agrárviszonyok Ukrajnában [XIX. sz. 60—90-es évei].) Kiev 1959, 307 l., bibl.: 297—306. l. Ism.: «Экономика Сов. Украины» Kiev 1960, 4. 122—3. l.; «Доповіді АН УРСР», Kiev 1960, 8. 1136—9. l.

Cimermanis S.: Laukstrādnieku dzives veids Kurzemé un Zemganlē 19 gadsimta otrajc pucē. (Kurzemi és zengáli mezőgazdasági munkások élete a XIX. sz. második felében.) Riga 1959, 237 l.

Agrárkérdés és mezőgazdaság a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után

История колхозного права. (A kolhozjog története.) Szovjet és orosz törvényhozási anyagok gyűjteménye. 1917—1958. I—II. k. Moszkva 1958—59. I. k. 1917—1936, 1959, 518 l., II. k. 1937—1958. 1958, 539 l.

Абыкеева А. Т.: Земельное право в первый год Советской власти. (Földjog a szovjet hatalom első évében [1917—18].) Voronyezs 1960, 45 l.

Артилаква А. М.: Крестьянское восстание Душети в 1918 г. (Duseti parasztfelkelése 1918-ban.) Tbiliszi 1960, 102 l., ill.

Арутюнян Ю. В.: Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929—1957 гг. (A szovjet mezőgazdaság gépesítői 1929—1957-ben. [Tömegkáderek képzése].) Moszkva 1960, 341 l.

Ахмедов С. И.: Коммунистическая партия Узбекистана в борьбе за дальнейшее развитие хлопководства в годы четвертой пятилетки. (Üzbekisztán kommunista pártjának harca a gyapottermesztés további fejlesztéséért a negyedik ötéves terv éveiben [1946—50].) Taskent 1959, 126 l., bibl.: 123—5. l.

Бадалян С. А.: К проблеме взаимоотношений города и деревни в переходный период от капитализма к социализму и при социализме. (A falu és város viszonyának kérdéséhez a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet és a szocializmus idején. Jereván 1959, 348 l. Ism.: «Ленинян угиов» Jereván 1959, 12. 100—4. l.; «Науч. докл. высш. школы» Moszkva 1960, 3. 159—63. l.

Борисов Ю. С.: 25-тысячники. (A huszonötezresek.) Moszkva 1959, 95 l.

Борисов Ю. С.: Подготовка производственных кадров сельского хозяйства СССР в реконструктивный период. (A szovjet mezőgazdaság termelési kádereinek képzése a helyreállítás időszakában). Moszkva 1960, 288 l.

Булатов И. Г.: Кооперация и ее роль в подготовке сплошной коллективизации. (A szövetkezet és szerepe a teljes kollektivizálás során.) Moszkva 1960, 200 l. Ism.: «Науч. докл. высш. школы» Moszkva 1960, 4. 138—41. l.

Ваганов Ф. М.: Борьба КПСС против правого уклона за подготовку коллек-

тивизации (1928—1929 гг.). (Az SZKP harca a kollektivizálás előkészítéséért a jobboldali elhajlás ellen [1928—1929].) Tümen 1960, 49 l.

Ганжа І. Х.: Перші коллективні господарства на Україні. (Az első kollektív gazdaságok Ukrajnában [1917—1920].) Kiev 1960, 152 l.

Давыдов В. Н.: Подготовка и начало массовой коллективизации в Коми области. (A tömeges kollektivizálás előkészítése és kezdete a Komi területen [1926—1929].) Szüktüvkar 1959, 82 l.

Драудин Т.: Безземельное крестьянство Латвии в борьбе за землю и власть Советов в 1917—1919 годах. (Litvánia földnélküli parasztsága harcban a földért és a Szovjetek hatalmáért 1917— 1919-ben.) Riga 1959, 223 l.

Дриккер Х. Н.: К истории коллективизации сельского хозяйства в Таджикистане в период первой и второй пятилеток. (A mezőgazdaság kollektivizálásának történetéhez Tadzsikisztánban az első és második ötéves tervek idején [1929—1937]). Sztálinabád 1959, 139 l.

Дуйшемалиев Т.: Борьба КПСС за укрепление колхозов. (Из истории колхозного строительства в Киргизии.) (Az SZKP harca a kolhozok megerősítéséért [A kirgíz kolhozszervezés történetéből, 1929—1934].) Frunze 1959, 88 l.

Завиновский М. Л.: Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 г. (A szocialista forradalom kibontakozása a falun 1918-ban.) Kiev 1959, 82 l.

Загайнов Е. П.: Сельские коммунисты в борьбе за создание колхозного строя. (Falusi kommunisták harcban a kolhozrend megalapozásáért, 1927—1941. [Az irkutszki pártszervezet anyagai alapján].) Irkutszk 1960, 114 l.

Загорський П. С. és *Стоян П. К.:* Нарис історії комітетів незаможных селян України. (Az ukrán szegényparaszt-bizottságok történetének vázlata.) Kiev 1960, 163 l.

Земельная рента в социалистическом сельском хозяйстве. (Földjáradék a szocialista mezőgazdaságban). Moszkva 1959, 263 l.

Зыков А. Н.: Иркутские коммунисты в борьбе за развитие социалистических отношений в деревне после разгрома колчаковщины. (Irkutszki kommunisták harcban a szocialista viszonyok fejlesztéséért a falun a Kolcsak-uralom szétzúzása után [1920].) Irkutszk 1960, 37 l.

Ильясов С.: Кооперативно-колхозное строительство в Киргизии (1918—1929 гг.). (Szövetkezet- és kolhozépítés Kirgíziában [1918—1929].) Frunze 1959, 152 l.

Какадаев С. Д.: Turkmenisztán kommunista pártjának harca a mezőgazdaság kollektivizálásáért (1930—1934). Ashabad 1959, 156 l. Turkménül.

Козлова Л.: Московские коммунисты в борьбе за победу колхозного строя (1927—1933 гг.). (Moszkvai kommunisták harcban a kolhozrend győzlméért [1927—1933].) Moszkva 1960, 106 l., ill.

Коллективизация сельского хозяйства на Кубани. (A mezőgazdaság kollektivizálása Kubánban.) Okmányok és anyagok gyűjteménye. I. k. 1918—1927. Krasznodar 1959, 203 l.

Коммунистическая партия Казахстана в борьбе за освоение целинных и залежных земель. (Kazahsztán kommunista pártja harcban a szűz- és ugarföldek feltöréséért.) Okmányok és anyagok gyűjteménye. Alma-Ata 1958, 548 l., ill. Ism.: «Парт. жизнь Казахстана» Alma-Ata 1959, 3. 71—4. l.; «Коммунист» Moszkva 1959, 7. 122—3. l.

Коновалов М. А.: Боротьба КПУ за зміцнення союзу робітників і селян. (Ukrajna Kommunista Pártjának harca a munkások és parasztok szövetségének megerősítéséért [1930—1936].) Kiev 1959, 71 l.

Конюхов Г. А.: КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране. (Az SZKP harcban az ország kenyérgondjaival [1928—1929].) Moszkva 1960, 243 l.

Кувшинский А. И.: Колхозное строительство в Марийской АССР в 1918—1929 годах. (Kolhozépítés a Mari Autonom Köztársaságban 1918—1929-ben.) Joskar-Ola 1959, 86 l.

Куправа А. Э.: Крестьянство Абхазии в годы восстановительного периода (1921—1925). (Abházia parasztsága a helyreállítási szakasz éveiben [1921—1925].) Szuhumi 1959, 209 l.

Куприкова Е. Н.: Союз русского рабочего класса и туркменского трудового дайханства в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны (1917—1920 гг.). (Az orosz munkásosztály és a turkmén dolgozó dajhánok szövetsége a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború időszakában [1917—1920].) Ashabad 1960, 161 l., bibl.: 151—60. l.

Курбанов Б. С.: A bakui munkások patronáló segítsége az azerbajdzsán falunak (1923—1934). Baku 1960, 176 l. Azerbajdzsánul.

Ларькина Е. И.: Подготовка колхозных кадров в период массовой коллективизации (A kolhozkáderek kiképzése a tömeges kollektivizálás időszakában

[1929—1932]). Moszkva 1960, 167 l. Ism.: «История СССР» Moszkva 1960, 6. 169—70. l.

Лысенко Н. А.: Деятельность Коммунистической партии Украины по подготовке и воспитанию колхозных кадров в период коллективизации сельского хозяйства (1930—1932 гг.). (Ukrajna Kommunista Pártjának kolhozkáderek kiképzésére és nevelésére irányuló tevékenysége a mezőgazdaság kollektivizálásának időszakában [1930—1932].) Ogyessza 1959, 63 l.

Марченко И.: Аграрные преобразования в Белоруссии в 1917—1918 гг. (Mezőgazdasági átalakulás Bjelorussziában 1917—1918-ban.) Minszk 1959, 162 l.

Мангутов Н. Р.: Аграрные преобразования в Советской Бурятии (1917—1933 гг.). (Mezőgazdasági átalakulás a Burját Szovjetköztársaságban [1917—1933]). Ulan-Ude 1960, 215 l., bibl.: 209—14. l.

Молчанов М. В.: Победа колхозного строя на Дону и Кубани. (A kolhozrend győzelme a Don-vidéken és Kubánban [1924—1934].) Sahti 1960, 83 l.

Молчанов М. В.: Шахтеры Дона в борьбе за коллективизацию. (Doni bányászok harcban a kollektivizálásért [1928—1930].) Sahti 1959, 45 l.

Павлова А. Е.: Борьба Московской партийной организации за укрепление союза рабочего класса и крестьянства в первые годы НЭП'а (1921—1923 гг.). (A moszkvai pártszervezet harca a munkásosztály és a parasztság szövetségének erősítéséért a NEP első éveiben [1921—1923].) Moszkva 1959, 43 l.

Пахомов Г. А.: Чулушманская коммуна. (A csulusmani kommuna.) Gorno-Altájszk 1959, 38 l.
A csulusmani kommúna gazdasági helyzetéről 1920-ban.

Піджарий Ф.: Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгосьного ладу. (Ukrajna kommunista pártja harcban a kolhozrend megszilárdításáért [1929—1933].) Kiev 1960, 103 l.

Подчуфаров Ф. М.: Тульские коммунисты в период подготовки массового колхозного движения. (A tulai kommunisták a tömeges kolhozmozgalom előkészítésének időszakában [1924—1929].) Tula 1959, 132 l.

Попов В. Ф.: Борьба уральских партийных организаций за электрификацию сельского хозяйства в четвертой пятилетке. (Az urali pártszervezetek harca a mezőgazdaság villamosításáért a negyedik ötéves tervben [1946—1950].) Perm 1959, 35 l.

Рудалева А. В.: Подготовка массового колхозного движения в Архангельской губернии. (A tömeges kolhozmozgalom előkészítése az arhangelszki területben [1927—1929].) Arhangelszk 1959, 35 l.

Саутин Н.: Великий Октябрь в деревне на Северо-Западе России. A Nagy Október a falun Északnyugat-Oroszországban (1917 okt.—1918].) Leningrád 1959, 215 l.
A mezőgazdaság átalakításáról a hadikommunizmusban.

Сумерин П.: Комбеды в Пензенской губернии. (Szegényparaszt-bizottságok a penzai területben [1918—1919]). Penza 1960, 67 l.

Текуев А.: Борьба Кабардино-Балкарской парторганизации за социалистическое преобразование сельского хозяйства. (A kabardino-balkári pártszervezet harca a mezőgazdaság szocialista átalakításáért.) Nalcsik 1960, 152 l., bibl.: 149—51. l.

Уманов А. С.: Гражданская война и среднее крестьянство. (A polgárháború és a középparasztság [1918—1920].) Moszkva 1959, 211 l.

Уметов Дж.: Организационно-хозяйственное укрепление колхозов Киргизии в годы третьей пятилетки. (A kirgíz kolhozok szervezeti-gazdasági megerősítése a 3. ötéves terv éveiben [1938. jún.—1941]). Frunze 1959, 79 l.

Устюжанин Е. И.: Колхозное строительство Татарии в начальный период индустриализации страны. (A Tatár Köztársaság kolhozfejlesztése az ország iparosításának időszakában [1926—1928]). Kazán 1959, 36 l.

Чмыга А. Ф.: Очерки по истории колхозного движения на Украине. (Tanulmányok az ukrán kolhozmozgalom történetéről [1921—1925].) Moszkva 1959, 224 l. Ism.: «Вопросы истории» Moszkva 1960, 2. 181—6. l.; «Укр. іст. Журн.» Kiev 1960, 5. 140—3. l.

Шарапов Г. В.: Начало социалистических преобразований в деревне в первые годы Советской власти. (A falu szocialista átalakulásának kezdete a szovjet hatalom első éveiben [1917—1919].) Moszkva 1960, 88. l.

Tiido H.: Talurahvu olukorrast Kodanlikus Eestis. (A parasztság helyzetéről a burzsoá Észtországban). Tallin 1959, 40 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki felelős: Pataki Ferenc

A kézirat érkezett: V. 11. — Példányszám: 600 — Terjedelem: 26,6 (A/5) ív

61.53473 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI:

Eperjessy Kálmán ny. főiskolai tanár, Szeged, Liliom u. 10.

Fügedi Erik történész, Budapest I. Attila u. 79.

Hoffmann Tamás kandidátus, adjunktus az ELTE Bölcsészkara Néprajzi Tanszékén, Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.

Katona Imre adjunktus az ELTE Bölcsészkara Néprajzi Tanszékén, Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.

Káldy-Nagy Gyula tanársegéd az ELTE Bölcsészkara Török Filológiai Tanszékén, Budapest V. Pesti Barnabás u. 1.

Niederhauser Emil kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Budapest I. Úri u. 51—53.

Ort János a Budapesti 1. sz. Állami levéltár helyettes vezetője, Budapest V. Városház u. 9—11.

Sándor Pál kandidátus, a Központi Gazdasági Levéltár munkatársa, Budapest I. Hess A. tér 4.

Schram Ferenc Budapest XI. Major u. 5.

Székely György kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, az ELTE rektorhelyettese, Budapest V. Egyetem tér 1—3.

Szuhay Miklós adjunktus a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékén, Budapest IX. Dimitrov tér 8.

Szendrey István adjunktus a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen

Tilkovszky Loránt kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Budapest I. Úri u. 51—53.

Varga István, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Budapest I. Úri u. 51—53.

Vörös Károly, az Országos Levéltár munkatársa, Budapest I. Bécsikapu tér 4.

Wellmann Imre, a Budapesti 2. sz. Állami Levéltár munkatársa, Budapest V. Városház u. 7.

Ára: 30,— Ft.
Évi előfizetési ára: 48,— Ft.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Дь. Секель: Провинциальные отрасли сельскохозяйственного производства и торговля товаром в Венгрии в XV—XVI вв. 309
И. Вельман: Системы обработки земли в Венгрии в XVIII в. (На основе всегосударственной переписи 1715 г.) 344
К. Вереш: К жизни Яноша Надьвати. Часть II. 371
М. Сухаи: Увеличение производства и ограничение посевной площади как средства исхода из кризиса 1929—1933 гг. 413

СООБЩЕНИЯ

Я. Орт: Земский суд и помещичье хозяйство в с. Альшоселеште комитата Ваш в 1555—1580 гг. 429
Дь. Кальди-Надь: Сельскохозяйственное производство султанских владений (хас) в окрестностях г. Сегед во второй половине XVII в. 457
Ф. Шрам: Рукописи по пчеловодству из XVIII в. 514
К. Эперйеши: Ценность описания страны в первом военном сборе данных (1782—1785) как источника 522
И. Катона: Формы организации труда и временные общности быта во время сезонных работ в эпоху капитализма 534

ОБЗОР 563

ХРОНИКА 594

БИБЛИОГРАФИЯ 607

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

Gy. Székely: Ländliche Produktionszweige und der Warenhandel in Ungarn im XV—XVI. Jahrhundert 309
I. Wellmann: Ackerbausysteme in Ungarn im XVIII. Jahrhundert. Auf Grund der ganzstaatlichen Konskription im Jahre 1715. 344
K. Vörös: Zum Lebenslauf von János Nagyváthy 371
M. Szuhay: Produktionssteigerung und Anbauflächenbeschränkung als Mittel zur Überwindung der Krise in den Jahren 1929—1933. 413

BEITRÄGE

J. Ort: Patrimonialgericht und Eigenwirtschaft in Alsószeleste (Komitat Vas) in den Jahren 1555—1580. 429
Gy. Káldy-Nagy: Landwirtschaftliche Produktion der Khas-Besitze in der Umgebung von Szeged in der zweiten Hälfte des XVII. Jahrhunderts 457
F. Schram: Imkerhandschriften aus dem XVIII. Jahrhundert 514
K. Eperjessy: Quellenwert der geographischen Landesbeschreibungen der ersten militärischen Datenaufnahmen (1782—1785) 522
I. Katona: Arbeitsorganisatorische Formen und interimistische Lebensgemeinschaften bei den Saisonarbeiten im Zeitalter des Kapitalismus 534

RUNDSCHAU 563

CHRONIK 594

BIBLIOGRAPHIE 607

Előfizethető a Posta Központi Hirlap Irodánál (Budapest V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszámla szám: egyéni előfizetésnél 61.257, közületi 61.066 (vagy átutalás az MNB 8. számú folyószámlára.)

EGYETEMI KÖNYVTÁR SZEGED FOLYÓIRATOK 18 62 1647

EGYETEMI KÖNYVTÁR FOLYÓIRATOK SZEGED